

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Διδακτορική Διατριβή στο πλαίσιο των
«Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών»
(τομέας ειδίκευσης: Ευρωπαϊκή Πολιτική)**

Θέμα:

**Η Θεωρία του Κονστρουκτιβισμού
στη Μελέτη της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης**

Επιβλέπων:

Αναπληρωτής Καθηγητής Δημήτρης Ν. Χρυσόχου

Υποψήφια:

**Αικατερίνη Κοντουδάκη
Kontoudaki_catherine@yahoo.gr**

ΑΘΗΝΑ 2014

Στο σύζυγό μου,
Σύντροφο της ζωής και της σκέψης μου

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής, θα ήθελα από καρδιάς να ευχαριστήσω τους ανθρώπους εκείνους που χωρίς την υποστήριξή τους η υλοποίησή της δεν θα ήταν δυνατή.

Καταρχήν, τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Αναπληρωτή Καθηγητή της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, κ. Δημήτριο Χρυσόχου, για την διαρκή καθοδήγηση, την υπομονή, την επιμονή, το πνεύμα ελευθερίας και την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής: τον Καθηγητή Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, κ. Κωνσταντίνο Στεφάνου και τον Καθηγητή Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, κ. Μιχάλη Τσινισιζέλη για τις σημαντικές συμβουλές και τις υποδείξεις τους, το χρόνο και το ενδιαφέρον τους.

Ένα πολύ μεγάλο και θερμό ευχαριστώ οφείλω στους δικούς μου ανθρώπους – τους γονείς μου και το σύζυγό μου για την πολύτιμη αρωγή τους σε συναισθηματικό και τεχνικό επίπεδο. Επίσης, στην Αννούλα μου, για την ενέργεια, τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξία που δίνει σε κάθε μου έργο.

Τέλος, ευχαριστώ το Πάντειο Πανεπιστήμιο για την ευκαιρία που με έδωσε και τον Κύριο για τη δύναμη και την φώτισή Του.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	1
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ	1
«ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ»	1
(ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ)	1
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΝΤΟΥΔΑΚΗ	1
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΚΟΠΟΙ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΨΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ	1
1.1. ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	1
1.2. ΣΥΝΟΨΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ	11
ΜΕΡΟΣ Ι: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟ	20
2. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	20
2.1. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ	20
2.2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	33
2.2.1. <i>Ψυχολογικές κατασκευές</i>	33
2.2.2. <i>Κοινωνική κατασκευή</i>	37
2.3. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ	47
2.4. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ	53
2.4.1. <i>Στρονκτουραλισμός/Μεταστρονκτουραλισμός</i>	53
2.4.2. <i>Η Θεωρία της Δομοποίησης (Structuration Theory) του Anthony Giddens και η Θεωρία της</i> <i>Πρακτικής του Pierre Bourdieu</i>	64
3. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	76
3.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	76
3.2. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ	79
3.3. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ: ΜΙΑ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ	92
3.4. ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	105
3.4.1. <i>Ρεύματα και Στοχαστές</i>	105
3.4.2. <i>Κονστρουκτιβισμός και συστήματα ταυτοτήτων στο διεθνές σύστημα: Γνωστικές δομές, νόρμες</i> <i>και κοινωνική πραγματικότητα, προοπτική της αλλαγής</i>	141
ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ	154
4. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ	154
4.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	154
4.2. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ	172
4.3. Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ, Η ΙΣΧΥΣ ΚΑΙ Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	178
4.3.1. <i>Η δύναμη του λόγου</i>	178
4.3.2. <i>Το ζήτημα της ισχύος</i>	193
4.3.3. <i>Το ζήτημα της εσωτερικής πολιτικής πραγματικότητας</i>	200
4.4. ΣΥΜΒΑΤΙΚΟΣ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΈΝΩΣΗΣ	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»: ΛΟΓΟΣ, ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ, ΝΟΡΜΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΕ	229
5.1. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	229
5.1.1. <i>Κονστρουκτιβισμός και ευρωπαϊκή ταυτότητα</i>	229
5.1.2. <i>Προσδιορισμοί της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας</i>	245
5.1.3. <i>Ο «λόγος» για την Ευρώπη: Στρατηγικές για την ευρωπαϊκή ταυτότητα</i>	254
5.2. ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΝΟΡΜΕΣ	268
5.2.1. <i>Τα πολιτικά θεμέλια, η κανονιστική βάση της ΕΕ</i>	268

5.2.2. Η συζήτηση για την Συνταγματική Συνθήκη και η Συνθήκη της Λισσαβώνας: Ευρώπη και Ποικιλομορφία	278
5.2.3. Ο ρόλος των ιδεών στην ΕΕ: Διάχυση νορμών στο μικρο-, μέσο- και μακρο-επίπεδο	299
6. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΕΕ	315
6.1. HABERMAS, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ, ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ	315
6.2. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΜΕ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ	322
6.3. ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ	350
6.4. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ: Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	364
7. Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΕ	375
7.1. Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΕ	375
7.1.1. Η Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ πριν τη ΣΣ (2001-2004)	375
7.1.2. Η Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ μετά τη ΣΣ (2004-2007)	382
7.1.3. Η σύγχρονη Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ (2008-2012): Η συζήτηση για το Διαδίκτυο και τη Δημόσια Επικοινωνία της ΕΕ	392
7.2. ΜΕΣΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΕ: Η ΔΟΜΗ ΙΣΧΥΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ, Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	407
8. «ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΑΛΗΘΕΙΑΣ» ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ	445
8.1. ΤΟ ΈΘΝΟΣ-ΚΡΑΤΟΣ, Η ΕΕ ΚΑΙ Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ	445
8.2. ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ	462
8.2.1. Διαλεκτικές θεωρίες για την ΕΕ	462
8.2.2. Η γλώσσα, η ισχύς και η προοπτική της αλλαγής για την ΕΕ	472
8.3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ	484
9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ, ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ	490
9.1. ΕΥΡΗΜΑΤΑ	490
9.2. ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ	509
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	534
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	552

Λέξεις-κλειδιά: Κονστρουκτιβισμός, ευρωπαϊκή ενοποίηση, κοινωνική οντολογία, διυποκειμενική γνώση, ιδέες, νόρμες, ταυτότητες, λόγος, ερμηνείες, σύνθετη μάθηση, κοινωνικοποίηση, πολιτική επικοινωνία, δημόσια σφαίρα, πειθώ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΣΚΟΠΟΙ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΨΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

1.1. Θέση και οργάνωση της μελέτης

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εξετάζει τη συμβολή της θεωρίας του κονστρουκτιβισμού στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Τη δεκαετία του '90, τα ερμηνευτικά όρια που έθεσε η πραγματικότητα της μετανεωτερικής εποχής, όπως συνδέθηκαν με την αδυναμία των κυρίαρχων συμβατικών θεωριών των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών σπουδών να εξηγήσουν και να προβλέψουν την έκβαση των φαινομένων που αποτελούν το αντικείμενο της έρευνάς τους, δημιούργησαν την ανάγκη εμπλουτισμού της αναλυτικής εργαλειοθήκης τους, με στοιχεία από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών, ιστορικών και φιλοσοφικών επιστημών. Σε αυτή τη συμβολή, νέες σχολές σκέψης που ονομάστηκαν μεταθετικιστικές άρθρωσαν τα επιχειρήματά τους εκτείνοντας την αμφισβήτησή τους τόσο σε επίπεδο αρχών για την κοινωνική έρευνα όσο και σε επίπεδο επιστημολογικό, μεταγγίζοντας τον μετανεωτερικό, ιδίως ηπειρωτικό, φιλοσοφικό σκεπτικισμό στις διεθνείς σχέσεις και τις ευρωπαϊκές σπουδές και συνδέοντας τη θεωρία της ενοποίησης με τους κοινωνιολογικούς προβληματισμούς για την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Σε πρώτο επίπεδο, οι κριτικοί στοχαστές απομακρύνονται από την παραδοσιακή οπτική που εστιάζει στην επιστημονική αμεροληψία και την αποστασιοποίηση του ερευνητή από το αντικείμενο της έρευνάς του,¹ ενώ σε δεύτερο επίπεδο, απομακρύνονται από τα βασικά αξιώματα του θετικισμού, ως λιγότερο δεκτικοί για αντικειμενική γνώση στις κοινωνικές επιστήμες.² Η διεπιστημονική στροφή σημαδεύτηκε, περαιτέρω, από την έλευση της θεωρίας του κονστρουκτιβισμού στις κοινωνικές επιστήμες, η οποία αμφισβήτησε τα θεμέλια των κυρίαρχων επιστημονικών θεωριών που απορρέουν από το μεθοδολογικό υπόβαθρο του ορθολογισμού, της αιτιοκρατίας και του θετικισμού. Ως ερευνητικό πρόγραμμα, ο κονστρουκτιβισμός επέδρασε σε όλα τα επιστημονικά πεδία, «αποδομώντας» την επιστημονική τελεολογία του ορθολογισμού και την αφήγηση περί της ουδετερότητας της επιστήμης και της διάκρισης μεταξύ υποκειμενικού και

¹ Η γνώση, όπως διατείνονται, αντανakλά τα συμφέροντα του εκάστοτε παρατηρητή και είναι πάντα μεροληπτική ως απότοκος της κοινωνικής οπτικής του γωνίας (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 363).

² Βλ. επίσης Linklater, 1996, σελ. 279-298.

αντικειμενικού, μέσω της έμφασης στη σύνδεση μεταξύ εμπειρικής σύλληψης και ιδεολογικής κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας. Ως θεωρία της γνώσης, αλλά και ως μεθοδολογική στάση, ο κονστρουκτιβισμός αναζητά τη σχέση του ανθρώπου με τον κοινωνικό κόσμο, επισημαίνοντας τα όρια του αντικειμενισμού στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Για τους κονστρουκτιβιστές, δεν υπάρχει ένα αδιάσειστο πλέγμα γεγονότων, ανεξάρτητα από το πλαίσιο της θεωρίας, που να μπορεί να υποβληθεί σε εμπειρική επαλήθευση βάσει μιας καθολικής επιστημονικής μεθόδου, ούτε τα αντικείμενα της επιστημονικής γνώσης είναι ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τις πράξεις των μελετητών τους. Για τους κονστρουκτιβιστές, η πραγματικότητα είναι ανεξάρτητη από την ανθρώπινη νόηση αλλά το νόημα και η γνώση μας γι' αυτή συνιστούν πάντα κοινωνική κατασκευή ώστε κάθε γνώση είναι τελικά το προϊόν των γνωστικών ενεργειών του υποκειμένου (Σκορδούλης, 2005, σελ. 86). Η γνώση για τον κονστρουκτιβισμό είναι μέρος και προϊόν της κοινωνικής πρακτικής, ένα λογικό σύστημα της ανθρώπινης νόησης και ως τέτοιο μια προσαρμόσιμη δραστηριότητα.

Ο κονστρουκτιβισμός εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους υποκείμενα και ομάδες υποκειμένων συμμετέχουν στην κατασκευή και εννοιολόγηση αυτού που αντιλαμβάνονται ως κοινωνική πραγματικότητα. Η τελευταία συνιστά δυναμική διαδικασία, που αναπαράγεται από υποκείμενα που λειτουργούν και πράττουν σύμφωνα με τις ερμηνείες και τη γνώση που έχουν για αυτή. Για τους κονστρουκτιβιστές, η ερμηνεία των πράξεων και των κοινωνικών γεγονότων (επαναλαμβανόμενων δράσεων αντικειμενικοποίησης), ως μεριδίων του κόσμου για τα οποία οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν να είναι αληθινά, προσδίδει σημασία και με τον τρόπο αυτό δημιουργεί την πραγματικότητα. Η λήψη μιας τέτοιας θέσης στις κοινωνικές επιστήμες δεν θα πρέπει να συγχέεται με άρνηση των κονστρουκτιβιστών για την φυσική πραγματικότητα αλλά με την πρόκληση που αναλαμβάνουν να προχωρήσουν ένα βήμα παραπέρα από την αποδόμηση του μετανεωτερισμού, επισημαίνοντας τη σημασία της αναστοχαστικής αναδόμησης για την πρόοδο της επιστήμης και της ανθρωπότητας. Ο κονστρουκτιβισμός δεν αποδέχεται κατ' ουσίαν την αξία της επιστήμης για την επιστήμη, αλλά διαπιστώνει την ετερογένεια που επιβάλλει τον μεθοδολογικό πλουραλισμό, ώστε να εξετάσει την αναπόφευκτη ποικιλομορφία της ανθρώπινης εμπειρίας. Πέρα από τους συμβατικούς τρόπους κατανόησης του κόσμου, την εξακρίβωση και την απόδειξη, ο κονστρουκτιβισμός αξιοποιεί και ανάγει σε επιστημολογικό εργαλείο την ανθρώπινη διαίσθηση και την άσκηση της κριτικής σκέψης, θέτοντας τους όρους ενδοσκόπησης της επιστημονικής πρακτικής και κουλτούρας στη νέα εποχή. Εξάλλου, για τον κονστρουκτιβισμό

η παρατήρηση, ως εξακρίβωση, *είναι* ερμηνεία (Pouliot, 2004, σελ. 329). Η ίδια δε η αλήθεια, είναι συχνά ζήτημα ερμηνείας. Επομένως, η επιστημολογία καθίσταται για τον κονστρουκτιβισμό και οντολογία: Ο κονστρουκτιβισμός συγκροτεί μια θεωρία για τη γνώση (επιστημολογία) που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αποκτούν επίγνωση κι αποδίδουν νόημα βάσει των εμπειριών τους και σε αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό κόσμο που είναι κόσμος των ιδεών. Περαιτέρω, εκκινά κατά κανόνα με μια αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, όπου η μεσολάβηση και η δομή είναι «αμοιβαία συγκροτητικές» (Checkel, 1998, σελ. 326 στο Rosamond, 2006, σελ. 181) και καμιά δεν προηγείται οντολογικά της άλλης (Giddens, 1984· Wendt, 1987). Η έμφαση στο δημιουργικό ρόλο της μεσολάβησης έναντι των ντετερμινιστικών επιδράσεων της δομής οδηγεί τον κονστρουκτιβισμό στην υιοθέτηση επαγωγικών στρατηγικών ανάπτυξης θεωρίας, βάσει της οποίας εκ του μερικού/ειδικού μπορούν να συναχθούν γενικά συμπεράσματα «συγκροτητικής φύσης». Όπως εξηγούν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 607), εάν «οι κοινωνικές πρακτικές καθίστανται απρόβλεπτες λόγω της δημιουργικότητας κάποιων δρώντων, τότε δεν μπορούν να συναχθούν ή να προβλεφθούν *a priori*, και η εξήγησή τους θα στηριχθεί στη στενή ανάγνωση της συμπεριφοράς τους». Το ίδιο ισχύει και για τις κανονιστικές αλλαγές και την ανάγκη της σχολαστικής κάθε φορά εξέτασης της ίδιας της δράσης, όπως ξεδιπλώνεται μέσα στο χρόνο (*ibid*).

Για τους κονστρουκτιβιστές, οι ατομικές συμπεριφορές εκτυλίσσονται εντός ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου, ενώ τα συμφέροντα «εκκολάπτονται» κοινωνικά, συντίθενται διά της επικοινωνίας και ενισχύονται εντός συγκεκριμένων πολιτισμικών πλαισίων. Σε οντολογικό επίπεδο, οι κανονιστικές ή ιδεολογικές δομές (ως συλλογική γνώση θεσμοποιημένη στις κοινωνικές πρακτικές) είναι εξίσου σημαντικές με τις υλικές, στο βαθμό που τα συστήματα αρχών, αξιών και πεποιθήσεων είναι αυτά που διαμορφώνουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα που κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και δράση (Reus-Smit, 2001, σελ. 216-7). Σχετικά με τους μηχανισμούς αλλαγής, οι κονστρουκτιβιστές εστιάζουν στη συλλογική μάθηση, στην γνωστική εξέλιξη, στην επιστημονική αλλαγή και τον «κύκλο ζωής των νορμών», διαδικασίες που εμπεριέχουν τη θεσμοποίηση της γνώσης, των πρακτικών και του λόγου (Adler, 2001, σελ. 102 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 174). Συνοπτικά, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού δεν αναγνωρίζει φυσικούς νόμους που να ορίζουν την κοινωνία και την πολιτική ώστε και δεν προσφέρει αιτιοκρατικές εξηγήσεις που να παραπέμπουν σε φυσικά αναγκαίες σχέσεις μεταξύ των φαινομένων, αντίθετα, επισημαίνει την εσωτερική λογική τους προτάσσοντας ερμηνείες των ανθρώπινων υποθέσεων που συσχετίζουν πεποιθήσεις, ταυτότητες, ενέργειες και θεσμούς διά της

αλληλοδόμησής τους. Στον αντίποδα της παραδοσιακής επιστημολογίας, ο κονστρουκτιβισμός προτείνει νέους ορισμούς για τη γνώση και την αλήθεια, και ένα νέο παράδειγμα στις κοινωνικές επιστήμες, βασισμένο στην διυποκειμενικότητα: Ενώ για τους επιστημονικούς ρεαλιστές η επιστήμη προχωρά ανακαλύπτοντας και επαληθεύοντας εμπειρικές αλήθειες, για τους κοινωνικούς κονστρουκτιβιστές, η επιστήμη προχωρά εφευρίσκοντας νέους πιθανούς τρόπους ερμηνείας της φύσης κι έπειτα πείθοντας την επιστημονική κοινότητα με την οποία συνδιαλέγονται (Christensen, 2005, σελ. 2).

Σε ό,τι αφορά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αντλώντας ερμηνευτικά σχήματα από την φιλοσοφία και την κοινωνιολογία, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού ασχολείται με τη μεταπλαστική δυναμική που επενεργεί στο ευρωπαϊκό σύστημα κρατών και τις συστατικές του μονάδες. Ο κονστρουκτιβισμός εισαγάγει τον ερευνητή σε μια νέα προβληματική για την κοινωνική κατασκευή και τους κινητήριους μοχλούς της στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), προκρίνοντας τη χρήση εννοιολογικών εργαλείων όπως οι νόρμες, η δημόσια ρητορική, η κοινωνικοποίηση, η αντιπαράθεση επιχειρημάτων, η κοινωνική μάθηση, κ.ά., για να εξετάσει τις νέες γνωστικές δομές που συγκροτούν την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, τις ευρωπαϊκές ταυτότητες και την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα. Υπό το πρίσμα της εν λόγω θεωρίας, το κεντρικό ερώτημα για την ΕΕ αφορά τη συγκρότησή της σε πολιτεία, το οποίο συνδέεται με τις πολλαπλές κοινωνικές οντολογίες της, την θεσμοθέτηση της πολιτικής μέσω νορμών και κανόνων, τη δόμηση νέων ταυτοτήτων και πολιτικών κοινοτήτων και τον ρόλο των ιδεών (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 538). Η έλευση του κονστρουκτιβισμού στις ευρωπαϊκές σπουδές συνδέεται με την «ώριμη» φάση της ενοποίησης κατά τη μετά-το-Maastricht εποχή, όπου το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στη διαμόρφωση ευρωπαϊκής πολιτείας, όπου φλέγοντα θέματα εκδημοκρατισμού και νομιμοποίησης από τη μία, και δικτύων διαμόρφωσης/εφαρμογής πολιτικής από την άλλη, τοποθετούνται στο επίκεντρο της ερευνητικής διάταξης. Οι προκλήσεις για τη μελέτη της ΕΕ ως πολιτειακού μορφώματος ανακινούν και νέες εξισορροπήσεις ανάμεσα σε θεωρία και μεταθεωρία: Η έμφαση περνά από την κατανόηση της φύσης της ενοποίησης εν γένει, ήτοι από την κατασκευή θεωρίας στην ανάλυση της διακυβέρνησης, ενώ σε επίπεδο αρχών, ξεκινά μια κανονιστική διερεύνηση της ευρωπαϊκής πολιτείας με αναφορά στην ικανότητα της τελευταίας να παράγει πολιτικό λόγο καθοριστικό για τη δημόσια σφαίρα και να συγκροτεί τις δικές της αξίες.

Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άρρηκτα με την κονστρουκτιβιστική «στροφή» στις κοινωνικές επιστήμες και τη μετατόπιση της εστίασης στη σημασία των ιδεών, των θεσμών που λειτουργούν

ως διυποκειμενικές δομές κατανόησης και συλλογικής σημασίας, και των νορμών/κανονιστικών προτύπων συμπεριφοράς, καθώς και ευρύτερα με το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την έννοια της κουλτούρας, του οποίου υπήρξε μάρτυρας η δεκαετία του '90. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με την εστίαση στα πολιτειολογικά ή/και πολιτικοσυστημικά χαρακτηριστικά της ΕΕ, καθώς και στις αξιώσεις διαμόρφωσης ευρωπαϊκού δήμου, σηματοδότησαν την κανονιστική «στροφή» στις ευρωπαϊκές σπουδές.³ Ειδικότερα, η κονστρουκτιβιστική «στροφή»⁴ του κλάδου επιλήφθηκε ζητημάτων ανάπτυξης των τυπικών και άτυπων θεσμών της ΕΕ και του εξευρωπαϊσμού όχι τόσο των ευρωπαϊκών θεσμών όσο των ταυτοτήτων (Trondal, 1999, σελ. 4). Σε αυτό το συγκείμενο, η διατριβή πραγματεύεται το πώς μεταβάλλονται οι πολιτικές διαδικασίες και οι ταυτότητες κατά τη διαδικασία της ενοποίησης, επισημαίνοντας τα συγκροτητικά χαρακτηριστικά και την αλληλεπίδραση μεταξύ δομής και μεσολάβησης στο ενοποιητικό σύστημα, και διερευνώντας τις διαδικασίες διά των οποίων οι ευρωπαϊκές θεσμικές νόρμες, ως συλλογικές νοηματοδοτήσεις που προσανατολίζουν την δράση, διαχέονται και διαμορφώνουν τις προτιμήσεις, τα συμφέροντα και τελικώς τη συμπεριφορά των πολιτικών δρώντων. Για τους κονστρουκτιβιστές, η ΕΕ ως υπό ανάδυση πολιτεία αναμένεται όχι μόνο να περιορίζει το φάσμα των επιλογών των κρατών αλλά και τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζουν τα συμφέροντα και τις κοινωνικές ταυτότητές τους (Wiener και Diez, 2009, σελ. 148): Η συμμετοχή τους στην ΕΕ ολοένα και περισσότερο συγκροτεί τα κράτη-μέλη, στο βαθμό που «χαρτογραφεί τον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό χώρο όπου κείται εφικτό για τους δημόσιους και ιδιωτικούς δρώντες να προσδιορίσουν τα συμφέροντά τους και να αναλάβουν τις δραστηριότητές τους» (Laffan κ.ά.· Jonsson κ.ά.· βλ. επίσης Risse, 2009 στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 148). Περαιτέρω, η ΕΕ όχι μόνο ρυθμίζει ολοένα και περισσότερο την καθημερινή ζωή των πολιτών της, συγκροτεί, επίσης, την «Ευρώπη» ως πολιτικό και κοινωνικό χώρο στις πεποιθήσεις τους και στη συλλογική νοηματοδότηση (Wiener και Diez, 2009, σελ. 156). Εδώ ο κονστρουκτιβισμός έφερε στο επίκεντρο την ευρωπαϊκή ταυτότητα, θέτοντας ερωτήσεις υπό συγκεκριμένα «θεωρητικά κάτοπτρα» για ένα ζήτημα παραμελημένο ή υποθεωρητικοποιημένο από τις πρότερες συμβατικές προσεγγίσεις (ibid, σελ. 155-6). Το ενδιαφέρον του κονστρουκτιβισμού για τα ζητήματα ταυτότητας, ανέδειξε, επιπλέον, τη σημασία της ανάλυσης της κατασκευής του νοήματος διά του λόγου: Η ευρωπαϊκή ταυτότητα

³ Βλ. Bellamy και Castiglione, 2003.

⁴ Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, Checkel, 1998a.

δεν είναι δεδομένη αλλά συνιστά μια ιδιαίτερη κατασκευή στο χώρο και στο χρόνο, της οποίας το περιεχόμενο αλλάζει ανάλογα με το περιεχόμενο εντός του οποίου αναπαριστάται (ibid, σελ. 156).

Η προστιθέμενη αξία του κονστρουκτιβισμού έγκειται στο ότι αναγνώρισε την ενεργό συμμετοχή του ερμηνευτή στα πολιτικά αποτελέσματα, θέτοντας, επιπλέον, άλλου είδους ερωτήματα και προσθέτοντας σημαντικές εισροές σε επίπεδο μεθοδολογίας ώστε να ερμηνεύσει τις διαδικασίες της ενοποίησης: Το κονστρουκτιβιστικό πρόγραμμα αποφεύγει συνήθως τις ερωτήσεις που απαντούν στο «γιατί», αναζητώντας αιτιώδεις σχέσεις ως προς την ανάλυση της συμπεριφοράς των δρώντων, για να επικεντρωθεί σε ερωτήσεις του τύπου «πώς συμβαίνουν τα πράγματα». Στην πρώτη περίπτωση, όπως μας πληροφορεί ο Galariotis (2007, σελ. 17), η ερώτηση «Γιατί συνέβη το X και όχι το Y» αφορά στον τομέα του τρέχοντος (Wendt, 1987, σελ. 362) ενώ στη δεύτερη περίπτωση, όταν δηλαδή τίθεται το ερώτημα «Πώς κατέστη δυνατή η δράση X», ενεργοποιείται ο τομέας του πιθανού (Wendt, 1987, σελ. 362). Έτσι, στην κονστρουκτιβιστική συλλογιστική είναι λιγότερα τα πράγματα που λαμβάνονται ως δεδομένα και περισσότερες οι κριτικές ερωτήσεις προκειμένου να διερευνηθεί «πώς τα νοήματα παράγονται και αποδίδονται στα διάφορα κοινωνικά υποκείμενα/αντικείμενα, συγκροτώντας ως εκ τούτου ιδιαίτερες ερμηνευτικές προδιαθέσεις που δημιουργούν κάποιες δυνατότητες ενώ αποκλείουν άλλες» (Doty, 1993, σελ. 298 στο Galariotis, 2007, σελ. 18). Συνοπτικά, ο κονστρουκτιβισμός στις ευρωπαϊκές σπουδές καταπιάνεται λιγότερο με το γιατί επήλθε ένα αποτέλεσμα και περισσότερο με το πώς τα υποκείμενα, τα αντικείμενα και οι ερμηνευτικές προδιαθέσεις κατασκευάζονται κοινωνικά ώστε κάποιες πρακτικές που συνδέονται με την ευρωπαϊκή ενοποίηση να καταστούν δυνατές και άλλες όχι. Περαιτέρω, οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούν οι κονστρουκτιβιστές ενεργοποιούνται για να ερμηνεύσουν τα κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα και όχι για να τα προβλέψουν, εν αντιθέσει με τη γραμμή της τυπικής θετικιστικής κατανόησης, υπό την οποία «δεν μπορεί κανείς να εξηγήσει ένα γεγονός χωρίς να παρέχει πληροφορίες που θα επέτρεπαν σε κάποιον να το προβλέψει» και τη θετικιστική συλλογιστική εξήγησης υπό την οποία προκύπτει η ανάγκη για τη διατύπωση νόμων και γενικεύσεων του τύπου «εάν-τότε» (Dessler και Owen, 2005, σελ. 600). Οι κονστρουκτιβιστές υποστηρίζουν μια εναλλακτική θέση, ότι η εξήγηση είναι δυνατή χωρίς τη διατύπωση νόμων ή προβλέψεων: Στη βάση της διάκρισης μεταξύ αιτιωδών εξηγήσεων (αναζήτησης αιτίας-αιτιατού) του τύπου «εάν-τότε» και συγκροτητικών θεωρήσεων, που επιβεβαιώνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 600), οι κονστρουκτιβιστές πασχίζουν για την οικοδόμηση συγκροτητικών ερμηνειών, απαντώντας στο ερώτημα όχι γιατί

συνέβη κάτι αλλά πώς κατέστη αυτό δυνατό εξαρχής, απομακρυνόμενοι από την αναζήτηση της μηχανιστικής σύνδεσης μεταξύ των πραγμάτων, την οποία προκρίνουν οι ρασιοναλιστές και η οποία συνιστά έναν τύπο εξαρτημένης (αιτιώδους) και όχι λογικής (συγκροτητικής) σχέσης (ibid).

Συνολικά, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού ανέδειξε τις κοινωνικές και κανονιστικές διαστάσεις της διεθνούς πραγματικότητας, τις ιδιαιτερότητες της κοινότητας, της ταυτότητας και των συμφερόντων και το ρόλο της γνώσης στην παραγωγή του κοινωνικού. Υπενθύμισε, επίσης, την ποικιλομορφία της ανθρώπινης εμπειρίας, τις δυνατότητες αλλαγής και διαφοροποίησης, το γεγονός ότι η ιστορία απέχει από την αέναη επανάληψη. Μέσω του «εμπειρικού ιδεαλισμού» του κονστρουκτιβισμού αναδύθηκε και πάλι στο προσκήνιο η φιλοσοφική αναζήτηση για τη δύναμη των ιδεών, των νορμών και των αξιών στη διαμόρφωση της πολιτικής. Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 227), οι κονστρουκτιβιστές αποκάλυψαν την ένδεια του υλισμού ως κινητήριας δύναμης της πραγματικότητας, καταδεικνύοντας πώς αναπτύσσονται οι νόρμες, πώς οι ιδέες και οι αξίες διαμορφώνουν την πολιτική δράση, πώς τα επιχειρήματα και ο λόγος επηρεάζουν τα αποτελέσματα και πώς η ταυτότητα συγκροτεί τους δρώντες και τη δράση τους. Παράλληλα, εστιάζοντας στη δύναμη των ιδεών ως μοχλών της διεθνούς αλλαγής, ο κονστρουκτιβισμός συνέβαλε στη νομιμοποίηση της κανονιστικής θεωρίας, προάγοντας, μέσω της διερεύνησης της δυναμικής και των μηχανισμών της αλλαγής, τον «ρεαλιστικό ουτοπισμό» του Carr (ibid).

Λόγω της πολυσυλλεκτικότητας των κονστρουκτιβιστικών τάσεων, της ευρύτητας των παραδοχών, της μεθοδολογικής ετερογένειας και της ερμηνευτικής ελευθερίας που τον χαρακτηρίζει, η εν λόγω θεωρία έχει αποτελέσει αντικείμενο ισχυρής και πολυποίκιλης κριτικής, η οποία προέρχεται τόσο από τη ρασιοναλιστική και θετικιστική προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών όσο και από μετανεωτερικές και κριτικές προσεγγίσεις. Οι κονστρουκτιβιστές έχουν δεχτεί κριτική από τους ρασιοναλιστές ομολόγους τους για σχετικισμό και υποκειμενισμό των παραδοχών των οποίων υπεραμύνονται σε οντολογικό και επιστημολογικό επίπεδο. Σε ό,τι αφορά την οντολογία, η κριτική περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα του αντιθεμελιωτισμού και της ασάφειας που συνδέεται κυρίως με τις φιλοσοφικές καταβολές της εν λόγω θεωρίας, και τον ιδεαλισμό που ασπάζεται ως προς την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και την ατελή ενσωμάτωση της υλικότητας και του φυσικού κόσμου που προϋπάρχουν της κοινωνικής κατασκευής. Σε επιστημολογικό επίπεδο, ο αναθεωρητισμός του κονστρουκτιβισμού και ο αγνωστικισμός που προκρίνει ως φιλοσοφία της επιστήμης και μεθοδολογική στάση τον έχει φέρει εγγύτερα στην κριτική περί αποδόμησης της επιστήμης. Η κριτική αυτή αφορά κυρίως στις

πιο μετανεωτερικές εκδοχές του. Περισσότερο κριτικοί θεωρητικοί, αντίθετα, καταλογίζουν στο συμβατικό κονστρουκτιβισμό υπερβολική οπισθοχώρηση στην προσπάθειά του να ενσωματώσει στοιχεία της ρασιοναλιστικής προσέγγισης που, αφενός θα επιτρέψει τη γεφύρωση του μεταξύ τους χάσματος στην κατεύθυνση της συμπληρωματικότητάς τους, αφετέρου δε θα συνεισφέρει στη συνέχιση της συνδιαλλαγής τους με περισσότερο εμπειρικούς όρους.

Στις ευρωπαϊκές και διεθνείς σπουδές, ο κονστρουκτιβισμός έχει επικριθεί, μεταξύ άλλων, για αδυναμία συστηματικής εμπειρικής επαλήθευσης των βασικών του υποθέσεων, υπερβολικό ιδεαλισμό και βολονταρισμό των υποκείμενων δρώντων, ατελή ενσωμάτωση των διαφορετικών εκφάνσεων της ισχύος και της εσωτερικής πραγματικότητας των κρατών και εργαλειακή και εκλεκτιστική χρησιμοποίηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και δημόσιας σφαίρας για τη νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού πολιτικού σχεδίου. Περαιτέρω, έχει χαρακτηριστεί ως μια εξόχως υποκειμενική όσο και ενδεχομενική προσέγγιση, αμάλγαμα πολλών και διαφορετικών θεωριών και ρευμάτων, το οποίο περιλαμβάνει μια ευρεία γκάμα συχνά συγκρουόμενων ιδεών. Πέραν της ευρείας κονστρουκτιβιστικής συναίνεσης για την πρωταρχικότητα των κοινωνικών διαδικασιών, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού δεν συνιστά μια ενοποιημένη, ολοκληρωμένη και πλήρως συνεκτική θεωρία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, που να έχει παράξει ένα σύνολο υποθέσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να αναμετρηθούν με άλλες συμβατικές θεωρίες, όπως ο νεολειτουργισμός ή ο διακυβερνητισμός (βλ. και Moravcsik, 2001a στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 158). Απαντώντας σε αυτή την κριτική, οι κονστρουκτιβιστές δεν επιδιώκουν τη συγκρότηση μιας γενικής θεωρίας δεδομένου ότι τα στοιχεία που μελετούν, όπως ιδέες, νόρμες, ταυτότητα και διυποκειμενικά νοήματα, είναι εγγενώς μεταβλητά. Αυτό που επιχειρούν είναι η επεξεργασμένη παροχή ερμηνειών και αναγνώσεων διακριτών πτυχών της διεθνούς και ευρωπαϊκής πραγματικότητας: Η κονστρουκτιβιστική θεωρία συνιστά περισσότερο μια κοινωνιολογία της γνώσης, όχι μια αυτοτελή θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αλλά ένα αναλυτικό πλαίσιο που επιχειρεί να συμβάλλει στην κατανόηση της σύνθετης φύσης και τάξης της. Όπως επιβεβαιώνει ο Risse (2004, σελ. 1), ο κονστρουκτιβισμός αποτελεί κυρίως μια «κοινωνική οντολογία, μια μετα-θεωρία σχετικά με τον κοινωνικό κόσμο και τη γνώση μας για αυτόν (βλ. επίσης Adler, 1997, 2002 και Fearon και Wendt, 2002)». Στις δε ευρωπαϊκές σπουδές δεν αποτελεί άλλη μία θεωρία για την ενοποίηση που να βασίζεται σε μία και μόνη λογική κοινωνικής δράσης, αλλά μια οντολογική προοπτική και μια μεταθεωρία, που περιλαμβάνει θεωρητικές υποθέσεις για τις κατασκευές της συλλογικής ταυτότητας, τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους στη διαδικασία της

ενοποίησης (Wiener και Diez, 2009, σελ. 158). Για τον κονστρουκτιβισμό, υπάρχουν πολλοί και καλοί λόγοι να πιστεύουμε ότι στην πραγματική ζωή, υπάρχουν περισσότερες από μία κοινωνική λογική δράσης και κοινωνική ορθολογικότητα. Συναφώς και στην ΕΕ, οι δρώντες συνδυάζουν διάφορες λογικές (στρατηγική συμπεριφορά, συλλογιστική καταλληλότητας, επικοινωνιακή ορθολογικότητα-επιχειρηματολόγηση, κτλ.) που κατευθύνουν τις επιλογές, τις συμπεριφορές και τις πράξεις τους. Η συνεισφορά του κονστρουκτιβισμού στις ευρωπαϊκές σπουδές αφορά την επισήμανση αυτής της ποικιλομορφίας της κοινωνικής λογικής και κατ' επέκταση τις υποθέσεις για την ανθρώπινη συμπεριφορά, εστιάζοντας στην κοινωνική αλληλόδραση, στην κατασκευή του νοήματος μέσω της επιχειρηματολόγησης, στη δύναμη του λόγου για την παραγωγή της γνώσης και στην κυριαρχία της γνώσης και της μάθησης για την κατασκευή της πραγματικότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, το ενδιαφέρον της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση ως διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής κοινότητας και στην κοινωνική επικοινωνία δήμων και κεντρικών θεσμών υπό συνθήκες αμοιβαίας δόμησης – ιδίως εκείνων των νορμών συμπεριφοράς, που θα επέτρεπαν τη νομιμοποίηση αυτής της πολιτικής σχέσης, ως προϋπόθεσης για την ανάδυση μιας κοινής ταυτότητας, ικανής να τη στηρίξει και να τη συντηρήσει. Περαιτέρω, η διερεύνηση αφορά την αίσθηση μιας κοινής πορείας προς το μέλλον, που μπορεί να αναδειχθεί διά των νορμών/πρακτικών της κοινωνικής αλληλόδρασης που εκπορεύονται από την κοινή κουλτούρα ως εκδήλωση του πολιτικού-συνταγματικού πολιτισμού των κρατών-μελών αλλά και από το εύρος και την εμβέλεια των τυπικών και άτυπων επαφών μεταξύ των δήμων/κοινωνιών τους. Πέρα από την τελική έκβαση της ενοποιητικής διαδικασίας, ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζει ότι η συνεχής αλληλόδραση μεταξύ του κέντρου, των κρατών και των πολιτών, είτε πρόκειται για τις ηγετικές ομάδες, είτε για τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας, εξακολουθεί να φέρει τη δυναμική της μεταπλαστικής επίδρασης στις ταυτότητες ρόλου τους, στα συμφέροντα και στις βασικές πεποιθήσεις τους. Στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των πολλαπλών δρώντων στο πολυκεντρικό ευρωπαϊκό σκηνικό, οι ταυτότητες αναπαράγονται όσο και μεταβάλλονται. Σε αυτό το περιβάλλον, ο κονστρουκτιβισμός εκδηλώνει το κανονιστικό ενδιαφέρον του υπέρ της κοινωνικής αλλαγής, καταδεικνύοντας ότι, ως κοινωνικές δομές, τόσο η κοινωνική όσο και η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη, τόσο η Ευρώπη της αλληλεγγύης όσο και των εθνικών συμφερόντων, αποτελούν διαχρονικά αποτελέσματα της κοινωνικής πρακτικής.

Προκειμένου να εξεταστούν οι βασικές παραδοχές του κονστρουκτιβισμού στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης και να στοιχειοθετηθεί η ερμηνευτική συμβολή του, στο Εισαγωγικό

Μέρος (ΚΕΦ. 1 και 2) της διατριβής παρουσιάζεται το γνωσιοθεωρητικό υπόβαθρό του στις κοινωνικές επιστήμες που μας εισάγει στην κοσμοθεωρία του κονστρουκτιβισμού τόσο σε οντολογικό (ποια είναι η φύση της πραγματικότητας) όσο και σε επιστημολογικό (πώς προσεγγίζεται και μελετάται αυτή η πραγματικότητα) επίπεδο και έπειτα στις διεθνείς σχέσεις, μέσω μιας γενεαλογίας της διεθνούς θεωρίας. Ως προς τη διαδικασία της ενοποίησης, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού γίνεται αντιληπτή ως αναστοχαστική άσκηση και κριτική εμβάθυνση, ως μεταθεωρία για την κοινωνική πρακτική που την παράγει και την αναπαράγει ως τέτοια, με τις απρόβλεπτες και δημιουργικές εκφάνσεις που συνεπάγεται η κοινωνική της φύση. Προκειμένου να αναδειχτεί η προστιθέμενη αξία του στις ευρωπαϊκές σπουδές, στο Κύριο Μέρος (ΚΕΦ. 3-7) της διατριβής εξετάζεται η κοινωνική κατασκευή της Ευρώπης υπό το κονστρουκτιβιστικό πρίσμα. Ειδικότερα, παρουσιάζονται σε αντίστιξη οι παραδοσιακές προσεγγίσεις που εστιάζουν στο ζήτημα της ταυτότητας αναζητώντας *τι αντιπροσωπεύει* η ευρωπαϊκή ταυτότητα (λ.χ. οι Ευρωπαίοι συμμερίζονται την κοινή παράδοση του Διαφωτισμού, τη φιλελελεύθερη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, κτλ.) και η προσέγγιση του κονστρουκτιβισμού που επιχειρεί να συμβάλλει στην κατανόηση του *πώς κατασκευάζεται* αυτή η ταυτότητα, συνδέοντάς την με το ζήτημα της νομιμοποίησης του ευρωπαϊκού σχεδίου αλλά και αναδιφώντας το πόσο πολιτική είναι αυτή σε σχέση με τις εθνικές μορφές ταυτότητας. Προς αυτή την κατεύθυνση, μελετώνται τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς πηγές καθώς και μελέτες περίπτωσης που απομακρύνονται από τη μονομερή εστίαση στις δομές ή στους δρώντες της ενοποίησης και επικεντρώνονται στην ίδια τη διαδικασία της ευρωπαϊκής συγκρότησης, με τις επιδράσεις που ασκεί εκατέρωθεν στο ευρωπαϊκό σύστημα και στις μονάδες του ως πολιτικές αρχές και κοινωνίες. Οι νέες γνωστικές δομές που αναδύονται μέσω αυτής της διαδικασίας, η διυποκειμενική φύση των νορμών, η παραγωγή του λόγου για την Ευρώπη, τα κυρίαρχα «καθεστώτα αλήθειας» ως διαρθρωμένα σύνολα ιδεών από τα οποία αντλούν οι δρώντες, η πρακτική της κοινωνικοποίησης στο ευρωπαϊκό θεσμικό περιβάλλον και η κοινωνική κατασκευή της γνώσης στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πολιτικής της ΕΕ και της αναδυόμενης δημόσιας σφαίρας της τοποθετούνται προνομιακά στην παρούσα μελέτη ως κύριες συνιστώσες του κονστρουκτιβιστικού επιχειρήματος υπέρ της κοινωνικής κατασκευής της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της διατριβής (ΚΕΦ. 8) παρουσιάζονται τα ευρήματά της, μια αποτίμηση της συμβολής της θεωρίας του κονστρουκτιβισμού στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης καθώς και η κριτική που

έχει ασκηθεί στην εν λόγω θεωρία. Η διατριβή ολοκληρώνεται με τη βιβλιογραφία και τα παραρτήματα.

1.2. Σύνοψη κεφαλαίων

Το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής, «Ο Κονστρουκτιβισμός στις Κοινωνικές Επιστήμες», αναφέρεται στις φιλοσοφικές, ιστορικές και κοινωνιολογικές καταβολές του κονστρουκτιβισμού, όπως και στην οντολογία και την επιστημολογία του. Στη συνέχεια, παραθέτει τα βασικά ρεύματα της κονστρουκτιβιστικής σκέψης (μετριοπαθής, ριζοσπαστική και κριτική) και διαπιστώνει τη διαβάθμιση της εγγύτητας τους σε κάποιες θετικιστικές όσο και μετανεωτερικές παραδοχές. Το κεφάλαιο εξετάζει, επίσης, τα ρεύματα του στρουκτουραλισμού και του μεταστρουκτουραλισμού, τη θεωρία της δομοποίησης του Giddens και τη θεωρία της πρακτικής του Bourdieu, αναλύει τις επιδράσεις τους στην ανάπτυξη του κονστρουκτιβισμού και στοιχειοθετεί τη συμβολή του στις κοινωνικές επιστήμες με αναφορά στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Για τον κονστρουκτιβισμό, οι κατηγορίες της γνώσης και της αλήθειας δημιουργούνται ενεργά μέσω των κοινωνικών σχέσεων και της αλληλόδρασης των ανθρώπων. Υπό την αναλυτική του προοπτική, ο κοινωνικός κόσμος δεν εκλαμβάνεται ως δεδομένο που συντηρείται ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τις ιδέες των ανθρώπων που τον αποτελούν (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 371). Η γνώση δεν γίνεται αντιληπτή ως εξελικτική θέαση μιας εξωτερικής αντικειμενικής πραγματικότητας αλλά διυποκειμενικά, όπως οικοδομείται διά της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων, διά των κοινών ιδεών, συμπράξεων και κοινωνικών πρακτικών (θεσμών) και νορμών που αποκτούν μια συλλογική κοινωνική σημασία. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται οι «μηχανισμοί» δόμησης της κοινωνικής πραγματικότητας: Οι κοινωνικοί θεσμοί, η δημιουργία, η αναπαραγωγή και η αλλαγή τους μέσω των διαδικασιών της εσωτερίκευσης, της επικοινωνίας και της μάθησης.

Το δεύτερο κεφάλαιο, «Ο Κονστρουκτιβισμός στις Διεθνείς Σχέσεις», εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο ο κονστρουκτιβισμός σηματοδότησε μια διακριτή «στροφή» στο πεδίο της διεθνούς θεωρίας, εστιαζόμενος στην ανθρώπινη επίγνωση (συνείδηση), μέσω μιας αναστοχαστικής επιστημολογίας των διεθνών σχέσεων, που εκλαμβάνει τα αποτελέσματα της διεθνούς πολιτικής ως κοινωνικές κατασκευές, ήτοι οικοδομήματα της ανθρώπινης νόησης και πράξης. Εδώ, οι κοινές απόψεις και ιδέες συγκροτούν τις ταυτότητες των διεθνών δρώντων, τη φύση των σχέσεων

τους και τους όρους με τους οποίους ορίζουν τα συμφέροντά τους. Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρία μελετά τις κοινωνικές δομές ως νόρμες που καθοδηγούν και οργανώνουν τη διεθνή δράση. Για τους κονστρουκτιβιστές, η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι αντικειμενική ή εξωτερική του παρατηρητή των διεθνών σχέσεων. Περαιτέρω, αποποιούνται το μεθοδολογικό ατομικισμό – τη δεσπόζουσα μεθοδολογική προσέγγιση της νεωτερικότητας που θεωρεί το ορθολογικό άτομο ως την αρχή και το τέλος κάθε κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής δράσης, και θέτουν ως προϋπόθεση της γνώσης τα δομικά χαρακτηριστικά των ιδεών (Μακρής, 2002, σελ. 92). Στο κεφάλαιο αυτό, πραγματοποιείται μια ιστορική αναδρομή στους στοχαστές της διεθνούς θεωρίας που ασχολήθηκαν με το ρόλο των ιδεών, όπως αυτοί συνδέονται με τον κονστρουκτιβισμό και την «ιδεατική στροφή» στις διεθνείς σχέσεις τη δεκαετία του '90. Εν συνεχεία, στοιχειοθετούνται οι τρεις γενικές κονστρουκτιβιστικές παραδοχές σχετικά με την κοινωνική κατασκευή της διεθνούς πολιτικής, ως εξής: α) οι προτιμήσεις των δρώντων δεν μπορούν να εξηγηθούν χωρίς αναφορά στις ιδεολογικές και/ή πολιτισμικές νόρμες, β) οι δρώντες δεν μπορεί να είναι αμιγώς «ορθολογικοί», καθώς συχνά δεσμεύονται από ψυχολογικούς ή κανονιστικούς περιορισμούς και γ) οι προτιμήσεις και η συμπεριφορά τους εξελίσσονται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της κοινωνικοποίησης (βλ. Ruggie, 1998a στο Hix, 2009, σελ. 502). Έπειτα, αναλύεται το έργο του Wendt (1999) με έμφαση στα κοινωνικά δομικά θεμέλια της διεθνούς πραγματικότητας σε αντιπαράβολή με τον δομικό νετερμινισμό του ρεαλισμού του Waltz (1979) και παρατίθενται οι μεγάλες θεωρητικές αντιπαραθέσεις στο πεδίο των διεθνών σχέσεων (συμβατικές vs μεταθετικιστών προσεγγίσεων), όπου αναπτύχθηκε και η θεωρία του κονστρουκτιβισμού ως κριτική προσέγγιση, με κύριο μεθοδολογικό εργαλείο την διωποκειμενικότητα. Επίσης, εξετάζονται και τα διάφορα επιμέρους ρεύματα της διεθνούς θεωρίας του κονστρουκτιβισμού.

Στο τρίτο κεφάλαιο, «Η Κονστρουκτιβιστική Στροφή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές», μελετάται η εμπέδωση της «κανονιστικής στροφής» στις ευρωπαϊκές σπουδές τη δεκαετία του '90 και η επίδραση του κονστρουκτιβισμού που έλαβε χώρα στο πλαίσió της. Αναφέρονται συνοπτικά οι βασικές θεωρίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης και εν συνεχεία περιγράφεται η μετάβαση από τον κοινωνιολογικό θεσμισμό, με έμφαση στην γνωστική και κοινωνιολογική διάσταση της θεσμοποιημένης αλληλόδρασης, στον κονστρουκτιβισμό. Υπό το κονστρουκτιβιστικό πρίσμα, η ευρωπαϊκή ενοποίηση δέχεται την επίδραση πολιτισμικών και γνωσιακών μεταβλητών, ενώ ιδιαίτερη σημασία ενέχουν για τη θεωρία του οι συστατικές αρχές, αξίες και νόρμες που επιδρούν

και επηρεάζουν τη συμπεριφορά του ευρωπαϊκού συστήματος και των μονάδων του. Επίσης, σημειώνεται ότι ο κονστρουκτιβισμός δεν συνιστά μια ολοκληρωμένη θεωρία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά ένα πλαίσιο αναστοχασμού, πολυσυλλεκτικό και συμπεριληπτικό ως προς το πώς δομούνται οι αντιλήψεις στην ΕΕ και πώς κατασκευάζονται κοινωνικά τα κυρίαρχα συστήματα πεποιθήσεων ώστε να καθίστανται δυνατές συγκεκριμένες επιλογές και αποφάσεις, καθώς και σχετικά με την διυποκειμενική φύση των νορμών και την επίδρασή τους στην κοινωνική κατασκευή ταυτοτήτων/συμφερόντων. Κατόπιν, επιχειρείται η αντιπαραβολή των θέσεων των συμβατικών, κριτικών και χαμπερμασιανών κονστρουκτιβιστών της ΕΕ, παρατίθεται η συζήτηση μεταξύ συμβατικού κονστρουκτιβισμού και ρασιοναλισμού στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών σπουδών και επιχειρείται η σύνθεσή τους μέσα από την εξέταση μελετών περίπτωσης.

Το τέταρτο κεφάλαιο «Η Κοινωνική Κατασκευή της Ευρώπης: Λόγος-Ερμηνείες, Νόρμες, Κοινωνικοποίηση και Ταυτότητες στην ΕΕ», εστιάζει στο κύριο κονστρουκτιβιστικό επιχείρημα για την κοινωνική κατασκευή της Ευρώπης. Εδώ, τίθεται το ζήτημα της πολιτικής κοινότητας στην ΕΕ, όπως αυτή συνδέεται με τη φύση, σύσταση και διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, την ανακατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων υπό την επίδραση της ενοποίησης και το ζήτημα του πλουραλισμού των ταυτοτήτων και των κουλτουρών των συστατικών μονάδων. Το κεφάλαιο προβαίνει σε μια συνοπτική ιστορική αναδρομή της αφήγησης για την Ευρώπη και συζητά την «κατασκευή» της ευρωπαϊκής ταυτότητας με πραγματικούς και συμβολικούς όρους. Διαπιστώνεται ότι, έως σήμερα, η εν λόγω κατασκευή έχει σε μεγάλο βαθμό εξαρτηθεί από την παράλληλη κατασκευή της ταυτότητας των ευρωπαϊκών Άλλων ενώ, στο πολιτιστικό πεδίο, οι αναπαραστάσεις του «ευρωπαϊκού» φαίνεται να μετατοπίζονται από τον Ευρωσυμβολισμό στις τοπικές παραλλαγές και αποκλίσεις, ενισχύοντας μια «δυναμική αποδυνάμωσης των εθνικών ταυτοτήτων που εξασθενίζει την ομοιομορφία τους, όχι διά της ολοκλήρωσης εκ των άνω αλλά διά του κατακερματισμού από τα κάτω» (Waever, 2009, σελ. 176). Στη μετανεωτερική εποχή, μια «ενίσχυση» της ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν συνεπάγεται απαραίτητα απομείωση της αφοσίωσης στην εθνική ή σε άλλες κοινότητες αφού κάποιος μπορεί να νοιώθει μέρος και των δύο κοινοτήτων χωρίς να χρειάζεται να επιλέξει κάποια πρωταρχική – ιεραρχικά – ταύτιση. Ο «εξευρωπαϊσμός των (εθνικών) ταυτοτήτων» αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο αναφορές για την Ευρώπη/ΕΕ έχουν ενσωματωθεί στην εθνική οικοδόμηση ταυτότητας. Επίσης, ο τρόπος συγκρότησης ευρωπαϊκής πολιτείας ως πολυεπίπεδης τάξης, αποτελεί τη σύνθεση του

συνταγματικού πολιτισμού των διακριτών πολιτικών οντοτήτων που τη συνιστούν (βλ. και Fossum και Menéndez, 2005, σελ. 9), προκρίνοντας αυτό που ο Weiler (2001a, b, 2002 στο Fossum, 2003b, σελ. 1) χαρακτηρίζει ως νομιμοποιητική αρχή της συνταγματικής της τάξης, τη «συνταγματική ανεκτικότητα» και την αμοιβαία αλληλοδιείσδυση του ευρωπαϊκού και των εθνικών έννομων τάξεων. Στη συνέχεια, το κεφάλαιο εξετάζει τη διάσταση του λόγου ως δομικού στοιχείου και διαμεσολαβητή της κοινωνικής πραγματικότητας και της διακυβέρνησης στην ΕΕ. Κατόπιν, μελετάται η κανονιστική βάση της ΕΕ, όπως αποτυπώνεται στις κυρίαρχες ευρωπαϊκές νόρμες, συζητούνται πτυχές του δημοκρατικού, του πολιτικού και του κοινωνικού της ελλείμματος, και σκιαγραφούνται οι «μεγάλες στιγμές» της ενοποίησης, όπως αποτυπώνονται στη συζήτηση για τη Συνταγματική Συνθήκη και τη Συνθήκη της Λισσαβόνας, που εμπέδωσε τον σεβασμό στην πολυμορφία.

Το πέμπτο κεφάλαιο, που έχει τίτλο «Κονστρουκτιβισμός και Δημόσια Σφαίρα στην ΕΕ», μελετά την ανάδυση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας ως δομικό στοιχείο της πολιτικής νομιμοποίησης της ΕΕ, υπό το πρίσμα του κονστρουκτιβισμού. Επιχειρείται η σύνδεση των θεωριών της επικοινωνιακής ορθολογικότητας και της διαλεκτικής ηθικής του Habermas με την συζήτηση για τον ευρωπαϊκό δήμο και την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα και αναδεικνύεται το ενδιαφέρον του κονστρουκτιβισμού για την επίτευξη συναίνεσης διά της έλλογης αντιπαράθεσης. Η διαλεκτική ηθική του κονστρουκτιβισμού συμμορφώνεται στην καντιανή αρχή ότι, ενόσω υποβάλλονται σε διαβούλευση και συλλογικό έλεγχο, οι πολιτικές αποφάσεις και νόρμες θα πρέπει να μπορούν να είναι συνεπείς με τις κανονιστικές απαιτήσεις της δημοσιότητας (βλ. και Devetak, 2001, σελ. 173). Έπειτα, αναλύεται η έννοια του «συνταγματικού πατριωτισμού» του Habermas αναφορικά με την ανάδυση και τα όρια μιας κοινής αίσθησης ταυτότητας και δημόσιας σφαίρας στη βάση μιας κοινοτιστικής ανάγνωσης οικουμενικών αρχών κοσμοπολιτικής φύσης. Επίσης, σκιαγραφείται η συζήτηση για τους όρους συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας και δήμου, εν απουσία κοινής γλώσσας και ΜΜΕ πανευρωπαϊκού φάσματος. Για τους κονστρουκτιβιστές, δεν θα πρέπει τα κοινωνικο-πολιτικά θεμέλια της γλώσσας και των ΜΜΕ να τίθενται με κρατοκεντρικούς όρους ως εμπειρικές προϋποθέσεις για τη σύνθεση της ευρωπαϊκής πολιτικής κοινότητας και του δήμου της. Περαιτέρω, μελετώντας την κανονιστική βιωσιμότητα και την εμπειρική δυνατότητα ανάδυσης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (Risse, 2010, σελ. 107-8), αποποιούμενοι τον «μεθοδολογικό εθνικισμό» μιας αυτονόητης υπόθεσης υπέρ του κράτους ως φυσικού της φορέα, οι κονστρουκτιβιστές αποσυνδέουν τους όρους σύστασής της από

τα ισχύοντα για τη συγκρότηση των εθνικών δημόσιων σφαιρών, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη *sui generis* φύση της ευρωπαϊκής πολιτείας όσο και το δομικό μετασχηματισμό που έχει επιτελεστεί στο σύγχρονο διεθνοποιημένο κόσμο και που σχετίζεται με την αποσύνδεση της μαζικής επικοινωνίας από την εθνική οργανωτική της υποδομή. Για τους κονστρουκτιβιστές, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα συνιστά κοινωνική κατασκευή που παράγεται μέσω των διαλεκτικών πρακτικών στις παράλληλες δημόσιες αντιπαραθέσεις που λαμβάνουν χώρα στις εθνικές κοινωνίες και σχετίζεται με τον εξευρωπαϊσμό και τη διεθνοποίηση των εθνικών δημοσίων σφαιρών, κατά όμοιο τρόπο με τον εξευρωπαϊσμό των συλλογικών ταυτοτήτων που δεν αντικαθιστούν ή υποκαθιστούν, αλλά περισσότερο μεταβάλλουν, τα υπάρχοντα πρότυπα ταύτισης. Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού προσφέρει εδώ μια πιο εκλεπτυσμένη κατανόηση του πώς ταυτίζονται με την πολιτική τους κοινότητα οι σημερινοί πολίτες, χωρίς να παραγνωρίζει τις βαθιές διαφορές που υφίστανται εντός της ευρωπαϊκής πολιτείας: Αντίθετα, η ολοένα και μεγαλύτερη πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών ζητημάτων και η εντατικοποιημένη διαλεκτική σχέση των εθνικών δημοσίων σφαιρών συμβάλλουν βαθμιαία στη δημιουργία ενός κοινού δημόσιου χώρου ως ευρωπαϊκού περιβάλλοντος νοήματος της διεθνικής κοινότητας επικοινωνίας που σταδιακά συγκροτεί η ΕΕ.

Το έκτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Η Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ», εξετάζει την εξέλιξη της δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ, μελετώντας την επικοινωνιακή της πολιτική σε τρεις χρονικές φάσεις, πριν τη Συνταγματική Συνθήκη (2001-2004), μετά τη Συνταγματική Συνθήκη (2004-2007), και τη σύγχρονη περίοδο (2007-έως σήμερα) που περιλαμβάνει το δομικό της μετασχηματισμό με την εστίαση στις δυνατότητες – και τους περιορισμούς – του διαδικτύου. Στο κεφάλαιο αυτό, αναγνωρίζεται ότι η ΕΕ οδηγήθηκε σταδιακά στην αναθεώρηση του τρόπου επικοινωνίας της με τους ευρωπαίους πολίτες, εντείνοντας τις προσπάθειες για την προσέγγισή τους, την αύξηση της εξοικειώσής τους με τα ευρωπαϊκά ζητήματα και τη διεύρυνση της εμπλοκής τους στη δημόσια αντιπαραθέση για τις υποθέσεις της. Παρά τις προσπάθειες αναμόρφωσης με σκοπό τον εκδημοκρατισμό της επικοινωνιακής της στρατηγικής, μέσω της μετατόπισης προς την κατεύθυνση της επικοινωνίας περισσότερο παρά της πληροφόρησης του ευρωπαϊκού κοινού, το ζήτημα της επικοινωνιακής διαμεσολάβησης της πολιτικής της ΕΕ εξακολουθεί να πάσχει από πολλαπλά ελλείμματα. Ζητήματα κοινωνικής νομιμοποίησης και δημοκρατικής συμμετοχής, λογοδοσίας και προσβασιμότητας στο πλαίσιο της ΕΕ παραμένουν στο προσκήνιο της δημόσιας συζήτησης. Ειδικότερα δε σε ό,τι αφορά το δημοκρατικό της έλλειμμα, μελετώντας την επικοινωνιακή της πολιτική, δεν είναι σαφές εάν η Επιτροπή σκοπεύει

να το αντιμετωπίσει εισάγοντας νέες δυνατότητες ώστε οι πολίτες να παράγουν ανατροφοδότηση και να ελέγχουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο, ή να μεταβάλλει την αντίληψή τους σχετικά με αυτό (Michailidou, 2007, σελ. 32). Στο κεφάλαιο διαπιστώνεται, επιπλέον, ότι το διαδίκτυο δεν φαίνεται να έχει μέχρι στιγμής θεραπεύσει τις αποτυχίες αντιπροσώπευσης και συμμετοχικότητας των εθνικών και διεθνικών δημοσίων σφαιρών, ενώ η λύση για τα ελλείμματα της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας δεν θα πρέπει να αναζητείται στα ίδια τα μέσα, αλλά στον τρόπο με τον οποίο δομείται η ευρωπαϊκή πολιτική, που μάλλον ευνοεί τους εκτελεστικούς σε σύγκριση με τους νομοθετικούς δρώντες στην ΕΕ και τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών (Kooormans και άλ., 2005, σελ. 26). Επίσης, διερευνάται η διαμεσολάβηση της ΕΕ από τα ΜΜΕ μέσα από την παράθεση μελετών περίπτωσης και σκιαγραφείται ο ρόλος των δημοσιογράφων και της μαζικής επικοινωνίας για την ανάδυση της ΕΕ ως «δημοκρατίας των μέσων», λαμβάνοντας υπόψη τη θέση του κονστρουκτιβισμού ότι η επικοινωνία συνιστά συγκροτητικό και στρατηγικό πόρο στο βαθμό που αποτελεί το μέσο διαμόρφωσης και διατήρησης της κοινότητας, της πολιτείας και της πολιτικής (Wiener, 1949· Deutsch, 1963· Morin, 2001 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 47).

Το έβδομο κεφάλαιο, «‘Καθεστώτα Αλήθειας’ και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση», συζητά τη σχέση της ΕΕ ως υπό ανάδυση πολιτείας με το έθνος-κράτος – τη βασική μονάδα ανάλυσης των κοινωνικών επιστημών –, εξετάζει τη σύγχρονη κοινωνιολογία της ΕΕ, όπως αυτή προκύπτει από την διακυβέρνηση, τις ροές επικοινωνίας και τις νέες μορφές κοινωνικής πρακτικής που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης τάξης της και επιχειρεί μια αποτίμηση της κοινωνικής θεωρητικοποίησης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η κοινωνιολογία της ενοποίησης είναι χρήσιμη για να κατανοήσουμε διαχρονικά τις συνθήκες της ευρωπαϊκής συσχετιστικής διαμόρφωσης, τη δυναμική της και τις ευκαιρίες ή τους περιορισμούς της συλλογικής κοινωνικής οικοδόμησης. Η δομοποίηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου αναλύεται, στη συνέχεια, στο μακρο-, το μικρο-, και το μέσο-επίπεδο. «Η μακρο-κοινωνιολογία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αναλύει την εδραίωση της ΕΕ ως ένα μεγάλης κλίμακας κοινωνικό σύστημα, ως πολιτεία και ως αγορά» (Trenz, 2008, σελ. 15). «Η μικρο-κοινωνιολογία αναλύει σε ποιο βαθμό ο εξευρωπαϊσμός επηρεάζει την καθημερινή ζωή των ατόμων, που διαμένουν στον ευρωπαϊκό χώρο», αξιολογώντας, μεταξύ άλλων, «τις βασικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών της Ευρώπης και τις στάσεις τους απέναντι στην ΕΕ» (ibid). Η σπουδή του μέσο-επιπέδου της ενοποίησης είναι απαραίτητη προκειμένου «να καταστεί κατανοητό πώς η μικρο και η μακρο διαμόρφωση της

Ευρώπης αλληλοσυσχετίζονται. Αυτό περιλαμβάνει, πάνω από όλα, την κατανόηση των μηχανισμών μεσολάβησης μέσω της επικοινωνίας, της διάχυσης της γνώσης και της οικοδόμησης εμπιστοσύνης και νομιμοποίησης» (ibid). Περαιτέρω, όπως εξηγεί ο (Trenz, 2008, σελ. 6), στο συγκείμενο της κοινωνιολογίας της ενοποίησης, ο εξευρωπαϊσμός χρησιμοποιείται ως όρος-κλειδί, υπερβαίνοντας, ωστόσο, τη συμβατική κατανόησή του στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης, ως διαδικασία αλληλοδιείσδυσης των εθνικών κοινωνιών (ibid, σελ. 32) – μία μονόδρομη διαδικασία εσωτερικής αλλαγής που *προκαλείται* από την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Vink, 2003· Borzel και Risse, 2003) και προσδιορίζεται ως διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης που προχωρά μέσω της εσωτερικής διαφοροποίησης και της εξωτερικής προσαρμογής. Ο εξευρωπαϊσμός είναι κάτι πολύ περισσότερο από την απλή διασύνδεση των υφιστάμενων δομών και δρώντων κατά μήκος των συνόρων. Αφορά, επίσης, και κυρίως «τον μετασχηματισμό αυτών των δομών και δρώντων και την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής οντότητας» (Trenz, 2008, σελ. 32). Η κοινωνιολογία της ενοποίησης, όπως επισημαίνει ο Trenz (2008, σελ. 32), φτάνει σε «μια κonstruktivistική κατανόηση του εξευρωπαϊσμού ως μια μορφή αναστοχαστικής δημιουργίας (Delanty και Rumford, 2005). Υπό αυτή την τελευταία έννοια, η ευρωπαϊκή κοινωνία δεν αποτελεί απλά την ‘άλλη πλευρά’ της διακυβέρνησης της ΕΕ στην οποία θα πρέπει να ανταποκριθούν αλλά και την οποία θα πρέπει να πολιτογραφήσουν οι θεσμοί της. Είναι, πάνω από όλα, μια πραγματικότητα που έχει ανακύψει προοιωνίζουσα μια μείζονα συσχετιστική αναδιαμόρφωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού χώρου». Ακολούθως, στο κεφάλαιο αυτό, με αναφορά στη σχέση μεταξύ γνώσης, εξουσίας και πραγματικότητας, μελετώνται οι διαλεκτικές προσεγγίσεις της ΕΕ και ο ρόλος των επιστημονικών κοινοτήτων υπό το πρίσμα του κonstruktivismού και της «γλωσσικής δομοποίησης».

Στο όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο, «Κonstruktivismός και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Μια Αποτίμηση», παρουσιάζονται τα ευρήματα της διατριβής, επιχειρώντας τη στοιχειοθέτηση της συμβολής της θεωρίας του κonstruktivismού στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στο κεφάλαιο συζητείται η εν λόγω θεωρία και η κριτική που έχει δεχτεί για την απόκτηση της γνώσης στους τομείς που την απασχολούν. Ο κonstruktivismός αποκηρύσσει τη ρασιοναλιστική οντολογία που θέλει τα υποκείμενα να φέρουν αυτογενή συμφέροντα και ταυτότητες, εξορθολογίζοντας τις επιλογές τους βάσει σκοπιμότητας/εμπρόθετης αντιπαράθεσης μέσων-σκοπών. Βασική κonstruktivistική πεποίθηση είναι ότι η πραγματικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και όχι αντικειμενικά δεδομένη και τα συμφέροντα και οι ταυτότητες

κείνται ενδογενή στις διαδικασίες (ήτοι πηγάζουν από αυτές) της αλληλεπίδρασης που αντιπροσωπεύουν οι θεσμοί. Και αφού για τον κονστρουκτιβισμό, οι ταυτότητες είναι εξ' ορισμού συσχετιστικές, η έμφαση μετατοπίζεται από τις στρατηγικές αριστοποίησης στη σχηματοποίησή τους. Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού αμφισβητεί την αυστηρή μεθοδολογική εξειδίκευση, αρθρώνοντας αντ' αυτού έναν μεταθεωρητικό λόγο που δεν υποτάσσεται σε καθολικές αρχές, αλλά στην παραγωγή εναλλακτικών δομών κατανόησης των κοινωνικών φαινομένων. Ο κονστρουκτιβισμός υποστηρίζεται ότι συνεισέφερε σημαντικά στον εμπλουτισμό της αναλυτικής εργαλειοθήκης της πολιτικής επιστήμης με την εισαγωγή του κοινωνικού στοιχείου και της επικοινωνίας με όρους καταλληλότητας ενάντια στην εργαλειακή λογική που κυριάρχησε στις διεθνείς και στις ευρωπαϊκές σπουδές μέχρι και τη δεκαετία του '80. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, εντάσσεται προνομιακά στην «οντολογική φάση» των ευρωπαϊκών σπουδών, μεταφέροντας τη συζήτηση σε οντολογικά και εμπειρικά ζητήματα μεταθεωρίας, με την εστίαση να μεταφέρεται στους όρους και στις συστατικές νόρμες που συντρέχουν με τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής πολιτείας.

Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού επεφύλαξε μια διευρυμένη αντίληψη των θεσμών ως κοινωνικών παραγώγων και συνδιαμορφωτών της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς, με τις κοινωνικές νόρμες και ταυτότητες να αποτελούν καθοριστικό εργαλείο για τη μελέτη τους. Το εννοιολογικό, αναλυτικό και κανονιστικό υπόβαθρο του κονστρουκτιβισμού αναδομεί την έννοια του εξευρωπαϊσμού, ενσωματώνοντας αναδραστικά και την ουσιώδη επίδραση του συστήματος στα μέρη και κυρίως στη διαμόρφωση των εθνικών προτύπων συμπεριφοράς, επισημαίνοντας τη δυναμική της κοινωνικοποίησης στο σύνθετο περιβάλλον της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης. Η κεντρική κονστρουκτιβιστική θέση υπέρ της αμοιβαίας δόμησης θεσμών (δομών) και δρώντων και της δομοποίησης μέσω και από το λόγο, αποτέλεσε την απαρχή της κοινωνιολογικής απεικόνισης της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, ανοικτής στην ανάδειξη άλλων όψεων που σχετίζονται με την οικοδόμηση πολιτικής συναίνεσης. Με όρους κοινωνικής επιστήμης αλλά και «κοινωνικής πραγματικότητας», ο κονστρουκτιβισμός μελετά το πώς οι άνθρωποι καταλήγουν να πιστέψουν κάποια πράγματα για τον κόσμο καθώς και το αντίκτυπο της επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης επί της πίστης αυτής, στις ταυτότητες των ανθρώπων και στις αμοιβαίες ταυτίσεις μεταξύ των λαών. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνικοποίηση και η σύνθετη μάθηση αποτελούν τις θεμελιακές κονστρουκτιβιστικές παραδοχές ως βάσεις για τις δυνατότητες γνωστικής αλλαγής στις συνειδήσεις κυβερνωμένων και κυβερνώντων, χωρίς τον λειτουργικό

εφησυχασμό ότι η αντικειμενική ικανοποίηση θα παραγάγει το έρεισμα για τη θεσμική μορφή αντιμετώπισης των κοινωνικών και πολιτικών αναγκών. Η κανονιστική πρόθεση του κονστρουκτιβισμού τον καθιστά μια κεντρική κριτική θεωρία και όχι μια θεωρία που παράγει γενικεύσεις εν είδει νόμων ώστε να συντελέσουν στην πρόβλεψη των κοινωνικών φαινομένων. Σε πείσμα των καιρών, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού αντιτίθεται στην αποσόβηση του κανονιστικού δόγματος υπέρ της παραγωγής προδιαγραφών με σκοπό μια διακυβέρνηση όπου οι ανθρώπινες ανάγκες τίθενται ως προτεραιότητα, παρακωλύοντας την εκτροπή της πολιτικής από τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας. Και αυτό γιατί για τους κονστρουκτιβιστές της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η νομιμοποίηση αποδεικνύεται ότι αποτελεί προϋπόθεση για την οικοδόμηση ευρωπαϊκής πολιτείας, όταν αυτή φέρνει στο επίκεντρο τους ίδιους τους πολίτες και την ποιότητα ζωής τους.

ΜΕΡΟΣ Ι: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟ

2. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

The human mind can only know what the human mind has made

Giambattista Vico

Intelligence organizes the world by organizing itself

Jean Piaget στο *La Construction du Réel chez l'Enfant* (1937)

2.1. Κονστρουκτιβισμός και κοινωνιολογία της γνώσης

Ο κονστρουκτιβισμός συνδέεται στενά με την ιστορία, τη φιλοσοφία και την κοινωνιολογία της επιστήμης στο βαθμό που, μεταξύ άλλων, μελετά τις φιλοσοφικές αρχές, αξιώσεις και επιπτώσεις της κοινωνικής επιστήμης στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα, προβάλλοντας, εντός ενός διεπιστημονικού πλαισίου ανάλυσης, εναλλακτικούς ισχυρισμούς για την οντολογία – τη φύση της πραγματικότητας – και την επιστημολογία – την εξέταση του πώς ο θεωρητικός μελετά τα φαινόμενα που έχει επιλέξει ως αντικείμενο της έρευνάς του. Στις κοινωνικές επιστήμες, για τον Mjoset (1999, σελ. 10, στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 20-21), η θεωρία διακρίνεται στις εξής κατηγορίες: α) *νομοκεντρική*, η οποία εστιάζει σε «κανονικότητες που εμφανίζονται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο», β) *ιδεοτυπική*, η οποία εκλαμβάνει τους κοινωνικοεπιστημονικούς «νόμους» ως «ιδεότυπους», γ) *κονστρουκτιβιστική*, η οποία υποστηρίζει ότι «οι κοινωνικές διαδικασίες ορίζουν (κατασκευάζουν) κάποια γνωστικά πεδία ως επιστήμη», και δ) *κριτική*, η οποία αναζητά τη «διασύνδεση μεταξύ θεωρητικών και ηθικών συλλογισμών».

Ένα πεδίο ενδιαφέροντος κοινό σε ιστορικούς, φιλοσόφους και κοινωνιολόγους της επιστήμης είναι, επίσης, ο βαθμός στον οποίο οι θεωρίες καθορίζονται από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται. Η εν λόγω προσέγγιση, την οποία πραγματεύεται η παρούσα διατριβή, είναι γνωστή ως κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, μια θεωρία στενά συνυφασμένη με τις κοινωνικές πλευρές της επιστήμης που έχει συνδεθεί με τη μετανεωρική εποχή. Κι αυτό γιατί στο σύνολό της, η σύγχρονη σκέψη που ακολούθησε το Διαφωτισμό στηρίχθηκε στον επιστημονικό θετικισμό και την Λογική: Ο θετικισμός ως κοσμοθεωρία ή θεωρία της γνώσης και μεθοδολογική

στάση στηρίζεται στην πεποίθηση ότι τα αντικείμενα της επιστημονικής γνώσης υφίστανται ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τις πράξεις των επιστημόνων (Μακρής, 2002, σελ. 31-32).⁵ Υπό αυτή την παραδοχή, βασικά στοιχεία της θετικιστικής φιλοσοφίας είναι η υπαγωγή της γνώσης στα αισθητά δεδομένα, ο ρόλος της παρατήρησης στην παραγωγή της γνώσης και η ύπαρξη κανονικοτήτων στον φυσικό και κοινωνικό κόσμο (ibid). Στην αντίπερα όχθη, ο κονστρουκτιβισμός αναζητά τη σχέση του ανθρώπου με τον «πραγματικό κόσμο» – τι αντιλαμβανόμαστε ως πραγματικό, καθώς και τα όρια του εμπειρισμού στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων: Για τους κονστρουκτιβιστές, δεν υπάρχει ένα αδιάσειστο σύμπλεγμα γεγονότων, ανεξάρτητα από το πλαίσιο της θεωρίας, που να μπορεί να υποβληθεί σε εμπειρική επαλήθευση σύμφωνα με μια καθολική επιστημονική μέθοδο, η οποία μπορεί να διασφαλίσει κάποιο οντολογικό πρωτείο. Η γνώση χρησιμεύει περισσότερο για την οργάνωση του κόσμου μας και όχι για την ανακάλυψη της «αντικειμενικής πραγματικότητας» (Glaserfeld, 1989· βλ. και Wheatley 1991, σελ. 10 στο Matthews, 2000, σελ. 174). Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές αντιλαμβάνονται την επιστήμη – και κάθε άλλο σύστημα απόδοσης νοήματος – ως μια εφεύρεση που προκύπτει από τις ανθρώπινες ανάγκες και που αντανακλά τις ανθρώπινες επιθυμίες (Christensen, 2005, σελ. 2). Όλες οι εμπειρικές μέθοδοι εμπεριέχουν την αντίληψη, η οποία με τη σειρά της συνιστά γνωστική πράξη – βασίζεται δηλαδή στις υπάρχουσες αντιλήψεις μας και στο σύνολο των πεποιθήσεών μας – που τα καθιστά κι αυτά τα ίδια μέρος της κατανόησής μας για το πώς λειτουργεί ο κόσμος. Έτσι, όπως το θέτει ο Gellner, για τον κονστρουκτιβισμό «η αντικειμενική αλήθεια ... υποκαθίσταται από την ερμηνευτική αλήθεια» (Guba και Lincoln, σελ. 35 στο Christensen, 2005, σελ. 3) καθώς το εμπειρικό γεγονός αναλύεται εντός του πλαισίου της κοινωνικής ερμηνείας. Στο πλαίσιο αυτό της κοινωνικής ερμηνείας, η προσωπική αντίληψη ή το συμφέρον αυτού που ερμηνεύει τα πράγματα – στην επιστήμη όπως και σε κάθε άλλη ανθρώπινη επιδίωξη – αναδύεται στο προσκήνιο (Christensen, 2005, σελ. 3).

Ως εκ τούτων, η κονστρουκτιβιστική επιστημολογία συνιστά μια επιστημολογική προοπτική της φιλοσοφίας σχετικά με τη φύση της επιστημονικής γνώσης: Οι κονστρουκτιβιστές υποστηρίζουν ότι η επιστημονική γνώση κατασκευάζεται από τους επιστήμονες και δεν ανακαλύπτεται στον κόσμο (ibid, σελ. 2-3). Ο κονστρουκτιβισμός δεν αποδέχεται τον θετικισμό,

⁵ Με άλλα λόγια, στις βασικές αρχές του θετικισμού περιλαμβάνονται η ενότητα της επιστήμης, με την έννοια ότι ο επιστημονικός και ο μη επιστημονικός κόσμος διέπονται από τις ίδιες μεθοδολογίες, η διάκριση αξιών και γεγονότων, με τα γεγονότα να μην επηρεάζονται από τις θεωρίες, η ύπαρξη κανονικοτήτων και βεβαιοτήτων στις Κοινωνικές όπως και στις Φυσικές Επιστήμες και η ανακάλυψη της Αλήθειας μέσα από την παρατήρηση (εμπειρισμός) (Smith, 1998, σελ. 168 στο Μακρής, 2002, σελ. 50-51).

τη φιλοσοφία της μίας και μόνης αυθεντικής αλήθειας που τεκμηριώνεται από την εμπειρική απόδειξη και τον έλεγχο ενώ απορρίπτει τη δυνατότητα να υπάρχει μία και μόνο έγκυρη μεθοδολογία στην επιστήμη, αποδεχόμενος μια ποικιλία χρήσιμων μεθόδων για την πρόοδό της. Αντιτίθεται στον αντικειμενισμό, την πεποίθηση πως ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει την εξωτερική πραγματικότητα – μια πραγματικότητα που υπάρχει έξω από αυτή του μυαλού του. Για τον κονστρουκτιβισμό, η πραγματικότητα είναι ανεξάρτητη από την ανθρώπινη νόηση αλλά το νόημα και η γνώση μας γι' αυτή συνιστούν πάντα κοινωνική κατασκευή ώστε μπορεί να περιγραφεί ως μια θεωρία για τα όρια της ανθρώπινης γνώσης – η πεποίθηση ότι κάθε γνώση είναι τελικά το προϊόν των γνωστικών ενεργειών του υποκειμένου (Σκορδούλης, 2005, σελ. 86).

Η ίδια η αλήθεια δε, είναι συχνά ζήτημα ερμηνείας. Επομένως, η επιστημολογία είναι για τον κονστρουκτιβισμό και οντολογία. Ο κονστρουκτιβισμός είναι μια θεωρία για τη γνώση (επιστημολογία) που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αποκτούν επίγνωση κι αποδίδουν νόημα βάσει των εμπειριών τους και σε αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό κόσμο που είναι κόσμος των ιδεών, αναδεικνύοντας την κυκλικότητα της ανθρώπινης συλλογιστικής και πράξης. Στον αντίποδα της παραδοσιακής επιστημολογίας, ο κονστρουκτιβισμός προτείνει νέους ορισμούς για τη γνώση και την αλήθεια, ευρισκόμενος κοντά σε ένα νέο παράδειγμα στις κοινωνικές επιστήμες, βασισμένο στην διυποκειμενικότητα αντί την κλασική αντικειμενικότητα και στην βιωσιμότητα των ισχυρισμών αντί για την αλήθεια. Κι ενώ για τους επιστημονικούς ρεαλιστές, η επιστήμη προχωρά ανακαλύπτοντας και επαληθεύοντας εμπειρικές αλήθειες, για τους κοινωνικούς κονστρουκτιβιστές, η επιστήμη προχωρά εφευρίσκοντας νέους πιθανούς τρόπους ερμηνείας της φύσης κι έπειτα πείθοντας την επιστημονική κοινότητα με την οποία συνδιαλέγονται και το κοινό περί αυτών (Christensen, 2005, σελ. 2).

Για τον κονστρουκτιβισμό οι κατηγορίες της γνώσης και της αλήθειας δημιουργούνται ενεργά μέσω των κοινωνικών σχέσεων και της αλληλόδρασης των ανθρώπων. Αντλώντας από τη θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης της σχολής του Σικάγο (ευρύτερα γνωστή ως εθνογραφική έρευνα) και από τη θεωρία του Kant (1781) για τη συνθετική γνώση, η κονστρουκτιβιστική επιστημολογία στηρίζεται στην πίστη ότι «ό,τι καθίσταται γνώση δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα παθητικής αποδοχής, αλλά το προϊόν μιας ενεργητικής δραστηριότητας του υποκειμένου» (Glaserffeld, 1984, σελ. 31 στο Palan, 2000, σελ. 578-9). Ο Palan (2000, σελ. 579) εξηγεί:

Υπό αυτή την άποψη, δεν προσλαμβάνουμε τον κόσμο «όπως είναι», αλλά οι βιολογικές και οι ψυχολογικές μας ιδιότητες προσδιορίζουν τη γνώση μας για τον κόσμο. Οι

κονστρουκτιβιστές δεν αρνούνται την εξωτερική ή την αντικειμενική πραγματικότητα· αρνούνται την ορθόδοξη υπόθεση μιας «φυσικής σύνδεσης μεταξύ μιας λέξης και ενός πράγματος και μια περαιτέρω φυσική σύνδεση μεταξύ του συμβόλου και του πράγματος που συμβολίζεται» (Wilden, 1972, σελ. 31).

Η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης υποστηρίζει ότι «οι άνθρωποι βλέπουν τον κόσμο μέσω προοπτικών, που αναπτύσσονται κοινωνικά. [Το νόημα], η πραγματικότητα είναι κοινωνική, και ό,τι βλέπουμε ‘εκεί έξω’ (αλλά και μέσα μας) αναπτύσσεται σε αλληλεπίδραση με τους άλλους» (Charon, 1988, σελ. 42 στο Palan, 2000, σελ. 580). Η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης αποτελεί μια κοινωνιολογική προοπτική για τον εαυτό και την κοινωνία, βασισμένη στις ιδέες των Mead (1934), Cooley (1902), Blumer (1969) και άλλων πραγματιστών που έχουν συνδεθεί με τη Σχολή του Σικάγο της αρχής του 20^{ου} αιώνα.⁶ Ο πυρήνας της εν λόγω θεωρίας συνίσταται στη διαπίστωση ότι η ανθρώπινη ζωή διάγεται μέσω των συμβόλων.⁷ Η πραγματικότητα είναι κοινωνικό προϊόν και ό,τι έχει την αιτία του στον άνθρωπο – ο εαυτός, ο νους, η κοινωνία, ο πολιτισμός – αναδύεται και εξαρτάται από τις συμβολικές αλληλεπιδράσεις για την ύπαρξή του. Ακόμη και το φυσικό περιβάλλον σχετίζεται με τους ανθρώπινους χειρισμούς καθώς ερμηνεύεται μέσω συμβολικών συστημάτων.⁸ Έτσι, χωρίς να αρνούνται την ύπαρξη μιας «εξωτερικής πραγματικότητας», οι θεωρητικοί της συμβολικής αλληλόδρασης επισημαίνουν ότι τα αντικείμενα πάντα ερμηνεύονται και νοηματοδοτούνται ώστε, όπως αναφέρει ο Cassirer (1955 στο Palan, 2000, σελ. 581), τα φυσικά αντικείμενα είναι σε κάθε περίπτωση «κοινωνικά αντικείμενα». Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης απορρίπτει την εικόνα του παθητικού, δομικά προσδιορισμένου υποκειμένου του στρουκτουραλισμού, εκλαμβάνοντας τους ανθρώπους ως συνεχώς αντιμέτωπους με τις διαρκείς αλλαγές που συνεπάγεται η αλληλεπίδραση (Palan, 2000, σελ. 581).

Ένα από τα βασικά ερωτήματα το οποίο επιχειρεί να απαντήσει ο κονστρουκτιβισμός είναι ποια είναι τα «συστατικά στοιχεία» που διαμορφώνουν ή επ-οικοδομούν αυτή την «κατασκευασμένη πραγματικότητα». Η απάντηση συχνά συνδέεται με μια καίρια κοινωνιολογική έννοια, αυτή των *κοινωνικών θεσμών*, δηλαδή αυτών των «εξωτερικών πραγματικοτήτων» που

⁶ C. Cooley (1902), *Human Nature and the Social Order*, New York: Charles Scribner's Sons και H. Mead (1934), 'Mind, Self and Society', C. W. Morris (eds.), Chicago, IL: Chicago University Press και H. Blumer (1969), *Symbolic Interactionism*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. Για μία καλή επισκόπηση της συμβολικής αλληλόδρασης βλ. J. M. Charon (1988), *Symbolic Interactionism: An Introduction, an Interpretation, an Integration* (6th eds.), New: York: Simon & Schuster, όπως συνολικά αναφέρονται στο Palan, 2000, σελ. 578, υποσ.

⁷ http://www.encyclopedia.com/topic/Symbolic_Interactionism.aspx

⁸ Ibid.

συνδέονται με τη βιολογική μεταφορά των «δομών», οι οποίες, όμως, στον κονστρουκτιβισμό θεωρούνται και οι ίδιες προϊόν της ανθρώπινης διαμεσολάβησης (Palan, 2000, σελ. 581). Ο Bloor (1997, σελ. 33 στο Palan, 2000, σελ. 582), ερμηνευτής του έργου του Wittgenstein, περιγράφει τον κοινωνικό θεσμό ως «συλλογικό πρότυπο της αυτό-αναφερόμενης δραστηριότητας». Ο Bloor (1997, σελ. 31 στο Palan, 2000, σελ. 582) παραθέτει τα παραδείγματα των χρημάτων, της ιδιοκτησίας και του γάμου προκειμένου να καταδείξει ότι οι θεσμοί δεν υφίστανται πέραν συγκεκριμένων καθεστώτων λόγων (discourses). Σύμφωνα με τη θεωρία του, τα «κοινωνικά αντικείμενα» συγκροτούνται από την περιγραφή που τους δίνουν οι δρώντες και δεν υφίστανται ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις τους και τις φραστικές διατυπώσεις τους για αυτά (Bloor, 1997, σελ. 35 στο Palan, 2000, σελ. 582). Έτσι, ο Bloor απορρίπτει τη «θεωρία της εικόνας» για τη γλώσσα, ήτοι την ιδέα ότι οι λέξεις ανακαλούν κάποια οπτική αναπαράσταση ή προϋπάρχον ομοίωμα στο μυαλό μας. Το ίδιο το υποκείμενο είναι αυτό που διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην οικοδόμηση της «δικής του αλήθειας». Η «θεωρία της εικόνας»/της «απεικονιστικότητας της γλώσσας», που αντλεί την προέλευσή της από τη φαινομενολογία, υποθέτει ότι το υποκείμενο αποδίδει νόημα σε μια μία λέξη ή ένα σημείο στο βαθμό που αυτά συνοδεύονται από μια νοητική δράση – όπως φαίνονται να είναι. Συνεπώς, το σύμβολο γίνεται κατανοητό με συγκεκριμένο τρόπο και η ορθή του χρήση ρυθμίζεται από την πρόθεση (Bloor, 1983, σελ. 8 στο Palan, 2000, σελ. 582). Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, όπως υποστηρίζει ο Schutz, «το εμπρόθετο νόημα είναι ουσιαστικά υποκειμενικό» (Palan, 2000, σελ. 582). Ως εκ τούτου, η αντίληψή μας για την πραγματικότητα είναι «διυποκειμενική» και συγκροτείται ως το αμάλγαμα των υποκειμενικών νοημάτων που της αποδίδουν τα υποκείμενα (ibid).

Εν αντιθέσει, ο Bloor (1997, σελ. 5 στο Palan, 2000, σελ. 582) χαρακτηρίζει αυτή τη θέση ατομοκεντρική στο βαθμό που υποστηρίζει ότι «το να συλλάβει κανείς το νόημα μιας έννοιας είναι ένα αμιγώς προσωπικό επίτευγμα. Είναι μια προσωπική πνευματική δράση». Ερμηνεύοντας τη θεωρία του Wittgenstein, ο Bloor αντιπροτείνει μια εναλλακτική θέση που εδράζεται στη συλλογική αντί της ατομοκεντρικής κατασκευής του νοήματος. Σύμφωνα με αυτή, το νόημα «κατοικεί αποκλειστικά στα κοινωνικά πρότυπα» χρήσης της γλώσσας (Palan, 2000, σελ. 583). Όπως αναφέρει ο Bloor (1983, σελ. 19 στο Palan, 2000, σελ. 583), ο Wittgenstein ανέπτυξε τη θεωρία της συμπύκνωσης του νοήματος για να απαντήσει στο ερώτημα «γιατί οι νοητικές μας εικόνες ή εμπρόθετες δράσεις μας φαίνεται να ενδύονται μιας αξιοσημείωτης ισχύος που τις καθιστά ένα αξιοπερίεργο είδος ισχυρού μέσου». Για τον Wittgenstein, η δύναμη της

γλώσσας αντιπροσωπεύει τη δύναμη της κοινωνίας ώστε «η πραγματική πηγή της ‘ζωής’ σε μια λέξη ή πρόταση προέρχεται όχι από τον ατομικό νου αλλά από την κοινωνία. [Οι λέξεις] περιβάλλονται με νόημα λόγω των κοινωνικών πρακτικών των οποίων αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι» (Bloor, 1983, σελ. 20 στο Palan, 2000, σελ. 583). Η θεώρηση αυτή μετατοπίζει την κονστρουκτιβιστική εστίαση από την υποκειμενική δράση της ερμηνείας στη συλλογική δράση της διαμόρφωσης ρυθμιστικών κανόνων ή στα «γλωσσικά παιχνίδια» (Palan, 2000, σελ. 583).

Από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και εντεύθεν, η γλώσσα, ο συμβολισμός, το κείμενο, το νόημα κι εν γένει η επικοινωνία και η ερμηνευτική (Hermeneutics) ως διάσταση της κοινωνικής κριτικής θεωρίας κατέστησαν εν γένει θεμελιώδη ζητήματα στις ανθρωπιστικές και στις κοινωνικές επιστήμες, μέσω της επίδρασης των Wittgenstein, Heidegger, Searle, Austin, de Saussure, Lévy-Strauss, Chomsky, Barthes, Derrida, Habermas, κ.ά.⁹ Ειδικότερα η γλώσσα, υποστηρίχθηκε ότι ενσαρκώνει και συγκροτεί τις κοινωνικές σχέσεις. Το άτομο ως υποκείμενο δράσης δεν υφίσταται βέβαια απλώς την επίδραση των κοινωνικών καταστάσεων και δυνάμεων, αλλά αντίθετα συνεχώς διαμορφώνει και δημιουργεί τον κοινωνικό του περίγυρο διεπιδρώντας με άλλα άτομα. Εξάλλου, ακόμη και ο καθορισμός της ταυτότητας του εαυτού μας ή των Άλλων είναι ζήτημα νοήματος, και το νόημα – διαρκώς διαφιλονικούμενο – πάντα εμπεριέχει αλληλόδραση: Συμφωνία και διαφωνία, σύμβαση και καινοτομία, επικοινωνία και διαπραγμάτευση (Jenkins, 2007, σελ. 27). Στην αλληλόδραση αυτή, η γλώσσα διαδραματίζει κεντρικό ρόλο. Επειδή η «[ο]ικουμενικότητα της γλώσσας (στον ενικό) και η ετερογένεια των γλωσσών (στον πληθυντικό) συνιστούν παράλληλα φαινόμενα, το γλωσσικό μέσο αποτελεί σύμβολο πολιτιστικής ποικιλομορφίας με περίεργες ιδιότητες» (Kraus, 2008, σελ. 76). Σε σύγκριση δε «με άλλες εκφράσεις της πολιτιστικής ταυτότητας στις σύγχρονες κοινωνίες – όπως το να ανήκει κανείς σε μια θρησκευτική κοινότητα ή σε μια υποκοουλτούρα με ιδιαίτερο τρόπο ζωής – η γλώσσα συνιστά πηγή ιδιαίτερα ισχυρών προσωπικών και συλλογικών συναισθηματικών δεσμών» (ibid). Για τα άτομα, η γλώσσα «τείνει να λειτουργεί ως παράγοντας που παρέχει γνωστική συνέχεια μέσω διαδοχικών περιόδων κοινωνικοποίησης. Για τις ομάδες, συνεπάγεται τη δυνατότητα επικοινωνίας κατά μήκος των γενεών» (ibid, σελ. 76-77). Συνολικά, όπως αναφέρει ο Taylor (1985, σελ. 216 Kraus, 2008, σελ. 77), «[σ]το βαθμό που η ανθρώπινη φύση έχει ένα γνωστικό θεμέλιο, η γλώσσα αποτελεί κεντρικό ενδιαφέρον της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας».

⁹ Βλ. περαιτέρω Chernoff, 2008, σελ. 157-8.

Περαιτέρω, «[ω]ς πηγής εκφραστικής αυθεντικότητας, στη γλώσσα αποδίδεται ένας καίριος ρόλος στη διαμόρφωση σύγχρονων μορφών αυτό-αντίληψης» (Kraus, 2008, σελ. 77).

Στην πιο προωθημένη κονστρουκτιβιστική θεωρία της γλώσσας, περαιτέρω, η «πραγματικότητα» νοείται ως το αποτέλεσμα ή η επίδραση του τρόπου σημασιοδότησης των πραγμάτων (Hall, 1989, σελ. 121) ώστε η πολιτική της σημασιοδότησης έχει μεγάλη σημασία όσο περισσότερο αποδέχεται κανείς ότι ο τρόπος δράσης των υποκειμένων εξαρτάται καθοριστικά από τον τρόπο ορισμού των καταστάσεων δράσης (ibid, σελ. 110). Σημαντικές είναι, επιπλέον, οι γλωσσικές πράξεις κατά Searle (speech acts) ως βασικές μονάδες του γλωσσικού συμβάντος που ενώ αντιστοιχούν σε αυτό που στη γραμματική ονομάζεται πρόταση, ενσωματώνουν, επίσης, την κοινωνική θέση μεταξύ των συνομιλητών και εκφράζουν κοινωνική θέση (Δημητρίου, 1983β, σελ. 90 στο Hall, 1989, σελ. 117, υποσ.). Η γλωσσολογική σχολή σηματοδότησε συνολικά τη μετατόπιση από τη θετικιστική θεώρηση της γλώσσας ως καθρέπτη μιας αντικειμενικής πραγματικότητας στη θεώρηση της γλώσσας ως συστατικής του κοινωνικού κόσμου. Έτσι, για τον Wittgenstein, το νόημα ενός όρου δεν συνάγεται από την ακριβή του αντιστοιχία με ένα αντικείμενο του κόσμου εκεί έξω αλλά μέσω της ιδιοποίησής του στο λόγο, ήτοι την κοινωνική του χρήση. Οι έννοιες σημαίνουν κάτι, όχι γιατί αιχμαλωτίζουν την οντολογική ουσία των πραγμάτων αλλά γιατί χρησιμοποιούνται με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο μεταξύ των ομιλητών, γεγονός που τους επιτρέπει να επικοινωνούν (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 20). Η στροφή αυτή στη σημασία και στην μελέτη της γλώσσας επιβεβαίωσε τη σύγκλιση οντολογίας και επιστημολογίας στο πλαίσιο του κονστρουκτιβισμού, η οποία συνοδεύτηκε, επίσης, από την αναίρεση της πίστης για την ανεύρεση μίας και μοναδικής αλήθειας.

Οι εσωτερικές εντάσεις στη θεωρητική σκέψη που ενέπνευσε και εξέθρεψε τον κονστρουκτιβισμό μεταξύ των περισσότερο ατομοκεντρικών ή συλλογικών απεικονίσεων της πραγματικότητας παρήγαγε διαφορετικές παραλλαγές κονστρουκτιβισμού στις κοινωνικές επιστήμες αλλά και κατ' επέκταση στις πειθαρχίες των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών σπουδών. Μία τρίτη διαφοροποίηση προέκυψε δε μεταξύ αυτών που διατήρησαν μια πιο περιορισμένη διερεύνηση αναφορικά με τα ρυθμιστικά πλαίσια και τη διαμόρφωση των κανόνων και της «ευρύτερης και βαθύτερης κριτικής της κουλτούρας που αναδύθηκε ως γενικό παράδειγμα των κοινωνικών επιστημών, την επονομαζόμενη κριτική παράδοση ή ηπειρωτική παράδοση της

φιλοσοφίας» (Silverman, 1997 στο Palan, 2000, σελ. 584).¹⁰ Ειδικότερα, η δριμεία κριτική που άσκησε η θεωρία του Wittgenstein στις συμβατικές θεωρίες της γνώσης με την πεποίθησή του ότι «το υποκείμενο εκπαιδεύεται ή ‘κοινωνικοποιείται’ εντός των επικρατουσών κοινωνικών συμβάσεων» δεν φάνηκε να προχωρά στη διερεύνηση του πώς τελικά λαμβάνουν χώρα οι διαδικασίες της κοινωνικοποίησης (Palan, 2000, σελ. 584). Ως εκ τούτου, το πεδίο αφήνεται ελεύθερο για τις δύο άλλες κονστρουκτιβιστικές θέσεις – «την συμβολική αλληλεπίδραση που φαίνεται να ισχυροποιεί το κυρίαρχο υποκείμενο και την ψυχανάλυση των Freud και Lacan που περιγράφει την κοινωνικοποίηση ως ένα ανθρώπινο δράμα - μια επίπονη διαδικασία εισαγωγής στο Φανταστικό και το Συμβολικό, αυτό που ο Foucault ονομάζει ‘κανονικοποίηση’» (ibid). Ο Bloor ερμήνευσε τον Wittgenstein ως εγγύτερο στο στρουκτουραλισμό του De Saussure που επεσήμανε την αμιγώς συσχετιστική φύση του συστήματος της γλώσσας: για τον De Saussure (1959 στο Palan, 2000, σελ. 584), τα σημεία δεν προκαθορίζουν τη μεταξύ τους σχέση αλλά τα ίδια είναι αποτέλεσμα του παιχνιδιού της διαφοροποίησης λ.χ. καλού-κακού, άνδρας-γυναίκα, κτ.λ. Έτσι, το νόημα «αναδύεται μέσα από το παιχνίδι των διχοτομιών μεταξύ των λέξεων και τοποθετείται στην ίδια τη δομή της γλώσσας» (Palan, 2000, σελ. 584). Ο Derrida κατέδειξε, ωστόσο, τις ασυνέπειες της θεωρίας του De Saussure λόγω της αμιγώς στρουκτουραλιστικής θεωρίας του για το νόημα και λόγω της παραδοχής του ότι το σημείο υπάρχει για να επικοινωνήσει γεγονότα που υφίστανται «εκεί έξω» (ibid). Ο στρουκτουραλισμός του De Saussure φαίνεται να εμπεριέχει τη σιωπηρή υπόθεση της ύπαρξης ενός αυθεντικού νοήματος που αναδύεται από τις ιδιότητες της γλώσσας, την οποία ο Derrida (1982 στο Palan, 2000, σελ. 584-5) χαρακτήρισε ως μια «λογοκεντρική μεταφυσική». Η τρίτη κονστρουκτιβιστική σχολή που συνδέεται με τον μεταστρουκτουραλισμό, ενώ, επίσης, προσεγγίζει στη θεωρία της γλώσσας του Wittgenstein, προάγει μια διακριτή θεωρία για τον Εαυτό (Palan, 2000, σελ. 585):

Εδώ ο Εαυτός δεν συγχέεται με το πιο κοινότυπο πρόβλημα της ταυτότητας ρόλου (είμαι «πατέρας», «δάσκαλος» και ούτω καθ’εξής). Ο Εαυτός δεν είναι μια διαρκώς μεταβαλλόμενη μορφή ταυτότητας, αλλά ενά ιστορικά κατασκευασμένο εγώ. Ο Lacan υποστηρίζει ότι ο Freud καθιέρωσε την κοινωνιολογία της ψευδοψυχολογικής επένδυσης (με τη μορφή της συμβολικής αλληλεπίδρασης) στη μελέτη της ψυχής.¹¹ Όπως το θέτει ο

¹⁰ Και ο Delanty (1997 στο Palan, 2000, σελ. 576) περιλαμβάνει στην κατηγορία του κονστρουκτιβισμού, «την ερμηνευτική, το νέο-Μαρξισμό της Σχολής της Φρανκφούρτης, τη θεωρία της επικοινωνίας, την αποδόμηση και τον μετανεωτερισμό». Την άποψη αυτή φαίνεται, εξάλλου, να ενστερνίζονται και οι Price και Reus-Smit (1998 στο Palan, 2000, σελ. 576).

¹¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση βλ. Soper, 1986 στο Palan, 2000, σελ. 576.

Soper, αυτό που κατέδειξε ο Freud είναι ότι ένα υποκείμενο δεν γεννιέται άνθρωπος παραμόνο γίνεται, μέσω της ενσωμάτωσής του σε μια πολιτιστική τάξη. Ως εκ τούτου το πραγματικό αντικείμενο της ψυχολογίας δεν είναι η «φύση» ενός (ήδη) ανθρώπινου μυαλού, αλλά ο τρόπος με τον οποίο κανείς «εκπαιδεύεται σε άνθρωπο» (Soper, 1986, σελ. 125). Για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Lacan, υπάρχουν αυτοί που θεωρούν το υποκείμενο ενσωματωμένο στην τάξη του Φαντασιακού (που συγγέεται με τη συμβολική τάξη της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης). Ωστόσο, οι υποστηρικτές του Lacan υποστηρίζουν ότι υφίσταται μια σημαντική διάκριση μεταξύ τριών τάξεων: του Πραγματικού, του Φανταστικού και του Συμβολικού.¹²

Ενώ η θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης και η κοινωνική φιλοσοφία που εμπνέεται από τον Wittgenstein τοποθετεί την έμφαση στην τάξη του Φαντασιακού, ο μαρξισμός του Lacan επιφέρει μια σημαντική προσθήκη – «το νόημα παράγεται καθώς η γλώσσα καθοδηγείται ή καθίσταται λειτουργική μέσω λειτουργιών του υποκειμένου όπως η επιθυμία, η προσωρινότητα, η καταπίεση, το Φαντασιακό» (Alcorn, 1973, σελ. 23 στο Palan, 2000, σελ. 585). Η θεωρία του Συμβολικού επέτρεψε σε κάποιους υποστηρικτές του Lacan, όπως οι Deleuze και Guattari ή ο Foucault να θέσουν στο προσκήνιο, εκτός από την κοινωνική αλληλόδραση, έναν κόσμο καταπίεσης που μας προετοιμάζει για τη συνθετότητα αυτού που ο Bourdieu ονομάζει «παραλογισμό της συσσώρευσης» και της εκμετάλλευσης και μια θεωρία για τον καπιταλισμό ως επιθυμία (Palan, 2000, σελ. 585).¹³ Αυτού του τύπου ο κονστρουκτιβισμός τοποθετεί τις κονστρουκτιβιστικές ανησυχίες σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κριτικής της κοινωνίας και των σχέσεων ισχύος που εγγράφονται εντός αυτής αλλά και στο πλαίσιο της γλώσσας. Πρόκειται δηλαδή περισσότερο για μια κανονιστική παράδοση. Η αντίθεση με τον υποκειμενισμό είναι προφανής στο βαθμό που αυτός απομακρύνεται από τη διερεύνηση της ανάδυσης του υποκειμένου ως δρώντος ενώ απέχει και από ζητήματα ισχύος, δικαιοσύνης ή ανακατανομής (ibid). Η κριτική παράδοση με τη σειρά της αποδέχεται τον κονστρουκτιβισμό του Wittgenstein προσθέτοντας, όμως, ένα εξωσυστημικό στοιχείο, εφόσον τα συστήματα αλήθειας δεν είναι απλώς αμοιβαίως συσχετιστικά αλλά και καθεστώτα καταπίεσης και εκμετάλλευσης (Palan, 2000, σελ. 585-6).

Συνολικά, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός συνιστά μια κοινωνιολογική θεωρία της γνώσης που εξετάζει πώς τα κοινωνικά φαινόμενα αναπτύσσονται μέσα σε ιδιαίτερα κοινωνικά πλαίσια, εξαρτώνται δηλαδή από μεταβλητές των κοινωνικών μας εαυτών.¹⁴ Σε αυτό το

¹² Για μια πολύ καλή συζήτηση βλ. Wilden, *Lacan and the Discourse of the Other*, όπως αναφέρεται στο Palan, όπ. π.

¹³ Αυτού του τύπου οι θεωρίες έχουν εν πολλοίς συνδεθεί δε με το εγχείρημα οικοδόμησης μιας ενοποιημένης μεταστρουκτουραλιστικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας (Palan, 2000, σελ. 585).

¹⁴ <http://as.nyu.edu/docs/IO/1153/socialconstruction.pdf>

περιβάλλον, ο κονστρουκτιβισμός εστιάζει στην πραγματικότητα, τη γνώση και τη μάθηση.¹⁵ Η *πραγματικότητα* κατασκευάζεται μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας και τα μέλη μιας κοινωνίας επινοούν από κοινού τις ιδιότητες του κόσμου (Kukla, 2000). Η *γνώση* είναι, επίσης, ανθρώπινο προϊόν που δομείται κοινωνικά και πολιτιστικά καθώς τα υποκείμενα αποδίδουν νόημα στις πράξεις τους και στα πράγματα μέσω της μεταξύ των αλληλόδρασης καθώς και σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαβιούν (Ernest, 1999· Gredler, 1997· Prat και Floden, 1994). Η *μάθηση*, επιπρόσθετα, συνιστά κοινωνική διαδικασία, αφού δεν λαμβάνει χώρα μόνο εντός του υποκειμένου ούτε βέβαια αποτελεί μια παθητική ανάπτυξη συμπεριφορών που διαμορφώνονται από εξωτερικές δυνάμεις (McMahon, 1997). Η επ-οικοδομητική μάθηση προκύπτει όταν τα υποκείμενα εμπλέκονται σε κοινωνικές δραστηριότητες. Οι ίδιες οι κοινωνικές κατασκευές, ως τέτοιες, συνιστούν υποπροϊόντα αναρίθμητων ανθρωπίνων επιλογών παρά αποτελέσματα της φύσης. Ως προς αυτό, όπως μας πληροφορούν οι Berger και Luckmann (2003, σελ. 51), ο κονστρουκτιβισμός αντικρούει τον ουσιοκρατισμό, ευρισκόμενος εγγύτερα στην φαινομενολογική ανάλυση, η οποία «αποφεύγει κάθε αιτιώδη ή γενετική υπόθεση, καθώς και τις παραδοχές σχετικά με το οντολογικό καθεστώς των φαινομένων που αναλύονται».

Έτσι, ο κονστρουκτιβισμός εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους υποκείμενα και ομάδες υποκειμένων συμμετέχουν στην κατασκευή και εννοιολόγηση αυτού που αντιλαμβάνονται ως κοινωνική πραγματικότητα. Μια κοινωνικά κατασκευασμένη πραγματικότητα συνιστά μια δυναμική διαδικασία, που αναπαράγεται από υποκείμενα που λειτουργούν και πράττουν σύμφωνα με τις ερμηνείες και τη γνώση που έχουν για αυτή την πραγματικότητα. Επιπλέον, πολλά κοινωνικά γεγονότα εισέρχονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων ως «αντικειμενικά» γεγονότα που δεν μπορούν να αγνοήσουν καθώς τα θεωρούν δεδομένα ως μέρος της τάξης των πραγμάτων παρά το γεγονός ότι αποτελούν καθαρά ανθρώπινα κατασκευάσματα (Pouliot, 2004, σελ. 329). Προσφυώς ο Searle (1995, σελ. 63 στο Pouliot, 2004, σελ. 329) έχει υποστηρίξει σχετικά ότι «τα θεσμικά γεγονότα είναι οντολογικά υποκειμενικά αλλά επιστημολογικά αντικειμενικά: η ύπαρξή τους επαφίεται σε συλλογικά νοήματα, αλλά όχι απαραίτητα στις ατομικές πεποιθήσεις ξεχωριστών ατόμων». Όπως σημειώνει ο Hacking στο έργο του *The Social Construction of What?* (1999), η συζήτηση περί κοινωνικής κατασκευής αναφέρεται συχνά όχι μόνο σε υλικά είδη, όπως πράγματα και γεγονότα, αλλά και στις σκέψεις, πεποιθήσεις και ιδέες

¹⁵ http://projects.coe.uga.edu/epltt/index.php?title=Social_Constructivism

μας για αυτά.¹⁶ Η προοπτική αυτή συνδέεται στενά και με πολλές άλλες σύγχρονες θεωρίες, όπως οι γνωστικές αναπτυξιακές θεωρίες των Piaget, Vygotsky και Bruner και η κοινωνιολογική προσέγγιση της γνώσης του Bloor¹⁷ καθώς και των Berger και Luckmann, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Αναδιφώντας την ιστορία των ιδεών που εκκόλαψαν την κονστρουκτιβιστική σκέψη, καταρχήν συναντάμε τους Έλληνες στοχαστές και φιλόσοφους, όπως ο Ηράκλειτος («Τα πάντα ρει») και ο Πρωταγόρας («Ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων»)¹⁸. Η αντιπαράθεση μεταξύ των Σοφιστών και των Σωκρατικών μπορεί να ιδωθεί ως ενδεικτική της αντιδιαστολής μεταξύ των κονστρουκτιβιστικών και των διαδικαστικών προσεγγίσεων για την πρόκτηση της γνώσης: Οι Σοφιστές πίστευαν ότι η γνώση μπορεί να μεταδοθεί μέσω των διαλέξεων και της μοντελοποίησης, τοποθετείται δε, εκτός του υποκειμένου ώστε μπορεί να αποκτηθεί (με την έννοια του να απομνημονευτεί) και να χρησιμοποιηθεί από αυτό προκειμένου να ενδυναμώσει τη θέση του εντός της πόλης (Manus, 1996 στο Warrick, 2010, σελ. 4). Οι Σωκρατικοί πίστευαν ότι η μάθηση συνιστά εσωτερική εμπειρία του ανθρώπου που προσκτάται διαλεκτικά και το γιατί μαθαίνουμε είναι πιο σημαντικό από το τι μαθαίνουμε (Warrick, 2010, σελ. 4).

Σκαπανέας της σύγχρονης φιλοσοφίας της ιστορίας, το 1710, ο Vico δημοσιεύει την πραγματεία του *De Italorum Sapienza*, στην οποία διασαφηνίζει ότι η γνώση είναι κάτι που δομείται από αυτόν που την αναζητά. Στο πρώτο μέρος του έργου του, ο Vico εκκινά επισημαίνοντας ότι οι λατινικές λέξεις *verum* (the true) και *factum* (what is made) είναι εναλλάξιμες: *verum esse ipsum factum* (Warrick, 2010, σελ. 9). Ο Vico ασχολήθηκε κυρίως με τη σχέση μεταξύ της αλήθειας, της γνώσης, της προέλευσης της γλώσσας και της επιθυμίας του ανθρώπινου μυαλού να φτάσει στην επίγνωση (Lo, 1996 στο Warrick, 2010, σελ. 4). Η ιδεολογία του Vico – «μπορούμε να γνωρίσουμε μόνο ό,τι έχει δημιουργηθεί από τον ανθρώπινο νου» (Glaserfeld, 1989, σελ. 3 στο Warrick, 2010, σελ. 4) τον εντάσσει σε έναν από τους πρώτους κονστρουκτιβιστές. Η κοινωνική πραγματικότητα καθίσταται «(κατα)νοητή μόνο από εκείνα τα υποκείμενα των οποίων οι διαντιδράσεις (ανα)παράγουν τους (κοινωνικούς) ορισμούς που τη συνιστούν» (Giddens, 1984, σελ. 100 στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 106). Ο κοινωνικός κόσμος

¹⁶ <http://as.nyu.edu/docs/IO/1153/socialconstruction.pdf> Στο έργο της *The Social Construction of Women Refugees* (1992), η H. Moussa λ.χ. δεν επιδιώκει τόσο να επισημάνει το προφανές γεγονός ότι κάποιες γυναίκες καταλήγουν να είναι πρόσφυγες ως απόρροια κοινωνικών καταστάσεων. Σκοπός της περισσότερο είναι «να εκθέσει τον τρόπο με τον οποίο έχει διαμορφωθεί από τις κοινωνικές δυναμικές μια συγκεκριμένη πεποίθηση: η πεποίθηση ότι υπάρχει ένα συγκεκριμένο είδος ατόμου – η γυναίκα πρόσφυγας – που αξίζει να αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη προσοχή» (ibid).

¹⁷ D. Bloor (1976), *Knowledge and Social Imagery*, London Routledge.

¹⁸ http://readtiger.com/wkp/en/Constructivist_epistemology

είναι δημιούργημα των ανθρώπων κι ακριβώς γι' αυτό μπορεί και να γίνει καταληπτός από αυτούς.¹⁹

Μετά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό καθώς και την ανάπτυξη της φαινομενολογίας, ο Kant αμφισβητεί, επίσης, ευθέως την επιστημολογία του Descartes – τον θετικιστικό εμπειρισμό – επιφέροντας επανάσταση στην μεθοδολογία καθώς υποστηρίζει ότι αφετηρία της έρευνας δεν θα πρέπει να είναι το αντικείμενο ως το δεδομένο αλλά οι νόμοι της γνωστικής επίγνωσης, οι μόνοι που είναι προσβάσιμοι στους ανθρώπους (Palan, 2000, σελ. 579). Εγγενής σε αυτή τη διαπίστωση είναι μια ιδεαλιστική θέση, ήτοι ότι «το αντικείμενο της γνώσης μπορεί να προσδιοριστεί μόνο μέσω μιας συγκεκριμένης λογικής και εννοιολογικής δομής» (Cassirer, 1955, σελ. 76 στο Palan, 2000, σελ. 579). Ο Cassirer (στο Palan, 2000, σελ. 579) περιγράφει «τον ιδεαλισμό (ή τον επιστημολογικό κονστρουκτιβισμό) ως μία φιλοσοφική παράδοση που αναδύθηκε από τη διαπίστωση ότι η γλώσσα και η σκέψη δεν διαδραματίζουν ουδέτερο ρόλο στην απόκτηση της γνώσης». Αυτή η έμφαση στην παραγωγή/κατασκευή ως συγκρότηση έλκει την καταβολή της από τη φιλοσοφική σκέψη του Kant, όπως αποτυπώθηκε στο διάσημο έργο του *Critique of Pure Reason* (1781), όπου προτείνει την εστίαση του ενδιαφέροντος στη σύνθεση βάσει κανόνων ως τη θεμελιώδη δραστηριότητα του νου που δημιουργεί την τάξη της εμπειρίας μας. Ο Γερμανικός Ιδεαλισμός και ο Ρομαντισμός²⁰ του 19^{ου} αιώνα και η ανάπτυξη της καντιανής και νεοκαντιανής φιλοσοφίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα έχουν ασκήσει σημαντική επίδραση στον κονστρουκτιβισμό. Εν πολλοίς, ο Kant και οι μεταγενέστεροι θιασώτες του έργου του επεδίωξαν να διαφοροποιήσουν τις επιστήμες του ανθρώπου από τις φυσικές επιστήμες, εστιάζοντας στη σημασία της διυποκειμενικής φύσης της γνώσης και στα κοινωνικά νοήματα που κατευθύνουν τις πράξεις των ανθρώπων (Γαλαριώτης στο Λάβδας και άλ., 2010, σελ. 290-291).

Καθοριστική για την μετέπειτα απήχηση των κονστρουκτιβιστικών ιδεών χαρακτηρίζεται η «γλωσσολογική στροφή» στη φιλοσοφία της γνώσης που συντελέστηκε μετά τη δημοσίευση των ερευνητικών γλωσσολογικών μελετών *Tractatus Logico-Philosophicus* (1961) και

¹⁹ Βλ. και Pompa, 1982 στο Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 370-1.

²⁰ Ο Ρομαντισμός του ύστερου 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, η ρομαντική πνευματική παράδοση της ευρωπαϊκής κοινωνικής σκέψης αναπτύχθηκε ως απάντηση στις αβεβαιότητες και τις συγκρούσεις που προκαλούσε ο ραγδαίος εκσυγχρονισμός και η εκβιομηχάνιση. Ο ρομαντισμός συνδέεται με την πίστη στις «κλειστές» κουλτούρες. Το νόημα παραμένει εντός της κοινότητας. Οι πολιτισμοί είναι οι φορείς των νοηματικών συστημάτων, τα οποία μπορούν να γίνουν καταληπτά μόνο εκ των έσω, από τους μετέχοντες στη συγκεκριμένη κουλτούρα ως ολοκληρωμένα άτομα, αισθητικά, γλωσσολογικά και μερικές φορές ακόμη και εθνοτικά ή ιστορικά (Weaver στο Booth και άλ., 1996, σελ. 171).

Philosophical Investigations (1953) του Wittgenstein²¹ και *Being and Time* (1962) του Heidegger,²² καθώς και των υποστηρικτών του έργου τους, Austin,²³ και Searle,²⁴ οι οποίοι διεύρυναν την έννοια της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, προσδίδοντας μια βαθιά απόχρωση κοινωνιολογικών διαστάσεων στην ανάλυση των φαινομένων της παγκόσμιας πολιτικής (Delanty, 1997, σελ. 53 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 291). Η «γλωσσολογική στροφή» σηματοδότησε τον επαναπροσανατολισμό των φιλοσοφικών θεμελίων της δυτικής σκέψης από την εποχή του Descartes, αντικαθιστώντας τη διάκριση μεταξύ της υποκειμενικής και της αντικειμενικής σφαίρας της εμπειρίας με την κοινωνική φύση της γλώσσας (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 4). Περαιτέρω, στο μετέπειτα έργο του ο Wittgenstein αντιπαράτεθηκε στις θέσεις ότι η γλώσσα δημιουργείται μέσα στον ανθρώπινο νου ή ότι συνιστά καθρέφτη μιας αντικειμενικής πραγματικότητας, υποστηρίζοντας ότι η χρήση της γλώσσας αποτελεί μορφή πράξης συστατική του κόσμου (ibid). Η φιλοσοφία της γλώσσας του Wittgenstein για το νόημα, όπως αυτό προκύπτει μέσω της κοινωνικής χρήσης της γλώσσας, αποτέλεσε αφετηρία των Burger και Luckmann, Giddens, Habermas, Lyotard κ.ά., εμπνευστών νεωτερικών και μετανεωτερικών κονστρουκτιβισμών (ibid, σελ. 5). Ειδικότερα, κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980, επήλθε περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών επιστημών, καθώς πολλοί θεωρητικοί ασχολήθηκαν με το έργο των Foucault, Derrida και άλλων, ηπειρωτικών κυρίως, στοχαστών που μελέτησαν τις γλωσσικές συμβάσεις και τις αφηγηματικές δομές που εποικοδομούν την πραγματικότητα, τις διαδικασίες νομιμοποίησης, κοινωνικοποίησης και εσωτερίκευσής της ως μηχανισμών ελέγχου της ανθρώπινης συνείδησης, καθώς και τις θεραπείες των αποκλινουσών συμπεριφορών. Στη συνέχεια, ο κονστρουκτιβισμός συνδέθηκε, επίσης, με τον μετανεωτερισμό των Baudrillard, Lyotard, και Beck και τις διαφορετικές υποκειμενικές πραγματικότητες της ανθρώπινης κοινωνικής ύπαρξης και δραστηριότητας μέσα στο χρόνο.

Συνολικά, ο κονστρουκτιβισμός εμπνεύστηκε από την εξέλιξη πολλών πειθαρχιών, συμπεριλαμβανομένων της φιλοσοφίας της γνώσης και της κοινωνιολογίας καθώς και αμφίδρομα πολλοί επιστημονικοί κλάδοι χρησιμοποίησαν, αξιοποίησαν και επεξεργάζονταν τις βασικές αρχές του κονστρουκτιβισμού. Κατά την εξέλιξή του, ο κονστρουκτιβισμός άντλησε στοιχεία από το διευρυμένο χώρο της επικοινωνίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της λογοτεχνικής κριτικής

²¹ L. Wittgenstein (1953), *Philosophical Investigations*, Oxford: Blackwell; Idem (1969), *On Certainty*, Oxford: Blackwell.

²² M. Heidegger (1962), *Being and Time*, J. Macquarrie και E. Robinson (trans.), London: SCM Press.

²³ J. Austin (1962), *Sense and Sensibilia*, Oxford: Clarendon Press.

²⁴ J. Searle (1995), *The Construction of Social Reality*, New York: The Free Press, όπ. π.

προκειμένου να προχωρήσει τη διερεύνηση για την προβληματική της παραγωγής νοήματος – που αφορά στο γενικότερο πρόβλημα της παραγωγής της γνώσης, τη σχέση υποκειμένου και αντικειμενικής πραγματικότητας, ήτοι τη δυνατότητα του ανθρώπου να αποκτήσει αντικειμενική γνώση του κόσμου γύρω του καθώς και τη διαμόρφωση της ανθρώπινης συνείδησης. Επιπλέον, στο πλαίσιο του, αναπτύχθηκαν νέες αναλυτικές κατηγορίες για τη μελέτη και την ερμηνεία της διανοητικής παραγωγής νοήματος μέσα από την ψυχολογία, τη γλωσσολογία, την κουλτούρα, τον στρουκτουραλισμό και την αποδόμηση.

2.2. Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας

*To Understand is to Discover,
or Reconstruct by Rediscovery*
Piaget στο
To Understand is to Invent (1973)

*Children solve practical tasks
with the help of their speech,
as well as their eyes and hands*
Vygotsky στο
Mind and Society (1978)

2.2.1. Ψυχολογικές κατασκευές

Η κοινωνική εποικοδόμηση συνδέεται με τη θέση ότι η απόκτηση της γνώσης είναι μια διαδικασία προσαρμογής που οργανώνει τον κόσμο της εμπειρίας του υποκειμένου (Σκορδούλης, 2005, σελ. 85). Το υποκείμενο δεν μπορεί να έχει άμεση γνώση οποιασδήποτε εξωτερικής πραγματικότητας αλλά «κατασκευάζει τη γνώση του μέσω των εμπειριών του και ο χαρακτήρας της εμπειρίας του επηρεάζεται βαθιά από τους γνωστικούς του 'φακούς'» (ibid, σελ. 86). Περαιτέρω, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός συντίθεται από κοινωνικές αλλά και από ψυχολογικές κατασκευές. Το 1991, ο Bruner (σελ. 3) δημοσίευσε ένα άρθρο στο επιστημονικό περιοδικό *Critical Inquiry* με τίτλο 'The Narrative Construction of Reality', υποστηρίζοντας ότι ο νους δομεί το νόημα που δίνει στην πραγματικότητα μέσω της διαμεσολάβησης από «πολιτιστικά

προϊόντα, όπως η γλώσσα και άλλα συμβολικά συστήματα».²⁵ Χώρις φάσματα καθορισμών και ευρύτερες κατηγοριοποιήσεις δεν θα ήμασταν σε θέση να αναπτύξουμε σχέσεις μεταξύ μας με ουσία και συνέπεια. Εν πολλοίς, για τον Bruner, οι άνθρωποι ερμηνεύουν τον κόσμο σε αναφορά με τις ομοιότητες και τις διαφορές του.²⁶

Ο γνωστικός κονστρουκτιβισμός του Piaget απορρίπτει τις θέσεις του εμπειρισμού και του συμπεριφορισμού ότι η γνώση προέρχεται άμεσα από την αισθητηριακή εμπειρία καθώς και αυτές του ορθολογισμού και του προφορμαλισμού ότι η γνώση είναι έμφυτη και αναπτύσσεται περισσότερο ή λιγότερο βιολογικά όσο μεγαλώνουμε και ωριμάζουμε (Sjøberg, 2007, σελ. 5). Στο πλαίσιο της δομικής ανθρωπολογίας, ο Piaget ανέπτυξε μια θεωρία της γνώσης βασισμένη σε αρχές της βιολογίας, όπως αυτή της αφομοίωσης και της συνεχούς προσαρμογής (ibid). Ειδικότερα, για τον Piaget, η βιολογική ανάπτυξη προκύπτει μέσα από την οργάνωση και την προσαρμογή στο περιβάλλον και το ίδιο συμβαίνει με την γνωστική ανάπτυξη (Warrick, 2010, σελ. 5), αφού μέσω των διαδικασιών της αφομοίωσης και της ανα-προσαρμογής, τα υποκείμενα αποκτούν συνεχώς νέα γνώση βάσει των αλληπάλληλων εμπειριών τους, των λαθών τους και των συνεχών αναπροσανατολισμών τους. Υπό αυτή την παραδοχή, η γενετική θεωρία του Piaget, όπως αναπτύχθηκε στο έργο του *The Construction of Reality in the Child* (1937/1954) και σε συναφή δοκίμια του,²⁷ θεώρησε ότι θα μπορούσε να απαντήσει επιστημολογικά ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η γνώση, μελετώντας την ανάπτυξη της παιδικής σκέψης και δράσης, παρομοιάζοντας το παιδί ως έναν «μοναχικό επιστήμονα» που αποκτά την δική του/της αίσθηση του κόσμου (Oxford 1997 στο Warrick, 2010, σελ. 5). Ο ίδιος δε, αν και γνώριζε ότι αυτό συμβαίνει εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, διατήρησε την επικέντρωσή του στο υποκείμενο-μαθητευόμενο, αναπτύσσοντας την κονστρουκτιβιστική (ή γνωσιο-αναπτυξιακή) τάση στη μελέτη της ανθρωπολογίας που βασίζεται στην ιδέα της αλληλεπίδρασης και της διαλεκτικής αναπτυξιακής και μαθησιακής διαδικασίας μέσω της ενεργητικής συμμετοχής του υποκειμένου στην κατασκευή του κόσμου που τον περιβάλλει (Warrick, 2010, σελ. 5, βλ. και Sjøberg, 2007, σελ. 3-7).

Ο Vygotsky με τη σειρά του, αντιπαρέβαλε στην θέση του Piaget περί των διαδοχικών αναπτυξιακών σταδίων για την πρόσκτηση της γνώσης μέσω της εμπειρίας και την ολοένα και πιο

²⁵ <http://oaks.nvg.org/bruner-sayings.html>

²⁶ Ibid.

²⁷ J. Piaget (1937), *“La Construction du Réel chez l'Enfant”*, Neuchâtel; Paris: Delachaux et Niestlé – το γαλλικό πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1937, με την Εισαγωγή να έχει γραφτεί ήδη από το 1925 (βλ. Sjøberg, 2007, σελ. 4-5).

περίπλοκη άρθρωση της σκέψης μέσω της ενσωμάτωσης νέων γνωστικών δομών, την καθοριστική σημασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και των διαδικασιών της ωρίμανσης εντός αυτού ως επικυρίαρχου υπόβαθρου για την ανάπτυξη της μάθησης (Sjøberg, 2007, σελ. 7). Συνολικά, ο κονστρουκτιβισμός αυτού του τύπου αποδέχεται ότι οι άνθρωποι «οικοδομούν τη γνώση τους μέσω της αλληλεπίδρασής τους με τον φυσικό κόσμο, συνεργατικά εντός κοινωνικών πλαισίων και συγκεκριμένων πολιτιστικών περιβαλλόντων» (ibid, σελ. 3). Πιο συγκεκριμένα, ο Vygotsky μελέτησε την παιδική ανάπτυξη και τον τρόπο που αυτή καθοδηγείται από την κουλτούρα και την διαπροσωπική επικοινωνία. Επίσης, στο έργο του *Thought and Language* (1962), εξέτασε τη διασύνδεση μεταξύ της ανάπτυξης της γλώσσας και της σκέψης-γνωστικής συνειδητοποίησης. Κατά τον Vygotsky, η συνείδηση – ως επίγνωση – του υποκειμένου εξελίσσεται μέσω διαμεσολαβημένων δραστηριοτήτων που στη συνέχεια εσωτερικοποιούνται σε υψηλότερες μορφές γνωστικών λειτουργιών (Manus, 1996 στο Warrick, 2010, σελ. 12-13) λ.χ. διά της εσωτερίκευσης της γνώσης μέσω του παιχνιδιού²⁸ και της επαφής του με τους άλλους και τον εξωτερικό κόσμο. Η ψυχολογική κατά Vygotsky κατασκευή αναφέρεται στην περίπτωση ενός υποκειμένου που αντιλαμβάνεται αυτό που συνιστά γνώση μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό/πολιτιστικό πλαίσιο, ένα εξαιρετικά δημοφιλές πεδίο μελέτης συνολικά για παιδοψυχολόγους και εκπαιδευτικούς ψυχολόγους που εμφανίζουν ενδιαφέρον για τις συνέπειές της ως προς τη διδασκαλία και τη μάθηση (βλ. Sjøberg, 2007, σελ. 2). Η βασική συλλογιστική της ψυχολογίας του Vygotsky, όπως αναπτύχθηκε στο έργο του *Mind in Society* (1934), αναφέρεται ως πολιτιστική διαμεσολάβηση: Η γνώση που προσλαμβάνουν οι άνθρωποι στην παιδική τους ηλικία μέσω της κοινωνικής τους αλληλεπίδρασης αντικατοπτρίζει την κοινή γνώση μιας συγκεκριμένης κουλτούρας, τη συλλογική γνώση του πολιτισμού τους. Η εν λόγω διαδικασία είναι γνωστή ως εσωτερίκευση και μπορεί να γίνει κατανοητή ως η ιδιοποίηση της «τεχνογνωσίας» ενός συγκεκριμένου πολιτισμού.²⁹

Οι διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από την προσέγγιση μέσω της οποίας προσδιορίζεται ο τρόπος με τον οποίο εκείνος που επιχειρεί να γνωρίσει δομεί τη γνώση (Warrick, 2010, σελ. 5). Η διαφοροποίηση αυτή δε, θα μπορούσε να ιδωθεί και ως μία εξελικτική διαδικασία από τον κοινωνικό-γνωστικό κονστρουκτιβισμό στον ιδεατικό κοινωνικό κονστρουκτιβισμό. Ειδικότερα, οι πρώιμοι υπέρμαχοι

²⁸ Περαιτέρω, γράφει ο Jenkins (2007, σελ. 114-5), τα «παιχνίδια προβολής» παρέχουν στα παιδιά ευκαιρίες για παιχνίδια ρόλων και τη δοκιμή ταυτοτήτων, ένα προ-στάδιο στα πρότυπα του κόσμου της ενηλικιότητας.

²⁹ Βλ. <http://wisdomofhands.blogspot.com/2010/03/lev-vygotsky.html>

του κονστρουκτιβισμού ασχολήθηκαν κυρίως με το *υποκείμενο της γνώσης* υποστηρίζοντας είτε ότι α) το υποκείμενο καθώς εμπλέκεται στη γνωστική διαδικασία αλληλεπιδρά με τις κοινωνικές δομές αλλά δημιουργεί τη δική του/της αίσθηση της πραγματικότητας ανεξάρτητα από τους άλλους (πρβλ. Piaget) είτε ότι β) το υποκείμενο καθώς εμπλέκεται στη γνωστική διαδικασία αποκτά τη δική του/της αίσθηση της πραγματικότητας μέσω μιας κοινωνικά διαμεσολαβημένης διαδικασίας (πρβλ. Vygotsky) (ibid). Οι μετέπειτα στοχαστές προχώρησαν ακόμη παραπέρα καθώς επικεντρώθηκαν στην ίδια την κατασκευή της πραγματικότητας ως *μέρος και προϊόν της κοινωνικής αλληλεπίδρασης*: Ο ίδιος ο Vygotsky αναγνωρίζει ότι η κατασκευή της γνώσης έχει τις ρίζες της στο ομαδικό πλαίσιο (Oxford, 1997 στο Warrick, 2010, σελ. 5-6) ώστε κι εκείνος διερευνά την έννοια του υποκειμένου σε κοινωνικές ενότητες. Όπως γράφει ο Keupp (2001 στο Held, 2005, σελ. 65), «η έννοια του *υποκειμένου* θέτει το κάθε πρόσωπο στη σχέση του με την κοινωνική πραγματικότητα και το παρουσιάζει ως ενεργό θεσμό της γνώσης και της δράσης, η οποία με τη σειρά της ασκεί επίδραση στη βάση μιας συγκεκριμένης σκοποθεσίας στο φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον. Το υποκείμενο θέτει λοιπόν τον εαυτό του σε μια δημιουργική σχέση προς τον κόσμο του και δεν αποτελεί μόνο παθητικό προϊόν των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών της ζωής του». Η ατομική ταυτότητα εξάλλου δεν έχει νόημα έξω από τον κόσμο των άλλων ανθρώπων – η ατομικότητα συγκροτείται εξ’ ολοκλήρου κοινωνικά, εντός ενός διυποκειμενικού εξωτερικού κόσμου (Jenkins, 2007, σελ. 46). Επομένως, «τα άτομα διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους στο σύστημα των αλληλοδράσεων» (ibid, σελ. 120). Περαιτέρω, «η μεμονωμένη ατομικότητα του ανθρώπου αρχικά συνειδητοποιείται *ως προς* τους Άλλους: οι Άλλοι είναι το απαραίτητο φόντο ως προς το οποίο μαθαίνουμε τον εαυτό μας» (ibid, σελ. 89). Γιατί, τελικά, οι «Άλλοι δεν αντιλαμβάνονται την ταυτότητά μας, τη συγκροτούν ενεργά» (ibid, σελ. 123).³⁰ Ο Tolman (1994 στο Held, 2005, σελ. 74) εξηγεί: «Ο κόσμος στον οποίο ζούμε και λειτουργούμε ως ψυχολογικές οντότητες είναι για μας αναπόφευκτα διαμεσολαβημένος από τους άλλους». Στην ίδια κατεύθυνση, ο Dewey επισημαίνει, επίσης, ότι η γνώση κατασκευάζεται από τον συμμετέχον στην πρόκλησή της, με την κοινωνία όμως να παρέχει το βασικό πλαίσιο αναφοράς για την κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας (Oxford, 1997 στο Warrick, 2010, σελ. 10). Εισηγείται, δηλαδή, ότι υπάρχει μία σχέση μεταξύ του υποκειμένου,

³⁰ Ο αυτοκαθορισμός περιλαμβάνει το συνεχές της εσωτερικής-εξωτερικής διαλεκτικής: «Το άτομο παρουσιάζει τον εαυτό του στους Άλλους με συγκεκριμένο τρόπο. Η παρουσίαση αυτή γίνεται αποδεκτή (ή όχι), αποτελώντας μέρος της ταυτότητάς του (ή όχι) στη σκοπιά των Άλλων. Η ανταπόκριση των Άλλων στην παρουσίαση του ατόμου επιστρέφει σε αυτό. Αναστοχαστικά, ενσωματώνονται στη δική του ταυτότητα του εαυτού (ή όχι)» (Jenkins, 2007, σελ. 89).

της κοινότητάς του και του κόσμου που τον περιβάλλει, η οποία διαμεσολαβείται από κοινωνικά κατασκευασμένες ιδέες (ibid). Ο Bateson (1991, σελ. 165 στο Jenkins, 2007, σελ. 69) περιγράφει τη σχέση ανάμεσα στον οργανισμό του ατόμου και το περιβάλλον ως ένα «κυβερνοδίκτυο» εντός του οποίου οι πληροφορίες ρέουν αμφίδρομα: «ο νους προφανώς δεν σταματά στο δέρμα». Ακόμη παραπέρα, η θέση του Kincheloe εξετάζει την κατασκευή της γνώσης μέσω της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, η οποία στις μέρες μας διαμεσολαβείται κυρίως από τις σύγχρονες τεχνολογίες της επικοινωνίας. Τα ερωτήματα που τίθενται σε αυτό το σημείο είναι: Σε ποιο βαθμό το διαδίκτυο μετατρέπεται σήμερα στον κόσμο με τον οποίο αλληλεπιδρούμε (Warrick, 2010, σελ. 6); Πώς αυτή η αλληλεπίδραση σε ένα άψυχο και άυλο κοινωνικό περιβάλλον επηρεάζει την πρόσκτηση της γνώσης (ibid); Αν λάβουμε υπόψη τη θέση του Vygotsky ότι η γνώση οικοδομείται καταρχήν μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μπορεί αυτή η αλληλεπίδραση να αναπαραχθεί μέσω των ηλεκτρονικών μέσων; (ibid).

2.2.2. Κοινωνική κατασκευή

Η κοινωνική τάξη είναι ένα ανθρώπινο προϊόν,

ή πιο συγκεκριμένα,

μια τρέχουσα ανθρώπινη παραγωγή.

Berger και Luckman, 1966

Εν γένει, «οι κοινωνικο-ψυχολογικές μας παραδοχές, ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάλυση της εσωτερίκευσης της κοινωνικής πραγματικότητας» έχουν σε μεγάλο βαθμό επηρεαστεί από το έργο του Mead, *Mind, Self and Society* (1934) – τη θεωρία του για τη διαλεκτική ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο – και συνολικά την αποκαλούμενη συμβολική-αλληλοδραστική σχολή της κοινωνιολογίας (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 43) ή σχολή της συμβολικής αλληλόδρασης. Ήδη, όμως, από τη δεκαετία του 1920, ο Scheler³¹ στον οποίο αποδίδεται η βασική διατύπωση της κοινωνιολογίας της γνώσης, ανέλυσε αρκετά λεπτομερώς «τον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη γνώση ρυθμίζεται από την κοινωνία», αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι «η

³¹ M. Scheler (1960), *Die Wissensformn und die Gesellschaft*, Βέρνη: Franke, τόμος με δοκίμια που πρωτοεκδόθηκε το 1925, όπως αναφέρεται στο Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σελ. 19.

ανθρώπινη γνώση είναι δεδομένη στην κοινωνία ως ένα *a priori* για την ατομική εμπειρία, εφοδιάζοντας την τελευταία με την τάξη του νοήματός της» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 28). Η κοινωνική κατασκευή αναφέρεται στην περίπτωση της ανάπτυξης φαινομένων σε σχέση με ιδιαίτερα κοινωνικά πλαίσια και έγινε ευρέως γνωστή μέσα από το βιβλίο των Berger και Luckmann, *The Social Construction of Reality* που δημοσιεύτηκε το 1966. Οι Berger και Luckmann υποστηρίζουν στο έργο τους ότι κάθε μορφή γνώσης, ακόμη και οι πλέον δεδομένες που συνδέονται με την κοινή λογική της καθημερινής πραγματικότητας – η δομή που έχει ο κόσμος της καθημερινής ζωής του μέσου ανθρώπου, προέρχονται και συντηρούνται μέσω της κοινωνικής αλληλόδρασης και η κοινωνιολογία της γνώσης πρέπει να αναλύσει τη διαδικασία με την οποία αυτό συμβαίνει. Έτσι, «η κοινωνιολογία της γνώσης ασχολείται με την ανάλυση της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 19) ή την ανάλυση «της γνώσης που καθοδηγεί τη συμπεριφορά στην καθημερινή ζωή» (ibid, σελ. 49). Για τους σκοπούς του έργου τους, οι συγγραφείς ορίζουν ως «πραγματικότητα» την «ιδιότητα που προσιδιάζει σε φαινόμενα που αναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από τη δική μας βούληση» και ως «γνώση» «τη βεβαιότητα ότι τα φαινόμενα είναι πραγματικά και ότι έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά» (ibid, σελ. 15). Στο έργο του *Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*, γράφει ο Durkheim (1950, σελ. 14 στο Berger και Luckmann, 2003, σελ. 46): «Ο πρώτος και πιο θεμελιώδης κανόνας είναι: *Να σκέφτεστε τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα*». Και ο Weber (1947, σελ. 101 στο Berger και Luckmann, 2003, σελ. 46) στην *Οικονομία και Κοινωνία* παρατηρεί: «Τόσο για την κοινωνιολογία με την παρούσα έννοια όσο και για την ιστορία, το αντικείμενο της γνωστικής λειτουργίας είναι το υποκειμενικό σύμπλεγμα νοήματος κάθε πράξης». Συνολικά, η κοινωνία έχει μια αντικειμενική πραγματική υπόσταση όσο, όμως, όντως και οικοδομείται από δραστηριότητα που εκφράζει και εκπορεύεται από υποκειμενικό νόημα. Αυτός ο δυικός χαρακτήρας της κοινωνίας είναι που καθιστά την «πραγματικότητά της *suī generis*» (σε όρους Durkheim), αφού τα υποκειμενικά νοήματα μπορούν να μετατραπούν σε αντικειμενικές πραγματικές καταστάσεις (βλ. Berger και Luckmann, 2003, σελ. 47).

Όταν οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν, το κάνουν έχοντας επίγνωση ότι οι συναφείς αντιλήψεις τους για την πραγματικότητα σχετίζονται και, καθώς δρουν στη βάση αυτής της επίγνωσης, η κοινή – διυποκειμενική – τους γνώση για την πραγματικότητα ενισχύεται και θεσμοποιείται σε ρόλους. Περαιτέρω, η «γνώση» του εγκληματία διαφέρει βέβαια από αυτή του εγκληματολόγου, από το οποίο συνεπάγεται ότι συγκεκριμένες συσσωρεύσεις της

«πραγματικότητας» και της «γνώσης» αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα (ibid, σελ. 18). Επειδή αυτή η βασισμένη στην κοινή λογική γνώση είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης, ένα συνεχές ανθρώπινων τυποποιήσεων, εννοιολογήσεων και θεσμών καταλήγουν να θεωρούνται ως μέρος μιας αντικειμενικής πραγματικότητας, ειδικότερα για τις μετέπειτα γενιές που δεν ενεπλάκησαν στην αρχική διαδικασία διαπραγμάτευσης (ibid, σελ. 69, 72-73). Γράφουν οι Berger και Luckmann (2003, σελ. 273):

[Η] πραγματικότητα της καθημερινής ζωής συντηρείται ενσαρκωμένη σε ρουτίνες, γεγονός που αποτελεί την ουσία της θεσμοποίησης. Πέρα από αυτό, ωστόσο, η πραγματικότητα της καθημερινής ζωής επανεπιβεβαιώνεται διαρκώς στην αλληλόδραση του ατόμου με άλλους. Όπως ακριβώς η πραγματικότητα εσωτερικεύεται αρχικά μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας, έτσι και συντηρείται στη συνείδηση μέσω κοινωνικών διαδικασιών. [...] Και αυτές αντικατοπτρίζουν το βασικό γεγονός ότι η υποκειμενική πραγματικότητα πρέπει να έχει σχέση με κάποια αντικειμενική πραγματικότητα που ορίζεται κοινωνικά.

Κατά τη διαδικασία αυτής της θεσμοποίησης, το νόημα εγγράφεται στην κοινωνία ή αλλιώς η γνώση και η αντίληψη των ανθρώπων για το τι είναι η πραγματικότητα εγγράφεται στον θεσμικό ιστό της κοινωνίας τους. Η γλώσσα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην διαχείριση της καθημερινής ζωής, συνδέοντας τη γνώση της κοινής λογικής με συγκεκριμένες περιφέρειες νοήματος. Κατά την εγκαθίδρυση αυτής της συνεκτικής τάξης, «η γλώσσα *συνειδητοποιεί και πραγματοποιεί* [realizes] έναν κόσμο, με τη διπλή έννοια που έχει η λέξη *realize*: της αντίληψης και της δημιουργίας» (ibid, σελ. 281). Επιπλέον, η γλώσσα έχει την ιδιότητα της αντικειμενικοποιημένης παρακαταθήκης της μακροσκελούς συσσώρευσης γνώσης κι εμπειρίας, τα οποία επιπλέον μπορεί να διαφυλάξει μέσα στο χρόνο, καθώς και να τα μεταδώσει στις επόμενες γενιές (ibid, σελ. 80). Η γλώσσα, εξάλλου, τυποποιεί τις εμπειρίες, επιτρέποντας στον καθένα να τις εντάξει σε ευρύτερες κατηγορίες που έχουν νόημα όχι μόνο για τον ίδιο αλλά και για τους υπόλοιπους ανθρώπους (ibid, σελ. 82). Γίνεται, έτσι, η βάση αλλά και το εργαλείο του συλλογικού αποθέματος γνώσης (ibid, σελ. 134). Οι Berger και Luckmann εξηγούν (2003, σελ. 75):

Ο ανθρώπινος τρόπος έκφρασης έχει τη δυνατότητα να αντικειμενικοποιείται, δηλαδή να εκδηλώνεται μέσα από προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι διαθέσιμα τόσο στους παραγωγούς όσο και σε άλλους ανθρώπους ως στοιχεία ενός κοινού κόσμου. Τέτοιες αντικειμενικοποιήσεις λειτουργούν ως λίγο-πολύ σταθεροί δείκτες των

υποκειμενικών διαδικασιών των παραγωγών τους, επιτρέποντας στη διαθεσιμότητά τους να εκταθεί πέρα από την πρόσωπο-με-πρόσωπο περίσταση στην οποία μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτές.

Οι συγγραφείς χωρίζουν το βιβλίο τους σε τρία μέρη: το πρώτο πραγματεύεται τα θεμέλια της γνώσης στην καθημερινή ζωή (κοινωνική αλληλόδραση, γλώσσα και εμπειρία), το δεύτερο εξετάζει την κοινωνία ως αντικειμενική πραγματικότητα (θεσμοποίηση και νομιμοποίηση μέσω των εννοιολογικών μηχανισμών και της κοινωνικής οργάνωσης για τη συντήρηση των συμβολικών συμπάντων), και το τρίτο εκλαμβάνει την κοινωνία ως υποκειμενική πραγματικότητα (εσωτερίκευση ως πρωτογενής και δευτερογενής κοινωνικοποίηση). Στο πρώτο μέρος έχουμε ήδη αναφερθεί. Σε ό,τι αφορά *την κοινωνία ως αντικειμενική πραγματικότητα*, οι συγγραφείς υπογραμμίζουν τη σημασία της θεσμοποίησης – της δύναμης της συνήθειας που συνιστά το γνωστικό υπόβαθρο της θεσμικής παγίωσης, η οποία μειώνει την αβεβαιότητα και τον κίνδυνο, ενώ φέρει και το σημαντικό ψυχολογικό όφελος του περιορισμού των επιλογών: «Στην πραγματικότητα, η συνήθεια παρέχει το πεδίο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η ορθολογική λήψη αποφάσεων: εάν έπρεπε να αποφασίζουμε για το καθετί, δεν θα μπορούσαμε να αποφασίσουμε για τίποτα» (Jenkins, 2007, σελ. 119). «Ο θεσμικός κόσμος είναι αντικειμενικοποιημένη ανθρώπινη δραστηριότητα» και «παρά την αντικειμενικότητα που σηματοδοτεί τον κοινωνικό κόσμο στην ανθρώπινη εμπειρία, αυτός δεν προσλαμβάνει ως εκ τούτου κάποιο οντολογικό στάτους πέρα από την ανθρώπινη δραστηριότητα που τον δημιουργήσε» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 121).

Περαιτέρω, το «απόθεμα γνώσης μιας κοινωνίας δομείται με όρους τού τι είναι γενικά συναφές και τι είναι συναφές μόνο με ορισμένους ρόλους» (ibid, σελ. 148). Εξαιτίας του καταμερισμού της εργασίας, η γνώση που αφορά ειδικά κάποιους ρόλους θα αναπτύσσεται ταχύτερα σε σχέση με τη γενικά συναφή και προσπελάσιμη γνώση (ibid, σελ. 149). Μια κοινωνία δε, «για να συσσωρεύσει γνώση ειδική για κάποιους ρόλους, πρέπει να είναι έτσι οργανωμένη ώστε ορισμένα άτομα να μπορούν να επικεντρώνονται στις ειδικότητές τους». Με τον τρόπο αυτό, οι «ειδικοί γίνονται διαχειριστές των τομέων του αποθέματος γνώσης που τους έχει ανατεθεί κοινωνικά» (ibid). «Η ανάλυση των ρόλων έχει ιδιαίτερη σημασία για την κοινωνιολογία της γνώσης, επειδή αποκαλύπτει τις διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στα μακροσκοπικά σύμπαντα νοήματος που είναι αντικειμενικοποιημένα σε μια κοινωνία και τους τρόπους μέσω των οποίων αυτά τα σύμπαντα γίνονται υποκειμενικώς πραγματικά στα άτομα» (ibid, σελ. 151). Η

διαθεσιμότητα οικονομικού πλεονάσματος επιτρέπει σε ορισμένα άτομα ή ομάδες να ασχολούνται με εξειδικευμένες δραστηριότητες που δεν σχετίζονται άμεσα με την επιβίωσή τους, δραστηριότητες που οδηγούν σε εμβάθυνση και κερματισμό του κοινού αποθέματος γνώσης, ο οποίος, με τη σειρά του, «επιτρέπει την υποκειμενική αποσύνδεση της γνώσης από οποιαδήποτε κοινωνική συνάφεια – κάνει εφικτή δηλαδή την ‘καθαρή θεωρία’». ³² Για τους Berger και Luckmann (2003, σελ. 165), πάντως, «η σχέση μεταξύ της γνώσης και της κοινωνικής της βάσης είναι μια σχέση διαλεκτική, δηλαδή η γνώση είναι κοινωνικό προϊόν *αλλά και* η γνώση είναι παράγοντας κοινωνικής αλλαγής». Ο βαθμός αποσύνδεσης της γνώσης «από τις υπαρξιακές της απαρχές εξαρτάται από πολλές ιστορικές παραμέτρους (όπως ο επείγων χαρακτήρας των εμπλεκόμενων κοινωνικών συμφερόντων, ο βαθμός θεωρητικής επεξεργασίας της εν λόγω γνώσης, η κοινωνική συνάφεια ή ασυνάφεια της εν λόγω γνώσης κ.ά.)» (ibid). «Η κοινωνική διοχέτευση των δραστηριοτήτων αποτελεί την ουσία της θεσμοποίησης, η οποία είναι το θεμέλιο της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας» (ibid, σελ. 332). Για να «καταλάβει κανείς την κατάσταση του κοινωνικά κατασκευασμένου σύμπαντος σε οποιαδήποτε δεδομένη στιγμή ή την αλλαγή της μέσα στο χρόνο, πρέπει να κατανοήσει την κοινωνική οργάνωση που επιτρέπει σε εκείνους που ορίζουν την πραγματικότητα να το κάνουν αυτό» (ibid, σελ. 217). Πιο συγκεκριμένα, «έχει βασική σημασία να συνεχίζει κανείς να ωθεί τα ερωτήματα που αφορούν τις ιστορικά διαθέσιμες εννοιολογήσεις της πραγματικότητας από το αφηρημένο ‘Τι;’ στο κοινωνιολογικά συγκεκριμένο ‘Ποιος το λέει αυτό;’» (ibid). ³³

Με τη σειρά τους, τα συμβολικά σύμπαντα δημιουργούνται προκειμένου να παράσχουν νομιμοποίηση – τρόπους εξήγησης και επιβεβαίωσης – στη συγκροτημένη θεσμική δομή και περιλαμβάνουν τη μυθολογία, τις θρησκείες, τις μεταφυσικές παραδόσεις, τη φιλοσοφία ή την επιστήμη και εν γένει συστήματα αξιών. Ειδικότερα, τα σύμπαντα συμβόλων μπορούν να εξεταστούν ως «συλλογικές σκοπιές ή κοινή γνώση» ή κοινή κουλτούρα, στον πυρήνα των διαδικασιών που τις συνιστούν των οποίων, βρίσκεται η γλώσσα – το πρωταρχικό συστατικό και πλαίσιο των συμβολικών συμπάντων (Jenkins, 2007, σελ. 206). Ένα συμβολικό σύμπαν είναι αλλιώς, «η ιστορία που αφηγείται μια συλλογικότητα για τον εαυτό της, τον κόσμο και τη θέση της σε αυτόν» (ibid). Η νομιμοποίηση με τη σειρά της «ως διαδικασία περιγράφεται καλύτερα ως

³² «Τη σχέση ανάμεσα στην ‘καθαρή θεωρία’ και το οικονομικό πλεόνασμα υπογράμμισε πρώτος ο Μαρξ» (Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σελ. 156).

³³ Στο σημείο αυτό οι Μπέργκερ και Λούκμαν (2003, σελ. 217) μας πληροφορούν ότι τα ζητήματα της «κοινωνιολογίας των διανοουμένων» εκφεύγουν του σκοπού του συγκεκριμένου έργου τους, παρέχοντας, ωστόσο, εκτενή σχετική βιβλιογραφία.

‘δεύτερης τάξης’ αντικειμενικοποίηση του νοήματος» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 177). Η λειτουργία της νομιμοποίησης δε, συνίσταται στο να καταστήσει «αντικειμενικά διαθέσιμες και υποκειμενικά βιώσιμες τις ‘πρώτης τάξεως’ αντικειμενικοποιήσεις που έχουν θεσμοποιηθεί» (ibid). Σε αυτό το πλαίσιο, το συμβολικό σύμπαν διατάσσει επίσης την ανθρώπινη ιστορία, εφόσον τοποθετεί όλα τα συλλογικά γεγονότα σε ένα συνεκτικό όλο που περιλαμβάνει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (ibid, σελ. 194-5). «Η νομιμοποίηση ‘εξηγεί’ τη θεσμική τάξη προσδίδοντας γνωστική εγκυρότητα στα αντικειμενικοποιημένα νοήματά της» (ibid, σελ. 179). Για τους συγγραφείς, είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι «η νομιμοποίηση έχει τόσο ένα γνωστικό όσο και ένα κανονιστικό στοιχείο. Με άλλα λόγια, η νομιμοποίηση δεν είναι απλώς ένα ζήτημα ‘αξιών’. Υποδηλώνει πάντοτε και ‘γνώση’» (ibid). Πιο συγκεκριμένα, οι Berger και Luckmann (2003, σελ. 180) γράφουν: «Η νομιμοποίηση δεν λέει στο άτομο μόνο γιατί *θα πρέπει* να επιτελεί την τάδε πράξη και όχι τη δεινά· του λέει επίσης και γιατί τα πράγματα *είναι* όπως είναι. Με άλλα λόγια, η «γνώση» προηγείται των «αξιών» στη νομιμοποίηση των θεσμών».

Η διατήρηση του σύμπαντος αναφέρεται σε εκείνες τις συγκεκριμένες διαδικασίες που αναλαμβάνονται (συνήα από τις ηγετικές ομάδες), όταν ένα συμβολικό σύμπαν δεν επιτελεί πλέον το σκοπό του, ήτοι τη νομιμοποίηση της τρέχουσας θεσμικής δομής (ibid, σελ. 199). Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της διαδοχής των γενεών (ibid, σελ. 200), όταν αποκλίνοντες αντιδρούν ενάντια στους καθιερωμένους θεσμούς έχοντας αντικειμενικοποιήσει μια παρεκκλίνουσα πραγματικότητα που «θέτει σε αμφισβήτηση το καθεστώς της πραγματικότητας του συμβολικού σύμπαντος όπως έχει συγκροτηθεί αρχικά» (ibid, σελ. 201) ή όταν μια κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με μία άλλη με πολύ διαφορετική ιστορία και θεσμικές δομές, ήτοι ένα εναλλακτικό συμβολικό σύμπαν (ibid, σελ. 202). Οι εννοιολογικοί μηχανισμοί συντήρησης κάθε σύμπαντος, όπως όλες οι μορφές νομιμοποίησης, είναι και οι ίδιοι προϊόντα κοινωνικής δραστηριότητας και «σπανίως μόνο μπορούν να γίνουν κατανοητοί χωριστά από τις υπόλοιπες δραστηριότητες της εν λόγω συλλογικότητας» (ibid, σελ. 204). Ειδικότερα, «η επιτυχία επιμέρους εννοιολογικών μηχανισμών σχετίζεται με την ισχύ που κατέχουν εκείνοι που τους χειρίζονται» (ibid).³⁴ Στις πρωτόγονες κοινωνίες, η διατήρηση του σύμπαντος συνέβαινε μέσω των μυθολογικών συστημάτων και αργότερα μέσω της θεολογικής σκέψης και των θρησκειών. Στις

³⁴ Ο Marx έχει αναπτύξει ενδελεχώς τη σχέση ανάμεσα στην υλική ισχύ και την «εννοιολογική επιτυχία». Βλ. την πολύ γνωστή διατύπωση στη Γερμανική ιδεολογία: «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες» (Fruhschriften, Έκδοση Kroner, σελ. 373 στο Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σελ. 204, υποσ.).

μέρες μας, ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύνολο επιστήμης έχει οδηγήσει στην εκκοσμίκευση τη λειτουργία της διατήρησης του συμβολικού σύμπαντος (ibid, σελ. 205-238).

Σε ό,τι αφορά την κοινωνία ως υποκειμενική πραγματικότητα (διαδικασία της εσωτερίκευσης «μέσω της οποίας ο αντικειμενικοποιημένος κοινωνικός κόσμος επιστρέφει και προβάλλεται στη συνείδηση κατά την πορεία της κοινωνικοποίησης» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 122), οι συγγραφείς μας υπενθυμίζουν (ibid, σελ. 299):

Η κοινωνικοποίηση συντελείται πάντα μέσα στα συμφραζόμενα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής. Όχι μόνο τα περιεχόμενά της αλλά και το μέτρο της «επιτυχίας» της διέπονται από κοινωνικές δομικές προϋποθέσεις και έχουν κοινωνικές δομικές συνέπειες. Με άλλα λόγια, η μικρο-κοινωνιολογική ή η κοινωνικοψυχολογική ανάλυση των φαινομένων της εσωτερίκευσης πρέπει πάντοτε να έχει ως υπόβαθρο μια μακρο-κοινωνιολογική κατανόηση των δομικών τους πλευρών.³⁵

Περαιτέρω, οι Berger και Luckmann ανέλυσαν τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης ως μιας σε δύο στάδια «μύησης» του ατόμου με σκοπό τη συμμετοχή του στην κοινωνική θεσμική δομή (στην αντικειμενική του πραγματικότητα):

Το άτομο... δε γεννιέται μέλος της κοινωνίας». Γίνεται μέλος της κοινωνίας. Στη ζωή του κάθε ατόμου... υπάρχει μία χρονική ακολουθία, στην πορεία της οποίας προτρέπεται να συμμετάσχει στην κοινωνική διαλεκτική» (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 240). Λέγοντας 'επιτυχία κοινωνικοποίηση', εννοούμε την εγκαθίδρυση ενός υψηλού βαθμού συμμετρίας ανάμεσα στην αντικειμενική και την υποκειμενική πραγματικότητα (ibid, σελ. 300).

Όπως σημειώνει ο Jenkins (2007, σελ. 204), «[ο] κόσμος των ανθρώπων που αντιλαμβανόμαστε ως αξιωματικό κατά την πρώτη κοινωνικοποίηση είναι ένας κόσμος θεσπισμένων πρακτικών». Ειδικότερα, η πρωτογενής κοινωνικοποίηση λαμβάνει χώρα κατά την παιδική ηλικία και μέσω αυτής το άτομο γίνεται μέλος μιας κοινωνίας (Berger και Luckmann, 2003, σελ. 241). Ως εκ τούτου, συνεπάγεται συναισθηματική φόρτιση και δεν αμφισβητείται – είναι λιγότερο ευέλικτη ως στενά εγγεγραμμένη στη συνείδηση. Η δευτερογενής κοινωνικοποίηση περιλαμβάνει κάθε επακόλουθη διαδικασία που εισάγει κάποιο ήδη κοινωνικοποιημένο (πρωτογενώς) άτομο σε νέους τομείς του αντικειμενικού κόσμου της

³⁵ Το επιχείρημα αυτό υπαινίσσεται «την αναγκαιότητα ενός μακρο-κοινωνιολογικού υπόβαθρου για τις αναλύσεις της εσωτερίκευσης – μιας κατανόησης, με άλλα λόγια, της κοινωνικής δομής εντός της οποίας συντελείται η εσωτερίκευση» (Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003, σελ. 299, υποσ.).

κοινωνίας εντός της οποίας διαβιεί (ibid, σελ. 241-2). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στην πρόσκτηση συγκεκριμένου ρόλου-γνώσης (ο καθένας παίρνει τη θέση του στον καταμερισμό της εργασίας). «Επομένως, η έκταση και ο χαρακτήρας της καθορίζονται από την περιπλοκότητα του καταμερισμού εργασίας και της παράλληλης κοινωνικής κατανομής της γνώσης» (ibid, σελ. 255). Επιτυγχάνεται δε μέσω της εκπαίδευσης και συγκεκριμένων τελετουργικών και δεν είναι συγκινησιακά φορτισμένη (ibid, σελ. 255-260, 269, 314). Η επικοινωνία είναι το πιο σημαντικό όχημα συντήρησης, τροποποίησης και ανακατασκευής της υποκειμενικής πραγματικότητας (ibid, σελ. 279). Στο πλαίσιο αυτό, η ταυτότητα ενός ατόμου συνιστά, επίσης, σημαντική μεταβλητή, υποκείμενη σε μία διαπάλη ένταξης σε συχνά συγκρουσιακές πραγματικότητες. Η ταυτότητα, ασφαλώς, «αποτελεί στοιχείο-κλειδί της υποκειμενικής πραγματικότητας και, όπως όλη η υποκειμενική πραγματικότητα, έχει μια διαλεκτική σχέση με την κοινωνία» (ibid, σελ. 317). Γράφουν σχετικά οι Berger και Luckmann (2003, σελ. 317):

Η ταυτότητα διαμορφώνεται από κοινωνικές διαδικασίες. Από τη στιγμή που έχει αποκρυσταλλωθεί, συντηρείται, τροποποιείται ή ακόμα και αναδιαμορφώνεται από κοινωνικές σχέσεις. Οι κοινωνικές διαδικασίες που εμπλέκονται τόσο στη διαμόρφωση όσο και στη συντήρηση της ταυτότητας καθορίζονται από την κοινωνική δομή. Και αντίστροφα, οι ταυτότητες που παράγονται από την αλληλεπενέργεια οργανισμού, ατομικής συνείδησης και κοινωνικής δομής επιδρούν στη δεδομένη κοινωνική δομή, συντηρώντας την, τροποποιώντας την ή ακόμα και αναδιαμορφώνοντάς την.

Για τους Berger και Luckmann (2003, σελ. 223), η «εξουσία στην κοινωνία περιλαμβάνει την εξουσία να καθορίζει αποφασιστικές διαδικασίες κοινωνικοποίησης και, επομένως, την εξουσία να *παράγει* πραγματικότητα». Η θεσμοποιημένη συμπεριφορά και εν γένει οι κοινωνικοί ρόλοι δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν δεν συσχετίζονται διαρκώς με τα κοινωνικά δομικά τους συμφραζόμενα, «ως λογική συνέπεια της αναγκαστικής σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική κατανομή της εργασίας – με τις συνέπειές της για την κοινωνική δομή – και την κοινωνική κατανομή της γνώσης – με τις συνέπειές της για την κοινωνική αντικειμενικοποίηση της πραγματικότητας (ibid, σελ. 315-6). Ο ρόλος της έξης, των θεσμών και της νομιμοποίησής τους και τα συμβολικά σύμπαντα διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για την κοινωνιολογία των εν λόγω συγγραφέων: η «έξη μπορεί να είναι αναγκαία συνθήκη για τη θεσμική παγίωση αλλά δεν είναι ικανή καθ'εαυτήν. Απαιτείται ένας βαθμός διυποκειμενικότητας, με λίγα λόγια μια κοινή νοηματοδότηση» (Jenkins, 2007, σελ. 204). Οι θεσμοί, επίσης, γράφει ο Jenkins (2007, σελ. 205),

βάζουν σε τάξη την καθημερινότητα, παρέχουν προβλεψιμότητα και επιτρέπουν στους δρώντες να καταβάλουν λιγότερο μέρος από την προσπάθεια που, σε αντίθετη περίπτωση, θα απαιτούσαν οι περιπλοκότητες του κόσμου των ανθρώπων. Παρέχουν πρότυπα για το τι πρέπει να κάνει κανείς. Εντούτοις χρειάζονται τη νομιμοποίηση προκειμένου να μεταδοθούν επιτυχώς σε κάθε νέα γενιά: «Η ίδια ιστορία, κατά κάποιον τρόπο, πρέπει να ειπωθεί σε όλα τα παιδιά» (Berger και Luckmann, 1967, σελ. 79).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι θεσμοί, ίσως πριν από οτιδήποτε άλλο εμπεριέχουν τον έλεγχο (Jenkins, 2007, σελ. 204). Περαιτέρω, η «νομιμοποίηση του συστήματος των θεσμών αποτελεί θέμα γνώσης παρά ή εξίσου όσο και αξιών» (ibid, σελ. 205). Η νομιμοποίηση αυτή απορρέει από τη δημιουργία και την αναπαραγωγή αυτών που οι Berger και Luckmann ονομάζουν «σύμπαντα συμβόλων», ήτοι «αντιλήψεων περί κόσμου, άδηλων και πρόδηλων χαρακτηριστικών της φύσης του κόσμου και της θέσης που κατέχουν σε αυτόν οι άνθρωποι και τα δημιουργήματά τους» (ibid, σελ. 204-5). Συνολικά δε, η γνώση περί κοινωνίας είναι η *συνειδητοποίηση*, με την έννοια του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την αντικειμενικοποιημένη πραγματικότητα, και η *πραγματοποίηση*, με την έννοια της αδιάλειπτης δημιουργίας αυτής της πραγματικότητας (Berger και Luckmann, 1967, σελ. 84 στο Jenkins, 2007, σελ. 205). Έτσι, οι θεσμοί «στηρίζουν ο ένας τον άλλο» και για τον Thomas, είναι «πραγματικοί» «διότι νομίζουμε ότι είναι και συμπεριφερόμαστε σαν να είναι» (Jenkins, 2007, σελ. 205):

Η κοινωνιολογική πίστη, ακόμη και των πιο ακραιφνών θετικιστών είναι ότι, εάν οι άνθρωποι πιστεύουν πως κάτι είναι αληθινό, αυτό είναι αληθινό αν μη τι άλλο όσο αφορά τη δράση που παράγει και τις συνέπειες που προκαλεί. Συνεπώς είναι «κοινωνικά» και διυποκειμενικά αληθινό. Σύμφωνα με την προσταγή αυτή, που έχει τις ρίζες της στον Γ.Α. Τόμας της σχολής του Σικάγου στις αρχές του περασμένου αιώνα, οι κοινωνιολόγοι δεν θα πρέπει να ασχολούνται πάρα πολύ με την οντολογία αλλά με το πραγματικό έργο της κατανόησης των διυποκειμενικών πραγματικοτήτων σε σχέση με τις οποίες ενεργούν οι άνθρωποι (ibid, σελ. 136).

Περαιτέρω, «η λογική που φαίνεται να διέπει τους θεσμούς δεν απορρέει (μόνο) από τη δική τους οργάνωση, αλλά επιβάλλεται από την αναστοχαστική συνείδηση των δρώντων» (ibid, σελ. 205), ενόσω «οι θεσμοί είναι τόσο αποτέλεσμα οργάνωσης όσο και παράγοντας οργάνωσης σε σχέση με τον καθορισμό της ταυτότητας και τη συμπεριφορά» (ibid, σελ. 200). Η κεντρική θέση που κατέχει η νόηση – συμβολισμοί και γνώση – στο πρότυπο της υπέρτατης γνωστικής παγίωσης των Burger και Luckmann και εν γένει η ανάλυση του ρόλου της γνώσης στη

διαλεκτική σχέση ατόμου και κοινωνίας, προσωπικής ταυτότητας και κοινωνικής δομής αποτέλεσε ευπρόσδεκτη διόρθωση στη δομική-λειτουργιστική έμφαση των κοινωνικών επιστημών και την «υπερτροφία του θεσμικού στοιχείου», αναμοχλεύοντας τη σχέση των θεσμών με αυτά που αποκαλούν «νομιμοποιητικά συμβολικά σύμπαντα» (Burger και Luckmann, 2003, σελ. 339-341).³⁶ Και εν πολλοίς, «θέτοντας τη γνώση ως βασική *κοινωνιολογική* κατηγορία», οι Burger και Luckmann «χειρίζονται τις μεταβάσεις από το κοινωνικό στο ατομικό και αντιστρόφως ως διαδικασίες κοινωνικής *μάθησης*» (Κουζέλης, 2003, σελ. 350).³⁷ Η καθοριστικότερη μετατόπιση που επέφερε το έργο των συγγραφέων στις κοινωνικές επιστήμες αφορά τη σχέση μεταξύ της γνώσης και της πραγματικότητας και, πολύ σχηματικά, μπορεί «να αποδοθεί ως μια αντιστροφή της συνήθους γνωσιολογικής οπτικής: δεν τίθεται ζήτημα γνωστικής ιδιοποίησης του πραγματικού, αλλά κατασκευής του από τη γνώση» (ibid, σελ. 352-353).

Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός των Burger και Luckmann έχει τις ρίζες του στη φαινομενολογία και τον αμερικανικό πραγματισμό και τη σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης, συνδέεται δε με τους Heidegger και Husserl³⁸ και τον Mead μέσα από τη διδασκαλία του Schutz.³⁹ Ο Schutz⁴⁰ επεχείρησε να γεφυρώσει τις κοινωνιολογικές και φαινομενολογικές παραδόσεις με σκοπό τη διαμόρφωση μιας κοινωνικής φαινομενολογίας. Στη βάση της φαινομενολογικής μεθόδου, η κατηγορία του υποκειμένου λ.χ. στις ψυχολογικές αναλύσεις, συντίθεται από τα εξής συστατικά μέρη: Τοποθέτηση του προσώπου σε ένα χωροχρονικό, ταξικό και πολιτισμικό πλαίσιο (personal situatedness), προσωπική δράση, ιστορικότητα του ψυχισμού και του πλαισίου του και διαμεσολάβηση του ψυχισμού εντός των κοινωνιακών διαδικασιών (Held, 2005, σελ. 67). Στο πλαίσιο αυτό, οι συγγραφείς υιοθετούν την επενέργεια κανονιστικών οικουμενικών δομών που, σύμφωνα με την φαινομενολογική προοπτική του Schutz, «αφορούν πρωτίστως την οργάνωση του χρόνου, του χώρου και της ίδιας της κοινωνικότητας», δομές που

³⁶ Το έργο των Burger και Luckmann δέχτηκε ασφαλώς και επικρίσεις: «Το γνωστικό και το κανονιστικό, λόγου χάρη, δεν είναι τόσο διακριτά όσο φαίνεται ενίοτε να υπονοούν: ο τρόπος που γίνονται τα πράγματα και ο τρόπος που θα έπρεπε να γίνονται πολλές φορές ταυτίζονται. Η δύναμη της ιδεολογίας έγκειται ακριβώς στο συνδυασμό αυτών των δύο. Ούτε η διάκριση ανάμεσα στη έξη και τη θεσμική παγίωση είναι πάντοτε σαφής. Από αυτή την άποψη υπάρχει μια αδιάλειπτη ακολουθία από το ατομικό στο συλλογικό: η συλλογική συνήθεια αποτελεί μορφή συλλογικής παγίωσης και η συνήθεια αποτελεί συχνά ατομική έκφραση θεσπισμένων προτύπων (εξού και η έννοια του Bourdieu περί *habitus*)» (Jenkins, 2007, σελ. 210).

³⁷ Γ. Κουζέλης, Επίμετρο στο Μπέργκερ και Λούκμαν, 2003., σελ. 345-359.

³⁸ E. Husserl (1913), *Phenomenological Philosophy*, New York: Collier; Idem, W. R. Boyce (trans.) (1962), *General Introduction in Pure Phenomenology*, New York: Collier.

³⁹ Βλ. και Κουζέλης, Επίμετρο στο Μπέργκερ και Λούκμαν, σελ. 355.

⁴⁰ A. Schütz (1967 [1932]), *The Phenomenology of the Social World*, Evanston, IL: Northwestern University Press.

επικαθορίζουν «τον υπό συγκρότηση κόσμο και την κανονικότητά του, εξού και αναπαράγονται σε όλα τα στάδια της κατασκευής» (Κουζέλης, 2003, σελ. 353-354).

2.3. Κονστρουκτιβιστικά Ρεύματα

*Δεν υπάρχει επιστήμη απαλλαγμένη από φιλοσοφία,
υπάρχει μόνο επιστήμη της οποίας
οι φιλοσοφικές αποσκευές πέρασαν δίχως έλεγχο.
D. Dennett, *Darwin's Dangerous Idea*, 1995*

Όπως επισημαίνει ο Burr (1995 στο Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 6), «η γνώση και η κοινωνική δράση πάνε μαζί». Γράφουν οι Cromby και Nightingale (1999, σελ. 6):

Επιδιώκουμε ενεργά να διερευνήσουμε πτυχές του κόσμου μας, με συγκεκριμένους τρόπους και για συγκεκριμένους λόγους, και καθώς το κάνουμε αυτό, δημιουργούμε γνώση την οποία στη συνέχεια την θεωρούμε ως «αλήθεια» για τον κόσμο. Όμως άλλες δραστηριότητες που θα διεξάγονταν για άλλους σκοπούς μπορεί να παρήγαγαν εναλλακτικές «αλήθειες». Όστε η γνώση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη, αλλά και αναδύεται ως προϊόν της δραστηριότητας και της πρόθεσης. Ωστόσο, μια ακραία εκδοχή αυτού του επιχειρήματος θα υπέθετε ότι δεν μπορεί να υπάρχουν γεγονότα που είναι αληθινά σε κάθε κουλτούρα και διαχρονικά. Αν και κάποιοι κονστρουκτιβιστές θα αποδέχονταν με χαρά αυτή την υπόθεση, άλλοι θεωρούν πιο χρήσιμη την αντίληψη ότι κάποια πράγματα παραμένουν πιο «αληθινά» ή «σωστά» από κάποια άλλα. Η διαφωνία, στη συνέχεια, έγκειται στο βαθμό στον οποίο κάθε γνώση είναι πάντα τοπική και ιδιαίτερη, έναντι στο βαθμό στον οποίο μπορεί επίσης να θεμελιώνεται σε πτυχές του κόσμου που προηγούνται ή υπερβαίνουν τις τοπικές ανθρώπινες πεποιθήσεις και δραστηριότητες.

Παρότι ο κονστρουκτιβισμός περιλαμβάνει μια σειρά θεωριών και πεποιθήσεων, τόσο εν γένει στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών όσο και σε αυτά των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών σπουδών, σε αδρές γραμμές διακρίνεται σε τρία ρεύματα: Μεταξύ τους οι κονστρουκτιβιστές διαφέρουν ως προς την ένταση υποστήριξης των θέσεών τους, με τους *ήπιους* ή *μετριοπαθείς* κονστρουκτιβιστές να αποδίδουν κάποια λανθάνοντα αντικειμενικά στοιχεία στην πραγματικότητα που μας περιβάλλει, με την έννοια ότι η κοινωνική σύνθεση βρίσκεται σε κάποια αντιστοιχία με τα φυσικά γεγονότα και τους πιο *ριζοσπαστικούς* να διατείνονται ότι τα πάντα γύρω μας, όπως οι επιστημονικές διαπιστώσεις και οι φυσικοί νόμοι, συνιστούν μια κοινωνική

κατασκευή, καθεστώτα αλήθειας που βασίζονται στη διυποκειμενικότητα.⁴¹ Το δεύτερο ασφαλώς δεν συνεπάγεται ότι οι ριζοσπαστικοί κονστρουκτιβιστές θεωρούν τον κόσμο ως οντολογικά μη πραγματικό. Οι κονστρουκτιβιστές του είδους προκρίνουν περισσότερο την ιδέα ότι οι έννοιες «πραγματικό» και «μη πραγματικό» είναι και οι ίδιες κοινωνικές κατασκευές ώστε τελικά το αν κάτι είναι ή δεν είναι «πραγματικό» είναι ζήτημα κοινωνικής σύμβασης, συλλογικής συναίνεσης και παραδοχής που συχνά συνδέεται με τη χρήση και τη δύναμη της γλώσσας.⁴²

Όπως μας υπενθυμίζει ο Pouliot (2004, σελ. 327), η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας δεν περιορίζεται ασφαλώς στις «δράσεις λόγου» (speech acts) και στα «γλωσσικά παίγνια» (language games). Παρά το γεγονός ότι αυτά αποτελούν κάποιους από τους πιο σημαντικούς «μηχανισμούς» που παράγουν την κοινωνική πραγματικότητα, δεν επαρκούν για τη συγκρότηση των κοινωνικών γεγονότων και τη διατήρησή τους μέσα στο χρόνο. Εδώ τα κοινωνικά γεγονότα που αποτελούν ένα κοινό οντολογικό «θεμέλιο» του κονστρουκτιβισμού, αποτελούν, επίσης, και ένα «επιστημολογικό» θεμέλιο της κονστρουκτιβιστικής πραγματικότητας στο βαθμό που αν αυτά είναι «πραγματικά» αυτό συμβαίνει ακριβώς γιατί παράγουν συγκεκριμένα αποτελέσματα μέσω των πρακτικών (ibid, σελ. 330). Οι δε πρακτικές «είναι συμπεριφορές που περιβάλλονται με νόημα, και ως εκ τούτου αντανakλούν τη διυποκειμενικότητα της κοινωνικής ζωής» (ibid).

Επιπρόσθετα, οι ριζοσπαστικοί κονστρουκτιβιστές αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό τους ισχυρισμούς ανεξαρτησίας των επιστημονικών προτάσεων από υποκειμενικούς συλλογισμούς και συλλογικές προκαταλήψεις, απορρίπτοντας την ιδέα της «καθαρής» ή «επιστημονικής» μεθοδολογίας στην κοινωνική ανάλυση είτε αυτή αφορά στην πραγματικότητα των κοινωνικών σχέσεων είτε την πραγματικότητα ενός εμπειρικού σύμπαντος (βλ. Christensen, 2005). Η τρίτη τάση του κονστρουκτιβισμού αφορά στην *κριτική εκδοχή* του που επιχειρεί, επίσης, την ανάδειξη του εξαρτημένου χαρακτήρα της «αλήθειας», της «πραγματικότητας» αλλά και πολλών κεντρικών κατηγοριών της εμπειρικής έρευνας – στη φυσική, τη βιολογία, τη στατιστική, την

⁴¹ <http://constructionist.askdefine.com/>

⁴² Ibid. Στον καθημερινό κόσμο των ανθρώπων, τα νοήματα και οι αντιλήψεις είναι ως ένα βαθμό κοινά και ως ένα βαθμό οι άνθρωποι τα μοιράζονται μεταξύ τους. «Αυτό δεν υπονοεί συμφωνία ή συναίνεση ή τέλεια γνωστική ισοτιμία, χωρίς κάποιο συμερισμό όμως δεν μπορεί να υπάρξει ούτε ο ελάχιστος αμοιβαίος λογικός ειρμός» (Jenkins, 2007, σελ. 45, υποσ.). Βλ. περαιτέρω για τη διυποκειμενικότητα και N. Crossley (1996), *Intersubjectivity: The Fabric of Social Becoming*, London: Sage, όπως αναφέρεται στο Jenkins, όπ. π. Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Geertz (1973 στο Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 5), «[τ]ουλάχιστον μία θεώρηση για το τι συνιστά ένα ανθρώπινο ον, σε αντιπαραβολή με ένα βράχο, ένα ζώο, τη βροχή ή έναν θεό, είναι, μέχρι το βαθμό που μπορώ να κατανοήσω, καθολική».

ιστορία κτλ., ως κοινωνικών και ιδεολογικών κατασκευών.⁴³ Η τάση αυτή στη φιλοσοφία της φυσικής λ.χ. αναδεικνύεται στο έργο του Heisenberg (1973) και του Pickering (1983) (Σκορδούλης, 2005, σελ. 88). Ο Σκορδούλης (2005, σελ. 87) παραθέτει ως εξής τη θέση του Heisenberg (1973) για την φυσική πραγματικότητα:

[...] δεν μπορεί πια κάποιος να μιλήσει για τη συμπεριφορά των σωματιδίων ανεξάρτητα από τη διαδικασία παρατήρησης. Αυτό έχει σαν συνέπεια, οι φυσικοί νόμοι, που διατυπώνονται μαθηματικά από την κβαντική θεωρία, να μην αφορούν τα ίδια τα στοιχειώδη σωματίδια αλλά τη γνώση που διαθέτουμε γι' αυτά. Το ερώτημα αν τα στοιχειώδη σωματίδια «καθαυτά» υπάρχουν στο χώρο και στο χρόνο, δεν μπορεί πια να τεθεί μ' αυτή τη μορφή. [...] Η ιδέα της αντικειμενικής πραγματικότητας των στοιχειωδών σωματιδίων εξαφανίζεται παράξενα μέσα στη διάφανη φωτεινότητα των μαθηματικών που δεν παριστούν πια τη συμπεριφορά των στοιχειωδών σωματιδίων μα τη γνώση μας γι' αυτή τη συμπεριφορά.

Η κατανόηση ότι η γνώση είναι εξίσου σχετική όσο και αναδυόμενη μέσω της πρακτικής προσδίδει στον κονστρουκτιβισμό μια κριτική δυναμική, θετοντάς τον σε ευθεία αντιπαράθεση με την θετικιστική παράδοση της επιστήμης που υποθέτει ότι τα «γεγονότα» μπορούν να περισυλλεγούν από απαλλαγμένη από συμφέροντα και ουδέτερη τελικά παρατήρηση (Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 6). Ωστόσο, κατά τους Cromby και Nightingale (1999, σελ. 6), αυτή η δυναμική διακρίνεται σε δύο σκέλη κριτικής (Danziger, 1997· Parker, 1997a): Το ένα ρεύμα κριτικής προάγει έναν σχετικισμό που έρχεται σε αντίθεση με την θετικιστική επιστημονική παράδοση, χωρίς, εντούτοις, να συνδέεται μια κάποια ρητή πολιτική δραστηριότητα. Το άλλο, υποστηρίζει ότι ενώ οι κοινωνικές κατασκευές είναι σχετικές, αυτό δεν τις καθιστά αυθαίρετες, με την έννοια ότι αυτές αναδύονται μέσω κοινωνικών διαδικασιών που διαμορφώνονται από επιδράσεις όπως οι σχέσεις ισχύος και οι υλικοί πόροι. Και τα δύο ρεύματα συμμαρίζονται, έτσι, «την έμφαση στην κοινωνικά κατασκευασμένη και ως εκ τούτου ελάσιμη φύση του κόσμου, αλλά διαφέρουν ως προς το βαθμό στον οποίο χρησιμοποιούν αυτή την κατανόηση ως βάση για πολιτική (σε αντίθεση με την φιλοσοφική ή τη μεθοδολογική) κριτική (ibid).

Ο ριζοσπαστικός κονστρουκτιβιστής Ernst von Glasersfeld επισημαίνει την ενεργητική κατασκευή της γνώσης από το υποκείμενο – η γνώση είναι μια αυτο-οργανωμένη γνωστική διαδικασία του ανθρώπινου εγκεφάλου, του ατόμου, το οποίο κατά την απόκτησή της ουσιαστικά κατασκευάζει βιώσιμες εξηγήσεις της εμπειρίας του και δεν ανακαλύπτει έναν ανεξάρτητο,

⁴³ http://readtiger.com/wkp/en/Constructivist_epistemology

προϋπάρχοντα κόσμο έξω από το νου του (Σκορδούλης, 2005, σελ. 86· βλ. και Fleury 1998, σελ. 157-8 στο Matthews, 2000, σελ. 173-4). Ειδικότερα, οι επιστημονολογικές και οντολογικές θέσεις του von Glasersfeld συνοψίζονται, μεταξύ άλλων, στα κάτωθι (Matthews, 2000, σελ. 172):

- Η γνώση δεν αφορά έναν ανεξάρτητο από τον παρατηρητή κόσμο ούτε αντιπροσωπεύει έναν τέτοιο κόσμο.
- Η γνώση δημιουργείται από υποκείμενα εντός ιστορικών και πολιτιστικών πλαισίων.
- Η γνώση αναφέρεται στην προσωπική εμπειρία και όχι στον κόσμο.
- Η γνώση συγκροτείται από υποκειμενικές εννοιολογικές δομές.
- Οι εννοιολογικές δομές συνιστούν γνώση όταν τα υποκείμενα τις θεωρούν βιώσιμες ερμηνείες αναφορικά με την εμπειρία τους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο κονστρουκτιβισμός είναι μια μορφή πραγματισμού.

Περαιτέρω, όπως σημειώνουν οι Driver και Oldham (1986, σελ. 109 στο Matthews, 2000, σελ. 174): «Ακόμη κι αν υποθέσουμε την ύπαρξη ενός εξωτερικού κόσμου, δεν μπορούμε να έχουμε άμεση πρόσβαση σε αυτόν· η δημόσια γνώση δεν είναι τόσο μια ανακάλυψη όσο μια προσεκτικά ελεγμένη κατασκευή». Παρά την επιρροή που άσκησε, ο ριζικός κονστρουκτιβισμός του von Glasersfeld επικρίθηκε συχνά για τον εμπειρισμό του, τη σύγχυση μεταξύ των πραγματικών και των θεωρητικών αντικειμένων της επιστήμης, την ατομιστική προσέγγισή του, τον ιδεαλισμό του, κ.ά. (βλ. Matthews, 1994, σελ. 148-158 στο Matthews, 2000, σελ. 174). Ο μετριοπαθής κονστρουκτιβισμός της Σχολής του Εδιμβούργου, εντούτοις, κοινωνιολόγων δηλαδή όπως του Bloor, απομακρύνεται από την υποκειμενική σύλληψη της ανθρώπινης γνώσης ως τάξης και οργάνωσης ενός κόσμου που συνίσταται από την εμπειρία, εστιάζοντας στις εξω-υποκειμενικές κοινωνικές συνθήκες που καθορίζουν τις πεποιθήσεις των ανθρώπων (Σκορδούλης, 2005, σελ. 86). Η γνώση εδώ είναι «σχετική για την κάθε κοινωνική-πολιτισμική-γλωσσική ομάδα», και οι «διάφορες ομάδες δημιουργούν την ‘πραγματικότητά’ τους ως συνάρτηση των κοινών κοινωνικών-πολιτισμικών-γλωσσικών τους χαρακτηριστικών» (ibid). Η επιστήμη είναι ένα υψηλώς επεξεργασμένο σύνολο από συμβάσεις που έχουν παραχθεί από έναν συγκεκριμένο πολιτισμό υπό τους όρους και τις συνθήκες μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Για τους κοινωνιολόγους της Σχολής του Εδιμβούργου, γνώση είναι η «κοινωνικά αιτιολογημένη πεποίθηση, δηλαδή ένα σύνολο πεποιθήσεων το οποίο σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο

γίνεται αποδεκτό και υιοθετείται από μια συγκεκριμένη γνωσιακή κοινότητα» (ibid). Εν πολλοίς, για τη Σχολή του Εδιμβούργου, η επιστημονική εγκυρότητα είναι ζήτημα κοινωνικής αποδοχής αφού τα κριτήρια και τα πρότυπα αξιολόγησης της γνώσης ποικίλουν από πολιτισμό σε πολιτισμό και ουσιαστικά δεν υπάρχει ένα πολιτιστικά και κοινωνικά ουδέτερο θεμέλιο δικαιολόγησής τους» (ibid). Ως εκ τούτου, το μεθοδολογικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται εδώ από την αναζήτηση μιας φορμαλιστικής διατύπωσης αποπλαισιοποιημένων επιστημονικών αρχών, σε ζητήματα που αφορούν το πώς οι πεποιθήσεις αποκτούν αξιοπιστία μέσα στην κοινωνική ομάδα (ibid), σε μια συγκεκριμένη ερμηνευτική κοινότητα ή «κοινότητα λόγου». Σύμφωνα με το την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης της Σχολής του Εδιμβούργου, η επιστήμη ανακαλύπτεται για να εξηγήσει τις παρατηρήσεις, οι οποίες είναι και οι ίδιες θεωρητικά καθοδηγούμενες (ibid).

Συνδεδεμένος με τον κριτικό κονστρουκτιβισμό είναι ο Kincheloe,⁴⁴ που ασχολήθηκε με την κριτική παιδαγωγική ψυχολογία⁴⁵ και τις πολιτιστικές σπουδές, υποστηρίζοντας την καθοριστική επίδραση της πολιτικής και πολιτιστικής ισχύος επί της κατασκευής της γνώσης και της σύλληψης της πραγματικότητας, σε αντιπαραβολή με την καρτεσιανή επιστημολογία που «προάγει την έννοια του αφηρημένου υποκειμένου – ενός ανεξάρτητου δρώντος ανεπηρέαστου από τις συστατικές επιδράσεις των κοινωνικών, πολιτικών, πολιτιστικών και ιστορικών διαστάσεων του κόσμου» (Paradis, 2013, σελ. 81). Στο έργο του *Critical Constructivism* (2005), ο Kincheloe παραθέτει τα χαρακτηριστικά του κριτικού κονστρουκτιβισμού ως εξής:⁴⁶

- Η γνώση κατασκευάζεται κοινωνικά: Ο κόσμος και οι πληροφορίες για αυτόν συν- (οικο)δομούν το ένα το άλλο.
- Ο κόσμος της συνείδησης συνιστά κι αυτός μια κοινωνική κατασκευή.
- Η ισχύς διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή και διάχυση της γνώσης καθώς και στη διαμόρφωση της συνείδησης.

⁴⁴ J. L. Kincheloe (2001), *Getting beyond the Facts: Teaching Social Studies/Social Science in the Twenty-First Century*, NY: Peter Lang; Idem (2003), *Toward a Critical Politics of Teacher Thinking: Mapping the Postmodern*, South Hadley, MA: Bergin and Garvey; Idem (2005), *Critical Constructivism*, New York: Peter Lang Publishing και Idem (2008) *Knowledge and Critical Pedagogy*, Dordrecht, Netherlands: Springer.

⁴⁵ Η κριτική ψυχολογία έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη πειραματική-στατιστική προσέγγιση της Ψυχολογίας που περιορίζει το ενδιαφέρον της στην «αντι-δρασιακή» πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης, στη βάση της προγραμματικής της έμφασης στη διερεύνηση του ενεργού υποκειμένου με την προθετική του αναφορά στον κόσμο και της σχέσης ατόμου και κοινωνικού πλαισίου ως γνωστικού αντικειμένου της ψυχολογίας (Held, 2005, σελ. 63). Σε αυτό το πλαίσιο, συνδέεται άμεσα με την ανθρωπιστική ψυχολογία. Η πειραματική-στατιστική προσέγγιση με τη σειρά της, στηριζόμενη σε μια εξωτερική θέση άσκησης ελέγχου δεν αυτοπροσδιορίζεται ως κοινωνική, αλλά ως φυσική, «θετική» επιστήμη αιτιοκρατικής θεώρησης δίπλα στη νευροφυσιολογία και την πληροφορική (ibid).

⁴⁶ http://readtiger.com/wkp/en/Constructivist_epistemology και http://www.joekincheloe.us/kincheloes_unified_world_view.html

- Η σημασία συνεκτίμησης της λογικής και του συναισθήματος κατά τη διαδικασία παραγωγής και πρόσκτησης της γνώσης.
- Το αδιαχώριστο εκείνου που επιχειρεί να γνωρίσει και του αντικειμένου της γνώσης του.
- Οι ποικίλες αναγνώσεις των γεγονότων και η ύπαρξη πολλαπλών πραγματικοτήτων δυναμιτίζουν τα καθολικά προτάγματα για την Αλήθεια.
- Η επιστημολογία από τη σκοπιά του μελετητή: Τοποθετώντας τον εαυτό μας στο περίπλοκο δίκτυο της πραγματικότητας, είμαστε καλύτερα εφοδιασμένοι ως προς την παραγωγή των δικών μας αντιληπτικών σχημάτων, νοημάτων και γνώσης.
- Η σημασία της πολυπλοκότητας: Αποφυγή της γενικευτικής υπεραπλούστευσης (reductionism), αντίσταση στην αναγωγή όλων των κοινωνικών φαινομένων σε έναν αποφασιστικό παράγοντα.
- Η γνώση θεμελιώνεται, εμπεδώνεται και παγιώνεται πάντα μέσα από πολύ ευρύτερες διαδικασίες.
- Η κεντρική σημασία της ερμηνείας: Κριτική ερμηνευτική (critical hermeneutics).
- Το σύνορο της γνώσης: Οι προσωπικές εμπειρίες διασταυρώνονται με την πολυσχιδή πληροφόρηση. Δεν υπάρχει αλήθεια ή γνώση έξω από την εμπειρία εκείνου που επιχειρεί να γνωρίσει.

Γενική αρχή όλων των κονστρουκτιβιστικών ρευμάτων παραμένει η πεποίθηση ότι η γνώση κατασκευάζεται ενεργά μέσω της διαντίδρασης των ανθρώπων με τα φυσικά φαινόμενα και των διαπροσωπικών ανταλλαγών (Watts, Jofili και Bezerra, 1997, σελ. 309). Περαιτέρω, οι Watts, Jofili και Bezerra (1997, σελ. 309) σημειώνουν ότι

οι άνθρωποι κατασκευάζουν εννοιολογικά πλαίσια για τον φυσικό και τον κοινωνικό κόσμο μέσα από μία σύνθετη διαδικασία ανατροφοδότησης, όπου τα θεωρητικά μοντέλα και οι αισθητηριακές εισροές αφομοιώνονται και αναπροσαρμόζονται υπό μια αυτό-τροποποιητική αλληλουχία πρόβλεψης και δοκιμών (Arib και Hesse, 1986, σελ. 176). Η προοπτική αυτή θεωρεί τη γνώση ως οργανωμένη σε και μέσω εννοιολογικών και ερμηνευτικών πλαισίων που κατασκευάζονται και με τη σειρά τους χρησιμεύουν ως ερμηνευτικοί φακοί για την κατανόηση των φαινομένων και των εμπειριών (Watzlawick, 1984).

Συνολικά, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού ενθαρρύνει τον σκεπτικισμό αναφορικά με την αναλυτική αντικειμενικότητα της κοινωνικής επιστήμης και της φιλοσοφίας, εστιάζοντας στην κοινωνική παραγωγή της επίγνωσης και των παραδειγμάτων της γνώσης καθώς και τον αλληλοκαθορισμό που προκύπτει από τη σχέση δομής και δράσης. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερες συνέπειες για την κοινωνιολογία της επιστήμης, στο βαθμό που ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός συνδέει αυτά που η επιστήμη χαρακτηρίζει ως αντικειμενικά γεγονότα με τις διαδικασίες της κοινωνικής δόμησης, προκειμένου να καταδείξει ότι η υποκειμενική αντίληψη των ανθρώπων επιβάλλεται πάνω στα γεγονότα που θεωρούνται αντικειμενικά. Και μολονότι οι

κονστρουκτιβιστές συχνά έχουν επικριθεί ως αντι-ρεαλιστές και υπέρμαχοι του ακραίου γνωσιολογικού ιδεαλισμού (Mathews, 1994), οι Watts, Jofili και Bezerra (1997, σελ. 309) δεν διαπιστώνουν στα γραπτά τους άρνηση της ύπαρξης της πραγματικότητας· αυτό που διαφοροποιεί τους κονστρουκτιβιστές, είναι ο τρόπος προσέγγισής της – μέσω της εποικοδόμησης και της ερμηνείας. Αυτό δε που καταγράφεται ως «ερμηνευτική» στις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες δεν στοχεύει «στην κατάκτηση του αντικειμενικού νοήματος, αλλά στην ανακάλυψη και ερμηνεία της εσωτερικής συνοχής και σχέσης μεταξύ ιδεών, απόψεων, πράξεων και πρακτικών και στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα σε σχέση με τους θεσμούς μέσα στους οποίους ευρίσκονται και κινούνται. Με άλλα λόγια, στόχος της ερμηνευτικής είναι να δείξει πως οι ιδέες, οι πεποιθήσεις και οι προθέσεις των ανθρώπων συντελούν στη συγκρότηση της κοινωνικής τους δράσης και πρακτικής» (Λυριντζής, 1989, σελ. 42).⁴⁷

2.4. Κονστρουκτιβισμός και Κοινωνική Θεωρία

Μεγάλη επίδραση δέχτηκε, επίσης, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού τόσο από το κίνημα του στρουκτουραλισμού και του μεταστρουκτουραλισμού όσο και από τη θεωρία της δομοποίησης (structuration) του Giddens και τη θεωρία της πρακτικής του Bourdieu – τα οποία λόγω της καθοριστικής συμβολής τους θα αναπτύξουμε εκτενέστερα αμέσως παρακάτω.

2.4.1. Στρουκτουραλισμός/Μεταστρουκτουραλισμός

*Let us wage a war on totality;
Let us be witnesses to the unrepresentable;
Let us activate the differences and save the honour of the name.*
Jean-Francois Lyotard, 1984

«Η σημειολογία ή σημειωτική μελετά τις διαδικασίες σημασιοδότησης και παραγωγής νοήματος» (Λυριντζής, 1993, σελ. 50). «Είναι η επιστήμη που ασχολείται με ‘συστήματα σημείων’,

⁴⁷ Για μια συνολική παρουσίαση των διαφόρων επιχειρημάτων στο χώρο της «ερμηνευτικής» βλ. M. Gibbons (1987), *Interpreting Politics*, Blackwell, London. Για την συνεισφορά των Riker και Habermas, βλ. J. Thompson (1981), *Critical Hermeneutics*, Cambridge: Cambridge University Press, όπως συνολικά αναφέρονται στο Λυριντζής, 1989, σελ. 47.

ερευνώντας τον τρόπο δημιουργίας ενός μηνύματος μέσα από μία σειρά σημείων ή σημάτων, συγκεντρώνοντας την προσοχή της στο τι είναι αυτό που κάνει τα διάφορα σημεία [...] να συγκροτούν ένα μήνυμα» (Fiske, 1982 στο Λυριντζής, 1993, σελ. 50), ήτοι πως τα διάφορα σημεία σε συνδυασμό μεταξύ τους μεταδίδουν ιδέες και παράγουν νόημα. Γράφει ο Λυριντζής (1993, σελ. 54):

Έργο της σημειολογίας είναι η εξερεύνηση των κωδίκων που καθορίζουν το νόημα κάθε κειμένου, δηλαδή την κατανόηση των νόμων που διέπουν το κάθε σύστημα σημείων, και η συνολική του ερμηνεία σε σχέση με τη γενικότερη κουλτούρα και το γενικό κοινωνικό σύστημα στο οποίο λειτουργεί. Με την έννοια «κώδικας» εννοούμε τον συνδυασμό και την επιλογή σημείων σε ένα σύστημα, ώστε να αποτελούν μία δομή, η ανάλυση και η κατανόηση της οποίας, εξαρτάται από την ερμηνεία του τρόπου επιλογής και συνδυασμού των σημείων του συστήματος. Όλοι οι κώδικες παράγουν και μεταδίδουν νόημα, στηρίζονται σε συμφωνίες αυτών που τους χρησιμοποιούν και επιτελούν συγκεκριμένες κοινωνικές ή επικοινωνιακές λειτουργίες (Fiske, 1982). Η εφαρμογή της σημειολογικής ανάλυσης (μέσα από τη διαδικασία της αποκωδικοποίησης) δίνει τη δυνατότητα διερεύνησης και κατανόησης των παραπάνω από ενός νοημάτων ενός κειμένου, τα οποία θα παρέμεναν άγνωστα εάν περιοριζόμαστε σε γραμματικούς κανόνες ή στη χρήση ενός λεξικού.

Ο στρουκτουραλισμός είναι μια προσέγγιση των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών που επιχειρεί τη σημειωτική ανάλυση των φαινομένων (σε σχέση με τη γλώσσα, την κουλτούρα, την κοινωνία, την πολιτική), ήτοι την ανάλυσή τους ως συστήματος σημείων και εν γένει την ανάλυση και την ερμηνεία του κοινωνικού ή του πολιτιστικού ή του γλωσσικού νοήματος διερευνώντας λ.χ. τη σημασία ενός κειμένου ή μιας διήγησης εντός μίας συγκεκριμένης κοινωνίας και κουλτούρας (Λυριντζής, 1993, σελ. 50-51). Πιο συγκεκριμένα, συνεχίζοντας την παράδοση του ρωσικού φορμαλισμού, η σημειολογία και ο στρουκτουραλισμός επιχειρούν τη «συστηματική ανάλυση των διαφόρων μορφών πολιτισμικής και διανοητικής έκφρασης με στόχο την ανίχνευση των καθολικών και αμετάβλητων δομών και τεχνασμάτων που εμφανίζονται σε κάθε κείμενο και επικαθορίζουν το νόημα σε κάθε κατηγορία και είδος ‘έκφρασης’» (Λυριντζής, 1989, σελ. 39). Οι προσεγγίσεις αυτές θέτουν «το πρόβλημα των διάφορων πολιτικών σημασιοδότησης της πραγματικότητας, δηλαδή τη διαδικασία κατά την οποία γεγονότα, πράξεις, ιδέες και σκέψεις αποκτούν κοινωνικό νόημα και σημασιοδοτούνται ως θετικά ή αρνητικά, καλά ή κακά, όμορφα ή άσχημα» (ibid). Ο στρουκτουραλισμός ξεκίνησε ως τάση στη θεωρητική γλωσσολογία από τον Saussure, με τη θεμελιώδη προσέγγιση του σημείου, και η εφαρμογή της συλλογιστικής του επεκτάθηκε διαπειθαρχικά επηρεάζοντας τη δομική ανθρωπολογία του Lévi-

Strauss,⁴⁸ την ψυχολογία του Piaget, την ψυχανάλυση του Lacan, την κοινωνιολογία του Foucault, τη λογοτεχνική κριτική των Barthes⁴⁹ και Derrida, καθώς και την δομική κοινωνική ανάλυση του Althusser, κ.ά., γεγονός που συνέβαλλε στην ανάδειξή του πέρα από μια απλή μέθοδο σε πνευματικό κίνημα μεγάλης εμβέλειας κυρίως στη Γαλλία της δεκαετίας του 1960 (βλ. και Λυριντζής, 1993, σελ. 51-52 Hall, 1989, σελ. 105-107 και Chernoff, 2008, σελ. 154-6).

Ο στρουκτουραλισμός απέρριψε την ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας, εστιάζοντας εν αντιθέσει στον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη συμπεριφορά επικαθορίζεται – και περιορίζεται – από τις διάφορες δομές. Όπως σημειώνει ο Hall (1989, σελ. 112), κεντρικό στη διαμόρφωση και διατήρηση ενός φάσματος «προνομιακών νοημάτων» είναι το ζήτημα της ταξινόμησης και του πλαισίου. Βασιζόμενος σε μοντέλα της μετασχηματικής γλωσσολογίας, ο Lévi-Strauss υπέδειξε ότι «η σημασιοδότηση δεν εξαρτάται από το έμφυτο νόημα συγκεκριμένων μεμονωμένων όρων, αλλά από το οργανωμένο σύνολο των στοιχείων που αλληλοσυσχετίζονται σ' ένα λόγο» (ibid, σελ. 112-3). Για το στρουκτουραλισμό, τα σημαίνοντα είναι ανθρώπινες κατασκευές, «τα σημεία νοούνται σε σχέση με άλλα σημεία και το νόημά τους καθορίζεται αρνητικά, δηλαδή σε σχέση με το τι δεν είναι ή δεν σημαίνουν» (Λυριντζής, 1993, σελ. 52). Έτσι, τα «ξεχωριστά σημεία αντλούν το νοημά τους από τις συστημικές αντιθέσεις ή διαφορές, και τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ διαφόρων σημείων» (ibid). Τα σημεία που επιλέγονται, οργανώνονται σ' ένα γλωσσικό – αφού η γλώσσα αποτελεί το κατ'εξοχήν σημασιοδοτικό σύστημα σημείων – ή άλλο κώδικα σημείων και «το νόημά τους καθορίζεται από τις αξίες που προκύπτουν από τους κανόνες της κουλτούρας μέσα στην οποία λειτουργεί το σύστημα σημείων» (ibid). Οι στρουκτουραλιστές υποστηρίζουν ότι στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κουλτούρας, το νόημα, ως αποτέλεσμα της δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ σημείου, ερμηνευτή και αντικειμένου, παράγεται και αναπαράγεται μέσω ποικίλων πρακτικών, φαινομένων και δραστηριοτήτων που χρησιμεύουν ως συστήματα σημασιοδότησης. Παράλληλα, «το νόημα δεν εξαρτάται από το τι είναι τα πράγματα 'αντικειμενικά', αλλά από τον τρόπο σημασιοδότησής τους» (Λυριντζής, 1993, σελ. 60). Στο

⁴⁸ C. Lévi-Strauss (1958), *Anthropologie Structurale*, Paris: Éditions Plon — *Structural Anthropology* (trans.) C. Jacobson and B. Grundfest Schoepf, first published New York: Basic Books, 1963; Idem (1949), *Les Structures élémentaires de la Parenté* – *The Elementary Structures of Kinship* (eds.) R. Needham, (trans.) J. H. Bell, J. R. von Sturmer και R. Needham, 1969; Idem (2003), *Myth and Meaning: Cracking the code of culture*, New York: Schocken Books.

⁴⁹ R. Barthes (1967), *Elements of Semiology*, New York: Hill and Wang; Idem (1967), *The Fashion System – Système de la Mode*, University of California Press: Berkeley; Idem (1972) *Mythologies*, Hill and Wang: New York; Idem (1986) *The Rustle of Language*, B.Blackwell: Oxford; Idem (1988), *Εικόνα, Μουσική, Κείμενο*, Εκδόσεις Πλέθρον, Idem (1990), *New Critical Essays*, University of California Press: Berkeley.

πλαίσιο αυτό, ο «στρουκτουραλισμός προχωρεί στη διάγνωση των κοινωνικών ή ιδεολογικών λειτουργιών και επιπτώσεων των φαινομένων μέσα από τη διερεύνηση και ανάλυση της μήτρας που τα συνδυάζει και τα οργανώνει» (Λυριντζής, 1989, σελ. 33). Τα σύμβολα «έχουν νόημα» μόνο σε σχέση με άλλα σύμβολα· το νόημα είναι προϊόν συστήματος και σχέσης – τίποτα δεν έχει νόημα από μόνο του. Η ομοιότητα λ.χ. δεν μπορεί να θεμελιωθεί χωρίς να σκιαγραφείται η διαφορά (Jenkins, 2007, σελ. 183).

Το κεντρικό ζήτημα για τη στρουκτουραλιστική προσέγγιση είναι αυτό της σημασιοδότησης αφού «τα πράγματα και τα γεγονότα δεν εμπεριέχουν ή δεν προτείνουν το δικό τους ολοκληρωμένο, απλό και έμφυτο νόημα», το οποίο, κατόπιν, απλώς μεταφέρεται από τη γλώσσα (Hall, 1989, σελ. 108). Όπως επισημαίνει ο Hall (1989, σελ. 108), το «νόημα αποτελεί μια κοινωνική παραγωγή, μια πρακτική. Ο κόσμος πρέπει να κατασκευαστεί ώστε να παράγει νόημα. Η γλώσσα και ο συμβολισμός αποτελούν τα μέσα παραγωγής του νοήματος». Αυτή η προσέγγιση εκθρόνισε την αναφορική ή ανακλαστική αντίληψη της γλώσσας, ενσωματωμένη στην θετικιστική θεωρία, όπως είχε επικρατήσει με την ανάλυση περιεχομένου, «όπου το νόημα ενός συγκεκριμένου όρου ή πρότασης θα μπορούσε απλά να επικυρωθεί εξετάζοντας αυτό στο οποίο αναφερόταν στον πραγματικό κόσμο» (ibid). Εκείνο που αναζήτησε ουσιαστικά ο στρουκτουραλισμός είναι ποια είδη νοήματος κατασκευάζονται συστηματικά ώστε να «κανονικοποιούνται» σε σχέση με συγκεκριμένα γεγονότα, αποκτώντας «ένα είδος αξιοπιστίας, νομιμότητας ή παραδοχής αυτό καθαυτό, πράγμα που συνεπαγόταν την περιθωριοποίηση, την υποβάθμιση ή την από-νομιμοποίηση εναλλακτικών κατασκευών» (ibid). Στο πλαίσιο αυτό, οι στρουκτουραλιστές ενδιαφέρονται να αποκαλύψουν αυτή τη δομή των θεωρητικών και εννοιολογικών διπόλων, που συνήθως ταξινομούνται ιεραρχικά στα κείμενα και εν γένει στα πολιτιστικά προϊόντα ή τις κοινωνικές πρακτικές: Οι αναλύσεις του Barthes (1971) για τη γραφή και τη λογοτεχνία και την δυνατότητά τους να λειτουργούν ως φορείς του αστικού τρόπου ζωής και των σχετικών με αυτόν αξιών, η κατάδειξη της λανθάνουσας ιδεολογικής φόρτισης των επιφανειακά αθώων σημείων που παρουσιάζουν τα ΜΜΕ σε μια σειρά έργων του Eco⁵⁰ (1983) καθώς και η δομική μέλετη του μύθου σχετικά με τους τρόπους ταξινόμησης και συγκρότησης της γνώσης, άνοιξε νέους ορίζοντες στη μελέτη των κοινωνικών επιστημών (βλ. συνθετικά

⁵⁰ Σημαντική σχετική βιβλιογραφία του Eco είναι η εξής: U. Eco (1962), *Opera Aperta - Open Work in Application: Aesthetics and Semiotics for Art*, Harvard University Press, 1989; Idem (1976), *A Theory of Semiotics*, Bloomington: Indiana University Press, Idem (1980), *Il Nome della Rosa*, (trans.) W. Weaver, *The Name of the Rose*, Harvest/HBJ, 1983 και Idem (1988), *Il Pendolo di Foucault* – (trans.) W. Weaver, *Foucault's Pendulum*, Ballantine Books, 1989.

Λυριντζής, 1993, σελ. 55 και Hall, 1989, σελ. 119).⁵¹ Ειδικότερα, η συνεισφορά του στρουκτουραλισμού και της σημειολογίας έγκειται στην αμφισβήτηση των αρχών και της λογικής του ρεαλισμού και του νατουραλισμού και συγκεκριμένα της υπόθεσης ότι υπάρχει μια ξεκάθαρη αντιστοιχία μεταξύ του έργου τέχνης ή εν γένει του σημείου και της «πραγματικότητας» ή της «φύσης» στην οποία το συγκεκριμένο σημείο αναφέρεται (ibid, σελ. 56). Εν πολλοίς, ο στρουκτουραλισμός αμφισβήτησε την αντίληψη ότι ο κόσμος της ζωής συνιστά μια ξεκάθαρη και απτή πραγματικότητα, υποστηρίζοντας ότι η κάθε κοινωνία κατασκευάζει την δική της πραγματικότητα βάσει ιδιαίτερων αρχών (ibid).

Στο πεδίο της φιλοσοφίας της γνώσης,⁵² εξαιρετικά σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η συμβολή των έργων του Foucault *The Order of Things* (1970)⁵³ και *The Archaeology of Knowledge and the Discourses on Language* (1972),⁵⁴ όπου εξετάζεται η ιστορία της επιστήμης, «η αρχαιολογία των ανθρωπίνων επιστημών» προκειμένου να μελετηθεί το πώς οι δομές της επιστημολογίας ή της ίδιας της επιστήμης (epistème) διαμόρφωσαν μέσα στον χρόνο τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι φαντάζονταν ή αντιλαμβάνονταν τη γνώση (βλ. και Chernoff, 2008, σελ. 158-162). Πιο συγκεκριμένα, σε αυτά τα πρώιμα έργα του, ο Foucault ασχολήθηκε με το πώς οι ανθρώπινες επιστήμες δημιούργησαν πειθαρχίες (επιστημονικά πεδία) – σχετικά συνεκτικά συστήματα μελέτης ανεξάρτητα το ένα από το άλλο – καθώς και με το πώς αυτές οι πειθαρχίες αντικειμενοποίησαν το ζήτημα της έρευνάς τους (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 266). Ο Foucault απέρριψε την ιδέα της λογικής ή ορθολογικής προόδου αυτών των επιστημών: Δεν αποτελούν αμιγώς τα προϊόντα της έρευνας για την ανεύρεση της αλήθειας στο πεδίο της μελέτης τους, παρά αντ' αυτού, αποκαλύπτουν αυθαίρετους τρόπους αντικειμενικοποίησης που απότομα μπορούν να αλλάξουν τροχιά (ibid). Ένας τέτοιος τρόπος αντικειμενοποίησης είναι μέσω των «διχοτομικών πρακτικών» που διαχωρίζουν τους ανθρώπους μεταξύ φυσιολογικών και παρεκκλινόντων, όπως λ.χ. μέσα από τα οικεία δίπολα εχέφρων/παράφρων, υγιής/άρρωστος, αθώος/ένοχος κτλ (ibid, σελ. 267). Έτσι, στα έργα του για την παράνοια (1967),⁵⁵ τη σύγχρονη ιατρική (1975),⁵⁶ τις φυλακές

⁵¹ Κλασικά τέτοια παραδείγματα εφαρμογής του στρουκτουραλισμού είναι οι μελέτες του Lévi-Strauss (1967) για το ρόλο και τη λειτουργία των μύθων σε μια κοινωνία καθώς και του Propp (1973) για τη δομή των παραμυθιών (Λυριντζής, 1989, σελ. 32).

⁵² Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι ο ίδιος ο Foucault έχει αρνηθεί ρητά οποιαδήποτε υπαγωγή του στο στρουκτουραλιστικό ή το μεταστρουκτουραλιστικό κίνημα.

⁵³ M. Foucault (1969), *Les Mots et les Choses: Une Archéologie des Sciences Humaines*, Paris: Gallimard – *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, New York, Pantheon Books, 1970.

⁵⁴ M. Foucault (1972), *The Archaeology of Knowledge and the Discourses on Language*, New York, Pantheon.

⁵⁵ M. Foucault (1965), *Madness and Civilisation: A History of Insanity in the Age of Reason*, New York, Pantheon.

⁵⁶ M. Foucault (1973), *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*, New York: Vintage Books.

(1977)⁵⁷ και τη σεξουαλικότητα (1978),⁵⁸ ο Foucault ασχολήθηκε όχι τόσο με το περιεχόμενο της γνώσης που επήλθε σε αυτούς τους τομείς αλλά με τη σχέση γνώσης και πρακτικής, ήτοι με τη σχέση μεταξύ της γνώσης και της ισχύος (Smith, 1996, σελ. 30). Ειδικότερα, μέσω της αρχειακής έρευνας, ο Foucault παρακολούθησε την εξέλιξη της αντιμετώπισης των «παραφρόνων» και άλλων «παρεκκλινόντων» και εξέθεσε την αυθαιρεσία αυτών των διχοτομικών πρακτικών, καταδεικνύοντας πως η «ανθρώπινη» και «ορθολογική» μεταχείριση συχνά συνιστά μία ύπουλη μορφή ελέγχου-πειθαρχίας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 267). Περαιτέρω, ο Γάλλος φιλόσοφος παρέθεσε το διάσημο έκτοτε «Πανοπτικό», το σχέδιο φυλακής του Bentham, όπου οι τρόφιμοι νοιώθουν ότι τους παρακολουθούν διαρκώς χωρίς, όμως, να μπορούν να διακρίνουν ποιος τους παρακολουθεί και ποιος όχι (ibid). Ο Foucault χρησιμοποίησε τη μεταφορά του Πανοπτικού για να περιγράψει πώς οι άνθρωποι ασκούνται στην αυτό-πειθαρχία, εσωτερικεύοντας το «βλέμμα της επιτήρησης», την αίσθηση δηλαδή ότι ενδεχομένως τους παρατηρούν συνέχεια ώστε να δρουν διαρκώς υπό αυτό το καθεστώς της κοινωνικής επίβλεψης (ibid, σελ. 181), προκειμένου να επεξηγήσει τη σχέση μεταξύ νοήματος, ισχύος και κοινωνικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο της κοινωνικής τάξης. Οι «διχοτομικές πρακτικές» στις οποίες αναφέρθηκε, σχετίζονται, επίσης, και με άλλες μορφές ελέγχου, όπως η χωρική οργάνωση των ανθρώπων σε κοινωνικούς θεσμούς και η συστηματοποίηση και προγραμματοποίηση των κοινωνικών πρακτικών (ibid, σελ. 267).⁵⁹

Εν πολλοίς, γράφει ο Smith (1996, σελ. 30), μέσω της γενεαλογίας της γνώσης, ο Foucault (1986) κατέδειξε πώς συγκεκριμένα επιστημονικά «καθεστώτα αλήθειας» αναδύθηκαν, όχι ως αποτέλεσμα ακαδημαϊκής αναζήτησης αλλά ως απόρροια των σχέσεων ισχύος. Η ισχύς για τον Foucault, εμπεριέχεται σε όλα τα συστήματα γνώσης ώστε έννοιες όπως η λογική ή η αλήθεια αποτελούν προϊόντα ιστορικών συγκυριών (ibid), ενώ κάθε θεωρητικοποίηση και συστηματοποίηση που προβάλλεται ως μέρος μιας αντικειμενικής πραγματικότητας είναι περισσότερο δείκτης ευρύτερων παραδειγμάτων ελέγχου της κοινωνικής τάξης. Σε αυτή τη βάση, και η επιστημολογία δεν συνιστά απλώς τον πυρήνα της φιλοσοφικής διερεύνησης, εν αντιθέσει, εξαρτάται από τις υποκείμενες δομές ισχύος. Η θέση του Foucault αποτέλεσε μια ριζοσπαστική μετατόπιση από τις επιστημολογίες του εμπειρισμού, του ρασιοναλισμού, και του πραγματισμού,

⁵⁷ M. Foucault (1977), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York, Pantheon.

⁵⁸ M. Foucault (1978), *The History of Sexuality*, Vols 1-3, New York, Pantheon.

⁵⁹ Για την κατάταξη των ατόμων, η οποία βρίσκεται στον πυρήνα των σύγχρονων, γραφειοκρατικών ορθολογικών στρατηγικών διακυβέρνησης και ελέγχου βλ. και I. Hacking (1990), *The Taming of Chance*, Cambridge: Cambridge University Press. Περαιτέρω, ο Hacking, εν μέρει ορμώμενος από τον Foucault, «υποστηρίζει πειστικά ότι η έννοια της 'κανονικότητας' είναι εν πολλοίς μέρος ενός σύγχρονου κατασκευάσματος της ερμηνευτικής ανάπτυξης των μαθηματικών ως πολιτισμικής πραγματείας και ως τρόπου κατανόησης του κόσμου» (Jenkins, 2007, σελ. 253).

και σημαντική πηγή διαφωνίας μεταξύ του Foucault και του Habermas (ibid). Τελικά, ο Foucault αποσυνέδεσε την ιδέα της αλήθειας από την εμπειρική εγκυρότητα για να την ανάγει σε εργαλείο αντίστασης κατά της ισχύος (ibid). Σύμφωνα με την κλασική πλέον φουκωική εξίσωση («σχέση εξουσίας-γνώσης»), η γνώση είναι εκ φύσεως πολιτική, στο βαθμό που στην πραγματικότητα ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων είναι αυτό το οποίο κατά περίπτωση ορίζει την Αλήθεια. Συγκεκριμένα, οι κυρίαρχες ηγετικές ομάδες είναι αυτές που τη διαμορφώνουν μέσα από τη χειραγώγηση της γλώσσας, των συμβόλων και των εικόνων (Μακρή, 2002, σελ. 57).

Με τις δομικές μορφοποιήσεις της επιστήμης ασχολήθηκε, επίσης, ο ιστορικός της επιστήμης Kuhn στο εξαιρετικά δημοφιλές έργο του *The Structure of Scientific Revolutions* (1962)⁶⁰ – του οποίου ο τίτλος μαρτυρά την αυστηρώς στρουκτουραλιστική του προσέγγιση. Ο Kuhn απέδωσε τόσο τη βάση της επιστημονικής γνώσης όσο και τις αλλαγές της στην προσωρινή συναίνεση μεταξύ των επιστημόνων και ο όρος «μετατόπιση παραδείγματος» ανήκει σε αυτόν. Για τον Kuhn, η επιστημονική γνώση αντλεί τον ορθολογισμό της από την διυποκειμενική συμφωνία των επιστημόνων ενώ η εμπειρική μεθοδολογία των φυσικών επιστημών δεν είναι απαλλαγμένη από πειθαρχικές και πολιτιστικές προκαταλήψεις και εν γένει από το θεωρητικό πλέγμα μέσα από το οποίο η επιστημονική κοινότητα αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Η ίδια η επιστημονική πρόοδος δε, δεν είναι μια συνεχής και γραμμική διαδικασία συσσώρευσης νέων γνώσεων αλλά συνδέεται με την πραγματικότητα της μετά γνώσης προόδου. Η επιστήμη μπορεί να περιοδολογηθεί σε φάσεις κατά τις οποίες δεσπόζουν συγκεκριμένα παραδείγματα, τα οποία, με τη σειρά τους, «προσδιορίζουν τις κατευθυντήριες παραδοχές της έρευνας, ό,τι είναι έγκυρη γνώση και τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να διεξάγεται» (Rosamond, 2006, σελ. 289). Η έρευνα προχωράει βάσει αυτών των παραδοχών, έως ότου τα παραγόμενα αποτελέσματα να αμφισβητήσουν το τρέχον παράδειγμα σε σημείο κατάργησής του· τότε, «ακολουθεί μια περίοδος επιστημονικής επανάστασης, καθώς ένα καινούργιο παράδειγμα αντικαθιστά το παλιό» (ibid).

Σήμερα, ο στρουκτουραλισμός θεωρείται πλέον λιγότερο επίκαιρος από προσεγγίσεις όπως ο μεταστρουκτουραλισμός και η αποδόμηση. Καταρχήν ως τάση έχει επικριθεί ως ευνοούσα ντετερμινιστικές δομικές δυνάμεις επί της ανθρώπινης ικανότητας δράσης (λ.χ. από τον Bourdieu). Κι ενώ ο στρουκτουραλισμός διερευνά πώς τα κοινωνικά φαινόμενα μπορούν να εξηγηθούν μέσω σταθερών νοηματικών συστημάτων, ο μεταστρουκτουραλισμός καταδεικνύει πόσο εφήμερα και αυτο-αναιρούμενα είναι όλα τα νοηματικά συστήματα ενόσω αέναα

⁶⁰ T. S. Kuhn (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press.

επιδιώκουν τον αποκλεισμό και τη χάραξη συνόρων (βλ. Devetak, 1995, σελ. 42). Οι ιστορικές εξελίξεις των δεκαετιών 1960 και 1970, ιδίως ο Μάης του 1968, έφεραν στο επίκεντρο της προσοχής ζητήματα ισχύος και πολιτικών αγώνων, προλειαίνοντας το έδαφος για πολλές εναλλακτικές και περισσότερο ριζοσπαστικές προσεγγίσεις, όπως ο μεταστρουκτουραλισμός. Ειδικότερα, οι μεταστρουκτουραλιστές επιχείρησαν να προχωρήσουν παραπέρα από την χρήση της στρουκτουραλιστικής μεθόδου για τις σχέσεις και τις αντιθέσεις των σημείων, επιδιώκοντας την κριτική του σημείου. Η πρακτική της αποδόμησης που εισήχθη από τον Derrida⁶¹ τη δεκαετία του 1980, τυπικά στη λογοτεχνική κριτική, γνωρίζοντας, έπειτα, ευρεία εφαρμογή στις κοινωνικές επιστήμες, σήμανε την οριστική μετατόπιση από τη στρουκτουραλιστική σκέψη και τους ισχυρισμούς της για την αποκάλυψη των οικουμενικών δομών του ανθρώπινου νου και πολιτισμού. Κεντρικό χαρακτηριστικό στοιχείο της τεχνικής αυτής είναι ότι επιχειρεί να καταδείξει και να απομονώσει τα αποτελέσματα που παράγουν παγιωμένες αντιθέσεις (Devetak, 1995, σελ. 41). Για τον Derrida, οι αντιληπτικές αντιθέσεις δεν είναι ουδέτερες αλλά βαθιά ιεραρχικές. Ο ένας από τους δύο όρους αποτιμάται ως σπουδαιότερος, ή κυριαρχεί επί του άλλου. Ο ευνοούμενος όρος υποθετικά υποδηλώνει μια παρουσία, ιδιότητα ή ταυτότητα που ο άλλος δεν έχει (ibid). Η τεχνική της αποδόμησης επιδιώκει να καταδείξει ότι τέτοιου είδους αντιθέσεις είναι αβάσιμες. Ο «υποδεέστερος» όρος δεν είναι ποτέ εντελώς διαφορετικός από τον κυρίαρχο, αλλά ο ένας εξαρτάται και επηρεάζεται από τον άλλο (Derrida, 1974, 1981 στο Devetak, 1995, σελ. 41). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Derrida χαρακτηρίζει εν γένει προβληματική την κεντρική θέση της εμπειρικής και της ρασιοναλιστικής επιστημολογίας ότι το θεμελιακό ζήτημα της επιστημολογίας είναι το πώς σχετίζεται ο υποκειμενικός εαυτός, ή ο ερευνητής, με τον «αντικειμενικό» ή τον εξωτερικό κόσμο (Smith, 1996, σελ. 30). Το έργο του για την αποδόμηση ενισχύει την εξέταση της «λογικότητας της λογικής», καθώς ο ίδιος την τοποθετεί εντός συγκεκριμένων πολιτιστικών και ιστορικών περιβαλλόντων σκέψης και συγγραφής. Αυτός που επιχειρεί να γνωρίσει την πραγματικότητα παγιδεύεται πάντα στους ιστούς μιας συγκεκριμένης γλώσσας κι ενός

⁶¹ J. Derrida, *Of Grammatology* (trans.) G. Spivak, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1974; Idem (1978), 'Cogito and the History of Madness' στο Alan Bass (trans.), *Writing and Difference*, Chicago University Press; Idem, *Positions* (trans.) A. Bass, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1981; Idem (1982), *Margins of Philosophy*, Chicago: University of Chicago Press; Idem (1987), *The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond* (trans.) Alan Bass, Chicago and London: University of Chicago Press; Idem (1992), *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*, Bloomington: Indiana University Press; Idem (2003), *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, with Jürgen Habermas, Chicago and London: University of Chicago Press; Idem (2010), *Athens, Still Remains: The Photographs of Jean-François Bonhomme* (trans.) Michael Naas, New York: Fordham University Press.

συγκεκριμένου τρόπου σκέψης, τα οποία μακράν από το να ερμηνεύουν τον κόσμο, τελικά τον κατασκευάζουν (ibid). Γράφει ο Λυριντζής (1989, σελ. 27):

Κεντρικό στοιχείο στις προσεγγίσεις για την κουλτούρα είναι η έννοια της «εμπειρίας» που αντανακλά την έμφαση στη δημιουργική παρουσία του ιστορικού υποκειμένου. Στις μελέτες για την κουλτούρα η εμπειρία αποτελεί την βάση για την συνείδηση, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται η πραγματικότητα, οι καθημερινές συνήθειες και η ρουτίνα, όλα αποτελούν το υπέδαφος για τη συγκρότηση της συνείδησης. [...] Αντίθετα, στη στρουκτουραλιστική λογική, η εμπειρία δεν μπορεί εξ ορισμού να αποτελέσει τη βάση για οτιδήποτε, δεδομένου ότι ο άνθρωπος βιώνει την πραγματικότητα και αποκτά εμπειρία των όρων ύπαρξής του μέσα από κατηγορίες και πλαίσια τα οποία έχουν ήδη διαμορφωθεί από την ιδεολογία-κουλτούρα. Οι κατηγορίες πρόσληψης της πραγματικότητας, δηλαδή, δεν προκύπτουν από την εμπειρία, αλλά μάλλον η εμπειρία είναι αποτέλεσμά τους. Με αυτή τη θεμελιακή διαφορά μεταξύ στρουκτουραλισμού και των προσεγγίσεων που δίνουν έμφαση στην κουλτούρα συνδέονται και οι επιμέρους αντιθέσεις μεταξύ τους, όπως η θεώρηση των ανθρώπων ως φορείς δομών και όχι ως ενεργητικά υποκείμενα που δημιουργούν την ιστορία τους, η έμφαση στη λογική της δομής και όχι στην ιστορική δράση και τέλος το υπερβολικό ενδιαφέρον του στρουκτουραλισμού για την κατασκευή ενός θεωρητικού, μη ιδεολογικού, επιστημονολογικού λόγου.

Τελικά, μελετώντας τις υποκείμενες δομές πολιτιστικών προϊόντων (λ.χ. των κειμένων), ο στρουκτουραλισμός ισχυρίζεται ότι επιτυγχάνει την ανέρευση του αληθινού νοήματος των μηνυμάτων, αποκαλύπτοντας τους τρόπους και τους μηχανισμούς με τους οποίους αυτά γίνονται αντιληπτά και κατανοητά (ibid, σελ. 34). Με αυτό τον τρόπο, οι στρουκτουραλιστές διατείνονται ότι επιχειρούν «μια αντικειμενική θεώρηση της πραγματικότητας και ότι επιτυγχάνουν την οριστική γνώση και την σωστή ερμηνεία των διαφόρων μορφών της πολιτισμικής και διανοητικής παραγωγής» (ibid). Μέσα από το στρουκτουραλισμό, όμως, μπορεί να προκύπτει και μια διαφορετική προσέγγιση του «γνωστικού αντικειμένου» στο βαθμό που «είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί η αυθαίρετη και συμβατική συγκρότηση της σχέσης σημαίνοντος-σημαινόμενου και να μετατοπισθεί η έμφαση στο σημαίνον, στις δυνατότητες της μορφής και της φόρμας και στην αυτονομία της, ανοίγοντας έτσι τη διαδικασία παραγωγής νοήματος σε άπειρους προσδιορισμούς και σε πολλές ερμηνείες» (ibid). Αυτό το μονοπάτι μας φέρνει εγγύτερα στο μεταστρουκτουραλισμό, για τον οποίο η προσέγγιση της γνώσης μέσω των συστηματικών δομών είναι αδύνατη, κι αυτό συνδέεται με την απελευθέρωση και την χειραφέτηση του ανθρώπου. Ο μεταστρουκτουραλισμός χαρακτηρίζεται «από την αμφισβήτηση εξεύρεσης του ‘αντικειμενικού’

νοήματος και της δυνατότητας γνώσης της ‘ουσίας’ ενός φαινομένου» (ibid). Όπως αποσαφηνίζει ο Λυριντζής (1989, σελ. 34-35):

[Ο] μεταστρουκτουραλισμός υπονομεύει την κλασσική φιλοσοφική προβληματική για τη σχέση υποκειμένου – αντικειμένου και αμφισβητεί την ύπαρξη ενός υποκειμένου που μπορεί να κατανοεί την φύση και την πραγματικότητα και να έχει αντικειμενική γνώση του τι είναι ωραίο και αληθινό (Norris, 1982 και Derrida, 1978). Μια βασική συνέπεια της μεταστρουκτουραλιστικής θεώρησης είναι ότι το νόημα που προκύπτει από τη διαφοροποίηση των σημείων είναι σχετικό και παραμένει πάντα δυσπρόσιτο. Τα σημεία είναι επαναλαμβανόμενα, αλλά επαναλαμβάνονται σε διαφορετικό πλαίσιο κάθε φορά, κατά τρόπο που καθιστά αδύνατη την ύπαρξη μιας σταθερής ταυτότητας και ενός σαφούς νοήματος.⁶²

Αμφισβητώντας την δομιστική συλλογιστική βάση, ο μεταστρουκτουραλισμός φαίνεται να εστιάζει περισσότερο στο πώς η γνώση κατασκευάζεται. Για να κατανοήσει κανείς ένα αντικείμενο, είναι αναγκαίο να μελετήσει όχι μόνο το ίδιο το αντικείμενο αλλά και τα συστήματα γνώσης που το παρήγαγαν. Περαιτέρω, ο μεταστρουκτουραλισμός δεν ενστερνίζεται τις αυστηρές και μονόδρομες αιτιοκρατικές σχέσεις ή εγγενείς ιδιότητες και ουσίες των σημείων ή άλλων συστατικών (βλ. και Λυριντζής, 1989, σελ. 35). Εν αντιθέσει, και σε αυτή τη συμβολή είναι που ανιχνεύεται η σύνδεση του με τον κονστρουκτιβισμό, αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην διαμόρφωση των ταυτοτήτων, των αρχών και των αξιών σε καθεστώς αλληλοσυσχέτισης.

Χαρακτηριστικά δείγματα της μεταστρουκτουραλιστικής προσέγγισης συναντάμε στο έργο των Baudrillard⁶³ και Lyotard,⁶⁴ οι οποίοι συχνά συνδέονται, επίσης, με τον μετανεωτερισμό. Ειδικότερα, παρ’ ότι οι αρχικές εργασίες του Baudrillard και κυρίως η μελέτη του για την πολιτική οικονομία των σημείων εμπεριέχουν στοιχεία από τη μαρξιστική ή τη νέο-μαρξιστική θεώρηση, πιο πρόσφατες αναλύσεις του συνιστούν πρόκληση για τον μαρξισμό ενώ εντάσσονται στο χώρο του γαλλικού μετανεωτερισμού (ibid). Για τον Baudrillard, «ζούμε πλέον στον κόσμο

⁶² Για μια συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών του μεταστρουκτουραλισμού και του έργου του Derrida βλ. C. Norris (1982), *Deconstruction: Theory and Practice*, London, Methuen. Σε αυτό το σημείο σημειώνεται, επίσης, η ομοιότητα που παρουσιάζεται μεταξύ της μετανεωτερικής θεώρησης και των αναλύσεων της σχολής της Φρανκφούρτης (όπως συνολικά αναφέρονται στο Λυριντζής, 1989, σελ. 46).

⁶³ J. Baudrillard (1970), *The Consumer Society: Myths and Structures*, London: Sage Publications; Idem (1972), *For a Critique of the Political Economy of the Sign*, St Louis: Telos Press; Idem (1973), *The Mirror of Production*, St Louis: Telos Press; Idem (1981), *Simulacra and Simulation*, S.F. Glaser (trans.), University of Michigan Press, 1995; Idem (1987), *The Ecstasy of Communication*, New York: Semiotext(e); Idem (2010) *The Agony of Power*, Los Angeles: Semiotext(e).

⁶⁴ J. F. Lyotard (1979), *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Les Éditions de Minuit - G. Bennington και B. Massumi (trans.), Manchester University Press, 1984.

των προσομοιωμάτων και των υποκαταστάτων (simulacra), όπου η εικόνα ενός σημαίνοντος αντικαθιστά την απ'ευθείας εμπειρία και γνώση του γεγονότος» (ibid). Στην μετανεωτερική εποχή, με την τεχνολογική επανάσταση, η κοινωνική αναπαραγωγή μέσα από την επεξεργασία πληροφοριών και τη βιομηχανία της γνώσης έχει αντικαταστήσει την παραγωγή ως οργανωτική αρχή της κοινωνίας και κέντρο της κοινωνικής ζωής (ibid, σελ. 35-6). Δημιουργείται, έτσι, «ένα σύμπαν προσομοιωμάτων και υποκαταστάτων χωρίς σημαινόμενα το οποίο μέσα από την κυριαρχία του σημαίνοντος οδηγεί στην αναίρεση του νοήματος και τη διάλυση των ορίων και των στόχων των σύγχρονων πολιτικών σχεδίων» (ibid, σελ. 36).⁶⁵ Από τη δική του σκοπιά, ο Lyotard, επίσης, απορρίπτει τη δυνατότητα καθολικής διανοητικής και γνωστικής κατάκτησης: Δεν υφίσταται η «δυνατότητα ορθολογικής ανάγνωσης και ερμηνείας, διότι αυτό που θεωρείται κάθε φορά ως σωστή ερμηνεία, είναι το αποτέλεσμα μιας συναίνεσης που επικρατεί σε κάθε στάδιο της πολιτισμικής ιστορίας» (Lyotard, 1983 στο Λυριντζής, 1989, σελ. 35). Υπό αυτή την παραδοχή, «κάθε προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας μπορεί να θεωρηθεί ότι προκύπτει μέσα από συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικών και πολιτισμικών νοημάτων και αξιών, και άρα δε μπορεί να αποτελέσει ορθολογική εξήγηση» (Λυριντζής, 1989, σελ. 43). Υπό αυτή την έννοια, «δεν είναι δυνατόν να υπάρξει οποιαδήποτε θεωρητική γνώση ανεξάρτητα από τους πολιτισμικούς προσδιορισμούς, και άρα κάθε ερμηνευτικό επιχείρημα είναι εξ ορισμού σχετικό» (ibid).

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν πολλοί θεωρητικοί που αντικρούουν τον σκεπτικισμό των παραπάνω επιχειρημάτων, υποστηρίζοντας την δυνατότητα της θεωρίας και της ερμηνευτικής, ειδικότερα, να «υπερκεράσει το φράγμα που θέτει η κυρίαρχη πολιτισμική συναίνεση και να προχωρήσει σε μια ορθολογική κριτική» (ibid). Για αυτούς τους θεωρητικούς, στους οποίους κεντρικά εντάσσεται ο Habermas, ο διάλογος και η επικοινωνία διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο.⁶⁶ Συνοψίζοντας, το θεωρητικό ρεύμα του μετανεωτερισμού απέδωσε

⁶⁵ Πιο αναλυτικά, για τον Baudrillard, η κομβική συνθήκη που ορίζει την εποχή μας είναι ο κορεσμός από εικόνες. «Ο κορεσμός είναι τόσο μεγάλος ώστε παράγει διαφορά είδους παρά βαθμού, ανάμεσα στη σημερινή και τις προηγούμενες εποχές. Σήμερα, μέσα σε μία ώρα τηλεθέασης, ένας άνθρωπος είναι δυνατόν να δει περισσότερες εικόνες απ'όσες θα έβλεπε σε ολόκληρη τη ζωή του ένας άνθρωπος μιας μη βιομηχανικής κοινωνίας. Η ποσοτική διαφορά είναι τόσο μεγάλη ώστε καθίσταται κατηγορική: δεν βιώνουμε απλώς περισσότερες εικόνες, αλλά ζούμε μέσα σε μια τελείως διαφορετική σχέση μεταξύ της εικόνας και των υπόλοιπων επιπέδων εμπειρίας. Στην πραγματικότητα, ζούμε σε μια μεταμοντέρνα περίοδο όπου δεν υπάρχει καμία απολύτως διαφορά ανάμεσα στην εικόνα και τα υπόλοιπα επίπεδα εμπειρίας» (Fiske στο Curran και Gurevitch, 2001, σελ. 88-9).

⁶⁶ Όπως εξηγεί ο Λυριντζής (1989, σελ. 47), «[μ]ια κατεύθυνση στο χώρο της ερμηνευτικής υποστηρίζει το σχετικισμό κάθε επιχείρηματος και την ουσιαστική αδυναμία να διατυπωθούν απόψεις οι οποίες ισχυρίζονται ότι κατέχουν και παρουσιάζουν την αντικειμενική αλήθεια. Στο φιλοσοφικό επίπεδο η τάση αυτή συνδέεται με τις εργασίες του Χ. Γκαντάμερ, του Ρίτσαρντ Ρόρτυ και εν μέρει του Μ. Φουκώ. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν τη δυνατότητα του λόγου και της λογικής να ασκήσουν κριτική και να υπερβούν τους

«κεντρική σημασία στην ταυτότητα, είτε με την έννοια ότι το μεμονωμένο ‘υποκείμενο’ της νεωτερικότητας εξαφανίζεται στις συνθήκες που δημιουργήσε η ‘μετανεωτερικότητα’ και οι σταθερές ταυτότητες που το χαρακτήριζαν διαλύονται, είτε με την έννοια ότι η ταυτότητα αναδεικνύει τον ασταθή, πολύκεντρο, κυμαινόμενο και κατακερματισμένο χαρακτήρα του ‘εαυτού’ στις μετανεωτερικές κοινωνίες» (Jenkins, 2007, σελ. 14).

2.4.2. Η Θεωρία της Δομοποίησης (Structuration Theory) του Anthony Giddens και η Θεωρία της Πρακτικής του Pierre Bourdieu

Η διαμάχη για την πρωτοκαθεδρία είτε της δομής είτε της ανθρώπινης δράσης (μεσολάβησης) στη ροή των κοινωνικών πραγμάτων συνιστά κεντρικό οντολογικό ζήτημα στην κοινωνιολογία, την πολιτική επιστήμη, την διεθνολογική θεωρία και εν γένει στις κοινωνικές επιστήμες (βλ. και Γαλαριώτης, 2010, σελ. 307). Συνδέεται δε με ένα φλέγον ζήτημα τόσο της κλασικής όσο και της σύγχρονης κοινωνιολογίας, αυτό της κοινωνικής οντολογίας – τη σύσταση του κοινωνικού κόσμου και την κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης δράσης ως καθοριζόμενης περισσότερο από τις κοινωνικές δομές που επηρεάζουν/περιορίζουν τις υποκειμενικές προθέσεις και ικανότητες για δράση (μεθοδολογικός ολισμός) ή από την ίδια την ανθρώπινη προθετικότητα που εμπεριέχει την ελευθερία της επιλογής (μεθοδολογικός ατομισμός).

Η δομιστική ή δομοποιητική θεωρία ή θεωρία της δομοποίησης συνιστά μια μεθοδολογική προσέγγιση στην κοινωνική ανάλυση που αρθρώθηκε από τον Giddens στο έργο του *The Constitution of Society* (1984) ως κριτική ανταπάντηση στον δομικό ντετερμινισμό του μαρξισμού αλλά και τις βολонταριστικές λειτουργικές θεωρίες της κοινωνικής τάξης στις βιομηχανικές κοινωνίες (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 354). Η θεωρία της δομοποίησης αναπτύχθηκε ως ένας τρόπος ανάλυσης της σχέσης μεταξύ δομών και δρώντων, ένα εγχείρημα συμφιλίωσης των θεωρητικών διχοτομιών των κοινωνικών συστημάτων: «Οι δράσεις όλων μας επηρεάζονται από τα δομικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών εντός των οποίων έχουμε ανατραφεί και διαβιούμε· ταυτόχρονα, αναδιαμορφώνουμε (και επίσης ως ένα βαθμό μεταβάλλουμε) αυτά τα δομικά χαρακτηριστικά μέσω των δράσεων μας» (Giddens, 1993, σελ. 18 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 354). Αποφεύγοντας τον αντινομικό διπολισμό μεταξύ της δομής και του δρώντος ως

πολιτισμικούς και επικοινωνιακούς φραγμούς. Κύριος εκπρόσωπος της σχολής αυτής ο Γ. Χάμπερμας». Για μια παρουσίαση της διαμάχης μεταξύ Χάμπερμας και Γκαντάμερ, ο ίδιος παραπέμπει στο J. B. Thompson και D. Held (1982) (επιμ.), *Habermas. Critical Debates*, London: Macmillan.

πρωταρχικής μονάδας της κοινωνιολογικής ανάλυσης, ο Giddens περιγράφει τη δομοποίηση ως τη διαδικασία της διάδρασης του δρώντος με την δομή, με την κοινωνική δομή να είναι συγχρόνως το μέσο και το αποτέλεσμα της κοινωνικής δράσης, επιφαινόμενο, αποτέλεσμα και συνέπεια των πράξεων και δραστηριοτήτων αλληλεπιδρώντων υποκειμένων. Ο Giddens, εξάλλου, υποστηρίζει ότι μια επαρκής κοινωνιολογική ανάλυση οποιουδήποτε «κοινωνικού συστήματος» πρέπει να περιλαμβάνει αυτό που αποκαλεί μια «διπλή ερμηνευτική» ή μέθοδο ερμηνείας που θα ανιχνεύει τους τρόπους με τους οποίους οι δομές περιορίζουν παράλληλα ενόσω και καθιστούν καταληπτή την ανθρώπινη δράση (Griffiths και άλ., 2009, σελ 354). Έτσι, οι υποστηριχτές της δομοποιητικής θεωρίας υιοθετούν μια ισοσκελισμένη θέση, επιχειρώντας να αξιολογήσουν ισόρροπα τις επιδράσεις της δομής και των δρώντων. Γράφουν σχετικά οι Christiansen και Jorgensen (1999, σελ. 9 στο Rosamond, 2006, σελ. 258):

Τα σημεία εκκίνησης της θεωρίας της δομοποίησης είναι οι κανόνες, οι νόρμες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που διέπουν την κοινωνική αλληλεπίδραση. Πρόκειται για δομές οι οποίες από τη μια πλευρά υπόκεινται σε αλλαγή αν και όταν αλλάζουν οι πρακτικές των δρώντων, αλλά δομούν από την άλλη την πολιτική ζωή όταν οι δρώντες τις αναπαράγουν στην καθημερινή δράση τους.

Στο έργο του *A Contemporary Critique of Historical Materialism* (1981, 1985), ο Giddens εισάγει την ιδέα ότι, παρόλο που οι άνθρωποι «εγκαινιάζουν» και συγκεκριμενοποιούν τον κοινωνικό κόσμο μέσω της δραστηριότητάς τους, οι ίδιοι αντλούν πόρους και όρους δράσης, οι οποίοι με τη σειρά τους παράγονται και αναπαράγονται μέσω των «τρόπων δόμησης» που κατανέμουν τους πόρους αυτούς άνισα, συμβάλλοντας στη διατήρηση ασύμμετρων σχέσεων ισχύος – μια πραγματικότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών που παραγνωρίζουν οι λειτουργικές θεωρίες (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 355). Οι εξουσιαστικοί πόροι σε αυτό το πλαίσιο είναι οικονομικοί και υλικοί, ενώ οι διανεμητικοί πόροι είναι αυτοί που συντηρούν την ανισοκατανομή στην κοινωνία. Πριν την έλευση του καπιταλισμού, ο έλεγχος των συγκεκριμένων μορφών κοινωνικών πόρων – εξουσιαστικών και διανεμητικών – ήταν χαμηλός σε έκταση χρόνου και τόπου (ibid). Επίσης, μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα οι σχέσεις κυριαρχίας επί των εξουσιαστικών πόρων (οικονομικές) είναι οι κεντρικές σχέσεις που συντηρούν εν γένει τις σχέσεις ισχύος, ενώ σε μη-καπιταλιστικές κοινωνίες είναι, αντιθέτως, οι σχέσεις κυριαρχίας επί των διανεμητικών πόρων (κοινωνικές-πολιτικές) αυτές που συνιστούν τη βάση της ισχύος (ibid). Επιπλέον, παρόλο που διάφοροι τύποι μη-καπιταλιστικών κοινωνιών είχαν τάξεις, μόνο στον

καπιταλισμό η κοινωνική τάξη εμποτίζει και οργανώνει όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, συνιστώντας τη βασική δομική αρχή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σε αυτό το περιβάλλον, ο Giddens διατείνεται ότι η φύση της καπιταλιστικής κυριαρχίας επί των χαρακτηριστικών της καθημερινής ζωής είναι ριζικά διακριτή από προηγούμενες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και συνδέεται εγγενώς με την εμπορευματοποίηση του χρόνου και του τόπου καθώς και τον διαχωρισμό της μορφής από το περιεχόμενο (ibid).

Σε αντιπαράβολή με τη θεωρία ρεαλισμού, περαιτέρω, ο Giddens προτάσσει τη διασύνδεση μεταξύ των «εσωτερικών» και των «διεθνών» διαστάσεων των μορφών δόμησης στη σύγχρονη εποχή (ibid, σελ. 356). Η εκβιομηχάνιση, η ανάπτυξη του καπιταλισμού και του κράτους δεν είναι δυνατό να γίνει κατανοητή επαρκώς υπό το σχήμα βάση → υπερδομή. Για τον Giddens, η συγκέντρωση διοικητικής και συγκεκριμένα της κρατικής δύναμης, είναι αυτή που συνιστά την κυρίαρχη δυναμική της δόμησης. Η αυξανόμενη διοικητική ισχύς του κράτους προέρχεται με τη σειρά της από τη δυνατότητά του να κωδικοποιεί την πληροφορία και να επιτηρεί τη δραστηριοποίηση, επομένως από την ικανότητά του να διαχειρίζεται και να ελέγχει τον τόπο και τον χρόνο της ανθρώπινης δραστηριότητας (ibid). Συνεπώς, δεν επαρκεί από μόνη της η εμπορευματοποίηση της εργατικής ισχύος για την ανάπτυξη της παραγωγικής δυναμικής, όπως ισχυρίζεται ο μαρξισμός. Η επιτήρηση στο χώρο εργασίας είναι εξίσου καθοριστική. Αντλώντας εδώ από τον Foucault, ο Giddens υποστηρίζει ότι η συγκέντρωση διανεμητικών πόρων εξαρτάται από τη συγκέντρωση των εξουσιαστικών πόρων ώστε τελικά η παραγωγικότητα δεν αναπτύσσεται αυτόνομα εντός του καπιταλισμού (ibid). «Η (εξωστρεφής) πολιτική κυριαρχία, που ανάγεται στην κεντρική οργανωτική αρχή του διακρατικού συστήματος, είναι η έκφραση της (εσωστρεφούς) διοικητικής και εξαναγκαστικής ενότητας που εγκαθιδρύεται σε βάρος άλλων, διεθνικών και τοπικών, μορφών πολιτικής ισχύος» (Rosenberg, 1990, σελ. 253 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 357). Όστε, όπως εξηγούν οι Griffiths και άλ. (2009, σελ. 357),

ένα σώμα διαλεκτικής γνώσης – καταρχήν η ισορροπία ισχύος και αργότερα η κρατική κυριαρχία – που τα κράτη χρησιμοποιούν για να ρυθμίσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, διαμορφώνει επίσης την οργανωτική δομή του σύγχρονου κράτους. Η κυριαρχία του έθνους-κράτους, η επίσημη αρχή ότι όλα τα κράτη είναι ίσα ενώπιον του διεθνούς δικαίου, προκύπτει όχι μόνο μέσω των εσωτερικών του διεργασιών, αλλά επίσης κι από την διευρυμένη εξωτερική αλληλόδραση πολλών κρατών γύρω από αυτόν τον θεσμό. Το εν λόγω «καθεστώς αλήθειας» δεν περιγράφει απλώς το κράτος, αλλά το συγκροτεί εξίσου ως τέτοιο. Η απολυταρχική Γαλλία ήταν το πρώτο κράτος που διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στην Ευρώπη χωρίς να καταστεί αυτοκρατορία καθώς και το πρώτο που ανέπτυξε

διπλωματικό σώμα. Η διπλωματία αυτή, την οποία ο Giddens αποκαλεί «αναστοχαστική παρακολούθηση» (reflexive monitoring) των όρων αναπαραγωγής του κράτους, συνέβαλε στη δρομολόγηση και συγκεκριμενοποίηση των νομικών και πολιτικών δομών του διεθνούς συστήματος. Η «εσωτερική» και η «διεθνής» είναι αλληλένδετες, συνεπώς, και όχι διακριτές πολιτικές σφαίρες.

Ακόμη, η οργάνωση του καθορισμού ταυτοτήτων αποτελεί σημαντικό μέρος αυτού που οι κοινωνικοί επιστήμονες αποκαλούν ως «κοινωνική δομή». Στον κόσμο των ανθρώπων, «οι οργανωμένες διαδικασίες καθορισμού ταυτότητας είναι βασικές για τις επιβραβεύσεις και τις κυρώσεις, για τους πόρους και τα τιμήματα, την τιμή και την αισχύνη. Οι οργανώσεις και οι καθορισμοί ταυτοτήτων βρίσκονται στον πυρήνα της δημιουργίας και αναπαραγωγής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης» (Jenkins, 2007, σελ. 217). Η προσέγγιση αυτή – της κοινωνικής διαστρωμάτωσης – σχετίζεται και πάλι με διάφορες μορφές της στρουκτουραλιστικής παράδοσης σε αναφορά με την «κοινωνικοποιητική τυραννία της κατηγοριοποίησης». Επιπλέον, είναι σημαντική δεδομένου ότι για ορισμένες οργανώσεις, η «παραγωγή ανθρώπων» (προσδιορισμένων – φουκωικά – με συγκεκριμένους τρόπους) είναι η βασική τους απασχόληση. Τα σχολεία, τα πανεπιστήμια και άλλοι πάροχοι επίσημης εκπαίδευσης είναι ίσως τα προφανέστερα παραδείγματα, αν και όχι τα μόνα. Τα ποινικά δικαστήρια λ.χ., επιβάλλουν την ένταξη σε σωφρονιστικά ιδρύματα, στιγματίζοντας εν γένει την ταυτότητα (ibid, σελ. 239).⁶⁷

Από τις πλέον έγκριτες προσπάθειες σύνθεσης της έννοιας της κοινωνικής δομής με την ανθρώπινη δράση (ο «τρίτος δρόμος»), θεωρείται, όπως έχει ήδη σκιαγραφηθεί, η «θεωρία της δομοποίησης» του Giddens καθώς και η «θεωρία της πρακτικής» του Bourdieu. Ο Giddens εστίασε στη δυαδικότητα της δομής και της ανθρώπινης δράσης, με την έννοια ότι τα δύο δεν μπορούν να εκληφθούν ξεχωριστά το ένα από το άλλο, αφού οι δομές δεν είναι ανεξάρτητες από τους δρώντες, αλλά συνιστούν σύνολα κανόνων-νορμών και δυνατοτήτων-πόρων από τα οποία αντλούν οι δρώντες και τα οποία, συλλογικά, αναπαράγουν (βλ. Griffiths και άλ., 2009, σελ. 354). Η θεωρία της πρακτικής του Bourdieu (1977, 1990) αναζητεί, επίσης, το σημείο ισορροπίας επί της διχοτομημένης κατανόησης της σχέσης μεταξύ δομής και δρώντος, αποδίδοντας έναν εξίσου ευέλικτο απολογισμό για την κοινωνική δομή, ως εγκιβωτισμένης στην αντί επικαθοριστικής για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ειδικότερα, η δομή και η ανθρώπινη δράση

⁶⁷ Είναι ευρέως αποδεκτό ότι, συνολικά, η διοικητική κατανομή αποτελεί διαδικασία ταξινόμησης, η οποία περιβάλλεται από οργανωτική και διοικητική εξουσία, κατά την οποία εφαρμόζονται στα άτομα θετικά και αρνητικά ταυτοποιητικά στερεότυπα συγκεκριμένων κατηγοριών, επηρεάζοντας συστηματικά την κατανομή σε αυτούς πόρων και ποινών, ήτοι τις ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων σε ένα φάσμα καταστάσεων (Jenkins, 2007, σελ. 249).

συνιστούν συμπληρωματικές δυνάμεις: η δομή επηρεάζει την ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά οι άνθρωποι είναι ικανοί να μεταβάλλουν τις κοινωνικές δομές στις οποίες εγγράφονται. Επιπλέον, στη βάση μιας αντιδυϊστικής, μη Καρτεσιανής κοινωνιολογικής οντολογίας, ο Bourdieu απορρίπτει τη διάκριση «υποκειμένου/αντικειμένου, πρόθεσης/αιτίας, συμβολικής αναπαράστασης/υλικότητας, νόησης/σώματος, κατανόησης/αισθαντικότητας, δράστη/δομής, πρακτικής/θεωρητικής σκέψης ως αντιθετικές κατηγορίες, διανοητικές και αναλυτικές, δύο ιστορικά διαμορφωμένων τρόπων σκέψης, του *υποκειμενισμού* και του *αντικειμενισμού* αντιστοίχως, που, ωστόσο, στη συνάφειά τους συνθέτουν συμπληρωματικές, ως προς τους όρους και τα συμπεράσματά τους, όψεις για την ολοκληρωμένη σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας από μια 'ενοποιημένη πολιτική οικονομία της πρακτικής και της συμβολικής ισχύος'» (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 4 στο Καψωμένος, 2008, σελ. 2). Ως αναπόσπαστο τμήμα μιας κριτικής θεωρίας της κοινωνικής επιστήμης, η ιδιαιτερότητα της θεώρησης του Bourdieu έγκειται «στη συμπερίληψη μιας θεωρίας της διανοητικής πρακτικής, της κοινωνικά συγκροτημένης και οργανωμένης διαδικασίας παραγωγής κοινωνιολογικής γνώσης» που την ανάγει στο επίπεδο της κοινωνικής φιλοσοφίας και γνωσιοθεωρίας (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 36 στο Καψωμένος, 2008, σελ. 2). Σύμφωνα με τη θεωρία της πρακτικής του Bourdieu, η κοινωνία προβάλλει ως σύνθεση αντικειμενικών κοινωνικών δομών και δοξικών (υποκειμενικών) παραστάσεων και ερμηνειών, ως ένα δισδιάστατο σύστημα κοινωνικών σχέσεων (σχέσεων εξουσίας) και σχέσεων νοήματος (Καψωμένος, 2008, σελ. 5). Αυτές οι δύο όψεις συνιστούν, όπως εξηγεί ο Καψωμένος (2008, σελ. 5), την «διττή αντικειμενικότητα» των δομών του κοινωνικού σύμπαντος (Bourdieu, 2006, σελ. 219-220),

την *αντικειμενικότητα πρώτης τάξης* που έγκειται στην κατανομή των υλικών πόρων και των μέσων οικειοποίησης των κοινωνικά περιορισμένων αγαθών και αξιών (των διαφόρων μορφών κεφαλαίου),⁶⁸ και την *αντικειμενικότητα δεύτερης τάξης*, που συνίσταται σε συστήματα ταξινόμησης, νοητικά και σωματικά σχήματα που «λειτουργούν ως *συμβολικά πρότυπα* για την πρακτική δραστηριότητα των κοινωνικών δρώντων» (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 7).

⁶⁸ Το «οικονομικό» ή «υλικό κεφάλαιο», δηλαδή οι διαθέσιμοι υλικοί πόροι, το «κοινωνικό κεφάλαιο», το σύνολο των μη υλικών μέσων που έχουν τα άτομα και οι ομάδες στη διάθεσή τους (δείκτες έντασης αποτελούν οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι βραβεύσεις, οι προεδρίες), το «πολιτιστικό κεφάλαιο», που λαμβάνει δύο μορφές, την *εξατομικευμένη* (ό,τι εσωτερικεύεται μέσω της εκπαίδευσης και εξωτερικεύεται σε τρόπους συμπεριφοράς, ομιλίας, αντίδρασης...) και την *θεσμοθετημένη* (πτυχία και σχολικοί τίτλοι) και το «συμβολικό κεφάλαιο», το οποίο καταμετρά το κύρος και την ευθύνη που αναγνωρίζονται σε μια κοινωνική θέση (Ch. de Montlibert, 1998, σελ. 169 στο Καψωμένος, 2008, σελ. 19).

Ακολουθώντας, για την ανάλυση των δύο αυτών επιπέδων, ο Bourdieu εισάγει δύο κεντρικούς αναλυτικούς όρους του εξηγητικού του συστήματος, τις έννοιες του *πεδίου* και του *habitus*. Οι αναλυτικές αυτές κατηγορίες «δρουν και λειτουργούν συσχετιστικά και αλληλοδιεισδύουν, αποτελώντας η μία προϋπόθεση της άλλης και *αντανακλώντας* με τον τρόπο αυτό σε εννοιακό επίπεδο τη συγκρότηση/δομή και λειτουργία της ολικής κοινωνικής διαδικασίας» (Καψωμένος, 2008, σελ. 6). Ειδικότερα, γράφει ο Καψωμένος (2008, σελ. 6):

Το *πεδίο* αποτελεί ένα σύστημα ιστορικών κοινωνικών *σχέσεων μεταξύ θέσεων* (Erickson, 2002, σελ. 201) αντικειμενικά προσδιορισμών μέσω ενός «συστήματος μεταβλητών πολλών διαστάσεων» (Κανάκης και Λελεδάκης, 2006, σελ. 440), των μορφών κεφαλαίου, ανάλογα με τη σύνθεση των οποίων (και του σχετικού *όγκου* τους) κάθε άτομο και κάθε κοινωνική ομάδα καταλαμβάνουν μια συγκεκριμένη θέση εντός του πεδίου. Οι σύνθετες, διαφοροποιημένες κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού συνιστούν ένα σύνολο διαφορετικών πεδίων (οικονομικό, πολιτικό, πνευματικό-διανοητικό, αισθητικό-καλλιτεχνικό, θρησκευτικό, καθώς και το *μεταπεδίο* της ισχύος) συνυπαρχόντων στον χώρο και το χρόνο, αν και σχετικά αυτόνομων το ένα από το άλλο χάριν της εσωτερικής τους λογικής, των ιδιαίτερων αξιών και ρυθμιστικών αρχών τους (προϊόν οι ίδιες δυναμικών ιστορικών διαδικασιών) και της ιεραρχίας των μορφών κεφαλαίου εντός του κάθε πεδίου (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 17).

Στο πλαίσιο του έργου του *Outline of a Theory of Practice* (1977), η σημαντικότερη συνεισφορά του Bourdieu, ωστόσο, συνίσταται στην εισαγωγή της έννοιας του "*habitus*" (συνήθεια-έξis). Το *habitus* συνιστά μια σύνθετη έννοια, η οποία αναφέρεται στις άρρητες πτυχές του πολιτισμού που είναι παρούσες στις καθημερινές πρακτικές των υποκειμένων και ολόκληρων των κοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα, επεξηγεί ο Καψωμένος (2008, σελ. 6):

Το *habitus* / *έξis* αποτελεί ένα σύνολο ιστορικών κοινωνικών σχέσεων, πραγματωμένων στα πεδία που συναποτελούν το κοινωνικό σύμπαν και ενσταλαγμένων εντός των ατομικών υποκειμένων υπό τη μορφή νοητικών και σωματικών σχημάτων αντίληψης, αξιολόγησης και δράσης· είναι «*συστήματα προδιαθέσεων*, διαρκών και μεταθέσιμων» – ως προς την εφαρμογή τους – κοινωνικά, πολιτισμικά «*δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές*, δηλαδή ως *γενεσιουργές και οργανωτικές αρχές* των πρακτικών και των αναπαραστάσεων». Αυτά, δηλαδή, τα συστήματα προδιαθέσεων προσκτώνται εμπειρικά στα πλαίσια της κοινωνικής πρακτικής και διάδρασης μεταξύ των υποκειμένων, ωστόσο, λειτουργούν σε προ-γλωσσικό και προ-διαλογικό επίπεδο διαμεσολαβώντας τον σχηματισμό των παραστάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας και επικαθορίζοντας την πρόσληψη, ταξινόμηση και οργάνωση των αισθητηριακών και νοητικών δεδομένων που προκύπτουν στα πλαίσια της κοινωνικής διαδικασίας· βάσει αυτών των πρωταρχικών δομών, των προδιαθέσεων, δομούνται οι νέες εμπειρίες και ορίζονται οι πρακτικές των υποκειμένων στα πεδία της κοινωνικής δράσης. Το *habitus*,

συνεπώς, ταυτόχρονα προϋποθέτει *ιστορικά* και (ανα)παράγει *παροντικά* (συγχρόνως ενεργεία και δυνάμει) δίκτυα κοινωνικών σχέσεων στα οποία εντάσσεται το δρών υποκείμενο. Η πραγματοποιμένη δομή των κοινωνικών δράσεων, στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων, καθίσταται εσωτερικευμένη δομή (ιστορικά παραχθείσα) αντίληψης, αξιολόγησης και κοινωνικής πρακτικής για άτομα και κοινωνικές ομάδες. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται σε μεγάλο βαθμό η συνέχεια και ανθεκτικότητα των κοινωνικών δομών και η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος βάσει μιας εσωτερικής τάσης των ανθρώπων να αναπαράγουν τις δομές που τους διαμορφώνουν.

Εν πολλοίς, τα συγκεκριμένα περιεχόμενα του *habitus* είναι αποτέλεσμα της αντικειμενικοποίησης της κοινωνικής δομής στο επίπεδο της ατομικής υποκειμενικότητας. Γράφει ο Jenkins (2007, σελ. 204): «Πέραν του να καθιστά τον κόσμο των ανθρώπων προβλέψιμο, η έξη σχεδόν εξαλείφει την ανάγκη για προβλεψιμότητα σε πολλές καταστάσεις: δημιουργεί ένα συμπτυκνωμένο και ασφαλές περιβάλλον του 'έτσι έχουν τα πράγματα', το οποίο ενδεχομένως να μην είναι εύκολο να σκεφτεί κανείς συνειδητά, πόσο μάλλον να το αλλάξει» (Bourdieu, 1977' 1990).

Για τον Καψωμένο (2008, σελ. 7), η «έννοια της έξης σε σχέση με εκείνη του πεδίου επιτρέπει να αναγνωστεί ο κοινωνικός καθορισμός του υποκειμένου μ' ένα τρόπο που να συνδυάζει και να υπερβαίνει τις θέσεις της συμβολικής ανθρωπολογίας και της μαρξιστικής παράδοσης (την έννοια του πολιτισμού και την έννοια της ιδεολογίας)». Ο πολιτισμός, εγγεγραμμένος στο *habitus*, ορίζει «αυτό που οι άνθρωποι μπορούν να αντιληφθούν, να νιώσουν και να κάνουν, αλλά είναι κοινωνικά-ταξικά διαφοροποιημένος» βάσει της θέσης που αυτοί καταλαμβάνουν στον κοινωνικό χώρο: «Κάθε άτομο και κάθε ομάδα, ανάλογα με τη θέση και τη σύνθεση κεφαλαίου που κατέχει, αποτελεί φορέα ενός διαφορετικού πολιτισμού ως συστήματος σημείων συμβολικής διάκρισης» (ibid). Περαιτέρω, τα «συμβολικά συστήματα που έχουν εγγραφεί μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικοποίησης στο υποκείμενο δεν συνιστούν μόνο εργαλεία γνωστικής ενσωμάτωσης και επικοινωνίας στον κοινωνικό κόσμο, αλλά και τελεστές πολιτικών λειτουργιών, εγκαθιδρύοντας μια συναίνεση σχετικά με τις σημασίες των πρακτικών και του κόσμου» ώστε η αντιστοιχία μεταξύ γνωστικών και κοινωνικών δομών αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά θεμέλια της κοινωνικής ιεραρχίας (ibid, σελ. 8). Σε αυτό το πλαίσιο παραδοχών, ο Bourdieu αναπτύσσει και την κοινωνιολογική του κριτική στη θεωρία της αισθητικής του Kant ως το κεντρικό επιχείρημα του έργου του *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (1990) που αναφέρεται στην ιεραρχία του «γούστου»: Αν και ο Kant υποστήριξε ότι η αισθητική

κρίση είναι υποκειμενική, ουδέτερη, απροκατάληπτη και αμερόληπτη, ο Bourdieu επιχείρησε να καταδείξει εμπειρικά ότι το γούστο είναι κοινωνικό, κατασκευασμένο και προκαταρτισμένο (Featherstone, 1991 και Turner, 1988 στο Turner, 1994, σελ. 162). Όπως σημειώνει ο Turner (1994, σελ. 162):

Η προτίμησή μας για αγαθά, συμβολικά και υλικά, είναι ταυτόχρονα και μια ταξινόμηση που ταξινομεί τον ταξινομητή. Ως τέτοια, δεν μπορεί να είναι ουδέτερη και αμερόληπτη, επειδή απορρέει από την κοινωνική θέση. Ο προσωπικός τρόπος ζωής, το πολιτιστικό γούστο και οι καταναλωτικές προτιμήσεις σχετίζονται με συγκεκριμένες κατηγορίες στο πλαίσιο της επαγγελματικής δομής της κοινωνίας, κυρίως σε αναφορά με το μορφωτικό επίπεδο.

Για να διευκρινίσει (σελ. 163):

Αυτά τα πρότυπα της πολιτιστικής διάκρισης είναι τόσο βαθιά και διεισδυτικά ώστε ακόμη και να υπαγορεύουν πώς το σώμα θα πρέπει να αναπτύσσεται και να παρουσιάζεται, αφού το σώμα συνιστά επίσης μέρος του συμβολικού κεφαλαίου μιας (κοινωνικής) τάξης. Λόγω του γεγονότος ότι η ροή των συμβολικών προϊόντων είναι τόσο εκτεταμένη στη νεωτερική αγορά, αναπτύσσεται η δυνατότητα αέναης ερμηνείας και επανερμηνείας νέων πολιτιστικών προϊόντων. Για την παροχή αυτής της υπηρεσίας, αναδύεται μία τάξη νέων πολιτιστικών ενδιαμέσων (κυρίως στα ΜΜΕ, στη διαφήμιση και στη μόδα) προκειμένου να ενημερώνει την κοινωνία για ζητήματα διάκρισης. Αυτοί οι ενδιαμέσοι μεταδίδουν τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής των διανοούμενων και της τάξης του ελεύθερου χρόνου (leisure class) σε ένα ευρύτερο κοινό. Αυτές οι διαδικασίες στο πλαίσιο του κόσμου των καταναλωτικών αγαθών αναγκάζουν ενδεχομένως τις ανώτερες, ευρυμαθείς κοινωνικές τάξεις να επενδύουν σε νέα γνώση και σε νέα πολιτιστικά αγαθά.⁶⁹

⁶⁹ Όπως επισημαίνει ο Turner (στο Steenbergen, 1994, σελ. 163), οι θέσεις αυτές του Bourdieu έρχονται σε αντίθεση με την πιο αισιόδοξη πίστη του K. Mannheim για τον «εκδημοκρατισμό της κουλτούρας», όπως εκφράστηκαν στο έργο του *Essays on the Sociology of Culture* (1971). Ο Bourdieu υποστήριξε, περαιτέρω, ότι παρόλο που οι κυβερνήσεις μπορεί να επιχειρήσουν να μεταρρυθμίσουν το εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου αυτό να παράσχει ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες, θα υφίσταται πάντα ανισότητα στα κοινωνικά αποτελέσματα, αφού διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και ομάδες κατέχουν ήδη διαφορετικού τύπου και μεγέθους πολιτιστικό κεφάλαιο, τα οποία αναπόφευκτα θα μεταφέρουν στα παιδιά τους (Steenbergen, 1994, σελ. 163). Επιπρόσθετα, οι διανοούμενοι, που για τον Bourdieu διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό των προτύπων της ενδεδειγμένης πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης, ως στρώμα πολιτιστικών ενδιαμέσων έχουν ένα ιδιαίτερο, αν και συχνά αντιφατικό, ενδιαφέρον για τη διατήρηση της ιεράρχησης του γούστου/προτιμήσεων (ibid). Και αυτές οι θέσεις του Bourdieu έχουν δεχτεί κριτική: Από τη μια πλευρά ο Bauman, στο έργο του *Legislators and Interpreters - On Modernity, Post-Modernity, Intellectuals* (1987) υποστηρίζει ότι σημαντικό στοιχείο της νεωτερικής κοινωνίας είναι ότι το κράτος δεν ασκεί πλέον άμεση ηγεμονία και ρύθμιση επί της κουλτούρας (ibid). Επιπλέον, το άνοιγμα των κοινωνιών είχε ως αποτέλεσμα οι διανοούμενοι να απωλέσουν την εξουσία τους επί του πολιτιστικού κεφαλαίου, άρα και σημαντικό μέρος της κοινωνικής και πολιτικής ισχύς τους. Στις μέρες μας το πολιτιστικό πεδίο είναι περισσότερο ρευστό, κατακερματισμένο και πλουραλιστικό από ό,τι υποθέτει ο Bourdieu. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυσή του για τη δυνατότητα ελέγχου του πολιτιστικού κεφαλαίου από τις πολιτιστικές ελίτ, μπορεί να συνάδει με τις ιδιαίτερες συνθήκες της Γαλλίας, όπου το Παρίσι και οι παριζιάνοι διανοούμενοι εξυπηρετούν μια εθνική πολιτιστική λειτουργία, σε χώρες, όμως, όπως η Γερμανία, η Βρετανία και οι ΗΠΑ το πολιτιστικό πεδίο είναι πιο αποκεντρωμένο και διασπασμένο (ibid, σελ. 164).

Ωστόσο, η αντιστοιχία που καθιστά τις κοινωνικές δομές παραγωγής των έξεων να αναπαριστώνται ως φυσικές και αναγκαίες, δεν είναι για τον Bourdieu δεδομένη. Τα συστήματα ταξινόμησης που οργανώνουν τις αναπαραστάσεις στην κοινωνική ζωή αποτελούν συνεχές διακύβευμα στις διεκδικήσεις στο πεδίο τόσο της πολιτικής όσο και της πολιτισμικής παραγωγής (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 14 στο Καψωμένος, 2008, σελ. 8). Συνεπώς, όπως αναφέρει ο Καψωμένος, «και οι ίδιες οι διαιρέσεις του πεδίου γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης», καθώς η αλλαγή της κατανομής και του ειδικού βάρους των ειδών κεφαλαίου – οικονομικό, πολιτισμικό, συμβολικό, κοινωνικό – ισοδυναμεί με μετασχηματισμό της δομής του πεδίου» (Ortner, 1984, σελ. 156). Ειδικότερα, «κάθε πεδίο παρουσιάζεται ως μια δομή πιθανοτήτων, αμοιβών, κερδών, κυρώσεων, που ενέχει έναν βαθμό απροσδιοριστίας» (Καψωμένος, 2008, σελ. 8). Όπως αποσαφηνίζει ο Καψωμένος (2008, σελ. 8):

Η απροσδιοριστία αυτή δεν εντοπίζεται μόνο στην έκβαση των κοινωνικών διαμαχών, αλλά και στον ίδιο τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας της έξης που αίρει τον *μηχανιστικό* καθορισμό και αναπαραγωγή των δομών όπως διαγράφεται από τις κοινωνιοκεντρικές θεωρίες, όπως και τον *τελεολογισμό* των οικονομιστικών ορθολογιστικών θεωριών. Η ίδια η κοινωνική αναπαραγωγή στην πραξιακή θεώρηση δεν νοείται με όρους εκτέλεσης και διενέργειας σταθερών κοινωνικών ρόλων και θεσμών, αλλά εμπλέκει ενεργητικά το υποκείμενο στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητάς του και οι συμβολικές ταξινομήσεις που χρησιμοποιεί δεν αποτελούν απλώς προβολές ή αντικατοπτρισμούς κοινωνικών κανόνων, αλλά συμβάλλουν ως κοινωνικά παράγωγα ενεργά στη δημιουργία του κοινωνικού κόσμου, ώστε η αναπαραγωγή αναπαριστά μια σχέση αμφίδρομης, παρά μονομερούς επίδρασης μεταξύ ανθρώπινης δραστηριότητας και δομής. Από μια άποψη η σχετικά αυτόνομη δράση των υποκειμένων εξασφαλίζεται από την ίδια την κοινωνικά δομημένη και δομούσα έξη έναντι των εξωτερικών καθορισμών του άμεσου παρόντος: «είναι η αυτονομία του πραγματωμένου και ενεργού παρελθόντος, το οποίο λειτουργώντας ως συσσωρευμένο κεφάλαιο, παράγει ιστορία με βάση την ιστορία και *εξασφαλίζει έτσι την σταθερότητα στην αλλαγή*» (Bourdieu, 2006, σελ. 100).

Ο Bourdieu χρησιμοποιεί τις έννοιες του *habitus* και του πεδίου για να προβεί σε μια επιστημολογική τομή σε σχέση με την εξέχουσα αντινομία αντικειμενικό-υποκειμενικό των κοινωνικών επιστημών: αντλώντας από την μαρξιστική σύλληψη της διαλεκτικής ενότητας υποκειμένου – αντικειμένου και μεταφέροντάς την από το κατεξοχήν επίπεδο της εργασίας σε εκείνο της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής, οι «φιλοσοφικές κατηγορίες που δηλώνουν αυτή την αμφίδρομη σχέση και επίδραση, κατά τη διαδικασία της οποίας μεταβάλλονται ποιοτικά και

το υποκείμενο και το αντικείμενο, είναι η *εξαντικειμενίκευση* και η *απαντικειμενίκευση* (*εξωτερίκευση* και *εσωτερίκευση* μελετώμενες σε ατομικό επίπεδο)» (Καψωμένος, 2008, σελ. 7). Κατά τη διαδικασία της εξαντικειμενίκευσης (objectification), «οι δυνάμεις, ικανότητες και σκέψεις του ανθρώπου μετασχηματίζονται σε προϊόντα που έχουν αντικειμενική ύπαρξη (και αξία) και δημιουργούν το υλικό και πνευματικό βιοτικό του περιβάλλον, έναν κοινωνικό κόσμο, ο οποίος εν συνεχεία τον διαπλάθει και τον καθορίζει». Κατά τη διαδικασία της απαντικειμενίκευσης (deobjectification), «ο άνθρωπος προσκτάται το αντικείμενο, την ουσία, τις ιδιότητες και τη 'λογική' του και τα οικειοποιείται» (ibid). Έτσι, απαντικειμενοποιεί τα φυσικά, πολιτισμικά, και κοινωνικά φαινόμενα που αφομοιώνονται υποκειμενικά, συγκροτώντας «έναν κόσμο σ' έναν κόσμο» (ibid). Για τον Bourdieu, ωστόσο, θεμελιώδης βάση «της κοινωνικής αναπαραγωγής, ως διαλεκτική υποκειμένων και δομών, συντήρησης και μετασχηματισμού αποτελεί η έννοια της 'σωματικότητας' της έξης και η λογική της πρακτικής αίσθησης» (ibid, σελ. 9). Αντλώντας από την φαινομενολογία του Merleau-Ponty – ο οποίος προσέδωσε στην «προθετικότητα» (αναφορικότητα) του Husserl μια εννοιακή ευρύτητα ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο της ανθρώπινης σχέσης με τον κόσμο – την έννοια της «σωματικής προσυνειδησιακής ύπαρξης», ο Bourdieu κατέστησε «το σώμα *πηγή της πρακτικής προθετικότητας* και του *διυποκειμενικού νοήματος* που θεμελιώνεται στο προαντικειμενικό επίπεδο της εμπειρίας» (Bourdieu και Wacquant, 2005, σελ. 22 στο Καψωμένος, 2008, σελ. 9-10). Πιο συγκεκριμένα, για τον Bourdieu η «σχέση μεταξύ κοινωνικού δρώντος και κόσμου δεν είναι σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, αλλά σχέση 'οντολογικής συνέργειας' ή 'αμοιβαίας κατοχής' μεταξύ του habitus ως κοινωνικά συγκροτημένης αρχής αντίληψης, αξιολόγησης και δράσης και του κοινωνικού κόσμου που το ίδιο ενσωματώνει ως ιστορία εξαντικειμενικευμένη σε δομές και έξεις» (ibid).

Συνολικά, ο Bourdieu προτείνει τις έννοιες της συνήθειας και του πεδίου γιατί η μία υπάρχει μόνο σε σχέση με την άλλη. Μολονότι ένα πεδίο συγκροτείται από τους διάφορους κοινωνικούς δρώντες που συμμετέχουν σε αυτό (άρα από τις συνήθειές τους), η συνήθεια αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα την αντιμετάθεση των αντικειμενικών δομών του πεδίου στις υποκειμενικές δομές δράσης και σκέψης του δρώντα. Η σχέση μεταξύ συνήθειας και πεδίου είναι αμφίδρομη. Συνεπακόλουθα, συμμετέχοντας στο πεδίο, οι δρώντες ενσωματώνουν στις συνήθειές τους τη δέουσα τεχνογνωσία που θα τους επιτρέψει να το συγκροτούν. Οι συνήθειες εκδηλώνουν τις δομές του πεδίου και το πεδίο διαμεσολαβεί μεταξύ συνήθειας και πρακτικής. Το

habitus του Bourdieu (1977, σελ. 72-95· 1990, σελ. 52-65) είναι, όπως αναφέρει ο Jenkins (2007, σελ. 69),

ένα σύνολο προδιαθέσεων ενσωματωμένο στο άτομο, το οποίο παράγει πρακτικές στις συνεχείς και αυτοσχεδιαστικές αλληλοδράσεις κατά τις επαφές με «κοινωνικά πεδία» διαφόρων ειδών. Το κλειδί εδώ βρίσκεται στο ότι το habitus του ατόμου «λειτουργεί» μόνο στο πλαίσιο ενός κοινωνικού πεδίου, που και αυτό αποτελεί ένα είδος συλλογικού habitus: το ένα φαίνεται να διαπερνά το άλλο. Κάτι που δεν διαφέρει πολύ από το επιχείρημα του Wittgenstein (1974), σύμφωνα με το οποίο για τους ανθρώπους ο «έξω κόσμος» είναι ένα συγκυριακό παράγωγο των διαλογικών μας γλωσσικών παιχνιδιών παρά κάτι που υπάρχει ανάλογα με την υποκειμενική κρίση του καθενός ή στην αντικειμενική πραγματικότητα.

Οι κονστρουκτιβιστές απορρίπτουν το θετικιστικό και λειτουργικό επιχείρημα ότι η κοινωνική δομή αναπτύσσεται μονομερώς με φυσικό τρόπο, αντικατοπτρίζοντας λ.χ. τις ευρύτερες ανάγκες του συστήματος ή τον ανταγωνισμό και τις συγκρούσεις μεταξύ των ομάδων. Στο σύνολό τους υιοθετούν τη δομοποιητική θεωρία καθώς διατείνονται, εξάλλου, ότι η δόμηση δεν είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών της φύσης αλλά συγκροτείται κοινωνικά. Στο πλαίσιο της (αλληλο)δόμησης, η κοινωνική δομή συν-αναπτύσσεται με την ανθρώπινη δράση, εφόσον κοινωνικοποιημένα υποκείμενα με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αυτονομίας αναλαμβάνουν δράση εντός των κοινωνικών συστημάτων, με τη δράση τους αυτή, από τη μια μεριά να διαμεσολαβείται από την υφιστάμενη θεσμική δομή και τις προσδοκίες αλλά από την άλλη να την επηρεάζει ή ακόμη και να την μεταβάλλει. Την δυναμική σχέση μεταξύ δομής και δρώντων χρησιμοποιούν ως αφετηρία οι κονστρουκτιβιστές διεθνολόγοι προκειμένου να αναπτύξουν μια λιγότερο στεγανή οπτική της αναρχίας: Κατά Giddens, οι δομές ως κανόνες και προϋποθέσεις που οριοθετούν την κοινωνική δράση δεν προσδιορίζουν τις πράξεις των δρώντων με κάποιο μηχανιστικό τρόπο, μέσω δηλαδή κάποιων ανελαστικών μηχανισμών αιτιάσεως – εντύπωση που δίνει η νεορεαλιστική θέση για το πώς η δομή της αναρχίας περιορίζει τα κράτη ως δρώντες. Η σχέση μεταξύ δομών και δρώντων ενέχει διυποκειμενική κατανόηση και νόημα (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 163). Αυτό σημαίνει ότι οι δομικές ιδιότητες όπως η αναρχία δεν είναι εμπεδωμένες και εξωτερικές προς την αλληλεπίδραση των κρατών. Επομένως, η κρατική συμπεριφορά δεν απορρέει αποκλειστικά από το αναρχικό διεθνές περιβάλλον αλλά συντελεί, επίσης, στη δημιουργία του (Rosamond, 2006, σελ. 258). Πράγματι, λοιπόν, οι δομές περιορίζουν

τους δρώντες, αλλά και οι τελευταίοι μπορούν εξίσου να τις μεταβάλλουν αναστοχαζόμενοι περί αυτών και επιδρώντας επί αυτών με νέους τρόπους (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 163).

3. Ο ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

3.1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τους όρους που έχουν προταθεί από τον Wright (1935 στο Υφαντής, 2010, σελ. 263), «η επιστήμη των διεθνών σχέσεων ασχολείται με την αναγνώριση και κατανόηση των αιτιών του πολέμου και των συνθηκών της ειρήνης». Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός στη διεθνή θεωρία επικεντρώνεται στην ανθρώπινη επίγνωση (συνείδηση), εκλαμβάνοντας τα αποτελέσματα της διεθνούς πολιτικής ως οικοδομήματα της ανθρώπινης λογικής, κρίσης και συναίσθησης. Οι κονστρουκτιβιστές διατείνονται ότι η πιο σημαντική πτυχή των διεθνών σχέσεων είναι κοινωνική και όχι υλική (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 162· βλ. και Checkel, 1998). Η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι αντικειμενική ή εξωτερική του παρατηρητή των διεθνών σχέσεων. Οι διεθνείς σχέσεις εξαρτώνται από την κοινωνία και την ιστορία και δεν συνιστούν αναπόφευκτη συνέπεια της ανθρώπινης φύσης ή άλλων ουσιοκρατικών χαρακτηριστικών του σύμπαντος (ibid). Μπορεί ο κοινωνικός κόσμος να συντίθεται εν μέρει από φυσικές οντότητες, οι ιδέες και οι πεποιθήσεις μας όμως σχετικά με αυτές τις οντότητες είναι οι πιο σημαντικές – τι σημαίνουν τελικά αυτές στο μυαλό των ανθρώπων (ibid, σελ. 165). Το φυσικό στοιχείο υφίσταται λοιπόν αλλά ως δευτερεύον σε σχέση με το διανοητικό που το εμποτίζει με νόημα, το οργανώνει και το καθοδηγεί (ibid).

Το διεθνές σύστημα δεν βρίσκεται κάπου «εκεί έξω», όπως το ηλιακό σύστημα. Δεν υφίσταται από μόνο του, παρά ως διυποκειμενική επίγνωση μεταξύ των ανθρώπων και υπό αυτή την έννοια συγκροτείται και δομείται από ιδέες και έννοιες, γλώσσες κι αφηγήσεις, σημεία και σημααινόμενα, νοήματα και σημασίες (ibid). Αποτελεί δηλαδή μια ανθρώπινη επινόηση ή δημιουργία όχι φυσικού ή υλικού τύπου αλλά διανοητικού και ιδεατικού (που αναφέρεται στη νοερή σύλληψη), ένα σύνολο ιδεών, ένα σώμα σκέψης, ένα σύστημα νορμών που διευθετήθηκε από κάποιους ανθρώπους σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Σε αυτό το πλαίσιο, ενεργοποιείται και η πιθανότητα της αλλαγής του, αφού οι άνθρωποι και τα κράτη μπορεί να εκκινήσουν να σκέφτονται με νέους τρόπους το ένα για το άλλο κι επομένως να δημιουργήσουν νέες νόρμες ριζικά διαφορετικές από τις παλαιότερες (ibid, σελ. 162). Έτσι, όπως σημειώνει Γαλαριώτης (2010, σελ. 295):

Ο Κονστρουκτιβισμός αφορά το θέμα της ανθρώπινης συναίσθησης: τον ρόλο που αυτή διαδραματίζει στις διεθνείς σχέσεις και τις συνέπειες για τη λογική και τις μεθόδους της κοινωνικής έρευνας που επιφέρει όταν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Οι κονστρουκτιβιστές υπερασπίζονται την άποψη ότι α) οι οικοδομικοί λίθοι της διεθνούς πραγματικότητας είναι ιδεατοί όπως επίσης και υλικοί, β) οι ιδεατοί παράγοντες έχουν κανονιστικές όπως επίσης και οργανικές διαστάσεις, γ) αυτοί εκφράζουν όχι μόνο ατομική αλλά και συλλογική προθετικότητα και δ) το νόημα και η σημαντικότητα των ιδεατών παραγόντων δεν είναι ανεξάρτητα από τον χρόνο και τον τόπο (Ruggie, 1998, σελ. 33).

Σε αυτό το περιβάλλον, οι κονστρουκτιβιστές αποποιούνται το μεθοδολογικό ατομικισμό – τη δεσπόζουσα μεθοδολογική προσέγγιση της νεωτερικότητας (αλλά και την κυρίαρχη δυτική πολιτική οντολογία του φιλελευθερισμού) που θεωρεί το ορθολογικό άτομο ως την αρχή και το τέλος κάθε κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής δράσης, και θέτουν ως προϋπόθεση της γνώσης τα δομικά χαρακτηριστικά των ιδεών (Μακρής, 2002, σελ. 92). Οι ιδέες γίνονται αντιληπτές ως συλλογική γνώση που μέσα από την κοινωνική διάδραση αποκτούν θεσμική υπόσταση, συνιστώντας το *medium* και τον προωθητή του κοινωνικού γίγνεσθαι (*ibid*). Οι κοινωνικοί θεσμοί και η κοινωνική αλλαγή μπορούν να ερμηνευθούν συνεπώς μέσα από μία έννοια της κοινωνικής κατανόησης που βλέπει την ανθρώπινη δράση εκ των έσω, μέσα δηλαδή από τις ίδιες τις γνωστικές δομές των ανθρώπινων κοινωνιών που στο πέρασμα του χρόνου αλλάζουν συνεχώς. Αυτή ακριβώς η *κοινωνιογνωστική εξέλιξη* είναι που, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζει τη φύση αυτού του πράγματος που οι δρώντες αντιλαμβάνονται και θεωρούν κάθε φορά ως διεθνή πραγματικότητα (Adler, 1997, σελ. 325 στο Μακρής, 2002, σελ. 93). Στο επίκεντρο του «κοινωνιολογικού» κονστρουκτιβισμού τίθεται, έτσι, η έννοια της *διυποκειμενικότητας*. Η διυποκειμενική ή κοινωνική πραγματικότητα είναι η πραγματικότητα της επικοινωνίας, ήτοι η πραγματικότητα μιας ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι μοιράζονται το ίδιο επικοινωνιακό περιβάλλον (κοινές προσλαμβάνουσες) και των οποίων η κοινωνική ζωή εδράζεται σε μία βάση αμοιβαίας εμπιστοσύνης (Μακρής, 2002, σελ. 93). Για τον Popper, διυποκειμενική πραγματικότητα δεν είναι ο διάκοσμος των φυσικών σωμάτων και των ατομικών συνειδήσεων, αλλά ο κόσμος της κουλτούρας, των γλωσσών, των μύθων, των θεωριών (Adler, 1997, σελ. 327 στο Μακρής, 2002, σελ. 93).

Συνοπτικά, στον κονστρουκτιβισμό, ο υλισμός και ο ατομικισμός αντικαθίστανται από τον ιδεαλισμό και τον ολισμό. Οι κεντρικές στον πολιτικό ρεαλισμό έννοιες του *εθνικού συμφέροντος* και της *κατανομής των δυνατοτήτων* αντικαθίστανται από αυτές της *ταυτότητας* και της *κοινωνικής σημασίας* (Μακρής, 2002, σελ. 99). Η διεθνής πολιτική, όπως υποστήριξαν και οι Deutsch και

Haas, συνιστά ένα κοινωνικό πεδίο, τα χαρακτηριστικά του οποίου, υλικά και μη, καθορίζονται μέσω της επικοινωνίας και της διάδρασης (ibid, σελ. 100). Για τον δομικό κοινωνιολογικό ιδεαλισμό του Wendt, η ίδια η γνώση δεν αποτελεί ατομική υπόθεση αλλά φαινόμενο συλλογικό (ibid). Η κοινωνική αυτή γνώση είναι μια οργανωμένη και δομημένη γνώση, ένα σύνολο από δομές κοινωνικής σημασίας, που αποτελούν κοινό κτήμα και πεποίθηση μεταξύ των ανθρώπων και των κρατών που συνθέτουν το διεθνές σύστημα (ibid). Αυτές ακριβώς οι κοινωνικές δομές της γνώσης νοηματοδοτούν τη διεθνή πολιτική και βοηθούν τους πολιτικούς, τους διαμορφωτές αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής και κατ' επέκταση τους πολίτες να διαμορφώνουν μια σαφή αντίληψη για την κοινωνική πραγματικότητα, τις προσλαμβάνουσες εικόνες του κόσμου (Ringman, 1997, σελ. 269 στο Μακρής, 2002, σελ. 100).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έννοια της αντίληψης είναι πολύ βασική στον κοινωνικό κονστρουκτιβισμό, ο οποίος εξάλλου πολύ συχνά υιοθετεί τις μεθόδους της Γνωστικής Ψυχολογίας. Η πιο σημαντική συνεισφορά για την χρησιμοποίηση των πορισμάτων της ψυχολογίας στην διεθνή πολιτική θεωρείται αυτή του Jervis – *Perception and Misperception in International Politics* (1976), όπου ως αντίληψη, ο ίδιος ορίζει το πώς αντιλαμβάνεται κανείς τη συμπεριφορά του Άλλου, εν προκειμένω ενός άλλου κράτους (Μακρής, 2002, σελ. 101). Η αντίληψη συνιστά λοιπόν έναν ψυχολογικό μηχανισμό που αποσκοπεί στην *κατανόηση*, στην *ερμηνεία* και τελικά στην *πρόβλεψη* των ανθρώπινων πράξεων, διαμεσολαβώντας ανάμεσα στον δρώντα και το πραγματικό γεγονός ως γνωστικό πρίσμα. Η σχέση της αντίληψης με την πρόθεση του Άλλου είναι αυτή που καθορίζει τη συμπεριφορά των δρώντων στη διεθνή πολιτική (ibid).

Το ζήτημα της αναρχίας και κατ' επέκταση της κρατικής ταυτότητας και της κυριαρχίας, είναι σε αυτό το πλαίσιο, το πιο σημαντικό ζήτημα που εγείρει η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση. Η βασική θέση του Wendt είναι ότι η αναρχία δεν σχετίζεται, όπως διατείνονται οι νεορεαλιστές, με την κατανομή των υλικών βάσεων της ισχύος αλλά με τις δομές της κοινωνικής γνώσης, συνεπέστερα με τις διυποκειμενικά συγκροτημένες σημασίες αυτών των υλικών εκφάνσεων της ισχύος (ibid, σελ. 102). Η ουσία του ζητήματος είναι το πώς ερμηνεύεται η αναρχία – τι πιστεύουν, τι προθέσεις έχουν και τι αντιλαμβάνονται τα κράτη αμοτέρωθεν. Έτσι, η πολιτική της ισχύος συνιστά αποτέλεσμα μιας ερμηνευτικής διαδικασίας και η ίδια η αναρχία όχι ένα *a priori* σύστημα αυτοβοήθειας αλλά έναν κοινωνικό θεσμό, μία δομή κοινωνικών σχέσεων που απορρέει από τη συλλογική γνώση που συμ-μερίζονται τα κράτη στο διεθνές σύστημα (ibid). Υπό αυτές τις παραδοχές, ο Wendt προκρίνει την απομάκρυνση από την εξωγενή αντίληψη της

αναρχίας υπέρ της εμβάθυνσης στην κοινωνιολογική και κατ' επέκταση στη θεσμική της διάσταση. Η κοινωνική θεωρία του Wendt εστιάζει στην έννοια της ταυτότητας. Η γνώση και η πρακτική είναι αυτά τα στοιχεία που συγκροτούν τα διεθνή υποκείμενα και όχι απλά οι υλικές βάσεις της ισχύος. Και στη συμβολική διυποκειμενική κοινωνιολογία του Wendt, όπως αναφέρει ο Μακρής (2002, σελ. 104), οι θεσμοί μπορούν να μετασχηματίσουν τις κρατικές ταυτότητες και τα κρατικά συμφέροντα. Περαιτέρω, γράφει ο Γαλαριώτης (2010, σελ. 317-18):

Η συλλογική γνώση, που ο Wendt ονομάζει *κουλτούρα* (culture), είναι μια κοινωνική κατασκευή διυποκειμενικών ιδεών, αξιών και αντιλήψεων ενός κοινωνικού συστήματος. Το χαρακτηριστικό της στοιχείο είναι να αυτοπαράγεται, δηλαδή να αποτελεί μια *αυτοεκπληρούμενη προφητεία* γεννώντας συμπεριφοράς για τους δρώντες. Η κουλτούρα επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση της κατασκευής των ταυτοτήτων και, κατ' επέκταση, των συμφερόντων των δρώντων, με αποτέλεσμα να επιδρά, άμεσα ή έμμεσα, και στις συμπεριφορές ή στις δράσεις τους. Επομένως, η *κοινωνιολογία της γνώσης* αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής θεωρίας του Wendt αφού, μέσα από αυτή, ερμηνεύεται η διυποκειμενική κατασκευή των αξιών και ιδεών.

Συνολικά, κοντά στην πολιτική θεωρία του E.H. Carr, ο κονστρουκτιβισμός επανεισάγει τέσσερα στοιχεία που φαίνεται πως συνιστούν βασικά συστατικά κάθε ουσιαστικής πολιτικής σκέψης – έναν τελικό σκοπό, μία συναισθηματική έκκληση, ένα δικαίωμα ηθικής κρίσης και μία βάση για την ανάληψη δράσης (Carr, 1964, σελ. 42, 52, 134, 129 στο Μακρής, σελ. 116).

3.2. Κονστρουκτιβισμός και Διεθνής Πολιτική Θεωρία: Μια Ιστοριογραφία

*Reason is the pace;
increase of science the way,
and the benefit of mankind the end*
Thomas Hobbes, *Leviathan*, ch. V

Αν ο Hobbes θεωρείται ο πατέρας της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, καταστατικός στοχαστής της κατανόησής μας για την εσωτερική τάξη και την εξωτερική αναρχία, τότε μια κονστρουκτιβιστική προοπτική ικανή να φωτίσει το πρόβλημα της τάξης θα μπορούσε να εκκινήσει από την

χομπσιανή προβληματική (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 24). Η επικρατούσα κατά Hobbes ερμηνεία δεν έγινε βέβαια κυρίαρχη παρά περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εκτοπίζοντας άλλες αναγνώσεις που προσέδιδαν έμφαση στο ρόλο των «νόμων της φύσης» για την εγκαθίδρυση αυτής της τάξης καθώς και στον ρόλο του κυρίαρχου όχι μόνο ως παράγοντα επιβολής αλλά και ως «διακανονιστή των σημείων» (ibid). Και στις δύο αυτές τελευταίες ερμηνείες, η ανάλυση μετατοπίζεται από την ενασχόληση με την ισχύ στο ζήτημα των συλλογικών νοημάτων. Παρά τη μάλλον τραχιά ερμηνεία του έργου του, ο ίδιος ο Hobbes βλέπει την κοινωνική τάξη – επί της οποίας μπορεί ασφαλώς να ανεγερθεί το οικοδόμημα του Λεβιάθαν – σε εξάρτηση με τις προσδοκίες (ibid). Αν και φαίνεται να προτείνει ότι η δύναμη συνιστά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο δόμησης αυτών των προσδοκιών, δεν είναι η απλή ισχύς αλλά οι υποθέσεις που υπαγορεύουν τις πράξεις, αυτές που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία. Περαιτέρω, σε αντίθεση με τη συμβατική φρόνηση για το νατουραλισμό του Hobbes και το θεμελιώδη ρόλο που αποδίδει στην αυτοσυντήρηση και το «συμφέρον», η πολιτική ψυχολογία που προκρίνει είναι πολύ πλουσιότερη από μια τυπική ωφελμιστική, ενόσω καταπιάνεται και με την ισχύ του φαντασιακού, της προφητείας και της μωρίας (ibid). Παρά τον λανθάνοντα προσανατολισμό στις υλιστικές αντιλήψεις, ο Hobbes προσδίδει ιδιαίτερη προσοχή στο ρόλο των ιδεών, ακόμη κι αν συχνά τις αφορίζει ως σχολαστικά διανοητικά λεπτολογήματα. Επιπλέον, ο Hobbes φαίνεται να γνωρίζει καλά ότι νόρμες, όπως η νομιμοποίηση, εκτρέφουν συναισθήματα αφοσίωσης και μπορούν να υπερκεραστούν μόνο καταφεύγοντας στην επίκληση άλλων πηγών νομιμοποίησης (ibid). Εν πολλοίς, «εφοδιασμένοι με τη φαντασία τους και τη γλώσσα, οι άνθρωποι, ανταποκρίνονται στο ενδεχόμενο και στο τρέχον, στο ζοφερό ή στο ευεπίφορο μέλλον καθώς και στο βιωματικό σήμερα» (Holmes, 1990 στο Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 25).

Βάσει της ανθρώπινης υπόστασης, δεν έχουμε μόνο συμφέροντα και προτιμήσεις ή τη δυνατότητα να ιεραρχήσουμε διάφορες εναλλακτικές αλλά είμαστε επίσης ικανοί να νοιώθουμε λύπη ή περηφάνια για τις προτιμήσεις μας και να τις ιεραρχούμε ανάλογα. Με άλλα λόγια, μπορεί να γνωρίζουμε καλά τις προτιμήσεις μας, συχνά όμως είναι πιθανό να αναγνωρίζουμε ότι είναι προβληματικές και μπορεί να ευχόμασταν να ήταν άλλες (π.χ. κάπνισμα) (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 26). Η ιδέα αυτών των μετα-προτιμήσεων υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι ως δρώντες είναι «ισχυροί» αξιολογητές (Taylor, 1989 στο Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 26). Οι αξιολογήσεις αυτού του είδους σχετίζονται με τις ταυτότητές μας, οι οποίες συστηματικά συνδέουν συναισθήματα με συλλογικά νοήματα που εκφράζονται μέσω μιας κοινής γλώσσας. Το

γεγονός αυτό, όπως επεσήμανε ο Hume, μας επιτρέπει να μοιραζόμαστε συναισθήματα επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας που συνιστούν και τη βάση των ηθικών μας κρίσεων (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 26). Επιπρόσθετα, τα συναισθήματά μας, που τα θεωρούμε συνήθως αμιγώς προσωπικά ή ιδιωτικά καθώς και ξεχωριστά από τις ορθολογικές μας ικανότητες, δεν είναι μόνο ιδιοσυγκρασιακές ενδείξεις ευχαρίστησης και πόνου, όπως διατείνεται η ωφελμιστική θεωρία (ibid). Η αίσθηση δικαίου/ηθική είναι βέβαια κάτι παραπάνω από ένδειξη των προσωπικών μας προτιμήσεων (ibid). Οι ταυτότητες, τα συμφέροντα και οι προτιμήσεις μας αποτελούν εξαρτημένες μεταβλητές, δομούνται κοινωνικά (και πολιτιστικά) και είναι, υπό αυτές τις παραδοχές, μεταβαλλόμενα. Η ταυτότητα δε έχει κοινωνική φύση και όχι υλικό προσδιορισμό.

Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και οι διαπιστώσεις του Vico: Ο φυσικός κόσμος είναι δημιούργημα του Θεού, αλλά ο ιστορικός κόσμος είναι δημιούργημα του ανθρώπου (Pompa, 1986 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 164). Η ιστορία δεν συνιστά μια εξελικτική διαδικασία εξωτερική των ανθρωπίνων υποθέσεων. Οι άνδρες και οι γυναίκες δημιουργούν την ιστορία τους (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 164). Οι ίδιοι επίσης δημιουργούν τα κράτη που συνιστούν ιστορικές κατασκευές. Τα κράτη αποτελούν λοιπόν τεχνητά δημιουργήματα, όπως επίσης και το διακρατικό σύστημα. Έχει δημιουργηθεί από άνδρες και γυναίκες και εάν το επιθυμούσαν, θα μπορούσαν να το αλλάξουν και να το αναπτύξουν με πολύ διαφορετικούς τρόπους (ibid).

Η μετάβαση από τα αντικείμενα στην κατασκευή τους υπήρξε, επίσης, μέρος του Καντιανού προγράμματος, το οποίο συνιστά εξίσου ισχυρό πρόδρομο της κοινωνικής κονστρουκτιβιστικής σκέψης, τοποθετώντας την προέλευση αυτών των κατασκευών στη δομή της ανθρώπινης συνείδησης (Rawls, 1980). Ο Kant υποστήριξε ότι μπορούμε να κατακτήσουμε τη γνώση για τον κόσμο, η γνώση αυτή, όμως, είναι πάντα υποκειμενική με την έννοια ότι συνεχώς φιλτράρεται από την ανθρώπινη συνείδηση. Η ίδια η συνείδηση παρέχει εξάλλου το διαχρονικά έγκυρο κατηγορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν οι αντιλήψεις μας να οργανωθούν (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 20). Περαιτέρω, γράφει ο Χρυσόχου (2010, σελ. 67), η πραγματεία του Kant για μια «διαρκή ειρήνη» εισηγείται τη δημιουργία έννομων διακρατικών σχέσεων (Ελευθεριάδης στο Λάβδας και Χρυσόχου, 2004, σελ. 287) και τη συμμετοχική συγκρότηση της διεθνούς δικαιοταξίας (Brown, 1992, σελ. 36), η οποία εδράζεται στην ιδέα του *ius cosmopolitanum*, ενός συστήματος «κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης» (Ελευθεριάδης, 2004 στο Λάβδας και Χρυσόχου, 2004, σελ. 287-288). Στη διεθνή θεωρία του Kant θριαμβεύουν η αρχή

της δημοκρατικής ειρήνης, το διεθνές σύστημα ως ομοσπονδία συνταγματικών κρατών, ο κοσμοπολιτισμός, η αρμονία των συμφερόντων, η ιδέα της Προόδου, και η τελειότητα της ανθρώπινης φύσης (Μακρής στο Λάβδας και άλ., 2010, σελ. 276-277): Ο καντιανός επαναστατισμός εδράζεται σε έναν εξελικτικό και προοδευτικό μοραλισμό που αντιλαμβάνεται το κράτος σε μια ανοδική πορεία πολιτικής τελείωσης (ibid, σελ. 276).

Και για τον Weber,⁷⁰ ο κοινωνικός κόσμος είναι θεμελιακά διαφορετικός από τον φυσικό. Οι άνθρωποι στηρίζονται στην «κατανόηση» των πράξεων ο ένας του άλλου, προσδίδοντάς τους «σημασία». Ως εκ τούτου, για να κατανοήσουμε την ανθρώπινη διάδραση δεν αρκεί να την περιγράψουμε αποκλειστικά και μόνο με τον τρόπο που περιγράφουμε τα φυσικά φαινόμενα αλλά χρειαζόμαστε ένα διαφορετικό είδος ερμηνευτικής κατανόησης (Morrison 1995 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 164). Ένα ελαφρύ χτύπημα στο πρόσωπο κάποιου συνιστά τιμωρία ή χάδι; Δε μπορούμε να ξέρουμε αν δεν προσδώσουμε σημασία σε αυτή την πράξη. Ο Weber (1997, σελ. 15 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 164) καταλήγει ότι «η υποκειμενική κατανόηση –ως αντίληψη– είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κοινωνιολογικής γνώσης». Προκειμένου δε να επιτύχουμε τη μετάβαση από τη στατική θεώρηση των κοινωνικών δομών σε μια ερμηνεία των πιο δυναμικών πτυχών της *δομοποίησης*, η συγκριτική κοινωνιολογία χρειάζεται να ενσωματώσει μια ιστορική προοπτική: Η ιστορική ανάλυση συμβάλλει στον προσδιορισμό των μακροπρόθεσμων εξελίξεων που επηρεάζουν λ.χ. την συνθετική αποκρυστάλλωση των ευρωπαϊκών κοινωνιών και που συγκροτούν την εσωτερική αξιακή της δομή και το σύστημα πεποιθήσεων της (Trenz, 2008, σελ. 12-13). Το παράδειγμα του Weber (1905 στο Trenz, 2008, σελ. 13) σε σχέση με αυτή την προσέγγιση είναι πλέον κλασικό – πρόκειται για την αναδόμηση της σύνδεσης μεταξύ της προτεσταντικής ηθικής και της ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού στις δυτικές κοινωνίες. Ενώπιον σε κάθε υλική επεξήγηση της κοινωνικής ιστορίας, ο Weber επεσήμανε το ρόλο των ιδεών και των αξιών ως κινητήριων μοχλών για τη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου (Trenz, 2008, σελ. 13). Η διαπίστωση αυτή συνδέεται με ένα γενικότερο επιχείρημα της σύγχρονης κοινωνιολογίας ότι η νεωτερικότητα έχει λάβει ποικίλες μορφές ενώ υφίσταται η δυνατότητα αναγνώρισης της ιδιαίτερης μορφής που έχει λάβει ο ευρωπαϊκός νεωτερικός εκσυγχρονισμός (Therborn, 1999· Eisenstadt, 2003 στο Trenz, 2008, σελ. 13). Περαιτέρω, η κοινωνιολογική θεωρία του Weber (1947/1964, σελ. 181-186 στο Jupille και άλ.,

⁷⁰ M. Weber (1904-05), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (trans.) Talcott Parson, New York: Charles Scribner's Sons, 1930 και Idem (1968), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, New York, Bedminster Press – (trans. eds.) G. Roth και C. Wittich, Berkeley: University of California Press, 1978.

2003, σελ. 23) εκλαμβάνει την κοινωνία της αγοράς και τον *homo economicus* ως ειδικές περιπτώσεις ενός ευρέους φάσματος πιθανών (και ιστορικά ανιχνεύσιμων) κοινωνικών σχηματισμών, παρά ως φυσικά, αναπόφευκτα προϊόντα του εκσυγχρονισμού ή μοναδικά αποτελεσματικές ισορροπίες που διαμορφώνονται ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες σε όλες τις κοινωνίες. Η ίδια η αγορά συνιστά μια κοινωνική κατασκευή και η στρατηγική συμπεριφορά μεγιστοποίησης της ωφέλειας που υποτίθεται ότι απαιτεί θα μπορούσε να αποδοθεί σε κοινωνικούς, πολιτιστικούς ή ευρύτερα σε ιδεατικούς παράγοντες (Elster, 1986, σελ. 23· Granovetter, 1985, 1992 στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 23).

Η θεωρία των συναλλαγών του Deutsch⁷¹ για τη σύσταση κοινοτήτων ασφαλείας μέσω διακοινωνιακών συναλλαγών, παρά το γεγονός ότι βασίστηκε άμεσα στη συμπεριφορική λογική της δεκαετίας του 1950, το *Zeitgeist* της αμερικανικής κοινωνικής επιστήμης, και αμιγώς στην γλώσσα της κυβερνητικής (Rosamond, 2006, σελ. 254), έθεσε ζητήματα κοινωνιολογίας της σύστασης κοινοτήτων στο διεθνές σύστημα, αποδεχόμενη ότι οι κοινωνικές συναλλαγές δημιουργούν ταυτότητες και έχουν μείζονα γνωστικό αντίκτυπο. Το ερευνητικό πρόγραμμα του Deutsch στο *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control* (1963) έσπευε την προσοχή «στις ροές πληροφορίας μέσω πολιτικών συστημάτων και στον τρόπο με τον οποίο τα συστήματα αποδέχονταν, διαμεσολαβούσαν ή απέρριπταν αυτές τις επικοινωνιακές ροές» (Rosamond, 2006, σελ. 67). Ο συγγραφέας βασίστηκε στην αναλυτική διάκριση μεταξύ νομικού κράτους και κοινωνιολογικού έθνους. Αν για τους ρεαλιστές η εθνική ταυτότητα και τα κοινά συμφέροντα, όπως αυτά προσδιορίζονται στο διεθνές επίπεδο εν πολλοίς από τις κυβερνήσεις, είναι αυτά που εξασφαλίζουν την ενότητα Έθνους, για τον Deutsch οι κοινές ταυτότητες αποτελούν προϊόν εντατικών συναλλαγών και επικοινωνίας (ibid, σελ. 67-8). Όπως παρατηρεί ο Willets (1994, σελ. 256 στο Rosamond, 2006, σελ. 68), «ο Deutsch έθεσε σημαντικά ερωτήματα για την αφομοίωση διαφορετικών λαών σε έναν, καθώς και για τη διαφοροποίηση ενός ή περισσότερων λαών, μέσω αλλαγών στα επικοινωνιακά σχήματα». Ειδικότερα, η οντολογική θέση του Deutsch για τη στοιχειώδη φύση του κόσμου έφερε στο προσκήνιο συνδέσεις μεταξύ της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, των στάσεων και της συμπεριφοράς. Αργότερα, οι Adler και Barnett (1998) στράφηκαν με ανανεωμένο ενδιαφέρον στη διερεύνηση

⁷¹ K. W. Deutsch και άλ. (1957), *Political Community and the North Atlantic Area; International Organization in the Light of Historical Experience*, Princeton: Princeton University Press; Idem (1963), *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*, New York: Free Press of Glencoe και Idem (1964), *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, MA: MIT Press.

των κοινωνιολογικών ριζών των συναλλαγών και «τις διαδικασίες κοινωνικής μάθησης και επικοινωνιακής δράσης που παράγουν αμοιβαίες ταυτίσεις μεταξύ δρώντων», γεγονός που τους κατέταξε στο στρατόπεδο των κονστρουκτιβιστών (Rosamond, 2006, σελ. 254).

Αναλύοντας την διεθνή πολιτική στη βάση αρχών, η προσέγγιση της Διεθνούς Κοινωνίας (ή Αγγλική Σχολή) ενσωματώνει, επίσης, τον ρόλο των ιδεών και τη σημασία της κοινωνικής διάδρασης στην θεωρία της για τη διατήρηση της τάξης ως θεμελιώδους συνθήκης για την πραγμάτωση άλλων αξιών, εκλαμβάνοντας το κράτος όχι μόνο ως φορέα ισχύος αλλά και δικαίου.⁷² Την ίδια περίοδο που το κίνημα του συμπεριφορισμού βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη στις ΗΠΑ, ο Βρετανός διεθνολόγος Wight⁷³ διατύπωνε ένα διαφορετικό είδος διεθνολογικής θεωρίας, η οποία δεν προσέγγιζε τη διεθνή συμπεριφορά μέσω της *επιστήμης* αλλά μέσω της *πολιτικής φιλοσοφίας*, επιχειρώντας να αναθεωρήσει τις παραδοσιακές σχολές σκέψης των διεθνών σχέσεων (Μακρής, 2002, σελ. 22) καθώς και την αμερικανική ηγεμονία στις σύγχρονες διεθνολογικές σπουδές. Ο Wight μέσα από τις διαλέξεις του στο London School of Economics and Political Science κατά τη δεκαετία του 1950, προχώρησε στην αντικατάσταση του κυρίαρχου άξονα ρεαλισμός-ιδεαλισμός με την θεμελιακή τριχοτόμηση της Διεθνούς Θεωρίας, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η διαμάχη μεταξύ τριών ομάδων στοχαστών: *Ρεαλιστές ή Μακιαβελικοί*, με έμφαση στο στοιχείο της άναρχης φύσης του διεθνούς συστήματος, *Ρασιοναλιστές ή Γκροτιανοί*, με τη θεωρία να εστιάζει στην έννοια της διεθνούς συνεργασίας, και *Επαναστάτες ή Καντιανοί*, με προεξάρχον το στοιχείο της διεθνούς αλλαγής (ibid).⁷⁴

Η κλασική, σύμφωνα με τον Bull (1966), προσέγγιση του Wight, βασισμένη στην ιστορία και στην κοινωνιολογία των συστημάτων κρατών, στη φιλοσοφία της ιστορίας και στην πολιτική φιλοσοφία των διεθνών σχέσεων υπήρξε μια πρόιμη εκδοχή αναστοχαστικής διάθεσης που

⁷² Για τη διασύνδεση μεταξύ κοινωνικού κονστρουκτιβισμού και της προσέγγισης της Διεθνούς Κοινωνίας βλ. περαιτέρω Weaver, 1999 στο Μακρής, 2002, σελ. 118. Ο Manners (2002, σελ. 7), πάντως, αναφέρει κριτικά ότι συμφωνεί με τον Wæver στο γεγονός ότι παρόλο που υπάρχει κάποιος βαθμός «μικρής αλήθειας» στην πρόταση ότι η θεωρία της Διεθνούς Κοινωνίας και ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός μπορεί να συμερίζονται μια κοινή οντολογική και επιστημονολογική θέση, υπάρχει ένας «μεγαλύτερος βαθμός αλήθειας» στο επιχείρημα ότι η Διεθνής Κοινωνία δεν είναι κονστρουκτιβιστική (Wæver, 1999, σελ. 1). Ο Manners (όπ. π.) εισηγείται, ειδικότερα, ότι η έννοια της Διεθνούς Κοινωνίας εντάσσεται στο πλαίσιο μιας διυποκειμενικής ερμηνείας του κόσμου μέσω μιας υποκειμενικής (ή μετα-θετικιστικής) επιστημολογίας, αλλά επεξηγείται μέσω μιας αντικειμενικής (ή θετικιστικής) επιστημολογίας. Ο συγγραφέας προβαίνει, ωστόσο, σε μια διάκριση μεταξύ του «αντιπαραβαλλόμενου, ανοικτού στο αποτέλεσμα πλαισίου» των «δεοντολογικών αντιπαραθέσεων» που προτείνει η Διεθνής Κοινωνία και την «επιστημονική μελέτη των ιδεών» του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (Wæver, 1999, σελ. 12).

⁷³ M. Wight, *International Theory: The Three Traditions* (eds.) G. Wight και B. Porter, Leicester and London: Leicester University Press, 1991 και Idem, *Four Seminal Thinkers in International Theory: Machiavelli, Grotius, Kant and Mazzini* (eds.) G. Wight και B. Porter, Oxford University Press, 2005.

⁷⁴ Βλ. επίσης Weaver, 1996, σελ. 207.

οικοδομήθηκε επί μίας φιλοσοφικής, ιστορικής, ηθικής, ιδεολογικής και κυρίως ουμανιστικής αντίληψης της διεθνούς πολιτικής (Μακρής, 2010, σελ. 273-274). Οι τρεις μεγάλες διεθνολογικές παραδόσεις, τα τρία ρεύματα της διεθνολογικής σκέψης ή επιστημονικά παραδείγματα των διεθνών σχέσεων (Ρεαλισμός, Ρασιοναλισμός, Επαναστατισμός) δεν συνιστούν παρά την αφήγηση της ιστορίας των πολιτικών ιδεών των διεθνών σχέσεων, όπως την αφηγήθηκε ο τελευταίος σύγχρονος πολιτικός φιλόσοφός τους (ibid, σελ. 274). Έτσι, στο *μακιαβελικό ρεαλισμό*, ο πολιτικός αγώνας αποφλοιώνεται από κάθε χριστιανική μεσαιωνική ηθική και «αρετολογία» και ως εκ τούτου από κάθε μεταφυσική παραδοχή για να εξισωθεί με τον νατουραλισμό της ανθρώπινης εγωιστικής φύσης (ibid, σελ. 275). Ο Grotius με τη σειρά του, όπως αναφέρει ο Wight (σελ. 29 στο Μακρής, 2010, σελ. 275), εκπροσωπεί, με την ουμανιστική προοπτική του, τη στοχαστική δόξα του baroque, όπως ο Kant εκφράζει τη σοφία του Διαφωτισμού. Ο Grotius, πατέρας του Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου, αντιλαμβανόταν το διακρατικό σύστημα ως μία κατεξοχήν διεθνή κοινωνία που εδράζεται σε αμοιβαία δικαιώματα και καθήκοντα. Ασκώντας και διδάσκοντας επιμελώς την τέχνη του αναστοχασμού και της γενεαλογίας, ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τη νεωτερική έννοια του *συστήματος* στο λεξιλόγιο της διεθνούς πολιτικής καθώς και αυτός που από τους πρώτους υπέδειξε την καθοριστική σημασία της Ειρήνης της Βεστροφαλίας (1648) στην οικοδόμηση του διακρατικού διεθνούς συστήματος, όπως το γνωρίζουμε έως σήμερα (Μακρής, 2010, σελ. 275). Για τον Wight, ο Grotius υπήρξε παράλληλα ο θεμελιωτής της ρασιοναλιστικής παράδοσης – κύρια μετεξέλιξη της οποίας θεωρείται η Αγγλική Σχολή των διεθνών σχέσεων (ibid). Ο Wight παρουσιάζει το ρασιοναλισμό ως τον «χρυσό κανόνα» και συγχρόνως την ενδιάμεση οδό της διεθνούς θεωρίας (ibid). Ο Μακρής (2010, σελ. 275-276) γράφει:

Ο Ρασιοναλισμός εκπηγάει από τη συνταγματική και ρεπουμπλικανική παράδοση της νεώτερης πολιτικής φιλοσοφίας, οι ρίζες της οποίας απλώνονται στη συνοδική μεσαιωνική κουλτούρα και οι απώτατες απολήξεις της στην Αρχαία Ελλάδα. Ο Ρασιοναλισμός είναι η μετωνυμία των δυτικών αξιών. Το διεθνές σύστημα, σύμφωνα με τον *γκροτιανό Ρασιοναλισμό*, είναι ένα σύστημα με έντονο το στοιχείο της κοινωνικότητας και το αίσθημα του κοινωνικού καθήκοντος, με έμφαση στην εθιμική νομική και ηθική παράδοση. Η παράδοση του Ρασιοναλισμού, κατά τα πρότυπα της αριστοτελικής φιλοσοφίας της μετριοπάθειας (Aristotelian moderation), αρθρώνεται γύρω από την έννοια της *διεθνούς κοινωνίας*. Η έννοια αυτή, που συνιστά το βασικό θεωρητικό όχημα της Αγγλικής Σχολής [...], αποτελεί το αντίπαλο δέος του μακιαβελικού ρεαλισμού, που καταλαμβάνει το ένα άκρο του νοητού συνεχούς της Διεθνούς Θεωρίας και έχει ως κεντρική εννοιολογική κατηγορία, την έννοια της *διεθνούς αναρχίας*. Ο Γκροτιανός

Ρασιοναλισμός θεμελιώνεται, σύμφωνα με τον Wight, στο Φυσικό Δίκαιο και πιο συγκεκριμένα σε μία φιλοσοφική αντίληψη περί της αγαθότητας της ανθρώπινης φύσης. Σε αντίθεση με τη ρήξη πολιτικής και ηθικής, την οποία ευαγγελίζεται ο Machiavelli, ο Grotius ισχυρίζεται ότι η πολιτική πρακτική στηρίζεται στην ατομική ηθική. Υπό αυτή την έννοια, η παράδοση του Ρασιοναλισμού φιλοσοφικά διαπερνάται από την κοσμοθεωρία του Φιλελευθερισμού, εξού και ο χαρακτηρισμός της Σχολής της Διεθνούς Κοινωνίας ως *φιλελεύθερου ρεαλισμού*.

Συνολικά, η Αγγλική Σχολή αντιλαμβάνεται τη γνώση της διεθνούς πολιτικής με καθαρά φιλοσοφικά και ποιοτικά κριτήρια, έχοντας, συνεπώς, έναν περισσότερο κανονιστικό και λιγότερο εξηγητικό προσανατολισμό (ibid, σελ. 277).⁷⁵

Επιπρόσθετα, η κριτική θεωρία ως «ιδεολογικά προσανατολισμένη έρευνα» συμπεριλαμβάνει πολλές και διαφορετικές προοπτικές θεώρησης του κόσμου, οι οποίες συγκλίνουν στην άρνηση του ισχυρισμού αξιακής ουδετερότητας που φέρουν οι πιο θετικιστικές μορφές έρευνας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 164). Η φύση δεν μπορεί να διερευνηθεί «όπως πραγματικά είναι» ή «όπως πραγματικά λειτουργεί» παρά από ένα αξιακό παράθυρο. Και καθώς οι αξίες εμφοιλοχωρούν σε κάθε αναζήτηση, αμέσως εγείρεται το ερώτημα ποιες αξίες και ποιών οι αξίες θα πρέπει να κυριαρχήσουν (ibid). Εάν τα ευρήματα των ερευνών μπορεί να ποικίλουν ανάλογα με τις αξίες που έχουν επιλεγεί, τότε η επιλογή ενός συγκεκριμένου συστήματος αξιών τείνει να ενδυναμώνει και να παραχωρεί δικαιώματα σε κάποιους ενώ ταυτόχρονα αποδυναμώνει και αφαιρεί δικαιώματα από κάποιους άλλους. Λόγω αυτού, η έρευνα καταλήγει να συνιστά πολιτική πράξη (ibid). Τα συμπεράσματα αυτά δε, δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση ότι οι κριτικοί θεωρητικοί είναι σχετικιστές. Η ανησυχία τους για το φαινόμενο της «ψευδούς συνείδησης» φανερώνει και την πεποίθησή τους για την δυνατότητα μιας «αληθούς συνείδησης». Αποστολή των κριτικών θεωρητικών αποτελεί ακριβώς η αποκάλυψη των υλικών και κοινωνικών δυνάμεων που εμποδίζουν τους ανθρώπους από την εκπλήρωση των «πραγματικών» τους συμφερόντων σε έναν κόσμο που ελέγχει τις επιθυμίες τους και περιορίζει τη δυναμική τους (ibid). Οι κριτικοί στοχαστές ασχολούνται συνεπώς με τις πηγές δομικής ανισότητας που κείνται ενδογενείς στο διεθνές διακρατικό σύστημα καθώς και με τους τρόπους που αυτές θα μπορούσαν να θεραπευτούν. Ο ριζοσπαστισμός των εν λόγω θεωρητικών έγκειται α) στην πεποίθησή τους ότι η θεωρία και η πρακτική δεν συνιστούν ξεχωριστές και αυτόνομες σφαίρες σκέψης και δράσης

⁷⁵ Οι απαρχές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού ανιχνεύονται και για τον Ruggie (1998a, σελ. 28 και Idem, 1998b, σελ. 857) στους Grotius, Kant και Hegel, ενώ στις πιο πρόσφατες καταβολές του αναφέρονται οι θεωρίες των E. Durkheim, M. Weber, K. Deutsch, E. Haas και της Βρετανικής Σχολής των ΔΣ, ιδίως των E. H. Carr και H. Bull.

καθώς και β) στο γεγονός ότι δεν αρκούνται στις διεθνείς μεταρρυθμίσεις που περιορίζονται στη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των κρατών (ibid, σελ. 161). Οι ίδιοι πιστεύουν ότι τόσο ο ρεαλισμός όσο και ο φιλελευθερισμός χρησιμεύουν στη διατήρηση της τρέχουσας κατανομής της ισχύος και του πλούτου ενώ η παγκόσμια κατανομή της γνώσης συνδέεται με την παγκόσμια κατανομή των τελευταίων. Στη θέση τους, αντιπροτείνουν την ανάγκη κριτικού αναστοχασμού επί των ιστορικών όρων και προϋποθέσεων που εξέθρεψαν τις διεθνείς ανισότητες, τις υλικές και ιδεολογικές δυνάμεις που τις συντηρούν, και τη δυναμική του ενδεχόμενου ριζικής μεταρρύθμισης του συστήματος υπέρ μιας δικαιότερης παγκόσμιας τάξης (ibid). Οι κριτικοί στοχαστές ενθαρρύνουν τους σπουδαστές των διεθνών σχέσεων που επιμένουν να παραμένουν πιστοί στο χειραφετικό κοινωνικό ενδιαφέρον της προώθησης των «ανθρωπίνων αναγκών» σε παγκόσμια κλίμακα, να διερευνήσουν τις περίπλοκες διασυνδέσεις μεταξύ της επίσημης «αναρχίας» μεταξύ των κρατών και της οικονομικής «ιεραρχίας» μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (ibid).

Ευρύτερα, η κριτική θεωρία συνιστά μια κριτική εξέταση της κοινωνίας και της κουλτούρας, αντλώντας γνώση από τις κοινωνικές επιστήμες και τις ανθρωπιστικές σπουδές. Οι σημαντικότερες επιρροές της πηγάζουν από την μαρξιστική θεωρία – τη διαλεκτική φιλοσοφία των Marx και Hegel, από τις αναθεωρητικές θεωρίες των Nietzsche και Freud, την μη-θετικιστική κοινωνιολογία των Weber και Simmel, τη νεομαρξιστική θεωρία των Gramsci και Althusser και κυρίως την κριτική θεωρία των –μεταξύ άλλων– Marcuse,⁷⁶ Adorno,⁷⁷ Horkheimer,⁷⁸ και Benjamin⁷⁹ που αναπτύχθηκε στους κόλπους του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης, καθώς και του δεύτερης πλέον γενιάς κριτικού φιλοσόφου, του Habermas (βλ. και Γαλαριώτης, 2010, σελ. 291).⁸⁰ Πιο συγκεκριμένα, η επονομαζόμενη Σχολή της Φρανκφούρτης

⁷⁶ H. Marcuse (1941), *Reason and Revolution: An Introduction to the Dialectical Thinking of Hegel and Marx*, Oxford University Press; Idem (1955), *Eros and Civilisation*, Boston: Beacon Press; Idem (1964), *One-Dimensional Man*, Boston: Beacon; Idem (1998) *Technology, War and Fascism*, London: Routledge.

⁷⁷ T. Adorno (eds.) (1976), *The Positivist Dispute in German Sociology*, London: Heinemann.

⁷⁸ M. Horkheimer (1972), *Selected Essays*, New York: Herder and Herder.

⁷⁹ W. Benjamin, *Selected Writings*, Vol. 4: 1938-1940, M. W. Jennings and H. Eiland (eds.), Cambridge, Massachusetts & London: Belknap Press of Harvard University Press, 2002; W. Benjamin and T. W. Adorno, *The Complete Correspondence 1928 - 1940*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1999; W. Benjamin, *Reflections*, (trans.) E. Jephcott, (intro.) P. Demetz, NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1978; W. Benjamin, "Theses on the Philosophy of History" στο *Critical Theory Since 1965*, H. Adams and L. Searle (eds.), Tallahassee, Florida, Florida State University Press, 1986; W. Benjamin, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction" (trans.) H. Zohn στο *Film Theory and Criticism*, (eds.) G. Mast and M.I. Cohen, London, New York, Toronto, Oxford University Press, 1976.

⁸⁰ J. Habermas (1978), *Knowledge and Human Interests*, 2nd Edition, London: Heinemann; Idem (1986-1988), *The Theory of Communicative Action*, 2 Vols, Cambridge: Polity; Idem (1989) [1961], *The Structural Transformation of*

άντλησε στοιχεία από τα πεδία της γερμανικής κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας των Nietzsche και Schopenhauer προκειμένου να ερμηνεύσει αναστοχαστικά τις κοινωνικές επιστήμες και να αμφισβητήσει «την τότε διαδεδομένη και ευρέως αποδεκτή παραδοχή, σύμφωνα με την οποία η μόνη έγκυρη ερμηνεία του κόσμου και όσων συνέβαιναν σε αυτόν ήταν η εμπειρική προσέγγιση των φυσικών επιστημών» (Finlayson, 2006, σελ. 3 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 291-2). Με τον Habermas δε, η κριτική θεωρία θέτει βαθύτερα τις ρίζες της στον γερμανικό ιδεαλισμό ενώ παράλληλα μετατοπίζεται και προς τον αμερικανικό πραγματισμό.⁸¹ Εν πολλοίς, οι Αμερικανοί πραγματιστές, έχοντας ως βασική θεωρητική τους αρχή ότι «η φιλοσοφία πρέπει να βρει τον δρόμο της μέσα από τη γνώση των πράξεων της καθημερινής ζωής, υιοθετούν διάφορους τύπους ορθολογικής σκέψης για να μελετήσουν τις προσεγγίσεις εκείνες που επικεντρώνονται στην αναστοχαστική κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας» (Adler, 2002 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 292).

Στη βάση των παραπάνω είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε σε αυτό το σημείο τα εξής: α) ότι η επιστημολογική προεπιλογή του κονστρουκτιβισμού υπέρ της ερευνητικής εστίασης στον κόσμο των ιδεών ενίσχυσε εν γένει την «ιδεατική στροφή» (ideational turn) στις κοινωνικές επιστήμες (Gofas και Hay, 2010 στο Χρυσόχου, 2010, σελ. 101), και β) ότι η ίδια η «κονστρουκτιβιστική στροφή» στις διεθνείς σχέσεις (Checkel, 1998 στο Χρυσόχου, 2010, σελ. 102) μπορεί να θεωρηθεί ως μέρος μιας ευρύτερης κριτικής συζήτησης.⁸² Οι κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν τη σημασία του «νοήματος» και της «κατανόησης» για την ερμηνεία της κοινωνικής δράσης (Fierke και Jørgensen, 2001 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 164). Ο ισχυρισμός τους αυτός δε, δεν αφορά στο ό,τι οι ιδέες είναι πιο σημαντικές από την ισχύ ή το

Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, Cambridge: Massachussets, MIT Press; Idem (1996), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge, MA: MIT Press.

⁸¹ Η αμερικανική πραγματιστική φιλοσοφική παράδοση δίδει έμφαση στην ένσκηπη διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αντλώντας νοήματα και κριτήρια από τα πρακτικά της αποτελέσματα (Jenkins, 2007, σελ. 70). Ειδικότερα, η παράδοση του πραγματισμού αποτελεί έναν συγκερασμό των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αντιλήψεων της αμερικανικής ζωής. Ως βασική επιδίωξη της φιλοσοφίας του θεωρείται η απάντηση στο κλασικό ερώτημα του H. Spencer «Ποια γνώση έχει τη μεγαλύτερη αξία;». Ο πραγματισμός «αναγνωρίζει την επίδραση της επιστημονικής γνώσης στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα και την οργάνωση της καθημερινής ζωής, καθώς και των ιδεών της ανεξαρτησίας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας στη συγκρότηση των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών» (Holmes και McLean, 1992, σελ. 14-16 στο Πασιάς, 2010, σελ. 91). Βλ. περαιτέρω C. H. Cooley (1962 [1909]), *Social Organisation: A Study of the Larger Mind*, New York: Schocken και Mead, *Mind, Self and Society*, όπ. π. Για το ερευνητικό πρόγραμμα του αμερικανικού πραγματισμού, βλ. επίσης W. James (1975), *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*, Cambridge: Harvard University Press, όπως αναφέρεται στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 292.

⁸² Βλ. Linklater, 2007· Price και Reus-Smit, 1998, όπως αναφέρονται στο Χρυσόχου, 2010, σελ. 102. Βλ. Επίσης Linklater, 1992· Idem, 1997 και Idem, 1998.

συμφέρον ή ότι αυτονομούνται από αυτά (Wendt, 1999, σελ. 135-6 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 166). Ο ισχυρισμός αφορά περισσότερο στο γεγονός ότι η ισχύς και το συμφέρον έχουν τις επιπτώσεις τις οποίες έχουν, λόγω των ιδεών που τα διαμορφώνουν ως τέτοια (ibid). Πράγματι, «οι υλικοί πόροι αποκτούν ουσιαστική έννοια για την ανθρώπινη δράση μόνο μέσω της δομής της κοινής γνώσης στην οποία ενσωματώνονται» (Wendt, 1995, σελ. 73 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 217). Έτσι, όταν οι Νεορεαλιστές προβάλλουν την πολυπολικότητα ως επεξήγηση για το ξέσπασμα πολέμων, είναι σημαντικό να ερευνήσουμε τις αφηγηματικές προϋποθέσεις που συγκροτούν τους πόλους ως εχθρούς αντί για φίλους, όταν οι Φιλελεύθεροι προβάλλουν την οικονομική αλληλεξάρτηση ως επεξήγηση για τη διατήρηση της ειρήνης, είναι σημαντικό να ερευνήσουμε τις αφηγηματικές συνθήκες που συγκροτούν κράτη με ταυτότητες που ενδιαφέρονται για το απελευθερωμένο εμπόριο και την οικονομική ανάπτυξη, και όταν τέλος, οι Μαρξιστές προβάλλουν τον καπιταλισμό ως επεξήγηση για τους τύπους του κράτους, είναι σημαντικό να ερευνήσουμε τους αφηγηματικούς όρους που συγκροτούν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (Wendt, 1999, σελ. 135-136 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 166). Όπως σημειώνει η Tannenwald (2005 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 166): «Οι ιδέες συνιστούν πνευματικές κατασκευές που φέρουν τα υποκείμενα, σύνολα από διακριτές πεποιθήσεις, αρχές και στάσεις που παρέχουν ευρείς προσανατολισμούς συμπεριφοράς και πολιτικής».⁸³ Υπάρχουν πολλά διαφορετικά είδη ιδεών. Η Tannenwald (2005, σελ. 15-16 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 167) προσδιορίζει τέσσερις κύριους τύπους:

- *Ιδεολογίες ή κοινά συστήματα αξιών* είναι το συστηματικό σύνολο δογμάτων και πεποιθήσεων που αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές ανάγκες και προσδοκίες μιας ομάδας, τάξης, κουλτούρας ή κράτους. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι η προτεσταντική ηθική ή πολιτικές ιδεολογίες, όπως ο φιλελευθερισμός, ο μαρξισμός, ο φασισμός κτλ.
- *Κανονιστικές αρχές* είναι οι αντιλήψεις περί σωστού και λάθους. Συντίθενται πάνω σε αξίες και στάσεις που προσδιορίζουν κριτήρια διάκρισης του σωστού από το λάθος ή του δικαίου από το άδικο ενώ υποδηλώνουν και σχετικά πρότυπα συμπεριφοράς. Π.χ. ο ρόλος των νορμών περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.
- *Αιτιοκρατικές πεποιθήσεις* είναι οι αντιλήψεις περί αιτίας-αποτελέσματος ή οι σχέσεις μέσων-σκοπών. Παρέχουν κατευθυντήριες γραμμές ή στρατηγικές για τα υποκείμενα προκειμένου να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Π.χ. οι αλλαγές στις αντιλήψεις περί αιτίας-αποτελέσματος των Σοβιετικών ηγετών για την αποτελεσματικότητα (ή συνεπέστερα για την αναποτελεσματικότητα) της χρήσης ισχύος, επηρέασαν την απόφασή τους το 1989 να μην χρησιμοποιήσουν βία για να συγκατήσουν την Ανατολική Ευρώπη υπό το σοβιετικό έλεγχο.

⁸³ Βλ. ακόμη Yee, 1996.

- *Συνταγές πολιτικής* είναι οι συγκεκριμένες προγραμματικές ιδέες που διευκολύνουν την κατάρτιση πολιτικής, προσδιορίζοντας τρόπους επίλυσης συγκεκριμένων προβλημάτων. Βρίσκονται στο κέντρο των πολιτικών αντιπαραθέσεων και συνδέονται με συγκεκριμένες στρατηγικές και πολιτικά προγράμματα.

Σε κάθε περίπτωση, όπως υπογραμμίζει ο Wendt, ο κονστρουκτιβισμός δεν αφορά αποκλειστικά στην «προσθήκη του ρόλου των ιδεών» στην κατανόηση των βασικών συστατικών της διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας των κρατών αλλά στην επισήμανση ότι η υλική ισχύς και το συμφέρον των τελευταίων διαμορφώνονται θεμελιωδώς από τις ιδέες και την κοινωνική τους αλληλεπίδραση.⁸⁴ Αυτή η προοπτική που αναγνωρίζει ότι τα συστήματα των κοινών ιδεών και πεποιθήσεων παρουσιάζουν επίσης δομικά χαρακτηριστικά (Reus-Smit, 2001, σελ. 216-217) απομακρύνει τους κονστρουκτιβιστές από τη διαρκή λογική της αναρχίας των ρεαλιστών, φέρνοντάς τους εγγύτερα σε μια –περισσότερο αισιόδοξη– *διαρκή λογική αλλαγής*. Σε αυτό το πλαίσιο, στο έργο του *Social Theory of International Politics* (1999), ο Wendt αναπτύσσει το καίριο κονστρουκτιβιστικό του επιχείρημα, ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία με τον Waltz (1979): την αλληλόδραση μεταξύ των κρατών σε ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από αναρχία (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 168). Για τον Wendt, ωστόσο, η αναρχία εκλαμβάνεται περισσότερο σε πολιτιστικούς παρά σε υλιστικούς όρους και δεν οδηγεί αποκλειστικά σε πρακτικές αυτοβοήθειας. Περαιτέρω μελέτη της διαλογικής διακρατικής αλληλόδρασης θα μας επέτρεπε να ανακαλύψουμε την ιδιαίτερη «κουλτούρα αναρχίας» που αναπτύσσεται ή θα μπορούσε να αναπτυχθεί μεταξύ των κρατών (ibid). Ο Wendt (1999, σελ. 246 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 168), προτείνει τρεις κύριους ιδεότυπους αναρχίας:

- *Στην κατά Hobbes κουλτούρα*, τα κράτη όντας σε μια φυσική και ως εκ τούτου συγκρουσιακή κατάσταση, βλέπουν εχθρικά το ένα το άλλο στη λογική του «πόλεμος όλων εναντίον όλων» (*bellum omium contra omnes*). Τα κράτη είναι αντίπαλοι και ο πόλεμος είναι ενδημικό χαρακτηριστικό του συστήματος – τα αίτια του πολέμου είναι συνάρτηση των διλημάτων ασφαλείας μεταξύ των κρατών, ήτοι των αμοιβαίων φόβων για επιβίωση. Σύμφωνα με τον Wendt, αυτός ο ιδεότυπος αναρχίας, κυριάρχησε στο διακρατικό σύστημα έως τον 17^ο αιώνα.
- *Στην κατά Locke κουλτούρα*, τα κράτη θεωρούν το ένα το άλλο αντίπαλο, αλλά υφίστανται και περιορισμοί. Τα κράτη δεν πασχίζουν να εξαφανίσουν το ένα το άλλο παρά

⁸⁴ Άλλοι μελετητές έχουν αμφισβητήσει τη δεινότητα της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης σε αυτό το σημείο, ισχυριζόμενοι ότι ο κονστρουκτιβισμός «έχει αποτύχει να κατανοήσει τον συστηματικό ρόλο που παίζουν οι ιδέες στα ζητήματα της διεθνολογικής έρευνας». Για αυτή την κριτική, βλ. J. Goldstein και R. Keohane (1993) (επιμ.), *Ideas and Foreign Policy: Beliefs, Institutions, and Political Change*, Ithaca: Cornell University Press, όπως αναφέρεται στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 297.

αναγνωρίζουν το εκατέρωθεν δικαίωμα ύπαρξης. Αυτός ο ιδεότυπος αναρχίας έγινε το κύριο χαρακτηριστικό του σύγχρονου διακρατικού συστήματος μετά την Ειρήνη της Βεστφαλίας το 1648.

- Στην κατά Kant κουλτούρα, τα κράτη βλέπουν φιλικά το ένα το άλλο, επιλύουν ειρηνικά τις διαφορές τους και αλληλοϋποστηρίζονται σε περίπτωση απειλής από τρίτους. Η κατά Kant κουλτούρα αναδύθηκε μεταξύ των αναπτυγμένων φιλελεύθερων δημοκρατιών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι τρεις αυτές διαφορετικές κουλτούρες αναρχίας μπορεί να εσωτερικεύονται σε διαφορετικούς βαθμούς. Ο Wendt (1999, σελ. 246 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 169) διακρίνει μεταξύ τριών βαθμίδων «πολιτιστικής εσωτερίκευσης»: Στην πρώτη βαθμίδα η δέσμευση στις κοινές ιδέες είναι ισχνή ενώ στην τρίτη ιδιαιτέρως ισχυρή. Το κίνητρο συμμόρφωσης στους «κανόνες του παιχνιδιού» συνδέεται δε με τον εξαναγκασμό στην κατά Hobbes κουλτούρα (εγγύτερη στη ρεαλιστική λογική), το συμφέρον στην κατά Locke κουλτούρα (εγγύτερη στη νεοφιλελεύθερη οπτική) και τη νομιμοποίηση στην κατά Kant κουλτούρα (συνεπέστερη με την κονστρουκτιβιστική λογική).

Στη βάση αυτών, στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, η αντιπαράθεση μεταξύ νεορεαλιστών και φιλελεύθερων διεθνιστών φαίνεται να αναπαράγει, με σύγχρονους όρους, την πρόκληση που αποτέλεσε για τη θεωρία του φυσικού δικαίου του Grotius η πολιτική φιλοσοφία του Hobbes κατά τον 17^ο αιώνα (Cox, 1981, σελ. 132). Τα εκατέρωθεν επιχειρήματα βασίστηκαν σε διαφορετικές θέσεις για τη φύση και την ουσία των ανθρώπων, του κράτους και του διακρατικού συστήματος. Ωστόσο, εγγύτερα στον κονστρουκτιβισμό και την κριτική θεωρία, ο Vico προσέφερε κατά τον 18^ο αιώνα μια εναλλακτική δυνατότητα υπέρβασης της αντίθεσης των αμοιβαία αποκλειόμενων θεωρήσεων: Δεν πρέπει να αναλογιζόμαστε τη φύση του ανθρώπου και των ανθρώπινων θεσμών (συμπεριλαμβανομένου του κράτους και του διακρατικού συστήματος) σε σχέση με αναλλοίωτες ουσίες/συστατικά αλλά ως μια συνεχής δημιουργία και αναδημιουργία νέων μορφών (ibid). Στο δυισμό της συνέχειας και της αλλαγής, όπου ο νεορεαλισμός υπογραμμίζει τη συνέχεια, η προοπτική του Vico τονίζει την αλλαγή. Όπως γράφει ο Vico «...ο κόσμος αυτός των Εθνών έχει βέβαια φτιαχτεί από ανθρώπους, ώστε η εκάστοτε περιβολή του πρέπει να συνδεθεί με τις τροποποιήσεις του ανθρώπινου πνεύματος» (Bergin και Fisch, 1970 στο Cox, 1981, σελ. 132). Αυτή δεν συνιστά μια δήλωση ακραίου ιδεαλισμού – ο κόσμος είναι δημιούργημα του νου. Για τον Vico, οι συνεχώς μεταβαλλόμενες μορφές του ανθρώπινου πνεύματος διαμορφώνονται από τη σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων. Η ανθρώπινη διάνοια,

συνιστά το μίτο που συνδέει το παρόν με το παρελθόν, ένα μέσο πρόσβασης στη γνώση αυτών των μεταβαλλόμενων μορφών της κοινωνικής πραγματικότητας (Cox, 1981, σελ. 132). Η ανθρώπινη φύση (οι τροποποιήσεις του ανθρώπινου πνεύματος) και οι ανθρώπινοι θεσμοί ταυτίζονται με την ανθρώπινη ιστορία. Μπορούν να γίνουν καταληπτοί σε γενετικούς και όχι σε ουσιοκρατικούς (όπως στο νεορεαλισμό) ή σε τελεολογικούς όρους (όπως στο λειτουργισμό) (ibid, σελ. 133). Υπό την προοπτική του Vico, δεν θα μπορούσε κάποιος να απομονώσει τον άνθρωπο και το κράτος από την ιστορία ώστε να προσδιορίσει τα συστατικά ή τις ουσίες τους ως να προηγούνταν αυτής, σαν η ιστορία να μην είναι παρά η καταχώρηση των αλληλεπιδράσεων ή των τροποποιήσεων αυτών των συστατικών. Η ενδεδειγμένη μελέτη των ανθρωπίνων υποθέσεων θα πρέπει να είναι σε θέση να αποκαλύψει τόσο τη συνοχή του ανθρώπινου πνεύματος και των θεσμών που είναι χαρακτηριστικά των διαφόρων περιόδων όσο και τη διαδικασία μέσω και δυνάμει της οποίας ένα τέτοιο συνεκτικό πλέγμα – μια ιστορική δομή – διαδέχεται ένα άλλο (ibid). Το πρόγραμμα του Vico, που μπορούμε πλέον να το ονομάσουμε κοινωνική επιστήμη, ήταν να φτάσει στη δημιουργία ενός «πνευματικού λεξικού» ή ενός συνόλου κοινών εννοιών, με το οποίο θα μπορούσε κανείς να αντιληφθεί τη διαδικασία της «διηνεκούς ιστορίας των ιδεών» ή τι συνιστά το κοινό γνώρισμα που προσδιορίζει την αλληλουχία των αλλαγών που υφίσταται η ανθρώπινη φύση και οι θεσμοί (ibid). Το λάθος κι η ματαιοφροσύνη για τα οποία ο Vico επικρίνει τους λόγιους που «πιστεύουν ότι ό,τι γνωρίζουν είναι τόσο παλιό όσο ο κόσμος», συνίσταται στο ότι αναλύουν έναν τρόπο σκέψης που προέρχεται από μια συγκεκριμένη φάση της ιστορίας (κι έτσι από μια συγκεκριμένη δομή κοινωνικών σχέσεων) κι έπειτα τεκμαίρονται ότι η ισχύς του είναι καθολική (ibid). Αυτό συνιστά λάθος τόσο του νεορεαλισμού όσο και γενικότερα, ατελές θεμέλιο της θεωρίας επίλυσης προβλημάτων. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί ασφαλώς την πρακτική χρησιμότητα του νεορεαλισμού και της θεωρίας επίλυσης προβλημάτων – εντός των ιδεολογικών τους περιορισμών. Η προσέγγιση του Vico, όμως, είναι σε αντίθεση αυτών, αυτή της κριτικής θεωρίας περί της παγκόσμιας τάξης (ibid) και της ενεργοποίησης προοπτικών αλλαγής της.⁸⁵

3.3. Κονστрукτιβισμός και Διεθνείς Σχέσεις: Μια Γενεαλογία

⁸⁵ Βλ. ακόμη Alker, 1996.

Phenomena are the result of human action

but not of human design

David Hume

Το διαχρονικά κεντρικό αντικείμενο των διεθνών σχέσεων συνίσταται στα σύγχρονα κυρίαρχα κράτη και τις σχέσεις που αυτά αναπτύσσουν μεταξύ τους. Το ίδιο το διακρατικό σύστημα αποτελεί «ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα σε ομάδες αποτελούμενες από ανθρώπους» (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 19). Από τα τέλη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οπότε και άρχισε να αναπτύσσεται η επιστήμη των διεθνών σχέσεων⁸⁶ και ως τις μέρες μας⁸⁷ έχουν διεξαχθεί τρεις μεγάλες θεωρητικές αντιπαραθέσεις στους κόλπους τους, μεταξύ «θεωρητικών παραδειγμάτων» (κατά Thomas Kuhn) ή «ερευνητικών προγραμμάτων» (κατά Imre Lakatos), ενώ στην παρούσα φάση μία νέα βρίσκεται σε εξέλιξη.⁸⁸

- μεταξύ ουτοπικού φιλελευθερισμού και ρεαλισμού
- μεταξύ των παραδοσιακών προσεγγίσεων και του συμπεριφορισμού
- μεταξύ των υποστηρικτών νεορεαλισμού-νεοφιλελευθερισμού και αυτών του νεομαρξισμού και τέλος,
- μεταξύ των καθιερωμένων παραδόσεων και των μεταθετικιστικών εναλλακτικών προσεγγίσεων (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 64-65).

Προς εξυπηρέτηση του σκοπού της παρούσης διατριβής, η επικέντρωσή μας θα περιοριστεί σε αυτές τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις που συνέβαλαν στην ανάδυση του κονστρουκτιβισμού στη μελέτη καταρχήν των διεθνών σχέσεων και στην συνέχεια, διά της πολιτικής επιστήμης και του κοινωνιολογικού θεσμισμού, της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ).

⁸⁶ Η παράδοση του διεθνολογικού στοχασμού αρχίζει να αναπτύσσεται κατά το 19^ο αιώνα μέσα από το Διεθνές Δίκαιο και τη Διπλωματική Ιστορία, φθάνοντας μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και το Μεσοπόλεμο (1914-1939), όπου και θεσμικά πλέον οι Διεθνείς Σχέσεις (ΔΣ) αποκτούν το καθεστώς ενός διακριτού επιστημονικού κλάδου (discipline) (Μακρή, 2002, σελ. 18). Το πρώτο Τμήμα ΔΣ ιδρύθηκε στο Aberystwyth (πανεπιστήμιο Ουαλίας) το 1919. Ακολούθησαν το 1923 το LSE και η Οξφόρδη το 1930 (ibid, υποσ.).

⁸⁷ Δεδομένου, ωστόσο, ότι σήμερα οι ΔΣ δεν εστιάζουν αποκλειστικά στις πολιτικές σχέσεις μεταξύ κρατών αλλά και σε μια σειρά άλλων θεμάτων, όπως η οικονομική αλληλεξάρτηση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το περιβάλλον, οι διεθνείς οργανισμοί, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, η ανάπτυξη, η τρομοκρατία κ.λπ, ενδεχομένως ο όρος «Διεθνείς Σπουδές» ή «Διεθνής Πολιτική» που έχει αντιπροταθεί από κάποιους μελετητές να περιγράφει συνεπέστερα την εν λόγω επιστήμη (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 62).

⁸⁸ Βλ. επίσης Weaver, 1996. Βλ. και **Appendix I, II, III.**

Το όραμα του Προέδρου Wilson για τη δημιουργία ενός κόσμου «ασφαλούς για τη δημοκρατία» σχηματοποιήθηκε σαφώς στη θεωρία του Ουτοπικού Φιλελευθερισμού, που κυριάρχησε κατά τη δεκαετία του 1920, τονίζοντας τη σημασία του διεθνούς δικαίου, των διεθνών οργανισμών, του εποικοδομητικού ρόλου της κοινής γνώμης, της αλληλεξάρτησης και της συνεργασίας (ως collective security) για την προώθηση της δημοκρατίας και την επικράτηση της παγκόσμιας ειρήνης (ibid, σελ. 67, 78).⁸⁹ Η ορθολογική, ειρηνική πρόοδος είναι εφικτή· η σύγκρουση και η δυσαρμονία δεν είναι ενδημικές στην ανθρώπινη κατάσταση. Σε αυτό το περιβάλλον, οι ιδεαλιστές αντιπαρέβαλλαν στην «πολιτική της ισχύος» την ηθική και τη δικαιοσύνη, «αναδεικνύοντας τη μαθησιακή ικανότητα του ανθρώπου να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του προς όφελος του συνόλου» (Κουλουμπής, 1995, σελ. 9-10 στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 65). Ωστόσο, η οικονομική κρίση του 1929 και η κατάρρευση της Κοινωνίας των Εθνών απέδειξαν ότι η αλληλεξάρτηση δεν σηματοδοτούσε αυτόματα την ειρηνική συνύπαρξη, αντίθετα, οι επεκτατικές πολιτικές ισχύος χωρών, όπως η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μπορούσαν ενδεχομένως να γίνουν καλύτερα κατανοητές υπό τους όρους των μεγάλων κλασικών ρεαλιστών. Η απάντηση του Ρεαλισμού κατά τις δεκαετίες 1930-1950 εστίασε, ως εκ τούτου, σε έννοιες όπως, το εθνικό συμφέρον και η ασφάλεια, οι πολιτικές ισχύος, η επιθετικότητα, η σύγκρουση και ο πόλεμος (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 73, 78). Θεμέλιο της διεθνούς θεωρίας των ρεαλιστών καθίστατο η διάκριση μεταξύ των εσωτερικών και των διεθνών σχέσεων των κρατών (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 4).

Σε αυτό το πλαίσιο, το έργο του Γερμανού επιστήμονα H. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* (1948) αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες καταθέσεις θεμελίωσης της διεθνολογικής ρεαλιστικής παράδοσης. Πιο συγκεκριμένα, για τον Morgenthau, η ανθρώπινη φύση αποτελεί τη βάση των διεθνών σχέσεων (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 74). Τα κράτη, που αναγνωρίζονται ως οι πρωταρχικοί φορείς δράσης στη διεθνή арена, όπως και οι άνθρωποι με την έμφυτη τάση τους για κυριαρχία (animus dominandi), ανταγωνίζονται μεταξύ τους για εξουσία και επιρροή (ibid, σελ. 122). Η αντιπαράθεση/πόλεμος – παρά η συνεργασία – αποτελεί εγγενές στοιχείο των διεθνών σχέσεων καθώς το διεθνές δίκαιο και κατ' επέκταση η διεθνής ηθική και συνεργασία στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών υποτάσσονται στη *raison d'état*, τη *Realpolitik*, ήτοι τη λελογισμένη βία υπέρ της διασφάλισης του εθνικού συμφέροντος. Το διακρατικό σύστημα είναι άνισο (ιεραρχία ισχύος) ώστε το

⁸⁹ Βλ. και Walt, 1998, σελ. 32.

κυρίαρχο στοιχείο στον κόσμο είναι η σύγκρουση. Ενόσω στον αξιακό πυρήνα του Ρεαλισμού τοποθετείται η εθνική ασφάλεια ως η μόνη⁹⁰ περιοριστική ηθική των πολιτικών επιλογών, τα κράτη δεν έχουν άλλη επιλογή από το να συσσωρεύουν στρατιωτική ισχύ που θα τους εξασφαλίσει την ασφάλειά τους μέσα σε έναν κόσμο αβεβαιότητας (ibid, σελ. 111, 192) . Ο μόνος τρόπος και λύδια λίθος για την πρόληψη του πολέμου μέσα στη συνεχή κλιμάκωση του φόβου, η οποία προωθείται από το περιβάλλον της διεθνούς αναρχίας – ήτοι του διεθνούς συστήματος που δεν καθοδηγείται από κάποια υπερκείμενη αρχή που να μπορεί να εγγυηθεί την ασφάλεια/τάξη σε παγκόσμια κλίμακα – είναι η δημιουργία μιας αποτελεσματικής ισορροπίας δυνάμεων (Walt, 1998, σελ. 31).⁹¹

Στη συνέχεια, η δεύτερη μεγάλη αντιπαράθεση της επιστήμης των διεθνών σχέσεων επικεντρώθηκε σε ζητήματα μεθοδολογίας. Σε αυτό το επίπεδο, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε σε εννοιολογικά και φιλοσοφικά ερωτήματα που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο ο διεθνολόγος ως επιστήμονας διεξάγει την έρευνά του. Η αντιπαράθεση αυτή θα μπορούσε να συνοψιστεί στο ερώτημα: Είναι δυνατό και σε ποιο βαθμό οι διεθνείς σχέσεις, δεδομένης της φύσης της πολιτικής πραγματικότητας, να μελετηθούν με αντικειμενικές θετικιστικές μεθόδους (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 334); Υπάρχει ένας «πραγματικός κόσμος» της διεθνούς πολιτικής που λειτουργεί σύμφωνα με τη δική του αντικειμενική/νομότυπη κανονικότητα (Waltz), η οποία μπορεί να εντοπιστεί και να ερμηνευτεί με όρους εμπειρικών μοντέλων και θεωριών (ibid, σελ. 342); Για τους κλασικούς διεθνολόγους, η προσέγγιση των διεθνών σχέσεων ήταν κυρίως ιστορική και ανθρωπιστική· τοποθετώντας την κριτική ικανότητα στο επίκεντρο της θεωρίας τους, ιδιαίτερη έμφαση προσέδιδαν στον αξιακό τους χαρακτήρα σε σχέση με την τάξη, την ελευθερία, τη δικαιοσύνη κ.λπ. (ibid, σελ. 79, 106). Περαιτέρω, όπως δηλώνει ο E. H. Carr, στις φυσικές επιστήμες τα γεγονότα υφίστανται ανεξάρτητα από τι σκέφτεται ο καθένας για αυτά ενόσω στις πολιτικές επιστήμες, που ασχολούνται με την ανθρώπινη συμπεριφορά, τέτοια γεγονότα δεν υφίστανται.⁹² Στον αντίποδα, η ραγδαία ανάπτυξη της εν λόγω επιστήμης μετά το Β΄

⁹⁰ Η απαισιόδοξη οπτική και ο αμοραλισμός για τα οποία ο Ρεαλισμός πολλάκις επικρίθηκε ότι προωθεί για τα πολιτικά δρώμενα, μπορεί να γίνουν κατανοητά υπό μια διαμετρικώς αντίθετη λογική: τα ορθολογικής φύσης κράτη θα επιδιώξουν να τις αμβλύνουν, αφού κατανοούν τις αιτίες του πολέμου, ανακαλύπτοντας τρόπους για τη μείωση των κινδύνων που θέτουν το ένα για το άλλο (Snyder, 2004, σελ. 55). Στην κριτική του Ιδεαλισμού ανιχνεύεται η ηθική ακριβώς του Ρεαλισμού: είναι ο σκληρός πραγματισμός σχετικά με την συσχετιστική διαμόρφωση της ισχύος, τον οποίο οι υποστηρικτές του τελευταίου υιοθετούν, αυτός που πράγματι μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ενός πιο ειρηνικού κόσμου (ibid).

⁹¹ Βλ. και Burchill, 2001.

⁹² Carr, 1962, σελ. 22 στο Kubalkova, 1998, σελ. 33, όπως αναφέρεται στο Manners, 2002, σελ. 11.

Παγκόσμιο Πόλεμο στις ΗΠΑ σε συνάρτηση με την επανάσταση του συμπεριφορισμού που έλαβε χώρα στην πολιτική επιστήμη αυτής της χώρας κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, φέρνει στο προσκήνιο μια νέα γενιά διεθνολόγων, η οποία αναπτύσσει μια αυστηρά μεθοδολογική προσέγγιση (ibid, σελ. 335). Οι νέοι αυτοί επιστήμονες επιλέγουν να ασχοληθούν με την ταξινόμηση, τη μέτρηση και την εξήγηση των κοινωνικών σχέσεων, προσπαθώντας να διατυπώσουν γενικούς νόμους-πρότυπα συμπεριφορών που να επαληθεύουν τις υποθέσεις τους, αναζητώντας την κανονικότητα ακριβώς της διεθνούς συμπεριφοράς και ως εκ τούτου τη διαχρονικότητα των διεθνών φαινομένων (ibid, σελ. 80, 106).⁹³ Στη μεθοδολογία τους και για τις διεθνείς σχέσεις, οι αξίες και τα δεδομένα δεν μπορούν να ταυτίζονται εφόσον οι πρώτες δεν μπορούν να εξηγηθούν επιστημονικά εκπεφρασμένες σε ποσοτικά μεγέθη που να επιτρέπουν την πρόβλεψη (ibid, σελ. 81, 336-7). Ο θετικισμός της περιόδου προέβη για πρώτη φορά με συστηματικό τρόπο στη διάκριση μεταξύ γεγονότων και αξιών, προσάπτοντας μια μεταφυσική και κανονιστική χροιά σε κάθε μη εμπειρική διαδικασία παραγωγής της γνώσης (Μακρής, 2002, σελ. 33).

Δεδομένης της προέλευσης της έρευνας για τις διεθνείς σχέσεις και όπως σχηματοποιήθηκε στην άρθρωση των επιχειρημάτων τόσο των Νεοφιλελεύθερων όσο και των Νεορεαλιστών, η θεωρητική πρόκληση του συμπεριφορισμού και η αποδοχή των μεθόδων του έλαβε χώρα κυρίως στο εσωτερικό της αμερικανικής ακαδημαϊκής κοινότητας.⁹⁴ Επιπλέον, οι εν λόγω διεθνολόγοι επιδίωξαν να εφαρμόσουν τη μικροοικονομική θεωρία των νεοκλασικών οικονομολόγων – που θεωρήθηκε ότι αφορά όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης συμπεριφοράς – στις διεθνείς σχέσεις, συνάγοντας διαφορετικά συμπεράσματα για τη δυναμική της διεθνούς συνεργασίας (Reus-Smit, 2001, σελ. 209). Η θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής, αποκαλούμενη και μεθοδολογικός ατομικισμός, θεωρεί τα άτομα ως λογικά και ιδιοτελή σε μια διαρκή προσπάθεια βελτίωσης της θέσης τους. Αυτό βέβαια ισχύει και για τους πολιτικούς – οι επιλογές

⁹³ Το πρόγραμμά τους ως ποσοτικής έρευνας περιλαμβάνει και επεξηγηματική ανάλυση, ενώ οι μελέτες τους είναι νομοθετικές (ερμηνευτικές και γενικευτικές) και όχι ιδιογραφικές (περιγραφικές και εξειδικευμένες στο χρόνο-ιστορία και στο χώρο-πολιτισμό) - όπως στην περίπτωση των κλασικών (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 348).

⁹⁴ Η αντιπαράθεση αυτή ταυτίζεται συνολικά με την συμπεριφορική επανάσταση γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες και οριοθετείται σε μεγάλο βαθμό από την λεγόμενη «αμερικανοποίηση των διεθνών σχέσεων» (Μακρής, 2002, σελ. 20). Ο όρος ανήκει στον George (1994). Στους λόγους για τους οποίους οι ΔΣ αναπτύχθηκαν ως διακριτός επιστημονικός κλάδος στις ΗΠΑ μεταπολεμικά αναφέρονται κυρίως η ανάδειξη τους ως παγκόσμιας δύναμης και ως εκ τούτου η σύνδεση της έρευνας με τις ανάγκες της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής (βλ. Hoffmann, 1977, σελ. 41-60 στο Μακρής, 2002, σελ. 20). Στην αμερικανοποίηση των ΔΣ, περαιτέρω, ο Manners (2002, σελ. 20) εντοπίζει και την εξέλιξή τους υπό διπολικές αντιθέσεις του τύπου αμερικανικό/αντιαμερικανικό, δημοκράτες/ρεπουμπλικανοί, επιστήμη/θρησκεία, θετικιστικός/μεταθετικιστικός.

των οποίων αντανakλούν τις ενέργειες των κρατών. Όπως αποτυπώνεται στο έργο του Wendt (1999, σελ. 47-192 στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 67), τα κράτη σύμφωνα με τη νεορεαλιστική προσέγγιση, «έχουν αντίστοιχο ρόλο με αυτόν των επιχειρήσεων και συμπεριφέρονται ως μεγιστοποιητές του κέρδους τους στο διεθνές σύστημα, το οποίο παρομοιάζεται με την αγορά». Τα αποτελέσματα την ανατροφοδότησης από την αγορά, στη συνέχεια, αναγκάζουν ορισμένα κράτη να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους (Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 67). Απέναντι στον ορθολογισμό αλλά και στον θετικισμό αυτών των επιστημόνων καταφέρονται οι κριτικοί στοχαστές, αμφισβητώντας τα επιστημονικά και μεθοδολογικά, όσο και τα οντολογικά και κανονιστικά τους συμπεράσματα στο σύνολό τους (Reus-Smit, 2001, σελ. 209).

Τις δεκαετίες του 1950-70, το εμπόριο, οι επενδύσεις, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες άρχισαν να αποτελούν σημαντικά κεφάλαια στις σχέσεις των φιλελεύθερων δυτικών δημοκρατιών – ως κρατών πρόνοιας που προωθούσαν τη μαζική κατανάλωση, προτάσσοντας την ευημερία των πολιτών ως πρωταρχικό τους μέλημα – καθώς ορισμένες διασυνοριακές δραστηριότητες δημιουργούσαν ευκαιρίες για αμοιβαία επωφελείς μακροπρόθεσμες συνεργασίες στη βάση της ύπαρξης κοινών συμφερόντων (λειτουργική αντίδραση στα δομικά κίνητρα που παρείχε η διεθνής οικονομία) (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 83-84). Σε αυτή τη βάση, οι νεοφιλελεύθεροι θεωρητικοί αποκηρύσσοντας τον άκρατο ιδεαλισμό του κλασικού τους παρελθόντος, βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να επαναπροσδιορίσουν τις ιδέες τους για τις προοπτικές της ποιοτικής αλλαγής του διεθνούς συστήματος προς την πρόοδο – διά της περιφερειακής ενοποίησης (Haas, 1958, 1964)⁹⁵ και των διεθνών οργανισμών/καθεστώτων,⁹⁶ της αλληλεξάρτησης (Mitrany, 1975⁹⁷ Keohane και Nye 1977, 1989) και της φιλελεύθερης δημοκρατίας.⁹⁸

⁹⁵ B. Haas (1958), *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957*, Stanford: Stanford University Press και Idem (1964), *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organisation*, Stanford: Stanford University Press.

⁹⁶ Τα διεθνή «καθεστώτα» (regimes) ορίζονται ως σειρές συμφωνιών που δομούν ένα κοινό αποδεκτό κανονιστικό πλαίσιο συγκλινουσών προσδοκιών για συγκεκριμένες δραστηριότητες ή ζητήματα παγκοσμίου ενδιαφέροντος (βλ. και Keohane, 1984, σελ. 88-89 στο Στεφάνου, 1999, σελ. 265). Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ καθεστώτων και οργανισμών, ο Keohane (1989, σελ. 4 στο Χρυσόχοου, 2006, σελ. 84) σημειώνει ότι οι δεύτεροι εμπεριέχονται στα πρώτα: «το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των οργανισμών είναι να παρακολουθούν, να διαχειρίζονται και να μεταβάλλουν την επιχειρησιακή δράση των πρώτων».

⁹⁷ D. Mitrany (1966), *A Working Peace System*, Chicago: Quadrangle Books και Idem (1975), *The Functional Theory of Politics*, London: Martin Robertson.

⁹⁸ Βλ. για τον Κοινωνιολογικό Φιλελευθερισμό του Deutsch (1957) στο Jackson και Sørensen, 2006a σελ. 84, σελ. 169-170. Βλ. για τον Φιλελευθερισμό της Αλληλεξάρτησης και τον Θεσμικό Φιλελευθερισμό στο ibid, σελ. 84-6, 177, 181, 184. Τέλος, για τον Δημοκρατικό Φιλελευθερισμό του Doyle (1983), βλ. ibid, σελ. 86, 186, 205-206. Βλ. επίσης Walt, 1998, σελ. 39.

Η ενσωμάτωση του εκσυγχρονισμού και της προόδου στη θεωρητική του βάση, κατέστησε τον φιλελευθερισμό περισσότερο δεκτικό και πρόσφορο ως προς την μελέτη των ραγδαίων κοινωνικών, οικονομικών, θεσμικών και πολιτικών μεταβολών της εποχής. Ωστόσο, παρά την εκλέπτυνση των εκδοχών του, ο Νεοφιλελευθερισμός δεν κατάφερε να εξηγήσει την παρατεταμένη αντιπαλότητα Ανατολής και Δύσης που παρέμενε το κεντρικό στοιχείο των διεθνών σχέσεων τις δεκαετίες 1970-1980 (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 87). Σε αυτό το περιβάλλον, ανακινήθηκε από το Waltz και το έργο του *Theory of International Politics* (1979) μια επανατοποθέτηση των αρχών του Ρεαλισμού, σημαντικά διαφοροποιημένης, ως βασισμένης στην εμπειρική ανάλυση της διεθνούς πολιτικής διά της μεθοδολογίας του κριτικού ορθολογισμού και των εφαρμογών της στην μικροοικονομική θεωρία, που ονομάστηκε Νεορεαλισμός ή δομικός (συστημικός) ρεαλισμός. Εμπνευσμένος από τις επιστημονικές φιλοδοξίες του συμπεριφορισμού για την αναζήτηση μιας θετικιστικής κοινωνικής επιστήμης, ο Waltz επιχείρησε να διατυπώσει νόμους για τις διεθνείς σχέσεις ερμηνεύοντας τη φύση και τη λειτουργία του διεθνούς συστήματος με επιστημονική εγκυρότητα (θέτοντας ως κριτήριο τη διατύπωση περιγραφικών/εμπειρικών κανόνων και όχι αξιακών/κανονιστικών), αγνοώντας τα ηθικά διλήμματα της εξωτερικής πολιτικής που συναντάμε στο έργο του Morgenthau (ibid, σελ. 87, 133). Κατά τον Waltz, η διάθεση για σύγκρουση δεν οφείλεται στη φύση των κρατών αλλά στη δομή του συστήματος (η αντιπαλότητα γίνεται κατανοητή με δομικούς όρους) που είναι άναρχο – λόγω της απουσίας μιας παγκόσμιας διακυβέρνησης – και που ως εκ τούτου προκρίνει την πολιτική της ισχύος (δομικοί περιορισμοί στη διαχείριση των διεθνών ζητημάτων, με τη διεθνή αναρχία να συνιστά ανεξάρτητη μεταβλητή, αφού οι δομικές της ιδιότητες συνιστούν σύνολα περιορισμών ως προς τη διεθνή δράση) για την επιβίωση των κρατών (ibid, σελ. 135-6). «Η αναρχία μπορεί να παραγάγει τάξη, αλλά αναχαιτίζει την αποτελεσματική και μακροπρόθεσμη συνεργασία μεταξύ κρατών λόγω της θεμελιωδώς ανταγωνιστικής και ορθολογιστικής φύσης του διακρατικού παιγνίου» (Rosamond, 2006, σελ. 198). Ενώ οι λειτουργίες των κρατών είναι παρόμοιες, η ισχύς τους αποκλίνει (σχετική κατανομή ισχύος) (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 133-4). Η δομή του συστήματος μεταβάλλεται όταν μεταβάλλεται η κατανομή της ισχύος μεταξύ των μονάδων του, επαναπροσδιορίζοντας μια νέα ισορροπία δυνάμεων. Η διεθνής συνεργασία, εάν κι εφόσον της αναγνωριστεί η πιθανότητα να επικρατήσει, αυτό θα ήταν δυνατό μόνο σε συνθήκες παγκόσμιας ηγεμονικής διακυβέρνησης, όπου η ηγεμονική δύναμη ενεργοποιώντας την ισχύ της, μπορεί να

δημιουργήσει και να επιβάλλει εκείνους τους θεσμικούς κανόνες που είναι απαραίτητοι για να διατηρήσουν τη συνεργασία ανάμεσα κράτη (Reus-Smit, 2001, σελ. 211).

Ο δομικός ντετερμινισμός του Νεορεαλισμού με την ανεπάρκεια αιτιολόγησης του στοιχείου της διεθνούς αλλαγής, τον συντηρητικό προσανατολισμό ως προς το μέλλον της διεθνούς τάξης, την αδυναμία του να προβλέψει την άρδην ανατροπή του μεταπολεμικού status quo, την υποβάθμιση του ρόλου του διεθνούς δικαίου (ως δικαίου των ισχυρών) και των μη κυβερνητικών οργανισμών, και την αμφισβήτηση της προόδου στη διεθνή πολιτική, όξυνε την κριτική ενάντια στο υπόδειγμά του.⁹⁹ Αλλά και ο Νεοφιλελευθερισμός κατέστη αντικείμενο ευρείας κριτικής εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπισε ως προς τη συμμόρφωση των κρατών σε κανονιστικά πρότυπα, της τάσης του να επικεντρώνεται σε περιόδους ειρήνης και ευημερίας (πρβλ. σχετική κριτική για την τάση του νεολειτουργισμού σε αναφορά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση να επικεντρώνεται στα αποτελέσματα της διάχυσης σε μη συγκρουσιακούς χώρους της πολιτικής) που καθιστούν ευκολότερες τις αποφάσεις της εξωτερικής πολιτικής αλλά και λόγω του λειτουργικού-εργαλειακού ρόλου που θεωρήθηκε ότι απέδιδε στους διεθνείς θεσμούς.¹⁰⁰ Το νέο κύμα της νεοφιλελεύθερης ηγεμονικής θριαμβολογίας που ακολούθησε τον τερματισμό του Ψυχρού Πολέμου, ωθούμενο από την αντίληψη περί του «Τέλους της Ιστορίας» ως ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας μετά την ήττα του κομμουνισμού και την θεωρούμενη τελική οικουμενική επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας (Fukuyama, 1989, 1992), μετριάστηκε άλλωστε μετά την 11/9 αλλά και την παραδοχή του εύθραυστου της δημοκρατικής διαδικασίας που επαληθεύτηκε από τις σύγχρονες προσπάθειες εκδημοκρατισμού στη Μέση Ανατολή.¹⁰¹ Εξάλλου, μετά το 1980 επιχειρήθηκε και επιτεύχθηκε, με προεξέχουσα τη συμβολή του Keohane (1986, 1989, 1990), η λεγόμενη «neo-neo synthesis» για τη δόμηση της κρατικής συμπεριφοράς σε συνθήκες διεθνούς αναρχίας, ως μεθοδολογική, θεωρητική και ερευνητική

⁹⁹ Διαχωρίζοντας τη δομή του διεθνούς συστήματος από τις διαδικασίες που συντελούνται μεταξύ και ανάμεσα των μονάδων (κρατών) που το συνθέτουν, ο νεορεαλισμός αδυνατεί να ενσωματώσει και ως εκ τούτου να εξηγήσει (πολλώ δε μάλλον να προβλέψει) την αλλαγή του συστήματος (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 145). Βλ. και Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 67. Πρβλ. σχετική κριτική και του Ruggie (1998b, σελ. 874), όταν αναφέρει ότι «το μοντέλο του Waltz περιέχει μόνο μια αναπαραγωγική αλλά όχι μετασχηματιστική λογική». Βλ. επίσης Ruggie, 1995. Βλ. και **Appendix III, IV.**

¹⁰⁰ Ακόμη παραπέρα στη σύγχρονή μας εποχή, αν προσπαθήσουμε να συνθέσουμε λ.χ. τις παραδοχές του Θεσμικού και του Δημοκρατικού Φιλελευθερισμού, θα δυσκολευτούμε να ερμηνεύσουμε τη στάση της Αμερικανικής Προεδρίας Bush για τον προληπτικό πόλεμο, που ενώ ενστερνίζεται το πρόταγμα για την εξάπλωση και προώθηση της δημοκρατικής διακυβέρνησης παγκοσμίως με σκοπό την επικράτηση της διεθνούς ειρήνης (Doyle's democratic peace theory) και τη νίκη επί της τρομοκρατίας, «γυρίζει την πλάτη της» στους διεθνείς θεσμούς των οποίων οι φιλελεύθεροι θεσμιστές υπεραμύνονται (Snyder, 2004, σελ. 57-58). Πρβλ. επίσης Mearsheimer, 1994/1995.

¹⁰¹ Βλ. και στον ίδιο, Fukuyama, 1999. Βλ. επίσης Kontoudaki, 2003.

ώσωση μεταξύ νεοφιλελεύθερης θεσμικής θεωρίας και νεορεαλισμού στη βάση της κοινής νεωτερικής ορθολογικής συλλογιστικής τους και της ατομιστικής και υλιστικής αντίληψής τους για τον κόσμο και της πεποίθησης ότι η αναρχία σταδιακά αντικαθίσταται από το φαινόμενο της αλληλεξάρτησης (Μακρής, 2002, σελ. 39).¹⁰²

Σε γενικές γραμμές κατά το τέλος του διπολισμού και την απορρύθμιση του διεθνούς συστήματος που ακολούθησε με την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και την αναδιάταξη των ευρωπαϊκών συνόρων χωρίς κάποια παγκόσμια σύρραξη, οι κλασικές θεωρήσεις της διεθνούς πολιτικής φάνηκε να υπερφαλαγγίζονται από τη μετανεωτερική αμφισβήτηση του εθνοκρατικού μοντέλου του διεθνούς συστήματος και της αμφισβήτησης του κράτους ως δεσπόζουσας εμπειρικής μονάδας και συντελεστή ισχύος και ανάλυσης στη διεθνή σκηνή, τις μετα-υλιστικές αναζητήσεις που συνδέονταν με προβλήματα οικουμενικής εμβέλειας, όπως τα οικολογικά, και γενικά τη συζήτηση που ξέσπασε για τις συνέπειες στη δομή του συστήματος και στη διαρρύθμιση των ρόλων των βασικών παικτών του υπό τις συνθήκες της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης.¹⁰³

Σε αυτή τη συμβολή, νέες σχολές σκέψης που ονομάστηκαν μεταθετικιστικές – στις οποίες εντάσσεται και ο κονστρουκτιβισμός – άρθρωσαν τα επιχειρήματά τους, εκτείνοντας την αμφισβήτησή τους τόσο σε επίπεδο αρχών για την κοινωνική έρευνα όσο και σε επίπεδο επιστημονολογικό, μεταγγίζοντας τον μετανεωτερικό, ηπειρωτικό κυρίως, φιλοσοφικό σκεπτικισμό στις διεθνείς σχέσεις και συνδέοντας τη διεθνή θεωρία με τους παρατεταμένους κοινωνιολογικούς προβληματισμούς για την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Στο πρώτο επίπεδο, οι στοχαστές της κριτικής θεωρίας απομακρύνονται καταρχήν από την παραδοσιακή προσέγγιση που αποδίδει έμφαση στην επιστημονική αμεροληψία και στην αποστασιοποίηση του ερευνητή από το αντικείμενο της έρευνάς του¹⁰⁴ ενώ στο δεύτερο επίπεδο, από τα βασικά αξιώματα του θετικισμού – ως οι λιγότερο δεκτικοί στην ερευνητική ατζέντα της κοινωνικής επιστήμης για την πιθανότητα της αντικειμενικής γνώσης.¹⁰⁵ Οπλισμένος με τα γνωσιοθεωρητικά εργαλεία της “postmodern condition”¹⁰⁶ και υπό εξίσου σκεπτικιστική λογική

¹⁰² Βλ. και Powell, 1994.

¹⁰³ Βλ. σχετικά Stubbs και Underhill, 2000· Scholte, 2000· Hirst και Thompson, 1999· Held, 1992· Idem, 1995· Held, McGrew, Goldblatt και Perraton, 1999· Held και McGrew, 2000· Falk, 2000 και Φραγκονικολόπουλος, 2000. Για τη σχέση της θεωρίας του κονστρουκτιβισμού με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης βλ. ειδικότερα Risse, 2004. Βλ. και **Appendix II, IV.**

¹⁰⁴ Η γνώση, όπως διατείνονται, αντανakλά τα συμφέροντα του εκάστοτε παρατηρητή και είναι πάντα μεροληπτική ως απότοκος της κοινωνικής οπτικής του γωνίας (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 363).

¹⁰⁵ Βλ. επίσης Linklater, 1996.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Lyotard και το ομώνυμο έργο του, η μετάβαση στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες σηματοδότησε τον ριζικό μετασχηματισμό της διαδικασίας παραγωγής της γνώσης και ως εκ τούτου του ίδιου του Υποκειμένου της

που συνδέεται με την επιρροή από την ηπειρωτική φιλοσοφία, ο μετανεωτερισμός εντάσσεται στις διεθνείς σχέσεις κατά τη δεκαετία του 1980, θέτοντας τις βασικές προϋποθέσεις μίας εκ βαθέων ενδοσκόπησης της διεθνολογικής σκέψης και κουλτούρας στη νέα εποχή (Μακρής, 2002, σελ. 15) και αμφισβητώντας τη σύγχρονη πεποίθηση για την ύπαρξη αντικειμενικής γνώσης σχετικά με τα κοινωνικά φαινόμενα και τη διάκριση υποκειμενικού και αντικειμενικού που καθιέρωσε ο θετικισμός.¹⁰⁷ Ο σκεπτικισμός αφορά την πιθανότητα ύπαρξης μιας τέτοιας αντικειμενικής αλήθειας ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου ή πολιτισμού (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 343, 366). Το χειραφετικό πρόταγμα του μετανεωτερισμού βρίσκεται στην αποδομητική κριτική του για τις κλασικές θεωρίες, αφού δεν αναγνωρίζει κανένα ανεξάρτητο και αμερόληπτο κριτήριο για την επαλήθευσή τους. Έτσι, η κοινωνική επιστήμη δεν είναι ουδέτερη, αλλά ιστορική, πολιτισμική και πολιτική, συνεπώς μεροληπτική (ibid, σελ. 367). Η γνώση, τέλος, αποτελεί εξουσιαστικό όπλο στο βαθμό που εκπορεύεται και διευρύνει τις υφιστάμενες σχέσεις ισχύος (ibid).¹⁰⁸

Η μεταθετικιστική συζήτηση των διεθνών σχέσεων και εν γένει των κοινωνικών επιστημών στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα,¹⁰⁹ είναι ως εκ τούτων κατ' ουσίαν μια επιστημονολογική συζήτηση,¹¹⁰ η οποία αποσκοπεί στην αποδόμηση του βασικού νεωτερικού μεθοδολογικού εργαλείου της πλειοψηφίας των επιστημονικών προσεγγίσεων – τον θετικισμό, αλλά και άλλων κυρίαρχων μεθοδολογικών επιλογών, δομιστικών, λειτουργικών, συστημικών, ιστορικών ή ποσοτικών. Στο στόχαστρο όλων των μετανεωτερικών διεθνολογικών επιστημονικών ρευμάτων βρίσκεται το οντολογικό, ήτοι το γνωσιοθεωρητικό υπόβαθρο του κυρίαρχου

γνώσης, το οποίο αδυνατεί πλέον να ανταποκριθεί στα νέα επικοινωνιακά δεδομένα, στο βαθμό που ο εργαλειολογικός Λόγος του Διαφωτισμού έχει αποστραγγίσει τις δημιουργικές ικανότητές του, κυρίως τη φαντασία και την κριτική σκέψη. Η μεταμοντέρνα κατάσταση και όλη η μετανεωτερική συζήτηση έχει ακριβώς ως κεντρικό στόχο να αποκαταστήσει τη γνωστική σχέση μεταξύ Υποκειμένου-Αντικειμένου ώστε έχει ευρέως χαρακτηριστεί ως ένα αναθεωρημένο «πρόγραμμα χειραφέτησης» του Ανθρώπου (Λυοτάρ, 1988 στο Μακρής, σελ. 45-46). Βλ. και Kumar, 1995, σελ. 113, 121-137.

¹⁰⁷ Με δυσπιστία αντιμετωπίζονται οι μετα-αφηγήσεις (meta-narratives) τόσο του Νεορεαλισμού όσο και του Νεοφιλελευθερισμού που διατείνονται πως έχουν ανακαλύψει εκ νέου την αλήθεια για τον κοινωνικό κόσμο (Lyotard, 1984, σελ. xxiv στο Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 367).

¹⁰⁸ Βλ. επίσης Ashley, 1996, σελ. 240-253.

¹⁰⁹ Ενδεικτικά της μεταθετικιστικής στροφής στις ΔΣ αναφέρονται τα έργα: J. George (1994), *Discourses of Global Politics: A Critical (Re)Introduction to International Relations*, Lynne Rienner Publications' M. Hollis και S. Smith (1990), *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford: Clarendon Press' Kratochwil, 1989' Idem (2000), 'Constructing a New Orthodoxy? Wendt's "Social Theory of International Politics" and the Constructivist Challenge', *Millennium*, Vol. 29, No 1, σελ. 73-101' Y. Lapid (1989), 'The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era', *International Studies Quarterly*, Vol. 33, No 3, σελ. 235-254 και Price και Reus-Smit, 1998.

¹¹⁰ Για τη μεταθετικιστική επιστημολογία βλ. ειδικότερα Smith, 1996, σελ. 11-44 και Delanty, 1997.

μεταπολεμικά στη θεωρία των διεθνών σχέσεων παραδοσιακού ή κρατοκεντρικού παραδείγματος (Μακρής, 2002, σελ. 31). Οι μετανεωτεριστές στρέφουν την προσοχή στη γλώσσα, στα σύμβολα, στα καθεστώτα αλήθειας και στο νόημα αντί στους σκοπούς, στις επιλογές, στη συμπεριφορά, στις στάσεις ή στην προσωπικότητα, προσφέροντας «αναγνώσεις» και όχι παρατηρήσεις, «ερμηνείες» και όχι «ευρήματα» (Rosenau, 1990, σελ. 84).

Η εν λόγω συζήτηση δεν μπορεί να καταστεί κατανοητή χωρίς μια γενεαλογία της διεθνολογικής θεωρίας. Ο όρος, όπως έχει προαναφερθεί, πιστώνεται στον Foucault και αναφέρεται στη συστηματική ιστορική μελέτη της διαδικασίας παραγωγής του επιστημονικού λόγου στη σύγχρονη εποχή (Μακρής, 2002, σελ. 15). Ο Foucault αρθρώνει μια ριζοσπαστική και αναθεωρητική επιστημολογία στις κοινωνικές επιστήμες που σε αντίθεση με την ολιστική/καθολική, αντικειμενική και εν τέλει εσχατολογική θεώρηση των πραγμάτων από το Διαφωτισμό και την μεθοδολογία του –τον θετικισμό– θα μπορέσει να οδηγήσει στην αποκάλυψη της κατασκευασμένης κανονικότητας του Ορθού Λόγου και στην απονομιμοποίηση της μίας, αυτονόητης και διαχρονικής Αλήθειας (ibid, σελ. 16). Ο Γάλλος φιλόσοφος, ανασκάπτοντας τη νεωτερική τάξη και τη θεμελιωτική της επιστημολογία, αποκάλυψε σχηματισμούς λόγου και «καθεστώτα αλήθειας», επί των οποίων οικοδομήθηκαν οι θεσμικές δομές εξουσίας και ελέγχου του Ανθρώπου και της παραγόμενης Γνώσης.¹¹¹ Οι κοινωνικές επιστήμες υπήρξαν προϊόν μιας εξουσιαστικής σχέσης καθόσω η καθολική Αλήθεια του Διαφωτισμού ήταν περισσότερο ένα *sui generis* ιστορικό καθεστώς αλήθειας, εδραιωμένο στη στενή σχέση γνώσης-εξουσίας, και λιγότερο μια αντικειμενική κατοχύρωση γνώσης (ibid, σελ. 47).¹¹² Η γενεαλογία (νιτσεϊκής προέλευσης) του Foucault,¹¹³ μαζί με συναφείς μεθοδολογίες, όπως ο αποδομισμός, η διπλή

¹¹¹ Πρβλ. Μ. Φουκώ (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, Αθήνα: Ράππα, όπως αναφέρεται στο Μακρής, σελ. 16. Βλ. και Rosenau, 1990, σελ. 86.

¹¹² Υπό μία έννοια, η γενεαλογία σχετίζεται με τη συγγραφή εξισορροπητικών ιστοριών που εκθέτουν τις διαδικασίες αποκλεισμού για την εδραίωση της γνώσης (Devetak, 2001, σελ. 184). Υπό μια γενεαλογική προοπτική, η ιστορία δεν φανερώνει μια σταδιακή αποκάλυψη της αλήθειας και του νοήματος. Περισσότερο, οργανώνει το «αέναο επαναλαμβανόμενο παιχνίδι των κυριαρχήσεων» (Foucault, “Nietzsche, Genealogy, History” στο Gibbons, 1987, σελ. 228, όπως αναφέρεται στο Devetak, 2001, σελ. 184). Η ιστορία ξετυλίγεται ως μία σειρά επιβολών γνώσης και εξουσίας, ώστε αποστολή του γενεαλόγου είναι η αναδίφησή της προκειμένου να αποκαλυφθούν οι πολυποίκιλες διαδρομές που ενισχύθηκαν ή αποκλείστηκαν κατά τη συγκρότηση υποκειμένων, αντικειμένων, ταυτοτήτων, πεδίων δράσης και τομέων γνώσης (ibid.). Η γενεαλογική προσέγγιση είναι αντι-ουσιαστική ως προς τον προσανατολισμό της, επικυρώνοντας την ιδέα ότι κάθε μορφή γνώσης τοποθετείται σε συγκεκριμένο χώρο και τόπο και προέρχεται από μια συγκεκριμένη προοπτική – δεν υφίσταται μία και μόνη αλήθεια παρά μόνο ανταγωνιστικές προοπτικές (ibid.).

¹¹³ Η νεωτερική ιδέα ή το ιδανικό μίας αντικειμενικής ενιαίας προοπτικής αντικαθίσταται στο μετανεωτερισμό από τη νιτσεϊκή αναγνώριση ότι υφίστανται πάντα παραπάνω από μία προοπτικές και ότι κάθε διακριτή προοπτική ενσαρκώνει ένα συγκεκριμένο σύνολο αξιών (ibid). Για τον Nietzsche, οι προοπτικές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της συγκρότησης του «πραγματικού κόσμου», όχι μόνο γιατί συνιστούν τη μόνη μας πρόσβαση σε αυτόν αλλά επειδή είναι βασικά και ουσιαστικά στοιχεία του (ibid).

ανάγνωση (double reading)¹¹⁴ και η κειμενικότητα (textuality) αποτελούν το γνωσιοθεωρητικό υπόβαθρο της μετανεωτερικής αντι-θεμελιωτικής επιστημολογίας, επί του οποίου συγκροτούνται οι αναστοχαστικές,¹¹⁵ σκεπτικιστικές, μεταθετικιστικές, μεταδομιστικές, μετανεωτερικές, και κριτικές θεωρίες των διεθνών σχέσεων ως αντίπαλο δέος στον πολιτικό ρεαλισμό (ibid, σελ. 16), αναγνωρίζοντας το πολιτικό περιεχόμενο της επιστήμης, τις χρήσεις και τις καταχρήσεις της (Rosenau, 1990, σελ. 103) και στοχεύοντας στην υπονόμευση κάθε κοινωνικής σχέσης που οικοδομείται υπό τον εξουσιαστικό έλεγχο και την ιδεολογική πατρωνεία (Μακρής, 2002, σελ. 59).

Για τους μεταθετικιστές, συνολικά, τα φιλοσοφικά ζεύγη της νεωτερικότητας – Υποκείμενο/Αντικείμενο, γεγονός/αξία, Είναι/Δέον, Εγώ/Άλλος, εσωτερικό/διεθνές, κτλ., οι διχοτομικές ιεραρχίες που συχνά εκλαμβάνονται ως αυτονόητες στις διεθνείς σχέσεις – οντικό/αλληγορικό, δομή/υπερδομή, κέντρο/περιφέρεια, συνέχεια/αλλαγή, φύση/πολιτισμός, σοβαρός/φαιδρός, ιδιωτικό/συλλογικό, πραγματικό/ιδεολογικό, βάθος/επιφάνεια, αρσενικό/θηλυκό, κτλ. (Rosenau, 1990, σελ. 93), η δήθεν αντικειμενική και γραμμική προσέγγιση της Ιστορίας, οι καθολικές κατηγοριοποιήσεις της γνώσης και η βεμπεριανή αξιολογική ουδετερότητα του παρατηρητή συνιστούν μια απλοποιητική αναπαράσταση της διεθνούς πραγματικότητας, η οποία παραγνωρίζει και περιθωριοποιεί ένα μεγάλο μέρος του παγκόσμιου κοινωνικού πλούτου, ιδιαίτερα σήμερα στην εποχή την παγκοσμιοποίησης και της χωροχρονικής συμπίκνωσης (Μακρής, 2002, σελ. 49-50), όπου ο κατακερματισμός του χρόνου και της ιστορικής μνήμης και η απο-οικειοποίηση της γεωγραφίας δημιουργούν νέα δεδομένα στην εκδίπλωση των διεθνών σχέσεων (Smith, 1999, σελ. 149 στο Μακρής, 2002, σελ. 57).¹¹⁶ Ειδικά για το ζήτημα της συμβατικής ιστορίας, οι μετανεωτεριστές καταφεύγουν συχνά σε κατασκευασμένες αφηγήσεις για την νομιμοποίηση ηγεμονικών καθεστώτων αλήθειας καθώς και για την δικαιολόγηση αυθαίρετων οικουμενικών προσδιορισμών της πραγματικότητας (Rosenau,

¹¹⁴ Η πρώτη ανάγνωση αναφέρεται στο σχολιασμό ή στην επανάληψη της κυρίαρχης ερμηνείας, είναι δηλαδή μια ανάγνωση που υποδεικνύει πώς ένα κείμενο, καθεστώς αλήθειας ή θεσμός επιτυγχάνει το αποτέλεσμα της σταθερότητας (ibid, σελ. 187). Η δεύτερη ανάγνωση είναι αυτή που ασκεί πίεση ακριβώς στα σημεία αστάθειας ενός κειμένου, καθεστώτος αλήθειας ή θεσμού προκειμένου να εκτεθεί πώς κάθε ιστορία εξαρτάται από την καταστολή των εσωτερικών εντάσεων ώστε να παραχθεί το σταθερό αποτέλεσμα της ομοιογένειας και της συνέχειας (ibid, σελ. 188).

¹¹⁵ Under the label “reflectivists”, Keohane united those inspired by French post-modernism, those with German hermeneutics as well as late-Wittgensteinian rules-perspectives and social constructivism. Sometimes, the label reflectivist has –consciously or not– been changed to reflexivists in order to point to the self-reflective nature of the new critical approaches (Weaver, 1996, σελ. 162).

¹¹⁶ Βλ. περαιτέρω και E. Soja (1988), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.

1990, σελ. 98). Η «αποκέντρωση της ιστορίας» και η υποκατάστασή της από τη γενεαλογία –σε όρους Ashley– απομακρύνεται από τέτοιου είδους ισχυρισμούς καθώς επικεντρώνεται στις πολλαπλές ερμηνείες (ibid).

Η τέταρτη (μεταθετικιστική) συζήτηση είναι μια φιλοσοφική συζήτηση που αποσκοπεί στην αναθεώρηση ή ακριβέστερα στην αναδόμηση των διεθνών σχέσεων, όπως τις γνωρίζουμε μεταπολεμικά υπό την κυριαρχία του ρεαλιστικού υποδείγματος (βλ. Devetak, 2001). Σύμφωνα με την αναστοχαστική προσέγγιση, η απόρριψη της *νεωτερικής διεθνολογικής αντικειμενικότητας* δεν προοιωνίζει την ανακάλυψη μίας νέου τύπου αντικειμενικότητας αλλά μία ερμηνευτική ελευθερία, η οποία εδράζεται στην αμφισβήτηση έως και αποδόμηση των κεντρικών αναλυτικών κατηγοριών των διεθνών σχέσεων τους τελευταίους αιώνες (κράτος-κυριαρχία, θετικό διεθνές δίκαιο κτλ.), απαλλαγμένων από τη μεταφυσική τυραννία μιας θεμελιωτικής οντολογίας (Μακρής, 2002, σελ. 58). Στο πλαίσιο της τέταρτης συζήτησης, τίθενται μείζονα επιστημολογικά ερωτήματα για τον κλάδο της διεθνούς πολιτικής στον 21^ο αιώνα, με κύρια μεθοδολογικά εργαλεία τον σκεπτικισμό και τη διυποκειμενικότητα. Το ζήτημα δε της σχέσης δομής-δρώντος δεν επιλύεται προς όφελος της μίας ή της άλλης πλευράς αλλά υπό το πρίσμα μιας κοινής διάδρασης και επακόλουθης συνδιαμόρφωσης, όπου θεσμοί και διαδικασίες συγκροτούν από κοινού το εκάστοτε κοινωνικό πρόταγμα (ibid).

Σε αυτό το περιβάλλον, οι διεθνείς σχέσεις οφείλουν να απαλλαγούν από το σύνδρομο της αυθεντικότητας και της μοναδικότητας των γεγονότων. Η ίδια η έννοια της ασφάλειας θα πρέπει να ιδωθεί ως μια απάντηση στην κρίση ταυτότητας ενώ η διάκριση μεταξύ εσωτερικού και διεθνούς πρέπει να δώσει τη θέση της σε μια ριζική αναδιάρθρωση του χώρου και του χρόνου (ibid). Ακόμη παραπέρα και σύμφωνα με τους μετανεωτερικούς πια διεθνολόγους, η *δήθεν ουμανιστική καθολικότητα της Δύσης* δεν εξυπηρετεί στο εξής καμία λογική διεθνούς ειρήνης, άμυνας και διπλωματίας, εν πολλοίς ασφαλείας, εφόσον συντελείται ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία εις βάρος των πιο φτωχών και αδύναμων κρίκων της παγκόσμιας καπιταλιστικής αλυσίδας (ibid, σελ. 58-59). Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, όπως έχει επισημάνει ο Wendt, η κριτική θεωρία στις διεθνείς σχέσεις δεν συνιστά ενιαίο ρεύμα. Αυτό που ενώνει, όμως, τελικά τους κριτικούς στοχαστές είτε πρόκειται για κονστρουκτιβιστές, μετανεωτερικούς ή νεομαρξιστές, είναι η κοινή αντίληψη για την κοινωνικά κατασκευασμένη συγκρότηση της παγκόσμιας πολιτικής πραγματικότητας. Η αντίληψη αυτή εμπεριέχει δύο βασικά αξιώματα: «α) οι θεμελιώδεις δομές της διεθνούς πολιτικής έχουν κοινωνικό παρά υλικό χαρακτήρα και β) οι εν

λόγω δομές διαμορφώνουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των διεθνών δρώντων και όχι απλά τη συμπεριφορά τους» (Wendt, 1995, σελ. 71, όπως αναφέρεται στο Μακρής, σελ. 64).

3.4. Οντολογία και Επιστημολογία του Κονστρουκτιβισμού στις Διεθνείς Σχέσεις

3.4.1. Ρεύματα και Στοχαστές¹¹⁷

How we think about the world fundamentally shapes
what we look for;
what we look for obviously has an effect on what we find
Ruggie, 1998

Theory is always *for* Someone and *for* some Purpose
Robert Cox, 1981

Η αμφισβήτηση των θεμελίων των κυρίαρχων διεθνολογικών θεωριών που απορρέουν από το μεθοδολογικό υπόβαθρο του ορθολογισμού – του νεορεαλισμού και του θεσμικού νεοφιλελευθερισμού – λόγω των αδυναμιών της επεξηγηματικής και προβλεπτικής τους ικανότητας άρα και των ερμηνευτικών τους ορίων σε σχέση με την έκβαση της ψυχροπολεμικής εποχής, δημιούργησαν την ανάγκη για τον εμπλουτισμό των διεθνών σχέσεων με στοιχεία από τις θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών, ιστορικών και φιλοσοφικών επιστημών (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 287-8). Η διεπιστημονική στροφή σημαδεύτηκε από την ανάπτυξη του κονστρουκτιβισμού, μιας νέας αναστοχαστικής προσέγγισης, που, τηρώντας ευκρινείς αποστάσεις από τις κύριες παραδοχές – τον ορθολογισμό και την αιτιοκρατία – των νεοωφελμιστικών προτύπων ανάλυσης, άρα και από τον μεθοδολογικό ντετερμινισμό της μικροοικονομίας, διεύρυνε τους αναλυτικούς ορίζοντες της θεματολογίας της πειθαρχίας των διεθνών σχέσεων (ibid, σελ. 287).¹¹⁸

Ο κονστρουκτιβισμός εμφανίζεται στις Διεθνείς Σχέσεις τοποθετημένος οντολογικά στον αντίποδα της υλιστικής φιλοσοφίας που χαρακτηρίζει την πλειοψηφία των θετικιστικών ρευμάτων της κοινωνικής επιστήμης (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 371), αναδεικνύοντας

¹¹⁷ Βλ. και **Appendix III**.

¹¹⁸ Βλ. ακόμη Ruggie, 1998a και Checkel, 1998a, όπως αναφέρεται στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 287-288.

μια εναλλακτική αντίληψη σχετικά με την παραγωγή δομών κατανόησης και κοινωνικής σημασίας εντός της πειθαρχίας. Ως θεωρία δεν αναγνωρίζει φυσικούς νόμους που να ορίζουν την κοινωνία και την πολιτική ώστε και δεν προσφέρει αιτιοκρατικές εξηγήσεις που να παραπέμπουν σε φυσικά αναγκαίες σχέσεις μεταξύ των φαινομένων, αντίθετα, επισημαίνει την εσωτερική λογική τους, προτάσσοντας ερμηνείες των ανθρώπινων υποθέσεων που λειτουργούν συσχετίζοντας πεποιθήσεις, ταυτότητες, ενέργειες και θεσμούς μέσω της διαδικασίας αλληλοδομήσής τους. Υπό την αναλυτική του προοπτική, ο κοινωνικός κόσμος δεν εκλαμβάνεται ως δεδομένο που συντηρείται ανεξάρτητα από τις σκέψεις και τις ιδέες των ανθρώπων που τον αποτελούν (ibid).¹¹⁹ Η ίδια η γνώση δεν γίνεται αντιληπτή ως εξελικτική προσέγγιση μιας εξωτερικής αντικειμενικής πραγματικότητας αλλά διυποκειμενικά, όπως οικοδομείται διά της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων, διά των κοινών ιδεών, συμπράξεων και κοινωνικών πρακτικών (θεσμών) και νορμών που αποκτούν μια *συλλογική κοινωνική σημασία*.¹²⁰ Για τον κονστρουκτιβισμό είναι σημαντικός ο ρόλος της ανθρώπινης επίγνωσης στη διεθνή πολιτική (ibid, σελ. 370). Ο κοινωνικός και πολιτικός κόσμος δεν προϋπαρχε στη φύση, αντίθετα τοποθετείται εντός της ανθρώπινης συνείδησης και υφίσταται ως τέτοιος μόνο ως διυποκειμενική συναίσθηση των ανθρώπων (ibid, σελ. 372).¹²¹

Υπό αυτή την παραδοχή, ούτε και η ιστορία βέβαια μπορεί να αποτελεί ωσάν αυθύπαρκτη, μια εξωτερική διαδικασία σε εξέλιξη, ανεξάρτητη από τις αντιλήψεις των ανθρώπων γι' αυτή (ibid). Ο κοινωνικός κόσμος είναι ένας κόσμος της ανθρώπινης συνείδησης: σκέψεων, αντιλήψεων και πεποιθήσεων, ιδεών και εννοιών, σημείων και τρόπων σημασιοδότησης τους, εκφραστικών μέσων/διανοητικών σχημάτων, ιστών ερμηνείας, συλλογικών σημασιών και συζητήσεων – ώστε να είναι δυνατό να εξελίσσεται η κατανόηση ανάμεσα στους ανθρώπους και δη ανάμεσα στα ανθρώπινα σύνολα, όπως τα κράτη που δεν συνιστούν από μόνα τους μία φυσική οντότητα (ibid). Έτσι π.χ. η υπαρξιακή πραγματικότητα ενός έθνους ως ενέχουσα ουσιαστικό πολιτικό αντίκτυπο, αποδεικνύεται μόνο από την κοινή πεποίθηση και τη φαντασιακή σύμβαση (με όρους Anderson)¹²² ανάμεσα στα μέλη μιας πληθυσμιακής ομάδας πως αποτελούν μια εθνική

¹¹⁹ Πρβλ. θεώρηση επιστημονικού ρεαλισμού ότι ο κόσμος υπάρχει ανεξάρτητα από τους ανθρώπους στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 68.

¹²⁰ Οι νόρμες ορίζονται ως οι συλλογικές/διυποκειμενικές προσδοκίες για την ενδεδειγμένη συμπεριφορά του φορέα μιας συγκεκριμένης ταυτότητας (Risse-Kappen, 1995, σελ. 368 και Katzenstein, 1996, σελ. 5 στο Wiener, 2006, σελ. 9). Βλ. επίσης για τον ίδιο ορισμό Jepperson, Wendt και Katzenstein, 1996, σελ. 54, όπως αναφέρεται στο Risse, 2000, σελ. 5.

¹²¹ Βλ. και Guzzini, 2000, σελ. 155.

¹²² Βλ. εν γένει για τη συμβολική συγκρότηση της κοινοτικής ταυτότητας στο Anderson, 1983.

κοινότητα με ξεχωριστή δική της συλλογική ταυτότητα (ibid, σελ. 373). Ως ανθρώπινο δημιούργημα, το διεθνές σύστημα αποτελεί ένα σύνολο ιδεών, ένα σύστημα αρχών, όπως έχει καθοριστεί από συγκεκριμένους ανθρώπους σε μια συγκεκριμένη συγκυρία (ibid, σελ. 370).¹²³ Τα κράτη και το διακρατικό σύστημα είναι ιστορικά αντικείμενα και ως έννοιες είναι τεχνητές αφού βασίζονται σε ιδέες – με παρελθόν στην ιστορία της πολιτικής σκέψης (ibid, σελ. 371 · Ruggie, 1998b, σελ. 878-9 · Camillieri και Folks, 1992, σελ. 77 στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 75). Σε αυτό το περιβάλλον, το βασικό στοιχείο στο οποίο εστιάζουν οι κονστρουκτιβιστές είναι οι διυποκειμενικές απόψεις ως ιδέες, παραδοχές, αντιλήψεις ή εικασίες που συμμερίζονται πολλοί άνθρωποι, δίνοντας νόημα τόσο στις επαφές τους όσο και στην ίδια τη γνώση για τον κόσμο.¹²⁴ Αυτές οι κοινές απόψεις/ιδέες συγκροτούν και εκφράζουν τα συμφέροντα όσο και την ταυτότητα των ανθρώπων, ήτοι τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται εαυτούς σε σχέση με τους άλλους (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 371) – στις διεθνείς σχέσεις τον τρόπο με τον οποίο ορίζει τον εαυτό του ένα σύνολο ανθρώπων ως ένα Έθνος ή μία εθνότητα εντός αυτού, την πολιτισμική, θρησκευτική και ιστορική τους ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλους λαούς, την ιστορία και τις παραδόσεις τους, τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, ιδεολογίες, κ.ο.κ (ibid, σελ. 373).

Οι ίδιες οι κοινωνικές δομές του διεθνούς συστήματος συντίθενται εκτός από τις *υλικές πηγές*, κι από τις κοινές προσδοκίες, τις διυποκειμενικές συνεννοήσεις ή την *κοινή γνώση* καθώς κι από τις *καθιερωμένες πρακτικές*. Η κοινή γνώση συγκροτεί τη φύση των σχέσεων του διακρατικού συστήματος, οικοδομώντας τους όρους με τους οποίους τα κράτη ορίζουν τα συμφέροντά τους (πρβλ. κοινωνική δομή ως δίλημμα ασφαλείας vs ως κοινότητα ασφαλείας βάσει της ανά περίπτωση συντρέχουσας δομής ταυτοτήτων και συνεπακόλουθων συμφερόντων). Αυτή η εξάρτηση της κοινωνικής δομής από τις ιδέες ως το πνευματικό στοιχείο που τις επινοεί, τις οργανώνει και τις καθοδηγεί καταδεικνύει την ιδεαλιστική θεώρηση της δομής από τον κονστρουκτιβισμό (Wendt, 1992, σελ. 73 στο Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 372). Η τοποθέτηση αυτή εισάγεται καταρχήν στο άρθρο του Wendt ‘The Agent-Structure Problem in International Relations Theory’ (1987), το οποίο έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην αντιπαράθεση μεταξύ θετικιστών και μεταθετικιστών. Στο άρθρο αυτό, ο Wendt υποστηρίζει ότι το κλασικό πρόβλημα δομής-δρώντος των κοινωνικών επιστημών βασίζεται σε δύο αυταπόδεικτες αλήθειες:

¹²³ Βλ. για την κοινωνική οντολογία (ανθρώπινη συνείδηση και ιδεαλιστικοί παράγοντες) του κονστρουκτιβισμού και τον σχετικό ορισμό του Ruggie, 1998, σελ. 33 στο Christiansen και άλ., 1999, σελ. 530.

¹²⁴ Συνολικά, οι ιδέες ως «κοσμοθεωρήσεις» – επικρατούντες τρόποι θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας – βρίσκονται «στην καρδιά του κονστρουκτιβιστικού προγράμματος» (Ruggie, 1993, σελ. 18 στο Fabbri, 2002, σελ. 6).

α) τα ανθρώπινα όντα και οι οργανώσεις που σχηματίζουν αποτελούν τους κύριους δρώντες, των οποίων οι δράσεις βοηθούν στην αναπαραγωγή ή μεταλλαγή της κοινωνίας στην οποία ζουν, καθώς και β) η ίδια η κοινωνία σχηματίζεται από κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες δομούν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ αυτών των κύριων δρώντων (Wendt, 1987, σελ. 337-338 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 307-308). Την πιο σαφή της έκφραση, ωστόσο, η εν λόγω θέση παίρνει μέσα από το έργο του Wendt «Η Αναρχία είναι αυτό που τα Κράτη θέλουν να Σημαίνει» - *Anarchy is What States Make of it: the Social Construction of Power Politics* (1992), έργο που συνοψίζει και την ουσία του κονστρουκτιβισμού ενόσω στρέφεται κατά της κυρίαρχης – εκείνη την περίοδο για τις διεθνείς σχέσεις – θετικιστικής θεωρίας του Νεορεαλισμού του Waltz. Η θέση ότι η διεθνής πολιτική εξηγείται εν πολλοίς από τη δομή του άναρχου διεθνούς συστήματος, όπως αναπτύχθηκε εκτενώς από τον Waltz στο έργο του *Man, the State, and War* (1954) και διασαφηνίστηκε, περαιτέρω, στο *Theory of International Politics* (1979), που συνιστά και τον πυρήνα τεκμηρίωσης της νεορεαλιστικής σκέψης, χαρακτηρίζει τους νεορεαλιστές ως θεμελιωδώς δομιστές στη βάση της αιτιοκρατικής λογικής τους. Γιατί, για τον Wendt (1992, σελ. 394-5), είναι η διαδικασία και όχι η δομή αυτή που διαμορφώνει τη διεθνή πολιτική αφού δεν υφίσταται μια λογική αναρχίας *per se*.

Έτσι, ο Wendt κρίνει τη νεορεαλιστική πρόσληψη για την διεθνή αναρχία ως ανεπαρκή επεξήγηση για το πώς μπορεί να προκύψει η σύγκρουση ή η ισορροπία δυνάμεων.¹²⁵ Ειδικότερα, γράφει ο Γαλαριώτης (2010, σελ. 313), αναπτύσσοντας κοινωνιολογικές κατά βάση παραδοχές και χρησιμοποιώντας τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία της προσέγγισης της συμβολικής αλληλεπίδρασης (Blumer) και της «θεωρίας της δομοποίησης» του Giddens, ο Wendt (1992, σελ. 394-5) ισχυρίζεται ότι:

Η αυτοβοήθεια και η πολιτική της ισχύος δεν είναι αποτελέσματα που παράγονται από τη δομή της διεθνούς αναρχίας, αλλά, αν θεωρούμε ότι ζούμε σήμερα μέσα σε έναν τέτοιο κόσμο, τότε αυτό συμβαίνει λόγω της διαδικασίας (κοινωνικής), και όχι της δομής

¹²⁵ Ο Reus-Smit (2001, σελ. 217) παρουσιάζει ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα για το πώς οι ταυτότητες των κρατών είναι αυτές που προσδιορίζουν τη δράση/διάδρασή τους σε καθεστώς αναρχίας και όχι η δομή του συστήματος: ο Καναδάς και η Κούβα είναι δύο δυνάμεις μεσαίου μεγέθους στα σύνορα των ΗΠΑ (καταλαμβάνουν παρόμοιες θέσεις μέσα στη δομή/αναρχία), εν τούτοις η απλή ισορροπία ισχύος σε στρατιωτικούς όρους (υλικής φύσεως δομές του ρεαλισμού) δεν εξηγεί το γεγονός ότι ο πρώτος είναι στενός σύμμαχος των Αμερικανών ενώ η δεύτερη ορκισμένος αντίπαλος. Ιδέες διυποκειμενικής πρόσληψης που σχετίζονται με την ταυτότητα (και δομούν τον τρόπο με τον οποίο το κάθε κράτος από αυτά αντιλαμβάνεται τα συμφέροντα ασφαλείας του) και λογικές ιδεολογικού χαρακτήρα (εδραιωμένες κοινωνικές δομές ιδεολογικής σύμπνοιας από τη μία και έριδος από την άλλη) προσδίδουν στην υλική ισορροπία ισχύος ανάμεσα στον Καναδά και στις ΗΠΑ και ανάμεσα στην Κούβα και στις ΗΠΑ αντίστοιχα, ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο (ibid).

(αναρχία). Η λογική της αναρχίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι πρακτικές των δρώντων που έχουν δομήσει το σύστημα να συμπεριφέρεται με αυτόν τον άναρχο, ανασφαλή τρόπο. Η δομή, στην ουσία, δεν υφίσταται παρά μόνο μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων και των συμφερόντων των δρώντων του διεθνούς συστήματος. «Η αυτοβοήθεια και η πολιτική της ισχύος είναι θεσμοί, όχι ουσιώδη χαρακτηριστικά της αναρχίας. Αναρχία είναι αυτό που τα κράτη την κάνουν να είναι».

Εν πολλοίς, «χωρίς υποθέσεις σχετικά με τη δομή των ταυτοτήτων και των συμφερόντων του συστήματος, ο ορισμός του Waltz για τη δομή δεν μπορεί να προβλέψει το περιεχόμενο ή τη δυναμική της αναρχίας» (Wendt, 1992, σελ. 396 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 314). Όπως επισημαίνει ο Wendt (ibid), η δομή των νεορεαλιστών αποκαλύπτει τελικά λίγα πράγματα, εφόσον «δεν μπορεί να προβλέψει αν δύο κράτη θα έχουν φιλικές ή εχθρικές σχέσεις, εάν το ένα θα αναγνωρίζει την κυριαρχία του άλλου, εάν θα αναπτύσσονται δυναστικοί δεσμοί, αν θα συνιστούν υπέρ της διατήρησης ή επανόρθωσης (revisionist) του status quo δυνάμεις, και ούτω κάθ' εξής». Τελικά, οι ταυτότητες και τα συμφέροντα των δρώντων στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος προκύπτουν από τις ιδέες και το νόημα που αυτοί συνάγουν από τους κοινωνικούς θεσμούς, συμπεριλαμβανομένης και της αναρχίας.¹²⁶ Πιο συγκεκριμένα, για τον Wendt (1994, σελ. 385 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 154), ο κονστρουκτιβισμός είναι μια δομική θεωρία που εισηγείται ότι: α) τα κράτη συνιστούν τις πρωταρχικές μονάδες ανάλυσης της διεθνούς πολιτικής θεωρίας, β) οι δομές που ορίζουν κάθε ανθρώπινη συναναστροφή διαμορφώνονται καταρχήν από κοινές ιδέες παρά από υλικές δυνάμεις, ώστε οι κύριες δομές του διακρατικού συστήματος είναι διωποκειμενικές και όχι υλικές και γ) οι ταυτότητες και τα συμφέροντα που συνδέονται με την ανθρώπινη προθετικότητα συγκροτούνται από αυτές τις κοινές ιδέες και δεν κληροδοτούνται από τη φύση, ώστε και οι ταυτότητες και τα συμφέροντα των κρατών συγκροτούνται από τις κοινωνικές δομές και δεν είναι εξωγενώς προκαθορισμένα από την ανθρώπινη φύση ή την εσωτερική πολιτική πραγματικότητα.¹²⁷ Οι θέσεις του Wendt αναπτύσσονται, περαιτέρω, στο κεντρικό του έργο *Social Theory of International Politics* (1999): Αντίθετα με τις προηγούμενες υποθέσεις του νεορεαλισμού και του νεοφιλελευθερισμού, ότι το σύστημα είναι αποτέλεσμα της κατανομής των υλικών δυνατοτήτων των κρατών ή καθρέφτης των συμφερόντων τους, οι περισσότερες πτυχές των διεθνών σχέσεων κατασκευάζονται κοινωνικά, διαμορφώνονται δηλαδή

¹²⁶ Στην πραγματικότητα οι κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν ότι ακόμα και οι υλικοί πόροι αποκτούν νόημα μόνο εντός του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ενσωματώνονται. Τα πυρηνικά όπλα της Βόρειας Κορέας και της Βρετανίας λ.χ. θα είχαν φυσικά τις ίδιες καταστροφικές συνέπειες αλλά των δεύτερων δεν προκαλούν ισοδύναμο φόβο στους άλλους δρώντες (Wendt, 1992, σελ. 397 στο Payne, 2001, σελ. 37, υποσ.).

¹²⁷ Βλ. και Wendt, 1995, σελ. 71.

από τις δυναμικές διαδικασίες των κοινωνικών πρακτικών και της ανθρώπινης διάδρασης. Περαιτέρω, οι ταυτότητες που διαμορφώνονται, ως σχετικά σταθερές κοινωνικές αναπαραστάσεις του «εγώ» μέσα από τη συμμετοχή των δρώντων στη δημιουργία συλλογικών νοημάτων, είναι αυτές που αποτελούν τη «βάση των συμφερόντων» τους (Wendt, 1992, σελ. 398 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 315).¹²⁸ Επιπρόσθετα, όπως υποστηρίζει ο Wendt, είναι ακριβώς «η μελέτη των συλλογικών νοημάτων που αποκτούν οι δρώντες, ο ένας για τον άλλο, μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις τους καθώς και η εσωτερίκευση αυτών των νοημάτων που επηρεάζει την κατασκευή των ταυτοτήτων των δρώντων» αυτά που «ερμηνεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις συμπεριφορές και τις δράσεις τους» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 314). Συνολικά, οι ατομικιστικές μεταφορές που έχει υιοθετηθεί από την μικροοικονομία φαίνεται ότι περιορίζουν τα αποτελέσματα των δομών πάνω στη συμπεριφορά των κρατών, παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι οι δομές της διεθνούς πολιτικής συγκροτούν τις κρατικές ταυτότητες και τα κρατικά συμφέροντα (Μακρής, 2002, σελ. 64). Στο σημείο αυτό έγκειται η ειδοποιός διαφορά μεταξύ του νεορεαλιστικού και του κονστρουκτιβιστικού δομισμού, ήτοι της έννοιας που αποδίδουν οι δύο θεωρίες στη δομή: Ο δομισμός των νεορεαλιστών είναι *μικροοικονομικός* ενώ των κονστρουκτιβιστών *κοινωνιολογικός* (ibid).

Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση του Wendt υποστηρίζει ότι η διεθνής πραγματικότητα συγκροτείται κοινωνικά από γνωστικές δομές που νοηματοδοτούν τον υλικό κόσμο. Η ίδια η κοινωνική δομή νοείται κατά τον Wendt ως διαδικασία και όχι ως υλική δυνατότητα: «Οι κοινωνικές δομές είναι αποτέλεσμα κάποιας κοινής κουλτούρας, ενός κοινού στοχαστικού πολιτισμού μεταξύ των κρατών» (ibid, σελ. 65). Έτσι, το περίφημο *δίλημμα ασφαλείας*, δεν είναι όπως πιστεύουν οι πολιτικοί ρεαλιστές ένα φυσικό μέγεθος στις διεθνείς σχέσεις, αλλά μια τέτοια κοινωνική δομή που διαμορφώνει τις κρατικές αντιλήψεις και προθέσεις, σε τελευταία ανάλυση τα κρατικά συμφέροντα, με όρους αυτοβοήθειας. Από την άλλη, η κοινότητα ασφαλείας δεν είναι παρά μία άλλη κοινωνική δομή, όχι συγκρουσιακή αλλά συνεργατική, που συγκροτείται μέσα από μία διαφορετική κουλτούρα για την επίλυση των κρατικών διαφορών (ibid' βλ. και Wendt, 1992, σελ. 73 στο Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 372). Η δύναμη των ιδεών καθιστά τον κονστρουκτιβισμό έναν *ιδεαλιστικό δομισμό/δομικό ιδεαλισμό* σε αντίθεση με τον νεορεαλισμό

¹²⁸ Συχνά οι ταυτότητες και τα συμφέροντα ως επιρροές στην συμπεριφορά μοιάζουν να ταυτίζονται στην πραγματικότητα, ωστόσο, παρεμένει αδιευκρίνιστο πόσο εναλλακτικές είναι οι έννοιες ή ο βαθμός στον οποίο τα συμφέροντα υπάγονται στις ταυτότητες αφού θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί μήπως είναι πιο σοβαρό όταν απειλείται η ταυτότητα κάποιου παρά τα συμφέροντά του; (Jenkins, 2007, σελ. 263).

που συνιστά έναν υλιστικό στρουκτουραλισμό (Μακρής, 2002, σελ. 65). Στο πλαίσιο αυτό, οι υλικές πηγές της ισχύος κοινωνικοποιούνται: «Η ισχύς δεν είναι ένα φυσικό χαρακτηριστικό της διεθνούς σκηνής, αλλά μία κοινωνική σχέση, που αποκτά νόημα μόνο μέσα στο συγκεκριμένο κάθε φορά γνωσιοθεωρητικό σύστημα ιδεών» (ibid). Η ίδια «η κοινωνική πραγματικότητα οικοδομείται και ως εκ τούτου είναι αντικείμενο πολιτιστικής αλλαγής» (ibid, σελ. 61).

Συμπερασματικά, ο Wendt απορρίπτει την αναρχία ως φυσική κατάσταση που επιβάλλει μια νεορεαλιστική λογική δέσμια της δομής· το διεθνές σύστημα αποτελείται από θεσμούς και πρακτικές που τα κράτη ορίζουν μεταξύ τους, και αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή (κοινωνική οντολογία). Η αυτοβοήθεια και οι πολιτικές ισχύος είναι θεσμοί και όχι ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά ή απαραίτητα συνοδευτικά στοιχεία της αναρχίας (Wendt, 1992, σελ. 395), στάσεις που δεν προϋπάρχουν αλλά κατασκευάζονται κοινωνικά ενόσω οι ταυτότητες και τα συμφέροντα που την ορίζουν μεταβάλλονται. Για να επιβεβαιώσει αυτή τη θέση, ο Wendt (1992, σελ. 395) εξετάζει τρεις τρόπους με τους οποίους αυτή η μεταβολή μπορεί να προκύψει: διά του θεσμού της κυριαρχίας, κατά την ανάπτυξη της συνεργασίας, και μέσω των διεθνών προσπαθειών που κατευθύνονται στο να μετατρέψουν τις ατομιστικές-εγωιστικές ταυτότητες σε συλλογικές. Έτσι, δεν υφίσταται ένα αναπόφευκτο «δίλημμα ασφαλείας» μεταξύ των κυρίαρχων κρατών, επειδή το διακρατικό σύστημα δεν είναι ανεξάρτητο από τις κρατικές πρακτικές, όπως άλλωστε ούτε και κράτη υπάρχουν ανεξάρτητα από τους κανόνες που τα ίδια ορίζουν (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 377). Υπό αυτή την παραδοχή, η συλλογιστική γύρω από τη διεθνή ασφάλεια – ο τρόπος με τον οποίο μεταφράζεται στη συλλογική συνείδηση – είναι καθοριστική των κρατικών επιλογών, σημαντικότερη από τους εμπλεκόμενους υλικούς πόρους αφού αυτοί δεν έχουν το παραμικρό νόημα ως προς τη χρησιμοποίησή τους εκτός αυτής της συλλογιστικής (ibid, σελ. 373). Τελικά, τίποτε δεν υφίσταται ως απαρασάλευτο στη διεθνή πολιτική. Το ισχύον σύστημα είναι δημιούργημα των κρατών κι αν αντιλήψεις τους για το τι συνιστούν και ποια είναι τα συμφέροντα τους αλλάξει, η κατάσταση αυτή αντιστοίχως θα αλλάξει (ibid, σελ. 377). Συνεπώς, αν οι κανόνες του διεθνούς συστήματος που διέπουν την κοινωνική ταυτότητα του κυρίαρχου κράτους αλλάξουν, τα κράτη θα μπορούσαν π.χ. να αποφασίσουν να μειώσουν ή ακόμη και να απεμπολήσουν την κυριαρχία τους και ως εκ τούτου η διεθνής αναρχία θα έπαυε να υφίσταται (ibid). Η μετακυριαρχική εποχή βασισμένη σε μια νέα κοινωνική δομή συναντίληψης (λιγότερο ή περισσότερο συναφής με το αξιακό σύστημα της βεσφαλιανής τάξης), θα πρόβαλε ως μια νέα ποιοτικά κατάσταση. Εδώ έγκειται και η ριζοσπαστική φύση του κονστρουκτιβισμού:

Μια νέα ιδεατική συναίνεση θα μπορούσε να υπονομεύσει κάθε θεωρούμενη ως σταθερή καταστατική τάξη, μεταβάλλοντας ριζικά το σύστημα πάνω στο οποίο στηρίζονται για την αναπαραγωγή τους οι διακρατικές σχέσεις.¹²⁹

Σε αυτό το περιβάλλον, η διυποκειμενικότητα δεν έχει ασφαλώς σημασία μόνο ως κοινότητα ιδεών και αντιλήψεων αλλά και ως *όριο* (ibid, σελ. 373) λ.χ. σε επίπεδο ταυτοτήτων, μεταξύ του εμείς και του Άλλου, εφόσον και το πολιτικό υποκείμενο συγκροτείται διά της χάραξης φυσικών, συμβολικών και ιδεολογικών συνόρων. Συγκεκριμένες ταυτότητες ενέχουν διαφορετικούς ρόλους και γεννούν διαφορετικές προσδοκίες για τα μέλη ενός συστήματος όπως του διεθνούς· έτσι π.χ. μπορούμε να αναμένουμε την προτίμηση για τον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς από ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, την αποστροφή του για αυταρχικά καθεστώτα αλλά και την υποστήριξη ενός προγράμματος για την διεθνή προώθηση της δημοκρατίας. Καθώς πίσω από τις ταυτότητες συναντάμε πάλι αρχές και αξίες, όσο πιθανό είναι αυτές να αλληλοεπικαλύπτονται, άλλο τόσο είναι ενίοτε να έρχονται σε –ιδεολογική– αντίθεση. Το ενδιαφέρον του κονστρουκτιβισμού δεν περιορίζεται μόνο στις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους αλλά επεκτείνεται και στους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται και ρυθμίζουν αμφότερες ώστε να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές σχέσεις (ibid, σελ. 374). Αυτό επιτυγχάνεται μέσω κοινών διακανονισμών που έχουν λάβει έναν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα – με την έννοια ότι χαίρουν ευρείας απήχησης σε συμβατικό επίπεδο. Τέτοιους αποτελούν οι κοινωνικοί θεσμοί της εθνικής κυριαρχίας (λ.χ. εδώ η συλλογική διυποκειμενική αντίληψη που έχει κωδικοποιηθεί ότι ένα κράτος έχει την αρμοδιότητα της αρμοδιότητας επί του εδάφους του, επί των πολιτών του κτ.λ. και η αμοιβαία αναγνώριση της μη επέμβασης), των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του διεθνούς εμπορίου, των διεθνών οργανισμών, των μη-κυβερνητικών οργανώσεων κ.ά. (ibid) ως ιδεολογικό πλαίσιο για τη διεθνή δράση, κατασκευασμένο από την ανθρώπινη διανόηση στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Υπό αυτή την έννοια, μια κοινωνική επιστήμη των διεθνών σχέσεων μπορεί να οικοδομηθεί βάσει μιας κονστρουκτιβιστικής ανάλυσης της διυποκειμενικής πολιτικής πραγματικότητας των ιδεολογικών

¹²⁹ Χάρη την «ανοικτή στο αποτέλεσμα» αυτή λογική του για το διεθνές σύστημα, ο κονστρουκτιβισμός ως διανοητική κατασκευή έχει χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερα στις προσπάθειες των σύγχρονων πολιτικών επιστημόνων να ερμηνεύσουν τα μεταβαλλόμενα πρότυπα της κυριαρχίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διεθνούς δικαιοσύνης αλλά και τη δύναμη των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη σύγχρονη πολιτική σκηνή. Επιπρόσθετα, η έμφαση που αποδίδει αυτή η θεωρία στον ρόλο των ιδεολογιών, των ταυτοτήτων, της πειθούς αλλά και στα υπερεθνικά δίκτυα την έχει καταστήσει προνομιακή ως προς την κατανόηση του κόσμου μετά την 9/11 (πρβλ. Snyder, 2004, σελ. 54-5, 60). Βλ. επίσης Walt, 1998, σελ. 30. Βλ και **Appendix III**.

πλαισίων που συγκροτούν οι κοινωνικές δομές ως κανόνες και πρακτικές, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που ενορχηστρώνονται μέσα στο χρόνο εκ μέρους των κρατών.

Πιο συγκεκριμένα για τις διεθνείς σχέσεις, όπως αναφέρουν οι Christiansen και άλ. (1999, σελ. 534), ο Wendt (1992) επισημαίνει την επίδραση της κοινωνικής αλληλόδρασης των κρατών στην δομή του συστήματος *διά της εφαρμογής της θεωρίας της δομοποίησης του Giddens* ως μια δεύτερης γενιάς ή μεταθεωρητική προσέγγιση της διεθνούς θεωρίας (Wendt, 1991). Με το τελευταίο, εννοούμε, όπως αναφέρει ο Wendt (1991, σελ. 383 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 152-3), μια μορφή θεωρητικοποίησης, της οποίας στόχος είναι η βελτίωση της κατανόησης μας για την παγκόσμια πολιτική, με έμμεσο, όμως, τρόπο, εστιάζοντας στα οντολογικά και επιστημολογικά ζητήματα του τι συνιστούν νομιμοποιημένες ερωτήσεις και απαντήσεις, παρά στη δομή και τις δυναμικές του διεθνούς συστήματος. Η εκλέπτυνση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού ακολουθεί αμέσως μετά *διά της ενασχόλησης ειδικά με τις θεσμικές πτυχές αυτής της διαδικασίας* (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 534). Το τρίτο κύμα του κονστρουκτιβισμού, στο οποίο και θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια, εκκινά από το σχεδιασμό ενός ερευνητικού προγράμματος στηριγμένου *στη σημασία των κοινών νορμών στη διεθνή πολιτική* (ibid). Σε αυτή τη φάση, όπως σημειώνουν οι Christiansen και άλ. (1999, σελ. 534), ενώ κάποιοι κονστρουκτιβιστές επεσήμαναν την επίδραση των εθνικών κανονιστικών πλαισίων στη διεθνή πολιτική (Finnemore, 1996a· Klotz, 1995· Katzenstein, 1996a), άλλοι επικεντρώθηκαν στην επιρροή των διεθνών και ευρωπαϊκών κανονιστικών δομών σε σχέση με τις αλλαγές που σημειώθηκαν στην εσωτερική πραγματικότητα των κρατών (Forschungsgruppe και Menschenrechte, 1998· Risse, 1999).

Παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα της κονστρουκτιβιστικής έρευνας είναι, πράγματι, μάλλον ετερογενές, οι περισσότεροι μελετητές της προσέγγισης συμμαρίζονται τρεις γενικές παραδοχές σχετικά με αυτή την κοινωνική κατασκευή της διεθνούς πολιτικής (βλ. Ruggie, 1998a στο Hix, 2009, σελ. 502): α) οι προτιμήσεις των δρώντων δεν μπορούν να εξηγηθούν χωρίς αναφορά στις ιδεολογικές και/ή πολιτισμικές νόρμες στα θεμέλια των θέσεών τους, β) οι δρώντες δεν μπορεί να είναι αμιγώς «ορθολογικοί», καθώς δεσμεύονται από ψυχολογικούς ή κανονιστικούς περιορισμούς και συχνά αναγκάζονται να αναλάβουν συμβολική ή ιστορικά προσδιορισμένη δράση (πρβλ. Hill, 2003, σελ. 98-126 στο Hix, 2009, σελ. 502) και γ) οι προτιμήσεις και η συμπεριφορά των δρώντων εξελίσσονται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και της κοινωνικοποίησης – σε αντίθεση με τη ρεαλιστική άποψη ότι οι

προτιμήσεις είναι παγιωμένες και με τη φιλελεύθερη άποψη ότι αλλάζουν εργαλειακά (πρβλ. Finnemore και Sikkink, 1998· Risse κ.ά., 1999 στο Hix, 2009, σελ. 502). Επίσης, όπως σημειώνει ο Trondal (1999, σελ. 4), «οι ταυτότητες, τα συμφέροντα και η συμπεριφορά των πολιτικών δρώντων κατασκευάζονται κοινωνικά μέσω της συλλογικής νοηματοδότησης, των ερμηνειών και των υποθέσεων για τον κόσμο» (Adler, 1997, σελ. 324) ενώ το κοινωνικό πλαίσιο και οι διαδράσεις τους τούς περιορίζουν και ταυτόχρονα τους συγκροτούν (Checkel, 1999).

Σε αυτό το περιβάλλον, σε επίπεδο επιστημολογίας για τη μελέτη των διεθνών σχέσεων θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι κονστρουκτιβιστές απορρίπτουν συνήθως τις αυστηρά θετικιστικές προσεγγίσεις¹³⁰ με βάση τη σχέση αιτίου-αιτιατού και εστιάζουν στο διυποκειμενικό περιεχόμενο της διεθνούς πολιτικής (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 374-5).¹³¹ Πολλοί ανάμεσα σε αυτούς τους στοχαστές φαίνεται να αντιμετωπίζουν την έρευνα ως ζήτημα ερμηνείας παρά εξήγησης, ενώ, σε επίπεδο αρχών, διάκινεται επιφυλακτικοί απέναντι στη δυνατότητα του ερευνητή να τηρήσει ουδέτερη στάση έναντι της έρευνας – προσεγγίζοντας έτσι την αντικειμενική γνώση που σωρευτικά διευρύνεται μέσα στο χρόνο (ibid, σελ. 375). Ο διυποκειμενικός χαρακτήρας των διεθνών σχέσεων τις καθιστά αντικείμενο μελέτης βάσει «επιστημονικών» μεθόδων – με την ιστορική και κοινωνιολογική έννοια, όσο και η κοινή παραδοχή των βασικών συνθηκών για την πνευματική εντιμότητα και την ακαδημαϊκή έρευνα – ως συμβάσεις για την κατανόηση του κόσμου και την αξιολόγηση των θεωριών, παρά μια αυστηρά θετικιστική λογική περί της διεξαγωγής τους (ibid, σελ. 370). Μεθοδολογικά, ωστόσο, ο συμβατικός κονστρουκτιβισμός φαίνεται εξίσου να απέχει από το πρώτο κύμα των ριζοσπαστικών κριτικών διεθνολόγων – στο βαθμό που από πολλούς η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση θεωρείται απόφυση της κριτικής διεθνούς θεωρίας υπό την ευρεία έννοια – δεδομένης της έμφασης που, τουλάχιστον κάποιες

¹³⁰ Πρβλ. σχετική τεκμηρίωση του Ruggie (1998b, σελ. 880): «Γενικεύσεις εν είδει νόμων μπορούν να στοιχειοθετηθούν είτε στατιστικά είτε μέσω τυχαίων πειραμάτων ή σχεδόν πειραματικών προγραμμάτων έρευνας. Το πρώτο προϋποθέτει ευρεία και έγκυρα σύνολα δεδομένων, ενώ τα άλλα δύο προϋποθέτουν ότι οι αιτιώδεις μεταβλητές θα μπορούν να υπόκεινται σε επεξεργασία τουλάχιστον στοιχειωδώς. Στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων, καμία από τις δύο προϋποθέσεις δεν υφίσταται συνολικά για το διεθνές σύστημα. Πόσες περιπτώσεις πυρηνικής διπολικότητας έχουν υπάρξει ή πόσοι ηγεμόνες όπως οι ΗΠΑ τον 20° αιώνα ή η Βρετανία τον 19°;».

¹³¹ Σε αντιπαράβολή, «όπως ισχυρίζεται ο Wendt, οι βασικές υποθέσεις των ορθολογικών προσεγγίσεων οι οποίες εκλαμβάνουν τους δρώντες, δηλαδή τα κράτη, ως ορθολογικά υποκείμενα που κύριο στόχο έχουν να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητά τους μέσα σε έναν κόσμο διάχυτης διεθνούς αναρχίας, ορίζοντας το ζήτημα της ασφάλειάς τους με όρους αυτό-συμφέροντος, μοιραία περιορίζονται στην αναζήτηση αιτιωδών σχέσεων συμπεριφορών-αποτελεσμάτων, καθώς και των σχετικών –στην περίπτωση των νεορεαλιστών– ή απόλυτων –στην περίπτωση των νεοφιλελεύθερων– κερδών που μπορούν να αποκομίσουν οι δρώντες μέσα από τις δράσεις τους στο διεθνές σύστημα» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 312).

εκδοχές του, αποδίδουν στην εμπειρική ανάλυση και στα ερμηνευτικά της εργαλεία (Reus-Smit, 2001, σελ. 215).

Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει μια ευρεία διαβάθμιση της εγγύτητας των κονστρουκτιβιστών τόσο σε κάποιες θετικιστικές παραδοχές όσο και σε μετανεωτερικές αναζητήσεις. Έτσι, γράφουν οι Jackson και Sørensen (2006a, σελ. 376), από τη μία μεριά οι Finnemore και Sikkink (2001, σελ. 403) ομιλούν για «μηχανισμούς και διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης», λεξιλόγιο που παραπέμπει σε μια θεώρηση του κόσμου ως μιας εξωτερικής πραγματικότητας που ενδεχομένως μπορεί να εξηγηθεί γνωρίζοντας τις κοινωνικές δυνάμεις και τους νόμους του· από την άλλη, άλλοι κονστρουκτιβιστές εστιάζουν στο διάλογο και στην επικοινωνία και επιμένουν στην αξία της εμβάθυνσης της έρευνας για τον κόσμο των ανθρώπων διά της ενδελεχούς ανάλυσης της συλλογιστικής και της γλώσσας που χρησιμοποιούν, η οποία καθώς οδηγεί στην αποκάλυψη των βαθύτερων παραδοχών και πεποιθήσεών τους βοηθά τους επιστήμονες να παρουσιάσουν τον τρόπο με τον οποίο αυτές συντελούν στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους (βλ. και Walt, 1998, σελ. 40-1). Σε γενικές γραμμές, διαφορές αναδύονται τόσο συλλήβδην σχετικά με τις κύριες κονστρουκτιβιστικές αρχές (πραγματιστικές/λειτουργικές vs κανονιστικών/κριτικών προσεγγίσεων) όσο και σε επίπεδο ιδιοποιούμενων ερευνητικών μεθόδων (θετικιστικής ή ερμηνευτικής επιστημολογίας). Αλλά και αναφορικά με τη «γλωσσολογική στροφή»,¹³² η προσέγγιση σχετικά με τον λόγο διαφοροποιείται ως επίκληση στη δύναμη της πειθούς από τη μία, και πιο δυναμικά, ως διερεύνηση της εμβριθούς δομής της κοινωνικής ρητορικής που ενέχει και σχέσεις ισχύος, από την άλλη (Jupille και άλ., 2002, σελ. 8).¹³³

Οι σπουδαστές των διεθνών σχέσεων και της πολιτικής θεωρίας είναι εξοικειωμένοι με τη μεταφορά της «φυσικής κατάστασης» στο Leviathan του Hobbes και τις διάφορες παραλλαγές που πρόταξαν ο Locke, ο Rousseau και άλλοι φιλελεύθεροι θεωρητικοί (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 130-131). Χρησιμοποιούμενη είτε στη θεωρητικοποίηση της προέλευσης των κρατών ή του κοινωνικού συμβολαίου ή μεταφορικά για να περιγράψει την διεθνή αναρχία, η «φυσική κατάσταση» είναι πανταχού παρών στην κοινωνική θεωρία (βλ. και Chernoff, 2008, σελ. 149). Και παρά τις σημαντικές διαφοροποιήσεις, η κατάσταση αυτή αναφέρεται σε έναν προ-κοινωνικό

¹³² Βλ. περαιτέρω για τη «γλωσσολογική στροφή» στις ΔΣ στα K. M. Fierke (2002), 'Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations', *International Studies Quarterly*, Vol. 46, No. 3, σελ. 331-54 και J. Milliken (1999), 'The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods', *European Journal of International Relations*, Vol. 5, No. 2, σελ. 225-54.

¹³³ Βλ. και Jupille και άλ., 2003, σελ. 15.

κόσμο ατομιστικών υποκειμένων, όπου η ζωή και η ιδιοκτησία είναι ευάλωτα σε υφαρπαγή από άλλα ατομιστικά υποκείμενα· η οικονομική δραστηριότητα αποθαρρύνεται και κάθε μορφή κοινότητας είναι αδύνατη (ibid, σελ. 131). Η δημιουργία μιας αρχής –του Leviathan– επιτρέπει την φυγή από αυτή τη «φυσική κατάσταση» κι από το σημείο αυτό εκκινά η παραπέρα αφήγηση (ibid). Η μεταφορική διαχωριστική γραμμή μεταξύ της «φυσικής κατάστασης» και του ιεραρχικού κράτους χρησιμεύει, επιπρόσθετα, για πολλούς ως το όριο μεταξύ των οργανωτικών αρχών των επιστημονικών πεδίων των διεθνών σχέσεων (a discourse of survival) και της πολιτικής επιστήμης/πολιτικής θεωρίας (a discourse of progress) (ibid). Η «φυσική κατάσταση» είναι το αντίστοιχο της αναρχίας και της υποτροπής σε παρόμοια σχήματα βίας και δυσπιστίας, ενώ το πολιτικό κράτος επιτρέπει την ιεραρχία, και τελικά την κανονιστική θεωρία και την ιστορία.¹³⁴ Τώρα, το πώς τα υποκείμενα μετακινούνται από την προ-κοινωνική κατάσταση στη συμφωνία κάποιου τύπου κοινωνικής τάξης, υπήρξε πάντα πηγή πλούσιας φιλοσοφικής και πολιτικής αναζήτησης. Για τον Onuf ωστόσο, η χομπσιανή κατασκευή της «φυσικής κατάστασης» συνιστά το σημείο από το οποίο ξεκινούν πολλά προβλήματα (ibid). Γιατί για τον Onuf, δεν υφίσταται προ-κοινωνική ανθρώπινη κατάσταση· οι άνθρωποι είναι πάντα ήδη εγγεγραμμένοι εντός κοινωνικών πρακτικών και το πρόβλημα μεγάλου μέρους της κοινωνικής θεωρίας είναι ότι θεμελιώνεται σε ένα μικρο-επίπεδο, ήτοι επί της σύλληψης αυτόνομων υποκειμένων ουσιαστικά προ-κοινωνικών (ibid). Ο Onuf (1989, σελ. 18-19 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 131) περιγράφει αυτές τις μορφές της κοινωνικής θεωρίας που προσηλώνονται στο ατομιστικό, ορθολογικό κι ωφελμιστικό υποκείμενο ως λειτουργούσες στο πλαίσιο του φιλελεύθερου παραδείγματος, και υποστηρίζει ότι «αναρχία είναι ο φιλελευθερισμός εκτρεπόμενος στην πιο ακραία λογική του: Τα μόνα όρια που τίθενται στην ορθολογική διαγωγή είναι αυτά που επιβάλλονται από τις υλικές συνθήκες». Έτσι, στην περιγραφή του για τον φιλελευθερισμό, οι θεωρίες του νεο(φιλελευθερισμού) και του νεο(ρεαλισμού) των διεθνών σχέσεων συμψηφίζονται. Και λόγω της ένδειας της μορφής της κοινωνικής θεωρίας που προκύπτει από την α-κοινωνική θεμελίωση του φιλελευθερισμού, ο Onuf τον απορρίπτει, προτείνοντας μια ριζική ανάπλαση του κλάδου, τοποθετώντας στη θέση του τη θεωρία του κοντστρουκτιβισμού που δεν αναγνωρίζει σύνορα μεταξύ των διεθνών σχέσεων και άλλων μορφών της πολιτικής θεωρίας (Griffiths και άλ.,

¹³⁴ Ο Wight χρησιμοποίησε αυτόν τον διαχωρισμό για να εξηγήσει ακριβώς «γιατί δεν υφίσταται μία διεθνής θεωρία» (“Why is There no International Theory?” στο M. Wight και H. Butterfield, 1966 (eds.), *Diplomatic Investigations: Essays in the Theory of International Politics*, London, Allen and Unwin, σελ. 16, όπως αναφέρεται στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 131).

2009, σελ. 131-132). Στο ανατρεπτικό έργο του *World of Our Making* (1989), ο Onuf αμφισβητεί πολλές από τις ορθοδοξίες της πειθαρχίας, με ενδεικτικό παράδειγμα αυτό της προέλευσης της κατανόησης της έννοιας της αναρχίας διά της επίκλησης του ρεαλισμού και της ανιστόρητης φύσης του που τεκμηριώνεται στην αέναη επανάληψη της πολιτικής της ισχύος (ibid, σελ.132-133).

Πιο συγκεκριμένα, στην αναζήτηση του πώς η τάξη προκύπτει, λειτουργεί και προσδιορίζεται, ο Onuf (1989) πιστώνεται καταρχήν για την εισαγωγή του όρου «κονστρουκτιβισμός» για την περιγραφή των θεωριών που επισημαίνουν τον κοινωνικά κατασκευασμένο χαρακτήρα των διεθνών σχέσεων (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 5-6· Jackson, 2006b, σελ. 168· Griffiths και άλ., 2009, σελ. 132). Για να απαντήσει τις ερωτήσεις αυτές για την κοινωνική τάξη και δεδομένου του νομικού ακαδημαϊκού του υπόβαθρου, στο προαναφερθέν έργο του, ο ίδιος χρησιμοποιεί τις έννοιες των «κανόνων» και της «διακυβέρνησης». Αντλώντας και αυτός από τη «θεωρία της δομοποίησης» του Giddens και τη γλωσσολογική θεωρία του Wittgenstein, ο Onuf υποστηρίζει ότι οι δρώντες (οι άνθρωποι) και οι δομές (επακόλουθες της ανθρώπινης δράσης μορφές κοινωνικών θεσμών) είναι αμοιβαίως επικαθοριστικές (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 133). Ενάντια στην αντικοινωνική και μικρο-θεμελιωτική ευρέως βάση του φιλελευθερισμού, εκείνος υποστηρίζει τη θέση ότι οι δομές έχουν σημασία. Κανένα υποκείμενο δεν είναι ποτέ ανεξάρτητο από, ή δεν προηγείται, των κοινωνικών δομών εντός των οποίων διαβιεί (ibid). Παράλληλα και σε αντίθεση με κάποιες μορφές του στρουκτουραλισμού, διατείνεται ότι οι δομές δεν προηγούνται οντολογικά των υποκειμένων και δεν το προσδιορίζουν ολοκληρωτικά. Στην θεώρηση του, ούτε οι δομές ούτε τα υποκείμενα προηγούνται ή ευνοούνται οντολογικά, αλλά εποικοδομούνται από κοινού (αλληλοσυγκροτούνται) (ibid, σελ. 133-134).

Το ερώτημα που τίθεται, εν συνεχεία, είναι δεδομένης της αμοιβαίως επικαθοριστικής φύσης δομών και δρώντων, πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο τους; Για τον Onuf και σε αναφορά με τον Giddens, βάσει των κανόνων. Οι κοινωνικές πρακτικές προσδιορίζονται και οριοθετούνται από κανόνες – πράγματι, οι κανόνες υπό μία έννοια αποτελούν την προϋπόθεση για την ίδια την ύπαρξη της κοινωνικής διάδρασης (ibid, σελ. 134). Έπειτα, ο Onuf αντλεί από τη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης (speech act theory) του Searle προκειμένου να ταυτοποιήσει τρεις μορφές κανονισμών. Η πρώτη είναι η «αυταρχική» (assertive), η οποία αναφέρεται σε έναν ισχυρισμό της μορφής «αυτό αποτελεί αυτόν τον τύπο πράγματος» ή «το X είναι Y». Η δεύτερη

είναι η «*ρυθμιστική*» (*directive*), όπου ένας δρων καθοδηγείται ή εντέλλεται να κάνει κάτι. Η τρίτη μορφή κανονισμού είναι η «*συναπτική*» (*commisive*), κατά την οποία οι δρώντες δεσμεύονται οι ίδιοι ότι θα εκτελέσουν μια πράξη, υπό τη μορφή «θα πράξω αυτό» (*ibid*). Χρησιμοποιώντας αυτούς τις τρεις μορφές κανονισμών, ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο μέρος του *World of Our Making* στο να καταδείξει πώς αυτοί μας επιτρέπουν να δούμε την αλληλοδόμηση δομών και δρώντων. Οι κατηγορίες αυτές προέρχονται από μία αντίληψη της γλώσσας ως παρέχουσας τη δυνατότητα στους ανθρώπους να εκτελούν κοινωνικές πράξεις και να επιτυγχάνουν σκοπούς, προβαίνοντας σε δηλώσεις σθεναρών ισχυρισμών, προσανατολισμών και δεσμεύσεων. Κι επειδή αυτές οι κατηγορίες ισχύουν κατά τον ίδιο τρόπο εξίσου για τους κανόνες όσο και εν γένει για τη διακυβέρνηση, ο ίδιος θεωρεί ότι υποστηρίζουν τη ζεύξη κανόνων-διακυβέρνησης ως καθοριστικής για την πολιτική κοινωνία (*ibid*). Ο Onuf (1989, σελ. 23 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 134) χρησιμοποιεί τις τρεις κατηγορίες και στις δύο ενότητες του βιβλίου του – για τους «κανόνες» και τη «διακυβέρνηση», υποστηρίζοντας επιπλέον ότι «όπου οι κανόνες έχουν την επίπτωση να κατανέμουν πλεονεκτήματα άνισα, το αποτέλεσμα είναι διακυβέρνηση».

Το επιχείρημα του Onuf σχετικά με τους κανόνες και τη διακυβέρνηση (“rules and rule”) που συγκροτούν την κοινωνική τάξη, τον φέρνει εγγύτερα στην Αγγλική Σχολή και το ενδιαφέρον της για το πώς εν τέλει προκύπτει η τάξη υπό το καθεστώς της αναρχίας.¹³⁵ Το έργο του συγγενεύει και με αυτό πολλών μεταδομιστών, αφετηρία της έρευνας των οποίων είναι η ιδέα ότι «αυτό που κυριαρχεί στην κοινωνία είναι η πρακτική της γλώσσας» (Onuf, 1989, σελ. 36 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 135). Ο λόγος (*discourse*) στην αγγλοσαξονική διανόηση συνδέεται κατά κοινή παραδοχή με τη γλώσσα, ωστόσο, υφίστανται πολλές άλλες, γλωσσικές και μη, μορφές λόγου. Όταν ο Onuf (*ibid*) δηλώνει ότι «ο κονστρουκτιβισμός ξεκινά με κατορθώματα. Κατορθώματα που επιτεύχθηκαν, πράξεις που επιτελέσθηκαν, λέξεις που ειπώθηκαν – Αυτά είναι τα γεγονότα», χωρίς να το ξέρει, στην πραγματικότητα χρησιμοποιεί την έννοια που οι Lacan και Foucault αποδίδουν στο λόγο. «Πράγματι, αν αντικαταστήσει κανείς τα σχήματα του Lacan με τους κανόνες διακυβέρνησης του Onuf, η γλώσσα είναι απαράλλακτη» (Palan, 2000, σελ. 597 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 135). Συμπερασματικά, η βασική θεωρητική παραδοχή του Onuf είναι ότι ο κοινωνικός κόσμος μέσα στον οποίο ζούμε κατασκευάζεται από τις ανθρώπινες

¹³⁵ M. Wind, “Nicholas G. Onuf: the Rules of Anarchy” στο I. B. Neumann και O. Waever (eds.) *The Future of International Relations: Masters in the Making?* (1997), London, Routledge, σελ. 258, όπως αναφέρεται στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 136.

πράξεις, οι οποίες εμπεριέχουν νοήματα καθώς συνιστούν το αποτέλεσμα των δράσεων της ομιλίας μας παρά κάποιας άλλης φυσικής μας δραστηριότητας (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 320). Και είναι για αυτό το λόγο που η γλώσσα διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ανάλυσή του, αφού μέσα από αυτή, οι ανθρώπινες πράξεις απεικονίζονται, αναπαρίστανται και, πιο σημαντικά, εκτελούνται (Onuf, 1989, σελ. 82 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 320). Η γλώσσα δεν περιγράφει ή αναπαριστά, αλλά κατασκευάζει την πραγματικότητα (Zehfuss, 2002, σελ. 153 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 320). Η επαναληπτική διαδικασία των δράσεων του λόγου έχει ως αποτέλεσμα την καθιέρωση των δράσεων ως κανόνων της ανθρώπινης πράξης. Έτσι, οι κανόνες αναπτύσσονται μέσα από τις δράσεις του λόγου και η θεωρία των σχηματισμών του λόγου (discourse analysis) καθίσταται, για τον Onuf, η πιο κατάλληλη μεθοδολογική προσέγγιση για να μελετηθούν αυτοί οι κανόνες (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 320). Η ερμηνευτική προσέγγισή του αναδεικνύει τάσεις διαφοροποίησης από τις θεωρητικές δεσπόζουσες θέσεις τόσο του ορθολογισμού όσο και του συμβατικού κονστρουκτιβισμού. Η κονστρουκτιβιστική ιδέα του Onuf αναπτύσσεται γύρω από το ζήτημα της εξήγησης της «αλήθειας» που διέπει τις διεθνείς σχέσεις των κρατών και ουσιαστικά, το ερευνητικό του πρόγραμμα εστιάζεται στην προσπάθεια «ανακατασκευής» αυτής της αλήθειας, αναλύοντας το πώς οι δρώντες κατασκευάζουν την πραγματικότητα μέσα από τις πράξεις και τις αντιλήψεις τους (ibid).

Όπως σημειώθηκε, όταν ο Onuf εισήγαγε τον όρο «κονστρουκτιβισμός» στις διεθνείς σχέσεις (1989), φαίνεται πως είχε στο μυαλό του περισσότερο τον Wittgenstein και την γλωσσολογική στροφή στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στο πώς η γλώσσα, η ρητορεία κι αφηγήσεις χρησιμοποιούνται στην κοινωνική κατασκευή της διεθνούς πολιτικής, και υιοθετώντας μία γλωσσολογική αναλογία που δεν αντιλαμβάνεται την ισχύ μόνο ως ένα ορθολογικό συμφέρον αλλά και ως προϊόν μιας αμιγώς συμβολικής διαδικασίας. Ωστόσο, ο κονστρουκτιβισμός που είναι ευρύτερα διαδεδομένος και που πλέον αναφέρεται ως «συμβατικός»¹³⁶ αντλεί τις ρίζες του κυρίως από τους Berger και Luckman καθώς και τον Giddens, αυτοπροσδιοριζόμενος σε αντιπαράθεση με τις πιο ριζοσπαστικές του εκφάνσεις, οι οποίες αντλούν τα ερείσματά τους από τον μεταστρουκτουραλισμό και τους μετανεωτερικούς στοχαστές, όπως οι Foucault, Lyotard και Derrida (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 5).

¹³⁶ Αντιπροσωπευτικά έργα του συμβατικού κονστρουκτιβισμού θεωρούνται, inter alia, τα: Wendt, *Social Theory of International Politics*· Adler “Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics”· Finnemore και Sikkink, ‘International Norm Dynamics and Political Change’ καθώς και Guzzini, ‘A Reconstruction of Constructivism in International Relations’, όπ. π.

Συμβατικοί κονστρουκτιβιστές θεωρούνται οι Alexander Wendt (1987, 1992, 1999), Peter Katzenstein (1996), John Ruggie (1998a, 1998b), Emmanuel Adler και Michael Barnett (1998),¹³⁷ David Dessler (1999),¹³⁸ Martha Finnemore και Kathryn Sikkink (1998, 2001) και Jeffrey Checkel (1998a). Ερμηνευτικοί κονστρουκτιβιστές θεωρούνται οι Friedrich Kratochwil (1989) και Ted Hopf (1998) (Checkel, 2008, σελ. 73).¹³⁹ Ριζοσπαστικοί, με την έννοια του μετανεωτερικού, κονστρουκτιβιστές θεωρούνται οι David Campbell (1998),¹⁴⁰ Jim George (1994),¹⁴¹ James Der Derian (1987),¹⁴² R. B. J. Walker (1993),¹⁴³ Andrew Linklater (1997) και Ann Tickner (1992).¹⁴⁴

Αυτή η διχοτόμηση του κονστρουκτιβισμού σε συμβατικό και πιο ριζοσπαστικό, σχετίζεται με τη γενεαλογία του τόσο στο πλαίσιο των Κοινωνικών Επιστημών, όσο και του επιστημονικού κλάδου των Διεθνών Σχέσεων. Σε ό,τι αφορά στις τελευταίες, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι στοχαστές της πειθαρχίας ενεπλάκησαν σε μια μεταθεωρητική κριτική των συμβατικών διεθνών σχέσεων, επιστρατεύοντας σε πολλές περιπτώσεις την αρχή της μεταστρουκτουραλιστικής φιλοσοφίας ότι η γνώση πρέπει να υπόκειται σε διαρκή ερμηνευτική επεξεργασία. Στις ΗΠΑ, κριτικοί ή μετανεωτερικοί θεωρητικοί, όπως οι Ashley (1986), Cox (1981) και Walker (1993) εισήγαγαν την αποδομιστική μέθοδο στις διεθνείς σχέσεις, αποδομώντας κάποιες από βασικές υποθέσεις που ήθελαν τα κράτη να είναι παγιδευμένα σε μια αντικειμενική δομή αναρχίας (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 5). Με την εξάλειψη σχεδόν Ψυχρού Πολέμου, ο Wendt (1987) εισήγαγε την προβληματική δρώντος-δομής στην ανάλυση των διεθνών σχέσεων ενώ ο Ruggie (1989)¹⁴⁵ αμφισβήτησε την ικανότητα της παραδοσιακής διεθνούς θεωρίας να αντιμετωπίσει τις ιστορικές μεταβολές. Στη συνέχεια, ο Wendt (1999 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 158) εστίασε στη γεφύρωση του κονστρουκτιβισμού με τις αρχές της σχολής της ορθολογικής επιλογής, ήτοι της θέσης του για την αλληλοδόμηση δομών και δρώντων με τις

¹³⁷ E. Adler και M. Barnett (1998), *Security Communities*, Cambridge University Press..

¹³⁸ D. Dessler (1999), 'Constructivism within a Positivist Social Science', *Review of International Studies*, Vol. 25, No 1, σελ. 123-137.

¹³⁹ J. T. Checkel, "Constructivism and Foreign Policy" στο S. Smith, A. Hadfield και T. Dunne (2008) (eds.), *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*, Oxford: Oxford University Press.

¹⁴⁰ D. Campbell (1998), *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

¹⁴¹ J. George (1994), *Discourses of Global Politics: A Critical (Re)Introduction to International Relations*, Lynne Rienner Publications.

¹⁴² J. D. Derian (1987), *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement*, Oxford: Basil Blackwell.

¹⁴³ R. B. J. Walker (1993), *Inside/outside: International Relations as Political Theory*, Cambridge University Press.

¹⁴⁴ A. Tickner (1992), *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, Columbia University Press, New York.

¹⁴⁵ J. G. Ruggie "International Structure and International Transformation: Space, Time, and Method" στο E. O. Czempiel και J. N. Rosenau (1989) (eds.) *Global Changes and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990s*, Massachusetts: Lexington Books.

επιστημονικές υποθέσεις και τις οντολογικές προτεραιότητες του ορθολογισμού. Προέκρινε δε μια μεταθετικιστική (κοινωνική) οντολογία σε συνδυασμό με μια εν μέρει θετικιστική επιστημολογία. Αυτός, άλλωστε, είναι ο σκοπός της θεωρητικής προσέγγισης του «επιστημονικού ρεαλισμού» που χρησιμοποιεί στην ερμηνευτική του ανάλυση (Wendt, 1999 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 315). Με την πρόθεση αυτή, ο «χαλαρός κονστρουκτιβισμός» του Wendt συντίθεται από τρεις ευρύτερα κοινωνιολογικούς στόχους: α) την ενσωμάτωση και των υλικών πόρων για την ερμηνεία της κρατικής κοινωνικής συμπεριφοράς, β) τον ανθρωπομορφισμό του κράτους και γ) την επισήμανση των αλληλοεπικαλυπτόμενων ιδιοτήτων δύο θεωρητικών εκδοχών – της αιτιοκρατικής και της αλληλοδομιστικής (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 158).¹⁴⁶ Στο δεύτερο μέρος του έργου του, ο Wendt (1999 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 158)) εφαρμόζει αυτή τη θεωρητική διάκριση για να διαμορφώσει τρεις μορφές κοινωνικοποίησης: μέσω του εξαναγκασμού, του υπολογισμού, και της πεποίθησης, οι οποίες προέρχονται από τις αντίστοιχες τρεις «κουλτούρες αναρχίας», κατά Hobbes, Locke και Kant. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κατά Hobbes κουλτούρα κοινωνικοποίησης εστιάζει στην επιβίωση και στη διατήρηση της τάξης· οι ιδέες του Locke, εν αντιθέσει, επεξηγούν τις κοινωνικές και τις υλικές ιδιότητες του κρατικού συμφέροντος ή πώς η μεγιστοποίηση τέτοιων συμφερόντων μπορεί να συνδεθεί με την προώθηση των φυσικών δικαιωμάτων (της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας). Ο Wendt συσχετίζει, τέλος, την εμπιστοσύνη με την ηθική συλλογιστική του Kant – το πώς η πεποίθηση μπορεί να διαπλασθεί σε ηθικές επιταγές που καθοδηγούν τη συμπεριφορά (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 158).

Στην ίδια κατεύθυνση γεφύρωσης των διαφορών κινήθηκε και ο Katzestein, του οποίου το έργο *The Culture of National Security* (1996) κατέστη ορόσημο της συμβατικής κονστρουκτιβιστικής σκέψης. Σε επίπεδο κατηγοριοποίησης, ο ίδιος ο Wendt (1999, σελ. 22 στο Μακρή, 2002, σελ. 96) αφού στην Εισαγωγή του βιβλίου του παρουσιάζει τον κονστρουκτιβισμό ως μια εναλλακτική οντολογία των Κοινωνικών Επιστημών και των Διεθνών Σχέσεων, εν συνεχεία, αναπτύσσει την κύρια συλλογιστική του, σύμφωνα με την οποία οι διεθνολογικές θεωρίες μπορούν να ταξινομηθούν στη βάση δύο συζητήσεων: α) τη συζήτηση για το αν η φύση

¹⁴⁶ Η αιτιοκρατική θεωρητικοποίηση αναφέρεται στην επαγωγική και την αναγωγική συλλογιστική, ήτοι στην εξαγωγή της αλήθειας εκ του μερικού στο γενικό ή το αντίθετο μέσω εξακριβωμένων γεγονότων και αρχών ενώ η αλληλοδομοποιητική θεωρητικοποίηση αναφέρεται στις διαδραστικές ιδιότητες της ανθρώπινης δράσης και των δομών. Για τον Wendt, η αλληλοδομιστική θεωρητικοποίηση παραμένει κρίσιμη για την κατανόηση των υλικών παραγόντων της κρατικής ταυτότητας, εφόσον «το νόημα της ισχύος και το περιεχόμενο των συμφερόντων συνιστούν εν πολλοίς λειτουργία των ιδεών» (Wendt, 1999, σελ. 96 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 158). Βλ και Checkel, 1998.

των διεθνών δομών έχει υλικό ή κοινωνικό χαρακτήρα (*υλισμός vs ιδεαλισμού*) και β) την εξίσου κρίσιμη συζήτηση για τη σχέση δομών και δρώντων στο διεθνές σύστημα (*ατομικισμός vs ολισμού*). Οι τέσσερις κοινωνιολογίες, όπως ονομάζει ο Wendt τις τέσσερις αυτές κοινωνικές θεωρίες των διεθνών σχέσεων, οριοθετούν ουσιαστικά έναν «χάρτη» της Διεθνούς Θεωρίας, στον οποίο ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός καταλαμβάνει τον *ενδιάμεσο χώρο* (ibid). Και άλλοι θεωρητικοί υποστήριζαν περαιτέρω τη θέση ότι ο κονστρουκτιβισμός συνιστά μια «διανοητική γέφυρα» (Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 68), καταλαμβάνοντας ουσιαστικά τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των ρασιοναλιστικών (νεορεαλιστικών ή νεοφιλελεύθερων) διεθνολογικών προσεγγίσεων και των κριτικών/ερμηνευτικών θεωριών.¹⁴⁷ Μια τέτοια αποδοχή του ως «θεωρία μέσου βεληνεκούς» (middle range theory) αντικατοπτρίζει και τη διάκρισή του από ακραίες αποδομιστικές προσεγγίσεις στο βαθμό που η κονστρουκτιβιστική επιστημολογία εστιάζει στη διωποκειμενικότητα, κρατώντας αποστάσεις από τη μετανεωτερική λογική του «τι είδους αναπαράσταση είναι αυτό που γνωρίζουμε».¹⁴⁸ Ο κονστρουκτιβισμός του Adler (1997, σελ. 322 στο Μακρή, 2002, σελ. 91) υποστηρίζει ότι «το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο υλικός κόσμος διαμορφώνει αλλά και διαμορφώνεται από την ανθρώπινη δράση και διάδραση εξαρτάται από τις δυναμικές, κανονιστικές και επιστημονικές ερμηνείες του κόσμου αυτού». Ειδικότερα, για τον Adler (1997 στο Trondal, 1999, σελ. 4), η ερευνητική ατζέντα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού αντανάκλα τον «μεσαίο χώρο» μεταξύ των νεοφιλελεύθερων και των μετανεωτερικών προσεγγίσεων καθώς και αυτών της ορθολογικής επιλογής. Η προοπτική του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού έχει τοποθετήσει τον εαυτό της κατά μήκος του άξονα τελεστής-δομή, θέτοντας υπό αμφισβήτηση σε ένα μεταθεωρητικό επίπεδο, κάποιες από τις οντολογικές και επιστημολογικές υποθέσεις που αναπτύχθηκαν από νεοφιλελεύθερους και μετανεωτερικούς στοχαστές (Trondal, 1999, σελ. 4). Στη συζήτηση αυτή, η κονστρουκτιβιστική θέση, όπως και η μετανεωτερική, επικεντρώνεται σε μια μη-υλική οντολογία, αλλά και σε μια αμοιβαίως συγκροτητική δυναμική, επιχειρώντας να γεφυρώσει το οντολογικό κενό μεταξύ δρώντων και

¹⁴⁷ Βλ. επίσης Weaver, 1996 καθώς και Dessler και Owen, 2005. Για την αντιπαράθεση μεταξύ ορθολογισμού και κονστρουκτιβισμού βλ. P. Katzenstein, R. Keohane and S. Krasner (1998), 'International Organisation and the Study of World Politics', *International Organisation*, Vo. 52, No 4, σελ. 645-685 και J. Fearon and A. Wendt, "Rationalism vs. Constructivism: A Skeptical View" στο W. Carlsnaes, T. Risse και B. A. Simmons (eds.) *Handbook of International Relations*, London: Sage, 2002, σελ. 95-118. Για τη σχέση μεταξύ κονστρουκτιβισμού και μετανεωτερικής θεωρίας βλ. J. Edkins (1999), *Poststructuralism and International Relations Theory: Bringing the Political Back In*, Boulder, CO: Lynne Rienner - όπως συνολικά αναφέρονται στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 103.

¹⁴⁸ J. D. Derian, "Post-Theory: The Eternal Return of Ethics in International Relations" στο G. J. Ikenberry (eds.), *New Thinking in International Relations Theory*, Boulder, CO: Westview Press, 1997, σελ. 53-76, όπως αναφέρεται στο Χρυσόχοου, σελ. 118.

δομών.¹⁴⁹ Ωστόσο, λαμβανομένου υπόψη ότι η τέλεση από το δρων υποκείμενο αγνοείται ευρέως από τους μετανεωτερικούς, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός την επανεισάγει στην ανάλυσή του, δίδοντας έμφαση και στην κοινωνικά ενσωματωμένη ορθολογικότητα (embedded rationality), περάν την έννοιας της «δομής» και των «κοινωνικών πλαισίων» (ibid), επιδιώκοντας να κατοχυρώσει μία «δυσχερώς οντολογικά μέση όδο» μεταξύ ατομισμού και δομισμού (Risse, 2000, σελ. 5).

Ωστόσο, ο συμβατικός ή μετριοπαθής κονστρουκτιβισμός που έχει χαρακτηριστεί και ως «οντολογικός ρεαλισμός», επικρίθηκε συχνά ως ανιστόρητος (πρβλ. κριτική Kratochwil) αλλά και για την υιοθέτηση πολλών υποθέσεων από την συμβατική διεθνολογική θεωρία (άναρχο διεθνές σύστημα, τα κράτη ως ορθολογικοί δρώντες που ενδιαφέρονται πρωτίστως για την επιβίωσή τους και τα κράτη ως κύριες μονάδες ανάλυσης), καθώς και για την ουσιαστική αδυναμία του να συλλάβει τελικά το ρόλο της γλώσσας στην κατασκευή διυποκειμενικών δομών (πρβλ. κριτική Onuf) – εξαιτίας της ολοένα και αυστηρότερης προσήλωσης του στο μεθοδολογικό εμπειρισμό (πρβλ. κριτική Zehfuss, 2002). Περαιτέρω, γράφουν οι Fierke και Jørgensen (2001, σελ. 7), ο συμβατικός κονστρουκτιβισμός επικρίθηκε από κριτικούς κονστρουκτιβιστές, όπως ο Duvall, για τον «φιλελεύθερο χαρακτήρα» της συλλογιστικής που υιοθετεί καθώς και από μεταδομιστές, όπως ο Campbell (1998), εν γένει για την τάση του να «παγιδεύεται στα πρωτόκολλα της εμπειρικής κοινωνικής επιστήμης εις βάρος της κριτικής πρακτικής». Ακόμη και ο Checkel (2004), που θεωρείται συμβατικός κονστρουκτιβιστής, έχει εκφράσει τις ανησυχίες του για τις «εκπτώσεις» της κονστρουκτιβιστικής θέσης στην προσπάθεια της να γεφυρώσει τις διαφορές της με μη-κονστρουκτιβιστικές σχολές σκέψης. Άλλοι κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν ότι οι σύγχρονες θεωρίες δεν αποδίδουν τη δέουσα προσοχή στο ρόλο της έξης (habitus) και της α-στόχαστης, ήτοι αυθόρμητης, συμπεριφοράς στην διεθνή πολιτική. Οι υπέρμαχοι της «πρακτικής στροφής» αντλούν, μεταξύ άλλων, από θεωρητικούς όπως ο Bourdieu, υπογραμμίζοντας τη σημασία της συνήθειας (habit) στην ψυχολογική και την κοινωνική ζωή.¹⁵⁰ Παράδειγμα της τάσης αυτής

¹⁴⁹ Καταρχήν φαίνεται ότι στο μεταθεωρητικό επίπεδο, οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές και οι μετανεωτερικοί στοχαστές συμφωνούν για τη σημασία της αμοιβαία συγκροτητικής δυναμικής. Σε ό,τι αφορά όμως την εμπειρική έρευνα, πολλοί κονστρουκτιβιστές προσδιορίζουν κάποιες μεταβλητές ως ανεξάρτητες και καταδεικνύουν πώς αυτές επεξηγούν παραλλαγές στις εξαρτημένες μεταβλητές (Checkel, 1999d, σελ. 28 στο Trondal, 1999, σελ. 4). Η τάση για τον καθορισμό κάποιων μεταβλητών και ως εκ τούτου η εγκατάλειψη της αμοιβαίως συγκροτητικής λογικής διαφέρει, ωστόσο, μεταξύ των εκάστοτε μελετών (Trondal, όπ. π.).

¹⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά T. Hopf (2002), *Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999*, Ithaca: Cornell University Press και Pouliot, 2008. Βλ. και E. Wenger (1998), *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*, New York: Cambridge University Press.

αποτελεί και το έργο του Adler (2005 στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 103-4) που επιχειρεί να γεφυρώσει την απόσταση ανάμεσα στην ορθολογική και την ερμηνευτική διεθνή θεωρία.

Ακόμη παραπέρα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εφαρμογής στις διεθνείς σχέσεις της μετανεωτερικής ή αντι-θεμελιωτικής επιστημολογίας στη σχέση μεταξύ αναρχίας και κυριαρχίας, που υποδηλώνει, σύμφωνα με τη μετανεωτερική διεθνολογική συλλογιστική, το τέλος της τεχνητής και γλωσσικά αυθαίρετης βεβαιότητας της εδαφικότητας και του κυρίαρχου κράτους. Ειδικότερα, ο Ashley ασχολήθηκε με την «αποδόμηση» του κλάδου των διεθνών σχέσεων προκειμένου να εκθέσει τις στρατηγικές μέσω των οποίων συγκεκριμένες αφηγήσεις ισχύος/γνώσης συγκροτούν αντιθετικές εννοιολογικές ιεραρχίες και καταπιέζουν τη διαφωνία (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 249). Η γλώσσα που χρησιμοποιούμε για να περιγράψουμε τον κόσμο δεν μεσολαβεί απλώς μεταξύ του εαυτού και του περιβάλλοντός μας. Η νεωτερική αυτή θέση υποβαθμίζει λανθάνοντα επιστημολογικά ζητήματα σχετικά με το πώς νομιμοποιούμε τις θεμελιώδεις οντολογικές μας πεποιθήσεις αναφορικά με το ιδιαίτερο πλαίσιο και τη δυναμική του πεδίου μελέτης μας (ibid). Ο Ashley υιοθετεί τη φουκωική εννοιολόγηση της αλληλεξάρτησης μεταξύ της ισχύος και της γνώσης στην κοινωνική ζωή. Η νεωτερική σύλληψη της ισχύος την ανάγει σε ανταλλάξιμο πόρο που μπορεί να αποτελεί κτήμα και να μεταφέρεται από το ένα υποκείμενο στο άλλο. Ο Ashley αντιλαμβάνεται, εν αντιθέσει, την ισχύ ως ένα δίκτυο πειθαρχικών πρακτικών που συμβάλλει στην συγκρότηση της ταυτότητας μας ως «κατασκευασμένους εαυτούς» (ibid, σελ. 253). Από τη μεριά του, ο Walker εστιάζει κριτικά στο κυρίαρχο καθεστώς αλήθειας της «κρατικής κυριαρχίας» που εκλαμβάνεται ως δεδομένος θεσμός από τους περισσότερους σπουδαστές του πεδίου¹⁵¹ και η οποία όμως διευθετεί την αίσθησή μας για το χρόνο, την ιστορία και την πρόοδο (ibid, σελ. 249). Περαιτέρω, η διπλή ανάγνωση της έννοιας της αναρχίας σε όρους Ashley (1988)¹⁵² και η αποδόμηση της παραδοχής ότι η αναρχία

¹⁵¹ Στο έργο του *Politics Without Principle: Sovereignty, Ethics and the Narratives of the Gulf War* (1993), ο Campbell αποδομεί την έννοια της κυριαρχίας ως εξής: Υποστηρίζει ότι ο πόλεμος του Κόλπου κατέστη δυνατός ουσιαστικά μέσω της προβληματικής της κυριαρχίας, καθόσω ακριβώς η δεοντολογική νόρμα της κυριαρχίας επέτρεψε στις ΗΠΑ να κηρύξουν τον πόλεμο με την «ηθική βεβαιότητα» του υπερασπιστή της. Κατασκευάζοντας το Ιράκ (τον Άλλο) στερούμενο σεβασμού για τον θόσμο της κυριαρχίας (αφού εισέβαλε στο Κουβέιτ), κατέστη δυνατό να κατασκευαστεί, επίσης, ως ανήθικο, επικίνδυνο και ως ο διαφορετικός Άλλος που κείτο σε αντίθεση με τις «ηθικές» ΗΠΑ (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 261).

¹⁵² R. K. Ashley (1988), 'Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique', *Millennium*, Vol. 17, No 2, σελ. 227-262. Η «διπλή ανάγνωση» της «προβληματικής της αναρχίας» εκθέτει το γεγονός ότι η σύνδεση της αναρχίας με την απουσία της τάξης και της αρχής δρομολογείται μόνο επί τη βάσει μίας πρωθύστερης σύνδεσης μεταξύ της εδαφικής κυριαρχίας και της τάξης/κοινότητας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 254).

συνιστά τη φυσική κατάσταση του διακρατικού συστήματος¹⁵³ και του κυρίαρχου αντινομικού δίπολου εσωτερικό (κυριαρχία)/εξωτερικό (αναρχία), οδήγησε τους κοινωνικούς κονστρουκτιβιστές του είδους στη θέση ότι ο πολιτικός ρεαλισμός δεν είναι παρά το κυρίαρχο καθεστώς αλήθειας στον κλάδο των διεθνών σχέσεων (Walker, 1995, σελ. 159 στο Μακρής, 2002, σελ. 49), συνηγορώντας υπέρ της κατάργησης των συνόρων μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής (βλ. και Rosenau, 1990, 1997 και Chernoff, 2008, 165-7).¹⁵⁴ Ακόμη, για τον Ashley, στη διαπίστωση ότι οι συμβατικές διεθνείς σχέσεις κυριαρχούνται από μια εργαλειακή λογική, αδιαχώριστη από το πολιτικό της αποτέλεσμα, ήτοι την συνέργεια με ιεραρχικές και καταπιεστικές παγκόσμιες δομές ισχύος (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 251).¹⁵⁵ Τελικά, συμβάλλοντας σημαντικά τόσο στην ανάδυση του κονστρουκτιβισμού όσο όμως και στην περαιτέρω εκλέπτυνση του ρεαλισμού, στο άρθρο του 'The Poverty of Neorealism', ο Ashley (1984, σελ. 225-286) αφενός επικρίνει τη ρεαλιστική θεωρία για την «ανεπεξέργαστη μεταχείριση» του κράτους, αφετέρου καταδεικνύει ότι τόσο ο ρεαλισμός του Morgenthau όσο και η νεορεαλιστική ισορροπία της ισχύος του Waltz εδράζονται σε κανονιστικές υποθέσεις.

Για τον Kratochwil, ο «επιστημονικός ρεαλισμός» του κονστρουκτιβισμού που εισηγείται ο Wendt παραμένει προβληματικός ως προς τη συστηματοποίηση του κονστρουκτιβιστικού προγράμματος: Στην πραγματικότητα, ο Wendt, ενώ φαίνεται να ανατρέπει τη διαφοροποίηση μεταξύ του υλισμού και της επίγνωσης/ιδεών, υιοθετεί μια εκδοχή που δεν συνιστά παρά μια λανθάνουσα μορφή θετικισμού (Kratochwil, 2000, σελ. 73-101 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 126). Το κύριο πρόβλημα με τη θεωρία του είναι ότι οι μεταβλητές του εξαναγκασμού, του υπολογισμού και της πεποίθησης, θεμελιωμένες στις αντίστοιχες κουλτούρες των Hobbes, Locke και Kant, εισάγουν αυτό που ο Kratochwil ονομάζει μια «νέα ορθοδοξία», όπου η κουλτούρα και οι ιδέες απομονώνονται από το ιστορικό τους πλαίσιο και ανάγονται εν τέλει σε υλικούς πόρους (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 126). Το γεγονός αυτό, εγείρει σημαντικά ζητήματα σχετικά με την προβληματική σχέση μεταξύ αιτιοκρατικής (causal) και «συστατικής» (constitutive) θεωρητικοποίησης, συμπεριλαμβανομένου και του αν τελικά, η συστατική θεωρητικοποίηση έχει υπαχθεί στην αιτιοκρατική (ibid, σελ. 126-127). Γιατί αυτό που για τον Wendt συνιστά την αναγκαία αναδίπλωση των κοινωνικών επιστημών στις διεθνείς σχέσεις, για τον Kratochwil

¹⁵³ Βλ. περαιτέρω Devetak, 2001, σελ. 188-189.

¹⁵⁴ J. N. Rosenau (1990), *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press και Idem (1997), *Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World*, Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁵⁵ Βλ. και Ashley, 1987.

καταλήγει να είναι μια ιστορικά ανεπαρκής κοινωνική θεωρία που δεν μπορεί να ερμηνεύσει την κοινωνική εξέλιξη των νορμών και των κανόνων, πολλώ δε μάλλον την αυξανόμενη επιρροή των μη κρατικών δρώντων (ibid, σελ. 127). Επιπρόσθετα, η θεωρία αυτή δεν είναι ευαίσθητη, ούτε πειστικά συμβιβαστική με τη μετανεωτερική θεωρία που επιδιώκει να διαφυλάξει. Σκοπός της κοινωνικής θεωρίας του Kratochwil είναι η αναζήτηση των λόγων που υπαγορεύουν μια τέτοια αναδίπλωση (ibid).

Στο έργο του *Rules, Norms and Decisions* (1989), ο Kratochwil διακρίνει μεταξύ επιστημονικής και πρακτικής συλλογιστικής. Εκεί ισχυρίζεται ότι η συλλογιστική σχετικά με τους διεθνούς κανόνες και νόρμες πρέπει να αντικατοπτρίζει μια περισσότερο δυναμική και πρακτικά προσανατολισμένη προσέγγιση: «η πρακτική συλλογιστική δεν καταπιάνεται μόνο με ζητήματα δράσης αλλά επίσης διερευνά τις τυπικές ιδιότητες των επιχειρημάτων που δεν ανταποκρίνονται ούτε στις προϋποθέσεις της επαγωγής (όπου εκ του μερικού συνάγεται το γενικό) ούτε σε αυτές της αναγωγής (όπου εκ του γενικού οδηγούμαστε εις το επί μέρους)» (Kratochwil, 1989, σελ. 12 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 127). Περαιτέρω, η πρακτική συλλογιστική δεν συμπεραίνει εκ προοιμίου ότι η γνώση μπορεί να αναχθεί σε οντολογία και η οντολογία στη λογική. Αντιθέτως, η λογική σημασία που προσλαμβάνουν οι πράξεις αντικατοπτρίζει τις εκάστοτε επιλογές των δρώντων και την επιθυμία τους να τηρήσουν τους κανόνες του παιχνιδιού. Το συμπέρασμα εδώ είναι, για τον Kratochwil, ότι η γνώση δεν μπορεί ποτέ να κατακτήσει κάποια προκαθορισμένη και αυτόνομη θέση επί της κοινωνικής μας εμπειρίας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 127): Το πλέγμα των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων συνδέεται άρρηκτα με την ανθρώπινη συμπεριφορά, άρα και με την ερμηνεία της (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 319). Για να δώσει πληρέστερες εξηγήσεις στις δράσεις που κατευθύνουν τις πολιτικές πρακτικές, ο Kratochwil (1989 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 319) εστιάζει «στα συλλογικά νοήματα και τις αντιλήψεις που αναπτύσσονται μέσα από τις νόρμες και τους κανόνες που διαχέονται και κοινωνικοποιούνται στα διυποκειμενικά περιβάλλοντα των διαφόρων κοινωνικών συστημάτων». Σύμφωνα με το θεωρητικό του μοντέλο δε, «ο ρόλος των νορμών είναι σημαντικός στη διαμόρφωση αποφάσεων διότι οι νόρμες μειώνουν την πολυπλοκότητα των κοινωνικών καταστάσεων επιβάλλοντας ορθολογικότητα στις πολιτικές πράξεις και δίνουν τη δυνατότητα στους δρώντες να μοιράζονται νοήματα και να επικοινωνούν μεταξύ τους» (Kratochwil, 1989, σελ. 10-11 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 319-320). Ο ίδιος λαμβάνει υπόψη του σοβαρά τη σημασία της γλώσσας για τη λειτουργία των νορμών στην κοινωνική ζωή: Οι νόρμες είναι «δράσεις λόγων» (speech acts) που εξαρτώνται

από την επιτυχημένη επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 320). Η πρακτική σημασία της γλώσσας επισημαίνεται ακόμη και σε αναφορά με τα σύνορα μεταξύ διεθνών σχέσεων και διεθνούς δικαίου και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η θεωρία του Kratochwil ευθυγραμμίζεται σε πολλά σημεία με τη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Habermas καθώς και άλλες κοινωνικές κριτικές θεωρίες της Σχολής της Φρανκφούρτης (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 138).

Ο Kratochwil σε συνεργασία με τον Ruggie (1986 στο Weaver, 1996, σελ. 164) επιμένει στην ερμηνεία και τα κίνητρα των δρώντων ως κεντρικών ιδιοτήτων των θεσμών. Τα γεγονότα, οι δομές, και οι αξίες δεν είναι προκαθορισμένες μονάδες ή οντότητες, ενώ οι νόρμες και τα καθεστώτα δεν είναι δυνατό να μελετηθούν με θετικιστικές μεθοδολογίες καθώς συνιστούν και θα πρέπει να ερμηνεύονται ως διυποκειμενικά φαινόμενα (ibid). Οι θεσμοί δεν είναι κάτι που οι δρώντες οικοδομούν μόνο στη βάση των συμφερόντων τους, καθώς οι ίδιοι δρουν υπό το καθεστώς μετα-θεσμών, όπως της κυριαρχίας, οι οποίοι συγκροτούν τους δρώντες, και όχι το αντίθετο (Weaver, 1996, σελ. 164).¹⁵⁶ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Brown (1992, σελ. 196):

η «εισβολή» της μετανεωτερικής σκέψης στο πεδίο των διεθνών σχέσεων δεν είναι παρά μία επανάκαμψη της κανονιστικής ηθικής στη διεθνή πολιτική. Η επιστροφή της κανονιστικής ηθικής στη διεθνή αρένα τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και η επιστημολογική μετάβαση από τη φυσική θέση των γεγονότων στην *ερμηνεία των γλωσσικών σημαίνοντων*, θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια απάντηση στην αδυναμία της θετικιστικής, εμπειρικής και γενικότερα συμπεριφοριστικής επιστήμης της διεθνούς πολιτικής να αντιμετωπίσει τα διεθνή προβλήματα μεταπολεμικά.

Ο Kratochwil αρνείται το εγχείρημα σύνδεσης του κονστρουκτιβισμού με τον ρασιοναλισμό, επιλέγοντας ακριβώς να εστιάσει στα επιστημολογικά όρια του δεύτερου αλλά και του συμβατικού κονστρουκτιβισμού καθώς και επισημαίνοντας τη «φτώχεια της επιστημολογίας» που επικρατεί στη διεθνολογική θεωρία (Kratochwil, 1984, σελ. 305-320· Kratochwil και Ruggie, 1989 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 319). Ωστόσο, δεν στρέφεται σε μια αποδομιστική κριτική του ρασιοναλισμού αλλά υιοθετεί μια ανοιχτή στο αποτέλεσμα κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, καλώντας και τις συμβατικές θεωρήσεις να ασχοληθούν με την ερμηνεία και τις εναλλακτικές

¹⁵⁶ Όπως έχει προαναφερθεί, οι ρασιοναλιστές εκκινούν από τους δρώντες και οικοδομούν τους θεσμούς μέσω των προτιμήσεων και της ορθολογικότητας αυτών – ακόμη και στην περίπτωση των φιλελεύθερων θεσμιστών, οι οποίοι επιδεικνύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάδραση που επαναδιαμορφώνει στη συνέχεια αυτές τις προτιμήσεις (Weaver, 1996, σελ. 178). Οι σκεπτικιστές αντιλαμβάνονται τους «θεσμούς» υπό μια ευρύτερη και βαθύτερη κοινωνιολογική έννοια που διαμορφώνει τις ταυτότητες καθώς και τα νοηματικά πλαίσια των δρώντων (ibid).

επεξηγήσεις των διεθνών φαινομένων (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 125). Οι θέσεις του δε, φαίνονται εγγύτερες σε αυτές των Price και Reus-Smit (1998 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 125) για την κριτική αξιολόγηση υπέρ της συμβατότητας μεταξύ κριτικής θεωρίας και κονστρουκτιβισμού. Ο Kratochwil προτρέπει σε διάλογο διαρκείας για το τι συνιστά κοινωνική γνώση ή τι αναπαράγει την κοινωνική ζωή στις διεθνείς σχέσεις, εκθέτοντας την τάση των κοινωνικών επιστημών να αντικειμενικοποιούν τις σκέψεις, τις ιδέες και τα συμφέροντα (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 126). Περαιτέρω, επιδιώκει να συγκροτήσει αναστοχαστικές ερμηνείες των διεθνών σχέσεων που εξαλείφουν τους οντολογικούς (ή δομικούς) περιορισμούς στην κατανόησή μας για τον κόσμο. Η κριτική κοινωνική θεωρία του επιβεβαιώνει τη θέση ότι οι έννοιες εξαρτώνται άμεσα από την κοινωνική εμπειρία (ibid). Εδώ, οι αξίες είναι επικαθοριστικές της κοινωνικής πραγματικότητας που επιχειρούμε να κατανοήσουμε – οι δρώντες αποκτούν επίγνωση των πραγμάτων μέσω του ιδιαίτερου περίγυρου και του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο δρουν και διαμορφώνουν τις επιλογές τους μέσω των ιδιαίτερων πολιτιστικών τους αντιλήψεων για τον κόσμο (ibid, σελ. 128). Υπό αυτήν την παραδοχή, έννοιες των διεθνών σχέσεων, όπως η αναρχία, η κυριαρχία και οι διεθνείς νόρμες αντιπροσωπεύουν ακριβώς τις πολιτικές και κοινωνικές σημασίες κατανόησης και περιγραφής αυτής της δυναμικής. Όπως δηλώνει ο Kratochwil (2006 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 128): «Ακριβώς επειδή η κοινωνική πραγματικότητα δεν βρίσκεται εκεί έξω αλλά διαμορφώνεται από τους ανθρώπους, οι έννοιες που χρησιμοποιούμε είναι μέρος ενός λεξιλογίου άρρηκτα συνδεδεμένου με τα πολιτικά μας σχέδια». Τελικά ο Kratochwil, όπως οι περισσότεροι κριτικοί κοινωνικοί θεωρητικοί, παραμένει αφοσιωμένος στην ενασχόληση και αμφισβήτηση των μεθοδολογικών υποθέσεων των θεωριών, εφόσον συμφυές χαρακτηριστικό της κοινωνικής θεωρίας είναι να καταδειχνει ότι η συνεχής ροή των ιδεών και των σκέψεών μας διαμορφώνει, επίσης, ταυτόχρονα τις κοινωνικές σχέσεις και τη γνώση (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 128). Ένας κριτικός θεωρητικός λοιπόν παραμένει πάντα συνειδητοποιημένος σχετικά με την κοινωνική γένεση των γεγονότων και των αξιών. Εν πολλοίς, «θα πρέπει να κείμεθα ενσυνείδητοι της κοινωνικής τάξης που υποθέτουμε ή που επιχειρούμε να καθιδρύσουμε» (ibid).

Όπως προαναφέρθηκε, η πρακτική συλλογιστική αμφισβητεί την ιδέα ότι η επιστημονική γνώση μπορεί να παράξει αντικειμενικά αποτελέσματα: Επειδή το συναίσθημα και εν γένει το συγκινησιακό αντικατοπτρίζει την αφοσίωση, περηφάνια, εμπιστοσύνη κτλ ώστε συνιστά σημαντική πηγή επίλυσης συλλογικών προβλημάτων, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη

διαδικασία κατανόησης της ανταλλαγής ιδεών μεταξύ και ανάμεσα των ανθρώπων (ibid). Ο νους είναι το σύνολο των οργανωμένων διαδικασιών της συνείδησής μας, της επικοινωνίας μας και της λήψης των αποφάσεων μας· ένα πρότυπο αυτού του συνδυασμού αντίληψης, διαχείρισης πληροφοριών και προθετικότητας – οι οποίες εμπεριέχουν όλες συναίσθημα – αποτελεί προαπαιτούμενο αν θέλουμε να κατανοήσουμε την ανθρώπινη δράση (Jenkins, 2007, σελ. 64).

Τέλος, η ίδια η ιστορία για τον Kratochwil δεν ακολουθεί μια γραμμική ή τελεολογική διαδρομή, αλλά μια περίπλοκη διαδικασία κατά την οποία η λήθη κάποιων γεγονότων συχνά αποτελεί την αιτία αναδίφησής τους. Και εξηγεί (2006, σελ. 8 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 129): «Η κοινωνική θεωρία δεν μπορεί να αποκοπεί από την ιστορία, αφού όχι μόνο ενσωματώνει την πολιτική των πραγμάτων αλλά επειδή ο ιστορικός αναστοχασμός είναι η προϋπόθεση για τη δέουσα κριτική ανάλυση της ανθρώπινης δράσης» και το μέσο διά του οποίου τα υποκείμενα και οι συλλογικότητες υπερβαίνουν τη λογική των αυτόνομων συστημάτων και ανακαλύπτουν νέους τρόπους διαχείρισης της τύχης τους.

Προς όμοια κατεύθυνση, το κονστρουκτιβιστικό πρόγραμμα του Ruggie, όπως σκιαγραφείται στο *Constructing the World Polity* (1998a, σελ. 34, στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 149) συνοψίζεται στους εξής στόχους: α) να υπογραμμίσει τη λειτουργικότητα της *συλλογικής προθετικότητας* ή της «δεοντολογικής» λειτουργίας της ως προς τη δημιουργία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, β) να επισημάνει ότι ο κονστρουκτιβισμός, τον οποίο αποκαλεί μια «θεωρητικά πεφωτισμένη προσέγγιση», παράσχει μια ρεαλιστική επεξήγηση της δράσης καταδεικνύοντας το πώς οι δρώντες ερμηνεύουν τη συλλογική τους κατάσταση και γ) να αποδείξει ότι ο κονστρουκτιβισμός προσφέρει μια «διόλου αιτιοκρατική» ερμηνευτική ενόραση των διεθνών σχέσεων. Αντλώντας από τους Durkheim και Weber, ο Ruggie υποστηρίζει ότι μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση είναι απαραίτητη ώστε να αποφύγουμε τους οντολογικούς περιορισμούς του μεθοδολογικού ατομικισμού και του νεοωφελισμού (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 149). Και ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός συνιστά αυτήν την εναλλακτική ενόραση, εστιάζοντας τόσο στους υλικούς όσο όμως και στους ιδεαστικούς παράγοντες που διαμορφώνουν και ερμηνεύουν την κοινωνική δράση (ibid, σελ. 150). Ειδικότερα ο κονστρουκτιβισμός του Ruggie (1998a, σελ. 33 στο Τριανταφύλλου και Τσαντούλης, 2010, σελ. 390) περιλαμβάνει τις ακόλουθες υποθέσεις: α) Οι δομικές μονάδες της διεθνούς πραγματικότητας είναι ιδεατικές όσο και υλικές, β) οι ιδεατικοί παράγοντες έχουν κανονιστικές και οργανικές διαστάσεις και εκφράζουν όχι μόνο τις μεμονωμένες αλλά και τις συλλογικές προθέσεις, και γ) η σημασία των

ιδεατικών παραγόντων δεν είναι ανεξάρτητη από τον χρόνο και το χώρο. Το πρόταγμα του συνοψίζεται ως εξής: Να προσδιορίσουμε τις αναλυτικές παραμέτρους μιας κοινωνικής επιστημολογίας της θεωρίας των διεθνών σχέσεων ώστε οι διεθνολόγοι να εξηγήσουν πώς οι δρώντες αποκτούν την γνώση και το πώς αυτή η κοινωνική τους επίγνωση δομεί και δομείται από τους κανόνες και τις υποχρεώσεις του διεθνούς συστήματος (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 150).

Από την πλειοψηφία των μεταθετικιστών υποστηρίζεται η θέση ότι οι νέες σκεπικιστικές διεθνείς θεωρίες επιχειρούν να καλύψουν το μείζον έλλειμμα της *κριτικής σκέψης* στην παραδοσιακή θεωρία, με σκοπό τη δημιουργία μίας επιστήμης, η οποία σύμφωνα με τα αριστοτελικά πρότυπα, θα συνεισφέρει στην ανθρώπινη χειραφέτηση (Neufeld, 1995, σελ. 39 στο Μακρή, 2002, σελ. 52). Η περίπτωση της Κριτικής Θεωρίας του Habermas είναι πλέον χαρακτηριστική της τάσης αυτής. Ο Habermas, χωρίς να αποποιείται ολοκληρωτικά τις αρχές του ορθολογισμού και του θετικισμού, αναζητά μία ιδανική κατάσταση του Λόγου, στην οποία η ανθρώπινη χειραφέτηση επιτυγχάνεται διαμέσου της ορθολογικής συναίνεσης (Μακρή, 2002, σελ. 52-3). Με βάση αυτή την αφετηρία, διεθνολόγοι που ασπάζονται την κριτική σκέψη του Habermas και την πίστη του στη δύναμη του Λόγου εντός ενός διυποκειμενικού πλαισίου, με εξέχουσα μορφή τον Cox, αρνούνται την ουδέτερη στάση των θετικιστών και αντιμετωπίζουν τα γεγονότα ως προϊόντα ενός συγκεκριμένου ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου. Ο Cox αντιπαραβάλλει την κριτική θεωρία με αυτό που συχνά αναφέρει ως «θεωρία επίλυσης προβλημάτων», όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις θεωρίες που θεωρούν δεδομένη τη διατήρηση του συστήματος τα εσωτερικά χαρακτηριστικά του οποίου πασχίζουν να εξηγήσουν. Εν αντιθέσει, η κριτική θεωρία εστιάζει στη μεγάλη κλίμακας ιστορική αλλαγή του ίδιου του συστήματος και τις αντιφάσεις και συγκρούσεις που θα μπορούσαν να καταστούν η δυναμική υπέρ ακριβώς αυτής της χειραφετικής συστημικής αλλαγής (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 165). Για τον Berry (2007, σελ. 16), οι σκέψεις του Cox, που εμφορούνται καταρχήν από τον Vico και δευτερευόντως από τον Marx, αναδεικνύονται πιο εμφανώς στο έργο του *Social Forces, States and World Orders* (1981, σελ. 132-3) ενώ μια κατοπινή δημοσίευση, το *The Political Economy of a Plural World: Critical Reflections on Power, Morals and Civilization* (2002), με επιρροές και από τους Weber και Sorel (Cox, 2002, σελ. 28-9, 45-6), παρέχει περαιτέρω διασαφήνιση των οντολογικών θεμελίων της προσέγγισης του Cox για τις ιστορικές δομές. Ειδικότερα για τον Cox, γράφει ο Berry (2007, σελ. 16),

η πιο σημαντική έννοια του Vico ήταν ο «νους», με την οποία εννοούσε τις σκέψεις και τις ιδέες των ανθρώπων. Ο Vico, για τον Cox, ήταν ως εκ τούτου ουσιαστικά ένας θεωρητικός της μεσολάβησης· επιχείρησε να αναπτύξει μια θεωρία για τον (ανθρώπινο) παράγοντα διακριτή από τις καρτεσιανές αντιλήψεις για το οικουμενικό, ορθολογικό υποκείμενο. Επεδίωξε να καταδείξει ότι οι ιδέες των ανθρώπων αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία που αποκτούν επίγνωση της υλικής τους υπόστασης. Καίριας σημασίας, πίστευε ότι οι δομές και οι θεσμοί κατασκευάζονται διά της ανθρώπινης δράσης, αλλά για να κατανοήσουμε τη δομική και τη θεσμική αλλαγή θα πρέπει να καταλάβουμε τις αλλαγές στο «νου», ήτοι, στην κατανόηση των ανθρώπων για και τη στάση τους απέναντι στο περιβάλλον τους. Χρειάζεται να φανταστούμε τις νοητικές διαδικασίες των δρώντων, να αναδομήσουμε τους υποθετικούς τους κόσμους, να ξανασκεφτούμε τις σκέψεις τους. Αυτό, για τον Cox, δεν αποτελεί δήλωση μιας ιδεαλιστικής οντολογίας, αλλά μάλλον μια διαβεβαίωση ότι οι ιδέες έχουν σημασία.

Με άξονα τον ιστορικισμό,¹⁵⁷ ο Cox στοχεύει στην αποκάλυψη των λανθανόντων ιδεολογικών στοιχείων του ρεαλισμού και στην ανάδειξη της συντηρητικής του διάστασης (Smith, 1996, σελ. 24· Idem, 1998, σελ. 175 στο Μακρής, 2002, σελ. 53). Στον αντίποδα, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Cox (Cox και Sinclair, 1996, κεφ. 6 στο Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 20), ο κονστρουκτιβισμός οφείλει να είναι κριτικός επειδή και για τον ίδιο δεν υφίσταται ουδέτερο έδαφος πάνω στο οποίο μπορεί να αποφασίσει κανείς τι συνιστά αλήθεια. Ό,τι ονομάζουμε αλήθεια συνδέεται με κυρίαρχους τρόπους σκέψης σχετικά με τον κόσμο. Η αλήθεια και η ισχύς δεν μπορούν να διαχωριστούν κι αυτή είναι και η αποστολή του κριτικού κονστρουκτιβισμού κατά τον Cox – να αποκαλύψει την καθοριστική σχέση μεταξύ της ισχύος και της αλήθειας καθώς και να αμφισβητήσει τους κυρίαρχους τρόπους σκέψης (Jackson, 2006, σελ. 167). Εξαιρετικά κρίσιμη προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται η προσεκτική ανάλυση όλων των στοιχείων που συνιστούν τις αντιλήψεις και τις κεντρικές υποθέσεις κάθε επιστημονικού κλάδου και κυρίως τις θεμελιωτικές. Μια τέτοιου είδους ανάλυση σχετίζεται, επίσης, με την βαθύτερη έρευνα στην γενεαλογία των κυρίαρχων μορφών γνώσης καθώς και με το εγχείρημα της αποδόμησής τους. Γράφει ο Cox (1981, σελ. 128 στο Rosamond, 2006, σελ. 291-2):

¹⁵⁷ Στο magnum opus του 'Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory', ο Cox αναπτύσσει το βασικό εννοιολογικό του πλαίσιο προκειμένου να εξετάσει τη σχέση μεταξύ των υλικών δυνάμεων παραγωγής, των ιδεών και των θεσμών συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων των διεθνών σχέσεων (Griffiths και άλ., σελ. 165). Η βασική υπόθεση του βιβλίου είναι ότι οι δυνάμεις παραγωγής δημιουργούν την υλική βάση των κοινωνικών σχέσεων, παράγοντας τη δυνατότητα άσκησης ισχύος στους θεσμούς, με την ισχύ και την παραγωγή να σχετίζονται διαλεκτικά. Η ισχύς, με τη σειρά της, προσδιορίζει το πώς οργανώνεται η παραγωγή (ibid). Οι διάφορες «μορφές κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» που ανιχνεύει ο συγγραφέας σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους έχουν τη δική τους δομή με ξεχωριστή αναπτυξιακή δυναμική και ιδεαστική/θεσμική προοπτική. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής προκύπτουν αναλυτικά υπό τρεις διακριτές μεταβλητές: α) τη συσσωρευμένη κοινωνική δύναμη που προσδιορίζει τη φύση της παραγωγής, β) τη δομή εξουσίας που διαμορφώνεται από τις εσωτερικές δυναμικές της διαδικασίας παραγωγής και γ) τις διανεμητικές συνέπειες της παραγωγής (ibid).

Η θεωρία είναι πάντα για κάποιον και για κάποιο σκοπό. Όλες; Οι θεωρίες έχουν μια σκοπιά. Οι σκοπιές απορρέουν από μια θέση στο χώρο και στο χρόνο, ειδικά στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο και χρόνο. Ο κόσμος γίνεται αντιληπτός από μια σκοπιά η οποία καθορίζεται με όρους έθνους ή κοινωνικής τάξης, κυριαρχίας ή υποταγής, ανερχόμενης ή παρακμάζουσας ισχύος, μιας αίσθησης ακινησίας ή κρίσης, πρότερης εμπειρίας, ελπίδων και προσδοκιών για το μέλλον. Ασφαλώς η επεξεργασμένη θεωρία ποτέ δεν αποτελεί μόνο έκφραση μιας σκοπιάς. Όσο πιο επεξεργασμένη είναι μια θεωρία, τόσο περισσότερο αναστοχάζεται και υπερβαίνει τη σκοπιά της· όμως η αρχική σκοπιά περιέχεται πάντα σε μια θεωρία και είναι συναφής με την εξήγησή της. Αντίστοιχα, δεν υπάρχει θεωρία διαχωρισμένη από μια σκοπιά στο χώρο και στο χρόνο. Όταν μια θεωρία αυτοπαρουσιάζεται με αυτό τον τρόπο, είναι ακόμα πιο κρίσιμο να εξεταστεί ως ιδεολογία και να αποκαλυφθεί η συγκεκαλυμμένη σκοπιά της.

Το έργο του Cox αντλεί από τον Gramsci και τις θέσεις του για τον ηγεμονικό έλεγχο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, προκειμένου να ερμηνεύσει το πώς οι κυρίαρχες ιδέες για την παγκόσμια τάξη υποστηρίζουν συγκεκριμένα ιδιαίτερα πρότυπα σχέσεων ανάμεσα στις υλικές δυνάμεις, τις ιδέες και τους θεσμούς σε παγκόσμιο επίπεδο (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 166). Τόσο για τον Cox όσο και για τον Gramsci, η παγκόσμια ηγεμονία δεν ισοδυναμεί με αμιγή υλική ή στρατιωτική κυριαρχία (όπως στο ρεαλισμό) ούτε με ένα επιθυμητό δημόσιο «αγαθό» (όπως στο φιλελεύθερο διεθνισμό) (ibid, σελ. 167). Όπως το διατυπώνει ο Cox (1977, σελ. 387 στο Griffiths και άλ., σελ. 167),

Ο Gramsci χρησιμοποίησε την έννοια της ηγεμονίας για να εκφράσει μια σύμπλευση μεταξύ αντικειμενικών υλικών δυνάμεων και δεοντολογικό-πολιτικών ιδεών – σε όρους Marx, το ενιαίο δομής/υπερδομής – όπου η ισχύς που βασίζεται στην κυριαρχία επί της παραγωγής εκλογικεύεται μέσω μιας ιδεολογίας που ενσωματώνει το συμβιβασμό ή τη συναίνεση μεταξύ των κυρίαρχων και των κυριαρχούμενων ομάδων.

Για τον Gramsci, η ηγεμονία παράγεται και αναπαράγεται μέσω του εκάστοτε ιστορικού μπλοκ, το φάσμα του οποίου εκτείνεται σε όλη την κοινωνία. Το νεωτεριστικό στη θεωρητικοποίηση της ηγεμονίας κατά Gramsci έγκειτο στην δυναμική αναμόρφωση του ακατέργαστου σχηματισμού βάση → υπερδομή του μαρξισμού, σύμφωνα με τον οποίο η οικονομική βάση προσδιορίζει, σε μια μονόδρομη αιτιοκρατική σχέση, τα επιφανόμενα της πολιτικής, του δικαίου και της κουλτούρας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 188-9).¹⁵⁸ Ο Gramsci

¹⁵⁸ Σημαντικό στοιχείο για τις ιδεολογικές και πολιτιστικές πτυχές της ηγεμονίας κρίνεται η διάκριση που έκανε ο Gramsci μεταξύ των «παραδοσιακών» και των «οργανικών» διανοούμενων (Griffiths και άλ., 1999, σελ. 180). Οι πρώτοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους αυτόνομους και ξεχωριστούς από τις πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις

απέρριψε τον «οικονομισμό» αυτού του τύπου υπέρ της αλληλεπίδρασης μεταξύ βάσης και υπερδομής. Έτσι, συνέβαλε σε μια ανοιχτή ως προς το αποτέλεσμα εκδοχή του ιστορικού υλισμού, απαλλαγμένη από τον οικονομικό ντετερμινισμό και τις τελεολογικές μορφές ιστορικισμού, προσδιορίζοντας την ήδη περιθωριοποιημένη σφαίρα της κουλτούρας και της ιδεολογίας ως ζωντανό πεδίο διεκδίκησης (ibid, σελ. 189).¹⁵⁹

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ο Risse (2000, σελ. 526 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 138) επιχειρεί να εφαρμόσει την θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Habermas στη διεθνή πολιτική για την τάξη, προκειμένου να «γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ κονστρουκτιβισμού και ορθολογισμού». Ο Risse ισχυρίστηκε ότι ο ορθολογισμός και σε μικρότερο βαθμό ο κονστρουκτιβισμός, χρειάζονταν ένα επικοινωνιακό πλαίσιο, την ενσωμάτωση της διαλεκτικής ηθικής, ώστε να μπορούν να επεξηγήσουν τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς στη διεθνή πολιτική (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 138). Για τον Risse, τα όργανα λήψης αποφάσεων των διεθνών οργανισμών δεν προσωποποιούν απλώς την κατάρτιση στρατηγικής δράσης, αλλά περισσότερο την λελογισμένη επιχειρηματολόγηση, η οποία επεξηγεί και γιατί οι δρώντες έμαθαν να εμπιστεύονται και να συμφωνούν ο ένας με τον άλλο. Αφετηρία αυτής της τελευταίας διαδικασίας είναι η ηθική της πειθούς ή μια κοινή γνώση ριζωμένη στην κατανόηση, στον συμβιβασμό και το κίνητρο επιδίωξης της συναίνεσης (ibid). Ειδικότερα, ο Risse (2000, σελ. 199) υποστήριξε ότι η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης εξηγεί πώς οι διεθνείς συμφωνίες και οι θεσμικές νόρμες διαμορφώνονται μέσω της έλλογης επιχειρηματολόγησης. Η επικοινωνιακή δράση εμπεριέχει συμπάθεια και δεοντολογικούς και ηθικούς ισχυρισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους, συνιστούν κοινή γνώση (ή λ.χ. την αναρχία ως lifeworld) των δρώντων που μας βοηθά να ερμηνεύουμε τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό, η στρατηγική/ισχύς προσφέρει ένα τρόπο εξήγησης, ενώ η έλλογη επιχειρηματολόγηση έναν άλλο ως προς την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων (ibid).

Παρόμοια επικοινωνιακή προσέγγιση υιοθετεί ο Reus-Smit, η οποία αντανakλά μια εκλεπτυσμένη σύνθεση ιδεών, αντλούμενων από τις παραδόσεις της ιστορικής κοινωνιολογίας,

των καιρών τους ενώ οι δεύτεροι αναγνώριζαν το ρόλο τους ως διανοούμενων δημόσιου χαρακτήρα που συνέδραμαν στην άρθρωση και δικαιολόγηση των ιδεολογικών αναπαραστάσεων της κυρίαρχης τάξης (ibid). Ο Gramsci υποστήριξε ότι και οι δύο τύποι διανοούμενων επηρεάζονται και επηρεάζουν την ιδεολογία, η κρίσιμη διάκριση ωστόσο έγκειται στο γεγονός ότι οι «οργανικοί διανοούμενοι» έχουν πλήρη συνείδηση της σημασίας του ρόλου τους ως προς τη θεωρητικοποίηση, την εκλαΐκευση και την δικαιολόγηση των ιδεολογικών τοποθετήσεων που αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, αλλά με τρόπο που να αυξάνει την γενικευμένη απήχυσή τους (ibid).

¹⁵⁹ Βλ. και Gill, 1993.

της διαλεκτικής θεωρίας και του κονστρουκτιβισμού, εστιάζοντας στις προοδευτικές και τις διαλεκτικές ιδιότητες των πολιτικών δομών και των νορμών της διεθνούς κοινωνίας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 138). Στο έργο του *The Moral Purpose of the State: Culture, Social Identity and Institutional Rationality in International Relations*, ο Reus-Smit (1999) εστιάζει στην εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας, αναλύοντας τις διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές και νόρμες διαφορετικών κοινωνιών, υποστηρίζοντας ότι οι διαφοροποιημένες ρυθμιστικές νόρμες καταδεικνύουν πώς οι αξίες και οι πεποιθήσεις είναι καταστατικές των πολιτικών δομών, ή αυτού του οποίου ονομάζει «καταστατικές δομές» (ibid, σελ. 139).¹⁶⁰ Σημειώνεται εδώ ότι ο Reus-Smit (1997, σελ. 566) ορίζει τις καταστατικές δομές ως «συνεκτικά σύνολα διωποκειμενικών νοημάτων, αρχών, και νορμών που επιτελούν δύο λειτουργίες οργανώνοντας τις διεθνείς κοινωνίες: Προσδιορίζουν ποιος είναι ένας νομιμοποιημένος δρώντας, δικαιούχος όλων των δικαιωμάτων και των προνομίων της κρατικότητας (statehood) και προσδιορίζουν τις βασικές παραμέτρους της ορθής κρατικής δράσης. Είναι ‘καταστατικές’ επειδή συνιστούν συστήματα βασικών αξιών που επικαθορίζουν και διαμορφώνουν τις διεθνείς πολιτείες, και είναι ‘δομές’ επειδή ‘περιορίζουν και διαπλάθουν τους δρώντες και τις δράσεις ωθώντας τους με τρόπους που τείνουν να παράξουν μια κοινή ποιότητα αποτελεσμάτων μολονότι η προσπάθεια και οι στόχοι των δρώντων ποικίλουν’». Ιχνηλατώντας την εξέλιξη των νορμών και των κανόνων με αυτό τον τρόπο, ο Reus-Smit καταδεικνύει ακριβώς πώς αυτά τα δύο διαμορφώθηκαν μέσα στο χρόνο από κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις και αξίες. Για τον Reus-Smit, η εποικοδόμηση των νορμών και των θεσμοποιημένων πρακτικών συνιστά μέρος μιας διαλεκτικής, με την έννοια της επικοινωνιακής καθώς και ιστορικής διαδικασίας που, αν πλαισιωθεί δεόντως, μπορεί να εξηγήσει γιατί κάποιες νόρμες ως θέσμια συγκρότησαν νέα πρότυπα νομιμοποίησης (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 139-140). Όπως το θέτει: «Ιστορικά διαφορετικές διεθνείς κοινωνίες, στις οποίες κυριάρχησαν διαφορετικά ιδανικά νομιμοποιημένης διακυβέρνησης (statehood), ανέπτυξαν διαφοροποιημένες θεσμικές τάξεις, με την πολυμερή διπλωματία και το συμβατικό διεθνές δίκαιο να αναδύεται μόνο σε έναν κόσμο ανερχόμενων φιλελεύθερων κρατών και των αντίστοιχων αρχών διακυβέρνησής τους» (Reus-Smit, 2002, σελ. 503 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 140).¹⁶¹ Το ερώτημα που

¹⁶⁰ Βλ. και Reus-Smit, 1999, σελ. 30-33 και Idem, 1997, σελ. 566-70.

¹⁶¹ Επειδή οι κοινωνίες των κρατών αναδύονται σε διαφορετικά πολιτιστικά και ιστορικά πλαίσια, αναπτύσσουν διαφορετικές καταστατικές δομές που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές αντιλήψεις για την ηθική σκοπιμότητα που εξυπηρετεί το κράτος καθώς και διαφορετικές ιδέες σχετικά με τη διαδικαστική δικαιοσύνη (Reus-Smit, 1997, σελ. 583). Το γεγονός αυτό με τη σειρά του τις οδηγεί και στην οικοδόμηση διαφορετικών θεμελιωδών θεσμών. Πεποιθήσεις που απορρέουν από το πολιτιστικό και το ιστορικό περιβάλλον σχετικά με το τι συνιστά κάθε φορά

ανακύπτει λοιπόν εδώ είναι όχι μόνο πώς οι νόρμες και οι ηθικές αρχές ρυθμίζουν και συγκροτούν την κρατική ταυτότητα και ισχύ, αλλά και πώς ανεδείχθησαν μέσα από διαπραγματεύσεις και συμφωνίες στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών, του διεθνούς δικαίου και της διπλωματίας. Περαιτέρω, όλες οι διεθνείς δομές συντίθενται από αυτό που ονομάζει «βαθιές καταστατικές αξίες της κοινωνίας των κρατών» (Reus-Smit, 1997, σελ. 556 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 140). Αυτές τείνουν να είναι ανθρώπινες αξίες, όπως η ειρήνη, η κατανόηση, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, ο σεβασμός και η αξιοπρέπεια, αξίες που διαμορφώνουν την απόφαση υιοθέτησης και νομιμοποίησης νέων κανόνων, νορμών και θεσμοθετημένων πρακτικών. Η γνώση που αποκτάται μέσω της θεσμοποίησης αυτών των καταστατικών αξιών χαρακτηρίζει την κοινωνική και πολιτική πρόοδο (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 140).

Η διαλεκτική προσέγγιση του Reus-Smit βασίζεται στη θεωρία του Habermas (ibid, σελ. 141). Δεδομένου ότι οι θεσμοί συνιστούν *fora* συζήτησης και διαβούλευσης, ενέχουν, επίσης, ηθικούς και κανονιστικούς ισχυρισμούς αλήθειας ή αιτιολογήσεις τόσο αξιόπιστες ώστε να πείσουν τους άλλους ότι νέοι κανόνες και νόρμες πρέπει να θεσμοποιηθούν. Η νομιμοποίηση αποτελεί μια διαλεκτική/επικοινωνιακή διαδικασία, όπου η προσπάθεια εξεύρεσης μιας λελογισμένης συναίνεσης προϋποθέτει την αναγνώριση μιας δίκαιης κι αμερόληπτης αρχής, που θα εφαρμόζει αυτούς τους κανόνες. Έτσι, η πειθώ, με όρους ηθικής νομιμοποίησης, βοηθά να κατανοήσουμε την δομοποιητική ιδιότητα των αξιών (ibid). Όπως επισημαίνει ο Reus-Smit (2004, σελ. 15 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 141-2), «η διεθνής έννομη τάξη διαμορφώνει την πολιτική μέσω του λόγου περί θεσμικής αυτονομίας, μέσω της γλώσσας και της πρακτικής της δικαιολόγησης και της λογοδοσίας, μέσω της πολυμερούς διαμόρφωσης της νομοθεσίας καθώς και της άρθρωσης υποχρεώσεων και καθηκόντων». Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι μπορούμε τελικά να αντιληφθούμε ότι κάποιες νόρμες εξελίχθηκαν μέσα στο χρόνο, δεν σημαίνει ότι από μόνη της αυτή η γνώση εξηγεί και την ανταπόκριση των θεσμών, με άλλα λόγια τη θεσμική αποτελεσματικότητα ή ότι εγγυάται ότι αυτοί οι θεσμοί θα υπηρετήσουν με τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντα της διεθνούς κοινωνίας (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 142). Ακόμη παραπέρα, δεν

«πολιτισμένο» κράτος, και πώς αυτά τα κράτη οφείλουν να επιλύουν τα προβλήματα συνεργασίας, ασκούν πολύ πιο ισχυρή επίδραση στις βασικές θεσμικές πρακτικές από ό,τι οι υλικές δομικές συνθήκες, οι στρατηγικές επιταγές συγκεκριμένων προβλημάτων συνεργασίας, ή η σταθεροποίηση των εδαφικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (ibid). Κατανοώντας δε τα κανονιστικά θεμέλια των διεθνών κοινωνιών σε σχέση με τις καταστατικές δομές, καθώς και πώς επικρατούσες ιδέες σχετικές με τον ηθικό σκοπό των κρατών πλαισιώνουν την οργανωτική αρχή της κυριαρχίας και φωτίζουν έννοιες αμιγούς διαδικαστικής δικαιοσύνης, μπορούμε, σύμφωνα με τον Reus-Smit να εξηγήσουμε γιατί οι αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη είχαν επιλέξει την διακρατική (τριμερή) διαιτησία ενώ τα σύγχρονα κράτη οικοδόμησαν θεσμούς συμβολαιακού διεθνούς δικαίου και την πολυμερή συνεργασία (ibid).

είναι σαφές αν οι επικοινωνιακές ιδιότητες που χαρακτηρίζουν αυτούς τους θεσμούς ευνοούν τελικά τα «ίδια συμφέροντα» των κρατών ή όσων προκρίνουν τον διάλογο ή τη διαπραγμάτευση. Αντί να προωθούν περισσότερη δικαιοσύνη, κάποιοι θεσμοί θα μπορούσαν να ευνοούν τα δικαιώματα των ισχυρότερων, εγείροντας δι αυτού το ερώτημα εάν οι κοσμοπολιτικές αρχές τέτοιων θεσμών μπορούν να διαδραματίσουν εποικοδομητικό ρόλο στη νομιμοποίηση νομών και κανόνων (ibid). Πάντως, είναι αρκετά πιθανό, όπως φαίνεται να υπαινίσσεται και ο Habermas, ότι μια παγκόσμια δημόσια σφαίρα θα αναδυθεί διά της νομιμοποίησης του διεθνούς δικαίου. Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός του Reus-Smit, ωστόσο, δεν εργάζεται κατ' ανάγκην προς αυτή την κατεύθυνση, αφού διακηρυγμένος στόχος του είναι η βελτιστοποίηση της εξέλιξης της ιστορικής εξέλιξης νέων κανονιστικών προτύπων νομιμοποίησης. Κι όπως ο ίδιος μας υπενθυμίζει, η δομοποιητική αξία των νομών, των αρχών και των κανόνων θα συνεχίσει να διαμορφώνει τις θεσμικές πρακτικές με ανοιχτό στο αποτέλεσμα τρόπο (ibid).

Συνολικά, πολλοί κονστρουκτιβιστές φαίνεται να αμφισβητούν την ανεπιφύλακτη υιοθέτηση της έννοιας της αναρχίας ως διαχρονικής κι αναλλοίωτης ουσίας του διεθνούς συστήματος, και την άκαμπτη διχοτόμηση μεταξύ ιεραρχίας και αναρχίας για την ανάλυση της τάξης. Στη σύγχρονη θεωρία των οργανώσεων, εξάλλου, η μελέτη των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων κατέστη δυνατή μόνο μετά την απελευθέρωση της ανάλυσης από το δίπολο αναρχία-ιεραρχία. Κι εφόσον αυτή η διχοτόμηση δεν θεμελιώνεται σύμφωνα με τη φύση των πραγμάτων, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι μόνο πρόσφατα ξεκίνησε να αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη πολιτική σκέψη (ibid, σελ. 133). Η σύγχρονη εννοιολόγηση της αναρχίας είναι πρόσφατης προέλευσης. Όπως μας πληροφορεί ο Onuf, μόνο μετά την άνοδο των δημοκρατικών καθεστώτων και τις επακόλουθες ανάγκες για νομιμοποίηση του κυβερνήτη, η κατανόηση της τάξης εντός του κράτους μπόρεσε να εξελιχθεί. Σε αντιπαραβολή με αυτή την έννοια της τάξης εντός του κράτους, η αναρχία με τη σειρά της, κατέστη δυνατό να προσδιοριστεί. Πριν την εμφάνιση της σύγχρονης φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας, η νομιμοποίηση της τάξης εξαρτιόταν από θρησκευτικές και άλλες αρχές ώστε το «πρόβλημα της αναρχίας» δεν παρέπεμπε στις σημερινές του αναφορές (ibid). Εξάλλου, η παλαιότερη ρεπουμπλικανική παράδοση έδωσε έμφαση στην ανάγκη ύπαρξης πολλών ομοειδών πολιτικών οργανισμών και κέντρων εξουσίας για την προστασία από τους δίδυμους κινδύνους της αναρχίας και της τυραννίας. Η παραδοχή αυτή δεν κυοφόρησε μόνο την άρθρωση επιχειρημάτων σχετικών με την διάκριση των εξουσιών και τους ελέγχους κι εξισορροπήσεις αλλά και πολλές άλλες συνέπειες εν γένει για τη διεθνή πολιτική

(Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 21). Ο Onuf, στο έργο του *The Republican Legacy in International Thought* (1997), ισχυρίζεται ότι ο 18^{ος} και 19^{ος} αιώνας ήταν μάρτυρες του θριάμβου του φιλελεύθερου υποκειμένου και του φιλελεύθερου κράτους στην νομική σκέψη και την πολιτική θεωρία, γεγονός που σκίασε την παράδοση της ρεπουμπλικανικής σκέψης. Ο Onuf ιχνηλατεί τον ρεπουμπλικανισμό πίσω στους Έλληνες, υποστηρίζοντας ότι η παράδοση αυτή αναπτύχθηκε γύρω από την ιδέα της κοινότητας και του γενικού συμφέροντος (Griffiths και άλ., 2009, σελ 136). Διερευνώντας την ιστορία της ρεπουμπλικανικής σκέψης, ο Onuf καταδεικνύει ότι σημαντικά πεδία των διεθνών σχέσεων, όπως η κυριαρχία, η ανθρωπιστική επέμβαση και η δημοκρατική ειρήνη, έχουν επηρεαστεί βαθιά από αυτή. Αυτό που κάνει ελκυστικό τον ρεπουμπλικανισμό για τον Onuf είναι η αναζήτηση του πώς το υποκείμενο και η κοινότητα αλληλοδομούνται – «Τα υποκείμενα οικοδομούν τις κοινωνίες τους μέσω των κατορθωμάτων τους, και οι κοινωνίες συγκροτούν τα υποκείμενα» (Onuf, 1997, σελ. 141 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ 136). Σε αυτό το πλουραλιστικό πλαίσιο, ζητήματα ντετερμινισμού έναντι ελεύθερης βούλησης, θεωρίας έναντι πράξης, διανοητικών έναντι γραφειοκρατικών τρόπων επίλυσης προβλημάτων, αριστεράς έναντι δεξιάς στο πλαίσιο του πολιτικού φάσματος καθώς και ηθικής έναντι πολιτικής, συζητούνται εκ νέου ενάντια στο υπόβαθρο της αρχικής τους αντινομίας (Fierke και Jørgensen, 2001, σελ. 21).

Πάρα ταύτα, η προσπάθεια του Wendt για τη διασύνδεση της κοινωνικοποίησης με την κρατική ισχύ χαρακτηρίζεται *συστημική* ενόσω ενστερνίζεται μία κοινωνιολογική αλλά, για κάποιους κριτικούς, εξίσου δομιστική φιλοσοφία της γνώσης: Πρόκειται για μια συστημική κοινωνιολογική ανάλυση, που εστιάζει στην αλληλεπίδραση των κρατών στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος – η υλική ισχύς και τα συμφέροντα του κράτους διαμορφώνονται από ιδέες και την μεταξύ τους αλληλεπίδραση στο διεθνές στερέωμα – ενώ *αγνοείται ο ρόλος των εσωτερικών παραγόντων* (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 169). Για το λόγο αυτό, και ο Smith (2000, σελ. 154 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 321) επικρίνει τη θεωρητική προσέγγιση του «επιστημονικού ρεαλισμού», έτσι όπως χρησιμοποιείται από τον Wendt, ισχυριζόμενος ότι αδυνατεί να διαχωρίσει με διαυγή τρόπο τις υλικές από τις ιδεατές διαστάσεις της πραγματικότητας ενός κοινωνικού συστήματος: Άλλοτε το «υλικό» θεωρείται ως ανεξάρτητη μεταβλητή, άλλοτε είναι η εξαρτημένη μεταβλητή που η φύση της εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από το «ιδεατό» και άλλοτε το «υλικό» είναι η ενδιάμεση αιτιώδης μεταβλητή που μόνο εν μέρει διαμορφώνει τις προτιμήσεις και τις συμπεριφορές των δρώντων. Επιπλέον, ο Smith τονίζει

ότι ο Wendt δεν μπορεί να εξετάσει ικανοποιητικά τις διαδικασίες της κοινωνικής κατασκευής των δρώντων του διεθνούς συστήματος αφού δεν παρέχει μια ολοκληρωμένη θεωρία για τους δρώντες (agency level) αλλά ούτε και για τους παράγοντες διαμόρφωσης της εσωτερικής πολιτικής (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 321).

Ομοίως, η Zehfuss¹⁶² θεωρεί ότι η έννοια της ταυτότητας που διαδραματίζει το σημαντικότερο ρόλο στην προσέγγιση του Wendt, στην πραγματικότητα έχει αναπτυχθεί επιφανειακά από αυτόν και, ουσιαστικά, λαμβάνεται ως δεδομένη χωρίς να φέρει τη δυνατότητα αλλαγής ή αναθεώρησής της. Για την Zehfuss, προκειμένου να κατανοηθεί πλήρως η επεξηγηματική και αιτιώδης ικανότητα του ρόλου της ταυτότητας για την ερμηνεία των πολιτικών συμπεριφορών και των προτιμήσεων των δρώντων, «πρέπει να κατασκευάζεται με βάση τους ιδιαίτερους παράγοντες και τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στις διάφορες τοπικές κοινωνίες αυτών των υπό εξέταση δρώντων» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 322). Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Pouliot (2004, σελ. 335, υποσ.), και για την Zehfuss, η επιδίωξη του Wendt να γεφυρώσει την θετικιστική επιστημολογία με την μετα-θετικιστική οντολογία στη φιλοσοφική βάση του επιστημονικού ρεαλισμού καταλήγει σε «αποτυχημένη σύζευξη» - σε όρους Kratochwil (2000): «...Αφού τα κοινωνικά γεγονότα συντίθενται από διυποκειμενικά νοήματα, δεν είναι δυνατό να ερμηνευτούν με αντικειμενικό τρόπο. Η διάκριση μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου, που υποθέτουν οι θετικιστές (συμπεριλαμβανομένου του Wendt), δεν μπορεί να σταθεί επειδή οι θεωρίες δεν αφορούν σε ανεξάρτητα αντικείμενα αλλά περισσότερο σε αντικείμενα που συγκροτούνται (τουλάχιστον μερικώς) από τις αντιλήψεις που ο αναλυτής έχει για αυτά» (ibid).

Στην ίδια κατεύθυνση με τον Wendt, η Finnemore (1996) προκρίνει τη συστημική ανάλυση στο έργο της για τον προσδιορισμό των ταυτοτήτων και των συμφερόντων των κρατών. Η Finnemore δεν εστιάζει στην κοινωνική τους αλληλεπίδραση αλλά στις νόρμες της διεθνούς κοινωνίας καθώς και στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων και των συμφερόντων των κρατών που με τη σειρά τους καθορίζουν και τη συμπεριφορά τους διεθνώς (Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 169). Για την Finnemore, οι ταυτότητες και τα συμφέροντα αυτά προσδιορίζονται από νόρμες συμπεριφοράς, *εγγεγραμμένες* στη διεθνή κοινωνία. Οι νόρμες αυτές μεταδίδονται στα κράτη μέσω των διεθνών οργανισμών, οι οποίοι

¹⁶² M. Zehfuss, "Constructivism and Identity: A Dangerous Liaison" στο Guzzini και Leander (2006) (επιμ.), *Constructivism and International Relations: Alexander Wendt and His Critics*, London and New York: Routledge, σελ. 93-117, όπως αναφέρεται στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 321-322.

διαμορφώνουν τις εθνικές πολιτικές «διδάσκοντας» τα κράτη ποια πρέπει να είναι τα συμφέροντά τους (ibid). Οι διεθνείς οργανισμοί εμπλέκονται λοιπόν καθοριστικά στις διαδικασίες κοινωνικής κατασκευής των τρόπων σύλληψης των συμφερόντων των κρατών. Κατά την Finnemore (1996, σελ. 128 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 170), το γεγονός ότι ζούμε εντός μιας διεθνούς κοινωνίας σημαίνει ότι το τι θέλουμε και, εν μέρει, το ποιοι είμαστε διαμορφώνονται από τις κοινωνικές νόρμες, τους κανόνες, τις έννοιες και τις σχέσεις που μοιραζόμαστε με τους άλλους. Αυτές οι κοινωνικές πραγματικότητες ασκούν την ίδια επιρροή με τις υλικές στον προσδιορισμό της συμπεριφοράς: Οι κοινωνικές πραγματικότητες είναι αυτές που δίνουν νόημα και σκοπό στις υλικές (ibid). Αυτές μας παρέχουν τους σκοπούς για την εκπλήρωση των οποίων μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την ισχύ και τον πλούτο (ibid).

Άλλοι κονστρουκτιβιστές, εντούτοις, προσδίδουν έμφαση στο εσωτερικό περιβάλλον των κρατών για την κατασκευή των ταυτοτήτων τους. Ο Risse (1999 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 171) λ.χ. εξετάζει πώς οι διεθνείς νόρμες έχουν ανόμοια αποτελέσματα σε διαφορετικά κράτη. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Katzenstein (1996 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 171) αναπτύσσει περαιτέρω το κονστρουκτιβιστικό επιχείρημα για τον ρόλο των εσωτερικών νορμών στον τομέα της εθνικής ασφάλειας. Για τον Katzenstein, η συστημική θεωρητικοποίηση είναι ανεπαρκής στο βαθμό που δεν λαμβάνει υπόψη της πώς η εσωτερική συγκρότηση των κρατών επηρεάζει τη συμπεριφορά τους στο διεθνές σύστημα. Το ενδιαφέρον γι' αυτόν εστιάζεται λοιπόν στην εγχώρια δομή των νορμών και πώς αυτή επηρεάζει την ταυτότητα, τα συμφέροντα και την πολιτική των κρατών (ibid). Ο Hopf (2002, σελ. 16 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 172), επίσης, επιχειρηματολογεί υπέρ του πώς οι ίδιες οι εσωτερικές ταυτότητες των κρατών συγκροτούν μια κοινωνική γνωστική δομή που καθιστά τις απειλές και τις ευκαιρίες, τους εχθρούς και τους συμμάχους, καταληπτούς και πιθανούς όρους. Επιπρόσθετα, το πώς η ταυτότητα ενός κράτους επηρεάζει την κατασκευή των συμφερόντων του έναντι ενός άλλου κράτους, μπορεί να εξεταστεί διερευνώντας το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η συλλογή και συνοχή των ταυτοτήτων αυτού του κράτους δομείται μέσω του λόγου. Αυτό σημαίνει μελέτη όχι μόνο του τρόπου με τον οποίο παράγονται οι ταυτότητες των κρατών μέσω της διάδρασής τους με τα άλλα κράτη αλλά και της παραγωγής της ίδιας της ταυτότητας σε αλληλόδραση με την κοινωνία του και τις πολλές ταυτότητες και γλωσσικές δομές που το συγκροτούν ως τέτοιο (Hopf, 2002, σελ. 294 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 172).

Όπως μας ενημερώνει ο Reus-Smit (2001, σελ. 221), όπου οι συστημικοί κονστρουκτιβιστές, όπως ο Wendt και οι κονστρουκτιβιστές που αναπτύσσουν τα επιχειρήματά τους σε επίπεδο μονάδας (unit-level constructivism), όπως ο Katzenstein (1996· 1999) μοιάζει να αναπαράγουν την κλασική διχοτόμηση μεταξύ του διεθνούς και του εγχώριου, οι ολιστές του κονστρουκτιβισμού επιδιώκουν να γεφυρώσουν τα δύο επίπεδα. Προκειμένου να συμπεριλάβουν το ευρύ φάσμα των παραγόντων που επηρεάζουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των κρατών, επιχειρούν να συγκεράσουν τις εταιρικές και τις κοινωνικές ταυτότητες των κρατών σε μια ενοποιημένη αναλυτική προοπτική που αντιμετωπίζει το εγχώριο και το διεθνές περιβάλλον ως δύο πρόσωπα μίας ενιαίας κοινωνικής και πολιτικής τάξης (ibid). «Απασχολούμενοι κυρίως με τη δυναμική της διεθνούς αλλαγής – πιο συγκεκριμένα την ανάδυση και την ενδεχόμενη διάλυση του κυρίαρχου κράτους – οι ολιστές κονστρουκτιβιστές εστιάζουν στην αμοιβαίως συγκροτητική σχέση μεταξύ αυτής της τάξης και του κράτους» (ibid). Η οπτική αυτή έχει παράξει δύο διακριτές, μολοντί μεταξύ τους συμπληρωματικές, αναλύσεις της διεθνούς αλλαγής: «Η μία εστιάζει στις μεγάλες μετατοπίσεις μεταξύ των διεθνών συστημάτων, η άλλη στις πρόσφατες αλλαγές στο πλαίσιο του σύγχρονου συστήματος» (ibid). Η πρώτη, όπως μας πληροφορεί ο Reus-Smit (2001, σελ. 221), αποτυπώνεται εμβληματικά στο έργο του Ruggie (1986· 1993) για την άνοδο των κυρίαρχων κρατών μέσα από τα ερείπια του ευρωπαϊκού φεουδαλισμού, έργο που επισημαίνει τη σημασία των μεταβαλλόμενων κοινωνικών epistemes ή των πλαισίων της γνώσης ενώ η δεύτερη σε αυτό του Kratochwil (1996· Kratochwil και Koslowski, 1995) στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου, που υπογραμμίζει το ρόλο των μεταβαλλόμενων ιδεών στη διεθνή τάξη και ασφάλεια. Στον κονστρουκτιβισμό αυτού του είδους, ο Reus-Smit (2001, σελ. 221) πιστώνει τη δυνατότητα «εξήγησης της ανάπτυξης των κανονιστικών και ιδεατικών δομών του παρόντος διεθνούς συστήματος καθώς και των κοινωνικών ταυτοτήτων που παρήγαγε». Από την άλλη πλευρά, όμως, αυτή η τάση του κονστρουκτιβισμού όσο περισσότερο ασχολείται με τις τεκτονικές αλλαγές του διεθνούς συστήματος, τόσο πιο στρουκτουραλιστική φαίνεται να αποβαίνει: «Οι ιδέες μεταβάλλονται, οι νόρμες εξελίσσονται, και η κουλτούρα αλλάζει, αλλά αυτά μοιάζουν να τίθενται σε κίνηση ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση, επιλογή ή δράση» (ibid).

Συμπερασματικά, αν ο Ρεαλισμός καταδεικνύει την κατανομή των πόρων, ο Θεσμισμός υπογραμμίζει την θεσμοποιημένη διανομή της πληροφόρησης και ο Φιλελευθερισμός τη διαστρωμάτωση των κοινωνικών συμφερόντων όπως αντιπροσωπεύονται από τους εγχώριους θεσμούς, ο Κονστρουκτιβισμός διατείνεται ότι μπορεί να αποκαλύψει τον επικρατηστικό ρόλο

της κοινωνικοποίησης για τις πολιτικές αποφάσεις σε θεσμικά περιβάλλοντα διάχυτα ιδεών (Moravcsik, 1999, σελ. 669). Υπηρετώντας αυτή τη σκοπιμότητα, ο κονστρουκτιβισμός εντάσσει στο ερευνητικό του πλαίσιο τα πολιτισμικά, θεσμικά και αξιακά στοιχεία που δημιουργούν τις κυρίαρχες έννοιες ως αποκυήματα ενός παραγομένου διυποκειμενικού παρά ενός αντικειμενικού κόσμου. Υπό το ίδιο σκεπτικό, οι προτιμήσεις όσο και τα συμφέροντα των δρώντων διαμορφώνονται μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία, που δεν υποκύπτει σε μια προβλέψιμη νομοτέλεια, ιδωμένη είτε ως διαδικασία αλληλεπίδρασης συστημικού χαρακτήρα που θα καταλήξει σε ισορροπία διά της προσαρμογής (ρεαλισμός) είτε ως ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος, στο οποίο όλοι θα επιλέξουν να συμμετάσχουν αφού κερδίζουν εάν υιοθετήσουν μια λειτουργική λογική (φιλελευθερισμός της ορθολογικής επιλογής).

3.4.2. Κονστρουκτιβισμός και συστήματα ταυτοτήτων στο διεθνές σύστημα: Γνωστικές δομές, νόρμες και κοινωνική πραγματικότητα, προοπτική της αλλαγής

*It is a paradox that scholars,
whose entire existence is centred on the production and understanding of ideas,
should grant ideas so little significance for explaining political life.*

Sikkink, 1991

Στη νεορεαλιστική/νεοφιλελεύθερη λογική και ευρύτερα στις ρασιοναλιστικές θεωρίες, τα υποκείμενα φαίνεται να εκλαμβάνονται ως προ-κοινωνικής φύσης με την έννοια ότι διαθέτουν αυτογενείς ταυτότητες και συμφέροντα – των οποίων την ικανοποίηση επιδιώκουν με τον πιο αποτελεσματικό και αποδοτικό τρόπο ανάλογα με τους περιορισμούς που συναντούν στο ευρύτερο περιβάλλον τους (υλικούς, πληροφοριακούς, θεσμικούς κτ.λ). Ο ατομικιστικός μεθοδολογισμός (εξορθολογισμός των επιλογών βάσει της σκοπιμότητας και της αντιπαράθεσης μέσων-σκοπών) υποθέτει ότι τα άτομα και τα κράτη εισάγονται στο περιβάλλον των κοινωνικών σχέσεων με εξωγενώς καθορισμένα συμφέροντα που βασίζονται σε ένα προϋπάρχον σύνολο προτιμήσεων (Pollack, 2006, σελ. 3)¹⁶³ αυτή η παραδοχή δεν θεωρεί την κοινωνική

¹⁶³ Σε αυτή την εισήγηση φαίνεται να απαντά ο Wendt (1992, σελ. 398): «Οι ταυτότητες αποτελούν τη βάση των συμφερόντων. Οι δρώντες δεν διαθέτουν ένα «χαρτοφύλακα» συμφερόντων με τον οποίο περιφέρονται ανεξάρτητα από κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούν· αντ' αυτού, ορίζουν τα συμφέροντά τους κατά τη διαδικασία του προσδιορισμού της κατάστασης μέσα στην οποία βρίσκονται».

αλληλεπίδραση ή γενικά τις ιδέες ως δυνάμει καθοριστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωσή τους.¹⁶⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, η (διεθνής) κοινωνία αποτελεί μια στρατηγική αρένα, στην οποία εισέρχονται τα άτομα ή τα κράτη με σκοπό να επιδιώξουν την ικανοποίηση προκαθορισμένων συμφερόντων, και σε αυτή τη βάση δημιουργούν και συντηρούν λειτουργικούς θεσμούς. Εδώ, τα άτομα δεν αποτελούν φύσει κοινωνικά όντα αλλά ατομιστικά ορθολογικά πλάσματα που καταφεύγουν στις κοινωνικές σχέσεις με σκοπό να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους (Reus-Smit, 2001, σελ. 213). Με την επικράτηση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής και της θεωρίας των παιγνίων, οι ορθολογικές διεθνείς αναλύσεις έχουν ταυτιστεί με την μικροοικονομική μελέτη των διαφόρων προβλημάτων, όπου κύριος στόχος του αναλυτή είναι η μεγιστοποίηση μιας συνάρτησης χρησιμότητας που συνδέει εξετημένες και ανεξάρτητες μεταβλητές, θεωρώντας όλες τις άλλες μεταβλητές που επηρεάζουν την εν λόγω σχέση ως εξωγενώς παραγόμενες από την κοινωνική αλληλεπίδραση των δρώντων του υπό μελέτη συστήματος (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 298).

Αυτή η ορθολογική οντολογία των εγωιστικών ατόμων είναι στο επίκεντρο της κονστρουκτιβιστικής αμφισβήτησης, όπου τόσο τα συμφέροντα όσο και οι ταυτότητες – ως σχετικά σταθερές προσλήψεις ενός ρόλου που συνεπιφέρει συγκεκριμένες προσδοκίες δικαιωμάτων και εκπληρώσεις υποχρεώσεων – αποτελούν προϊόν των διυποκειμενικών κοινωνικών δομών, με την ανθρώπινη συμπεριφορά να τοποθετείται σε συσχετιστική παρά σε ορθολογική βάση (Wiener, 2006, σελ. 13). Κι ενώ για τους νεορεαλιστές και τους νεοφιλελεύθερους το ενδιαφέρον στρέφεται στον τρόπο με τον οποίο κατευθύνονται οι στρατηγικές επιλογές των δρώντων για να επιτύχουν το βέλτιστο αποτέλεσμα, για τους κονστρουκτιβιστές, επικεντρώνεται σε ένα προθύστερο στάδιο: Αφού οι ταυτότητες συνιστούν τη βάση σχηματοποίησης των συμφερόντων, πώς αυτές κατασκευάζονται;

Η απάντηση ξεκινά από τη σχέση που ο κονστρουκτιβισμός αναγνωρίζει ανάμεσα στα υποκείμενα και τις δομές, και που αφορά την αμοιβαία δόμησή τους. Οι ατομικές συμπεριφορές εκτυλίσσονται εντός ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου, ενώ τα συμφέροντα «εκκολάπτονται» κοινωνικά, συντίθενται διά της επικοινωνίας όσο και ενισχύονται εντός συγκεκριμένων πολιτισμικών πλαισίων. Σε οντολογικό επίπεδο, οι κανονιστικές ή ιδεολογικές δομές (ως

¹⁶⁴ Οι ιδεολογικοί παράγοντες καθίστανται ασήμαντοι ως προς την εξήγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις ρασιοναλιστικές θεωρίες, οι ιδέες λειτουργούν κυρίως ως “transmission belts” για τα προκαθορισμένα συμφέροντα (Moravcsik, 1999a, σελ. 674 στο Fabbri, 2002, σελ. 4). Βλ. επίσης για τους «ιδεολογικούς παράγοντες στο πλαίσιο της οντολογίας του νέο-ωφελισμού», Goldstein και Keohane, 1993a, σελ. 4 στο Ruggie, 1998b, σελ. 866.

συλλογική γνώση θεσμοποιημένη στις κοινωνικές πρακτικές) είναι εξίσου σημαντικές με τις υλικές, στο βαθμό που τα συστήματα αρχών, αξιών και πεποιθήσεων είναι αυτά που διαμορφώνουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα που κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και δράση (Reus-Smit, 2001, σελ. 216-7). Από την άλλη, αποτελούν κοινωνικές δομές επειδή οι άνθρωποι τις δημιουργήσαν ως τέτοιες αποδίδοντας τους έναν νοηματικά λειτουργικό χαρακτήρα (ibid, σελ. 217-8). Οι θεωρητικές υποθέσεις του κονστρουκτιβισμού στηρίζονται σε διωποκειμενικές προσλήψεις της πραγματικότητας, ήτοι αντιλήψεις περί της κοινωνικής πραγματικότητας αποδεκτές από μια ομάδα δρώντων με κοινά ενδιαφέροντα, κοινές ιδέες και κυρίως κοινά βιώματα: «Ενώ οι νεορεαλιστές αποδίδουν έμφαση στην υλική δομή της ισορροπίας της στρατιωτικής ισχύος και οι μαρξιστές στην υλική δομή της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, οι κονστρουκτιβιστές λαμβάνουν υπόψη τους τα συστήματα των ιδεών, νορμών, αντιλήψεων και αξιών των δρώντων ενός κοινωνικού συστήματος, τα οποία ‘κατασκευάζουν κοινωνικά’ εκείνα τα δομικά χαρακτηριστικά, όπως τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των δρώντων που διαμορφώνουν, επηρεάζουν και μεταβάλλουν με ανάλογο τρόπο και τις πολιτικές δράσεις και συμπεριφορές τους» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 297).

Ο Reus-Smit απαντά και στην κριτική που ταυτίζει τους κονστρουκτιβιστές με τους δομιστές: Η έμφαση στο διαμεσολαβητικό κατά Wendt ρόλο των δομών ως δυνάμενων να διακόψουν ή να μεταλλάξουν τις κανονιστικές ροές που συγκροτούν τις κοινωνικές ταυτότητες δεν καθιστά τον κονστρουκτιβισμό δέσμιος της ισχύος τους. Κεντρικό στοιχείο του τελευταίου για την κατανόηση του συστήματος δεν αποτελεί η δομή αλλά η δόμηση, ακυρώνοντας τον δομικό ντετερμινισμό και την προθετικότητα ως εφαρμόσιμες θεωρητικές αφετηρίες: «Η μεσολάβηση δεσμεύεται από τις δομές, αλλά επίσης είναι σε θέση μέσω της δράσης να αλλάξει το δομικό περιβάλλον στο οποίο λαμβάνει χώρα, αν και με τρόπους οι οποίοι περικλείονται στις δομές» (Rosamond, 2006, σελ. 258).¹⁶⁵ Για τον Wendt (1987, σελ. 338 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 308), η ανάλυση της δράσης υπονοεί την ελάχιστη κατανόηση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις οποίες πραγματοποιείται, ενώ η δράση και η ανάλυση των κοινωνικών δομών προϋποθέτει την ελάχιστη κατανόηση των δρώντων που με τις πράξεις τους δομούν αυτό το

¹⁶⁵ Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, το κονστρουκτιβιστικό πρόγραμμα ενσωματώνει τη «διττή φύση» (“duality”) της δομής, σε όρους Giddens (1979, 1981), η οποία «ταυτόχρονα περιορίζει την κοινωνική δράση ενώ παράλληλα (επανα)δημιουργείται κι ως εκ τούτου και μεταλλάσσεται από αυτή» (Ruggie, 1998b, σελ. 862, 875). Βλ. επίσης για την οντολογική εξάρτηση της δομής από τη διαδικασία δομοποίησης διά της αμοιβαίας διάδρασης (reciprocal interaction) στο Wendt, 1992, σελ 406.

συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον.¹⁶⁶ Επομένως, η αλληλεπίδραση μεταξύ δομής και δρώντος συνεπάγεται κρίσιμες συνέπειες για την οντολογική διάστασή τους, συνηγορώντας υπέρ της αμοιβαίας δόμησης των κοινωνικών δρώντων και δομών. Η λύση στις προβληματικές πτυχές της σχέσης δομής-δρώντος είναι μια «συσχετιστική απάντηση», όπου καμία μονάδα της ανάλυσης δεν υποβαθμίζεται σε σχέση με την άλλη, αλλά υφίσταται μεταξύ τους μια ολοφάνερη αλληλεξάρτηση, η οποία αποτελεί την οντολογική βάση για την κοινωνική τους κατασκευή (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 308· βλ. και Risse, 2000, σελ. 5). Έτσι, οι κονστρουκτιβιστές αποδίδουν την ίδια σημασία τόσο στην επιρροή που ασκούν οι μη-υλιστικές δομές στις κοινωνικές ταυτότητες και στα απορρέοντα συμφέροντα, όσο και στο ρόλο των ανθρώπινων πρακτικών για τη διατήρηση ή την αλλαγή των ιδεατικών αυτών δομών. Αν αυτές οι πρακτικές διακοπούν θα πάψουν να υφίστανται και οι διυποκειμενικές προϋποθέσεις που αναπαράγουν τα τελευταία (Reus-Smit, 2001, σελ. 217-8· Wendt, 1992, σελ. 413).

Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει η αναστοχαστική θεώρηση του κονστρουκτιβισμού στηρίζεται στη δυνατότητα οικοδόμησης μιας έγκυρης θεωρίας σε ό,τι αφορά την αλλαγή της συμπεριφοράς των διεθνών δρώντων (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 305). Από τη μια μεριά, ωστόσο, ο Ruggie (1998a στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 306) διατυπώνει σχετικά την άποψη ότι οι κονστρουκτιβιστές έχουν, κατά κύριο λόγο, οικοδομήσει διάφορες θεωρίες περί «μετασχηματισμού» αλλά όχι «αλλαγής» διότι βασίζονται σε τρεις επιφανειακές για τον ίδιο, επεξηγήσεις: α) στην έννοια του «διττού χαρακτήρα της δομής» του Giddens που θεωρεί ότι η δομή περιορίζει τις δράσεις των δρώντων αλλά συγχρόνως αποτελεί και το μέσο όπου οι δρώντες μπορούν να δράσουν κι έτσι, ενδεχομένως, να μεταλλάξουν την ίδια τη δομή, β) στη μακροδομική διάσταση της διεθνούς πολιτικής που παρουσιάζεται ως το σύνολο εκείνων των προσδιοριστικών στοιχείων των κοινωνικών πράξεων τα οποία είναι ευπρόσβλητα σε αλλαγή, και γ) στη σημαντικότητα των καινοτομικών μικροπρακτικών των διεθνών σχέσεων που μπορούν να υπόκεινται σε αδιάλειπτες αλλαγές. Από την άλλη πλευρά, ο Adler υποστηρίζει ότι «η οικοδόμηση μιας θεωρίας που θα είναι ικανή να ερμηνεύει και να προβλέπει τις δυνητικές αλλαγές του παγκόσμιου πολιτικού συστήματος των κρατών αποτελεί την αποκλειστική μέριμνα

¹⁶⁶ «Η δομή είναι μαζί το αποτέλεσμα και το μέσο της (αλληλό)δρασης κι ένας δρώντας μπορεί να δράσει κοινωνικά μόνο επειδή υφίσταται μια κοινωνική δομή από την οποία μπορεί να αντλήσει, και είναι μόνο μέσω των δράσεων των δρώντων που οι δομές αναπαράγονται (και ενδεχομένως αλλάζουν)» (Dessler, 1989, σελ. 452 στο Aalberts, 2005, σελ. 13.).

του κονστρουκτιβισμού» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 306). Για τον Adler, επισημαίνει Γαλαριώτης (2010, σελ. 306-307),

η θεωρία της αλλαγής δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία που μεταλλάσσει τις υλικές καταστάσεις και συνθήκες του διεθνούς συστήματος, αλλά ως μια κοινωνική προσέγγιση που θα πρέπει να διασαφηνίζει το νέο δομικό περιεχόμενο της αλλαγής λόγω της ανάδυσης νέων κανονιστικών νορμών, λόγω της εξέλιξης και του μετασχηματισμού νέων κοινωνικών δομών καθώς και λόγω της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ δομής και δρώντων των διαφόρων κοινωνικών διαδικασιών.

Σχετικά με τους μηχανισμούς αλλαγής, οι κονστρουκτιβιστές εστιάζουν στη συλλογική μάθηση, στην γνωστική εξέλιξη, στην επιστημονική αλλαγή και τον «κύκλο ζωής των νορμών»,¹⁶⁷ διαδικασίες που όλες εμπεριέχουν τη θεσμοποίηση της γνώσης, των πρακτικών και του λόγου (Adler, 2001, σελ. 102 στο Jackson και Sørensen, 2006b, σελ. 174). Συνοπτικά, κρίσιμο μέγεθος ως προς την εκ νέου κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας συνιστούν οι *νόρμες*, οι *ιδέες*, και οι *ταυτότητες* (Σαββίδης, 2003, σελ. 88 στο Χρυσόχοου, 2010, σελ. 108). Σε έναν πρώτο χρόνο, τρεις είναι οι μηχανισμοί διά των οποίων οι κανονιστικές και ιδεολογικές δομές διαμορφώνουν τις ταυτότητες, άρα και τα συμφέροντα των δρώντων: Η *φαντασία*, η *επικοινωνία* και ο *περιορισμοί* (Reus-Smit, 2001, σελ. 218). Όσον αφορά τη *φαντασιακή διάσταση*, οι ιδεολογικές δομές είναι αυτές που επηρεάζουν το τι είδους επιλογές θα τοποθετήσουν αυτοί στη σφαίρα του ρεαλιστικά δυνατού (Adler, 1997, σελ. 325 στο Fabbri, 2002, σελ. 6): Κανονιστικές νόρμες και ιδέες διέπουν ό, τι οι διάφοροι «παίκτες» μπορούν να αντιληφθούν ως αναγκαία και δυνατά να πράξουν, τόσο σε πρακτικό όσο και σε δεοντολογικό επίπεδο (Reus-Smit, 2001, σελ. 218) – το τελευταίο στο βαθμό που οι ιδεολογικές δομές κατανέμουν και τις βασικές κοινωνικές αξίες του συστήματος. Οι κανονιστικές δομές δρομολογούν επιπλέον την επιρροή τους *μέσω της επικοινωνίας*: Τι μπορούν οι διάφοροι παράγοντες να επικαλεστούν, στο πλαίσιο της ερμηνευτικής κοινότητας στην οποία απευθύνονται, ως νομιμοποιημένη συμπεριφορά; Οι θεσμικοί κανόνες/νόρμες και οι εδραιωμένες ιδέες είναι αυτά που λειτουργούν ως εκλογικεύσεις της κρατικής/ανθρώπινης δράσης επειδή χαίρουν ηθικής νομιμοποίησης στην κοινή λογική (Reus-Smit, 2001, σελ. 218-219).¹⁶⁸ Η επίκληση των εδραιωμένων αυτών κανόνων και ιδεών από έναν

¹⁶⁷ Ο όρος ανήκει στις Finnemore και Sikkink, 1998.

¹⁶⁸ Η ένταση στις σχέσεις Γερμανίας-Γαλλίας και ΗΠΑ για τον πόλεμο στο Ιράκ, προσφέρει ένα ενδιαφέρον παράδειγμα. Οι δύο ευρωπαϊκές χώρες εναντιώνονται στην ηγεμονική πολιτική των ΗΠΑ δημιουργώντας έναν εξισορροπητικό συνασπισμό (classic balancing of power), ο οποίος όμως δεν ενέχει την επιδίωξη της στρατιωτικής

πολιτικό παράγοντα με σκοπό να δικαιολογηθεί η συμπεριφορά του ως προτίμηση μιας συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής έναντι μίας άλλης λ.χ., αποτελεί μια αποτελεσματική στρατηγική από μέρους του, όταν αυτή η συμπεριφορά είναι συνεπής σύμφωνα με τις αρχές/νόρμες που επικαλείται, οι οποίες όντας κοινώς αποδεκτές μπορούν να καταστούν νομιμοποιητικό σημείο αναφοράς. Η ίδια η ανάγκη για δικαίωση και νομιμοποίηση της επιλογής με τη σειρά της, ωστόσο, ενέχει και *περιορισμούς* για τη δράση του εκάστοτε παράγοντα, οι οποίοι αφορούν τη συμβατότητά της με τις διακηρυγμένες αρχές/νόρμες – που λειτουργούν και πάλι ως η κυρίαρχη κανονιστική δομή (ibid, σελ. 219).¹⁶⁹

Ιδιαίτερο ρόλο κατέχει η τοποθέτηση των συμφερόντων και των προτιμήσεων των πολιτικών παραγόντων ως *ενδογενών στην κοινωνική αλληλεπίδραση*, ήτοι ως αποτέλεσμα του ενστερνισμού ταυτοτήτων, όπως *μαθαίνονται* μέσα από τις διαδικασίες της επικοινωνίας για τα υποκείμενα και «κοινωνικοποίησης» για τα κράτη στο σύνθετο διεθνές δίκτυο νορμών συμπεριφοράς και κανόνων. Τα εθνικά συμφέροντα των κρατών αποτελούν κοινωνικές κατασκευές που έχουν αναδυθεί μέσα από τον ρόλο που αποκτά κάθε χώρα (λ.χ. ηγέτης των χωρών ελεύθερου εμπορίου κτλ) σε σχέση με το εξωτερικό ή το εσωτερικό της περιβάλλον (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 315). Όπως υποστηρίζει ο Wendt, αυτές οι κοινωνικές ταυτότητες υπαγορεύουν λ.χ. σε ένα κράτος τα συμφέροντά και κατ' επέκταση τις δράσεις του. Ο Wendt ωστόσο, κάνει μια διάκριση, ανάμεσα στην κοινωνική και την «εταιρική» (corporate) ταυτότητα του κράτους: Η πρώτη αναφέρεται στο status, στο ρόλο ή στην «προσωπικότητα» που η διεθνής κοινωνία αποδίδει σε ένα δεδομένο κράτος αλλά και στην εικόνα που έχει το ίδιο για τον εαυτό του· ενώ η δεύτερη αφορά τους εσωτερικούς ανθρώπινους, υλικούς, ιδεολογικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που το διαμορφώνουν (Reus-Smit, 2001, σελ. 219).¹⁷⁰ Η εταιρική

ισορροπίας για την αμερικανική ανάλυση. Αντίθετα, μέσα από ένα δίκτυο πολυμερών θεσμών και συμβατικών καθεστώτων, τα κράτη αυτά επιδίωξαν να περιορίσουν την υπερδύναμη, υπονομεύοντας ακριβώς την ηθική νομιμοποίηση της στάσης της (Snyder, 2004, σελ. 56).

¹⁶⁹ Βλ. περαιτέρω αναφορά μιας σειράς μελετών οι οποίες τεκμηριώνουν την επίδραση των «αξιακών πεποιθήσεων» στις επιλογές πολιτικής στο Ruggie, 1998b, σελ. 864, 866-867.

¹⁷⁰ Αλλιώς, οι κοινωνικές ταυτότητες ορίζονται ως «σύνολα νοημάτων που ένας δρών αποδίδει στον εαυτό του λαμβάνοντας υπόψη την προοπτική των άλλων, ήτοι ως κοινωνικού αντικειμένου» (Wendt, 1994, σελ. 385 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564-5). Οι κοινωνικές ταυτότητες προσδιορίζονται από διυποκειμενικά, κοινωνικά αποδεκτά και θεσμοποιημένα νοήματα που ορίζουν τη φύση και το σκοπό των δρώντων και της δράσης σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο. Αυτές οι ταυτότητες εκπληρώνουν μια ποικιλία κοινωνικο-ψυχολογικών σκοπών (Reus-Smit, 1997, σελ. 565). Το πιο σημαντικό είναι ότι παράσχουν στους δρώντες πρωτογενείς λόγους για δράση. Υπό μια *εμπρόθετη έννοια*, όπως υποστηρίζουν οι McCall και Simmons (1966, *Identities and Interactions*, New York: Free Press στο Reus-Smit, 1997, σελ. 656), οι κοινωνικές ταυτότητες παράσχουν «την πρωταρχική πηγή των προγραμμάτων δράσης», παρέχοντας πληροφόρηση για τους σκοπούς των δρώντων καθώς και επί των στρατηγικών που διαμορφώνουν προκειμένου να τους επιτύχουν. Υπό μια *δικαιολογητική έννοια*, οι κοινωνικές ταυτότητες

ταυτότητα είναι αυτή που παράγει τους βασικούς του σκοπούς, όπως λ.χ. την ανάγκη για ασφάλεια, σταθερότητα, αναγνώριση, ή οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, το πώς τα κράτη εκπληρώνουν αυτούς τους σκοπούς, εξαρτάται από τις κοινωνικές τους ταυτότητες – πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τα άλλα κράτη (Griffiths και άλ., 2009, σελ.123).

Η εμφάνιση και η εδραίωση μιας εθνικής ταυτότητας στον διεθνή χώρο έχουν ιδιαίτερη σημασία κι επιπτώσεις και δη στο βαθμό που συνδέονται με την κοινωνική και πολιτική δράση. Και καθώς η σχέση-αντίθεση ομοιότητας και διαφοράς υποκρύπτεται και συμβάλλει σε κάθε συγκρότηση ταυτότητας (Jenkins, 2007, σελ. 14),¹⁷¹ κάθε ομάδα κατασκευάζει την ταυτότητά της μέσα από μια διαδικασία αλληλόδρασης μεταξύ «εαυτού» και «Άλλου», και με αυτή την έννοια δεν υπάρχει «φυσική», «αληθινή» ή δεδομένη ταυτότητα. Γράφει ο Jenkins (2007, σελ. 14):

Αντίθετα, υπάρχει ένας αγώνας για την προβολή και την επικράτηση μιας ταυτότητας, ο οποίος συχνά επικαλείται έναν ουσιολογικό πυρήνα που κατασκευάζεται κάθε φορά ανάλογα με τη συγκυρία. Πρόκειται για έναν αγώνα συνηθισμένο στις εθνικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις που συχνά καταλήγει στην υποστασιοποίηση της ταυτότητας. Η ανάλυση μπορεί να δείξει πώς μια ταυτότητα επιχειρεί να αναχθεί σε κάποια προϋπάρχουσα ουσία και έτσι να θεμελιώσει την αυθεντικότητα και τη μοναδικότητά της.

Για τον Katzenstein (1996 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 299), οι διεθνείς και οι εθνικές κοινωνίες μέσα στις οποίες τα κράτη είναι εμπεδωμένα, είναι αυτές που επικαθορίζουν, με δυναμικούς τρόπους, τις ταυτότητές τους: Το κράτος, ως κοινωνικός δρώντας, «είναι εμπεδωμένο μέσα σε κοινωνικούς κανόνες και συμφωνίες αρχών που διαμορφώνουν την ταυτότητά του και τη λογική των συμφερόντων που παρακινούν τους δρώντες». Ο Jepperson, Wendt και Katzenstein (1996 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 299), υποστηρίζουν ότι οι ταυτότητες είναι αυτές που διαμορφώνουν τα συμφέροντα των κρατών. Η υπόθεση αυτή έγινε άμεσα αντιληπτή με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, όπου η αμερικανική ταυτότητα, όπως και η σοβιετική, άλλαξαν και ταυτόχρονα μετασχημάτισαν τα ιδιαίτερα συμφέροντα αυτών των κρατών (ibid).¹⁷² Για τον Hopf

παρέχουν τη βάση επί της οποίας η δράση μπορεί να ορθολογικοποιηθεί, παράσχοντας στους δρώντες λόγους για να υπάρχουν και για να πράττουν, ένα “raison d’être” (Reus-Smit, 1997, σελ. 565). Π.χ. η κοινωνική ταυτότητα ενός γιατρού συνεπάγεται κάποιους τρόπους δράσης, όπως το να συνταγογραφεί φάρμακα ή να εγχειρεί, αλλά δίνει και νόημα σε αυτές τις πράξεις: «Είμαι γιατρός, και γι’ αυτό κάνω τέτοιου είδους πράγματα» (ibid).

¹⁷¹ Ήδη τον 17^ο αιώνα το έργο του Locke, *Essay Concerning Human Understanding* (1690) περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο που ονομάζεται «Ταυτότητα και Διαφορά» (Jenkins, 2007, σελ. 37).

¹⁷² Περαιτέρω, προκειμένου να ερμηνεύσουν την ολοένα και αυξανόμενη πυκνότητα των πολυμερών θεσμών μετά το 1945, αρκετοί κονστρουκτιβιστές ανέπτυξαν ένα «δεύτερης εικόνας» επιχείρημα για τη θεσμική επίδραση της

(1998, σελ. 174-177 στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 299-300), «η έννοια της ταυτότητας θεμελιώνεται από τις ιστορικές, πολιτισμικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ενός κοινωνικού συστήματος και, σε καμία περίπτωση, δεν θεωρείται δεδομένη ή προκατασκευασμένη», κατάσταση που θα προϋπέθετε το αμετάβλητο των ταυτοτήτων στο χώρο και τον χρόνο του κοινωνικού συστήματος. Συμπερασματικά, μέσα από τη συλλογική γνώση τα κράτη συγκροτούν τις ταυτότητές τους, τις οποίες εν συνεχεία χρησιμοποιούν ως βάση για να διαμορφώσουν τα συμφέρόντά τους (Μακρής, 2002, σελ. 104). Οι θεσμοί συνιστούν τέτοια σταθερά σύνολα ή «δομές» ταυτοτήτων και συμφερόντων (Wendt, 1992, σελ. 399). Αυτό δεν σημαίνει ότι ο κοινωνικός θεσμός δεν έχει υλική υπόσταση, αλλά ότι η πραγματικότητα που συνιστούν αυτές οι υλικές βάσεις συναρτάται με τη συλλογική γνώση που μοιράζονται τα κράτη στο διεθνές σύστημα (Μακρής, 2002, σελ. 104-5):

Για την ακρίβεια, η θεσμοποίηση είναι μια διαδικασία εσωτερίκευσης νέων ταυτοτήτων και συμφερόντων, μια *διαδικασία κοινωνικοποίησης των κρατών*, που νοείται πρώτιστα ως μία *γνωστική διαδικασία* και όχι απλά και μόνο ως μία *συμπεριφοριστική δράση*. Με αυτή την έννοια, οι θεσμοί μπορεί να έχουν *συνεργατικό* ή *συγκρουσιακό* χαρακτήρα (Wendt, 1992, σελ. 397 στο Μακρής, 2002, σελ. 105).

Εν πολλοίς, «αυτοί οι θεσμοί συντίθενται από τα σύνολα των ιδεών των δρώντων σχετικά με τη λειτουργία του κόσμου στον οποίο ζουν και, τις περισσότερες φορές, μέσω των διαδικασιών της θεσμοποίησης και της κοινωνικοποίησης, κωδικοποιούνται σε νομικούς κανόνες ή νόρμες» (Γαλαριώτης, 2010, σελ. 315). Η αρχή της αυτοβοήθειας είναι ένα τέτοιος κοινωνικός θεσμός, μία συλλογική γνώση για τους δρώντες, ένας θεσμός που αντανακλά μια συγκεκριμένη δομή ταυτοτήτων και συμφερόντων που μπορεί να υπάρξει υπό το καθεστώς της διεθνούς αναρχίας.

αμερικανικής ηγεμονίας. Αυτοί υποστηρίζουν ότι η ταυτότητα των ΗΠΑ ως φιλελεύθερης δημοκρατίας επηρέασε άμεσα τις πολιτικές που ενορχήστρωσε η Washington για να οικοδομήσει την μεταπολεμική διεθνή τάξη (Reus-Smit, 1997, σελ. 563). Για την Burley (στο Ruggie, 1993, σελ. 125 όπως αναφέρεται στο Reus-Smit, 1997, σελ. 563), οι αμερικανοί διαμορφωτές πολιτικής πίστευαν ότι οι εσωτερικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου του New Deal θα επιτύχαιναν μόνο εάν ανάλογοι συμβατοί ρυθμιστικοί θεσμοί υφίσταντο και στο διεθνές επίπεδο. Συνεπακόλουθα, επιδόθηκαν στην οικοδόμηση πολυμερών οργανισμών που ενσάρκωναν τις ίδιες αξίες με αυτές του ρυθμιστικού κράτους του New Deal (ibid). Η ταυτότητα του πιο ισχυρού κράτους στον κόσμο θεωρήθηκε, έτσι, ως κρίσιμος παράγοντας σε αναφορά με τον πολλαπλασιασμό των πολυμερών θεσμών μετά το 1945. Σύμφωνα με τα λόγια του Ruggie (1993a, σελ. 31 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 563) «ήταν η *αμερικανική ηγεμονία* αυτή που κατέστη καθοριστική μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και όχι απλά η αμερικανική *ηγεμονία*». Μολαταύτα, δεν ασπάζονται όλοι οι κονστрукτιβιστές το ίδιο ενδιαφέρον ενσωμάτωσης των εγχώριων πηγών της κρατικής ταυτότητας στα ερμηνευτικά τους πλαίσια. Ενδεικτικά, όπως έχει προαναφερθεί, στη συστημική του θεωρητικοποίηση, ο Wendt (1994, σελ. 385 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 563) διαχωρίζει επίτηδες τις εσωτερικές, ή «εταρικές» πηγές της κρατικής ταυτότητας, στρέφοντας ολοκληρωτικά το ενδιαφέρον του στον συγκροτητικό ρόλο της διεθνούς κοινωνικής αλληλόδρασης.

Για τον Wendt, οι γνωστικές διαδικασίες διαμόρφωσης της κρατικής ταυτότητας υπό το καθεστώς της αναρχίας επικεντρώνονται στην έννοια της *ασφάλειας* του «εγώ» των δρώντων, η οποία με τη σειρά της καθορίζεται από τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του «εγώ» και του Άλλου: Η κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ του «εγώ» και του Άλλου είναι αυτή που διαμορφώνει τη σύνθεση της διεθνούς αναρχίας (ibid, σελ. 316). Το σημαντικό για τον Wendt είναι ότι ο μετασχηματισμός των πρακτικών του κυρίαρχου κράτους, άρα και της κρατικής ταυτότητας, σηματοδοτεί κάθε φορά μία αλλαγή στις αντιλήψεις των κρατών για την ασφάλεια, η οποία οδηγεί με τη σειρά της σε ένα νέο επίπεδο κοινωνικοποίησης το θεσμό της κυριαρχίας. Ειδικότερα, η συμμετοχή των κρατών σε νέες μορφές κοινωνικής γνώσης, όπως λ.χ. το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μετά το 1950, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως δημιουργεί νέες προοπτικές προσέγγισης ενός γνήσιου μοντέλου συλλογικής ασφάλειας (Wendt, 1999, σελ. 488 στο Μακρής, 2002, σελ. 108).

Η ίδια η έννοια της κυριαρχίας, της θεμελιώδους αυτής οργανωτικής αρχής του διεθνούς συστήματος των κρατών που, για τον Ruggie (1983, σελ. 274 στο Reus-Smit, 2001b, σελ. 527), συνιστά την αρχή που προσδιορίζει «τη βάση επί της οποίας τα συστατικά του μέρη διαχωρίζονται το ένα από το άλλο» είναι τόσο εν γένει για τους κριτικούς στοχαστές όσο και ιδιαίτερα για τους κονστρουκτιβιστές όχι μια κατηγορική έννοια αλλά ένας πρακτικά συγκροτούμενος θεσμός διυποκειμενικής, επίσης, ποιότητας. Πολύ νωρίς ο Ashley (1984, σελ. 271 στο Reus-Smit, 2001b, σελ. 526) υποστήριξε ότι η «κυριαρχία είναι μια πρακτική κατηγορία της οποίας το εμπειρικό περιεχόμενο δεν είναι προσδιορισμένο αλλά εξελίσσεται με τρόπο που αντανakλά την ενεργό πρακτική συναίνεση μεταξύ αλληλεπιδρώντων πολιτικών». Πρώτα απ' όλα, η κυριαρχία συνιστά ένα σύνολο νορμών σχετικά με τη νομιμοποιημένη οργάνωση της πολιτικής εξουσίας, το περιεχόμενο και οι συνέπειες της οποίας ποικίλουν από το ένα ιστορικό και πρακτικό πλαίσιο στο άλλο. Η πρόκληση λοιπόν δεν συνίσταται στην ανίχνευση ενός οικουμενικά έγκυρου ορισμού που προσδιορίζει το νόημα και το περιεχόμενό της, αλλά, όπως παρατηρούν οι Biersteker και Weber (1996, σελ. 11 στο Reus-Smit, 2001b, σελ. 526), στην διερεύνηση «της αλληλοσυστατικής σχέσης μεταξύ του κράτους και της κυριαρχίας» τους τρόπους με τους οποίους το νόημα της κυριαρχίας κείται αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα από τις διαντιδράσεις στο πλαίσιο διυποκειμενικά προσδιορισμένων κοινοτήτων και την ποικιλία των τρόπων με τους οποίους οι πρακτικές κατασκευάζουν, αναπαράγουν, επαναοικοδομούν και αποδομούν και το κράτος και την κυριαρχία». Και η αναζήτηση αυτή ξεκινά με την αναγνώριση ότι η κυριαρχία

συνιστά κοινωνική νόρμα, υποκείμενη στην ίδια συγκροτητική διαδικασία όπως όλες οι άλλες νόρμες, κανόνες και αρχές. Όπως και οι εγχώριοι «ομόλογοι» τους, οι διεθνείς νόρμες, κανόνες και αρχές συνιστούν κοινωνικές κατασκευές, τα κανονιστικά προϊόντα του δεοντολογικού διαλόγου μεταξύ των κρατών (αλλά και των μη κρατικών δρώντων) σχετικά με την αρμόζουσα εγχώρια και διεθνή συμπεριφορά, προϊόντα που αναπαράγονται μέσω της επαναλαμβανόμενης επικοινωνίας και της κοινωνικής πρακτικής (Reus-Smit, 2001b, σελ. 526).

Η κυριαρχία είναι πρωτίστως μέρος αυτού που ο Wendt ταυτοποίησε ως ταυτότητα ρόλου (role identity) ενός κράτους. Ο Aalberts (2005, σελ. 14) εξηγεί:

Οι ταυτότητες ρόλου δεν στηρίζονται σε εγγενείς ιδιότητες που μπορεί να διαθέτει ένας δρών, αλλά υπάρχουν μόνο εντός του κοινωνικού πλαισίου, και σε σχέση με άλλους δρώντες (οι οποίοι *αντίστοιχα* διαθέτουν σχετικές αντισταθμιστικές ταυτότητες/counter-identities). Ως τέτοιες, υφίστανται στη βάση των κοινών προσδοκιών και των συλλογικών νοημάτων. Η κυριαρχία αποτελεί μέρος αυτής της ταυτότητας ρόλου, εφόσον μπορεί να γίνει αντιληπτή ως καθεστώς που χορηγείται από τα κράτη-εταίρους μέσω της αναγνώρισης. Είναι η αναγνώριση αυτή που καθιστά την κυριαρχία θεσμό που μοιράζονται οι πολλοί. Συνεπώς, η κυριαρχία ως θεσμικό γεγονός υπάρχει χάρις σε ένα συγκεκριμένο κοινό, «μια διεθνή κοινωνία που [ακόμη] αναγνωρίζει τη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού ως έγκυρη και δρα σύμφωνα με την πεποίθηση ύπαρξης αυτής της διάκρισης» (Werner και Wilde, 2001, σελ. 288).

Για τους κονστρουκτιβιστές, η διακρατική διάδραση αποτελεί μια διαδικασία συνεχούς μάθησης κατά την οποία η δράση διαχρονικά διαμορφώνει, και διαμορφώνεται η ίδια, από ταυτότητες, συμφέροντα και αξίες. Αυτό σημαίνει ότι οι δομικές ιδιότητες, όπως η αναρχία, δεν είναι εμπεδωμένες και εξωτερικές προς την αλληλεπίδραση των κρατών ενώ η κρατική συμπεριφορά δεν απορρέει αποκλειστικά από το αναρχικό διεθνές περιβάλλον αλλά συντελεί εξίσου στη δημιουργία του (Rosamond, 2006, σελ. 258). Σε αυτό το πλαίσιο, στον πυρήνα της θεωρίας του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού τίθεται η αναζήτηση της συγκρότησης και της ρυθμιστικής επίδρασης που ασκούν οι νόρμες, η διασύνδεση δηλαδή των θεμελιωδών θεσμικών δομών με την κρατική ταυτότητα και συμφέροντα (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 123). Παράλληλα, οι ίδιοι οι θεσμοί αναπαράγονται συνεχώς κι ενδεχομένως αλλάζουν από τις δραστηριότητες των κρατών και άλλων διεθνών δρώντων. Οι θεσμοί και οι δρώντες είναι αμοιβαίως καθοριζόμενες οντότητες. Για τους κονστρουκτιβιστές, οι διεθνείς θεσμοί έχουν τόσο *ρυθμιστικές* όσο και *καταστατικές* λειτουργίες (ibid). Οι ρυθμιστικές νόρμες θέτουν βασικούς κανόνες προτύπων συμπεριφοράς υπαγορεύοντας ή απαγορεύοντας συγκεκριμένες συμπεριφορές. Οι καταστατικές

νόρμες προσδιορίζουν και οριοθετούν μια συμπεριφορά προσδίδοντάς της νόημα· ως τέτοιες, δημιουργούν για τα υποκείμενα νέα συμφέροντα ή κατηγορίες δράσης (ibid). Η αναλογία που χρησιμοποιούν οι κονστρουκτιβιστές για να εξηγήσουν τις καταστατικές νόρμες είναι αυτή των κανόνων ενός παιχνιδιού: Οι καταστατικές νόρμες επιτρέπουν στους δρώντες να παίζουν το παιχνίδι και τους παρέχουν την απαραίτητη γνώση ώστε ο ένας να ανταποκρίνεται στις κινήσεις του άλλου με τρόπο αμοιβαίως κατανοητό (ibid).¹⁷³ Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον Ruggie (1998, σελ. 22 στο Galariotis, 2007, σελ. 19), «οι ρυθμιστικοί κανόνες προορίζονται να έχουν αιτιώδη αποτελέσματα» καθώς ρυθμίζουν μια προγενέστερα υπάρχουσα κατάσταση, ενόσω, «οι συγκροτητικοί κανόνες προσδιορίζουν το σύνολο των πρακτικών που συγκροτούν κάθε ιδιαίτερη συνειδητά οργανωμένη κοινωνική δραστηριότητα». Στην πραγματικότητα, όπως σημειώνει ο Onuf (1998, σελ. 68 στο Galariotis, 2007, σελ. 19), «οι συγκροτητικοί κανόνες είναι το μέσο της κοινωνικής κατασκευής» και «οι ρυθμιστικοί κανόνες είναι το μέσο του κοινωνικού ελέγχου». Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Ruggie (1998, σελ. 22 στο Galariotis, 2007, σελ. 19), ο προσδιορισμός σε ποια μεριά του δρόμου πρέπει να οδηγεί κανείς είναι ένας ρυθμιστικός

¹⁷³ Οι περισσότεροι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές στις διεθνείς σχέσεις και τη συγκριτική πολιτική επισημαίνουν μια διαφορετική ορθολογικότητα, τη «λογική της καταλληλότητας»: «Φαντάζονται τους ανθρώπους ως δρώντες να ακολουθούν κανόνες που συνδέουν συγκεκριμένες ταυτότητες με συγκεκριμένες καταστάσεις, προσεγγίζοντας τις προσωπικές ευκαιρίες δράσης διά της αξιολόγησης ομοιοτήτων μεταξύ των τρεχουσών ταυτοτήτων και διλημμάτων επιλογής και γενικότερων αντιλήψεων του εαυτού και των καταστάσεων» (March και Olsen, 1998, σελ. 951· βλ. επίσης Finnemore και Sikkink, 1998 στο Risse, 2000, σελ. 4). Η συμπεριφορά που καθοδηγείται από κανόνες διαφέρει από την εργαλειακά ορθολογική συμπεριφορά στο ό,τι οι δρώντες επιδιώκουν περισσότερο να «πράξουν το ορθό» παρά να μεγιστοποιήσουν ή να βελτιστοποιήσουν τις δεδομένες προτιμήσεις τους (Risse, 2000, σελ. 4). Η κανονιστική ορθολογικότητα συνεπάγεται έτσι συγκροτητικές επιδράσεις των κοινωνικών νορμών και θεσμών, εφόσον οι εν λόγω κανόνες δεν ρυθμίζουν μόνο τη συμπεριφορά, ήτοι δεν έχουν μόνο αιτιακές επιδράσεις, αλλά προσδιορίζουν τις κοινωνικές ταυτότητες («οι καλοί άνθρωποι θα έπρατταν Χ») (ibid, σελ. 4-5). Από αυτό το σημείο εγείρεται η «προστιθέμενη αξία» του κονστρουκτιβισμού. Ακολουθώντας τους Onuf, Kratochwil, και Wendt, ο κονστρουκτιβισμός επισημαίνει τον συγκροτητικό ρόλο των ιδεολογικών παραγόντων (βλ. Onuf, 1989· Kratochwil, 1989· Wendt, 1999· για μια εξαιρετική επισκόπηση βλ. Zehfuss, 1998 στο Risse, σελ. 5). Ιδέες ευρέως συμεριζόμενες κοινωνικά —είτε πρόκειται για νόρμες είτε για κοινωνική γνώση σχετικά με τις σχέσεις που συνδέουν αιτίες και αποτελέσματα— δεν ρυθμίζουν απλώς τη συμπεριφορά αλλά συγκροτούν και την ταυτότητα των δρώντων (Risse, 2000, σελ. 5). Η νόρμα της κυριαρχίας λ.χ. ρυθμίζει τις διαδράσεις των κρατών στις διεθνείς υποθέσεις καθώς επίσης και προσδιορίζει τι είναι ένα κράτος. Οι νόρμες που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν προστατεύουν μόνο τους πολίτες από την κρατική παρέμβαση αλλά επίσης προσδιορίζουν (ολοένα και περισσότερο) ένα «πολιτισμένο κράτος» στο σύγχρονο κόσμο (ibid). Παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολο να αναπτύξει κανείς έγκυρους εμπειρικούς δείκτες που να επιτρέπουν τη διάκριση μεταξύ των ρυθμιστικών και των συγκροτητικών επιρροών των κοινωνικά ευρέως συμεριζόμενων ιδεών, η συνεισφορά του κονστρουκτιβισμού στη μελέτη των ιδεών στις διεθνείς σχέσεις έγκειται στην έμφαση που προσδίδουν στην ιδέα ότι οι συλλογικές νόρμες και κατανοήσεις συγκροτούν τις κοινωνικές ταυτότητες των δρώντων καθώς επίσης και προσδιορίζουν τους «βασικούς κανόνες του παιχνιδιού» στο οποίο εμπλέκονται οι τελευταίοι κατά την αλληλόδρασή τους (ibid). Αναφέρεται εδώ ότι ένας γενικός κανόνας για την εν λόγω διάκριση θα μπορούσε να είναι ότι συναντάμε τις συγκροτητικές νόρμες κάθε φορά που δεν μπορούμε καν να περιγράψουμε τις ίδιες τις ιδιότητες των δρώντων, συμπεριλαμβανομένων και των εταιρικών (corporate actors), χωρίς αναφορά σε κάποιους υποκείμενους κοινωνικούς κανόνες. Το ίδιο ισχύει και για τις διαδραστικές διαδικασίες: Μπορούμε να «γνωρίζουμε» ένα παιχνίδι σκακιού μόνο μέσω των κανόνων του (ibid).

κανόνας, ενώ οι κανόνες του σκακιού, δεδομένου ότι παρέχουν την ίδια τη δυνατότητα να παίζει κανείς σκάκι, είναι ως εκ τούτου συγκροτητικοί κανόνες.¹⁷⁴

Για τον Manners (2002, σελ. 31), η συζήτηση για τις νόρμες τείνει να περιλαμβάνει τρεις διακριτές ομάδες που θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως εξής: Ηθικές νόρμες, κοινωνικές νόρμες και ωφελμιστικές νόρμες. Όπως αναφέρει ο Manners (2002, σελ. 31), οι *ωφελμιστικές νόρμες* (ή ρυθμιστικές) είναι αυτές που «βοηθούν τα κράτη να συντονιστούν και να συνεργαστούν προκειμένου να μεγιστοποιήσουν οφέλη» (Keohane, 1984 και Goertz και Diehl, 1999 στο Shannon, 2000, σελ. 295), συνδράμουν για την εγκαθίδρυση της «τάξης και περιορίζουν τη συμπεριφορά» (Finnemore και Sikkink, 1998, σελ. 891) καθώς και «ικανοποιούν λειτουργικούς σκοπούς: Ρυθμίζουν τη συμπεριφορά, μειώνουν την αβεβαιότητα θεσμοποιώντας συνθήκες, σηματοδοτούν τις προσδοκίες καθώς και αποκαλύπτουν πληροφορίες» (Spruyt, 2000, σελ. 69). Οι *κοινωνικές νόρμες* (ή καταστατικές), γράφει ο Manners (2002, σελ. 31), είναι αυτές που «συγκροτούν την ταυτότητα και τα συμφέροντα του δρώντος» (Jepperson κ.ά., 1996 στο Shannon, 2000, σελ. 294-5), συμβάλλουν στη «δημιουργία νέων δρώντων, συμφερόντων, ή κατηγοριών δράσης» (Finnemore και Sikkink, 1998, σελ. 891) και που μπορεί καλύτερα να γίνουν «κατανοητές ως ένα πλέγμα καταστατικών αρχών οι οποίες ρυθμίζουν τις συμπεριφορές των μελών μιας δεδομένης κοινωνικής ομάδας» (Spruyt, 2000, σελ. 68). Οι *ηθικές νόρμες* (ή κανονιστικές νόρμες), συνεχίζει ο Manners (2002, σελ. 31), είναι αυτές που «δεν μπορούν να αναχθούν στην ορθολογικότητα ή πράγματι σε κάποια άλλη μορφή αριστοποιητικού μηχανισμού» (Kratochwill, 1984 και Ester, 1989 στο Shannon, 2000, σελ. 295), αντιπροσωπεύουν την «κανονιστική ποιότητα του 'δέοντος'» (Finnemore και Sikkink, 1998, σελ. 891) και που «αναφέρονται σε κανόνες οι οποίοι διαχωρίζουν τις ηθικές από τις ανήθικες δράσεις και συμπεριφορές» (Spruyt, 2000, σελ. 67).¹⁷⁵

Οι εν λόγω κατηγορίες νορμών δίνουν τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ ωφελμιστικών νορμών που τοποθετούνται στο ορθολογικό πλαίσιο, κοινωνικών νορμών που τοποθετούνται σε ένα διυποκειμενικό συγκείμενο και ηθικών νορμών που τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο σχετικό με την υποκειμενική κρίση (Manners, 2002, σελ. 31). Κι αν δεχτεί κανείς την εγκυρότητα αυτών των

¹⁷⁴ Για μια πληρέστερη αποσαφήνιση της διάκρισης μεταξύ ρυθμιστικών και συγκροτητικών κανόνων, ο Galoriotis (2007, σελ. 19, υποσ.) παραπέμπει στο έργο του Searle, *The Construction of Social Reality*.

¹⁷⁵ Ο Manners (2002, σελ. 31), περαιτέρω, επισημαίνει μια σημαντική παράλειψη των σύγχρονων διεθνολόγων που δεν φαίνεται να αναφέρονται σε κάποια βιβλιογραφία για τις νόρμες πριν το 1983, ωσάν η μελέτη τους να ξεκινά με τους Krasner, Kratochwill και Keohane εκείνη την περίοδο. Με αυτό τον τρόπο, όμως, μοιάζουν να αγνοούν την 25ετία που προηγήθηκε με την Αγγλική Σχολή να ασχολείται σαφώς με τις διεθνείς νόρμες για τη διεθνή αλληλεγγύη σε σχέση με το διεθνές δίκαιο, την ανθρωπιστική επέμβαση και τα ανθρώπινα δικαιώματα (ibid).

κατηγοριών, θα μπορούσε να τις συγχωνεύσει στον εξής ορισμό για την έννοια της νόρμας: «Αρχή ή πρότυπο ορθότητας που αντικατοπτρίζει προσδοκία ανθρώπινης συμπεριφοράς, δεσμευτικά για τα μέλη μιας ομάδας και χρήσιμα ως προς τη ρύθμιση της δράσης και της κρίσης» (Longman Dictionary στο Manners, 2002, σελ. 32). Περαιτέρω, σύμφωνα με το Longman Dictionary, ο πιο προφανής ορισμός του όρου «νόρμα» – που συχνά υπάρχει η τάση να παραβλέπεται – είναι ως «συντόμευση του νορμάλ» (ibid). Σε κάθε περίπτωση, όπως κι αν έχει προκύψει η νόρμα, θα πρέπει να έχει μια αύρα νομιμοποίησης προκειμένου να μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοια (Florini, 1996, σελ. 365 στο Manners, 2002, σελ. 32). Η διαπίστωση αυτή οδηγεί τον Manners (2002, σελ. 32) να προτείνει μία ακόμη ομάδα νορμών – των *αφηγηματικών*, που νομιμοποιούν κάποιες αφηγήσεις, όπως τη μετα-αφήγηση της επιστημονικής γνώσης, ενώ απονομιμοποιούν άλλες, όπως τα παράδοξα και τις ανισομετρίες της κοινωνικής γνώσης. Μία διεθνής νόρμα/κανόνας γίνεται πιθανότατα καλύτερα καταληπτή ως στενογραφία του τι «περνιέται για νορμάλ/κανονικό» στις διεθνείς σχέσεις, με ό,τι αμφισβητήσεις κάτι τέτοιο μπορεί να προκαλεί (ibid). Κατ' αντιστοιχία, η «κανονιστική ισχύς» (Manners, 2002) σχετίζεται με την ικανότητα διαμόρφωσης ή αλλαγής του τι θεωρείται «κανονικό» (normal) στις διεθνείς σχέσεις, και περιλαμβάνει ωφελιμιστικές, κοινωνικές, ηθικές, και αφηγηματικές διαστάσεις. Στη σημασία των νορμών στη θεωρία του κονστρουκτιβισμού με αναφορά στη μελέτη της ΕΕ, καθώς και στην κανονιστική δομή της τελευταίας, θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

4. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

4.1. Εισαγωγή

Η θεωρητική αναδίφηση στο πεδίο της διεθνούς ενοποίησης¹⁷⁶ άντλησε στοιχεία, κυρίως στις απαρχές του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, από τη λειτουργική προσέγγιση, η οποία επέτρεψε την ένταξη των νέων μορφών διακυβέρνησης που αναπτύσσονταν στην ΕΕ, στο ευρύτερο γνωσιακό απόθεμα της κοινωνικής επιστήμης.¹⁷⁷ Κρίσημη ήταν και η ομοσπονδιακή συμβολή,¹⁷⁸ με έμφαση τόσο στον τελικό πολιτικό προορισμό της ενοποίησης, όσο και στην εξισορόπηση μεταξύ κράτους και ευρωπαϊκού κέντρου, ενώ, προς την αντίρροπη κατεύθυνση, ξεχωρίζει και η συμβολή της θεωρίας της συνομοσπονδίας,¹⁷⁹ όπου η κυριαρχία των μερών αποτελεί την καταστατική βάση του συλλογικού συστήματος.¹⁸⁰ Σε αυτό το πρώιμο στάδιο, κυριάρχησε, ωστόσο, η τάση προς μια πλουραλιστική θεώρηση,¹⁸¹ όπως αποκαλύπτεται από την απήχηση που συνάντησε η

¹⁷⁶ Βλ. για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των κύριων θεωριών τα Τσινισιζέλης, 1995, σελ. 25-64· Στεφάνου, 1999, σελ. 240-276· Τσινισιζέλης, 2001· Τσινισιζέλης και Χρυσόχδου, 2006, σελ. 581-625 και Rosamond, 2006. Βλ. επίσης για τις διαφορές των παραδοσιακών θεωριών της ευρωπαϊκής ενοποίησης στο **Appendix V**.

¹⁷⁷ Βλ. περαιτέρω για την «έμμεση/λειτουργική μέθοδο ολοκλήρωσης» στο Στεφάνου, 2002. Βλ. ακόμη για τους στόχους και τις μεθόδους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο το Στεφάνου, 2006, σελ. 199-232.

¹⁷⁸ Όπως αναφέρει ο Τσινισιζέλης (2001, σελ. 91), ο «ομοσπονδισμός αποτελεί μια ένωση ομάδων ενωμένων στη βάση κοινών στόχων, αξιών, πεποιθήσεων και συμφερόντων που διατηρούν τη διαφορετικότητά τους για άλλους σκοπούς (Friendrich, 1968, κεφ. 1 και 2) και στοχεύει στην ανάδειξη και θεσμική κατοχύρωση της διαφορετικότητας των μερών που απαρτίζουν μια ομοσπονδία». Το σημείο τομής δε μεταξύ ομοσπονδισμού και Δημοκρατίας αναφέρεται «στην ικανότητα του ομοσπονδιακού συστήματος να υποστηρίξει τη συνοχή του χωρίς να διακυβεύει τα συμφέροντα των μερών που το απαρτίζουν» (ibid, σελ. 112).

¹⁷⁹ «Μια συνομοσπονδία αναγνωρίζεται από το Διεθνές Δίκαιο ως μια ένωση κυρίαρχων κρατών τα οποία ενώθηκαν, χωρίς να αποβάλλουν την ανεξαρτησία τους, για να προωθήσουν ορισμένους κοινούς στόχους. Ως αποτέλεσμα τα μέλη μιας συνομοσπονδίας κατέχουν ένα φυσικό *iberum veto*» (Treitschke, 1916, σελ. 330-1 στο Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης, 1995, σελ. 53).

¹⁸⁰ Ο διάλογος αναπτύσσεται παραστατικά στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 159-164.

¹⁸¹ Η πλουραλιστική σχολή σκέψης αντιλαμβάνεται κατά κανόνα την κοινωνία ως συντιθέμενη στη βάση ενός μεγάλου αριθμού ανταγωνιστικών συμφερόντων, όπως αυτά εκπροσωπούνται από διακριτές κοινωνικές ομάδες που πασχίζουν για επιρροή στο πολιτικό agenda-setting. Βλ. σχετικά Rosamond, 2006, σελ. 82. Βλ. επίσης και Evans και Jeffrey, 1999, σελ. 437-438 και Manley, 1983, σελ. 368-383.

νεολειτουργική θεωρία (Haas, 1958· Lindberg, 1963)¹⁸² ή υπερεθνική θεσμική προσέγγιση την εποχή του «τέλους της ιδεολογίας» (Bell, 1960), με έμφαση στη λογική της «εκχέλισης» και του «τεχνικού αυτοκαθορισμού» – στοιχεία ενταγμένα στη λογική του ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος. Στην πολυκεντρική λογική ενός κόσμου πλουραλιστικού που προκρίνει αλληλοεπικαλυπτόμενες συμμετοχές σε διάφορες κοινωνικές συλλογικότητες, εντάσσονται και οι Κοινότητες Ασφαλείας ή η θεωρία των συναλλαγών ή της κοινωνικής επικοινωνίας ή «σχολή της πολιτικής επικοινωνίας», όπως την αναφέρει ο Τσινισιζέλης (2001, σελ. 51), του Deutsch, όπου η έμφαση ξεφεύγει από διαχειριστικής φύσεως προτάγματα και εστιάζει σε διαδικασίες ανταποδοτικών συναλλαγών και κοινωνικής μάθησης.

Σε δεύτερο χρόνο, η εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης οδήγησε στην παραγωγή κρατοκεντρικών θεωριών (ιδίως κατά τη δεκαετία του '70 διά της αμφισβήτησης του κυρίαρχου νεολειτουργικού προτύπου), όπως των διεθνών καθεστώτων,¹⁸³ της συναινετικής συνομοσπονδίας ως συστήματος συνδιάθεσης (με τις ιδιότητες που εξασφαλίζουν σταθερή διακυβέρνηση να είναι η ύπαρξη μεγάλης συμμαχίας σε επίπεδο ηγετικών ομάδων, τμηματική αυτονομία σε θέματα που άπτονται ζωτικών συμφερόντων των υπομονάδων, αναλογικότητα ως προς την εκπροσώπηση στους κοινούς θεσμούς, και η αμοιβαία αρνησικυρία για την προστασία των μειονοτήτων),¹⁸⁴ και του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού.¹⁸⁵

¹⁸² Haas, 1958, όπ. π. και L. Lindberg (1963), *The Political Dynamics of European Economic Integration*, Stanford CA, Stanford University Press.

¹⁸³ Το Διεθνές Καθεστώς ορίζεται ως «ένα σύνολο από αρχές, νόρμες, κανονισμούς και διαδικασίες γύρω από τις οποίες συγκλίνουν οι προσδοκίες των πολιτικών παραγόντων σε μια δεδομένη περιοχή των διεθνών σχέσεων. Οι αρχές ορίζονται ως βεβαιότητα για ορισμένα γεγονότα, συμπεράσματα ως προς τα αίτιά τους, καθώς και ορθολογική συμπεριφορά. Οι νόρμες είναι πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία ορίζονται σε όρους δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Κανόνες είναι συγκεκριμένες συνταγές ή επιταγές για δράση. Διαδικασίες λήψης αποφάσεων είναι οι καθιερωμένες πρακτικές λήψης και εφαρμογής κοινών αποφάσεων» (Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης, 1995, σελ. 44).

¹⁸⁴ Βλ. Χρυσόχου, 2006, σελ. 123, 125-6.

¹⁸⁵ Βλ. ενδεικτικά Moravcsik, 1993. Ο φιλελεύθερος διακυβερνητισμός, αντλώντας και από την παράδοση του ήπιου ρασιοναλισμού της ρεαλιστικής σχολής (Pollack, 2006, σελ. 9) αναπτύσσεται ως απάντηση στον ευρωκεντρισμό του νεολειτουργισμού και σε εκείνες τις θεωρήσεις που θέλουν το εθνικό κράτος να αποδυναμώνεται ενόσω συμμετέχει σε διαδικασίες συνεργασίας πέραν των ορίων του, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο η εθνική πολιτική επηρεάζει καταλυτικά εν τέλει τη διαμόρφωση και εφαρμογή της ευρωπαϊκής. Βλ. επίσης, Pollack, 1996 και Idem, 1997. Για τη διακυβερνητική λογική, βλ. Hoffmann, 1966. Η θέση του Hoffmann είναι ευθυγραμμισμένη με τον ισχυρισμό των ρεαλιστών ότι τα κράτη αποτελούν τις βασικές μονάδες της παγκόσμιας πολιτικής. Ο Hoffmann (1995, σελ. 5 στο Rosamond, 2006, σελ. 113) διατείνεται ότι πρόθεσή του είναι «να δώσει έμφαση στη σημασία των εθνικών συμφερόντων στη μεταπολεμική διεθνή πολιτική της Ευρώπης», επιδιώκοντας, ωστόσο, να προαγάγει μια μάλλον βαθύτερη έννοια των «συμφερόντων» από την καθιερωμένη του ρεαλισμού: «...τα κρατικά συμφέροντα [...] είναι διανοητικές κατασκευές στις οποίες παίζουν ρόλο ιδέες και ιδεώδη, προηγούμενα και εμπειρίες του παρελθόντος, εσωτερικές δυνάμεις και ανώτατοι άρχοντες». Ένα καλό παράδειγμα «προσκόλλησης στο εθνικό συμφέρον» προσφέρεται στην περίπτωση της χρηματοδότησης της ΕΕ (Menéndez, 2008, σελ. 33). Το γεγονός ότι τα περισσότερα έσοδα συλλέγονται μέσω εθνικών συνεισφορών και όχι μέσω μιας αυθεντικής ευρωπαϊκής φορολογικής εξουσιοδότησης δίδει αφορμή στην περιοδική δόμηση και αναδόμηση των θεωρούμενων εθνικών συμφερόντων από

Μια ποιοτική μεταβολή σε ερευνητικό επίπεδο δρομολόγησε, εν συνεχεία, η θεωρία της αλληλεξάρτησης που απομακρύνθηκε από την ενασχόληση με την εσωτερική δυναμική της ενοποίησης (στην οποία επικεντρωνόταν ο νεολειτουργισμός) για να εντάξει την τελευταία στο πλαίσιο της εντεινόμενης διεθνούς αλληλεξάρτησης, αναλύοντας το ρόλο των μη κρατικών δρώντων σε ένα διεθνοποιούμενο ευρωπαϊκό σύστημα (Nugent, 2004, σελ. 639). Η οπτική της αλληλεξάρτησης στο βαθμό που ως θεωρία επιδιώκει την εξήγηση πτυχών των διαπραγματευτικών παιγνίων μεταξύ εθνικών και υπερεθνικών δρώντων, και της διάχυσης της εξουσίας λήψης αποφάσεων σε πολλαπλά κέντρα, θα μπορούσε να ιδωθεί ως εννοιολογικός πρόδρομος ενός καθεστώτος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης για την ΕΕ.¹⁸⁶ Ένα τέτοιο καθεστώς περιλαμβάνει δρώντες από διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης ή κυβερνητικές δομές, χωρίς να παράγει ένα ιεραρχικό πλαίσιο εξουσίας παρά τις ασυμμετρίες πληροφοριών μεταξύ των εθνικών και υπερεθνικών δρώντων, αφού αναγνωρίζει στα δίκτυα πολιτικής μια δική τους οργανωσιακή και επιχειρησιακή λογική. Αυτό το θεωρητικό σχήμα, περαιτέρω, αντιλαμβάνεται τις αρένες της πολιτικής ως λειτουργούσες σε μια σειρά επιπέδων, τα οποία θεωρείται ότι αλληλοσυνδέονται, παρά ότι εντάσσονται το ένα στο άλλο (Nugent, 2004, σελ. 626). Αναγνωρίζοντας την άμβλυνση της διάκρισης μεταξύ εσωτερικής και διεθνούς πολιτικής (που πρώτοι επικαλέστηκαν οι Keohane και Nye),¹⁸⁷ η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση αμφισβητεί στη βάση του το κρατοκεντρικό πρότυπο ενόσω «αντιλαμβάνεται την ΕΕ ως πολιτεία, ή έστω ως πολιτεία εν τω γίνεσθαι, όπου η εξουσία και η επιρροή ασκούνται σε πολλαπλά επίπεδα διακυβέρνησης» (ibid, σελ. 627). Παράλληλα,

τους εθνικούς οικονομικούς θεματοφύλακες (υπουργεία οικονομικών) (ibid). Η ισορροπία μεταξύ του τι ένα κράτος μέλος μεταφέρει στην Ένωση και το τελικό σύνολο των μεταβιβάσεων από τον ευρωπαϊκό προϋπολογισμό στους πολίτες του συνιστά κυρίαρχο σημείο αναφοράς κατά τις σχετικές συζητήσεις (ibid). Το γεγονός αυτό απομακρύνει την ανάλυση από τη σκοπιά της διανεμητικής δικαιοσύνης (και, όπως θα μπορούσε να πει κανείς, της αποτελεσματικότητας). Συνεπώς, η πολιτική κινητοποίηση διαρθρώνεται γύρω από εθνικές, και όχι οικονομικές, γραμμές, όπως θα αναμενόταν για ένα φορολογικό ζήτημα. Στην έκταση που τα εθνικά κοινά συζητούν το θέμα, το κάνουν σε αναφορά του τι είναι καλό για μας, τους πολίτες της εκάστοτε χώρας, κάτι που καθιστά σαφώς σχεδόν αδύνατη την αλληλοεπιρροή των εθνικών συζητήσεων, άρα και την διασύνδεση των κοινών (ibid).

¹⁸⁶ Για την έννοια της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης βλ. G. Marks κ.ά. (1996), 'European Integration from the 1980s: State-Centric vs Multi-level Governance', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, No. 3, σελ. 341-78' L. Hooghe και G. Marks (2001), *Multi-level Governance and European Integration*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield και I. Bache και M.V. Flinders (2004), *Multi-level Governance*, Oxford: Oxford University Press.

¹⁸⁷ «...Καθώς το επίπεδο και η ένταση των αλληλεπιδράσεων αυξάνει είτε εκ των πραγμάτων είτε ηθελημένα αυξάνει επίσης και το επίπεδο της αλληλεξάρτησης. Κατά συνέπεια, οι παραδοσιακοί διαχωρισμοί μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής τείνουν να αμβλυνθούν, καθώς λόγω της αλληλεξάρτησης 'εσωτερικεύεται' η εξωτερική πολιτική και 'εξωτερικεύεται' η εσωτερική» (Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης, 1995, σελ. 43). Βλ. επίσης Stubbs και Underhill, 2000' Rosamond, 2006, σελ. 140 και Manners, 2002, σελ. 8.

συνάδει με την «εμπειρική στροφή» στις ευρωπαϊκές σπουδές που εντάσσεται στις θεωρητικές συνιστώσες της «Νέας Διακυβέρνησης».¹⁸⁸

Η τρίτη φάση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος αναφέρεται στην αναγνώριση που έχει λάβει η Κοινότητα με όρους «διαμόρφωσης πολιτείας»¹⁸⁹ που ενόσω προσδίδει στη θεωρητική συζήτηση μια μετακρατική προοπτική, εγείρει την ανάγκη διεύρυνσης των συμμετοχικών δομών της ΕΕ. Σε αυτή την κρίσιμη καμπή του μεταδιπολικού κόσμου και της μετα-το-Maastricht εποχής για την Κοινότητα, καθώς το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την πορεία της ενοποίησης του ευρωπαϊκού πλουραλιστικού συστήματος στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτείας, φλέγοντα ζητήματα εκδημοκρατισμού και νομιμοποίησης από τη μία, αλλά και των δικτύων διαμόρφωσης/εφαρμογής πολιτικής από την άλλη, τοποθετούνται στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ερευνητικής ατζέντας. Στο ευρύτερο θεωρητικό φάσμα, η ευρωπαϊκή προοπτική αποκτά και μια νέα μορφή, η οποία ανοίγει το δρόμο για την ανάπτυξη μιας διεθνικής ευρωπαϊκής κοινωνίας.¹⁹⁰ Στη νέα αυτή φάση, οι προκλήσεις για τη μελέτη της Κοινότητας ως πολιτειακού μορφώματος ανακινούν και νέες εξισορροπήσεις: *Αφενός* η έμφαση περνά από την κατανόηση της φύσης της διαδικασίας της ενοποίησης στο σύνολό της (μεγάλου εύρους θεωρία), στην ερμηνεία των διαδικασιών και αποτελεσμάτων της ευρωπαϊκής πολιτικής (μέσου εύρους θεωρία)¹⁹¹ (Rosamond, 2007, σελ. 14), *ήτοι* το ενδιαφέρον στρέφεται από την κατασκευή θεωρίας για την ενοποίηση σε μια ανάλυση της διακυβέρνησης της ΕΕ,¹⁹² ενώ *αφετέρου* σε επίπεδο αρχών, ξεκινά μια

¹⁸⁸ Βλ. περαιτέρω σχετικά με το post-New Public Management στο Schout και Jordan, 2005, σελ. 206-7 καθώς και Dunleavy και Hood, 1994, σελ. 9-16.

¹⁸⁹ Βλ. περαιτέρω για την μετατόπιση «από τη διαπραγμάτευση μεταξύ κρατών στην πολιτική στο πλαίσιο μιας αναδύομενης πολιτείας» στο Christiansen και άλ., 1999, σελ. 537. Βλ. επίσης Wiener και Diez, 2009, σελ. 3 καθώς και Hix, 1994.

¹⁹⁰ Σημαντική εδώ κρίνεται η συμβολή της πολιτικής επιστήμης του Deutsch, απομακρύνοντας το ενδιαφέρον των στοχαστών από τον περιορισμένο τομέα των διακρατικών σχέσεων στις σχέσεις μεταξύ λαών και κοινωνιών (Rosamond, 2002, σελ. 45).

¹⁹¹ Οι μέσου εύρους θεωρίες βασίζονται στους «κοινωνικούς μηχανισμούς» που αντικατοπτρίζουν «τη λογική μέσω της οποίας οι κοινωνικοί επιστήμονες καθιστούν κατανοητή την πραγματικότητα που περιγράφουν» (Hermes, 1998, σελ. 74 στο Trondal, 1999, σελ. 3). Η κεντρική ερώτηση που θέτουν οι εν λόγω θεωρίες είναι ποια βασικά στοιχεία συνδέουν μεταξύ τους τα κοινωνικά φαινόμενα: Κεντρικό μέλημα κάθε μέσου εύρους θεωρίας είναι να ανιχνεύσει τις συνθήκες υπό τις οποίες κάποιες κοινωνικές δυναμικές είναι δυνατό να προκύψουν ενώ άλλες είναι λιγότερο πιθανό (Checkel, 1999d στο Trondal, σελ. 3). Οι ταυτότητες των δρώντων, οι αντιλήψεις τους περί ρόλων καθώς και τα πρότυπα συμπεριφοράς θεωρούνται κάποιοι από αυτούς τους μηχανισμούς, στοιχεία που συνδέονται και με την θεωρία του κονστρουκτιβισμού (Trondal, σελ. 3).

¹⁹² «Η διακυβέρνηση μπορεί να θεωρηθεί το πρότυπο ή η δομή που προκύπτει σε κοινωνικοπολιτικά συστήματα ως ‘σύνθετες’ αποτέλεσμα των διαδραστικών μεσολαβητικών προσπαθειών εκ μέρους όλων των εμπλεκόμενων δρώντων» (Kooiman, 1993, σελ. 4 στο Rosamond, 2006, σελ. 162). Για τον Menéndez (2008, σελ. 3), η διακυβέρνηση συνιστά έναν αμφιλεγόμενο ορισμό, με τόσες σημασίες όσες και οι χρήστες του όρου (βλ. μια βασική βιβλιογραφία στο <http://www.valt.helsinki.fi/vol/laitos/intersektioportaali/governance/Keywords.htm>). Πράγματι, χρησιμοποιείται ως πιο ευρύς και ουδέτερος όρος από αυτόν της κυβέρνησης, καθώς δεν ενέχει κανονιστικούς

περισσότερο κανονιστική διερεύνηση της ευρωπαϊκής πολιτείας στο βαθμό που της αναγνωρίζεται η ικανότητα να παράγει πολιτικό λόγο επικαθοριστικό για τη δημόσια σφαίρα, κατανέμοντας τις βασικές αξίες στην ανερχόμενη ευρωπαϊκή κοινωνία.¹⁹³

Στο πρώτο επίπεδο, η βιβλιογραφία της δημόσιας πολιτικής θα αποτρέψει την τάση αναπαράστασης της ολοκλήρωσης ως επικεντρωμένης σε μια αντίθεση μεταξύ των πόλων του Έθνους-κράτους και του «υπερκράτους» καθώς και την προσκόλληση στις καθιερωμένες προσεγγίσεις που περισσότερο μάλλον φαίνεται να εστιάζουν την προσοχή στις αποκαλούμενες ιστορικές στιγμές, όπως οι αναθεωρήσεις συνθηκών ή οι μείζονες κρίσεις, παραβλέποντας τα καθημερινά πρότυπα της πολιτικής εντός του συστήματος (Rosamond, 2006, σελ. 157) και με συνέπεια «η ευθύνη για τα αποτελέσματα της ολοκλήρωσης να αποδίδεται είτε στις εθνικές κυβερνήσεις είτε σε ένσκοπους υπερεθνικούς οργανισμούς, και όχι στη σταδιακή αύξηση της αρμοδιότητας η οποία συνδέεται με το ρυθμιστικό σύμπλεγμα της ευρωπαϊκής χάραξης πολιτικής και τις εξελικτικές διαδικασίες της θεσμικής αλληλόδρασης (Wincott, 1995b στο Rosamond, 2006, σελ. 157-8). Στο δεύτερο επίπεδο, η εξέλιξη αυτή συνέπεσε με την κριτική, κανονιστική και εν τέλει την «κονστρουκτιβιστική στροφή» στις κοινωνικές επιστήμες, εστιάζοντας στη σημασία των ιδεών και των νορμών/κανονιστικών προτύπων και ευρύτερα με το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την έννοια της κουλτούρας,¹⁹⁴ του οποίου υπήρξε μάρτυρας η δεκαετία του 1990. Η εν λόγω «κανονιστική στροφή»¹⁹⁵ ανέδειξε, επίσης, την προοπτική διαμόρφωσης ευρωπαϊκού δήμου και εισήγαγε στη μελέτη της τις θεωρίες του κοσμοπολιτισμού και του νέου ρεπουμπλικανισμού.¹⁹⁶

Σημειώνεται σε αυτό το σημείο ότι η «συνταγματική στροφή» στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης πυροδοτήθηκε με τις συνθήκες του Maastricht και του Amsterdam και την ολοένα και αυξανόμενη δημόσια συζήτηση για τη νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης που μετέφεραν τα κανονιστικά ζητήματα για το Σύνταγμα της ΕΕ από την πολιτική θεωρία στην

συνειρμούς (ibid). Οι πλέον «ριζοσπαστικοί» θιασώτες των μηχανισμών της διακυβέρνησης, την εκλαμβάνουν ως την πλήρη εναλλακτική της δημοκρατικής νομοθέτησης, όπως αυτή γίνεται κατανοητή στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (ibid).

¹⁹³ Βλ. αναλυτικά τις τρεις φάσεις ανάλυσης της θεωρίας της ολοκλήρωσης στο **Appendix VI**.

¹⁹⁴ Πιο συγκεκριμένα, για τις ΔΣ αυτό το ενδιαφέρον εντοπίζεται στα έργα του Katzenstein *Cultural Norms and National Security: Police and Military in Post-War Japan*, 1996 και *Tamed Power: Germany in Europe*, 1999. Η Kier προσέθεσε μια ερμηνεία βασισμένη σε αμιγώς πολιτισμικούς όρους αναφορικά με τα στρατιωτικά δόγματα που κυριάρχησαν στη Γαλλία και στη Βρετανία κατά το Μεσοπόλεμο (Walt, 1998, σελ. 40 και Ruggie, 1998b, σελ. 864). Ενδεικτικά αυτής της τάσης είναι, επίσης, τόσο οι προειδοποιήσεις του Huntington για το “clash of civilisations” όσο και το έργο του Clark, 1997.

¹⁹⁵ Βλ. Bellamy και Castiglione, 2003.

¹⁹⁶ Βλ. Για τη θεωρία του ρεπουμπλικανισμού P. Pettit (1997), *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*, Clarendon Press, Oxford και J. Tully (2001), ‘La Conception Républicaine de la Citoyenneté dans les Sociétés Multiculturelles et Multinationales’, *Politique et Sociétés*, Vol. 21, No 1, σελ. 123-47.

καρδιά της ανάλυσης της διακυβέρνησης (Wiener και Diez, 2009, σελ. 11· βλ. και Føllesdal, 2004, σελ. 3).¹⁹⁷ Η «κονστρουκτιβιστική στροφή»¹⁹⁸ της περιόδου που αναπτύχθηκε ως απάντηση σε κάποιες εκφάνσεις της μετανεωτερικής θεωρίας όσο και στον κυρίαρχο νεοφελιλευθερισμό (Trondal, 1999, σελ. 4), άντλησε αλλά και συνεισέφερε σε πολλές ενοράσεις των προσεγγίσεων της διακυβέρνησης. Ειδικότερα, επιλήφθηκε ζητημάτων ανάπτυξης των τυπικών και άτυπων θεσμών της ΕΕ καθώς και των διαδικασιών εξευρωπαϊσμού όχι τόσο των ευρωπαϊκών θεσμών όσο των ταυτοτήτων (ibid). Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές ενδιαφέρονται για το πώς μεταβάλλονται οι πολιτικές διαδικασίες και οι ταυτότητες διά της ολοκλήρωσης, επισημαίνοντας το συγκροτητικό χαρακτηριστικό της ΕΕ και την αλληλεπίδραση μεταξύ δομής και μεσολάβησης στο ενοποιητικό σύστημα, ενώ υπογραμμίζουν το ρόλο των ιδεών και των νορμών εκ παραλλήλου με αυτόν των συμφερόντων, στα οποία επικεντρώνονται τόσο ο νεολειτουργιστές όσο και διακυβερνητιστές (ibid, σελ. 12), διερευνώντας τις διαδικασίες διά των οποίων οι ευρωπαϊκές θεσμικές νόρμες διαχέονται από και διαμορφώνουν τις προτιμήσεις και τη συμπεριφορά των

¹⁹⁷ Η Συνθήκη του Maastricht σηματοδότησε το τέλος της «συγκαταβατικής συγκατάθεσης» των ευρωπαίων πολιτών αλλά και της ως τότε νομικής συναίνεσης. Τα δημοψηφίσματα που συνόδεψαν τη Συνθήκη στη Δανία, στη Γαλλία και στην Ιρλανδία προκάλεσαν ευρέως φάσματος δημόσιες συζητήσεις και την εναντίωση κάποιων ευρωπαϊκών ελίτ σχετικά με τους δέοντες σκοπούς και τους θεσμούς της ΕΕ (Føllesdal, 2004, σελ. 3). Ειδικότερα δε, η Συνθήκη απορρίφθηκε στο σχετικό δανικό δημοψήφισμα με ποσοστό 51%-49%, το 1992, για να γίνει τελικά αποδεκτή ένα χρόνο αργότερα, όταν έδωσε το δικαίωμα στη Δανία να απέχει από το κοινό νόμισμα. Στη Γαλλία, η Συνθήκη προκάλεσε σοβαρές διαιρέσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και μόλις που πέρασε τελικά με ποσοστό 51% έναντι 49%. Στο HB, η Βουλή των Αντιπροσώπων πέρασε τη Συνθήκη με σημαντική, επίσης, δυσκολία το 1993 (ibid, σελ. 4). Οι αντιδράσεις αυτές συνέβαλαν στην πολιτικοποίηση της διαδικασίας της ενοποίησης, καθιστώντας σαφές για τις κυβερνήσεις ότι στο εξής έπρεπε να δίνουν περισσότερη προσοχή στην κοινή γνώμη και στις ελίτ εναντίωσης. Η φθίνουσα υποστήριξη της ενοποίησης και η μειωμένη συμμετοχή στις εκλογές του Κοινοβουλίου θεωρήθηκαν ως σημάδια του ίδιου *ελλείμματος νομιμοποίησης* (ibid). Στη Γερμανία και τη Δανία όμως η επικύρωση της Συνθήκης αμφισβητήθηκε και υπό νομικούς όρους. Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο και το Δανικό Ανώτατο Δικαστήριο τελικά έκριναν τη Συνθήκη συμβατή με τα Συντάγματα των αντίστοιχων χωρών. Ωστόσο, το γερμανικό δικαστήριο επέμεινε στο δικαίωμά του να προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα, καθώς και στο κρίνει εάν οι ευρωπαϊκοί θεσμοί δρουν στο πλαίσιο των ορίων που θέτει η προστασία τους (ibid). Οι αξιώσεις αυτές αντιπαρατίθενται στον ισχυρισμό του ΔΕΚ ότι διαθέτει τη μόνη αρμοδιότητα επιβεβαίωσης της νομιμότητας των ευρωπαϊκών θεσμών. Το Συνταγματικό Δικαστήριο επέμεινε επίσης στο γεγονός ότι οι εξουσίες της Bundestag δεν μπορούν να εκχωρούνται χωρίς όρια και δεν θα μπορούσε ως εκ τούτου να αφηθεί στην Ένωση η απόφαση του εάν η εκχώρηση αυτή είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση των σκοπών της, όπως προβλέπει το άρθρο 235 (ibid). Περαιτέρω, η εκχώρηση εξουσιών δεν θα μπορούσε να απομειώνει τη δημοκρατική επιρροή των πολιτών στην εξουσία του κράτους. Η επίδραση των λαών των κρατών-μελών θα έπρεπε να εξακολουθήσει να διασφαλίζεται είτε μέσω των εθνικών κοινοβουλίων είτε μέσω της αύξησης της επιρροής του Ευρωκοινοβουλίου στην πολιτική της ΕΕ (German Constitutional Court, 1993 στο Føllesdal, σελ. 4). Αντίστοιχα, το δανικό δικαστήριο έκρινε τη Συνθήκη συμβατή με το δανικό Σύνταγμα στο βαθμό που η εκχώρηση κυριαρχικών εξουσιών θα λαμβάνει χώρα σε προσδιορισμένο και περιορισμένο βαθμό. Κάθε επέκταση εξουσιών που θα απαιτούνται για την επίτευξη των στόχων της Ένωσης θα χρειάζεται την ομόφωνη συγκατάθεση του Συμβουλίου, ώστε να μπορεί να αποφευχθεί από τη δανική κυβέρνηση (ibid). Το εν λόγω δικαστήριο επέμεινε επίσης στο γεγονός ότι τα δανικά δικαστήρια διατηρούν την τελική δικαιοδοσία επί του προσδιορισμού της συνταγματικότητας και ως εκ τούτου και της εφαρμογής στη Δανία των νόμων της ΕΕ, ανεξάρτητα από τις αποφάσεις του ΔΕΚ (Dansk Højesteret, 1998 στο Føllesdal, όπ. π.).

¹⁹⁸ Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, Checkel, 1998a και Christiansen και άλ., 1999.

πολιτικών δρώντων (πρβλ. συγκροτητική ισχύς ευρωπαϊκών νορμών, κοινωνικοποίηση και μάθηση στη «λογική της καταλληλότητας» των ηγετικών ομάδων των νέων δημοκρατιών της Κεντρικής κι Ανατολικής Ευρώπης). Συνολικά, για τους κονστρουκτιβιστές, η ΕΕ, ως αναδυόμενη πολιτεία, αναμένεται όχι μόνο να περιορίζει το φάσμα των επιλογών των κρατών αλλά και τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζουν τόσο τα συμφέροντα όσο και τις κοινωνικές τους ταυτότητες (Wiener και Diez, 2009, σελ. 148): Η συμμετοχή τους στην Κοινότητα ολοένα και περισσότερο συγκροτεί τα κράτη-μέλη, στο βαθμό που «χαρτογραφεί τον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό χώρο όπου κείται εφικτό για τους δημόσιους και ιδιωτικούς δρώντες να προσδιορίσουν τα συμφέροντά τους και να αναλάβουν τις δραστηριότητές τους» (Laffan κ.ά.· Jonsson κ.ά.· βλ. επίσης Risse, 2009 στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 148).

Αλλά και στο πρώτο επίπεδο, η μετατόπιση αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία στο βαθμό που σηματοδοτεί την αποκόλληση των Ευρωπαϊκών Σπουδών αποκλειστικά από τις Διεθνείς Σχέσεις και την πρόσδεσή τους στο άρμα της Πολιτικής Επιστήμης¹⁹⁹ και της Δημόσιας Πολιτικής για την μελέτη της ΕΕ πολιτείας. Η ΕΕ περιλαμβάνει πολιτικά παίγνια που προσομοιάζουν με την πολιτική εντός των εθνικών πολιτειών, θέματα σχετικά με την κατανομή πόρων – το κλασικό ζήτημα της πολιτικής επιστήμης «ποιος παίρνει τι, πότε και πώς» που έχει θέσει ο Lasswell (1950) – σχετικά με την εκπροσώπηση συμφερόντων σε ένα πολιτικό σύστημα ή το ζήτημα της διαμόρφωσης προτιμήσεων (Rosamond, 2006, σελ. 160), τη σχετική επιρροή των διάφορων δρώντων, καθώς και τη σημασία τυπικών και άτυπων θεσμών (βλ. επίσης Hix, 1999 στο Rosamond, 2006, σελ. 238). Η μελέτη των εκροών της ευρωπαϊκής πολιτικής χαίρει ως εκ τούτων ολοένα και μεγαλύτερης απήχησης, ως ευεπίφορο πλαίσιο ανάλυσης για την ερμηνεία της

¹⁹⁹ Πρόκειται «για την ανάδυση ενός νέου συνόλου προσεγγίσεων, οι οποίες αντλήθηκαν εν πολλοίς από τις βιβλιογραφίες της ανάλυσης δημόσιας πολιτικής και της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης, όπου άρχισε να αμφισβητείται η παραδοσιακή προβληματική των ΔΣ, γύρω από την οποία είχαν περιστραφεί μέχρι τότε οι θεωρητικές συζητήσεις» (Rosamond, 2006, σελ. 147). Οι εν λόγω προσεγγίσεις, όπως αναφέρουν οι Jupille και άλ. (2003, σελ. 10), περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μελέτες για την κοινή γνώμη (Eichenberg και Dalton, 1993), τα πολιτικά κόμματα (Attina, 1990), τον consociationalism (Taylor, 1991), την αντιπροσώπευση συμφερόντων (Andersen και Eliassen, 1991· Kohler-Koch, 1994· Streeck και Schmitter, 1991), την δικαιοσύνη (Volcansek, 1986, 1992) και το συγκριτικό ομοσπονδισμό (Sbragia, 1993· Scharpf, 1988). Πρώτος ο Hix, το 1994, υποστήριξε την ιδέα ανάλυσης της ΕΕ ως πολιτικού συστήματος, χρησιμοποιώντας έννοιες από τη συγκριτική πολιτική. Περαιτέρω βλ. Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 53-4 και Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης, 1995, σελ. 34-5. Ο Hix υποστήριξε ότι θα πρέπει να επαναοικοδομηθούν γέφυρες μεταξύ της συγκριτικής πολιτικής και των ευρωπαϊκών σπουδών καθώς η ΕΕ πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια πολιτεία και όχι ως φαινόμενο των διεθνών σχέσεων (Rosamond, 2006, σελ. 25)· έτσι, «επιβάλλεται μια ουσιώδης μετάθεση του ενδιαφέροντος από τις ΔΣ στη συγκριτική πολιτική ανάλυση ως 'μητρική πειθαρχία' των ευρωπαϊκών σπουδών» (ibid, σελ. 160). Βλ. και Hix, 2009.

ΕΕ²⁰⁰ σε σύγκριση με πιο αφηρημένα πρότυπα διακυβέρνησης (πρβλ. υπερ-συστημικό επίπεδο ανάλυσης), τα οποία αδυνατούν να συλλάβουν τη συστημική πολυπλοκότητα της ΕΕ.

Αποτέλεσμα της τάσης επικέντρωσης στην πολιτική της Ένωσης ή στην εξέταση της ενοποίησης από τη σκοπιά της Συγκριτικής Δημόσιας Πολιτικής (Siendorph και Ziller, 1988 στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 212) υπήρξε ο νεοθεσμισμός,²⁰¹ που ενέταξε στο αναλυτικό του πλαίσιο, πέρα από τις τυπικές δομές (πολιτικο-διοικητικά όργανα) και τις διαδικασίες των οργάνων λήψης αποφάσεων (παραδοσιακή θεσμική προσέγγιση), και το μεγάλο φάσμα των άτυπων διαδικασιών, πρακτικών, σχέσεων, συνηθειών και νορμών συμπεριφοράς. Η νεοθεσμική προσέγγιση σε επίπεδο αρχών, αναπτύχθηκε με τη σαφή πρόθεση να προσφέρει μια τομή στις κυρίαρχες συμπεριφορικές προσεγγίσεις,²⁰² θεωρώντας τους θεσμούς ως ένα θεμελιώδη παράγοντα «τάξης» καθοριστικό των πλαισίων όπου αναπτύσσονται οι ατομικές συμπεριφορές, η συλλογική δράση ή οι δημόσιες πολιτικές (Muller και Surel, 2002, σελ. 74).²⁰³ Ειδικότερα, στο πλαίσιο της νεοθεσμικής θεωρίας υποστηρίζεται ότι οι θεσμοί επηρεάζουν την ατομική συμπεριφορά αλλά και την ίδια την έκβαση των πολιτικών πρωτοβουλιών, «ενεργώντας ως παρεμβαίνουσες μεταβλητές ανάμεσα στις προτιμήσεις των δρώντων και στις εκροές πολιτικής» (Rosamond, 1999, σελ. 114 στο Χρυσόχου, 2006, σελ. 151).²⁰⁴ Έτσι, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ως προς την ίδια την

²⁰⁰ Βλ. τις πρώτες προσπάθειες κατανόησης της Κοινότητας ως πολιτικού συστήματος στο Lindberg, 1967.

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά για τη θεωρία του νεοθεσμιισμού J. S. Bulmer (1994), 'The Governance of the European Union. A New Institutional Approach', *Journal of Public Policy*, Vol 13, No 4, σελ. 351-380· M. Aspinwall και G. Schneider (2001) (eds.), *The Rules of Integration: Institutional Approaches to the Study of Europe*, New York: Manchester University Press και J. Jupille και J.A. Caporaso (1999), 'Institutionalism and the European Union: Beyond International Relations and Comparative Politics', *Annual Review of Political Science*, Vol. 2, σελ. 429-44.

²⁰² Βλ. περαιτέρω Jupille και άλ., 2002, σελ. 5 καθώς και Rosamond, 2006, σελ. 169

²⁰³ Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η «συμπεριφορική επανάσταση» μετατόπισε το ενδιαφέρον από τα δομικά χαρακτηριστικά της πολιτικής στον «μεθοδολογικό ατομισμό» (Almond, 1996 στο Hix, 2009, σελ. 13). «Η νέα μέθοδος επιχειρούσε να εξηγήσει τα πολιτικά αποτελέσματα ως απόρροια των συμφερόντων, των κινήτρων και της δράσης των πολιτικών δρώντων – όπως των ηγεσιών, των γραφειοκρατών, των ψηφοφόρων, των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων συμφερόντων, αντί ως συνέπεια της ισχύος των θεσμών και των πολιτικών δομών – όπως των συνταγμάτων, των κανόνων λήψης αποφάσεων και των κοινωνικών νορμών (Hix, 2009, σελ. 13). Ωστόσο κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 σημειώθηκε μια επιστροφή στο ενδιαφέρον για τους θεσμούς υπό τον τίτλο του 'νέου θεσμιισμού'· από τότε πολλοί σύγχρονοι πολιτικοί επιστήμονες έχουν ενσωματώσει θεωρίες και παραδοχές σχετικά με τους δρώντες αλλά και τους θεσμούς σε ένα ενιαίο αναλυτικό πλαίσιο εργασίας» (Shepsle, 1989· Thelen και Steinmo, 1992· Hall και Taylor, 1996 στο Hix, 2009, σελ. 13).

²⁰⁴ Για τον Wendt (1992, σελ. 391-2), ο Νεοθεσμισμός μοιράζεται την κραταιά θέση του Νεορεαλισμού/Νεοφιλελευθερισμού για τον «καθαρό» ορθολογισμό των δρώντων. Η διαφοροποίηση τους έγκειται στην έμφαση των δύο τελευταίων στη δομή (αναρχία και κατανομή της ισχύος των οποίων εν τέλει οι θεσμοί και η διαδικασία είναι υποδεέστεροι) σε αντιδιαστολή με την επικέντρωση του πρώτου στους θεσμούς και κατά δεύτερο λόγο στη διαδικασία (διάδραση και μάθηση). Η εκδοχή του της ορθολογικής επιλογής δε, αντιλαμβάνεται, επίσης, τα συμφέροντα/ταυτότητες ως εξωγενώς ορισμένα ενόσω επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο η συμπεριφορά των δρώντων επιφέρει εκροές πολιτικής· οι δρώντες μπορεί να αλλάξουν συμπεριφορά αλλά όχι ταυτότητες και συμφέροντα (ibid). Η σύγκλιση εδώ βασίζεται στο γεγονός ότι ως ρασιοναλιστικές θεωρήσεις μοιράζονται τόσο

οργάνωση της δημόσιας ζωής και έχουν σημασία για την παραγωγή πολιτικής (Nugent, 2004, σελ. 645). Η νεοθεσμική προσέγγιση υποθέτει σε γενικές γραμμές ότι «η πολιτική ζωή δεν οργανώνεται μόνο γύρω από τη χάραξη πολιτικής, τη συσσώρευση προκαθορισμένων προτιμήσεων και πόρων και τη ρύθμιση της συμπεριφοράς και των αποτελεσμάτων μέσω εξωτερικών κινήτρων και απειλών. Συνεπώς με μια παλιά εκδοχή στη μελέτη της πολιτικής, ο θεσμισμός υποστηρίζει ότι η πολιτική συνεπάγεται την αναζήτηση ενός συλλογικού σκοπού, κατεύθυνσης, νοήματος και αισθήματος του ανήκειν» (Olsen, 2007, σελ. 4). Σε αντίθεση με άλλα μοντέλα που υποθέτουν ότι οι θεσμοί διαμορφώνουν μια μοναδική οργανωσιακή μορφή που εξαρτάται από τις τρέχουσες λειτουργικές και κανονιστικές συνθήκες, και είναι ως εκ τούτου ανεξάρτητη από το ιστορικό μονοπάτι, ο θεσμισμός υποστηρίζει ότι το συνταίριασμα θεσμών, συμπεριφορών και πλαισίων παίρνει χρόνο και ενέχει πολλαπλές, εξαρτημένες από το μονοπάτι ισορροπίες (ibid). Οι πολιτικοί θεσμοί στους οποίους αναφέρεται ο Olsen δημιουργούν συνθήκες τάξης και προβλεψιμότητας στην πολιτική ζωή, έχουν μακροχρόνια και ανεξάρτητα αποτελέσματα και σε κάποιο βαθμό δική τους δυναμική σε σχέση με τους δρώντες και τα περιβάλλοντα – χωρίς, πάντως, να αγνοείται η σημασία της πολιτικής μεσολάβησης και των επιταγών του περιβάλλοντος (ibid, σελ. 3, 13).²⁰⁵ Όπως επισημαίνει ο Olsen (2007, σελ. 3-5):

Ένας θεσμός αποτελεί μια ανθεκτική συλλογή από κανόνες και οργανωτικές πρακτικές, επενδεδυμένα σε δομές νοήματος και πόρων που διατηρούνται σχετικά अपαράλλακτοι έναντι της ανανέωσης προσώπων και μεταβαλλόμενων εξωτερικών περιστάσεων. Οι

σχετικά με το άτομο όσο και σχετικά με τους θεσμούς την κοινή πνευματική κληρονομιά του υλικού ατομικισμού των Hobbes, Locke και Bentham (ibid, σελ. 392, υποσ.).

²⁰⁵ «Σε γενικές γραμμές, οι δρώντες μπορεί να βρίσκουν συγκεκριμένους και ασαφείς τους κανόνες και τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν. Τι είναι αληθινό και σωστό και ως εκ τούτου πως ο ίδιος ο δρώντας οφείλει να πράξει μπορεί να είναι διφορούμενο. Κάποιες φορές μπορεί να γνωρίζει τι πρέπει να κάνει αλλά να μην μπορεί επειδή οι ρυθμιστικοί κανόνες και οι δυνατότητες που υπάρχουν είναι ασύμβατα. Τα υποκείμενα περιορίζονται από τις πολυπλοκότητες των αιτημάτων που αρθρώνονται επί αυτών των ίδιων και από την κατανομή και τη ρύθμιση των πόρων, των αρμοδιοτήτων, και των οργανωσιακών δυνατοτήτων, ήτοι από την θεσμοποιημένη ικανότητα του να πράττει κανείς κατάλληλα. Η διάκριση λ.χ. μεταξύ της ουσιαστικής διαμόρφωσης πολιτικής και του προϋπολογισμού της, είναι πιθανό να δημιουργήσει χάσμα μεταξύ των υπαγορευόμενων κανόνων πολιτικής και στόχων και τις δυνατότητες για την υλοποίηση αυτών των κανόνων και την ευόδωση των στόχων» (March και Olsen, 2009, σελ. 10). Έτσι, οι κανόνες μπορεί να έχουν αρκετούς τύπους συνεπειών αλλά θα είναι δύσκολο να πει κανείς ακριβώς πώς εκδηλώνονται, καθώς και να απομονώσει τα αποτελέσματά τους υπό ποικίλες περιστάσεις καθώς και να προσδιορίσει πότε η γνώση για τους κανόνες είναι αποφασιστική για την κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς (ibid). Αν και οι κανόνες καθοδηγούν τη συμπεριφορά και καθιστούν κάποιες δράσεις περισσότερο πιθανές από ό,τι άλλες, συνήθως δεν καθορίζουν επακριβώς την πολιτική συμπεριφορά ή τα αποτελέσματα πολιτικής. Οι κανόνες, οι νόμοι, οι ταυτότητες και οι θεσμοί περισσότερο παρέχουν παραμέτρους για τη δράση, παρά επιτάσσουν μια συγκεκριμένη δράση, και μάλιστα, κάποιες φορές οι δρώντες επιδεικνύουν αξιοσημείωτη ικανότητα να προσαρμόζονται σε μεταλασσόμενες περιστάσεις, μεταβάλλοντας τη συμπεριφορά τους χωρίς όμως να αλλάζουν τους βασικούς κανόνες και δομές (Olsen, 2003 στο March και Olsen, 2009, σελ. 10).

συγκροτητικοί κανόνες και τα ρεπερτόρια των καθιερωμένων επιχειρησιακών διαδικασιών υπαγορεύουν την κατάλληλη συμπεριφορά για συγκεκριμένους δρώντες σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Οι δομές νοήματος, ήτοι η τυποποίηση, η ομογενοποίηση και η επικράτηση κοινών σκοπών, λεξιλογίων, τρόπων συλλογιστικής και αιτιολόγησης, κατευθύνουν, εξηγούν, δικαιολογούν, και νομιμοποιούν τους κανόνες συμπεριφοράς [...] Οι θεσμοί υπαγορεύουν πώς συγκροτείται, ασκείται, νομιμοποιείται, ελέγχεται, και διανέμεται η εξουσία και η ισχύς. Ενδυναμώνουν και περιορίζουν τους δρώντες, προσδιορίζουν βασικούς κανόνες επίλυσης συγκρούσεων, και επηρεάζουν την κατανομή των πλεονεκτημάτων και των βαρών. Οι θεσμοί δημιουργούν και επιλέγουν δρώντες [...] Περιορίζουν και ενεργοποιούν αποτελέσματα χωρίς να συνιστούν άμεσο αίτιο αυτών. Η ίδια οργανωσιακή διευθέτηση μπορεί να έχει διαφορετικές συνέπειες υπό διαφορετικές συνθήκες, και διαφορετικές διευθετήσεις μπορεί να παράξουν όμοια αποτελέσματα [...] Η αλλαγή αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό των θεσμών καθώς αυτοί ανταποκρίνονται στην εμπειρία.

Μια νεοθεσμική προσέγγιση, περαιτέρω, υποθέτει ότι τόσο οι κρίσεις όσο και τα γεγονότα ρουτίνας ερμηνεύονται υπό θεσμικούς φακούς²⁰⁶· οι άνθρωποι ταυτίζονται και εμπιστεύονται διαφορετικούς θεσμούς και μηχανισμούς συντονισμού, όπως την ιεραρχία, τις αγορές και τα συστήματα τιμών, τις διευθετήσεις διεξαγωγής ψηφοφοριών, την κορπορατιστική διαπραγμάτευση, τα συστήματα κανόνων ή οντότητες που βασίζονται στην εμπειρογνωμοσύνη (Olsen, 2009, σελ. 9). Η ταυτοποίηση και η εμπιστοσύνη με τη σειρά τους επηρεάζουν τις ερμηνείες: Π.χ. διερμηνεύοντας την οικονομική κρίση του 2008, οι σκεπτικιστές της αγοράς θα ήταν πιο πιθανό να κατηγορήσουν κοινωνικά ανεύθυνους οικονομικούς ηγέτες και τραπεζίτες, τα κατά κύριο λόγο απορρυθμισμένα ιδιωτικά αμοιβαία κεφάλαια και τα κερδοσκοπικά κεφάλαια καθώς και τους οργανισμούς αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας των κρατών. Οι θιασώτες της αγοράς, αντίθετα, θα ήταν πιο πιθανό να κατηγορήσουν πολιτικούς και λανθασμένες κυβερνητικές πολιτικές, ανάξιους κυβερνήτες και γραφειοκράτες (ibid).

Αναφορικά με την ΕΕ, ο νεοθεσμισμός ανασκευάζει την επιρροή των ευρωπαϊκών θεσμών – υπό μια διευρυμένη έννοια των τελευταίων – στον καθορισμό των ενοποιητικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την άσκηση της ευρωπαϊκής πολιτικής, στο βαθμό που η διαμόρφωση της τελευταίας βασίζεται τόσο σε διακριτές νόρμες συλλογικής διακυβέρνησης, όσο και σε καθημερινές πρακτικές, που με τη σειρά τους σχηματοποιούν νέους θεσμούς (ως άτυπες συμβάσεις και νόρμες) (Τσινισιζέλης, 2001).²⁰⁶ Παρά το κεντρικό ενδιαφέρον για τους θεσμούς

²⁰⁶ Κανόνες και κανονιστικά πλαίσια για την ΕΕ δεν ορίζουν μόνο οι Συνθήκες, η δευτερογενής νομοθεσία και η νομολογία του ΔΕΚ. Τέτοια ορίζουν και οι άγραφες διοικητικές διεργασίες για την δρομολόγηση των πολιτικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα σε κοινοτικό επίπεδο, καθώς κι ένα μεγάλο πλήθος κοινών αντιλήψεων,

με την ευρεία έννοια και τη χρησιμότητα της για την μελέτη της ΕΕ, η νεοθεσμική προσέγγιση έχει επεκταθεί σε πολλές και σημαντικά αποκλίνουσες μεταξύ τους κατευθύνσεις, προοπτικές, ερμηνείες και επίπεδα ανάλυσης που λειτουργούν με διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τη φύση της πραγματικότητας και τη σχέση μεταξύ δομής και μεσολάβησης. Τρεις επιμέρους αναλυτικές εκδοχές αποτελούν ο ιστορικός θεσμισμός – που ασχολείται με τον τρόπο που οι θεσμικές ρυθμίσεις/πλαίσια, συστήματα νορμών, κωδίκων συμπεριφοράς κτλ. προκαλούν εξαρτημένες πορείες (path dependencies) με την έννοια ότι οι επόμενες δράσεις υπαγορεύονται από την προηγούμενη εμπειρία,²⁰⁷ ο θεσμισμός της ορθολογικής επιλογής – που ενδιαφέρεται «για το βαθμό και τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί διαμορφώνουν, προσανατολίζουν και περιορίζουν τις ορθολογικές ενέργειες των πολιτικών φορέων δράσης» και ο κοινωνιολογικός θεσμισμός – που επικεντρώνεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο οι θεσμικές μορφές και πρακτικές μπορούν συχνά να εξηγηθούν βάσει πολιτισμικών κριτηρίων (Nugent, 2004, σελ. 643-4) καθώς και στη «δυνατότητα των πολιτισμικών και οργανωτικών πρακτικών (θεσμών) να διαπλάθουν προτιμήσεις, συμφέροντα και ταυτότητες των δρώντων στον κοινωνικό κόσμο» (Rosamond, 2006, σελ. 170). Προκειμένου να εντάξουμε τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού στην μελέτη του ενοποιητικού συστήματος, θα εστιάσουμε στις κύριες διαφορές του ορθολογικού και του κοινωνιολογικού θεσμισμού.

διαθεσμικών συμφωνιών και άτυπων μορφών συμπεριφοράς που αναπαράγονται σε καθημερινή βάση στην πολιτική και διοικητική πρακτική της (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 539).

²⁰⁷ Εξαιρετικά διαφωτιστική σχετικά είναι η εργασία του Scharpf σχετικά με την “joint-decision trap” στην ευρωπαϊκή πολιτική, η οποία καταδεικνύει πώς, σε συνθήκες διακυβερνητισμού, ομόφωνης ψηφοφορίας, και “status-quo default condition” (παγιωμένη υιοθέτηση της πολιτικής από τους επωφελούμενους), «αντιπαραγωγικές πολιτικές» όπως η ΚΑΠ είναι δυνατό να διατηρηθούν επί μακρόν εξαιτίας της μεγάλης εναντίωσης στην αλλαγή τους (Scharpf, 1998 στο Pollack, 2006, σελ. 31). Γενικά, η ιστορική θεσμική προσέγγιση συνήθως συνδέεται με μια πληθωρική ερμηνεία της επιρροής των θεσμών· ο Hall (1986, σελ. 19 στο Rosamond, 2006, σελ. 171) λ.χ. ορίζει τους θεσμούς ως «τυπικούς κανόνες, διαδικασίες συμμόρφωσης και τυποποιημένες πρακτικές λειτουργίας που δομούν τις σχέσεις ανάμεσα σε μονάδες της πολιτείας και την οικονομία». Αυτό σημαίνει ότι «οι θεσμοί συνιστούν όχι μόνο τυπικές συνταγματικές οντότητες, αλλά και περιπτώσεις άτυπης αλληλεπίδρασης, καθώς και όψεις αυτού που ο Ikenberry (1988, σελ. 226 στο Rosamond, όπ. π.) αποκαλεί «κανονιστική κοινωνική τάξη», όπως είναι οι συμβάσεις, οι κώδικες συμπεριφοράς και τα τυποποιημένα όρια συμπεριφοράς (βλ. επίσης North, 1990 στο Rosamond, όπ. π.). «Οι θεσμοί οπωσδήποτε συνιστούν ‘μεσολαβητικές μεταβλητές’, αλλά επίσης ορίζουν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η πολιτική δράση», περιστέλλοντας και τρέποντας την έμφαση στις πρότερες εμπειρίες (Rosamond, σελ. 173). Συνοπτικά, η ιστορική θεσμική προσέγγιση εξετάζει «τον μακροπρόθεσμο αντίκτυπο των θεσμικών επιλογών μιας δεδομένης χρονικής στιγμής», αποδεχόμενη ότι «οι δρώντες δεν έχουν πλήρη επίγνωση των συνεπειών των επιλογών τους, ενώ υποστηρίζει ότι η παρούσα συμπεριφορά περιορίζεται από την εμπέδωση προηγούμενων επιλογών (Rosamond, σελ. 300). Βλ. και Wiener και Diez, 2009, σελ. 9 και για τις καταστάσεις lock-in σελ. 127, 136-8. Βλ. ακόμη γενικά για τον ιστορικό θεσμισμό P. Pierson (1996). ‘The Path to European Union: An Historical Institutionalist Account’, *Comparative Political Studies*, Vol. 29, σελ. 123-64 και Idem (2004), *Politics in Time: History, Institutions and Social Analysis*, Princeton University Press.

Ο ορθολογικός θεσμισμός (η πολιτική βασίζεται στην ορθολογική επιλογή που με τη σειρά της οριοθετείται από τους θεσμούς) υιοθετεί τον μεθοδολογικό ατομικισμό ως επιστημολογική βάση, εφαρμόζοντας αρχές της κλασικής μικροοικονομίας στην πολιτική επιστήμη (Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 217· Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 326-7). Ως προσέγγιση κοινωνικής διερεύνησης περιλαμβάνει συγκεκριμένες θεωρήσεις, οι οποίες μινιμαλιστικά εμμένουν σε ένα απλό αξίωμα: «Όταν οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με αρκετές επιλογές δράσης, συνήθως πράττουν αυτό που πιστεύουν ότι πιθανότατα θα έχει το καλύτερο συνολικό αποτέλεσμα» (Elster, 1989, σελ. 22 στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 11). «Η ορθολογική επιλογή είναι εργαλειακή: Καθοδηγείται από το αποτέλεσμα της δράσης. Οι δράσεις έχουν αξία και επιλέγονται όχι γι' αυτές καθαυτές, αλλά ως περισσότερο ή λιγότερο επαρκή μέσα επίτευξης ενός ανώτερου στόχου» (Elster, 1989, σελ. 22 στο Risse, 2000, σελ. 3). Σε επίπεδο αρχών, διακατέχεται, επίσης, από την ορθολογική σκοπιμότητα και τη στρατηγική συμπεριφορά (στους υπολογισμούς των δρώντων συσσωρεύονται οι προσαρμοστικές και στρατηγικές προβλέψεις που ορίζονται στα πλαίσια της διαντίδρασης) προς υπηρέτηση των συμφερόντων των κύριων δρώντων, θεωρώντας γενικά τη δημιουργία των προτιμήσεων που συνδέονται με τα συμφέροντα αυτά ως εξωγενή του υποδείγματος (Jackson και Sørensen, 2006a, σελ. 324-5· Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 217· Jupille και άλ., 2002, σελ. 5). Στο επίκεντρό του, ο ορθολογικός θεσμισμός θέτει τους θεσμούς όχι ως ουδέτερες κατασκευές, αλλά ως ενέχουσες ανεξάρτητο ρόλο σχετικά με την εκροή των αποτελεσμάτων – αφού συνιστούν ακριβώς το στρατηγικό επιχειρησιακό περιβάλλον που ρυθμίζει τη συλλογική συμπεριφορά (βλ. Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 217· Jupille και άλ., 2002, σελ. 5). Γράφει ο Rosamond (2006, σελ. 170-1):

Η θεσμική προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής κατά κανόνα ορίζει τους θεσμούς ως τυπικές νομικίστικες οντότητες και σύνολα κανόνων απόφασης τα οποία επιβάλλουν υποχρεώσεις στους ενδιαφερόμενους πολιτικούς τελεστές. Ένα παράδειγμα στην ΕΕ θα ήταν οι κανόνες ψηφοφορίας στο Συμβούλιο Υπουργών, όπου οι λεπτές αποχρώσεις της 'ειδικής πλειοψηφίας' αναγκάζουν τις κυβερνήσεις να καταφεύγουν σε στρατηγικά παίγνια συμμαχιών κατά την επιδίωξη των συμφερόντων τους. Η ύπαρξη αλληλεπίδρασης με δεσμευτικούς κανόνες επίσης κινητοποιεί τους δρώντες να διαμορφώσουν τους τυπικούς κανόνες υπό τους οποίους λειτουργούν.

Για την προοπτική της αλλαγής, η νεοθεσμική προσέγγιση υποστηρίζει ότι μπορεί να προκύψει μέσω της αυξημένης αλληλόδρασης και της έκθεσης σε νέες εμπειρίες, όπως λ.χ. μέσω της συνεργασίας στην ΕΕ (Olsen, 2007a, 2008b στο Olsen, 2009, σελ. 10), αλλά και στη βάση της

έντασης των πόρων που κινητοποιούνται πίσω από διαφορετικές «συνταγές πολιτικής» και τις ερμηνείες της (Olsen, 2009, σελ. 10).²⁰⁸ Π.χ. πολλοί διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί έχουν επιβάλει, ή έχουν θέσει ως προϋπόθεση συμμετοχής, μια νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί «χρηστής διακυβέρνησης» που στηρίζεται στην πρωτοκαθεδρία των αγορών και των αρχών της Νέας Δημόσιας Διακυβέρνησης ενώ η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1992) έθεσε την ύπαρξη ανεξάρτητων κεντρικών τραπεζών ως προϋπόθεση για την είσοδο στο κοινό νόμισμα (Thatcher και Stone Sweet, 2002, σελ. 13 στο Olsen, 2009, σελ. 10).

Στον αντίποδα, ο κοινωνιολογικός θεσμισμός ασχολείται με την γνωστική και κοινωνιολογική διάσταση της θεσμοποιημένης αλληλόδρασης. Επιδεικνύει επιστημολογικό ενδιαφέρον για τις ταυτότητες των πολιτικών ομάδων και την κοινή εμπειρία που συσσωρεύεται μέσα από τη λειτουργία των θεσμών· οι προτιμήσεις δε εντός των ορίων τους συστήνονται ενδογενώς – μέσω της διαρκούς κοινωνικοποίησης στο περιβάλλον τους (βλ. Aspinwall και Schneider, 2000 στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 218). Οι ίδιοι οι θεσμοί γίνονται, επίσης, αντιληπτοί ως νόρμες και κανόνες που προσανατολίζουν την κοινωνική δράση, αφού ενσαρκώνουν συλλογικούς και ιδιωτικούς ρόλους, ταυτότητες, δικαιώματα, υποχρεώσεις, συμφέροντα, αξίες, κοσμοθεωρήσεις και μνήμη, ορίζοντας την κατανομή της προσοχής, πρότυπα αξιολόγησης, προτεραιότητες, αντιλήψεις και πόρους (March και Olsen, 2009, σελ. 11) αλλά και ως πολιτισμός της ομάδας· η δημιουργία τους είναι εξελικτική και η ανάπτυξή τους γνωσιακή ενόσω συνιστούν αλλά και παρέχουν ένα περιβάλλον πρόσφορο για κοινωνική μάθηση. Σε αυτή την προοπτική, οι θεσμοί μπορούν να τροποποιήσουν και να διαμορφώσουν τη συμπεριφορά και να επηρεάσουν τις προτιμήσεις των δρώντων, κοινωνικοποιώντας τους, παρέχοντας εξ αρχής ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο²⁰⁹ ή ένα εξόχως πολιτικό περιβάλλον για την ανάπτυξη δράσης-πολιτικής

²⁰⁸ Η αλλαγή στην αυτονομία εξαρτάται, επίσης, από τον τρόπο με τον οποίο η τυπική αρμοδιότητα και η εξουσία χρησιμοποιούνται στην πράξη. Η αυτοσυγκράτηση υπήρξε μέρος μιας «πολιτισμένης διαδικασίας» για την αλλαγή θεσμών και τελεστών (Elias, 2004 στο Olsen, 2009, σελ. 10), επηρεάζοντας τις αποκλίσεις στα επίπεδα καχυποψίας ή εμπιστοσύνης στους θεσμούς. Η χρηστή διακυβέρνηση συνεπάγεται την άσκηση της εξουσίας σύμφωνα με σταθερές αρχές, εγκεκριμένες διαδικασίες και αναγνωρισμένη αρμοδιότητα, λ.χ. προκρίνοντας την αντικειμενικότητα (Rothstein και Teorell, 2008 στο Olsen, ό.π.). Οι κυβερνήτες και οι κυβερνώμενοι υποτίθεται ότι κυβερνώνται από κανόνες περί της κατάλληλης συμπεριφοράς που προσιδιάζουν σε συγκεκριμένους ρόλους και καταστάσεις, ενώ ο διαδικαστικός ορθολογισμός στηρίζεται ακριβώς στην εγγενή αξία συγκεκριμένων διαδικασιών (Olsen, ό.π.). Σε κάθε περίπτωση, ό,τι είναι κατάλληλο σε μία θεσμική σφαίρα δεν είναι απαραίτητο ότι θα ταιριάζει και σε άλλες, ενόσω η διαθεσμική ένταση συνιστά επίσης πηγή πολιτικής αλλαγής (March και Olsen, 1989, 2006a, b και Olsen, 2007a στο Olsen, ό.π.).

²⁰⁹ Ο κοινωνιολογικός νεοθεσμισμός επιχειρεί ουσιαστικά να ανανεώσει ορισμένους από τους προσανατολισμούς και τα συμπεράσματα της κοινωνιολογίας των οργανισμών (Powell και DiMaggio, 1991 στο Muller και Sured, 2002, σελ. 80). Σε αυτό το πλαίσιο, αποστασιοποιείται από την ορθολογιστική θεωρητική αρχή της τελευταίας – οι οργανισμοί εμφανίζονται για να εκπληρώνουν λειτουργίες με τρόπο αποτελεσματικό – για να προχωρήσει στην ανάλυση των

(Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 213-5). Άλλωστε οι θεσμοί αποτελούν και εργαλεία μιας ερμηνευτικής τάξης, με την έννοια ότι συμβάλλουν στο να διαμορφώνουν το νόημα που δίνουν οι δρώντες στη δράση τους, ως δομές νοηματοδότησης που εξηγούν και δικαιολογούν τη συμπεριφορά τους – ρόλοι και αίσθηση του ανήκειν, κοινοί σκοποί, αιτιώδεις και κανονιστικές πεποιθήσεις κτ.λ (βλ. και March και Olsen, 1989, 1995 στο March και Olsen, 2009, σελ. 5). Πρόκειται εδώ, για τη θεώρησή τους ως μηχανισμούς κατασκευής και ερμηνείας του κόσμου, οι οποίοι καθορίζουν νοητικούς χάρτες/διανοητικά σχήματα, λειτουργώντας ως πλαίσια εμπειρίας και αναπαραστάσεις που ορίζουν την αντιληπτική ετοιμότητα των υποκειμένων που συμμετέχουν μαζί τους στην εργασία κατανόησης και εξήγησης του κόσμου (Muller και Surel, 2002, σελ. 76-7).

Σε αυτό το περιβάλλον, η λογική της καταλληλότητας (logic of appropriateness) απαντάται ευρέως ως προοπτική της ανθρώπινης δράσης. Το να πράττει δε κανείς σε όρους καταλληλότητας σημαίνει ότι προχωρά σύμφωνα με τις θεσμοποιημένες πρακτικές μιας συλλογικότητας και την κοινή κατανόηση του τι είναι αληθινό, λογικό, φυσιολογικό, σωστό και καλό (χρηστό) (Olsen, 2007, σελ. 3). Τα υποκείμενα πασχίζουν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα που περιβάλλουν ένα ρόλο, μια ταυτότητα ή τη συμμετοχή σε μια πολιτική κοινότητα καθώς και το ήθος, τις πρακτικές και τις προσδοκίες των θεσμών της. Οι ρόλοι αυτοί υιοθετούνται επειδή θεωρούνται κατάλληλοι για την εκάστοτε κατάσταση καθώς και κανονιστικά έγκυροι (ibid). Το όραμα για δρώντες που υπακούουν σε εσωτερικευμένες επιταγές του τι προσδιορίζεται κοινωνικά ως φυσιολογικό, αληθινό, σωστό ή καλό, πέρα ή παρά τον υπολογισμό των συνεπειών της δράσης και της αναμενόμενης ωφέλειας, αντλεί την προέλευσή του από την αρχαιότητα (March και Olsen, 2009, σελ. 3).²¹⁰ Το να υποτάσσεται κανείς στους κανόνες που επιτάσσουν ένας ρόλος ή μια ταυτότητα είναι μια σχετικά πολύπλοκη γνωστική διαδικασία (ibid,

πολιτισμικών μεταβλητών στην κατανόηση των συνθηκών διαμόρφωσης και λειτουργίας των κοινωνιολογικών ενότητων που είναι οι οργανισμοί. «Προκύπτει έτσι μια διευρυμένη προοπτική, η οποία τείνει να θεωρεί τους ίδιους τους πολιτισμικούς παράγοντες ως θεσμούς, γεγονός που ευνοεί την ανάλυση των γνωστικών στοιχείων που επιδρούν στις ατομικές συμπεριφορές και καθορίζουν τη νομιμότητα των οργανισμών» (Muller και Surel, 2002, σελ. 81-82).

²¹⁰ Όπως αναφέρουν οι March και Olsen (2009, σελ. 3), η ιδέα αυτή είναι και η ουσία του δράματος του Σοφοκλή για τον τρόπο με τον οποίο η ηρωίδα του Αντιγόνη αντιμετώπισε τον Κρέοντα περισσότερα από 2000 χρόνια πριν. Η τάση για την ανάπτυξη κανόνων, κωδίκων και αρχών συμπεριφοράς προκειμένου να υπαγορευτεί και να δικαιολογηθεί η δράση σε αναφορά με κάτι περισσότερο από τις αναμενόμενες συνέπειες φαίνεται να είναι σχεδόν καθολική (Elias, 1982 στο March και Olsen, όπ. π.) και απόηχοι αυτών των αρχαίων προοπτικών απαντώνται σε πολλές σύγχρονες συζητήσεις για τη σημασία των κανόνων και των ταυτοτήτων στην καθοδήγηση της ανθρώπινης ζωής. Κι ενώ για την ορθολογική επιλογή η ιδέα ότι η κοινωνία ρυθμίζεται από κανόνες καταλληλότητας θεωρείται ότι πιθανότατα αντανάκλα την αφελή αισιοδοξία του 18^{ου} αιώνα (Loewenstein, 1951 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6), υπό τη λογική της καταλληλότητας που θεωρεί την πολιτική καθοδηγούμενη από κανόνες, η χρήση των δημοσίων θεσμών και ισχύος για ιδιωτικούς σκοπούς ταυτοποιείται ως διαφθορά και εκφυλισμός της (Viroli, 1992, σελ. 71 στο March και Olsen, όπ. π.).

σελ. 4) κατά την οποία, ωστόσο, τα υποκείμενα χρησιμοποιούν κριτήρια ομοιότητας και καταλληλότητας, παρά πιθανοτήτων και αναμενόμενου οφέλους (Olsen, 2007, σελ. 6). Η κεντρική πρόταση σε αυτό το επίπεδο είναι ότι τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προχωρούν σε λογική δράση προσπαθώντας να απαντήσουν σε τρεις προκαταρκτικές ερωτήσεις: α) Τι είδους κατάσταση είναι αυτή; β) Τι είδους άτομο είμαι (είμαστε); Και γ) τι θα έπραττε ένα άτομο σαν κι εμένα (εμάς) σε μια κατάσταση όπως αυτή; - Τι είδους επιταγές συμπεριφοράς προκύπτουν συστοιχίζοντας τα γεγονότα της κατάστασης με τους σχετικούς κανόνες; (March και Olsen, 1989 στο Olsen, 2007).²¹¹ Η πρόταση αυτή έχει μεγάλη σημασία δεδομένου ότι συχνά και τα αιτήματα για την ολοκληρωτική ανακατανομή της πολιτικής ισχύος και πρόνοιας, καθώς και εν γένει πολιτικές επαναστάσεις και μεγάλες μεταρρυθμίσεις ακολουθούν αντιλήψεις καταλληλότητας που καθοδηγούνται από την ταυτότητα περισσότερο παρά από ενσυνείδητους υπολογισμούς κόστους-ωφέλειας (Scott, 1976· Lefort, 1988· Elster 1989 στο March και Olsen, 2009, σελ. 7). Οι κανόνες καταλληλότητας θεωρούνται ως φορείς μαθημάτων που έχει παραδόσει η εμπειρία, όπως αυτή η μάθηση έχει κωδικοποιηθεί είτε από τα υποκείμενα και τις συλλογικότητες αντλώντας συμβολές από τις εμπειρίες τους ή τις εμπειρίες των άλλων, είτε από τη διαφοροποιημένη επιβίωση και αναπαραγωγή θεσμών, ρόλων και ταυτοτήτων που βασίζονται σε συγκεκριμένους κανόνες (March και Olsen, 2009, σελ. 12). Η μάθηση από την εμπειρία υποστηρίζεται, περαιτέρω, ότι συμβάλλει στη βελτίωση της ευφυΐας, της αποδοτικότητας και της προσαρμοστικότητας της πολιτείας και ότι συνιστά πηγή σύνεσης και προόδου (ibid). Ο κύριος δημοκρατικός θεσμός που διασφαλίζει την ορθολογική προσαρμοστικότητα των κανόνων είναι ο ελεύθερος διάλογος, όπου τα υποκείμενα οφείλουν να εξηγήσουν και να δικαιολογήσουν τη στάση τους μέσω έλλογης επιχειρηματολόγησης στο πλαίσιο ενός συνόλου κανόνων που προσδιορίζουν τα «συστατικά της κατάλληλης συζήτησης και των κατάλληλων επιχειρημάτων» (ibid).

Εντούτοις, η βούληση και η ικανότητα των δημοκρατιών να προσαρμοστούν σε κανόνες και να βελτιώσουν τις επιδόσεις τους στη βάση της εμπειρίας είναι περιορισμένες (Neustadt και

²¹¹ Αντίθετα, το να υπακούει κανείς στη λογική του υπολογισμού των συνεπειών (logic consequentiality) συνεπάγεται ότι μεταχειρίζεται τους σχετικούς κανόνες και ερμηνείες μίας κατάστασης ως εναλλακτικές σε ένα πρόβλημα ορθολογικής επιλογής υπό το δεδομένο κατά κύριο λόγο αξίωμα ότι «η φυσική ροπή του ανθρώπου είναι η επιδίωξη των προσωπικών του συμφερόντων» (Brennan και Buchanan, 1985, σελ. ix στο March και Olsen, 2009, σελ. 5). Ειδικότερα, το να πράττει κανείς υπό αυτή τη λογική των αναμενόμενων συνεπειών περιλαμβάνει τα ακόλουθα βήματα: α) Ποιες είναι οι εναλλακτικές μου; β) Ποιες είναι οι αξίες μου; γ) Ποιες είναι οι συνέπειες των εναλλακτικών που διαθέτω για τις αξίες μου; Και δ) επιλέγω λοιπόν τις εναλλακτικές που έχουν τις προσφορότερες αναμενόμενες συνέπειες. Το να συμμορφώνεται ως εκ τούτου κανείς στους κανόνες που περιορίζουν τη συμπεριφορά βασίζεται στον ορθολογικό υπολογισμό και στις συμβάσεις υπό την ώθηση των προσωπικών κινήτρων και του ίδιου οφέλους (March και Olsen, 2009, σελ. 5).

May, 1986· March 1999 στο March και Olsen, 2009, σελ. 12). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κανόνες μεταδίδονται από τη μία γενιά στην επόμενη ή από ένα σύνολο φορέων ταυτότητας σε άλλους μέσω της ανατροφής, της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, της κοινωνικοποίησης και της συνήθειας. «Οι κανόνες διατηρούνται και μεταβάλλονται μέσω της επαφής με τους άλλους και την έκθεση στην εμπειρία και την πληροφόρηση» (March και Olsen, 2009, σελ. 13). Διαδίδονται μέσω των κοινωνικών δικτύων και η διάχυσή τους περιορίζεται από τα σύνορα και τις αποστάσεις. Οι κανόνες ανταγωνίζονται για την ανθρώπινη προσοχή. Αλλάζουν μαζί με άλλους κανόνες, παρεμβαίνουν και στηρίζονται ο ένας στον άλλο, και μεταβάλλονται καθώς μεταδίδονται (Czarniawska και Joerges, 1995· March, Schulz και Zhou, 2000 στο March και Olsen, 2009, σελ. 13). Η αλλαγή λαμβάνει χώρα και ως αποτέλεσμα του δημοσίου διαλόγου και σχετικών παρεμβάσεων. Η δυναμική αυτή αντικατοπτρίζει τα αποτελέσματα της αλλαγής που προκαλούνται από το περιβάλλον όσο και των ενδογενών αλλαγών που παράγονται από τη λειτουργία του ίδιου του συστήματος των κανόνων (March και Olsen, 2009, σελ. 13). Σε κανονιστικούς όρους, οι εσκεμμένες μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να εξηγηθούν σε λογικούς, στη βάση αξιών, όρους, ήτοι σε αναφορά με την καταλληλότητά τους και όχι μόνο σε όρους αποδοτικότητας (Olsen, 1997 στο March και Olsen, 2009, σελ. 14).

Για να επιστρέψουμε, όμως, στους θεσμούς, ο Trondal (1999, σελ. 7) αναφέρει ότι ο Simon (1997) είχε επισημάνει τη γνωστική φύση τους ήδη από τις δεκαετίες του 1950 και 1960, ενόσω οι March και Olsen (1995) επαναανακάλυψαν και την ενσωματική, συμπεριληπτική «ιδιοσυγκρασία» τους τη δεκαετία του 1990. Έτσι, όπως σημειώνει ο Rosamond (2006, σελ. 176), στο πρωτοπόρο έργο τους – που ανήκει στην ιστορική θεσμική προσέγγιση – οι March και Olsen (1998)²¹² επιχείρησαν να αποστασιοποιηθούν από το σύμπαν της ορθολογικής μεγιστοποίησης της ωφέλειας, αρχίζοντας να διερευνούν τη δυνατότητα θεώρησης των θεσμών ως «κανονιστικών οχημάτων». Γράφει ο Rosamond (2006, σελ. 176):

Αυτό σημαίνει ότι οι θεσμοί θα λογίζονταν ως φορείς πεποιθήσεων, γνώσης, κατανοήσεων, αξιών και καθιερωμένων τρόπων του πράττειν. Από αυτή την άποψη, οι κυρίαρχες ιδέες και οι θεσμικές κουλτούρες θεωρούνται σημαντικοί παράγοντες διαμόρφωσης της συμπεριφοράς των δρώντων. Επιπλέον, αυτές οι πολιτισμικές ιδιότητες κατά κανόνα εδραιώνονται μέσα στο χρόνο, επιφέροντας ως εκ τούτου την παραγωγή συμπεριφορικών προτύπων.

²¹² J. G. March και J. P. Olsen. (1998), 'The Institutional Dynamics of International Political Orders', *International Organisation*, Vol. 52, No 4, σελ. 943-969.

Και, όπως παρατηρούν οι Hall και Taylor (1996, σελ. 948 στο Rosamond, 2006, σελ. 177), η κοινωνιολογική θεσμική προσέγγιση δίνει ακόμη μεγαλύτερη σημασία στις γνωστικές διαστάσεις των θεσμών με «έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί επηρεάζουν τη συμπεριφορά παρέχοντας γνωστικές μεθόδους, κατηγορίες και υποδείγματα που είναι απαραίτητα για τη δράση, κυρίως επειδή χωρίς αυτά ο κόσμος και η συμπεριφορά των άλλων δεν μπορούν να ερμηνευτούν». Περαιτέρω, η κονστρουκτιβιστική ιδέα ότι η πραγματικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και όχι αντικειμενικά δεδομένη και τα συμφέροντα και οι ταυτότητες ενδογενή στις διαδικασίες (δηλαδή πηγάζουν από αυτές) της αλληλεπίδρασης που αντιπροσωπεύουν οι θεσμοί, «προσανατολίζει τον ερευνητή σε υποκειμενικές όψεις της κοινωνικής ζωής – πώς οι δρώντες αντιλαμβάνονται τον κόσμο στον οποίο λειτουργούν και ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες αυτής της κατανόησης από την άποψη των επιλογών και των περιορισμών στη δράση» (Rosamond, 2006, σελ. 178). Όπως μας πληροφορεί ο Rosamond (2006, σελ. 178), η αντίληψη της θεσμικής προσέγγισης σε σχέση με αυτά τα επιχειρήματα είναι ότι οι θεσμοί επιτελούν μια «συμβολική καθοδηγητική λειτουργία» (Jachtenfuchs, 1997, σελ. 46)· «[ο]ι θεσμοί συνιστούν κάτι σαν πυξίδα σε έναν χαοτικό κόσμο, και ως εκ τούτου συμβάλλουν στην αίσθηση των δρώντων για το ποιοι είναι και ποια μπορεί να είναι τα συμφέροντά τους».

Υπό αυτές τις παραδοχές, ο κοινωνιολογικός θεσμισμός έχει προκριθεί σε μελέτες περίπτωσης πολιτισμικών και γνωσιακών ενώσεων σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική – λ.χ. μακροπρόθεσμη πολιτική και κοινωνική αλλαγή στην Ευρώπη. Κοινωνιολογικές θεσμικές προσεγγίσεις είναι έκδηλες σε πολλές κονστρουκτιβιστικές συνεισφορές (δεδομένου ότι η θεσμική θεωρία και η κονστρουκτιβιστική εκδηλώνουν κοινό ενδιαφέρον για ζητήματα όπως η λήψη αποφάσεων, η διαμόρφωση ταυτότητας ή οι έννοιες περί ρόλων), και εδώ εντοπίζεται ο συνδυασμός του κοινωνιολογικού θεσμισμού με κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι οποίες επικεντρώνονται «στην εξακρίβωση του τρόπου με τον οποίο δομούνται κοινωνικά παράγοντες όπως ο πολιτικός χώρος και η θεσμική και ατομική ταυτότητα, οι ρόλοι και οι αξίες» (Nugent, 2004, σελ. 647).²¹³ Ο πυρήνας του κονστρουκτιβισμού έγκειται στην προσπάθεια να αποφλοιώσει την «ασχύ» και το «συμφέρον» από τον υλικό

²¹³ Αν και οι όροι Κονστρουκτιβισμός/Κοινωνιολογικός Θεσμισμός χρησιμοποιούνται κυρίως κατ' εναλλαγήν (Borzel και Risse, 2003 στο Aalberts, 2005, σελ. 11), ο Aalberts (όπ. π.) αναγνωρίζει τη βασική τους διαφορά στο γεγονός ότι ο δεύτερος εστιάζει στην ανάλυση της αλλαγής στη συμπεριφορά και ενδεχομένως στις προτιμήσεις, ενώ ο πρώτος θεωρεί σε κάθε περίπτωση τα συμφέροντα και τις ταυτότητες ενδογενή στην αλληλόδραση.

ατομικισμό του ορθολογισμού, αναδεικνύοντας ότι το νόημα και το περιεχόμενο αυτών των δύο συγκροτούνται από τις ιδέες και τον πολιτισμό (Garret και Weingast στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 69). Αναλυτικότερα σε επίπεδο ΕΕ, γίνεται ως εκ τούτου κατανοητό ότι, υπό το κonstrουκτιβιστικό πρίσμα, η ενοποίηση φαίνεται να δέχεται την επίδραση πρωτίστως από πολιτισμικές και γνωσιακές μεταβλητές,²¹⁴ «από τις επιπτώσεις των ιδεών, αξιών και ταυτοτήτων στις προκλήσεις της», και περαιτέρω σε αυτό το πλαίσιο, η έμφαση τοποθετείται στον οργανωτικό ισομορφισμό που έχει επηρεάσει τόσο την ΕΕ όσο και τα κράτη-μέλη της, «αν μη τι άλλο, για να προσδώσει σχετική νομιμοποίηση στο υπερεθνικό πλαίσιο διακυβέρνησης» (Aspinwall και Schneider, 2000, σελ. 21 στο Τσινισιζέλης, 2001, σελ. 218). Επιπλέον, ευεπίφορο κonstrουκτιβιστικό πεδίο ως προς την πολιτική τάξη της ΕΕ είναι αυτό που απορρέει από το ενδιαφέρον κάποιων θεωρητικών για τις δομές ιδεών ή θεωρητικών λόγων. Κεντρικό ερώτημα σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να είναι το πώς εμπεδώνονται τελικά οι ιδέες και οι λόγοι (discourses) (Rosamond, 2006, σελ. 179). Ο Risse-Kappen (1996 στο Rosamond, 2006, σελ. 179) εφιστά την προσοχή στο ρόλο της επικοινωνιακής δράσης· στις διαδικασίες κατά τις οποίες ενσωματώνονται οι νόρμες και οι ιδέες καθίστανται συναινετικές, οι επικοινωνιακές διαδικασίες είναι καθοριστικές. Ο Rosamond εξηγεί (2006, σελ. 180):

Η αναζήτηση επιχειρηματολογικών ελιγμών αποκλειστικά βάσει «ορθολογικής» επιδίωξης υλικών συμφερόντων απειλεί να προσανατολίσει εσφαλμένα τη μελέτη των θεσμών της ΕΕ στην ανάλυση τυπικών διαπραγματευτικών διαδικασιών. Επίσης είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί οι θεσμοί διαιωνίζονται αν η αλληλεπίδραση μεταξύ δρώντων βασίζεται αποκλειστικά στον εργαλειακό ορθολογισμό. Όταν αλλάζουν οι προτιμήσεις, τότε δεν υπάρχει ορθολογικός λόγος για την ύπαρξη του θεσμού. Για τον Risse-Kappen (1996, σελ. 71), η ΕΕ γίνεται καλύτερα αντιληπτή ως αναπτυσσόμενη πολιτεία, η οποία συναρθρώνεται χάρη στην κανονιστική ισχύ της κανονιστικής συναίνεσης, κι ενόσω «οι διαβουλευτικές διαδικασίες είναι πιθανότερο να προκύνουν σε άκρως θεσμοθετημένα περιβάλλοντα με νόρμες, κανόνες και διαδικασίες που εδραιώνουν κάποιο βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των δρώντων, καθώς και τη δυνατότητα άτυπων επαφών».

Τέλος, ένα ευρύτερο θεωρητικό ζήτημα, το οποίο εγείρεται με την εμφάνιση των θεσμικών προσεγγίσεων στην πολιτική επιστήμη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και στο οποίο

²¹⁴ Ως πολιτισμό υπό αυτή την έννοια εννοούμε την κοσμοαντίληψη, ως ιδιαίτερο τρόπο πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας, ένα ρεπερτόριο κοινά αποδεκτών ιδεών και γενικών νορμών συμπεριφοράς. Η κουλτούρα και οι ιδέες ως γνωσιακές μεταβλητές, επηρεάζουν την ανθρώπινη δράση παρέχοντας τα βασικά ιχνάκια/οδηγούς βάσει των οποίων ο κόσμος και οι δυνατότητές του μεταφράζονται στη συλλογική συνείδηση (βλ. επίσης Swidler, 1986, σελ. 273-286 στο Fabbri, 2002, σελ. 7 και Goldstein και Keohane, 1993a, σελ. 4 στο Ruggie, 1998b, σελ. 866).

έχουμε ήδη προαναφερθεί στο κεφάλαιο για τις διεθνείς σχέσεις είναι αυτό της σχέσης μεταξύ δομής και μεσολάβησης²¹⁵ – του βαθμού στον οποίο οι δρώντες/τελεστές (ή φορείς μεσολάβησης ή υποκείμενα) έχουν τη δυνατότητα να γίνουν δημιουργικοί, καθώς και του βαθμού στον οποίο οι τυπικές και άτυπες ιδιότητες της δομής επιβάλλουν περιορισμούς και καθορίζουν τα όρια των ενδεχόμενων συμπεριφορών (Rosamond, 2006, σελ. 181).²¹⁶ Το εν λόγω ζήτημα κρίνεται ιδιαίτερος σημαντικό δεδομένου ότι συνδέεται με τους μηχανισμούς και τις δυνατότητες κοινωνικής αλλαγής. «Η χρήση της ορολογίας της θεσμικής προσέγγισης υπονοεί ότι οι θεσμοί διαμορφώνουν τις συμπεριφορές και ίσως τη γνώση, επιδεικνύοντας ως εκ τούτου ‘προκατάληψη υπέρ του δομισμού’» (Hay και Wincott, 1998 στο Rosamond, 2006, σελ. 181). Ειδικότερα, για την κοινωνιολογική θεσμική προσέγγιση, θεωρείται, εξίσου, ότι δίνει προτεραιότητα στη δομή έναντι της μεσολάβησης, παρότι κάποια ρεύματά της αφήνουν περιθώρια στους δρώντες να καινοτομήσουν κι επομένως να ανατρέψουν τις κυρίαρχες θεσμικές νόρμες (Rosamond, 2006, σελ. 181). Αυτό ισχύει ειδικά για τον κονστρουκτιβισμό, ο οποίος κατά κανόνα εκκινά με μια αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας όπου η μεσολάβηση και η δομή είναι «αμοιβαία συγκροτητικές» (Checkel, 1998, σελ. 326 στο Rosamond, 2006, σελ. 181) – θέση, η οποία συνάδει με τη θεωρία της δομοποίησης που «βασίζεται στην προκειμένη ότι οι δρώντες μπορεί να δημιουργούν τις δομές, αλλά υπόκεινται επίσης στις συμπεριφορικές τροποποιήσεις που επιβάλλονται από αυτές τις δομές» (Rosamond, 2006, σελ. 181-2).

4.2. Ο Κονστρουκτιβισμός στις Ευρωπαϊκές Σπουδές

²¹⁵ Βλ. Wendt, 1987· C. Hay (1995), “Structure and Agency” στο D. March και G. Stoker (eds) *Theory and Methods in Political Science*, Basingstoke: Macmillan· P. G. Cerny (1990), *The Changing Architecture of Politics: Structure, Agency and the Future of the State*, London: Sage· D. Dessler (1989), ‘What’s at Stake in the Agent-Structure Debate?’, *International Organisation*, Vol. 43, No 3, σελ. 441–73 και W. Carlsnaes (1992), ‘The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis’, *International Studies Quarterly*, Vol. 36, No 3, σελ. 245–70, όπως αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στο Γαλαριώτης, 2010, σελ. 308-9.

²¹⁶ Όπως έχει προαναφερθεί, σημειώνουν οι Jupille και άλ. (2003, σελ. 14), ως προσέγγιση κοινωνικής διερεύνησης (Finnemore και Sikkink, 2001, σελ. 393), ο κονστρουκτιβισμός βασίζεται σε δύο υποθέσεις: α) Το περιβάλλον εντός του οποίου δραστηριοποιούνται οι δρώντες είναι τόσο κοινωνικό όσο και υλικό, και β) αυτό το περιβάλλον μπορεί να παράσχει στους δρώντες νοηματοδοτήσεις των συμπεριφορών τους (τους «συγκροτεί»). Η πρώτη υπόθεση αντιπροσωπεύει την άποψη ότι οι υλικές δομές, πέραν από κάποιες βιολογικές αναγκαιότητες, νοηματοδοτούνται μόνο εντός του κοινωνικού πλαισίου μέσω του οποίου διερμηνεύονται. Η δεύτερη δε αντιμετωπίζει την ίδια τη φύση των δρώντων και ιδιαίτερα τη σχέση τους με τα ευρύτερα θεσμικά περιβάλλοντα – η οντολογία είναι αυτή της αλληλοσυγκρότησης στο πλαίσιο της διάδρασής τους, όπου καμία από τις μονάδες ανάλυσης, ήτοι τους δρώντες και τις δομές, δεν αφομοιώνεται από την άλλη ώστε να καταστεί «οντολογικά πρωτογενής».

Ένας τρόπος να βλέπει κανείς είναι, επίσης,

κι ένας τρόπος να μη βλέπει.

Merton, 1968

Στις σύγχρονες συζητήσεις σχετικά με το παρελθόν και το μέλλον του ευρωπαϊκού σχεδίου, γίνεται ολοένα και πιο συχνά επίκληση σε έννοιες όπως η διαβούλευση, η δημόσια ρητορική, οι νόρμες, η άσκηση της πειθούς, η κοινωνικοποίηση, η αντιπαράθεση επιχειρημάτων, η επικοινωνιακή πολιτική (βλ. Checkel, 2006, σελ. 4). Περαιτέρω, η ίδια η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αποδείχθηκε ως ενέχουσα μεταπλαστικής δυναμικής για το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών και τις συστατικές του μονάδες²¹⁷ και καθώς με το πέρασμα του χρόνου αυτή μεταβάλλεται, είναι λογικό πολλοί να υποθέτουν ότι στην πορεία η ταυτότητα των εμπλεκόμενων δρώντων μεταβάλλεται, επίσης, και συνεπώς και τα συμφέροντα και η σχετική συμπεριφορά τους. Σε αυτό το πλαίσιο, ο κονστρουκτιβισμός εμφανίζεται ολοένα και πιο επίκαιρος²¹⁷ και μάλιστα ενόσω το ερευνητικό πρόγραμμά του βρίσκεται σε εξέλιξη, οπότε και δεν φαίνεται να έχει ακόμη σχηματοποιηθεί στους κόλπους του μια συγκεκριμένη κοινωνική θεωρία για την ολοκλήρωση – που να αντιπαράκειται λ.χ. συνολικά στον νεολειτουργισμό ή το διακυβερνητισμό.²¹⁸ Υπό το πρίσμα του, το κεντρικό ερώτημα που τίθεται σχετικά με την ΕΕ είναι: Πώς οικοδομείται μια νέα πολιτεία στην Ευρώπη; Η απάντηση συνδέεται με την κοινωνική οντολογία της ΕΕ, την αιτιολόγηση και τη θεσμοθέτηση της πολιτικής μέσω νομών και κανόνων, τη συγκρότηση νέων ταυτοτήτων και πολιτικών κοινοτήτων και, εν γένει, το ρόλο των ιδεών, της γλώσσας και του λόγου (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 538). Το ερευνητικό εγχείρημα συνδέεται, επίσης, με την γεφύρωση των εσωτερικών διαιρέσεων που έχουν αναδυθεί μέσα στο χρόνο, ούτως ώστε συνολικά η εστίαση να μετατίθεται σε ζητήματα μεταθεωρίας, μεθόδων (λ.χ. στροφή στη γλώσσα), εννοιών (όπως λ.χ. ο μέχρι στιγμής αδιευκρίνιστος ρόλος της ισχύος) και ελλείψεων σε

²¹⁷ Το 50^ο επετειακό τεύχος του περιοδικού International Organisation κήρυξε τη συζήτηση ανάμεσα στους Ρασιοναλιστές και τους Κονστρουκτιβιστές ως την σύγχρονη κεντρική αντιπαράθεση στα πλαίσια των ΔΣ (Katzstein και άλ., 1998 στο Checkel, 2003, σελ. 1). Για την εν λόγω αντιπαράθεση που αντικατέστησε την προηγούμενη μεταξύ νεολειτουργισμού-διακυβερνητισμού βλ. Christiansen και άλ., 1999· Moravcsik, 1999· Checkel και Moravcsik, 2001 στο Pollack, 2006, σελ. 23-24.

²¹⁸ Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, ο Adler (1997) οριοθετεί τον κονστρουκτιβισμό ως μια προσπάθεια αναζήτησης του μεσαίου χώρου ανάμεσα στις ρασιοναλιστικές/θετικιστικές και τις μετανεωτερικές/αναστοχαστικές προσεγγίσεις (Checkel, 2003, σελ. 5). Για τους Christiansen και άλ. (1999, σελ. 528, 531 στο Smith, 1999, σελ. 683), επίσης, ο κονστρουκτιβισμός αντιπροσωπεύει τον μεσαίο χώρο στην μεταθετικιστική τοποθέτηση ανάμεσα στα άκρα του ρασιοναλισμού και του μετανεωτερισμού και όχι μια μεγάλο εύρος θεωρία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση.

επίπεδο θεωρίας (π.χ. μεγαλύτερη ενσωμάτωση της εσωτερικής πολιτικής) (Checkel, 2006, σελ. ι). Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στα τρία ρεύματα του κονστρουκτιβισμού,²¹⁹ επιχειρώντας να κατηγοριοποιήσουμε τις διαφορές-διακυμάνσεις στις οποίες αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ώστε στη συνέχεια να περάσουμε σε μια κονστρουκτιβιστική πρόταση σχετικά με την «Κοινωνική Κατασκευή της Ευρώπης».

Καταρχήν, σε επίπεδο οντολογίας, υποστηρίζεται ότι οι κονστρουκτιβιστές μοιράζονται την παραδοχή για την κοινωνική φύση πραγματικότητας (Fierke, 2006 στο Wiener 2006, σελ. 5), ενώ, σε επιστημολογικό επίπεδο, δεν φαίνεται να υπάρχει ένας τέτοιος κοινός χώρος για την προσέγγιση της πραγματικότητας. Στη μελέτη της ΕΕ, έχουν αναδυθεί τρεις εκδοχές του κονστρουκτιβισμού. Πρόκειται για τους Συμβατικούς Κονστρουκτιβιστές, τους Ερμηνευτικούς και τους Κριτικούς/Ριζοσπαστικούς Κονστρουκτιβιστές. Σε γενικές γραμμές, για τους πρώτους η αχίλλειος πτέρνα τους έγκειται στην ασαφή τοποθέτηση τους σε ζητήματα μεταθεωρίας (εδώ ως φιλοσοφικά ερωτήματα) αλλά και στο ζήτημα της ισχύος στη μελέτη της ΕΕ (Checkel, 2006, σελ. 3). Για τους δεύτερους και τους τρίτους, πρόκληση αποτελεί η τοποθέτηση των επιχειρημάτων τους σε ένα περισσότερο λειτουργικό πλαίσιο και γενικά η εξομάλυνση της σχέσης τους με τη μεθοδολογία για την προσέγγιση των όσων συμβαίνουν στην ΕΕ (ibid, σελ. 4). Περαιτέρω, οι μεν πρώτοι δίνουν έμφαση στο *γιατί* συμβαίνει κάτι στην ευρύτερη πολιτική πραγματικότητα, ενώ οι δεύτεροι και τρίτοι προσηλώνονται σε μια περισσότερο ερμηνευτική έμφαση σχετικά με το *πώς* αυτό κατέστη δυνατό εξαρχής (ibid, σελ. 5).

Αναλυτικότερα, ο *συμβατικός κονστρουκτιβισμός* αποτελεί την κυρίαρχη σχολή στις ΗΠΑ και εξετάζει την επίδραση των νορμών/κανόνων²²⁰ στις ταυτότητες, στα συμφέροντα και στη

²¹⁹ Η κατηγοριοποίηση εδώ είναι ενδεικτική δεδομένου ότι πληθώρα συγγραφέων παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Smith (1999, σελ. 689), α) ο Ruggie (1998, σελ. 35-6) διαχωρίζει τα ρεύματα στο neo-classical (βασισμένο στα διυποκειμενικά νοήματα και εμπνευσμένο από τον Durkheim και τον Weber), στο postmodernist (σε όρους Nietzsche, Foucault, Derrida) και στο naturalistic (βασισμένο στα φιλοσοφικά δόγματα του επιστημονικού ρεαλισμού, εμπνεύσεως Bhaskar)· β) ο Adler (1997b, σελ. 335-6), σε modernist, rule-based, narrative knowing και postmodernist· γ) οι Katzevstein και άλ. (1998, σελ. 675-8) σε conventional, critical και postmodern και δ) οι Christiansen και άλ. (1999), σε sociological constructivism (institutional theory του John Meyer) και Wittgensteinian constructivism.

²²⁰ Εδώ οι ανθρώπινες πράξεις ακολουθούν μια συλλογιστική διαδικασία εντός μιας δεδομένης κανονιστικής δομής (norm structure), που ως προς αυτό παίρνει τη μορφή status quo και λειτουργεί ως πραγματικότητα δεσμευτικών συνθηκών (ανεξάρτητη μεταβλητή) που περιορίζουν την επιλογή/τις εναλλακτικές δυνατότητες των δρώντων (Checkel, 2006, σελ. 9). Σχετικά με την πρόληψη των θεσμών/νορμών αναγνωρίζεται σε αυτό το σημείο η ισχυρή επιρροή που έχει δεχτεί το ρεύμα αυτό από τις βασικές αρχές της νεοθεσμικής προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής (ibid). Αντίστοιχα, δεν παρατηρείται, έτσι, καμία σύμπτωση με τις ερμηνευτικές επιστημολογίες που τοποθετούνται από τα υπόλοιπα ρεύματα στον πυρήνα της κονστρουκτιβιστικής κοινωνικής θεωρίας, αφού η αλυσιδωτή επεξήγηση (βλ. και παρακάτω για process tracing) δεν μπορεί να συμπεριλάβει τις οσμώσεις και τις αναδιπλώσεις, την

συμπεριφορά των δρώντων, όπως κατ' επέκταση αυτά σχετίζονται με τη διαμόρφωση (διεθνών) πολιτικών αποτελεσμάτων (ibid, σελ. 4). Όσον αφορά τον επιστημολογικό του προσανατολισμό, οι υποστηρικτές του είναι θετικιστές, ήτοι προσηλωμένοι στην εμπειρική ανάλυση των πολιτικών σχέσεων, στο βαθμό που παρά του ό,τι αναγνωρίζουν την οικοδόμηση νοήματος μέσω της συμβολικής ανθρώπινης αλληλόδρασης, υποθέτουν παράλληλα ότι η κοινωνική πραγματικότητα υφίσταται εκτός της πρόσληψης των θεωρητικών που καταπιάνονται με την εξήγησή της, και άρα μπορεί να προσεγγιστεί εμπειρικά (Wiener, 2006, σελ. 12). Περαιτέρω, οι συμβατικοί κονστρουκτιβιστές υποστηρίζουν την προσπάθεια ευρείας σύνθεσης των διάφορων θεωρητικών προσεγγίσεων (Checkel, 2006, σελ. 4). Μεθοδολογικά ξεκινούν με την ποιοτική έρευνα σκιαγράφησης της πολιτικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα ανά περίπτωση (και αφορά την αιτιοκρατική αλυσίδα σχέσεων/επιρροών και τον αιτιακό μηχανισμό που λειτουργεί μεταξύ μιας ανεξάρτητης μεταβλητής και του αποτελέσματος που επιφέρει για την εξαρτημένη) λ.χ. την κοινωνικοποίηση εντός των ευρωπαϊκών θεσμών (ibid). Πηγές της θεωρητικής τους έμπνευσης είναι, όπως αναφέρει ο Checkel (2006, σελ. 4-5), η θεσμική θεωρία και η θεωρία των οργανώσεων (March και Olsen' Finnemore, 1996b, Trondal, 2001) αλλά και η κοινωνιολογία (Finnemore και Sikkink, 1998' Barnett και Finnemore, 1999, 2004, Wendt, 1999).

Ο *ερμηνευτικός κονστρουκτιβισμός* εμφανίζεται πιο δημοφιλής στον ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό χώρο (Checkel, 2006, σελ. 5),²²¹ όπου εν πολλοίς οι προσεγγίσεις της κοινωνικής επιστήμης τείνουν να είναι περισσότερο ιστορικά και κανονιστικά προσανατολισμένες (Wiener και Diez, 2009, σελ. 15). Κατά κύριο λόγο, εξετάζει το ρόλο της γλώσσας στη διαμεσολάβηση ως κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Δεδομένης της προσήλωσης αυτού του ρεύματος σε μεταθετικιστικές επιστημολογίες, αυτός ο ρόλος δεν προσεγγίζεται με επεξηγηματικούς όρους, με την έννοια ότι το Α επιφέρει το Β, αλλά αντίρροπα, το ενδιαφέρον αυτής της σχολής, που έχει μεγάλη απήχηση στο σκανδιναβικό ερευνητικό περιβάλλον,²²² εστιάζει στο πώς η γλώσσα

περιοδικότητα και τη ρευστότητα της κοινωνικής δυναμικής, όπως προσεγγίζεται στα πλαίσια των μεταθετικιστικών επιστημολογιών (ibid).

²²¹ Η European Journal of International Relations (Munich) που έχει επανειλημμένα φιλοξενήσει ειδικά άρθρα αφιερωμένα στη φιλοσοφία της επιστήμης, αποτελεί βήμα για τους ερμηνευτικούς και κριτικούς κονστρουκτιβιστές, ενώ το International Organisation (Harvard) για τους συμβατικούς. Βλ. περαιτέρω για τους λόγους που αφορούν την κοινωνιολογία της γνώσης και που εξηγούν γιατί εθνικές ή περιφερειακές ακαδημαϊκές κοινότητες εξελίσσονται με συγκεκριμένους τρόπους το σχόλιο του Waever, 1998 στο Checkel, 2006, σελ. 30 καθώς και σχετικά με τις «πνευματικές εξαρτημένες τροχιές» των επιστημόνων στο Wiener, 2006, σελ. 13 και Waever, 1998. Βλ. επίσης για την γενεαλογία των ευρωπαϊκών σπουδών στο Rosamond, 2007.

²²² Βλ. Hansen και Waever, 2002' Larsen, 1997a, b' Neumann, 1999' Waever, 1998b στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 15

λειτουργεί ως εσωτερικευμένος κοινωνικός κώδικας ώστε να συμβαίνουν έτσι τα πράγματα (Checkel, 2006, σελ. 5). Πράγματι, όπως αναφέρει ο Checkel (2006, σελ. 5), οι υποστηρικτές αυτού του είδους αντί π.χ. να εξετάσουν ποιοι παράγοντες προξένησαν και σε ποιες πτυχές της εθνικής ταυτότητας μεταβολές κατά τη διαδικασία της ενοποίησης – όπως θα έκαναν οι συμβατικοί ομόλογοί τους (Checkel, 2001), θα ενδιαφέρονταν να ερμηνεύσουν τις προϋποθέσεις και τα γλωσσικά/διανοητικά σχήματα ως δομές κατανόησης και κοινωνικής σημασίας, ως καθεστώτα λόγου, που κατέστησαν δυνατή αυτή την αλλαγή. Έτσι, δεν εξετάζουν γενικά τις επιπτώσεις της ταυτότητας στις δράσεις του κράτους, αλλά καταδεικνύουν πώς το περιεχόμενο αυτής της κοινωνικά κατασκευασμένης ταυτότητας σε συγκεκριμένες συγκυρίες επενέργησε υπέρ της ανάληψης συγκεκριμένων πρωτοβουλιών ή της επικράτησης συγκεκριμένων επιλογών στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής (βλ. Checkel, 2006, σελ. 5-6). Μεθοδολογικά, προσανατολίζονται σε αυτή την κατεύθυνση διά μιας ποικιλίας γλωσσολογικών τεχνικών (Checkel, 2006, σελ. 5).²²³ Ως ερευνητική στρατηγική, οι ερμηνευτικοί κονστρουκτιβιστές υιοθετούν μια διαισθητική αντίληψη της γνώσης, που προκύπτει διά επαγωγικών συλλογισμών (εκ του μερικού στο γενικό) προς αποτύπωση των παραγόντων που είναι δυνατό να έδωσαν ώθηση στην ανασκευή της εθνικής/προσωπικής ταυτότητας υπό συγκεκριμένες συνθήκες (ibid).

Ο *κριτικός κονστρουκτιβισμός* διατηρεί την επικέντρωση των ερμηνευτικών στη γλώσσα, προσθέτοντας, όμως, σε επίπεδο αρχών και το ζήτημα της γενεαλογίας της έρευνας διά της αναδίφησης της συνεκδοχής-συνυπαιτιότητας του μελετητή στην αναπαραγωγή των ταυτοτήτων του κόσμου τον οποίο μελετά (ibid, σελ. 6).²²⁴ Σε επίπεδο ΕΕ, η ερώτηση που θα έθεταν αυτοί οι κονστρουκτιβιστές θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: Μήπως οι Ευρωπαϊστές, διά της έρευνάς τους συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ίδια εν τέλει την πρόσληψη της «Ευρώπης», την οποία

²²³ Έτσι, σημειώνει ο Checkel (2006, σελ 5), π.χ. ο Hopf (2002) στη μελέτη του για τη σοβιετική ταυτότητα δεν ξεκινά με υποθέσεις για το τι μπορεί να προκάλεσε την αλλαγή της, όπως θα έκανε ένας ερευνητής προσηλωμένος σε θετικιστικές μεθόδους (Laitin, 1998) με σκοπό να επιβεβαιώσει στη συνέχεια την αλήθεια τους. Αντίθετα, επιδιώκει να αποκαλύψει τις τάσεις μεταβολής της, όπως αναδύονται μέσα από μια ποικιλία γραπτών κείμενων. Σε επίπεδο μεθοδολογίας, υιοθετεί τις αυτούσιες παραθέσεις αυτών των αφηγήσεων που αποδίδουν την ανάγνωση και πρόσληψη της ρωσικής ταυτότητας από τους ίδιους τους Ρώσους (ibid, σελ. 6).

²²⁴ Π.χ., όπως αναφέρει ο Checkel (2006, σελ. 17), η Zehfuss (2002) εξετάζει υπό κριτική κονστρουκτιβιστική σκοπιά το ρόλο της Γερμανίας στις σύγχρονες διεθνείς στρατιωτικές επιχειρήσεις. Σκοπός της είναι όχι να εξηγήσει γιατί η γερμανική εξωτερική πολιτική πήρε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση – λ.χ. να επέμβει ή να μην επέμβει στη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας το 1990 αλλά ούσα συνεπής στα επιστημονικά ερείσματα του Derrida, επιχειρεί να συρρικνώσει την απόσταση μεταξύ του αναλυτή και του αντικειμένου του, εξετάζοντας την πολιτική ευθύνη -ως θέση- των ίδιων των στοχαστών στην μελέτη και στην ερμηνεία της γερμανικής πολιτικής. Με αυτό τον τρόπο, προσθέτει τις ηθικές και κριτικές διαστάσεις που λείπουν από αντίστοιχες εργασίες συμβατικών και ερμηνευτικών κονστρουκτιβιστών (Banchoff, 1999· Rittberger, 2001, κεφ.5 στο Checkel, όπ. π.).

μελετούν (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 531);²²⁵ Πράγματι, τι θα ήταν η «Ευρώπη» χωρίς αυτή την τεράστια βιβλιογραφία που υπάρχει σχετικά με αυτή (ibid); Σε ένα από τα πρώιμα γραπτά του, ο Kaiser (1966 στο Christiansen και άλ., 1999, σελ. 531) εκφράζει την ισχυρή πεποίθησή του ότι οι λόγιοι φαίνεται τελικά να επηρεάζονται βαθιά από το περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκονται να εργάζονται και αντίστοιχα, και οι ίδιοι συνεισφέρουν στην δημιουργία αυτού που επιχειρούν να εξετάσουν. Επίσης, οι διαλογικές μέθοδοι έρευνας δρομολογούνται και από τους στοχαστές του κριτικού κονστρουκτιβισμού, οι οποίοι επιφυλάσσουν, ωστόσο, μεγαλύτερη έμφαση στην ισχύ και στην κυριαρχία ως στοιχεία εγγενή στη γλώσσα (Checkel, 2006, σελ. 6).

Και για τα δύο τελευταία κονστρουκτιβιστικά ερευνητικά ρεύματα, κεντρικές πηγές της θεωρητικής τους έμπνευσης κείνται γλωσσολογικές προσεγγίσεις της ηπειρωτικής κοινωνικής θεωρίας σε όρους Habermas, Bourdieu και Derrida (Hopf, 1998' Price και Reus-Smit, 1998' Neumann, 2002 στο Checkel, 2006, σελ. 6). Όπως ειπώθηκε ήδη, οι εν λόγω θεωρητικοί υιοθετούν μια πολιτική θέση για την ακαδημαϊκή έρευνα – που αντλεί τις καταβολές της από τον Derrida – και απομακρύνονται από την συμβατική προσέγγιση της θεωρίας που καθοδηγείται από το πρόβλημα (Checkel, 2006, σελ. 6). Ως μεταθετικιστές, μελετούν, επίσης, την ΕΕ με διαφορετικό τρόπο, ήτοι αντί να ξεκινούν με κάποια δεδομένα – ένα σύνολο κοινωνικών κανόνων – και να εξετάζουν στη συνέχεια τον αιτιακό τους σύνδεσμο ως επίδραση που προκαλεί συγκεκριμένα αποτελέσματα, διερευνούν τις επαναλαμβανόμενες «διαλογικές πρακτικές» (discursive practices) – ως δημόσια ρητορική και επικοινωνία – που, σε πρώτο χρόνο, επέτρεψαν τη σχηματοποίηση συγκεκριμένων νορμών στην ΕΕ (Schwellnus, 2005a στο Checkel, 2006, σελ. 7), και τους περιορισμούς που θέτουν τα καθεστώτα αλήθειας/θεωρητικοί λόγοι στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Μελετώντας την πολιτική πραγματικότητα της ενοποίησης υπό το γλωσσολογικό πρίσμα, η εστίαση είναι λιγότερο στη γλώσσα ως στρατηγικό εργαλείο πειθούς/ρητορικής δεινότητας, όπως θα συνέβαινε με τους συμβατικούς ομολόγους τους (Gheciu, 2005b στο Checkel, 2006, σελ. 7), και περισσότερο στις παραγόμενες δομές επιχειρηματολόγησης (π.χ. χρησιμοποιώντας τεχνικές ανάλυσης περιεχομένου που απομονώνουν τις σχετικές με το λόγο δομές ισχύος), όπως αναφέρονται διά των λανθανόντων ιδιαίτερων τρόπων εκφοράς του λόγου

²²⁵ Ο Diez (στο Smith, 1999, σελ. 686) διαβεβαιώνει σχετικά ότι οι συζητήσεις σχετικά με την ΕΕ δεν συνιστούν απλώς περιγραφές της υπάρχουσας πραγματικότητας, αντ' αυτού, αποτελούν μέρος της διαδικασίας κατασκευής της. Πρβλ. και Rosamond (1999, σελ. 155 στο Χρυσόχοου, 2006, σελ. 169): «Οι θεωρίες συνηγορούν στην κατασκευή του κόσμου που περιγράφουν». Βλ και Smith, 2000a, σελ. 33 στο Rosamond, 2007, σελ. 28.

στους οποίους αποτυπώνονται παρεκβατικά και οι κοινωνικές δομές ισχύος (Fierke, 1998 και Zehfuß, 1998 στο Wiener, 2006, σελ. 19).

Άλλο ένα ρεύμα του κονστρουκτιβιστικού μεταθετικισμού στη μελέτη της ΕΕ βασίζεται στην κριτική κοινωνική θεωρία του Habermas.²²⁶ Αν για τους συμβατικούς κονστρουκτιβιστές, λέξεις-κλειδιά της θεωρίας τους αποτελούν οι νόρμες και η ταυτότητα, ενώ για τους ερμηνευτικούς και τους κριτικούς ο λόγος και η ισχύς, τότε για τους Χαμπερμασιανούς μελετητές της ΕΕ οι λέξεις-κλειδιά είναι η διαβούλευση και η νομιμοποίηση (Eriksen και Fossum 2000· Neyer, 2003 στο Checkel, 2006, σελ. 7). Τη στιγμή λοιπόν που οι συμβατικοί ομόλογοι τους θα ενδιαφέρονταν να καταδείξουν τον βαθμό στον οποίο υπερεθνικοί θεσμοί όπως η Επιτροπή λ.χ. επηρεάζουν τις αξίες και τη διαμόρφωση της ταυτότητας των κοινωνικών παραγόντων (Hooghe, 2005 στο Checkel, 2006, σελ. 7), οι Χαμπερμασιανοί θα προσανατολίζονταν αντ' αυτού, και υπό μια πιο δεοντολογική οπτική, να αναρωτηθούν ως προς το τι είδους ταυτότητα η ΕΕ θα πρέπει να διαθέτει ώστε να καταστεί ένα δημοκρατικό και νομιμοποιημένο πολιτικό σύστημα (Fossum 2003· Eriksen και Fossum 2004 στο Checkel, 2006, σελ. 7).

4.3. Η δύναμη του λόγου, η ισχύς και η εσωτερική πολιτική πραγματικότητα

4.3.1. Η δύναμη του λόγου

Στο βαθμό που ο λόγος ως δομικό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας τοποθετείται προνομιακά στο θεωρητικό στόχαστρο του κονστρουκτιβισμού, ένα βασικό ζήτημα που ανακύπτει είναι η επίκληση του λόγου για την επιχειρηματολόγηση ή διαβούλευση, έναντι της ισχύος του για την άσκηση της πειθούς. Κοινό ενδιαφέρον τόσο των συμβατικών όσο και των περισσότερο ερμηνευτικών/κριτικών κονστρουκτιβιστών αποτελεί, μερικώς ή αποκλειστικά, η εξέταση της κοινωνική επικοινωνίας και της γλώσσας, δεδομένης της επενέργειάς τους στις

²²⁶ Ο Checkel (2006, σελ. 7) παραδέχεται ότι δεν θα αποδέχονταν όλοι οι στοχαστές στους οποίους αναφέρεται εδώ την κατηγοριοποίησή τους εντός του κονστρουκτιβιστικού χώρου, αφού κάποιοι από αυτούς προτιμούν να αυτοπροσδιορίζονται ως μελετητές της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Μολαταύτα, τους συμπεριλαμβάνει στη βάση της κοινής με τους κονστρουκτιβιστές κοινωνικής οντολογίας τους και, επιπρόσθετα, χάριν του ό,τι αντιλαμβάνονται τη γλώσσα ως συστήνουσα την ταυτότητα των δρώντων (ibid).

εκροές και εν γένει στη δυναμική της ευρωπαϊκής –και της διεθνούς– πολιτικής (Checkel, 2006, σελ. 18). Είναι γεγονός καταρχήν ότι και τα δύο ρεύματα λειτουργούν σε μια πιο πυκνή αντίληψη για τις δυνατότητες του λόγου από ό,τι οι στοχαστές της ορθολογικής επιλογής – γι’ αυτούς η γλώσσα συγκροτεί τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των δρώντων στο πολιτικό στερέωμα και δεν περιορίζει απλώς τις επιλογές τους (ibid). Και οι δύο ομάδες επιχειρούν να ερμηνεύσουν το ίδιο φαινόμενο: Πώς και κάτω από ποιες προϋποθέσεις τα επιχειρήματα «μεταβάλλουν τις απόψεις των ανθρώπων». Η διαφοροποίηση, ωστόσο, μεταξύ τους έγκειται στον «μικρο-μηχανισμό» που επιστρατεύουν για να μελετήσουν τη διαμεσολαβητική του ισχύ (ibid). Έτσι, όπως σημειώνει ο Checkel (2006, σελ. 18), από τη μία πλευρά, η σχολή της επιχειρηματολόγησης/διαβούλευσης αντλεί από τη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Habermas (Risse, 2000· Lynch, 2002), ενώ οι υποστηρικτές της πειθούς αντλούν από τη θεωρία της επικοινωνίας και της κοινωνικής ψυχολογίας (Johnston, 2001· Checkel, 2003). Σε αυτό το περιβάλλον, για τη σχολή του Habermas, η δύναμη του ορθότερου και του αρτιότερα θεμελιωμένου επιχειρήματος είναι αυτή που μπορεί να αλλάξει τις ιδέες των ανθρώπων (Checkel, 2006, σελ. 18). Για τους δεύτερους, τα επιχειρήματα είναι δυνατό να ευδοκιμήσουν μόνο όταν προωθούνται από ανθρώπους με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και επιπλέον μάλιστα όταν αυτοί λειτουργούν σε συγκεκριμένους τύπους θεσμικού περιβάλλοντος – σε περιβάλλον πρόσφορο προς άσκηση της πειθούς (ibid).²²⁷ Στην προοπτική της διαβούλευσης ως άσκησης πειθούς, ο Checkel (2001b, σελ. 3, 6 και Checkel, 2004b, σελ. 8) έχει επανειλημμένως υποστηρίζει ότι αυτή προκύπτει μόνο υπό ορισμένες συνθήκες – σε περιβάλλοντα όπου κυριαρχεί η γνωστική αβεβαιότητα, όταν λ.χ. κάποιои δρώντες είναι νέοι στο περιβάλλον του θεσμού, και που χαρακτηρίζονται από μυστικότητα και αποπολιτικοποίηση.²²⁸ Η δύναμη της πειθούς έναντι της σκληρής διαπραγμάτευσης σε απολιτικά και τεχνικά περιβάλλοντα έχει επαληθευτεί και από άλλους μελετητές – λ.χ. στο πλαίσιο των επιστημικών κοινοτήτων της θεωρίας του Haas (1992)

²²⁷ Για την εκτίμηση της επικοινωνιακής κοινωνικής αλληλόδρασης, εξετάζοντας εμπειρικά τις διαδικασίες τόσο της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων και της επικοινωνιακής ορθολογικότητας (“arguing and communicative rationality” – Risse, 2000· Mueller, 2004) όσο και της πειθούς (Checkel, 2001), βλ. επίσης στο Wiener, 2006, σελ. 12 και Checkel, 1999(c), σελ. 29, 31.

²²⁸ Βλ. επίσης Checkel, 2000b· Idem, 2001 και Idem, 2001a. Βλ. ακόμη A. I. Johnston (2001), ‘Treating International Institutions as Social Environments’, *International Studies Quarterly*, Vol. 45 (December), No 4, σελ. 487-515, σελ. 509-10· A. Acharya και A. I. Johnston (2001), *Crafting Cooperation: The Design and Effect of Regional Institutions in Comparative Perspective*, Mimeo: Harvard and York Universities (August), σελ. 8-9 και R. Keohane (2001), ‘Governance in a Partially Globalised World’, *American Political Science Review*, Vol. 95 (March), σελ. 1-14, σελ. 8-9, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ. 11.

και της επιτροπολογίας, όπως παρουσιάζεται στη μελέτη των Joerges και Neyer (1997a,b) και Joerges και Everson (2000) (Checkel, 2002a, σελ. 9 και Checkel, 2004b, σελ. 13).

Σε κάθε περίπτωση, για τους μελετητές των ευρωπαϊκών θεσμών, το ζήτημα αυτό έχει μεγάλη σημασία. Από πολλές πηγές – χρονικά, πρακτικά συνεδριάσεων, σχόλια στην πρόσφατη συνταγματική συνθήκη, συνεντεύξεις – γνωρίζουμε ότι η αντιπαράθεση επιχειρημάτων και άλλων στοιχείων διαβούλευσης είναι παρόντα σε κάθε βήμα της ΕΕ και φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της ολοκλήρωσης και της εμβάθυνσης (Checkel, 2006, σελ. 20). Αυτό που χρειάζεται λοιπόν τελικά φαίνεται να είναι μια ουσιαστική θεωρία που θα μπορούσε καλύτερα να καταδείξει τότε και υπό ποιες προϋποθέσεις έχουν επικρατηστική σημασία ώστε και θα πρέπει να συνυπολογίζονται (ibid. Checkel, 2001b, σελ. 3).²²⁹ Για τον Checkel, η έρευνα για τη διαβούλευση στην ΕΕ είναι κατά κύριο λόγο κανονιστικής φύσης, διερευνώντας τη δυνατότητα, μέσω αυτής, να αποκατασταθεί μία ισχυρότερη αίσθηση νομιμοποίησης για το ευρωπαϊκό όραμα. Αν και αυτό από μόνο του συνιστά μια σημαντική αναλυτική ανησυχία που μάλιστα έχει οδηγήσει πολλούς στοχαστές να προτείνουν νέες στρατηγικές για τη διόρθωση του δημοκρατικού ελλείμματος της ΕΕ,²³⁰ ο ίδιος θεωρεί ότι κάτι τέτοιο δεν οδήγησε σε ένα πιο εμπειρικό ερευνητικό πρόγραμμα για τη διαβούλευση (Checkel, 2001b, σελ. 3). Σημαντικό, ωστόσο, θεωρεί ο Checkel (2001b, σελ. 5) το συνθετικό πλαίσιο που έχουν εισαγάγει οι κωνστροκτιβιστές, αντλώντας από τη θεωρία της επικοινωνιακής ορθολογικότητας του Habermas, όπως οι Risse (2000) και Lynch (1999) αλλά και ο Reus-Smit (1997), απομακρυνόμενοι από την συλλογιστική του τύπου «είτε το ένα είτε το άλλο» (είτε διαβουλευτική επιχειρηματολόγηση είτε στρατηγική διαπραγμάτευση) και ασκούμενοι σε προσπάθειες γεφύρωσης των διαφορών. Οι εν λόγω θεωρητικοί εστίασαν στην ανάπτυξη των προϋποθέσεων για την επικράτηση της διαβουλευτικής επιχειρηματολόγησης, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι αυτή είναι πιθανότερο να ευδοκιμήσει σε περιβάλλοντα μη ιεραρχικά, ομοιάζοντα σε δίκτυα ή

²²⁹ Υπό ποιες προϋποθέσεις η διαβούλευση είναι περισσότερο πιθανό να μεταβάλλει τις βασικές ιδιότητες των κοινωνικών δρώντων (Joerges και Neyer, 1997a, b στο Checkel, 2001a, σελ. 9); Εάν π.χ. η θεμελιώδης αιτιακή μεταβλητή εδώ είναι η επαφή ή ακριβέστερα η *συχνότητα της επαφής* (Checkel, 2001a, σελ. 9), ο Checkel επισημαίνει, επίσης, τη σημασία της *ποιότητας της επαφής*: Η κοινωνική αλληλόδραση στο πλαίσιο των θεσμών χαρακτηρίζεται περισσότερο ως στρατηγικό διαπραγματευτικό παίγνιο (όπου οι προτιμήσεις όλων των δρώντων είναι προκαθορισμένες); Ως παραδειγματισμός (απλή μιμητική συμπεριφορά); Ως διαβούλευση/επιχειρηματολόγηση (όπου οι προτιμήσεις όλων των δρώντων βρίσκονται «στο τραπέζι»); Ως πειθώς (όπου οι προτιμήσεις κάποιων δεν είναι προκαθορισμένες); (ibid, σελ. 11). Βλ. ως μια απάντηση αμέσως παρακάτω την εργασία της Panke, 2006.

²³⁰ E. O. Eriksen και J. Fossum (2001), *Post-National Legitimacy in the EU?*, Typescript, ARENA/Universitetet i Oslo (February). Βλ. ακόμη J. Neyer (2003) 'Discourse and Order in the EU: A Deliberative Approach to Multi-Level Governance', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41, No 4, σελ. 687-706.

όταν οι δρώντες επιχειρούν σε καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό θεσμοποίησης (ibid, σελ. 6).²³¹ Αντίθετα, οι θεωρητικοί της κοινωνικής ψυχολογίας και της άσκησης πειθούς εκκινούν από τη διαπίστωση ότι η θέση της «δύναμης του καλύτερου επιχειρήματος», όπως αναπτύχθηκε από τους σπουδαστές της διαβούλευσης,²³² δεν έχει προσδιοριστεί επαρκώς. Στον πραγματικό κόσμο, δεν είναι η δύναμη του καλύτερου επιχειρήματος που μεταβάλλει τη σκέψη των ανθρώπων, αλλά η πειστικότητα ενός συνομιλητή (αυτού που επιδιώκει να πείσει). Σύμφωνα με αυτούς τους θεωρητικούς, το ηθικά ακαταμάχητο ή λογικά ατράνταχτο επιχείρημα μπορεί να έχει λίγη σημασία αν υποστηριχθεί από έναν αδύναμο ρήτορα ή αν παρουσιαστεί σε ένα υποκείμενο με βαθιά ριζωμένες αντίθετες πεποιθήσεις (ibid' Checkel, 2002a, σελ. 6, 7).

Επειδή και η επιχειρηματολόγηση και η στρατηγική επικοινωνία κυριαρχούν στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, και μάλιστα είναι εξαιρετικά δύσκολο να τις διαχωρίσει κανείς, σε θεωρητικό επίπεδο, για τον Eriksen (2009, σελ. 24), δεν θα πρέπει να ευνοούμε την μία εις βάρος της άλλης εξήγησης. Ούτε θα πρέπει να συγχέουμε την πειθώ με την επιχειρηματολόγηση. Για αναλυτικούς, κανονιστικούς και εννοιολογικούς λόγους, είναι σημαντικό, ωστόσο, να τις διακρίνουμε προκειμένου να διαπιστώσουμε αν μία απόφαση είναι αποτέλεσμα άσκησης ισχύος, προσηλυτισμού ή επικράτησης της λογικής κρίσης στη βάση επιχειρημάτων. Η ιδέα της αυθεντικής επικοινωνίας κατά την κοινωνική δράση είναι απαραίτητη ώστε να προσδιορίσουμε την λεκτική απάτη και την σκόπιμη μεταχείριση που μπορεί να εκδηλώνονται ως καταστρατήγηση των κανόνων της επιχειρηματολόγησης (ibid, σελ. 25). Τα ιδανικά μπορεί, με τη σειρά τους, να αποτελούν εξίσου αληθινές αιτίες που καθοδηγούν τις πράξεις των ανθρώπων (βλ. και Habermas, 2006). Η κανονιστική διάσταση του ορθολογικού λόγου πηγάζει ακριβώς από το γεγονός ότι μόνο με τη χρήση της βίας ή του προσηλυτισμού μπορεί να προκύψει κοινωνική συνεργασία βασισμένη στην αδικία.²³³ Στις δηλώσεις του λόγου, εμπειρικές και κανονιστικές

²³¹ Βλ. και H. Mueller και T. Risse, *Arguing and Bargaining in Multilateral Negotiations*, πρόταση εργασίας κατατεθείσα στο Volkswagen Foundation (χωρίς ημερομηνία), όπως αναφέρεται στο Checkel, 2001b, σελ. 6.

²³² Πρβλ. λ.χ. E. O. Eriksen και J. Fossum (2000) (eds.), *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*, London: Routledge, σελ. xii, όπως αναφέρεται στο Checkel, όπ. π.

²³³ Όπως αναφέρει ο Eriksen (2009, σελ. 25), αυτή η διάκριση μεταξύ ισχύος και ηθικής επανεμφανίζεται, με διαφορετικούς τρόπους, σε όλη την ιστορία της κοινωνικής σκέψης: από τη διάκριση μεταξύ ποίησης και πράξης (Αριστοτέλης), μεταξύ πραγματιστικών και ηθικών πράξεων (Kant), μεταξύ 'herstellen' και 'handeln' (Hegel), μεταξύ της σκόπιμης ή της προσανοτολισμένης από αξίες ορθολογικότητας (Weber), της εργαλειακής ή της διαλεκτικής λογικής (Horkheimer), της εργασίας ή της διάδρασης (Arendt), στη διάκριση μεταξύ στρατηγικής και επικοινωνιακής δράσης (Apel, Habermas), μεταξύ της ορθολογικότητας και της συμμόρφωσης στις επιταγές της

διαστάσεις διασταυρώνονται. Η παρουσία απατηλών κινήτρων, εγωιστικών ιδιωτικών συμφερόντων, υποκρισίας και εκμετάλλευσης από τη μία μεριά, καθώς και η επίκληση των κοινών συμφερόντων και του κοινού καλού από την άλλη, διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση της βούλησης και στη λήψη αποφάσεων (Eriksen, 2009, σελ. 25). Η ορθολογικότητα που διέπει την ανθρώπινη δράση σχετίζεται με τη γνώση που έχει συλλογιστική δομή· μπορεί δηλαδή να διατυπωθεί σε υποθέσεις. Στις λεκτικές δηλώσεις, η γνώση εκφράζεται ρητά, ενώ στις εμπρόθετες δράσεις υπόρρητα (ibid). Οι χρήστες της γλώσσας διαθέτουν μια προ-θεωρητική ικανότητα να διακρίνουν διαισθητικά πότε πασχίζουν να επηρεάσουν τους άλλους και πότε απλώς να κατανοήσουν, μεταξύ καταστάσεων όπου κυριαρχεί η στρατηγική δράση και η άσκηση ισχύος καθώς και μεταξύ καταστάσεων όπου κυριαρχεί η αμοιβαία κατανόηση (ibid).

Βασισμένη σε λογικές υποθέσεις, η διαβουλευτική προσέγγιση παρέχει το θεμέλιο για ακριβείς ισχυρισμούς σχετικά με τη βάση, το πεδίο επέμβασης καθώς και τα όρια της στρατηγικής συμπεριφοράς (ibid, σελ. 24). Το πρόβλημα δεν είναι θεωρητικό αλλά μεθοδολογικό. Επειδή και ιδεατοί αλλά και υλιστικοί παράγοντες συνυπάρχουν εδώ, κανείς δεν μπορεί παρά, όπως έχει επισημάνει ο Weber (1978 στο Eriksen, 2009, σελ. 24), να προβεί σε μια ερμηνευτική προσέγγιση της κοινωνικής δράσης στη βάση των υποκειμενικών προθέσεων των δρώντων. Πως κάποιος μπορεί να ανακαλύψει τι πραγματικά υπερίσχυσε σε μια διαδικασία λήψης αποφάσεων; Ο Elster (2007, σελ. 61 στο Eriksen, 2009, σελ. 24) ο οποίος φαίνεται να έχει κατά νου ιστορικές διαστάσεις, προτείνει να ερευνήσουμε πηγές που δεν έχουν κάποιο όφελος να παραποιήσουν τα κίνητρά τους. Για άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, όπως ο Checkel, οι οποίοι κινούνται εντός ενός θετικιστικού επιστημολογικού πλαισίου, η παρατήρηση και η γνωστική χαρτογράφηση των συμμετεχόντων στις συνεδριάσεις, σε βάθος συνεντεύξεις (πριν και μετά τις συναντήσεις) που αντλούν από τις μεθόδους της κλινικής ψυχολογίας, οι τεχνικές ανάλυσης περιεχομένου για την απομόνωση των δομών των επιχειρημάτων, καθώς και άλλες παρεμφερείς μέθοδοι, κατά προτίμηση σε συνδυασμό, μπορούν να παράσχουν μια στέρεα βάση για αξιόπιστες παρεμβάσεις (Eriksen, 2009, σελ. 24· βλ. και Checkel, 2002a, σελ. 14). Ο Checkel (2001b, σελ. 13), ωστόσο, δεν παραλείπει να αναγνωρίσει και την αξία των ερμηνευτικών επιστημολογιών ως προς την κατανόηση της δυναμικής της επικοινωνίας μεταξύ πολλαπλών δρώντων που εισέρχονται στη διαδικασία της επιχειρηματολόγησης

λογικής (reasonableness) (Rawls), μεταξύ του υπολογισμού και της καταλληλότητας (March και Olsen) καθώς και μεταξύ της διαπραγμάτευσης και της επιχειρηματολόγησης (Elster).

Για να συνεχίσουμε αυτή τη συζήτηση, για τον Elster, υπέρμαχο του μεθοδολογικού ατομικισμού, προκειμένου να κατανοήσουμε την κοινωνική δράση, θα πρέπει να κατανοήσουμε πώς δουλεύει ο ανθρώπινος νους (Eriksen, 2009, σελ. 3). Η δράση θεωρείται ως η εμπρόθετη συμπεριφορά που ωθείται από τις πεποιθήσεις και τις επιθυμίες (προτιμήσεις) των δρώντων (ibid). Οι πεποιθήσεις συνδέονται με ό,τι οι δρώντες θεωρούν ως ισχύον ενώ η ορθολογικότητα είναι ευρέως αποδεκτή δεδομένου ότι οι άνθρωποι είναι όντα που θέλουν να παράσχουν λόγους για τις πράξεις τους (ibid). Οι λόγοι αυτοί με τη σειρά τους γίνονται αντιληπτοί ως «επιθυμίες και πεποιθήσεις υπό το φως των οποίων η δράση τεκμηριώνεται ως ορθολογική» (Elster, 2007, σελ. 214 στο Eriksen, 2009, σελ. 3). Στο μοντέλο του για την κοινωνική δράση, ο Elster αποκλείει ως εξηγήσεις λόγους ανεξάρτητους από τις προτιμήσεις. Η έννοια της ορθολογικότητας είναι εργαλειακή. Μη-εργαλειακή ή αδιάφορη των συνεπειών, συμμορφούμενη σε νόρμες συμπεριφορά δεν μπορεί, για τον Elster (2007, σελ. 226 στο Eriksen, 2009, σελ. 4), να κατηγοριοποιηθεί ως ορθολογική συμπεριφορά. Η ορθολογικότητα απαιτεί μόνο ότι το δρων υποκείμενο επιλέγει τα σωστά μέσα, σύμφωνα με τις δεδομένες προτιμήσεις του: «Η ορθολογικότητα μου λέει μόνο να επιλέξω ως λειτουργία αυτό που θα συμβεί αν πράξω το Α αντί του Β» (Elster, 2007, σελ. 227 στο Eriksen, 2009, σελ. 4). Ο Elster, περαιτέρω, διακρίνει μεταξύ της δράσης *για ένα λόγο* και της δράσης *σύμφωνα με ένα λόγο*. Η δράση για ένα λόγο σημαίνει το να πράττει κανείς σύμφωνα με το συμφέρον του. Η δράση σύμφωνα με ένα λόγο σημαίνει το να πράττει κανείς αμερόληπτα ή για το κοινό καλό (Elster, 2007, σελ. 78 στο Eriksen, 2009, σελ. 4). Έτσι, η συμπεριφορά που εμφορείται από νόρμες μπορεί να είναι κατανοητή αλλά όχι ορθολογική. Για τον Elster, μόνο λόγοι που σχετίζονται με τους δρώντες μπορεί να προσμετρώνται ως εξηγήσεις, καθώς από τους αμερόληπτους λόγους απουσιάζει η κινητήρια δύναμη των προτιμήσεων (Eriksen, 2009, σελ. 4). Σε κάθε περίπτωση, οι προτιμήσεις θα πρέπει, μολαταύτα, να νομιμοποιούνται. Οι αντικειμενικοί λόγοι, εξάλλου, λειτουργούν όταν τα ατομικά και τα κοινά συμφέροντα συμπίπτουν (ibid). Οι δε λόγοι που σχετίζονται με τα υποκείμενα έχουν μόνο περιορισμένη ικανότητα να ενεργοποιήσουν άλλους να υποστηρίξουν μια πρόταση που σχεδιάζεται λ.χ. για την επίλυση ενός ζητήματος διανομής. Γιατί η επιθυμία μου να αποκτήσω ένα μεγαλύτερο κομμάτι της πίτας θα παρακινήσει άλλους να παραιτηθούν από το δικό τους; Από αυτό το σημείο προκύπτει η ανάγκη της διαπραγμάτευσης (ibid).

Πάντα θα υφίστανται στοιχεία επιχειρηματολόγησης και διαπραγμάτευσης στη συλλογική λήψη αποφάσεων, αφού οι δρώντες οφείλουν να προβάλλουν επιχειρήματα επί των

προτεινόμενων λύσεων, καθώς και να καθιστούν γνωστό πόσο έντονα επιθυμούν ένα αποτέλεσμα και τι δεσμεύσεις είναι προετοιμασμένοι να αναλάβουν προκειμένου να το επιτύχουν (Eriksen, 2009, σελ. 4). Για τον Elster, η διαπραγμάτευση και η επιχειρηματολόγηση μπορούν να ιδωθούν ως δύο ιδεατοί τύποι επικοινωνίας, δύσκολο να ανιχνευθούν στην καθαρή τους μορφή. Κι επειδή οι δρώντες έχουν τη δυνατότητα τόσο να δρουν στρατηγικά όσο και να χρησιμοποιούν τα επιχειρήματα με χειριστικό τρόπο, αλλά και να παραποιούν τα γεγονότα ή τις προτιμήσεις, ο ίδιος προτείνει να ταχθούμε υπέρ της προοπτικής της διαπραγμάτευσης, όπου οι απειλές και οι υποσχέσεις είναι αυτές που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά (ibid, σελ. 3-4). Για τον Elster, το ίδιο όφελος καθίσταται το κεντρικό και πιο βασικό κίνητρο, και η διαπραγμάτευση συνιστά την πρωταρχική μορφή επικοινωνίας (ibid, σελ. 4). Μια τέτοια προσέγγιση ευνοεί την εργαλειακή χρήση των επιχειρημάτων και η διαμόρφωση της άποψης ή των προτιμήσεων αποκλείεται από τις διαδικασίες λήψης συλλογικών αποφάσεων, όπως και η διαμόρφωση συναίνεσης μέσω διαδικασιών που βασίζονται στον τρόπο σκέψης και τη δικαιολόγηση. Έτσι, ενώ ο Elster δέχεται ότι οι νόρμες και η αντικειμενικότητα μπορεί να διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στις διαδικασίες λήψης συλλογικών αποφάσεων, δεν τους αποδίδει μολαταύτα τη δυνατότητα να ερμηνεύσουν την κοινωνική δράση (ibid, σελ. 28).

Μολαταύτα, ακόμη και μεθοδολογικοί ατομιστές αναγνωρίζουν και μια «κανονιστική μορφή ορθολογικότητας»: Ο ίδιος ο Elster εξηγεί την μετακίνηση από την αυθεντική μορφή παρακίνησης της δράσης, ήτοι από το συμφέρον, στην ανάγκη αιτιολόγησης της δράσης, ως απορρέουσας από την επιθυμία για αυτοσεβασμό και αυτοεκτίμηση – τα οποία εξαρτώνται από την αναγνώριση των άλλων. Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται και μια διυποκειμενική διάσταση: Κάποιες πράξεις είναι μεπτές λόγω του ό,τι έχουν αρνητικές συνέπειες για τα συμφέροντα των άλλων ή γιατί αντιβαίνουν κοινές αξίες και ηθικές επιταγές (ibid, σελ. 10). Πρόκειται εδώ για μια άλλη έννοια που χρησιμοποιεί ο Elster (1998, σελ. 109-12 στο Checkel, 2001b, σελ. 9) – «την εκπολιτιστική δύναμη της υποκρισίας» την οποία χρησιμοποιούν και πολλοί υποστηρικτές της διαβούλευσης: Ακόμη κι αν κάποιος δρώντας χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα στρατηγικά, η δημόσια εκφορά τους, δηλαδή η δημοσιότητα, μπορεί να έχει «εκπολιτιστική» ισχύ και στα πιο εγωιστικά του ένστικτα· κάτι που ξεκινάει λοιπόν ως στρατηγική συμπεριφορά μπορεί αργότερα να καταλήξει σε αλλαγή προτιμήσεων (Checkel, 2001b, σελ. 9). Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Elster (1998b, σελ. 104 στο Magnette, 2003, σελ. 9), «ένα διαβουλευτικό περιβάλλον μπορεί να διαμορφώσει τα αποτελέσματα ανεξάρτητα από τα κίνητρα των συμμετεχόντων. Επειδή

υφίστανται ισχυρές νόρμες που εναντιώνονται στις απροκάλυπτες επικλήσεις σε συμφέροντα ή στερεότυπα, οι ομιλητές οφείλουν να δικαιολογούν την πρότασή τους στη βάση του δημοσίου συμφέροντος'. Αυτό, με τη σειρά του, τείνει να *μεταβάλλει* την προτίμησή τους: 'Οι προτάσεις θα υποστούν βελτιωτικές μετατροπές ενόσω θα μεταμφιέζονται'».

Μια επιχειρηματολογική επεξήγηση της δράσης αναφέρεται στους ουσιαστικούς λόγους που επικαλούνται οι δρώντες και στο ερώτημα εάν αυτοί τελικά είναι ή όχι επαρκείς ώστε να προκαλέσουν τη συγκατάθεση των άλλων – πρόκειται εδώ δηλαδή για το ιδιαίτερο βάρος του επιχειρήματος. Μπορεί αυτό να γενικευτεί, είναι αποδεκτό από τα μέρη που αφορά (Eriksen, 2009, σελ. 9); Π.χ. όταν οι κυβερνήσεις απαιτούν τη γνώση της γλώσσας υποδοχής για να χορηγήσουν ιθαγένεια στους μετανάστες, αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να γίνει κατανοητό ως μια περιοριστική μεταναστευτική πολιτική (βασισμένη στα εθνικά συμφέροντα ή πιθανόν στην προκατάληψη) ή ως ένα νομιμοποιημένο αίτημα προς τους μετανάστες προκειμένου να είναι σε θέση να κατανοούν τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένος ο νόμος (ibid); Σε μια τέτοια συζήτηση, πολλά μπορεί να είναι συγχρόνως τα κυβερνητικά κίνητρα, αλλά σε μια δημόσια ανταλλαγή επιχειρημάτων το κύριο ερώτημα καθίσταται εάν ή όχι αυτό είναι ένα *σωστό ή νομιμοποιημένο μέτρο* (ibid). Βασίζεται σε σωστούς λόγους; Χαίρουν όλοι οι μετανάστες ίσης μεταχείρισης; Οι υφιστάμενοι μετανάστες, στους οποίους έχει χορηγηθεί ιθαγένεια, θα περνούσαν τις σχετικές εξετάσεις; Χρειάζεται, πράγματι, αυτό το μέτρο ώστε να ενσωματωθούν οι μετανάστες; Το ερώτημα που τίθεται τελικά εδώ είναι εάν η πρόταση μπορεί, όντως, να αντέξει σε μια πολύπλευρη πλουραλιστική επιχειρηματολογική δοκιμασία (ibid).

Η ιδέα της κανονιστικής ορθολογικότητας, περαιτέρω, βασίζεται στο γεγονός ότι ο αυτοσεβασμός συγκροτείται διυποκειμενικά και ότι πάντα υπάρχουν τρόποι να επιλύονται με έγκυρο τρόπο κανονιστικά αμφιλεγόμενα ζητήματα (ibid, σελ. 11). Εάν η ορθολογικότητα ήταν μόνο εργαλειακή ή «υπόδουλη των παθών»,²³⁴ όπως υποστηρίζει ο Elster, γίνεται δύσκολο να εξηγήσει κανείς σε ποια βάση κάποιος μπορεί να πράττει σε αντίθεση ή δοκιμάζοντας τις κυρίαρχες νόρμες (ibid). Μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία της συμμορφούμενης σε νόρμες συμπεριφοράς από τον φόβο τιμωρίας ή τη στρατηγική αντίληψη περί αυτοσεβασμού, εντοπίζεται στον συγκροτητικό χαρακτήρα των νορμών. Όταν πρόκειται λ.χ. για δεοντολογικές νόρμες που εγείρουν επιβεβλημένες επιταγές του τύπου «θα όφειλες», αυτές δεν ρυθμίζουν απλώς πράξεις

²³⁴ Βλ. L. A. Selby-Bigge (1975) (eds.), *David Hume: A Treatise of Human Nature (1739-40)*, Oxford: Oxford University Press, σελ. 415, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2009, σελ. 11.

βασισμένες στο συμφέρον. Τέτοιες νόρμες συγκροτούν και επιτρέπουν (ή αποτρέπουν) πρακτικές, όπως το να ψεύδεται ή να προβαίνει κανείς σε διακρίσεις, και αναφέρονται σε εσωτερικευμένες δομές επίκλησης δικαιολογητικών λόγων (ibid, σελ. 12).²³⁵ Κάτι τέτοιο δεν σχετίζεται μόνο με το συναισθηματικό θεμέλιο της ηθικής, το οποίο καταδεικνύει ότι *είναι καλό να πράττει κανείς το σωστό*, όπως είπε ο Durkheim, αλλά και με το γνωστικό θεμέλιο της ηθικής – επιταγές που αναφέρονται σε εύλογους διυποκειμενικά ισχύοντες κανόνες δράσης (ibid). Το να παράσχει κανείς ένα λόγο για τις πράξεις του σημαίνει ότι αναγνωρίζει κάτι ως δικαίωμα, καθήκον ή επιταγή – γεγονός που γίνεται καταληπτό μόνο σε ένα κοινωνικό συγκείμενο νομιμοποιημένων προσδοκιών (ibid, σελ. 14). Όπως αναφέρει και ο Elster, η ύπαρξη μιας κοινωνικής νόρμας δυσκολεύει τους δρώντες να χρησιμοποιούν επιχειρήματα που βασίζονται στο προσωπικό συμφέρον, από τη σκοπιά του, όμως, λόγω του ότι η αναφορά στο ίδιον όφελος δεν αποτελεί έγκυρο ή νομιμοποιημένο επιχείρημα στη δημόσια συζήτηση. Το προσωπικό συμφέρον μπορεί να παρακινήσει μόνο εμένα τον ίδιο, ώστε το να αναφέρεται κανείς στο ίδιον όφελος δεν αποτελεί αιτία υποστήριξης από τους άλλους, αντίθετα «μετράει αρνητικά» (ibid, σελ. 13). Μόνο ουδέτεροι, αντικειμενικοί λόγοι παρέχουν την εξουσία που χρειάζεται κανείς για να παρακινήσει τους άλλους να υποστηρίξουν μια προτεινόμενη λύση σε ένα συλλογικό πρόβλημα (ibid, σελ. 14).

Η έννοια της επιχειρηματολόγησης έχει προσαρμοστεί από τη θεωρία της διαβούλευσης του Habermas. Η θεωρία του θεωρητικού λόγου (discourse theory) του Habermas στοχεύει στην ανάπτυξη προτάσεων σχετικά με τις ιδανικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων στις σύγχρονες κοινωνίες, ως διαδικασίες που επιτρέπουν τη διαβούλευση και άρα τα νομιμοποιημένα αποτελέσματα (Habermas, 1983, 1995a, 1995b· Schall και Streckler, 1999 στο Panke, 2006, σελ. 320).²³⁶ Η επιχειρηματολόγηση στο πλαίσιο της διαβούλευσης προκρίνει τη λογική ότι οι δρώντες

²³⁵ Βλ. και J. R. Searle (2007), *Freedom & Neurobiology: Reflections on Free Will, Language, and Political Power*, New York: Columbia University Press, σελ. 53, 101, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2009, σελ. 12.

²³⁶ Πρόκειται εδώ για την επιχειρηματολογική ορθολογικότητα σε όρους Habermas, η οποία βασίζεται σε μια σειρά προϋποθέσεων (Risse, 2000, σελ. 10-11): α) Η αναζήτηση της επιχειρηματολογικής συναίνεσης απαιτεί μια ικανότητα συμ-πάθειας, ήτοι να μπορεί κανείς να βλέπει τα πράγματα με τα μάτια αυτού με τον οποίο αλληλεπιδρά, β) οι δρώντες αυτοί χρειάζεται να μοιράζονται μια «κοινή αντίληψη για τον κόσμο» (“common lifeworld” - *gemeinsame Lebenswelt*), μια παρακαταθήκη συλλογικών ερμηνειών για τον κόσμο και για τους ίδιους, όπως αυτή παράσχει από τη γλώσσα, την κοινή ιστορία ή τον πολιτισμό. Μια κοινή κοσμοαντίληψη συντίθεται από την κοινή κουλτούρα (πολιτιστικό υπόβαθρο), ένα κοινό σύστημα νορμών και κανόνων που εκλαμβάνονται ως νομιμοποιημένοι, και την κοινωνική ταυτότητα των δρώντων ως ικανών για επικοινωνία και δράση (Habermas, 1981, Vol. 2, σελ. 209 στο Risse, 2000, σελ. 10). Μια τέτοια παρακαταθήκη παράσχει στους επιχειρηματολογούντες δρώντες ένα ρεπερτόριο συλλογικών νοηματοδοτήσεων και εμπειριών, στο οποίο μπορούν να αναφέρονται όταν προβαίνουν σε ισχυρισμούς εγκυρότητας. Συγχρόνως, η επικοινωνιακή δράση και οι καθημερινές της πρακτικές αναπαράγουν αυτή την κοινή κοσμοαντίληψη. Τέλος, γ) οι δρώντες χρειάζεται να αναγνωρίζουν ως ένας τον άλλο ως ισότιμο, αλλά και να έχουν την ίδια πρόσβαση στο διάλογο που θα πρέπει, επίσης, να είναι ανοικτός και σε άλλους

θεματοποιούν αμφιλεγόμενους ισχυρισμούς και τους επικρίνουν ή τους υπερασπίζονται βάσει επιχειρημάτων (Eriksen, 2009, σελ. 14). Υπό αυτή την παραδοχή, σε ένα διαβουλευτικό περιβάλλον, όπου οι δρώντες επιχειρηματολογούν υπό συνθήκες αντικειμενικότητας, θα μπορέσουν να παράξουν αποτελέσματα ανεξάρτητα από τα κίνητρά τους (ibid). Πρόκειται εδώ για το συστατικό στοιχείο του χαμπερσιανού οράματος περί μιας θεσμοποιημένης δημόσιας σφαίρας που παράσχει μια ιδανική κατάσταση διαλόγου, η οποία καθιστά υποχρεωτικό ακόμη και για αυτούς τους δρώντες που ενδιαφέρονται μόνο για το συμφέρον τους και τον προσπορισμό του προϋπολογισμένου οφέλους τους να επιχειρηματολογούν σε καθολικούς παρά σε εξατομικευμένους όρους (March και Olsen, 2009, σελ. 22). Με τον καιρό η διαβούλευση και τα λογικά επιχειρήματα καθίστανται κανονιστικά αποδεκτά, μετετρέποντας τους εγωιστές σε πολίτες (Habermas, 1989 στο March και Olsen, 2009, σελ. 22). Η διαβούλευση συνεπάγεται την εξεύρεση λόγων πειστικών που ισχύουν για όλους (βλ και Dryzek, 1990).

Όπως σημειώνει ο Eriksen (2009, σελ. 16), σε όρους Brandom (1994, σελ. 5 στο March και Olsen, 2009, σελ. 16), το να είναι κανείς ορθολογικός συνεπάγεται να μπορεί να θέσει τον εαυτό του υπό την εξουσία των λόγων· η επιχειρηματολόγηση είναι, επιπλέον, απαραίτητη για τον συντονισμό των προγραμμάτων δράσης και αυτή η επιστημονική διάστασή της χάνεται αν εστιάσει κανείς μόνο στην εργαλειακή της λειτουργία – ήτοι λ.χ. στην επίλυση προβλημάτων πληροφόρησης ή στη μείωση του κόστους των συναλλαγών. Χρειαζόμαστε, άρα, ο ένας τον άλλο για να συμφιλιωθούμε γνωστικά με τις αντικειμενικές, τις κοινωνικές αλλά και τις υποκειμενικές περιστάσεις, ή για να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη μας και την ύπαρξη του κόσμου (Eriksen, 2009, σελ. 16). Γράφει ο Eriksen (2009, σελ. 17):

Η εξήγηση ως προς το γιατί η επιχειρηματολόγηση λειτουργεί και έχει συνέπειες στη συμπεριφορά, πρέπει να αναζητηθεί σε αυτό που συμβαίνει ανάμεσα στους ανθρώπους. Είναι η χαρακτηριστική δύναμη των δράσεων λόγου, η ικανότητά τους να παράγουν την έγκριση, αυτή που εξηγεί το συντονισμό των πράξεων. Όπως έχει υποστηρίξει ο Austin (1962, σελ. 17), όταν τα υποκείμενα εγγυώνται την καλή εκτέλεση της μεταξύ των σύμβασης – δίνουν υποσχέσεις και δεσμεύονται από αυτές – ωθούν τους εαυτούς τους όσο και του άλλους να συμμορφωθούν. Εδώ ανιχνεύεται η αξία της αλληλόδρασης ή της επιχειρηματολόγησης – και όχι στα κίνητρα ή τις επιθυμίες των δρώντων – που

συμμετέχοντες, καθώς και δημόσιος ως προς το χαρακτήρα του. Υπό αυτές τις παραδοχές είναι που οι σχέσεις ισχύος, επιβολής και καταναγκασμού υποθέτεται ότι εκλείπουν όταν επιδιώκεται να εξαχθεί η επιχειρηματολογική συναίνεση (Risse, σελ. 11). Αυτή με τη σειρά της συνεπάγεται σεβασμό σε δύο αρχές: α) Όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη θα πρέπει να μπορούν να συμμετάσχουν στη συζήτηση στη βάση επιχειρημάτων και β) όλοι οι συμμετέχοντες θα πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα σχετικά με την άρθρωση επιχειρημάτων ή την αμφισβήτηση ισχυρισμών εγγυρότητας (Lose, 1998, σελ. 9 στο Risse, όπ. π.).

ερμηνεύουν τη συμπεριφορά και το αποτέλεσμα της συλλογικής λήψης αποφάσεων. Αλλά από πού προέρχονται οι ανεξάρτητοι από τις επιθυμίες λόγοι; Οι κοινωνικοί θεσμοί και οι λειτουργίες σύμφωνα με το *status* αποτελούν μια απάντηση. Οι θεσμικές δομές κατανέμουν δικαιώματα, υποχρεώσεις και καθήκοντα· ενέχουν απαιτήσεις, άδειες και εξουσιοδοτήσεις που παρέχουν στους δρώντες λόγους να πράττουν σύμφωνα με το καθήκον τους. Σύμφωνα με τον Searle, οι *δεοντολογικές εξουσίες* προσφέρονται από τις λειτουργίες που συμφωνούν με το *status* του καθενός. Αυτές καθιερώνουν πρότυπα κατάλληλης συμπεριφοράς (March και Olsen, 1989) και παράσχουν στους δρώντες λόγους που τους επιβάλλουν να πράττουν αντίθετα από το συμφέρον τους. Οι άνθρωποι κατέχουν μεγάλο αριθμό εξουσιών που προέρχονται από θεσμικές δομές, όπου οι εξουσίες πηγάζουν από το γεγονός ότι στο αντικείμενο ή το πρόσωπο στο οποίο αναφερόμαστε έχει αποδοθεί ένα κάποιο καθεστώς και μια λειτουργία μπορεί να εκπληρωθεί μόνο δυνάμει της συλλογικής αποδοχής αυτού του καθεστώτος (Searle, 2007, σελ. 34).

Σε αυτό το σημείο, η ερμηνεία που εισάγει ο Eriksen (2009, σελ. 18) δεν αφορά τις προτιμήσεις των ανθρώπων, αλλά τους λόγους που παράσχουν και το γεγονός ότι αυτοί γίνονται αποδεκτοί ή απορρίπτονται από τους άλλους: Ακόμη κι αν οι δρώντες καθοδηγούνται από ιδιωτικά κίνητρα για ό,τι λένε και πράττουν, είναι τα αμοιβαίως και δημοσίως αποδεκτά επιχειρήματα αυτά που ερμηνεύουν τα αποτελέσματα των συλλογικών αλληλοδραστικών διαδικασιών. Στο πλαίσιο της κοινωνικής δράσης, δεν επικαθορίζουν τη συμπεριφορά μακρο-μεταβλητές, όπως οι δομές ή οι θεσμοί αλλά η ισχύς που κείται εγγενής στη συμμόρφωση ή την αθέτηση ισχυρισμών εγκυρότητας, εγχειρόμενων από ή εναντίον των δρώντων υποκειμένων (*ibid*). Ο Eriksen ονομάζει τη θέση αυτή «μεθοδολογική αλληλόδραση»: Η συμπεριφορά συντονίζεται μέσω των δράσεων λόγου που εγείρουν ισχυρισμούς στους οποίους οι άλλοι μπορούν να απαντήσουν με «ναι» ή με «όχι» (*ibid*). Έτσι, η ερμηνευτική αρχή του Eriksen αναφέρεται στη γλώσσα ως βασικό θεσμό και συγκροτητικό μέσο, χωρίς να υποπέφτει όμως στον μεθοδολογικό ολισμό. Ουδέτερα του δρώντα ή του παρατηρητή φαινόμενα επηρεάζονται αποφασιστικά από τη γλώσσα. Οι συμβάσεις, οι νόρμες καθώς και τα Έθνη, οι εκκλησίες, οι οικογένειες και οι τάξεις ρυθμίζονται εξίσου από το γεγονός ότι κάποιος τα δημιούργησε, ταυτίζεται με αυτά αλλά και τα αναπαράγει μέσω της δράσης. Δεν έχουν μια αντικειμενική αναφορά στον κόσμο, αλλά «υπάρχουν» δυνάμει του ό,τι συνιστούν κοινές, εμπρόθετες, επενδεδυμένες με νόημα, διακριτικές αναπαραστάσεις (Searle, 2007, σελ. 83 στο Eriksen, 2009, σελ. 18). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η γλώσσα δεν περιγράφει απλώς τα φαινόμενα, αλλά τα συγκροτεί. Μέσω της γλώσσας, οι άνθρωποι αναπαριστούν τα φαινόμενα, και στις αντιλήψεις μας για τον κόσμο προσδίδεται εμπρόθετο περιεχόμενο με λογικές διαστάσεις. Οι διαστάσεις αυτές μπορούν να διατυπωθούν ως υποθέσεις, οι οποίες στη συνέχεια

μπορούν να τεθούν υπό δοκιμασία και κατόπιν να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν (Eriksen, 2009, σελ. 18). Μέσω των δράσεων λόγου, οι αντιλήψεις και οι προθέσεις χρησιμοποιούνται για να συντονίσουν τη δράση, και μέσω της επιχειρηματολόγησης, οι λόγοι και τα δέοντα δοκιμάζονται. Η επιχειρηματολόγηση συνιστά τη διαδικασία επιβεβαίωσης των ισχυρισμών εγκυρότητας (ibid). Και είναι μέσω της γλώσσας που ευοδώνεται η ορθολογικότητα, η ελεύθερη βούληση (άρα και οι ανεξάρτητοι των προτιμήσεων λόγοι) και η αυτογνωσία, στοιχεία απαραίτητα για την ικανότητα του ανθρώπου να επιλέγει μεταξύ διαφορετικών προοπτικών. Η αναπαράσταση μέσω αφηρημένων συμβόλων – ήτοι, μέσω της γλώσσας– προσφέρει την ευκαιρία διυποκειμενικής αξιολόγησης της ορθολογικότητας των προτιμήσεων και της δράσης (ibid, σελ. 18-9). Οι κοινωνίες έχουν μια λογική και άρα διυποκειμενικά προσιτή δομή. Ένα σχετικό παράδειγμα παραθέτει ο Elster (2007, σελ. 55 στο Eriksen, 2009, σελ. 19): Θεωρούμε ακατανόητη την ψυχαναγκαστική και φοβική συμπεριφορά, ενώ το να λαμβάνουμε φάρμακα προκειμένου να ανακουφιστούμε από προβλήματα ως πλήρως ορθολογική.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει κανείς να διακρίνει τη διαβούλευση ως ένα γλωσσικό παιχνίδι που διευρύνει τους ορίζοντες, παράσχει νόρμες και συμβάλλει στη διαμόρφωση της άποψης, το θεωρητικό λόγο που περιορίζει ή παρέχει πλαίσια και προτάσεις συλλογισμού για τη συλλογική λήψη αποφάσεων από τη διαβούλευση ή επιχειρηματολόγηση ως μορφή λήψης αποφάσεων (Eriksen, 2009, σελ. 19). Γιατί, όπως είναι γνωστό, η επιχειρηματολόγηση συνιστά και μέθοδο λήψης αποφάσεων – συμφωνία μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαβούλευσης όχι μόνο σε επαγγελματικά ή ηθικά ζητήματα, αλλά και σε επίπεδο πολιτικών αποφάσεων σε συνελεύσεις ή επιτροπές, όπου οι άνθρωποι μπορεί να μεταβάλλουν τις απόψεις τους. Η επιτροπολογία της ΕΕ συνιστά μια τέτοια περίπτωση. Δεν είναι πάντοτε θεμιτό ή επιθυμητό να επιτυγχάνεται συμφωνία μέσω της ψηφοφορίας όταν πρόκειται για ευαίσθητα ζητήματα: Κατά κανόνα, κάποιος δεν διαπραγματεύεται τις αξίες ή τις αρχές του. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η πρόταση (το φθινόπωρο του 2009) της νορβηγικής κυβέρνησης, κατόπιν έντονης πίεσως ενός από τους συμμάχους του κυβερνητικού συνασπισμού, για την νομική προστασία των θρησκειών, η οποία αποσύρθηκε τελικά μετά από μια σύντομη αψύτατη σχετική συζήτηση (ibid). Μερικά ζητήματα είναι πολύ σημαντικά ώστε να τεθούν υπό διαπραγμάτευση, και για κάποια θέματα είναι είτε ανορθολογικό είτε αντιδεοντολογικό να διαπραγματευτεί κανείς. Στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας, απαντάται μια μεγάλη ποικιλία σωμάτων που σχηματίζονται για να διαχειριστούν ζητήματα που θα πρέπει να τύχουν διαβούλευσης παρά διαπραγμάτευσης υποκείμενα σε πλειοψηφική

ψηφοφορία (ibid). Για την ΕΕ κάτι τέτοιο είναι προφανές λόγω των λεπτών ισορροπιών της ενότητας στη διαφορετικότητα ως αρχής που τη συστήνει και που προκρίνει τη διαβουλευτική αναζήτηση της συναίνεσης ακόμη και όπου προβλέπεται ψηφοφορία.

Ο Elster παρουσιάζει την επιχειρηματολόγηση, τη διαπραγμάτευση και την ψηφοφορία ως τα τρία βήματα μιας ιδεατικής «σωρευτικής ακολουθίας» (aggregation-sequence). Καταρχήν προκρίνεται η επιχειρηματολόγηση ώστε να διασαφηνιστούν τα διακυβεύματα και οι εναλλακτικές που υπάρχουν. Ο Elster (2007, σελ. 406 στο Eriksen, 2009, σελ. 19) παραθέτει τον Περικλή για να υποστηρίξει τη θέση του για την επιχειρηματολόγηση ως «απαραίτητη προκατακτική διαδικασία κάθε συνετής πράξης». Σε περιπτώσεις που δεν επιτυγχάνεται συμφωνία, η επιχειρηματολόγηση οδηγεί στην διαπραγμάτευση, όπου αποφασιστικά στοιχεία είναι περισσότερο οι πόροι ή οι αξιόπιστες απειλές παρά τα ορθά επιχειρήματα,²³⁷ και η οποία μπορεί να οδηγήσει σε ψηφοφορία, όπου αποφασίζει η πλειοψηφία (Eriksen, 2009, σελ. 19). Η ψηφοφορία θεωρείται ως το «σημείο-απειλή» της διαπραγμάτευσης. Η αντίληψη της σωρευτικής αλληλουχίας, μολαταύτα, δεν είναι ουδέτερη. Οι δρώντες που τη γνωρίζουν μπορεί από τη αρχή να προσανατολίσουν τις επιλογές τους σύμφωνα με αυτή· δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσουν προκειμένου να πείσουν τους πάντες, αλλά να υπολογίσουν από ποιον θα πρέπει να εξασφαλίσουν την υποστήριξη στον τελικό γύρο, όταν λ.χ. θα προκηρυχτεί ψηφοφορία (ibid). Αλλά ούτε και ο όρος «συσσώρευση», που χρησιμοποιεί ο Elster για τη διαβούλευση είναι ουδέτερος. Ο όρος προκρίνει την τεχνική άθροιση των προτιμήσεων και λαμβάνει χώρα όταν κάποιος καταγράφει τις απόψεις ή τους ψήφους μέσω τυπικών συστημάτων λήψης αποφάσεων. Το διακριτικό χαρακτηριστικό της επιχειρηματολόγησης, ως διαδικασίας, είναι ότι δεν καταχωρεί απλώς προτιμήσεις αλλά συμβάλλει στην αξιολόγησή τους σε σχέση με τα γενικά συμφέροντα ή νόρμες (ibid, σελ. 20). Επιπλέον, υπό την διαβουλευτική προοπτική, οι ιδέες του κοινού καλού και της δικαιοσύνης δεν συνιστούν μια λειτουργία αξιών ή πεποιθήσεων που προϋπάρχει των δημοκρατικών διαδικασιών, αλλά κάτι που δημιουργείται μέσω αυτών. Πρόκειται για την ενσωμάτωση των απόψεων και τη σύνθεση ενός κοινού σκοπού ως προορισμού και μιας κοινής βούλησης (ibid).

Η ίδια η διαπραγμάτευση, εξάλλου, μπορεί να οδηγήσει σε επιχειρηματολόγηση, λόγω του ότι οι διαπραγματευτές αντιμετωπίζουν προβλήματα που μπορούν να επιλυθούν μόνο με την

²³⁷ Όπως αναφέρει ο Risse (2000, σελ. 8), για τον Elster (1986), η διαπραγμάτευση χαρακτηρίζεται από τη λογική της αγοράς (βλ. εργαλειακή σκοπιμότητα), όπου οι δρώντες επιδιώκουν να εκπληρώσουν τους στόχους τους ανταλλάζοντας αιτήματα που αφορούν σε αξιόπιστες υποσχέσεις, απειλές ή ευκαιρίες εξόδου.

επίκληση νορμών. Αυτό συνάγει και ο Elster (2007, σελ. 423 στο Eriksen, 2009, σελ. 20), όταν διαπιστώνει ότι τα μέρη στις συλλογικές διαπραγματεύσεις π.χ. για τους μισθούς πλαισιώνουν τα αιτήματά τους σε αναφορά με αρχές. Ο Elster, ωστόσο, σχολιάζει ότι κάτι τέτοιο τους προσδίδει ένα στρατηγικό πλεονέκτημα. Παρόλα αυτά, η αναφορά στο κοινό καλό και στη δικαιοσύνη μπορεί να οδηγήσει τη συζήτηση στο ερώτημα εάν τα κέρδη, οι μισθοί και οι τιμές αποτελούν τη μόνη έκφραση των κοινών συμφερόντων. Γιατί με τον καιρό περιβαντολλογικές ανησυχίες λ.χ. εισήλθαν στο διάλογο (Eriksen, 2009, σελ. 20). Σε κάθε περίπτωση, σε μια κατάσταση λήψης αποφάσεων, αντιμετωπίζει κανείς τη δυνατότητα να επιλέξει μεταξύ του να συνεχίσει την επιχειρηματολόγηση ή να προκηρύξει ψηφοφορία, επιλογή που και πάλι θα πρέπει να στηριχθεί σε επιχειρήματα (ibid). Τελικά, σύμφωνα με τον Eriksen, ως μέθοδος λήψης αποφάσεων, η επιχειρηματολόγηση προηγείται στο πλαίσιο της ορθολογικής επικοινωνίας – συνιστά τον χρυσό κανόνα της επίλυσης συγκρούσεων, και δεν υπάρχει κάποιο υποκατάστατο ή λειτουργικό της αντίστοιχο (Heath, 2001, σελ. 307 στο Eriksen, 2009, σελ. 21). Αποτελεί μια διαδικασία πρώτης γραμμής, στην οποία οι δρώντες πρέπει να επανέρχονται, προκειμένου, επιπρόσθετα, να επιλύσουν συγκρούσεις και να βελτιώσουν τους θεσμούς όταν αυτοί καταρρέουν (Eriksen, 2009, σελ. 21-2). Γιατί μόνο όταν συμπεριληφθούν όλα τα επιχειρήματα, αξιολογηθούν και αναμετρηθούν, μπορεί κανείς να διορθώσει τα λάθη και να προβεί σε ορθολογικές και νομιμοποιημένες επιλογές (ibid, σελ. 21).²³⁸

Συνοπτικά, πολλές μεθοδολογικές και άλλες προκλήσεις εγείρονται στην προσπάθεια διαχωρισμού των διαδικασιών που προκύπτουν όταν τα μέλη συζητούν: Πότε τελικά επιχειρηματολογούν και πότε διαπραγματεύονται; (Føllesdal, 2004, σελ. 25). Η επιχειρηματολόγηση, όπως σκιαγραφήθηκε εκτενώς, «συνδέεται εγγενώς με τη λογική, με την έννοια ότι ο καθένας που την επιχειρεί θα πρέπει να προστρέξει σε κοινά αποδεκτές (αντικειμενικές) αξίες» (Elster, 1998, σελ. 6 στο Føllesdal, 2004, σελ. 25). Η διαπραγμάτευση με τη σειρά της περιλαμβάνει – στην πιο ξεκάθαρη μορφή της – διαδικασίες κατά τις οποίες «το αποτέλεσμα προσδιορίζεται από το μηχανισμό διαπραγμάτευσης και τη διαπραγματευτική ισχύ των μερών – ήτοι, τους πόρους που τους επιτρέπουν να προβούν σε αξιόπιστες απειλές και υποσχέσεις» (ibid).

²³⁸ Βλ. και J. Habermas, “Rightness versus Truth: On the Sense of Normative Validity in Moral Judgments and Norms” στο J. Habermas (2003), *Truth and Justification*, Cambridge: MIT Press, σελ. 258, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2009, σελ. 21.

Περαιτέρω, οι αλλαγές στις προτιμήσεις λόγω των επιχειρημάτων μπορεί να αφορούν είτε αλλαγές στους τελικούς στόχους είτε αλλαγές στις επιλογές πολιτικής που βασίζονται σε καλύτερη πληροφόρηση. Κάποιοι υπολήπτονται τη διαδικασία της διαβούλευσης λόγω ακριβώς της επίδρασής της στις επιδιώξεις των ατόμων. Άλλοι επειδή συνεισφέρει στην καλύτερη κατανόηση πιθανών εναλλακτικών και συνασπίσεων, σε πιο ακριβείς προβλέψεις και σε ποιοτικές εκτιμήσεις αποτελεσμάτων.²³⁹ Και πώς αποφασίζουμε τελικά πού οφείλεται η διαφορά; Είναι δύσκολο να εξάγουμε από τις παρατηρούμενες αλλαγές στις προτιμήσεις πολιτικής εάν αυτό που προέκυψε προέρχεται από την τροποποίηση των τελικών στόχων – το οποίο αποτελεί τον βασικό ισχυρισμό αρκετών θιασωτών της διαβουλευτικής δημοκρατίας – ή αποτελεί μέρος της διαδικασίας διαπραγμάτευσης υπό την ευρύτερη έννοια (Føllesdal, 2004, σελ. 25). Σε σχέση με τη θεωρία για την ΕΕ, μια σημαντική ανησυχία έγκειται στο εάν αυτές οι συζητήσεις που μεταβάλλουν τις προτιμήσεις των συμμετεχόντων θα έπρεπε καταρχήν να λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο θεσμών με εξουσίες ή στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών γενικότερα (για το πρώτο βλ. Nino, 1996 και Weithman, 1995, για το δεύτερο βλ. Dryzek, 1996 στο Føllesdal, 2004, σελ. 25). Η επίδραση της διαβούλευσης σε επίπεδο διαμόρφωσης συμφερόντων βασίζεται σε υποθέσεις που κατά την παρούσα φάση είναι λιγότερο ευλογοφανείς στο ευρωπαϊκό παρά στο εθνικό επίπεδο. Η αδιαφάνεια, η οποία καταλογίζεται συχνά στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, η έλλειψη ενός ανεπτυγμένου ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου, και η σχετική απουσία πραγματικών ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων μειώνουν τις ευκαιρίες διαμόρφωσης χαρακτήρων και περιορίζουν τις βάσεις πληροφόρησης και το φάσμα των πολιτικών επιλογών. Ωστόσο, για τον Føllesdal (2004, σελ. 25) δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι να πιστεύουμε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά θα είναι μόνιμα: Μια τέτοιου είδους απαισιοδοξία μοιάζει πρόωμη.

Συμπερασματικά, τόσο οι κονστρουκτιβιστές που αντλούν από την θεωρία της επικοινωνιακής ορθολογικότητας του Habermas όσο και η έρευνα των κοινωνικών ψυχολόγων σχετικά με την πειθώ και την κοινωνική επιρροή, αλλά και τα επιχειρήματα της θεσμικής θεωρίας, έχουν παράσχει σημαντικές ενοράσεις υπέρ της βασικής υπόθεσης της σχολής της διαβούλευσης – ότι η κοινωνική επικοινωνία μπορεί να επιφέρει αλλαγές στις βασικές ιδιότητες των δρώντων (βλ. Checkel, 2001b, σελ. 5 στο Checkel, 2004b, σελ. 10). Επίσης, όπως αναφέρει ο Checkel (2004b, σελ. 10-11), τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, πολλές κοινωνιολογικές μελέτες

²³⁹ A. Przeworski (1998), “Deliberation and Ideological Domination” στο Elster (eds.) *Deliberative Democracy*, όπ. π., σελ. 140-160, όπως αναφέρεται στο Føllesdal, 2004, σελ. 25.

τόσο σχετικά με τη συνεργασία στο πλαίσιο της ΕΕ (Magnetite, 2003) όσο και στο πλαίσιο των διεθνών θεσμών (Chayes και Chayes, 1995· Koh, 1997) επιβεβαιώνουν ότι η πειθώς συνιστά καίριο εργαλείο για την προώθησή της²⁴⁰ – όπως λ.χ. στη Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης ή στη συλλογιστική για τους θεσμούς που διαμορφώνουν τα νοήματα των δρώντων ή συντελούν στην διάχυση νορμών.²⁴¹

4.3.2. Το ζήτημα της ισχύος

Σε συνέχεια, ωστόσο, της παραπάνω διαπίστωσης, και σε επίπεδο εννοιολόγησης για τη θεωρία τους κονστρουκτιβισμού – και υπό την προοπτική της αναλυτικής βελτίωσής του – ο Checkel (2006, σελ. 22) ανιχνεύει ένα σημαντικό κενό σε ό, τι αφορά την ενσωμάτωση της *ισχύος*. Γιατί, όπως αναφέρει ο Checkel (2006, σελ. 22), πολυάριθμες μελέτες έχουν, πράγματι, εκπονηθεί λ.χ. σε ό, τι αφορά την κανονιστική δύναμη της Ευρώπης ή την πρόοδο σχετικά με τα πολιτικά δικαιώματα στους κόλπους της ή και εν πολλοίς για τη δυνατότητα της ΕΕ να ασκεί *soft power* (Manners, 2002· K.Smith, 2004· Hyde-Price, 2004· Sjursen 2006b), αυτό που φαίνεται να λείπει από τη συζήτηση της κονστρουκτιβιστικής βιβλιογραφίας είναι, εντούτοις, η κατανόηση της ισχύος σε όρους ηθικού καταναγκασμού (*compulsive power*) ή σε μια περισσότερο πολυσχιδή βάση (*multi-faceted power*). Στην πρώτη περίπτωση, ο Checkel (2006, σελ. 22) εννοεί τον «προωθητικό» χαρακτήρα της ισχύος – την ικανότητα του Α να ωθήσει τον Β να πράξει ότι ο Β διαφορετικά δεν θα έπραττε (σε όρους Dahl). Στη δεύτερη περίπτωση, αναφέρεται σε μια πρόσληψη της ισχύος που προχωρά παραπέρα από την τυπική δύναμη του καταναγκασμού για να συμπεριλάβει και τις θεσμικές και τις παραγωγικές διαστάσεις της ισχύος (*ibid*). Ειδικότερα, η *θεσμική δύναμη* αφορά στην ικανότητα κάποιων δρώντων να ελέγχουν κάποιους άλλους με έμμεσους τρόπους (π.χ. όταν τυπικοί και άτυποι θεσμοί διαμεσολαβούν ανάμεσα στον Α και στον Β, κι ενόσω απεργαζόμενος εντός των κανόνων αυτών των θεσμών ο Α, έχει τη δυνατότητα να περιορίσει τις πράξεις του Β) (*ibid*). Η *παραγωγική ισχύς* έχει να κάνει με τον λόγο, τα καθεστώτα

²⁴⁰ Βλ. A. Chayes και A. H. Chayes (1995), *The New Sovereignty: Compliance with International Regulatory Agreements*, Cambridge: Harvard University Press και H. H. Koh (1997), 'Review Essay: Why Do Nations Obey International Law?', *The Yale Law Journal*, Vol. 106 (June), No 8, σελ. 2599-2659, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ. 10-11. Βλ. και Magnetite, 2003.

²⁴¹ M. Barnett και M. Finnemore (1999), 'The Politics, Power and Pathologies of International Organizations', *International Organization*, Vol. 53, No 4, σελ. 699-732 και Johnston, 'Treating International Institutions as Social Environments', *όπ. π.*, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ. 11.

αλήθειας και τα συστήματα γνώσης διά των οποίων το νόημα μπορεί να παράγεται και να μεταβάλλεται (Barnett και Duvall, 2005, σελ. 51, 55· Mattern, 2004, 2005, κεφ. 4 στο Checkel, 2006, σελ. 22).

Έτσι, ο Checkel (2006, σελ. 23) προκρίνει ο κονστρουκτιβισμός να εξετάσει την εγκυρότητα του ισχυρισμού του για την ισχύ ως το ορθότερο επιχείρημα έναντι της ισχύος που μπορεί να ενέχει μια διαφορετική διάσταση – άρα και να επιδέχεται και μια εναλλακτική ερμηνεία – στις περιπτώσεις όπου λ.χ. τα επιχειρήματα χρησιμοποιούνται με σκοπό να επιβάλλουν υπακοή. Όπως έχει προαναφερθεί, δεν χρειάζεται κάποιος να ενταχθεί στο διακυβερνητισμό ή να είναι θεωρητικός των διαπραγματεύσεων για να αναγνωρίσει ότι συχνά τα επιχειρήματα και οι νόρμες επιστρατεύονται στρατηγικά, ακριβώς με σκοπό να θέσουν κάποιον εμπρός των ευθυνών του (ως απειλές με σκοπό να πείσουν),²⁴² ως εργαλεία ελιγμών ή ως μέσα εξαναγκασμού των συνειδήσεων υπό τις συνθήκες επικράτησης συγκεκριμένων και κυρίαρχα κατασκευασμένων καθεστώτων αλήθειας – όπως επιβεβαιώνει μια σειρά σχετικών μελετών τόσο στις Διεθνείς Σχέσεις όσο και στις Ευρωπαϊκές Σπουδές (Keck και Sikkink, 1998· Risse, Ropp και Sikkink, 1999· Schimmelfennig, 2003 στο Checkel, 2006, σελ. 23).²⁴³ Αναφέρεται εδώ μια σημαντική ένσταση που έχει αρθρωθεί σχετικά με την επιχειρηματολογική ορθολογικότητα και την «απουσία ισχύος επιβολής σε ιδανικές καταστάσεις διαλόγου όπου υπερισχύει μόνο το αρτιότερο επιχείρημα» - θέση που από κάποιους θεωρητικούς έχει επικριθεί ως «ιδεαλιστική» και «ουτοπική» (Risse, 2000, σελ. 16). Όπως επισημαίνει ο Risse (2000, σελ. 16), η ισχύς ως σχέση που μπορεί να επιδράσει στη συμπεριφορά ενός δρώντος ενάντια στη βούλησή του θα μπορούσε να επηρεάσει και την επιχειρηματολόγηση κατά τουλάχιστον δύο τρόπους:

²⁴² Βλ. περαιτέρω Payne, 2001 και Riker, 1986.

²⁴³ Οι δρώντες μπορεί να χρησιμοποιούν τα επιχειρήματα με στρατηγικό τρόπο προκειμένου να δικαιολογήσουν τις ταυτότητες ή τις προτιμήσεις τους (Risse, 2000, σελ. 8). Αντλώντας από τον Schimmelfennig (1995, 1997), ο Risse (όπ. π.) χαρακτηρίζει αυτόν τον τύπο επικοινωνίας ως «ρητορική δράση». Οι δρώντες χρησιμοποιούν επιχειρήματα για να επηρεάσουν ή να πείσουν τους άλλους ότι θα πρέπει να αλλάξουν τις απόψεις τους για τον κόσμο, τις κανονιστικές πεποιθήσεις τους, τις προτιμήσεις τους, ακόμη και τις ταυτότητές τους. Υφίστανται πολλές κοινωνικές περιστάσεις, συμπεριλαμβανομένων και καταστάσεων διαπραγμάτευσης, στις οποίες οι δρώντες χρειάζεται να παράσχουν λόγους γιατί επιλέγουν κάποιους τρόπους δράσης ή γιατί τα συμφέροντά τους είναι νομιμοποιημένα. Αλλά οι δρώντες που εμπλέκονται με τη ρητορική δεν είναι προετοιμασμένοι να μεταβάλλουν τις πεποιθήσεις τους ή να πεισθούν οι ίδιοι από το «καλύτερο επιχείρημα» (ibid). Βλ. επίσης σχετικά με τη «ρητορική πράξη» του Schimmelfennig – ως στρατηγική χρήση των επιχειρημάτων (και των νορμών) και εν γένει μια στρατηγική περισσότερο παρά επιχειρηματολογική κατανόηση της πειθούς στους F. Schimmelfennig (1999), *The Double Puzzle of Enlargement: Liberal Norms, Rhetorical Action and the Decision to Expand to the East*, Working Paper No.15, Oslo: ARENA/Universitetet i Oslo και K. Fierke και A. Wiener (1999), 'Constructing Institutional Interests: EU and NATO Enlargement', *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, No 3, σελ. 721–42, όπως αναφέρονται στο Checkel 2000a, σελ. 10, σημ. 3 και Idem, 2001a, σελ. 11.

Πρώτον, οι σχέσεις ισχύος θα μπορούσαν να προσδιορίσουν ποιος έχει νομιμοποιημένη πρόσβαση σε μια συζήτηση. Το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ αποτελεί το τέλειο παράδειγμα του πώς κάποια κράτη είναι περισσότερο ισότιμα από ό,τι άλλα ως προς το να κατέχουν μόνιμη πρόσβαση στις διαβουλεύσεις. Δεύτερον, θα μπορούσαν να επηρεάσουν ως προς το τι μετράει ως 'καλό επιχείρημα'. Στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, έχει διαφορά εάν οι ΗΠΑ ή το Καμερούν προβάλλουν κάποιο επιχείρημα. Τουλάχιστον, το τελευταίο θα πρέπει πιθανώς να καταβάλλει πολύ μεγαλύτερη προσπάθεια από τις πρώτες προκειμένου να κερδίσει υποστήριξη για τις απόψεις του. Ακόμη πιο σημαντικό, ασυμμετρίες ισχύος στο Συμβούλιο Ασφαλείας θα μπορούσαν να ασκήσουν επίδραση στο ποιος λέει τι και πότε και πώς τα επιχειρήματα καταρχήν πλαισιώνονται (ibid).

Ο ίδιος ο Foucault έχει υποβάλει ενστάσεις ενάντια στη δυνατότητα ύπαρξης μιας «ιδανικής κατάστασης διαλόγου» που προχωρούν παραπέρα από την πιθανότητα οι εξωτερικές της συζήτησης σχέσεις ισχύος να επηρεάσουν τους δρώντες, οι οποίοι εμπλέκονται σε μια διαδικασία επιχειρηματολόγησης (ibid).²⁴⁴ Για τον Foucault, η ισχύς ως κοινωνική δομή βρίσκεται στην ίδια τη συζήτηση. Οι κανόνες του διαλόγου επιτάσσουν ποια επιχειρήματα μπορούν νομιμοποιημένα να χρησιμοποιηθούν από τους συμμετέχοντες. Όπως έχει επισημάνει ο Elster (1998a στο Risse, 2000, σελ. 17) και έχουμε ήδη αναφέρει, στις δημόσιες συζητήσεις είναι πρακτικά αδύνατο να επικαλείται κανείς επιχειρήματα που διασφαλίζουν το προσωπικό του συμφέρον ή να δικαιολογεί τους ισχυρισμούς του επικαλούμενος ιδία οφέλη. Ακόμη και τα ρητορικά επιχειρήματα που επιχειρούν να δικαιολογήσουν εγωιστικά συμφέροντα, πρέπει φυσιολογικά να αναφέρονται σε κάποιες οικουμενικές αξίες ή σε κοινώς αποδεκτές νόρμες. Οι εθνικές κυβερνήσεις που επιθυμούν να συμμετάσχουν στον παγκόσμιο διάλογο για τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορεί ακόμη να εναντιώνονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες παραβίασης νορμών. Αλλά είναι ουσιαστικά αδύνατο για αυτές να αρνηθούν την εγκυρότητα των ίδιων των παγκόσμιων νορμών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, χωρίς να διακινδυνεύουν να χαρακτηριστούν τα κράτη τους ως «παρίες» της διεθνούς κοινωνίας των κρατών (Risse, 2000, σελ. 17). Όπως διαφαίνεται εδώ, ενώ η «ιδανική κατάσταση διαλόγου» του Habermas διατείνεται ότι οποιοδήποτε επιχείρημα μπορεί ελεύθερα να αρθρωθεί σε μια οποιοδήποτε θεωρητική ή πρακτική συζήτηση, η ένσταση του Foucault μας υπενθυμίζει ότι το κοινωνικό πλαίσιο θέτει τα σύνορα του τι μπορεί νομιμοποιημένα να διακινηθεί στο λόγο (ibid).

²⁴⁴ Βλ. π.χ. M. Foucault (1978), *Dispositive der Macht*, Berlin: Merve Verlag' Idem (1991), "Politics and the Study of Discourse" στο G. Burchell, C. Gordon και P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, London: Harvester Wheatsheaf, σελ. 53–72' J. Habermas (1985), *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp και N.S. Love (1989), 'Foucault and Habermas on Discourse and Democracy', *Polity*. Vol. 22, No 2, σελ. 269–83, όπως αναφέρονται στο Risse, 2000, σελ. 16.

Η απάντηση του Habermas σε αυτή την επισήμανση είναι ότι δεν υποστηρίζει ότι μια έγκυρη συναίνεση μπορεί να επιτευχθεί μόνο υπό τις συνθήκες της «ιδανικής κατάστασης διαλόγου». Εάν το ένα μέρος χρησιμοποιεί προνομιακή πρόσβαση σε όπλα, πλούτο ή γόητρο προκειμένου να αποσπάσει τη σύμφωνη γνώμη του άλλου, κανείς από του συμμετέχοντες δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει ότι οι προϋποθέσεις της επιχειρηματολόγησης δεν ικανοποιούνται πλέον (Habermas, 1995, σελ. 553 στο Risse, 2000, σελ. 17). Μία υπαινισσόμενη ορθολογική συναίνεση μπορεί συχνά να αποδειχτεί ουτοπία, και το έργο του αναλυτή τότε είναι να την αμφισβητήσει. Είναι σημαντικό να συνειδητοποιούμε, όμως, ότι μπορούμε να «γνωρίσουμε» μια τέτοια απατηλή συμφωνία μόνο αν την αντιπαραβάλλουμε με την ορθολογική συναίνεση, όπως αυτή προκύπτει από την επιχειρηματολόγηση που στοχεύει στην εύρεση της αλήθειας (truth-seeking argumentation) (Risse, 2000, σελ. 17). Η βιβλιογραφία της κοινωνικής ψυχολογίας στην οποία έχουμε προαναφερθεί, φαίνεται να υποθέτει ότι οι άνθρωποι είναι, πράγματι, ικανοί να διακρίνουν μεταξύ τις στρατηγικής χρήσης του λόγου και της επιχειρηματολόγησης (ibid). Προκατειλημμένοι ή εγωιστές επικοινωνητές είναι πολύ λιγότερο πειστικοί σε σχέση με αυτούς που θεωρούνται ουδέτεροι ή παρακινούμενοι από ηθικές αξίες.²⁴⁵ Εν πολλοίς δε, η κριτική ότι η ορθολογική επιχειρηματολόγηση δεν συνιστά παρά άλλη μια μορφή κυριάρχησης και επιβολής της πειθαρχίας προϋποθέτει ακριβώς την ορθολογική επιχειρηματολόγηση με την έννοια ότι η ίδια η ένσταση μπορεί να προβληθεί μόνο στο πλαίσιο μιας ορθολογικής συζήτησης (ibid).²⁴⁶

Σε αυτό το σημείο, ο Checkel εισάγει μια διάκριση μεταξύ μιας «χαλαρής»/ήπιας και μιας πιο πυκνής έννοιας της πειθούς. Καταρχήν ορίζει την πειθώ ως μια κοινωνική διαδικασία αλληλεπίδρασης που περιλαμβάνει αλλαγές στη συμπεριφορά των υποκειμένων σχετικά με την αντίληψη που έχουν για τις αιτίες και τα αποτελέσματα εν απουσία αποκάλυπτου σχετικού καταναγκασμού· έτσι, η πειθώ αποτελεί μηχανισμό διά του οποίου αλλαγές προτιμήσεων των

²⁴⁵ Βλ. π.χ. C. Shelly, W. Wood και A.H. Eagly, (1996), “Principles of Persuasion” στο *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*, E. T. Higgins και A. W. Kruglanski (eds.), New York: Guilford Press, σελ. 702–42 και A.I. Johnston (1998), ‘Socialisation in International Institutions: The ASEAN Regional Forum and IR Theory’, εργασία που πασρουσιάστηκε στο workshop “The Emerging International Relations of the Asia-Pacific Region”, University of Pennsylvania, Philadelphia, Μάιος, όπως αναφέρονται στο Risse, 2000, σελ. 17.

²⁴⁶ Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα διάφορα πρότυπα της κοινωνικής δράσης – η στρατηγική συμπεριφορά, η συμπεριφορά που καθοδηγείται από νόρμες και η επιχειρηματολογική/διαλογική συμπεριφορά – αντιπροσωπεύουν ιδεατούς τύπους που στην πραγματικότητα σπάνια προκύπτουν στην αυθεντική τους μορφή (Risse, 2000, σελ. 18). Συχνότερα δρούμε τόσο στρατηγικά όσο και διαλογικά – ήτοι, χρησιμοποιούμε επιχειρήματα για να πείσουμε τους άλλους ότι τα αιτήματά μας είναι δικαιολογημένα – και εν τω μεταξύ ακολουθούμε νόρμες που επιτρέπουν την διάδραση μας σε ένα πρώτο χρόνο (λ.χ. τους κανόνες της γλώσσας). Ως αποτέλεσμα, η εμπειρική ερώτηση που τίθεται εδώ δεν είναι εάν ή όχι οι δρώντες συμπεριφέρονται στρατηγικά ή με επιχειρηματολογικό τρόπο, αλλά ποια μορφή δράσης αιχμαλωτίζει καλύτερα τη λογική μιας δεδομένης κατάστασης (ibid).

δρώντων μπορεί να συμβούν: Αποτελεί μια διεργασία μέσω της οποίας επιχειρείται «μια αλλαγή στην πεποίθηση, στη στάση ή στη συμπεριφορά ενός άλλου ατόμου ... μέσω της μετάδοσης ενός μηνύματος και εντός ενός περιβάλλοντος όπου ο ελατός στην πειθώ διαθέτει κάποιο βαθμό ελεύθερης επιλογής» (Checkel, 2004b, σελ. 11· Checkel, 2000a, σελ. 2). Εδώ, η πειθώς αποτελεί μια διαδικασία «αλλαγής της πίστης» μέσω της επιχειρηματολόγησης και του διαλόγου στη βάση αρχών (Perloff 1993, 14· βλ. επίσης Zimbardo και Leippe, 1991· Brody, Mutz και Sniderman, 1996· Keohane 2001, σελ. 2, 10 στο Checkel, 2004b, σελ. 11)²⁴⁷ – πρόκειται για έναν πυκνό προσδιορισμό της πειθούς. Ασφαλώς, η πειθώς μπορεί να προκύψει σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα (Gourevitch, Katzenstein και Keohane, 2002 στο Checkel, 2004b, σελ. 11).²⁴⁸ Πράγματι, υπάρχει μια μακρά παράδοση της σχολής της ορθολογικής επιλογής που επισημαίνει αντίστοιχα μία χαλαρή, στρατηγική και εργαλειακή κατανόηση της πειθούς (πρβλ. Riker, 1986, 1996 στο Checkel, 2004b, σελ. 11). Το κοινό χαρακτηριστικό αυτών των χαλαρών ορισμών της πειθούς είναι ότι σύμφωνα με αυτούς δεν της αναγνωρίζεται η δυνατότητα να επιφέρει αλλαγή των προτιμήσεων ή της συμπεριφοράς των υποκειμένων. Όμοια κατανόηση για την έννοια της πειθούς παράγουν, επίσης, στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμών οι Schimmelfennig 2000, 2001, 2003a· Evangelista, 2001 και Kelley· (Checkel, 2004b, σελ. 11).²⁴⁹

Το ζήτημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία ως μέρος ενός ευρύτερου ενδιαφέροντος για την κοινωνική τάξη, τη συμμόρφωση και τη συνεργασία εντός των θεσμών αλλά και ευρύτερα μεταξύ θεσμών, κρατών, κτ.λ. Ειδικότερα, όπως σημειώνει ο Checkel (2001b, σελ. 10), υπάρχουν τρεις ιδεατοί τύποι κατά της οποίους η τάξη κι η συμμόρφωση μπορεί να προκύψουν: α) Όταν το δρών υποκείμενο εξαναγκάζεται, β) όταν συμμορφώνεται θεωρώντας ότι αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντά του και γ) όταν το κάνει επειδή θεωρεί ότι είναι κατάλληλο και νομιμοποιημένο – με

²⁴⁷ R. Perloff (1993), *The Dynamics of Persuasion*, Hillsdale, NJ: Erlbaum Associates· P. Zimbardo και M. Leippe (1991), *The Psychology of Attitude Change and Social Influence*, NY: McGraw Hill και R. Brody, D. Mutz και P. Sniderman (1996) (eds.), *Political Persuasion and Attitude Change*, Ann Arbor: University of Michigan Press, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ.11.

²⁴⁸ P. Gourevitch, P. Katzenstein και R. Keohane (2002), *Memo on Persuasion*, για το workshop “Arguing and Bargaining in European and International Affairs” @ European University Institute (Απρίλιος), όπως αναφέρεται στο Checkel, όπ. π.

²⁴⁹ Schimmelfennig (2000), ‘International Socialisation in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment’, *European Journal of International Relations*, Vol. 6 (March), σελ. 109-139· Idem (2001), ‘The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action and the Eastern Enlargement of the European Union’, *International Organisation*, Vol. 55 (Winter), σελ. 47-80 και Idem (2003a), “International Rewards and Domestic Costs: The Uneven International Socialisation of Central and Eastern Europe”· M. Evangelista (2001), ‘Norms, Heresthetics, and the End of the Cold War’, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3 (Winter), σελ. 5-35 και J. Kelley, nd, *European Institutions and Ethnic Politics: Norms and Conditionality*, Princeton: Princeton University Press, όπως αναφέρονται στο Checkel, όπ. π.

την έννοια του «σωστού». Οι αιτιώδεις μηχανισμοί συμμόρφωσης ή συνεργασίας σε αυτές τις τρεις περιπτώσεις είναι διαφορετικοί: Ισχύς, κίνητρα, και εσωτερίκευση (Hurd, 1999· Wendt, 1999 σελ. 249-51 στο Checkel, 2001b, σελ. 10). Είναι προφανές ότι η *διάρκεια* της συμμόρφωσης και της κοινωνικής τάξης θα διαφοροποιούνται αισθητά μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου μηχανισμού. Υπό τον δεύτερο, που συγκλίνει με την «εκπολιτιστική ισχύ» του Elster, η συμμόρφωση ως συμπεριφορική προσαρμογή που δεν ενέχει αναστοχαστική εσωτερίκευση, θα είναι ισχνή και εφήμερη, με την έννοια ότι ο δρώντας θα μετρήσει τα πράγματα διαφορετικά όταν αλλάξει η δομή των κινήτρων που τον ωθεί (Checkel, 2001b, σελ. 10). Σε περίπτωση, όμως, που επιτευχθεί εσωτερίκευση, τότε η συμμόρφωση και η συνεργασία θα καταστεί πιο ισχυρή και ανθεκτική (βλ. επίσης Follesdal, 2000, σελ. 91-92 στο Checkel, 2001b, σελ. 10).²⁵⁰ Εξάλλου, αν κάποιοι τρόποι δράσης εκλαμβάνονται ως φυσιολογικοί και νομιμοποιημένοι, δεν υπάρχει ανάγκη χρήσης κινήτρων ή εξαναγκασμού προκειμένου οι άνθρωποι να συμμορφωθούν ή να συνεργαστούν. Έτσι, και εδώ για τους σπουδαστές της διαβούλευσης, θα πρέπει να τους ενδιαφέρει εάν η «δύναμη του καλύτερου επιχειρήματος» στο περιβάλλον των θεσμών έχει καταφέρει τελικά να πείσει κάποιον, εάν τα επιχειρήματα αναπτύσσονται στρατηγικά (Checkel, 2001b, σελ. 10) ή ακόμη, όπως υποστηρίζουν οι Fearon και Wendt (2002, σελ. 62 στο Checkel, 2002a, σελ.17)²⁵¹ εάν υφίσταται μια σύνθετη σχέση μεταξύ των δύο διαδικασιών.

Από την άλλη, ένας εξίσου υποτιμημένος ρόλος έχει ανιχνευτεί να αποδίδεται στην ισχύ αναφορικά τόσο με τις θεσμικές όσο και με τις παραγωγικές, κοινωνικές και υλικές της διαστάσεις και σε μελέτες των συμβατικών κονστρουκτιβιστών για την άσκηση της πειθούς και της κοινωνικοποίησης στην ΕΕ (βλ. και Checkel, 2001b, σελ. 11). Έτσι και εδώ κυρίως, η θεσμική δύναμη καταλήγει τελικά, παρά τον κεντρικό της ρόλο στην κονστρουκτιβιστική ενόραση, να υπέχει σχετικά απροσδιόριστης δυναμικής. Ο προβληματικός άξονας εντοπίζεται στο γεγονός ότι συχνά σε αυτές τις μελέτες, οι θεσμοί μολονότι παρουσιάζονται ως εμποτισμένοι με νόημα και με αξίες, αυτά, ωστόσο, μοιάζουν ως ενθυλακωμένα στο σύστημά τους, χωρίς καταρχήν να αναζητείται από πού προέρχονται ή γιατί κάποιες άλλες απλά απουσιάζουν (βλ. επίσης Johnston, 2005 στο Checkel, 2006, σελ. 23). Π.χ. γιατί η ΕΕ, προωθεί μια συγκεκριμένη

²⁵⁰ A. Follesdal (2000), “Subsidiarity and Democratic Deliberation” στο E. O. Eriksen και J. Fossum (eds.), *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*, London: Routledge, όπως αναφέρεται στο Checkel, 2002a, σελ.17.

²⁵¹ J. Fearon και A. Wendt (2002), “Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View” στο W. Carlsnaes, T. Risse και B. Simmons (eds.), *Handbook of International Relations*, London: Sage Publications, όπως αναφέρονται στο Checkel, όπ. π.

αντίληψη σχετικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων απέναντι στις υποψήφιες χώρες, αλλά αρνείται να εφαρμόσει τα ίδια πρότυπα στα ίδια τα ήδη κράτη-μέλη της (Schwellnus, 2005a, b στο Checkel, 2006, σελ. 23); Ενδεχομένως αυτή η αντίφαση ερμηνεύεται από την άσκηση της θεσμικής δύναμης, εννοώντας σε αυτή την περίπτωση την ικανότητα κάποιων οργάνων ως αυτόνομων και ισχυρών πολιτικών οργανισμών που λειτουργούν στο πλαίσιο της ΕΕ, να κρατούν κάποια ζητήματα εκτός της ευρωπαϊκής ατζέντας (Checkel, 2006, σελ. 23). Αλλά και σε σχέση με τις κοινωνικές και υλικές διαστάσεις της ισχύος, αναφορικά με τη διαδικασία της επιχειρηματολόγησης λ.χ., θα μπορούσαν να τεθούν ερωτήματα της εξής μορφής: Τα αποτελέσματα της διαβούλευσης υπάρχει ποτέ περίπτωση να *μην* συμπίπτουν με τα συμφέροντα των «υλικά» πιο ισχυρών κρατών-μελών της ΕΕ; (Checkel, 2001b, σελ. 11). Στο περιβάλλον μιας ιδιαίτερας μικρής ομάδας, τι είναι αυτό που κάνει ένα επιχείρημα να κυριαρχήσει; Είναι απλώς η ισχύς του καλύτερου επιχειρήματος, όπως θα πρότειναν οι σπουδαστές του Habermas; Ή μάλλον έχει περισσότερο να κάνει με το πώς αντηχούν τα επιχειρήματα, ήτοι πώς ενισχύονται/νομιμοποιούνται από τον ευρύτερο κοινωνικό λόγο μέσα στο πλαίσιο του οποίου εκφέρονται; (ibid, σελ. 12).²⁵² Απαντήσεις σε αυτή την τελευταία ερώτηση θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει σε εργασίες των θιασωτών της διαβούλευσης για την κατασκευή της δημόσιας σφαίρας (λ.χ. των Eriksen και Fossum, 2000, 2001 στο Checkel, 2001b).

Η σύγχρονη Ευρώπη συνιστά ένα γόνιμο πεδίο επεξεργασίας και βελτίωσης των υποθέσεων σχετικά με το ρόλο της διαβούλευσης-επιχειρηματολόγησης-πειθούς ως προς τη μεταβολή στις προτιμήσεις των δρώντων ή την προαγωγή της συμμόρφωσης και της κοινωνικής τάξης (Checkel, 2001b, σελ. 13). Η διερεύνηση παραγόντων όπως, οι ισχυρές διαφοροποιήσεις ισχύος μεταξύ Ανατολής και Δύσης αλλά και Βορρά-Νότου, τα διαφορετικά επίπεδα εμπλοκής σε εγχώριες θεσμικές δομές και οι σοβαρές αποκλίσεις στο βαθμό εμπειρίας των δρώντων αλλά και στις προσλαμβάνουσές τους, θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε σημαντικές βελτιώσεις για το πώς και το πότε η κοινωνική επικοινωνία μπορεί να αλλάξει τη σκέψη των ανθρώπων (ibid). Μια σημαντική προσφορά των κοινωνικών επιστημών, ευρύτερα, αλλά και της θεσμικής θεωρίας και της θεωρίας του κονστρουκτιβισμού, ειδικότερα, θα ήταν η παροχή περαιτέρω αναλύσεων για το

²⁵² Εδώ ο Checkel (2001a, σελ. 12) ασκεί κριτική στα συμπεράσματα προηγούμενης εργασίας του (2001, 2003) όπου να μεν αναγνωρίζονται οι ενέργειες που πραγματοποιούνται προς άσκηση πειθούς ως καθοριστικές για την κοινωνικοποίηση των δρώντων και τη μετατόπιση των προτιμήσεών τους, αγνοείται, όμως, η παραγωγική διάσταση της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων – το υπογάστριο αυτής της διαδικασίας, η κατασκευή του νοήματος διά του λόγου, δίνοντας τη δυνατότητα άρθρωσης και νομιμοποιώντας τη χρήση των επιχειρημάτων συγκεκριμένων ασκητών της πειθούς.

πώς οι θεσμικές διευθετήσεις μπορούν να συμβάλλουν στην προαγωγή ή στην περιστολή της συμμετοχής, της διαφάνειας, της δημόσιας συζήτησης και της λογοδοσίας – ήτοι πώς, και σε ποιο βαθμό, δημιουργούν θεσμοποιημένες επιλογές για την πρόσβαση και την ενόραση των πολιτών, παρέχουν κίνητρα και καθιστούν ελκυστική τη συμμετοχή, ενδυναμώνουν τελικά τους πολίτες, παρέχοντάς τους τους πόρους που καθιστούν δυνατή αυτήν την επιρροή τους στις διαδικασίες, καθώς και τους διαμορφώνουν εν τέλει σε νομοταγείς δημοκράτες, ή, διαφορετικά μετατρέπουν την πολιτική συμμετοχή σε περιττή (Olsen, 2002, σελ. 17).

Συμπερασματικά, για τον Checkel (2006, σελ. 24) κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό τόσο για τους Χαμπερμασιανούς (της διαβούλευσης) όσο και για τους συμβατικούς κονστρουκτιβιστές της ΕΕ να ενσωματώσουν την ισχύ σε όλες τις τις εκφάνσεις στην ερευνητική τους διάταξη προκειμένου να αποδώσουν τη συσχετιστική δύναμη των ευρωπαϊκών θεσμών ως προς τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί μήπως τυχόν, τελικά, ο ίδιος ο λόγος/συζήτηση σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα φιλτράρεται από τους παρεμβαίνοντες – ιδιαίτερα από τους πιο ισχυρούς – ευρωπαϊκούς πολιτικούς θεσμούς; Σε ποιο βαθμό εν τέλει σώματα όπως η Επιτροπή προωθούν μία μερική μετατόπιση της νομιμοφροσύνης και εν γένει των ταυτοτήτων των εθνικών δρώντων (ibid, σελ. 21); Είναι επιθυμητές τέτοιου είδους μετατοπίσεις σε επίπεδο αξιών; Τι συνέπειες το γεγονός αυτό είναι δυνατό να επιφέρει για τη δημοκρατική διακυβέρνηση εντός και εκτός των ευρωπαϊκών Εθνών-κρατών (ibid); Επιστημολογικά εδώ, μπορεί να βοηθήσει η άντληση σχετικών ενοράσεων από τους ερμηνευτικούς και τους κριτικούς τύπους του κονστρουκτιβισμού, όπου η ισχύς κατέχει πιο κεντρικό ρόλο (Waever, 2004 στο Checkel, 2006, σελ. 21).

4.3.3. Το ζήτημα της εσωτερικής πολιτικής πραγματικότητας

Σε επίπεδο θεωρητικοποίησης, έχει επανειλημμένα, επίσης, επισημανθεί το περιορισμένο ενδιαφέρον ή ο ελλιπής προσανατολισμός για την ενσωμάτωση της *εσωτερικής πολιτικής πραγματικότητας* στα ευρωπαϊκά δρώμενα, τόσο από τους κλασικούς μελετητές της ενοποίησης όσο και από τους κονστρουκτιβιστές. Αν και τα τεκτονόμενα στην ΕΕ – οικοδόμηση πολιτείας, θέσπιση του ευρώ, κοινωνικοποίηση πέραν του έθνους-κράτους, συνταγματοποίηση, (ανα)κατασκευή της ταυτότητας – αποδεικνύουν αλλαγές στη σύνθεση της βεσφαλιανής τάξης, η παράλειψη ενσωμάτωσης της επιρροής της εγχώριας πολιτικής σκηνής δεν φαίνεται να συμβάλλει

στην ολιστική κατανόηση των εξελίξεων. Παρά την αναγνώριση από πολλούς θεωρητικούς ότι η ΕΕ αποτελεί βέβαια κάτι παραπάνω από διακυβερνητικό οργανισμό ή καθεστώς και την σχετική συναίνεση των Ευρωπαίων και πολλών άλλων πολιτικών ότι αποτελεί μια νέα αναδύομενη πολιτεία (Checkel, 2003, σελ. 10), μεγάλο μέρος της εμπειρικής έρευνας, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, συνηγορεί στην παραδοχή ότι οι ευρωπαϊκές ταυτότητες και οι «σε ευρωπαϊκό επίπεδο εκτεινόμενες δημόσιες σφαίρες» κυριαρχούνται από τις αντίστοιχες εθνικές ή στην καλύτερη περίπτωση συνυπάρχουν πλάι τους (Checkel, 1999· Olsen, 2002· Risse και Maier, 2003· Lewis, 2003 και Beyers, 2003 στο Checkel, 2003, σελ. 10). Αν ξεκινήσουμε από τις δύο πιο κλασικές θεωρίες της ενοποίησης, τον νεολειτουργισμό και τον διακυβερνητισμό, εντοπίζουμε μια υψηλή εστίαση στο ευρωπαϊκό επίπεδο κατά την προσπάθεια ερμηνείας της μεταφοράς πολιτικής νομιμοποίησης και νομιμοφροσύνης στα υπερεθνικά όργανα ή στις διακρατικές διαπραγματεύσεις, αντίστοιχα (Checkel, 2006, σελ. 24). Στις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις – υπερεθνισμός, δίκτυα πολιτικής, θεσμική ανάλυση – ακόμη περισσότερο διαπιστώνουμε το ευρωκεντρικό ενδιαφέρον – με ένα μεγαλύτερο φάσμα εξαρτημένων μεταβλητών, ξεκινώντας από την ανάδυση των ευρωπαϊκών δομών διακυβέρνησης για να καταλήξουμε στην πολυεπίπεδη φύση της ευρωπαϊκής πολιτικής διαχείρισης και λήψης αποφάσεων (Diez και Wiener, 2004 στο Checkel, 2006, σελ. 24).

Οι κονστρουκτιβιστές, όμως, της ΕΕ αποφεύγουν αυτή την παγίδα; Θα έπρεπε, στο βαθμό που πολλές από τις «μεταβλητές»-κλειδιά με τις οποίες καταπιάνονται – ταυτότητες, λόγος-επικοινωνία, δημόσια σφαίρα, θεσμοί και νόρμες – είναι πιθανό να παρουσιάζονται ακμαιότατα, ενθυλακωμένα και ισχυρώς θεσμοποιημένα στο εθνικό επίπεδο (βλ. και Hopf, σελ. 278-83 στο Checkel, 2003, σελ. 10). Σε αρκετές πρόσφατες μελέτες σε δύο αντικείμενα ουσιαδώς κονστρουκτιβιστικά, την κοινωνικοποίηση και την ταυτότητα, κεντρικό συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός ότι τα εσωτερικά πολιτικά δρώμενα διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο σε κάθε κοινωνικοποιητική δυναμική ή διαδικασία που ενέχει αλλαγές σε επίπεδο ταυτοτήτων στην ΕΕ. Ανάλογα με τον μελετητή και τον πειθαρχικό και επιστημολογικό προσανατολισμό του δε, η ευρωπαϊκή ταυτότητα ή οι εμπειρίες της κοινωνικοποίησης φαίνεται να διαμορφώνονται αποφασιστικά από έναν μακρύ κατάλογο εγχώριων παραγόντων – εμπεδωμένα κοινωνικά

σχήματα εκφοράς του λόγου, προηγούμενη εμπειρία σε γραφειοκρατικές δομές των εθνικών θεσμών, κτ.λ. (Risse και Maier, 2003 στο Checkel, 2006, σελ. 25).²⁵³

Θεωρητικοί όπως οι Egeberg (1999, 2000, 2004)²⁵⁴ και Hooghe (2001, 2002, 2004)²⁵⁵ λ.χ., εξετάζουν το διεθνές και εγχώριο υπόβαθρο των δρώντων που θητεύουν σε αντίστοιχα θεσμικά περιβάλλοντα, επισημαίνοντας πώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά εγχώριων και οργανισμών της ΕΕ μπορεί να περιστείλουν ή να προωθήσουν την ενεργοποίηση ρόλων, την πειθώ και εν τέλει μεταβολές στις προτιμήσεις και στην ταυτότητα των δρώντων, στο πλαίσιο μιας ποικιλίας θεσμών της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων λ.χ. της Επιτροπής, των ομάδων εργασίας του Συμβουλίου ή του COREPER²⁵⁶ (βλ. συνθετικά στα Checkel, 2001b, σελ. 7 και Checkel, 2004b, σελ. 15-6). Αυτές οι ενοράσεις, περαιτέρω, υποστηρίζονται από μία νέα γενιά μεθοδολογικά σχολαστικής έρευνας

²⁵³ T. Risse και M. Maier (2003) (eds.), *Europeanisation, Collective Identities and Public Discourses*, Draft Final Report submitted to the European Commission, Florence: European University Institute and Robert Schuman Centre for Advanced Studies (17 Φεβρουαρίου), σελ. 1-137, όπως αναφέρεται στο Checkel, 2006, σελ. 25.

²⁵⁴ M. Egeberg (1999), 'Transcending Intergovernmentalism? Role and Identity Perceptions of National Officials in EU Decision-Making', *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, No 3, σελ. 456-474' Idem (2000), *What Organisation Tells Us about Preference and Identity Formation: EU Committees and National Officials*, εργασία για το ARENA/IDNET First Project Workshop, Universitetet i Oslo' Idem (2004), 'An Organisational Approach to European Integration: Outline of a Complementary Perspective', *European Journal of Political Research*, Vol. 43 (March), σελ. 199-219, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2001b, σελ. 7 και Idem, 2004b, σελ. 15.

²⁵⁵ L. Hooghe, "Top Commission Officials on Capitalism: An Institutionalist Understanding of Preferences" στο M. Aspinwall και G. Schneider (2001) (eds), *The Rules of Integration: Institutionalist Approaches to the Study of Europe*, όπ. π.' idem (2002), *The European Commission and the Integration of Europe: Images of Governance*, Cambridge: Cambridge University Press και idem (2004), "Many Roads Lead to International Norms, but Few via International Socialisation" στο *International Institutions and Socialisation in Europe*, J.T. Checkel (eds.), Oslo: University of Oslo, Unpublished manuscript, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ. 16.

²⁵⁶ Για τον M. Westlake (1995, σελ. 294-296 στο Bátora, 2006, σελ. 19), υπάρχουν καταρχήν τέσσερα είδη διαπραγματευτών στα πλαίσια του COREPER: 1) Τα κράτη-μέλη, 2) η Προεδρία της ΕΕ, 3) η Επιτροπή και 4) το Ευρωκοινοβούλιο (που συμμετέχει έμμεσα)· οι τρεις τελευταίοι καθιστούν αυτές τις διαπραγματεύσεις κάτι παραπάνω από μια αμιγώς διακυβερνητική υπόθεση. Τα εθνικά συμφέροντα των κρατών-μελών προσαρμόζονται εντός ενός θεσμικού πλαισίου που δέχεται τις «υπερκρατικές» εισροές της Επιτροπής, τις παρεμβάσεις του Ευρωκοινοβουλίου, καθώς και τις προσπάθειες συντονισμού της Προεδρίας. Η τελευταία, εκτός από το να προάγει τα δικά της συμφέροντα, παίζει το ρόλο του διαμεσολαβητή στις σχέσεις με το Ευρωκοινοβούλιο, του οποίου οι εκπρόσωποι δεν συμμετέχουν με φυσική παρουσία στις συνεδρίες του COREPER (Bátora, 2006, σελ. 19). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί σε αυτό το περιβάλλον ότι υπάρχει μία σύγκρουση πολιτισμών και συλλογιστικών περί καταλληλότητας μεταξύ των αντιπροσώπων των κρατών-μελών – των διπλωματών – και των εκπροσώπων της Επιτροπής, καθώς η τελευταία, όπως επισημαίνει ο Egeberg (2002, σελ. 10-13 στο Bátora, όπ. π.), διέπεται από μια ισχυρώς υπερκρατική κουλτούρα, όπου η απερίφραστη προώθηση των εθνικών συμφερόντων θεωρείται ανάρμοστη. Όπως σημειώνει ο Egeberg (2002, σελ. 12-13 στο Bátora, όπ. π.), περαιτέρω, επειδή οι εθνικοί λομπίστες επιχειρούν να πλησιάσουν τους Επιτρόπους της εθνικότητάς τους, η Επιτροπή εφαρμόζει τυπικούς κανόνες που απαγορεύουν στους τελευταίους να λαμβάνουν οδηγίες από τις εθνικές κυβερνήσεις. Η ίδια αντιμετώπιση προς τα εθνικά συμφέροντα επιφυλάσσεται και για τις 300-400 επιτροπές της Επιτροπής. Οι εκπρόσωποι των κρατών-μελών που τις παρακολουθούν αναμένεται ότι θα συμπεριφέρονται ως ανεξάρτητοι εμπειρογνώμονες και όχι ως εκπρόσωποι των εθνικών τους κυβερνήσεων και οι περισσότεροι από αυτούς δεν φαίνεται, πράγματι, να έχουν πρόβλημα με αυτό, καθώς η εθνική διοίκηση τους χρησιμοποιεί για να πλαισιώνουν ζητήματα σε κλαδικούς και λειτουργικούς όρους και όχι σε όρους εθνικών συμφερόντων (Egeberg, σελ. 22-24 στο Bátora, όπ. π.). Ομοίως, το Κοινοβούλιο και ως ένα βαθμό και η Προεδρία της ΕΕ διέπονται από διαφορετικές λογικές καταλληλότητας από αυτές των κρατών-μελών (Bátora, σελ. 19-20).

σχετικά με την κοινωνικοποίηση στους κεντρικούς θεσμούς της ΕΕ (Beyers, 1998, 2003²⁵⁷ Beyers και Dierickx, 1997, 1998²⁵⁸ Lewis, 2003a,b²⁵⁹) αλλά και από τα συμπεράσματα του Olsen (2002) στο πλαίσιο της βιβλιογραφίας του εξευρωπαϊσμού, που μελετά την επίδραση της ΕΕ στα κράτη-μέλη. Οι έρευνες αυτές συνολικά έχουν καταδείξει με συνέπεια ότι η πιθανότητα μεταστροφής των προτιμήσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο επηρεάζεται καθοριστικά από το βαθμό της πρωταρχικής, εθνικής πρώιμης κοινωνικοποίησης (βλ. συνθετικά στα Checkel, 2001b, σελ. 7 και Checkel, 2004b, σελ. 2, 4, 6, 15). Ειδικότερα, η Hooghe υποστηρίζει ότι, παρά το γεγονός ότι η στήριξη στο ευρωπαϊκό όραμα εντός της ΕΕ είναι μεγάλη, αυτό δεν έχει να κάνει τόσο με μετατόπιση προτιμήσεων ή εσωτερίκευση νέων αξιών (Checkel, 2004b, σελ. 17-8). Αντ'αυτού, οι κορυφαίοι αξιωματούχοι αποδέχονται τις νόρμες της Επιτροπής ενόσω οι εθνικές τους εμπειρίες τους ωθούν προς αυτή την κατεύθυνση (βλ. επίσης Beyers 2003 και Egeberg 2004 στο Checkel, 2004b, σελ. 18). Όπως επισημαίνει η Hooghe (2004, σελ. 1-2 στο Checkel, 2004b, σελ. 18), «αυτοί οι κατά κάποιο τρόπο *Ευρωπαίοι* γραφειοκράτες αντλούν τα πρότυπά τους από το *εθνικό* τους περιβάλλον».²⁶⁰

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Checkel (2006), παρά τα εμπειρικά αυτά δεδομένα, το πεδίο εξακολουθεί να παραμένει συνολικά υποτυπωδώς θεωρητικοποιημένο στο βαθμό που οι ως άνω αποτελούν ad-hoc μελέτες που δεν τοποθετούνται υπό την αιγίδα ενός ευρύτερου και συστηματικού κονστρουκτιβιστικού επιχειρήματος. Ευεπίφορο χαρακτηρίζεται το γεγονός ότι τα επιχειρήματα σχετικά με τη σημασία των εσωτερικών πολιτικών δρώμενων στην

²⁵⁷ J. Beyers (1998), “Where does Supranationalism Come from? The Ideas Floating through the Working Groups of the Council of the European Union”, paper presented at the Third Pan-European Conference on International Relations, Vienna (September) και Idem (2003), “Multiple Embeddedness and Socialisation in Europe: The Case of EU Council Officials”, όπως αναφέρονται στα Checkel, 2001b, σελ. 7 και Idem, 2004b, σελ. 6.

²⁵⁸ J. Beyers και G. Dierickx (1997), ‘Nationality and European Negotiations: The Working Groups of the Council of Ministers’, *European Journal of International Relations*, Vol. 3 (December), No 4, σελ. 435-471 και idem (1998), ‘The Working Groups of the Council of the European Union: Supranational or Intergovernmental Negotiations?’, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 36, 289-317, όπως αναφέρονται στο Trondal, 1999, σελ. 11.

²⁵⁹ J. Lewis (2003a), “Nesting Identities in Brussels: Socialisation and Everyday Decision-Making in the European Union” στο *International Institutions and Socialisation in Europe*, όπ. π. και Idem (2003b), ‘Institutional Environments and Everyday Decision Making: Rationalist or Constructivist?’, *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. 1/2 (February/March), σελ. 97-124, όπως αναφέρονται στο Checkel, 2004b, σελ. 15.

²⁶⁰ Όπως επισημαίνει και ο Checkel (2004b, σελ. 18), η επισκόπηση στη βάση συνεντεύξεων και η στατιστική τους επεξεργασία θα πρέπει να συμπληρωθεί και από μελέτες περίπτωσης ποιοτικού χαρακτήρα. Ωστόσο, τα προκαταρκτικά της συμπεράσματα προβληματίζουν, δεδομένου ότι και στο πυκνό και βαθιά θεσμικοποιημένο περιβάλλον της Επιτροπής, τα επιχειρήματα μπορεί να πάρουν λάθρον κατευθύνσεις αν αποτύχουν να ελέγξουν τις επιρροές από τα εθνικά περιβάλλοντα (ibid). Σε κάθε περίπτωση, αν διαβαστούν απομονωμένα, τα ευρήματα της Hooghe μπορεί να οδηγήσουν στη (λανθασμένη) εντύπωση ότι τίποτα δεν συμβαίνει όταν τα άτομα τοποθετούνται στην Επιτροπή. Πράγματι, ενώ η αλλαγή στις προτιμήσεις ή στις βασικές αξίες είναι σπάνια, υφίσταται σχετική τεκμηρίωση ότι η πρόσληψη στην Επιτροπή προάγει την υιοθέτηση νέων ρόλων μεταξύ των εθνικών γραφειοκρατών (Egeberg, 2004, σελ. 211-14 στο Checkel, 2004b, σελ. 18).

κονστρουκτιβιστική έρευνα της ΕΕ φαίνεται ότι έχουν αρχίσει να ενισχύονται. Οι μελετητές της Ενοποίησης λ.χ. έχουν αρχίσει να αναγνωρίζουν ότι η ΕΕ – και συνολικά η θεωρία σχετικά με αυτή – έχει πέσει θύμα της ίδιας τής της επιτυχίας (Checkel, 2006, σελ. 28-9). Οι προσπάθειες για την εμβάθυνση της ενοποίησης κατά την προηγούμενη δεκαετία, οι διαδικασίες συνταγματοποίησης και η μακράς διαρκείας οικονομική κρίση αναδεικνύουν μια ολοένα και μεγαλύτερη αντίσταση και κινητοποίηση ενάντια στο ευρωπαϊκό σχέδιο. Αυτό με τη σειρά του έχει οδηγήσει πολλούς εξέχοντες θεωρητικούς να προσθέσουν ένα ισχυρό στοιχείο πολιτικοποίησης, το οποίο έχει να κάνει με τα εσωτερικά πολιτικά δρώμενα, στα επιχειρήματά τους (ibid, σελ. 29). Περαιτέρω, αν δεχτούμε ότι η επιρροή των ευρωπαϊκών θεσμών έχει επιφέρει μετατοπίσεις στις βασικές ιδιότητες των δρώντων, δεν θα πρέπει να αγνοείται η σημασία του εθνικού περιβάλλοντος – όπως προαναφέρθηκε οι εθνικοί θεσμοί και παραδόσεις έχουν επηρεάσει σημαντικά το βαθμό συνεργασίας στο ευρωπαϊκό επίπεδο (Checkel, 2004b, σελ. 19). Και καθώς οι ευρωπαϊκοί θεσμοί καταπιάνονται ολοένα και περισσότερο με περιοχές πολιτικής (ιδιότητα του πολίτη, μεταναστευτική πολιτική, θεμελιώδη δικαιώματα, κτ.λ) που υπήρξαν βαθειά συγκροτητικές για το σύγχρονο έθνος-κράτος, θα μπορούσε να αναμένει κανείς ότι η σημασία των εθνικών πλαισίων θα αυξάνει – και ίσως προς μια κατεύθυνση που, συμπεριλαμβανομένων και άλλων παραγόντων, ενδέχεται να αποδυναμώνει το βάθος της συνεργασίας (ibid), όπως διαφαίνεται κι από τις πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο Schengen.

Εν κατακλείδι, η υιοθέτηση μιας συνθετικής και δυναμικής προσέγγισης θα ωφελήσει συνολικά την κονστρουκτιβιστική έρευνα για την ΕΕ και την Ευρώπη γενικά. Αφενός η εστίαση στις αλληλοδιασταυρούμενες επιδράσεις (κεντρικών θεσμών και κρατών-μελών) θα κρατήσει το ενδιαφέρον στη διαδικασία και τους δρώντες – όπου και πρέπει ορθώς να βρίσκεται, δεδομένων και των σχετικών προκαταλήψεων σχετικά με την έμφαση στη δομή της σχετικής κονστρουκτιβιστικής βιβλιογραφίας (Checkel, 2006, σελ. 28).²⁶¹ Αφετέρου η εκατέρωθεν διασταύρωση των κονστρουκτιβιστικών προσεγγίσεων είναι δυνατό να προειδοποιήσει τους στοχαστές που ασχολούνται με την κοινωνικοποίηση των δρώντων στην ΕΕ για ένα αντικείμενο που λίγο έχουν εξετάσει στις αναλύσεις τους – τα αποτελέσματα της ανατροφοδότησης (feedback

²⁶¹ Όπως σημειώνει ο Checkel (2006, σελ. 28), αυτό είναι γεγονός τόσο στις μελέτες των συμβατικών κονστρουκτιβιστών για την κοινωνικοποίηση στην Ένωση (Checkel, 2005a) όσο και στις αναλύσεις των ερμηνευτικών που προσφέρουν κυρίως δομικές ενοράσεις για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας – με έμφαση είτε στα σχήματα λόγου (Rosamond, 2005) είτε στις δημόσιες σφαίρες (Fossum και Trenz, 2005). Βλ. επίσης την κριτική του Moravcsik, 1997, σελ. 539-40 «για τον ελλιπώς προσδιορισμένο ρόλο της μεσολάβησης» στο Checkel, 2001a, σελ. 41, σημ. 1.

loops) (ibid). Τι συμβαίνει στις ίδιες τις δομές οι οποίες φέρουν κοινωνικοποιητική δυναμική – στην Επιτροπή και στο Συμβούλιο ή στο COREPER – όταν αποπειρώνται (και ενδεχομένως αποτυγχάνουν) να κοινωνικοποιήσουν μια ομάδα-στόχο (ibid); Γιατί υπάρχει μία τάση «τα βελάκια» στην αιτιακή σχέση που αναπτύσσεται ως επιρροή (συμβατικός κονστρουκτιβισμός) να δείχνουν προς μία κατεύθυνση: Από τον ενέχοντα κοινωνικοποιητική δυναμική σε αυτόν που κείται ελατός στην κοινωνικοποίηση (ibid' βλ. και Checkel, 2001b, σελ.12).

4.4. Συμβατικός Κονστρουκτιβισμός και η Πρόκληση της Σύνθεσης στη Μελέτη της Ένωσης

Πέρα από τις όποιες αδυναμίες και όσο απομακρυνόμαστε από τους επιστημολογικούς ατραπούς, στο βαθμό που σε αυτή την κοινότητα του λόγου (την κονστρουκτιβιστική) η ακαδημαϊκή έρευνα συνεπάγεται τουλάχιστον σε επίπεδο αρχών αλλά και σχετικά με την κοινωνική οντολογία, κοινές παραδοχές και κοινή ταυτότητα, ο επιστημονικός (βλ. και Wendt, 1999 σελ. 39-40 στο Wiener, 2006, σελ. 14-5), εννοιολογικός και αναλυτικός πλουραλισμός²⁶² φαίνεται να έχει υπερισχύσει στους κόλπους της και πολλές από τις μεταθεωρητικές διαφωνίες να έχουν δώσει τη θέση τους στη θεωρητική σύνθεση.²⁶³ Σε πραγματικούς όρους, οι κονστρουκτιβιστές της ΕΕ έχουν ένα εκπληκτικό, λειτουργούν σε πραγματικό χρόνο εργαστήριο, όπου μπορούν να εγκύπτουν συστηματικά πλέον στα διάφορα ζητήματα του ενδιαφέροντός τους – την πολιτική τάξη εντός και πέραν του έθνους-κράτους, την οικοδόμηση της ευρωπαϊκής πολιτικής κοινότητας, τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας και των συμφερόντων των δρώντων (Checkel, 2006, σελ. 30) ως «συλλογική προθετικότητα» (Ruggie, 1998, σελ. 869), τις επιστημονικές κοινότητες, την επικοινωνιακή πρακτική αλλά και τις κουλτούρες των εθνικών πολιτικών ασφαλείας – που, επιπλέον, έχουν αποκτήσει μια διαπειθαρχική προοπτική. Ο εποικοδομητικός διάλογος και η ανταλλαγή απόψεων έχουν, επιπρόσθετα, αρχίσει να προκρίνουν την αμοιβαία μάθηση τόσο

²⁶² Για τη συνεισφορά του κονστρουκτιβιστικού πλαισίου στην «πολυμερή πειθαρχική επικοινωνία» βλ. περαιτέρω Wiener, 2009, σελ. 16.

²⁶³ Σε ένα πολύ σημαντικό άρθρο που άσκησε μεγάλη επιρροή στους ακαδημαϊκούς κύκλους, οι Wendt και Fearon (2002, σελ. 52-53 στο Pollack, 2006, σελ. 24) επεσήμαναν τους υφάλους που μπορεί να ενέχει η οργάνωση του πεδίου της διεθνούς θεωρίας – και κατ' επέκταση των Ευρωπαϊκών Σπουδών – γύρω από την αντιπαράθεση Ρασιοναλισμού και Κονστρουκτιβισμού.

μεταξύ Κονστρουκτιβισμού και Ρασιοναλισμού²⁶⁴ (αλλά και αναστοχαστικών προσεγγίσεων) όσο και εντός του πρώτου σε αναφορά με τις διαφορετικές εκδοχές του – κοινωνική, επιστημονική και ηθική μάθηση που αποτελεί εν τέλει και πραγματικότητα κεντρικής σημασίας στην ενόραση των κονστρουκτιβιστών.

Για να εξετάσουμε συγκριτικά την θεωρία του κονστρουκτιβισμού με πιο ορθολογικές θεωρίες, θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε τις διαδικασίες εξευρωπαϊσμού που υφίστανται εθνικοί κρατικοί αξιωματούχοι όταν συμμετέχουν σε επιτροπές και ομάδες εργασίας της ΕΕ, υπό την προοπτική της ορθολογικής επιλογής, την γνωστική προοπτική και την προοπτική της ενσωμάτωσης. Σύμφωνα με τη νεοθεσμική θεωρία, τις αποφύσεις της οποίας θα χρησιμοποιήσουμε για τη μελέτη των ευρωπαϊκών θεσμών και την πιθανότητα κοινωνικοποίησης στους κόλπους τους, τα μέλη των θεσμών περιγράφονται ως μια συλλογή από ταυτότητες, ρόλους και τρόπους συμπεριφοράς, ώστε τα διαφορετικά θεσμικά περιβάλλοντα θεωρείται ότι συμβάλλουν στην ενεργοποίηση κάποιων από αυτών και την «απενεργοποίηση» άλλων (Trondal, 1999, σελ. 8). Οι ως άνω προοπτικές διαφωνούν ουσιαστικά για το πόσο εύκολα τα μέλη των θεσμών θα μπορέσουν να δημιουργήσουν νέες ταυτότητες, αντιλήψεις περί ρόλων και τρόπους συμπεριφοράς εάν αλλάξουν θεσμικά περιβάλλοντα. Θεμελιωδώς διαφωνούν δε για το πόσο εύκολα αυτά τα στοιχεία του «εαυτού» μπορεί να διαμορφώνονται και να επαναδιαμορφώνονται (ibid). Σημειώνεται σε αυτό το σημείο ότι οι *ρόλοι* μπορούν να εκληφθούν ως κανονιστικές προσδοκίες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά (Barnett, 1993· Scott, 1995, σελ. 42· Searing, 1991 στο Trondal, 1999, σελ. 2).²⁶⁵ Οι ρόλοι είναι κάτι που έχει κανείς, ενώ η *ταυτότητα* κάτι που είναι

²⁶⁴ Βλ. σχετικά Checkel, 1998· Idem, 1999d· Idem, 2000a· Jupille και άλ., 2003· J. Checkel και A. Moravcsik (2001), 'A Constructivist Research Program in EU Studies?', *European Union Politics*, Vol. 2 (June), σελ. 219-249· T. Risse (2002), "Constructivism and International Institutions: Toward Conversations across Paradigms" στο I. Katznelson και H.V. Milner (eds.), *Political Science: The State of the Discipline*, Washington, DC: American Political Science Association και M. Aspinwall και G. Schneider (2001), *The Rules of Integration: Institutional Approaches to the Study of Europe*, Manchester: Manchester University Press.

²⁶⁵ Για τους March και Simon (1993, σελ. 10-13 στο March και Olsen, 2009, σελ. 4), το συνταίριασμα ταυτοτήτων, καταστάσεων και κανόνων συμπεριφοράς μπορεί να βασίζεται στην εμπειρία, στην ειδική εμπειρογνωμοσύνη, ή στην διαίσθηση, με την τελευταία να αποδίδεται συχνά και ως «αναγνώριση» προκειμένου να επισημανθεί η γνωστική διαδικασία της ορθής σύνδεσης μιας πράξης για την επίλυση ενός προβλήματος με την προβληματική κατάσταση στην οποία ανταποκρίνεται. Η σύζευξη αυτή μπορεί να βασίζεται στις προσδοκίες που ενέχει ένας ρόλος (Allen, 1968, σελ. 550 στο March και Olsen, 2009, σελ. 4). Η εν λόγω σύζευξη μπορεί, επίσης, να φέρει μαζί της μία υποδήλωση ουσίας, ώστε οι στάσεις, οι συμπεριφορές, τα συναισθήματα ή οι προτιμήσεις ενός πολίτη, ενός αξιωματούχου ή ενός ειδικού είναι αυτές που θεωρούνται ουσιαστικές του να είναι κανείς πολίτης, αξιωματούχος ή ειδικός – ουσιαστικές όχι με την εργαλειακή έννοια του όρου ως απαραίτητες δηλαδή για την επιτέλεση του έργου τους ή κοινωνικά αναμενόμενες, ούτε με την έννοια μιας αυθαίρετης προσδιοριστικής του όρου σύμβασης, αλλά με την έννοια ότι χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά κάποιος δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι είναι ένας σωστός πολίτης, αξιωματούχος ή ειδικός (MacIntyre, 1988 στο March και Olsen, 2009, σελ. 4). Στο σύνολό τους, ένα σύνολο κανόνων είναι αυτό που δίδει τελικά συγκεκριμένο περιεχόμενο σε συγκεκριμένες καταστάσεις τόσο σε «ηρωικές ταυτότητες»,

κανείς. Στη μελέτη που ακολουθεί, ως ρόλοι θεωρούνται οι τυπικοί ρόλοι που αναλαμβάνουν τα υποκείμενα στα εθνικά υπουργεία και οργανισμούς, ενώ οι ταυτότητες ως το αίσθημα του ανήκειν σε διάφορα μέρη αυτών των εγχώριων κυβερνητικών οργανισμών. Η σχέση μεταξύ ρόλων και ταυτοτήτων εκλαμβάνεται ως μια αδιάσπαστη αλληλουχία: Το να υιοθετεί κανείς μια ταυτότητα είναι αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης των αξιών και των στόχων που επιτάσσουν οι ρόλοι που επωμίζεται. Μολαταύτα, η έννοια της ταυτότητας είναι διανοητικά περισσότερο αμφιλεγόμενη από αυτή του ρόλου (Trondal, 1999, σελ. 2). Στο πλαίσιο της γνωστικής θεωρίας, οι ταυτότητες θεωρούνται ως λαμβάνουσες υπόψη τις συνέπειες στις εξωτερικές ομάδες, όταν αποφασίζει κανείς μεταξύ εναλλακτικών κι επιλέγει λύσεις (Simon, 1997, σελ. 284 στο Trondal, 1999, σελ. 2). Ο νεοθεσμισμός, εν αντιθέσει, αντιλαμβάνεται τις ταυτότητες ως χαρακτήρες, τρόπους σκέψης, αίσθηση της πραγματικότητας και τρόπους συμπεριφοράς σε μία πολιτεία (March και Olsen, 1995, σελ. 51 στο Trondal, 1999, σελ. 2). Οι ταυτότητες είναι ιδιότητες που «ανήκουν» στον εαυτό ώστε είναι μέρος του και δεν μπορούν να διακριθούν από αυτόν. Ως εκ τούτου, ο εν λόγω προσδιορισμός είναι πολύ πιο συμπεριληπτικός από αυτόν της γνωστικής προσέγγισης (Trondal, 1999, σελ. 2). Η ταυτοποίηση, τέλος, συνιστά θεμελιώδη μηχανισμό στην ενσωμάτωση των ομάδων και βασίζεται στην εσωτερικευμένη αποδοχή υποχρεώσεων και καθηκόντων (March και Simon, 1958 στο Olsen, 2007, σελ. 8). Οι δρώντες εσωτερικεύουν πολιτιστικά προσδιορισμένους στόχους προς εκπλήρωση, καθώς και τύπους κατάλληλων διαδικασιών για την επιδίωξη των στόχων τους. Η νομιμοποίηση, ως εκ τούτου, εξαρτάται όχι μόνο από το γεγονός εάν ή όχι καταδεικνύεται ότι οι πράξεις εκπληρώνουν κατάλληλους σκοπούς αλλά και από το εάν ή όχι οι δρώντες συμμορφώνονται στις κατάλληλες διαδικασίες, όπως τις υποδεικνύει κάθε πολιτισμός (Meyer και Rowan, 1977 στο Olsen, 2007, σελ. 8). Οι εσωτερικευμένοι κανόνες με τη σειρά τους απορρέουν ως «μαθήματα» από την κωδικοποίηση της εμπειρίας των δρώντων σε ό,τι αφορά τους κανόνες, τη θεσμική μνήμη ή την επεξεργασία πληροφοριών ενώ η εσωτερίκευση λαμβάνει χώρα διά της μόρφωσης, της κοινωνικοποίησης, της ερμηνείας και της δικαιολόγησης σε μια μεγάλη ποικιλία θεσμικών περιβαλλόντων (Olsen, 2007, σελ. 8).

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, σε αντίθεση με την γνωστική και την κονστρουκτιβιστική (της ενσωμάτωσης) προοπτική, αυτή της *ορθολογικής επιλογής* αντιλαμβάνεται τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ως προϊόν εξωγενώς προσδιορισμένων προτιμήσεων και στρατηγικών (Chong, 1996

όπως αυτές του κυβερνήτη ή του πατριώτη όσο και σε καθημερινές ταυτότητες, όπως αυτές του οποιουδήποτε λογιστή, αστυνομικού ή απλού πολίτη (March και Olsen, 2009, σελ. 8).

στο Trondal, 1999, σελ. 8). Οι θεσμικές διευθετήσεις θεωρούνται αρένες του «δούναι και λαβείν» και δεν τους αναγνωρίζεται η δυνατότητα ανεξάρτητης επιρροής στις διαδικασίες. Κατά τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι προτιμήσεις και οι ταυτότητες θεωρούνται εξαιρετικά στατικές και η δυναμική τους συνδέεται μόνο με αλλαγές στις στρατηγικές των δρώντων (Trondal, 1999, σελ. 8). Αρκετά μεγάλος όγκος βιβλιογραφίας για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό συμμαρύνονται αυτή την οπτική, καθώς εκλαμβάνει τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που απαντώνται στην ΕΕ ως διεπίπεδα παιγνία, όπου τα «εθνικά συμφέροντα» διαπλάθονται στο εγχώριο περιβάλλον κι έπειτα γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε επίπεδο ΕΕ (Moravcsik 1998· Putnam 1988 στο Trondal, 1999, σελ. 8). «Τα κράτη πρώτα προσδιορίζουν τις προτιμήσεις τους ... έπειτα συζητούν, διαπραγματεύονται ή μάχονται για συγκεκριμένες συμφωνίες» (Moravcsik, 1997, σελ. 544 στο Trondal, 1999, σελ. 8). Υπό την ορθολογική επιλογή, όταν κρατικοί αξιωματούχοι συμμετέχουν σε ευρωπαϊκές επιτροπές, οι ταυτότητες και οι αντιλήψεις για το ρόλο τους θεωρούνται ως σταθερά χαρακτηριστικά (Trondal, 1999, σελ. 8-9). Οι επιτροπές εκλαμβάνονται ως αρένες για την άρθρωση εξωγενώς προσδιορισμένων προτιμήσεων (Polsby, 1975 στο Trondal, 1999, σελ. 9). Οι προτιμήσεις, τα συμφέροντα και η αίσθηση του ανήκουν οικοδομούνται πριν από τη συμμετοχή στις επιτροπές και δεν επιδέχονται μεταβολές στο πλαίσιό τους (Trondal, 1999, σελ. 9).

Μια γνωστική αντίληψη περί των οργανωσιακών δομών με τη σειρά της, αντιλαμβάνεται τους θεσμούς ως μηχανισμούς που περιορίζουν την πολυπλοκότητα και στο πλαίσιο αυτό μπορεί να οδηγήσουν τα υποκείμενα στην ενεργοποίηση γνωστικών ρόλων (cognitive role enactment) (Chechel, 2004b, σελ. 5). Οι λήπτες των αποφάσεων έχουν πεπερασμένη προσοχή και δεν μπορούν να παρακολουθούν τα πάντα ταυτόχρονα, ήτοι δεν μπορούν να επεξεργαστούν όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες· έτσι, προκειμένου να πράξουν θα πρέπει να περιορίσουν τον όγκο τους (Trondal, 1999, σελ. 9). Η θεσμική ειδίκευση συνεπάγεται την συστηματική επιλογή συγκεκριμένης πληροφόρησης, εκτιμήσεων και ερεθισμάτων, γεγονός που συντελεί και στη συστηματική προκατάληψη των αντιλήψεων περί ταυτοτήτων, ρόλων και τρόπων δράσης από την πλευρά των συμμετεχόντων στο θεσμό (Schattschneider, 1960 στο Trondal, 1999, σελ. 9). Η θεώρηση της γνωστικής προσέγγισης συγκλίνει με την υπόθεση του Wendt σχετικά με τους κοινωνικοποιημένους δρώντες: Οι ταυτότητες, οι ρόλοι και οι κώδικες συμπεριφοράς (επανα)κατασκευάζονται κατά την αλληλόδραση (Trondal, 1999, σελ. 9). Όταν οι δρώντες αλλάζουν περιβάλλον στο πλαίσιο του οποίου αλληλεπιδρούν, οι διαδραστικές διαδικασίες

αλλάζουν επίσης, χωρίς να επηρεάζονται από τα προγενέστερα περιβάλλοντα διάδρασης. Σε συνέπεια με αυτό το επίχειρημα, εάν τα μέλη ενός θεσμού αποχωρήσουν από αυτόν σε μία μέρα και υπαχθούν σε έναν άλλο, οι ταυτότητες, οι αντιλήψεις περί του ρόλου τους και ο τρόπος συμπεριφοράς τους θα αλλάξει επίσης σε μια μέρα (ibid). Σύμφωνα, επίσης, με τη γνωστική προσέγγιση, η έκθεση σε νέα πληροφόρηση ως αποτέλεσμα της έκθεσης σε νέες θεσμικές/οργανωτικές αρχές, μπορεί να επηρεάσει τις διαδικασίες αναζήτησης και την κατανομή της προσοχής των συμμετεχόντων. Κρατικοί αξιωματούχοι που συμμετέχουν σε επιτροπές εμπειρογνομόνων της Επιτροπής μπορεί, έτσι, να εκτίθενται σε διαφορετικά ερεθίσματα από αυτά στα οποία εκτίθενται αξιωματούχοι που συμμετέχουν σε ομάδες εργασίας του Συμβουλίου. Η διαφοροποίηση αυτή, παρόλα αυτά, είναι πιθανό να αμβλύνεται χάρις στο γεγονός ότι αμφιλεγόμενες αρχές παρουσιάζονται σε κάθε επιτροπή όσο και στις ομάδες εργασίας καθώς και λόγω του ό,τι αρκετοί αξιωματούχοι συμμετέχουν συχνά οι ίδιοι τόσο στις επιτροπές της Επιτροπής όσο και στις ομάδες εργασίας του Συμβουλίου (ibid, σελ. 11). Όπως έχει δε υποστηριχθεί από τις εμπειρικές μελέτες των Beyers (1998), Egeberg (1999) και Hooghe (1999),²⁶⁶ η επιρροή του ευρωπαϊκού θεσμικού περιβάλλοντος ρυθμίζεται καθοριστικά από το εθνικό θεσμικό περιβάλλον που συνιστά και την πρωταρχική θεσμική σύνδεση των κρατικών αξιωματούχων (Barnett, 1993 στο Trondal, 1999, σελ. 11). Όπως αναφέρει ο Trondal (1999, σελ. 12), συνεπώς με την έμφαση των Finnemore και Sikkink (1998) καθώς και του Checkel (1999, σελ. 549 και 1999d, σελ. 10) στη (νεολειτουργική) σημασία της διάρκειας της έκθεσης στις κανονιστικές δομές, η γνωστική προσέγγιση υποθέτει, επιπρόσθετα, ότι θα πρέπει να υφίσταται μια θετική σχέση μεταξύ της χρονικής διάρκειας και της εντατικότητας της αλληλόδρασης των συμμετεχόντων στο θεσμό και της δυνατότητας κοινωνικοποίησής τους σε κάποιους ρόλους και αντιλήψεις περί ταυτότητας (Berger και Luckmann, 1966). Η εντατική συμμετοχή, επομένως, σε έναν ευρωπαϊκό θεσμό μπορεί να αμβλύνει τα θεσμικά σύνορα μεταξύ αυτού και της εγχώριας κεντρικής διοικητικής μονάδας (Risse-Kappen, 1996 στο Trondal, 1999, σελ. 12). Η έννοια της κοινωνικής αλληλόδρασης είναι υπόρρητη εδώ. Αναφέρεται, ωστόσο, σε αυτό το σημείο ότι λαμβανομένου υπόψη ότι ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός ασχολείται ιδιαίτερα με την εν λόγω

²⁶⁶ J. Beyers (1998), 'How Supranational is Supranationalism? National and European Socialisation of Negotiators in the Council of Ministers', *Acta Sociologica*, Vol. 33, No 4, σελ. 378-408. Egeberg, 'Transcending Intergovernmentalism? Role and Identity Perceptions of National Officials in EU Decision-Making', όπ. π. και Hooghe (1999), 'Supranational Activists or Intergovernmental Agents? Explaining the Orientations of senior Commission officials towards European Integration', *Comparative Political Studies*, Vol. 32, No 4, σελ. 435-463, όπως αναφέρονται στο Trondal, 1999, σελ. 11.

έννοια, η θεσμική θεωρία δίδει την πρωτοκαθεδρία στις ίδιες τις *θεσμικές δομές* στο πλαίσιο των οποίων προκύπτει η διάδραση (Trondal, 1999, σελ. 12) και όχι στη διαδικασία. Συνολικά, μια σημαντική ενόραση της γνωστικής προσέγγισης είναι ότι οι δρώντες μπορεί να είναι προ-κοινωνικοποιημένοι όταν εισάγονται σε νέα θεσμικά περιβάλλοντα, όταν, όμως, αλλάζουν θεσμικά πλαίσια, οι ταυτότητες, οι αντιλήψεις τους περί ρόλων και οι τρόποι δράσης τους μπορεί να μεταβληθούν σχετικά εύκολα ως επακόλουθο της έκθεσής τους σε νέα πληροφόρηση (ibid). Αυτά τα χαρακτηριστικά του «εαυτού» μεταβάλλονται και προκαταλαμβάνονται ή κατευθύνονται με συγκεκριμένους τρόπους. Μολαταύτα, όταν μετά την αλλαγή θεσμικής σύνδεσης, η συμμετοχή στον «παλιό οργανισμό» διατηρείται, οι διαδικασίες μεταβολής καταλήγουν σε αδράνεια λόγω του γεγονότος ότι το μέλος εκτίθεται σε αρκετά σύνολα πληροφόρησης ταυτόχρονα. Το ζήτημα της θεσμικής αδράνειας, όμως, γίνεται πληρέστερα κατανοητό υπό την προσέγγιση της ενσωμάτωσης – εγγύτερη στην κονστρουκτιβιστική οπτική (ibid).

Όταν οι θεωρητικοί φακοί πλησιάζουν προς την κοινωνιολογική θεσμική προσέγγιση, η εργαλειακή λογική μετατοπίζεται προς μια συλλογιστική σε όρους καταλληλότητας. Κι ενώ η προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής βασίζεται σε μια υπόθεση ορθολογικής συλλογιστικής, κι η γνωστική προσέγγιση σε μια λανθάνουσα υπόθεση «περιορισμένης ορθολογικότητας» (bounded rationality),²⁶⁷ η *κονστρουκτιβιστική προσέγγιση* βασίζεται σε μια υπόθεση που πάει πέρα από αυτές τις συλλογιστικές (March και Olsen, 1989 στο Trondal, 1999, σελ. 13) – στην λογική της «επικοινωνιακής ορθολογικότητας» (Checkel, 2004b, σελ. 2). Η κεντρική συλλογιστική είναι η συνταίριαξη ταυτοτήτων και ρόλων με συγκεκριμένες καταστάσεις. Οι άνθρωποι και κατ' επέκταση οι κρατικοί αξιωματούχοι είναι «πολλαπλοί εαυτοί» με πολλαπλές ταυτοποιήσεις, ρόλους και κώδικες συμπεριφοράς. Το στοιχείο που επιστρατεύεται, στο πλαίσιο αυτών, καθορίζεται από το ποιος αντιλαμβάνεται ότι είσαι και σε ποια κατάσταση θεωρείς ότι βρίσκεσαι ανά περίπτωση. «Τι θεωρώ κατάλληλο εξαρτάται σε κάποιο βαθμό από το ποιος είμαι και πως βλέπω τον εαυτό μου» (Risse και Sikkink, 1999, σελ. 14 στο Trondal, 1999, σελ. 13). Η βασική πρακτική εδώ είναι η σύζευξη του ρεπερτορίου των ταυτοτήτων, των ρόλων και των τρόπων δράσης με συγκεκριμένες (θεσμικές) καταστάσεις (Trondal, 1999, σελ. 13). Υπό την γνωστική προσέγγιση και την προοπτική της ορθολογικής επιλογής, οι λήπτες αποφάσεων έχουν

²⁶⁷ Έργα που συνδέεται με τη «γνωστική ορθολογικότητα» είναι τα J. Elster (1983), *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge, UK: Cambridge University Press και S. Herbert (1991), 'Bounded Rationality and Organisational Learning', *Organisation Science*, Vol. 2, No 1, σελ. 125–134.

να υποθέσουν σχετικά με τις μελλοντικές συνέπειες και τις μελλοντικές προτιμήσεις πριν πράξουν.

Υπό την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, εντούτοις, οι λήπτες αποφάσεων έχουν να εικάσουν σχετικά α) με τη φύση της κατάστασης στην οποία βρίσκονται και β) τις κατάλληλες αποκρίσεις σε αυτή την κατάσταση (ibid). Τα θεσμικά συνόρα θεωρούνται κάτι παραπάνω από διαμεσολαβητές εστίασης της προσοχής υπό την πληθώρα της πληροφόρησης. Γίνονται, επίσης, αντιληπτά ως «τυπικές, γνωστικές, δημογραφικές, ιστορικές και συμβολικές διευθετήσεις» (Egeberg, 1994, σελ. 85 στο Trondal, 1999, σελ. 13). Μεγαλώνουν, αναπτύσσονται και πεθαίνουν μέσω μακροσκελών «ιστορικών διαδικασιών ερμηνείας, μάθησης και συνήθειας» (Olsen, 1995, σελ. 28 στο Trondal, 1999, σελ. 13). Η χάραξη και η επαναχάραξη των θεσμικών συνόρων εδώ επηρεάζει τη συμπεριφορά που συνδέεται με τη λήψη αποφάσεων όχι μόνο στη βάση των διαδικασιών αναζήτησης πληροφόρησης αλλά και σε αυτή της σύζευξης ταυτοτήτων και αντιλήψεων περί ρόλων με συγκεκριμένες καταστάσεις. Υπό την κοινωνιολογική προσέγγιση, οι διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων και ρόλων και η παράλληλη εξέλιξη αυτών των στοιχείων ενέχει συγκρούσεις και είναι πολύ πιο περίπλοκη από όσο υποθέτει η γνωστική προσέγγιση, ώστε και δεν μπορούν να μετασχηματιστούν «εν μία νυκτί». Οι εν λόγω διαδικασίες συνεπάγονται πολλά περισσότερα από την κατανομή και την επανακατανομή της προσοχής. Συνεπάγονται, επιπλέον, τον καθορισμό του εαυτού και των Άλλων, των «εντός» και των «εκτός», των εχθρών και των φίλων (March και Olsen, 1995 στο Trondal, 1999, σελ. 13).

Σε πολλά περιβάλλοντα, τα υποκείμενα προβληματίζονται προκειμένου να επιλύσουν διφορούμενα τα οποία συνδέονται με τη ρευστότητα εναλλακτικών εννοιών που προσφέρονται για τον εαυτό τους, την κατάσταση στην οποία βρίσκονται αλλά και σχετικά με τις επιταγές καταλληλότητας της δράσης τους στο πλαίσιο της δεδομένης κατάστασης – ώστε τα ίδια πασχίζουν για το πώς θα κατηγοριοποιήσουν τον εαυτό τους και τους Άλλους – ποιοι είναι και τι είναι – και τι συνεπάγεται αυτή η κατηγοριοποίηση για την εκάστοτε κατάσταση (March και Olsen, 2009, σελ. 8). Οι ταυτότητες που συνδέονται με τις εθνικές διοικήσεις δε, θεωρούνται ιδιαίτερα κρίσιμες ως προς την αντίληψη του εαυτού και την πλαισίωση των Άλλων, καθιστώντας τον επανακαθορισμό ταυτοτήτων σχετικά δύσκολο (Trondal, 1999, σελ. 13). Υπό την προσέγγιση της ενσωμάτωσης, οι εθνικοί αξιωματούχοι μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολίες όταν εισέλθουν για πρώτη φορά σε επιτροπές εμπειρογνομώνων ή σε ομάδες εργασίας στο επίπεδο της ΕΕ. Το θεσμικό περιβάλλον μπορεί να τους φανεί πολύ καινούργιο, καθιστώντας το δύσκολο να

αποφασίσουν ποια ταυτότητα και ποιο ρόλο να επιστρατεύσουν. Η κατάσταση και η κατάλληλη απόκριση μπορεί να φανούν αμφιλεγόμενα στον δρόμο (March, 1994, σελ. 137 στο Trondal, 1999, σελ. 13). Οι παράγοντες που συντελούν στο να καταστήσουν το θεσμικό περιβάλλον του ευρωπαϊκού θεσμού ανοίκειο είναι πολλοί: Οι επιτροπές πραγματοποιούνται μακριά από το κράτος-μέλος, οι αίθουσες συναντήσεων είναι μεγάλες και το περιβάλλον πολυεθνικό και πολύγλωσσο. Οι συναντήσεις στις επιτροπές της ΕΕ είναι διαφορετικές στον χρόνο και στο χώρο από τις συναντήσεις για τη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο των εγχώριων κυβερνητικών θεσμών.

Σε αυτό το περιβάλλον, η ρευστότητα για το ποια ταυτότητα και ρόλος θα πρέπει να επιστρατευτούν ενεργοποιεί μια λογική του «πιο πρόσφατου», υπό την οποία οι πιο πρόσφατες ταυτότητες, ρόλοι και τρόποι συμπεριφοράς είναι πιθανό να ενεργοποιηθούν ξανά (March, 1994, σελ. 70 στο Trondal, 1999, σελ. 13). Έτσι, ισχύει η συμφυής πιθανότητα της επιστράτευσης των ταυτοτήτων και των ρόλων που είναι συμβατοί με αυτά που επιστρατεύτηκαν στο εγχώριο περιβάλλον – υπόθεση που ενισχύεται εάν ο αξιωματούχος βρίσκεται ψηλά στην ιεραρχία του κυβερνητικού θεσμού ή έχει μικρή ή καθόλου εμπειρία συμμετοχής σε διεθνείς οργανισμούς ή στις επιτροπές της ΕΕ (Beyers, 1998 στο Trondal, 1999, σελ. 13-4). Όπως σημειώνει ο Trondal (1999, σελ. 14), ο Beyers (1998) έχει καταδείξει ότι οι στάσεις απέναντι στην ευρωπαϊκή ενοποίηση αντικατοπτρίζουν τις πρότερες εμπειρίες της κοινωνικοποίησης στο εθνικό επίπεδο, ενώ, ομοίως, οι Feld και Wildgen (1975) και Scheinman και Feld (1972) έχουν επισημάνει ότι οι διαδικασίες επανακοινωνικοποίησης των εθνικών δημοσίων υπαλλήλων στην «ευρωπαϊκή ιδέα» δεν είναι εύκολες.²⁶⁸ Από την άλλη, η πιθανότητα ενεργοποίησης νέων ταυτοτήτων και ρόλων μπορεί να επηρεαστεί αμιγώς από τη διάρκεια της συμμετοχής στις επιτροπές της ΕΕ. Σε αυτό το σημείο και πάλι οι κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν τη σημασία της κοινωνικής αλληλόδρασης στο περιβάλλον των θεσμών, ενώ οι θεσμιστές τη σημασία των ίδιων των θεσμικών δομών ως διαμεσολαβητών της δράσης. Η εκτεταμένη συμμετοχή στο θεσμό, σε κάθε περίπτωση, είναι πιθανό να καταστήσει το «νέο» θεσμικό περιβάλλον οικείο στον συμμετέχοντα (Trondal, 1999, σελ. 14).

Τι είναι αρμόζον και ποια ταυτότητα και ρόλος είναι κατάλληλα να επιστρατευτούν στο επίπεδο της ΕΕ καθίσταται λιγότερο ρευστό και αμφιλεγόμενο, καθώς και αυτό το επίπεδο

²⁶⁸ W. J. Feld και J. K. Wildgen (1975), 'National Administrative Elites and European Integration. Saboteurs at Work?', *Journal of Common Market Studies*, XIII, σελ. 244-265 και L. Scheinman και W. Feld (1972), 'The European Economic Community and National Civil Servants of The Member States', *International Organisation*, Vol. 26, σελ.121-135, όπως αναφέρονται στο Trondal, 1999, σελ. 14.

εσωτερικεύεται ως μέρος του εαυτού. Λόγω δε της εντατικής και εκτεταμένης συμμετοχής στο ευρωπαϊκό επίπεδο, η πιθανότητα επιστράτευσης αυτών των «νέων» ταυτοτήτων και ρόλων στο εθνικό επίπεδο επίσης ενισχύεται (ibid). Στη βάση της αρχής του «πιο πρόσφατου» και όπως έχουν επαληθεύσει εμπειρικά ο Checkel (1998a) και οι Caporaso, Cowles and Risse (1999), γράφει ο Trondal (1999, σελ. 14), εάν κάποιοι συμμετέχοντες παρακολουθούν τις επιτροπές συχνά, είναι προϊστάμενοι, εάν οι ίδιοι συμμετέχοντες συναντώνται μεταξύ τους συχνά και εάν κάθε μέλος αφιερώνει γενικά μεγάλο μερίδιο του χρόνου του στη συμμετοχή του στο εν λόγω περιβάλλον, η πιθανότητα ενισχύεται ότι οι ταυτότητες και οι ρόλοι που επιστρατεύονται σε αυτές τις επιτροπές θα ενεργοποιηθούν εξίσου όταν αυτό επιστρέψει στη θέση του στο εθνικό υπουργείο ή οργανισμό. Σχετικά με τη μονιμότητα και την ανθεκτικότητα αυτών των διαδικασιών αλλαγής, η επίδραση της συμμετοχής στο επίπεδο της ΕΕ θεωρείται ότι έχει πιο μακροχρόνιο αποτέλεσμα από ό,τι υπό τη γνωστική προσέγγιση. Το επιχείρημα της οπτικής της ενσωμάτωσης είναι ως εκ τούτου συνεπές με την κονστρουκτιβιστική έννοια της αδράνειας που σχετίζεται με τις αλλαγές στις ταυτότητες και τους ρόλους των δρώντων. Αυτά τα στοιχεία του εαυτού, όπως επισημαίνει ο Trondal (1999, σελ. 5), θεωρούνται γενικά ανθεκτικά στην αλλαγή, τουλάχιστον έως ότου εισέλθει στη συζήτηση ο «μηχανισμός» της αλληλόδρασης (Checkel 1999d, Risse 2000), όπως αυτός συνδέεται με τις διαδικασίες της επιχειρηματολόγησης, της διαβούλευσης, της πειθούς και παρεμφερών εννοιών, ως συνθηκών με ευρεία επιρροή στην κοινωνική (και πολιτική) ζωή.

Συνοπτικά, υπό την προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής, οι επιτροπές της ΕΕ γίνονται αντιληπτές ως αρένες για τη διεξαγωγή μαχών και την εξεύρεση συμβιβασμών (ibid, σελ. 8), υπό τη γνωστική προσέγγιση ως μεσολαβητές διευκόλυνσης (ibid, σελ. 9) και υπό την προσέγγιση της ενσωμάτωσης (κοινωνιολογική προσέγγιση) ως αργοί μετασχηματιστές του «εαυτού» των δρώντων (ibid, σελ. 12). Συνολικά, σε σχέση με τη δυναμική της διαμόρφωσης ταυτοτήτων, αντιλήψεων περί ρόλων και τρόπων δράσης, οι συμβατικοί κονστρουκτιβιστές φαίνεται ωστόσο να δέχονται την ύπαρξη και των τριών – πολύ διαφορετικών μηχανισμών²⁶⁹ – αυτών της ορθολογικής επιλογής, των γνωστικών μηχανισμών, καθώς βέβαια και των μηχανισμών

²⁶⁹ Αναφέρεται εδώ ότι ο Checkel (2004b, σελ. 3) χρησιμοποιεί την έννοια του «μηχανισμού» ως «ένα σύνολο υποθέσεων που θα μπορούσαν να εξηγούν κάποια κοινωνικά φαινόμενα, εξήγηση σε αναφορά με τις διαδράσεις μεταξύ υποκειμένων με άλλα υποκείμενα, ή μεταξύ υποκειμένων και κάποιων κοινωνικών συσσωματώσεων». Αυτή η γλώσσα για τους μηχανισμούς θεωρείται από τον ίδιο ιδιαίτερα χρήσιμη ως προς την απομείωση της χρονικής καθυστέρησης μεταξύ της εισροής και της εκροής, μεταξύ της αιτίας και του αποτελέσματος (Hedstroem και Swedberg, 1998, σελ. 25, 32-33 στο Checkel, 2004b, σελ. 3).

ενσωμάτωσης (ibid, σελ. 5), και αντίστοιχα της ορθολογικής συλλογιστικής, της περιορισμένης σε όρους πληροφόρησης λογικής και της επικοινωνιακής λογικής.

Αρκετές συνεισφορές στην κονστρουκτιβιστική βιβλιογραφία επισημαίνουν μηχανισμούς εν πολλοίς συναφείς με αυτούς της προσέγγισης της *ορθολογικής επιλογής* (βλ. κυρίως στον Checkel). Όπως αναφέρει ο Trondal (1999, σελ. 5), ο Adler (1997) λ.χ. αναφέρεται στην επιρροή αυταρχικών δρώντων ως προς το να καθιστούν κάποια κοινωνικά φαινόμενα ως δεδομένα, οι Wendt (1994 και 1996) και Checkel (1998) συζητούν τη σημασία συνειδητών στρατηγικών εκ μέρους των αλληλεπιδρώντων υποκειμένων ενώ οι Risse και Sikkink (1999, σελ. 5) μιλούν για εργαλειακή προσαρμογή και στρατηγική διαπραγμάτευση. Υπό την προοπτική της ορθολογικής επιλογής, οι ταυτότητες, οι αντιλήψεις περί ρόλων και οι κώδικες συμπεριφοράς υπόκεινται στις στρατηγικές και τα συμφέροντα εμπρόθετων δρώντων. Οι δυνατότητες επαναδιαμόρφωσης αυτών των ιδιοτήτων του εαυτού είναι περιορισμένες. Εν αντιθέσει, η δυνατότητα μεταστροφής των κινήτρων καθώς ο δρώντας αλλάζει κοινωνικά πλαίσια θεωρείται ως πιο πιθανή. Όπως έχει προαναφερθεί, οι ταυτότητες και οι αντιλήψεις περί ρόλων σε κάθε περίπτωση θεωρούνται ως σταθερά χαρακτηριστικά του εαυτού ώστε και δεν επηρεάζονται από την κοινωνική αλληλόδραση (Trondal, 1999, σελ. 5).

Συνεπώς και με την προοπτική της κοινωνικής ψυχολογίας, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός αντλεί, επίσης, πολλά στοιχεία από την *γνωστική θεωρία* που επικεντρώνεται στα γνωστικά σχήματα, τη γνωστική εξέλιξη, την άντληση μαθημάτων, την πειθώ, τη διαβούλευση και την επιχειρηματολόγηση ως διαδικασιών που προσδιορίζονται από την απόκτηση και την κατανομή της πληροφορίας (Adler, 1997· Checkel 1998, 1998a, 1999, 1999d· Finnemore και Sikkink, 1998, σελ. 31· Klotz, 1995, σελ. 32 και Wendt 1994 στο Trondal, 1999, σελ. 5-6). Λαμβανομένου υπόψη ότι η προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής θεωρεί το «αυτονόητο» ως αποτέλεσμα ενσυνείδητων στρατηγικών, η γνωστική θεωρία αντιλαμβάνεται αυτά τα φαινόμενα ως απορρέοντα από την επιλεκτική έκθεση στην πληροφόρηση, όπως συνδέεται με την αναζήτηση που πραγματοποιεί σχετικά ο δρώντας (βλ. λ.χ. Hopf, 1998 στο Trondal, 1999, σελ. 6).

Υπό τη γνωστική προοπτική, τόσο στη θεωρία των οργανώσεων όσο και σε αυτή της επικοινωνίας λ.χ., οι πυλωροί ελέγχουν μεροληπτικά την πληροφορία που θα «περάσει» σε αυτούς που λαμβάνουν τις αποφάσεις (March και Olsen, 1995 στο Trondal, 1999, σελ. 6) ή στον ακροατή, αντίστοιχα. Οι γνωστικές δομές διευκολύνουν τα πράγματα όπου επικρατεί

πολυπλοκότητα και με αυτό τον τρόπο επιτρέπουν στο υποκείμενο να απομειώσσει ένα εξαιρετικά σύνθετο περιβάλλον σε έναν διαχειρίσιμο αριθμό εννοήματων κατηγοριών (Markus και Zajonc, 1984, σελ. 143 στο Trondal, 1999, σελ. 6). Η συστηματική έκθεση σε σύνολα πληροφορίας θα παράξει συγκεκριμένα αποτελέσματα ώστε η διαμόρφωση και επαναδιαμόρφωση των ταυτοτήτων, των αντιλήψεων περί ρόλων και των προτύπων συμπεριφοράς μοιάζει σχετικά εύκολη (Trondal, 1999, σελ. 6). Επανοργανώνοντας τη ροή της πληροφόρησης – ως σύνολο ερεθισμάτων στα οποία εκτίθεται το υποκείμενο – θα αλλάξουν και τα αποτελέσματα στις ταυτότητες, στους ρόλους και στη συμπεριφορά. Διαδικασίες επανακατανομής πληροφόρησης μπορεί να προκύψουν λ.χ. ως αποτέλεσμα μεταφοράς ενός μέλους από έναν οργανισμό σε κάποιον άλλο: Μέλη που μεταβάλλουν την θεσμική συνδεσή τους, π.χ. μεταφερόμενα από ένα εθνικό υπουργείο σε κάποιον από τους θεσμούς της ΕΕ, εκτίθενται σε νέα σύνολα πληροφορίας που συστηματικά τους παρουσιάζονται μέσω των οργανωσιακών δομών (ibid). Μέσω της έκθεσης στα νέα σύνολα πληροφορίας στο περιβάλλον των θεσμών, νέες γνωστικές «συντομεύσεις»/νοηματικοί χάρτες κατασκευάζονται για τον δρώντα (ibid).

Τέλος, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός αντλεί επίσης από τους κατά March και Olsen (1995) «μηχανισμούς ενσωμάτωσης» – τους πιο «κοινωνικοποιητικούς» μηχανισμούς. Όπως σημειώνει ο Trondal (1999, σελ. 5-6):

είναι σχεδόν αδύνατο να εξαλείψει κανείς μια παλιά ταυτότητα. Από αυτή την άποψη, «ο κόσμος μοιάζει ως ένα ‘ζωντανό μουσείο’ ταυτοτήτων και αφοσίωσης...» (Ferguson και Mansbach, 1996, σελ. 36· Aggestam, 1998). Οι ιδιότητες αυτές του εαυτού θεωρούνται ως εκ τούτων σχετικά ανθεκτικές στην αλλαγή. Η τάση αυτή της «αδράνειας» (inertia), ωστόσο, επηρεάζεται καθοριστικά από τη διάρκεια της έκθεσης σε μια συγκεκριμένη νόρμα, ένα θεσμό, μία κουλτούρα, κτλ. Η διάρκεια της έκθεσης σε κάποια θεσμικά περιβάλλοντα θεωρείται ότι επενεργεί σημαντικά στα συστήματα πεποιθήσεων, στις ταυτότητες, στους ρόλους και στους κώδικες συμπεριφοράς των δρώντων (Risse και Sikkink, 1999· Finnemore και Sikkink, 1998).²⁷⁰ Κατά κοινή παραδοχή, η εντατική και παρατεταμένη έκθεση σε κάποιες νόρμες μεταβάλλει τον «ενδόμυχο εαυτό» του δρώντα ή του θεσμού (Checkel 1999d, σελ. 10· Finnemore και Sikkink, 1998). Περαιτέρω, έχει

²⁷⁰ Οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές αντιμετωπίζουν προβλήματα όταν εισάγεται ένα αμφιλεγόμενο επιχείρημα: Κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι η παρατεταμένη έκθεση σε κάποιες νόρμες μπορεί να διδάξει στους δρώντες πώς να διαχωρίζουν τη συζήτηση από την πράξη, κι έτσι να διατηρούν τον «ενδόμυχο εαυτό» τους εν πολλοίς απaráλλαχτο κι ανεπηρέαστο, ενώ θα τον παρουσιάζουν ως αλλαγμένο (March, 1984 στο Trondal, 1999, σελ. 5). «Παρά το γεγονός ότι η υπόθεση ότι η διάρκεια της επαφής μπορεί να προάγει διαβουλευτικές μορφές αλληλεπίδρασης είναι ευλογοφανής, η ίδια αποτυγχάνει να ελέγξει ένα εξίσου πιθανό αποτέλεσμα της παρατεταμένης έκθεσης: Την αποσύνδεση. Όσο περισσότερο ένας κοινωνικός δρώντας παραμένει σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον ή μονάδα, τόσο περισσότερο μαθαίνει να ‘μιλάει για να μιλάει’. Μια τέτοια συμπεριφορά μπορεί να ‘προστατεύσει’ τον δρώντα από την διαβουλευτική ισχύ των ομαδικών επιχειρημάτων» (Checkel, 1999, σελ. 4).

διατυπωθεί η άποψη ότι ο χρόνος γέννησης ενός κοινωνικού οργανισμού είναι κρίσιμος για την κατανόηση της συγκρότησης των ταυτοτήτων, των αντιλήψεων περί ρόλων και των τρόπων συμπεριφοράς των δρώντων. Σε συνέπεια με τα επιχειρήματα της ορθολογικής επιλογής, ο τρόπος με τον οποίο οι δρώντες συμμετέχουν καταρχήν μπορεί να περιορίσει τις κινήσεις που θα τους είναι διαθέσιμες αργότερα. Σε συνέπεια με την προοπτική της ενσωμάτωσης, η εξάρτηση από το μονοπάτι υποστηρίζεται ότι περιορίζει τις διαθέσιμες μελλοντικές δυνατότητες αφού θα έχουν ήδη γίνει κάποιες επιλογές (March και Olsen, 1995).

Και συνεχίζει (σελ. 6):

Η αδράνεια και η αντίσταση στην αλλαγή ερμηνεύονται σε αναφορά με τις διαδικασίες πολιτικής κοινωνικοποίησης (Checkel, 1998a· Ruggie, 1998a) και την επικοινωνιακή ορθολογικότητα (Price και Reus-Smith, 1998· Wendt, 1996). Περαιτέρω, οι κοινωνικοί κονστρουκτιβιστές επικεντρώνονται στο βαθμό της «πολιτιστικής συνάντησης» μεταξύ συστημάτων (Checkel, 1998b· Wendt, 1996), τη λογική της καταλληλότητας (Checkel, 1998b· Risse, 2000), την πειθώ διά της επιχειρηματολόγησης (Checkel, 1999d) και τους ρυθμιστικούς κανόνες (Ruggie, 1998a) προκειμένου να κατανοήσουν πώς διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια διαπλάθουν διαφορετικά τους δρώντες. Τελικά, θα πρέπει να συνοψίσουμε τις γλωσσικές πρακτικές, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις ηθικές νόρμες, τα αποτελέσματα της επίδειξης και γενικότερα τις διαδικασίες διάχυσης ως τους καθοριστικούς μηχανισμούς υπό την προοπτική της ενσωμάτωσης (Ruggie, 1998a· Wendt, 1996· Checkel, 1998b).

Έτσι, εκτός από τις εσωτερικά ρεύματα του κονστρουκτιβισμού και τις προτάσεις για την αλληλοτροφοδότησή τους, ολοένα και πιο εκλεπτυσμένες είναι και οι σύγχρονες μελέτες γεφύρωσής του ακόμη και με τους πιο βασικούς «θεωρητικούς ανταγωνιστές» του.²⁷¹ Ειδικότερα, αν και η στρατηγική επιλογή στη λογική του «όπτιμου υπολογισμού» (logic of consequentiality) με την «υπόθεση της αριστοποίησης» (optimality assumption) ως τελεολογικής ηθικής αντιτίθεται εμφανώς στην κονστρουκτιβιστική επιλογή όπως αυτή τεκμηριώνεται σε όρους καταλληλότητας (logic of appropriateness), όπου η δράση καθοδηγείται από την πρόθεση η συμπεριφορά να συμμορφώνεται στις αποδεκτές κοινωνικές νόρμες (Pollack, 2006, σελ. 4), στην πραγματικότητα

²⁷¹ Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετούνται οι πολυάριθμες προσπάθειες σύγχρονων θεωρητικών να εντάξουν σε ένα ενιαίο αναλυτικό πλαίσιο το ιδεατικό και το υλικό, τη θεωρία των παιγνίων και τον κοινωνικό κονστρουκτιβισμό, τις προσεγγίσεις της στρατηγικής επιλογής με τις γνωστικές προσεγγίσεις, την ατομικιστική και την αλτρουιστική συμπεριφορά κ.ά. (Katzenstein και άλ., 1998· Leggold και Lamborn, 2002· Lebow, 2001· Hemmer και Katzenstein, 2002· Fearon και Wendt, 2002 στο Checkel, 2006, σελ. 11). Εξίσου παραγωγικοί, εμφανίζονται οι ερευνητές του πεδίου και σε επίπεδο προγραμματισμού της έρευνας αλλά και σε αναφορά με τις μεθοδολογικές στρατηγικές που υιοθετούν – επινοώντας πλαίσια ανάλυσης και συνθετικής αξιοποίησης των διαφορετικών θεωριών ανάλογα με τον τομέα εφαρμογής ή το «φάσμα» αρμοδιότητας (scope conditions). Πρβλ. March και Olsen, 1998, Caporaso και άλ., 2003b στο Checkel, 2006, σελ. 14, Zuern και Checkel, 2005 στο Wiener, 2006, σελ. 5 καθώς και Jupille και άλ., 2003, σελ. 21.

ευτυχώς σε επίπεδο ΕΕ, εύκολα κανείς μπορεί να ανιχνεύσει κατά τη διαδικασία της ενοποίησης τόσο στρατηγικές/υπολογιστικές όσο και βασισμένες στην πειθώ ή την κοσμοπολιτική αλληλεγγύη συμπεριφορές. Στην πραγματικότητα, υφίσταται μεγάλη ποικιλία σε ό,τι αφορά τα κίνητρα και τους τρόπους της ανθρώπινης δράσης. Η ανθρώπινη συμπεριφορά καθοδηγείται αφενός από τη συνήθεια, το συναίσθημα, τον καταναγκασμό, και τον υπολογισμό της αναμενόμενης ωφέλειας, καθώς και αφετέρου από την ερμηνεία των εσωτερικευμένων κανόνων και αρχών (March και Olsen, 2009, σελ. 17). Εδώ η επικέντρωση παραμένει στο ενδεχόμενο της έντασης, ως προς το πρώτο, μεταξύ της λογικής της καταλληλότητας στη βάση ρόλων ή ταυτοτήτων και τη λογική του υπολογισμού στη βάση των προτιμήσεων, ενώ ως προς το δεύτερο, μεταξύ των αξιώσεων που περιβάλλουν την ιδιότητα του πολίτη και της γραφειοκρατίας και των ιδιωτικών αξιώσεων που εγείρονται στη βάση ατομικών συμφερόντων, ρόλων και ταυτοτήτων (ibid). Σε κάθε περίπτωση, οι πολιτικοί δρώντες είναι πιθανό να λογοδοτούν τόσο ως προς την καταλληλότητα όσο και ως προς τις συνέπειες των πράξεών τους (ibid). Έτσι, μια ολοκληρωμένη θεωρία για την εμπρόθετη ανθρώπινη συμπεριφορά θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την ποικιλομορφία σε ό,τι αφορά τα κίνητρα και τις μορφές της, καθώς και τη σχέση και την αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών λογικών σε διαφορετικά θεσμικά περιβάλλοντα (ibid, σελ. 19) – διερευνώντας τις συμπεριφορικές λογικές ως καταρχήν συμπληρωματικές, παρά υποθέτοντας την κυριάρχηση της μίας έναντι της άλλης συλλογιστικής (March και Olsen, 1998· Olsen, 2001 στο March και Olsen, 2009, σελ. 19). Έτσι, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η λογική της καταλληλότητας μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως υποκείμενη, όμως, στους περιορισμούς ακραίων συνεπειών ή ότι οι κανόνες καταλληλότητας συνιστούν έναν από τους πολλούς περιορισμούς που ισχύουν όπου λειτουργεί η λογική του όπτιμου υπολογισμού (March και Olsen, 2009, σελ. 20).

Υπό μια συναινετική των θεωρητικών πραγμάτων πρόσληψη, έχει προκριθεί σε αυτή τη βάση από πολλούς σύγχρονους μελετητές, η ανίχνευση της καταλληλότητας των διαφορετικών προσεγγίσεων ανά τομέα εφαρμογής και ανά περίπτωση, αλλά και η ενδελεχής αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο μπορεί η επιλεγόμενη να συσχετιστεί με άλλες εναλλακτικές θεωρίες. Έτσι, αν η ερώτηση που τίθεται αφορά τις συνθήκες υπό τις οποίες οι θεσμοί επιδρούν και με ποιο τρόπο στις πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονται σε επίπεδο ΕΕ, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι τα μείζονα διακυβεύματα προκρίνουν ορθολογικούς υπολογισμούς, ενώ τα σχετικά μικρότερα επιτρέπουν τη λήψη αποφάσεων που δεν στηρίζεται σε αυστηρώς υπολογιστική βάση (Sjoblom,

1993, σελ. 401· March και Olsen, 1998, σελ. 952-3· Aspinwall και Schneider, 2000, σελ. 27 στο Jupille και άλ., 2002, σελ. 14-15).²⁷² Στην ίδια λογική, μπορούμε να υποθέσουμε ότι όσο περισσότερο οι συμπεριφορές των δρώντων εμπίπτουν σε διαδικασίες ρουτίνας, τόσο πιθανότερο είναι να θεσμοποιούνται (Jupille και άλ., 2003, σελ. 21). Όσο λιγότερο σταθερές αντίθετα και λιγότερο χαρτογραφημένες είναι οι πτυχές του περιβάλλοντος, τόσο πιθανότερο είναι οι αποφάσεις και οι συμπεριφορές από τις οποίες εκκινούν να παραμένουν εντός της στρατηγικής ατζέντας και τοποθέτησης. Επομένως, για την ΕΕ οι «διαπραγματεύσεις υψηλού επιπέδου» διαφοροποιούνται εμφανώς ως προς την προθετικότητα των δρώντων σε σχέση με τις καθημερινές διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων (Jupille και άλ., 2002, σελ. 15). Οι τελευταίες, στηρίζονται κυρίως σε ενδοθεσμικές, ιδιωτικές, ή τεχνικές διαβουλεύσεις βασισμένες στην τεκμηρίωση και στη ρητορική δεινότητα, πρακτικές που εκπορεύονται από έναν μη-στρατηγικό τρόπο διαμόρφωσης των προτιμήσεων και της ταυτότητας, ενώ οι πρώτες αφορούν σε διαθεσμικές, δημόσιες, και/ή πολιτικές διαβουλεύσεις, οι οποίες συμμορφώνονται περισσότερο στη λογική της στρατηγικής διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε δρώντες με προκαθορισμένες και σταθερές ταυτότητες και προτιμήσεις (Checkel, 1999b· Risse, Ropp και Sikkink, 1999 στο Jupille και άλ., 2002, σελ. 15).

Εκτός, όμως, από την ανά τομέα εφαρμογής συναινετική πρόσληψη, έχει, επίσης, προκριθεί και η αλληλοδιαδοχική ακολουθία (sequencing) μεταξύ των κονστρουκτιβιστικών και των ρασιοναλιστικών τοποθετήσεων – εκδοχή σύμφωνα με την οποία η καθεμιά εξαρτάται από την άλλη χρονικά προκειμένου να εξηγηθεί ένα δεδομένο αποτέλεσμα (Jupille και άλ., 2003, σελ. 22). Έτσι, μία πολιτιστική εξήγηση για την δημιουργία των προτιμήσεων προηγείται λ.χ. μιας ορθολογικής σύγκρουσης ή συνεργασίας στις διεθνείς σχέσεις (ibid).²⁷³ Πολλές συμβολές σχετικά

²⁷² Εδώ πρόκειται ουσιαστικά για μία έννοια ιεράρχησης μεταξύ των συλλογιστικών, όπου η μία λογική χρησιμοποιείται για να εξηγήσει τις κρίσιμες αποφάσεις και η άλλη για να επεξηγήσει τις βελτιώσεις αυτών των αποφάσεων, ή υπό την οποία υποστηρίζεται ότι η μία λογική διέπει τη συμπεριφορά των πολιτικά σημαντικών δρώντων ενώ η άλλη αυτή των λιγότερο σημαντικών τέτοιων (March και Olsen, 2009, σελ. 20). Λ.χ. έχει προταθεί η άποψη ότι οι πολιτικοί υποτάσσονται στη λογική του υπολογισμού των συνεπειών ενώ οι δημόσιοι λειτουργοί και οι δικαστές συμμορφώνονται σε αυτή της καταλληλότητας (ibid). Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τους March και Olsen, η υπόθεση μιας σταθερής ιεράρχησης μεταξύ των διαφορετικών συλλογιστικών και μεταξύ των τύπων αποφάσεων και των δρώντων δεν έχει εμπειρικά τεκμηριωθεί επαρκώς (ibid).

²⁷³ Πρβλ. την θεωρία της «συνεργασίας σε δύο φάσεις» (“cooperation two-step”) του J. W. Legro (1996, *Culture and Preferences in the International Cooperation two-step*, *American Political Science Review*, Vol. 90, σελ. 118-137). Για την αλληλοδιαδοχική ακολουθία, βλ. επίσης την «αναπτυξιακή» εκδοχή της σχέσης μεταξύ της ρασιοναλιστικής και της θεσμικής ή της κονστρουκτιβιστικής συλλογιστικής των J. G. March και J. P. Olsen (1998, *The Institutional Dynamics of International Political Orders*, *International Organisation*, Vol. 52, σελ. 943-969, σελ. 953). Για μια κριτική στα επιχειρήματα της αλληλοδιαδοχικής ακολουθίας βλ. Fearon και Wendt, “Rationalism vs. Constructivism: A Skeptical View”, σελ. 64-65, όπως συνολικά αναφέρονται στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 22.

με τις εγγώριες δομικές επιδράσεις του εξευρωπαϊσμού θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ακολουθούν υπόρρητα αυτή τη συλλογιστική.²⁷⁴ Συνολικά, όπως υποστηρίζουν οι Jupille και άλ. (2002, σελ. 16), κάποιος θα μπορούσε να δεχτεί ως αληθές ότι οι Συνθήκες της ΕΕ προκύπτουν από ακραιφνώς ορθολογικές διακρατικές διαπραγματεύσεις στη βάση του ελάχιστου κοινού παρανομαστή (Moravcsik, 1998) ενώ, όμως, έχει προηγηθεί ο εξευρωπαϊσμός και η διαμόρφωση των ταυτοτήτων κατά Risse (2001) ή Checkel (2001a) διά της κοινωνικοποίησης των δρώντων στην ΕΕ, και ως εκ τούτου η ορθολογική θεσμική επιλογή διαμορφώνει όσο και ανταποκρίνεται εν τέλει στις εθνικές προτιμήσεις. Περαιτέρω, η συμβολή του κονστρουκτιβισμού ως προς την χρησιμοποίηση πολιτιστικών μεταβλητών για την ερμηνεία των εθνικών προτιμήσεων και δικτύων σημασίας/νοηματικών πλαισίων έχει ήδη στοιχειοθετηθεί.

Συνάμα, μια ενσωματική λογική ρασιοναλιστικών και κονστρουκτιβιστικών τοποθετήσεων θα μπορούσε εξίσου να αρθρωθεί. Π.χ. το πάζλ της εκχώρησης κυριαρχίας ή αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικούς δρώντες, καθώς ακόμη και το σχετικό ερευνητικό πρόγραμμα που έχει πυροδοτήσει, θα μπορούσε να ερμηνευτεί υπό τους όρους μιας παγκόσμιας εκσυγχρονιστικής κουλτούρας που τοποθετεί την έμφαση στις λογικές της εξειδίκευσης και της αποδοτικότητας (βλ. Finnemore, 1996, η οποία ερμηνεύει το έργο, μεταξύ άλλων, του John Meyer στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 23-4):²⁷⁵ Γιατί τα κράτη-μέλη «ζυγίζουν» τα κόστη και τα πλεονεκτήματα της ενοποίησης και επιχειρούν να μεγιστοποιήσουν τα καθαρά κέρδη μέσω της αποτελεσματικής διαπραγμάτευσης και του θεσμικού σχεδιασμού; Το κάνουν υπό αυτή τη λογική, επειδή δηλαδή έχουν μάθει να πράττουν και να σκέφτονται έτσι στο πλαίσιο μιας εκσυγχρονιστικής κουλτούρας, ή τουλάχιστον υπό την επιρροή υπερεθνικών φορέων ιδεών που τους υποδεικνύουν ποια είναι τα ίδια και πώς εξυπηρετούνται τα συμφέροντά τους (βλ. όμως και Moravcsik, 1999b στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 24).²⁷⁶

Στην ίδια λογική, θα μπορούσε κανείς να συζητήσει μια ποικιλία προτάσεων που θα τοποθετούσαν κονστρουκτιβιστικούς ισχυρισμούς σε ένα θεμέλιο ορθολογικής μεγιστοποίησης της ωφέλειας δρώντων με προκαθορισμένες ταυτότητες και προτιμήσεις. Έστω και με

²⁷⁴ Βλ. π.χ. M.G. Cowles, J. Caporaso και T. Risse (2001) (eds.), *Transforming Europe: Europeanisation and Domestic Change*, Ithaca, NY: Cornell University Press, όπως αναφέρεται στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 15-16.

²⁷⁵ M. Finnemore (1996), 'Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology's Institutionalism', *International Organisation*, Vol. 50, σελ. 325-347, όπως αναφέρεται στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 23.

²⁷⁶ A. Moravcsik (1999b), 'A New Statecraft? Supranational Entrepreneurs and International Cooperation', *International Organisation*, Vol. 53, σελ. 267-306, όπως αναφέρεται στο Jupille και άλ., όπ. π., σελ. 24.

«θεωρητικές εκπώσεις»,²⁷⁷ για τους Jupille και άλ. (2003, σελ. 24) θα ήταν διδακτικό να σκεφτεί κανείς υπό τους όρους ενός ρεπερτορίου στρατηγικών πλαισίων που κανείς μπορεί να «χρησιμοποιεί» καιροσκοπικά σε διαφορετικές καταστάσεις, ίσως στα πρότυπα της «ανάλυσης πλαισίων»²⁷⁸ à la Goffman²⁷⁹ (βλ. συμβολή Schimmelfennig)²⁸⁰ ή σε όρους «στρατηγικής κοινωνικής κατασκευής»²⁸¹ των προτιμήσεων και των ταυτοτήτων των άλλων (Finnemore και Sikkink, 1998, 2001).

²⁷⁷ Βλ. και αντίρροπα το άρθρο του Simon Hug (2003), 'Endogenous Preferences and Delegation in the European Union', *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No 1, 2, σελ. 41-74, το οποίο επεκτείνει τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του ρασιοναλισμού σε μια περιοχή που κανονικά αποφεύγει – τη διαμόρφωση των προτιμήσεων – μέσα από την ορθολογική διακυβερνητική διαπραγμάτευση, όπως αναφέρεται στο Jupille και άλ., όπ. π., σελ. 31-2.

²⁷⁸ Όπως έχει προαναφερθεί, οι κονστρουκτιβιστές θεωρητικοί εκλαμβάνουν τις νόρμες ως κοινά συμμεριζόμενες κατανοήσεις που αντικατοπτρίζουν «νομιμοποιημένους κοινωνικούς σκοπούς» (Payne, 2001, σελ. 37). Κι επειδή η επικέντρωση τίθεται στους ιδεολογικούς θεμελιακούς λίθους που συνιστούν το υπόβαθρο των συλλογικών νοηματοδοτήσεων μιας κοινότητας, η επικοινωνία που σχετίζεται με την πειθώ θεωρείται θεμελιωδώς καθοριστική ως προς την οικοδόμηση νορμών. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι τα πλαίσια τυγχάνουν τέτοιας επεξεργασίας από τους φορείς των νορμών ώστε να συγκλίνουν γνωστικά με τα κοινά στα οποία απευθύνονται (ibid). Πάρα ταύτα, η κονστρουκτιβιστική εμπειρική βιβλιογραφία έχει καταδείξει την κεντρική σημασία της υλικής μόχλευσης όταν πρόκειται για την επίτευξη κανονιστικών αλλαγών. Αυτοί που προωθούν συγκεκριμένες νόρμες, μεταχειρίζονται, επίσης, τα πλαίσια στρατηγικά προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους και δεν επιχειρούν υποχρεωτικά να πείσουν τους άλλους να μεταβάλλουν τις προτιμήσεις τους (ibid). Στο άρθρο του ο Payne επιχειρεί να καταδείξει, μέσω της παγκόσμιας συζήτησης για τον πυρήνα των εργασιακών προτύπων, τα ποικίλα μέσα μέσω των οποίων τα πλαίσια διεστρεβλώνονται από επικοινωνητές που δρουν στρατηγικά, ίσως ακόμη για να διασφαλίσουν τα εργαλειακά συμφέροντά τους ή να διατηρήσουν το ισχυρό τους γόητρο. Για τον ίδιο, πάντως, νόρμες που δεν αντιπροσωπεύουν μια αυθεντικά εθελοντική συναίνεση θεωρούνται απενομιμοποιημένες (ibid).

²⁷⁹ Αναφέρεται σε αυτό το σημείο ότι η «πλαίσίωση» είναι μια πειστική διάταξη που χρησιμοποιείται για «τον προσδιορισμό των νοημάτων, την οργάνωση της εμπειρίας, την προειδοποίηση των άλλων ότι τα συμφέροντά τους και πιθανώς και οι ταυτότητες τους διακυβεύονται, και για την πρόταση λύσεων σε τρέχοντα προβλήματα» (Barnett, 1999, σελ. 25. Idem, 1998 στο Payne, 2001, σελ. 39). Για το σκοπό της οικοδόμησης νορμών, η πλαίσιωση παράσχει μια μοναδική ερμηνεία μιας συγκεκριμένης κατάστασης κι έτσι υποδεικνύει την κατάλληλη συμπεριφορά που προβλέπεται για το δεδομένο περιβάλλον. Ένα προσεκτικά επεξεργασμένο ερμηνευτικό πλαίσιο αποτελεί ως εκ τούτου ένα κοινωνικό «πόρο ισχύος σχετικά αυτόνομο από τους υλικούς πόρους ισχύος» (Lynch, 1999, σελ. 265 στο Payne, όπ. π.). Τα πλαίσια συνιστούν βασικούς οικοδομικούς λίθους για τη δημιουργία ευρέως γνωστικά συμβατών νορμών και ως εκ τούτου χρησιμεύουν στη νομιμοποίηση κανονιστικών τάξεων. Η εμπειρική βιβλιογραφία παρέχει πολυάριθμα παραδείγματα πλαισίων σχολαστικά διαμορφούμενων από τους υπερασπιστές νορμών προκειμένου να έχουν απήχηση σε συγκεκριμένες κοινότητες-στόχους και να κινητοποιούν θριαμβευτικές διαδικασίες διεθνούς αλλαγής (Payne, όπ. π.).

²⁸⁰ Ο Schimmelfennig (2003 στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 33) προτείνει επίσης μια επεξεργασμένη προσέγγιση της ορθολογικής επιλογής σχετικά με την ευρωπαϊκή διεύρυνση – σε τέσσερα στάδια ως προς την εξέλιξή της – υποστηρίζοντας ένα μοντέλο αλληλοδιαδοχικής ακολουθίας όπου ρασιοναλιστικές και κονστρουκτιβιστικές θεωρήσεις μπορούν να ερμηνεύσουν διαφορετικούς τομείς/κομμάτια του «ευρωπαϊκού πάζλ».

²⁸¹ Πολλοί κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν ότι οι υπερασπιστές νορμών λ.χ. χρησιμοποιούν ευρέως πολύ εκλεπτυσμένους υπολογισμούς μέσων-σκοπών, εμπλεκόμενοι στην «στρατηγική κοινωνική κατασκευή». Σχετικές «εμπειρικές μελέτες καταδεικνύουν .. ότι η εργαλειακή ορθολογικότητα και η στρατηγική αλληλεπίδραση διαδραματίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην ισχυρώς πολιτικοποιημένη κοινωνική κατασκευή νορμών, προτιμήσεων, ταυτοτήτων, και κοινής γνώσης από φορείς νορμών στη διεθνή πολιτική» (Finnemore and Sikkink, 1998, σελ. 910–11 στο Payne, 2001, σελ. 47). Αυτή η εγγενώς χειριστική πρακτική, που θα μπορούσε, επίσης, να οριστεί ως «στρατηγική πλαίσιωση» (Barnett, 1999, σελ. 15 στο Payne, όπ. π.), τοποθετείται σε ευθεία αντίθεση με ο,τιδήποτε ομοιάζει με την επικοινωνιακή ορθολογικότητα που φαντάζεται τους δρώντες να θέτουν αμοιβαίως σε αμφισβήτηση τους ισχυρισμούς εγκυρότητας ο ένας του άλλου προκειμένου να ανακαλύψουν μία κοινώς συμμεριζόμενη αλήθεια. Σε κάθε περίπτωση, γράφει ο Payne (όπ. π.), η κονστρουκτιβιστική εμπειρική έρευνα υπογραμμίζει κάθε είδους

Για να περάσουμε συνοπτικά σε μία άλλη μελέτη περίπτωσης, μια σημαντική προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ κονστρουκτιβισμού και ρασιοναλισμού σε αναφορά με τη διαφοροποιημένη επιρροή των ιδεών που επικοινωνούνται επιχειρείται από την Panke (2006) στο πλαίσιο λειτουργίας του υπερεθνικού δρώντα της ΕΕ, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ειδικότερα, η Panke (2006, σελ. 313) διερευνά το φαινόμενο του ό,τι η τελευταία άλλοτε φαίνεται να ασκεί ουσιαστική επιρροή στις ευρωπαϊκές πολιτικές, άλλοτε όμως μόνο να διευκολύνει την αποτελεσματικότητα των διακρατικών διαπραγματεύσεων. Στην πρώτη περίπτωση, η Panke διατυπώνει υποθέσεις σχετικά με τη δυναμική των επιχειρημάτων και την ουσιαστική επιρροή υπό την κονστρουκτιβιστική σκοπιά ενώ στη δεύτερη, σχετικά με τη δυναμική της διαπραγμάτευσης και την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας υπό την ορθολογική σκοπιά. Η Panke (2006, σελ. 314) επιχειρεί να θεωρητικοποιήσει πώς διαφορετικά συγκείμενα ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν την εννοματοποιημένη/εποικοδομητική αλληλόδραση (*meaningful interaction*).

Η εποικοδομητική αλληλόδραση προκύπτει όταν τα υποκείμενα σχετίζονται αμοιβαία σε «δράσεις λόγου» (*speech acts*) με έναν τρόπο που ευνοεί την ανάπτυξη είτε συμβιβασμού είτε συναίνεσης. Περαιτέρω, η εποικοδομητική αλληλόδραση προϋποθέτει κοινά συστήματα αναφοράς, από τα οποία οι δρώντες μπορούν να αξιολογήσουν την ποιότητα των πράξεων λόγου, ώστε ο Α να μπορεί να αντιδράσει στον Β και το αντίθετο, με τρόπο που επαυξητικά θα παράξει ένα αποτέλεσμα (συμβιβασμό ή συναίνεση) (*ibid*, σελ. 314). Όπως έχει ήδη ειπωθεί, υπάρχουν δύο τύποι εποικοδομητικής αλληλόδρασης: η *επιχειρηματολόγηση* (*arguing*) και η *διαπραγμάτευση* (*bargaining*). Τα επιχειρήματα μπορούν να αξιολογηθούν στη βάση κοινών προτύπων για την αλήθεια (αιτιώδεις ιδέες), τη δικαιοσύνη (κανονιστικές ιδέες) και την καταλληλότητα (ιδέες σχετικές με τις αξίες) ενόσω διευκολύνουν ουσιαστικές αλλαγές συμφερόντων και τελικά τη *συναίνεση*. Οι διαπραγματευτικές πράξεις, εν αντιθέσει, μπορούν να αξιολογηθούν στη βάση κοινών προτύπων του τι συνιστούν κοστοβόρους εξωτερικούς περιορισμούς (απειλές) ενόσω διευκολύνουν προσαρμογές στρατηγικών θέσεων και τελικά τον *συμβιβασμό* (*ibid*).²⁸²

«εσκεμμένα ανάρμοστη» (Finnemore και Sikkink, 1998, σελ. 897–8) συμπεριφορά των υπερασπιστών νορμών που αρκετά καθαρά διεστρεβλώνουν τις επικοινωνιακές διαδικασίες, η οποία ακριβέστερα θεωρείται περισσότερο ως μορφή καταναγκασμού και όχι ως πειθώ.

²⁸² Ένα επιχείρημα συνδέει μία πρόταση με λόγους/αιτίες που σχετίζονται με τον δυποκειμενικό κόσμο. Μία δράση διαπραγματευτικού λόγου (*speech act of bargaining*) χαρακτηρίζεται από μια απαίτηση, μία παραχώρηση ή μία άρνηση, τα οποία μπορεί επιπρόσθετα να συνδέονται με μια απειλή ή λόγους/αιτίες που σχετίζονται με τον υποκειμενικό κόσμο (Panke, 2006, σελ. 324).

Ontological assumptions

	Rationalist approaches	Constructivist approaches
Substantial interests and strategic positions	Endogenous strategic positions, exogenous substantial interests	Irrelevance of strategic positions, endogenous substantial interests
Rationality	Strategic rationality (means-ends calculations govern actions)	Communicative rationality (actions are embedded in social contexts and communicative in nature, thereby interests are at disposition)
Institutions	Institutions are regulative (costs implications enable or certain actions)	Institutions are regulative and constitutive (enable or prevent actions; define actors' identities and influence interests)
Typical speech acts in interactions	Bargaining acts (demands, threats, concessions)	Arguments (propositions with reasons related to the intersubjective world)
Potential impacts of communicated ideas	Adaptation of strategic positions to new ideas on costly external constraints; substantial interests remain fix	Change of substantial interests to new ideas on truth, rightfulness or appropriateness; strategic positions remains irrelevant.

Panke, 2006, 'The Differential Impact of Communicated Ideas. Bridging the Gap between Rationalism and Constructivism', σελ. 317.

Όπως έχουμε, επίσης, προαναφέρει, στον πυρήνα του ρασιοναλισμού βρίσκεται μια μεθοδολογικά ατομικιστική αντίληψη της ορθολογικότητας, σύμφωνα με την οποία το υποκείμενο προηγείται και μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τις κοινωνικές δομές (ibid, σελ. 315· βλ. και Eriksen, 2009, σελ. 3 και Elster, 1989, σελ. 13 στο Risse, 2000, σελ. 5) – ο ορθολογισμός ως θεωρία δράσης περιγράφει την ατομική εργαλειακή επιδίωξη των σκοπών υπό περιορισμούς (Snidal, 1991 και Snidal, 2002, σελ. 74 στο Panke, 2006, σελ. 316). Ενώ τα ουσιαστικά συμφέροντα είναι εξωγενή, οι στρατηγικές προτιμήσεις σε σχέση με το πώς αυτά τα εξωγενή συμφέροντα θα επιδιωχθούν καλύτερα μπορεί να αλλάξουν, όταν οι ιδέες που επικοινωνούνται (μέσω των δράσεων λόγου της διαπραγμάτευσης) σε σχέση με τους εξωτερικούς περιορισμούς (όπως η κατανομή της διαπραγματευτικής ισχύος) επηρεάζουν τους υπολογισμούς μέσων-σκοπών καθώς και την προσαρμογή των στρατηγικών θέσεων (που συνίστανται στο πώς θα επιδιωχθούν καλύτερα τα εν λόγω συμφέροντα) (βλ. και Fearon/Went, 2002· Scharpf, 1989· Schelling, 1978· Putnam, 1988 στο Panke, 2006, σελ. 316). Αντίθετα, ο κονστρουκτιβισμός επιμένει στην οντολογική υπόθεση ότι το διυποκειμενικό νόημα είναι συγκροτητικό της

εμπρόθετης δράσης (Wendt, 1987 στο Panke, 2006, σελ. 316) κι ενόσω δημιουργείται, αναπαράγεται και μεταβάλλεται μέσω της ανταλλαγής επιχειρηματολογικών δράσεων λόγου στο πλαίσιο των αλληλοεπιδράσεων, τα συμφέροντα πολιτικής (τι θέλουν οι δρώντες) είναι ενδογενή αυτών των διαντιδράσεων (Panke, 2006, σελ. 316).²⁸³

Για τον Rawls (στο Freeman, 1999, σελ. 579-80, βλ. επίσης Bohman, 1998, σελ. 2-3 στο Checkel, 2001b, σελ. 2), όταν οι δρώντες προσφεύγουν στη διαβούλευση «ανταλάσσουν απόψεις και συζητούν επί της συλλογιστικής που υποστηρίζουν σχετικά με τα δημόσια πολιτικά θέματα. Υποθέτουν ότι οι πολιτικές τους απόψεις μπορεί να αναθεωρηθούν διά της συζήτησης με τους άλλους πολίτες' και ως εκ τούτου αυτές οι απόψεις δεν είναι απλώς ένα προκαθορισμένο αποτέλεσμα των υφιστάμενων ιδιωτικών ή μη πολιτικών συμφερόντων τους». Συνεπώς, η δημόσια πολιτική διαβούλευση μπορεί να επηρεάσει καθοριστικά τις θεμελιώδεις προτιμήσεις των πολιτών (Føllesdal, 2004, σελ. 24). Η διυποκειμενική ιδεαστική δομή είναι δε για την Panke (2006, σελ. 316) συγκροτητική των συμφερόντων των δρώντων για δύο λόγους: α) Πρώτον, τα συμφέροντα που επιδιώκονται στο πλαίσιο των προγραμμάτων δράσης των υποκειμένων αναπτύσσονται στη βάση μιας κοινής αντίληψης της κατάστασης στην οποία αυτά βρίσκονται. Όταν αυτός ο προσδιορισμός της κατάστασης αλλάζει, τα αρχικά προγράμματα δράσης μπορεί να μην ταιριάζουν πια στην υφιστάμενη κοινωνική κατασκευή ώστε θα εμποδίσουν τις εποικοδομητικές διαδράσεις. Έτσι, μια διαφοροποιημένη κατασκευή της κατάστασης μπορεί να οδηγήσει σε επαναπροσδιορισμό των ουσιαστικών συμφερόντων των δρώντων, και β) δεύτερον, όταν κατά τη διάρκεια των διαδράσεων, οι ίδιες οι ιδέες στις οποίες βασίζονται τα ουσιαστικά συμφέροντα αλλάζουν, τα εν λόγω συμφέροντα αλλάζουν αλληλοδιαδόχως.

²⁸³ Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι και για τους στρατηγικούς δρώντες το να καταφύγουν ρητορικά σε επιχειρηματολογικές πράξεις αντί για διαπραγματευτικές, μπορεί να συνιστά ένα ορθολογικό μέσο για την επιδίωξη προσχεδιασμένων (σταθερών) συμφερόντων (Schimmelfenning, 2003, 1997 στο Panke, 2006, σελ. 321). Έτσι, καθώς οι δρώντες μπορεί να χρησιμοποιούν επιχειρήματα χωρίς, εντούτοις, να είναι ανοικτοί στην μεταβολή των ουσιαστικών συμφερόντων πολιτικής των ιδίων (ibid), η απλή παρουσία επιχειρηματολογικών δράσεων λόγου δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως δείκτης για την κατίσχυση επικοινωνιακής δράσης – αντί της διαπραγματευτικής – και διαδικασιών που συνδέονται με την πειθώ (Panke, 2006, σελ. 321). Υπογραμμίζεται, επίσης, ότι οι διαδράσεις είναι ουσιαστικής σημασίας τόσο για την ιδεατική αλλαγή των ουσιαστικών συμφερόντων πολιτικής όσο και για αυτή των στρατηγικών θέσεων, αφού οι διαδράσεις επιταχύνουν τις ευκαιρίες ιδεατικής αλλαγής ενόσω πολλαπλασιάζουν τη ροή των ιδεών (ibid, σελ. 323).

Two structures in Systems of Interaction

	Structure “arguing”	Structure “bargaining”
Type of dominant speech acts	Arguments (propositions with reasons related to the intersubjective world)	Bargaining acts (demands, threats, concessions, reasons related to the subjective world)
Shared standards for the evaluation of the content of speech acts	Common standard for truth or rightness or appropriateness	Common conception of what constitutes bargaining power and reputation of speakers
Systemic effect: possible influence of communicated ideas on the majority of actors	Change of substantial interests	Adaptation of strategic positions to new ideas on external constraints (e.g. bargaining threats)
Incrementally achieved Results of interactions	Consensus	Compromise.

Panke, 2006, ‘The Differential Impact of Communicated Ideas. Bridging the Gap between Rationalism and Constructivism’, σελ. 325.

Όπως έχουμε προαναφέρει, ο διακυβερνητισμός αποτελεί ένα παράδειγμα θεωρίας που βασίζεται σε ρασιοναλιστικά θεμέλια θεωρητικοποίησης της δράσης (Moravcsik, 1998· Hoffmann, 1966, 1982· Taylor, 1983 στο Panke, 2006, σελ. 318). Η εν λόγω προσέγγιση υποστηρίζει ότι η Επιτροπή αδυνατεί να ασκήσει επιρροή μέσω της διαπραγμάτευσης (απευθύνοντας απειλές, απαιτήσεις ή παραχωρήσεις στα κράτη-μέλη), εφόσον δεν διαθέτει τυπικά ψήφους (ως διαπραγματευτική ισχύ) στο Συμβούλιο. Παρόλ’ αυτά, μπορεί να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα των διακρατικών διαπραγματεύσεων μέσω της ανίχνευσης των υφιστάμενων συμφερόντων των κρατών (Moravcsik, 1998, σελ. 283-5 στο Panke, 2006, σελ. 318) ή μέσω των διαμεσολαβητικών της προσπαθειών (διευθέτηση συμφωνιών-πακέτων, διασύνδεση ζητημάτων και side-payment) (Hoffmann, 1966, σελ. 888· Taylor, 1983, σελ. 101, 109· Tranholm-Mikkelsen, 1991 στο Panke, 2006, σελ. 318). Αντίθετα, ο κονστρουκτιβισμός ξεκινά με την υπόθεση ότι χαρακτηριστικό των διαδράσεων είναι η ανταλλαγή επιχειρημάτων, κατά τη διάρκεια της οποίας οι επικοινωνούμενες ιδέες μπορεί να διευκολύνουν αλλαγές στα ουσιαστικά συμφέροντα πολιτικής των δρώντων (Risse, 2001, 2004 στο Panke, 2006, σελ. 318): Επειδή η διαπραγματευτική ισχύς δεν παίζει ρόλο, δρώντες όπως η Επιτροπή, μπορεί να ασκήσουν σημαντική επιρροή στο Συμβούλιο, εάν πείσουν τα κράτη (voice instead of veto). Ειδικότερα, η Επιτροπή είναι ιδιαίτερα επιτυχής στην άσκηση επιρροής επί των ευρωπαϊκών πολιτικών, όταν διαθέτει ένα «ιδεατικό πλεονέκτημα» και μπορεί να αναπτύξει νέα και καινοτομικά επιχειρήματα

(Adler, 1992· Adler και Haas, 1992· Edler, 2000· Joerges και Neyer, 1997b, 1998· Kohler-Koch, 1996, σελ. 205· Christiansen, 2002· Christiansen και άλ., 2002· Christiansen και Jorgensen, 1998· Elgstrom και Jonsson, 2000· Young, 1991b στο Panke, 2006, σελ. 318).²⁸⁴

Όπως προηγουμένως, εμπειρικές μελέτες καταδεικνύουν ότι η επιχειρηματολόγηση και η διαπραγμάτευση τελικά συνυπάρχουν στις διαδράσεις στο πλαίσιο της ΕΕ (Elgstrom και Jonsson, 2000· Edler, 2000· Panke, 2000 στο Panke, 2006, σελ. 318· βλ. και Eriksen, 2009, σελ. 24). Το γεγονός αυτό, για την Panke (2006, σελ. 318-9), υποδεικνύει ότι οι ρασιοναλιστικές και οι κονστρουκτιβιστικές υποθέσεις εξηγούν μόνο μέρη της σύνθετης πραγματικότητας των κοινωνικών διαδράσεων, αν και διαφορετικά, ώστε δεν αποκλείονται αμοιβαίως αλλά αλληλοσυμπληρώνονται. Το βασικό επιχείρημα της Panke είναι, ότι οι ιδανικές προϋποθέσεις ως προς το πεδίο εφαρμογής είτε των κονστρουκτιβιστικών είτε των ρασιοναλιστικών προσεγγίσεων συνδέονται με το αν οι δρώντες και σε τι βαθμό μοιράζονται κοινά συστήματα αναφοράς σε συγκεκριμένα θεσμικά περιβάλλοντα – για την από κοινού αξιολόγηση των επιχειρημάτων ή των διαπραγματευτικών πράξεων (ibid, σελ. 314). Αν οι δρώντες μοιράζονται συστήματα αναφοράς ως προς την ποιότητα των επιχειρημάτων αλλά όχι για το τι συνιστά διαπραγματευτική απειλή, μια κονστρουκτιβιστική υπόθεση θα είναι καταλληλότερη στην εξήγηση του φαινομένου από ό,τι μια ρασιοναλιστική (ibid). Αντίθετα, αν οι δρώντες μοιράζονται ένα κοινό πρότυπο του τι συνιστά διαπραγματευτική απειλή αλλά δεν μοιράζονται κάποιο τέτοιο σε αναφορά με την ποιότητα των επιχειρημάτων, ρασιοναλιστικές υποθέσεις είναι αυτές που θα υπερισχύσουν (ibid, σελ. 314-5).

Για να συνεχίσουμε στη συνθετική κατεύθυνση, και ο χρονικός ορίζοντας της κάθε θεωρίας (βραχυπρόθεσμος για την ορθολογική επιλογή, μακροπρόθεσμος για τον κονστρουκτιβισμό) παίζει ρόλο ως προς την κατανόηση της λειτουργίας των ευρωπαϊκών θεσμών αλλά και του ρόλου των ταυτοτήτων τους. Έτσι, για τους Kreppel και Hix, θα μπορούσαμε λ.χ. να εξηγήσουμε τη λειτουργία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου πριν και μετά το 1999. Κατόπιν έρευνάς τους (Kreppel και Hix, 2003 στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 32),²⁸⁵ οι δύο συγγραφείς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ούτε η ορθολογική επιλογή ούτε ο κονστρουκτιβισμός μπορούν μεμονωμένα να ερμηνεύσουν τη μετατόπιση από το «μεγάλο συνασπισμό» στον ιδεολογικό

²⁸⁴ Και οι διακυβερνητικές προσεγγίσεις αναγνωρίζουν παρόμοιες διαστάσεις, αλλά τις αποδίδουν ως αυξάνουσες την αποτελεσματικότητα και όχι ενέχουσες δυναμική ουσιαστικής επιρροής: Η Επιτροπή είναι εξαιρετικά αποτελεσματική στη μεσολάβηση μεταξύ των κρατών-μελών, όταν διαθέτει πλεονέκτημα πληροφόρησης (Moravcsik, 1997, 1999 στο Panke, 2006, σελ. 318).

²⁸⁵ A. Kreppel και S. Hix (2003), 'From "Grand Coalition" to Left-Right Confrontation. Explaining the Shifting Structure of Party Competition in the European Parliament', *Comparative Political Studies*, Vol. 36 (February), No. 1-2, σελ. 75-96, όπως αναφέρεται στο Jupille και άλ., 2003, σελ. 32.

ανταγωνισμό που ακολούθησε μετά τις ευρωεκλογές των 1999. Ενώ πριν την άμεση εκλογή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, οι ευρωβουλευτές φαίνονταν να εργάζονται μεταξύ τους περισσότερο ως ομάδες εργασίας, η αντιπαράθεση στους κόλπους του, στη συνέχεια, πήρε ιδεολογικό χαρακτήρα, αντανakλώντας τους σχηματισμούς των πολιτικών παρατάξεων (Jupille και άλ., 2003, σελ. 32). Δεδομένου ότι καμία θεώρηση από μόνη της δεν ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στην εξήγηση αυτής της μεταστροφής, οι Kreppel και Hix σκιαγράφησαν ένα «μεικτό» πρότυπο, όπου η βραχυπρόθεσμη, ορθολογικά υπολογιστική λογική συνυπάρχει με μια περισσότερο μακροπρόθεσμη, κονστρουκτιβιστική ερμηνεία, θεμελιωμένη σε όρους καταλληλότητας και ταυτότητας: Σε μια προσπάθεια ερμηνείας αυτού του γεγονότος θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι δυνατόν βραχυπρόθεσμα να επικράτησαν λογικές ορθολογικής-υπολογιστικής φύσης ενδοθεσμικά για την ενίσχυση του ρόλου του Κοινοβουλίου συνολικά έναντι των άλλων οργάνων, ενώ μακροπρόθεσμα η δράση του ως συλλογικού σώματος αλλά και η συμπεριφορά των δρώντων στο πλαίσιο του να προσέγγισαν εγγύτερα την κονστρουκτιβιστική θεώρηση για την αίσθηση της καταλληλότητας των επιλογών τους σχετικά με το τι αντιπροσώπευαν στα πλαίσια της ταυτότητας του ίδιου του θεσμού τον οποίο υπηρετούσαν (ibid).

Περαιτέρω, ο Peterson (1995)²⁸⁶ διερεύνησε με τη σειρά του, τη δυνατότητα κατάτμησης της μελέτης της ολοκλήρωσης σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Ανάλογα με το επίπεδο στο οποίο εξετάζεται η ΕΕ, συνολικά ως διαδικασία/πορεία ή η δυναμική της θεσμικής αλλαγής ή η λεπτομερής ανάλυση ορισμένων τομέων πολιτικής, διαφορετικοί τύποι αποφάσεων αποδεικνύονται ως περισσότερο κατάλληλοι, αφού στο καθένα (επίπεδο) λειτουργούν διαφορετικά είδη ορθολογικότητας (Rosamond, 2006, σελ. 166). Έτσι, «το υπερ-συστημικό επίπεδο είναι η σφαίρα των ‘ιστορικών’ αποφάσεων που διαφοροποιούν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η ΕΕ ως σύστημα διακυβέρνησης» (Peterson και Bomborg, 1999 στο Rosamond, 2006, σελ. 166-7), όπου επικρατούν ως προς την ερμηνεία του οι «μακροθεωρίες», όπως ο διακυβερνητισμός και ο νεολειτουργισμός. Αυτό το επίπεδο συνιστά την αρένα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ τα άλλα της χάραξης πολιτικής και ειδικότερα α) του σχεδιασμού πολιτικής (συστημικό επίπεδο, όπου για τη μελέτη του αρμόζει περισσότερο η νέα θεσμική θεωρία προκειμένου να καταδείξει τη δυναμική της θεσμικής αλλαγής) και β) της διαμόρφωσης πολιτικής

²⁸⁶ J. Peterson (1995), ‘Decision-making in the European Union: Towards a Framework for Analysis’, *Journal of European Public Policy*, Vol. 2, No 1, σελ. 69-83, όπως αναφέρεται στο Rosamond, 2006, σελ. 166.

(μεσο-επίπεδο, όπου για τη μελέτη του αρμόζει περισσότερο η ανάλυση των δικτύων πολιτικής προκειμένου να εξεταστούν λεπτομερέστερα ιδιαίτεροι τομείς πολιτικής) (ibid, σελ. 167).²⁸⁷

Η προσέγγιση του Peterson		
Επίπεδο	Αποφασιστική μεταβλητή	Επαρκέστερο υπόδειγμα
Υπερ-συστημικό	Αλλαγή στο ευρύτερο πολιτικό/ οικονομικό περιβάλλον	«Μακροθεωρίες» (διακυβερνητισμός, νεολειτουργισμός)
Συστημικό	Θεσμική αλλαγή	Νέα θεσμική προσέγγιση
Μεσο-επίπεδο	Εξαρτήσεις πόρων	Ανάλυση δικτύων πολιτικής

Προσαρμογή από το Peterson, 1995a, όπως παρατίθεται στο Rosamond, 2006, *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, σελ. 166.

Η ίδια η πολιτική διαδικασία μπορεί ακόμη να διακριθεί σε στάδια. Πάλι, για τον Richardson (1996b στο Rosamond, 2006, σελ. 168), συγκεκριμένα θεωρητικά εργαλεία αρμόζουν σε διαφορετικές φάσεις της πολιτικής διαδικασίας. Οι θέσεις του συνίστανται κυρίως στη χρήση υποδειγμάτων που αποκαλεί «μοντέλα δρώντων» (1996a και 1996b)²⁸⁸ υπό ένα σκεπτικό που υπερβαίνει την έννοια της πολιτικής ως διαδικασίας αμιγώς υποκινούμενης από συμφέροντα (Rosamond, 2006, σελ. 168). Η έμφαση στις ιδέες και τη γνώση την οποία προκρίνει για όλες τις προσεγγίσεις που αναφέρει τον φέρνουν εγγύτερα στις κονστρουκτιβικές ιδέες (Jorgensen, 1997 και Risse-Kappen, 1996 στο Rosamond, 2006, σελ. 168). Έτσι, ο Richardson (1996b, σελ. 5 στο Rosamond, 2006, σελ. 167) προτείνει τη μελέτη των επιστημικών κοινοτήτων στο στάδιο του προγραμματικού σχεδιασμού για την ΕΕ, τη μελέτη των δικτύων-κοινοτήτων πολιτικής στο στάδιο της χάραξης πολιτικής, τη θεσμική ανάλυση στο στάδιο της λήψης πολιτικών αποφάσεων

²⁸⁷ Η ενασχόληση του Peterson με το «υπερ-συστημικό» επίπεδο, όπου περιορίζεται ο νεολειτουργισμός ως πιο κατάλληλος για να εξηγήσει τη μεταβολή στο πλαίσιο των καθοριστικών αλλαγών στο παγκόσμιο περιβάλλον, εγείρει σημαντικά ερωτήματα «σχετικά με τη χρησιμότητα και την εγκυρότητα της άντλησης εξηγήσεων από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες», ενθαρρύνοντας την άσκηση στη θεωρητική σύνθεση και αναδεικνύοντας το ζήτημα «εάν οι σκοπιές που συγχωνεύονται είναι οντολογικά και επιστημονικά συμβατές», ήτοι έχουν αποκλίνουσες ή όχι αντιλήψεις για τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας και τις διαδικασίες απόκτησης της γνώσης (βλ. Rosamond, 2006, σελ. 168).

²⁸⁸ J. Richardson (1996a), “Actor-based Models of National and EU Policy-making” στο H. Kassim και A. Menon (eds), *The European Union and National Industrial Policy*, London: Routledge και Idem (1996b), “Policy-making in the EU: Interests, Ideas and Garbage Cans of Primeval Soup” στο idem (eds), *European Union: Power and Policy-making*, London: Routledge, όπως αναφέρονται στο Rosamond, 2006, σελ. 168.

και τη συμπεριφορική/διοργανωσιακή ανάλυσης στο στάδιο εφαρμογής της επιλεγόμενης πολιτικής.

Η προσέγγιση του Richardson	
Στάδιο πολιτικής διαδικασίας	Θεωρητικά εργαλεία
Προγραμματικός σχεδιασμός	Επιστημικές κοινότητες
Χάραξη πολιτικής	Κοινότητες πολιτικής – Δίκτυα
Πολιτική απόφαση	Θεσμική ανάλυση
Εφαρμογή πολιτικής	Διοργανωσιακή/συμπεριφορική ανάλυση

Αντλήθηκε από το Richardson, 1996b, σελ. 5, όπως παρατίθεται στο Rosamond, 2006, *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, σελ. 167.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»: ΛΟΓΟΣ, ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ, ΝΟΡΜΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

You are transforming Europe by a constructive idea.

John F. Kennedy to Jean Monnet.

Duchene, 1994

5.1. Η Κατασκευή της Ευρωπαϊκής Ταυτότητας

5.1.1. Κονστρουκτιβισμός και ευρωπαϊκή ταυτότητα

Στην κονστρουκτιβιστική συζήτηση γύρω από τις έννοιες της εθνικότητας και της ιθαγένειας στο πλαίσιο της ΕΕ (βλ. και Shaw, 2002), υποστήριζεται ότι η τελευταία, νοούμενη ως κοινωνική κατασκευή, δεν υφίσταται πέρα από τον κόσμο της ανθρώπινης εμπειρίας, ενώ μία από τις σημαντικότερες εμπειρικές δομές που τη συγκροτούν είναι η ιδιότητα του πολίτη. Γράφει ο Hix (2009, σελ. 470):

Η ιθαγένεια της ΕΕ δεν είναι ακριβώς ίδια με την εθνική ιθαγένεια, υπό την έννοια ότι δεν εδραιώνει πλήρη και ίσα οικονομικά, πολιτικά, αστικά και κοινωνικά δικαιώματα για όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από τον τόπο διαμονής τους στην ΕΕ. Εντούτοις είναι το πρώτο βήμα προς μια γνήσια «μετα-εθνική ιδιότητα του πολίτη» της Ευρώπης, όπου το δικαίωμα διαμονής, αναζήτησης εργασίας, λήψης κοινωνικών παροχών, αναζήτησης εκπαιδευτικών ευκαιριών, συμμετοχής στην κοινωνία και στην πολιτική και προστασίας της ταυτότητας και του πολιτισμού οποιουδήποτε ατόμου δεν αποτελεί πλέον ανεξάρτητη περιοχή προστασίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, αλλά αντικείμενο συλλογικής συμφωνίας μεταξύ των κρατών-μελών και της χάραξης πολιτικής από τα υπερεθνικά όργανα της ΕΕ (Shaw, 1997· Wiener, 1997).

Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο Kraus (2008, σελ. 47), «[σ]τις σύγχρονες κοινωνίες, η ατομική ταυτότητα βρίσκει την σημαντικότερη νομική και πολιτική της έκφραση στην αρχή της ιδιότητας του πολίτη. Το καθεστώς της ιθαγένειας συνιστά τον στοιχειώδη δεσμό μεταξύ ενός ατόμου και της πολιτικής κοινότητας στην οποία ανήκει». Ανάλογα δε με το ιδιαίτερο ιστορικό

πλαίσιο, σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 47), το καθεστώς της ιθαγένειας αντανακλά έναν μεταβαλλόμενο συνδυασμό δημόσιων, πολιτικών και κοινωνικών στοιχείων (Marshall, 1950), ενώ με ολοένα και αυξανόμενη συχνότητα, τα πολιτιστικά δικαιώματα προστίθενται ως το τέταρτο ουσιαστικό στοιχείο στην κλασική τριάδα (Turner, 1994, σελ. 158-60). «Η Συνθ. ΕΕ αποδίδει στον πολίτη απευθείας πολιτικά δικαιώματα και παράλληλα ανάγει το σύνολο των πολιτών σε νομικό δήμο [...]. Είναι προφανές ότι η αναγνώριση νομικού δήμου σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα ενοχλήσει όσους πιστεύουν ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να ασκείται μόνο σε εθνικό επίπεδο. Αντίθετα θα χαροποιήσει όσους προσδοκούν την εμβάθυνση της πολιτικής ενοποίησης μέσω της σταδιακής ανάδυσης ευρωπαϊκού πολιτικού δήμου ο οποίος, κατά γενική ομολογία, βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα» (Στεφάνου και Καταπόδης, 2008, σελ. 30). Το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη και κατ'επέκταση της πολιτικής κοινότητας, όπως συνδέεται με τις έννοιες της συμπερίληψης και του αποκλεισμού, βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην κονστρουκτιβιστική ερευνητική ατζέντα στο βαθμό που συνδέεται άμεσα με την ενεχόμενη στη διαδικασία πολιτική ταυτότητα που τη συστήνει. Τα ερωτήματα που τίθενται σε αυτό το πλαίσιο, όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 37), θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

Υφίσταται μια αναδυόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα, και αν υφίσταται, αντικαθιστά, συνυπάρχει, ή αλλιώς αλληλεπιδρά με τις ποικίλες πολλαπλές ταυτότητες των ατόμων; Ποιο είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο αυτής της ευρωπαϊκής ταυτότητας, πόσο αμφισβητίσιμη είναι, και πόση αφοσίωση νοιώθουν οι άνθρωποι απέναντι στην κοινότητα; Οι πολίτες διαφοροποιούν μεταξύ της Ευρώπης και της ΕΕ κατά τις διαδικασίες ταύτισής τους; Πόσο «αληθινή» είναι η Ευρώπη στο μυαλό των ανθρώπων;

Οι σύγχρονες διαδικασίες μετασχηματισμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών θεωρείται ότι αντιπροσωπεύουν ένα μοναδικό ιστορικό εγχείρημα στην πορεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού που συντελείται σε πολλαπλά επίπεδα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν ένα «πραγματικό» κι ένα «συμβολικό» (Πασιάς, 2010, σελ. 4). Ειδικότερα, όπως αναφέρει ο Πασιάς (2010, σελ. 4):

Το πρώτο αναφέρεται στις σχέσεις των εθνικών κρατών με το υπερεθνικό μόρφωμα της ΕΕ/ΕΚ και εμπεριέχει τους πραγματικούς όρους των μεταβολών που πραγματοποιούνται σε διάφορα πεδία (θεσμικό, νομικό, οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό). Το δεύτερο αναφέρεται στις μεταβολές που πραγματοποιούνται στο ιδεολογικό ή φαντασιακό επίπεδο και αφορά τους μετασχηματισμούς στις συνειδήσεις των εθνικών κοινωνιών. Κατ'αυτόν τον τρόπο συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία ενός νέου συλλογικού υποκειμένου, του «ευρωπαίου πολίτη», με τη διαμόρφωση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, της «ευρωπαϊκής ταυτότητας», με τη συγκρότηση ενός νέου πεδίου διαλόγου,

αυτού της «ευρωπαϊκής δημοσιότητας», με τη θέσμιση ενός νέου πολιτειακού μορφώματος, αυτού της «ευρωπαϊκής» πολιτείας.

Έχουμε ήδη επισημάνει, την διαδικαστική, αλληλοδραστική ανάπτυξη της ταυτότητας, της αλληλεγγύης και της συλλογικής αυτοκατανόησης: Η συμπερίληψη εμπεριέχει τον αποκλεισμό· ο ορισμός του «εμείς» περιλαμβάνει, επίσης, τον ορισμό πλήθους «Άλλων» (Jenkins, 2007, σελ. 131). Ο καθορισμός της ταυτότητας, η διαφορά, συγκροτούνται κοινωνικά, διά μιας κοινής συμβολικής γλώσσας που τονίζει τα όρια μεταξύ μελών και μη μελών. Ο κοινός νους, η κοινή γνώση και τα κοινά πρότυπα συμπεριφοράς των ανθρώπων που βρίσκονται εντός των ορίων σχηματοποιούνται, επίσης, κοινωνικά, αλληλοσχετιστικά. Ο συμβολισμός της κοινότητας έγγειται, για άλλη μια φορά, στη σκέψη παρά στην πράξη· πρόκειται για συλλογικό επινόημα που αναπτύσσεται και εξελίσσεται μέσα σε ένα συγκριτικό πλαίσιο ομοιότητας και διαφοράς (ibid, σελ. 181). Όπως σημειώνει ο Jenkins (2007, σελ. 181):

Για τον Cohen, «η ομοιότητα που επισημαίνεται μέσω των συλλογικών ταυτοτήτων αποτελεί κατασκευή, ένα συνεχές ιστορικό επινόημα, κάτι που ενδεχομένως απηχεί το ‘πολιτισμικό αυθαίρετο’ του Bourdieu. Προέρχεται από τον ελάχιστο συμ-μερισμό ενός φάσματος συμβόλων». [...] Μια σημαία μπορεί να είναι απλώς ένα σύμβολο εθνικής ενότητας, αλλά υπάρχουν πολυάριθμα παραδείγματα ατόμων που έχασαν τη ζωή τους υπερασπίζοντάς τη..

Οι συλλογικές ταυτότητες αναφέρονται στην ιδέα ότι μια ομάδα ανθρώπων δέχεται μια θεμελιώδη ομοιότητα που είναι η αιτία να νοιώθουν μεταξύ τους αλληλεγγύη (Brubaker και Cooper, 2000· Therborn, 1995, κεφ. 12 στο Fligstein, 2009, σελ. 134). Για τον Fligstein (2009, σελ. 134-5), αυτή η αίσθηση της συλλογικής ταυτότητας κατασκευάζεται κοινωνικά, ήτοι αναδύεται ως η ένσκηπη ή αθέλητη συνέπεια κοινωνικών διαδράσεων. Πέραν αυτού, «[ο]ι κοινωνικές ταυτότητες δεν ενέχουν μόνο γνωστικά συστατικά σχετικά με την κοινωνική γνώση για τις ιδιότητες μιας ομάδας. Περιέχουν επίσης αξιολογήσεις και συναισθηματικούς δεσμούς που συνδέονται με την αυτοεκτίμηση του ατόμου» (Risse, 2010, σελ. 22). Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 22), «οι κοινωνικές ταυτότητες ενέχουν συμπεριφορικές επιπτώσεις. Ο συναισθηματικός δεσμός οδηγεί στην πίστη μαζί με μια αίσθηση καθήκοντος απέναντι στην ομάδα. Αυτή ακριβώς η πίστη είναι που αποτελεί πόρο κοινωνικής κινητοποίησης, συλλογικής δράσης, και υποστήριξης για θεσμούς όπως η ΕΕ (βλ. Herrmann και Brewer, 2004, σελ. 6). Όσο

ισχυρότερη είναι η αίσθηση πίστης, τόσο περισσότερες συμπεριφορικές επιπτώσεις θα πρέπει να αναμένουμε» (Kantner, 2006a). Γράφει ο Risse (2010, σελ. 29):

Όσο περισσότερο συναινετικές και σταθερές είναι οι συλλογικές ταυτότητες, τόσο περισσότερο οι ελίτ μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν για στρατηγικούς σκοπούς. Π.χ. συχνά, οι εθνικοί διαμορφωτές πολιτικής χρησιμοποιούν τη φράση «η Ευρώπη με ανάγκασε να το κάνω» προκειμένου να νομιμοποιήσουν στο εσωτερικό σκληρές πολιτικές αποφάσεις και να τους προσδώσουν την αίσθηση του ανοπόφευκτου. Αλλά αυτή η κατασκευή μπορεί να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα μόνο όταν οι πολίτες ταυτίζονται με την Ευρώπη και το θεωρούν νομιμοποιημένο να τηρούν τους κανόνες της ΕΕ.

Οι ταυτότητες αναφέρονται «σε κοινά συμμεριζόμενες αναπαραστάσεις ενός συλλογικού εαυτού όπως αυτές αντανakλώνται στην πολιτική συζήτηση, στα πολιτικά σύμβολα, στις συλλογικές μνήμες, και στον ανταγωνισμό των ηγετικών ομάδων για ισχύ» (Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 4). Περαιτέρω, σημειώνουν οι Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 4),

οι ταυτότητες αποκαλύπτονται μέσω των κοινωνικών πρακτικών καθώς και μέσω των πολιτικών στάσεων, όπως διαμορφώνονται από τις κοινωνικές και τις γεωγραφικές δομές και τα εθνικά περιβάλλοντα. Διαφορετικοί αναλυτές και διαφορετικές ακαδημαϊκές πειθαρχίες διαφωνούν για το πού θα πρέπει να τοποθετηθεί και πώς μετράται η ταυτότητα. Θα πρέπει να την αναζητήσουμε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, με την ικανότητά τους να προάγουν και να οικοδομούν μια αίσθηση του τι σημαίνει να είναι κανείς Ευρωπαίος; Ή θα πρέπει να την αναζητήσουμε στις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές, όπως η συν-ιδιοκτησία, η από κοινού πολιτική δράση ή οι κοινές καταναλωτικές πρακτικές;

Πολλές φορές αναφέρεται ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα συνδέεται με ένα πρόγραμμα πολιτικής κατασκευής που αναλαμβάνεται από διάφορες εθνικές ή υπερεθνικές ηγετικές ομάδες (ibid, σελ. 3). Το να μιλά κανείς για μια τέτοιου είδους οικοδόμηση ταυτότητας υποθέτει μια μηχανιστική θεώρηση της πολιτικής, που δίδει έμφαση σε ένσκοπους δρώντες και τις πολιτικές τους επιλογές. Άλλες φορές, εντούτοις, λαμβάνονται υπόψη διαδικασίες διαφορετικής κλίμακας κοινωνικής διαμεσολάβησης και ανταλλαγής, συμπεριλαμβανομένων της διαβούλευσης και της επικοινωνίας, των κοινωνικών δικτύων, της κυκλοφορίας των αγαθών, και της πολιτικής διαπραγμάτευσης (ibid). Υπό αυτή την προοπτική, «η εξέλιξη των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων είναι αποτέλεσμα ανοιχτών στο αποτέλεσμα διαδικασιών που δίνουν χώρο στους δρώντες που επιδιώκουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, χωρίς να υποθέτουν είτε ότι θα ευοδωθούν πλήρως είτε ότι θα αποτύχουν ολοκληρωτικά» (ibid). Σε ό,τι αφορά τη μελέτη της ευρωπαϊκής

ταυτότητας, οι Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 226) υποστηρίζουν ότι τόσο τα πειθαρχικά όσο και τα επιστημονολογικά σύνορα πρέπει να αμφισβητηθούν και να διασταυρωθούν:

Η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας λαμβάνει χώρα στα πολλαπλά σημεία διασύνδεσης των σχεδίων των ηγετικών ομάδων και των κοινωνικών διαδικασιών· τόσο στο υπερεθνικό όσο και στα εθνικά-περιφερειακά επίπεδα· στο πλαίσιο των θεσμών της ΕΕ αλλά και εκτός αυτών, στην καθημερινή πρακτική και στη ζωντανή εμπειρία· καθοδηγούμενη από την οικονομική λογική μιας γηράσκουσας ηπείρου που έχει ανάγκη τους μετανάστες αλλά που τους φοβάται συγχρόνως.

Μέχρι στιγμής, η κατασκευή αυτής της ταυτότητας για την ΕΕ, έχει εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την παράλληλη κατασκευή της ταυτότητας των Άλλων, έναντι των οποίων μια ξεχωριστή ευρωπαϊκή πολιτιστική ταυτότητα είναι δυνατό συνολικά να δομηθεί.²⁸⁹ Η ίδια η έννοια της ιδιότητας του πολίτη, εξάλλου, αποτελεί το μέσο διά του οποίου τίθενται οι προϋποθέσεις συμπερίληψης ή αποκλεισμού στην εκάστοτε κοινωνία. Όπως αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 26), «το περιεχόμενο μιας ταυτότητας σκιαγραφεί ποιος είναι ‘εντός’ και ποιος είναι ‘εκτός’. Η διάκριση μεταξύ του ‘εαυτού’ και του ‘άλλου’, μεταξύ των ‘εντός της ομάδας’ και των ‘εκτός της ομάδας’ είναι εγγενές μέρος οποιασδήποτε κοινωνικής ταυτότητας». Αλλά πώς μέσα στο χρόνο οι ίδιες οι συστατικές μονάδες της ΕΕ ερμηνεύουν το τι πραγματικά αυτή αντιπροσωπεύει; Πράγματι, το ευρωπαϊκό όραμα ίσως τελικά να εξαρτηθεί από το ιδιαίτερο νόημα που το κάθε κράτος αλλά και οι κοινωνίες της εξάγουν από την ίδια την έννοια της ΕΕ (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 540-1).²⁹⁰ Σε αυτό το επίπεδο, ενδιαφέρον κρίνεται να εξεταστεί λ.χ. η συλλογική απεικόνιση της ΕΕ των κρατών-μελών στις χώρες που επιθυμούν να ενταχθούν σε αυτή. Περαιτέρω, ωστόσο, για να καταστεί η ΕΕ σύστημα αναφοράς ενός διακριτού δήμου,

²⁸⁹ Για το ρόλο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και του «Τούρκου» ως προς την εδραίωση της πολιτισμικής κατασκευής της Ευρώπης βλ. Newmann και Welsh, 1991 στο Ruggie, 1998b, σελ. 873. Βλ. επίσης Giouzepas, 2007a και Daloglu, 2007b (η τελευταία ως περισσότερο επικριτική της κατάστασης πρόσληψη).

²⁹⁰ Ενδιαφέρον παράδειγμα, μολονότι σε μικρότερη κλίμακα εκτίμησης, αποτελεί η πρόσληψη της Συνθήκης του Maastricht από τις διάφορες κυβερνήσεις της Ένωσης (Koslowski, 1999, σελ. 569): Από την ολλανδική και τη γερμανική δεν εκφράστηκαν επιφυλάξεις στην προοπτική της αναγνώρισης της Συνθήκης ως ενός πρόσθετου βήματος, πλησιέστερου στο όραμα μιας ομόσπονδης Ευρώπης. Στον αντίποδα, η βρετανική δεν εφείδετο προσπαθειών να επιμένει πως η Ένωση στην οποία εισαγόταν ουδεμία σχέση είχε με ομοσπονδία. Αυτή η αντικρουόμενη συμπεριφορά καταγαύζει το ρόλο του διυποκειμενικού νοήματος που επιδιώκουν να κατοχυρώνουν σε συγκεκριμένες λέξεις οι πολιτικοί δρώντες, ενώ στρέφει παράλληλα την προσοχή στην συνεισφορά των ενοράσεων του κονστρουκτιβισμού αναφορικά με τις speech acts και τα αμοιβαία (παρά)νοήματα. Οι Γερμανοί τείνουν να βλέπουν τον ομοσπονδισμό σε αναφορά με τον επιμερισμό των εξουσιών και την περιορισμένη κεντρική κυβέρνηση, ενώ οι Βρετανοί έχουν την τάση να τον συνδέουν με την απώλεια της κυριαρχίας προς όφελος ενός αυταρχικού Leviathan.. (ibid).

παραγώγου μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, εμφανίζεται πλέον ως αναγκαιότητα η διαχείριση του πολιτικού δεσμού και των αρχών που άμεσα την συνδέουν με τους πολίτες της.

Οι περισσότεροι θα συμφωνούσαν ότι μια νομιμοποιημένη ευρωπαϊκή πολιτεία θα συνεπάγετο κάποιο βαθμό ταύτισης ώστε να είναι βιώσιμη – αν και η ιδέα περί ευρωπαϊκής ταυτότητας όσο και δήμου έχει αμφισβητηθεί σθεναρά (βλ. και Eriksen και Fossum, 2001, σελ. 1).²⁹¹ Η χαμηλή ταύτιση με την ΕΕ συχνά αποδίδεται στη σύνθετη σχέση της με την εθνική ταυτότητα. Ειδικότερα, κάποιοι θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι η ισχυρή εθνική ταύτιση αποτελεί τον κύριο λόγο για τη χαμηλή ταύτιση με την ΕΕ (Kaelble, 2009, σελ. 207). Ως εκ τούτου, η χαμηλή βρετανική ταύτιση με την Ευρώπη αποδίδεται στην ισχυρή βρετανική ταυτότητα που βασίζεται εν μέρει στο μοναδικό βρετανικό ρόλο και στην επιτυχία της χώρας στη νίκη κατά της ναζιστικής Γερμανίας (ibid). Κράτη που είχαν περιέλθει σε ανυποληψία, όπως η Γερμανία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και η Ισπανία μετά τον Φράνκο, έχουν αντίθετα αναπτύξει μια ισχυρή ταύτιση με την Ευρώπη. Κατά μία άποψη που τώρα αμφισβείται στις κοινωνικές επιστήμες, το επιχείρημα αυτό υποθέτει ότι η σχέση μεταξύ δύο μορφών ταύτισης είναι αμοιβαίως αποκλειστική (Eisenstadt και Giesen, 1995· Risse, 2004 στο Kaelble, 2009, σελ. 207). Εντούτοις, δε θα πρέπει να συζητάμε τη σχέση μεταξύ ευρωπαϊκής και εθνικής ταυτότητας σε όρους ενός παιγνίου μηδενικού αθροίσματος και ιδιαίτερα στην μετανεωτερική εποχή, ενδεκτικό της οποίας καθίστανται τα υποκείμενα που φέρουν πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες. Έτσι, μια «αύξηση» της ευρωπαϊκής ταυτότητας για κάποιον δεν συνεπάγεται απαραίτητα απομείωση της αφοσίωσής του στην εθνική ή σε άλλες κοινότητες· κάποιος μπορεί ασφαλώς να νοιώθει μέρος και των δύο κοινοτήτων χωρίς να χρειάζεται να επιλέξει κάποια πρωταρχική –ιεραρχικά – ταύτιση (Wiener και Diez, 2009, σελ. 151). Γιατί θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τα συστατικά στοιχεία μιας κοινωνικής ταυτότητας συχνά επηρεάζουν το ένα το άλλο, εναρμονίζονται ή και συγχωνεύονται (ibid, σελ. 153).²⁹² Όπως επισημαίνει σχετικά ο Risse (2010, σελ. 9), ο εξευρωπαϊσμός «αναφέρεται στην εσωτερική επίδραση της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης. ‘Ο

²⁹¹ Η νομολογία του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου στη φημισμένη περίπτωση για το Maastricht λ.χ., βασίστηκε στην αντίληψη ότι δεν υφίσταται ένας ενιαίος ευρωπαϊκός *demos* (βλ. Weiler, 1995, σελ. 45, όπως αναφέρεται στο Fossum, 2003b, σελ. 5). Βλ. περαιτέρω τη συζήτηση για την απόρριψη της ύπαρξης ευρωπαϊκού δήμου στο Στεφάνου, 1996, σελ. 114-117.

²⁹² Για τον Checkel, η φύση της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτοποίησης καθαυτή δεν είναι προβληματική. «Έχει ορθώς υποστηριχθεί ότι δεν χρειάζεται να βρίσκεται σε άμεση αντίθεση είτε με εθνικές είτε με περιφερειακές ταυτότητες, αφού μπορούν όλες εύκολα να συνυπάρξουν σε μια ενσωματωμένη δομή χωρίς να προκαλούν ούτε ψυχολογική ούτε γνωστική ασυμφωνία» (Risse, 2004, σελ. 248-9 στο Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 31). Αυτό για τους Checkel και Katzenstein (όπ. π.) συνιστά την «θετικού αθροίσματος φύση» της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτοποίησης.

εξευρωπαϊσμός των (εθνικών) ταυτοτήτων' αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο αναφορές για την Ευρώπη και την ΕΕ έχουν ενσωματωθεί στις εθνικές και άλλες κατασκευές ταυτότητας. Ο εξευρωπαϊσμός των ταυτοτήτων διαφέρει από τις 'ευρωπαϊκές ταυτότητες'». Εν πολλοίς, γράφει ο Risse (2010, σελ. 45),

[ο] εξευρωπαϊσμός σημαίνει ότι η Ευρώπη και η ΕΕ έχουν ενσωματωθεί στο σκληρό πυρήνα του τρόπου που κάποιος κατανοεί την εθνική (ή άλλη) αίσθηση του ανήκειν. Σημαίνει ότι ο σκληρός πυρήνας του τι σημαίνει να είναι κανείς Γερμανός, Γάλλος, ή Πολωνός αλλάζει και ότι η Ευρώπη και η ΕΕ γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της κατανόησης. Δεν παύουμε να είμαστε Γερμανοί, Γάλλοι, ή Πολωνοί, αλλά γινόμαστε Ευρωπαίοι Γερμανοί, Γάλλοι Ευρωπαίοι, ή Πολωνοί στην ΕΕ. Τέτοιες μεταβολές των εθνικών ταυτοτήτων παρατηρούνται σε ολόκληρη την Ευρώπη στους λόγους των ηγετικών ομάδων.

Και οι Wiener και Diez (2009, σελ. 153) συμπληρώνουν:

Η αυτο-πρόσληψη κάποιου ως Γερμανού δεν μπορεί εγγενώς λ.χ. να περιέχει και πτυχές Ευρωπαϊκότητας; Μπορεί κανείς πραγματικά να διαχωρίσει μια καταλανική από μια ευρωπαϊκή ταυτότητα; Ή ας πάρουμε για παράδειγμα τις κυριότερες ευρωπαϊκές οικογένειες κομμάτων. Από τη δεκαετία του 1950 και έντευν, τα κόμματα των Χριστιανοδημοκρατών στην ηπειρωτική Ευρώπη βρέθηκαν στην προμετωπίδα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η Ευρωπαϊκότητα υπήρξε πάντα συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας των Χριστιανοδημοκρατών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προερχόμενο από την περίοδο του μεσοπολέμου. Το ίδιο ισχύει και για τους σύγχρονους Σοσιαλοδημοκράτες. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι η μεταστροφή της αποδοχής του καπιταλισμού και της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς που βίωσαν οι Γερμανοί Σοσιαλοδημοκράτες στα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι Γάλλοι στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και οι Βρετανοί Εργατικοί τη δεκαετία του 1990 συνοδεύτηκε με την ισχυρή ταύτισή τους με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (αν και αυτή προσλαμβάνονταν με διαφορετικούς τρόπους) σε καθεμιά από αυτές τις περιπτώσεις. Σήμερα, η Ευρωπαϊκότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας των Σοσιαλοδημοκρατών (βλ. λεπτομέρειες στο Marcussen κ.ά., 1999 και Risse, 2001).

Διαφορετικές ομάδες, περαιτέρω, αντιλαμβάνονται διαφοροποιημένα το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Πράγματι, μια μακροσκελής μελέτη των πολιτικών θεωρητικών λόγων για την Ευρώπη ανάμεσα στα κυριότερα κόμματα στη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία αποκάλυψε ότι το νόημα για την Ευρώπη ποίκιλε (Marcussen κ.ά., 1999 στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 153). Για τις γερμανικές πολιτικές ηγετικές ομάδες, η «Ευρώπη» και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σήμαινε ότι ξεπερνούσαν οι ίδιοι το εθνικιστικό και милитаристικό τους

παρελθόν. Για τη γαλλική ελίτ, αντίθετα, συνέστηνε την Ευρώπη ως μια εξωτερίκευση των ξεχωριστών γαλλικών αξιών του Ρεπουμπλικανισμού, του διαφωτισμού και της πολιτισμικής αποστολής. Κι ενώ η γαλλική και η γερμανική πολιτικές ηγετικές ομάδες κατάφεραν να εμφυτεύσουν την Ευρώπη στον τρόπο που προσλαμβάνουν την εθνική τους ταυτότητα, οι βρετανικές ηγετικές ομάδες κατασκεύαζαν την Ευρώπη σε αντιπαράβολή με την κατανόησή τους για το Έθνος, ειδικότερα το βρετανικό Έθνος (Wiener και Diez, 2009, σελ. 153). Πολλές μελέτες περίπτωσης αυτού του είδους έχουν χρησιμεύσει στο να καταδείξουν τις προσπάθειες των εθνικών ηγετικών ομάδων να εξευρωπαϊίσουν τις αντίστοιχες εθνικές ταυτότητες, συμβάλλοντας ώστε οι αφηγήσεις που χρησιμοποιούνται να συμφωνούν γνωστικά με ευρωπαϊκά σύμβολα, ιστορικές μνήμες, και πολιτιστικές και πολιτικές αξίες – εκτός από την περίπτωση του ΗΒ (Risse, 2010, σελ. 84). Έτσι, γράφει ο Risse (2010, σελ. 85), «στους λόγους των ελίτ ο εξευρωπαϊσμός των εθνικών ταυτοτήτων δεν καταλήγει σε μια ομοιόμορφη και ομοιογενή ευρωπαϊκή ταυτότητα (βλ. Cram, 2009). Οι ευρωπαϊκές ταυτότητες διατηρούν ένα ‘εθνικό χρώμα’ στο βαθμό που συμφωνούν γνωστικά και συνδέονται με διαφορετικούς τρόπους με αντίστοιχα εθνικά σύμβολα, ιστορικές και πολιτιστικές μνήμες». Σε αυτό το πλαίσιο, πολλοί στοχαστές έχουν υποστηρίξει ότι «κάθε έθνος αναπτύσσει τη δική του χαρακτηριστική ταύτιση με την Ευρώπη, που βασίζεται στις ιδιαίτερες εθνικές του εμπειρίες συμπεριλαμβανομένων και των αντιλήψεών του για την εθνική ασφάλεια, το εθνικό παρελθόν και μέλλον, και τις βασικές εθνικές αξίες. Η ταύτιση με την εσωτερική ποικιλομορφία της Ευρώπης και η ευρωπαϊκή προδιάθεση για τη διαφορετικότητα έχει έτσι εδραιωθεί καλά» (Kaelble, 2009, σελ. 202). Άλλοι, εντούτοις, όπως αναφέρει ο Kaelble (2009, σελ. 204), έχουν προτείνει μια ερμηνεία πιο φιλελεύθερης ταύτισης με την ΕΕ που εστιάζει κυρίως στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής και τις ευρωπαϊκές αξίες,

μια ζωντανή και συχνά ασυνείδητη ταύτιση με έναν τρόπο ζωής παρά με ένα συνειδητά υιοθετημένο πολιτικό πρόγραμμα. Αυτή η ταύτιση είναι βαθιά ριζωμένη στην κατανάλωση και τις καταναλωτικές συνήθειες, στην εργασία και στον ελεύθερο χρόνο, στην οικογενειακή ζωή, στις πόλεις και τα τοπία, αλλά επίσης σε αξίες όπως τα εξελιγμένα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, η εκκοσμίκευση, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ανεκτικότητα, ένας ισχυρός ρόλος των διανοούμενων, τα πολιτικά δικαιώματα, ο αυστηρός περιορισμός της ιδιωτικής και της δημόσιας βίας (και ως εκ τούτου η εναντίωση στην θανατική ποινή), η ισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών, και η οικουμενική εκπαίδευση (Joas και Wiegandt, 2005· Kaelble, 2007b). Αυτό το είδος ταύτισης ώθησε τον ύστερο Γάλλο ιστορικό René Girault να σκιαγραφήσει μια διάκριση ανάμεσα στις έννοιες της Ευρώπης όπως τη βιώνουμε (Europe vécue) – την ασυνείδητη και υπόρρητη ταύτιση με κοινές νόρμες, τρόπους ζωής και εδραιωμένη αλληλεγγύη της Ευρώπης όπως γίνεται

αντιληπτή (*Europe pensée*), το διάλογο για την Ευρώπη και της Ευρώπης ως επιδίωξης (*Europe voulue*), το δημιούργημα των ευρωπαϊκών θεσμών (Girault, 1994). Πίσω από αυτές τις κατηγορίες αναφαίνεται το ευρύτερο ερώτημα εάν η ταύτιση με την Ευρώπη διεγέρθη πρώτα από μια σύγκλιση των κοινωνικών δομών της Ευρώπης, των τρόπων ζωής, και αξιών, μαζί με τις ενισχυμένες ανταλλαγές και διασυνδέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κοινωνιών ή από το δημόσιο διάλογο στα μέσα ή από τη διακυβέρνηση της ΕΕ (βλ. επίσης Bach, 2000· Munch, 2001· Risse, 2004).

Αναλύοντας τα δεδομένα της κοινής γνώμης από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1990, ο Green (2007, κεφ. 5· βλ. επίσης Kufer, 2009 στο Risse, 2010, σελ. 50) καταδεικνύει ότι «οι ερωτώμενοι ταυτίζονται με την Ευρώπη με το ακόλουθο πραγματικό περιεχόμενο: Ειρήνη, ελευθερία ταξιδιών, κοινές πολιτιστικές παραδόσεις, πολιτιστική ποικιλομορφία και ανεκτικότητα, και θρησκευτικές και φιλοσοφικές αρχές. Οι κοινές πολιτιστικές παραδόσεις και η πολιτιστική ποικιλομορφία είναι ιδιαίτερος ουσιώδης για αυτούς που νοιώθουν αφοσιωμένοι στην Ευρώπη, ‘τους Ευρωπαίους’». Μεταγενέστερα, «μια δημοσκόπηση του Ευρωβαρόμετρου του 2006 ρωτούσε τους ερωτώμενους για τις αξίες που αντιπροσωπεύει η ΕΕ. Οι κορυφαίες αξίες ήταν τα ανθρώπινα δικαιώματα (38%), η δημοκρατία (38%), και η ειρήνη (36%), ακολουθούμενες από το κράτος δικαίου (24%) και το σεβασμό για άλλες κουλτούρες (19%) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2007a, σελ. 28-35 στο Risse, 2010, σελ. 50). Τα δεδομένα ήταν συγκριτικά ομοιογενή σε όλα τα κράτη-μέλη, υποδεικνύοντας ότι η ΕΕ ως κοινότητα αξιών προσδιορίζεται σχετικά καλά στην αντίληψη των ευρωπαίων πολιτών» (Risse, 2010, σελ. 50-51). Οι απαντήσεις των πολιτών και στις δύο περιπτώσεις φαίνονται να είναι συνεπείς με τις εκούσιες απόπειρες των ηγετικών ομάδων της ΕΕ και των αντίστοιχων θεωρητικών λόγων που συντείνουν σε ένα όραμα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα που συμπεριλαμβάνει τις αξίες της νεωτερικότητας και του διαφωτισμού.²⁹³ Η «ενότητα στη διαφορετικότητα»²⁹⁴ που τιμά την πολλαπλότητα των αλληλεπικαλυπτόμενων ταυτοτήτων (Risse, 2010, σελ. 22), όπως και η δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το κράτος δικαίου (ΣΕΚ, άρθρο 6· βλ. και Wiener, 2004, σελ. 205, 207)

²⁹³ Όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 51), «το πραγματικό περιεχόμενο της πολιτικής ταυτότητας της ΕΕ – όπως προωθείται από τις ηγετικές ομάδες και όπως γίνεται αντιληπτή από το ευρύ κοινό – αναφέρεται σε μια σύγχρονη, δημοκρατική, κοσμική, και κοσμοπολιτική κοινότητα αξιών».

²⁹⁴ «Το θέμα της ενότητας και της διαφορετικότητας αναφέρεται σε μια παλιά επωδό (*leitmotif*) της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής σκέψης. Αντανακλά την πίστη στην αξία του ατομικού πριν του γενικού αλλά επίσης και τις ενοράσεις της εμπλαίσωσης του ατομικού από το γενικό. Η Ευρώπη υπήρξε πάντα η ‘πλουραλιστική ήπειρος’, στην οποία εκκολάφτηκε η αντίληψη της ποικιλομορφίας και του πλουραλισμού. Ταυτόχρονα, η Ευρώπη θεμελιώθηκε σε μια μακρά παράδοση ανάληψης της πρόκλησης να ξεπεράσει τις εσωτερικές της διαφορές και στην θεώρηση της κοινωνικής και πολιτικής της τάξης σε αναφορά με ‘την ενότητα στη διαφορετικότητα’» (Olsen, 2007 στο Trenz, 2008, σελ. 8).

και η κοινωνική οικονομία της αγοράς (σε αντίθεση με τον καπιταλισμό του *laissez-faire*) συστήνουν αυτό που ξεχωρίζει την Ευρώπη (Wiener και Diez, 2009, σελ. 153). Υπό αυτή την παραδοχή, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί και οι ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες φαίνεται πως εκούσια επιχειρούν να κατασκευάσουν μία μετα-εθνική δημόσια-πολιτική (civic) ταυτότητα υπό τη χαμπερμασιανή έννοια (Habermas, 1994, 1996a στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Ακόμη παραπέρα, οι νεωτερικές και μετανεωτερικές αξίες έχουν καταστεί συστατικές της ΕΕ, αφού δεν μπορεί κανείς να γίνει μέλος της αν δεν τις προσυπογράψει: Η συμμετοχή στην ΕΕ συνεπάγεται την εκούσια αποδοχή μιας συγκεκριμένης πολιτικής τάξης ως νομιμοποιημένης καθώς και την αναγνώριση ενός συνόλου κανόνων και υποχρεώσεων ως δεσμευτικών (Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Αναφορικά με τις θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές στις οποίες βασίζεται η ΕΕ, αναφέρεται ότι, όπως σημειώνει ο Στεφάνου (2002, σελ. 73), η διακήρυξη για τις κοινές αρχές στα κράτη μέλη «της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου» (Άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ, π.α. Στ' παρ. 1) είχε αρχικά εφαρμογή μόνο στην Ένωση, αλλά στο Άμστερνταμ το πεδίο της επεκτάθηκε (ibid, σελ. 74). Ειδικότερα, γράφει ο Στεφάνου (2002, σελ. 74), «στην προοπτική της ένταξης χωρών από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, περιλήφθηκαν διατάξεις σύμφωνα με τις οποίες ο σεβασμός των αρχών αυτών αποτελεί και τυπικά πλέον προϋπόθεση για την ένταξη στην Ένωση (Άρθρο 49 ΣΕΕ, π.α. Ξ), η δε παραβίασή τους από κράτος μέλος μπορεί να οδηγήσει σε αναστολή των δικαιωμάτων του (Άρθρο 7 παρ. 4 ΣΕΕ, π.α. Στ'1 παρ. 4)». Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 25-26):

Οι κοινωνικές ταυτότητες δεν συνδέουν μόνο άτομα και κοινωνικές ομάδες, έχουν επίσης ουσιαστικό περιεχόμενο (βλ. Abdelal και άλ., 2009a). Το περιεχόμενο αυτό συντίθεται από τις συγκροτητικές νόρμες και κανόνες που προσδιορίζουν την κοινωνική ομάδα και τα μέλη της, τις επιδιώξεις και τους κοινωνικούς σκοπούς της, καθώς επίσης και τις συλλογικές κοσμοαντιλήψεις που συμμερίζεται η ομάδα. Οι κοινωνικές ταυτότητες κομίζουν μια αίσθηση «του εμείς», μιας (φανταστικής) κοινότητας που συνήθως βασίζεται σε συλλογικές αφηγήσεις μιας κοινής μοίρας, μιας κοινής ιστορίας, και μιας κοινής κουλτούρας. [...] Οι αφηγήσεις ταυτότητας περιέχουν επίσης μια αίσθηση κοινού σκοπού, μια *differentia specifica* που διαχωρίζει την κοινότητα από άλλες κοινότητες. [...] Τα κριτήρια της Κοπενχάγης που κατήρτισε η ΕΕ το 1993, π.χ., περιγράφουν την ΕΕ ως κοινότητα φιλελεύθερων δημοκρατιών και οικονομιών της αγοράς που διέπονται από το κράτος δικαίου και σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα συμπεριλαμβανομένων και των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Τα κριτήρια της Κοπενχάγης υποδηλώνουν ένα σύνολο συγκροτητικών κανόνων, στο οποίο τα υποψήφια μέλη οφείλουν να συμμορφωθούν πριν να ξεκινήσουν οι διαπραγματεύσεις ένταξης.

Όπως καταδεικνύουν και οι συζητήσεις για τη διεύρυνση, η αυτο-περιγραφή της ΕΕ και οι κυρίαρχοι θεωρητικοί λόγοι γύρω από αυτή, έχουν μετατοπιστεί προς την οικοδόμηση μιας πολιτείας, πέρα από απλώς την ολοκλήρωση της αγοράς (Laffan κ.ά., 2000 στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Ως ενεργός κατασκευαστής ταυτότητας, η ίδια η ΕΕ έχει καταφέρει να επιτύχει μια ταυτοποιητική ηγεμονία σε αναφορά με τον ολοένα και ισχυρότερο προσδιορισμό του τι σημαίνει να ανήκει κανείς στην «Ευρώπη» (Laffan, 2004 στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Επιπλέον, η συμμετοχή στην ΕΕ έχει σημαντικές συγκροτητικές επιρροές στις ευρωπαϊκές κρατικές ταυτότητες: Τα κράτη στην Ευρώπη ολοένα και περισσότερο προσδιορίζονται ως μέλη, μη μέλη, επίδοξα κράτη-μέλη. Η θέση τους στην Ευρώπη και σε κάποιο βαθμό διεθνώς, εξαρτάται από αυτή την κατηγοριοποίηση. Δεν υπάρχει τρόπος τα ευρωπαϊκά κράτη να αγνοήσουν την ΕΕ, ακόμη κι πρόκειται για ορκισμένα μη μέλη, όπως η Ελβετία (Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Σε ό,τι αφορά την ταυτοποιητική ηγεμονία της ΕΕ, αναφέρεται, επιπλέον, στο πλαίσιο της διεύρυνσης λ.χ., η «επιστροφή στην Ευρώπη» των κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, ως να ήταν πριν εκτός της ηπείρου (ibid). Σχετικά δε με την προς ανατολάς διεύρυνση, ο δημόσιος λόγος που την πλαισίωνε σε όρους ταυτότητας («επιστροφή στην Ευρώπη») υπήρξε εργαλειακός για την χορήγηση καθεστώτος μέλους σε αυτά τα κράτη (Schimmelfennig, 2003· Sedelmeier, 2005 στο Risse, 2010, σελ. 7). Σημαντικό επίτευγμα 40 ετών ολοκλήρωσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τελικά εν γένει η πραγματικότητα ο όρος Ευρώπη να χρησιμοποιείται συχνά ως συνώνυμος της ΕΕ στο βαθμό που το ευρύ κοινό προσδιορίζει την Ευρώπη ως ΕΕ (Wiener και Diez, 2009, σελ. 154). Όπως επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 52), η «πολιτική Ευρώπη και η Ευρώπη της ΕΕ είναι απαράλλακτες και το *differentia specifica* της είναι οι σύγχρονες αξίες της ειρήνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας, της εκκοσμίκευσης, και του κοσμοπολιτισμού». Αν, όμως, οι δύο όροι έχουν φτάσει να χρησιμοποιούνται κατ'εναλλαγίν, τότε η ΕΕ έχει επιτυχώς «καταλάβει» τον κοινωνικό χώρο του τι σημαίνει να είναι κανείς Ευρωπαίος. Όστε η ΕΕ ολοένα και περισσότερο σφραγίζει το νόημα της Ευρώπης με συγκεκριμένο περιεχόμενο (Wiener και Diez, 2009, σελ. 154).

Παρόλ'αυτά και σε ευθεία αντίθεση με τη νεωτερική εικόνα της Ευρώπης που η ΕΕ επιθυμεί να μεταδώσει, παρατηρείται παράλληλα να αναδύεται κι ένα εναλλακτικό όραμα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα – αυτό της «Ευρώπης Φρούριο» (βλ. ιδίως Checkel και Katzenstein, 2008

στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 154).²⁹⁵ Η εν λόγω πρόσληψη τοποθετεί την πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης, την κοινή ιστορία και τις ρίζες της στην χριστιανική κουλτούρα. Η απήχηση αυτής της προσέγγισης γίνεται ιδιαίτερα αισθητή και παρουσιάζεται εξαιρετικά επίκαιρη στις σύγχρονες συζητήσεις για το ενδεχόμενο ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ και την πανευρωπαϊκή ανησυχία για τα μεταναστευτικά κύματα και την εισαγωγή υπηκόων τρίτων χωρών (Wiener και Diez, 2009, σελ. 155). Η κουλτούρα, και όχι το κράτος, είναι το νέο σύνορο που χαράσσει η πολιτική για μια Ευρώπη-Φρούριο, αν και οι κρατικοί μηχανισμοί καταστολής είναι αυτοί που επιβάλλουν τους περιορισμούς μιας κοινής μεταναστευτικής πολιτικής (Delanty, 2010, σελ. 15). Και ασφαλώς, όσο περισσότερο οι ταυτότητες ουσιαστικοποιούνται, ήτοι, οικοδομούνται με τέτοιο τρόπο που τα περιεχόμενά τους να αντιμετωπίζονται ως φυσικές ιδιότητες της ομάδας, τόσο πιο πιθανό είναι οι κοινότητες που συγκροτούνται στη βάση αυτή να απορρίπτουν τους «Άλλους» (Risse, 2010, σελ. 27). Πάντως, όπως υποστηρίζει ο Risse (2010, σελ. 85), ακόμη και το αντι-όραμα της «σύγχρονης Ευρώπης» στη μορφή μιας αποκλείουσας και υπερμάχου της αντι-παγκοσμιοποίησης «Ευρώπης-Φρούριο», που προστατεύει την εθνική κυριαρχία και την πολιτιστική ποικιλομορφία των λαών της Ευρώπης, συνιστά έναν «αντίλογο» ο οποίος στις περισσότερες χώρες «δεν είναι πια αντι-ευρωπαϊκός με την έννοια μιας στη βάση αρχών εναντίωσης στην συμμετοχή στην ΕΕ, αλλά προωθεί μια ΕΕ που διαφοροποιείται από το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού που φώτισε την ευρωπαϊκή ενοποίηση μέχρι τώρα». Σε κάθε περίπτωση, η ευρωπαϊκή ταυτότητα αποτελεί ένα θέμα βαθιά πολιτικοποιημένο τα τελευταία χρόνια. Τα συνταγματικά ζητήματα συνδέονται με τις συλλογικές ταυτότητες, επειδή περιγράφουν «ποιοι είμαστε» και τι είναι ξεχωριστό σε εμάς, αλλά και επειδή οριοθετούν τα σύνορα της κοινότητας και των εκτός αυτής (ibid, σελ. 14). Αν λάβει κανείς υπόψη τις συζητήσεις για τη Συνταγματική Συνθήκη που προηγήθηκαν των δημοψηφισμάτων σε Γαλλία και Ολλανδία (στο πρώτο μισό του 2005), θα διαπιστώσει, όπως αναφέρουν οι Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 11-12), δύο πολύ διαφορετικά μεταξύ τους οράματα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα:

Το πρώτο ήταν ένα εξωστρεφές και κοσμοπολίτικο σχέδιο ευρωπαϊκής ταυτότητας που αιχμαλωτίζεται στο πνεύμα και το κείμενο της τότε συνταγματικής συνθήκης της ΕΕ (Fossum και Ménendez, 2005). Το δεύτερο ήταν ένα εσωστρεφές, εθνικό-λαϊκιστικό πρόγραμμα ευρωπαϊκής ταυτότητας που επικεντρωνόταν στις οικονομικές και πολιτιστικές απειλές που τίθονταν από τους μη δημοφιλείς Πολωνούς υδραυλικούς και τις ισλαμικές μαντίνες (Thomas, προσεχώς· Berezin και Schain, 2003· Kastoryano, 2002· Cederman,

²⁹⁵ Βλ. περισσότερα για τη δημιουργία μιας Ευρώπης-Φρούριο στο Delanty, 2010, σελ. 227-235.

2001· Neumann, 1999). Αυτές οι κοσμοπολιτικές και λαϊκιστικές αντιλήψεις περί ταυτότητας διαφέρουν τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενο της πολιτικοποίησης. Οι κοσμοπολιτικές αντιλήψεις επικαλούνται και προέρχονται από το επίπεδο πολιτικής των ηγετικών ομάδων. Οι λαϊκιστικές αντιλήψεις αντανακλούν και ανταποκρίνονται στην πολιτική των μαζών. Οι κοσμοπολιτικές αντιλήψεις επικεντρώνονται στην ιδιότητα του πολίτη και στα δικαιώματα. Οι λαϊκιστικές αντιλήψεις εστιάζουν σε ζητήματα κοινωνικής διάστασης της ιδιότητας του πολίτη και πολιτιστικής αυθεντικότητας.

Περαιτέρω, όπως μας πληροφορεί ο Trenz (2008, σελ. 11), η κοινωνιολογική εκτίμηση κοινωνικό-δομικών παραλλαγών θέτει τις κοινωνίες σε μια «ιεραρχική τάξη», λ.χ. στη λογική ποικίλων βαθμών εκβιομηχάνισης ή επιπέδου εκπαίδευσης. Οι κοινωνιολόγοι διακρίνουν, επίσης, ανάμεσα σε συγκεκριμένες «συστάδες κοινωνιών». Οι σχετικές κατηγοριοποιήσεις ακόμη και στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών κοινωνιών καταλήγουν συχνά σε διχοτομικά σχήματα, όπως βόρειοι έναντι νοτίων, ατλαντιστές έναντι ηπειρωτικών Ευρωπαίων ή προτεστάντες έναντι καθολικών (ibid). Άλλες πιθανές ομαδοποιήσεις αναφέρονται σε παράγοντες, όπως αυτοί της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, της κοινωνικής ανισότητας ή της διευκόλυνσης εκδήλωσης της ποικιλομορφίας (ibid). Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα είναι αυτό της διάσημης κατηγοριοποίησης των Esping-Anderson (1990 στο Trenz, 2008, σελ. 11) ανάμεσα στους «τρεις κόσμους του καπιταλισμού της ευημερίας»: Ο φιλελεύθερος, ο συντηρητικός και ο σοσιαλδημοκρατικός τύπος καθεστώτος, όπως διαδοχικά εκπροσωπούνται από τις άγγλο-αμερικανικές, της ηπειρωτικής Ευρώπης και τις σκανδιναβικές κοινωνίες. Εφαρμοζόμενη στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δε, η κεντρική ιδέα αυτής της κατηγοριοποίησης είναι ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες έχουν αναπτύξει δομικές ομοιότητες που τις ομαδοποιούν σε μία διακριτή συστάδα (cluster) κοινωνιών. Προκειμένου να αποδείξουν την ευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα, οι κοινωνιολόγοι συνήθως επιχειρούν να περιγράψουν την ύπαρξη (ή την ανάδυση) ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου που διαχωρίζει τις ευρωπαϊκές από τις μη ευρωπαϊκές κοινωνίες (βλ. Therborn, 1995· Boje και άλ., 1999· Kaelble, 1997· Crouch, 1999· Lane και Ersson, 1999· Vobruba, 2005 στο Trenz, 2008, σελ. 11).²⁹⁶ Η «κατασκευή» της ΕΕ έχει επανειλημμένα συζητηθεί. Η κοινωνική ταυτότητα που εισηγείται όχι μόνο προσδιορίζει τι

²⁹⁶ G. Therborn (1995) *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945-2000*, London: Sage· T. P. Boje, B. van Steenbergen και S. Walby (1999) (eds.), *European Societies: Fusion or Fission?*, London: Routledge· H. Kaelble (1997), "Europäische Vielfalt und der Weg zu einer europäischen Gesellschaft" στο S. Hradil και S. Immerfall (eds.) *Die Westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*, Opladen: Leske & Budrich· C. Crouch (1999), *Social Change in Western Europe*, Oxford: OUP· J.-E. Lane και S. Ersson (1999), *Politics and Society in Western Europe*, London: Sage και G. Vobruba (2005), *Die Dynamik Europas*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, όπως αναφέρονται στο Trenz, όπ. π.

σημαίνει να είσαι μέλος της εν λόγω κοινότητας αλλά υποδηλώνει και τα σύνορα της ομάδας π.χ. ποιος είναι «εντός» και ποιος «εκτός» αυτής (Neumann, 1996a, b στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 155). Εκτός από το Ισλάμ, όμως, και την κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε «ουσιοκρατικούς όρους», σε αντιπαράβολή με αυτό, ο Άλλος για την νεωτερική και τη μετανεωτερική Ευρώπη εξαρτάται και από το περιεχόμενο. Στο θεωρητικό λόγο για το ευρωπαϊκό κράτος πρόνοιας που θα πρέπει να προασπίσουμε (βλ. και Habermas και Derrida, 2003 στο Føllesdal, 2004, σελ. 21), είναι συχνές οι αναφορές για τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία ως ευρωπαϊκού Άλλου (Wiener και Diez, 2009, σελ. 155). Όπως γράφει ο Trenz (2008, σελ. 11-12):

[Και] ποια στοιχεία της «ευρωπαϊκότητας» μπορούμε να διακρίνουμε, τα οποία προσδίδουν μια κάποια ενότητα σε όλες τις δυτικές και πιθανώς και τις ανατολικές ευρωπαϊκές κοινωνίες; Οι Colin Crouch και Göran Therborn, που έχουν καταθέσει τον πιο ολοκληρωμένο απολογισμό, συνδέουν το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο με την βασική ανησυχία για κοινωνική ισότητα και ευημερία ως αυτό που διαχωρίζει τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από την αμερικανική κοινωνία. Το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο αναφέρεται έτσι σε έναν ιδιαίτερο *ευρωπαϊκό* τρόπο συσχετισμού με την ποικιλομορφία: Μια «συντεταγμένη, περιορισμένη και δομημένη ποικιλομορφία» σε σύγκριση με τον αμερικανικό τύπο της «αδόμητης και πλουραλιστικής ποικιλομορφίας» (Crouch, 1999, σελ. 405). Ως τέτοιο, το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο έχει ευρείες επιπτώσεις στο σύστημα αξιών, στο σχεδιασμό του κράτους πρόνοιας και εκδηλώνει μια μεγαλύτερη έμφαση στις κοινωνικές πολιτικές και στην διευθέτηση της εσωτερικής ποικιλομορφίας, στην αντιμετώπιση των μειονοτήτων, της κινητικότητας και της μετανάστευσης. Η Ευρώπη είναι επίσης πιο ευάλωτη στην εσωτερική πολιτιστική ποικιλομορφία, αφού στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη πολιτιστική ομοιογένεια σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο και μια ισχυρή βούληση για τη διασφάλιση της πολιτιστικής της κληρονομιάς.²⁹⁷

²⁹⁷ Όπως αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 12), η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει σαφώς κληροδοτήσει αυτή την παράδοση προάσπισης των κοινωνικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής πρόνοιας από την εκλαμβανόμενη ως απειλή πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, αυτό το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, όπως αξιοποιείται από την ΕΕ, δεν έχει ακόμη μετουσιωθεί σε μια ευρωπαϊκή κοινωνία ως κοινωνικό-δομική οντότητα καθεαυτή. Αναφέρεται περισσότερο ως πρότυπο – το άθροισμα των δομικών ομοιοτήτων των εθνικών κοινωνιών. Και ως τέτοιο εκλαμβάνεται και στα προγραμματικά κείμενα της Επιτροπής προκειμένου να εκφραστεί μία ελάχιστη συναίνεση σε επίπεδο αξιών στη μάχη κατά της κοινωνικής ανισότητας και δικαιοσύνης και ένα ενδιαφέρον για την προστασία τους που αναγνωρίζεται ως κοινό για όλους τους Ευρωπαίους (ibid). Για τους Delanty και Rumford (2005, σελ. 106 στο Trenz, όπ. π.), ως εκ τούτου, αυτό το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπάρχει, παρά μόνο στην σχετική «απολογιστική ρητορική» της ΕΕ. Μορφοποιείται λοιπόν ως ένας συσσωρευτικός τύπος του πλήθους των εθνικών κοινωνιών αλλά το τελικό άθροισμα δεν έχει κάποια θετική αξία καθεαυτή (Beck και Grande 2004 στο Trenz, όπ. π.). Συνεπώς, για τον Trenz (2008, σελ. 12), το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο έχει πενιχρά εσωτερικά δομοποιητικά αποτελέσματα στην ενοποίηση των λαών της Ευρώπης ή στην ενίσχυση της διεθνικής αλληλεγγύης και ταυτότητας. Το ζήτημα της δυνατότητας κοινωνικής ολοκλήρωσης πέρα από το εθνικό επίπεδο δεν επιλύεται, παρά μόνο το εάν ή όχι κοινωνίες με όμοια κοινωνικό-δομική, πολιτική και ιστορική θέση μπορούν να χαρακτηριστούν στη βάση παράλληλων και ισομορφικών διαδικασιών δομικής προσαρμογής. Εξάλλου, για τον Crouch (1999 στο Trenz, όπ. π.), συγκεκριμένα ευρήματα που συνδέονται με την ιδιαιτερότητα της

Επιπλέον, ο θεωρητικός λόγος για την εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφαλείας της ΕΕ ως μη στρατιωτικής ή κανονιστικής δύναμης κατασκευάζει εξίσου τις ΗΠΑ ως τον διαφορετικό Άλλο (βλ. Diez, 2005· Sjursen, 2006a στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 155). Στον γερμανικό θεωρητικό λόγο για το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, το ίδιο το μιλιταριστικό και εθνικιστικό παρελθόν της χώρας συγκρότησε τον Άλλο της Ευρώπης, ενάντια στον οποίο ο μελλοντικός της σχεδιασμός θα έπρεπε να προσδιοριστεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, πολλά από τα νέα κράτη μέλη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης κατασκεύασαν το δικό τους κομμουνιστικό παρελθόν ως τον «ευρωπαϊκό Άλλο» (Wiener και Diez, 2009, σελ. 155).

Τελικά, για τους Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 213), οι ταυτότητες της Ευρώπης υφίστανται στον πληθυντικό: «Δεν υπάρχει μία ευρωπαϊκή ταυτότητα, όπως δεν υφίσταται μία Ευρώπη. Αυτές οι ταυτότητες μπορεί να γίνουν αντιληπτές τόσο ως κοινωνική διαδικασία όσο και ως πολιτικό σχέδιο. Αντιληπτές ως διαδικασία, οι ταυτότητες ρέουν μέσω πολλαπλών δικτύων και δημιουργούν νέα πρότυπα ταύτισης. Θεωρούμενες ως σχέδιο, η οικοδόμηση ταυτοτήτων είναι έργο των ηγετικών ομάδων και των φορέων πολιτικών ιδεών, που λειτουργούν στις Βρυξέλλες ή στα διάφορα εθνικά περιβάλλοντα». Οι ταυτότητες ως διαδικασία και ως πολιτικό σχέδιο «εμπλέκουν τα κοινά και τις ελίτ· διαμορφώνονται και διαμορφώνουν τα κράτη· είναι ανοιχτά στο αποτέλεσμα και δεν έχουν προκαθορισμένες συνέπειες· και υπηρετούν τόσο αξιόλογους όσο και ανόσιους πολιτικούς στόχους. Γραφειοκράτες που σχεδιάζουν μια Ευρώπη με κέντρο τις Βρυξέλλες, ξενοφοβικοί εθνικιστές, κοσμοπολίτες Ευρωπαϊστές, ενάντια στην παγκοσμιοποίηση Ευροσκεπτικιστές, και ένα ευρωπαϊκό κοινό που για δεκαετίες υπήρξε συγκαταβατικό ως προς την εξέλιξη της ευρωπαϊκής πολιτείας – όλοι εμπλέκονται πολιτικά στην οικοδόμηση μιας εξελισσόμενης ευρωπαϊκής ταυτότητας» (ibid). Όπου αυτή η αίσθηση του ανήκειν που συγκροτεί την ευρωπαϊκή ταυτότητα εμφανίζεται ως αντίδραση σε απειλές ή προκλήσεις που τίθενται από άλλους – τον ισλαμικό φονταμενταλισμό, την μονομερή στάση των ΗΠΑ, τον ανταγωνισμό από την Ανατολική Ασία κτλ. – αποκαλύπτει μια Ευρώπη που γίνεται αντιληπτή ως κοινότητα κοινά συμμεριζόμενων αξιών (ibid, σελ. 213-4). Όπως επισημαίνουν οι Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 214), οι «απειλές και οι φόβοι είναι ισχυροί μηχανισμοί οικοδόμησης ταυτότητας. Οι απειλές

ευρωπαϊκής δομής της οικογένειας ή του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, σπάνια ισχύουν καθολικά για όλη την Ευρώπη.

μας ωθούν να επιλέξουμε πλευρά. Και οι απειλές είναι εξισωτικές. Η πολιτική των απειλών και του φόβου συνιστά ένα είδος της πολιτικής για την ευρωπαϊκή ταυτότητα».

Συνολικά σε ό,τι αφορά την Κοινότητα, για τους Wiener και Diez (2009, σελ. 155-6), η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση έφερε στο επίκεντρο την ευρωπαϊκή ταυτότητα, θέτοντας ερωτήσεις υπό συγκεκριμένους «θεωρητικούς φακούς» για ένα ζήτημα παραμελημένο ή υποθεωρητικοποιημένο από τις πρότερες συμβατικές προσεγγίσεις. Επιπλέον, ο κοινωνιολογικός θεσμισμός επεσήμανε τη συγκροτητική επιρροή του εξευρωπαϊσμού στις κοινωνικές ταυτότητες των ανθρώπων. Η ΕΕ όχι μόνο ρυθμίζει ολοένα και περισσότερο την καθημερινή ζωή τους· συγκροτεί, επίσης, την «Ευρώπη» ως πολιτικό και κοινωνικό χώρο στις πεποιθήσεις τους και στη συλλογική νοηματοδότηση (ibid, σελ. 156). Μελετώντας δε ζητήματα ταυτότητας, αναδείχτηκε η σημασία της ανάλυσης της κατασκευής του νοήματος διά του λόγου: Η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν είναι δεδομένη αλλά συνιστά μια ιδιαίτερη κατασκευή στο χώρο και στο χρόνο, της οποίας το περιεχόμενο αλλάζει ανάλογα με το περιεχόμενο εντός του οποίου αναπαριστάται (ibid). Τέλος, η ολοένα και μεγαλύτερη αμφισβήτηση και πολιτικοποίηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως συνδέεται με τα ανταγωνιστικά οράματα της νεωτερικής Ευρώπης ή της «Ευρώπης-Φρούριο» μας υπενθυμίζει ότι οι κοινωνικές ταυτότητες είναι απίθανο να παραμείνουν σταθερές για μεγάλες χρονικές περιόδους ενόσω υπόκεινται σε πολιτικές διαμάχες (ibid).

Η παραδοχή ότι το ανθρώπινο γένος κατασκευάζει σύνθετα συστήματα συμπερίληψης και αποκλεισμού κατά τη διάρκεια της εξέλιξής του είναι ένα καλύτερο σημείο αφετηρίας για μια κριτική κονστρουκτιβιστική θεωρία. Σύμφωνα με αυτήν, είναι αλήθεια ότι οι άνθρωποι *μαθαίνουν* πώς ο κοινωνικός δεσμός που τους συνδέει με μια κοινότητα ταυτόχρονα τους διαχωρίζει από τους εκτός της (Linklater, 1996, σελ. 286). Οι άνθρωποι μαθαίνουν τις λεπτές διακρίσεις μεταξύ των εντός και των εκτός, τις οποίες, όμως, υπό το φως μεταβαλλόμενων κανονιστικών δεσμεύσεων, μπορούν να «ξεμάθουν» και να προχωρήσουν σε νέες αρχές οργάνωσης (ibid, σελ. 286-7). Νέοι τύποι πολιτικής κοινότητας που αντίκεινται στις αρχές των ρεαλιστών έρχονται τότε στο προσκήνιο. Νέες σύλληψης της ιδιότητας του πολίτη, της κοινότητας και της κυριαρχίας προκαλούνται από τέτοιου είδους αλλαγές, και νέες κατασκευές κοινότητας αρχίζουν να διαφαίνονται (Connolly, 1993· Held, 1993· Kymlicka, 1989· Linklater, 1990a· Walker, 1993 στο Linklater, 1996, σελ. 287).

5.1.2. Προσδιορισμοί της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας

Το ενδιαφέρον της ΕΕ για την χρήση του πολιτισμού ως εργαλείου νομιμοποίησης θεσμών και πολιτικών έχει πυροδοτήσει σειρά συζητήσεων από τις αρχές της δεκαετίας του 1990: «Υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ενιαία ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα;» (Strath Bo, 2002, σελ. 388 στο Σιγανού, 2007, σελ. 4). Σχηματικά, όπως αναφέρει η Σιγανού (2007, σελ. 4-5) ως προς αυτό το ερώτημα, θα συναντήσουμε δύο κύριες θέσεις:

Η πρώτη θα εντοπίσει την ύπαρξη μίας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας, διαμορφωμένης μέσα από μία κοινή ευρωπαϊκή ιστορική κληρονομιά, ταυτότητα που θα πρέπει, σύμφωνα με τη θέση, να αφυπνιστεί, προκειμένου να αποτελέσει τη βάση της διαμόρφωσης μίας συλλογικής συνείδησης των ευρωπαίων. Η δεύτερη θέση, θα δει την ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα ως διανοητική και πολιτική κατασκευή που θίγει, μάλιστα, την πολιτισμική ετερογένεια και πολυμορφία της ηπείρου. Η θέση θα τονίσει τη δυνατότητα διαμόρφωσης μίας ευρωπαϊκής συλλογικής συνείδησης, όχι μέσα από την καλλιέργεια της αίσθησης μίας ενιαίας πολιτισμικής ταυτότητας αλλά μέσα από την μεταφορά των κέντρων λήψεων πολιτικών αποφάσεων από τα έθνη-κράτη στους ευρωπαϊκούς οργανισμούς, μεταφορά που συνεπάγεται και τη μεταφορά του κέντρου αναφοράς του πολίτη.

Αν και υπήρξαν, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, απόπειρες απόδοσης μίας «ουσιοκρατικής» φύσης στις αξίες της ΕΕ, μεγαλύτερη συζήτηση δεν θα λάβει χώρα παρά στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της διεύρυνσης που θα αύξανε την ετερογένειά της, όσο και κατά τις διαδικασίες σύνταξης του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων καθώς και στο πλαίσιο της Διάσκεψης για το Μέλλον της Ευρώπης (ibid, σελ. 5). Όπως σημειώνει η Σιγανού (2007, σελ. 6), οι θέσεις που επικράτησαν μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις κύριες κατηγορίες: «Σε εκείνες που εντοπίζουν ως βάση της διαμόρφωσης μίας κοινής ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας την κληρονομιά του Διαφωτισμού, εκείνες που τονίζουν μία συμβολή του Χριστιανισμού στη διαμόρφωση μίας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας και εκείνες που ασκούν κριτική στην ‘ουσιοκρατική’ οπτική της Ευρώπης και τάσσονται, στην πλειοψηφία τους, υπέρ του συνταγματικού πατριωτισμού». Ειδικότερα, γράφει η Σιγανού (2007, σελ. 8):

Η πρώτη, όπως μας τη δίνει ο Γ. Κόκκινος (2000, σελ. 127), «θα εκλάβει ως δεδομένη την ύπαρξη μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία διακρίνεται δήθεν, με σαφήνεια, από την εκάστοτε πολιτισμική ετερότητα». Πού εντοπίζεται όμως αυτή η

ταυτότητα; Ιδιαίτερο ρόλο στον προσδιορισμό αυτής θα διαδραματίσει μια νέα ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, που αρχίζει να αναδύεται – κάποιες φορές με ευρωπαϊκή χρηματοδότηση – στις αρχές της δεκαετίας του '90. Ακολουθώντας το ιστορικό σχήμα ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας/μεσαιώνα/αναγέννησης/διαφωτισμού, οι ευρωπαϊκές ιστορίες θα αναπαράγουν προγενέστερες αντιλήψεις²⁹⁸ περί διαμόρφωσης ενός ενιαίου ευρωπαϊκού πολιτισμού στη βάση δύο κύριων ευρωπαϊκών παραδόσεων: Της παράδοσης του Λόγου, όπως διαμορφώνεται στην περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και αναπτύσσεται, αργότερα, από το Διαφωτισμό και της παράδοσης του Χριστιανισμού.

Και συνεχίζει (σελ. 10):

Σε αντιστοιχία με την εν λόγω θέση θα αναπτυχθεί εκείνη που βλέπει μία «ουσία» της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας όχι στη διαρκή διαλεκτική αλλά στη σύνθεση των δύο παραδόσεων, όπως αυτή επιτεύχθηκε μέσα από το μεσαιωνικό ή αναγεννησιακό/ουμανιστικό σχήμα της σύνδεσης ελληνορωμαϊκής και χριστιανικής σκέψης. [...] Σε αντιπαράθεση με τις απόψεις που εντοπίζουν στη διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού πολιτισμού μέσα από τη διαλεκτική ή τη σύνθεση των δύο παραδόσεων, εκείνης του ορθολογισμού και εκείνης του χριστιανισμού, θα αναπτυχθεί η δεύτερη θέση αναφορικά με την ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα. Πρόκειται για μία εξελικτική αντίληψη, που βλέπει τη διαμόρφωση μίας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσα από την 'εγκατάλειψη της θρησκευτικής θεώρησης του κόσμου', όπως αυτή έλαβε χώρα – κατά περίπτωση – με απαρχή την αναγέννηση ή στο διαφωτισμό. Η θέση θα ταυτίσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα με τη 'μοντερνικότητα', αναγνωρίζοντας, κατά κανόνα, ως «ουσία» αυτής το τετράπτυχο φιλελευθερισμός/δημοκρατία/εκβιομηχάνιση/καπιταλισμός, και ταυτίζοντας έτσι, την Ευρώπη με τη 'Δύση'.²⁹⁹

Για να καταλήξει (σελ. 11):

Αν, λοιπόν, η πρώτη άποψη 'εκλαμβάνει ως δεδομένη την ύπαρξη μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας» (Κόκκινος, σελ. 127) εντοπίζοντας αυτή, είτε στη διαλεκτική ανάμεσα στον χριστιανισμό και τον ορθολογισμό είτε σε μία αποδεσμευμένη από το θρησκευτικό στοιχείο ευρωπαϊκή μοντερνικότητα, στον αντίποδα αυτής της άποψης θα αναπτυχθεί μία ικανή αρθρογραφία η οποία θα εκλάβει την ευρωπαϊκή πολιτισμική ταυτότητα «ως διανοητική και πολιτική κατασκευή (Κόκκινος, σελ. 125)' και θα ασκήσει κριτική στο «μύθο» της ενιαίας και συμπαγούς ευρωπαϊκής ταυτότητας, τονίζοντας ότι η

²⁹⁸ Βλ. για παράδειγμα: Φ. Γκιζό, *Η ιστορία του πολιτισμού στην Ευρώπη, Από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως τη Γαλλική Επανάσταση*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2004 και P. Valéry, «Χαρακτηριστικά του Ευρωπαϊκού πνεύματος» στο Αρβελέρ Ελένη, Aymard Maurice, *Οι Ευρωπαίοι, Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 2003 - Πρώτη δημοσίευση στο Rénue Universelle, Ιούλιος 1924, όπως αναφέρονται στο Σιγανού, 2007, σελ. 8.

²⁹⁹ Η ίδια θέση θα εντοπίσει μια «οικουμενική άξια» ή την επέκταση του ευρωπαϊκού/δυτικού/μοντέρνου πολιτισμού. Είναι κατ' εξοχήν μια ευρωκεντρική άποψη. «Το να συγχέουμε οικουμενικές δομές συνείδησης», θα αναφέρει ο Delanty (1995, σελ. 11 στο Σιγανού, σελ. 19), «με μια συγκεκριμένη κουλτούρα, είναι η ουσία του ευρωκεντρισμού ως έθνο-πολιτισμικό πρόγραμμα».

πολιτισμική ετερογένεια και η πολυμορφία είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της ηπείρου, χαρακτηριστικά που πρέπει να διατηρηθούν και να προαχθούν.

Η εν λόγω κριτική, επισημαίνει η Σιγανού (2007, σελ. 11-12), αναπτύσσεται από πολλές πλευρές και συμπεραίνει, «κατά περίπτωση, την ανάγκη συγκρότησης μίας συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας είτε στην βάση του ‘συνταγματικού πατριωτισμού’³⁰⁰ είτε στην βάση μίας πολιτισμικής ενοποίησης που θα λαμβάνει υπ’ όψιν της την πολυμορφία και την πολλαπλότητα των διαφορετικών πολιτισμών της ηπείρου». Έτσι, από την πλευρά των ιστοριών της ευρωπαϊκής ιδέας αναφέρεται ότι παράλληλα με την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, έχει αναπτυχθεί ένας ικανός αριθμός ιστοριών που αφορούν στον τρόπο κατά τον οποίο διαμορφώνεται και εξελίσσεται η ιδέα της Ευρώπης (ή η ιδέα μίας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας) στην πορεία της ευρωπαϊκής ιστορίας. Στην πλειοψηφία τους, οι ιστορίες αυτές αναδεικνύουν ότι η εν λόγω ιδέα διαμορφώνεται κάθε φορά παράγοντας αποκλεισμούς (ibid, σελ. 11). Στο βιβλίο του *Επινοώντας την Ευρώπη: Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, ο Delanty (1995 στο Σιγανού, 2007, σελ. 23) ξεκινώντας από την παραδοχή ότι «οι ιδέες είναι ιστορικές κατασκευές», θα αναδείξει πώς διαμορφώθηκε η ιδέα της Ευρώπης σε πέντε κύριες ιστορικές περιόδους: Στην περίοδο του Μεσαίωνα, εκείνη της πρώιμης νεωτερικότητας, έπειτα στην περίοδο του Β’ παγκοσμίου πολέμου, στην ψυχροπολεμική και την μεταψυχροπολεμική εποχή. Μέσα από αυτόν τον απολογισμό, θα καταδείξει «αφ’ ενός, πώς η εν λόγω ιδέα παραγόταν, κάθε φορά, μέσα από την αντιπαράθεση της Ευρώπης με τον εξω-ευρωπαϊκό κόσμο ή μέσα από εσωτερικούς αποκλεισμούς και αντιπαραθέσεις όπως και ότι ουδέποτε υπήρξε πραγματικά ενοποιητική για τους ευρωπαίους» (Σιγανού, 2007, σελ. 23).

Στη συμβατική αντίληψη, σημειώνει ο Πασιάς (2010, σελ. 3), ο κοινός πολιτισμός των κρατών-μελών της ΕΕ φαίνεται συνθετικά να αντλεί στοιχεία από τον Χριστιανισμό, την ελληνική φιλοσοφία, το ρωμαϊκό δίκαιο, τον ανθρωπισμό της Αναγέννησης, κι αργότερα από τις αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως συνολικά συνδέονται με την ιδέα της Ευρώπης – χαρακτηριστικά με πραγματικό, φαντασιακό και συμβολικό περιεχόμενο. Επιχειρώντας μια σχετική ιστορική αναδρομή, για τους πολιτισμούς της αρχαιότητας, «η ιδέα της Ευρώπης δεν σχετίστηκε με το εσωτερικό της ηπείρου και δεν απέκτησε ουσιαστικό περιεχόμενο μέχρι την άνοδο του Ισλάμ τον 7^ο μ.Χ. αιώνα. Για μια

³⁰⁰ Βλ. σχετικά J. Habermas (1992), “Citoyenneté et Identité Nationale” στο J. Lenoble και N. Dewandre (eds.), *L’Europe au Soir du Siècle*, Paris: Esprit, όπως αναφέρεται στο Σιγανού, σελ. 12.

μακρά περίοδο η έννοια της Ευρώπης σχετίστηκε με τη Μεσόγειο και τον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Καθόλη τη διάρκεια της ελληνορωμαϊκής περιόδου, η καρδιά της σημερινής Ευρώπης εθεωρείτο ότι άνηκε στη 'βαρβαρότητα'. Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι δεν διέσχισαν ποτέ το Δούναβη που αποτελούσε βόρειο σύνορο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» (ibid, σελ. 5). Στην Ευρώπη του Μεσαίωνα, «τα σημαίνοντα του αρχαίου κόσμου αλλάζουν και δίνουν τη θέση τους σε νέα εννοιολογικά και ερμηνευτικά σχήματα φωτίζοντας τις νέες πτυχές στη σχέση 'ταυτότητα' – 'ετερότητα'. Η συνείδηση της Ευρώπης θεμελιώνεται στη διάκριση μεταξύ Ανατολής και Δύσης και στην αντιπαλότητα μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλάμ» (ibid, σελ. 10-11). Για αιώνες η Ευρώπη θα βρεθεί σε θέση άμυνας απέναντι στον εχθρικό Άλλο της Ισλαμικής Ανατολής. Γράφει ο Πασιάς (2010, σελ. 11):

Η διαμόρφωση της ταυτότητάς της θα έχει εσωστρεφή χαρακτήρα και θα αναπτύξει αμυντικογενή χαρακτηριστικά καθώς θα ενδιαφέρεται περισσότερο να ενώσει τις αντιθέσεις και τις διαφορές στο εσωτερικό της για να αντιμετωπίσει την εξωτερική απειλή, παρά να επιβάλλει τις ιδέες και τη δύναμή της στον υπόλοιπο κόσμο. Στην προσπάθεια να ισχυροποιηθεί στο εσωτερικό της η ιδέα της Ευρώπης θα περιβληθεί σταδιακά με στοιχεία πνευματικής υπεροχής (Χριστιανισμός, οικουμενισμός, πολιτισμός) απέναντι στο βαρβαρισμό της Ανατολής, επιδιώκοντας τη διαμόρφωση μιας ενιαίας και υψηλής κουλτούρας ικανής να ενώσει τα διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία των πληθυσμών που την αποτελούν.

Για το λόγο αυτό, πολλοί μελετητές θεωρούν ότι σε αυτή την περίοδο ανιχνεύονται οι ρίζες για τη δημιουργία του ευρωκεντρισμού και του φυλετικού ρατσισμού (Delanty, 1995, σελ. 27 στο Πασιάς, 2010, σελ. 11). Όπως αναφέρει ο Πασιάς (2010, σελ. 14), σταδιακά οι έννοιες της «Δύσης» και της «Ευρώπης» συγχωνεύονται στο κυρίαρχο σημαίνον νοηματοδότησης της περιόδου: Christendom (Χριστιανισμός) και Christianitas (Χριστιανισμός) – που συνδύαζε όχι μόνον τη θρησκευτική αλλά μια γενικότερη αντιπαράθεση με την ισλαμική ανατολή. Για τον Delanty (1995, σελ. 27 στο Πασιάς, 2010, σελ. 14), η «Χριστιανισμός» «εξευρωπαϊστήκε» μετά τον 9^ο μ.Χ. αιώνα, και «από συνεκτική ιδεολογία της Ρώμης (Βυζαντίου) τελικά κατέληξε να αποτελέσει τον παγκόσμιο και νομιμοποιητικό μύθο του μεσαιωνικού κόσμου», καθώς σταδιακά η ιδέα της Ευρώπης αρχίζει να εμποτίζεται με στοιχεία παγκόσμιου ηγεμονισμού. Ο Πασιάς (2010, σελ. 14) γράφει:

Η Μεσαιωνική Ευρώπη, όμως, δεν κατάφερε ποτέ να φθάσει στον ίδιο βαθμό ενότητας όπως συνέβη με το Βυζάντιο ή το Ισλάμ. Ακόμη και την περίοδο των σταυροφοριών η ενότητα της Ευρώπης εξέφραζε περισσότερο την αντίληψη και τη στάση της θρησκευτικής και αριστοκρατικής ελίτ παρά μια πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Ο G. Delanty (1995, σελ. 34) επισημαίνει ότι «οι σταυροφορίες συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας εθνοπολιτισμικής ομογενοποιητικής ταυτότητας η οποία μετετράπη σε θεμελιώδες πυρηνικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας... Η ενότητα, όμως, της Χριστιανοσύνης υπήρχε μόνον απέναντι στον κοινό εχθρό. Η συλλογική της ταυτότητα ήταν χριστιανική ενώ η πολιτική της ταυτότητα ανήκε στα βασίλεια προέλευσης. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι έγιναν γνωστοί ως ‘Φράγκοι’ και όχι ως ευρωπαίοι.

Στη διάρκεια της Αναγέννησης, η ιδέα της Ευρώπης αποκτά νέες σημασίες ως γεωγραφική, θρησκευτική, πολιτική και πολιτισμική έννοια. Στο γεωγραφικό επίπεδο, η ταύτιση της Ευρώπης με τη «Δύση» χάνει τη σημασία της καθώς η έννοια της τελευταίας διευρύνεται εξαιτίας της υπερπόντιας επέκτασης (Πασιάς, 2010, σελ. 17). «Η έννοια της Χριστιανοσύνης ως συνεκτικού δεσμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών θα αμφισβητηθεί και θα βρεθεί σε υποχώρηση εξαιτίας τόσο της εσωτερικής αντιπαλότητας (Σχίσμα, Μεταρρύθμιση) όσο και της ανάδειξης νέων μορφών και σχέσεων εξουσίας-γνώσης (Απολυταρχία, αστική τάξη, επιστημονική γνώση κ.ά.). Μια νέα αντίληψη, αυτή του ‘Ευρωπαϊσμού’ θα υπερισχύσει και θα διαδεχθεί το Χριστιανισμό ως βασικό ενοποιητικό σημαίνον στο σύστημα αναφοράς της ευρωπαϊκής ταυτότητας» (ibid). Στο πολιτικό επίπεδο, σημειώνει ο Πασιάς (2010, σελ. 17), «η ιδέα της Ευρώπης θα αποκτήσει ηγεμονικά χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της αποικιακής εξάπλωσης των ευρωπαϊκών κρατών. Η ταυτότητα της Ευρώπης από αμυντική και εσωστρεφής λόγω της ισλαμικής απειλής θα μεταβληθεί σε εξωστρεφή και επιθετική με στόχο την κατάκτηση του κόσμου». Τέλος, «στο πολιτιστικό επίπεδο η ιδέα της Ευρώπης θα μετατραπεί στην πολιτιστική μήτρα του νέου κόσμου και του δυτικού πολιτισμού, ενός πολιτισμού με έντονα κανονιστικά στοιχεία όπως αυτά της υπεροχής, της ηγεμονίας, της επιβολής» (ibid). Την περίοδο των Νέων χρόνων, η έννοια της Ευρώπης ως ξεχωριστής οντότητας ιστοριοποιείται και αποκτά ιδεολογική σημασία, καθώς σταδιακά, αποχωρίζεται από τη Χριστιανοσύνη και συγχρωτίζεται με πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά σημαίνοντα (Χασιώτης, 2000, σελ. 95-101 στο Πασιάς, 2010, σελ. 20). Η συμβολή της εν λόγω περιόδου θεωρείται καθοριστική για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. «Η ευρωπαϊκή παράδοση απέκτησε κοσμική συνείδηση και συνεκτικά χαρακτηριστικά στοιχεία όπως ο ανθρωπισμός, ο ορθολογισμός, η ιστορία, η κοινωνική οργάνωση, η πρόοδος που επηρέασαν την εξέλιξη όχι μόνο των ευρωπαϊκών κοινωνιών αλλά και

ολόκληρου του κόσμου» (Πασιάς, 2010, σελ. 20-21). Η χριστιανική παράδοση, ωστόσο, θα εξακολουθήσει να αποτελεί συστατικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ιδέας και, παράλληλα, θα συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της δυτικής ταυτότητας, κυρίως ως κανονιστικό και αξιολογικό σύστημα σε διαφορετικές εκδοχές (ibid, σελ. 21). Περαιτέρω, η αποδοχή του «πολιτικού προτάγματος» για την Ευρώπη προχώρησε σταδιακά μέσα από μια περίοδο τεσσάρων αιώνων (14^{ος}-18^{ος}) «προς τη διατύπωση και την αποδοχή με όλο και μεγαλύτερη σαφήνεια των βασικών εννοιών, των όρων και των αρχών του πολιτικού ορθολογισμού, όπως η προσφυγή στο φυσικό δίκαιο, η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου (Hobbes, Locke) και της γενικής βούλησης (Rousseau), η αρχή της διάκρισης των εξουσιών (Mondesquieu), η ατομική ελευθερία (J. S. Mill, J. Bentham, H. Spancer, M. Stirner) (Κόκκινος, 2000, σελ. 17-59 στο Πασιάς, 2010, σελ. 22). Στη διάρκεια της νεωτερικότητας (18^{ος}-19^{ος}), οι σημειολογικοί άξονες που συνέβαλαν στην κατασκευή της ιδέας της Ευρώπης θεωρούνται, μεταξύ άλλων, ο Διαφωτισμός, η γαλλική επανάσταση, ο εθνικισμός, ο ρομαντισμός, ο κοσμοπολιτισμός και ο ευρωκεντρισμός (Delanty, 1995, σελ. 71-72 στο Πασιάς, 2010, σελ. 25). Ο Πασιάς (2010, σελ. 26) αναφέρει σχετικά:

Η έννοια της ευρωπαϊκής ιδέας και ταυτότητας θα επιβιώσει στη σκιά των εθνικών κρατών για μια μακρά περίοδο μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Η διαρκής αντιπαράθεση μεταξύ «ευρωπαϊσμού-εθνικισμού» θα είναι διαρκής και θα εκφραστεί σε δύο επίπεδα: Ένα πολιτικό και ένα πολιτιστικό. Στο πολιτικό επίπεδο ταυτίζεται με την εμφάνιση, τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του έθνους-κράτους. [...] Στο πολιτιστικό επίπεδο η συζήτηση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ιδέα και τις εθνικές ιδεολογίες θα θεμελιωθεί και θα αναπτυχθεί πάνω στη βασική διάκριση μεταξύ πολιτισμού και κουλτούρας. Η ιδέα της Ευρώπης θα ταυτιστεί με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ενώ το εθνικό ιδεώδες θα εκφραστεί μέσα από τις εθνικές κουλτούρες.³⁰¹

Και συμπληρώνει (σελ. 30):

Αν ο 18^{ος} θεωρείται ο «αιώνας των Φώτων», ο 19^{ος} θεωρείται ο «αιώνας της Ιστορίας», ο οποίος συνέβαλε αποφασιστικά στην ιστοριοποίηση και την πολιτικοποίηση του οράματος της Ευρώπης. [...] Ο όρος «Ευρώπη» χρησιμοποιήθηκε με αυξημένη συνείδηση,

³⁰¹ «Οι δύο όροι της 'κουλτούρας' και του 'πολιτισμού' χρησιμοποιούνται με διαφορετική ερμηνεία από τους μελετητές των κοινωνιολογικών ή ανθρωπολογικών θεωρήσεων. Οι επικρατέστερες, πάντως, αντίληψεις σχετικά με την ερμηνεία και την απόδοση των όρων συνδέει την 'κουλτούρα' (culture, Kultur) με τα εθνικά πολιτισμικά στοιχεία και τον πνευματικό πολιτισμό, ενώ αποδίδει πιο διεγυμένο περιεχόμενο στην έννοια του 'πολιτισμού' (civilisation, zivilisation) ως συστήματος, το οποίο συνδέει με τον υλικό και τεχνολογικό πολιτισμό». Για την επινόηση της επιστημονικής έννοιας της κουλτούρας και τη διαμόρφωση των διαφόρων πολιτισμικών θεωριών βλ. D. Cuche (2001), *Η Έννοια της Κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Τυπωθήτω, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2010, σελ. 28.

εμπλουτίστηκε με ιστορικές ερμηνείες, συνδέθηκε στενά με τις διάφορες πολιτικές και κοινωνικές ιδέες και απέκτησε μελλοντικές τάσεις, οι οποίες περιείχαν και διαφορετική έμφαση για το ευρωπαϊκό όραμα. Η Ευρώπη μεταβλήθηκε σε ιστορική κατηγορία και η ιστορική γνώση στράφηκε προς την έρευνα και τις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η ‘Ευρώπη’ άρχισε να κατασκευάζεται.

Για να καταλήξει (σελ. 32):

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η ιστορική παράδοση της Ευρώπης εκφράστηκε κυρίως μέσα από την κουλτούρα της ανώτερης αστικής τάξης. Ο κοσμοπολιτισμός υπήρξε μια αισθητική κατασκευή της αστικής κοινωνίας και μετετράπη σε πρωτεύουσα κουλτούρα της αριστοκρατίας και της ανώτερης αστικής τάξης.³⁰² [...] Ο σύγχρονος λόγος για την πολιτισμική Ευρώπη δεν είναι παρά ένας ανανεωμένος κοσμοπολιτισμός του 19^{ου} αιώνα ο οποίος επίσης χρησιμοποιεί επιλεκτικά διάφορα εθνικά πολιτισμικά στοιχεία για να προωθήσει τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή μιας ευρωπαϊκής πολιτιστικής συνείδησης. [...] Έναν αιώνα μετά, ο κοσμοπολιτισμός από ιδεολογία της ανώτερης αστικής τάξης του 19^{ου} αιώνα μετετράπη σε «ευρωπαϊσμό», σε μαζικό ιδεολόγημα της ενωμένης και ενιαίας Ευρώπης στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Η σύγχρονη ταύτιση της έννοιας του ‘κοσμοπολιτισμού’ του 19^{ου} αιώνα με τον «ευρωπαϊσμό» του 20^{ου} αιώνα, είναι φανερή στην ανανέωση του λόγου και των πολιτικών τόσο του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και αυτών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο πλαίσιο της ιδεολογικής ενίσχυσης του μετασχηματισμού των ευρωπαϊκών κρατών σε Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς επιδιώκουν τον ίδιο στόχο: Ο εθνικός πολίτης να γίνει «κοσμοπολίτης», δηλ. να μετατραπεί σε πολίτη της Ευρώπης και του κόσμου, αναγνωρίζοντας την Ευρώπη ως πολιτισμική οντότητα και ανακαλύπτοντας τις μνήμες και την καταγωγή της μέσα από την κληρονομιά και τις παραδόσεις των λαών της Ευρώπης.

Σε πολιτικό επίπεδο, οι σημαντικότερες ίσως απόπειρες προσδιορισμού της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας έλαβαν χώρα στη Διάσκεψη για το Μέλλον της Ευρώπης. Το διακύβευμα εδώ, όπως αναφέρει η Σιγανού (2007, σελ. 36-37),

δεν θα είναι οι ίδιες οι αξίες, ως ονομαστική αναφορά, αλλά η καταγωγή, η «φύση» ή η ουσία των αξιών. Το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις που πρόσκεινται σε αυτό, όπως και κάποιες σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (όπως η κυβέρνηση της Πολωνίας και της Ρουμανίας), θα δουν τη διαμόρφωση των εν λόγω αξιών ως το αποτέλεσμα μίας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς, που υπερβαίνει την πολιτισμική διαφορετικότητα, στη διάπλαση της οποίας ο χριστιανισμός είχε τον κυριότερο ρόλο, και θα ζητήσουν έτσι, μία –άμεση ή έμμεση– αναφορά στο χριστιανισμό ως παράγοντα καθορισμού ή ερμηνείας των αξιών. Αντίθετα, η πλειοψηφία της ομάδας των σοσιαλιστών θα θελήσει έναν αυστηρά πολιτικό προσδιορισμό των αξιών: Για τους ίδιους, οι αναφερόμενες αξίες δεν θα είναι παρά αρχές,

³⁰² Βλ. και Delanty, 2010, σελ. 136.

που καθορίστηκαν από τους ιθύνοντες της ευρωπαϊκής συγκρότησης έπειτα από την τραυματική εμπειρία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και εμπλουτίστηκαν αργότερα, προκειμένου να εξυπηρετήσουν σε μία ειρηνική συμβίωση των ευρωπαϊκών κρατών. Ανάμεσα στις δυο αυτές αντιλήψεις, την αντίληψη μίας πολιτισμικής «ουσίας» των αξιών και εκείνη ενός πολιτικού καθορισμού τους, θα κινηθούν και οι υπόλοιπες πολιτικές ομάδες.

Και συμπληρώνει (σελ. 37):

Η ίδια συζήτηση θα μεταφερθεί στη συνεδρίαση που θα αφορά στο προοίμιο, όπου κρίθηκε αναγκαία, από το ίδιο το προεδρείο, η αναφορά σε μία ευρωπαϊκή πολιτισμική κληρονομιά, ακριβώς ως τόπου καταγωγής των αξιών. Γιατί έπρεπε να οριοθετηθεί μία τέτοια κληρονομιά; «Ένας από τους κύριους στόχους του Συντάγματος», μας λέει ο J. Casanova, «ήταν να προάγει την αίσθηση μίας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας, προκειμένου να μειώσει το έλλειμμα της δημοκρατικής νομιμοποίησης. Ήταν, λοιπόν, αναγκαία, η αναγνώριση μίας πολιτισμικής και πνευματικής κληρονομιάς που θα αποτελούσε τη βάση της ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας».³⁰³ Μία τέτοια αναγνώριση, έπρεπε, για το προεδρείο, να λάβει χώρα στο προοίμιο, όπου οι αναφορές θα είχαν συμβολική και όχι νομική σημασία, όπως συνέβαινε με το άρθρο προσδιορισμού των αξιών.³⁰⁴ Το προ-σχέδιο του προοιμίου, όπως θα παρουσιαστεί το Μάιο του 2003, θα αναφέρει, λοιπόν, μεταξύ άλλων: «Αντλώντας έμπνευση από την πολιτισμική, θρησκευτική και ουμανιστική κληρονομιά της Ευρώπης, η οποία, καλλιεργήθηκε αρχικά από τους πολιτισμούς της Ελλάδας και της Ρώμης, χαρακτηρίστηκε από την πνευματική ορμή που είναι πάντοτε παρούσα σε αυτή την κληρονομιά και, αργότερα, από τα φιλοσοφικά ρεύματα του Διαφωτισμού, και από την οποία εμπεδώθηκαν στη ζωή της κοινωνίας, η αντίληψή της για τον κεντρικό ρόλο του ανθρώπου και τα απαραίτητα και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματά του, και ο σεβασμός στο νόμο...».³⁰⁵

Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους συζητήθηκε το ζήτημα της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας είναι «η ανάγκη – όπως εκφράστηκε από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 – εντοπισμού ενός ενιαίου ευρωπαϊκού πολιτισμού, που θα αποτελούσε τη βάση μίας συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Μπόρεσε να επιτευχθεί κάτι τέτοιο; Υπήρξε η ιδέα της ενιαίας της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας, όπως αναπτύχθηκε μέσα από τη συζήτηση, ενοποιητική για τους Ευρωπαίους» (ibid, σελ. 67); Είδαμε, ήδη, ότι η εν λόγω ιδέα, προορισμένη να ενοποιήσει τους ανθρώπους της Ευρώπης, μετατράπηκε σε πεδίο διεκδίκησης ηγεμονίας: Είδαμε τον τρόπο κατά τον οποίο, οι επιθυμούντες μία

³⁰³ Βλ. J. Casanova, “Religion, European Secular Identities and European Integration” στο T. Byrnes, P. Katzenstein (2006), *Religion in an Expanding Europe*, Cambridge University Press, New York, σελ. 81, όπως αναφέρεται στο Σιγανού, σελ. 37.

³⁰⁴ Βλ. Ευρωπαϊκή Συνέλευση, Πέμπτη 12 Ιουνίου, εισ. 4-013, A. Vitorino, εκπρόσωπος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής-Μέλος του Προεδρείου, όπως αναφέρεται στο Σιγανού, όπ. π.

³⁰⁵ Βλ. The European Convention, The secretariat, Note from Preadidium, Preamble, Brussels, 28 May 2003, CONV722/03, όπως αναφέρεται στο Σιγανού, όπ. π.

«θρησκευτική/χριστιανική αναγέννηση» της ηπείρου όσο και οι υπέρμαχοι του φιλελευθερισμού, επεχείρησαν μέσα από δύο αντιθετικές ιστορικές αφηγήσεις, την ταύτιση του χριστιανισμού ή του φιλελευθερισμού –αντίστοιχα– με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, διεκδικώντας έναν ηγεμονικό ρόλο των εν λόγω ρευμάτων στην Ευρώπη» (ibid). Αναφερθήκαμε, επίσης, στον τρόπο με τον οποίο, στη Διάσκεψη για το Μέλλον της Ευρώπης, οι αντίστοιχες πολιτικές ομάδες (των χριστιανοδημοκρατών και των φιλελεύθερων δημοκρατών), ανάγοντας τις αξίες που τίθενται στη βάση της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην παράδοση του Χριστιανισμού και σε εκείνη του διαφωτισμού, αντίστοιχα, θα διεκδικήσουν να τις προσδιορίσουν, προσδιορίζοντας, έτσι, τον ίδιο το χαρακτήρα ή την πολιτική φύση της ΕΕ. Γιατί, βέβαια, ένας πολιτισμικός προσδιορισμός των αξιών, δεν είναι χωρίς άμεσες πολιτικές συνέπειες (ibid). Η συζήτηση σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα συνιστά πτυχή του πώς ερμηνεύεται η φύση της ΕΕ αλλά και της πολιτικής απόπειρας άσκησης επιρροής στο πώς θα εξελιχθεί η ΕΕ (Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 33).

Το ζήτημα του προσδιορισμού της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας παραμένει ακόμη ανοιχτό, όπως και εκείνο της πρόθεσης της ΕΕ να διαμορφώσει μία συλλογική ταυτότητα στη βάση «ουσιακρατικά» προσδιορισμένων αξιών (ibid, σελ. 69). Όπως μας πληροφορεί ο Kraus (2008, σελ. 42), οι κριτικές συνεισφορές σχετικά με την ικανότητα της ΕΕ για πολιτική εμβάθυνση συνεχίζουν συχνά να καταλήγουν στον προβληματικό χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Όπως παρατήρησε ο Enzenberger (1992, σελ. 9 στο Kraus, 2008, σελ. 42) σε ένα λόγο του το 1963, «το να θέτει κανείς το ζήτημα της ταυτότητας σημαίνει να επικεντρώνεται σε πράγματα που θεωρούνται αυτονόητα στην κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου που μας περιβάλλει». Σε αυτό το πλαίσιο, για τον Kraus (2008, σελ. 57), η «ΕΕ δεν στηρίζεται σε ιστορικές ‘βεβαιότητες’ ή επαρκώς κατοχυρωμένα πρότυπα ταυτότητας’ σε μεγάλο βαθμό, αντανάκλα πράγματι τη διαμόρφωση μιας κοινότητας με πρωταρχικά *πολιτικούς* όρους». Εντούτοις, πολλοί είναι αυτοί που τείνουν να συγχέουν «τα ‘αντικειμενικά’ γνωρίσματα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτά μπορούν να εξαχθούν από τις σφαίρες της γεωγραφίας, της ιστορίας, του πολιτισμού και της πολιτικής, με κανονιστικές προτάσεις για το τι θα πρέπει να τοποθετηθεί στον πυρήνα αυτής της ταυτότητας, είτε πρόκειται για πρότυπο των ‘δυτικών αξιών’ είτε για την ιδέα της ‘κοινωνικής’ Ευρώπης» (ibid, σελ. 37). Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε πώς θα κινηθεί η συζήτηση στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης και της μεγαλύτερης ανάγκης για αλληλεγγύη που αυτή σηματοδότησε ίσως περισσότερο από ποτέ για την Κοινότητα σήμερα.

5.1.3. Ο «λόγος» για την Ευρώπη: Στρατηγικές για την ευρωπαϊκή ταυτότητα

Έννοιες όπως η ευρωπαϊκή ταυτότητα, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, η ευρωπαϊκή ιστορική κληρονομιά, αλλά και η ευρωπαϊκή ενότητα, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η ευρωπαϊκή πολιτεία, το ευρωπαϊκό συλλογικό υποκείμενο ή η ευρωπαϊκή προστιθέμενη αξία έχουν μεταβληθεί σε κεντρικά σημαίνοντα του σύγχρονου ευρωπαϊκού προτάγματος για το μέλλον της Ευρώπης αλλά και για την κατανόηση, την ανάλυση και την ερμηνεία του «σύγχρονου λόγου για την Ευρώπη», τους παράγοντες, τις αιτίες και τις συνθήκες που διαμόρφωσαν, συγκροτούν, αναπαράγουν, αποδομούν την ιδέα της Ευρώπης (Πασιάς, 2010, σελ. 3). Για τον Πασιά (2010, σελ. 4), μέχρι σήμερα, ο κύριος όγκος των θεωρητικών προσεγγίσεων θεωρείται ότι εστιάστηκε στην ανάλυση και την κριτική του ρόλου των λειτουργικών παραγόντων (θεσμικοί μηχανισμοί, κοινοτικά όργανα, γραφειοκρατία, ηγετικές ομάδες, ομάδες συμφερόντων)³⁰⁶ και λιγότερο ασχολήθηκε με την Κοινότητα ως «ιδεολόγημα» και τον κοινοτικό «λόγο» ως «α) παράγοντα εξουσίας και γνώσης στις διαμορφούμενες σχέσεις της ευρωπαϊκής κοινωνίας με τους πολίτες της, β) ως δημιουργό πρόθεσης για το σχηματισμό της ‘ταυτότητας’ της ενωμένης Ευρώπης και γ) ως όργανο νομιμοποίησης του φαντασιακού προθέματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις συνειδήσεις των Ευρωπαίων πολιτών».

Κι ενόσω η προϊούσα μετεξέλιξη της Κοινότητας βρίσκεται σε συνεχή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και συνείδησης και την ταυτόχρονη διατήρηση των ιδιαίτερων πολιτιστικών χαρακτηριστικών και των εθνικών ταυτοτήτων των κρατών μελών (ibid, σελ. 47-8), η μετεξέλιξη του *κοινοτικού λόγου* την τελευταία δεκαετία χαρακτηρίζεται αφενός από την ταυτόχρονη προώθηση των οικονομικών στόχων (ONE) με τους πολιτικούς στόχους της ΕΕ (ΚΕΠΠΑ, Συνθήκη Scheghen, διεύρυνση με τις χΚΑΕ) – στο πλαίσιο μιας διαδικασίας μετάβασης από τον *homo economicus* της ενιαίας αγοράς στον πολίτη με ευρωπαϊκή ιθαγένεια και δικαιώματα – και αφετέρου την παράλληλη μορφοποίηση του ιδεολογικού προτάγματος του Ευρωπαίου πολίτη σε κεντρικό συντελεστή της ενοποιητικής διαδικασίας και της συνεπακόλουθης ταύτισής του με το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

³⁰⁶ S. Andersen και K. Eliassen (1994) (eds.) *Making Policy in Europe: The Europeification of National Policy-Making*, London: Sage· R. O. Keohane και S. Hoffmann (1991) (eds.) *The New European Community: Decision Making and Institutional Change*, Boulder: Westview Press· A. M. Sbragia (1992) (eds.), *Euro-Politics: Institutions and Policymaking in the “New” European Community*, Washington, D.C. The Brookings Institution· H. Wallace και W. Wallace (1996) (eds.), *Policy-Making in the European Union*, Oxford: Oxford University Press, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, 2010, σελ. 44.

(ibid, σελ. 78).³⁰⁷ Έτσι, κι ενώ κεντρικός, σκληρός ενοποιητικός πυρήνας της ΕΕ παραμένει η ΟΝΕ και το σύστημα Schengen, η ιδέα της Ευρώπης ως πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς, όπως και η πραγματικότητα που ορίζει, φαίνεται να κατασκευάζεται μέσω ενός ιδιαίτερου δομικού λόγου, διά του οποίου διαμορφώνονται ιδέες και ταυτότητες και συγκροτούνται οι ιστορικές πραγματικότητες. Εξάλλου, πριν καταστεί μια εν δυνάμει συνειδητή πολιτική ταυτότητα η ΕΕ, υπήρξε πρώτα μια (κατασκευασμένη) πολιτισμική ιδέα. Όπως γράφει ο Πασιάς (2010, σελ. 43):

Η θεωρητική διαμάχη για την ταυτότητα της μελλοντικής Ευρώπης κι οι αντίστοιχες ερμηνείες του εγχειρήματος γίνονται περισσότερο εμφανείς μέσα από τη διαύγαση των όρων/εννοιών «ολοκλήρωση» και «ενοποίηση», «κοινότητα» και «ένωση». Ο πρώτος όρος δηλώνει τη συναρμογή διαφορετικών μερών σε ένα ενιαίο σύνολο, ενώ ο δεύτερος προσδιορίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας νέας ενότητας. Με αυτή την έννοια ο όρος «ολοκλήρωση» συνδηλώνει ακριβέστερα το περιεχόμενο και τους στόχους της διαδικασίας του μετασχηματισμού της Ευρώπης και τον συνδυασμό διαφορετικών μερών σε ένα σύνολο και όχι τη συγχώνευση των μερών σε μια ενότητα, ο οποίος οδηγεί σε υπερεθνικές διαρθρώσεις, καθώς δεν περιγράφει απλώς μια διαδικασία αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και το καταληκτικό προϊόν-κατάσταση της διαδικασίας αυτής, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνικό επίπεδο.³⁰⁸ Ιδιαίτερο επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετεξέλιξη του όρου «Κοινότητα» από την ΕΟΚ της Συνθήκης της Ρώμης το 1957, στον όρο «Ένωση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης του Μάαστριχτ το 1992. Η έννοια της «κοινότητας» παραπέμπει σε ιδιαίτερες, κοινές ψυχολογικές και πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις όπως, αξίες, κανόνες, σύμβολα ταυτότητας, κώδικες αναγνώρισης, νόρμες νομιμοποίησης, ενώ, αντίθετα, η έννοια της «ένωσης» στηρίζεται στην δημιουργία ενός νέου συστήματος αξιών γύρω από τους κοινωνικούς θεσμούς οι οποίοι υπερβαίνουν τον σχηματισμό του έθνους-κράτους και οδηγούν σταδιακά στη μεταφορά του πλέγματος των εξουσιών από το εθνικό, στο επίπεδο της θέσμησης των υπερεθνικών σχηματισμών.³⁰⁹

Επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή, «οι έννοιες της ‘ευρωπαϊκής ταυτότητας’ και του ‘ευρωπαίου πολίτη’ ήρθαν στο προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του ’70, όταν για πρώτη φορά ανέκυψαν τα ζητήματα που συνδέονται άμεσα με την πολιτική, την κοινωνική και την

³⁰⁷ Βλ. σχετικά τη Δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Birmingham (16.10.1992) αναφορικά με «Μια Κοινότητα κοντά στους Πολίτες της». Για τη συζήτηση σχετικά με την ενίσχυση της θέσης του πολίτη στις διαδικασίες της ΕΕ με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, βλ. Π. Ιωακειμίδης (1998), *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Θεμέλιο, κεφ. 4^ο, σελ. 121-159, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, όπ. π., σελ. 78.

³⁰⁸ Για την έννοια της ολοκλήρωσης, βλ. Δ. Θ. Τσάτσος (1997), *Επίμαχες Έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Τάξης. Μεθοδολογική Συμβολή στην Ερμηνεία των Ευρωπαϊκών Ενωσιακών Θεσμών*, Α. Ν. Σάκκουλα, σελ. 19-50. Βλ. επίσης Π. Κ. Ιωακειμίδης (1990), *Η Ευρώπη σε Μεταλλαγή. Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ελλάδα στη Νέα Προοπτική*, Θεμέλιο, σελ. 25-29, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, όπ. π., σελ. 43.

³⁰⁹ Βλ. Π. Κ. Ιωακειμίδης (1993), *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση*, Θεμέλιο, σελ. 15-21, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π.

πολιτισμική διάσταση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης»³¹⁰ (Πασιάς, 2005, σελ. 4), οπότε και μεταξύ άλλων μέσα από την προβολή και την χρήση των δύο εννοιών, ο κοινοτικός λόγος επεδίωξε να νομιμοποιήσει την πολιτική και πολιτιστική διάσταση τους εγχειρήματος της ενοποίησης στους λαούς της Ευρώπης (ibid, σελ. 4-5). «Η ιδέα μίας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας υιοθετήθηκε, για πρώτη φορά από τους φορείς της ευρωπαϊκής συγκρότησης το 1973, στο πλαίσιο της συνόδου της Κοπενγκάγης» (Σιγανού, 2007, σελ. 3). Εκεί στη Δήλωσή του για την 'Ευρωπαϊκή Ταυτότητα', το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τόνισε ότι *«η ανάπτυξη των κοινοτικών πολιτικών προϋποθέτει τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας και κοινών πολιτικών και νομικών αρχών»*. Παράλληλα, επεσήμανε ότι *«οι αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, της κυριαρχίας του νόμου, της κοινωνικής δικαιοσύνης - ως αιώτερος στόχος της οικονομικής προόδου - και του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας»*³¹¹ (Πασιάς, 2005, σελ. 8). Η «Διακήρυξη για την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα» θα εντοπίσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα τόσο «στην κοινή αγορά, στους θεσμούς και στις κοινές πολιτικές» όσο και σε έναν «κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμό», σε μία «κοινή στάση απέναντι στη ζωή» και στις «κοινές αρχές και αξίες» και θα σκοπεύει, ακριβώς μέσα από τον προσδιορισμό μίας ενιαίας ταυτότητας, στην «ενδυνάμωση της συνοχής [των εννιά], προκειμένου να τεθούν οι βάσεις για μία αληθινά ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική» (Σιγανού, 2007, σελ. 3).³¹² Την ίδια περίοδο εμφανίζεται «στα εσωτερικά της ΕΕ» και ο όρος «Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση». Η τελευταία αναμένετο να λειτουργήσει συμπληρωματικά και υποστηρικτικά στην έννοια της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ολοκλήρωσης της Κοινότητας. Το περιεχόμενό της συνδέθηκε με ζητήματα όπως *«η ανάπτυξη της συνεργασίας στο χώρο της εκπαίδευσης, η διαφύλαξη της ιστορικής κληρονομιάς των ευρωπαϊκών*

³¹⁰ «Τον Δεκέμβριο του 1969 συνήλθε στη Χάγη Διάσκεψη Κορυφής με αντικείμενο την προώθηση της εμβάθυνσης, της διεύρυνσης και της ανάπτυξης της Κοινότητας. Στο τελικό ανακοινωθέν της διάσκεψης, οι αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων 'επιβεβαίωσαν την πίστη στους πολιτικούς σκοπούς των Κοινοτήτων, οι οποίοι δίνουν στην Κοινότητα όλο το νόημα και την ισχύ της' και αποφάσισαν την περαιτέρω ενίσχυση της: α. Στο θεσμικό επίπεδο, με τη θέσπιση του συστήματος ιδίων πόρων της Κοινότητας και την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Κοινοβουλίου, β. Στο οικονομικό επίπεδο, με την ανάπτυξη της οικονομικής ενώσης με στόχο τη δημιουργία, σταδιακά, μιας οικονομικής και νομισματικής ενώσεως (ΟΝΕ), βασισμένης στην εναρμόνιση των οικονομικών πολιτικών, γ. Στο πολιτικό επίπεδο, με την ενίσχυση της πολιτικής συνεργασίας των κρατών-μελών και την προοπτική της διεύρυνσης με την είσοδο νέων μελών. Παράλληλα ζήτησαν από τους υπουργούς εξωτερικών να υποβάλουν προτάσεις σχετικά με την πολιτική ενοποίηση πριν το τέλος Ιουλίου 1970» - Για το Ανακοινωθέν της Διάσκεψης Κορυφής στη Χάγη, βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Συλλογή Θεσμικών Κειμένων 1950-1982*, χ.χ., σελ. 156-161, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2005, σελ. 4.

³¹¹ Βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Συλλογή Θεσμικών Κειμένων της Κοινότητας (1950-1982)*, Λουξεμβούργο, χ.χ, σελ. 330, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2005, σελ. 8.

³¹² Βλ. Document on the European Identity published by the Nine Foreign Ministers on 14 December 1973 in Copenhagen στο http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf, όπως αναφέρεται στο Σιγανού, 2007, σελ. 3.

κοινωνιών, η διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού πολιτιστικού μοντέλου»³¹³ και η «συγκρότηση της ‘Ευρωπαϊκής Ταυτότητας’ στο πλαίσιο του μετασχηματισμού της Κοινότητας σε μια Ευρωπαϊκή Ένωση»³¹⁴ (Πασιάς, 2005, σελ. 7).³¹⁵

Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη θα ορίσει την αναγκαιότητα «στενότερη[ς] συνεργασία[ς] σε ζητήματα πολιτισμού, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η συνείδηση μίας κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς» (Shore, 2000, σελ. 45 στο Σιγανού, σελ. 3), σηματοδοτώντας τη μετάβαση από τις προηγούμενες νεολειτουργικές θεωρήσεις που έβλεπαν την απεύθυνση των πολιτών στους ευρωπαϊκούς θεσμούς ως φυσικό επακόλουθο της –δυνάμει– οικονομικής ευημερίας και της νομικής σύγκλισης, στο αίτημα της «πολιτισμικής ενοποίησης» και στο ενδιαφέρον για τη χρήση του πολιτισμού ως πολιτικό εργαλείο νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών (Σιγανού, 2007, σελ. 3-4).³¹⁶ Η απόφαση για το μετασχηματισμό της Κοινότητας και η θέσπιση της ΕΕΠ θα σημάνει ουσιαστική διαφοροποίηση στο λόγο της Κοινότητας με κύρια στοιχεία την προώθηση του ευρωπαϊκού χαρακτήρα και της ευρωπαϊκής διάστασης σε όλες τις πολιτικές της: Ο λόγος της ΕΚ/ΕΕ αρθρώνεται με κύρια σημαίνοντα τις έννοιες *Ταυτότητα*, *Πολίτης*, *Συνεργασία*, *Ενοποίηση*, *Ολοκλήρωση* (Πασιάς, 2005, σελ. 6). Μετά το 1985 δε, η έννοια του πολίτη συνδέεται ολοένα και περισσότερο με τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθώς κατέστη φανερό πως το

³¹³ Βλ. σχετικά, Συμβούλιο των Ε.Κ., Ψήφισμα της 16-11-1971 σχετικά με την καθιέρωση συνεργασίας στον τομέα της εκπαίδευσης, *Κείμενα για την Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική (1971-1987)*, 3^η έκδοση, Λουξεμβούργο. 1987, σελ. 11, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2005, σελ. 7.

³¹⁴ Βλ. την απόφαση του Συμβουλίου της Κοπεγχάγης (Δεκέμβριος 1973) για την ‘Ευρωπαϊκή Ταυτότητα’, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Συλλογή θεσμικών Κειμένων της Κοινότητας 1950-1982*, Λουξεμβούργο, χ.χ. σελ. 335, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π.

³¹⁵ Τον Ιούνιο του 1978, η Επιτροπή σε μια έκθεση με τίτλο ‘*Educational Activities with a European Content: the Study of the European Community in Schools*’ κάλεσε τα κράτη-μέλη να δώσουν προτεραιότητα στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής διάστασης με έμφαση στο ρόλο και τη σημασία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, επειδή «η γνώση για την Κοινότητα κρίνεται ως απαραίτητη για τη δημιουργία πολιτών που θα είναι σε θέση να οικοδομήσουν μια στενότερη ένωση μεταξύ των λαών της Ευρώπης» (Neave, 1984, σελ. 214). Η άποψη αυτή θα ενισχυθεί λίγους μήνες αργότερα με ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (16 Νοεμ. 1978), σχετικά με τα προβλήματα της εκπαίδευσης στην Ευρώπη, όπου επισημαίνεται ότι «οι πολίτες μιας κοινότητας με ένα απευθείας εκλεγμένο Κοινοβούλιο, χρειάζεται να είναι καλύτερα ενημερωμένοι για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, και, επομένως, οι κοινοτικές σπουδές θα έπρεπε να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των προγραμμάτων διδασκαλίας σε όλα τα σχολεία» (Βλ. Συμβούλιο των ΕΚ, *Κείμενα για την Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική*, 1987, Λουξεμβούργο, σελ. 109, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, 2005, σελ. 9).

³¹⁶ Ένα χρόνο αργότερα, θα συγκροτηθεί από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο η επιτροπή «Ευρώπη των ανθρώπων», που θα προτείνει, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη μίας «ευρωπαϊκής κατεύθυνσης» στην εκπαίδευση μέσα από σχολικά εγχειρίδια και εκπαιδευτικό υλικό που θα συστήνουν στους μαθητές τον «ενιαίο ευρωπαϊκό πολιτισμό», όπως και τη σημαία με τα δώδεκα άστρα ως σύμβολο της Ένωσης, άστρα που θα αντιστοιχούν εξ’ ίσου «στους δώδεκα αποστόλους, τους γιους του Ιακώβου, τα καθίσματα των ρωμαίων νομοθετών, τους άθλους του Ηρακλή...» (Shore, 2000, σελ. 47 στο Σιγανού, 2007, σελ. 4).

συλλογικό εγχείρημα έπρεπε να αντλήσει τη νομιμοποίησή του και να στηριχθεί στη συλλογική ταυτότητα του Ευρωπαίου πολίτη (βλ. και Πασιάς, 2010, σελ. 81· Idem, 2005, σελ. 6).³¹⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, ενεργή στο «πρόγραμμα ταυτότητας» της ΕΕ εμφανίζεται η Επιτροπή Delors, την περίοδο 1985-1994, «μια περίοδο που παρήγαγε σημαντικά αποτελέσματα σε αναφορά τόσο με τα πολιτικά σύμβολα όσο και με τα πολιτικά περιεχόμενα» (Kraus, 2008, σελ. 47).³¹⁸ Η ΕΕ άρχισε να προωθεί τις έννοιες της ιδιότητας, της ταυτότητας και της συνείδησης του ευρωπαίου πολίτη, με μια σειρά δράσεων, οι οποίες διακρίνονται σε τρεις ευρύτερες κατηγορίες:

α) Στην ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη μέσα από την άσκηση των δικαιωμάτων του, όπως: «Η συμμετοχή στην εκλογή των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και το δικαίωμα αναφοράς στο Κοινοβούλιο. Το δικαίωμα πρόσβασης και αναφοράς στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Η δυνατότητα αντιπροσώπευσης από επαγγελματικούς, συνδικαλιστικούς, καταναλωτικούς, εκπαιδευτικούς, κ.ά. φορείς και οργανώσεις στο επίπεδο των θεσμικών οργάνων της ΕΕ (Επιτροπή, Κοινοβούλιο, ΟΚΕ, Επιτροπή των Περιφερειών). Το δικαίωμα πρόσβασης και αναφοράς στον Ευρωπαίο Συνήγορο του Πολίτη» (Πασιάς, 2010, σελ. 81).³¹⁹ Το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη της ΕΕ συνιστά ίσως το ενδεικτικότερο παράδειγμα για τις στρατηγικές ταύτισης που υιοθετήθηκαν από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Όπως αναφέρει ο Kraus (2008, σελ. 48), ωστόσο, «[π]ερισσότερα από 10 χρόνια έχουν περάσει από τότε που θεσπίστηκε η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, αλλά παραμένει ακόμη δύσκολο να προσδιοριστεί σε ποιο βαθμό έχει συνεισφέρει στην ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και των πολιτών των κρατών μελών», όπως, επίσης, και εάν έχει προκαλέσει σημαντική αύξηση του επιπέδου ταύτισης των ευρωπαίων πολιτών με την αναδυόμενη ευρωπαϊκή πολιτεία.

β) Στην παραγωγή ενημερωτικού/πληροφοριακού υλικού και στη «φυσική παρουσία της ΕΕ» (εκδόσεις, αντιπροσωπείες της Κοινότητας) καθώς και στην καθιέρωση/προώθηση των ευρωπαϊκών συμβόλων (π.χ. το ευρωπαϊκό διαβατήριο, η ευρωπαϊκή σημαία, ο ευρωπαϊκός ύμνος κτλ)³²⁰ (Πασιάς, 2010, σελ. 81). Η ευρωπαϊκή ταυτότητα φαίνεται, πράγματι, να έχει

³¹⁷ Βλ. σχετικά τη Δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Birmingham (16.10.1992) σχετικά με *‘Μια Κοινότητα Κοντά στους Πολίτες της’* (Πασιάς, 255, σελ. 6).

³¹⁸ Λεπτομερειακή ανάλυση για τη συμβολή του Delors στη διαδικασία της ενοποίησης παρουσιάζεται από τον Ross, 1995 στο Kraus, 2008, σελ. 47.

³¹⁹ Βλ. σχετικά και Eriksen, 2005, σελ. 21 και Føllesdal, 2001, σελ. 2.

³²⁰ Σύμφωνα με τον Forêt (2003, σελ. 82 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 289), για τους πολίτες και κυρίως για τους νέους πολίτες, η επιφυλακτικότητά τους παραμένει εξαιτίας του γεγονότος ότι λίγοι πραγματικά αποτελεσματικοί μηχανισμοί υφίστανται που θα μπορούσαν να προωθήσουν τον μετασχηματισμό των συνηθισμένων πλαισίων αναφοράς τους. Οι κοινές συμβολικές εκδηλώσεις συνιστούν σημαντικές πτυχές μιας κοινής πολιτικής κουλτούρας,

πραγματώσει τις πλέον καθιερωμένες διαστάσεις της στον τομέα των πολιτικών συμβόλων. Η ευρωπαϊκή σημαία κυματίζει στις περισσότερες θεσμικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στα κράτη-μέλη της ΕΕ (Kraus, 2008, σελ. 48). Ο κύκλος των 12 κίτρινων αστεριών είναι το επίσημο έμβλημα της ενοποίησης από το 1985 (ibid).³²¹ «Πέραν τούτου, η ΕΕ εμφανίζεται ως οπτικό σύμβολο στα ευρωπαϊκά διαβατήρια, στα διπλώματα οδήγησης και στις πινακίδες των αυτοκινήτων. Οι πολίτες των κρατών μελών της ΕΕ που ταξιδεύουν στην επικράτεια της Συνθήκης του Σέγκεν έχουν μάθει να εκτιμούν τα πρακτικά πλεονεκτήματα που συνδέονται με τη συμβολική διάσταση της Ευρώπης» (ibid, σελ. 49). Περαιτέρω, «έπειτα από αρκετές δεκαετίες λειτουργίας η Κοινή Αγορά έχει αφήσει βαθιά γνωστικά σημάδια στην καθημερινή ζωή του μέσου πολίτη. Το ό,τι υφίστανται ευρωπαϊκά πρότυπα για την προβολή, την προώθηση και την ταυτοποίηση των προϊόντων έχει επίδραση στον τρόπο με τον οποίο τα προϊόντα γίνονται αντιληπτά. Έτσι, η ταυτότητα των ευρωπαίων πολιτών συνδέεται στενά με την ταυτότητα των καταναλωτών.³²² Θα αναμέναμε ότι [και] το κοινό νόμισμα θα διαδραματίσει κεντρικό ρόλο ως σύμβολο δέσμευσης προς την ΕΕ» (ibid). «Το νόμισμα κάθε χώρας δίνει οπτική έκφραση σε σύμβολα της πολιτιστικής ταυτότητας που θεωρούνται σημαντικά από τους δημόσιους θεσμούς. Τα πράγματα [όμως] είναι αρκετά διαφορετικά με το σχεδιασμό των χαρτονομισμάτων του Ευρώ των οποίων το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό είναι ότι δεν απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές ή κάποια εμφανώς προσδιορίσιμα κτίρια ή τοπία» (ibid, σελ. 73). Ο τρόπος που σχεδιάστηκαν τα χαρτονομίσματα του ευρώ «φέρνει στο προσκήνιο κάποια από τα πιο χαρακτηριστικά διλλήματα και αμφισημίες της ευρωπαϊκής πολιτικής για την ταυτότητα» (ibid, σελ. 49).³²³

αλλά τέτοιου είδους γιορτές, τελετουργίες, και κοινές αργίες είναι – τουλάχιστον έως σήμερα – μάλλον σπάνιες στην ΕΕ (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 289).

³²¹ «Το ότι επιλέχθηκε ο αριθμός 12 ως σύμβολο της ευρωπαϊκής ταυτότητας σχετίζεται με την ιδιαίτερη σημασία της στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο καθώς και για το Χριστιανισμό (Shore, 2000, σελ. 47-8 στο Kraus, 2008, σελ. 48).

³²² Διανοίγοντας και μια άλλη διάσταση αυτού του ζητήματος, όπως αναφέρει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 24), στο άρθρο του 'What Has Happened to Citizenship' (1990), ο Fauks διερευνά τις «ασκήσεις επαναπροσδιορισμού» της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη/ιθαγένειας και τα νέα νοήματα που αυτή έλαβε, λ.χ. μέσω των προσπαθειών αποσύνδεσής της από τα κοινωνικά δικαιώματα και της σύνδεσής της με τα δικαιώματα του καταναλωτή, ιδιαίτερα στο ΗΒ κατά την περίοδο διακυβέρνησης του John Major. «Στο επίπεδο της ΕΕ, αυτού του είδους η άσκηση επαναπροσδιορισμού αυτής της συγκροτητικής έννοιας, με την απογύμνωσή της από το αυθεντικό, διαχρονικό και οικουμενικά αποδεκτό της περιεχόμενο, καταδεικνύει μια απόπειρα διαμόρφωσής της τέτοιας που να ταιριάζει με τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, παρά διαμόρφωσής της Συνθήκης με τρόπο που να αναποκρίνεται στην αποδεκτή ιδέα της ιδιότητας του πολίτη» (Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.).

³²³ «Κατά την επίσημη θεώρηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Ινστιτούτου, το Ευρώ υπήρχε η πρόθεση να καταστεί ένα προεξέχον σύμβολο της ευρωπαϊκής ταυτότητας και να χρησιμεύσει ως ένα όργανο διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής συνείδησης. Η πρόβλεψη ότι δεν θα πρέπει να εκφράζονται εθνικές προτιμήσεις κατά την παραγωγή των σχεδίων του Ευρώ, σήμαινε τελικά ότι θα ακολουθούνταν μια στρατηγική αποφυγής στην οπτική αναπαράσταση στιγμών ταυτοποίησης. Τα χαρτονομίσματα αντιπροσωπεύουν μια σειρά

γ) Στην προώθηση της ευρωπαϊκής διάστασης στην εκπαίδευση (Πασιάς, 2010, σελ. 81).³²⁴ Διάφορα προγράμματα στους τομείς της εκπαίδευσης και του πολιτισμού υφίστανται, τα οποία προφανώς σχετίζονται με τις θεσμικές στρατηγικές για την ταυτότητα της ΕΕ. Από τη δεκαετία του 1980, όπως γράφει ο Kraus (2008, σελ. 49-50), η ΕΕ έχει επιδοθεί

σε σημαντικές προσπάθειες προκειμένου να προωθήσει την κινητικότητα των φοιτητών μέσω των προγραμμάτων Erasmus και Socrates. Το πρόγραμμα Lingua βασικά σχεδιάστηκε ως ένας κατάλογος μέτρων που θα προσέδιδαν στους πολιτισμούς των μικρότερων κρατών μελών μεγαλύτερη αναγνωρισιμότητα.³²⁵ Επιπλέον, αρκετές πρωτοβουλίες έχουν αναληφθεί για την υποστήριξη των ευρωπαϊκών παραγωγών του οπτικοακουστικού τομέα, με ιδιαίτερη έμφαση στην τηλεόραση και το σινεμά. Εντούτοις, παράλληλα, στις οπτικοακουστικές πολιτικές που εφαρμόζονται από την ΕΚ/ΕΕ τα κριτήρια ολοκλήρωσης της αγοράς, προώθησης της φιλελευθεροποίησης της παραγωγής και της προβολής και προώθησης των πολιτιστικών αγαθών λειτουργούν ως ισχυροί αντίπαλοι στην πολύ-διακυρηγμένη αρχή της προστασίας της πολιτιστικής ποικιλομορφίας. Για περισσότερο από μία δεκαετία, κριτικές φωνές έχουν εγερθεί κατά μιας καταγιγιστικής τάσης να υιοθετείται το πολιτιστικό μοντέλο των ΗΠΑ στις πολιτικές που ρυθμίζουν τον οπτικοακουστικό τομέα στην Ευρώπη (Dumont, 1994, σελ. 129). Σχετικά με τις επίσημες προσπάθειες που αναλαμβάνονται προκειμένου να αναπτυχθεί μια πολιτιστική ταυτότητα που θα μπορεί να λειτουργήσει σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, κανείς θα μπορούσε να αναφερθεί σε μια πιο πρόσφατη σειρά πρωτοβουλιών στο πεδίο της διεθνικής πολιτιστικής ανταλλαγής της οποίας σκοπός είναι να αυξηθεί η γενική εκτίμηση για το 'κοινό πολιτιστικό παρελθόν' των Ευρωπαίων. Πρωτοβουλίες αυτού του είδους, όπως το πρόγραμμα Πολιτισμός 2000, αναλαμβάνονται με ολοένα και αυξανόμενη τακτικότητα από τη Γενική Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Πολιτισμού της Επιτροπής. Το ερώτημα τώρα είναι τι αποτελέσματα μπορούν οι «στρατηγικές περί ταυτότητας» της ΕΕ να επιδείξουν στην ενίσχυση συλλογικών συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των Ευρωπαίων.

Για να σχολιάσει σχετικά (σελ. 72):

αρχιτεκτονικών μοτίβων που παραμένουν αφηρημένα: Γέφυρες, ανίδες, θύρες και γυάλινες προσόψεις που προφανώς ενσαρκώνουν διαφορετικές ευρωπαϊκές αρχιτεκτονικές εποχές από την αρχαία εποχή έως σήμερα, αλλά που δεν φέρουν καμία αναφορά σε πραγματικά υπάρχοντα μνημεία. Η Euroland εμφανίζεται έτσι ως ένας κόσμος αποκομμένος από ιδιαίτερες παραδόσεις, ως μια συλλογή από γεωμετρικές φόρμες σε ένα χώρο χωρίς πληθυσμό. Θα πρέπει να ειπωθεί ότι, σε τελική ανάλυση, ακόμη και η σημειωτική του Ευρώ έκανε παραχώρηση στα έθνη-κράτη, αν και παραμένει περιορισμένη στα κέρματα. Το μπροστινό μέρος (το νούμερο) των οχτώ κερμάτων του Ευρώ έχει ενιαία ευρωπαϊκά μοτίβα με παραλλαγές πάνω στο χάρτη της Ευρώπης και στην σημαία της ΕΕ. Σε αντάλλαγμα, επιτράπηκε στα κράτη μέλη να επιλέξουν τα δικά τους εθνικά μοτίβα για το σχέδιο της αντίθετης πλευράς» (Shore, 2000, σελ. 112-5 στο Kraus, 2008, σελ. 73).

³²⁴ Βλ. και Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 24.05.1998, σχετικά με την Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση, 88/C 177/02 στο *Κείμενα για την ΕΕΠ (1988-1989)*, συμπλήρωμα της 3^{ης} έκδοσης, Δεκέμβριος 1989, Λουξεμβούργο, σελ. 20-21 καθώς και για την ανάγκη έμφασης στην αγωγή του «ευρωπαίου πολίτη» στο Επιτροπή των ΕΚ, *Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης*, Βρυξέλλες, 29.09.1993, όπως αναφέρονται αντίστοιχα στο Πασιάς, 2010, σελ. 82, 84.

³²⁵ Για μια επισκόπηση των προγραμμάτων της ΕΕ στους τομείς της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, βλ. Vandamme (1994, σελ. 256-8) και Shore (2000, σελ. 53-60) στο Kraus, 2008, σελ. 49.

Γιατί πολλές φορές έχει παρατηρηθεί η ίδια η ΕΕ στις επίσημες «αυτοπαραουσιάσεις» της φαίνεται πως «τείνει να αποφεύγει να χρησιμοποιεί συμβολικά σημεία αναφοράς που θα μπορούσαν ενδεχομένως να εγείρουν ιστορικούς ή πολιτιστικούς συνειρμούς που να στρέφονται προς συγκεκριμένα έθνη-κράτη. Η πολυεθνική της φύση αντανάκλαται στο σχεδιασμό των συμβόλων της ΕΕ στο βαθμό που οι αναφορές σε *ξεχωριστούς* λαούς αποκλείονται. [...] Επιλέγοντας από ένα φάσμα ταυτοποιητικών παραγόντων, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί οφείλουν να αντλούν από ένα απόθεμα συμβόλων που απέχουν από συγκεκριμένους τοπικά εντοπίσιμους πολιτικο-πολιτιστικούς ορίζοντες εμπειρίας και ως εκ τούτου παραμένουν εξ' ανάγκης σημασιολογικά αναιμικά και διάχυτα.

Όπως σημειώνει ο Πασιάς (2005, σελ. 12), μέχρι τη δεκαετία του 1990 και τη θέσπιση της ΣΕΕ, η έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας είχε ήδη αποκτήσει διακριτά χαρακτηριστικά στοιχεία «εσωτερικού χαρακτήρα», όπως: Πολιτικά, πολιτιστικά, κοινωνικά, συμβολικά και εκπαιδευτικά. Παράλληλα τα στοιχεία της εσωτερικής ταυτότητας ήσαν εμφανή σε πολλές Διακηρύξεις της ΕΕ, όπως αυτές της Κοπενχάγης, της Στουτγάρδης,³²⁶ και του Fontainebleau (ibid).³²⁷ Αντίστοιχα, η εξωτερική ταυτότητα ήταν εμφανής στην Κοπενχάγη και στην ΕΕΠ (ibid). Με τη θέσπιση της ΣΕΕ, τα στοιχεία και των δύο διαστάσεων της ταυτότητας ενισχύθηκαν, καθώς προστέθηκαν δύο νέοι πυλώνες στη δομή της ΕΚ/ΕΕ. Αυτός της ΚΕΠΠΑ που ενίσχυσε άμεσα την εξωτερική ταυτότητα της ΕΕ και αυτός της Δικαιοσύνης και των Εσωτερικών Υποθέσεων που συνδέθηκε άμεσα με την εσωτερική ταυτότητα και τα δικαιώματα του πολίτη (ibid).³²⁸

Όπως επισημαίνει ο Kraus (2008, σελ. 6), «[π]αρά το γεγονός ότι η εισαγωγή της ιθαγένειας της ΕΕ στη ΣΕΕ είχε κατά κύριο λόγο συμβολικό χαρακτήρα, είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και του ευρωπαϊκού συνόλου των πολιτών στην ατζέντα» ενώ με την οικονομική και νομισματική ένωση, η «ευρωπαϊκή διάσταση» «απέκτησε υπερβολικά αυξημένη αναγνωρισιμότητα και συγκεκριμένο πρακτικό περιεχόμενο για

³²⁶ Στην 'Πανηγυρική Διακήρυξη για την ΕΕ' της Στουτγάρδης (1983) οι αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων συμφώνησαν να προάγουν, να ενθαρρύνουν και να διευκολύνουν «...την καλύτερη γνώση των άλλων κρατών μελών της Κοινότητας και την καλύτερη ενημέρωση για την ιστορία και τον πολιτισμό της Ευρώπης, ώστε να προάγεται η ευρωπαϊκή συνείδηση...», όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2005, σελ. 9.

³²⁷ Το 1984 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Fontainebleau θεώρησε ότι «είναι απαραίτητο να ανταποκριθεί η Κοινότητα στις προσδοκίες των ευρωπαϊκών λαών λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα για την ενίσχυση και την προβολή της ταυτότητας και του ιδιαίτερου χαρακτήρα της στη συνείδηση τόσο των πολιτών της όσο και ολόκληρου του κόσμου», όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π., σελ. 6.

³²⁸ Στον Τίτλο Ι 'Κοινές Διατάξεις', Άρθρο Β, παρ. 2 της Συνθ.ΕΕ ορίζεται ότι «Η Ένωση θέτει ως στόχο να επιβεβαιώσει την ταυτότητά της στη διεθνή σκηνή, ιδίως με την εφαρμογή μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας», ενώ στο Άρθρο Β, παρ. 3 ορίζεται ότι «Η Ένωση θέτει ως στόχο να ενισχύσει την προστασία των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των υπηκόων των κρατών μελών της με τη θέσπιση της ιθαγένειας της Ένωσης». Βλ. Προοίμιο της ΣΕΚ στο *Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΥΠΕΞ/Α.Σάκκουλα, 1994, σελ. 16, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π., σελ. 13.

τους πολίτες». Η δημιουργία της «Ευρώπης των πολιτών» στηρίχθηκε στην αρχή της ιθαγένειας³²⁹ και των δικαιωμάτων του πολίτη³³⁰ και απέβλεπε στη διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης των πολιτών των κρατών-μελών (Πασιάς, 2006, σελ. 27). Σε αυτό το πλαίσιο, εκτός από το νομικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων του ευρωπαίου πολίτη και τις «τέσσερις ελευθερίες» του ενιαίου οικονομικού χώρου, θεμελιώδεις διαστάσεις της ΕΕ ορίζονται και η κοινωνική, η πολιτισμική και η παιδευτική διάσταση,³³¹ όπως αυτές συνδέονται με την «Ευρώπη των πολιτών» (ibid). Όπως αναφέρει ο Πασιάς (2006, σελ. 27-28):

Η κοινωνική διάσταση συνδέεται με τη δημιουργία του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου και την κοινωνική πολιτική της Κοινότητας, με κεντρικό άξονα τις ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις που συμβαίνουν στο χώρο εργασίας σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο³³² και τις επιδράσεις που ασκούν στα θέματα της κοινωνικής δικαιοσύνης και της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων.³³³ Η πολιτιστική διάσταση αποτελεί ένα από τα σημεία αιχμής στη συζήτηση για τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας και της συνείδησης του ευρωπαίου πολίτη. Η συγκρότηση της ευρωπαϊκής συνείδησης χαρακτηρίζεται από μια εγγενή διχαστική αμφισημία στο βαθμό που ο πολιτισμός και η παιδεία θεωρούνται ως οι βασικοί χώροι έκφρασης και προώθησης, τόσο της ευρωπαϊκής όσο και της εθνικής διάστασης. Στο επίπεδο των εθνικών κρατών, ο χώρος του πολιτισμού, όπως και ο χώρος της γενικής παιδείας αποτελούν τα παραδοσιακά οχυρά του εθνικού χαρακτήρα και της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ, στο ευρωπαϊκό επίπεδο αντιπροσωπεύουν τις θεμελιώδεις συνιστώσες της ταυτότητας και της συνείδησης του ευρωπαίου πολίτη.

³²⁹ Με το άρθρο 8 της ΣΕΕ «θεσπίζεται ιθαγένεια της Ένωσης. Πολίτες της Ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους και έχουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που προβλέπονται από τη συνθήκη», όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2006, σελ. 27.

³³⁰ Βλ. τα άρθρα 8Α-8Δ της ΣΕΕ, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π.

³³¹ Η επίσημη και ουσιαστική νομιμοποίηση της εκπαίδευσης ως περιοχής κοινοτικής αρμοδιότητας πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά με τη ΣΕΕ όπου η Κοινότητα θεσμοθέτησε το επίσημο νομικό πλαίσιο της εκπαίδευσης σε ένα νέο ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο «Εκπαίδευση, Κατάρτιση και Νεολαία» και με διακριτά άρθρα για την εκπαίδευση (άρθρο 126) και την κατάρτιση (άρθρο 127) και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε αυτούς τους τομείς (άρθρα 189Β και 189Γ) (βλ. σχετικά τον Τίτλο VIII, Κεφ. 3: Παιδεία, Επαγγελματική Εκπαίδευση, Νεολαία στο ΥΠ.ΕΞ. (1994), *Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Υπουργείο Εξωτερικών/εκδ. Α. Σάκουλα. «Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προχώρησε στην αναβάθμιση και την αυτονόμηση του τομέα της εκπαίδευσης στο χώρο των κοινοτικών πολιτικών με την ίδρυση μιας νέας Γεν. Διεύθ. στην Επιτροπή η οποία θα είχε την ευθύνη για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Το Task Force από τμήμα της 5^{ης} ΓΔ (Κοινωνικές Υποθέσεις-Απασχόληση) μετατράπηκε στην XXII Γεν. Διεύθ. αρμόδια για την Εκπαίδευση, την Κατάρτιση, τους Ανθρώπινους Πόρους και τη Νεολαία», όπως αναφέρονται στο Πασιάς, 2006, σελ. 30.

³³² Βλ. σχετικά, Επιτροπή των ΕΚ, Λευκό βιβλίο, *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση. Οι Προκλήσεις και η Αντιμετώπισή τους για τη Μετάβαση στον 21^ο αιώνα*, Βρυξέλλες, 1994· Επιτροπή των ΕΚ, Πράσινη βίβλος, «*Ζωή και Εργασία στην Κοινωνία των Πληροφοριών. Πρώτα ο Άνθρωπος*», COM (96) 389, Βρυξέλλες, 24.07.1996. Επίσης, J. Rifkin (1996), *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π., σελ. 27.

³³³ Βλ. σχετικά, τη Διακήρυξη των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της ΕΚ για τον «Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων» (Στρασβούργο, 8-9.12.1989) (Πασιάς, όπ. π.).

Έτσι, στο προοίμιο της ΣΕΕ (παρ. 4), η Κοινότητα δηλώνει «το σεβασμό στην ιστορία, τον πολιτισμό και τις εθνικές παραδόσεις» και στο άρθρο 128, παρ. 1 της ΣΕΚ για τον πολιτισμό ορίζεται ότι η Κοινότητα «σέβεται την εθνική και περιφερειακή ποικιλομορφία και ταυτόχρονα προβάλλει την κοινή πολιτιστική κληρονομιά» (Πασιάς, 2006, σελ. 28). Παράλληλα, σύμφωνα με το άρθρο 128, παρ. 2, ενθαρρύνει, υποστηρίζει και συμπληρώνει δράσεις που αφορούν τη «βελτίωση της γνώσης και της διάδοσης του πολιτισμού και της ιστορίας των ευρωπαϊκών λαών, τη διατήρηση και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ευρωπαϊκής σημασίας» (ibid). Μετά το Μάαστριχτ, η διάκριση εσωτερικού-εξωτερικού έχει αποκτήσει για την ΕΕ πολλές εκφάνσεις, όπως *θεσμική* (τρεις πυλώνες), *πραγματική* (Ευρώπη των κρατών, Ευρώπη της διεύρυνσης, Ευρώπη της ΕΖΕΣ, υπό ένταξη χώρες, Ευρώπη Schengen), καθώς και *συμβολική* (Ευρώπη των λαών, των πολιτισμών, των δικαιωμάτων, Ευρώπη «ισχυρή στον κόσμο») (Πασιάς, 2010, σελ. 77). Στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, ωστόσο, έχει ασκηθεί και ευρύτατη κριτική: Πιο συγκεκριμένα, η κατασκευή της «ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης» έχει υποστηριχθεί πως «εγκλωβίστηκε» στην έννοια της ιθαγένειας, η οποία αφενός την επέκδυσε από την πολιτική της διάσταση και αφετέρου της προσέδωσε μια περιορισμένη και περιοριστική χρήση, η οποία προέρχεται, βασίζεται και εξαρτάται από την εθνική υπηκοότητα και χαρακτηρίζεται ως λειτουργική, ατελής, δευτερογενής, εξαρτημένη και πρόσθετη (ibid, σελ. 85). Για τον Πασιά (2010, σελ. 85), ουσιαστικά με τη ΣΕΕ, το πολιτικό-ιδεολογικό πρόταγμα της «Ευρώπης των πολιτών» μετετράπη στην εργαλειακή ιδιότητα μιας «Ευρώπης των δικαιωμάτων».³³⁴ Πρόκειται εδώ, σημειώνει ο Case (2009, σελ. 118), για την ένταση μεταξύ αυτού που ο Castiglione (στο Checkel και Katzenstein, 2009) ορίζει ως φιλελεύθερα ή κοινοτιστικά πρότυπα ιδιότητας του πολίτη, που αντιλαμβάνονται την «ιθαγένεια-ως-δικαιώματα» και την «ιθαγένεια-ως-αίσθηση-συνανήκειν», αντίστοιχα. Επίσης, σε επίπεδο νομιμοποίησης, εξακολούθησε να συζητείται η πραγματικότητα ότι τα «ισότιμα δικαιώματα» που χορηγήθηκαν στο Μάαστριχτ αντιφάσκουν σε σχέση με την άνιση, ηγεμονικά κατανεμημένη οργανωτική και διαδικαστική δομή της λήψης αποφάσεων στην ΕΕ που ευνοεί τους εκτελεστικούς βραχίονες των διακυβερνητικών και υπερκρατικών θεσμών – το Συμβούλιο και την Επιτροπή (Brunkhorst, 2003, σελ. 18).

³³⁴ Βλ. σχετικά Α. Baratta και Χ. Γιαννούλη (1997), «Από το Δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των Δικαιωμάτων», μέρος Ι και ΙΙ, περ. *Θέσεις*, τ.60-61 καθώς και Χ. Γιαννούλη και Δ. Δημούλης (1981), «Η Ευρώπη των Πολιτών. Από την Εννοιολογική Ασάφεια στις Πολιτικές Αντιφάσεις», περ. *Διαλεκτική*, τ.8, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, 2010, σελ. 85.

Το 1993, η Επιτροπή προχώρησε στη δημοσίευση μιας σειράς από κείμενα προκειμένου να στηρίξει την ιδεολογική εμβάθυνση του ενοποιητικού εγχειρήματος προς την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών. Τα πιο σημαντικά από αυτά τα κείμενα αφορούσαν την κοινωνική αλληλεγγύη, την άμβλυνση του δημοκρατικού ελλείμματος, τη διαφάνεια και την ιθαγένεια (Πασιάς, 2010, σελ. 86).³³⁵ Τα εν λόγω κείμενα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εντάσσονται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης στρατηγικής για την προαγωγή της συνείδησης του ευρωπαίου πολίτη και της ιδέας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στους πολίτες των εθνικών κοινωνιών των κρατών μελών, «χωρίς την ενεργό συμμετοχή των οποίων η προώθηση της διαδικασίας της ενοποίησης φαίνεται ανεφάρμοστη» (ibid). Στη συνέχεια, το 1997, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο κείμενό της *Για μια Ευρώπη της Γνώσης*,³³⁶ επισημαίνει ότι «εμπνέεται από ένα βασικό προσανατολισμό: τη σταδιακή δημιουργία ενός ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού χώρου, ανοικτού και δυναμικού»,³³⁷ ο οποίος διατρέχεται από τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις που είναι η γνώση, ο πολίτης και η απασχόληση.³³⁸ Ειδικότερα, για τη «διάσταση του πολίτη» αναφέρει ότι «[η] ιδιότητα του πολίτη πρέπει να ενισχύεται μέσω της ευρωπαϊκής διάστασης (συμμερισμός των κοινών αξιών, αίσθηση συμμετοχής σε ένα κοινό κοινωνικο-οικονομικό χώρο, αλληλεγγύη και αμοιβαιότητα στην κατανόηση της πολυπολιτισμικότητας)».³³⁹ Το 1998, στο κείμενο της Επιτροπής *Προς μια Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης και Ενεργού Συμμετοχής του Πολίτη*, προσδιορίζεται μια πιο ολιστική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, οι βασικές διαστάσεις της οποίας, όπως σημειώνει ο Πασιάς (2010, σελ. 84-5) είναι: «Η νομική διάσταση, η οποία αποτελείται από ένα δίκτυο πολιτειακών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Η συναισθηματική διάσταση, η οποία συνδέεται με την προαγωγή της κοινωνικής ένταξης και συνοχής, καθώς και με ζητήματα ταυτότητας και αξιών. Η γνωστική διάσταση, η οποία συνδέεται με θέματα πληροφόρησης και γνώσης».³⁴⁰ Η πρακτική διάσταση, η οποία συνδέεται με τη δραστηριοποίηση και τη συμμετοχή στα κοινά».³⁴¹

³³⁵ Βλ. αντίστοιχα Επιτροπή των Ε.Κ., *Για την Αλληλεγγύη στην Ευρώπη*, COM (92) 542 τελικό, Βρυξέλλες, 23.12.1992· Επιτροπή των Ε.Κ., *Για την Πρόσβαση του Κοινού στα Έγγραφα των Κοινοτικών Οργάνων*, COM (93) 191 τελικό, Βρυξέλλες, 05.05.1993· Επιτροπή των Ε.Κ., *Για τη Διαφάνεια στην Κοινότητα*, COM (93) 258 τελικό, Βρυξέλλες, 02.06.1993· Επιτροπή των Ε.Κ., *Έκθεση για την Ιθαγένεια της Ένωσης*, COM (93) 702 τελικό, Βρυξέλλες, 21.12.1993, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, σελ. 86.

³³⁶ Βλ. Επιτροπή των ΕΚ, *Για μια Ευρώπη της Γνώσης*, COM (97) 563, Βρυξέλλες, 12.11.1997, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, σελ. 84.

³³⁷ ό.π., σελ. 4, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, σελ. 84.

³³⁸ ό.π., σελ. 5, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, ό.π.

³³⁹ ό.π., σελ. 5, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, ό.π.

³⁴⁰ «Δεν είναι υπερβολή να θεωρεί κανείς τους πολίτες ως καίριο στοιχείο μιας δημοκρατικής τάξης» (Schmitter, 2000, σελ. 5 στο Kraus, 2008, σελ. 168). Η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων ενέχει ωστόσο σε κάθε περίπτωση και μια αναμφισβήτητη γνωστική διάσταση. «Στο πλαίσιο των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών, η ιδέα

Επιπρόσθετα, το 2001, η Επιτροπή εκδίδει τη *Λευκή Βίβλο για το Μέλλον της Ευρώπης σχετικά με την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*,³⁴² όπου η σύνδεση της ΕΕ με τους πολίτες της φαίνεται να σημαίνει τον προσδιορισμό ευκρινών πολιτικών και στόχων υπό την ομπρέλα ενός συνολικού οράματος για το που τελικά πηγαίνει η Κοινότητα. Οι πολίτες χρειάζεται να κατανοήσουν καλύτερα το πολιτικό πρόγραμμα που τη στηρίζει και η ίδια χρειάζεται ξεκάθες αρχές που να καθορίζουν πώς η αρμοδιότητα διαμοιράζεται μεταξύ αυτής και των κρατών-μελών της (European Commission, 2001a στο Olsen, 2002, σελ. 10).³⁴³ Έτσι, από την πλευρά των ευρωπαϊκών θεσμών, σύμφωνα με διάφορες διευθετήσεις που εντάσσονται στη λογική της νέας ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, όπως αναφέρουν οι Στεφάνου και Καταπόδης (2008, σελ. 33-34),

επιδιώκεται η ενδυνάμωση της αξιοπιστίας των αποφάσεων που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων της κοινωνίας της διακυνδύνευσης και της πολιτιστικής πολυμορφίας.³⁴⁴ Σ' αυτή την κατεύθυνση προωθείται ο εκδημοκρατισμός της νομοθετικής λειτουργίας με τη συμμετοχή των ενδιαφερομένων και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στην προνομοθετική διαδικασία. Σ' αυτόν τον σκοπό κατατείνουν οι προσπάθειες της Επιτροπής τα τελευταία χρόνια, στα πλαίσια της υλοποίησης της Λευκής Βίβλου για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση.

Στις αρχές του 2000, η νέα Επιτροπή Pronti έδωσε επίσης στη δημοσιότητα κείμενο προς τα θεσμικά όργανα της Κοινότητας, με τίτλο «*Στρατηγικοί Στόχοι 2000-2005. Η Διαμόρφωση της Νέας Ευρώπης*».³⁴⁵ Το κείμενο αναφέρεται στο ευρύτερο πλαίσιο των παραγόντων που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των πολιτικών της ΕΕ, καθορίζοντας τους στρατηγικούς στόχους για την περίοδο 2000-2005 (Πασιάς, 2005, σελ. 19). Όπως συνάγεται από το περιεχόμενό του, η

της αυτό-κυβέρνησης συνεπάγεται, π.χ., ώριμους και διανυγείς πολίτες που είναι σε θέση να προβούν σε επαρκείς αξιολογήσεις των αποφάσεων των αντιπροσώπων τους. Συνεπώς, το καθεστώς της ιδιότητας του πολίτη στην πράξη πάντα αντανάκλα τα αποτελέσματα βαθιών πολιτικών και πολιτιστικών διαδικασιών κοινωνικοποίησης όπου οι εκπαιδευτικοί θεσμοί διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο. Το εκπαιδευτικό σύστημα εκπληρώνει το σημαντικό έργο μετάδοσης σε όλα τα μέλη της κοινωνίας ενός ελάχιστου γνωστικής ικανότητας το οποίο τους μετατρέπει σε αυτόνομα πολιτικά υποκείμενα» (Kraus, 2008, σελ. 168).

³⁴¹ ΕΕ, *Προς μια Ευρωπαϊκή Διάσταση Εκπαίδευσης και Ενεργού Συμμετοχής του Πολίτη*, όπ. π., σελ. 9, 11, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2010, σελ. 85. Βλ. Επιτροπή των ΕΚ, *Για μια Ευρώπη της Γνώσης*, COM (97) 563, Βρυξέλλες, 12.11.1997, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π.

³⁴² European Commission (2001a), *European Governance. A White Paper*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, σελ. 1-51.

³⁴³ European Council 2001, *Laeken Declaration - The Future of the European Union*. Brussels December 15 2001 SN 273/01.

³⁴⁴ Βλ. Κ. Στεφάνου, «Η Νέα Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση», *Το Βήμα των Ιδεών*, 3.1.2008, όπως αναφέρεται στο Στεφάνου και Καταπόδης, 2008, σελ. 33.

³⁴⁵ Βλ. σχετικά Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ανακοίνωση προς το Ευρωπ. Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την ΟΚΕ και την ΕτΠ, *Στρατηγικοί στόχοι 2000-2005. Η Διαμόρφωση της Νέας Ευρώπης*, COM (2000) 154 τελικό, Βρυξέλλες, 9.2.2000, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2005, σελ. 19.

ανακοίνωση της Επιτροπής είχε πολλαπλούς στόχους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, έπρεπε να εξασφαλίσει την έννοια της συνέχειας στο επίπεδο των κοινοτικών στόχων και των δράσεων των θεσμικών οργάνων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, να επιβεβαιώσει το νέο ισχυροποιημένο θεσμικό της ρόλο ως κινητήριας δύναμης της Κοινότητας. Και στο τρίτο επίπεδο, να διαμορφώσει ένα νέο φιλόδοξο αλλά και πειστικό λόγο για το νέο πρόσωπο της ΕΚ/ΕΕ (ibid, σελ. 20). «Οι παλαιοί στόχοι που είχαν τεθεί, δηλ. η ενιαία αγορά και η ΟΝΕ είχαν επιτευχθεί. Η Κοινότητα χρειαζόταν νέους στρατηγικούς στόχους/στάδια στην πορεία της ολοκλήρωσης, εξίσου φιλόδοξους, οι οποίοι συμπεκνώθηκαν στο τρίπτυχο: *Πολιτικοποίηση/συνταγματοποίηση, παγκοσμιοποίηση, διεύρυνση*» (ibid). Και οι τρεις άξονες συνδέονται και διαπερνούν τα στοιχεία της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής ταυτότητας της ΕΕ. Επιπρόσθετα, όμως, σημειώνει ο Πασιάς (2005, σελ. 20),

και οι τρεις άξονες του τρίπτυχου συνδέονται, επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις υφιστάμενες διαφοροποιήσεις στον εσωτερικό χώρο της Κοινότητας (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, κρατικές, ιδεολογικές). Ταυτόχρονα, όμως, υποδεικνύουν προς το πεδίο της «*ευρωπαϊκής δημοσιότητας*» (Habermas), την ανάγκη για ένα λόγο κριτικό, λόγο αντίστασης και παρέμβασης σχετικά με την κατεύθυνση και την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος (διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας και συνείδησης, κοινωνικό πρότυπο δικαιοσύνης και ασφάλειας, δημοκρατική νομιμοποίηση και δικαιώματα του πολίτη) στο εσωτερικό της και, παράλληλα, τη διαμόρφωση ενός οράματος για την προοπτική των ευρωπαϊκών κοινωνιών στο νέο πλανητικό τοπίο του 21^{ου} αιώνα.

Σε αυτό το περιβάλλον, σε συμβολικούς όσο και σε πρακτικούς όρους, η σημασία του λόγου – όσο και των ιδεών – είναι κεφαλαιώδης τόσο ως προς την περιγραφή όσο και ως προς τη διαμόρφωση εντέλει της πραγματικότητας στην Κοινότητα.³⁴⁶ Η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση θα μπορούσε να τεκμηριωθεί ως ένα υπόδειγμα κονστρουκτιβιστικής οικοδόμησης στην πράξη: ολόκληρη έχει δομηθεί πάνω σε διυποκειμενικά νοήματα και διανοητικά σχήματα ενέχοντα ισχυρών ιδεολογικών επιφορτίσεων, τα οποία διαμόρφωσαν με το χρόνο ταυτότητες, συμφέροντα, αλλά και τις κοινωνικές πρακτικές που ορίζουν τόσο μακροπρόθεσμα όσο και σε καθημερινό επίπεδο την αλληλεπίδραση των δρώντων στο περιβάλλον της (Smith, 1999, σελ. 688-9). Όλη η συζήτηση αναφορικά με την επικουρικότητα λ.χ. αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα γλωσσικού και διανοητικού διυποκειμενικού επινοήματος που σημασιοδοτεί όσο και κατευθύνει την ίδια τη

³⁴⁶ Ο Rosamond (2000, στο Fabbri, 2002, σελ. 5' στο Smith, 1999, σελ. 688 καθώς και στο Christiansen και άλ., 1999, σελ. 542) έχει υποστηρίξει εκτενώς την αναγνώριση των σχημάτων λόγου ως εργαλείων για τη διαμόρφωση και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων στην ΕΕ. Βλ. περαιτέρω Hay και Rosamond, 2002 και Rosamond, 2002.

διαδικασία της ολοκλήρωσης (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 541). Η επικουρικότητα, όπως θεσπίστηκε στη Συνθήκη για την ΕΕ, έδωσε έκφραση σε μία αφηρημένη ελάχιστη συναίνεση να ληφθούν υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα υποστηρίξης της ολοκλήρωσης από κάθε κράτος-μέλος στο πλαίσιο της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης.³⁴⁷ Μετά το Μάαστριχτ, η επικουρικότητα αποδείχτηκε, επιπλέον, για κάποιες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ως μία χρήσιμη κατευθυντήρια αρχή για την δραστηριοποίηση με την ευρωπαϊκή διαδικασία της ολοκλήρωσης στη βάση μιας διαφοροποιημένης δυναμικής (Kraus, 2008, σελ. 183).³⁴⁸ Αλλά και στην περίπτωση της μεταφοράς πολιτικής (policy transfer) ως κατ' εξοχήν μηχανισμού συσχέτισης δομών και φορέων, η διάσταση των συστημάτων λόγου και των ιδεών φαίνεται να έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο (Λαδής, 2004, σελ. 461-3).³⁴⁹ Ο ολοένα και πιο κρίσιμος ρόλος των ευρωπαϊκών πολιτικών για τα εσωτερικά δρώμενα, όπως εξελικτικά διαμορφώθηκε – ιδίως κατά τη δεκαετία του '90 – μέσα στο χρόνο, έχει εισάγει μια ολόκληρη επαγγελματική τάξη που μοιράζεται και που κατανοεί μια πολυσυλλεκτική, κατά τα άλλα, ορολογία. Πρόκειται για μια σειρά νέων εννοιών – όπως ασύμμετρη ολοκλήρωση, opt-outs, ευέλικτη ενσωμάτωση, κοινοτικός πυλώνας, Ευρώπη πολλών ταχυτήτων/à la carte, μεταβλητή γεωμετρία, ενισχυμένες συνεργασίες κ.ά. που αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν το κυρίαρχο πλαίσιο της συζήτησης γενικά για το μέλλον της Ευρώπης. Δεδομένου λοιπόν και του ιδιαίτερου πλαισίου της επικοινωνίας των ηγετικών ομάδων στην ΕΕ, η σημασία των προσεγγίσεων για το λόγο κυρίως των ερμηνευτικών/κριτικών κονστρουκτιβιστών, των στοχαστών της σχολής της έλλογης διαβούλευσης και των υποστηρικτών της πειθούς γίνεται, στη συνθετική της έκφανση, προφανής για τη μελέτη του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Κι αυτό κυρίως για τους θεωρητικούς που αναγνωρίζουν ότι υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι ιδεολογικοί παράγοντες που συστήνουν την Κοινότητα στη σημερινή της μορφή, έχουν σταδιακά ξεφύγει από την *αποκλειστικά* ωφελιμιστική ή και την τεχνοκρατική λογική αξιοποίησή τους, για να συνδεθούν με τον ιδιαίτερο πολιτικό πολιτισμό που αμοιβαία φαίνεται να συνιστά και να συγκροτείται λ.χ. από τα Κριτήρια της Κοπενγχάγης ή σε ευρύτερους όρους, από το

³⁴⁷ Για διάφορες ερμηνείες σχετικά με την επικουρικότητα στο πλαίσιο του Μάαστριχτ, βλ. τις συμβολές των Cass (1992), Cox (1994) και van Kersbergen και Verbeek (1994), όπως αναφέρονται στο Kraus, 2008, σελ. 183.

³⁴⁸ Όπως σημειώνει, περαιτέρω, ο Kraus (2008, σελ. 16), «...οι εξελίξεις μετά το Μάαστριχτ έχουν καταδείξει ότι η αρχή της επικουρικότητας δεν ήταν ποτέ τίποτε περισσότερο από ένα σύμβολο ενός παρελκυστικού διακυβερνητικού συμβιβασμού μέχρι στιγμής, της λείπει ένα συγκεκριμένο νόημα στο θεσμικό πλαίσιο της Ένωσης». Για να συμπεράνει ότι (Kraus, όπ. π.): «[η] επικουρικότητα υιοθετήθηκε ως ένα κατάλληλος μηχανισμός για την αποφυγή συγκρούσεων και τη συνέχιση του ευρωπαϊκού σχεδίου στη βάση της διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης» (Ebbinghaus και Kraus, 1997).

³⁴⁹ Σε αυτή την περίπτωση για τη χώρα μας λ.χ. ο λόγος του εξευρωπαϊσμού ως κυρίαρχο πλαίσιο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο για τη μεταφορά του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη.

ισχυρότερο κανονιστικό πλαίσιο που λειτουργεί στους κόλπους της Κοινότητας – το κερκτημένο της.³⁵⁰ Δομημένο μέσα στο περιβάλλον της ΕΕ και βασισμένο στις νομικές και κοινωνικές της νόρμες, η *acquis* αποτελεί τον πλέον συγκροτημένο θεσμό της, θέτοντας τα κύρια σημεία αναφοράς του ευρωπαϊκού πολιτικού λόγου – στο βαθμό που τοποθετεί τα διακυβεύματα της κάθε συζήτησης σε ένα πραγματικό σύνολο κοινών/διωποκειμενικών νοημάτων. Περαιτέρω, ο Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης της ΕΕ, σε συνδυασμό με την πολιτική δικαιωμάτων του ανθρώπου, παρουσιάζεται ως το σημαντικότερο πεδίο δικαιοπολιτικής παραγωγής (Περράκης, 2006, σελ. 437) και στοιχειοθέτησης του λόγου που την καθοδηγεί.

5.2. Κυρίαρχες Ευρωπαϊκές Νόρμες

5.2.1. Τα πολιτικά θεμέλια, η κανονιστική βάση της ΕΕ³⁵¹ και μια συζήτηση για το δημοκρατικό, το πολιτικό και το κοινωνικό της έλλειμμα

Τα πολιτικά θεμέλια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όπως έχουν αναπτυχθεί από τον Στεφάνου (2002, σελ. 68-75) συνοψίζονται στα εξής: α) η προϋπόθεση της συναίνεσης, β) η τήρηση της αρχής της ισότητας, γ) η συγκρότηση της ΕΕ ως Κοινότητας Δικαίου και δ) οι θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές της ΕΕ. Σε ό,τι αφορά την πρώτη, αυτή «εκδηλώνεται μέσω της απαίτησης ομοφωνίας για την αναθεώρηση των συνθηκών και για τη λήψη αρκετών αποφάσεων από τα όργανα εκπροσώπησης των κρατών δηλ. το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και το Συμβούλιο» (ibid, σελ. 68). Ωστόσο, σε μια πληθώρα περιπτώσεων προβλέπεται «η λήψη πλειοψηφικών αποφάσεων οι οποίες δεσμεύουν τα διαφωνούντα κράτη κατά περέκκλιση της αρχής της συναίνεσης», γεγονός που θέτει «ζήτημα νομιμοποίησης των αποφάσεων από τη σκοπιά των κρατών που τις έχουν καταψηφίσει» (ibid). Ειδικότερα, γράφει ο Στεφάνου (1996, σελ. 68):

³⁵⁰ Για τον Menéndez (2008, σελ. 16), τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποκάλυψαν μια δημοκρατική εναλλακτική της άσκησης της *συστατικής εξουσίας (pouvoir constituant)* για τη δημιουργία της πολιτικής κοινότητας, διά της ιδέας ενός «κοινού συνταγματικού νόμου» βασισμένου στη «συνταγματική σύνθεση» ως προσωρινού υποκατάστατου ενός γραπτού δημοκρατικού Συντάγματος, και οδήγησαν στην υπέρβαση μιας εθνικιστικής και συσσωρευτικής έννοιας της κυριαρχίας στο όνομα των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Η υπέρβαση αυτή «δεν απορρίπτει τις ενοράσεις που συνδέονται με την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά την ερμηνεύει διωποκειμενικά» (Habermas, 1996, σελ. 301 στο Menéndez, όπ. π.).

³⁵¹ Βλ. παραστατικά και Appendix VII.

Στις περιπτώσεις αυτές, οι αποφάσεις του Συμβουλίου εμφανίζονται να παραβιάζουν αφενός την εξωτερική κυριαρχία των κρατών που έχουν αντιταχθεί στα αποφάσεις, στον βαθμό που τα κράτη αυτά δεσμεύονται παρά τη θέλησή τους, και αφετέρου την εσωτερική (λαϊκή) κυριαρχία, στον βαθμό που παρακάμπτονται οι θέσεις (αντιρρήσεις) των δημοκρατικά εκλεγμένων εκπροσώπων των αντίστοιχων λαών. Υποστηρίζεται ότι στις περιπτώσεις αυτές το πρόβλημα της νομιμοποίησης πρέπει να αντιμετωπίζεται υπό το πρίσμα του συμβιβασμού του Λουξεμβούργου, βάσει του οποίου το κράτος μέλος που αντιτίθεται σε μια συγκεκριμένη απόφαση μπορεί να εμποδίσει τη λήψη της απόφασης με ειδική πλειοψηφία προβάλλοντας «ζωτικά εθνικά συμφέροντα» (ibid, σελ. 68-69). [...] [Π]ιο πρόσφορη μπορεί ν' αποδειχθεί η εξέταση του ζητήματος της δημοκρατικής νομιμοποίησης από τη σκοπιά των ίδιων των συνθηκών (ibid, σελ. 69). Βάσει αυτής της προσέγγισης, το Συμβούλιο διαθέτει τη θεσμική αυτονομία που του απονέμουν οι συνθήκες. [...] Ειδικότερα, στα πλαίσια της Κοινότητας εφαρμόζεται η ομοσπονδιακή λογική της διττής νομιμοποίησης, βάσει της οποίας το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι το όργανο αναλογικής εκπροσώπησης των λαών και το Συμβούλιο το όργανο ισότιμης εκπροσώπησης των συστατικών μερών (ibid).

«Η τήρηση της αρχής της ισότητας αποτελεί», επίσης, «προϋπόθεση για την εγκυρότητα των περιορισμών της κυριαρχίας, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 3 του ελληνικού Συντάγματος, αλλά και το άρθρο 11 του αντίστοιχου ιταλικού» (ibid, σελ. 70). Στα πλαίσια του τελευταίου, όπως επισημαίνει ο Στεφάνου (1996, σελ. 70),

γίνεται δεκτό ότι η αρχή της ισότητας δεν επιτάσσει την απόλυτη ταυτότητα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των κρατών αλλά τη διατήρηση αναλογίας μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (αναλογική ισότητα). Μόνο υπό αυτό το πρίσμα και εφόσον είναι λογικά θεμελιωμένες, μπορεί να γίνουν αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας. [...] Στην αναλογική ισότητα στηρίζονται εξάλλου οι διαφορές στο ύψος των χρηματικών εισφορών αλλά και στον αριθμό των ψήφων (π.χ. στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) (ibid, σελ. 70-71).

Προκειμένου δε να διαπιστωθεί αν και σε ποιο βαθμό τηρείται η αρχή της ισότητας στους θεσμούς της ΕΕ, ο Στεφάνου (1996, σελ. 71) προχωρά στη διάκριση μεταξύ των διακυβερνητικών και των υπερεθνικών οργάνων, ως εξής:

Στα διακυβερνητικά όργανα ισχύει καταρχήν η αρχή της ίσης εκπροσώπησης των κρατών μελών, με την έννοια ότι κάθε κράτος μέλος έχει δικαίωμα ν' αντιπροσωπεύεται σ' αυτά τα όργανα, να συμμετέχει ισότιμα στις συζητήσεις και να ψηφίζει. Στα πλαίσια όμως της ΟΝΕ αναστέλλεται το δικαίωμα ψήφου των «κρατών μελών με παρέκκλιση» (Άρθρο 122 παρ. 5 ΣΕΚ π.α. Κ παρ. 5). Η παρέκκλιση αυτή φαίνεται καταρχήν ότι συνάδει προς την αρχή της αναλογικής ισότητας, αφού τα «κράτη μέλη με παρέκκλιση» μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν λιγότερες υποχρεώσεις. Στην πραγματικότητα όμως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο,

στο βαθμό ιδίως που είναι υποχρεωμένα να τηρούν τις διατάξεις περί δημοσιονομικής πειθαρχίας. Μπορεί συνεπώς να υποστηριχθεί ότι τα «κράτη μέλη με παρέκκλιση» είναι θύματα διακρίσεων. Βέβαια, η σχετική ρύθμιση είναι γενικής ισχύος αφού δεν κατονομάζει τους αποδέκτες της. Μπορεί να τύχει εφαρμογής σε οποιοδήποτε κράτος μέλος και συνακόλουθα διασφαλίζεται η ισότητα των ευκαιριών (Luciani, 1993, σελ.161 [184]). Ερωτηματικά δημιουργούν και οι διατάξεις που προβλέπουν την επιβολή κυρώσεων χωρίς τη συμμετοχή των θιγόμενων κρατών στις αποφάσεις. Ορθά όμως τα κράτη αυτά δε συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων διότι δεν μπορούν να είναι ταυτόχρονα ελέγχοντες και ελεγχόμενοι (ibid, σελ. 71-72). Από τη σκοπιά της επιρροής των κρατών μελών στις αποφάσεις, υφίσταται απόλυτη ισότητα στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, αλλά και στο Συμβούλιο, όταν αυτό αποφασίζει με ομοφωνία. Απόκλιση από την αρχή της ισότητας αποτελεί η σταθμισμένη ψήφος των κρατών μελών στο Συμβούλιο, στις περιπτώσεις που το όργανο αυτό αποφασίζει με ειδική πλειοψηφία (ibid, σελ. 72). Στα ομοσπονδιακά κράτη με μεγάλο αριθμό συστατικών μερών δεν εξασφαλίζεται σε καθένα από αυτά το δικαίωμα να ορίζει ένα ή περισσότερα μέλη στις ομοσπονδιακές αρχές. Η συμμετοχή σ'αυτές ρυθμίζεται με άτυπους μηχανισμούς που εξασφαλίζουν τη δίκαιη κατανομή των αξιωμάτων (βλ. για τις εμπειρίες της Γερμανίας και της Ελβετίας, Sbragria, 1992, 257επ.). Αντίθετα, στα περισσότερα υπερεθνικά όργανα της ΕΕ μετέχουν υποχρεωτικά υπήκοοι από όλα τα κράτη μέλη (ibid).

Αναφορικά με τη συγκρότηση της ΕΕ ως Κοινότητας Δικαίου, ο Στεφάνου (1996, σελ. 72-73) υποστηρίζει ότι ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του, τα οποία συνιστούν τη λεγόμενη «κανονιστική υπερεθνικότητα», όπως «η άμεση ισχύς του κοινοτικού δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, η ευθεία εφαρμογή του στα φυσικά και νομικά πρόσωπα, η υπεροχή του σε σχέση με το εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών, η αυτονομία του σε σχέση με το εσωτερικό και το διεθνές δίκαιο και οι μηχανισμοί επιβολής του», καθιστούν «το κοινοτικό δίκαιο πλησιέστερο προς το ομοσπονδιακό παρά προς το διεθνές δίκαιο». Σε σχέση δε με τους μηχανισμούς επιβολής, το βασικό χαρακτηριστικό έγκειται στο γεγονός ότι ένα ανεξάρτητο όργανο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ελέγχει την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και παραπέμπει στο Δικαστήριο της ΕΕ τα κράτη που το παραβιάζουν (ibid, σελ. 73). Στο πλαίσιο αυτό, το εν λόγω Δικαστήριο διασφαλίζει την ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, διαθέτοντας, ήδη από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, τη δυνατότητα επιβολής προστίμων στα κράτη που δεν συμμορφώνονται με τις αποφάσεις του (ibid). Στις θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές της ΕΕ θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Η ευρεία κανονιστική βάση, τα κανονιστικά θεμέλια ως κύριες νόρμες και πολιτευματικές αρχές της ΕΕ, αναπτύχθηκαν τα τελευταία πενήντα χρόνια μέσω μιας σειράς Συνθηκών, δηλώσεων, πολιτικών κριτηρίων και προϋποθέσεων (Manners, 2002, σελ. 32), στα οποία

αναγνωρίζεται και ένα ισχυρό συμβολικό περιεχόμενο ως πρόθεση μιας νομιμοποιητικής πολιτικής αντίστιξης των αποφάσεων της στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Για τον Manners (2002, σελ. 32), στο πλαίσιο αυτού του μεγάλου σώματος των νόμων και των πολιτικών της ΕΕ, μπορεί να διακρίνει κανείς πέντε κύριες νόρμες που συνιστούν το «κοινοτικό κεκτημένο» (*acquis communautaire*) και το «πολιτικό κεκτημένο» (*acquis politique*). Η πρώτη είναι αυτή της *ειρήνης* που ανιχνεύεται στις βασικές συμβολικές δηλώσεις της ΕΕ, όπως στη Δήλωση του Schuman του 1950 και στα προοίμια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα του 1951 καθώς και στη Συνθήκη ίδρυσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων του 1957. Η δεύτερη είναι η ιδέα της *ελευθερίας*, όπως ανιχνεύεται επίσης στη ΣΕΚ αλλά και στο άρθρο 6 της Συνθήκης για την ΕΕ του 1991, η οποία και τη συνδέει με τις τέσσερις θεμελιώδεις αρχές της ΕΕ (*ibid*). Οι άλλες τρεις νόρμες είναι αυτές της *δημοκρατίας*, του *κράτους δικαίου* και του *σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων* που, όπως και οι θεμελιώδεις ελευθερίες, αναφέρονται στο προοίμιο και τις θεμελιώδεις αρχές της ΣΕΕ, στην αναπτυξιακή πολιτική της Κοινότητας (άρθρο 177 της ΣΕΚ), στις διατάξεις για την κοινή εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφαλείας της ΕΕ (άρθρο 11 της ΣΕΕ) καθώς και τα κριτήρια ένταξης όπως υιοθετήθηκαν στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπενγχάγης το 1993 (*ibid*).

Πλέον αυτών των βασικών νορμών, ο Manners (2002, σελ. 32-3) αναφέρει και άλλες τέσσερις «μικρότερης εμβέλειας» νόρμες, οι οποίες αναγνωρίζονταν στην προτεινόμενη Συνταγματική Συνθήκη αλλά και στις πρακτικές της Κοινότητας, οι οποίες είναι και αυτές που τίθενται συχνότερα σε αμφισβήτηση – α) τη νόρμα της *κοινωνικής προόδου*, όπως ανιχνεύεται στο κοινοτικό και πολιτικό κεκτημένο της ΕΕ, ειδικότερα στα προοίμια των δύο προαναφερθέντων Συνθηκών, ως στόχοι στα άρθρα 2 και των δύο ως άνω, αλλά και ως βασική επικέντρωση της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ και της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, β) τη νόρμα της *καταπολέμησης των διακρίσεων*, όπως αναφέρεται στο άρθρο 13 και στον τίτλο XI της ΣΕΚ, καθώς και στην προστασία των μειονοτήτων των κριτηρίων της Κοπενγχάγης, γ) τη νόρμα της *βιώσιμης ανάπτυξης*, όπως αναφέρεται στο άρθρο 2 της ΣΕΕ και στο άρθρο 2 της ΣΕΚ και δ) τη νόρμα της *χρηστής διακυβέρνησης* – της πλέον πρόσφατης αρχής, όπως τεκμαίρεται από τα κριτήρια της Κοπενγχάγης, καθώς και τις βίβλους της Επιτροπής “EU Election Assistance and Observation” (COM(2000) 191 final) και “European Governance” (SEC (2000) 154/7 final), και αναφέρεται στον εναρκτήριο λόγο του τέως προέδρου της Επιτροπής Prodi προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Prodi, 2000a).

Οι εν λόγω νόρμες έχουν σαφώς ισχυρές ιστορικές καταβολές: Οι νόρμες της ειρήνης και της ελευθερίας συνιστούσαν ισχυρά χαρακτηριστικά της πολιτικής της δυτικής Ευρώπης την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο (Manners, 2002, σελ. 33).³⁵² Οι νόρμες της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναπτύχθηκαν πολύ αργότερα, όταν κατέστη σημαντικό να διαχωριστεί η δημοκρατική δυτική Ευρώπη από την κομμουνιστική ανατολική. Οι νόρμες αυτές έγιναν μάλιστα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά της μετάβασης από το κομμουνιστικά καθεστώτα στην φιλελεύθερη δημοκρατία την περίοδο αμέσως μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, όπως καταδεικνύεται από τα κριτήρια της Κοπενχάγης (ibid). Η νόρμα της κοινωνικής προόδου με τη σειρά της υιοθετήθηκε ως ουσιαστικό αντίβαρο της ώθησης προς την απορρύθμιση που θεσμοθετούσε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και η Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Η πρόθεση αντιμετώπισης των διακρίσεων εγέρθη, επίσης, από την προοδευτική κοινωνική νομοθεσία και το ενδιαφέρον κατά του ρατσισμού και τις διώξεις των μειονοτήτων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (ibid). Η νόρμα υπέρ της βιώσιμης ανάπτυξης ακολούθησε την Παγκόσμια Διάσκεψη για τη Γη του Ρίο, όπως περιλήφθηκε στις Συνθήκες μέσω της Συνθήκης του Άμστερνταμ. Τέλος, η νόρμα της χρηστής διακυβέρνησης κατέστη κρίσιμη μετά την παραίτηση της Επιτροπής του 1999 και το ενδιαφέρον επιδίωξης των αιτημάτων της ΕΕ για μεταρρυθμίσεις στα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ibid).

Οι ενωσιακές νόρμες δεν συνιστούν απλώς διακηρυκτικούς στόχους ενός συστήματος διακυβέρνησης, όπως το προοίμιο των ρεπουμπλικανικών Συνταγμάτων, αλλά αντιπροσωπεύουν κρίσιμα συστατικά χαρακτηριστικά μιας «κοινότητας αξιών» (ΣΕΚ, άρθρο 11 στο Wiener, 2004, σελ. 212), στο πλαίσιο μιας πολιτείας που επιχειρεί να κατασκευάσει την ταυτότητά της. Όπως καταδεικνύεται από την ολοένα και μεγαλύτερη αντίσταση των πολιτών της στην οικονομική

³⁵² Για τον Menéndez (2008, σελ. 15), η ΕΕ μπορεί να θεωρηθεί ως συγκεκριμένη θεσμική ενσάρκωση του κοσμοπολίτικου ιδανικού της ολοκλήρωσης και της ειρήνης διά του νόμου, των οποίων η προέλευση ιχνηλατείται πίσω στους φιλόσοφους της εποχής του Διαφωτισμού (βλ. inter alia, Abbé Saint Pierre (1729), *Abrégé du Projet de Paix Perpétuelle*, Rotterdam: J.-D. Beman και I. Kant, “Toward Perpetual Peace” στο *Practical Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, σελ. 311-51), και πιο πρόσφατα, στους στοχαστές της κανονιστικής θεωρίας του διεθνούς δικαίου του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα (H. Kelsen, 1926, ‘Les Rapports de Système entre le Droit Interne et le Droit Internationale Public’, *Recueil des Cours*, Vol. 14, σελ. 227-331· J. G. Starke, 1936, ‘Monism and Dualism in the Theory of International Law’, *British Yearbook of International Law*, Vol. 17, σελ. 66-81· B. Mirkin-Guetzévitch (1938), ‘Droit International et Droit Constitutionnel’, *Recueil des Cours*, Vol. 38, σελ. 311-463· U. Campagnolo (1938), *Nations et Droit*, Paris: Felix Alcan· A. Rolin, *Les Origines de l'Institut de Droit International (1873- 1923): Souvenirs d'un Témoin* (1923), Bruxelles: Vroment, 1923). Μία σχετική εφαρμογή στην Ευρώπη πριν τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο βρίσκεται στο B. Mirkin-Guetzévitch and G. Scelle (1931) (eds.), *L’Union Européenne*, Paris: Librairie Delagrave. Για την περίοδο του πολέμου βλ. H. Kelsen (1944), *Peace through Law*, Chapel Hill: University of North Carolina ενώ για την μεταπολεμική περίοδο βλ. H. Kelsen (1950), *The Law of the United Nations*, London: Stevens and Sons και A. Ross (1950), *Constitution of the United Nations*, Copenhagen: Munksgaard.

φιλελευθεροποίηση, στη μεταψυχροπολεμική περίοδο δεν αρκεί πια για την ΕΕ να αυτοπαρουσιάζεται ως ένας τύπος αμιγούς οικονομικής διακυβέρνησης στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης. Η ενίσχυση και η επέκταση διακριτών νορμών επιτρέπει στην ΕΕ να παρουσιάζει τον εαυτό της και να νομιμοποιείται ως κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών της. Η υιοθέτηση της Χάρτας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας το Δεκέμβριο του 2000 επαναδιακήρυξε τις ως άνω βασικές και ελλείποντες νόρμες της ΕΕ – με εξαίρεση αυτή της χρηστής διακυβέρνησης – προκειμένου να διασφαλίσει ότι θα καταστούν ευρύτερα γνωστά τα βασικά πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των Ευρωπαίων πολιτών – όχι βέβαια χωρίς αντιρρήσεις και αμφισβητήσεις (Manners, 2002, σελ. 33): Η συζήτηση στη Σουηδία για τη νέα αυτή κανονιστική διάσταση της ΕΕ, όπως συνδέεται με την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, επικεντρώθηκε στις αλληλεπικαλύψεις με την αποστολή και το ρόλο του Συμβουλίου της Ευρώπης και του ΟΗΕ. Η νόρμα της κοινωνικής προόδου ανίχνευεται αδύναμη στα κράτη-μέλη που ασπάζονται νεοφιλελεύθερες οικονομικές φιλοσοφίες, ενώ τα προβλήματα διακρίσεων θεωρούνται ενδημικά σε όλη την επικράτεια της ΕΕ (ibid, σελ. 34). Η νόρμα της βιώσιμης ανάπτυξης, περαιτέρω, εμφανίζεται δόκιμη μόνο στη βόρεια Ευρώπη, ενώ αυτή της χρηστής διακυβέρνησης παρουσιάζεται αδύναμη ήδη στους κόλπους της ΕΕ (ibid). Συχνά λέγεται χιουμοριστικά ότι εάν η ΕΕ αιτούντο να μετάσχει στην ΕΕ, θα αντιμετώπιζε την άρνηση εξαιτίας της αντιδημοκρατικότητάς της (ibid).³⁵³ Καταρχήν, η Κοινότητα στις απαρχές της οικοδομήθηκε από τα έξι ιδρυτικά κράτη-μέλη ως τεχνοκρατική και όχι ως δημοκρατική «πολιτική εξουσία» (ibid).³⁵⁴ Επιπλέον, το αίτημα για διαφάνεια συνεχώς καταπατάται από τα ίδια τα κράτη-μέλη, όπως καταδεικνύει η υπόθεση “Solana secrecy”, κατά την οποία στις 26 Ιουλίου 2000, 12 μέλη του COREPER αποφάσισαν να διαβαθμίσουν όλα τα έγγραφα αναφορικά με την ασφάλεια, την

³⁵³ Όπως παρατηρεί και ο Kraus (2008, σελ. 14), «εάν είχε θέση υποψηφιότητα προς ένταξη, η ίδια η Ένωση δεν θα είχε γίνει δεκτή, καθώς έχει αποτύχει να ανταποκριθεί στα δημοκρατικά κριτήρια που όλα τα μέλη της οφείλουν να πληρούν».

³⁵⁴ Όπως σημειώνει ο Menéndez (2008, σελ. 16), τα *τεχνοκρατικά χαρακτηριστικά* της ευρωπαϊκής ενοποίησης ήταν έντονα, αλλά σε ένα πλαίσιο στιγματισμένο από την *αποτυχία των περισσότερων ευρωπαϊκών εθνών-κρατών να διασφαλίσουν την ειρήνη και την οικονομική σταθερότητα* (από όπου και προήλθε το κίνητρο της ενοποίησης) και από την *επακόλουθη κρίση εμπιστοσύνης στις πολιτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων* (καθώς και αξιοσημείωτα, ως αποτέλεσμα ενός συνδυασμού κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης και οικονομικών κρίσεων που προέκυψε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970).

άμυνα και τη διαχείριση στρατιωτικών και μη στρατιωτικών κρίσεων ως «απόρρητα».³⁵⁵ Στην απόφαση αντιτάχθηκαν μόνο η Ολλανδία, η Σουηδία και η Φιλανδία (ibid).

Έτσι, για τον Πασιά (2010, σελ. 41), καθόλη τη διάρκεια των πενήντα χρόνων, από τη διακήρυξη του Schumann (9/5/1950) έως τη Δήλωση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στο Laeken σχετικά με το Μέλλον της ΕΕ (15/12/2001), η ιστορική διαδικασία της οικοδόμησης της ΕΕ δοκιμαζόταν και δοκιμάζεται από μια διαρκή «κρίση νομιμοποίησης» του λόγου (discourse) της τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, ενώ, η ίδια, αναζητούσε και αναζητά μια υποστηρικτική θεωρία για την εξελικτική πορεία των επιλογών της, αποβλέποντας παράλληλα στην ευρύτερη αποδοχή της στο εσωτερικό των κοινωνιών των εθνικών κρατών. Η εν λόγω κρίση νομιμοποίησης «συνοδεύτηκε από μία ευρύτατη συζήτηση σχετικά με την ιδέα και την ταυτότητα της Ευρώπης και εκφράστηκε σε διάφορα επίπεδα, είτε μέσω της κριτικής των ερμηνευτικών προσεγγίσεων της ΕΚ/ΕΕ, είτε μέσω της διαμάχης για τη θεσμική συγκρότηση (δημοκρατικό έλλειμμα, διαφάνεια κ.ά.) των ευρωπαϊκών θεσμών» (ibid). Αναφέρεται σε αυτό το σημείο ότι «βασικός άξονας των ερμηνευτικών προσεγγίσεων θεωρείται η διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέρη (έθνη-κράτη) και το όλον (Κοινότητα) και η διασφάλιση της *‘ενότητας μέσα από τη διαφοροποίηση’*» (ibid, σελ. 43). Ειδικότερα, όπως αναφέρει ο Πασιάς (2010, σελ. 47), ο προβληματισμός γύρω από την αμφισβήτηση του θεσμικού ρόλου της Κοινότητας εστιάζεται κυρίως στα ακόλουθα επίπεδα:

- Στην αμφισβήτηση της εξουσίας μιας ελίτ τεχνοκρατών και γραφειοκρατών που αντλεί τη νομιμοποίησή της από το γεγονός ότι μιλά στο όνομα της Ευρώπης και διαχειρίζεται την

³⁵⁵ Όπως αναφέρει ο Menéndez (2008, σελ. 29), η πηγή της έλλειψης διαφάνειας απαντάται ήδη στον Κανονισμό Λειτουργίας του Συμβουλίου (Council Decision, 2004/338/EC, Euratom της 22ας Μαρτίου 2004 που τον υιοθετεί, OJ L 106, 15.04.2004, σελ. 22-45, διαθέσιμο στο

<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:106:0022:0045:EN:PDF>) και

Απόφαση 2004/701/EC, της 11^{ης} Οκτωβρίου 2004, τροποποιητική του Κανονισμού Λειτουργίας του Συμβουλίου, OJ L 319, 20.10.2004, σελ. 15-6, διαθέσιμο στο

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:319:0015:0016:EN:PDF>.

Ακόμη και μετά την υιοθέτηση της απόφασης του 2002 για την αύξηση της δημοσιότητας των συναντήσεων του Συμβουλίου (Συμπεράσματα της Προεδρίας στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Σεβίλλης, Ιούνιος 2002, Παράρτημα 2, σημεία 10-11, ‘Ανοιγμα στο κοινό των συσκέψεων του Συμβουλίου όταν το Συμβούλιο αποφασίζει σύμφωνα με τη διαδικασία της συναπόφασης με το ΕΚ’, διαθέσιμο στο

http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72638.pdf),

κυρίως στις νομοπαρασκευαστικές του δραστηριότητες, η βελτίωση του «πέπλου μυστικότητας» υπήρξε πολύ περιορισμένη (βλ. μια προκατακτική αξιολόγηση των νέων διατάξεων στο J. Shaw, 1996, ‘Transparency in the Council of Ministers’, *European Newsletter*, σελ. 3-5, διαθέσιμο στο http://www.fedtrust.co.uk/admin/uploads/News_Jan_06.pdf (ibid). Για μια εμπειρική μελέτη στο ζήτημα της ρύθμισης του καθεστώτος εμπορίου ζάχαρης, βλ. R. Laming (2006), ‘Openness and Secrecy in the EU Institutions: Lessons from the EU Sugar Regime’, *Federal Trust Policy Brief*, διαθέσιμο στο <http://www.fedtrust.co.uk/admin/uploads/PolicyBrief28.pdf> (ibid).

εξουσία με βάση τις ιδέες του νεοφιλελευθερισμού και της ελεύθερης αγοράς, ενώ το αποτέλεσμα ελέγχεται από τη δυναμική της προσαρμογής στο χρηματιστηριακό παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό.

- Σε αυτό της κάλυψης των τριών «έλλειμμάτων», του *δημοκρατικού* (διάκριση των εξουσιών, αύξηση των αρμοδιοτήτων της Συνέλευσης), του *πολιτικού* (έλεγχος της κοινοτικής εξουσίας, διαφάνεια στη λήψη αποφάσεων) και του *κοινωνικού* (ενίσχυση των δικαιωμάτων, καταπολέμηση των διακρίσεων και των αποκλεισμών).³⁵⁶
- Σε εκείνο που αφορά την ύπαρξη και το ρόλο του εθνικού κράτους και αναφέρεται στη συνύπαρξη των εθνικών και των υπερεθνικών στοιχείων στη διαμορφούμενη ταυτότητα της ΕΕ και στις συνειδήσεις των πολιτών της Κοινότητας.³⁵⁷

Πώς λοιπόν οι αρχές της ΕΕ βλέπουν τη σχετική σημασία της συμμετοχής των πολιτών στην διακυβέρνηση της ΕΕ; Εάν μετρηθούν από τη συχνότητα των λέξεων «δημοκρατία» ή «Ευρώπη των πολιτών» στους λόγους και στα κείμενα της Κοινότητας, οι δημοκρατικές πτυχές της φαίνεται να συνιστούν προτεραιότητα της ΕΕ (Olsen, 2002, σελ. 9). Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Olsen (2002, σελ. 9), η σημασία της έννοιας της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, όπως εισήχθη στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, αν για κάποιους έγκειτο στη συμβολική της ισχύ και στη δυναμική της ως απαρχή ενός προγράμματος για μια ισχυρότερη ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη (Rosas και Antola, 1995), για τους πολλούς ίσχυσαν οι ρήσεις ότι «ο πολίτης ξεχνιέται εύκολα» (Neunreither, 1995, σελ. 1) ενώ «η Ένωση είναι ακόμη κυρίως μια αγορά και οι περισσότερες από τις ελευθερίες της για την ελεύθερη διακίνηση ενδιαφέρουν μόνο τους ιδιοκτήτες και τους εμπόρους αγαθών» (von Beume 2001, σελ. 80). Το 2002, ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής θα δηλώσει ότι σημαντικά επιτεύγματα, όπως οι κανόνες για την πρόσβαση στα ευρωπαϊκά έγγραφα³⁵⁸ και η χρηστή διακυβέρνηση ως θεμελιώδες δικαίωμα συνυφασμένο με την ευρωπαϊκή ιθαγένεια εφαρμόζονται πλημμελώς (European Ombudsman, 2002 στο Olsen, 2002, σελ. 9).

³⁵⁶ Βλ. Γ. Παπαστάμκος (1994), *Η Ελλειπτική Θεσμογένεση της Ένωσης*, Σάκουλας, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, 2010, σελ. 47. Για το έλλειμμα λαϊκής νομιμοποίησης της ΕΕ βλ. και H. Wallace (1993), "Deepening and Widening: Problems of Legitimacy for the EC" στο S. Garcia (eds.), *European Identity and the Search for Legitimacy*, London: Pinter. F. Scharpf (1999), *Governing in Europe – Effective and Democratic?*, Oxford: Oxford University Press. P. C. Schmitter (2000), *How to Democratise the European Union*, Oxford: Rowman & Littlefield και J.H Weiler (1994), 'A Quiet Revolution. The European Court of Justice and its Interlocutors', *Comparative Political Studies*, Vol. 26, No 4, σελ. 510-534, όπως αναφέρονται στο Eriksen και Fossum, 2001, σελ. 1.

³⁵⁷ Για τη σχετική συζήτηση βλ. και Π. Κ. Ιωακεμίδης (1998), *Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελληνικό Κράτος. Οι Επιπτώσεις από τη Συμμετοχή στην Ενοποιητική Διαδικασία*, Θεμέλιο, όπως αναφέρεται στο Πασιάς, όπ. π.

³⁵⁸ «Από τον Μάιο του 2001 ισχύει ο κανονισμός ότι επί της αρχής όλα τα έγγραφα που παράγονται και λαμβάνονται από τα όργανα της ΕΕ είναι προσβάσιμα στο κοινό» (για τις εξαιρέσεις και τις γενικούς κανόνες για την πρόσβαση στην πληροφόρηση βλ. *Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of May 30, 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents*), όπως αναφέρονται στο Bátori, 2006, σελ. 21.

Ασφαλώς, οι αρχές της ΕΕ γνωρίζουν πολλά για τις απόψεις των Ευρωπαίων πολιτών. Η ΕΕ παρακολουθεί την κοινή γνώμη περισσότερο από 25 χρόνια, και ειδικότερα την ολοένα και περισσότερο φθίνουσα δημόσια υποστήριξη, αλλά και γνώση, για την ίδια. Η ισχυρότερη κριτική θα μπορούσε να συνοψιστεί στη διαπίστωση ότι ως τώρα η Επιτροπή φαίνεται στην πραγματικότητα να έχει στρέψει την προσοχή της περισσότερο στην επίδοση πολιτικών και «διακυβέρνησης για το λαό», από ό,τι στη συμμετοχή των πολιτών και στη «διακυβέρνηση από το λαό» (Olsen, 2002, σελ. 10). «Στην κανονιστική πολιτική ανάλυση, υποστηρίζει ο Scharpf (1999, σελ. 10-11 στο Kraus, 2008, σελ. 19-20), η προοπτική που προσανατολίζεται στις εισροές θα πρέπει να διαχωρίζεται από μια προσέγγιση της δημοκρατικής διακυβέρνησης που προσανατολίζεται στις εκροές. Η τελευταία θεωρεί τη δημοκρατία ουσιαστικά ως διακυβέρνηση για το λαό της οποίας η ποιότητα τελικά αξιολογείται από την αποτελεσματικότητά της ως προς την επίλυση προβλημάτων». Αντίθετα, «[τ]α μοντέλα νομιμοποίησης που προσανατολίζονται στις εισροές υποθέτουν ότι ο λαός, ως το συλλογικό υποκείμενο της πολιτικής, συμμερίζεται μια εκτενή ταυτότητα, η οποία παράσχει τη βάση για την άρθρωση των συγκρουσιακών συμφερόντων στο πλαίσιο των καναλιών της θεμικής λήψης αποφάσεων» (Kraus, 2008, σελ. 20). Ένα επαναλαμβανόμενο σχετικό ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι αυτό της έλλειψης αφοσίωσης και ταύτισης των πολιτών με την ΕΕ που συνθέτουν³⁵⁹ (European Commission, 2001b στο Olsen, 2002, σελ. 10).³⁶⁰ Όπως επισημαίνει ο Olsen (2002, σελ. 10):

Οι Ευρωπαίοι πολίτες ενδιαφέρονται για την ικανότητα της Ένωσης να «αποδίδει» σε ουσιαστικά ζητήματα, όπως η απασχόληση, τα περιβαλλοντικά θέματα, το έγκλημα και το εμπόριο ναρκωτικών. Φοβούνται την απώλεια θέσεων εργασίας και κοινωνικών

³⁵⁹ Λίγο πριν τη μεγάλη διεύρυνση της ΕΕ, στην Ουγγαρία η υποστήριξη για την Ένωση άγγιζε σχεδόν το 84% των συνολικών ψήφων, στη Σλοβακία το 92,46% ήταν υπέρ της συμμετοχής στην Κοινότητα, στην Πολωνία να στην ένταξη ψήφισε το 77,5% και στην Τσεχία το αντίστοιχο ποσοστό υποστήριξης της συμμετοχής ήταν 77% (βλ. BBC News στις 14 Απριλίου 2003, 18 Μαΐου 2003, 9 Ιουνίου 2003 και 14 Ιουνίου 2003, αντίστοιχα, στο Wiener, 2004, σελ. 193). Αξιοσημείωτο καταγράφεται σε αυτό το σημείο το γεγονός ότι σε μία δημοσκόπηση που διεξήχθη σε 10 χώρες που επρόκειτο να συμμετάσχουν στην ΕΕ το 2004, προέκυψε οι πολίτες των εν λόγω χωρών ένοιωθαν «περισσότερο Ευρωπαίοι από τους πρόσφατα ‘περισσότερο εθνικιστές’ ομολόγους τους». Από τους πάνω από 28.400 πολίτες που ερωτήθηκαν από το *Eurobarometer* το Μάιο του 2003, οι Εσθονοί και οι Ούγγροι εξέφρασαν την υψηλότερη συναίσθηση της εθνικής τους ταυτότητας μεταξύ των υπό ένταξη χωρών, με ποσοστό κοντά στο 39%. Εν αντιθέσει, το αίσθημα του να νοιώθει «μόνο Βρετανός» κατέγραψε ποσοστό της τάξης του 64% μεταξύ των ερωτηθέντων από το ΗΒ. Περίπου οι μισοί από τους Αυστριακούς, τους Έλληνες, τους Σουηδούς και τους Φιλανδούς και λίγο λιγότεροι από τους μισούς των Δανών, των Ιρλανδών και των Πορτογάλων ερωτηθέντων ταυτοποιούσαν τους εαυτούς τους μόνο σε αναφορ'α με την εθνική τους ταυτότητα. Βλ. euobserver.com, 23 Ιουλίου 2003 (1/1), 'Accession country citizens feel more "European".' Σημειώνεται ότι "euobserver.com" είναι το όνομα της υπηρεσίας ηλεκτρονικών νέων του ιστοτόπου <http://euobserver.com/> (συνολικά στο Wiener, όπ. π.).

³⁶⁰ European Commission (2001b), *How Europeans see Themselves. Looking through the Mirror with Public Opinion Surveys*, Brussels: European Commission Press and Communication Service, σελ. 1-60.

επιδομάτων, και δίνουν έμφαση στην ανάγκη διατήρησης της ειρήνης και της ασφάλειας. Μολαταύτα, ανησυχούν επίσης ότι δεν είναι καλά ενημερωμένοι σχετικά με την ΕΕ. Δίνουν προτεραιότητα στην διασφάλιση των δικαιωμάτων του ατόμου και στο σεβασμό των αρχών της δημοκρατίας στην Ευρώπη. Κατά μέσο όρο μόνο τέσσερις στους δέκα πολίτες της ΕΕ είναι ικανοποιημένοι με τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία στην Ένωση. Εν πολλοίς, οι Ευρωπαίοι πολίτες επιθυμούν επί της αρχής τόσο διακυβέρνηση για το λαό όσο και διακυβέρνηση από το λαό.

Οι μελέτες του Ευρωβαρόμετρου που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, διεξάγονται περιοδικά στα κράτη μέλη ήδη από το 1973. Όπως σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 51), σκοπός τους είναι «να προσφέρουν μια εμπειρική αξιολόγηση των δημοσίων θέσεων απέναντι στην ενοποίηση και τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και να εξετάσουν τις βάσεις υποστήριξης της ευρωπαϊκής πολιτικής». Περαιτέρω, αρκετές ερωτήσεις επικεντρώνονται στο γενικό ενδιαφέρον για ζητήματα ευρωπαϊκής πολιτικής και στο επίπεδο δημόσιας γνώσης σχετικά με τις ευρωπαϊκές υποθέσεις (ibid). Όλα τα μέχρι σήμερα στοιχεία συντείνουν στο γεγονός ότι οι *από πάνω προς τα κάτω* απόπειρες της Επιτροπής να τονώσει την ταυτοποίηση των Ευρωπαίων με την Ευρώπη δεν φαίνεται να έχουν συνδυαστεί με *ανάλογες από κάτω προς τα πάνω* διαδικασίες (ibid, σελ. 56). Όπως μας πληροφορεί ο Kraus (2008, σελ. 57), η «οικοδόμηση της Ευρώπης ακόμη συνδέεται συχνά με την τεχνοκρατία και τον ελιτισμό».³⁶¹ Η «διάχυτη υποστήριξη» σε επίπεδο ταυτότητας, όταν εντοπίζεται, έχει εφήμερη φύση με την έννοια ότι συνδέεται σχεδόν πλήρως με στάσεις απέναντι στην ΕΕ που είναι κυρίως εργαλειακές και μετριούνται στις μελέτες του Ευρωβαρόμετρου σε τέτοιες κατηγορίες όπως «τα πλεονεκτήματα της συμμετοχής» (ibid). Σύμφωνα δε με τα πρότυπα κοινής κουλτούρας και αλληλεπίδρασης που έχουν προκύψει στην ευρωπαϊκή επικράτεια, όπως επισημαίνει ο Fligstein (2009, σελ. 137), οι συλλογικές ταυτότητες έχουν ακολουθήσει τις γραμμές της κοινωνικής τάξης: «Οι άνθρωποι που τείνουν να σκέφτονται τους εαυτούς τους ως Ευρωπαίους αντιπροσωπεύουν τα πιο προνομιούχα μέλη της κοινωνίας, ενώ οι άνθρωποι που τείνουν να σκέφτονται τους εαυτούς τους σε επίπεδο ταυτότητας κυρίως εθνοκεντρικά τείνουν να είναι λιγότερο προνομιούχοι».

³⁶¹ «Οι ευρωπαίοι πολίτες φαίνεται ότι γνωρίζουν πολύ λίγα πράγματα για τις δράσεις και τη λειτουργία της ΕΕ, τη θεωρούν απόμακρη και γραφειοκρατική και το χειρότερο, πιστεύουν ότι δε συμβάλλει όσο θα έπρεπε στην επίλυση των οικονομικών και κοινωνικών τους προβλημάτων» (ΕΥΡΩΒΑΡΟΜΕΤΡΟ 251/2006 για το μέλλον της ΕΕ. Το 49% των ευρωπαίων πολιτών θεωρούν ότι η ΕΕ είναι τεχνοκρατική ενώ το 43% θεωρούν ότι είναι αποτελεσματική στο http://ec.europa.eu/public_opinion), όπως αναφέρεται στο Ελματζόγλου, 2007, σελ. 130.

5.2.2. Η συζήτηση για την Συνταγματική Συνθήκη και η Συνθήκη της Λισσαβώνας: Ευρώπη και Ποικιλομορφία³⁶²

The constitution thereby acquires the procedural sense of establishing forms of communication that provide for the public use of reason and a fair balance of interests in a manner consonant with the regulatory need and context-specific issue.

Jürgen Habermas

Η ΕΕ αποτελεί ένα δυναμικό σύστημα που υφίσταται συνεχείς και βαθιές αλλαγές σε σχέση με το φάσμα και την ποικιλία των λειτουργιών της, το θεσμικό της μηχανισμό, τις επιδράσεις της στα κράτη-μέλη, και την αφοσίωσή της στη δημοκρατία και την νομιμοποίηση των δράσεών της (Eriksen και Fossum, 2001, σελ. 1). Μετά το τέλος της «συγκαταβατικής συναίνεσης» στις αρχές της δεκαετίας του 1990,³⁶³ της οποίας το κύριο σύμπτωμα ήταν μια σταθερή πτώση, σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα της λαϊκής υποστήριξης στην ΕΕ (Medrano, 2009, σελ. 81), η ΕΕ επιχείρησε να ενισχύσει αυτή την αφοσίωση· τα πρότυπα της νομιμοποιημένης διακυβέρνησης που άπτοντο της ανοικτής πρόσβασης, της λογοδοσίας και της διαφάνειας τοποθετήθηκαν υψηλότερα (Eriksen και Fossum, 2001, σελ. 1). Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις, η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άλλες σχετικές προσπάθειες πολλαπλασιάστηκαν, προκειμένου να αμβλυνθεί το χάσμα νομιμοποίησης (ibid). Καθώς δε η ΕΕ αύξανε την ισχύ της ενώ παρέμενε μια πολυκεντρική και εν πολλοίς ασύμμετρη πολιτική τάξη, μια θεμελιώδης πρόκληση για το μέλλον της έγκειτο στη διασφάλιση ότι οι Ευρωπαίοι θα ανέπτυσαν και θα διατηρούσαν την εμπιστοσύνη ο ένας στον άλλο, αλλά και στους κοινούς θεσμούς: Οι Ευρωπαίοι έπρεπε να έχουν κάποιο λόγο για να

³⁶² Άλλοι όροι που συλλαμβάνουν την σύνθετη φύση της Ένωσης είναι αυτοί του *Condominio*, *Consortio* (P. Schmitter, 1996, “Imagining the Future of the Euro-Polity” στο G. Marks και F. Scharpf (eds.), *Governance in the European Union*, London: Sage), της πολυεπίπεδης πολιτείας (Marks et al., *Governance in the European Union*, όπ. π.), της μεικτής κοινοπολιτείας (R. Bellamy και D. Castiglione, 1997, ‘Building the Union: the Nature of Sovereignty in the Political Architecture of Europe’, *Law and Philosophy*, Vol. 16, σελ. 421-445), της μετα-εθνικής οντότητας (D. Curtin, 1997, *Postnational Democracy: The European Union in Search of a Political Philosophy*, The Hague: Kluwer Law· Habermas, 1998, *The Inclusion of the Other*, Cambridge, Mass: MIT Press και idem, 2000, *The Postnational Constellation*, Cambridge, Mass: MIT Press), του μη προσδιορισμένου πολιτικού αντικειμένου (*objet politique nonidentifié*) (P. Schmitter, 2000, *How to Democratisé the European Union ... And Why Bother?*, Lanham: Rowman and Littlefield), της συνεργατικής συνομοσπονδίας (S.J. Bulmer, 1996, ‘The European Council and the Council of the European Union: Shapers of a European Confederation’, *Publius*, Vol. 26, No 4, σελ. 17-42), καθώς και της σχεδόν ομοσπονδιακής οντότητας (*quasi-federal entity*) (A. Sbragia, 1992, eds., *EuroPolitics: Institutions and Policymaking in the ‘New’ European Community*, Washington, D.C.: The Brookings Institution), όπως αναφέρονται στο Fossum, 2003b, σελ. 4.

³⁶³ Η εφαρμογή της έννοιας της συγκαταβατικής συναίνεσης στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης αντλεί την προέλευσή της πίσω στους Lindbergh και Scheingold (1970)· βλ. επίσης Hix, 1999, σελ. 134-5, όπως αναφέρονται στο Kraus, 2008, σελ. 5.

πιστέψουν ότι όλοι θα συμμορφώνονται με τους κοινούς νόμους, κι ότι οι θεσμοί και οι κανόνες που παράγουν αξίζουν, πράγματι, τη συμμόρφωση (Føllesdal, 2001, σελ. 5).

Κι ενώ η πολιτική και κοινωνική ενότητα της Ευρώπης παρέμενε –και παραμένει– ζητούμενο, όπως και η ύπαρξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως μορφή συνείδησης, στις αρχές του αιώνα εντατικοποιήθηκε για την ΕΕ η συζήτηση για ένα «Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» και τη δυνατότητα συμβολής του «στην ενίσχυση της λειτουργικότητας, της αποτελεσματικότητας, της λαϊκής νομιμοποίησης και του εκδημοκρατισμού της Ένωσης, στην εμπέδωση της εικόνας της και την αναβάθμιση του ρόλου της στο διεθνές πεδίο καθώς και στη προστασία των δικαιωμάτων και αξιών των πολιτών των κρατών μελών της» (Χριστοδουλίδης, 2006, σελ. 125). Για τον Στάγκο (2006, σελ. 470), η «ιδρυτική Συνθήκη πράγματι έχει ενσωματώσει κανόνες και θεσμούς που ανήκουν στο υπό ουσιαστική έννοια Σύνταγμα κάθε κράτους, στο βαθμό που πρόκειται για κανόνες και θεσμούς οι οποίοι αφορούν στη σύνταξη των δημόσιων εξουσιών, τη σύνθεση, τη λειτουργία και τις μεταξύ τους σχέσεις, καθώς και στην αναγνώριση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των προσώπων, που τα συντεταγμένα όργανα της δικαστικής εξουσίας καλούνται να προστατεύσουν». Ωστόσο, αναπόσπαστη ιδιότητα του Συντάγματος είναι η «αυτο-ανακήρυξη» του ως τέτοιου, βάσει του ίδιου του κειμένου του (Schmitz, 2003, σελ. 1727-8 στο Στάγκος, 2006, σελ. 470). Χάρης σε αυτό το συμβολικό χαρακτηριστικό του, το Σύνταγμα συμβάλλει καταλυτικά στην πολιτική ολοκλήρωση της κοινότητας στην οποία απευθύνεται, ασκώντας τις ουσιαστικές και τυπικές λειτουργίες του, επενεργώντας στην κοινή γνώμη και το συλλογικό υποσυνείδητο (Στάγκος, 2006, σελ. 470) καθώς και στη διαμόρφωση:

ενός ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου κι ενός υπερεθνικού πολιτικού συστήματος ως πλαισίου νέων συμβόλων και συμβολισμών, νέων διαλογικών και αναστοχαστικών διαδικασιών, με τη βοήθεια των οποίων θα οριοθετούνταν το τι θα αποτελούσε κάθε φορά «ευρωπαϊκό δημόσιο πρόβλημα» και θα προσδιορίζονταν οι πολιτικές διαδικασίες και δεσμεύσεις έτσι ώστε να ελέγχεται από τους ανθρώπους που διαβιούν στο ευρωπαϊκό έδαφος κατά πόσον οι ευρωπαϊκοί θεσμοί μπορούν να εγγυώνται τους όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής ενός πολιτικού συστήματος, που θα οδηγούσε τους πολίτες σε κανονιστικές αξιολογήσεις και επιλογές που να εμβαθύνουν στις κοινές ευρωπαϊκές αξίες, να οργανώνουν τη συμμετοχή στα κοινά, να οικοδομούν τη νομιμοποίηση της εξουσίας, να κοινωνικοποιούν τις νέες γενιές (ibid, σελ. 497).

Το Σύνταγμα εν πολλοίς υπαγορεύει πότε, πώς και γιατί οι κανόνες ενεργοποιούνται. Καθορίζει τις αρχές καταμερισμού της εργασίας, διατηρεί την εσωτερική συνέπεια μεταξύ των

κανόνων, προλαμβάνει συγκρούσεις μεταξύ αποκλινουσών θεσμικών επιταγών και καθιστά την πολιτική τάξη ένα συνεκτικό όλο με προβλέψιμα αποτελέσματα (March και Olsen, 2009, σελ. 8). Η εμπιστοσύνη για τα γραπτά Συντάγματα και εν γένει για την δικαιοσύνη επισκόπηση ως μέσο για τον εκπολιτισμό των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων καθώς και μεταξύ των κρατών προέρχεται από το Διαφωτισμό (Eriksen, 2005, σελ. 25). Ο Νόμος αποτελεί το «λειτουργικό συμπλήρωμα» της πολιτικής και της ηθικής αφού σταθεροποιεί τις συμπεριφορικές προσδοκίες και επιλύει το πρόβλημα της συλλογικής δράσης (ibid),³⁶⁴ ρυθμίζοντας τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις των πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, οι νόμοι που δημιουργούνται από το λαό για το λαό θεωρούνται ως γνωστόν δεσμευτικοί για τους πολίτες.³⁶⁵ Το πνεύμα της ιδιότητας του πολίτη, εξάλλου, συνεπάγεται τη βούληση να σκέφτεται κανείς και να πράττει ως μέλος της κοινότητας στο σύνολό της, και όχι αποκλειστικά ως εγωιστικό υποκείμενο που δρα με βάση το προσωπικό του συμφέρον ή ακόμη απλώς ως μέλος συγκεκριμένων ομάδων συμφερόντων (Arblaster, 1987, σελ. 77 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6).

Εν πολλοίς, ως μέλη μιας δημοκρατικής συνταγματικής συλλογικότητας, τα άτομα αναμένεται ότι θα συμπεριφέρονται σύμφωνα με διακριτές δημοκρατικές νόρμες και κανόνες, ενόσω μάλιστα η δημοκρατική αξία κάθε πολιτείας εξαρτάται ακριβώς από τις ιδιότητες των πολιτών και των αξιωματούχων της (March και Olsen, 2009, σελ. 6). Αν αυτοί δεν υπακούουν στους νόμους, δεν είναι «πεφωτισμένοι», ενεργοί, με επίγνωση του κοινού συμφέροντος και λειτουργούντες με αυτοσυγκράτηση και σε απόσταση από τα ίδια οφέλη, πάθη και εσωτερικά

³⁶⁴ Η απειλή των κυρώσεων συνιστά επίσης εγγενές μέρος του νόμου (Eriksen, 2005, σελ. 26), αφού δεν μπορεί να αποκτήσει νομιμοποίηση εάν δεν συνδεθεί με αυτές προκειμένου κάθε υποκείμενος σε αυτόν να είναι βέβαιος ότι οι ίδιοι κανόνες ισχύουν για όλους (Habermas, 1996, σελ. 107 στο Eriksen, 2005, σελ. 27). Και στην Καντιανή προοπτική άλλωστε, ο εξαναγκαστικός χαρακτήρας του νόμου συνδέεται εγγενώς με το ιδανικό των ίσων ελευθεριών για όλους (I. Kant, 1785, [1996] στο Eriksen, όπ. π.).

³⁶⁵ Ειδικά για τα Συντάγματα των κρατών-μελών, το νόημα του όρου «λαός» είναι διαδικαστικό και όχι ουσιαστικό, και η ιδέα αυτή προέρχεται από τις συνταγματικές επαναστάσεις του 18^{ου} αιώνα στη Γαλλία και την Αμερική (Maus, 1994, σελ. 602f· Hofmann, 1995, σελ. 17 στο Brunkhorst, 2003, σελ. 17). Το διαδικαστικό νόημα του όρου «λαός» περιλαμβάνει την ιδέα ότι αυτοί στους οποίους απευθύνεται ο νόμος θα πρέπει να είναι και οι συντάκτες του νόμου (Habermas, 1992· Oeter, 1999, σελ. 38, 50f· Augustin, 2000, σελ. 370f, 397, 400, 402f· Brunkhorst, 2002b, σελ. 102f, 226f στο Brunkhorst, 2003, σελ. 17). Στην πραγματικότητα γνωρίζουμε ότι η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας δεν έχει κάποιο ουσιαστικό περιεχόμενο, αλλά σημαίνει ότι αυτοί που επηρεάζονται από νομικές αποφάσεις δεσμευτικής φύσης θα πρέπει να περιλαμβάνονται ως ελεύθερα και ίσα μέλη στις διαδικασίες παραγωγής αυτών των αποφάσεων (Brunkhorst, 2003, σελ. 17). Με άλλα λόγια, στην έννοια της λαϊκής κυριαρχίας αποδίδεται κάθε διαδικασία διαμόρφωσης της βούλησης που επιτρέπει σε όλους τους υποκείμενους στον νόμο ίση πρόσβαση στη λήψη των δεσμευτικών αποφάσεων (ibid, σελ. 21). Περαιτέρω, η διαβουλευτική-δημοκρατική αντίληψη του Συντάγματος προσδιορίζει ως συνταγματικές αυτές τις νόρμες που ανταποκρίνονται στα υψηλότερα πρότυπα δημοκρατικής νομιμοποίησης. Η' με άλλα λόγια, οι συνταγματικές νόρμες είναι αυτές που έχουν εγκριθεί μέσω διαδικασιών διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων, όπου οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να συμμετάσχουν με ουσιαστικό τρόπο, και για αυτό το λόγο μπορούν να θεωρούν τους εαυτούς τους ως συντάκτες των εν λόγω νορμών (Menéndez, 2003, σελ. 9). Βλ. και **Appendix VIII**.

κίνητρα, η αυθεντική δημοκρατική διακυβέρνηση είναι αδύνατη (Mill, 1962, σελ. 30 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6). Μολαταύτα, όπως πολύ νωρίς παρατήρησε ο Αριστοτέλης, οι άνθρωποι δεν γεννιούνται με αυτές τις προδιαθέσεις. Θα πρέπει να τις μάθουν (Aristotle, 1980, σελ. 299 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6). Η δημοκρατική διακυβέρνηση είναι, έτσι, κάτι περισσότερο από ένα εργαλείο εφαρμογής προκαθορισμένων προτιμήσεων και δικαιωμάτων: Οι ταυτότητες θεωρούνται αναστοχαστικές και πολιτικές, όχι εγγενείς και α-πολιτικές (Habermas, 1998 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6) και οι θεσμοί με τη σειρά τους υποστηρίζεται ότι παρέχουν το πλαίσιο για τη διαμόρφωση δημοκρατικών πολιτών διά της ανάπτυξης και της διάχυσης των δημοκρατικών πεποιθήσεων. Μια δημοκρατική ταυτότητα περιέχει, επιπρόσθετα, την αποδοχή της ευθύνης για την παροχή ενός θεσμικού περιβάλλοντος, όπου μπορεί να λαμβάνουν χώρα συνεχής πολιτικός διάλογος και αλλαγές και όπου οι ρόλοι, οι ταυτότητες, οι απόψεις, οι κανόνες, οι πρακτικές, και οι δυνατότητες που οικοδομούν την πολιτική ζωή μπορούν να διαπλαστούν (March και Olsen, 1995 στο March και Olsen, 2009, σελ. 6-7). Οι θεσμοί διακυβέρνησης ενέχουν λοιπόν μία δυναμική μετάπλασης, με την έννοια ότι, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχώς, μεταβάλλουν τα υποκείμενα σε πολίτες, διαμορφώνοντας τελικά τις ταυτότητες και τη νοοτροπία τους και ωθώντας τους στην συμμόρφωση με την *κανονιστική* ισχύ των κανόνων (Mill, 1861· Fuller 1971· Joerges 1996 στο March και Olsen, 2009, σελ. 11).³⁶⁶

Μια τέτοια διαδικασία εξελικτικής διαβουλευτικής συνταγματοποίησης επιχείρησε, με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία, να εισάγει η Ευρωπαϊκή Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης, διαδικασία που θα διευκολυνόταν από τα «ισχυρά» κοινά της ΕΕ και θα εγκρίνονταν μέσω της ευρωπαϊκής δημόσιας συζήτησης (Brunkhorst, 2003, σελ. i),³⁶⁷ λειτουργώντας ως καταλύτης για τη διαμόρφωση της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας – που θα ήταν το προϊόν, και

³⁶⁶ Πράγματι και για τον Føllesdal, οι θεσμοί έχουν τη δυνατότητα να κοινωνικοποιούν τα άτομα σε αυτό το δίκαιο καθήκον, το οποίο η M. Levi ονομάζει «ηθική αμοιβαιότητα» - «μια νόρμα που αξιώνει ότι τα άτομα ενός συγκεκριμένου πληθυσμού συνεργάζονται σε ό,τι αφορά τις απαιτήσεις της κυβέρνησης, αλλά μόνο όταν και οι υπόλοιποι συνεισφέρουν» (Levi, 1998b, σελ. 24-25 στο Føllesdal, 2004, σελ. 17).

³⁶⁷ Τα «ισχυρά κοινά» εμπλέκονται σε θεσμικές διαβουλεύσεις, όπου ο διάλογος περικλείει τόσο τη διαμόρφωση της γνώμης όσο και τη λήψη αποφάσεων (Fossum και Menéndez, 2005, σελ. 34). Σε θεσμικούς όρους, τα ισχυρά κοινά ταυτίζονται με κοινοβουλευτικές συνελεύσεις και διαβουλευτικά σώματα σε τυπικά οργανωμένους θεσμούς που διαθέτουν την ισχύ της λήψης αποφάσεων ενόσω όμως περιορίζονται από τη λογική της επιχειρηματολόγησης και της αμερόληπτης δικαιολόγησης (Fraser, 1992 στο Fossum και Menéndez, 2005, σελ. 34). Ο Brunkhorst (2003, σελ. 5-6) ορίζει ως «ισχυρό κοινό» την κανονιστικά αποτελεσματική, συνταγματική σύζευξη της ηθικής *επιρροής* και της πολιτικής ή διοικητικής *ισχύος*, με άλλα λόγια τη συνταγματική σύζευξη των πειστικών *συζητήσεων* – την κύρια πηγή της ηθικής επιρροής – και των δεσμευτικών αποφάσεων – την κύρια πηγή της πολιτικής ισχύος. Έτσι, ενώ τα «ισχυρά κοινά» αναφέρονται σε μια σφαίρα θεσμοποιημένης διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων, τα γενικά κοινά αναφέρονται σε μια σφαίρα διαμόρφωσης της γνώμης – χωρίς την ισχύ της λήψης αποφάσεων (Eriksen και Fossum, 2000, σελ. 2).

όχι η προϋπόθεση για τη δημιουργία αυτής της νέας επίσημης πανευρωπαϊκής συνταγματικής τάξης.³⁶⁸ Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Weiler (1999 στο Castiglione, 2009, σελ. 33), «είναι ασαφές τι έρχεται πρώτο, η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα ή η εδραίωση της ΕΕ ως πολιτικής κοινότητας» – η πολύ γνωστή συζήτηση σχετικά με τον ευρωπαϊκό δήμο, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Έτσι, το Μάιο του 2000, με μια ομιλία του τότε Γερμανού Υπουργού Εξωτερικών, Joschka Fischer, άνοιξε στο Βερολίνο ο δρόμος για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης. Η πορεία προς τη Συνέλευση επισημοποιήθηκε με τη Δήλωση της Νίκαιας το Δεκέμβριο του 2000,³⁶⁹ η οποία καλούσε προς «έναν βαθύτερο και ευρύτερο διάλογο σχετικά με το μέλλον της Ευρώπης», προβλέποντας «ευρέως φάσματος συζητήσεις με όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη: Εκπροσώπους των εθνικών κοινοβουλίων και όλων αυτών που αντιπροσωπεύουν την κοινή γνώμη, ήτοι των πολιτικών, οικονομικών και πανεπιστημιακών κύκλων, εκπροσώπους της κοινωνίας των πολιτών, κτλ.», όχι μόνο των υφιστάμενων κρατών-μελών αλλά και των υποψήφιων προς ένταξη χωρών (Menéndez, 2003, σελ. 28). Στη συνέχεια, τον Δεκέμβριο του 2001 στο Βέλγιο, κατά τη διάρκεια της Διάσκεψης Κορυφής των κρατών-μελών της ΕΕ, με τη «Δήλωση του Λάακεν για το Μέλλον της Ευρώπης» καταρτίστηκε ένα διαρθρωμένο πρόγραμμα για τη Συνέλευση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Ελλάδα*).³⁷⁰ Η ανάγκη της νέας Ευρώπης να βρεθεί έτοιμη μπροστά στις νέες προκλήσεις του 21ου αιώνα, την παγκοσμιοποίησης και την διεύρυνσης αλλά και η απαίτηση των Ευρωπαίων πολιτών για μια «ανοιχτή» και προσβάσιμη Ευρώπη οδήγησαν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λάακεν να θέσει μια σειρά προτεραιοτήτων για τη συνέχιση της διαδικασίας που καθόρισε 4 άξονες συζήτησης, δηλ. (ibid' βλ. και Menéndez, 2003, σελ. 28-9):

- Τον ακριβέστερο καθορισμό και επιμερισμό των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των κρατών μελών και των περιφερειών,
- το νομικό καθεστώς της Χάρτας Θεμελιωδών Δικαιωμάτων,

³⁶⁸ Ο διαβουλευτικός συνταγματισμός δεν υποθέτει ότι υφίστανται προκαθορισμένες δημόσιες διαφοροποιήσεις, αλλά δεν εκλαμβάνει, επίσης, τη διαδικασία της διαβούλευσης ως «κατασκευή της συγκατάθεσης», όπως υποστήριζαν πολλοί κορυφαίοι κοινωνικοί επιστήμονες τις δεκαετίες του 1920 και 1930. Βλ. σχετικά H. D. Lasswell (1998), “Propaganda” στο *Encyclopedia of the Social Sciences*, σελ. 520-9 για μια κριτική ανάλυση βλ. E. S. Herman και N. Chomsky (1988), *Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media*, New York, όπως αναφέρονται στο Fossum και Menéndez, 2005, σελ. 35.

³⁶⁹ Πρόκειται εδώ για τη Δήλωση 23 που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη της Νίκαιας (βλ. OJ C 80, της 10^{ης} Μαρτίου 2001, σελ. 85-6, όπως αναφέρεται στο Menéndez, 2003, σελ. 28).

³⁷⁰ http://ec.europa.eu/ellada/news/hot_topics/europe_treaty/europaiqh_syneleush_el.htm

- την απλοποίηση των Συνθηκών προκειμένου να καταστούν εύληπτες για τους πολίτες καθώς και
- το ρόλο των εθνικών Κοινοβουλίων στην νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική.

Η Δήλωση του Λάακεν εντόπισε μια σειρά από πρόσθετες προκλήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Ελλάδα*):

- Την επίλυση του λεγόμενου «δημοκρατικού ελλείμματος» της ΕΕ και την επίτευξη δημοκρατίας, διαφάνειας και αποτελεσματικότητας,
- την εξέλιξη των θεσμικών οργάνων (Συμβούλιο Υπουργών, Ευρωπαϊκή Επιτροπή),
- την προσέγγιση μεταξύ πολιτών και κοινοτικών οργάνων,
- το ρόλο της Ένωσης στο παγκόσμιο στερέωμα,
- την απλοποίηση των κοινοτικών εργαλείων διακυβέρνησης και των νομοθετικών διαδικασιών³⁷¹ καθώς και
- την ενσωμάτωση των Συνθηκών σε ένα κείμενο συνταγματικού χαρακτήρα.

Της Συνέλευσης ηγείτο ο τέως Γάλλος πρόεδρος Giscard d'Estaing και ξεκίνησε τις εργασίες της στις 28 Φεβρουαρίου του 2002, με τη συμμετοχή περισσότερων από 100 εμπλεκομένων από τα κράτη-μέλη και τις τότε υποψήφιες προς ένταξη χώρες – συμπεριλαμβανομένων και εκπροσώπων του Ευρωκοινοβουλίου και των εθνικών κοινοβουλίων, χωρίς όμως κάποια επίσημη εξουσία λήψης αποφάσεων (Olsen, 2002, σελ. 5). Στην ατζέντα της περιλαμβάνονταν ζητήματα, όπως το πώς θα έρχονταν οι Ευρωπαίοι πολίτες εγγύτερα στην ΕΕ, πώς θα οργανωνόταν η διακυβέρνηση σε μια διευρυμένη Ευρώπη, καθώς και πώς θα καθίστατο η ίδια ένας πιο σημαντικός διεθνής παράγοντας (ibid). Εν συνόλω, σκοπός της Συνέλευσης κατέστη να διατυπώσει μια, καθ'όλα μελετημένη και άρτια δομημένη, εισήγηση ενός ισχυρού ευρωπαϊκού συστήματος που θα επέτρεπε την ομαλή λειτουργία της ΕΕ μετά το πρώτο (25 κράτη-μέλη) αλλά και το δεύτερο κύμα (27 κράτη-μέλη) της ιστορικής διεύρυνσής της προς ανατολάς (Ευρωπαϊκή

³⁷¹ Για τον Menéndez (2003, σελ. 33), μια τροποποίηση που θα οδηγούσε στην απλοποίηση των νομοπαρασκευαστικών διαδικασιών στους κόλπους της Ένωσης, θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε μια περισσότερο συνεκτική διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής βούλησης. Μία μείωση του αριθμού των διαφορετικών νομοθετικών διαδικασιών (βλ. CONV 424/02, Final Report of the Working Group on Simplification) θα μπορούσε να συνοδευτεί με τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό τους, και μέσω της ενίσχυσης του ρόλου του Ευρωκοινοβουλίου ή των εθνικών κοινοβουλίων (βλ. CONV 375/1/02, Final Report of the Working Group on Complementary Competences) (ibid).

Επιτροπή, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Ελλάδα*). Κύριος στόχος της Συνέλευσης ήταν με τις προτάσεις της να μπορέσει η Διακυβερνητική Διάσκεψη που θα ακολουθούσε³⁷² να διαμορφώσει μια νέα Ευρωπαϊκή Συνθήκη ή Σύνταγμα, που θα αντικαθιστούσε τις προηγούμενες και θα καθιστούσε την ΕΕ πιο δημοκρατική, αποτελεσματική και «ορατή» στην καθημερινή ζωή των περίπου 460 Ευρωπαίων πολιτών (ibid). Όπως αναφέρει ο Magnette (2003, σελ. 7),

[ο]ι αντιπρόσωποι αυτών των κυβερνήσεων και των θεσμών που είχαν υποστηρίξει την ιδέα της Συνέλευσης κατάφεραν να κομίσουν ένα «συνταγματικό ήθος» και να αποφύγουν την έκπτωση της Συνέλευσης σε μια ισχυρή «επιτροπή σοφών». Καθώς αυτό το σώμα είχε δημιουργηθεί για να αποφύγει μορφές υπό-όπτιμης διαπραγμάτευσης που υποτίθεται ότι είναι εγγενείς στη διαδικασία της διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης, όπως πολλά μέλη υποστήριζαν, ο ίδιος ο λόγος ύπαρξης αυτής της Συνέλευσης ήταν να σφυρηλατήσει μια εναλλακτική μέθοδο. Η κλασική διχοτόμηση που αντιπαραθέτει τη «διαπραγμάτευση», η οποία βασίζεται σε μια στενή υπεράσπιση σταθερών προτιμήσεων, με την «διαβούλευση» η οποία προσδιορίζεται ως ορθολογική ανταλλαγή επιχειρημάτων με την επιδίωξη αναζήτησης του «κοινού αγαθού», φαίνεται ότι είχε δομήσει την εικόνα των συνέδρων για τον ρόλο τους.³⁷³

Για τον Habermas, «μια κανονιστική θεώρηση της συνταγματικής πολιτικής χρειάζεται μία συνταγματική στιγμή, κάτι που θα σπάει τη ρουτίνα της συνηθισμένης πολιτικής και που εισάγει μια σημαντική πτυχή συμβολισμού της συνταγματικής πολιτικής (Castiglione και άλ., 2007, κεφ. 2 στο Castiglione, 2009, σελ. 40). «Ως πολιτική συλλογικότητα», γράφει ο Habermas (2001, σελ. 6 στο Castiglione, 2009, σελ. 40), «η Ευρώπη δεν μπορεί να σχηματιστεί στη συνείδηση των πολιτών της με τη μορφή ενός κοινού νομίσματος. Από τη διακυβερνητική διευθέτηση του Μάαστριχτ λείπει αυτή η δύναμη της συμβολικής αποκρυστάλλωσης που μόνο

³⁷² Στις διακυβερνητικές διασκέψεις, σκοπός είναι να διαπιστωθεί εάν ή όχι υφίσταται κοινή βούληση μεταξύ των κρατών· στις δημοκρατικές διαδικασίες συνταγματοποίησης σκοπός θα πρέπει να είναι εάν ή όχι υφίσταται κοινή βούληση μεταξύ των πολιτών. Η διαδικασία του Λάακεν φαίνεται να βρίσκεται κάπου ανάμεσα των ως άνω δύο (Menéndez, όπ. π., σελ. 28).

³⁷³ Τελικά, αναφέρει ο Magnette (2003., σελ. 10), «αν και κάποια μέλη κάποιες φορές αγνόησαν την κοινωνική νόρμα της αμεροληψίας, οι συνέδροι στις περισσότερες περιπτώσεις 'έπαιξαν με τους κανόνες του παιχνιδιού' της ειλικρινούς διαβούλευσης: χρησιμοποίησαν προειδοποιήσεις παρά απειλές και μετεμφίεσαν τα συμφέροντά τους σε αμερόληπτες απόψεις αναζητώντας ένα συμβιβασμό. Πράττοντας έτσι, έμοιαζε να προλειανούν το έδαφος για αληθινό διάλογο, 'που υποτίθεται ότι δεν θα συνιστούσε *αντιπαράθεση*, κατά την οποία οι υποστηρικτές των αντιτιθέμενων πάγιων πεποιθήσεων υπερασπίζονται τις αντίστοιχες απόψεις τους, αλλά περισσότερο *συζήτηση*, κατά την οποία οι συνομιλητές αναζητούν ειλικρινώς και χωρίς προκαταλήψεις την καλύτερη λύση σε ένα αμφιλεγόμενο πρόβλημα'» (Perelman και Olbrechts-Tyteca, 1969, σελ. 37). Ωστόσο, αυτό δεν ήταν αρκετό για να εκθρεύσει μια ιδανική διαβουλευτική διαδικασία. «Τα μέλη γνώριζαν ότι η ΔΔ θα αναμόρφωνε την πρότασή τους, και έτειναν να αναμένουν τις αντιδράσεις των κυβερνήσεών τους – που τους καθιστούσαν γνωστό με τι δεν θα συμφωνούσαν. Επειδή δεν είχαν εκλεγεί αλλά διοριστεί, ποτέ δεν λειτούργησαν ως αμιγώς ελεύθερα και ίσα μέλη: παρά το γεγονός ότι μετεμφίεζαν τα συμφέροντά τους σε αμερόληπτες απόψεις, ποτέ δεν εγκατέλειψαν την υπεράσπιση των συμφερόντων τους» (Magnette, 2003, σελ. 21).

μια πολιτική πράξη θεμελίωσης μπορεί να προσδώσει». Περαιτέρω, για τον Habermas, μέντορα και του Fisher, όπως σημειώνει ο Στάγκος (2006, σελ. 472),

είναι εφικτό να δημιουργηθεί μια νέα πολιτική κοινότητα αποτελούμενη από τους λαούς της Ευρώπης, που τα μέλη της θα πρέπει να μάθουν να αναγνωρίζονται αμοιβαία και να είναι αλληλέγγυα μεταξύ τους πέρα από την πρόσδεσή τους σε έθνη, υπό την προϋπόθεση – μεταξύ άλλων – ότι η ‘ευρωπαϊκή βάση αλληλεγγύης’ της κοινότητας αυτής θα μπορέσει να συγκροτηθεί με τη βοήθεια νέων υπερεθνικών πολιτικών, οι οποίες θα προάγουν την ανακατανομή του πλούτου, θα αποσυμπιέζουν την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής και θα «στηρίζονται σε μια ευρωπαϊκής έκτασης δημοκρατική διαμόρφωση βούλησης» που ‘μια Χάρτα εν είδει Συντάγματος’ της Ευρώπης θα κατοχυρώνει (Habermas, 2003, σελ. 140).

Η φιλοσοφική ενατένιση του Habermas και το «ευρωπαϊκό πολιτικό σχέδιο» του Fisher αντανakλούνταν στη Δήλωση του Laaken. Όπως γράφει ο Στάγκος (2006, σελ. 472-3),

μ’ αυτήν, φάνηκε να εγκαταλείπεται η εμμονή των κυβερνήσεων και των ευρωπαϊκών θεσμών στην καλλιέργεια της προσέγγισης των πολιτών στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα με πρωτοβουλίες και μέτρα ως επί το πλείστον επικοινωνιακού και συμβολικού χαρακτήρα (ευρείας κλίμακας πληροφόρηση για το έργο της ΕΚ, αλλά και καθιέρωση της ευρωπαϊκής σημαίας, του ευρωπαϊκού ύμνου, του ευρωπαϊκού εορτασμού ορισμένων ιστορικών επετείων, κτλ.), υπέρ της αναγγελίας ότι η Ένωση θα είναι πλέον εκείνη που θα «προσεγγίσει» τους πολίτες με την υπόσταση και τη δράση της (βλ. και τον επικριτικό σχολιασμό της παλιάς εμμονής από τον Weiler, 1996, σελ. 35 επ.), αφού –κατά τη Δήλωση– η νέα, αναθεωρημένη Συνθήκη, το «Σύνταγμα της Ευρώπης», επιβάλλεται να επιτρέψει την ‘παραγωγή πολιτικής’ ανταποκρινόμενης ‘στις προσδοκίες των πολιτών’, που θα δημιουργεί δηλαδή «περισσότερες θέσεις απασχόλησης, βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, λιγότερη εγκληματικότητα, ποιοτική παιδεία και καλύτερη περίθαλψη’.

Ερευνώντας τις διαφορές που υφίστανται μεταξύ της κρατικότητας (statehood) και της κυριαρχίας (sovereignty), ο MacCormick (στο Føllesdal, 2004, σελ. 20) έχει υποστηρίξει εντωμεταξύ ότι ούτε τα κράτη-μέλη ούτε η ΕΕ είναι πλήρως κυρίαρχοι, με την παραδοσιακή έννοια του όρου, έχουν απωλέσει δηλαδή το προνόμιο νομικής ή πολιτικής ισχύος απεριόριστης από άλλη υψηλότερη νομική ή πολιτική ισχύ. Ειδικότερα, για τον MacCormick, η Κοινότητα είναι μια διακριτή κοινότητα δικαίου με διακριτή νομική τάξη – και η Κοινότητα και τα κράτη μέλη αποτελούν «κοινοπολιτεία» με όρους Hume, που διασφαλίζει διαφορετικά κοινά αγαθά για τους πολίτες (MacCormick, 1999· Hume, [1754] 1882 στο Føllesdal, 2004, σελ. 20). Άλλωστε, όπως σημειώνουν οι Στεφάνου και Καταπόδης (2008, σελ. 13), «υπό την τυπική/νομική εκδοχή

της κυριαρχίας που δίνει έμφαση στις διεθνείς δεσμεύσεις, κυρίαρχα έχουν μείνει τα κράτη που έκαναν χρήση εξαιρέσεων. Υπό την ουσιαστική/πολιτική εκδοχή της κυριαρχίας που δίνει έμφαση στην άσκηση/συνάσκηση της κυριαρχίας, κυρίαρχα είναι τα κράτη που συνδιαμορφώνουν τις ευρωπαϊκές πολιτικές». Σε κάθε περίπτωση, η Συνταγματική Συνθήκη, υποστηρίχθηκε από πολλούς, ότι θα άμβλυne το «θολό τοπίο» σχετικά με τις περιοχές νομικής αρμοδιότητας της ΕΕ. Η Συνθήκη προσδιόριζε κάποιες αρμοδιότητες που θα ασκούντο συνταγματικά από τα κράτη-μέλη, άλλες από τους θεσμούς της ΕΕ, και κάποιες άλλες που θα τις μοιράζονταν – μετατοπίζοντας έτσι, την ένωση σε μια ομοσπονδιακή τάξη (Føllesdal, 2003 στο Føllesdal, 2004, σελ. 20). Αυτός ο συνταγματικός διαχωρισμός των αρμοδιοτήτων προκάλεσε σαφώς και ανησυχίες, επειδή θεωρήθηκε πρώιμος για μία ένωση που ακόμη μοιάζει να αναζητά τους σκοπούς της. Άλλοι θεωρητικοί υποστήριξαν, περαιτέρω, ότι η εν λόγω κατηγοριοποίηση θα περιόριζε την επιθυμητή πολυεπίπεδη συνεργασία και την ευελιξία της ευρωπαϊκής τάξης. Από την άλλη πλευρά, η σαφής κατηγοριοποίηση των αρμοδιοτήτων θεωρείται ως εχέγγυο που προλαμβάνει το διπλό κίνδυνο τον οποίο αντιμετωπίζουν οι ομοσπονδιακές τάξεις: Την ολίσθηση στον υπέρμετρο συγκεντρωτισμό ή τον κατακερματισμό (Dehousse, 1994· Abromeit, 1998· Moravcsik, 1998 στο Føllesdal, 2004, σελ. 20).

Πέραν τούτων, η πορεία των πραγμάτων κατέδειξε την ιδεολογική ανετοιμότητα των Ευρωπαίων να αποδεχτούν την εν λόγω Συνθήκη.³⁷⁴ Η απόρριψη του «Ευρωπαϊκού Συντάγματος» και μάλιστα από δύο ιδρυτικά μέλη της Κοινότητας – τη Γαλλία και την Ολλανδία – χαρακτηρίστηκε ως επί το πλείστον μέσο αντίδρασης κατά της ΕΕ και των εθνικών κυβερνήσεων για την ανεπάρκειά τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της καθημερινότητας των πολιτών που αντιπροσωπεύουν (Χριστοδουλίδης, 2006, σελ. 125). Αναφέρεται βέβαια ότι τα δημοκρατικά διαπιστευτήρια της Συνέλευσης που προηγήθηκε της Συνθήκης ήταν τελικά σχετικά αδύναμα: Η ιδέα για τη συνταγματοποίηση της ΕΕ δεν διακινήθηκε μέσω ενός ισχυρού λαϊκού κινήματος ή ενός πανευρωπαϊκού τέτοιου – χαρακτηριστικό γενικά των ιστορικών συνταγματικών στιγμών – ούτε κινήθηκε κάποια σχετική διαδικασία για την απόκτηση λαϊκής εντολής για ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα μέσω εκλογών ή άμεσης διαβούλευσης (Fossum, 2003b, σελ. 10).³⁷⁵ Η

³⁷⁴ Treaty establishing a Constitution for Europe, Άρθρο I-52, στο http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2004/c_310/c_31020041216en00110040.pdf και <http://european-convention.eu.int/bienvenue.asp?lang=EN>

³⁷⁵ Ενώ γίνεται ολοένα και περισσότερο σαφές ότι οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών προάγουν ένα κοινό σύνολο αξιών (βλ. υποσημ. 753), στο πλαίσιο αυτών των παραδόσεων, υφίστανται σημαντικές διαφοροποιήσεις σχετικά με την έννοια του Συντάγματος, συμπεριλαμβανομένης και της κατάλληλης διαδικασίας

ώθηση για τη Συνέλευση προήλθε από το Ευρωκοινοβούλιο και από εθνικούς κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους χωρίς τη ρητή εντολή της συνταγματοποίησης των Συνθηκών (ibid, σελ. 10-11).³⁷⁶ Περαιτέρω, γράφει ο Menéndez (2003, σελ. 29), ο «βαθύτερος και ευρύτερος εθνικός διάλογος» δεν θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι κατέληξε στον *συντονισμό* των εθνικών δημοσίων σφαιρών, με την έννοια της ταυτόχρονης συζήτησης επί μιας κοινής ατζέντας, ενισχύοντας την αλληλοδιείσδυση τους και τελικά τον εξευρωπαϊσμό τους.³⁷⁷ Το πρόβλημα δεν έγκειτο τόσο στην έλλειψη της σύγκλισης σε επίπεδο διακυβεύματος συζήτησης, αλλά εν πολλοίς στην απουσία της. Σε αντίθεση με τις προσδοκίες – και τη μάλλον αισιόδοξη αξιολόγηση της σουηδικής προεδρίας – ο διάλογος διεξήχθη σε επίπεδο ισχυρών και όχι γενικών κοινών, γεγονός το οποίο δεν προσέθεσε στην δημοκρατική νομιμοποίηση του όλου εγχειρήματος (ibid). Συνολικά, το προκαταρκτικό της συνταγματοποίησης στάδιο χαρακτηρίστηκε από μια ισχυρή κινητοποίηση των πολιτικών ηγετικών ομάδων, μέσω της σχετικής εμπλοκής των «ισχυρών κοινών», όπως του Ευρωκοινοβουλίου και κάποιων εθνικών και περιφερειακών κοινοβουλίων, αλλά πενιχρού επιπέδου κινητοποίησης των «αδύναμων κοινών» (ibid). Σύμφωνα δε με τον Brunkhorst (2003,

μέσω της οποίας αυτό συντάσσεται (βλ. εκτενή βιβλιογραφία στο Menéndez, 2003, σελ. 3-4). Από τη μία πλευρά, κάποιες συνταγματικές παραδόσεις, κυρίως η βρετανική, αντιτίθενται στην ιδέα μιας εκούσιας και ευθείας διαδικασίας σύνταξης Συντάγματος – σύμφωνα με αυτή την παράδοση, το Σύνταγμα θεωρείται περισσότερο αποτέλεσμα μιας μακροσκελούς εξελικτικής διαδικασίας. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότερες ηπειρωτικές συνταγματικές παραδόσεις επιβεβαιώνουν ρητά την ιδέα μιας «θετικής συνταγματοποίησης» ή με άλλα λόγια, ενός Συντάγματος, του οποίου η αξία συνδέεται απαραίτητα με το γεγονός ότι αποφασίστηκε συνειδητά (ibid, σελ. 4). Σε ιστορικούς όρους, είναι γνωστό ότι ανεξάρτητα από τη διαδικασία, η βρετανική και η γερμανική αντίληψη περί Συντάγματος συνδέεται με την τυποποίηση ήδη υφιστάμενων νορμών, εν αντιθέσει με το γαλλικό και το αμερικανικό μοντέλο, όπου το Σύνταγμα έρχεται να συστήσει μια νέα πολιτική τάξη υπό μια επίσημη σχετική πολιτική εξουσιοδότηση (ibid, σελ. 6).

³⁷⁶ Για τον Menéndez (2003, σελ. 30), δύο είναι οι βασικές προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληρούνται προκειμένου μία συνέλευση να νομιμοποιείται ως «συνταγματική». Από τη μία πλευρά, αυτή η συνέλευση θα πρέπει να είναι *άμεσα εκλεγμένη από το λαό*. Η άμεση, αδιαμεσολάβητη εκπροσώπηση είναι απολύτως απαραίτητη σε αναφορά με τη συνήθη κατανόηση της αρχής της νομιμότητας, αλλά ακόμη περισσότερο σε ό,τι αφορά τη σύνταξη Συντάγματος. Από την άλλη πλευρά, η εκλογή της συνέλευσης θα πρέπει να έχει γίνει με μια ξεκάθαρη εντολή σύνταξης Συντάγματος. Επειδή μόνο σε αυτή την περίπτωση η δημόσια διαβούλευση που προηγείται της εκλογής θα έχει επικεντρωθεί στις ιδέες που φέρουν οι διαφορετικοί υποψήφιοι σε σχέση με το συγκεκριμένο ζήτημα της κατάρτισης Συντάγματος (ibid).

³⁷⁷ Βλ. ακόμη H. J. Trenz και K. Eder (2003), *The Democratising Dynamics of a European Public Sphere. Towards a Theory of Democratic Functionalism*, mimeo, όπως αναφέρεται στο Menéndez, 2003, σελ. 29. Δύο τέτοιες περιπτώσεις αλληλοδιείσδυσης έχουν πάντως επισημανθεί από τον Habermas (2001, σελ. 18 στο Menéndez, όπ. π., σελ. 32): α) η συζήτηση που ακολούθησε τη διαμόρφωση του νέου κυβερνητικού συνασπισμού, το 2000, στην Αυστρία (υπόθεση Haider) και β) οι εργασίες του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Νίκαιας: Κατ'αντιστοιχίαν, «μια πραγματική πρόοδος θα καταγράφονταν αν τα εθνικά ΜΜΕ κάλυπταν την ουσία των σχετικών αντιπαραθέσεων στις άλλες χώρες, ώστε όλες οι εθνικές κοινές γνώμες να συνέκλιναν στο ίδιο φάσμα συμβολών για το ίδιο σύνολο ζητημάτων, ανεξαρτήτως προελεύσεως. Αυτό συνέβη πρόσκαιρα – αν συνέβη, μόνο για λίγες μέρες πριν και μετά τις συναντήσεις κορυφής του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, όταν οι επικεφαλές των κρατών-μελών συγκεντρώθηκαν και ασχολήθηκαν με θέματα που θεωρούντο ομοίου ενδιαφέροντος για τους πολίτες σε όλη την Ευρώπη. Το γεγονός ότι αυτές οι πολλαπλές, οριζόντιες ροές έπρεπε να περάσουν διά των φίλτρων της μετάφρασης δεν απομειώνει την ουσιαστική σημασία τους».

σελ. 9-10), αυτό είναι ακριβώς που διαφοροποιεί τη «συνταγματική στιγμή» της ΕΕ από ανάλογες τάσεις στο παρελθόν της παγκόσμιας πολιτικής ιστορίας, όπως λ.χ. τη διαμόρφωση του συνταγματικού καθεστώτος των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα ή τη «συνταγματική πολιτική» του Καναδά, που για τον Fossum (2002) προσομοιάζει περισσότερο στην ευρωπαϊκή περίπτωση, ότι δηλαδή ενώ η πίεση για τις μεγάλες αλλαγές στο συνταγματικό καθεστώς του Καναδά το 1982 προήλθε από τα κάτω, από την κοινωνία των πολιτών και ανάλογα κοινωνικά κινήματα, όλες οι σημαντικές συνταγματικού τύπου αλλαγές – συμπεριλαμβανόμενης της ΣΣ – για την ΕΕ προέκυψαν *εκ των άνω*, ως προϊόν «ελιτιστικής πολιτικής», ήτοι της πολιτικής της κυρίαρχης ελίτ των κυβερνητικών, διοικητικών, και νομικών επαγγελματιών.

Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του «συνταγματισμού» μπορεί να εκληφθεί με διαφορετικούς τρόπους,³⁷⁸ αλλά στην ΕΕ, ως πολυεπίπεδη τάξη, αποτελεί τη σύνθεση του συνταγματικού πολιτισμού των διακριτών πολιτικών οντοτήτων που τη συνιστούν (βλ. και Fossum και Menéndez, 2005, σελ. 9), προκρίνοντας αυτό που ο Weiler (2001a, b, 2002 στο Fossum, 2003b, σελ. 1) χαρακτηρίζει ως τη νομιμοποιητική αρχή της συνταγματικής τάξης, ήτοι τη «συνταγματική ανεκτικότητα» καθώς και την αμοιβαία αλληλοδιείσδυση του ευρωπαϊκού και των εθνικών νομικών πλαισίων. Το θεμελιώδες σύνολο κανόνων που συνθέτουν την «πολιτεία» της ΕΕ εντοπίζεται στις Συνθήκες,³⁷⁹ οι οποίες αξιώνουν την κοινωνική νομιμοποίηση της πολυεπίπεδης συνταγματικής της τάξης στη συνείδηση του επίδοξου διεθνικού της δήμου, ελέγχοντας τη δημόσια εξουσία και προστατεύοντας την ελευθερία πολιτών. Ο ευρωπαϊκός «συνταγματικός πυρήνας» δε συνοψίζεται, για τον Menéndez (2008, σελ. 22), στις οικονομικές

³⁷⁸ Πρώτον, ως φορείς της γενικής πολιτικής βούλησης, τα Συντάγματα προσδίδουν συγκεκριμένη νομική μορφή και αξία στις βασικές αρχές που θεμελιώνουν τη δημοκρατία ως μορφή πολιτεύματος, ήτοι εξασφαλίζουν τη δημόσια και ιδιωτική αυτονομία, και με αυτό τον τρόπο, συστήνουν τη δημοκρατική λήψη αποφάσεων σε κυριολεκτικούς όρους (Menéndez, 2008, σελ. 10). Δεύτερον, τα Συντάγματα περιέχουν τις κύριες αποφάσεις σε ό,τι αφορά τη θεσμική δομή, την κατάρτιση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων και τις κοινωνικο-οικονομικές επιλογές κάθε πολιτικής κοινότητας που τη διαφοροποιούν από όλες τις άλλες (ibid). Ταυτόχρονα, τα δημοκρατικά Συντάγματα δεν αποσκοπούν να καταστούν υποκατάστατα αλλά διευκολυντές της πολιτικής λήψης αποφάσεων. Πράγματι, η «δημοκρατική αξιοπρέπεια» του Συντάγματος αξιώνει ο θεμελιώδης νόμος να καταστεί το πλαίσιο της πολιτικής ζωής της κοινότητας και όχι υποκατάστατο της πολιτικής (ibid).

³⁷⁹ Πράγματι, όπως σημειώνει ο Brunkhorst (2003, σελ. 1), από τη δεκαετία του 1960 και έντευν, οι νομικοί και οι δικαστές των ανώτερων ευρωπαϊκών και εθνικών δικαστηρίων αναφέρονται στις Συνθήκες σαν να πρόκειται για το ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Περαιτέρω, οι ίδιες οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες φαίνεται να περιλαμβάνουν όλα τα ουσιαστικά στοιχεία ενός Συντάγματος: α) βασικά δικαιώματα – συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών δικαιωμάτων (άρθρο 13, 141 ΣΕΚ) και μιας ποικιλίας κοινωνικών δικαιωμάτων (Bogdandy, 1999, σελ. 26), β) ένα οργανωσιακό (ή διαδικαστικό) μέρος (Organisationsrecht): διαδικαστικές νόρμες, νόρμες που αντιμετωπίζουν το ζήτημα της τάξης μεταξύ των θεσμών, τις αρμοδιότητες κτλ. και γ) μία ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ της πρωτογενούς και της δευτερογενούς νομοθεσίας, που ρυθμίζεται από τους κανόνες της πρωτογενούς (ibid).

ελευθερίες (όπως αναφέρονται στους τίτλους 1 και 3 της ΣΕΚ) και στην αρχή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (όπως αναπτύσσονται στη νομολογία του ΔΕΚ).³⁸⁰

Για τον Fossum (2003b, σελ. i), η Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης που προηγήθηκε της σύνταξης της Συνθήκης έλαβε μια σειρά αποφάσεων που έμοιαζε να αποδυναμώνει το δόγμα των πολλαπλών συνταγματικών δήμων, προχωρώντας εγγύτερα σε ένα άλλο δόγμα, αυτό του «συνταγματικού πατριωτισμού». Ο συνταγματικός πατριωτισμός φέρνει στην επιφάνεια μια *μετα-εθνική* και βασισμένη στα δικαιώματα μορφή πίστης, μια αίσθηση αφοσίωσης, η οποία δεν πηγάζει από πρότερες πολιτικές αξίες και δεσμούς που διέπουν μια συγκεκριμένη κουλτούρα, παράδοση ή τρόπο ζωής, αλλά από ένα σύνολο αρχών και αξιών οικουμενικών ως προς τον προσανατολισμό τους (ibid, σελ. 8). Στον αντίποδα, η βαθιά ποικιλομορφία – που φαίνεται ότι υπερίσχυσε τελικά με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας – αναφέρεται σε μια κατάσταση όπου «ένα πλήθος τρόπων του ανήκειν ... αναγνωρίζονται και γίνονται αποδεκτοί...» (Taylor, 1993, σελ. 183 στο Fossum, 2003b, σελ. 3) στο πλαίσιο του ίδιου κράτους ή πολιτείας. Η αποδοχή αυτή συνεπάγεται ότι ειδικά πολιτικά και νομικά μέτρα έχουν επινοηθεί προκειμένου να την διασφαλίσουν και να την προωθήσουν περαιτέρω. Η φιλοσοφική βάση της βαθιάς ποικιλομορφίας είναι ο κοινοτισμός. Η θέση αυτή υπογραμμίζει με τη σειρά της, όπως αναφέρει ο Fossum (2003b, σελ. 3), ότι τα δικαιώματα και οι συνταγματικές διευθετήσεις είναι ανεπαρκή ως μέσα προαγωγής μιας αίσθησης κοινότητας και ανήκειν. Ο Νόμος και τα δικαιώματα πηγάζουν πάντα από ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό περιβάλλον που παράσχει στους ανθρώπους βαθιά ριζωμένα πρότυπα για το ποιοι είναι και για το τι είναι αξιόλογο και ορθό (ibid).³⁸¹

Σε ό,τι αφορά την ΕΕ, όπως τεκμηριώθηκε από την Συνθήκη της Λισσαβώνας, η ύπαρξη διαφορετικών συλλογικών στόχων όχι μόνο αναγνωρίζεται και είναι αποδεκτό γεγονός, αλλά διευθετείται μέσω της διαφοροποιημένης ιθαγένειας, άλλα και με άλλα μέσα, διά των οποίων οι συλλογικότητες επιδιώκουν να διατηρήσουν την αίσθηση της διαφορετικότητάς τους: Η βαθιά ποικιλομορφία της Κοινότητας υποθέτει ότι η αίσθηση του ανήκειν μιας ομάδας στην μεγαλύτερη

³⁸⁰ Σημειώνεται ότι η ανάπτυξη της έννοιας των «κοινών συνταγματικών παραδόσεων» των κρατών-μελών, οι οποίες προάγουν ένα κοινό σύνολο αξιών, θεμελιώθηκε από τη νομολογία του ΔΕΚ σε αναφορά κυρίως με τα θεμελιώδη δικαιώματα που προασπίζει το κοινοτικό δίκαιο (Menéndez, 2008, σελ. 3).

³⁸¹ Για τα τυπικά επιχειρήματα του κοινοτισμού βλ. C. Taylor (1989), *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, Mass: Harvard University Press' Idem (1994), "The Politics of Recognition" στο C. Taylor και A. Gutmann (eds.), *Multiculturalism*, Princeton, N. J.: Princeton University Press' Idem (1995a), *Philosophical Arguments*, Cambridge, Mass: Harvard University Press και idem (1995b), *Identitet, frihet och gemenskap: Politisk-filosofiska texter i urval av Harald Grimen*, Göteborg: Daidalos, όπως αναφέρονται στο Fossum, 2003b, σελ. 3.

οντότητα περνά από μια αντίστοιχη αίσθηση συνανήκειν σε μια άλλη μικρότερη και περισσότερο ολοκληρωμένη κοινότητα (ibid, σελ. 4). Σε μια ΕΕ βαθιάς ποικιλομορφίας, επιπρόσθετα, κάθε εθνική κοινότητα θα θεωρείται ο τόπος των πρωταρχικών, άρα και ισχυρότερων δεσμών. Η υπόθεση αυτή ανταποκρίνεται σε πολλές πτυχές της ΕΕ, όπως η ιδέα ότι τα κράτη-μέλη είναι οι κύριοι των Συνθηκών, στις απαιτήσεις της ομοφωνίας, στην διάκριση των εξουσιών, αλλά και στις διατάξεις για την ευρωπαϊκή ιθαγένεια – για την απόκτηση της οποίας τίθεται ως προϋπόθεση η εθνική ιθαγένεια (ibid, σελ. 6, 21), και άρα υπόκειται στους εθνικούς κανόνες ενσωμάτωσης. Το υπερεθνικό επίπεδο στοχεύει στην εκπλήρωση ενός συγκεκριμένου συνόλου έργων, αρμοδιότητα που του εκχωρούν οι οντότητες του χαμηλότερου επιπέδου (ibid, σελ. 6). Ένα άλλο κριτήριο που, μεταξύ άλλων, τεκμηριώνει τη θέση της ΕΕ ως μιας κοινότητας βαθιάς ποικιλομορφίας, είναι το γεγονός ότι κάθε κράτος-μέλος διαθέτει το δικαίωμα της αρνησικυρίας επί της αναθεώρησης των Συνθηκών (ibid). Προκειμένου να προστατευτεί η διαφοροποίηση που βασίζεται στην εθνικότητα, κανένα μέρος του δικτύου που συνιστά η ΕΕ δεν είναι απροστάτευτο έναντι των πλειοψηφικών αποφάσεων. Η πρόβλεψη αυτή θεωρήθηκε απαραίτητη ώστε να διασφαλιστεί ότι τόσο σε νομικούς όσο και σε συμβολικούς όρους τα κράτη είναι τελικά οι κύριοι των Συνθηκών (ibid, σελ. 7). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί εδώ ότι η υπεροχή των κρατών-μελών ως «Κυρίων των Συνθηκών» «επαναθεσμοθετήθηκε με την αποτυχία της Συνταγματικής Συνθήκης και την υπαναχώρηση στην πιο περαδοσιακή σφαίρα του διακυβερνητισμού κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της Συνθήκης της Λισσαβόνας» (Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 33). Εξάλλου, γράφει ο Kraus (2008, σελ. 21), «από τη στιγμή που το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέδωσε την απόφασή του για το Μάαστριχτ τον Οκτώβριο του 1993, η θέση ότι δεν υφίσταται ένας ευρωπαϊκός δήμος κατέστη ένα συνεχώς επαναλαμβανόμενο θέμα στις συζητήσεις για το πολιτικό μέλλον της Ευρώπης. [...] [Μ]ε την απόφασή του αυτή, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο υιοθέτησε ότι η μη ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού λαού θέτει σαφή όρια στα θεμέλια της πολιτικής νομιμοποίησης που η ευρωπαϊκή πολιτεία μπορεί να ισχυριστεί ότι διαθέτει από μόνη της, ενώ τα κράτη-μέλη διατήρησαν τον κρίσιμο ρόλο της στη νομιμοποίηση της ΕΕ». Επιπλέον, κατά μία άποψη, μια ΕΕ βαθιάς ποικιλομορφίας δεν θα απαιτούσε ένα εξ'ολοκλήρου αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό σύστημα βασισμένο στην διακυβέρνηση από την πλειοψηφία – κάτι τέτοιο θα κατέληγε σε έθνος-κράτος. Αντ'αυτού, για τον Fossum (2003β, σελ. 6-7), η ποικιλομορφία θα μπορούσε να υποστηριχθεί από ένα σύστημα

«ελεγκτικής δημοκρατίας» (*audit democracy*), η οποία βασίζεται στην αρχή της λογοδοσίας και συμπληρώνεται από την αντιπροσώπευση.³⁸²

Για τον Kraus (2008, σελ. 8), η διαδικασία συνταγματοποίησης και εν γένει η προοπτική της απαιτεί περισσότερο από ποτέ σχολαστική ενασχόληση σχετικά με το πώς το θεσμικό πλαίσιο της Ευρώπης συνδέεται με την ταυτότητα των πολιτικών υπηκόων/υποκειμένων της ΕΕ. Όπως έχει προαναφερθεί, η «Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι έχει ενεργά εμπλακεί στην ‘πολιτική της ταυτότητας’ πολύ πριν η τελευταία καταστεί αντικείμενο καίριου ενδιαφέροντος για τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες» (ibid, σελ. 43). Η έννοια για τους ευρωπαϊκούς θεσμούς ήρθε στο προσκήνιο από τις αρχές 1970, το Δεκέμβριο 1973 στη Σύνοδο της ΕΚ που διεξήχθη στην Κοπενχάγη, όπου υιοθετήθηκε η Δήλωση για την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. «Η δήλωση απαριθμούσε τις αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το κράτος δικαίου, την κοινωνική δικαιοσύνη και το σεβασμό για τα ανθρώπινα δικαιώματα ως τους κύριους πυλώνες της ευρωπαϊκής ταυτότητας’ επιπρόσθετα, επεσήμανε την βούληση των – τότε, εννέα – κρατών μελών να διατηρήσουν την πλούσια ποικιλότητα των εθνικών τους κουλτούρων. Ταυτόχρονα, η ευρωπαϊκή ταυτότητα γίνονταν αντιληπτή ως κάτι δυναμικό, και ως αφετηρία και ως προϊόν μιας ανοιχτής πολιτικής διαδικασίας» (ibid). Τα κυριότερα συστατικά του θεωρητικού λόγου για την «επίσημη» ταυτότητα της Ευρώπης παρέμειναν αναπάντεχα σταθερά από τότε. «Από την μια πλευρά, το πλαίσιο για την ενότητα σκιαγραφείται μέσω ενός κοινού συνόλου πολιτικών αξιών. Από την άλλη πλευρά, το κεντρικό κανονιστικό καθεστώς στη διαδικασία της ενοποίησης αποδίδεται στην πολιτιστική ετερογένεια» (ibid, σελ. 44). Στη Δήλωση της Χίλιετίας που υιοθετήθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι το Δεκέμβριο του 1999, 25 και πλέον χρόνια μετά την Κοπενχάγη, σημειώνονται, όπως αναφέρει ο Kraus (2008, σελ. 44), τα εξής:

Η Ευρωπαϊκή Ένωση βασίζεται στη δημοκρατία και το κράτος δικαίου. Οι πολίτες της Ένωσης συνδέονται μεταξύ τους μέσω κοινών αξιών όπως η ελευθερία, η ανεκτικότητα, η ισότητα, η αλληλεγγύη και η πολιτιστική ποικιλομορφία. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ένα μοναδικό εγχείρημα, χωρίς τέτοιο προηγούμενο μοντέλο μέσα στην ιστορία. Μόνο μαζί,

³⁸² Η λογοδοσία αυτή διασφαλίζεται, μεταξύ άλλων, από την εκχώρηση αρμοδιοτήτων από τα κράτη-μέλη στην Ένωση, όπως ορίζεται από τις Συνθήκες, μέσω της προσδιορισμένης χρηματοδότησης από τα κράτη και την επισταμένη παρακολούθηση της χρησιμοποίησής της, καθώς και από τον δημοκρατικό ελεγκτικό ρόλο που επωμίζονται σώματα όπως το Ευρωκοινοβούλιο – το οποίο πράγματι προσομοιάζει περισσότερο σε ελεγκτή της δημοκρατικότητας των δρωμένων παρά σε πλήρως αντιπροσωπευτική συνέλευση (Fossum, 2003b, σελ. 17). Βλ. περαιτέρω για την “audit democracy” στους Eriksen και Fossum, 2001.

μέσω της Ένωσης, μπορούμε εμείς και οι χώρες μας να ανταποκριθούμε στις προκλήσεις του αύριο.³⁸³

Από την Κοπενχάγη ως το Ελσίνκι, η επίσημη προσέγγιση της Κοινότητας στο ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας παρέμεινε πολύ προσεκτική. Εντωμεταξύ, ο σεβασμός και η προστασία της πολυπολιτισμικότητας φαίνεται να εξελίσσεται σχεδόν σε τελετουργία. Γράφει ο Kraus (2008, σελ. 44):

Προφανώς, η κουλτούρα είναι ένα εξαιρετικά ευαίσθητο ζήτημα για την ευρωπαϊκή πολιτική. Εξακολουθεί να συγκροτεί αρμοδιότητα που ασκείται από τα κράτη μέλη, που ενθέρμως επιθυμούν να φροντίζουν τα ίδια τις 'υποθέσεις που αφορούν την ταυτότητα'. Σε κάθε περίπτωση, από το 1973 και εφεξής, η πολιτιστική διάσταση έχει αποκτήσει έναν ολοένα και πιο προεξέχοντα ρόλο στις θεσμικές απόπειρες προσδιορισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως γρήγορα αποκαλύπτει μια ματιά στις συνθήκες, στις δηλώσεις και σε συναφή έγγραφα.

Έτσι, στη συνέχεια, στο προίμιο της Συνθήκης του Μάαστριχτ, τα κράτη μέλη εξέφρασαν την επιθυμία τους να «εμβαθύνουν την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών τους ενώ θα σέβονται την ιστορία τους, την κουλτούρα τους και τις παραδόσεις τους»³⁸⁴ (ibid, σελ. 44-45). Επιπλέον, οι συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ (1997) περιέλαβαν μια τροποποίηση της Συνθήκης Ίδρυσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων που υπογράφηκε στη Ρώμη το 1957. Η τροποποιημένη εκδοχή της Συνθήκης της Ρώμης περιέχει ένα ιδιαίτερο τίτλο για την κουλτούρα, η οποία ενσωματώθηκε αργότερα και στο σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης.³⁸⁵ Όπως αναφέρουν οι αντίστοιχες παράγραφοι (ibid, σελ. 45):

1. Η Ένωση οφείλει να συμβάλλει στην άνθηση των κουλτούρων των Κρατών Μελών, ενώ θα σέβεται την εθνική και την περιφερειακή τους ποικιλομορφία και συγχρόνως θα φέρνει στον προσκήνιο την κοινή πολιτιστική κληρονομιά.

³⁸³ Helsinki European Council, Millennium Declaration, Bulletin EU 12-1999, Annexes to the Presidency conclusions (2/7), Annex I (<http://europa.eu.int/abc/doc/off/bull/en/9912/p000030.htm>) (Kraus, 2008, σελ. 44).

³⁸⁴ Treaty on European Union (signed in Maastricht on 7 February 1992), consolidated version incorporating the changes made by the Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, signed at Amsterdam on 2 October 1997 (European Union 1999, σελ. 11-68, όπως αναφέρεται στο Kraus, 2008, σελ. 45).

³⁸⁵ Βλ. Part III of the Treaty Establishing a Constitution of Europe (The Policies and Functioning of the Union), Title III, Ch. V, Section 3, Culture, Article III-280 (*Official Journal of the European Union*, C 310, Vol. 47, 16 Dec. 2004, σελ. 125-6), όπως αναφέρεται στο Kraus, όπ. π.

2. Η δράση της Ένωσης οφείλει να στοχεύει στη ενθάρρυνση της συνεργασίας μεταξύ των Κρατών Μελών και, εάν κρίνεται απαραίτητο, να στηρίζει και να συμπληρώνει τις δράσεις τους στις ακόλουθες περιοχές:

α) βελτίωση της γνώσης και διάχυση πληροφόρησης για τον πολιτισμό και την ιστορία των ευρωπαϊκών λαών·

β) διατήρηση και διαφύλαξη της πολιτικής κληρονομιάς ευρωπαϊκής σημασίας·

γ) μη εμπορικές πολιτιστικές ανταλλαγές·

δ) καλλιτεχνική και λογοτεχνική δημιουργία, συμπεριλαμβανομένου και του οπτικοακουστικού τομέα [...]

4. Η Ένωση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις πολιτιστικές πτυχές κατά την εκτύλιξη της δράσης της σε όλες διατάξεις αυτού Συντάγματος, ειδικότερα προκειμένου να σέβεται και να προωθεί την ποικιλομορφία των κουλτούρων της.

Στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που ενσωματώθηκε στη ΣΣ αποδόθηκε ισότιμο καθεστώς στους στόχους εγκαθίδρυσης «μιας ολοένα και στενότερης ένωσης» βασισμένης σε κοινές αξίες αλλά και στη διαφύλαξη της ποικιλομορφίας των πολιτισμών – μια ποικιλομορφία που γίνεται αντιληπτή ουσιαστικά ως ποικιλομορφία των πολιτισμών των κρατών-μελών (ibid, σελ. 46). Πέρα από το ζήτημα της «φύσης» των αξιών που τίθενται στη βάση της ευρωπαϊκής συγκρότησης, πέρα από τις αναγνώσεις, δηλαδή, της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ιστορίας, ένα από τα κύρια πεδία αντιπαράθεσης που διατρέχουν το σύνολο της συζήτησης για τη συνταγματοποίηση της ΕΕ είναι αυτό που αφορά και πάλι στην έννοια του πλουραλισμού (Σιγανού, 2007, σελ. 52). Η αξία του πλουραλισμού, στις διάφορες εκφάνσεις του, θα αναγνωριστεί σε διάφορα σημεία και του προτεινόμενου Συντάγματος – άμεση αναφορά στην προσδιοριστική ρήση της ΕΕ υπάρχει ήδη από το προοίμιο που επικαλείται μια Ευρώπη «ενωμένη στην ετερότητα» (Kraus, 2008, σελ. 46).³⁸⁶ Αντίστοιχα, το άρθρο δύο που αφορά στις αξίες, στην τελική του μορφή προβλέπει ότι: «*Η Ένωση βασίζεται στις αξίες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη, σε μια κοινωνία πλουραλισμού, ανοχής, δικαιοσύνης, αλληλεγγύης και απαγόρευσης των διακρίσεων*»³⁸⁷ (Σιγανού, 2007, σελ. 53). Η ΣΣ προσδιόρισε τελικά την ευρωπαϊκή ταυτότητα σε δύο άξονες: Από τη μία

³⁸⁶ Official Journal of the European Union, C 310, Vol. 47, 16 Dec. 2004, σελ. 3, όπως αναφέρεται στο Kraus, A Union of Diversity, σελ. 46. Το άρθρο I-3 της ΣΣ απαριθμεί τους στόχους της Ένωσης, ενώ στην υποκατηγορία 3 του εν λόγω άρθρου, δύο παράγραφοι μπορούν να θεωρηθούν ως ιδιαίτερη αναφορά στο τι σημαίνει «ενωμένη στην ετερότητα» (Kraus, 2008, σελ. 46-7): «Η Ένωση οφείλει να προωθεί την οικονομική, την κοινωνική και την εδαφική συνοχή, και την αλληλεγγύη μεταξύ των Κρατών Μελών της. Οφείλει να σέβεται την πλούσια πολιτιστική και γλωσσική της ποικιλομορφία, και να διασφαλίζει ότι η πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης διασφαλίζεται και ενδυναμώνεται» (Official Journal of the European Union, C 310, Vol. 47, 16 Dec. 2004, σελ. 11-12).

³⁸⁷ Βλ. Treaty establishing a Constitution for Europe, όπ. π.

πλευρά, ένα σύνολο κοινών πολιτικών αξιών οριοθετεί το κανονιστικό πλαίσιο της ενότητας από την άλλη πλευρά, προσέδωσε στην πολιτιστική ποικιλομορφία έναν καίριο ρόλο, επισημαίνοντας σε πολλές παραγράφους το υψηλό κανονιστικό καθεστώς που ενέχει για την κατασκευή της ευρωπαϊκής πολιτειότητας (Kraus, 2008, σελ. 8). Όπως καταδεικνύουν τα παραπάνω και συμπεραίνει ο Kraus (2008, σελ. 8):

Τόσο για την ταυτότητα της Ευρώπης ως πολιτικής κοινότητας όσο και για την ταυτότητα της ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών, η πολιτιστική ποικιλομορφία φέρει κρίσιμη σημασία. Η Ευρώπη είναι ένα μωσαϊκό που συντίθεται από διαφορετικά εθνοτικά, περιφερειακά ή εθνικά πρότυπα ταυτοποίησης, πολυσχιδείς ιστορικές παραδόσεις και ένα ποικιλόχρωμο σύνολο γλωσσών και πολιτιστικών προτύπων. Αυτά δεν θα πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως στατικοί 'πρωταρχικοί' δεσμοί. Το μωσαϊκό εκφράζει περισσότερο ένα πλήθος ερμηνευτικών πλαισίων που διαμορφώνουν ιδιαίτερες πολιτικές κουλτούρες. Αυτό το πλήθος κουλτούρων δεν τελεί σε σχέσεις έντασης με τις δημοκρατικές νόρμες· αντιπροσωπεύει ένα ρεπερτόριο ισότιμα νομιμοποιημένων τρόπων σύνδεσης γενικών πολιτικών αρχών με συγκεκριμένες κοσμοαντιλήψεις. Συνεπώς, ο θεωρητικός συνταγματικός λόγος – συνολικά οι Συνθήκες και τα κείμενα που θέτουν τις κανονιστικές κατευθυντήριες γραμμές της ενοποίησης – για την Ευρώπη καθιερώνει μια στενή σύνδεση μεταξύ της επιβεβαίωσης των κοινών δημόσιων δεσμών και την προστασία της ποικιλομορφίας.

Περαιτέρω, σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 9), «[σ]ε σημαντικό βαθμό, η ιστορική κληρονομιά της οικοδόμησης κρατών συνεχίζει να διαποτίζει το συμβατικό ευρωπαϊκό συνταγματισμό μέχρι τις μέρες μας. Υπό την αντίστοιχη προοπτική, προβάλλεται συχνά το επιχείρημα ότι η παντελής απουσία ισχυρών δεσμών ταυτότητας, ενός αισθήματος «λαϊκής υπόστασης» (peoplehood) σε ευρωπαϊκό επίπεδο, παρεμποδίζει σημαντικά τις πιθανότητες θέσπισης για την ΕΕ ενός ενδεδειγμένου συνταγματικού πλαισίου». Για τον Kraus, το ζήτημα του πώς θα οικοδομηθεί η πολιτική ενότητα – είτε σε αναφορά με μια ολοκληρωμένη δημοκρατική συλλογικότητα είτε σε αναφορά με μια κοινή δημόσια σφαίρα – υπό συνθήκες συνταγματικά κατοχυρωμένου σεβασμού της ποικιλομορφίας συνιστά μία από τις κυριότερες προκλήσεις για την οικοδόμηση της Ευρώπης των πολιτών (ibid). Η εμπειρία μετά το Μάαστριχτ έχει καταδείξει ότι η πολιτική κοινότητα των Ευρωπαίων που παραμένουν «ενωμένοι στην ετερότητα» δεν θα προκύψει ως απλό υποπροϊόν της συνταγματοποίησης ή ούτε μονομερώς ως μια εκ των άνω διαδικασία: «Κατόπιν μιας παρατεταμένης περιόδου εθνικιστικής διαμάχης, κατά τη διάρκεια της οποίας τα αντιμαχόμενα μέρη άρθρωναν τυπικά τους πολιτικούς τους στόχους στο όνομα αμοιβαία αποκλειόμενων πολιτιστικών ταυτοτήτων, το σχέδιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης έμελλε

να συνεπιφέρει μια εντελώς νέα προσέγγιση ως προς την επιδίωξη της πολιτικής ενότητας, μια προσέγγιση που θα απομακρυνόταν από κάθε απόπειρα δημιουργίας ενός πολιτιστικά ομοιογενούς χώρου, όπως ήταν το χαρακτηριστικό της ιστορίας της δημιουργίας κράτους και οικοδόμησης έθνους στην Ευρώπη» (ibid).

Αναδρομικά ορώμενη, η διαδικασία της Συνέλευσης ήταν περισσότερο δημοκρατική από κάθε αντίστοιχη διαδικασία στο παρελθόν (Στεφάνου και Καταπόδης, 2008, σελ. 27-8). Οι θέσεις της, «όπως αποτυπώθηκαν στη Συνταγματική Συνθήκη, σε μεγάλο βαθμό μετεφέρθηκαν στη Συνθήκη της Λισσαβώνας, χάρη στις επίμονες προσπάθειες της Γερμανικής προεδρίας που προηγήθηκε στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2007» (ibid, σελ. 28). Ωστόσο, η μη συμπερίληψη τελικά του Χάρτη όπως επίσης της αρχής της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ, καθώς και της ταξινόμησης των πηγών του σύμφωνα με το κρατικό πρότυπο εντάσσεται στη λογική της απάλειψης των πολιτειακών συμβόλων (ibid, σελ. 12). Όπως αναφέρουν οι Στεφάνου και Καταπόδης (2008, σελ. 17), «ο λόγος της μη συμπερίληψης της αρχής της υπεροχής στη νέα Συνθήκη ήταν η αποφυγή ενός ισχυρού συμβόλου του πολιτειακού/ομοσπονδιακού χαρακτήρα της δικαιοταξίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Από την άλλη πλευρά, συνεχίζουν, «η απάλειψη της αρχής της υπεροχής συνδυάστηκε με τη διατήρηση της αναδιατυπωμένης στη Συνταγματική Συνθήκη υποχρέωσης σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών» (ibid). Επιπλέον, παρότι η αρχή της υπεροχής θα υπόκειται στο εξής σε δικαστικό έλεγχο – ενώ μέχρι σήμερα αυγκαταλεγόταν στις εξαιρούμενες από παρόμοιο έλεγχο διατάξεις – η Συνθήκη της Λισσαβώνας ενδέχεται να έχει προσδώσει στην παραπάνω αρχή μεγαλύτερη εμβέλεια από ό,τι η Συνταγματική Συνθήκη (ibid, σελ. 28). Επιπρόσθετα, γράφουν οι Στεφάνου και Καταπόδης (2008, σελ. 18):

Πρέπει σχετικά ν' αναφερθεί ότι το Γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο είχε υπαινιχθεί στην απόφασή του της 19.11.2004 ότι η αρχή της υπεροχής θα μπορούσε να καμφθεί αν αυτό επέβαλε η υποχρέωση σεβασμού των εθνικών ταυτοτήτων.³⁸⁸ Η απάλειψη της πρώτης σε συνδυασμό με τη διατήρηση της δεύτερης [...] παρέχει ισχυρά ερείσματα για την αμφισβήτηση διατάξεων του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τα κράτη μέλη. Αν και το ΔΕΚ θα είναι αρμόδιο για να εξεύρει την ισορροπία μεταξύ των δύο αρχών, είναι βέβαιο ότι η σχέση της έννομης τάξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εθνικών εννόμων τάξεων μεταβάλλεται. Στη θέση της ομοσπονδιακής λογικής της υποταγής (subordination)

³⁸⁸ Βλ. επίσης σε προγενέστερο στάδιο το σκεπτικό με το οποίο «αντιμετωπίστηκε ευθέως από το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο με την απόφασή του της 9.4.92», «το ζήτημα της συνταγματικότητας των μεταβιβάσεων αρμοδιοτήτων» κατά τη συνταγματική αναθεώρηση στη Γαλλία που έλαβε χώρα προκειμένου να καταστεί δυνατή η έγκριση της Συνθ. ΕΕ στο Στεφάνου, 1996, σελ. 33-37. Για τις απόψεις που διατυπώθηκαν κατά την αντίστοιχη συνταγματική αναθεώρηση στη Γερμανία, βλ. ibid, σελ. 31-33.

των εθνικών εννόμων τάξεων σε αυτήν της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εισάγεται η συνομοσπονδιακή λογική ή, με όρους ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, η αρχή της υπεροχής και η αρχή του σεβασμού των εθνικών ταυτοτήτων ανάγονται σε κανόνες συγκρούσεων. Συμπερασματικά, η εφαρμογή της αρχής της υπεροχής μπορεί να κάμπτεται προκειμένου να διασφαλίζεται ο σεβασμός των εθνικών ταυτοτήτων. Η εξέλιξη αυτή ήταν βέβαια αναμενόμενη από τη στιγμή που το πεδίο δράσης της Ένωσης διευρύνθηκε δραστικά με τις αλληπάλλληλες αναθεωρήσεις, σε σημείο που να αγγίζει εξόχως πολιτικά θέματα, όπως αυτά που συνδέονται με την οικοδόμηση του Χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης.

Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, όπως μας πληροφορεί η Chatzistavrou (2011, σελ. 358), ζητείται από τα κράτη-μέλη να επιδεικνύουν αμοιβαία εμπιστοσύνη στη σχέση τους με την ΕΕ, ενώ παράλληλα «τα εθνικά Συνταγματικά Δικαστήρια είναι προσηλωμένα στη διασφάλιση της συνταγματικής ακεραιότητας της χώρας τους».³⁸⁹ «Από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισσαβώνας, έχει παρατηρηθεί μια ολοένα και αυξανόμενη ένταση μεταξύ της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού των εσωτερικών πολιτικών και τη στάση καχυποψίας κάποιων Συνταγματικών Δικαστηρίων. Η ένταση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί από το φόβο των Κρατών Μελών να απωλέσουν τον έλεγχο της συνταγματικής τους ατζέντας. Σε αυτό το πλαίσιο, τα Συνταγματικά Δικαστήρια επωμίζονται έναν πιο ενεργό ρόλο ως προς τον προσδιορισμό των συνόρων μεταξύ της εθνικής συνταγματικής τάξης και της ευρωπαϊκής νομικής τάξης» (ibid). «Καθώς τα Συνταγματικά Δικαστήρια κατέχουν την αποκλειστική αρμοδιότητα εξέτασης της συμβατότητας της νομοθεσίας της ΕΕ με το εθνικό σύνταγμα, αναπτύσσουν μία εξειδίκευση στη συνταγματικότητα της νομοθεσίας της ΕΕ. Πραγματικά, αυτή η τάση επιτείνεται με τη συμπερίληψη της ρήτρας για την εθνική συνταγματική ταυτότητα στη Συνθήκη (άρθρο 4.2 ΣΛ)»,

³⁸⁹ Όπως αναφέρει η Chatzistavrou (2011, σελ. 358), «[α]ρκετά Συνταγματικά Δικαστήρια – Ισπανικό, Γερμανικό, Τσέχικο, Λετονικό, Γαλλικό, κτλ. (Czech Constitutional Court, Judgement PLUS 29/09 of 3 November 2009; Latvian Constitutional Court, Judgement no. 2008-35-01, 7 April 2009; French Constitutional Court, decision no. 2007-560 DC, 20 December 2007) – βρέθηκαν αντιμέτωπα με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων που σχετίζονται με το ΧΑΔ στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισσαβώνας, προσπαθώντας να θέσουν όρια σε αυτή τη μεταφορά εξουσιών. Κάποια από τα νέα μέλη της ΕΕ παραμένουν αυστηρά και διατηρούν ιδιαίτερες επιφυλακτικές θέσεις λόγω ευαισθησίας σε ζητήματα κυριαρχίας. Τα πολωνικά και λετονικά δικαστήρια μπορούν να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα (Poland's Membership in the EU, Polish Constitutional Court Judgement of 11 May 2005, K 18/04; Lithuanian Constitutional Court, Case No. 17/02-24/02-06/03-22/04 of 14 March 2006). Περαιτέρω, ο συζητούμενος με ένταση Νόμος για την ΕΕ του ΗΒ, εκτελεστός από τα βρετανικά Δικαστήρια, είναι ενδεικτικός της ίδιας τάσης. Περιέχει μια ρήτρα για την κυριαρχία που στοχεύει στην επανεπιβεβαίωση της υπεροχής του βρετανικού Κοινοβουλίου και μια δέσμευση δημοψηφίσματος που επιδιώκει να προσδιορίσει και να ελέγξει οποιαδήποτε επέκταση της ισχύος της ΕΕ επί οποιασδήποτε περιοχής πολιτικής ή οποιασδήποτε αλλαγής στις συνθήκες που παραδίδει εξουσίες στην ΕΕ. Επιπλέον, το ζήτημα της εξαίρεσης (opt out) το 2014 του ΗΒ από τους νόμους για την αστυνομική συνεργασία και τη δικαιοσύνη και το σχέδιο να αποδοθεί στο βρετανικό Κοινοβούλιο δικαίωμα ψήφισης υπέρ της εξαίρεσης από νέους νόμους της ΕΕ στη δικαιοσύνη και τη μετανάστευση αντανακλά μια περισσότερο νέα πρακτική επιδίωξης (άμεσου) εθνικού δημοκρατικού ελέγχου».

η οποία αναγνωρίζει επίσημα το ρόλο και τη σημασία των εθνικών συνταγμάτων (ibid, σελ. 359-360). Για την Chatzistavrou (2011, σελ. 360), «στο βαθμό που η Συνθήκη της Λισσαβώνας εστιάζει σε κρατικές δομές, υφίσταται μια μετατόπιση της έμφασης από την εθνική ταυτότητα σε αυτή της συνταγματικής ταυτότητας». Κάποια Συνταγματικά Δικαστήρια τη μεταφράζουν ως ρητό περιορισμό στην υπεροχή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας οποτεδήποτε αυτή η νομοθεσία θα επηρέαζε τα εθνικά συντάγματα. Πάντως, το γεγονός ότι η υπεροχή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας εναποτίθεται στη Δήλωση 17 που επισυνάπτεται στη Συνθήκη δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται (ibid).³⁹⁰ Πάρα ταύτα, όπως επισημαίνουν οι Στεφάνου και Καταπόδης (2008, σελ. 12), στη νέα Συνθήκη έχουν παραμείνει σημαντικοί συμβολισμοί του πολιτειακού χαρακτήρα της ΕΕ:

Πρόκειται για τις θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της συμμετοχικής δημοκρατίας (η τελευταία περιλαμβάνει το δικαίωμα της νομοθετικής πρωτοβουλίας ενός εκατομμυρίου πολιτών). Οι αρχές αυτές προστίθενται στις ήδη διακηρυγμένες ομοσπονδιακές αρχές της απονομής αρμοδιοτήτων και της επικουρικότητας. Για την τήρηση της τελευταίας θα έχουν πλέον γνώμη και τα εθνικά κοινοβούλια. Στην αναγνωρισιμότητα των Συνθηκών συμβάλλει η αποτύπωση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ σ'ένα κατάλογο, κατά το πρότυπο των ομοσπονδιακών συνταγμάτων, καθώς και η καθιέρωση της διαδικασίας της συναπόφασης ως «συνήθους νομοθετικής διαδικασίας», με διευρυμένο πεδίο εφαρμογής.

Την επαύριον των αρνητικών δημοψηφισμάτων, εκφράστηκε όμως και μία άλλη άποψη: Αναζητώντας τα προγνωστικά για την μελλοντική ανάδυση μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας, οι σπουδές για την ΕΕ κινδύνεψαν να απωλέσουν την ενόρασή τους σχετικά με τις αλλαγές που επέρχονταν στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες (Trenz, 2008, σελ. 3). Η έρευνα κατά την προηγούμενη περίοδο εστίασε στο θεσμικό και το συνταγματικό σχεδιασμό, αλλά όχι στην κοινωνική δυναμική και τους μηχανισμούς που ωθούν στην πράξη την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ή που της θέτουν εμπόδια (ibid). Η ίδια η κοινωνία εκλήφθηκε κυρίως ως πλαισιακή μεταβλητή, και όχι ως παρεμβαίνουσα σε σχέση με την ενοποίηση. Οι ευρωπαϊκές σπουδές λ.χ. δεν είχαν επιστήσει αρκετά την προσοχή στις πιθανότητες της λαϊκής αμφισβήτησης που έφεραν απροσδόκητα τη συνταγματική διαδικασία σε αδιέξοδο (ibid).³⁹¹ Οι κοινωνιολογικές μελέτες της

³⁹⁰ Όπως σημειώνει η Chatzistavrou (2011, σελ. 359), εάν η Συνθήκη θέσπισης ενός Συντάγματος για την Ευρώπη είχε επικυρωθεί, η υπεροχή της νομοθεσίας της ΕΚ θα είχε καταστεί πρόβλεψή της (Άρθρο 1-6 Συνταγματική Συνθήκη).

³⁹¹ Βλ. Hooghe και Marks, 2006, 'Europe's Blues: Theoretical Soul-Searching after the Rejection of the European Constitution', *Politics and Political Science*, Vol. 39, No 2, σελ. 247-50, οι οποίοι στη βάση της εμπειρίας των δημοψηφισμάτων, διαμόρφωσαν μια «μετα-λειτουργική» θεωρία της ενοποίησης που επανέφερε στο προσκήνιο τις κοινωνικές διεκδικήσεις, όπως αναφέρεται στο Trenz, 2008, σελ. 3.

ίδιας περιόδου επεσήμαναν λοιπόν την ανάγκη μελέτης της ΕΕ ως κοινωνικού γεγονότος – η κοινωνιολογία της ΕΕ ξεκίνησε εξάλλου από τις ανεπάρκειες εξήγησης της ενοποίησης σε αναφορά με την αποτελεσματικότητα και τη λειτουργικότητα της διακυβέρνησής της (ibid). Η κοινωνιολογική οπτική δεν θα μπορούσε να ενδιαφέρεται για την ευρωπαϊκή κοινωνία ως το *τέλος* της ολοκλήρωσης – αντ’αυτού επιδιώκει περισσότερο να κατανοήσει τον ξεχωριστό τρόπο δόμησης των κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού χώρου (Favell, 2006 στο Trenz, 2008, σελ. 3), προσδιορίζοντας τις κανονικότητες στο πώς συμπεριφέρονται οι Ευρωπαίοι και στο πώς συσχετίζονται ο ένας με τον άλλο. Περαιτέρω, σημειώνει ο Trenz (2008, σελ. 3), η κοινωνιολογική προοπτική έρχεται να εστιάσει στην κοινωνία ως *περιοριστικό παράγοντα* της ευρωπαϊκής ενοποίησης που διαμορφώνει τις παρούσες επιλογές και προτιμήσεις των εμπλεκόμενων δρώντων, αναλύοντας, παράλληλα, τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η κοινωνία μπορεί, επίσης, να καθίσταται *ενδυναμωτικός παράγοντας* της ολοκλήρωσης, υπεύθυνη για τις επιτυχανόμενες αλλαγές στα πρότυπα συμπεριφοράς και τις προσδοκίες των Ευρωπαίων.

Και ποιος είναι εν συνόλω ο ξεχωριστός τρόπος πρόσληψης της ευρωπαϊκής ενοποίησης που διακρίνει την κοινωνιολογική οπτική από την πολιτική επιστήμη και τις πιο κανονιστικές προοπτικές (ibid); Στην προσπάθεια να προσδιορίσει την νομική και την πολιτική τάξη της Ευρώπης, η κοινωνιολογία δεν περιορίζεται σε *ad hoc* εξηγήσεις των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Το ερώτημα που θέτει δεν είναι πώς εφαρμόζεται η πολιτική εξουσία, αλλά με ποιο τρόπο αυτή συγκροτείται. Αυτό συνεπάγεται μια ευρεία ενόραση σχετικά με τους πολιτικούς θεσμούς, οι οποίοι δεν αναλύονται μόνο ως τυπικά νομικά σώματα με συγκεκριμένες εντολές αλλά ως πρότυπα κοινωνικών σχέσεων (ibid, σελ. 4). Ως τέτοιοι, οι θεσμοί αντιπροσωπεύουν κοινές νόρμες και προσδοκίες, θέτοντας, έτσι, τη βάση για εμπιστοσύνη και αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνιολογική προοπτική αναδομεί τα συστήματα πεποιθήσεων που διαμορφώνουν την πρακτική νομιμοποίησης και απονομιμοποίησης ως μίας εκ των κινητήριων δυνάμεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (ibid). Υπό την επιδίωξη προσδιορισμού της κανονιστικής τάξης της Ευρώπης δεν θέτει το ερώτημα: Ποιος είναι ο κατάλληλος και νομιμοποιημένος τρόπος διαμόρφωσης της ΕΕ; Αν’αυτού ρωτά: Τι είδους νόρμες και ιδέες θεωρούνται έγκυρες και πώς λειτουργούν στο πλαίσιο της ΕΕ; Δεν θέτει μόνο το ερώτημα ποιο θα πρέπει να είναι το ιδανικό περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη αλλά πώς και υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε αυτή, ως τύπος νομικής κατηγορίας, να μετουσιωθεί σε πραγματική πρακτική (βλ. και Eder και Giesen, 2001 στο Trenz, 2008, σελ. 4). Και τελικά, σε

σχέση με τη μακροσκελή διαδικασία της ευρωπαϊκής συνταγματοποίησης, η κοινωνιολογία της ενοποίησης δεν ενδιαφέρεται για το νομικό περιεχόμενο ενός γραπτού Συντάγματος αλλά περισσότερο για το ενδεχόμενο διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας ως συστατικής ενός τύπου πολιτείας, ο οποίος τη νομιμοποιεί (Fossum και Trenz, 2006 στο Trenz, 2008, σελ. 4).

5.2.3. Ο ρόλος των ιδεών στην ΕΕ: Διάχυση νορμών στο μικρο-, μέσο- και μακρο-επίπεδο

Ως προς τον «κόσμο των ιδεών», η μεταβίβαση της κυριαρχίας ή η εξουσιοδότηση εκπροσώπησης στους υπερεθνικούς θεσμούς της ΕΕ έχει επιπρόσθετα επιχειρηθεί σε ευρεία βάση να ερμηνευτεί σε όρους μιας παγκόσμιας εκσυγχρονιστικής κουλτούρας (εμβληματικός λόγος σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση ως το γνωστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αντιπαρατίθενται οι δρώντες) που δίνει έμφαση στη λογική της ειδίκευσης και της αποδοτικότητας (Finnemore, 1996 στο Jupille και άλ., 2002, σελ. 17).³⁹² Υπό μια άλλη σκοπιά, το πεδίο της νομισματικής ένωσης έχει επίσης τραβήξει το ενδιαφέρον σχετικά με το ρόλο των ιδεών (Marcussen, 1998b· Verdun, 1996 στο Christiansen και άλ., 1999, σελ. 542) ως κοινής πίστης στη νεοφιλελεύθερη οικονομική και νομισματική πολιτική που προηγήθηκε της οικοδόμησης συναίνεσης στη λήψη των αποφάσεων. Επιπλέον, όπως αναφέρουν οι Christiansen και άλ. (1999, σελ. 542), της αναγνώρισης της σημασίας των κοινών πεποιθήσεων και αξιών σε αυτό το επίπεδο, επακολούθησε η ένταξη των επιστημονικών κοινοτήτων³⁹³ στην ερευνητική ατζέντα της θεωρίας για την ΕΕ που τεκμηρίωσε το ρόλο της τεχνικής γνώσης και της επιστημονικής εξειδικευμένης δημοσύνης για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (Joerges, 1996),³⁹⁴ υποδεικνύοντας παράλληλα και τον τρόπο με τον οποίο οι ιδέες, η γνώση και οι επιστημονικές κοινότητες μπορούν να ενσωματωθούν σε μια κονστρουκτιβιστική ανάλυση της ευρωπαϊκής πολιτικής (Radaelli, 1995).

³⁹² Βλ. επίσης για το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης ως καθεστώτος λόγου (discourse) και τα καθεστώτα λόγου ως «γνωστικούς θεσμούς» στο Hay και Rosamond, 2002, σελ. 9.

³⁹³ Η σχετική βιβλιογραφία έχει καταδείξει το ρόλο τους ως φορείς ιδεών σε σχέση κυρίως με τη συνεισφορά τους ως προς την ανάπτυξη στο προσκήνιο αλλά και την υιοθέτηση συγκεκριμένων αντιλήψεων πολιτικής και πολιτικών εις βάρος άλλων (Schout και Jordan, 2005, σελ. 208).

³⁹⁴ Μπορούμε να αναφέρουμε εδώ τις επιτροπές των εθνικών αντιπροσώπων και άλλων ειδημόνων που πλαισιώνουν την Επιτροπή (1987 Council Decision) κατά τη διάρκεια των διεργασιών που προηγείται όσο και ακολουθεί την εφαρμογή της ευρωπαϊκής πολιτικής (Checkel, 1999, σελ. 556). Εμπειρικές έρευνες έχουν καταδείξει ότι συχνότερα αυτοί οι ειδικοί - αν και ορισμένοι από τις εθνικές τους κυβερνήσεις - στρέφονται για πληροφόρηση και κυρίως προς ερμηνεία σε άλλες πηγές που θεωρούν πιο έγκριτες. Η επιστημονική τεκμηρίωση είναι αυτή που αποτελεί εν πολλοίς το πιο πειστικό και το πιο ισχυρό επιχείρημα γενικά σε ό, τι αφορά στην Επιτροπολογία (Joerges και Neyer, 1997b, σελ. 617 στο Checkel, 2009, σελ. 557).

Ποιους δρώντες όμως επιλέγουν οι αναλυτές να χρίσουν ως κυρίαρχους στην ΕΕ και ποιες αρμοδιότητες είναι πρόθυμοι να αποδώσουν στην πολιτική μεσολάβηση, ποια είναι η σχέση μεταξύ παγκοσμιοποίησης και περιφερειοποίησης και πώς σχετίζεται η ΕΕ με αυτά τα φαινόμενα; Τα σύγχρονα κράτη εμπλέκονται πλέον σε τριεπίπεδα παιγνία – την εσωτερική πολιτική, την περιφερειακή συνεργασία και την παγκόσμια δραστηριότητα. Η εν λόγω αναλυτική διάκριση καθοδηγεί το ερώτημα για την πρόσληψη της ευρωπαϊκής ενοποίησης ως μορφής αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση ή, αντίρροπα, ως παράγοντα διευκόλυνσής της. Στην πραγματικότητα, όμως, τα διαφορετικά στοιχεία της ευρωπαϊκής και οι διαφορετικοί δρώντες που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της φαίνεται να έχουν διαφοροποιημένες σχέσεις με την παγκοσμιοποίηση σε συνάρτηση κάθε φορά με τα διαφοροποιημένα συμφέροντα που εξυπηρετούν και τις κοινωνικές-πολιτικές επιρροές που δέχονται. Οι κονστρουκτιβιστικές θέσεις προχωρούν στη διερεύνηση του «πώς η γνώση για την παγκοσμιοποίηση είναι κοινωνικά κατασκευασμένη στο πλαίσιο της πολιτικής της ΕΕ, και πώς αυτό με τη σειρά του προάγει κάποιες πιθανότητες πολιτικής και υποβαθμίζει άλλες» (Rosamond, 2006, σελ. 275), καθώς και στα ιχνάρια θεωρητικών αρχών «σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι δι-υποκειμενικές κατανοήσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος επηρεάζουν τις επιλογές πολιτικής» (Rosamond, 1999 στο Rosamond, 2006, σελ. 275).

Στις προσπάθειες εξιχνίασης της συγκεκριμένης οντότητας, της Κοινότητας, και σε σύνδεση με τις βασικές θεματικές της διεθνούς θεωρίας, ο κονστρουκτιβισμός εξετάζει νέες πιθανές οντολογίες της παγκόσμιας πολιτικής, προβαίνοντας στην κριτική μελέτη των καθιερωμένων εννοιών που του επιτρέπουν να συλλάβει εναλλακτικά ακόμη και σχετικά παγιωμένες αναπαραστάσεις. Κεντρικός πυρήνας της «κονστρουκτιβιστικής αναπαράστασης» και διά της κατανόησης των φορέων ως συγκροτούμενων από τις δομικές επιταγές, είναι τελικά η δομοποιητική κατάργηση της διχοτομίας δομής-μεσολάβησης προκειμένου να επισημανθεί πώς «το παγκόσμιο δομικό περιβάλλον συντελεί στη συλλογικοποίηση μιας ταυτότητας της ΕΕ, αλλά και πώς οι δρώντες στο πλαίσιο της ΕΕ ορίζουν το παγκόσμιο δομικό περιβάλλον ώστε να δημιουργηθεί μια λογική της συνεκτικής ταυτότητας της ΕΕ» (Rosamond, 1999 στο Rosamond, 2006, σελ. 268). Πώς όμως οι ιδέες διαχέονται στην ΕΕ, τα συμφέροντα που δρουν στους κόλπους της αναδομούνται και πώς οι νόρμες που συνθέτουν τον πολιτικό πολιτισμό της διαδίδονται από τους θεσμούς της στα κράτη-μέλη της και το αντίστροφο;

Ο Checkel (1999) προέκρινε εδώ την εισαγωγή της έννοιας της κοινωνικοποίησης και της μάθησης στο θεσμικό περιβάλλον της Κοινότητας επιδιώκοντας να πάει παραπέρα από τα ρασιοναλιστικά συμπεράσματα για τα αυτογενή συμφέροντα (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 542). Με αυτή την πρόθεση, και μάλιστα επιδιώκοντας να αναδείξει την αμφίδρομη συστατική φύση του ευρωπαϊκού συνεργατικού συστήματος, ο Checkel εξετάζει τις παραλλαγές στην αλλαγή των νορμών στο εσωτερικό των κρατών υπό την επιρροή των υπερεθνικών νορμών της ΕΕ (ibid). Οι διαφοροποιήσεις, όπως υποστηρίζει, εξαρτώνται από τα εγχώριο θεσμικό περιβάλλον αλλά και την ικανότητα μάθησης των εμπλεκόμενων δρώντων. Με αυτή του την παραδοχή, προσυπογράφει τη σύνθεση του θεσμισμού της ορθολογικής επιλογής στη βάση της επικέντρωσης του στο άτομο και τη συμπεριφορά του, με τον κοινωνιολογικό θεσμισμό (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 542) και την έμφαση που αποδίδει στις ιδέες ως δομές κοινής – δυοκειμενικής – γνώσης και τις θεσμοποιημένες κοινωνικές πρακτικές ως κανόνες και νόρμες.³⁹⁵ Σε μια συναινετική πρόσληψη, η ευρωπαϊκή ενοποίηση γίνεται αντιληπτή ως πρόπλασμα στρατηγικής ανταλλαγής ανάμεσα σε αυτόνομους πολιτικούς δρώντες με προσδιορισμένα συμφέροντα σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο), ενώ σε άλλες αυστηρώς όχι – αφού αποτελεί βέβαια γεγονός ότι εάν η συμπεριφορά των δρώντων εντός των ευρωπαϊκών θεσμών επιχειρηθεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση της αυστηρά υστερόβουλης λογικής για την ικανοποίηση αυτογενών συμφερόντων, δεν υπάρχει χώρος για να κατανοήσουμε την έμφαση του κονστρουκτιβισμού (και ιδιαίτερα της συμβατικής εκδοχής του που αποδέχεται και την εμπειρική δοκιμή προς επιβεβαίωση των υποθέσεών του) στις διαδικασίες της έλλογης διαβούλευσης/πειθούς και στην προσφυή συμπεριφορά που εμφορείται από τις διαδικασίες της σύνθετης μάθησης και τη δυναμική της κοινωνικοποίησης (Risse, 2000 στο Jupille και άλ., 2002, σελ. 8). Πράγματι, στο περιβάλλον των διεθνών οργανισμών όσο και της ΕΕ, τα υποκείμενα είναι εξίσου πιθανό να καθοδηγούνται όχι μόνο από τη στρατηγική λογική, αλλά να εισέρχονται υπό μία αμιγώς διαδραστική προοπτική, όπως υποδεικνύει η πρακτική της διαβούλευσης,³⁹⁶ υπό την επιδίωξη, να πείσουν τους άλλους, όσο και να μάθουν οι ίδιοι ή να πεισθούν (Joerges και Neyer, 1997· Eriksen και Fossum, in press· Risse, 2000 στο Knill και Lenschow, 2001, σελ. 5).

³⁹⁵ Σε κάθε περίπτωση, «οι κύριοι δεσμοί που συνδέουν, ενώνουν και δεσμεύουν τα υποκείμενα στους κόλπους των κοινωνικών συλλογικοτήτων είναι οι ιδεολογικοί δεσμοί που μοιράζονται μεταξύ τους» (αναφορές των Durkheim και Weber στο Ruggie, 1998b, σελ. 861) ενώ με τη σειρά τους «κανόνες και νόρμες συνδέουν την ιδιωτική αυτονομία με την κοινωνικότητα» (Kratochwil, 1989, σελ. 70 στο Wiener, 2006, σελ. 19).

³⁹⁶ Βλ. σχετική πρόσληψη των δρώντων «οι οποίοι δεν είναι μόνο στρατηγικά αλλά και επιχειρηματολογικά άξιοι» καθώς και κοινωνικά ενσυνείδητοι στο Ruggie, 1998b, σελ. 869, 879.

Η δυναμική της κοινωνικής μάθησης προβάλλει ως πραγματικότητα και αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης των δρώντων στο περιβάλλον των νορμών και των κανόνων της κοινότητας ή ομάδας στην οποία συμμετέχουν – πρόκειται για κοινωνικοποίηση σε «δημόσια» και σε «ιδιωτικά» περιβάλλοντα (Checkel, 2001a, σελ. 3). Η ανταπόκριση στη διάχυση των κανονιστικών προτύπων, αλλά και η εσωτερικότητά τους, όπως προκύπτει από την υιοθέτηση επαναλαμβανομένων νορμών συμπεριφοράς στο πλαίσιό τους ώστε να καταστούν μέρος της συλλογικής συνείδησης, επιλαμβάνονται θεμελιακών ζητημάτων ταυτότητας και συμφερόντων των δρώντων – που δεν μπορούν επαρκώς να αναλυθούν σε όρους στρατηγικής ανταλλαγής ή στη βάση άλλων προτύπων που συντάσσονται με τις παραδοχές του μεθοδολογικού ατομικισμού (Checkel, 1999, σελ. 545). Περαιτέρω, διά της εκτενούς κοινωνικής αλληλεπίδρασης ως αμοιβαίως συστατικής διαδικασίας που ενέχει κοινωνικοποίηση και μάθηση, απορρέει για τη συμπεριφορά τόσο των δρώντων εντός των θεσμών όσο και των κρατών σε σχέση με το κοινό σύστημα, η ισχυρή πιθανότητα αυτή να καταλήγει συχνά να διέπεται από τη λογική της καταλληλότητας ως διάθεσης συμμόρφωσης στους κοινώς διαμορφωμένους θεσμούς (ibid, σελ. 547). Αυτό γίνεται εμφανές αν σκεφτούμε την άτυπη επικοινωνία των ομάδων εργασίας/επιτροπών του Συμβουλίου ή της Επιτροπής, ή τη συναινετική κουλτούρα που έχει αναπτυχθεί στους κόλπους του COREPER – του οποίου η λειτουργία βασίζεται εν πολλοίς στην καθημερινή διαπροσωπική επαφή υπό τους εδραιωμένους θεσμούς (ibid). Στη τελευταία αυτή περίπτωση, τα θεσμικώς/κοινωνικώς ωθούμενα συμφέροντα για τη ευόδωση της διαδικασίας καθιστούν ηπιότερα τα στενώς προσδιορισμένα εθνικά συμφέροντα, με την έννοια ότι τα αμβλύνουν υπό το συλλογικό έθος (Jupille και άλ., 2003, σελ. 32).³⁹⁷ Αντίστοιχα, η κοινωνικοποίηση ως παράγοντας συμμόρφωσης προκύπτει και διά των *θεσμικών ανταλλαγών* (πρβλ. θεσμική σύζευξη που προκύπτει από την αλληλεπίδραση εθνικών και ευρωπαϊκών φορέων, δικτύων πολιτικής, εθνικών αξιωματούχων που δρουν στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και γραφειοκρατικών δικτύων που συνδέουν τις Βρυξέλλες με τις εθνικές πρωτεύουσες), που αποτελούν και την πιο κρίσιμη διαδικασία ως προς την αμοιβαία διαμόρφωση των ταυτοτήτων των ευρωπαϊκών/εθνικών πολιτικών δρώντων.

³⁹⁷ Αυτό το αποτέλεσμα, για τον Risse (2010, σελ. 64), μας πάει ακόμη παραπέρα, στη διαπίστωση ότι οι ευρωπαϊκές και οι εθνικές ταυτότητες δεν είναι ξεχωριστές, αλλά εμφυτευμένες η μία στην άλλη. Το COREPER, η Μόνιμη Αντιπροσωπεία των κρατών μελών, συντίθεται από «διπρόσωπους» «εθνικούς αντιπροσώπους που προσπαθούν μαζί τόσο να εξυπηρετήσουν τα αντίστοιχα εθνικά τους συμφέροντα αλλά και να εργαστούν για την προαγωγή του κοινού ευρωπαϊκού αγαθού» (Lewis, 1998, 2005 στο Risse, όπ. π.).

Το ενδιαφέρον εδώ απομακρύνεται από το πώς οι θεσμοί δομούν το πολιτικό παιχνίδι, παρέχουν πληροφόρηση, εντείνουν την επικοινωνία ή δημιουργούν τα κίνητρα/διαμεσολαβούν (στρατηγική αλληλόδραση εντός θεσμικών περιορισμών) ώστε οι δρώντες να επιλέξουν συγκεκριμένες στρατηγικές καθώς οι εναλλακτικές τους επιλογές οριοθετούνται από τους κανόνες, για να εστιαστεί στον τρόπο με το οποίο οι θεσμοί συμβάλλουν στην ευρωπαϊκή ενοποίηση *συγκροτώντας το πολιτικό διακύβευμα* ως ανεξάρτητοι δρώντες που διά της αλληλεπίδρασης συνιστούν το υπόστρωμα για τις ανερχόμενες κοινωνικές ταυτότητες – παρέχοντας πλαίσια κατανόησης των συμφερόντων και των ταυτοτήτων των δρώντων (Checkel, 1999, σελ. 547). Σε επίπεδο θεωρίας, αναλυτικότερα, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί δεν αποτελούν εξαρτημένες/παρεμβαίνουσες μεταβλητές – ως αντικείμενο επιλογών των κυβερνήσεων που συνθέτουν την ΕΕ – αλλά ανεξάρτητες μεταβλητές με δυναμική διαμόρφωσης των προτιμήσεων των δρώντων, κατ' επέκταση βέβαια και των επακόλουθων πολιτικών αποφάσεων και των αποτελεσμάτων αυτών (ibid, σελ. 547-8).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Checkel (1999, σελ. 548· Checkel, 1998, σελ. 11) καταρχήν διαχωρίζει τη σύνθετη κοινωνική μάθηση, ως διαδικασία όπου οι δρώντες διά της αλληλόδρασης μέσα στο ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον (νόρμες ή συστήματα λόγου/γνωσιακές δομές) κοινωνικοποιούνται (με την έννοια της εσωτερίκευσης νορμών³⁹⁸ και της μετατόπισης τους από την ωφελιμιστική λογική σε αυτή της καταλληλότητας), αποκτώντας νέες ταυτότητες και συμφέροντα³⁹⁹ χωρίς την παρουσία εμφανών υλικών κινήτρων, από την απλή γνώση, ως κατάσταση κατά την οποία οι δράστες αποκτούν νέα πληροφόρηση και βάσει αυτής μεταβάλλουν τις στρατηγικές τους, εξακολουθώντας να επιδιώκουν τα δεδομένα και προκαθορισμένα συμφέροντά τους. Επιπρόσθετα, παραθέτει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η κοινωνική μάθηση είναι πιο πιθανή⁴⁰⁰ και αναφέρεται στον ισχυρό ρόλο της επικοινωνίας σε όλη αυτή τη διαδραστική διαδικασία. Υπό ποιές συνθήκες η επικοινωνία και δη η άτυπη τοποθετεί τους πολιτικούς δρώντες σε καταστάσεις που απέχουν από τη στρατηγική αλληλεπίδραση και αντ' αυτού οριοθετούνται από την κοινωνική μάθηση, την κοινωνικοποίηση και από την ίδια επικοινωνιακή πρακτική; Για το ρόλο της επικοινωνίας και της κοινωνικής μάθησης, είναι και εδώ εμφανής η επιρροή από τις θεωρίες της άσκησης πειθούς και της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων (Checkel, 1999, σελ. 549). Έτσι, ο Checkel (1999, σελ. 549) προτάσσει για τους

³⁹⁸ Βλ. αναλυτικότερα **Appendix VIII** (εσωτερίκευση νορμών).

³⁹⁹ Βλ. αναλυτικότερα **Appendix VIII** (ένταση κοινωνικοποίησης)

⁴⁰⁰ Βλ. αναλυτικότερα **Appendix IX** (προϋποθέσεις κοινωνικής μάθησης)

σπουδαστές της Ενοποίησης την αξιοποίηση των ενοράσεων της κοινωνικής ψυχολογίας, της πολιτικής κοινωνικοποίησης και της επικοινωνίας, ενώ ορίζει την πειθώ ως μια γνωστική διαδικασία που ενέχει αλλαγές στη συμπεριφορά χωρίς εξαναγκασμό, αναδεικνύοντάς την άρα σε μηχανισμό διά του οποίου η κοινωνική μάθηση μπορεί να προκύψει,⁴⁰¹ οδηγώντας σε επαναπροσδιορισμό των συμφερόντων και αλλαγή της ταυτότητας.

Πώς όμως δημιουργούνται οι νόρμες στην ΕΕ (Checkel, 1999, σελ. 551); Πώς διαχέονται ως συλλογικές νοηματοδοτήσεις, που προσανατολίζουν την πολιτική δράση, αλληλεπιδρώντας και κοινωνικοποιώντας και τους εγχώριους δρώντες (ibid, σελ. 551-2);⁴⁰² Καταρχήν έχει στοιχειοθετηθεί ότι αυτή η διχοτόμηση (ευρωπαϊκού και εθνικού επιπέδου) καθίσταται σχετική αν λάβουμε υπόψη την κυκλική διαδικασία της ανατροφοδότησης· πάρα ταύτα, εξακολουθεί να είναι χρήσιμη σε επίπεδο ανάλυσης (ibid, σελ. 552). Είναι χρήσιμο εδώ να υπενθυμίσουμε ότι η προστιθέμενη αξία του κονστρουκτιβισμού αφορά την εστίασή του, όχι τόσο στους νομικούς/τυπικούς κανόνες (που έχει προσφέρει σημαντικές ενοράσεις χάρις τη συνεισφορά νομικών και πολιτικών επιστημόνων που έχουν αναλύσει τα κόστη των συναλλαγών και της ασύμμετρης πληροφόρησης και γενικά τη λειτουργία των τυπικών κανόνων και του διοικητικού δικαίου), αλλά στις λιγότερο τυποποιημένες, αν και διάχυτες, κοινωνικές νόρμες που αποτελούν σημαντικό κομμάτι της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (ibid). Για τη διαδικασία ανάπτυξης νορμών, η κονστρουκτιβιστική οπτική του Checkel (1999, σελ. 552) παραθέτει τρεις δυναμικές:

- Τα υποκείμενα-φορείς πολιτικών ιδεών (moral entrepreneurs),⁴⁰³ δηλαδή δρώντες με ηγετικές ικανότητες ή αναγνωρισμένο κύρος που μπορούν να μετατρέπουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις σε ευρύτερες κοινές αντιλήψεις αλλά και να πείθουν σχετικά με αυτές άλλους να αναλογιστούν την πιθανότητα αναπροσανατολισμού της δράσης τους.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Βλ. αναλυτικότερα **Appendix IX** (ευνοϊκό πλαίσιο για την άσκηση πειθούς).

⁴⁰² Για τις πιο πρόσφατες ρασιοναλιστικές μελέτες σχετικά με τη λειτουργία των ευρωπαϊκών θεσμών και τη διάχυση νορμών και κανόνων στην εγχώρια πολιτική των κρατών-μελών βλ. Risse, 2006· Schimmelfennig και Sedelmeir, 2005 στο Pollack, 2006, σελ. 10. Βλ. επίσης μελέτες για τον προσδιορισμό της εγχώριας και της διεθνικής συμπεριφοράς των εμπλεκόμενων δρώντων (βάσει της ορθολογικής επιλογής) και το ρόλο της κοινής γνώμης, των πολιτικών κομμάτων και των οργανωμένων συμφερόντων στο Pollack, 2010, σελ. 11.

⁴⁰³ Βλ. για τους “ideational entrepreneurs” στο Fabbri, 2002, σελ. 2 καθώς και σχετικά με τους “norm entrepreneurs” στο Rosamond, 2002, σελ. 10. Γενικά για τους “policy entrepreneurs” βλ. Kingdom, 1997, σελ. 176-9. “Policy entrepreneurs” μπορεί να καταστούν και κράτη-μέλη, διαθέσιμα να «επενδύσουν τους πόρους τους – χρόνο, ενέργεια, φήμη, και κάποιες φορές και χρήματα – με την ελπίδα της μελλοντικής απόδοσης» σε όρους αλλαγής/επιρροής στην εφαρμοζόμενη ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική (Kingdom, 1995, σελ. 122 στο Bicchì, 2003, σελ. 9).

⁴⁰⁴ Στην πραγματικότητα, οι νέες ιδέες δεν αναδεικνύονται πολιτικά από μόνες τους αλλά θα πρέπει να τις προασπίζονται φορείς, υποκείμενα ή ομάδες, ικανά να πείσουν άλλους να επανεκτιμήσουν τους τρόπους κατά τους οποίους σκέφτονται και πράττουν (Berman, 2001, σελ. 235 στο Fabbri, 2002, σελ. 8)· και η υιοθέτηση τέτοιων ιδεών θα εξαρτηθεί ευρέως από την νομιμοποίηση που χαίρει η πηγή των νέων ιδεών στην αντίληψη των εμπλεκόμενων δρώντων (Bernstein, 2000, σελ. 465 στο Fabbri, όπ. π.).

- Τη μετατροπή των ιδεών τους σε κανονιστικές πεποιθήσεις όταν «διανοίγονται» τα «παράθυρα πολιτικής ευκαιρίας».⁴⁰⁵ Αυτό συμβαίνει όταν η μεγαλύτερη ομάδα μέσα στην οποία λειτουργούν βρίσκεται αντιμέτωπη με κάποιο ζήτημα στο οποίο δε φαίνεται να υπάρχει κάποια ξεκάθαρη απάντηση ή όταν πρόκειται για ένα αναδυόμενο θέμα. Σε τέτοιες συγκυρίες, οι σταθερές ή πάγιες προτιμήσεις συχνά εξουδετερώνονται αφού οι εμπλεκόμενοι δρώντες εισάγονται σε γνωστικές διαδικασίες αναζήτησης πληροφόρησης.
- Βαθύτερες διεργασίες κοινωνικής μάθησης και κοινωνικοποίησης εντός ενός ευρύτερου συνόλου παραγόντων καθίστανται κρίσιμες για να συντηρηθεί και να ενισχυθεί αυτή η διαδικασία διαμόρφωσης νέων νορμών – που ξεκίνησε από την αξιοποίηση της συγκυρίας της πολιτικής ευκαιρίας από τα εν λόγω άτομα. Αν απουσιάσει το συστατικό στοιχείο της κοινωνικής μάθησης, της ανάδυσης αυτών των νέων νορμών δεν θα επακολουθήσει ανάπτυξη, φυσικά ούτε και διάχυση, ώστε οι ιδιαίτερες αυτές ιδέες των συγκεκριμένων ατόμων δεν θα ευδοκιμήσουν (Checkel, 1997a, κεφ. 5, 6).⁴⁰⁶

Και στην περίπτωση που οι νέες ευρωπαϊκές νόρμες τελικά αναδύονται και σταθεροποιούνται (ως συλλογική γνώση), διά ποιών μηχανισμών επέρχεται στη συνέχεια η διάδοσή τους (και η συμμόρφωση) στο εθνικό περιβάλλον; Ο Checkel (1999, σελ. 552-3) αναφέρει εδώ δύο μονοπάτια, την κοινωνικοποίηση και την κοινωνική μάθηση.⁴⁰⁷

- Στην πρώτη περίπτωση, μη κρατικοί δρώντες και δίκτυα πολιτικής συνασπίζονται για την υποστήριξη αυτών των νορμών. Κινητοποιούνται σχετικά και υποχρεώνουν πιέζοντας τους, τους λήπτες των πολιτικών αποφάσεων να μεταβάλλουν την κρατική πολιτική ώστε να βρίσκεται σε συνάφεια με τις νέες νόρμες. Οι νόρμες αυτές δεν εσωτερικοποιούνται απαραίτητα από τις εμπλεκόμενες πολιτικές ηγετικές ομάδες αλλά εισάγονται στο εγχώριο πολιτικό σύστημα διά της πολιτικής πίεσης που ασκούν οι φορείς αυτοί της Κοινωνίας των Πολιτών (πρβλ. δράσεις των ΜΚΟ)
- Στη δεύτερη περίπτωση η κοινωνική μάθηση είναι αυτή που λειτουργεί ως μηχανισμός διάχυσης όταν οι δρώντες – συνήθως ανήκοντες στις ηγετικές ομάδες της χώρας – ενστερνίζονται πράγματι και υιοθετούν οι ίδιοι τα προτάγματα αυτών των νορμών. Με την πάροδο του χρόνου οι νόρμες αυτές εσωτερικεύονται ώστε και συγκροτούν ένα νέο

⁴⁰⁵ Την έννοια του “policy window” επεξεργάστηκαν καταρχήν θεωρητικοί της δημόσιας πολιτικής (agenda-setting) και της οργάνωσης (garbage-can models) ενώ μόλις πιο πρόσφατα οι εννοήσεις τους χρησιμοποιήθηκαν από τους κοστρουκτιβιστές στην μελέτη τους για τη διαμόρφωση των νορμών στο διεθνές στερέωμα (Checkel, 1999, σελ. 552).

⁴⁰⁶ Το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι από μόνη της μια «ιδιωτική μεσολάβηση» (individual agency) σε επίπεδο ιδεών δεν είναι δυνατό να διαμορφώσει στέρεες/βιώσιμες ως ενέχουσες μακρόπνοη προοπτική κοινωνικές νόρμες (Checkel, όπ. π.).

⁴⁰⁷ Περαιτέρω για το ποιος «μηχανισμός» υπερισχύει για την ενδυνάμωση των νορμών ανάλογα με το εσωτερικό περιβάλλον (εγχώρια δομή σχέσεων κράτους-κοινωνίας) βλ. Checkel, 1998b, σελ. 1, 8-9 και παραστατικά στο **Appendix X**. Βλ. επίσης τους διαφορετικούς αιτιώδεις μηχανισμούς που στηρίζονται στη διάκριση μακρο/δημόσιο (μηχανισμός κοινωνικού ανταγωνισμού ως πολιτικοποιημένη και δημόσια διαδικασία) και μικρο/ιδιωτικό (κοινωνική μάθηση σε α-πολιτικά περιβάλλοντα όπου υπερισχύουν η εχεμύθεια και η ιδιωτικότητα) στο Checkel, 2001a, σελ. 13.

σύνολο κοινών διωποκειμενικών νοημάτων που επικαθορίζουν εν πολλοίς την επακόλουθη συμπεριφορά τους.⁴⁰⁸

Αλλά και στο διεθνές στερέωμα, οι διεθνείς θεσμοί μπορεί να έχουν ριζικές και αναπάντεχες συνέπειες: Οι δρώντες/κράτη προσαρμόζουν τις προτιμήσεις και τη συμπεριφορά τους στις «συντακτικές» νόρμες των διεθνών οργανισμών και της διεθνούς κοινωνίας, όπως λ.χ. τα άρθρα για τα ανθρώπινα δικαιώματα του χάρτη των Ηνωμένων Εθνών (Hix, 2009, σελ. 502-3). Οι διεθνείς νόρμες μπορούν επίσης να κατασκευαστούν και να προωθηθούν και από μη κρατικούς δρώντες, όπως οι ΜΚΟ. Για τον Hix (2009, σελ. 503), μέσω της τακτικής αλληλεπίδρασης στους διεθνούς θεσμούς, «οι προτιμήσεις των ηγεσιών της εξωτερικής πολιτικής και οι κανονιστικές αιτιολογήσεις της δράσης τους κατά κανόνα συγκλίνουν». Το αποτέλεσμα το οποίο δε διαφέρει από την πρόωπη άποψη του νεολειτουργισμού για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, είναι ότι «οι διεθνείς θεσμοί δημιουργούν νέες ταυτότητες στο επίπεδο των ηγετικών ομάδων, οι οποίες κατόπιν διεισδύουν σταδιακά στην κοινωνία» (ibid). Όπως αναφέρουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 600), μελετώντας τους μηχανισμούς αλλαγής στους στόχους της κρατικής επέμβασης, η Finnemore, στο έργο της *The Purpose of Intervention* (2003), περιλαμβάνει στο συλλογικό επίπεδο τους εξής μηχανισμούς: «εξαναγκασμός, διεθνείς θεσμοί και δίκαιο, επαγγελματικές και επιστημικές κοινότητες, και τα κοινωνικά κινήματα». Σε προσωπικό επίπεδο, αυτοί αφορούν στους εξής: «πειθώ και επικοινωνιακή δράση, συναισθηματικοί μηχανισμοί, συμπάθεια, και κοινωνική επιρροή συν της εσωτερίκευσης» (ibid).

Περαιτέρω, όπως σημειώνει ο Reus-Smit (2001b, σελ. 526), οι νόρμες, οι κανόνες και οι αρχές έχουν ιστορία, εφόσον οι ιδέες, ως παράγωγα της ιστορίας, αναδύονται μέσα από σύνθετες διαδικασίες επικοινωνιακής δράσης και διατηρούνται μέσω της συνειδητής, και ενίοτε ασυνειδητής, εφαρμογής των προτύπων της κατάλληλης κρατικής συμπεριφοράς. Οι επικοινωνιακές διαδικασίες που περικλείονται στη διαμόρφωση μιας διεθνούς νόρμας ποικίλουν από ζήτημα σε ζήτημα και πλαίσιο σε πλαίσιο ενώ, ωστόσο, αποκαλύπτουν μια κοινή διαλογική δομή: Όταν επιδιώκουν να θεσπίσουν μια νέα νόρμα, κανόνα ή αρχή, ή να ανανοηματοδοτήσουν

⁴⁰⁸ Η διαδικασία βασίζεται εν πολλοίς στην έννοια της σύνθετης μάθησης που αναπτύξαμε προηγουμένως, διεργασία που στηρίζεται σε ενοράσεις από την γνωστική και την κοινωνική ψυχολογία, οι οποίες τεκμηριώνουν ότι τα υποκείμενα όταν εκτίθενται στα προτάγματα/επίδραση των νορμών είναι δυνατό να διαμορφώνουν νέα συμφέροντα (Checkel, 1999, σελ. 553· Idem, 1999b, σελ. 6-7 και 1999d, σελ. 9). Σε θεωρητικό επίπεδο, μετακινούμαστε από την εργαλειακή προσαρμογή που προτιμά η σχολή της ορθολογικής επιλογής στην ορθολογικότητα στη βάση όμως επιχειρημάτων κατά Habermas (που προτιμούν οι κονστρουκτιβιστές - Risse, 2000) κι εν συνεχεία τελικά στη συμπεριφορά που ρυθμίζεται στη βάση κανόνων (θεσμική θεωρία των March και Olsen, 1989). Βλ. αναλυτικά τις διαδοχικές φάσεις όπως αναφέρονται στο Checkel, 2001a, σελ. 5.

μια υπάρχουσα, τα κράτη θα επιδιώξουν να δικαιολογήσουν τους ηθικούς ισχυρισμούς τους. Κι όπως παρατηρούν οι θεωρητικοί της επικοινωνίας, οι δρώντες που εμπλέκονται σε τέτοιες διαδικασίες θα προσπαθήσουν να συσχετίσουν τις περιγραφές τους με αξίες ήδη αποδεκτές ως δεοντολογικά ορθές στο πλαίσιο της κοινότητας λόγου στην οποία απευθύνονται (ibid). Όπως σημειώνει η Heller (1987, σελ. 239 στο Reus-Smit, 2001b, σελ. 526-7), «οι υποψήφιοι εισέρχονται στη συζήτηση με διαφορετικές αξίες, και όλοι πασχίζουν να νομιμοποιήσουν τις αξίες τους (ως ορθές ή αληθινές). Το κάνουν αυτό ανατρέχοντας σε αξίες υψηλότερες αυτών που επιθυμούν να δικαιολογήσουν, αποδεικνύοντας ότι οι τελευταίες δεν συνιστούν παρά ερμηνεία υψηλότερων αξιών, ή ότι μπορούν να συσχετιστούν με αυτές τις υψηλότερες αξίες χωρίς κάποια λογική αντίφαση».

Στις επικοινωνιακές διαδικασίες που παράγουν νέες διεθνείς νόρμες, κανόνες και αρχές, δεν έχουν όλες οι «ανώτερες αξίες» την ίδια δικαιολογητική ισχύ. Οι θεωρητικοί της επικοινωνιακής δράσης έχουν καταδείξει ότι αξίες που σχετίζονται με την ταυτότητα είναι ιδιαίτερα πειστικές, αφού προσδιορίζουν το νόημα και τη φύση της νομιμοποιημένης κοινωνικής και πολιτικής μεσολάβησης (Reus-Smit, 2001b, σελ. 527). Οι εν λόγω αξίες βρίσκονται στην καρδιά αυτού που ο Habermas ονομάζει “lifeworld”, «αποθήκη» ή πηγή των αδιαμφισβήτητων πολιτιστικών δεδομένων, από τα οποία αυτοί που συμμετέχουν στην επικοινωνία αντλούν συμπεφωνημένα πρότυπα ερμηνείας προς χρήση στις ερμηνευτικές τους προσπάθειες (Habermas 1991, σελ. 136 στο Reus-Smit, 2001b, σελ. 527). Στο πλαίσιο της εγχώριας κοινωνίας, ο καλύτερος τρόπος να προωθήσει κανείς έναν ηθικό ισχυρισμό είναι να τον ενθέσει στις κυρίαρχες απόψεις του τι συνιστά έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο, ή στις πεποιθήσεις σχετικά με την ιδανική κοινωνία τέτοιων ανθρώπων. Σε διεθνές επίπεδο, ηθικοί ισχυρισμοί που καταδεικνύονται ως συνεπείς με τις διυποκειμενικές πεποιθήσεις για τη συμπεριφορά και τους σκοπούς των «ιδανικών» κρατών, ή που προάγουν την ανάπτυξη τέτοιων κρατών, είναι αυτοί που φέρουν το μεγαλύτερο βάρος (Reus-Smit, 2001b, σελ. 527).

Σχετικά με την επικοινωνιακή δράση και τη θεσμική κατασκευή, ο Reus-Smit (1997, σελ. 564) αναφέρει: Όταν τα κράτη διαμορφώνουν, διατηρούν ή αναπροσδιορίζουν θεσμικές νόρμες, κανόνες και αξίες που διευκολύνουν τη διεθνή συνεργασία, εμπλέκονται σε μία διαδικασία επικοινωνιακής δράσης. Αυτό σημαίνει ότι συζητούν για το πώς τα νομιμοποιημένα κράτη οφείλουν ή όχι να πράττουν. Οι θεωρητικοί της επικοινωνιακής δράσης προσφέρουν τρεις ενοράσεις σχετικές με την κατανόηση του πρακτικού λόγου που περιέχεται στη διεθνή θεσμική

κατασκευή (ibid). Οι ενοράσεις αυτές, όπως επισημαίνει ο Habermas (1984, σελ. 27 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564), δεν σχετίζονται με το τι συνιστά ορθολογική, εύλογη, ή ορθή επιχειρηματολόγηση, αλλά με το πώς πρακτικά επιχειρηματολογούν οι άνθρωποι. Πρώτον, «μια συμφωνία που επιτυγχάνεται μέσω της επιχειρηματολόγησης θα πρέπει εν τέλει να βασίζεται σε λόγους» (Habermas, 1984, σελ. 17 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564). Τα μέρη οφείλουν να δικαιολογούν τις αρχές που υπερασπίζονται και να συζητούν επανειλημμένως τα πλεονεκτήματα συγκεκριμένων λόγων που παραθέτουν, ενόσω οι σταθερές συμφωνίες που καταλήγουν να παράγουν νομιμοποιημένους κανόνες συμπεριφοράς, τελικά, βασίζονται σε αυτούς του λόγους που φέρουν το μεγαλύτερο βάρος (Reus-Smit, 1997, σελ. 564). Δεύτερον, δεν έχουν όλοι οι λόγοι την ίδια υπόσταση· μόνο αυτοί που συγκλίνουν σε αμοιβαίως αναγνωριζόμενες αξίες ανώτερης τάξης θεωρούνται έγκυροι. «Στο πλαίσιο της επικοινωνιακής δράσης», υποστηρίζει ο Habermas (1984, σελ. 14 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564), «υπεύθυνα θεωρούνται μόνο αυτά τα πρόσωπα που, ως μέλη μιας κοινότητας επικοινωνίας, μπορούν να προσανατολίζουν τις δράσεις τους επί διυποκειμενικά αναγνωρισμένων ισχυρισμών ισχύος». Τρίτον, οι λόγοι που φέρουν το μεγαλύτερο βάρος κατά τη συζήτηση είναι αυτοί που αναφέρονται σε βαθιά ριζωμένες συλλογικές ιδέες που προσδιορίζουν τί συνιστά έναν νομιμοποιημένο κοινωνικό δρώντα (Connolly, 1993, σελ. 190-1 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564). Οι αξίες που σχετίζονται με την ταυτότητα αντιπροσωπεύουν τον πυρήνα του «κόσμου της ζωής» ("lifeworld"), του «απόθεματος των αδιαμφισβήτητων πολιτιστικών δεδομένων από το οποίο αντλούν αυτοί που μετέχουν στη επικοινωνία συμπεφωνημένα πρότυπα ερμηνείας προς χρήση στις ερμηνευτικές τους απόπειρες» (Habermas, 1991, σελ. 136 στο Reus-Smit, 1997, σελ. 564). Οι ενοράσεις αυτές φωτίζουν τα επιχειρήματα του Reus-Smit (1997, σελ. 564) για την κοινωνική ταυτότητα των κρατών, τις μετα-αξίες που δομούν τις διεθνείς κοινωνίες μέσα στο χρόνο και τους μηχανισμούς μέσω των οποίων αυτές συγκροτούν διεθνείς πρακτικές.

Σε πρακτικό επίπεδο, στο έργο τους *International Norm Dynamics and Political Change*, οι Finnemore και Sikkink (1998, σελ. 894) αναφέρονται στον «κύκλο ζωής» – την ανάδυση, τη διάχυση και την εσωτερίκευση – νέων νορμών στο διεθνές, αυτή τη φορά, στερέωμα και πώς αυτές εξηγούν την αλλαγή.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ Βλ. επίσης μια κριτική κονστρουκτιβιστική αντίληψη για την θέσπιση και διάχυση των νορμών στο Wiener και Puetter, 2009, σελ. 8-9.

- *Ανάδυση νόρμας*: Νέες νόρμες αναδύονται όταν οι φορείς τους χρησιμοποιούν οργανωσιακές πλατφόρμες για να πείσουν σημαντικό αριθμό κρατικών ηγετών να τις ενστερνιστούν. Οι νόρμες αυτές – ως πρότυπα κατάλληλης συμπεριφοράς για υποκείμενα μιας δεδομένης ταυτότητας – οικοδομούνται από δρώντες με ισχυρές πεποιθήσεις για την κατάλληλη ή επιθυμητή συμπεριφορά στο πλαίσιο της δικής τους κοινότητας (ibid, σελ. 895-6). Προκειμένου δε να επικρατήσουν, οι νέες νόρμες θα πρέπει να αναμετρηθούν και να κατισχύσουν των ήδη υπάρχουσών (ibid, σελ. 897). Για να γίνει αυτό, μία διεθνής νόρμα θα πρέπει να αγγίζει ένα «κατώφλι» ώστε να θεσμοποιηθεί σε συγκεκριμένα σύνολα διεθνών κανόνων και οργανισμών (ibid, σελ. 900). Το ποιο θα είναι αυτό το κατώφλι επηρεάζεται από δύο παράγοντες: α) σπάνια συμβαίνει πριν να υιοθετήσει τη νέα νόρμα των 1/3 του συνόλου των κρατών και β) κράτη χωρίς των οποίων τη συγκατάθεση η επικράτηση της νέας νόρμας αμφισβητείται θα πρέπει να την υιοθετήσουν (ibid, σελ. 901)
- *Διάχυση νόρμας*: Οι χώρες αρχίζουν να υιοθετούν τη νέα νόρμα μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικοποίησης με εξωτερικούς δρώντες. Οι φορείς μεσολάβησης αυτής της κοινωνικοποίησης μπορεί να είναι άλλα κράτη, δίκτυα φορέων νέων νορμών και διεθνείς οργανισμοί. Τα κράτη συμμορφώνονται στις νέες νόρμες υπό την πίεση των ομοτίμων τους (ibid, σελ. 902)
- *Εσωτερίκευση νόρμας*: Η συμμόρφωση στη νέα νόρμα γίνεται αυτόματα, καθιστώντας την πιο ισχυρή και δύσκολο να τη διακρίνει κανείς από παλιότερες νόρμες. Οι μηχανισμοί εσωτερίκευσης περιλαμβάνουν την επαγγελματική κατάρτιση και τη μιμητική συμπεριφορά (ibid, σελ. 904-5).⁴¹⁰

Όπως σημειώνει ο Rasmussen (2009, σελ. 2), έχει συχνά υποστηριχθεί ότι η ΕΕ αποτελεί έναν υπό κατασκευή διεθνή παράγοντα, του οποίου το κύριο μέσο επιρροής είναι η κανονιστικής ισχύς, ήτοι η ικανότητα διαμόρφωσης του τι είναι κανονικό στις διεθνείς σχέσεις (Manners, 2002), υπερβαίνοντας την συμβατική εξωτερική πολιτική και τις υλικές δυνατότητες που αυτή περιλαμβάνει (Noya, 2007). Η κανονιστική ισχύς της ΕΕ ως προς το εξωτερικό της, αυτή τη φορά, περιβάλλον, εκδηλώνεται διά μίας σειράς παραγόντων που διαμορφώνουν τη διάχυση των νορμών της – ως των δικών της κανονιστικών θεμελίων – στις διεθνείς σχέσεις, μέσω της ισχύος του παραδείγματος (συμβολική κανονιστική ισχύς) και μέσω της ισχύος όπως έμπρακτα

⁴¹⁰ Βλ. περαιτέρω Sikkink, 1991.

επιδεικνύεται στις σχέσεις της στο πλαίσιο της διεθνούς κοινωνίας (ουσιαστική κανονιστική ισχύς) (Manners, 2002, σελ. 35). Για τους Whitehead (1996), Whitman (1998), Manners και Whitman (1998) και Kinnvall, όπως αναφέρει ο Manners (2002, σελ. 35), οι παράγοντες αυτοί συνοψίζονται ως εξής:

- Μετάδοση – απρομελέτητη διάχυση από την ΕΕ
- Πληροφόρηση – στρατηγικές και διακηρυκτικές ανακοινώσεις της ΕΕ
- Διαδικασίες – θεσμοποίηση σχέσεων με την ΕΕ
- Μεταφορά – ανταλλαγή ωφελειών μεταξύ της ΕΕ και τρίτων μερών
- Δημοσίως – φυσική παρουσία της ΕΕ σε τρίτα κράτη και οργανισμούς
- Πολιτιστικό φίλτρο – πολιτιστική διάχυση και πολιτική μάθηση προς τρίτα κράτη και οργανισμούς.

Όπως εξηγεί ο Manners (2002, σελ. 35), η διάχυση ως *μετάδοση*/μιμητισμός αφορά αμιγώς την συμβολική κανονιστική ισχύ που προκύπτει από την ακούσια διάχυση ιδεών από την ΕΕ προς άλλους πολιτικούς δρώντες (Whitehead, 1996, σελ. 6), όπως το παράδειγμα του πειράματος περιφερειακής ολοκλήρωσης που εξάγει (Coombes, 1998, σελ. 237-8). Η *πληροφοριακή* διάχυση προκύπτει ως αποτέλεσμα της ευρείας συμβολικής κανονιστικής ισχύος που αναγιγνώσκεται σε μια σειρά στρατηγικών ανακοινώσεων, συμπεριλαμβανομένων των νέων πρωτοβουλιών πολιτικής της ΕΕ ή διακηρυκτικών ανακοινώσεων, όπως των διαβημάτων της Προεδρίας κρατών-μελών ή του Προέδρου της Επιτροπής (Manners, 2002, σελ. 35). Η *διαδικαστική* διάχυση συνδέεται με τη θεσμοποίηση σχέσεων μεταξύ της ΕΕ και τρίτων μερών, όπως τις συμφωνίες διαπεριφερειακής συνεργασίας, τη συμμετοχή σε κάποιο διεθνή οργανισμό και την ίδια τη διεύρυνση (ibid). Η διάχυση μέσω της *μεταφοράς* λαμβάνει χώρα όταν η ΕΕ ανταλλάσσει αγαθά, εμπόριο, βοήθεια ή τεχνική συνδρομή με τρίτα μέρη και συνιστά την ουσιαστική κανονιστική της ισχύ. Η μεταφορά απορρέει από την εξαγωγή των νορμών και των προτύπων της Κοινότητας (Cremona, 1998, σελ. 86-90 στο Manners, 2002, σελ. 35) με τη μορφή του «καρότου και του μαστίγιου» των οικονομικών ανταμοιβών ή κυρώσεων, η οποία συνδέεται ασφαλώς και με την πολιτικοποίηση των εξωτερικών οικονομικών σχέσεών της (βλ. Στεφάνου, 1996, σελ. 72). Ενδεικτικά εδώ είναι τα προγράμματα PHARE και TACIS για τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ή το European Development Fund στις χώρες Lomé. Τόσο η διαδικαστική όσο και η διάσταση της μεταφοράς για τη διάχυση των ευρωπαϊκών νορμών διευκολύνονται πλέον από την αιρεσιμότητα που αποτελεί προϋπόθεση σε όλες τις συμφωνίες της Κοινότητας με τρίτες χώρες (K. Smith, 1998b· Cremona, 1998, σελ. 81-86 στο Manners, 2002, σελ. 35· βλ. και

Eriksen, 2005, σελ. 18).⁴¹¹ Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Στεφάνου (1996, σελ. 72), τα τελευταία χρόνια, τα κριτήρια που συνδέονται με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων φαίνεται να έχουν περάσει σε δεύτερη μοίρα με την κυριαρχία των στρατηγικο-πολιτικών συμφερόντων των μεγαλύτερων κρατών μελών.⁴¹² Η *ευθεία* διάχυση συνιστά συμβολική καθώς και ουσιαστική κανονιστική ισχύ, παράδειγμα της οποίας είναι λ.χ. ο ρόλος των αντιπροσωπειών της Επιτροπής και των πρεσβειών των κρατών-μελών, η παρουσία της τρώικας των υπουργών οικονομικών, του προέδρου της Επιτροπής ή ακόμη και οι αποστολές παρακολούθησης, όπως αυτή στην πρώην Γιουγκοσλαβία (Manners, 2002, σελ. 35).

Ο τελευταίος παράγοντας διαμόρφωσης της κανονιστικής διάχυσης είναι το *πολιτιστικό φίλτρο* που μεσολαβεί την επίδραση διεθνών νορμών και πολιτικής μάθησης σε τρίτα κράτη και οργανισμούς και που οδηγεί στη μάθηση, την προσαρμογή (αργή προσαρμογή, όπως λ.χ. στην περίπτωση της Τουρκίας) ή την απόρριψη νορμών (όπως λ.χ. στην περίπτωση της Ρωσίας αναφορικά με την κατάργηση της θανατικής ποινής) (Kinnwall, 1995, σελ. 61-71 στο Manners, 2002, σελ. 35). Το πολιτιστικό φίλτρο δεν χαρακτηρίζεται ως συμβολική ή ουσιαστική κανονιστική ισχύς αλλά βασίζεται στην αλληλόδραση μεταξύ της κατασκευής της γνώσης και της δημιουργίας κοινωνικής και πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων της διάχυσης των νορμών. Παραδείγματα του πολιτιστικού φίλτρου απαντώνται στην διάχυση δημοκρατικών νορμών στην Κίνα, νορμών σχετικών με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Τουρκία ή περιβαλλοντικών νορμών στη Βρετανία (Manners, 2002, σελ. 35). Όπως μας πληροφορεί εδώ ο Rasmussen (2009, σελ. 4), οι μηχανισμοί της πληροφοριακής διάχυσης και του πολιτιστικού

⁴¹¹ Προκειμένου να επεκτείνει και να εμβαθύνει τις σχέσεις της με άλλες χώρες και περιφέρειες, η ΕΕ οργανώνει τακτικές συναντήσεις με τους κύριους διεθνείς εταίρους της, όπως τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, τον Καναδά και, πιο πρόσφατα, τη Ρωσία και την Ινδία, καθώς και προβαίνει σε διαπεριφερειακό διάλογο με χώρες της Μεσογείου, της Μέσης Ανατολής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής (Eriksen, 2005, σελ. 18). Παρά το γεγονός ότι οι εν λόγω σχέσεις στην αρχή επικεντρώνονταν σε θέματα εμπορίου, με το χρόνο διευρύνθηκαν, καλύπτοντας ζητήματα επενδύσεων, οικονομικής συνεργασίας, ενέργειας, επιστήμης και τεχνολογίας και περιβαλλοντικής προστασίας, καθώς και πολιτικά θέματα, όπως ο παγκόσμιος πόλεμος κατά της τρομοκρατίας, η καταπολέμηση του διεθνούς εγκλήματος και της εμπορίας ναρκωτικών, καθώς και ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (http://europa.eu.int/pol/ext/overview_en.htm στο Eriksen, 2005, σελ. 18). Ειδικότερα, όταν πρόκειται για εμπορική και εν γένει διεθνή συνεργασία, η ΕΕ επιδεικνύει μια ιδιαίτερη δέσμευση ως προς τις αρχές της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, θέτοντας ως κριτήριο για τη σύναψη συμφωνιών παροχής βοήθειας και εμπορικών συμφωνιών με τρίτες χώρες το σεβασμό λ.χ. των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Έτσι, η προσφορά εμπορικών συμφωνιών ή συμφωνιών σύνδεσης, τεχνικής και αναπτυξιακής βοήθειας, πολιτικού διαλόγου, διπλωματικής αναγνώρισης, και άλλων εργαλείων συνεργασίας εξαρτάται πλέον σταθερά από το σεβασμό των εμπλεκόμενων για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Smith, 2003, σελ. 111 στο Eriksen, 2005, σελ. 18).

⁴¹² Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τάσης, ο Στεφάνου (1996, σελ. 72) αναφέρει για την περίοδο αναφοράς «την προώθηση της τελωνειακής ένωσης ΕΚ-Τουρκίας και την επέκταση του προγράμματος στήριξης των χωρών ΚΑΕ (πρόγραμμα PHARE) στην Αλβανία, με την άρση των ελληνικών αντιρρήσεων».

φίλτρου εντάσσονται στο πλαίσιο της δημόσιας διπλωματίας που ασκεί η ΕΕ προς τρίτα κράτη (Manners, 2002, σελ. 244-245).

Μία χαρακτηριστική περίπτωση διάχυσης της κανονιστικής ισχύος της ΕΕ και εν γένει των πολιτικών που διατείνεται ότι αντικατοπτρίζουν την αξιακή της βάση με ένα συνδυασμό παραγόντων από τους παραπάνω, είναι η πρωτοβουλία που εγκαινίασε το 1998 για την προώθηση της κατάργησης της θανατικής ποινής και των βασανιστηρίων σε τρίτες χώρες, καταρχήν μέσω διπλωματικών εργαλείων, όπως τα διαβήματα, οι δηλώσεις και ο διάλογος (Smith, 2003, σελ. 108 στο Eriksen, 2005, σελ. 18). Ως αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας αυτής, όχι μόνο όλα τα κράτη-μέλη της κατήργησαν την θανατική ποινή αλλά η ΕΕ έθεσε το ζήτημα σε διμερή και πολυμερή βάση παγκοσμίως, και μέσω των ΗΕ. Ο κατάλογος των χωρών που κατήργησαν τελικά τη θανατική ποινή ως αποτέλεσμα της πίεσης που άσκησε η ΕΕ είναι εντυπωσιακός (Eriksen, 2005, σελ. 18): Πιο συγκεκριμένα, μέσω διαφορετικών ειδών μέσων και μέτρων, η Κοινότητα επηρέασε την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την κατάργηση ή την απομείωση της θανατικής ποινής στην Κύπρο και την Πολωνία, στην Αλβανία και την Ουκρανία, το Αζερμπαϊτζάν και το Τουρκμενιστάν, την Τουρκία και τη Ρωσία (Manners, 2002, σελ. 249-50 στο Eriksen, 2005, σελ. 18-9).⁴¹³ Στη βάση της αιρεσιμότητας, η Τουρκία έγινε μάρτυρας μιας «πολιτικής χιονοστιβάδας» σε σχέση με το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εν γένει τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής της τάξης, ιδίως μετά το 2002: «Στα επιτεύγματα της περιόδου περιλαμβάνεται η κατάργηση της θανατικής ποινής, η άρση των περιορισμών στην τηλεοπτική μετάδοση και στην εκπαίδευση των μειονοτικών γλωσσών, η βράχυνση των περιόδων προληπτικών συλλήψεων από την αστυνομία, και η βελτίωση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στις τέως προβληματικές νοτιοανατολικές περιοχές» (Avcı, 2005, σελ. 137-8 στο Eriksen, 2005, σελ. 19).

Περαιτέρω, η ΕΕ διέκοψε την άμεση οικονομική υποστήριξη στη Ζιμπάμπουε, την Ακτή Ελεφαντοστού, στην Ταϊτή και τη Λιβερία ενώ πάγωσε τις σχέσεις εμβάθυνσης με τη Ρωσία, την Κροατία, το Πακιστάν και την Αλγερία, εξαιτίας παραβιάσεων των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Eriksen, 2005, σελ. 19). Η βελτίωση της εξωτερικής πολιτικής της ΕΕ μεταφράστηκε επιπρόσθετα σε ακόμη πιο εξειδικευμένες κατευθύνσεις πολιτικής: Το Συμβούλιο

⁴¹³ Βλ. γενικά για την κοινωνικοποίηση των νορμών για τα ανθρώπινα δικαιώματα στα εγχώρια περιβάλλοντα των κρατών καθώς και σχετικές μελέτες περίπτωσης στο Risse, 2000, σελ. 28-33.

συνέταξε τις «Κατευθυντήριες Γραμμές για το Διάλογο επί των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων»,⁴¹⁴ η Επιτροπή παρουσίασε την Ανακοίνωση για την Συνδρομή και Παρακολούθηση της Διεξαγωγής Εκλογών από την ΕΕ,⁴¹⁵ καθώς και σχετικά με την πρόληψη των συγκρούσεων,⁴¹⁶ και η Συμφωνία του Cotonou της 23^{ης} Ιουνίου 2000 με τις χώρες της Αφρικής, της Καραϊβικής και του Ειρηνικού επεξέτεινε τη ρήτρα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ibid). Από το 1995, η ρήτρα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θεωρείται ότι στο πλαίσιο της πολιτικής αιρεσιμότητας έχει ενσωματωθεί σε όλες τις συμφωνίες συνεργασίας και σύνδεσης της ΕΕ (Smith, 2003, σελ. 112). Αυτή η ρήτρα έχει προσαρμοστεί σε ένα πολυμερές περιβάλλον (Menéndez, 2004b, σελ. 246 στο Eriksen, 2005, σελ. 19), θέτοντας την έμφαση περισσότερο μάλλον στην προστασία των πολιτικών δικαιωμάτων, παρά στα κοινωνικά και τα οικονομικά.⁴¹⁷

Μέσω της διάχυσης νορμών και της υιοθέτησης συναφών εργαλείων συνεργασίας για τις περιφερειακές και τις διμερείς της επαφές, η ΕΕ αναπτύσσει εταιρικές σχέσεις «με σκοπό την εγκαθίδρυση ενός χώρου ευημερίας και καλής γειτνίασης»⁴¹⁸ με πολλές χώρες, προάγοντας τις εξελίξεις για μια σύγχρονη φάση «νέου περιφερισμού» (Eriksen, 2005, σελ. 19). Ο «νέος περιφερισμός» συγκροτεί έναν σχετικά ασφαλή χώρο στο πλαίσιο του οποίου η ΕΕ μπορεί να επιδείξει διαφοροποίηση σε επίπεδο ταυτότητας και κυρίαρχων νορμών και ιδεών από τις ΗΠΑ, προωθώντας μια κανονιστική τάξη βασισμένη στις αξίες της ατομικής ελευθερίας, της ισότητας

⁴¹⁴ “Council Guidelines on Human Rights Dialogue”, 13/12/2001, http://europa.eu.int/comm/external_relations/human_rights/doc/ghd12-01.htm, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2005, σελ. 18.

⁴¹⁵ “Communication from the Commission on EU Election Assistance and Observation”, 11/04/2000, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2005, σελ. 18

⁴¹⁶ “Communication from the Commission on Conflict Prevention”, 11/04/2001, όπως αναφέρεται στο Eriksen, όπ. π.

⁴¹⁷ Εδώ ο συγγραφέας αναρωτιέται εάν η ΕΕ εφαρμόζει τις ίδιες αρχές στην ίδια και τα κράτη μέλη της, ή εάν ακόμη εφαρμόζει αυτές τις αρχές με συνέπεια και αμεροληψία στις τρίτες χώρες ή μόνο κυρίως σε μέρη όπου αυτό δεν είναι πολύ δαπανηρό. Ως προς αυτό, όπως υποστηρίζει ο Eriksen (2005, σελ. 20), η ΕΕ σίγουρα δεν είναι συνεπής, καθώς οι μη ευρωπαϊκές χώρες τυγχάνουν διαφοροποιημένης μεταχείρισης: Π.χ. στην Ρωσία επιβλήθηκαν μόνο αμελητέες κυρώσεις για τους πολέμους της στην Τσετσενία – αν και η ΕΕ απείλησε με την επιβολή σοβαρότερων κυρώσεων. Το Ισραήλ, επίσης, έχει επανειλημμένα απειληθεί με κυρώσεις εξαιτίας των πολιτικών της έναντι των Παλαιστινίων, αλλά τέτοιες κυρώσεις δεν έχουν μέχρι σήμερα υλοποιηθεί. Το Ουζμπεκιστάν αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα χώρας όπου η ρήτρα των «βασικών συστατικών» δεν έχει τηρηθεί παρά τα διαδεδομένα βασανιστήρια και την απουσία μεταρρυθμίσεων (European Voice, 18–24 Μαρτίου 2004, σελ. 15 στο Eriksen, όπ. π.). Για τον Eriksen, τα εν λόγω παραδείγματα είναι ενδεικτικά της έλλειψης συνέπειας στις εξωτερικές πολιτικές της ΕΕ, απ’ όπου προκύπτει και η ισχυρή κριτική περί υποκρισίας. Επιπλέον, κριτική επιδέχεται και η έμφαση που αποδίδει η Ένωση στην προστασία των πολιτικών δικαιωμάτων σε σχέση με τα κοινωνικά και τα οικονομικά, και στην πρωτοκαθεδρία των εμπορικών συμφερόντων, όπως καταδεικνύει η διάθεση για άρση του εμπάργκο στην Κίνα (Eriksen, σελ. 20-1). Σε κάθε περίπτωση, ο Eriksen (σελ. 21) αναγνωρίζει ότι η πολιτική για τα ανθρώπινα δικαιώματα της ΕΕ συνεπάγεται ασφαλώς και κόστη και θυσίες, όπως τεκμηριώνει λ.χ. η πραγματικότητα της διεύρυνσης.

⁴¹⁸ Βλ. Constitutional Treaty, Article I-57, 1, και EC, *Communication on European Neighbourhood Policy*, Strategy Paper, Brussels, 12.5. 2004 COM8 (2004) 373 final, όπως αναφέρεται στο Eriksen, όπ. π.

και της αυτοδιάθεσης ως μοντέλου παγκόσμιας πολιτικής (Trenz, 2008, σελ. 8):⁴¹⁹ Η ΕΕ μπορεί να προβάλλει μηνύματα ως προβολή της ταυτότητάς της σχετικά με αυτό που αντιλαμβάνεται ως πιο ανθρώπινο μοντέλο διακυβέρνησης στις σχέσεις της με τον αναπτυσσόμενο κόσμο, χωρίς να συγκρούεται με την αμερικανική ισχύ (Grugel, 2004, σελ. 621 στο Eriksen, 2005, σελ. 19-20).⁴²⁰ Εν συνόλω δε, η διεθνής δράση της ΕΕ με την επιδίωξη καθιέρωσης νορμών συναφών με την ταυτότητά της, επιχειρεί να συμβάλλει στην «κανονικοποίηση των διεθνών σχέσεων» καθ'εικόνα της και τη συμβολική αναδιάταξη των θεωρητικών λόγων/καθεστών αλήθειας της διεθνούς κοινωνίας (βλ. και Manners, 2002, σελ. 43).

⁴¹⁹ Για τη συζήτηση περί της φύσης της ΕΕ σε σχέση με τις ΗΠΑ βλ. S. Haseler (2004), *Super-State. The New Europe and its Challenge to America*, London/New York: I.B.Tauris & Co. Ltd· A. Lieven (2004), *America Right or Wrong. An Anatomy of American Nationalism*, London: Harper Collins Publishers· T. Lindberg (2005) (eds.), *Beyond Paradise and Power. Europe, America and the Future of a Troubled Partnership*, New York/London: Routledge· K. Nicolaidis, R. Howse, *The Federal Vision. Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*, όπ. π.· T. R. Reid (2004), *The United States of Europe. The New Superpower and the End of American Supremacy*, New York: Penguin Press και J. Rifkin (2004), *The European Dream. How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream*, Cambridge: Polity Press, όπως αναφέρονται στο Eriksen, 2005, σελ. 20.

⁴²⁰ J. B. Grugel (2004), 'New Regionalism and Modes of Governance – Comparing US and EU Strategies in Latin America', *European Journal of International Relations*, Vol. 10, No 4, σελ. 603-26, όπως αναφέρεται στο Eriksen, 2005, σελ. 19-20. Η εν λόγω διαπίστωση έχει βέβαια δεχθεί ισχυρές επικρίσεις στη βάση της παλιάς πίστης στην «εκπολιτιστική αποστολή» των Ευρωπαίων έναντι του υπόλοιπου κόσμου (βλ. και Trenz, 2008, σελ. 8). Για τον Rosecrance (1998, σελ. 22 στο Eriksen, σελ. 20) λ.χ., η ΕΕ της οποίας τα ισχυρότερα μέλη έχουν υπάρξει αποικιοκρατικές δυνάμεις, επιχειρεί να εξαγάγει το κράτος δικαίου και τα ανθρώπινα δικαιώματα: «Αποτελεί ίσως παράδοξο να παρατηρεί κανείς ότι η ήπειρος που κάποτε κυβερνούσε μέσω των υλικών επιβολών του ιμπεριαλισμού έρχεται να θέσει τα πρότυπα για τον κόσμο σε όρους κανονιστικούς». Βλ. σχετικά και H. Sjursen (2006), *What Kind of Power? European Foreign Policy in Perspective*, London: Routledge, όπως αναφέρεται στο **Trenz, όπ. π.**

6. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΕΕ

De omnibus dubitandum

6.1. Habermas, επικοινωνιακή ορθολογικότητα, διαλεκτική ηθική και δημόσια σφαίρα

Ένας από τους πλέον σημαντικούς στοχαστές της σύγχρονης εποχής στην παράδοση της κριτικής θεωρίας και του πραγματισμού, ο Habermas, είναι περισσότερο γνωστός για τη θεωρία του για την «επικοινωνιακή ορθολογικότητα» και τη «δημόσια σφαίρα». Το έργο του ασχολείται με τα θεμέλια της κοινωνικής θεωρίας και της επιστημολογίας, την ανάλυση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών και της δημοκρατίας, το κράτος δικαίου σε ένα κριτικό κοινωνικό-επαναστατικό πλαίσιο, καθώς και τη σύγχρονη πολιτική. Η θεωρητική σκέψη του Habermas αφορά στην επισήμανση της δυνατότητας για λογική σκέψη, την χειραφέτηση, και την ορθολογική-κριτική επικοινωνία, λανθάνουσα στους σύγχρονους θεσμούς, καθώς και στην ανθρώπινη ικανότητα να διαλογίζεται και να επιδιώκει ορθολογικά συμφέροντα. Η θεωρία του για την επικοινωνιακή ορθολογικότητα δε, έχει επηρεάσει καθοριστικά πολλές διαλεκτικές θεωρίες για την ανάπτυξη των θεσμών και την κοσμοπολιτική ηθική, τοποθετώντας την ορθολογικότητα σε δομές διωποκειμενικής γλωσσικής επικοινωνίας και συνδέοντάς την με την ανθρώπινη δυνατότητα για την αξιοποίηση της λογικής (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 193-4).

Το magnum opus του Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (1961), συνιστά μια λεπτομερειακή κοινωνιολογική ιστοριογραφία της ανάπτυξης της αστικής δημόσιας σφαίρας διά της ανάδυσης των πρώιμων αστικών δημοκρατικών κοινών στα σαλόνια ιδεών του 18^{ου} αιώνα έως τον μετασχηματισμό της διά της επιρροής των καθοδηγούμενων από το κεφάλαιο ΜΜΕ (ibid, σελ. 194). Γράφει ο Trenz (2009b, σελ. 2):

Στην ιστορική του αναδόμηση για τον δομικό μετασχηματισμό της δημόσιας σφαίρας, ο Habermas (1962) διαπιστώνει μία μετατόπιση από την αρχή της αντιπροσωπευτικότητας στην αρχή της συζήτησης ως τον κεντρικό τύπο νομιμοποίησης της πολιτικής τάξης. Αυτός ο μετασχηματισμός ιστορικά εκδηλώνεται με την αντικατάσταση των αυλών από τους θεσμούς της αστικής δημόσιας σφαίρας. Η παλιά αντιπροσωπευτική τάξη εκτυλισσόταν μέσω των ιδιοτήτων των μεταμφιεσμένων ατόμων, τις συνήθειές τους και

τους τίτλους τους. Δημιουργούσε ένα αέρα διάκρισης μέσω της οποίας οι λίγοι επίλεκτοι αντιπρόσωποι σκηνοθετούσαν τη δημόσια εμφάνισή τους. Στους αντιπροσωπούμενους απευθύνονταν με έναν από τα επάνω προς τα κάτω (top-down) ιεραρχικό τρόπο. Ως τέτοιος, ο ρόλος τους περιοριζόταν βασικά στην υποταγή και την επευφημία. Τα νέα σκεπτόμενα κοινά αντίθετα οργανώνονταν γύρω από την ιδιωτική αυτονομία των ατόμων που βρίσκονταν σε μια αμοιβαία σχέση μεταξύ τους. Το άτομα τοποθετούνταν σε μια δικαιολογημένη θέση απέναντι στον εαυτό του και τον άλλο. Η ιδιωτικότητα και η ελευθερία δράσης χρειάζονταν να προασπιστούν διά της άρθρωσης καλών επιχειρημάτων και δικαιολογητικών λόγων που αξιολογούνταν ισότιμα για όλους. Ο αγώνας για τη χειραφέτηση του ατόμου συνδέονταν έτσι με τη συλλογική αναζήτηση της αλήθειας και της κατανόησης. Η αμοιβαιότητα κατέστη η εγγύηση της από τα κάτω προς τα άνω (bottom-up) συλλογικής διαμόρφωσης της βούλησης (ibid, σελ. 58).

Στην χαμπερμσιανή παράδοση, η θεωρητικοποίηση της δημόσιας σφαίρας απέδιδε πάντα έμφαση στα χειραφετικά στοιχεία της δημοκρατίας, υποθέτοντας ότι οι πολίτες οφείλουν να συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική διαδικασία και στην από κοινού επίλυση προβλημάτων (Cohen και Arato, 1992· Peters, 2008· Eriksen, 2005 στο Trenz, 2009b, σελ. 2-3). Όπως αναφέρει ο Trenz (2009b, σελ. 3), «[η] δημόσια σφαίρα γίνονταν αντιληπτή ως το αντίβαρο της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Ό,τι [προηγούμενως] αναπαρίστατο τυπικά τώρα χρειαζόταν να νομιμοποιηθεί μέσω της δημόσιας έλλογης αντιπαράθεσης. Η δημοσιότητα μετατοπίστηκε από το στήσιμο διεκεκριμένων προσώπων στο πλαίσιο ενός απρόσωπου συστήματος κινήτρων, στη δικαιολόγηση της ατομικότητας στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συστήματος απόδοσης ρόλου και συλλογικής επίτευξης στόχων».

Representative	Reasoning
Attributes	Arguments
Staging of personality	Justification of individuality
Distinctiveness	Equality
Show, image, aura	Critique, analysis, investigation
‘Schein’ (Appearance)	‘Sein’ (existence)
Top-down, vertical	Bottom-up, horizontal

Παραστατικά vs έλλογα κοινά (Trenz, 2009b, *Digital Media and the Return of the Representative Public Sphere*, σελ. 3).

Περαιτέρω, η «δημόσια σφαίρα δεν συνιστά απλά έναν ανοιχτό χώρο ελεύθερα διακοινούμενου διαλόγου· συγκροτείται πάντα ως μια αντιπροσωπευτική τάξη που συνδέεται με

συγκεκριμένους θεσμούς (κυρίως τα μέσα) που οριοθετούν τη δημόσια συζήτηση με ένα συγκεκριμένο τρόπο και σε σχέση με μια συλλογική αναπαραστάση του δημόσιου» (ibid, σελ. 2). Πολλοί ήταν, ωστόσο, οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην κατάπτωση και αποσάρθρωση αυτής της δημόσιας σφαίρας, συμπεριλαμβανομένης της ανάπτυξης των εμπορικών ΜΜΕ που μετέτρεψαν το κριτικό κοινό σε ένα παθητικό καταναλωτικό κοινό. Σταδιακά, όπως σημειώνει ο Trenz (2009b, σελ. 3), «τα έλλογα κοινά των αστικών-φιλελεύθερων δημοκρατιών μετασχηματίστηκαν στα καταναλωτικά κοινά των μαζικών δημοκρατιών. Ο Habermas μιλά για την επιστροφή των παραστατικών στοιχείων και την επαναφευδοποίηση της δημόσιας σφαίρας, που επαναντικαθιστά το επιχείρημα και τη συζήτηση με τη διαφήμιση».⁴²¹

Σε κάθε περίπτωση, για τον Habermas (1961), η ανερχόμενη συνείδηση ως συμμετοχή στα δημόσια ζητήματα έθεσε τα θεμέλια της δημόσιας αυτονομίας των πολιτών (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 194). Όμως, αντί να επιλύσει τα προβλήματα, αυτή η δημόσια αυτονόμηση εξέθρεψε νέου τύπου εντάσεις μεταξύ της αυτονομίας ως συγκατάθεσης των κυβερνωμένων και του δημόσιου δικαιώματος άσκησης της εξουσίας που προχωρά παραπέρα - ως τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας (ibid). Οι Griffiths και άλ. (2009, σελ. 194-5) αναφερόμενοι στο έργο του Habermas *Legitimation Crisis* (1976), γράφουν ότι το σύγχρονο διακύβευμα που πραγματεύεται εκεί βασίζεται στη διαπίστωση ότι το δημοκρατικό κράτος δεν μπορεί να βασιστεί στην ικανότητά του να επιβάλλει τη θέλησή του (μέσω της κατά Weber μονοπώλησης της χρήσης βίας) ούτε στις προνοιακές παροχές του προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία του, αντίθετα οφείλει να την νομιμοποιήσει μέσω της εκλογικευμένης επιχειρηματολόγησης. Η γνωστική διάσταση της κοινωνικής δράσης αναφέρεται στην ικανότητα των ατόμων και των λαών να φτάσουν στη συναίνεση μέσω των συστατικών στοιχείων της επικοινωνιακής δράσης, της διαβούλευσης, της επιχειρηματολόγησης, της συμ-πάθειας και του διαλόγου (ibid, σελ. 195). Στο *Between Facts and Norms* (1996), ο Habermas αναλύει ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής πολιτείας: την νομιμοποιητική διαδικασία του συνταγματικού κράτους (ibid, 197). Εδώ εξηγεί πώς τα δημοκρατικά συντάγματα και η συμμετοχή συντίθενται τόσο από μια «νομικά διαμεσολαβημένη αλληλεγγύη» όσο και από μια «κοσμική πηγή της ιδιότητας του πολίτη», που εγγυάται για κάθε έναν «ίση προστασία και σεβασμό της ακεραιότητάς του ως αναντικατάστατο άτομο, ως μέλος της πολιτικής κοινότητας» (Habermas, 1996 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 197-8). Έτσι, όταν οι κρατικοί νομοθέτες και αρχηγοί του συνταγματικού κράτους

⁴²¹ Για μια κριτική στη θεωρία της δημόσιας σφαίρας του Habermas, βλ. Thompson, 1998.

διαβουλεύονται και περνούν τελικά μια νομοθετική πράξη, παράλληλα νομιμοποιούν τους κανόνες της διαδικασίας, συνδέοντας τη θέσπιση του νόμου αυτού με την βούληση του λαού (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 198). Η νομιμοποιητική πηγή της ισχύος μέσω της νομικής διαδικασίας είναι αυτή που ο Habermas ορίζει ως επικοινωνιακή ισχύ του συνταγματικού κράτους, η οποία, υπό αυτή την έννοια, διοχετεύεται συνεχώς μέσω των διαφορετικών τομέων και αρχών που συνθέτουν το δημοκρατικό κράτος και κατά τη διαδικασία μετατρέπεται σε διοικητική ισχύ (ibid). Για τον Habermas, «η εφαρμογή του νόμου θα πρέπει τελικά να σταθεροποιείται στις κοινωνικές προσδοκίες (τάξη) μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό, η διαδικαστική ουδετερότητα, ή η εφαρμογή των διαδικασιών, συνιστά το μεταλασσόμενο προϊόν διαφόρων επιπέδων διαβούλευσης και επιχειρηματολόγησης στη βάση της λογικής» (ibid).

Στο πλέον δημοφιλές έργο του, *Theory of Communicative Action* (1984, 1987), ο Habermas υποστηρίζει εν πολλοίς ότι η επίγνωση, η γνωστική δυνατότητα των ανθρώπων, και η επικοινωνιακή λογική, η ανθρώπινη ικανότητα επικοινωνίας βρίσκονται στον πυρήνα της κριτικής κοινωνικής θεωρίας (ibid, σελ. 195).⁴²² Στο έργο αυτό εντοπίζεται και η κυριότερη συμβολή του Habermas στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας. Η συνεισφορά αυτή αφορά στην ανάπτυξη μιας ολοκληρωμένης θεωρίας περί της κοινωνικής εξέλιξης και του εκσυγχρονισμού που επικεντρώνεται στη διαφοροποίηση μεταξύ της επικοινωνιακής ορθολογικότητας και του εξορθολογισμού από την μια πλευρά και την στρατηγική/εργαλειακή ορθολογικότητα και τον εξορθολογισμό μέσω αυτής από την άλλη (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 196). Η στρατηγική δράση και τα συστατικά της στοιχεία της χρησιμοθηρίας και του προσχεδιασμού παραμένουν σε διαρκή ένταση με τους ηθικούς ισχυρισμούς για την αλήθεια. Προκειμένου να επικυρώσουμε τέτοιους ισχυρισμούς (ηθικούς, αλήθειας, δεοντολογικούς, στρατηγικούς), απαιτείται να πείσουμε τους άλλους ότι οι απόψεις και οι ιδέες μας αξίζει να ληφθούν υπόψη και να θεσμοποιηθούν (ibid). Τέτοιου τύπου ισχυρισμοί, όπως συνδέονται με τη διαλεκτική ηθική και που συχνά περικλείονται στον όρο «οικουμενικός πραγματισμός», βασίζονται στην πεποίθηση ότι όλες οι δράσεις λόγου φέρουν έναν εγγενή σκοπό, αυτόν της αμοιβαίας κατανόησης. Και για τον Habermas, όταν επιδιώκουμε την συναίνεση, αντλούμε από την υπάρχουσα πολιτιστική μας κατανόηση για τον κόσμο (ibid, σελ. 197). Αυτές οι πολιτιστικές κατανοήσεις προϋπάρχουν αλλά και επικοινωνούνται, μέσω της ανταλλαγής ιδεών, και ως εκ τούτου αντανακλούν μια πολιτιστική

παρακαταθήκη. Αυτή την παρακαταθήκη είναι που ο Habermas ονομάζει «lifeworld», την ολιστική και δημιουργική κοινωνική δυναμική που αδιάλλειπτα διαμορφώνει τις απόψεις μας και που προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο εκλογικεύουμε τις καταστάσεις (ibid).⁴²³

Σχολιάζοντας τη διαλεκτική θεωρία του Habermas, ο Linklater (2001, σελ. 146) αναφέρεται σε αυτά τα χαρακτηριστικά του επιχειρήματός του που θεωρεί ως θεμελιώδη: οι σύγχρονες κοινωνίες δεν διαθέτουν πλέον ισχυρά θεμέλια που να στοιχειοθετούν τις δεοντολογικές τους πεποιθήσεις και ίσως θα πρέπει να εγκαταλείψουν την ελπίδα της ανακάλυψης ενός ενιαίου ηθικού κώδικα στον οποίο όλοι οι άνθρωποι θα μπορούσαν να υποταχθούν. Η απρόοπτη φύση και η μεροληψία των ηθικών κωδίκων, καθώς και η συγκρουσιακή μεταξύ τους φύση, εγείρει το ερώτημα εάν υφίστανται κάποιες διαδικασίες που θα καθιστούσαν δυνατό για τους υπέρμαχους διαφορετικών ηθικών προτύπων να μάθουν πώς να διαβιούν μαζί (ibid). Η διαλεκτική θεωρία της ηθικότητας έρχεται ως απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Υπό το πρίσμα της, τα άτομα θα πρέπει να θέσουν τις διαφορετικές ηθικές τους θέσεις ενώπιον του δικαστηρίου του ανοιχτού διαλόγου (ibid, σελ. 146-7)· όλοι θα πρέπει να είναι προετοιμασμένοι να ακούσουν και να σεβαστούν όλες τις απόψεις, αναγνωρίζοντας ότι πριν από την έναρξη αυτού του διαλόγου δεν μπορεί να υφίσταται βεβαιότητα σχετικά με το ποιος θα διδαχθεί από ποιόν (ibid, σελ. 147). Η αξία του διαλόγου έγκειται στο να προσδιορίσει εάν ή όχι υφίσταται κάποια συναίνεση σχετικά με το καλύτερο ηθικό επιχείρημα. Στην περίπτωση που δεν υφίσταται συναίνεση – και η συναίνεση δεν πρέπει ποτέ να είναι εξαναγκαστική – θα πρέπει οι συμμετέχοντες να διαπραγματευτούν ένα δίκαιο συμβιβασμό μεταξύ των ανταγωνιστικών θέσεων (Habermas, 1990 στο Linklater, 2001, σελ. 147). Η διαλεκτική ηθική συνιστά, ουσιαστικά, μια διαβουλευτική, προσανατολισμένη στη συναίνεση προσέγγιση για την επίλυση πολιτικών ζητημάτων σε ένα ηθικό πλαίσιο (Devetak, 2001, σελ. 172-3). Αναφέρεται στην αναγκαιότητα τα επικοινωνούντα υποκείμενα να λογοδοτούν για τις πεποιθήσεις και τις δράσεις τους με όρους καταληπτούς στους άλλους, ώστε στη συνέχεια αυτοί να μπορούν να τις αποδεκτούν ή να τις αμφισβητήσουν (Habermas, 1984, σελ. 99 στο Devetak, 2001, σελ. 173). Συμμορφώνεται στην καντιανή αρχή ότι οι πολιτικές αποφάσεις και νόρμες θα πρέπει να μπορούν να γενικεύονται και

⁴²³ Για τους Griffiths και άλ. (2009, σελ. 197), αυτή η διαδικασία εξορθολογισμού μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, αλλά γενικά αντιπροσωπεύει τη διαφοροποίηση της λειτουργίας των συστημάτων (κατά Luhmann), ή την εφαρμογή, την επιβολή και την αναπαραγωγή κανόνων, νορμών και αρχών μέσω των θεσμών και των πολιτικών δομών. Όταν οι υπάρχοντες κοινωνικοί θεσμοί ή μηχανισμοί αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στα συμφέροντα και τις ανάγκες μας, αυτό φέρνει στο προσκήνιο νέες κοινωνικές δυνάμεις και πιέσεις, όπως τα καλά οργανωμένα κοινωνικά κινήματα (ibid).

να είναι συνεπείς με τις κανονιστικές απαιτήσεις της δημοσιότητας (Devetak, 2001, σελ. 173). Ομοίως, οι διεθνείς νόρμες και θεσμοί θα πρέπει επίσης να υποβάλλονται σε συλλογικό έλεγχο και διαβούλευση προκειμένου να διατηρείται η νομιμοποίησή τους (Scarcott 2000b, 2001 στο Devetak, 2001, σελ. 173).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, «ο Habermas άρχισε να στρέφει το ενδιαφέρον του στις πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης» (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 197). Σκοπός του ήταν να εφαρμόσει την θεωρία του για την επικοινωνιακή δράση στην ενοποίηση, ήτοι να την τοποθετήσει στην συνταγματοποίηση του νομοθετικού πλαισίου που τη διέπει. Δύο από τα κεντρικά ζητήματα της διαδικασίας αυτής είναι η νομιμοποίηση του εγχειρήματος και ο συνταγματικός πατριωτισμός. Στο δοκίμιό του *Citizenship and National Identity* (1992), ο Habermas (1996 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 197) υποστήριξε ότι η μετανάστευση και η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχουν αρχίσει να κλονίζουν το συνταγματικό πατριωτισμό των εθνικών πολιτειών. Η διάβρωση της εθνικής ταυτότητας ήγειρε το ερώτημα εάν «η πολιτική αφοσίωση στις εγχώριες πολιτειακές τάξεις θα μπορούσε να παράσχει τη βάση αλληλεγγύης σε ένα διεθνικό επίπεδο» (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 197). Στα πιο πρόσφατα έργα του σχετικά με το Σύνταγμα της ΕΕ, ο ίδιος θα υποστηρίξει ότι «ένα Ευρωπαϊκό Σύνταγμα – στο πρότυπο του Συντάγματος των ΗΠΑ – θα μπορούσε να ενισχύσει την απαιτούμενη αλληλεγγύη και την ταυτότητα που χρειάζονται ώστε να προαχθεί μια ευρωπαϊκή πολιτειότητα» (ibid). Πιο συγκεκριμένα δε, όπως αναφέρει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 36), στο άρθρο του ‘Why Europe Needs a Constitution?’ (2001), ο Habermas θέτει τις επαρκείς προϋποθέσεις για τη «διαμόρφωση ταυτότητας πέραν των εθνικών συνόρων» ως εξής: «Η ανάδυση μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών’ η οικοδόμηση μιας πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, και η διαμόρφωση μιας πολιτικής κουλτούρας που να μπορούν να συμμερίζονται όλοι οι ευρωπαίοι πολίτες».

Πιο πρόσφατα, ο Habermas έστρεψε την προσοχή του και στη διεθνή πολιτική και την ένταση μεταξύ του *realpolitik* και της κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 193). Οι απόψεις του για το Κόσσοβο και τον πόλεμο στο Ιράκ απηχούν κάποιο βαθμό σκεπτικισμού για τη σύγχρονη κοσμοπολιτική δημοκρατική τάξη (όπως έχει εκφραστεί π.χ. από τους Held και Archiburghi) (ibid, σελ. 193-4) και την ανάδυση μιας παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών. Από το δίκτυο των παγκόσμιων θεσμών λείπουν ακόμη αναπτυγμένα όργανα και νόρμες που να μπορούν να σφυρηλατήσουν και να ενδυναμώσουν μαζί με τα συνταγματικά δημοκρατικά

κράτη μια κοσμοπολιτική αλληλεγγύη (ibid, σελ. 194). Όπως σημειώνουν οι Griffiths και άλ. (2009, σελ. 198), «από τη μία πλευρά, η παγκοσμιοποίηση έχει θέσει σε κίνδυνο πολλά πλεονεκτήματα και ευκαιρίες για τα κοινωνικά κινήματα και τους πολίτες προκειμένου να διοχετεύσουν τα αιτήματά τους σε υψηλότερες πολιτικές αρχές. Από την άλλη όμως, οι πολιτικοί και νομικοί θεσμοί της παγκόσμιας κοινότητας, ενώ διαμορφώνουν ένα νέο δίκτυο παγκόσμιας δικαιοσύνης, δεν διαθέτουν ακόμη ανεπτυγμένες διαδικασίες νομιμοποίησης που θα μπορούσαν να ενισχύσουν την απαιτούμενη αφοσίωση και δέσμευση στο όραμα της παγκόσμιας ιδιότητας του πολίτη. Ως εκ τούτου, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επισημάνουμε ότι η αμφιθυμία του προέρχεται από τις ίδιες του τις πεποιθήσεις σχετικά με την ισχυρή εθνική αφοσίωση στο συνταγματικό κράτος». Ο συνταγματικός πατριωτισμός ή η εξέλιξη της αφοσίωσης των εθνικών πολιτών στα συνταγματικά τους πλαίσια δεν έχει πραγματωθεί με κάποιο ισχυρή μορφή στο παγκόσμιο επίπεδο – και ίσως ακόμη λιγότερο στο διεθνικό ευρωπαϊκό επίπεδο. «Η ανάπτυξη της παγκόσμιας ιθαγένειας απαιτεί χρόνο, ασφαλώς, και ισχυρότερους μηχανισμούς επιβολής προκειμένου να διασυνδεθούν οι δημοκρατικές διαδικασίες με την δημοκρατική αλληλεγγύη. Για τους κοσμοπολίτες εθνικιστές, π.χ., η ιδέα αυτή απαιτεί να λάβουμε περισσότερο σοβαρά υπόψη τη δυναμική των εθνικών κοινοτήτων όταν διαμορφώνουμε υποθέσεις για τη δυνατότητες αλληλεγγύης σε παγκόσμιο επίπεδο» (ibid).⁴²⁴ Επισημαίνοντας, ωστόσο, τις συνεχείς εξελίξεις σε παγκόσμιο και διεθνικό επίπεδο, ο Habermas (2006 στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 194) παραμένει αισιόδοξος ότι ένας νομικός κοσμοπολιτισμός μπορεί ενδεχομένως να αναδυθεί, και υπό αυτή την αισιοδοξία ερμηνεύεται η επιμονή του στη δυνατότητα επικράτησης της δημοκρατίας και της ορθολογικότητας τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο διεθνές επίπεδο.

Έτσι, η συζήτηση συνεχίζεται για το εάν η κατασκευή της διαλεκτικής ηθικής αποδίδει τόσο μεγάλη έμφαση στην οικουμενικότητα της ηθικής ώστε τελικά να υποτιμά και να απειλεί την πολιτιστική διαφοροποίηση. Όπως επισημαίνει ο Linklater (1996, σελ. 292), η διαλεκτική ηθική υπερασπίζεται περισσότερο μια διαδικαστική οικουμενικότητα και όχι ότι μία αντίληψη περί του ευ ζειν θα πρέπει να παγκοσμιοποιηθεί, οδηγώντας πιθανόν σε μια «ολοκληρωτική ταυτότητα» – μία ιδέα διάχυτη στη σχετική βιβλιογραφία (George, 2004, κεφ. 7). Το λάθος εδώ

⁴²⁴ Βλ. π.χ. R. Eckersley (2008), 'Cosmopolitan Nationalism to Cosmopolitan Democracy', Review of International Studies, Vol. 33, σελ. 675-92, όπως αναφέρεται στο Griffiths και άλ., 2009, σελ. 198.

είναι να υποθέτει κανείς ότι η εξαγωγή μιας συμφωνίας είναι το ίδιο ωσάν να αναζητά κανείς να επιτύχει μια ολοκληρωτική συναίνεση (Benhabib, 1992, σελ. 9 στο Linklater, 1996, σελ. 292).⁴²⁵

6.2. Συνταγματικός πατριωτισμός και το ζήτημα της γλώσσας και των ΜΜΕ για τη συγκρότηση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας

Στην κορύφωση της ευρωπαϊκής συζήτησης για τον πόλεμο στο Ιράκ, στο μανιφέστο που ο Habermas συνυπογράφει με τον Derrida για το «τι δένει τους Ευρωπαίους» (Habermas, 2006a, κεφ. 3, σελ. 46-48 στο Castiglione, 2009, σελ. 40-1),⁴²⁶ υπογραμμίζει «έναν αριθμό ευρωπαϊκών επιτευγμάτων και αξιών ως μέρος της ιδιαίτερης ιστορικής κληρονομιάς της Ευρώπης: Μια κοσμική πολιτική· η πολιτική και το κράτος που δρουν διορθωτικά στα αποτελέσματα της αγοράς· μια διάχυτη επίγνωση των παραδόξων της προόδου· την εμφύσηση ιδεολογικού ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτικών κομμάτων· την κοινωνική αλληλεγγύη που αναδύεται από τη ιστορία της ταξικής πάλης· την απόρριψη της θανατικής ποινής· τη μεταβίβαση της κρατικής

⁴²⁵ Για να αναπτυχθεί περαιτέρω αυτή η θέση, είναι χρήσιμο να προσδιορίσουμε τέσσερις μορφές κατανόησης. Γράφει ο Linklater (1996, σελ. 292): «Η πρώτη συνίσταται στην ανθρωπολογική κατανόηση που στοχεύει στην κατανόηση της ετερότητας για την αξία αυτής καθεαυτής. Η δεύτερη είναι η στρατηγική κατανόηση που στοχεύει στην κατανόηση των προσδοκιών, των συμφερόντων και των προθέσεων των άλλων προκειμένου να ελέγξει κανείς τη συμπεριφορά τους ή να τους υπερφαλαγγίσει στρατηγικά ή να τους εκμεταλλευτεί θεωρώντας τους αντίπαλους. Η τρίτη είναι η σωκρατική κατανόηση κατά την οποία οι δρώντες αναστέλλουν τους ισχυρισμούς εγκυρότητάς τους και εισέρχονται σε διάλογο με τους άλλους προκειμένου να αναζητήσουν την αλήθεια. Η τέταρτη είναι η πολιτική κατανόηση που ενέχει δύο διαστάσεις: την προσπάθεια κατανόησης του πλουραλισμού των ηθικών απόψεων προκειμένου να επιτευχθεί συμφωνία σχετικά με τις αρχές συμπερίληψης και αποκλεισμού, καθώς και την προσπάθεια κατανόησης των κανόνων συνύπαρξης που οι δρώντες θα πρέπει να αποδεχτούν σε περίπτωση που αποτυγχάνουν να φτάσουν σε συναίνεση. Τρεις από αυτούς τους τύπους κατανόησης είναι συμβατοί με το χειραφετικό πρόγραμμα». «Η ανθρωπολογική κατανόηση είναι συμβατή επειδή απαιτεί την επιδεξιότητα της συμπάθειας στην εκτίμηση του τι είναι μοναδικό ή διαφορετικό σχετικά με τον [Α]λλο» (ibid, σελ. 292-3). «Η σωκρατική κατανόηση είναι συμβατή γιατί οι δρώντες μπορούν μόνο να προσεγγίσουν αρχές που είναι όντως αληθινές για όλους αφού πρώτα ασπαστούν μια σύντομη χρονική στιγμή της καρτεσιανής αμφισβήτησης και ενδώσουν σε μια διαδικασία αμοιβαίας κριτικής. Η πολιτική κατανόηση είναι συμβατή επειδή υποστηρίζει ότι οι αρχές της συμπερίληψης και του αποκλεισμού και οι κανόνες συνύπαρξης μπορούν να αποκτήσουν οικουμενική ισχύ μόνο μέσω του ανοιχτού διαλόγου που περιλαμβάνει όλες τις απόψεις. Η στρατηγική κατανόηση είναι η μόνη που αντιβαίνει στο χειραφετικό πρόταγμα αφού κατευθύνεται στην άσκηση ελέγχου επί των άλλων, ανήκοντας ως εκ τούτου στη σφαίρα της στρατηγικής που αντιπαράβάλλεται στην ηθική-πρακτική κατανόηση» (ibid, σελ. 293).

⁴²⁶ Για τους Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 42), το «πλαίσιο είναι σημαντικό, καθώς εκείνο τον καιρό ο Habermas υποστήριζε ότι η διάχυτη ευρωπαϊκή λαϊκή εναντίωση στην εισβολή στο Ιράκ ήταν ίσως η πρώτη πραγματική εκδήλωση μια ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, και της δυνατότητας διαμόρφωσης μιας πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Επιπλέον, παρά τις διαιρέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, η έκφραση της ευρωπαϊκής φωνής με τη μορφή λαϊκής διμαρτυρίας έμοιαζε να είναι μια στιγμή τόσο αυτοεπιβεβαίωσης όσο και αυτοπεποίθησης».

ισχύος μέσω των διεθνών οργανισμών και μια ικανότητα αναστοχαστικότητας ενόψει της παγκόσμιας παρακμής». Αν και ο Habermas αναγνωρίζει ότι και στο υπερεθνικό επίπεδο η πολιτική πίστη δεν μπορεί να είναι παντελώς αφηρημένη αλλά θα πρέπει να διαθέτει κάποια μορφή κοινωνικό-ψυχολογικής βάσης, δέχεται, επίσης, ότι σε αυτό το επίπεδο η πολιτική ταυτότητα κατασκευάζεται πιο τεχνητά, όπως διαμεσολαβείται από τις νομικές, τις πολιτικές εμπειρίες και τους θεσμούς (Castiglione, 2009, σελ. 43). Οι συνταγματικοί πατριώτες, κατά Habermas, «υποστηρίζουν την ΕΕ επειδή κατά μεγάλο μέρος συμφωνούν με τους στόχους και τις αρχές που ενσαρκώνει, παρά το γεγονός ότι η αίσθηση για το ποιοι είναι παραμένει γατζωμένη στα εθνικά και τοπικά επίπεδα» (ibid, σελ. 86). Ωστόσο, αυτή η θέση του ευρωπαϊκού συνταγματικού πατριωτισμού, την οποία υποστηρίζει ο Habermas στη βάση της κοινοτιστικής ανάγνωσης οικουμενικών αρχών κοσμοπολιτικής φύσης δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί με συνέπεια. Μεταξύ άλλων, η προσήλωση σε οικουμενικές φιλελεύθερες δημοκρατικές αρχές είναι αρκετά χαλαρή για να κινητοποιήσει πίστη και υποταγή, ενώ ο συνταγματικός πατριωτισμός παραγνωρίζει την αρνητική ταυτοποίηση καθώς και τον εκλεκτικιστικό – και καμιά φορά αντιφατικό – τρόπο με τον οποίο έχουν αναδυθεί οι συλλογικές ταυτότητες (ibid, σελ. 44-45).

Σε κάθε περίπτωση, η οικοδόμηση ταυτότητας στη βάση αξιών που δεν εμπεριέχουν αποκλεισμούς είναι δύσκολη. Για τον Castiglione (2009, σελ. 45), «στην αναδόμησή του ως προς τις ιστορικές ρίζες των ευρωπαϊκών αξιών, ο Habermas υπερβάλλει σημαντικά τόσο σχετικά με το επίπεδο της σύγκλισης του συστήματος και των αξιών στο πλαίσιο της ΕΕ, όσο και στο βαθμό που οι πολιτικές και οι εθνικές αξίες μπορούν να διαχωριστούν». Όπως επισημαίνουν οι Bellamy και Castiglione (2008 στο Castiglione, 2009, σελ. 46), οι «[σ]υζητήσεις και οι συγκρούσεις επί αξιών και δικαιωμάτων δεν παράγουν μόνο την ουσία πολλών πολιτικών διαλόγων, παράγουν επίσης διαφορετικές εκδοχές της φύσης του πολιτικού». «Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική ταυτότητα και την επίδραση της στην πρακτική της ιδιότητας του πολίτη. Καμιά δεν κατασκευάζεται απλώς επί τη βάση ενός συνόλου πολιτικών αξιών και πολιτικών δικαιωμάτων. Η πολιτική ταυτότητα εκφράζεται μάλλον εν μέρει με το πώς εμείς, ως πολίτες, αποφασίζουμε να επικαλεστούμε δικαιώματα ή να συμμετάσχουμε στην πολιτική σε διαφορετικά θεσμικά επίπεδα» (Castiglione, 2009, σελ. 46-47). Όπως επιβεβαιώνει ο Hegel (1952, σελ. 164 στο Castiglione, 2009, σελ. 50),

είναι λάθος να αντιλαμβάνεται κανείς τον πατριωτισμό κυρίως ως «ετοιμότητα για εξαιρετικές θυσίες και δράσεις». Ο Hegel περιγράφει τον πατριωτισμό ως ένα πιο συνηθισμένο και κοινότυπο συναίσθημα σχετικά με το πώς η δική μας ζωή εξαρτάται από τις λειτουργίες της πολιτικής κοινότητας. Είναι μια μορφή εμπιστοσύνης, ή, όπως το θέτει, «η επίγνωση ότι το συμφέρον μου, τόσο το ουσιαστικό όσο και το ιδιαίτερο, περιέχεται και διασφαλίζεται μέσω ετέρου (π.χ. του κράτους) το συμφέρον και το σκοπό». Το ενδιαφέρον εδώ δεν στρέφεται στη φύση του πατριωτισμού αλλά στον τρόπο με τον οποίο το άτομο μπορεί να σχετίζεται με την κοινότητα – γιατί εάν μια αίσθηση καθήκοντος μπορεί να καλλιεργηθεί μέσω πιο συνηθισμένων δράσεων και ασκήσεων, μπορεί να μη χρειάζεται να εντοπίσουμε βαθιές «συναισθηματικές» ρίζες, αλλά κυρίως μία μίξη ορθολογικού προσωπικού συμφέροντος, συνήθειας, και καλλιέργειας μιας αίσθησης συλλογικού συμφέροντος.

Σε αυτό το πλαίσιο, για τον Castiglione (2009, σελ. 51), «η ΕΕ πρέπει να καλλιεργήσει την πολιτική της ταυτότητας ούτε στην ηρωική μορφή της ‘έσχατης αυτοθυσίας’, ούτε στη μορφή των υψηλών αξιών του συνταγματικού πατριωτισμού, αλλά υπό μια πιο κοινότυπη αίσθηση της ολοένα και αυξανόμενης αντίληψης των πολιτών ότι η ΕΕ συνεισφέρει σε μια θεμελιώδη (αν και πολλαπλής διαστρωμάτωσης) θεσμική και έννομη τάξη στο πλαίσιο της οποίας μπορούν να ασκούν την ελευθερία τους». Η «βαθμιαία οικοδόμηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας – όχι σε αντίθεση με τις εθνικές και τις τοπικές ταυτότητες αλλά ως φυσική αντανάκλαση των νέων υπερεθνικών δομών και πρακτικών με τις οποίες οι λαοί εξοικειώνονται ολοένα και περισσότερο» και τις οποίες υποστήριζουν περισσότερο στη βάση ορθολογικών υπολογισμών παρά συναισθηματικών δεσμών – συνιστά μέρος ήδη του οράματος της λειτουργικής ολοκλήρωσης (Haas, 2000, σελ. 322-52· Marks, 1999, σελ. 69-71 στο Castiglione, 2009, σελ. 38). Ενώ η έννοια της πολιτικής ταυτότητας που προκύπτει από την εθνοκεντρική αντίληψη συγχωνεύει ουσιαστικά την ταυτότητα με την πίστη και την αφοσίωση στο κράτος, «η μετα-εθνική έννοια διαχωρίζει αυτά τα δύο, αντιλαμβανόμενη την προσήλωση και την πίστη με ένα πιο ορθολογικό και αφηρημένο, παρά συναισθηματικό τρόπο – κάτι αποκομμένο από τις πολιτιστικές και ψυχολογικές διαδικασίες της ταυτοποίησης» (Benhabib, 2004 στο Castiglione, 2009, σελ. 38-39). Ο συνταγματικός πατριωτισμός του Habermas εισάγει μια εντελώς διαφορετική, κανονιστική διάσταση. Γράφει ο Castiglione (2009, σελ. 39):

Η πίστη που μπορεί να εκδηλώνουμε σε ένα σύστημα νόμων και δικαιωμάτων που έχει αναπτυχθεί από την ΕΕ [...] προέρχεται από την οικουμενικότητα των αρχών των οποίων υπεραμύνεται αυτό το σύστημα, ή από τις βασισμένες στην αποτελεσματικότητα επιταγές της αγοράς και της γραφειοκρατικής διοίκησης. [...] Είναι ένα είδους πατριωτισμού (και εκ τούτου ένας ιδιαίτερος συναισθηματικός δεσμός με την ευρωπαϊκή πολιτεία), αλλά ένας

που κατά την άποψη του Habermas θα πρέπει να βασίζεται σε μια ‘πολιτική’ (και κοσμοπολιτική) κατανόηση των αρχών που θεμελιώνουν την ευρωπαϊκή πολιτεία.

Για τον Castiglione (2009, σελ. 30), από τη μια πλευρά μια κρατοκεντρική θεώρηση δεν καταφέρνει να συνεκτιμήσει «την μεταβαλλόμενη φύση της πολιτικής ταυτότητας σε ένα πιο παγκοσμιοποιημένο και διεθνοποιημένο κόσμο», ώστε από αυτή τουλάχιστον την άποψη, «το είδος του ‘συνταγματικού πατριωτισμού’ που εισηγήθηκε ο Jurgen Habermas προσφέρει μια πιο εκλεπτυσμένη κατανόηση του πώς ταυτιζόμαστε με την πολιτική μας κοινότητα και για το ποια είναι η βάση της πολιτικής πίστης στο σύγχρονο κόσμο». Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, «η μετα-εθνική θέση του Habermas δεν συμφιλιώνεται με τη δεύτερη ‘πραγματικότητα’: Τη μικτή φύση της ΕΕ και τις βαθιές διαφορές που υφίστανται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτείας. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα δεν μπορεί να κατασκευαστεί στη βάση των φερόμενων ευρωπαϊκών αξιών αλλά πρέπει να υποστηριχθεί από πιο συγκρουσιακούς μηχανισμούς της δημοκρατικής πολιτικής και τη δια-θεσμική ισορροπία» (ibid).

Όπως προαναφέρθηκε, η αποκαλούμενη συγκαταβατική συναίνεση της κοινής γνώμης, με ποσοστά έγκρισης της ευρωπαϊκής ενοποίησης πάνω από 60% κατά μέσο όρο, εξαφανίστηκε στις αρχές τις δεκαετίας του 1990 και σταδιακά η ευρωπαϊκή πολιτική άρχισε να υπάγεται ολοένα και περισσότερο σε αυστηρότερο δημόσιο έλεγχο (Risse, 2010, σελ. 4).⁴²⁷ Ειδικότερα, οι ευρωπαϊκές υποθέσεις άρχισαν να πολιτικοποιούνται περισσότερο από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (ibid). Με όρους Kaebler (2009, σελ. 195): «Επεκτείνοντας τις αρμοδιότητές της πολύ παραπέρα από την σφαίρα των οικονομικών, η ΕΕ άρχισε να παίρνει αποφάσεις για την εξωτερική και την εσωτερική ασφάλεια, την κοινωνική πολιτική, τη μετανάστευση και την πολιτική καταναλωτή, και την πολιτιστική πολιτική. Συνεπώς, άρχισε να παρεμβαίνει με πολλούς τρόπους στην καθημερινή ζωή των πολιτών, μεταβαλλόμενη σε αναπόφευκτο στόχο πολιτικής κριτικής». Περαιτέρω, γράφει ο Castiglione (2009, σελ. 40), για να δεχτούν τα αναδιανεμητικά αποτελέσματα περισσότερο «θετικών» μορφών ενοποίησης, οι πολίτες της ΕΕ θα έπρεπε να αναπτύξουν μια μορφή «κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης», δεδομένου και του ό,τι «μια κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας χρειάζεται πιο ξεκάθαρες μορφές διαμόρφωσης γνώμης και βούλησης και ως εκ τούτου την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας». Γιατί

⁴²⁷ «Η μέση υποστήριξη για τη συμμετοχή στην ΕΕ έπεσε από ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό της τάξεως σχεδόν του 70% στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε ένα συνεχώς χαμηλότερο ποσοστό της τάξεως σχεδόν του 45% το 1997 και διακυμαίνεται έκτοτε μεταξύ του 48% και του 58%» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2009, σελ. 44 στο Risse, 2010, σελ. 4). Για δεδομένα πριν το 1995, βλ. το Διαδραστικό Σύστημα Αναζήτησης του Ευρωβαρόμετρου, http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/index_en.cfm, όπως αναφέρεται στο Risse, όπ. π.

«αν και κανείς στις μέρες μας δεν ζητά από τους Ευρωπαίους ‘να πεθάνουν για την Ευρώπη’, το ερώτημα για το πόσο ισχυρή είναι η ‘αλληλεγγύη μεταξύ ξένων’ στην ΕΕ σε κάθε περίπτωση παραμένει (Habermas, 2006, σελ. 76· βλ. επίσης Castiglione, 2009 στο Risse, 2010, σελ. 30). Π.χ., είναι η ταύτιση με την ΕΕ τόσο ισχυρή ώστε να επιτρέπει αναδιανεμητικές πολιτικές για μια πιο ‘κοινωνική Ευρώπη’; Ποιος βαθμός αλληλεγγύης μεταξύ των Ευρωπαίων είναι απαραίτητος για να αντιμετωπιστεί η παγκόσμια οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση;» (Risse, 2010, σελ. 30· βλ. και σελ. 59). Σε ένα τέτοιο περιβάλλον δεν είναι να αναρωτιέται κανείς για το γεγονός ότι τα ζητήματα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, της κοινότητας και της δημοκρατίας ήρθαν στο επίκεντρο της ΕΕ. Όπως αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 4-5), λήπτες πολιτικών αποφάσεων, ακαδημαϊκοί και απλοί πολίτες ολοένα και περισσότερο άρχισαν να θέτουν βασικά ερωτήματα, όπως:

- Ποιες είναι οι προπολιτικές προϋποθέσεις για μια υπερεθνική πολιτεία; Μπορεί η ΕΕ να στηριχθεί σε μια αίσθηση κοινότητας μεταξύ των λαών της και μια συλλογική ταυτότητα; Πώς η ευρωπαϊκή ταυτότητα σχετίζεται με την επικοινωνία διαμέσου των συνόρων; Και πώς μπορούμε να εξηγήσουμε την ανάδυση καθώς και τα όρια μιας ευρωπαϊκής αίσθησης ταυτότητας και μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας;
- Πώς μια ευρωπαϊκή αίσθηση κοινότητας και μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα επηρεάζει την ευρωπαϊκή ενοποίηση και την πολιτική αλλαγή; Μια ευρωπαϊκή ταυτότητα και μια διεθνική ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα διευκολύνει ή εμποδίζει την αποτελεσματική κατάρτιση πολιτικής στην ΕΕ; Εναλλακτικά, μπορεί η ΕΕ να λειτουργήσει χωρίς μια αίσθηση κοινότητας και χωρίς πολιτικοποίηση;
- Ποιες είναι οι επιπτώσεις για τη δημοκρατική νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού σχεδίου; Πόση συλλογική ταυτότητα και κοινό επικοινωνιακό χώρο χρειάζεται η ΕΕ ως ένα πολυεπίπεδο διακυβερνητικό σύστημα; Και ποια είναι τα συμπεράσματα για το μέλλον μιας ΕΕ με πάνω από τριάντα κράτη μέλη;

Πράγματι, όπως επισημαίνει ο Medrano (2009, σελ. 88), «για πολλά χρόνια, οι στοχαστές προέβλεπαν ότι περαιτέρω ευρωπαϊκή ενοποίηση θα ήταν αδιανόητη μετά από κάποιο στάδιο, αν οι Ευρωπαίοι δεν ανέπτυσαν μια ισχυρή αίσθηση ταύτισης με την Ευρώπη (π.χ., εκτός κι αν φτάσουν να αντιλαμβάνονται ανθρώπους που έχουν γεννηθεί σε άλλες χώρες της ΕΕ εκτός της δικής τους ως ανήκοντες στην ίδια κοινότητα που και οι ίδιοι νοιώθουν να είναι μέρος) (Hoffman, 1966· Checkel και Katzenstein, 2009· Hermann και άλ., 2004· Habermas, 2006b)». Παράλληλα, οι «ερμηνείες της συνταγματικής κρίσης εξέθρεψαν την επέκταση μιας ήδη υπάρχουσας βιομηχανίας έρευνας επί του επονομαζόμενου ελλείμματος ευρωπαϊκής ταυτότητας» (Cerutti, 2006· Habermas, 2006b· Hermann και άλ., 2004· Risse, 2003· Viehoff και Segers, 1999 στο

Medrano, 2009, σελ. 88).⁴²⁸ Για το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας έχουμε εκτενώς αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο.⁴²⁹ Ένα σημαντικό πρόγραμμα για τις εκδηλώσεις της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας είναι η τράπεζα δεδομένων Eurorub.com που λειτουργήσε στο πλαίσιο του 5^{ου} Προγράμματος-Πλαισίου της Επιτροπής υπό τον τίτλο ο «Μετασχηματισμός της Πολιτικής Κινητοποίησης και της Επικοινωνίας στις Ευρωπαϊκές Δημόσιες Σφαίρες» (Groothues, 2004, σελ. 3). Μέσω αυτού του προγράμματος έχει καταστεί δυνατή η επεξεργασία άρθρων όλων των ειδών εφημερίδων, που εκδόθηκαν στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ολλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ελβετία, την περίοδο από το 1990 έως το 2002 (Medrano, 2009, σελ. 82).⁴³⁰ Όπως σημειώνει ο Medrano (2009, σελ. 82-83), η ανάλυση έχει καταδείξει ότι

κατά την περασμένη δεκαετία και περισσότερο, οι πολιτικές ηγετικές ομάδες στην Ευρώπη προσέδωσαν έμφαση σε μια ρεπουμπλικανική περισσότερο παρά πολιτιστική πολιτική ταυτότητα για την Ευρώπη, και αποσιώπησαν σχετικά την κοινωνική διάσταση της ΕΕ. Έτσι πυροδότησαν αντίσταση στις προσπάθειες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μεταξύ αποξενωμένων τμημάτων του πληθυσμού που φοβούνται την ολοένα και αυξανόμενη πολιτιστική ποικιλομορφία στην Ευρώπη και που είναι ευαισθητοποιημένα στις αρνητικές επιπτώσεις που η παγκοσμιοποίηση μπορεί να έχει στους μισθούς, στις προοπτικές εργασίας, και τις συνθήκες εργασίας τους. Περαιτέρω, η ανάλυση καταδεικνύει ότι ενώ οι πολιτικές ηγετικές ομάδες συμφωνούν σχετικά με το ευκαίο της ενίσχυσης της πολιτικής διάστασης της ΕΕ καθώς και σε μια πολυεπίπεδη κατανομή των αρμοδιοτήτων, διαφωνούν για την περαιτέρω μεταβίβαση κυριαρχίας στην ΕΕ (ιδιαίτερα στα πεδία που υπόκεινται στον δεύτερο πυλώνα) και στον καταμερισμό της ισχύος μεταξύ των διάφορων θεσμών της ΕΕ.

⁴²⁸ Η έρευνα αυτή βρέθηκε αντιμέτωπη με ερωτήματα του τύπου: «Πόσο ανεπτυγμένη είναι τελικά η αίσθηση ταύτισης με την Ευρώπη; Πόσο μακριά μπορεί να προχωρήσει η ευρωπαϊκή ενοποίηση χωρίς μια καλά ανεπτυγμένη αίσθηση ευρωπαϊκής ταυτότητας; Ποια είναι εν τέλει η φύση –εθνική ή πολιτική– της ευρωπαϊκής ταυτότητας; Τι χρειάζεται να γίνει προκειμένου να αναπτυχθεί μια αίσθηση κοινότητας μεταξύ των Ευρωπαίων;» (Medrano, 2009, σελ. 88-89).

⁴²⁹ Σε ό,τι αφορά τη συνταγματική κρίση, ο Medrano (όπ. π., σελ. 89) αντί να εστιάζει στο (χαμηλό) επίπεδο ταύτισης των πολιτών με την Ευρώπη προκειμένου να την ερμηνεύσει, αντέταξε κυρίως το επιχείρημα της «έλλειψης συνταγματικού μεταξού του προγράμματος ευρωπαϊκής ταυτότητας των πολιτικών ηγετικών ομάδων και την ποικιλομορφία των σύγχρονων πολιτικών, κοινωνικών, και πολιτιστικών ανησυχιών των πολιτών, αλλά και διαίρεσεων σχετικά με το πολιτικό πρόγραμμα της Ευρώπης και μεταξύ των ίδιων των ηγετικών ομάδων». Ειδικότερα, ο Medrano (2009, σελ. 106) επεσήμανε τον «αποτυχημένο συνδυασμό μεταξύ την συναίνεσης των ηγετικών ομάδων και τις διαίρεσεις ανάμεσα στους πολίτες για την πολιτιστική και κοινωνική της ατζέντα, καθώς και τις διαίρεσεις μεταξύ των ίδιων των ηγετικών ομάδων σχετικά με την μεταφορά κυριαρχίας στην ΕΕ».

⁴³⁰ «Η μονάδα ανάλυσης είναι η πολιτική αξίωση, που προσδιορίζεται ως στρατηγική επικοινωνία στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας, και συνεπάγεται την έκφραση μια πολιτικής άποψης ή απαίτησης μέσω φυσικής ή λεκτικής δράσης, που μπορεί να πάρει πολλές μορφές (λεκτικές δηλώσεις, δικαστικές αποφάσεις, πολιτικές αποφάσεις, βίαιες ή μη δημόσιες διαδηλώσεις, κοτ) και που μπορεί να εκδηλωθεί από ποικίλους δρώντες (κυβερνήσεις, μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, πολιτικά κόμματα, ομάδες συμφερόντων, κοινωνικά κινήματα, ΜΚΟ, κλπ)» (R. Koopmans, 2002, "Codebook for the Analysis of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres" στο <http://europub.wz-berlin.de>, όπως αναφέρεται στο Medrano, 2009, σελ. 82).

Μία άλλη εξήγηση σε αναφορά με τη χαμηλή ταύτιση με την ΕΕ εστιάζει σε μια σχετικά αδύναμη ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα στο πλαίσιο της οποίας μια ευρωπαϊκή ταυτότητα θα μπορούσε να οικοδομηθεί, να επαναδιαπραγματευτεί, και να επανεπιβεβαιωθεί. Όπως αναφέρει ο Kaelble (2009, σελ. 207-8), «[ε]υρωπαϊκά μέσα, διανοούμενοι, ταινίες και λίστες bestseller, ένα ευρωπαϊκό σύστημα εκπαίδευσης, πολιτικοί διάλογοι, ανταγωνισμός των πολιτικών και μεταξύ των πολιτικών στρατοπέδων, και καμπάνιες εκλογής με αντίπαλους υποψηφίους σε μεγάλο βαθμό λείπουν. Το σίγουρο είναι ότι, ενώ κάποιοι δείκτες επισημαίνουν την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, αυτή είναι διαφορετική από και βασίζεται σε διαφορετικές εθνικές δημόσιες σφαίρες (Eder και Spohn, 2005· Risse, 2002· Kaelble, 2002b· Diez Medrano, 2003· Meyer, 2007)». Σε κάθε περίπτωση, για τον Kaelble (2009, σελ. 210-1),

η πολιτικοποίηση της Ευρώπης δεν ήταν μία τυπική διαδικασία όπως αυτή βιώθηκε από τόσες άλλες χώρες σε όλη τη σύγχρονη ιστορία. Ακριβώς το αντίθετο, αυτή η πολιτικοποίηση είχε περίεργα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Παρακινήθηκε περισσότερο από τους διανοούμενους, τους δημοσιογράφους, τους ειδικούς, και τους εθνικούς πολιτικούς παρά από τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα ή τις ομάδες συμφερόντων [...] Η κύρια απάντηση της ΕΕ σε αυτή την πολιτικοποίηση ήταν μια επίμονη προσπάθεια δημιουργίας δεσμών πίστης μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών και της ΕΕ μέσω μιας πληθώρας συμβολικών, κοινωνικών, οικονομικών, και συνταγματικών πολιτικών. Επιπλέον, η ΕΕ επέλεξε μία πολιτική ελεγχόμενης πολιτικοποίησης, προσκαλώντας ειδικούς σε ακροάσεις, συνέδρια, και εκθέσεις αναφοράς πολύ πιο συχνά από ό,τι το έκαναν οι εθνικές διοικήσεις, και πειραματίστηκε με μια διαδικασία προετοιμασίας των κυριότερων αποφάσεων μέσω πράσινων και λευκών βίβλων.

Σε αυτό το περιβάλλον, γράφει ο Kraus (2008, σελ. 23), ο Grimm αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις πιθανότητες «εγκαθίδρυσης μιας ευρωπαϊκής κοινότητας συμμετοχής χωρίς προηγουμένως να δημιουργηθεί μια ευρωπαϊκή κοινότητα επικοινωνίας». Η γραμμή του επιχειρήματός του ακολουθεί συνοπτικά την ακόλουθη συλλογιστική: «δεν μπορεί να υπάρξει ευρωπαϊκή δημοκρατία επειδή δεν υπάρχει ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα· δεν μπορεί να υπάρξει ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα επειδή δεν υπάρχει ευρωπαϊκός λαός (με την έννοια ενός δήμου που να διαθέτει μια συλλογική ταυτότητα που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πλαίσιο πολιτικής ενότητας)· και δεν μπορεί να υπάρξει ευρωπαϊκός λαός επειδή δεν υπάρχει μια κοινή ευρωπαϊκή γλώσσα» (Grimm, 1995, σελ. 295 στο Kraus, 2008, σελ. 23). Από τη σκοπιά του Grimm, περαιτέρω, «[τ]ο να προσδώσει κανείς στην ιδέα ενός ευρωπαϊκού δήμου κάποιο μεστό νοήματος

περιεχόμενο θα απαιτούσε ένα κοινωνικό-πολιτιστικό θεμέλιο που προς το παρόν δε φαίνεται στο προσκήνιο» (Kraus, 2008, σελ. 23).⁴³¹ Στο φιλελεύθερο έργο του Mill *Considerations on Democratic Government* (1972 [1861]), ο συγγραφέας επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι μια συλλογικά ριζωμένη «αίσθηση συγγένειας» συνιστά κρίσιμο προαπαιτούμενο για την επιτυχή θεσμοποίηση της δημοκρατικής πολιτικής (ibid, σελ. 85). Όπως αναφέρει ο Kraus (2008, σελ. 85), η «θέση του θεμελιώνεται στην υπόθεση ότι μια φιλελεύθερη δημοκρατία θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει καταστάσεις σφοδρών πολιτικών συγκρούσεων μόνο στο βαθμό που οι πολίτες συμμερίζονται κάποια βασικά πρότυπα ταυτότητας, όπως αυτά εκδηλώνονται μέσω μιας κοινής γλώσσας ή πολιτισμού». Ένας τέτοιος κοινός πολιτισμός είναι απαραίτητος αν οι θεσμοί πρόκειται να λειτουργούν με το δέοντα τρόπο. «Έτσι, σε σημαντικό βαθμό, η πολιτιστική ομοιομορφία, ή τουλάχιστον μια ελάχιστη πολιτιστική συγγένεια, καθίσταται προαπαιτούμενο για την άσκηση της πολιτικής αλληλεγγύης» (ibid, σελ. 85-86). Και συνεχίζει ο Kraus (2008, σελ. 86):

Ως γνωστόν, η γλώσσα, ως εκφραστικό σύμβολο, αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της εθνικής ταυτότητας.⁴³² Κατ'αναλογία, ο Mill ερμηνεύει τη γλωσσική διαφοροποίηση ως σύμπτωμα έλλειψης πολιτικής συνεκτικότητας. Επιπλέον, ο γλωσσικός πλουραλισμός εκλαμβάνεται ως αρνητικό χαρακτηριστικό και υπό εργαλειακούς όρους, καθώς συνιστά εμπόδιο για τη ροή της πολιτικής επικοινωνίας πέρα από τα σύνορα της εθνικότητας, παρακωλύοντας τη διαμόρφωση μιας κοινής δημόσιας σφαίρας.⁴³³ Αυτό που περιγράφεται στο *Considerations* θα μπορούσε ως εκ τούτου να ονομαστεί ένας φαύλος κύκλος μη ένταξης: η έλλειψη θεμελίων που να υποστηρίζουν μια κοινή ταυτότητα οδηγεί σε άκαμπτα επικοινωνιακά εμπόδια· αυτά τα εμπόδια, με τη σειρά τους, εμποδίζουν τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας κοινής πολιτικής ταυτότητας.

⁴³¹ Ως γνωστόν, όπως αναφέρει και ο Kraus (2008, σελ. xi): «[Η] πολιτική της γλώσσας και οι πολιτικές που συνοδεύουν τη γλώσσα διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στις ιστορικές διαδικασίες της διαμόρφωσης του έθνους-κράτους. Η πολιτιστική και η πολιτική ολοκλήρωση στις σύγχρονες κοινωνίες βασίζεται ευρέως στη γλώσσα. Έτσι, η δημιουργία των εθνών-κρατών προχώρησε χέρι με χέρι με πολιτικές απόπειρες να εισαχθούν και να διατηρηθούν τυποποιημένοι επικοινωνιακοί κώδικες. Σε ύστερα στάδια πολιτικής ανάπτυξης, η πολιτική της γλώσσας συνδέθηκε συχνά με το σκοπό της ίδρυσης μιας ολοκληρωμένης και δημοκρατικής δημόσιας σφαίρας».

⁴³² Για τον Kraus (2008, σελ. 192), «[ω]ς κοινωνικό αγαθό, η γλώσσα καταδεικνύει πόσο σημαντικές μπορεί να είναι οι επιπτώσεις συμμετοχής σε μια ομάδα για την ανάπτυξη μας ως άτομα. Ο συλλογικός δεσμός της γλώσσας μας τοποθετεί στον κοινωνικό κόσμο πριν γίνουμε πλήρως αυτόνομα άτομα. Είμαστε μόνο εν μέρει ικανοί να υπερβούμε τα πρότυπα ταυτότητας που μας μεταδίδονται μέσω της γλώσσας μέσω ελεύθερων πράξεων που εκφράζουν τη βούλησή μας. Κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής μας, δεν έχουμε καταρχήν καμία επιλογή από το να 'αποδεχτούμε' μια γλωσσική ταυτότητα».

⁴³³ Όπως σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 147), «[ε]ίναι προφανές ότι το χαμηλό προφίλ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ως δημόσιου φόρουμ για την ανάπτυξη ενός διεθνικού πολιτικού λόγου συνδέεται επίσης με τα γλωσσικά εμπόδια». Ωστόσο, και «οι συνέπειες των αντικειμενικών διαφορών στο καθεστώς των επίσημων γλωσσών και η αντίστοιχη ανισότητα των ευκαιριών για πολιτική επικοινωνία παραμένει ένα ζήτημα ταμπού ακόμη και για το ίδιο το Κοινοβούλιο» (ibid, σελ. 148).

Το ζήτημα της επικοινωνιακής διαμεσολάβησης της πολιτικής της ΕΕ φαίνεται πως πάσχει από πολλά ελλείμματα. Τα γνωστά παράπονα συνδέουν την πολιτική αδιαφορία των υποκείμενων στην διακυβέρνηση της ΕΕ με την έλλειψη πληροφόρησης για τις ευρωπαϊκές υποθέσεις και την έλλειψη διαφάνειας των διαδικασιών λήψης αποφάσεων στις Βρυξέλλες. Γράφει σχετικά ο Kraus (2008, σελ. 139):

Τα αποτελέσματα ενός ιδιαίτερου Ευρωβαρόμετρου που διεξήχθη στις αρχές του 2001 θα μπορούσαν να ειπωθούν ως σύμπτωμα μιας γενικευμένης δυσφορίας: 4 από τα 10 άτομα που έλαβαν μέρος στη δημοσκόπηση της ΕΕ των 15 δήλωσαν ότι δεν γνώριζαν τίποτε για τη Σύνοδο Κορυφής της Νίκαιας και για τη Συνθήκη. Μόνο ένα 26% εξέφρασε ενδιαφέρον για συμμετοχή στη συζήτηση σχετικά με το μέλλον της Ευρώπης.

Για να καταλήξει (σελ. 140):

Η ΕΕ βρίσκεται συνεχώς αντιμέτωπη με το πρόβλημα ότι ένα χαμηλό επίπεδο δημόσιας επίγνωσης των πολιτικών της καθικόντων και δραστηριοτήτων αντανakλάται σε έλλειψη εμπιστοσύνης και άρνηση αφοσίωσης. Σε σημαντικό βαθμό, η συνταγματική κρίση στην οποία βρέθηκε η Ευρώπη το 2005 θα πρέπει να ερμηνευτεί ως ένα δραματικό σύμπτωμα αυτής της κατάστασης. Προφανώς, η εξωτερική επικοινωνία της ΕΕ στο σύνολό της ταλανίζεται από το γεγονός ότι η έως σήμερα ροή πληροφόρησης από την Ευρώπη των θεσμών προς την Ευρώπη των πολιτών έχει μικρή επιτυχία στην τόνωση της λαϊκής πολιτικής συμμετοχής.

Εδώ για τον Grimm το ζήτημα της γλώσσας επιδρά καθοριστικά ως προς την αδυναμία ανάδυσης μιας πολιτικής δημόσιας σφαίρας στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 140), «η κατηγορία της δημόσιας σφαίρας θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή υπό μία ουσιαστική κανονιστική έννοια ως το σύνολο των ενδιάμεσων δομών διαμόρφωσης γνώμης και βούλησης που απονέμουν νομιμοποίηση σε μια πολιτική τάξη εκθέτοντας τις διαδικασίες λήψης απόφασης στον κριτικό έλεγχο και υπό την κρίση των πολιτών (Habermas, 1990). Ως τέτοια, η δημόσια σφαίρα συνιστά καίριο δομικό στοιχείο της πολιτικής στα δημοκρατικά συνταγματικά κράτη». Τελικά για τον Grimm, «το γεγονός ότι οι πολίτες της ΕΕ δεν είναι σε θέση να εξάγουν συμφωνίες στη βάση της συζήτησης σχετικά με τις πολιτικές τους ανησυχίες προσδίδει στο ευρωπαϊκό δημοκρατικό έλλειμα έναν δομικό χαρακτήρα» (ibid, σελ. 141).⁴³⁴ Αυτό τον οδηγεί

⁴³⁴ «Η σημασία του γλωσσικού παράγοντα για την πιθανότητα εγκαθίδρυσης μιας ευρωπαϊκής δημοκρατίας συχνά υποτιμάται, εν μέρει επειδή κυριαρχεί μια αντίληψη για τη δημοκρατία που περιορίζεται στο πεδίο της οργανωμένης

στο συμπέρασμα ότι κατά την παρούσα στιγμή «η δυνατότητα της δημοκρατίας παραμένει σαφώς συνδεδεμένη με το πολιτικό πλαίσιο του έθνους-κράτους» (Grimm, 1995, σελ. 299 στο Kraus, 2008, σελ. 141). Σε αντίθεση με τον Grimm, ο Habermas «αντιλαμβάνεται τη δημιουργία μιας δημόσιας σφαίρας της ΕΕ ως ένα στόχο ενσωμάτωσης που είναι δυνατόν να προωθηθεί μέσω των κατάλληλων πολιτικών θεσμών» (Kraus, 2008, σελ. 141).⁴³⁵ Αντιμέτωπος με την κριτική που είχε δεχτεί για την προηγούμενη σύλληψη του επί της αστικής δημόσιας σφαίρας, ο Habermas διόρθωσε σε κάποιο βαθμό την οργανική του ενόραση που εξομοίωνε την *Öffentlichkeit* με μια συγκεκριμένη κοινότητα, βασίζοντας πλέον «την νομική του θεωρία σε μια κοινωνιολογικά φωτισμένη αντίληψη περί της πολιτικής δημόσιας σφαίρας» (Habermas, 1992, 1996a στο Trenz, 2008c, σελ. 3). Γράφει ο Trenz (2008c, σελ. 3):

Ως τέτοια, η δημόσια σφαίρα αναλαμβάνει καταρχήν μια διαμεσολαβητική λειτουργία μεταξύ των υπεύθυνων της πολιτικής διακυβέρνησης και αυτών που ενδεχομένως επηρεάζονται από την εκτέλεση αυτής της πολιτικής διακυβέρνησης. Κατέστη ρητό ότι οι πρώτοι δεν είναι απαραίτητα εθνικές κυβερνήσεις και οι τελευταίοι δεν είναι απαραίτητα εθνικά εκλογικά σώματα. Η θεωρητικοποίηση της δημόσιας σφαίρας είναι έτσι κατά κύριο λόγο εφαρμοστέα σε νέες μορφές διακυβέρνησης και κοινωνίας των πολιτών πέρα από το έθνος-κράτος. Η δημόσια σφαίρα θα πρέπει περισσότερο να γίνεται αντιληπτή ως ένα ανοικτό πεδίο επικοινωνιακής ανταλλαγής. Συντίθεται από επικοινωνιακές ροές και λόγους που επιτρέπουν τη διάχυση διυποκειμενικού νοήματος και κατανόησης. Ως τόπος διαβούλευσης, η δημόσια σφαίρα συνδέεται μόνο χαλαρά με κάποια συγκεκριμένη κουλτούρα και γλώσσες. Η δημόσια σφαίρα περισσότερο διανοίγει κλειστά συστήματα νοήματος και, μέσω των διαμεσολαβητικών δομών της, διευκολύνει τη διαπολιτισμική επικοινωνία και ανταλλαγή (Habermas, 1992· Eder, 1999· Trenz, 2002· Kantner, 2004). Αυτή η αναλυτική κατανόηση της δημόσιας σφαίρας ως διευκολυντή της επικοινωνιακής ανταλλαγής σε ανώνυμες μαζικές κοινωνίες είναι χρήσιμη όταν διανοούμενους τις προϋποθέσεις περί της δυνατότητας ανάδυσης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας.

διαμόρφωσης γνώμης .. εν μέρει λόγω της αποτυχίας να αντιληφθούμε τη εξάρτηση της δημοκρατίας από την δυνατότητα της επικοινωνίας. Το να επισημαίνει κανείς την πραγματικότητα πολύγλωσσων κρατών όπως η Ελβετία, το Βέλγιο ή τη Φιλανδία ... δεν αναιρεί αυτό το γεγονός. [Μ]ια χώρα όπως η Ελβετία έχει διαμορφώσει την εθνική της ταυτότητα πολύ πριν την συνταγματοποίησή της και συνδέει τον πολιτικό θεωρητικό της ρόλο για την πολυγλωσσικότητα με αυτή.. Εν αντιθέσει, η έλλειψη ενός ευρωπαϊκού συστήματος επικοινωνίας, κυρίως λόγω της γλωσσικής ποικιλομορφίας, έχει ως συνέπεια να μην υφίσταται στο ορατό μέλλον ούτε ένα ευρωπαϊκό κοινό ούτε ένας ευρωπαϊκός πολιτικός λόγος.. Από το ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής λείπει ένα κοινό που να το συνοδεύει» (Grimm, 1995, σελ. 295-6 στο Kraus, 2008, σελ. 141).

⁴³⁵ Ειδικότερα, ο Habermas (1998, σελ. 160 στο Kraus, 2008, σελ. 141) δεν φαίνεται διατεθειμένος «να εγκαταλείψει μια κανονιστικά απαιτητική σύλληψη της δημόσιας σφαίρας εν όψει της διεθνικής ολοκλήρωσης και υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένα δημοκρατικό ομοσπονδιακό ευρωπαϊκό κράτος, 'παρά μόνο εάν μια πανευρωπαϊκή, ενιαία δημόσια σφαίρα αναπτυχθεί στην τροχιά μιας κοινής πολιτικής κουλτούρας: μια κοινωνία των πολιτών που να περιλαμβάνει ενώσεις συμφερόντων, μη κυβερνητικούς οργανισμούς, πολιτικά κινήματα, κτλ., και όπως είναι φυσικό ένα κομματικό σύστημα κατάλληλο για την ευρωπαϊκή αρένα. Εν ολίγοις, αυτό συνεπάγεται πολιτική επικοινωνία που να υπερβαίνει τα σύνορα των δημόσιων σφαιρών που έως τώρα περιορίζονται στα έθνη-κράτη'».

Στον σύγχρονο διεθνοποιημένο κόσμο, κάποιος θα μπορούσε να αναμένει έναν δεύτερο δομικό μετασχηματισμό να λαμβάνει χώρα, τέτοιον που να αποσυνδέει τη μαζική επικοινωνία από την εθνική οργανωτική της υποδομή (Eder και άλ., 1998 στο Trenz, 2008c, σελ. 3-4). Γιατί στο εξής, η δημόσια σφαίρα θα αναφέρεται ενδεχομένως ολοένα και περισσότερο σε μια παγκόσμια οικονομία των μέσων που την διακρίνει μια νέα δυναμική προσέγγισης κοινών πιο διάσπαρτων από ποτέ (Trenz, 2008c, σελ. 4). Σε αυτό το περιβάλλον, επανεπιβεβαιώνοντας την εξαιρετική πολιτική λειτουργία της υποδομής της δημόσιας σφαίρας σε μια δημοκρατία, ως αυτής που μετατρέπει τα κοινωνικά προβλήματα σε «κεντρικά σημεία συζητήσεων ώστε οι πολίτες να έχουν την ευκαιρία να συνδεθούν ταυτόχρονα με τα ίδια ζητήματα υπό όμοιους όρους, και ως εκ τούτου να πάρουν θετικές ή αρνητικές θέσεις στις υφιστάμενες δημόσιες αντιπαραθέσεις» (Habermas, 2006, σελ. 102 στο Kraus, 2008, σελ. 142), σε σχέση με τη γλώσσα ο Habermas (1998, σελ. 161 στο Kraus, 2008, σελ. 141-2) αναγνωρίζει περιστασιακά την αγγλική ως «την δεύτερη πρώτη γλώσσα». Μια κριτική που θα μπορούσε να δεχθεί εδώ ο Habermas, για τον Kraus (2008, σελ. 142), είναι ότι υποβαθμίζει τη σημασία της εκφραστικής δυναμικής ιδιαίτερων γλωσσικών ταυτοτήτων «προς χάριν των εργαλειακών απαιτήσεων μιας κοσμοπολιτικής επικοινωνίας στον διεθνικό τομέα», «υποτιμώντας τις κοινωνιολογικές και κανονιστικές επιπτώσεις του γλωσσικού πλουραλισμού για τη δημιουργία ενός διεθνικού χώρου επικοινωνίας» (Kraus (2008, σελ. 143): «‘Η αγγλική ως δεύτερη γλώσσα’ είναι μια πραγματικότητα μακρυνή από την καθημερινή ζωή μεγάλου μέρους του ευρωπαϊκού πληθυσμού»· επιπλέον, «συνιστά ένα πολιτικό αξίωμα και ως τέτοιο θα πρέπει να αναφέρεται ρητά» (ibid). Ο Habermas προσανατολίζεται προς αυτό ωθούμενος από το κανονιστικά επιθυμητό για αυτόν όραμα της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. «Ωστόσο, αδυνατεί να λάβει υπόψη το γεγονός ότι η ολοκλήρωση των γλωσσικών κοινοτήτων διαμορφώνεται από διαδικασίες πολιτικής επικυριαρχίας» (Bourdieu, 1991 στο Kraus, 2008, σελ. 143). Σε όρους Kraus (2008, σελ. 144), η «δυνατότητα επικοινωνίας των πολιτικών συζητήσεων παραμένει αναπόσπαστα δεμένη με το μέσο της γλώσσας»· και η «απόφαση επί του πώς θα διεξαχθεί η ίδια η επικοινωνία είναι ήδη μια πολιτική απόφαση».⁴³⁶

⁴³⁶ Ο Kraus (2008, σελ. 10) προσυπογράφει εδώ την «αναγνώριση ως κύρια κατηγορία για τη συμφιλίωση της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη», επισημαίνοντας ωστόσο ότι «[σ]τις αναλύσεις για την ευρωπαϊκή γλωσσική πολιτική, υπάρχει συχνά μια τάση εστιασμού σε ‘ωφελιμιστικά’ κριτήρια, που σχετίζονται με τον τρέχον καταμερισμό της δυναμικής της γλωσσικής επικοινωνίας και της επικοινωνιακής αποτελεσματικότητας». Χωρίς να αρνείται τις εργαλειακές πτυχές χρήσης της γλώσσας, ο Kraus εισάγει και μια διαφορετική προσέγγιση για την κατανόηση της σύνδεσης μεταξύ ετερογένειας και αναγνώρισης: «μια πολιτική

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, αξιολογώντας τις συνέπειες της γλωσσικής και πολιτιστικής ποικιλομορφίας, «κάθε συγγραφέας δίδει έμφαση σε μια συγκεκριμένη διάσταση του προβλήματος της επικοινωνίας και της δημοσιότητας στην ΕΕ. Ο Grimm δίνει την εντύπωση ότι η γλώσσα, ως ένα πολιτικά σχετικό πρότυπο πολιτιστικής ποικιλομορφίας, είναι σχεδόν ερμητικά σφραγισμένη στο έθνος-κράτος. Έτσι όμως υποτιμά την ικανότητα των κοινοτήτων επικοινωνίας να διαφοροποιούνται εσωτερικά και να ανοίγονται προς τα έξω» (ibid, σελ. 143). Από την άλλη πλευρά, οι «εκτιμήσεις για τις προοπτικές εκδημοκρατισμού της ΕΕ, ειδικότερα από την πολιτική επιστήμη, συχνά επικεντρώνονται στο σύστημα των θεσμών με τη στενή έννοια, ώστε δεν αποδίδεται η επαρκής προσοχή στις κοινωνικο-πολιτιστικές υποδομές της δημοκρατίας» (ibid, σελ. 144). Τελικά, πάντως, η επικοινωνιακή υποδομή οφείλει να γεφυρώνει αλλά και να σέβεται την ποικιλομορφία των γλωσσικών ταυτοτήτων (ibid). Εκτός, όμως, από το ζήτημα της γλώσσας, συνεχίζει ο Kraus (2008, σελ. 148),

[η] δημιουργία ενός κοινού δημόσιου χώρου όπου ενσωματώνονται οι θεσμικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων φαίνεται να είναι ακόμη πιο δύσκολη στον τομέα της διεθνικής μαζικής επικοινωνίας. Στην ΕΕ, οι διαιρέσεις στη σφαίρα της πολιτικής επικοινωνίας που απαντώνται στην υποδομή των ΜΜΕ εξακολουθούν να αντανakλούν τα σύνορα που διαχωρίζουν έθνη-κράτη και γλωσσικές κοινότητες. Από τη μια πλευρά, έχουν αναληφθεί πρωτοβουλίες από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα/ΕΕ για την ανάπτυξη ενός «ευρωπαϊκού οπτικοακουστικού χώρου» με την προώθηση διασυνοριακών κινηματογραφικών και τηλεοπτικών παραγωγών. Εντούτοις, αυτές στόχευαν βασικά στο διαπολιτισμικό διάλογο. Αντίθετα, το θέμα της «κοινωνίας της πληροφορίας», στο οποίο αποδόθηκε πρόσφατα προεξέχουσα θέση στην ατζέντα της Επιτροπής, συνδέεται ειδικότερα με την θέσπιση ομοιόμορφων ευρωπαϊκών προτύπων στα τηλεπικοινωνιακά συστήματα και στις νέες τεχνολογίες πληροφορικής (ibid, σελ. 148-9). Ζητήματα πολιτικής επικοινωνίας υπό τη στενότερη έννοια αποκλείστηκαν ρητώς και στις δύο περιπτώσεις (Schlesinger και Kevin, 2000, σελ. 221 στο Kraus, 2008, σελ. 149).

Εν πολλοίς για τον Kraus (2008, σελ. 150), ως προς την αξιολόγηση της δομής των κοινών των ΜΜΕ στην ΕΕ, στην ουσία παρατηρείται ότι «η επικοινωνιακή ανταλλαγή μεταξύ της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής και του ευρωπαϊκού κοινού είναι κατακερματισμένη λόγω της δομής του μιντιακού τοπίου. Μέχρι τώρα, μόνο αδύναμες πρωτοβουλίες έχουν αναληφθεί για την ανάπτυξη της απαραίτητης μιντιακής υποδομής υπέρ μιας διεθνικής κοινότητας επικοινωνίας».

θεωρία της γλώσσας θα πρέπει να αφιερώνει ιδιαίτερη προσοχή στις εκφραστικές πτυχές των γλωσσικών ταυτοτήτων και των γλωσσικών ρεπερτορίων» (ibid). Από αυτή τη σκοπιά, «η γλώσσα έχει σημαντική επίπτωση στον τρόπο με τον οποίο μια κοινότητα και τα μέλη της κατανοούν «τους εαυτούς τους» (ibid).

Ειδικότερα, όπως μας πληροφορεί η Ελμτζόγλου (2007, σελ. 136), «[ε]φημερίδες ευρωπαϊκού προσανατολισμού όπως π.χ. οι Financial Times, Le Monde Diplomatique, European Voice (εβδομαδιαία κοινοτική εφημερίδα του Economist) δεν έχουν επιρροή στο ευρύ κοινό αλλά μόνο στις ευρωπαϊκές πολιτικές ηγετικές ομάδες. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ευρωπαϊκά τηλεοπτικά κανάλια Arte, Euronews, Eurosport τα οποία έχουν ελάχιστη απήχηση σε σχέση με εθνικά κανάλια ή ακόμη και με διεθνή ειδησεογραφικά κανάλια όπως το CNN, BBC World και πιο πρόσφατα το France 24 και το αγγλόφωνο Al Jazeera, μολονότι ο ανταγωνισμός για τη ‘διεθνή (και διεθνοποιημένη) κοινή γνώμη’ είναι σκληρότατος». Έτσι, για τον Glotz (1995 στο Kraus, 2008, σελ. 150), η «ΕΕ δεν ικανοποιεί ακόμη τα κριτήρια ενός δικτυωμένου διαπολιτισμικού χώρου πολιτικής επικοινωνίας που να πληροί τις ελάχιστες προϋποθέσεις μιας κριτικής δημόσιας σφαίρας».⁴³⁷ Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Fligstein (2009, σελ. 156), «καθώς τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι Ευρωπαίοι συζητούνται στο πλαίσιο των εθνικών μέσων, είναι πιο πιθανό να φιλτράρονται διαμέσου εθνικών συζητήσεων και εικόνων του εαυτού από ό,τι μέσω ευρωπαϊκών. Έτσι ενώ υπάρχει σίγουρα μια ευρεία επίγνωση των ευρωπαϊκών ζητημάτων, η ικανότητα παραγωγής ευρωπαϊκών πολιτικών θα είναι πάντα δύσκολη λόγω των θεσμικών περιορισμών που τίθενται στην ΕΕ και των συγκρουσιακών πολιτικών αιτημάτων που οι πολίτες θέτουν στις κυβερνήσεις τους».

Οι πρώτοι θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με τη δυνατότητα ανάδυσης μιας δημόσιας σφαίρας λειτουργούσας στο ευρωπαϊκό επίπεδο διατήρησαν την αυθεντική χαμπερμσιανή αντίληψη της δημόσιας σφαίρας που εστιάζει στις διαβουλευτικές πτυχές της δημοκρατίας (Van Os, 2007, σελ. 2). Αυτοί οι θεωρητικοί αντιλαμβάνονται αυτό στο οποίο αναφέρονται ως μια «αυθεντική» υπερεθνική ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα ως μια κατάσταση που θα προέκυπτε μόνο

⁴³⁷ Ο Chalaby (2002, σελ. 186 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 271) σημειώνει ότι «μεταξύ αυτών των διεθνικών καναλιών που είναι πανευρωπαϊκής εμβέλειας, 17 είναι τα ιδιαίτερα επιφανή» με την έννοια ότι έχουν ισχυρή διανομή σε τουλάχιστον πέντε χώρες της ΕΕ και ότι επιδεικνύουν επεκτατική στρατηγική. «Ανάμεσά τους εμφανίζονται τα Arte, BBC Prime, BBC World, Bloomberg, Fox Kids, MTV, Eurosport, Cartoon Network, TV5, CNN International, Sky News και Euronews. [...] Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των καναλιών είναι εμπορικής φύσης και τα περισσότερα από αυτά είναι μονοθεματικά. Ειδικότερα, κυριαρχούνται κατά κύριο λόγο από ψυχαγωγικό περιεχόμενο (π.χ. μουσική, ταινίες ή αθλητικά). Η συντριπτική πλειοψηφία αυτών των καναλιών είναι εμπορικές επιχειρήσεις οι οποίες με το να επεκτείνονται διασυνοριακά επιδιώκουν κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά να διευρύνουν τη βάση της αγοράς τους. Ως τέτοια, ούτε ενδιαφέρονται αλλά ούτε είναι κατάλληλα να υπηρετήσουν τους σκοπούς μιας ευρωπαϊκής πολιτικής επικοινωνίας αφού περισσότερο δραστηριοποιούνται ως προς την πώληση των Ευρωπαίων στους διαφημιστές και στους διαφημιζόμενους στη διεθνή αγορά. Έτσι, όχι μόνο δεν προάγουν δημόσιους και πολιτικούς σκοπούς ή προσδοκίες, αλλά ακόμη και λειτουργούν εναντίον τους. Ένας κλασικός τρόπος απόσπασης αυτού του αποτελέσματος είναι διά της κατοχής όλης της έκτασης της προσοχής των θεατών με εκπεμπόμενο υλικό του ‘ελάχιστου κοινού παρανομαστή’ και μέσω της επιδίωξης να ‘μας διασκεδάσουν έως θανάτου’» (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 271-2).

στην περίπτωση που «οι Βρυξέλλες θα καθίσταντο, τουλάχιστον εν μέρει, ένα ανεξάρτητο πολιτικό κέντρο με τους ‘δικούς’ του πολιτικούς δρώντες, τα ‘δικά’ του μέσα, και το ‘δικό’ του κοινό – κάτι το οποίο δεν συμβαίνει κατά την παρούσα φάση που η ΕΕ πάσχει από δημοκρατικό έλλειμμα» (π.χ., Gerhards, 1993· Grimm, 1995· Schlesinger, 1996, 1999· Schlesinger και Kevin, 2000 στο Van Os, 2007, σελ. 2).⁴³⁸ Σε διάφορα επίπεδα, οι εν λόγω θεωρητικοί εστιάζουν «στην έλλειψη διεθνικών πολιτικών δρώντων όπως πολιτικά κόμματα και ομάδες συμφερόντων ευρωπαϊκού επιπέδου, στην έλλειψη πανευρωπαϊκού επιπέδου ΜΜΕ, στην ποικιλία των γλωσσών σε όλη την Ευρώπη, και στην απουσία μιας συλλογικής ταυτότητας· για το λόγο αυτό, οι περισσότεροι από αυτούς τους θεωρητικούς προτιμούν να μιλούν για ‘εξευρωπαϊσμό των εθνικών δημόσιων σφαιρών’ όταν ερευνούν τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής επικοινωνίας» (Van Os, 2007, σελ. 2).

Από την άλλη πλευρά, πιο πρόσφατα, νέοι θεωρητικοί έχουν αξιολογήσει αυτή τη θέση για το τι συνιστά μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα ως εξόχως περιοριστική και βασισμένη σε μια εξιδανικευμένη εικόνα μιας σχεδόν ομοιογενούς εθνικής δημόσιας σφαίρας που επαναλαμβάνεται

⁴³⁸ Όπως αναφέρει ο Groothues (2004, σελ. 3), εν μέρει λόγω αυτής της ευρέως συμεριζόμενης διάγνωσης, διάφορες απόπειρες έλαβαν χώρα προκειμένου να οικοδομηθεί μια υπερεθνική δημόσια σφαίρα στην Ευρώπη μέσω πανευρωπαϊκών πρωτοβουλιών για τα μέσα, όπως η εφημερίδα “The European” ή το τηλεοπτικό κανάλι “Euronews”. Όπως γράφει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 284), «[η] έννοια ενός πανευρωπαϊκού καναλιού εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε μια από τις πρώτες εισηγήσεις για ψήφιση του νεοσύστατου τότε Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η αρχική εισήγηση του ΕΚ το 1980 δήλωνε με ακρίβεια το πρόβλημα που αντιμετώπιζε η ΕΚ: «η κάλυψη των προβλημάτων της ευρωπαϊκής κοινότητας από το εθνικό ραδιόφωνο, τις τηλεοπτικές εταιρείες και τον τύπο έχει υπάρξει ανεπαρκής, ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την ολοκλήρωση» (ΕΚ, 1982). Όταν καταρτιζόταν δε η αρχική εισήγηση του ΕΚ για την εγκαίνιση μιας κοινής οπτικοακουστικής πολιτικής, η σχετική αναφορά υποστήριζε ότι: «Η πληροφόρηση είναι καθοριστική, ίσως ο πιο καθοριστικός παράγοντας της *ευρωπαϊκής ενοποίησης*» (Hahn Report, 1983, σελ. 7 στο Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.). Στη βάση αυτής της επιχειρηματολόγησης, η σχετική απόφαση πρότεινε την δημιουργία ενός *ad hoc* διασυνοριακού τηλεοπτικού καναλιού για την εκπομπή κοινών πανευρωπαϊκών υποθέσεων και τη μετάδοσή τους σε όλους τους Ευρωπαίους» (Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.). Περαιτέρω, από τη δημιουργία του το Euronews είχε συλληφθεί από τους εισηγητές του ως «ένα νέο στήριγμα που θα μπορούσε να συνεισφέρει στη σφυρηλάτηση μιας ‘ευρωπαϊκής ταυτότητας’ και μιας ‘ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας’». Ένα τμήμα του ευρωπαϊκής πολιτικής εκτελεστικής ηγεσίας πίστευε ισχυρώς στην επίδραση των μέσων στην κατασκευή μιας πολιτιστικής ομοιογένειας, υποθέτοντας έτσι ότι η διανομή του ίδιου πολιτιστικού προϊόντος θα συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας όμοιας ερμηνείας για τους θεατές του (Schlesinger, 1993, σελ. 12 στο Baisnée και Marchetti, 2010, σελ. 5). Αυτός ο πολιτικός βολонταρισμός και η λογική του, που οδήγησαν στην υποστήριξη της δημιουργίας του Euronews, ήταν ορατά στο λόγο της Επιτροπής επί των ζητημάτων της κουλτούρας και της ταυτότητας. Το παράδειγμα, όπως το συνοψίζει ο Philip Schlesinger, είναι το ακόλουθο: ‘Η κουλτούρα των ειδήσεων υποτίθεται έτσι ότι θα διαδραματίσει ένα ρόλο επί της ομογενοποίησης και της άρθρωσης βούλησης: πρόκειται για ένα βαθειά ιδεαλιστικό και βολонταριστικό όραμα για την οικοδόμηση μιας επιθυμητής κοινωνικής τάξης (Schlesinger, 1990, σελ. 203 στο Baisnée και Marchetti, όπ. π.). Επιπλέον, τόσο νωρίς όσο το 1985, η έκθεση Adonnino (Shore, 2000 στο Baisnée και Marchetti, σελ. 6), που είχε ανατεθεί από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το 1984 σε συνέχεια της χαμηλής συμμετοχής στις ευρωπαϊκές εκλογές, πρότεινε, μεταξύ άλλων μέτρων που στόχευαν στην ‘ενίσχυση και την προώθηση της ταυτότητας της Κοινότητας και της εικόνας της για τους πολίτες της καθώς και για τον υπόλοιπο κόσμο’, ότι μια ευρωπαϊκή ‘οπτικοακουστική ζώνη’ θα έπρεπε να δημιουργηθεί. Αυτό θα γινόταν κατά κύριο λόγο θέτοντας σε λειτουργία ένα τηλεοπτικό κανάλι που θα ήταν ‘αληθινά ευρωπαϊκό’» (Baisnée και Marchetti, όπ. π.).

πανομοιότυπη στο ευρωπαϊκό επίπεδο (π.χ. Risse και Van de Steeg, 2003 στο Van Os, 2007, σελ. 2).⁴³⁹ Για τον Koormans και τους συνεργάτες του (2004, σελ. 10 στο Van Os, 2007, σελ. 2) λ.χ., αυτή η θέση «προϋποθέτει ένα βαθμό γλωσσικής και πολιτιστικής ομοιογένειας και πολιτικής συγκέντρωσης που δεν μπορεί κανείς να βρει ούτε σε πολλά αρτίως λειτουργούντα έθνη-κράτη». Οι Koormans και άλ. (2000 στο Van Os, 2007, σελ. 2) «παραθέτουν το παράδειγμα της Ελβετίας, που έχει καταφέρει να δημιουργήσει μια εθνική δημόσια σφαίρα παρά την παρουσία τριών γλωσσικών κοινοτήτων στη χώρα και την μη ύπαρξη εφημερίδων που να μπορούν να εκληφθούν ως εθνικού χαρακτήρα». Επιπρόσθετα, άλλοι συγγραφείς επισημαίνουν τους κινδύνους που ενέχει μια μαξιμαλιστική τοποθέτηση που θεωρεί τον ευρωπαϊκό δήμο και μια ευρωπαϊκή ταυτότητα ως αλληλοεξαρτώμενους παράγοντες (Groothues, 2004, σελ. 4). Γιατί, στην πραγματικότητα, όπως αναφέρει ο Risse (2002, σελ. 7 στο Groothues, 2004, σελ. 4), «τα αιτιώδη βελάκια μεταξύ της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της οικοδόμησης θεσμών από την μια πλευρά και της εξέλιξης των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων από την άλλη φαίνεται να δείχνουν και από τις δύο πλευρές». Έτσι, ο Van de Steeg (2002 στο Groothues, 2004, σελ. 4) υποστηρίζει ότι «το να θεωρεί κανείς μια ισχυρή συλλογική ταυτότητα ως προϋπόθεση για τη δημιουργία της δημόσιας σφαίρας είναι σαν να θέτει το ύστερον πρότερον». «Πράγματι, τα μέσα μπορούν να θεωρηθούν ως σημαντικός παράγοντας για την οικοδόμηση των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων» (Groothues, 2002 στο Groothues, 2004, σελ. 4). Πρόκειται εδώ για μια δυναμική διαδικασία, κατά την οποία πολλοί μικρότεροι δήμοι συγκεντρώνονται σε έναν μεγαλύτερο δήμο (Eder και Kantner, 2000 στο Groothues, 2004, σελ. 4). Αυτοί και άλλοι θεωρητικοί εστιάζουν στις *παράλληλες δημόσιες αντιπαραθέσεις* που λαμβάνουν χώρα σε όλη την Ευρώπη ως δείκτη για την ύπαρξη μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Σύμφωνα με αυτή την άποψη δε, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως *κοινωνική κατασκευή* που παράγεται μέσω των διαλεκτικών πρακτικών (Eder, Kantner, και Trenz, 2000· Risse, 2002, 2003· Risse και Van de Steeg, 2003· Van de Steeg, 2002, 2004 στο Van Os και άλ., 2007, σελ. 2).

Συνολικά, όπως σημειώνει ο Medrano (2009, σελ. 90), «[σ]υγγραφείς όπως οι Grimm (1995a), Kielmansegg (1996) και Calhoun (2003) επικαλούνται τη γλωσσική ετερογένεια όταν αναζητούν τους λόγους της υποτιθέμενης απουσίας μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Άλλοι

⁴³⁹ Και για τον Groothues (2004, σελ. 4), μια λειτουργική δημόσια σφαίρα συνιστά καίριο προαπαιτούμενο για οποιοδήποτε δημοκρατικό σύστημα, είτε στο επίπεδο του έθνους-κράτους είτε σε αυτό της ΕΕ. «Αυτό, ωστόσο, δε συνεπάγεται ότι η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα θα εκφραστεί απαραίτητα με τον ίδιο τρόπο όπως η εθνική δημόσια σφαίρα» (ibid).

συγγραφείς αναφέρονται στην έλλειψη μέσων ευρωπαϊκού φάσματος (Calhoun, 2003· Scharpf, 1998)». Πιο μετριοπαθώς, εντούτοις, συνεχίζει ο Medrano (2009, σελ. 90), «μια συναίνεση φαίνεται να αναδύεται ότι το πρόβλημα της ΕΕ δεν είναι η έλλειψη μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας αλλά κυρίως η μικρή της κλίμακα. Οι περισσότεροι συγγραφείς δέχονται τη διάκριση του Gerhard (2000) μεταξύ μιας πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας για την οποία προβλέπουν λίγες πιθανότητες, και τον εξευρωπαϊσμό των εθνικών δημόσιων σφαιρών, τον οποίο εκτιμούν ως πραγματικότητα». Θεωρητικοί όπως ο Risse δεν αποδέχονται τη θέση ότι μια ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν είναι πιθανή, επειδή δεν υπάρχει μια κοινή ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα ή μια ευρωπαϊκή γλώσσα που θα μπορούσε να συγκροτήσει μια πολιτική κοινότητα (Grimm, 1995, σελ. 295· βλ. επίσης Scharpf, 1999· Greven, 2000· Kielmansegg, 1996 στο Risse, 2010, σελ. 38): «Η ΕΕ με τις είκοσι τρεις επίσημες γλώσσες της δεν είναι μόνη στον κόσμο ως πολύγλωσση κοινότητα. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τη Wikipedia, οι περισσότερες χώρες στον κόσμο είναι πολύγλωσσες.⁴⁴⁰ Κάποιες χώρες, όπως το Μεξικό, η Ινδονησία, ή η Κένυα, αναγνωρίζουν πολύ περισσότερες από είκοσι τρεις γλώσσες. Είναι, ως εξ' αυτού, καταδικασμένες σε ό,τι αφορά την ανάδυση μιας συλλογικής ταυτότητας;» (Risse, 2010, σελ. 39). Επιπλέον, για τον Risse (2010, σελ. 110), «είναι άλλο πράγμα να αναγνωρίζει κανείς την εμπειρική πραγματικότητα των εθνικά οργανωμένων μέσων και άλλο να πέφτει στην παγίδα του 'μεθοδολογικού εθνικισμού' (Beck, 1997), καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το έθνος-κράτος είναι 'ο φυσικός φορέας της δημόσιας σφαίρας' (Trenz, 2008a, σελ. 4) και ως εκ τούτου η εποικοδομητική διασυνοριακή επικοινωνία είναι αδύνατη».⁴⁴¹ Δεδομένου του ό,τι οι δημόσιες υποθέσεις ολοένα και περισσότερο επεκτείνονται πέραν των εθνικών συνόρων, κάποιοι θεωρητικοί έχουν υποστηρίξει ακόμη και την ύπαρξη μιας νέας δημόσιας σφαίρας που λειτουργεί στο ευρωπαϊκό επίπεδο (π.χ. οι Kunelius και Sparks, 2001 στο Van Os και άλ., 2007, σελ. 2).⁴⁴² Προς την κατεύθυνση της θετικής αναγνώρισης εξευρωπαϊσμένων δημόσιων σφαιρών, όπως σημειώνουν οι Checkel και Katzenstein (2009, σελ. 224), οι Lindberg και Scheingold (1970a) και ο Olsen (2007) διαπιστώνουν με τη σειρά τους ότι «η Ευρώπη έχει εξελιχθεί από μία επίδοξη σε μια πραγματική πολιτεία. Η πολιτεία αυτή συνδέει κράτη που έχουν παραχωρήσει ένα μέρος της κυριαρχίας τους, και προάγει νέους

⁴⁴⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_multilingual_countries_and_regions στο Risse, 2010, σελ. 39.

⁴⁴¹ «Ο μεθοδολογικός εθνικισμός εκδηλώνεται μέσα από τη χρήση στην επιστημονική έρευνα μιας γνώσης για τα συμφραζόμενα που αξιώνει οικουμενική εγκυρότητα. Το επιστημονικό μας λεξιλόγιο έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο τους έθνους-κράτους» (Beck, 2003 στο Trenz, 2008c, σελ. 6).

⁴⁴² R. Kunelius και C. Sparks (2001), 'Problems with a European Public Sphere', *Javnost - The Public*, Vol. 8, No 1, σελ. 5-20.

δεσμούς διαμέσου των εθνικών συνόρων μεταξύ διαφορετικών τμημάτων των διαφορετικών κοινωνιών των πολιτών της Ευρώπης». Όπως σημειώνει ο Kaelble (2009, σελ. 195),

από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει αρχίσει να διακρίνεται (βλ. σχετικά Medrano στο Checkel και Katzenstein, 2009, κεφ. 4). Βασισμένη σε ένα διασυνδεδεμένο δίκτυο εθνικής παρά πανευρωπαϊκής εμβέλειας, αντανakλάται στην ταυτόχρονη εμφάνιση των ίδιων ειδήσεων στα μέσα διαφορετικών εθνών-κρατών, που παρουσιάζονται υπό μια ευρωπαϊκή μάλλον παρά υπό μια αμιγώς εθνική προοπτική: στην ανάπτυξη μιας δημόσιας σφαίρας ειδικών ιδιαίτερα στην πολιτική επιστήμη, το δίκαιο, και τα οικονομικά και στην αύξηση νέων ευρωπαϊκών συμβόλων, όλων βασισμένων σε μια ουσιαστική αύξηση της γνώσης ξένων γλωσσών (Eder και Spohn, 2005· Risse, 2002· Kaelble, 2002b, 2007a· Kaelble και άλ., 2002· Machill και άλ., 2006· Medrano, 2003, 2009· Meyer, 2007).

Όπως επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 113), φαίνεται πως πλέον έχει διαμορφωθεί μια ικανή κοινότητα έρευνας που μελετά την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας από μια ποικιλία προοπτικών.⁴⁴³ «Αυτή η έρευνα επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στα MME (και στο διαδίκτυο) ως δείκτες για την ύπαρξη ή την ανυπαρξία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρικής εργασίας βασίζεται σε αναλύσεις περιεχομένου περισσότερων των επικαλούμενων εφημερίδων ποιότητας, ήτοι, των εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας όπως η New York Times ή η Le Monde παρά στον κίτρινο τύπο» (ibid). Κάτι τέτοιο, ωστόσο, όπως υπογραμμίζει ο Risse (2010, σελ. 113),

ενέχει μεθοδολογικά μειονεκτήματα για δύο λόγους. Πρώτον, υποθέτει ότι τα MME συνιστούν ουδέτερους εκφραστές και φορείς μετάδοσης των δημόσιων αντιπαράθεσεων και συζητήσεων. Αλλά τα MME δημιουργούν τη δική τους πραγματικότητα: συχνά μεταχειρίζονται την κοινή γνώμη, ή απλά αναπαράγουν τη φωνή των ισχυρών. Ταυτόχρονα, οι απλοί πολίτες δεν έχουν άμεση πρόσβαση στις πολιτικές διαδικασίες, πολλώ δε μάλλω στην ευρωπαϊκή διαμόρφωση πολιτικής. Στο βαθμό που «γνωρίζουν» την Ευρώπη και την ΕΕ, την γνωρίζουν μέσω των μέσων. Για τον περισσότερο κόσμο, η πολιτική δεν υφίσταται έξω από τα μέσα (ibid). Υπό αυτή την έννοια, και ανεξάρτητα από τα μειονεκτήματα και τις τάσεις μεταχείρισης των αναπαραστάσεων της πολιτικής από τα μέσα, η δημόσια σφαίρα είναι κατά κύριο λόγο «ό,τι τα μέσα την κάνουν να είναι» (ibid, σελ. 113-4).⁴⁴⁴ [...] Δεύτερον, η εστίαση του μεγαλύτερου μέρους της έρευνας στις εφημερίδες ποιότητας εισάγει ένα μεροληπτικό στοιχείο υπέρ των ηγετικών μονάδων σε αυτές τις μελέτες. Γνωρίζουμε από την έρευνα της κοινής γνώμης ότι ο περισσότερος

⁴⁴³ Βλ. για μια γενική επισκόπηση στο De Vreese, 2007. Βλ. π.χ. Diez Medrano, 2003, Fossum και Schlesinger, 2007, Kartner, 2004, Koopmans και Statham, 2010, Langenbucher και Latzer, 2006, Meyer, 2002, Trenz, 2006, Wessler και άλ., 2008. Βλ. επίσης Risse και Van de Steeg, 2008 (όπως αναφέρονται συνολικά στο Risse, 2010, σελ. 113).

⁴⁴⁴ Εδώ ο Risse (2010, σελ. 114) παραφράζει τον γνωστό τίτλο του Wendt σχετικά με την αναρχία και τα κράτη.

κόσμος ενημερώνεται για την Ευρώπη και την ΕΕ από την τηλεόραση, για να μην πούμε από τα tabloids. Ως εκ τούτου, αποτελέσματα που βασίζονται στην ανάλυση των εφημερίδων ποιότητας θα μπορούσε να υπερβάλλουν το βαθμό στον οποίο η εθνική δημόσια σφαίρα έχει εξευρωπαϊστεί (βλ. π.χ. Peter και De Vreese, 2004· Peter, De Vreese, και Semetko, 2003 στο Risse, 2010, σελ. 114).

Πράγματι, πολλά από τα στοιχεία που παρουσιάζει ο Risse (2010, σελ. 170) για να στοιχειοθετήσει τις θέσεις του προέρχονται από αναλύσεις περιεχομένου εφημερίδων ποιότητας ώστε είναι πιθανόν ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών να περιλαμβάνει κυρίως τις πολιτικές, οικονομικές, και κοινωνικές ηγετικές ομάδες που συνεισφέρουν τακτικά και διαβάζουν αυτές τις εφημερίδες. Και σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, ωστόσο, προκύπτει ότι,

[η] διεθνικοποίηση των λόγων και η διασυζητησιμότητα περιορίζεται κατά κύριο λόγο σε φορείς της ΕΕ και στις εθνικές κυβερνήσεις. Οι κοινωνικοί φορείς σπάνια είναι παρόντες στους εξευρωπαϊσμένους λόγους. Έτσι, οι δημόσιες σφαίρες και τα μέσα αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση κυριαρχείται από τις εθνικές κυβερνήσεις καθώς και από τους εκτελεστικούς παράγοντες των Βρυξελλών παρά από ομάδες συμφερόντων και πολιτικά κόμματα. Ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών συμμορφώνεται ακόμη λιγότερο με την ιδεατή τυπική αντίληψη της χαμπερμασιανής δημόσιας σφαίρας από όσο συμβαίνει με τις εθνικές δημόσιες σφαίρες. Αυτό είναι ιδιαιτέρως σχετικό σε αναφορά με το κριτήριο της «ισότιμης πρόσβασης» στη δημόσια αντιπαράθεση (ibid).

Οι Koopmans και Statham (1999b στο Statham και άλ., 2005, σελ. 8) χρησιμοποίησαν μια άλλη μέθοδο για τη συλλογή εμπειρικών δεδομένων σχετικών με την πολιτική επικοινωνία στην ΕΕ – την ανάλυση των πολιτικών αξιώσεων που αρθρώνονται μέσω των ΜΜΕ.⁴⁴⁵ Η εν λόγω μέθοδος αφορά στην χαρτογράφηση των «δράσεων» επικοινωνίας, όπως αναφέρονται στα έντυπα μέσα, διά των οποίων οι συλλογικοί δρώντες απευθύνουν τα αιτήματά τους στους πολιτικούς θεσμούς (Statham και άλ., 2005, σελ. 8). Ειδικότερα, οι Koopmans και Statham (2002 στο Statham και άλ., 2005, σελ. 8) ανέλυσαν «τις προϋποθέσεις που θα υποδήλωναν την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας όχι στην πυκνότητα της κάλυψης ζητημάτων σχετικών με την ΕΕ αλλά στην πυκνότητα της άρθρωσης αξιώσεων από συλλογικούς και θεσμικούς φορείς που απευθύνονται είτε στην ΕΕ είτε που ξεδιπλώνονται οριζόντια στον ευρωπαϊκό χώρο». Η μέθοδος αυτή (βλ. πρόγραμμα Eurorub.com) θεωρείται ότι υπερβαίνει την παραδοσιακή ανάλυση

⁴⁴⁵ Βλ. μια μελέτη περίπτωσης σχετικά με τα πολιτικά αιτήματα των μεταναστών στην Βρετανία και την Ολλανδία στο Statham και Koopmans, 2004. Βλ. επίσης Koopmans και Pfetsch, 2003.

περιεχομένου των μέσων που εστιάζει στα άρθρα των εφημερίδων ως μονάδα ανάλυσης προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι δημοσιογράφοι πλαισιώνουν τις ειδήσεις. Όπως υποστηρίζουν οι Statham και άλ. (2005, σελ. 8), οι παραδοσιακές προσεγγίσεις είναι υπερβολικά μεσοκεντρικές για τους σκοπούς τους και παραγνωρίζουν το ρόλο των πολιτικών παραγόντων στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου. «Οι επαγγελματίες των μέσων συμβάλλουν στη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας, αλλά για να το κάνουν αυτό χρειάζεται να αντλήσουν από τις πρώτες ύλες των επικοινωνιακών δράσεων που παράγονται από δρώντες που δεν ανήκουν στα μέσα όπως οι πολιτικοί, οι ομάδες συμφερόντων, και οι ΜΚΟ» (ibid, σελ. 8-9). Η παραδοσιακή ανάλυση περιεχομένου σε επίπεδο άρθρου δεν προσφέρει τη δυνατότητα χαρτογράφησης πεδίων πολιτικής επικοινωνίας που αποκαλύπτουν τις σχέσεις μεταξύ των δρώντων και των ζητημάτων στα οποία εμπλέκονται (ibid, σελ. 9). Από την άλλη πλευρά, για τον Trenz (2008b, σελ. 8), η προσέγγιση της ανάλυσης των πολιτικών αξιώσεων για την μέτρηση της διαλεκτικής αλληλόδρασης ως μηχανισμού εξευρωπαϊσμού συνιστά μια λιγότερο απαιτητική εκδοχή. Κάπως περιοριστικά, τα πολιτικά αιτήματα προσδιορίζονται ως μορφή στρατηγικής αλληλόδρασης και επικοινωνίας συμφερόντων (Koopmans και Statham, 1999 στο Trenz, 2008b, σελ. 8).⁴⁴⁶ Το σημαντικό εδώ είναι ότι η προσέγγιση αυτή απομακρύνεται από τη χαμπερμσιανή ιδέα της κατανόησης ως απαραίτητου στοιχείου για τον επιτυχή εξευρωπαϊσμό. «Περισσότερο οικοδομείται επί ενός πιο φιλελεύθερου μοντέλου δημόσιας σφαίρας ως μιας ανοιχτής αρένας ανταγωνισμού» (Ferree και άλ., 2002 στο Trenz, 2008b, σελ. 8). Έτσι, για τον Trenz (2008b, σελ. 8), η ανάλυση των πολιτικών αιτημάτων εστιάζει «πρωταρχικά στην επίδοση των δρώντων ως προωθητών του εξευρωπαϊσμού στο πλαίσιο της σφαίρας των μέσων».

Για το ζήτημα των MME, η υπάρχουσα βιβλιογραφία μπορεί να διακριθεί σύμφωνα με τον περισσότερο ή λιγότερο ενεργό ρόλο που τους αποδίδει. Ο Risse (2010, σελ. 114) σημειώνει σχετικά:

Πρώτον, κάποιος θα μπορούσε να αναλύει τα μέσα ως αυτόνομους πολιτικούς παράγοντες που συμβάλλουν και σχολιάζουν την ευρωπαϊκή διαμόρφωση πολιτικής. Αυτές οι μελέτες τυπικά αναλύουν τα κύρια άρθρα (editorials) και άλλα άρθρα γνώμης των μέσων (π.χ. Pfetsch, 2004). Ο κίνδυνος αυτής της προσέγγισης είναι ότι συχνά αγνοεί το ρόλο των θεσμικών παραγόντων όπως η ΕΕ ή των εθνικών κυβερνήσεων στη διαμόρφωση των ενεργειών επί των οποίων έπειτα σχολιάζουν τα μέσα. Πάνω από όλα, διά των μέσων οι πολιτικοί παράγοντες [είναι αυτοί που] επικοινωνούν με το κοινό. Δεύτερον, κάποιος

⁴⁴⁶ Για τους Vetters και άλ. (2006 στο Trenz, 2008b, σελ. 8), αυτό «συνιστά περιορισμό που δεν είναι απαραίτητος καθώς θα μπορούσε εξίσου να εφαρμοστεί και στην ανάλυση κανονιστικού λόγου».

μπορεί να μελετήσει τα μέσα - όπως συνεπάγεται και ο όρος - ως παρατηρητές, διαμεσολαβητές, καθώς και απεικονητές ενός ευρύτερου δημόσιου διαλόγου (ibid). Η προσέγγιση αυτή επιλέγεται από την πλειονότητα των ερευνητικών ομάδων που συχνά χρησιμοποιούν την ανάλυση πλαισίου για να εξετάσουν συγκεκριμένες συζητήσεις σχετικά με το βαθμό στον οποίο τα ζητήματα συζητούνται υπό αμιγώς εθνικές προοπτικές ή υπό μια κοινή ευρωπαϊκή θέαση, που επιτρέπει τη διασυνοριακή επικοινωνία (ibid, σελ. 114-5). Αφαλώς, η προσέγγιση αυτή συχνά παραβλέπει το γεγονός ότι τα μέσα επιλέγουν ενεργά και πλαισιώνουν τις ειδήσεις και ότι δεν είναι απλά ουδέτεροι φορείς μετάδοσης της επικοινωνίας (ibid. σελ. 115).

Σε κάθε περίπτωση, για τον Groothues (2004, σελ. 8), το ζήτημα των μέσων «έχει θεμελιώδεις συνέπειες για τη διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού 'εμείς', καθώς είναι αδύνατο να ταυτιστεί κανείς με κάποιον σε μια άλλη χώρα για τον οποίο λίγα είναι γνωστά». Γράφει ο Groothues (2004, σελ. 8):

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα μπορεί να οικοδομηθεί μόνο βαθμιαία από την τακτική συγκέντρωση γνώσης σχετικά με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους. Είναι ουσιαστικό αυτή η γνώση να μην περιορίζεται στις πολιτικές διαδικασίες στις άλλες χώρες, ούτε στον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί της ΕΕ επιδρούν σε αυτές τις διαδικασίες. Η πληροφόρηση θα πρέπει να περιλαμβάνει οτιδήποτε καθιστά τη ζωή στις άλλες χώρες ιδιαίτερη και διαφορετική, π.χ. θα πρέπει να σχετίζεται με τον κόσμο της ζωής των άλλων πολιτών της ΕΕ. Τα στοιχεία αυτής της γνώσης συνιστούν την πρώτη ύλη επί της οποίας ο κάθετος εξευρωπαϊσμός, αυτός που σχετίζεται με την πολιτική διάσταση της ΕΕ, μπορεί να βασιστεί. Χωρίς αυτή τη διαμόρφωση γνώσης, η νομιμοποίηση των ευρωπαϊκών θεσμών θα τίθεται πάντοτε εν αμφιβόλω, επειδή αν δεν μπορεί να υπάρξει αληθινή ταύτιση με αυτούς που στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε, γιατί θα πρέπει να αποδεχτούμε να κυβερνώμεθα από κοινού με αυτούς; Η κάθετη διάσταση της διακυβέρνησης της ΕΕ εξαρτάται κρίσιμα για τη νομιμοποίησή της από μια λειτουργική ανταλλαγή πληροφόρησης σε οριζόντιο επίπεδο μεταξύ των πολιτών των κρατών μελών.

Ένα θέμα που ανακύπτει εδώ είναι εάν τα υφιστάμενα εθνικά ΜΜΕ στην Ευρώπη καλύπτουν και αναφέρουν γεγονότα και θέματα που προέρχονται από άλλες χώρες της ΕΕ με τρόπο διαφορετικό από αυτόν με τον οποίο αναφέρονται σε άλλα διεθνή ζητήματα (ibid). «Υφίσταται κάποια ευρωπαϊκή κατηγορία δημοσιογραφίας, μεταξύ του διεθνούς και των εθνικών επιπέδων, η οποία θα σήμαινε, για παράδειγμα, ότι για ένα κοινό του ΗΒ η Γερμανία δείχνει εγγύτερη από τη Σρι Λάνκα; Ένας πρώτος δείκτης που θα βοηθούσε στην απάντηση αυτού του ερωτήματος θα πρέπει να είναι η συχνότητα και η ανάδειξη αναφορών από άλλες ευρωπαϊκές χώρες» (ibid). Όπως έχουμε προαναφέρει, η τηλεόραση παίζει τόσο κυρίαρχο ρόλο ως προς την παραγωγή ειδήσεων απευθυνόμενων στα κοινά της Ευρώπης που, όπως σημειώνει ο Groothues

(2004, σελ. 8), αξίζει κανείς να εστιάσει τουλάχιστον μέρος της ανάλυσής του στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων – δεδομένου και του γεγονότος ότι εξαιτίας των πολύ περιορισμένων χρονικών περιθωρίων που έχουν στη διάθεσή τους οι συντάκτες τους, υποχρεούνται να κάνουν πολύ πιο «ψυχρές» επιλογές από τους συναδέλφους τους στις εφημερίδες αποφασίζοντας σχετικά με το ποιες μορφές ειδήσεων αξίζουν να περιληφθούν. Σε γενικές γραμμές, ο Groothues καταλήγει στο γνωστό συμπέρασμα της εμπορευματοποίησης των μέσων και της παραγκώνισης των ειδήσεων που δεν παράγουν δραματοποίηση και υψηλά ποσοστά τηλεθέασης.⁴⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτό, αντιπαραβάλλει τη θέση ότι «η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας θα μπορούσε νομιμοποιημένα να θεωρηθεί ως ιδιαίτερη ευθύνη των δημόσιων τηλεοπτικών δικτύων (PSBs) της Ευρώπης, αν και οπωσδήποτε όχι μόνον αυτών» αφού «πρωταρχική λειτουργία της δημόσιας τηλεόρασης είναι να απευθύνεται στο κοινό ως πολίτες και όχι μόνο ως καταναλωτές» (ibid, σελ. 3).⁴⁴⁸ Σημειώνει δε σχετικά (Groothues, 2004, σελ. 12):

Όπως υποστηρίζει ο Venturelli (1998), είναι ακριβώς ευθύνη των παρουσιαστών της δημόσιας τηλεόρασης να καταστούν εργαλειακοί στη διαμόρφωση ενός συμμετοχικού ευρωπαϊκού δημοσίου χώρου [...] Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση, η οποία δρομολογήθηκε και προχώρησε από τις ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες, εξαρτάται καταρχήν από την υποστήριξη των ελίτ, και ως εκ τούτου ένας δημόσιος τόπος δραστηριότητας στον οποίο οι ηγετικές ομάδες έχουν πρόσβαση αρκεί, π.χ. θα μπορούσε να περιοριστεί σε μερίδες του ποιοτικού τύπου. Ωστόσο, οι σύγχρονες πολιτικές δυσκολίες για την υιοθέτηση ενός ευρωπαϊκού συντάγματος, το γεγονός ότι για πρώτη φορά λιγότεροι από το 50% των πολιτών της ΕΕ θεωρούν τη συμμετοχή στην ΕΕ ως ‘κάτι καλό’ (Ευρωβαρόμετρο 60) και η απροθυμία πολιτικών σε έναν αριθμό χωρών να προασπιστούν ακόμη και το τρέχον επίπεδο ευρωπαϊκής ενοποίησης ενάντια σε μια αντιευρωπαϊκή λαϊκή δυσανεμία όλα επισημαίνουν την επιτακτική ανάγκη για λαϊκή υποστήριξη. Φαντάζει αμφίβολο αν χωρίς αυτή την υποστήριξη ακόμη και το παρόν επίπεδο ενοποίησης της Ευρώπης θα μπορέσει να διατηρηθεί, πολλώ δε μάλλον να σημειωθεί πρόοδος στην κατεύθυνση «μιας ολοένα και στενότερης Ένωσης».

⁴⁴⁷ Είναι διαθέσιμα αποτελέσματα πολλών ερευνών που καταδεικνύουν ότι «οι καθοδηγούμενες από την αγορά μεταρρυθμίσεις στα μέσα επηρεάζουν τη συμπεριφορά των πολιτικών παραγόντων, την αναπαραγωγή των πολιτικών μηνυμάτων από τα μέσα (οι δημοσιογράφοι εργάζονται υπό την πίεση να προλάβουν προθεσμίες, προσανατολίζονται στο επικερδές περιεχόμενο, έχουν να αντιμετωπίσουν την υπερβολική διαθέσιμη ποσότητα πληροφορίας, κτλ.) και ενδεχομένως επιδρούν [και] στον τρόπο που οι πολίτες καταναλώνουν το περιεχόμενο [αλλά] και στο πώς ανταπεξέρχονται στην μεγάλη διαθεσιμότητα των τύπων, των μορφών και των καναλιών πληροφόρησης» (Balçytienė και Vinciūnienė, 2008, σελ. 72). Βλ. ακόμη Habermas, 2006, σελ. 422.

⁴⁴⁸ Περαιτέρω, αναφέρει σχετικά ο Groothues (2004, σελ. 12): «Οι ρηχές αξίες παραγωγής και συχνά η κίτρινου τύπου ατζέντα των ειδήσεων της εμπορικής τηλεόρασης έχει υποχρεώσει τους παρουσιαστές της δημόσιας τηλεόρασης να αναθεωρήσουν τη δική τους στρατηγική κατάρτισης των ειδήσεων. Οι πόροι, συμπεριλαμβανομένων και των ανταποκριτών, συγκεντρώνονται όπου μπορεί να αναμένεται η υψηλότερη απόδοση σε αναφορά με το κοινό. Αυτή η πολιτική αυξάνει την πιθανότητα ιστορίες από τις χώρες της ΕΕ να παραγκωνίζονται εκτός κι αν οι παρουσιαστές είναι αποφασισμένοι να προσελκύσουν την προσοχή των κοινών σε αυτές επειδή θεωρούν τη γνώση για αυτές τις χώρες ως κοινό αγαθό».

Σε αυτό το τοπίο, το γεγονός εάν τελικά μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει πλήρως αναδυθεί εξακολουθεί να παραμένει σημείο σημαντικής δημόσιας αντιπαράθεσης μεταξύ των ειδικών (Kaelble, 2009, σελ. 195), συγκεντρώνοντας την προσοχή των ακαδημαϊκών ως προς τα χαρακτηριστικά της σχεδόν όσο το θέμα της ταυτότητας της Ευρώπης. «Στην πραγματικότητα, για συγγραφείς όπως οι Habermas (1991 [1962]), Eder (1999), και Risse (2003), η δημόσια σφαίρα δεν είναι μόνο προαπαιτούμενο για μία Ευρώπη που θέλει να είναι δημοκρατική, αλλά επίσης ένας θεσμός-κλειδί για την ανάπτυξη, μέσω της επικοινωνίας, μιας κοινής αίσθησης συνανήκειν σε μια ευρωπαϊκή κοινότητα» (Medrano, 2009, σελ. 89). Για τον Medrano (2009, σελ. 89), περαιτέρω, «ο διάλογος στη δημόσια σφαίρα είναι η πραγματική διασυνδετική πλατφόρμα μεταξύ των απόψεων των ηγετικών ομάδων και των αντιδράσεων των πολιτών σε αυτές τις απόψεις», ενώ και για τον Risse (2010, σελ. 107) «οι δημόσιες σφαίρες παράσχουν τους επικοινωνιακούς χώρους όπου οι συλλογικές ταυτότητες οικοδομούνται και επιβεβαιώνονται ενεργά, και για την ΕΕ αποτελούν τα πεδία όπου η ‘Ευρώπη συμβαίνει’, συμβάλλοντας έτσι στην ‘ψυχολογική της υπόσταση’». Σε τι συνίσταται όμως η δημόσια σφαίρα; Γράφει ο Medrano (2009, σελ. 91):

Η δημόσια σφαίρα είναι ένας διαβουλευτικός πολιτικός χώρος όπου συμμετέχουν τόσο η κυβέρνηση όσο και η κοινωνία των πολιτών. Παράσχει πολιτική πληροφόρηση στους πολίτες κι αποτελεί ένα κανάλι επικοινωνίας που οι πολίτες μπορούν να χρησιμοποιούν για να επηρεάζουν την κυβέρνηση. Στις σύγχρονες κοινωνίες, μια δημόσια σφαίρα υφίσταται όταν ένα ελάχιστο ελεύθερου διαλόγου επιτρέπει τον πολιτικό διάλογο διά των μέσων. Το γεωγραφικό φάσμα αυτής της δημόσιας σφαίρας αντιστοιχεί στο χώρο που καλύπτεται από τους πολιτικούς και κυβερνητικούς θεσμούς, είτε πρόκειται για δημοτικούς, περιφερειακούς, εθνικούς, ευρωπαϊκούς, κοκ. Η ΕΕ συνιστά μια παράδοση μορφή πολιτείας, με πολλαπλά επίπεδα διακυβέρνησης και που περιλαμβάνει τους πολίτες 27 δημοκρατικών κρατών. Ως εκ τούτου, ο πολιτικός διάλογος σε οποιοδήποτε επίπεδο διακυβέρνησης θα πρέπει να θεωρείται ως συγκροτητικός της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, και η έρευνα θα πρέπει απλώς να προσδιορίσει εάν η σχετική παρουσία στο τοπικό, στο εθνικό, και το ευρωπαϊκό αντιστοιχεί στο ρόλο που κάθε επίπεδο διακυβέρνησης διαδραματίζει στις ζωές των ατόμων.⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η βιβλιογραφία συζητά και διάφορα άλλα κριτήρια που κανείς θα πρέπει να λάβει υπόψη όταν εξετάζει την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα. Για τον Medrano (2009, σελ. 91), οι εν λόγω συζητήσεις «προσεγγίζουν τη δημόσια σφαίρα κανονιστικά, επικεντρώνοντας σε χαρακτηριστικά που η δημόσια σφαίρα θα έπρεπε ιδανικά να διέθετε. Τα κριτήρια αυτά περιλαμβάνουν την προϋπόθεση ότι τα θέματα για την ΕΕ θα πρέπει να συζητούνται υπό τα ίδια κριτήρια σχετικότητας (Steeg, 2006), μέσω μιας κοινής ευρωπαϊκής – παρά εγχώριας – προοπτικής (Schlesinger, 1999, Gerhards, 1993), με τρόπο που θα χρησίμευε στην κοινή μονοπρόσωπη αναγωγή της σε σχέση με δημόσιες σφαίρες εκτός ΕΕ (Steeg, 2004). Το να μεταχειρίζεσαι τους συμπατριώτες και τους μη

«Όπως στην περίπτωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, μια ζωντανή πολιτική και ακαδημαϊκή συζήτηση έχει έρθει στο προσκήνιο τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια σχετικά με την κανονιστική βιωσιμότητα και την εμπειρική δυνατότητα μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας» (Risse, 2010, σελ. 107-8). Για τον Trenz (2008c, σελ. i), η προσπάθεια εξακρίβωσης των συγκροτητικών στοιχείων της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας τυπικά συνοδεύεται από αμφισημία μεταξύ των κανονιστικών και των περιγραφικών της στοιχείων. «Υπό κανονιστικούς όρους, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα προσδιορίζεται μέσω των προτύπων που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να αξιολογήσουμε την νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Υπό περιγραφικούς όρους, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα προσδιορίζεται μέσω των δρώντων, των θεσμών, και των επικοινωνιακών διαδικασιών που καθοδηγούν την πρακτική της συλλογικής κατανόησης του εαυτού των Ευρωπαίων» (ibid). Έτσι, για τον Trenz (2008c, σελ. 1), μπορεί κανείς να διακρίνει και δύο «ερευνητικές στρατηγικές» σχετικά με την ταυτοποίηση της δημόσιας σφαίρας: Η πρώτη εκκινά με τον προσδιορισμό των ελάχιστων ποιοτικών προτύπων της που ισχύουν στο ευρωπαϊκό περιβάλλον (Risse, 2004· Peters και άλ., 2005· Eriksen, 2005). Η δεύτερη εκκινά «με την ποσοτικοποίηση της ευρωπαϊκής πολιτικής επικοινωνίας και των αποτελεσμάτων της σε αναφορά με τα αναμενόμενα ‘επιθυμητά αποτελέσματα’ και τις αυξανόμενες κανονιστικές προσδοκίες» (Eder και Kantner 2000· Trenz 2004, 2007). Ο Trenz (2008c, σελ. i), πάντως, υποστηρίζει ότι

η ένταση μεταξύ των κανονιστικών προτύπων και της νομιμοποιητικής πρακτικής θα πρέπει να θεωρείται συγκροτητική της ανάδυσης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Ενάντια στις σύγχρονες προσπάθειες να προσδιοριστεί η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα σε αμιγώς περιγραφικούς όρους, αυτό συνεπάγεται την ανάγκη επανεισαγωγής της κανονιστικής πτυχής της δημόσιας σφαίρας ως μέρος της δυναμικής ενός αναπτυσσόμενου επικοινωνιακού χώρου στην Ευρώπη. Είναι ακριβώς αυτή η πρακτική της νομιμοποίησης και της απονομιμοποίησης που καθιστά την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα καταληπτή ως ένα (ακόμη ανολοκλήρωτο) πρόγραμμα και που παράγει τη δυναμική της επέκτασης.

Και ο Risse συνεχίζει (2010, σελ. 108):

συμπατριώτες ως νομιμοποιημένους εταίρους στο διάλογο (Risse, 2003) υπόκειται στην πρώτη κατηγορία. Η εμπειρική εξέταση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας από αυτές τις προοπτικές είναι νομιμοποιημένη, γιατί μας παράσχει πολύτιμη πληροφόρηση για το επίπεδο ομοιογένειας της πολιτικής κουλτούρας της ΕΕ και για το εάν ή όχι υφίσταται μια ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα· αλλά δεν είναι απαραίτητη όταν επιδιώκεται να προσδιορίσουμε εάν υπάρχει ή όχι μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα».

Υπό την κανονιστική προοπτική της δημοκρατικής θεωρίας, οι περισσότεροι παρατηρητές εκτιμούν έναν ανοιχτό, πλουραλιστικό, και κριτικό δημόσιο λόγο εδραιωμένο σε ανεξάρτητα μέσα κρίσιμο για την παροχή της διασυνδεδετικής πλατφόρμας μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας σε μια δημοκρατική πολιτεία. Η Ευρώπη δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Ως αποτέλεσμα, η συζήτηση σχετικά με την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα συνδέεται με τη δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με τη δημοκρατική ποιότητα της ΕΕ και τα διάφορα ελλείμματά της (βλ. Risse, 2010, κεφ. 10). Η κανονιστική κατανόηση της *Offentlichkeit*⁴⁵⁰ ως απαραίτητο συστατικό της δημοκρατίας ενέχει συνέπειες για την αναλυτική εννοιολόγηση μιας δημόσιας σφαίρας, αφού προϋποθέτει κάποιους δείκτες σχετικά με την επικοινωνιακή της ποιότητα. Εάν οι δημόσιες σφαίρες ως η «τέταρτη εξουσία» υποτίθεται ότι πληροφορούν τους πολίτες σχετικά με την πολιτική διαδικασία, ελέγχουν και αξιολογούν κριτικά τη διακυβέρνηση, και καθιστούν δυνατό το δημόσιο διάλογο σε μια δημοκρατία (McNair, 2000), θα πρέπει να επιτρέπουν την εποικοδομητική επικοινωνία και ανταλλαγή και, έτσι, να πληρούν κάποια κανονιστικά κριτήρια.

Όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 115), η κονστρουκτιβιστική ενόραση προκρίνει σχετικά ότι «οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες οικοδομούνται μέσω κοινωνικών και διαλεκτικών πρακτικών, δημιουργώντας έναν κοινό ορίζοντα αναφοράς. Αυτός είναι συνεπής με την εννοιολόγηση του Jürgen Habermas για την *Offentlichkeit* (Habermas, 1980 [1962])». Για τον Kartner (2004, σελ. 46 στο Risse, 2010, σελ. 115), οι «δημοκρατικές διαδικασίες και θεσμοί αποτελούν το διυποκειμενικό πλαίσιο στο οποίο η δημόσια πολιτική επικοινωνία προσπορίζεται την κανονιστική της αίσθηση. Πιο συγκεκριμένα, αυτές οι διαδικασίες και θεσμοί χρησιμεύουν προκειμένου να εξασφαλιστούν τουλάχιστον δύο κανονιστικά προαπαιτούμενα για μια δημόσια σφαίρα στις φιλελεύθερες δημοκρατίες: 1) η πρόσβαση συμμετοχής και 2) η δυνατότητα αμφισβήτησης των δημόσιων αρχών προκειμένου να νομιμοποιούν τις αποφάσεις τους». Έτσι, γράφει ο Risse (2010, σελ. 115):

Πρώτον, μια δημόσια σφαίρα οφείλει να είναι *δημόσια*, ήτοι, επί της αρχής οφείλει να είναι ανοιχτή στον καθένα που θέλει να ακολουθήσει τη συζήτηση και να συμμετάσχει ενεργά (Neidhardt, 1994, σελ. 7). Τα μέσα, βέβαια, είναι κατά κύριο λόγο ανοιχτά σε σχέση με τη δεύτερη πτυχή, ήτοι την παθητική συμμετοχή. Η ενεργός συμμετοχή στις συζητήσεις και τις δημόσιες αντιπαραθέσεις των μέσων συνήθως περιορίζεται στις πολιτικές, τις οικονομικές, και πολιτιστικές ηγετικές μονάδες. Δεύτερον, οι δημόσιες σφαίρες αναφέρονται στην αμφισβήτηση της δημόσιας εξουσίας (Risse, 2010, σελ. 115-6). Η πτυχή αυτή συνδέεται πιο στενά με τον κανονιστικό ρόλο των μέσων σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία. Η ΕΕ δεν θα πρέπει να αποτελεί εξαίρεση, αφού μια ζωντανή

⁴⁵⁰ «Ο γερμανικός όρος *Offentlichkeit* συνήθως μεταφράζεται ως 'δημόσια σφαίρα'. Εντούτοις, η μετάφραση αυτή δεν αποδίδει τα κανονιστικά υποδηλούμενα που ενέχει ο γερμανικός όρος» (βλ. De Vreese, 2007, σελ. 4· Trenz, 2008a, σελ. 1-3 στο Risse, 2010, σελ. 108).

δημόσια σφαίρα συνιστά πρωταρχικό προαπαιτούμενο για μια δημοκρατική ευρωπαϊκή πολιτεία (ibid, σελ. 116).

Στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τη συνταγματική κρίση και τα σχετικά χαμηλά επίπεδα λαϊκής υποστήριξης της ΕΕ την τελευταία δεκαετία, ο Medrano (2009, σελ. 91) αναφέρεται, επίσης, σε μια κανονιστική πτυχή της δημόσιας σφαίρας που θεωρεί ότι αξίζει ανάπτυξη, ήτοι το βαθμό στον οποίο η δημόσια σφαίρα της ΕΕ εκπληρώνει βασικά δημοκρατικά προαπαιτούμενα, όπως: «1) διαφάνεια σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης και σε όλες τις περιοχές πολιτικής, και 2) πρόσβαση όλων των ομάδων στην κοινωνία. Το τελευταίο, ιδιαίτερα, επισημαίνεται από τις παραδόσεις του Habermas (Marx Ferree και άλ., 2002· Habermas, 1991), από τη φιλελεύθερη συμμετοχική παράδοση (Curran, 1991· Barber, 1984) και από την κονστρουκτιβιστική παράδοση (Fraser, 1997· Young, 1996· Benhabib, 1992)». Περαιτέρω, σημειώνει σχετικά ο ίδιος (Medrano, 2009, σελ. 92):

Ο εμπλουτισμός της διαβουλευτικής διαδικασίας, η ενδυνάμωση των συμμετεχόντων, και η σθεναρή διεκδίκηση μη ηγεμονικών ταυτοτήτων είναι κάποιοι από τους δικαιολογητικούς λόγους που οι συγγραφείς αυτών των παραδόσεων παράσχουν για μια συμπεριληπτική δημόσια σφαίρα. Αντίθετα, η παράδοση της φιλελεύθερης αντιπροσώπευσης δεν θεωρεί την κοινωνική συμπερίληψη προαπαιτούμενο μιας δημοκρατικής δημόσιας σφαίρας (Mill, 1991 [1861]· Burke, 1993 [1790]· Schumpeter, 1942· Downs, 1957· Kornhauser, 1960). Για την παράδοση αυτή, ο ρόλος των πολιτών είναι να εκλέγουν αντιπροσώπους ανάμεσα στα αντιμαχόμενα πολιτικά κόμματα, και μια δημοκρατική δημόσια σφαίρα είναι μία όπου οι φωνές των διάφορων διεκδικητών της εξουσίας μπορούν να εισακουστούν και να γίνουν κατανοητές από το σύνολο των πολιτών. Το πρόγραμμα Eurorub.com, υπό το συντονισμό του Ruud Koormans, έχει καταδείξει ότι η σύγχρονη ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα εναρμονίζεται περισσότερο με αυτή την φιλελεύθερη αντιπροσωπευτική άποψη περί δημόσιας σφαίρας παρά με την προοπτικής της φιλελεύθερης συμμετοχικής, της χαμπερμασιανής, ή της κονστρουκτιβιστικής: Μη πολιτικοί δρώντες ουσιαστικά απουσιάζουν από αυτή τη δημόσια σφαίρα, ακόμη κι όταν κάποιος προχωρά πέρα από τα έντυπα μέσα στα νέα μέσα όπως το διαδίκτυο. Περαιτέρω, όταν μη πολιτικοί δρώντες είναι παρόντες, αυτοί συνήθως είναι ομάδες συμφερόντων όπως εμπορικές ενώσεις ή σύλλογοι εργοδοτών (Eurorub.com, 2004· Koormans, 2004a).

Εμπνευσμένοι από τον ορισμό του Habermas (1996b, σελ. 306 στο Risse, 2010, σελ. 116) για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα ως «μια δημόσια πολιτική σφαίρα που επιτρέπει στους πολίτες να λαμβάνουν θέση ταυτόχρονα στα ίδια θέματα με όμοιο για αυτούς ενδιαφέρον», οι Eder και Kantner (2000) διαμόρφωσαν τον ακόλουθο κανόνα ευρετηρίασης: «υφίσταται μια

ευρωπαϊκή συζήτηση όταν τα ίδια θέματα συζητώνται ταυτόχρονα χρησιμοποιώντας τα ίδια κριτήρια σχετικότητας» (Kantner, 2004, σελ. 132-3 στο Risse, 2010, σελ. 116).⁴⁵¹ Τα κριτήρια των Eder και Kantner ξεκινούν από την υπόθεση ότι μια διεθνική ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα μπορεί να οικοδομηθεί διά του εξευρωπαϊσμού των διάφορων εθνικών δημόσιων αντιπαραθέσεων στα μέσα» (Risse, 2010, σελ. 116). Τα «όμοια κριτήρια σχετικότητας» δε, που εισάγαγαν ως δείκτη για την ύπαρξη μια κοινής δημόσιας σφαίρας (Wessler και άλ, 2008, σελ. 15-16 στο Risse, 2010, σελ. 117) οδήγησαν σε διαφορετικές λειτουργικοποιήσεις ανάλογα με την αντίληψη του καθενός για τη δημόσια σφαίρα. Γράφει ο Risse (2010, σελ. 117):

Από τη μία πλευρά, υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν ότι μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα απαιτεί οι ομιλητές να υιοθετούν μια ευρωπαϊκή παρά μια εθνική ή με άλλο τρόπο φατριάζουσα προοπτική (Gerhards, 2000). [...] Μια κοινή ευρωπαϊκή προοπτική συνεπάγεται μια κοινότητα επικοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και αυτοί που ισχυρίζονται ότι τα «όμοια κριτήρια σχετικότητας» απλά σημαίνουν ότι αντιλαμβανόμαστε ο ένας τον άλλο σε μια διεθνική δημόσια σφαίρα και ότι αμοιβαία παρακολουθούμε ο ένας τον άλλο. Αυτή η εννοιολόγηση ακολουθεί την αναλογία του «καθρέπτη» για τη δημόσια σφαίρα του Niklas Luhmann (Luhmann, 1971). Σύμφωνα με αυτή, η δημόσια σφαίρα συνιστά το κοινωνικό υποσύστημα μέσω του οποίου η κοινωνία παρατηρεί και περιγράφει τον εαυτό της, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην κοινωνική ολοκλήρωση (Luhmann, 2000· Trenz, 2006, σελ. 71-80).

Σχετικά με αυτές τις διαφορετικές ερμηνείες για το τι συνιστά «εξευρωπαϊσμό», έχουν αναπτυχθεί επίσης και δύο διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την εμπειρική μέτρηση του εξευρωπαϊσμού της πολιτικής επικοινωνίας (Van Os, 2007, σελ. 2). Όπως αναφέρει ο Van Os (2007, σελ. 3):

⁴⁵¹ Μετακινούμενος από την κανονιστική συζήτηση στην ανάπτυξη εμπειρικών δεικτών, ο Risse (2010, σελ. 125) αναφέρεται στα «κριτήρια των Eder και Kantner», σύμφωνα με τα οποία μπορούμε να μιλάμε για εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών και να έχει νόημα: «1) όσο περισσότερο τα ίδια (ευρωπαϊκά) θέματα συζητώνται διεπόμενα από πνεύμα αμφισβήτησης σε όμοια επίπεδα ενδιαφέροντος μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών και μέσων· και 2) όσο περισσότερο όμοια πλαίσια αναφοράς, δομές νοήματος, και πρότυπα ερμηνείας είναι διαθέσιμα και χρησιμοποιούνται μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών και μέσων». Και ο Risse (2010, σελ. 125-6· βλ. και σελ. 169) προσθέτει και ένα τρίτο κριτήριο για τη σχέση μεταξύ συλλογικών ταυτοτήτων και δημοσίων σφαιρών: «Μια δημόσια σφαίρα που αξίζει το όνομά της ως ουσιαστικό στοιχείο μιας δημοκρατικής πολιτείας οικοδομεί μια κοινότητα επικοινωνίας ώστε οι εξευρωπαϊσμένες ταυτότητες και δημόσιες σφαίρες να ενισχύουν η μία την άλλη. Έτσι, μπορούμε να μιλάμε για μια διεθνική ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα 3) όσο περισσότερο μια διεθνική κοινότητα επικοινωνίας αναδύεται στην οποία α) ευρωπαϊκοί και άλλοι εθνικοί ομιλητές συμμετέχουν τακτικά σε διασυνοριακές δημόσιες αντιπαραθέσεις, β) οι ομιλητές και οι ακροατές αναγνωρίζουν ως ένας τον άλλο ως νομιμοποιημένους συμμετέχοντες σε διεθνικούς διαλόγους που γ) πλαισιώνουν συγκεκριμένα ζητήματα ως κοινά ευρωπαϊκά προβλήματα».

Η πρώτη προσέγγιση ουσιαστικά υπολογίζει πόσο συχνά τα ευρωπαϊκά ζητήματα αναφέρονται στα ΜΜΕ, και ως εκ τούτου μετρά την *ορατότητα της επικοινωνίας σχετικά με την Ευρώπη* (Gerhards, 2000· Groothues, 2004· Hodess, 1997· Kevin, 2001). Για παράδειγμα, ο Groothues συγκρίνει τον αριθμό των (prime-time) ειδήσεων που ασχολούνται με υποθέσεις της ΕΕ (1) ειδήσεις που ασχολούνται με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, (2) εσωτερικές ειδήσεις, και, (3) μη ευρωπαϊκές ειδήσεις, κατά τη διάρκεια δύο εβδομάδων «φρουτίνας» το 2003 σε τρεις τηλεοπτικούς σταθμούς της Γαλλίας (France 2), της Γερμανίας (ARD) και του ΗΒ (BBC 1). Και για τους τρεις σταθμούς, μόνο ένα μικρό ποσοστό, 2-4%, των ειδήσεων ασχολείται αυστηρώς με υποθέσεις της ΕΕ. Κατά μέσο όρο, 25% των ειδήσεων ασχολείται με γεγονότα/ζητήματα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (οι παραλλαγές μεταξύ των σταθμών: 20% για το France 2, 28% για το BBC 1, και 31% για το ARD)· η πλειοψηφία των ειδήσεων, ωστόσο, ασχολείται με αμιγώς εσωτερικά ζητήματα (ένας μέσος όρος 68%, με τις διαφορές μεταξύ των τριών σταθμών να κυμαίνονται από 57% για το ARD, 67% για το BBC 1, και 75% για το France 2) (Groothues, 2004, σελ. 9). Η δεύτερη, πιο ποιοτική, προσέγγιση επικεντρώνεται στην ανάλυση της αναφοράς των μέσων επί συγκεκριμένων ευρωπαϊκών ζητημάτων, και εστιάζει στην ταυτόχρονη εμφάνιση *ερμηνευτικών προτύπων*, ή εναλλακτικά *πλαισίων*, εντός των οποίων επιλαμβάνονται των ευρωπαϊκών ζητημάτων τα εθνικά μέσα (Risse και Van de Steeg, 2003). Για παράδειγμα, οι Semetko, De Vreese και Peter ερεύνησαν το βαθμό στον οποίο τα ευρωπαϊκά ζητήματα, προβλήματα, γεγονότα και πρόσωπα πλαισιώνονται ως *‘ευρωπαϊκά’* ή *‘εσωτερικά’*. Εξήγαγαν το συμπέρασμα ότι τα λίγα τελευταία χρόνια οι ευρωπαϊκές και οι ειδήσεις που βασίζονται στις Βρυξέλλες έχουν καταστεί πιο σημαντικές [απ’ό,τι στο παρελθόν] για τα εθνικά μέσα που παράγουν ειδήσεις (Semetko, De Vreese, και Peter, 2000, σελ. 129). Δεύτερον, οι Eder, Kantner και Trenz προσδιορίζουν τρία πλαίσια: *συμφέροντα, ταυτότητα και αξίες*. Ερεύνησαν εάν τα διάφορα εθνικά μέσα των διάφορων ευρωπαϊκών χωρών συμμερίζονται αυτές τις τρεις ερμηνείες για την Ευρώπη (Eder και άλ., 2000· βλ. επίσης Trenz, 2004, σελ. 308-309). Σε μια ανάλυση της ειδησεογραφικής κάλυψης της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και της κατάρτισης πολιτικής κατά το έτος 2000, 85% των άρθρων του δείγματος εμπεριείχαν ένα βασισμένο σε συμφέροντα πλαίσιο, 37% ήταν κωδικοποιημένα υπό κανονιστικούς όρους (πλαίσιο αξιών), και μόνο ένα 27% περιείχε ένα στη βάση της ταυτότητας πλαίσιο (Trenz, 2004, σελ. 309-310).

Όπως επιβεβαιώνει ο Risse (2010, σελ. 118), ο Trenz (2006, σελ. 174-9) επιμένει ότι «η σύγκλιση των πλαισίων αναφοράς δεν είναι απαραίτητη για την ύπαρξη μιας κοινής δημόσιας σφαίρας»:

Πράγματι, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις στις εθνικές δημόσιες σφαίρες συχνά δεν συμφωνούν στο πλαίσιο αναφοράς υπό το οποίο ένα συγκεκριμένο ζήτημα θα πρέπει να συζητηθεί. Στην πραγματικότητα, πολλές έντονες αντιπαραθέσεις αφορούν ακριβώς το ζήτημα της «κατηγορίας» υπό την οποία ένα πολιτικό ζήτημα θα πρέπει να συζητηθεί. Η αναμόρφωση των δημοσίων συστημάτων συνταξιοδότησης είναι ζήτημα κοινωνικής πολιτικής ή δημοσίων οικονομικών; Θα πρέπει τα ζητήματα μετανάστευσης να συζητώνται ως θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ως ζητήματα κοινωνικής

ενσωμάτωσης; Η παρέμβαση στο Ιράκ είναι ζήτημα διεθνούς δικαίου, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ή πρόσβασης στο πετρέλαιο; Οι απαντήσεις μας σε επίπεδο πολιτικής θα διαφέρουν πολύ ανάλογα με το πιο πλαίσιο αναφοράς επιλέγουμε. Παρόλα αυτά, όσο πιο έντονη είναι μια δημόσια αντιπαράθεση, τόσο πιο πιθανό είναι να συγκλίνουν τα πλαίσια αναφοράς, καθώς οι ομιλητές θα πρέπει να σχετιστούν με τις ερμηνείες των άλλων προκειμένου να τις κρίνουν.⁴⁵²

Και συνεχίζει (σελ. 119):

Έτσι, τα «όμοια κριτήρια αναφοράς» συνεπάγονται σε έναν ελάχιστο βαθμό ότι όχι μόνο παρακολουθούμε ο ένας τον άλλο δημόσια αλλά και ότι μας είναι διαθέσιμα τα διάφορα πλαίσια αναφοράς ώστε να μπορούμε να κατανοούμε γιατί οι συντελεστές μιας δημόσιας αντιπαράθεσης παίρνουν μια συγκεκριμένη θέση. [...] Από τη στιγμή που γνωρίζουμε ποιες ενδεχόμενες ερμηνείες για ένα πρόβλημα υπάρχουν, μπορούμε να συζητήσουμε σχετικά με το ποιο από τα διαθέσιμα πλαίσια αναφοράς είναι το πιο κατάλληλο. Όπως το έχει θέσει η Cathleen Kantner, με τα όμοια «κριτήρια σχετικότητας», δεν εννοώ μια «ευρωπαϊκή» προοπτική βασισμένη σε μια ευρωπαϊκή ταυτότητα, αλλά κοινές ερμηνείες του προβλήματος που περιλαμβάνουν αμφιλεγόμενες απόψεις για το συγκεκριμένο ζήτημα (Kantner, 2004, σελ. 58). Η διευκρίνιση που συνοδεύει το παραπάνω επιχείρημα είναι ότι η αμφισβήτηση και η δημόσια αντιπαράθεση αποτελούν απαραίτητα συστατικά μιας κοινής δημόσιας σφαίρας. [...] Ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών δεν σημαίνει μόνο ότι τα ίδια θέματα συζητώνται ταυτόχρονα διεθνικά αλλά ότι τα ίδια πλαίσια αναφοράς είναι διαθέσιμα και σε χρήση στις διάφορες δημόσιες σφαίρες στην Ευρώπη. Όσο περισσότερο παρατηρούμε ότι οι εθνικές διαφοροποιήσεις στη χρήση των πλαισίων υποχωρούν στο υπόβαθρο, ενώ οι διαφορές μεταξύ, ας πούμε, των συντηρητικών και των αριστερίζοντων μέσων γίνονται πιο ευδιάκριτες, τόσο περισσότερο μπορούμε να υποθέσουμε τον σταδιακό εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών.

Για να καταλήξει (σελ. 120):

Εάν οι δημόσιες σφαίρες αφορούν τη συζήτηση ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος, [εδώ] δεν πρόκειται μόνο για παρακολούθηση, αλλά επίσης για επικοινωνία.⁴⁵³ Επιπλέον, τόσο

⁴⁵² Σχόλιο που Risse (2010, σελ. 118) αναφέρει ότι οφείλει στο Van de Steeg, 2005, σελ. 26.

⁴⁵³ Όπως αναφέρει ο Trenz (2008b, σελ. 8), «ο εξευρωπαϊσμός μπορεί επίσης να αναλυθεί ως εντατικοποιημένη διαλεκτική ανταλλαγή που συνδέεται με την ανάδυση ενός ευρέως ευρωπαϊκού λόγου (Wimmel, 2006· Peters και άλ., 2005· Brüggemann και άλ., 2006). Για τους Brüggemann και άλ. (2006, σελ. 5) το ζήτημα του εξευρωπαϊσμού της πολιτικής επικοινωνίας δεν συνιστά μόνο ζήτημα του φάσματος της επικοινωνίας και της αμοιβαίας παρατήρησης μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών. Η δημοκρατική ποιότητα μιας τέτοιας δημόσιας σφαίρας αναζητείται μάλλον περισσότερο σε αυτό που ονομάζουν 'διαλεκτικό διεθνισμό', ήτοι τον τρόπο που οι δημόσιες αντιπαραθέσεις στα διάφορα κράτη μέλη αλληλοσχετίζονται. Τα μέσα θα πρέπει έτσι να εμπλέκονται όχι μόνο σε παράλληλες δημόσιες αντιπαραθέσεις αλλά επίσης σε κοινές δημόσιες αντιπαραθέσεις και σε συλλογικούς προσδιορισμούς επί ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος (ομοίως Risse, 2004). Αυτή η προσέγγιση σαφώς αναφέρεται στη διαλεκτική κατανόηση της δημόσιας σφαίρας ως επικράτειας κοινά συμμεριζόμενης κατανόησης (Habermas, 1996). Συνεπάγεται την ανάδυση μιας 'εξευρωπαϊσμένης διαλεκτικής δημόσιας σφαίρας' της οποίας πρωταρχική λειτουργία είναι η

αυτοί που μιλούν όσο και αυτοί που ακούν δεν μπορούν να προφασίζονται πλέον ότι συνιστούν ουδέτερους παρατηρητές σε αυτή τη δημόσια σφαίρα. Έτσι, εάν οι δημόσιες σφαίρες έμελλε να είναι χώροι επικοινωνίας σε μια δημοκρατική πολιτεία, αυτό αναπόφευκτα εγείρει το ζήτημα της κοινότητας. Στο σημείο αυτό, το ζήτημα των εξευρωπαϊσμένων δημοσίων σφαιρών είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τα ζητήματα ευρωπαϊκής ταυτότητας.

6.3. Εξευρωπαϊσμός και μεταβολή της ευρωπαϊκής ταυτότητας και η σύνδεσή τους με τον εξευρωπαϊσμό της δημόσιας σφαίρας

Η έννοια της δημόσιας σφαίρας αναπτύσσεται γενικά σε αναφορά με τη γλώσσα, την εδαφική επικράτεια και την εξουσία που ως εκ των πραγμάτων περιορίζουν την επικοινωνία σε διακριτά περιβάλλοντα νοήματος με εντατικοποιημένη διαλεκτική ανταλλαγή (Trenz, 2008b, σελ. 1). Η έρευνα για τη δημόσια σφαίρα τείνει να είναι κατά συνέπεια μεροληπτική με την έννοια ότι εστιάζει κυρίως στην επίδοση της εθνικής δημόσιας σφαίρας. Τόσο για κανονιστικούς όσο και για εμπειρικούς λόγους, το έθνος-κράτος εμφανίζεται να συνιστά ένα είδος φυσικού φορέα της δημόσιας σφαίρας¹ η οικοδόμηση του έθνους και αυτή της δημόσιας σφαίρας θεωρείται ότι συνεξελίσσονται μέσω της διαφοροποίησης ενός ορθά λειτουργούντος συστήματος μαζικής επικοινωνίας (Deutsch, 1953² Gellner, 1983³ Anderson, 1991 στο Trenz, 2008b, σελ. 1). Εντούτοις, η ευρωπαϊκή ενοποίηση έθεσε σε αμφισβήτηση τέτοιου είδους αυτονόητες υποθέσεις για τη συμβίωση της δημόσιας σφαίρας και του έθνους-κράτους (Trenz, 2008b, σελ. 1). Για τον Trenz (2008b, σελ. 1), «[η] ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα μπορεί να προσδιοριστεί ως η επικοινωνιακή υποδομή που χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση του προγράμματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης», η ιδέα της οποίας εξαρχής «συνοδεύτηκε από έναν νέο ενθουσιασμό για τις δυνατότητες της διασυνοριακής επικοινωνίας και κατανόησης». «Σε αυτή τη βάση, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει συζητηθεί ως ικανή να προσδώσει νομιμοποίηση στον θεσμικό κόσμο της ΕΕ καθώς και ως εν δυνάμει πεδίο κοινωνικοποίησης των ευρωπαίων πολιτών» (ibid). Ταυτόχρονα, μια λειτουργική σχέση μεταξύ της πολιτικής και της κοινωνικής ολοκλήρωσης

δέσμευση των Ευρωπαίων στη δημόσια έλλογη αντιπαράθεση και στη συλλογική διαμόρφωση γνώμης (Wimmel, 2006, σελ. 50⁴ Eriksen, 2005)».

προϋποθέτει την αναγνώριση του υφιστάμενου ελλείμματος επικοινωνίας της ΕΕ, που θα πρέπει να ξεπεραστεί από καινοτόμα εργαλεία πολιτικής (Trenz και Eder 2004 στο Trenz, 2008b, σελ. 1).

Η πλειονότητα των συγγραφέων έχουν απορρίψει την δυνατότητα μιας πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, οικοδομημένης στο πρότυπο της εθνικής (Gerhards 1993, 2000· Schlesinger 1994, 2003 στο Trenz, 2008b, σελ. 3). Επιπλέον, η ανάδυση ενός πανευρωπαϊκού μιντιακού συστήματος θεωρείται δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Όπως αναφέρει ο Trenz (2008b, σελ. 1), «[λ]όγω της ποικιλίας των γλωσσών, των κουλτούρων για τα μέσα και των παραδόσεων τα ευρωπαϊκά κοινά παραμένουν εθνικώς κατακερματισμένα. Περαιτέρω, η πολιτική επικοινωνία στην Ευρώπη διοχετεύεται ακόμη κυρίως μέσω εθνικών οργανισμών, κομμάτων ή αιρετών αντιπροσώπων. Αυτό καταλήγει σε μια διαφοροποιημένη πρακτική παραγωγής των ειδήσεων σχετικά με την ΕΕ». Οι ευρωπαϊκοί παράγοντες και τα ευρωπαϊκά ζητήματα εμφανίζονται, όταν εμφανίζονται, στις εσωτερικές δημόσιες αντιπαραθέσεις (Preston και Horgan, 2006, σελ. 37 στο Trenz, 2008b, σελ. 3). Αυτό έχει μετατοπίσει την ερευνητική ατζέντα στον *εξευρωπαϊσμό* της δημόσιας και της μιντιακής επικοινωνίας, με την έννοια ότι η «ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα» καθίσταται αντικείμενο παρατήρησης μέσω της μέτρησης των διαφορετικών επιπέδων εξευρωπαϊσμού των υφιστάμενων εθνικών μιντιακών σφαιρών (Trenz, 2008b, σελ. 3). Γράφει σχετικά ο Trenz (2008b, σελ. 4):

Το φάσμα του Εξευρωπαϊσμού μπορεί να προσεγγισθεί διακρίνοντας μεταξύ του διαδικαστικού (λειτουργικού) και του συσχετιστικού του συστατικού στοιχείου (Eising, 2003). Σε ό,τι αφορά το πρώτο συστατικό, ο Εξευρωπαϊσμός συνεπάγεται μία συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής αλλαγής. Αντιπροσωπεύει μια διαδικασία μετασχηματισμού που εκδηλώνεται στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού χώρου. Επιπρόσθετα, ο Εξευρωπαϊσμός συνεπάγεται επίσης μια οριζόντια ή κάθετη διασύνδεση μεταξύ διαφορετικών θεσμικών περιβαλλόντων: μια νέα σχέση κέντρου-περιφέρειας μεταξύ της ΕΕ και των υπομονάδων της, την οριζόντια συσχέτιση διαφόρων κρατών μελών, ή τη σχέση μεταξύ της διακυβέρνησης της ΕΕ και του κοινωνικού της περιβάλλοντος. Ο εξευρωπαϊσμός της δημόσιας και της μιντιακής επικοινωνίας αφορά κυρίως τον μετασχηματισμό των εθνικών δημοσίων σφαιρών και την μακροπρόθεσμη ανάπτυξή τους. Οι τύποι σύζευξης λαμβάνουν χώρα είτε μέσω της εντατικοποιημένης επικοινωνιακής ανταλλαγής μεταξύ διαφορετικών εθνικών δημοσίων σφαιρών (οριζόντιος Εξευρωπαϊσμός) είτε μέσω της διείσδυσης ευρωπαϊκών δρώντων και ζητημάτων στις εθνικές δημόσιες σφαίρες (κάθετος Εξευρωπαϊσμός) (Koormans και Erbe, 2004).

Η εξευρωπαϊσμένη στη βάση του διαλόγου δημόσια σφαίρα θα πρέπει να υποστηρίζει τη σύσταση ενός δημοκρατικά κυρίαρχου πολίτη βελτιώνοντας το επίπεδο πληροφόρησης,

μειώνοντας το πρόβλημα της πεπερασμένης ορθολογικότητας των κατακερματισμένων θεσμικών επιπέδων δραστηριοποίησης και επιβάλλοντας σε όλους τους συμμετέχοντες την ανάγκη δικαιολόγησης των ισχυρισμών τους και κατάδειξης της ποιότητας των επιλογών και των προτιμήσεών της (Eriksen, 2005, σελ. 356 στο Trenz, 2008b, σελ. 11). Υπό την φιλελεύθερη προοπτική της δημόσιας σφαίρας, ο πίκυς του «επιτυχημένου» εξευρωπαϊσμού τίθεται χαμηλότερα: Τα μέσα οφείλουν να παράσχουν την πλατφόρμα διεκδίκησης, όπου ανοικτές στο αποτέλεσμα συγκρούσεις μπορούν να διεξαχθούν, οι διαιρέσεις να επισημανθούν και η ποικιλομορφία να αναγνωριστεί (Trenz, 2008b, σελ. 11). Ο εξευρωπαϊσμός μπορεί με αυτόν τον τρόπο να συμβάλλει στην μετατροπή του ανταγωνισμού σε πολωμένες συγκρούσεις που αναγνωρίζουν τον πλουραλισμό μέσω της συσχέτισης (και όχι της υπέρβασης) των βασικών διαφοροποιήσεων (ibid, σελ. 11-12).

Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, σε ό,τι αφορά την ευθυγράμμιση της συλλογικής αίσθησης του ανήκειν και των ταυτοτήτων, οι συνέπειες του εξευρωπαϊσμού της δημόσιας και της μιντιακής επικοινωνίας μπορούν να μετρηθούν σε αναφορά με την εγκαίνιαση ενός μετά-λόγου για την ευρωπαϊκή ενοποίηση που παράγει συλλογικές αναπαραστάσεις της κοινότητας των Ευρωπαίων πολιτών (ibid, σελ. 12). Όπως αναφέρει ο Trenz (2008b, σελ. 12), σε αναφορά με την ανάλυση του μετασχηματισμού των συλλογικών ταυτοτήτων ως αποτέλεσμα του φαινομένου του εξευρωπαϊσμού της δημόσιας σφαίρας, δύο κύριες προσεγγίσεις μπορούν να διακριθούν:

Μια πρώτη προσέγγιση συντίθεται από τη διασύνδεση του μετασχηματισμού της ταυτότητας με αλλαγές στη συμπεριφορά. Αυτό το είδος ανάλυσης βασίζεται κυρίως στο Ευρωβαρόμετρο, που από το 1975 περιλαμβάνει ερωτήσεις επί της αίσθησης του ανήκειν των Ευρωπαίων (Kohli, 2002· Bruter, 2004). Τα δεδομένα της επισκόπησης μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη μιας πιο σύνθετης κατανόησης της χαρτογράφησης της συλλογικής αίσθησης του ανήκειν στην Ευρώπη σύμφωνα με την κοινωνικό-γεωγραφική τοποθέτηση των διαφορετικών φορέων υποεθνικών, εθνικών, ευρωπαϊκών, παγκοσμιοποιημένων και υβριδικών ταυτοτήτων. Η δεύτερη προσέγγιση ενδιαφέρεται για την *αναστοχαστικότητα* του δημόσιου διαλόγου ως δείκτη μετασχηματισμού της ταυτότητας. Τα αποτελέσματα του Εξευρωπαϊσμού στη διαμόρφωση ταυτότητας αποδίδονται στις τρέχουσες δημόσιες αντιπαραθέσεις που αντανakλώνται επί του συλλογικού εαυτού και της αίσθησης του ανήκειν. Υπό αυτούς τους όρους, οι Kaelble (2002) και Giesen (2002) κατέληξαν σε παρόμοια ευρήματα στην ιστορική τους αναδόμηση της ευρωπαϊκής κατανόησης του εαυτού που τοποθετείται σε έναν συγκεκριμένο τύπο θεωρητικού λόγου για τα κοινά των Ευρωπαίων. Και οι δύο επεσήμαναν το ρόλο των διανοούμενων ως προσώπων-κλειδιά για την παραγωγή των σημεινόμενων επί της ενότητας και της ενοποίησης της Ευρώπης. Επίσης ο Kantner (2006) αναλύει την ανάδυση μιας κοινής ηθικής κατανόησης/αναπαράστασης του εαυτού

των Ευρωπαίων που αναπτύσσεται μέσω της σύγκρουσης και των δημοσίων αντιπαραθέσεων επί ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος.

Σε αυτό το συγκείμενο, ο Risse (2010, σελ. 87) αναρωτιέται αν τελικά «πενήντα χρόνια ευρωπαϊκής ενοποίησης έχουν αφήσει το σημάδι τους στην ενίσχυση της αίσθησης μιας φανταστικής κοινότητας μεταξύ των ευρωπαϊκών πολιτών και των ηγετικών ομάδων». Ο ίδιος χρησιμοποιεί, επίσης, «την έρευνα της κοινωνικοποίησης και του εξευρωπαϊσμού προκειμένου να πραγματευτεί για το πώς ερμηνεύεται η διαφοροποιημένη επίδραση της Ευρώπης και της ΕΕ στις διαδικασίες ταύτισης» (ibid). Όπως είδαμε, για τους Eder και Kantner (2000 στο Risse, 2010, σελ. 11), «έχει νόημα να μιλάμε για εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών, όσο περισσότερο τα ίδια (ευρωπαϊκά) θέματα συζητώνται με αμφιλεγόμενο τρόπο ταυτόχρονα σε παρόμοια επίπεδα προσοχής μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών, και όσο περισσότερο όμοια πλαίσια αναφοράς, δομές νοήματος, και πρότυπα ερμηνείας χρησιμοποιούνται μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών και των μέσων». Εδώ ο Risse (2010, σελ. 11) προσθέτει και ένα τρίτο κριτήριο που φέρνει στην επιφάνεια τη σχέση μεταξύ των συλλογικών ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών: «Οι δημόσιες σφαίρες εξευρωπαϊζονται όσο περισσότερο αναδύεται μια διεθνική κοινότητα επικοινωνίας στην οποία ευρωπαϊκοί ή άλλοι εθνικοί δρώντες συμμετέχουν σε διασυνοριακές συζητήσεις σχετικά με τα κοινά ευρωπαϊκά προβλήματα και στο πλαίσιο της οποίας οι ομιλούντες και οι ακούντες αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο ως νομιμοποιημένους συμμετέχοντες σε διεθνικούς διαλόγους». «Ασφαλώς, όσο περισσότερο οι χώρες εμπλέκονται ενεργά στην ενοποίηση της ΕΕ, τόσο περισσότερο η ΕΕ γίνεται ορατή και παρούσα στις καθημερινές ζωές των πολιτών. Και αντίστροφα, αυτή η ορατότητα και παρουσία οδηγεί στην ψυχολογική υπόσταση της ΕΕ ως ‘φανταστικής κοινότητας’ (Anderson, 1991 στο Risse, 2010, σελ. 7)». Από την άλλη πλευρά, όπως έχει προαναφερθεί, «οι διαδικασίες ταύτισης ακολουθούν κατά μεγάλο μέρος εθνικές τροχιές, που επεξηγούν επίσης τις παραλλαγές στο επίπεδο του εξευρωπαϊσμού των ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών. Οι κατασκευές νοήματος της Ευρώπης και της ΕΕ συμφωνούν με εθνικούς, ακόμα και τοπικούς λόγους με διαφορετικούς τρόπους και δεν οδηγούν σε ομοιογένεια και μια ενοποιημένη ευρωπαϊκή ταυτότητα.⁴⁵⁴ Υπό αυτή την έννοια, το σλόγκαν

⁴⁵⁴ Αυτό το εύρημα του διαφοροποιημένου εξευρωπαϊσμού των ταυτοτήτων είναι συνεπές με το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας για τον εξευρωπαϊσμό· βλ. π.χ. Cowles, Caporaso, και Risse, 2001· Featherstone και Radaelli, 2003· Borzek και Risse, 2007 στο Risse, 2010, σελ. 7.

της ΕΕ, 'Ενότητα στην Ετερότητα', στην πραγματικότητα αιχμαλωτίζει μια σημαντική αλήθεια» (Risse, 2010, σελ. 7). Σε αυτό το περιβάλλον, ο Risse (2010, σελ. 5)

αμφισβητεί την ιδέα ότι από την ΕΕ λείπουν κοινοί επικοινωνιακοί χώροι λόγω της έλλειψης κοινής γλώσσας και πανευρωπαϊκών μέσων. Αντί να αναζητούμε μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα πάνω και πέρα από τις εθνικές δημόσιες σφαίρες, μπορούμε να παρατηρήσουμε τον εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών κάθε φορά που ευρωπαϊκά ζητήματα συζητούνται ως ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος χρησιμοποιώντας όμοια πλαίσια αναφοράς και κάθε φορά που εταίροι Ευρωπαίοι συμμετέχουν κανονικά σε αυτές τις εθνικές συζητήσεις. Αυτός ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών είναι ακόμη κατακερματισμένος και ποικίλει ανάμεσα στα κράτη μέλη. Για μια ακόμη φορά, η ηπειρωτική δυτική Ευρώπη και η νότια Ευρώπη φαίνεται να ενσωματώνονται σε μια διεθνική δημόσια σφαίρα, ενώ γνωρίζουμε πολύ λίγα για την Κεντρική Ανατολική Ευρώπη για να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Για μια ακόμη φορά, η Μεγάλη Βρετανία παραμένει η μόνη που διαφέρει.

Και προσθέτει (σελ. 5-6):

Έτσι, μπορούμε να διαπιστώσουμε την βαθμιαία ανάδυση διεθνικών ευρωπαϊκών κοινοτήτων επικοινωνίας μέσω της διασύνδεσης των εξευρωπαϊσμένων δημοσίων σφαιρών. Οι εξευρωπαϊσμένες ταυτότητες και οι ευρωπαϊκές δημόσιες σφαίρες συνδέονται στενά, καθώς οι ευρωπαϊκοί δημόσιοι διάλογοι συνιστούν χώρους όπου οι συλλογικές ταυτότητες οικοδομούνται και αμφισβητούνται. Τελικά, η ολοένα και μεγαλύτερη πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών υποθέσεων συμβάλει στον εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών.

Για να εισάγει, έπειτα, το ζήτημα της μεταβολής της ταυτότητας (σελ. 30-31):

Αν αντιλαμβανόμαστε την ανάδυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως εξευρωπαϊσμό άλλων, συγκεκριμένα των εθνικών ταυτοτήτων που δεν αντικαθιστούν ή υποκαθιστούν, αλλά περισσότερο μεταβάλλουν, τα υπάρχοντα πρότυπα ταύτισης, θα πρέπει επίσης να σκεφτούμε σχετικά με τη μεταβολή της ταυτότητας. Αυτό είναι ένα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων. Αυτοί που υποστηρίζουν μια περισσότερο μετανεωτερική σκοπιά τείνουν να προσδίδουν έμφαση στη ρευστότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων και υποθέτουν ότι οι ταυτότητες δεν παραμένουν σταθερές, αλλά μεταβάλλονται συνεχώς (π.χ. Neumann, 1996· Sylvester, 1994). Εν αντιθέσει, οι ψυχολόγοι υπογραμμίζουν τη σταθερότητα και την επιμονή των κοινωνικών ταυτοτήτων (π.χ. Fiske και Taylor, 1984, επισκόπηση στο Stein, 2002).⁴⁵⁵ Η γνωστική ψυχολογία γενικά υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι συνιστούν γνωστικά πεπερασμένες οντότητες και ότι

⁴⁵⁵ Όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 35), κάποιες από αυτές τις διαφορές δεν προκύπτουν από την μέθοδο που επιλέγεται, αλλά από διαφορές στους μεταθεωρητικούς προσανατολισμούς μεταξύ των στοχαστών.

οι πεποιθήσεις ή τα σχήματα, από τη στιγμή που θα διαμορφωθούν, ανθίστανται στην αλλαγή. Η ασύμφωνη πληροφόρηση συχνά ενισχύει τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις.

Περαιτέρω, σε ό,τι αφορά την αλλαγή ταυτότητας, ζήτημα ιδιαίτερα σχετικό με τον εξευρωπαϊσμό των ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών, «[ο]ι κοινωνιολόγοι καθώς και οι κοινωνικοί ψυχολόγοι προτείνουν ότι θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ τουλάχιστον δύο μορφών αλλαγής ταυτότητας, ήτοι τη βαθμιαία και επαυξητική, από τη μία πλευρά, και την γρήγορη και ριζική, από την άλλη (Fiske και Taylor, 1984 στο Risse, 2010, σελ. 31). Οι γρήγορες αλλαγές στις ταυτότητες προκύπτουν συνήθως έπειτα από σοβαρές κρίσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση τις υπάρχουσες ταυτότητες. «Όσον αφορά τις επαυξητικές αλλαγές, οι θεσμικές θεωρίες είναι ιδιαίτερος σχετικές εδώ, εστιάζοντας στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης καθώς και πειθούς» (Risse, 2010, σελ. 36). Ειδικότερα, ο Risse (2010, σελ. 31) αναφέρει:

Αρκετοί αιτιώδεις μηχανισμοί μπορούν να διακριθούν μέσω των οποίων οι κοινωνικοί θεσμοί επιδρούν στην αλλαγή ταυτότητας με επαυξητικούς τρόπους (Herrmann και Brewer, 2004, σελ. 13-16). Η πιο ευρέως αναφερόμενη διαδικασία αφορά την *κοινωνικοποίηση* (Checkel, 2005b): η συχνή έκθεση σε θεσμούς και οι ατομικές εμπειρίες σε ένα θεσμό και οι συνέπειές του αναμένεται να μεταβάλλουν τις ταυτότητες των ανθρώπων. Όσο πιο συχνά και όσο πιο εντατικά αλληλεπιδρούμε με μια κοινωνική ομάδα με θετικό τρόπο, τόσο πιο πιθανό είναι να ταυτιστούμε μαζί της.

Και συνεχίζει (σελ. 32):

Σε σχέση με την Ευρώπη και την ΕΕ, οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης που οδηγούν σε εξευρωπαϊσμό των εθνικών ταυτοτήτων θα πρέπει να παρατηρούνται ιδιαίτερος ανάμεσα σε αυτούς που αλληλεπιδρούν με τους θεσμούς της ΕΕ, ήτοι, τις πολιτικές και τις κοινωνικές ηγετικές ομάδες (για αυτό το επιχείρημα βλ. Fligstein, 2008). Η διαδικασία αυτή δίδει έμφαση στο πώς οι θεσμικές δομές διαμορφώνουν τις ταυτότητες των ανθρώπων. Σε αντίθεση, τα μοντέλα πειθούς επικεντρώνονται στη διαμεσολάβηση και στους θεσμικούς δρώντες που ενεργά προωθούν τις διαδικασίες ταύτισης (Johnston, 2005· Checkel, 2001b). [...] Οι θεωρίες πειθούς επικεντρώνονται στο πώς τα άτομα αποδέχονται αυτές τις προσπάθειες αλλαγής ταυτότητας, είτε ως επεξεργαστές πληροφόρησης και επιχειρημάτων (ζυγίζοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα συγκεκριμένων λόγων, π.χ. βλ. Risse, 2000) είτε ως αποδέκτες επίκλησης του συναισθήματος και απειλών στο προσωπικό τους συμφέρον (Chaiken, Wood, και Eagly, 1996· Perloff, 1993). Σχετικά με τον εξευρωπαϊσμό των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων, μπορούμε να εξάγουμε από αυτές τις θεωρίες ότι οι ιδέες σχετικά με τη Ευρώπη θα είναι πιο πειστικές, όσο περισσότερο βρίσκονται σε γνωστική συμφωνία με τις εθνικές ταυτότητες. Οι προσπάθειες αλλαγής ταυτότητας θα είναι το δυνατόν περισσότερο επιτυχείς όσο περισσότερο τα επιχειρήματα ή

οι επικλήσεις είναι συμβατές με υπάρχουσες ταυτότητες με τις οποίες οι άνθρωποι μπορούν να σχετιστούν. Επιπλέον, ο εξευρωπαϊσμός των ταυτοτήτων δεν είναι πιθανό να οδηγήσει σε όμοιες και ομοιογενείς αφηγήσεις ταυτότητας μεταξύ των χωρών, αφού οι ταυτότητες για την Ευρώπη και την ΕΕ είναι πιθανό να αντιδράσουν διαφορετικά [όταν βρεθούν αντιμέτωπες] με τις υπάρχουσες ταυτότητες.

Όπως γνωρίζουμε, η θεωρητική αφήγηση του κονστρουκτιβισμού/κοινωνιολογικού θεσμισμού για την αλλαγή ταυτότητας και τους θεσμούς θεωρεί τις ταυτότητες και τα συμφέροντα ενδογενή. Για τον Risse (2010, σελ. 88), υπό αυτή την παραδοχή και μέσα στο χρόνο,

οι θεσμοί γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής δομής και της δομής ισχύος που διαμορφώνει το κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου δρουν οι άνθρωποι. Μέσα στο χρόνο, οι θεσμοί τείνουν να έχουν *συγκροτητικές* επιδράσεις στον εταιρικούς δρώντες όπως οι εθνικές κυβερνήσεις και οι ομάδες συμφερόντων, αλλά επίσης και στα άτομα. Καθώς οι άνθρωποι λειτουργούν σε περιβάλλοντα δομημένα από θεσμούς, οι τελευταίοι επηρεάζουν τα συμφέροντά τους, τις προτιμήσεις τους, και τις συλλογικές τους ταυτότητες. Θα πρέπει έτσι να αναμένουμε ότι οι ταυτότητες και οι θεσμοί συνεξελίσσονται με τα αιτιώδη βελάκια μεταξύ των δύο να δείχνουν και προς τις δύο κατευθύνσεις. Η ΕΕ δεν πρέπει να αποτελεί εξαίρεση. Θα μπορούσε κάλλιστα να έχει δημιουργηθεί προκειμένου να εξυπηρετήσει συγκεκριμένα συμφέροντα βασισμένα σε δεδομένες ταυτότητες. Αλλά αυτό θα ήταν η αρχή της ιστορίας, όχι το τέλος. Μέσα στο χρόνο θα μπορούσαμε να αναμένουμε μια σύνθετη από κοινού μεταβολή της ΕΕ μαζί με τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των ανθρώπων της.

Η μεταβολή σε επίπεδο ταυτοτήτων, περιλαμβανομένου και του εξευρωπαϊσμού των ταυτοτήτων, μπορεί τελικά, για τον Risse (2010, σελ. 88-9), να προκύψει μέσω:

- *Μεταβολή των συμφερόντων που οδηγεί σε μεταβολή των ταυτοτήτων*: Αυτή συνιστά ουσιαστικά την νεολειτουργική εξήγηση (Haas, 1958) σύμφωνα με την οποία η ευρωπαϊκή ενοποίηση σταδιακά μεταβάλλει τις προτιμήσεις των κύριων δρώντων και των ομάδων συμφερόντων, γεγονός το οποίο καταλήγει έπειτα στη μεταφορά της προσήλωσης στο ευρωπαϊκό επίπεδο.
- *Συχνή αλληλόδραση*: Η «υπόθεση της επαφής» εικάζει ότι η συχνή αλληλόδραση και η τακτική επαφή με τους άλλους θα αυξάνει την αίσθηση κοινότητας και συλλογικής ταυτότητας. Η θεωρία της ολοκλήρωσης του Karl W. Deutsch χτίζει πάνω σε αυτή την υπόθεση της αλληλόδρασης σύμφωνα με την οποία η τακτική διεθνική επαφή στην Ευρώπη θα αυξήσει την αίσθηση κοινότητας μεταξύ των Ευρωπαίων (Deutsch, 1953· Deutsch και άλ., 1957).
- *Επαγγελματική κοινωνικοποίηση*: Ο κοινωνιολογικός θεσμισμός υπόθετει ότι, με το χρόνο, οι θεσμοί επιδρούν στην κοινωνικοποίηση των ατόμων που βαθμιαία εσωτερικεύουν τις αντίστοιχες νόρμες και κανόνες (Checkel, 2005a· Johnston, 2005). Ο Jeffrey Checkel

διακρίνει ανάμεσα στην κοινωνικοποίηση «τύπου Ι», όπου οι άνθρωποι αποκτούν τη γνώση να τηρούν τους κανόνες χωρίς να σκέφτονται αν οι κανόνες είναι ή όχι κατάλληλοι ή ηθικά έγκυροι, και στην κοινωνικοποίηση «τύπου ΙΙ», όπου τα άτομα αρχίζουν να πιστεύουν στην ορθότητα ή στην ηθική εγκυρότητα των νορμών και των κανόνων (Checkel, 2005b). Έτσι, η κοινωνικοποίηση «τύπου ΙΙ» πάει παραπέρα από την αναπαράσταση ρόλου του «τύπου Ι» και θα πρέπει να επιδρά στις συλλογικές ταυτότητες που συνδέουν τα άτομα με τις κοινωνικές ομάδες. Με όμοιο τρόπο, οι ψυχολογικές θεωρίες για την αλλαγή σε επίπεδο ταυτότητας υπογραμμίζουν ότι όσο πιο αναγνωρίσιμοι γίνονται οι θεσμοί μιας φανταστικής κοινότητας όπως η ΕΕ, τόσο περισσότερο αυτό θα οδηγεί σε αλλαγές ταυτότητας. Ο αιτιώδης μηχανισμός προσδίδει έμφαση στην αυξανόμενη ψυχολογική ύπαρξη («υποστασιοποίηση» βλ. Castano, 2004) των φανταστικών κοινοτήτων, οι οποίες στη συνέχεια επιφέρουν αλλαγές στην ταυτότητα.

- *Κοινωνικοποίηση μέσω της πειθούς:* Η κοινωνικοποίηση μέσω της πειθούς προσδίδει έμφαση στους πιο ενεργούς και συνειδητούς τρόπους μέσω των οποίων οι άνθρωποι μεταβάλλουν τις ταυτότητές τους. Οι προσπάθειες των ηγετικών ομάδων για αλλαγή της ταυτότητας, π.χ., θα είναι τόσο περισσότερο επιτυχημένες όσο πιο ενεργά οικοδομούν τις νέες ταυτότητες με τέτοιο τρόπο που να συμφωνούν γνωστικά με αφηγήσεις, ιστορικές μνήμες, και σύμβολα με τα οποία οι άνθρωποι μπορούν να συσχετιστούν.
- *Κρίσεις και κρίσιμες συγκυρίες:* Παρά το γεγονός ότι οι αιτιώδεις μηχανισμοί που συζητήθηκαν έως τώρα εστιάζουν σε επαυξητικές διαδικασίες αλλαγής ταυτότητας, οι κοινωνιολόγοι και οι ψυχολόγοι επισημαίνουν τις τραυματικές εμπειρίες και τις μαζικές ασυνέπειες μεταξύ γνωστικών σχημάτων και πεποιθήσεων, από τη μια πλευρά, και την ασυνήθιστη πληροφόρηση και εμπειρίες αποτυχίας, από την άλλη, που στη συνέχεια πυροδοτούν αλλαγή ταυτότητας (επισκοπήσεις στους Giesen, 1993· Eder και Giesen, 1999· Stein, 2002). Πόλεμοι, επαναστάσεις, απότομες αλλαγές καθεστώτος, και άλλα γεγονότα κρίσης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε βαθιές αλλαγές ταυτότητας στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι δίνουν νόημα στον κόσμο συμπεριλαμβανομένων και των συλλογικών τους ταυτοτήτων.

α) Όσον αφορά τη συχνή αλληλόδραση, ένα ειδικό αφιέρωμα του *International Organisation* έχει διαψεύσει μια απλουστευμένη εκδοχή της «υπόθεσης της επαφής», σύμφωνα με την οποία η συχνή έκθεση στους (ευρωπαϊκούς) θεσμούς θα πρέπει να οδηγήσει σε αλλαγή ταυτότητας (Checkel, 2005a στο Risse, 2010, σελ. 90). Όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μια μελέτη του Hooghe (2005, 2001 στο Risse, 2010, σελ. 90) για τους αξιωματούχους της Επιτροπής επισημαίνει ότι η κοινωνικοποίηση στις Βρυξέλλες είχε μικρή επίδραση στις απόψεις τους για τις υπερεθνικές νόρμες. Η μελέτη του Beyers (2005 στο Risse, 2010, σελ. 90) για τους αξιωματούχους του Συμβουλίου επίσης κατέδειξε ότι η εκτεταμένη έκθεση στο ευρωπαϊκό επίπεδο δεν οδήγησε σε ισχυρή ταύτιση με τους υπερεθνικούς ρόλους. Όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 90),

Σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις, η ταύτιση με τους υπερεθνικούς θεσμούς ήρθε ως αποτέλεσμα της πρότερης εμπειρίας στο *εθνικό* παρά στο υπερεθνικό επίπεδο (ομοίως Trondal, 2002). Η υπηρεσία στην Επιτροπή είχε μόνο μετριοπαθή επίδραση σε αυτούς που συνδέθηκαν με αυτή σε σχετικά νεαρή ηλικία (Hooghe, 2005, σελ. 876-7). Οι αξιωματούχοι έμαθαν γρήγορα να παίζουν τους ρόλους που αναμένονταν από αυτούς, ήτοι, απέκτησαν τη γνώση που χρειάζονταν για να λειτουργήσουν σε έναν ευρωπαϊκό θεσμό (Lewis, 2005). Οι ταυτότητες ρόλου, ωστόσο, συνιστούν αδύναμες μάλλον μορφές συλλογικής ταύτισης (κοινωνικοποίηση «τύπου I», Checkel, 2005b). Οι εθνικές εμπειρίες, ιδίως σε ομοσπονδιακά συστήματα, ήταν πιο σημαντικές για τις διαδικασίες ταύτισης με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Έτσι, η ένταση της έκθεσης στους θεσμούς ως μια διαδικασία κοινωνικοποίησης («υπόθεσης της επαφής») θα μπορούσε να οδηγήσει σε ταυτότητες ρόλων, αλλά φαίνεται ότι δεν επαρκεί για να δικαιολογήσει ισχυρότερες μορφές συλλογικής ταύτισης με την Ευρώπη.

Και συνεχίζει (σελ. 90):

Έτσι, ενώ ο Ernst B. Haas είχε προφανώς λάθος, η θεωρία της ολοκλήρωσης του Karl W. Deutsch χαίρει υποστήριξης (βλ. Fligstein, 2008, κεφ.5⁴⁵⁶ και Fligstein, 2009 για τα παρακάτω). «Οι Ευρωπαίοι», ήτοι, αυτοί που ταυτίζονται έντονα με την Ευρώπη, είναι κατά κύριο λόγο πολύ μορφωμένοι επαγγελματίες, μάνατζερς, και υπάλληλοι που μιλούν αρκετές γλώσσες και ταξιδεύουν πολύ (Rother και Nebe⁴⁵⁷ επίσης Green, 2007). Ο Fligstein συγκεκριμένα καταδεικνύει ότι η συχνή αλληλόδραση με άλλους Ευρωπαίους και η έντονη κινητικότητα οδηγεί σε υψηλότερα επίπεδα ταύτισης με την ΕΕ και αυτή η επίδραση είναι ανεξάρτητη από ταξικές μεταβλητές. Τα ευρήματά του, ως εκ τούτου, επιβεβαιώνουν την υπόθεση της αλληλόδρασης, ήτοι ότι οι συχνές και τακτικές διαδράσεις με «ξένους» ενίσχυνουν την αίσθηση της (διεθνικής) ταυτότητας.

Για να καταλήξει (σελ. 91):

Εάν η θεωρία της ολοκλήρωσης του Deutsch αποδεικνύεται να είναι ορθή, μία αντιδραστική επίδραση της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα μπορούσε να είναι τότε ότι η ολοκλήρωση της αγοράς δεν δημιουργεί μόνο μια τάξη «Ευρωπαίων» αλλά ενισχύει επίσης τις εθνικιστικές και ευρωσκεπτικιστικές πεποιθήσεις εκείνων που δεν απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα της διεθνικής αλληλόδρασης. Πράγματι, τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει οδηγήσει σε μια πολιτιστική διαίρεση μεταξύ Ευρωενθουσιασμού και Ευρωσκεπτικισμού (Kriesi και άλ., 2008, κεφ. 10, Risse, 2010, κεφ. 10).⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Πράγματι, όπως αναφέρει και ο Kraus (2008, σελ. 13), σύμφωνα με τις μελέτες του Ευρωβαρομέτρου έχει διαφανεί ότι η ολοένα και αυξανόμενη πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών υποθέσεων έχει οδηγήσει και σε αύξηση της αναλογίας των ευρωσκεπτικιστών πολιτών.

β) Μια από τις μελέτες της κοινής γνώμης του Ευρωβαρόμετρου,⁴⁵⁷ καταδεικνύει ότι καταρχήν η χρονική διάρκεια της «συμμετοχής στην ΕΕ είναι μια απαραίτητη συνθήκη για την αυξημένη ταύτιση με την Ευρώπη – τουλάχιστον ως προς την εκφορά μιας ‘χαμηλής περιεκτικότητας ταυτότητας’». Αλλά σε καμία περίπτωση αυτή δεν επαρκεί. Όπως γράφει ο Risse (2010, σελ. 94):

Οι επιδράσεις της θεσμικής κοινωνικοποίησης μπορεί να παίζουν ρόλο, αλλά θα πρέπει να συμπληρώνονται από άλλους παράγοντες. Μεταξύ αυτών είναι η αναγνωρισιμότητα και η «ψυχολογική υπόσταση» της φανταστικής κοινότητας στο μυαλό των πολιτών. Υφίστανται αρκετές ενδεχόμενες και αλληλένδετες πηγές που συντελούν στην αυξανόμενη ψυχολογική υπόσταση της ΕΕ: συνταγματικές στιγμές όπως τα γεγονότα διαμόρφωσης των συνθηκών (Μάαστριχτ, Άμστερνταμ, Νίκαια, Συνταγματική Συνθήκη, Λισσαβώνα)· η αυξανόμενη ορατότητα της ΕΕ στα μέσα (βλ. Risse, 2010, κεφ. 6)· η αυξανόμενη αναγνωρισιμότητα συμβόλων που αντιπροσωπεύουν την ΕΕ, όπως η ευρωπαϊκή σημαία· και η προσωπική εμπειρία των υποκειμένων με την ΕΕ, όπως το ενιαίο νόμισμα ή ελεύθερη μετακίνηση στην Schengeland.

Ειδικότερα τώρα σε σχέση με τις αναφορές των μέσων και τη χρήση των συμβόλων, η ανάλυση του Bruter υποστηρίζει την υπόθεση που διατυπώνει η γνωστική και η κοινωνική ψυχολογία (Risse, 2010, σελ. 94). Ο Bruter διεξήγαγε διάφορα πειράματα με Γάλλους, Βρετανούς, και Ολλανδούς φοιτητές, «καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει ένα δημόσιο/πολιτικό και ένα πολιτιστικό συστατικό» (βλ. Risse, 2010, κεφ. 2 στο Risse, 2010, σελ. 94-5). Η στατιστική ανάλυσή του κατέδειξε ότι, σε ό,τι αφορά τόσο τα πολιτικά όσο και τα πολιτιστικά συστατικά της, και οι αναφορές των μέσων και η χρήση συμβόλων όπως η ευρωπαϊκή σημαία επηρεάζουν έντονα τα επίπεδα ταύτισης με την Ευρώπη (Bruter, 2005, κεφ. 6 στο Risse, 2010, σελ. 95). «Τα ‘καλά νέα’ σχετικά με την Ευρώπη σε αντίθεση με τα ‘κακά νέα’ αυξάνουν το πολιτικό συστατικό της ευρωπαϊκής ταυτότητας περισσότερο από 20%, ενώ η χρήση συμβόλων έχει μία εξίσου ισχυρή επίδραση στην ταύτιση με την Ευρώπη ως πολιτιστική οντότητα» (Risse, 2010, σελ. 95). Ο Bruter (2005, σελ. 127-8 στο Risse, 2010, σελ. 95) καταλήγει ότι «οι αναφορές των μέσων επηρεάζουν πιο έντονα την πολιτική ταυτότητα σε σχέση με την πολιτιστική ταυτότητα, ενώ το αντίθετο συμβαίνει σε ό,τι αφορά τα σύμβολα».⁴⁵⁸ Με άλλα

⁴⁵⁷ Eurobarometer, Spring 2004, *Public Opinion in the European Union*, Brussels: European Commission, όπως αναφέρεται στο Risse, 2010, σελ. 91.

⁴⁵⁸ Ειδικότερα, σύμφωνα με την έρευνα του Bruter, «τα καλά νέα για την ΕΕ συνιστούν καλά νέα και για την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι θετικές αναφορές των μέσων για την ΕΕ ενδυναμώνουν την προσήλωση των ανθρώπων στους ευρωπαϊκούς πολιτικούς θεσμούς, ενώ η ταύτιση με την πολιτιστική Ευρώπη αυξάνεται μόνο ελαφρά ως αποτέλεσμα της θετικής αναφοράς των μέσων στην ΕΕ» (Risse, 2010, σελ. 59).

λόγια, «ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών αυξάνει την αναγνωρισιμότητα της ΕΕ, και φαίνεται να οδηγεί σε ισχυρότερη αίσθηση κοινότητας μεταξύ των πολιτών, ακόμη κι αν πρόκειται μόνο για δευτερεύουσα ταυτότητα. Κάποιες μελέτες επιβεβαιώνουν ότι η μεγαλύτερης έκτασης κάλυψη των πολιτικών της ΕΕ στα εθνικά μέσα επηρεάζει τις στάσεις απέναντι στην ΕΕ» (Blumler, 1983· Norris, 2000· De Vreese και Boomgarden, 2003, 2006 στο Risse, 2010, σελ. 95). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 95-6):

Μια ανάλυση του Florian Stockel φαίνεται να υποστηρίζει τα επιχειρήματα του Bruter. Χρησιμοποίησε δεδομένα από αναλύσεις περιεχομένου των μέσων σε όλα τα 25 κράτη-μέλη της ΕΕ πριν τις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου το 2004 (De Vreese και άλ., 2006) και συσχέτισε την ορατότητα και τον τόνο (αρνητικό ή θετικό) της αναφοράς των μέσων με τα αποτελέσματα της μέτρησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας καθώς και την υποστήριξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης (βλ. Stockel, 2008). Μέσω πολύπλοκων στατιστικών αναλύσεων, κατέδειξε ότι η υψηλότερη αναγνωρισιμότητα της ΕΕ στα μέσα («ορατότητα») οδηγεί πράγματι σε υψηλότερα επίπεδα ταύτισης με την ΕΕ. Ταυτόχρονα, όσο πιο ορατή καθίσταται η ΕΕ στα εθνικά μέσα, τόσο πιο κριτικοί καθίσταντο οι άνθρωποι απέναντι στις πολιτικές της ΕΕ και στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Αυτό επιβεβαιώνει το επιχείρημα της «πολιτικοποίησης» (βλ. Risse, 2010, κεφ. 10). Αρκεί να πούμε σε αυτό το σημείο ότι η αυξανόμενη αναγνωρισιμότητα της ΕΕ στην δημόσια σφαίρα εμφανίζεται να οδηγεί σε εντονότερη αίσθηση της ευρωπαϊκής κοινότητας, γεγονός το οποίο φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση της κοινωνικοποίησης σε αναφορά με την «ψυχολογική πραγματικότητα» μιας φανταστικής κοινότητας (βλ. Risse, 2010, κεφ. 6 και 7).

γ) Επιπρόσθετα, «[τ]ο εάν ή όχι οι πολίτες θα υιοθετήσουν την Ευρώπη ως δευτερεύουσα ταυτότητα φαίνεται να εξαρτάται κατά πολύ από το βαθμό στον οποίο οι λόγοι των ηγετικών ομάδων σε μια χώρα εξευρωπαϊζονται» (Risse, 2010, σελ. 96). Ευρήματα των Hooghe και Marks (2005, στο Risse, 2010, σελ. 96) επιβεβαιώνουν αυτό το επιχείρημα: «Οι διαιρέσεις των ηγετικών ομάδων σχετικά με την ΕΕ σε ένα κράτος μέλος σχετίζονται έντονα με την εναντίωση των πολιτών στην ΕΕ. Η επίδραση αυτή είναι ιδιαίτερα ισχυρή μεταξύ αυτών που φέρουν αποκλειστικά εθνικιστικές ταυτότητες». Αλλά τι είναι αυτό που εξηγεί τον διαφοροποιημένο εξευρωπαϊσμό των ταυτοτήτων των ίδιων των ελίτ; Εδώ, όπως αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 98), η έρευνα του εξευρωπαϊσμού θα μπορούσε να είναι βοηθητική:

Μας λέει ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει διαφοροποιημένη εσωτερική επίδραση και ότι κάποιος βαθμός «απόκλισης/δυσαρμονίας» μεταξύ των πολιτικών, των διαδικασιών, και των ιδεών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, από τη μια πλευρά, και τις εσωτερικές πολιτικές, διαδικασίες, και ιδέες, από την άλλη, αποτελεί απαραίτητη συνθήκη αν πρόκειται η ΕΕ να

έχει κάποια επίδραση (Borzel και Risse, 2000· Cowles, Caporaso, και Risse 2001). Στην περίπτωση των κοινωνικών ταυτοτήτων, η «απόκλιση» άπτεται του βαθμού συμβατότητας ή μη συμβατότητας μεταξύ των αφηγήσεων για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, από τη μια πλευρά, και των αντίστοιχων αφηγήσεων και κατασκευών της εθνικής ταυτότητας, από την άλλη (Risse, 2001). Ασφαλώς, οι ελίτ, και ιδιαίτερα οι πολιτικές ελίτ, απεργάζονται οι ίδιες των διαδικασιών οικοδόμησης ταυτότητας. Θα προσπαθήσουν να επιτύχουν γνωστική συμφωνία μεταξύ των ευρωπαϊκών και των εθνικών ταυτοτήτων (ή όχι) εάν αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους. Η «δυσαρμονία» ή το «συνταίριασμα» δεν αντιπροσωπεύουν αντικειμενικές κατηγορίες, αλλά απορρέουν εν μέρει από ενεργές στρατηγικές κατασκευές. Αλλά γνωρίζουμε επίσης από την έρευνα της πειθούς ότι ακόμη και πολύ ευφυείς ηγετικές ομάδες δεν μπορούν να κατασκευάσουν νοήματα από το μηδέν, τουλάχιστον όχι κάτω από φυσιολογικές συνθήκες. Μάλλον, οι ενεργές προσπάθειες για τις μεταβολές σε επίπεδο ταυτότητας θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι τα νέα νοήματα και ερμηνείες συμφωνούν γνωστικά με πρότερες πεποιθήσεις και γνωστικά σχήματα προκειμένου να έχουν κάποιο αποτέλεσμα.

Ενάντια στη συμβατική άποψη «ότι η Ευρώπη στερείται μιας κοινής δημόσιας σφαίρας, επειδή στερείται κοινής γλώσσας, κοινών πανευρωπαϊκών μέσων, και συναίνεσης σχετικά με το ευρωπαϊκό πρόγραμμα στο σύνολό του»,⁴⁵⁹ ο Risse (2010, σελ. 108) υποστηρίζει ότι κανένα από αυτά τα στοιχεία δεν είναι απαραίτητο προκειμένου οι Ευρωπαίοι να μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Προτείνει να αντιληφθούμε «μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα σε σχέση με τον εξευρωπαϊσμό και τη διεθνοποίηση των εθνικών δημοσίων σφαιρών – κατά όμοιο τρόπο με τον εξευρωπαϊσμό των συλλογικών ταυτοτήτων. Επιπλέον, η επικοινωνία δεν προϋποθέτει συναίνεση· η σύγκρουση ακόμη και η πόλωση είναι απαραίτητα προαπαιτούμενα για ζωντανές δημόσιες συζητήσεις» (ibid). Περαιτέρω, ο Risse (2010, σελ. 108) αναπτύσσει κάποιες προτάσεις της βιβλιογραφίας (Eder και Kantner, 2000· Kantner, 2004) για να υποστηρίξει ότι η «διασυννοριακή επικοινωνία αναδύεται εάν και όταν τα ίδια ζητήματα συζητώνται ταυτόχρονα χρησιμοποιώντας όμοια πλαίσια αναφοράς στις διάφορες εθνικές δημόσιες σφαίρες». Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι παρά το γεγονός ότι αυτές είναι απαραίτητες συνθήκες για την ύπαρξη διεθνικών δημοσίων σφαιρών, από μόνες τους δεν επαρκούν και προσθέτει (Risse, 2010, σελ. 109):

Σε έναν ελάχιστο βαθμό, οι ομιλητές στις διάφορες δημόσιες σφαίρες θα πρέπει να γνωρίζουν ο ένας τον άλλο, ήτοι, η αμοιβαία παρακολούθηση διαμέσου των εθνικών δημοσίων σφαιρών είναι καθοριστική (Trenz, 2002, σελ. 27). Επιπλέον, η εποικοδομητική επικοινωνία διαμέσου των συνόρων απαιτεί τουλάχιστον κάποιο βαθμό αμοιβαίας αναγνώρισης των ομιλητών ως νομιμοποιημένων συντελεστών σε μια συζήτηση. Πιο συγκεκριμένα, εάν οι Ευρωπαίοι συζητούν ευρωπαϊκά ζητήματα ως *Ευρωπαίοι* κατά

⁴⁵⁹ Για μια γενική επισκόπηση βλ. Kantner, 2004, σελ. 75-93 στο Risse, 2010, σελ. 109.

μήκος των συνόρων, δεν θα πρέπει να συμπεριφέρονται ως ένας στον άλλο ως «ξένοι» σε αυτή τη συζήτηση. Ταυτόχρονα, από τη στιγμή που συζητούν τα θέματα ως *ευρωπαϊκά ζητήματα* κοινού ενδιαφέροντος, αναπόφευκτα συνιστούν μια κοινότητα επικοινωνίας μέσω της διαλεκτικής πρακτικής. Στο σημείο αυτό, η ανάδυση μιας διεθνικής δημόσιας σφαίρας μέσω επικοινωνιακών πρακτικών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανάδυση εξευρωπαϊσμένων ταυτοτήτων, στοιχεία που το ένα ενισχύει το άλλο.

Περαιτέρω, ο Risse (σελ. 110) υπογραμμίζει ότι

[ι]σχυρισμοί σχετικά με την απουσία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας καθώς και τα σχετικά επιχειρήματα σχετικά με την ανυπαρξία μιας ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας βασίζονται συχνά σε ουσιοκρατικές εννοιολογήσεις των δημοσίων σφαιρών και των συλλογικών ταυτοτήτων. Αλλά οι δημόσιες σφαίρες δεν είναι δεδομένες· δεν βρίσκονται κάπου εκεί έξω περιμένοντας να τις ανακαλύψουν οι αναλυτές. Οι δημόσιες σφαίρες – είτε είναι τοπικές, περιφερειακές, εθνικές, ή βασισμένες σε συγκεκριμένο ζήτημα – είναι κοινωνικές κατασκευές με την αληθινή έννοια του όρου. Δεν προϋπάρχουν έξω από την επικοινωνία, αλλά δημιουργούνται ακριβώς όταν οι άνθρωποι μιλούν ο ένας στον άλλο, είτε πρόκειται για διαπροσωπικά περιβάλλοντα είτε διά των μέσων. Οι δημόσιες σφαίρες αναδύονται μέσω της διαδικασίας διά της οποίας οι άνθρωποι συζητούν αμφιλεγόμενα ζητήματα δημοσίως. Όσο το δυνατόν περισσότερο συζητάμε θέματα, όσο το δυνατόν εμπλεκόμαστε μεταξύ μας στις δημόσιες συζητήσεις μας, τόσο το δυνατόν περισσότερο δημιουργούμε πραγματικά πολιτικές κοινότητες (Habermas, 1980 [1962]· Trenz και Eder, 2004). Αυτό σημαίνει ότι μια κοινότητα επικοινωνίας μπορεί να οικοδομηθεί, να αποδομηθεί, και να αναδομηθεί μέσω της αλληλόδρασης. Οι εθνικές δημόσιες σφαίρες αποκτούν σχεδόν ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά, όχι επειδή προϋπάρχουν της επικοινωνίας, αλλά επειδή επανεπιβεβαιώνονται καθημερινά μέσω αυτών των επικοινωνιακών διαδράσεων.

Στην πραγματικότητα, «[ε]άν οι άνθρωποι αποδίδουν όμοια νοήματα σε ό,τι παρατηρούν στην Ευρώπη, θα είναι ικανοί να επικοινωνήσουν διαμέσου των συνόρων ανεξαρτήτως γλώσσας και παρά τη απουσία πανευρωπαϊκών μέσων. Λίγοι άνθρωποι θα συμφωνούσαν ότι η Ελβετία στερείται εθνικής δημόσιας σφαίρας λόγω των διαφορετικών γλωσσικών κοινοτήτων της» (Risse, 2010, σελ. 111).⁴⁶⁰ Πολλές εθνικές δημόσιες σφαίρες δεν είναι πολιτιστικά ομοιογενείς – ακριβώς

⁴⁶⁰ Ο πυρήνας του επιχειρήματος εδώ αναφέρεται στην πολιτιστική προέλευση του νοήματος (βλ. Kantner, 2004, σελ. 114-30 στο Risse, *όπ. π.*, σελ. 111). «Το πείραμα σχετικά με ένα δυτικό άνθρωπο που τυχαίνει να αποβιβαστεί σε ένα άγνωστο νησί και γνωρίζει αυτόχθονες των οποίων τη γλώσσα δε γνωρίζει καθόλου, καταδεικνύει ότι μπορούμε πραγματικά να αναπτύξουμε μια 'κοινή γλώσσα' συμπεριλαμβανομένης και μιας κοινής κοσμοαντίληψης μέσω σημείων, πολιτιστικών μεταφράσεων, και διάπραξης λαθών και επανάληψης. Ενοήματα επικοινωνία μπορεί να εδραιωθεί ακόμη και υπό τόσο αντίξοες συνθήκες. Αυτό δε σημαίνει ότι παρεξηγήσεις και αποτυχίες επικοινωνίας που απορρέουν από πολιτιστικές διαφορές είναι αδύνατες – ακριβώς το αντίθετο. Ο ερμηνευτικός κύκλος υποδηλώνει ότι δεν συμεριζόμαστε νοήματα και ερμηνείες στην αρχή της επικοινωνίας μας (Gadamer, 1965). Μάλλον, φυσιολογικά υποθέτουμε ότι ο άλλος εννοεί αυτό ακριβώς που εννοούμε – και τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η υπόθεση αυτή είναι λάθος. Ως αποτέλεσμα, προσαρμόζουμε τις αμοιβαίες ερμηνείες και κατανοήσεις μας βαθμιαία

το αντίθετο, «οι περισσότερες εθνικές δημόσιες σφαίρες είναι κατακερματισμένες, αλλά λίγοι θα υποστήριζαν ότι εξαιτίας αυτού οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να επικοινωνήσουν με νόημα μεταξύ τους» (Eder και Kartner, 2000 στο Risse, 2010, σελ. 112). Για τον Risse (2010, σελ. 112), η «[σ]υμφωνία για τις πολιτικές διαμέσου των συνόρων δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως δείκτης για την ύπαρξη μιας δημόσιας σφαίρας ούτε μπορούν οι ιδεολογικές και άλλες διαιρέσεις να χρησιμεύσουν ως δείκτης απουσίας της». Συνολικά:

Η συναίνεση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας συζήτησης, αλλά σίγουρα δεν είναι η αφετηρία της. Με άλλα λόγια, όσο πιο συγκρουσιακά γίνονται οι ευρωπαϊκές πολιτικές και πολιτική και όσο περισσότερη κοινωνική κινητοποίηση προκύπτει σχετικά με τα ευρωπαϊκά ζητήματα, τόσο περισσότερο διαπιστώνουμε πραγματικά την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Εάν τα πολιτικά ζητήματα δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση, εάν η ευρωπαϊκή πολιτική παραμένει έργο των ηγετικών ομάδων, το επίπεδο προσοχής του κοινού για την Ευρώπη και την ΕΕ θα παραμένει χαμηλό. Η πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών υποθέσεων θα καταστεί τότε κρίσιμη για την αύξηση της ορατότητας της Ευρώπης στα εθνικά μέσα (ibid).

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, φαίνεται πως γνωρίζουμε πολλά περισσότερα σήμερα για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα. Η εμπειρική έρευνα φαίνεται πως έχει συγκλίνει στην εννοιολογική κατανόηση της για τη διεθνική δημόσια σφαίρα, έχοντας σε μεγάλο βαθμό αποδεχθεί το συμπέρασμα που εξάγει και ο Risse (2010, σελ. 114) ότι δηλαδή «δεν θα πρέπει να αναζητάμε μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα πέρα και πάνω από τις εθνικές δημόσιες σφαίρες σε κάποιο υπερεθνικό δημόσιο χώρο». Ακόμη κι αν απουσιάζουν τα χαρακτηριστικά εκείνα που θεωρούνται προαπαιτούμενα για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (κοινή γλώσσα, αμιγώς ευρωπαϊκά ΜΜΕ, ευρωπαϊκός δήμος, κτλ.), η ύπαρξη ενός λειτουργικού τέτοιου χώρου είναι εφικτή· η δημόσια σφαίρα αποτελεί κοινωνική κατασκευή, η οποία προκύπτει από τη διαδικασία της δημόσιας αντιπαράθεσης επί διαφόρων ζητημάτων καταλήγοντας στη δημιουργία πολιτικών κοινοτήτων, ακόμη κι αν δεν ακολουθεί το πρότυπο των εθνικών πολιτικών κοινοτήτων (Risse, 2003 στο Ελματζόγλου, 2007, σελ. 136).

‘μεταφράζοντας’ την ερμηνεία μας στην πολιτιστική γλώσσα των εταίρων με τους οποίους επικοινωνούμε. Η αμοιβαία κατανόηση, έτσι, βασίζεται σε και απαιτεί τη συνεχή υπέρβαση και μετάφραση των πολιτιστικών εμποδίων και τη διαπραγμάτευση της διαφοράς» (Risse, όπ. π., σελ. 111).

6.4. Ο κonstrουκτιβισμός και η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα: Η ανάγκη πολιτικοποίησης της ευρωπαϊκής πολιτικής

Όπως συχνά αναφέρει ο Risse (2010, σελ. 120), «[η] παλαιότερη βιβλιογραφία για τις δημόσιες σφαίρες υπέθετε ότι η ταυτότητα είναι προϋπόθεση για την ανάδυσή της. Θα πρέπει να υφίσταται μια κοινότητα προκειμένου να είμαστε σε θέση να επικοινωνήσουμε μεταξύ μας. Οι ισχυρισμοί σχετικά με την απουσία μιας δημόσιας σφαίρας της ΕΕ, ως εκ τούτου, συχνά υποστήριζαν ότι εφόσον μια επαρκώς ισχυρή ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν υπάρχει, δεν μπορεί να υπάρχει και δημόσια σφαίρα (π.χ. Kielmansegg, 1996· Offe, 2003)». Για τον Risse (2010, σελ. 120), όμως, ένα τέτοιου είδους επιχείρημα βασίζεται στην υπόθεση ότι «οι πολίτες εισάγονται στη δημόσια σφαίρα με μια δεδομένη ταυτότητα και ότι οι δημόσιες αντιπαραθέσεις στην δημόσια σφαίρα οφείλουν να στοχεύουν στην υπέρβαση διαφορών ταυτότητας, θέσης, ή συμφερόντων» (βλ. Calhoun, 2002 για μια κριτική). Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο ίδιος (σελ. 120), υπό την κonstrουκτιβιστική προοπτική, η σχέση μεταξύ ταυτοτήτων και δημοσίων σφαιρών δημιουργεί λιγότερα προβλήματα:

Οι κοινωνικοί κonstrουκτιβιστές δεν μεταχειρίζονται ούτε τις δημόσιες σφαίρες ούτε τις συλλογικές ταυτότητες ως δεδομένες. Οι δημόσιες σφαίρες αναδύονται στη διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας οι άνθρωποι συζητούν αμφιλεγόμενα ζητήματα. Τα μέσα παρακολουθούν αυτές τις δημόσιες αντιπαραθέσεις αλλά και συνεισφέρουν σε αυτές. Όσο περισσότερο συζητάμε ζητήματα, τόσο περισσότερο εμπλεκόμαστε μεταξύ μας στο δημόσιο λόγο, και τόσο περισσότερο εγκαταλείπουμε τη θέση των ουδέτερων παρατηρητών – δημιουργώντας ως εκ τούτου και/ή επανεπιβεβαιώνοντας πολιτικές κοινότητες κατά τη διαδικασία. Το σημείο αυτό ακολουθεί το επιχείρημα του Calhoun ότι οι ταυτότητες προσδιορίζονται και επαναπροσδιορίζονται στην δημόσια σφαίρα, γεγονός που τις καθιστά ανοιχτές στην αλλαγή: «Η συμμετοχή στη δημοκρατική δημόσια ζωή δεν είναι, εντούτοις, κάτι ξεχωριστό από τις διαδικασίες μέσω των οποίων η κουλτούρα παράγεται και αναπαράγεται στις σύγχρονες κοινωνίες· είναι αναπόσπαστο κομμάτι αυτών, και οσαύτως μέρος της διαδικασίας κατά την οποία οι ιδιωτικές και οι συλλογικές ταυτότητες διαμορφώνονται και επαναδιαμορφώνονται» (Calhoun, 2002, σελ. 157). Με άλλα λόγια, οι δημόσιες σφαίρες συνιστούν έναν από τους χώρους όπου οι κοινότητες επικοινωνίας κατασκευάζονται και επανακατασκευάζονται και όπου, κατά συνέπεια, οι συλλογικές ταυτότητες αναδύονται. Έτσι, οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες και οι εξευρωπαϊσμένες ταυτότητες ενισχύουν η μία την άλλη.

Σύμφωνα με τα παραδείγματα που καταθέτει ο Risse (2010, σελ. 121), τεκμηριώνεται ότι η αίσθηση κοινότητας και συλλογικής ταύτισης δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως προαπαιτούμενο για την επικοινωνία. Αυτά μπορούν περισσότερο μάλλον να προκύψουν *κατά τη διάρκεια* μιας δημόσιας αντιπαράθεσης στη δημόσια σφαίρα. «Η ενεργός εμπλοκή σε μια συζήτηση για ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος μπορεί να οδηγήσει σε διαδικασίες συλλογικής ταύτισης και να δημιουργήσει μια κοινότητα επικοινωνίας παρά τα προϋποθέτει» (ibid). Γράφει ο Risse (2010, σελ. 124):

Η θεωρία της δομοποίησης μας λέει ότι η διαμεσολάβηση και οι δομές είναι αμοιβαία συγκροτητικές και καμιά δεν προηγείται οντολογικά της άλλης (Giddens, 1984· Wendt, 1987). Το ίδιο είναι αληθινό και για την κοινωνική κατασκευή μιας κοινότητας επικοινωνίας στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα. Απαιτεί δρώντες – ομιλητές εν προκειμένω – που ενεργά αρθρώνουν ένα πρόβλημα πολιτικής ως ένα *ευρωπαϊκό* τέτοιο κοινού ενδιαφέροντος για τους Ευρωπαίους. Ταυτόχρονα, η αίσθηση τους για την ευρωπαϊκή κοινότητα σε σχέση με την ενσωμάτωσή της σε μια κοινή ευρωπαϊκή κοινωνική δομή είναι αυτή που τους επιτρέπει να προβούν σε αυτό τον ισχυρισμό εξ αρχής. Υπό αυτή την έννοια, οι εξευρωπαϊσμένες συλλογικές ταυτότητες και οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες αλληλοενισχύονται.

Διάφορα ευρήματα ερευνητικών προγραμμάτων για τα MME που παρουσιάζει ο Risse (2010, σελ. 156) τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πόλωση και οι δημόσιες αντιπαράθεσεις έχουν καταλήξει σε όμοιες ερμηνείες και πλαίσια αναφοράς παρά την επικοινωνία μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών σε αδιέξοδο: «Παρά το γεγονός ότι ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών σχετικά με την ορατότητα και τις δομές νοήματος παραμένει άνισος, θα μπορούσε σε κάθε περίπτωση να παρατηρηθεί, τουλάχιστον στην ηπειρωτική Δυτική Ευρώπη – και το ενδιαφέρον είναι, σε εκείνες τις χώρες οι οποίες επίσης παρουσιάζουν έναν αυξανόμενο εξευρωπαϊσμό των ταυτοτήτων των πολιτών και των ηγετικών ομάδων». Συνολικά, ο Risse (2010, σελ. 157) υποστηρίζει ότι «ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών ακολουθεί παρά οδηγεί τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ότι είναι κατά κύριο λόγο καθοδηγούμενος από τις ηγετικές ομάδες. Όπως και στην περίπτωση του εξευρωπαϊσμού των ταυτοτήτων (βλ. Risse, 2010, κεφ. 4), τα στοιχεία φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις προσδοκίες του κοινωνιολογικού θεσμισμού, που επισημαίνει τις συγκροτητικές επιδράσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης». Όπως επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 157-8) για αυτές τις μελέτες των μέσων:

Ο πρώτος δείκτης αφορά την έκταση στην οποία τα εθνικά μέσα στις διάφορες χώρες παρακολουθούν, αναφέρονται, και σχολιάζουν το ένα το άλλο κανονικά, και με αυτόν τον τρόπο δημιουργούν διασυνδέσεις. Οι διαθέσιμες μελέτες υποδεικνύουν ότι αυτή η συνθήκη είναι συνήθως δεδομένη, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου υπάρχει μικρή διασυννοριακή συμφωνία είτε σχετικά με τα πλαίσια αναφοράς είτε σχετικά με τον προσδιορισμό του κοινού προβλήματος (π.χ., Trenz, 2000, 2002· Kantner, 2004· Erbe, 2005· Wessler και άλ., 2008, κεφ. 3). Ο δεύτερος δείκτης είναι πιο απαιτητικός, καθώς προϋποθέτει ότι Ευρωπαίοι από άλλες χώρες ή φορείς της ΕΕ συμμετέχουν τακτικά στις εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες και αντιμετωπίζονται ως νομιμοποιημένοι συντελεστές σε αυτές τις δημόσιες αντιπαραθέσεις.

Σε αυτό το περιβάλλον, η διάκριση μεταξύ του «κάθετου» και του «οριζόντιου» εξευρωπαϊσμού που εισήγαγαν οι Koormans και άλλοι παρουσιάζεται χρήσιμη (Koormans και Erbe, 2004· Koormans και Statham, 2010 στο Risse, 2010, σελ. 158). Ειδικότερα, εξειδικεύει ο Risse (2010, σελ. 158):

Ο *κάθετος* εξευρωπαϊσμός αναφέρεται στην έκταση στην οποία οι δρώντες στο επίπεδο της ΕΕ συμμετέχουν τακτικά και συμβάλλουν στις εθνικές δημόσιες αντιπαραθέσεις ενώ ο *οριζόντιος* εξευρωπαϊσμός αναφέρεται στην έκταση στην οποία δρώντες από άλλες ευρωπαϊκές χώρες είναι παρόντες σε μια συγκεκριμένη δημόσια σφαίρα. Οι Koormans και Erbe διακρίνουν επίσης μεταξύ 'χαλαρού' και 'ισχυρού' εξευρωπαϊσμού όπου ο *χαλαρός* εξευρωπαϊσμός είναι ουσιαστικά ταυτόσημος με την αμοιβαία παρακολούθηση, ενώ ο *ισχυρός* εξευρωπαϊσμός αναφέρεται στην ενεργό συμμετοχή των συμπατριωτών Ευρωπαίων ή άλλων φορέων της ΕΕ σε μια συγκεκριμένη δημόσια σφαίρα. [...] Συνολικά, τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ισχυρό εξευρωπαϊσμό όποτε ευρωπαϊκά ζητήματα συζητούνται δημόσια (Koormans και Statham, 2010· Koormans, 2007). [...] Για τις πιο πρόσφατες περιόδους, τα δεδομένα από το EUROPUB καταδεικνύουν σε σχέση με τον κάθετο εξευρωπαϊσμό ότι φορείς της ΕΕ αντιπροσωπεύονται ισχυρότερα – όχι προς έκπληξη – σε περιοχές ζητημάτων όπου η ΕΕ εντέλλεται ουσιαστικών υπερεθνικών αρμοδιοτήτων, ήτοι την ίδια την ευρωπαϊκή ενοποίηση (28% όλων των αιτημάτων), τη νομισματική πολιτική (22%), και τη γεωργία (16%, (Koormans, 2004, σελ. 16).

Και συνεχίζει (σελ. 159):

Σε σχέση με τον *οριζόντιο* εξευρωπαϊσμό, φορείς από τη Γαλλία και τη Γερμανία είναι πιο εμφανείς στις δημόσιες σφαίρες αναφορικά με ζητήματα ευρωπαϊκής ενοποίησης. [...] Όσον αφορά διακριτές χώρες, τα πιο εξευρωπαϊσμένα κράτη μέλη της ΕΕ – σε σχέση τόσο με τον οριζόντιο όσο και με τον κάθετο εξευρωπαϊσμό – είναι η Ισπανία, η Γαλλία, και η Γερμανία. Τα δεδομένα από τα κύρια άρθρα που αναλύθηκαν από τους Barbara Pfetsch και άλ. επιβεβαιώνουν αυτά τα ευρήματα (Pfetsch, 2004· Pfetsch, Adam, και Eschner, 2008). Οι πέντε ηπειρωτικές ευρωπαϊκές χώρες της μελέτης – η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Ολλανδία – καταλήγουν να είναι μία μάλλον ομοιογενή ομάδα με

μεταξύ 50% και δύο τρίτων των αιτημάτων των κύριων άρθρων να είναι πλήρως εξευρωπαϊσμένα.

Σημαντικό, επίσης, εύρημα που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών φαίνεται να σταματά στα σύνορα της ΕΕ. Για αυτές τις περιπτώσεις που διαθέτουμε στοιχεία, σχετικά με τα ΜΜΕ σε μη κράτη μέλη της, όπως τις ΗΠΑ και την Ελβετία, αυτά υποδεικνύουν ότι δεν ανήκουν σε μια διεθνική εξευρωπαϊσμένη δημόσια σφαίρα. «Παρά το γεγονός ότι τα μέσα και στις δύο χώρες αναφέρονται τακτικά στην Ευρώπη και στην ΕΕ, το κάνουν υπό μια προοπτική παρατηρητή, και όχι συμμετέχοντα» (Risse, 2010, σελ. 170). Σε αυτό το συγκείμενο, ο Risse (2010, σελ. 171) προτείνει ότι «μπορούμε πράγματι να παρατηρήσουμε μια – αν και άνιση και κάποιες φορές κατακερματισμένη – ανάδυση μιας εξευρωπαϊσμένης δημόσιας σφαίρας που επιτρέπει τη διεθνική διασυνοριακή επικοινωνία για ζητήματα κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Αυτή η κοινότητα επικοινωνίας αναδύεται μέσω της αμφισβήτησης, των συγκρούσεων, και της πολιτικοποίησης των ζητημάτων της ΕΕ. Συνεπώς, ένας ευρύς σε όλη την Ευρώπη ‘επικοινωνιακός χώρος (βρίσκεται) εν τω γίγνεσθαι’ (βλ. τον τίτλο των Fossum και Schlesinger, 2007)». Πράγματι και σε ό,τι αφορά τα ΜΜΕ, «[ό]σο πιο αναγνωρίσιμοι και ορατοί καθίστανται οι θεσμοί της ΕΕ και οι κανόνες και οι πολιτικές που προέρχονται από αυτούς στην εσωτερική πολιτική των κρατών μελών, τόσο περισσότερο αυξήθηκαν και οι αναφορές των ειδήσεων για την ΕΕ, οδηγώντας στον εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών» (ibid). Υπό μία έννοια, γράφει ο Risse (2010, σελ. 172),

η Ευρώπη και η ΕΕ ξεκίνησαν να εισάγονται στα εσωτερικά των κρατών στα τέλη της δεκαετίας του 1990 επηρεάζοντας ολοένα και περισσότερο τις εσωτερικές πολιτικές των κρατών μελών. Για παράδειγμα, τα αποτελέσματα της ενιαίας αγοράς κατέστησαν ορατά στις ζωές των ανθρώπων μόνο κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ η νομισματική ένωση και το ενιαίο νόμισμα έγιναν πραγματικότητα στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ταυτόχρονα, και όσο πιο κοντά ερχόταν η ΕΕ στην (προς ανατολάς) διεύρυνση, ξεκίνησε μια δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με το εάν ή όχι οι θεσμοί της ΕΕ θα ήταν ικανοί να εξυπηρετήσουν το διπλό αριθμό κρατών μελών από την ΕΕ των 15. Αυτό με τη σειρά του οδήγησε στις δημόσιες αντιπαραθέσεις σχετικά με το μέλλον της Ευρώπης και το ευρωπαϊκό σύνταγμα. Αυτό συνιστά το θεσμικό κομμάτι της ιστορίας. Οι θεσμοί της ΕΕ και η τρέχουσα διαδικασία ενοποίησης δεν είχε μόνο συμπεριφορικές συνέπειες που οριοθετούν τον τρόπο με τον οποίο οι δρώντες μπορούν να επιδιώκουν τα συμφέροντά τους. Αυτό που πιθανώς μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ είναι τα *συγκροτητικά* χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ενοποίησης που ξεκινούν να διαμορφώνουν την ίδια τη διαδικασία μέσω της οποίας οι κοινωνικοί και πολιτικοί δρώντες προσδιορίζουν και μεταβάλλουν τις προτιμήσεις και τα συμφέροντά τους (για τις συγκροτητικές επιδράσεις

εν γένει βλ. Kratochwil, 1989· Adler, 2002). Το αποτέλεσμα είναι η πολιτικοποίηση και – μέσω της αμφισβήτησης και της πόλωσης – η ανάδυση εξευρωπαϊσμένων δημοσίων σφαιρών (βλ. Kantner, 2004 για ένα θεωρητικό επιχείρημα).

Σε ό,τι αφορά στη σχέση μεταξύ εξευρωπαϊσμένων δημοσίων σφαιρών και την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής πολιτείας, η κανονιστική δημοκρατική θεωρία, από την οποία, μεγάλο μέρος του πρωιμότερου έργου για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει αντλήσει, (βλ. π.χ., την αντιπαράθεση μεταξύ Habermas και Grimm, Grimm, 1995· Habermas, 2004, 1996a στο Risse, 2010, σελ. 173), θα υποδείκνυε ότι μια κοινότητα επικοινωνίας αποτελεί προϋπόθεση για την ανάδυση μιας δημοκρατικής πολιτείας. Εάν μετατρέψουμε αυτό το κανονιστικό επιχείρημα σε εμπειρικό ισχυρισμό, θα έπρεπε να αναμένουμε ότι ο εξευρωπαϊσμός των δημοσίων σφαιρών θα οδηγούσε σε μια ευρωπαϊκή πολιτεία (Risse, 2010, σελ. 173). Εντούτοις, υπό την κonstruktivistική προοπτική που υιοθετεί ο Risse, «λίγη σημασία έχει να αρθρώνουμε επιχειρήματα επί του εάν ή όχι η ανάδυση μιας διεθνικής δημόσιας σφαίρας στην Ευρώπη προηγείται χρονικά της ανάδυσης μιας πολιτείας, ή το αντίθετο» (ibid). Περισσότερο, εάν οι μελέτες που αναφέρει ο ίδιος «υποδηλώνουν πράγματι μια γενική τάση, η ανάδυση εξευρωπαϊσμένων δημοσίων σφαιρών και κοινοτήτων επικοινωνίας *συγκροτεί* μια πολιτεία ή αντανάκλα την ανάδυση μιας πολιτείας. Όσο περισσότερο η Ευρώπη εισάγεται στα εσωτερικά των κρατών, τόσο περισσότερο πολιτικοποιούνται τα ευρωπαϊκά ζητήματα και γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι της εξευρωπαϊσμένης εσωτερικής πολιτικής, και τόσο περισσότερο μια ‘κοινότητα ξένων’ αναδύεται ως πολιτεία που αντανάκλα τον εαυτό της» (Castiglione, 2009, παραφράζοντας τον Habermas, 1996a στο Risse, 2010, σελ. 174).

Προς την ίδια κατεύθυνση, ο Trenz μελέτησε τη συζήτηση για το «Μέλλον της Ευρώπης» που πυροδοτήθηκε από το λόγο του Fisher στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου στις 12 Μαΐου του 2000⁴⁶¹ και η οποία οδήγησε κατόπιν στη ΣΣ (Trenz, 2006, 297-372· Trenz, 2007· Risse, 2010, κεφ. 6 στο Risse, 2010, σελ. 164), για να καταδείξει ότι «οι διαφορετικές εθνικές προτιμήσεις για μια ‘ομοσπονδιακή’ ή μια ‘διακυβερνητική’ Ευρώπη αντιπροσωπεύθηκαν και υιοθετήθηκαν από τα διάφορα εθνικά μέσα», τα οποία φαίνεται να έχουν με τη σειρά τους τη δική τους αντίληψη ως προς την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής κοινότητας επικοινωνίας. Ειδικότερα, «οι

⁴⁶¹ Στην ομιλία του, ο Γερμανός Υπουργός Εξωτερικών πρότεινε «τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας βασισμένης σε ένα ευρωπαϊκό σύνταγμα που θέσπιζε τα βασικά ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα των πολιτών, περιέγραφε την ισορροπία δυνάμεως μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών, και σκιαγραφούσε τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ του ευρωπαϊκού επιπέδου και των κρατών μελών» (Fisher, 2000 στο Risse, 2010, σελ. 197).

εφημερίδες σε όλη την Ευρώπη προσπάθησαν να οικοδομήσουν ενεργά μια ευρωπαϊκή ‘μεταεθνική’ ταυτότητα που δεν είναι ουτοπική ή συγκινησιακή, αλλά υψηλώς πραγματιστική και ‘βασισμένη σε παγκόσμιες αρχές που υπήρξαν επί μακρόν κατοχυρωμένες στα εθνικά συντάγματα» (Trenz, 2007, σελ. 107 στο Risse, 2010, σελ. 164). Επιπλέον, συνεχίζει ο Risse (2010, σελ. 164-5):

παρά το γεγονός ότι οι εφημερίδες περιστασιακά αναφέρονταν σε μια κοινή ευρωπαϊκή κληρονομιά και πολιτισμό και το ευρωπαϊκό παρελθόν των πολέμων και του ναζισμού, χρησιμοποίησαν την ιστορία της ίδιας της ευρωπαϊκής ενοποίησης ως μιας επιτυχούς ιστορίας πάνω στην οποία η ευρωπαϊκή κοινότητα θα πρέπει να οικοδομηθεί: «Χωρίς να μπορούν να αντληθούν σταθερά σημεία από το παρελθόν ή να προβληθούν τέτοια για το μέλλον, η ενότητα της Ευρώπης αντιμετωπίζεται ως υποπροϊόν της τρέχουσας πρακτικής συνεργασίας, ως κάτι συνεχώς εν τω γίνεσθαι μέσω της κοινής δημόσιας αντιπαράθεσης και διαμάχης» (Trenz, 2007, σελ. 105). Αυτή η κατασκευή της ευρωπαϊκής μεταεθνικής ταυτότητας διά των μέσων ομοιάζει με το θέμα της «ενότητας στην ετερότητα» που οι διαμορφωτές πολιτικής της ΕΕ διαφημίζουν ως τον πυρήνα της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αρκούντως ενδιαφέροντος, τα ευρωπαϊκά μέσα φαίνεται να έχουν τα ίδια επίγνωση του γεγονότος ότι μια ευρωπαϊκή κοινότητα επικοινωνίας αναδύεται ακριβώς μέσω αυτών των δημόσιων αντιπαραθέσεων και συζητήσεων σχετικά με το κοινό ευρωπαϊκό μέλλον.⁴⁶²

Συνολικά, όπως καταδεικνύει ο Risse στα κεφ. 6-7 του έργου του *A Community of Europeans?* (2010), οι συζητήσεις που περιέβαλλαν τα δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία εγείραν έναν περαιτέρω εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών – πολύ περισσότερο από όσο το έκανε η ίδια η ΣΣ, η οποία είχε ρητά σχεδιαστεί για να κάνει ακριβώς αυτό. «Οι αναλύσεις των μέσων στις δημόσιες αντιπαραθέσεις που έλαβαν χώρα σε όλη την Ευρώπη καταδεικνύουν έναν υψηλό βαθμό διεθνισμού. Οι μελέτες καταδεικνύουν επίσης αυξανόμενη σύγκλιση στις δικαιολογήσεις που δίνονταν για το ευρωπαϊκό πρόγραμμα. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν ότι οι λόγοι που σχετίζονται με τις ταυτότητες έχουν ουσιαστική σημασία όταν πρόκειται για συνταγματικά ζητήματα στην ΕΕ – και ανεξάρτητα του εάν ή όχι το συγκεκριμένο ευρωπαϊκό πρόγραμμα κείται υπό αμφισβήτηση στην υπό εκτίμηση χώρα» (Risse, 2010, σελ. 202). Ακόμη, σε ό,τι αφορά τις συνέπειες του εξευρωπαϊσμού των ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών (ή την έλλειψή τους) για την «εμβάθυνση» της ΕΕ, οι στατιστικές αναλύσεις της μαζικής

⁴⁶² «Η ανάλυση της Barbara Pfetsch στο πλαίσιο του EUROPUB των κύριων άρθρων εφημερίδων 6 κρατών μελών της ΕΕ και της Ελβετίας υποστηρίζει αυτά τα ευρήματα (Pfetsch, 2008). Περισσότερες από το 50% των αυτοκριτικών θέσεων στα κύρια άρθρα ήταν θετικές απέναντι στην ευρωπαϊκή ενοποίηση – με διακύμανση από 84.5% στην Ιταλία σε 30,7% στην Ισπανία. Μόνο οι βρετανικές θέσεις των κύριων άρθρων ήταν συντριπτικά αρνητικές απέναντι στην ΕΕ» (Risse, όπ. π., σελ. 165).

δημόσιας γνώμης καταδεικνύουν ότι «ο εξευρωπαϊσμός των συλλογικών ταυτοτήτων (ακόμη και ως δευτερευουσών ταυτοτήτων) έχει ουσιαστικές επιδράσεις στα επίπεδα υποστήριξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης (ibid). Οι μελέτες αυτές καταδεικνύουν επίσης ότι ο Ευρωενθουσιασμός και ο Ευρωσκεπτικισμός χαρτογραφούνται σε μια πολιτιστική διχοτόμηση αξιών ορθογώνια της παραδοσιακής διχοτόμησης Αριστεράς-Δεξιάς κατά μήκος της οποίας τα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα οργανώνονται» (Kriesi και άλ., 2008 στο Risse, 2010, σελ. 202-3). Επιπρόσθετα, «[π]αρά το γεγονός ότι η πολιτική της ταυτότητας είναι απίθανο να δικαιολογεί την καθημερινή διαμόρφωση πολιτικής στην ΕΕ, ο εξευρωπαϊσμός των ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών έχει σημασία σε αναφορά με τις αποφάσεις που ‘διαμορφώνουν την ιστορία’» (Risse, 2010, σελ. 203).⁴⁶³

Συμπερασματικά για τον Risse (2010, σελ. 227), «το πολυσυζητημένο ‘δημοκρατικό έλλειμμα’ της ΕΕ δεν αναφέρεται στην έλλειψη μιας αίσθησης κοινότητας μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών. Περισσότερο μάλλον, αναφέρεται στην απομόνωση της λήψης αποφάσεων από τη μαζική πολιτική και την πολιτική κινητοποίηση». Πράγματι, «[υ]πάρχει μια δυσαρμονία στην Ευρώπη μεταξύ του πού λαμβάνονται οι αποφάσεις και του πού εφαρμόζεται η πολιτική. Όπως έχει περιγράψει το πρόβλημα της ευρωπαϊκής δημοκρατίας η Schmidt (Schmidt, 2006, σελ. 5), ‘ενώ η ΕΕ καταρτίζει *πολιτικές χωρίς πολιτική*, δεδομένης της περιθωριοποίησης των εθνικών κομματικών πολιτικών, τα κράτη μέλη της υποφέρουν από το γεγονός ότι καταρτίζουν *πολιτική χωρίς πολιτικές*’, επειδή τόσα πολλά αποφασίζονται στο ευρωπαϊκό επίπεδο.⁴⁶⁴ Αυτά είναι τα κακά νέα για την ευρωπαϊκή δημοκρατία» (ibid). Για τον Risse (2010, σελ. 241), ο εκδημοκρατισμός της ΕΕ σημαίνει κατά κύριο λόγο την πολιτικοποίηση των υποθέσεων της στο εσωτερικό των κρατών μελών και την ενσωμάτωσή τους στην εσωτερική πολιτική τους. Προς αυτή την κατεύθυνση, επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 232):

⁴⁶³ Στο κεφ. 8 του ίδιου έργου, ο Risse (όπ. π., σελ. 203) επιβεβαιώνει αυτό το συμπέρασμα σε αναφορά με δύο αποφάσεις καίριες σε ό,τι αφορά την ενοποίηση, «οι οποίες συνεπάγονται τη μεταφορά – ή τη μη μεταφορά – της εθνικής κυριαρχίας στο ευρωπαϊκό επίπεδο, ήτοι την εισαγωγή του ευρώ και την εξέλιξη μιας κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας. Οι παραλλαγές στις εθνικές προτιμήσεις σε αυτές τις δύο περιοχές πολιτικής μπορούν να αποδοθούν κατά κύριο λόγο σε διαφορετικά επίπεδα εξευρωπαϊσμένων ταυτοτήτων».

⁴⁶⁴ Όπως αναφέρουν και οι Statham και άλ. (2005, σελ. 4), “στον πυρήνα του ‘δημοκρατικού ελλείμματος’ της Ευρώπης βρίσκεται η αναντιστοιχία μεταξύ της προωθημένης θεσμικής ανάπτυξης της ΕΕ με ολοένα και περισσότερες αρμοδιότητες επί της ζωής των Ευρωπαίων, από τη μια μεριά, και τη συνεχιζόμενη κυριαρχία της εθνικής πολιτικής ως χώρου δημοσίων αντιπαραθέσεων και πηγή άντλησης των συλλογικών ταυτοτήτων, από την άλλη».

ο εξευρωπαϊσμός των ταυτοτήτων και των δημοσίων σφαιρών όχι μόνο ενδυναμώνει τα κοινωνικά και πολιτιστικά προαπαιτούμενα μιας ευρωπαϊκής δημοκρατίας, διαψεύδοντας τους ισχυρισμούς σχετικά με την ανυπαρξία ενός ευρωπαϊκού δήμου, αλλά οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες προσθέτουν επίσης ένα κρίσιμο συστατικό στην ευρωπαϊκή δημοκρατία. Οι παρουσιάσεις στα μέσα και η αμοιβαία παρακολούθηση επιτρέπουν στους πολίτες να παίρνουν ενημερωμένες αποφάσεις σχετικά με την Ευρώπη και την ΕΕ. [...] Η ανάδυση εξευρωπαϊσμένων δημόσιων σφαιρών αποτελεί το πρώτο βήμα για την πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών. Αυτά είναι πολύ καλά νέα για την ευρωπαϊκή δημοκρατία.

Περαιτέρω, «[κ]άποιος δεν χρειάζεται να ταυτίζεται έντονα με την ΕΕ προκειμένου να την υποστηρίξει. Μια περιορισμένη αίσθηση κοινότητας ως επίστρωση στην εθνική αίσθηση του ανήκειν φαίνεται να είναι επαρκής. Ο ευρωπαϊκός κοσμοπολιτισμός δεν απαιτεί κάποιος να αποποιηθεί τον εθνικό συναισθηματικό δεσμό. Η ΕΕ ως σύστημα πολυεπίπεδης διακυβέρνησης δεν χρειάζεται αποκλειστική πίστη προκειμένου να επιφέρει έναν βαθμό νομιμοποίησης που να επιτρέπει τη συμμόρφωση με κοστοβόρους κανόνες» (ibid, σελ. 231). Όπως σημειώνουν οι Castiglione και Bellamy (2003, σελ. 21 στο Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 226) για την ΕΕ, «οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι χρήσιμη χωρίς να νοιώθουν βαθιά προσηλωμένοι σε αυτή». Εξάλλου, «[κ]ινήσεις στην κατεύθυνση της ενίσχυσης των υπερεθνικών συστατικών της ΕΕ εις βάρος των διακυβερνητικών θεσμών θα μπορούσε να μην είναι συμβατές με την παρούσα αίσθηση κοινότητας ανάμεσα στους πολίτες της ΕΕ» (Risse, 2010, σελ. 233). Σε ό,τι αφορά τον εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών, ωστόσο, η πιο σημαντική προειδοποίηση είναι για τον Risse (2010, σελ. 234) πιθανόν ότι

η αναδύομενη κοινότητα επικοινωνίας είναι σχεδόν αποκλειστικά κατοικημένη από τις ηγετικές ομάδες περισσότερο παρά από την κοινωνία των πολιτών (για το τελευταίο βλ., παρόλα αυτά, Imig και Tarrow, 2001· Della Porta, 2008· Doerr, 2008). Αυτό αληθεύει για τις περισσότερες δημόσιες σφαίρες στην Ευρώπη. Αλλά οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες υποφέρουν και από μία περαιτέρω μεροληψία υπέρ των εθνικών και των ευρωπαϊκών εκτελεστικών φορέων. Στο βαθμό που υφίσταται μια ζωντανή δημόσια αντιπαράθεση, αυτή λαμβάνει χώρα κατά κύριο λόγο μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Οι εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες είναι ακόμη περισσότερο εστιασμένες στους εκτελεστικούς φορείς από όσο οι εθνικές δημόσιες σφαίρες (Koopmans, 2004, 2007· βλ. Risse, 2010, κεφ. 7). Παραμένει ασαφές εάν ή όχι αυτή η «κοινότητα επικοινωνίας» επεκτείνεται πέρα από τους εθνικούς εκτελεστικούς φορείς και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Σε κάθε περίπτωση, όπως υποστήριζει ο Risse (2010, σελ. 234), «κατά την παρούσα περίοδο παρατηρούμε περισσότερη πολιτικοποίηση, που απαιτείται συνεπώς και την εμπλοκή νέων δρώντων στις εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες». Χρονικά δε, «η πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών υποθέσεων στην εσωτερική πολιτική των διαφόρων κρατών μελών που διασυνδέονται μεταξύ τους μέσω διεθνικών δημοσίων σφαιρών έχει αρχίσει να δρομολογείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990» (ibid, σελ. 238). Οι δείκτες αυτής της πολιτικοποίησης περιλαμβάνουν (ibid):

- την αυξανόμενη ορατότητα των ευρωπαϊκών ζητημάτων στις διάφορες δημόσιες σφαίρες (βλ. Risse, 2010, κεφ. 3),
- την αυξανόμενη σημασία της πολιτικής της ταυτότητας στις δημόσιες αντιπαραθέσεις σχετικά με την διεύρυνση της ΕΕ καθώς και με τη συνταγματοποίησή της (Checkel και Katzenstein 2009a, 2009b· βλ. Risse, 2010, κεφ. 8, 9),
- την ανάδυση του Ευρωσκεπτικισμού ως υπολογίσιμης δύναμης σε όλη την Ευρώπη,⁴⁶⁵
- και, ιδίως, τις αντιπαραθέσεις που περιέβαλλαν το (αρνητικά) δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία σχετικά με τη Συνταγματική Συνθήκη το 2005 και τα δύο ιρλανδικά δημοψηφίσματα για τη Συνθήκη της Λισσαβώνας το 2008 και 2009.

Για τον Risse (2010, σελ. 244), τα τελευταία είκοσι χρόνια, «η ΕΕ αναδύθηκε ως δημοκρατική πολυεπίπεδη πολιτεία. Έχει αναπτύξει ένα θεσμικό πλαίσιο με μια μάλλον σταθερή ισορροπία υπερεθνικών και διακυβερνητικών στοιχείων που ρυθμίζουν τις ευρωπαϊκές οικονομίες και νομισματικές πολιτικές, τις περιβαλλοντικές πολιτικές, τη δικαιοσύνη και τις εσωτερικές υποθέσεις, έναν αυξανόμενο αριθμό κοινωνικών πολιτικών, και γίνεται ολοένα και πιο ενεργή στην εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφαλείας. Ταυτόχρονα, μπορούμε να παρατηρήσουμε έναν –αν και άνισο– εξευρωπαϊσμό των συλλογικών ταυτοτήτων που ανταποκρίνεται στον πολυεπίπεδο χαρακτήρα της ΕΕ». Και «[π]αρά το γεγονός ότι η πολιτεία της ΕΕ δεν ομοιάζει και δεν θα ομοιάσει με το έθνος-κράτος, τα θεσμικά, τα σχετικά με την ταυτότητα και τη δημόσια σφαίρα συστατικά της αντανακλούν τις πραγματικότητες ενός πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης» (Hooghe και Marks, 2001 στο Risse, 2010, σελ. 244). Περαιτέρω, γράφει ο Risse (2010, σελ. 245), ο «εξευρωπαϊσμός της εσωτερικής πολιτικής και η πολιτικοποίηση των υποθέσεων της ΕΕ δεν είναι μόνο αναπόφευκτα αλλά επίσης επιθυμητά από δημοκρατικής άποψης. Οι επερχόμενες μάχες για την Ευρώπη δεν θα αφορούν πια εάν ή όχι κάποιος

⁴⁶⁵ Βλ., π.χ., Hooghe και Marks, 2007· Marks και Steenbergen, 2004· Taggart και Szczerbiak, 2005/2008 στο Risse, όπ. π., σελ. 238.

υποστηρίζει την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά *ποια* μορφή της ΕΕ προτιμά συμπεριλαμβανομένων και ποιων εναλλακτικών πολιτικής. Υπό αυτή την έννοια, η ΕΕ τείνει να καταστεί ‘φυσιολογικό’ κομμάτι της εσωτερικής πολιτικής των κρατών μελών. Δύο διακριτά οράματα της Ευρώπης και της ΕΕ απεικονίζονται και γίνονται πιο αναγνωρίσιμα από ποτέ στις δημόσιες σφαίρες». Έτσι, η ΕΕ χρειάζεται να αναπτύξει έναν θετικό λόγο για το παρόν και το μέλλον, πέρα από τις τελετουργικές επικλήσεις του παρελθόντος, έναν λόγο «που να την συνδέει με τις πραγματικότητες του 21^{ου} αιώνα και τα πραγματικά πλεονεκτήματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε μια στιγμή σοβαρής οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης» (Schmidt και Radaelli, 2004 στο Risse, 2010, σελ. 244). Είναι, επίσης, γεγονός για τον Risse (2010, σελ. 246) ότι

[ό]σο περισσότερο η ΕΕ προστατεύεται από την εσωτερική πολιτική, τόσο λιγότερο οι διαμορφωτές πολιτικής θα έχουν να φοβούνται από την κριτική κοινή γνώμη. Μπορεί εύκολα να καταλάβει κανείς ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν φαίνεται να επιδοκιμάζει δημόσιες αντιπαραθέσεις επί των πολιτικών της – παρά όλες αυτές τις προαγγελίες της για διαφάνεια, δημοκρατική διακυβέρνηση, και τα σχετικά. Πρώτα από όλα, η εικόνα της Επιτροπής ως ουδέτερου «θεματοφύλακα των συνθηκών» πέρα από το γεγονός ότι την προστατεύει από τη φθορά της πολιτικής ενισχύει επίσης την ισχύ της (βλ. Hooghe, 2001). Όσο περισσότερο οι ευρωπαϊκές πολιτικές υπόκεινται στο δημόσιο έλεγχο, τόσο λιγότερο ικανή θα είναι η Επιτροπή να κρατά μια καθ’υπόθεσιν ουδέτερη θέση σχετικά με τις υποθέσεις της ΕΕ. Σε ό,τι αφορά τους εθνικούς διαμορφωτές πολιτικής, παρόμοιες εκτιμήσεις εξηγούν τις προσπάθειές τους να αποσιωπούν τις δημόσιες αντιπαραθέσεις. Όσο οι πολιτικές της ΕΕ δεν πολιτικοποιούνται, η ευρέως διαδεδομένη στρατηγική μετακύλισης των ευθυνών («οι Βρυξέλλες με ανάγκασαν να το κάνω») θα μπορεί να ευοδώνεται.⁴⁶⁶

Εντούτοις, όπως σημειώνει ο Risse (2010, σελ. 247), το «να αφήνουν την πολιτικοποίηση των υποθέσεων της ΕΕ σε ευρωσκεπτικιστικά κόμματα θέτει σε κίνδυνο αυτό που οι συμβατικές πολιτικές ηγετικές ομάδες επιθυμούν να αποφύγουν: μια περαιτέρω απώλεια της λαϊκής υποστήριξης για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, που θα οδηγήσει σε ολοένα και περισσότερες δυσκολίες στην νομιμοποίηση της πολιτικής της ΕΕ ενώπιον των εσωτερικών ακροατηρίων». Εν αντιθέσει, η πολιτικοποίηση θα επαναφέρει την πολιτική στις υποθέσεις της ΕΕ, ενισχύοντας τον εξευρωπαϊσμό των δημοσίων σφαιρών (ibid). Όπως θα ανέμενε κανείς, η πολιτικοποίηση των υποθέσεων της ΕΕ αυξάνει την ορατότητα της Ευρώπης στις εξευρωπαϊσμένες δημόσιες σφαίρες,

⁴⁶⁶ «Σχεδόν τα δύο τρίτα (64,8%) των περιπτώσεων κατά τις οποίες οι εθνικές κυβερνήσεις αποδίδουν την ευθύνη σε φορείς της ΕΕ πρόκειται για αρνητικές αποδόσεις. Με άλλα λόγια, οι εθνικές κυβερνήσεις τείνουν να παίζουν ένα παιχνίδι ευθυνών με την ΕΕ, ιδίως την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αυτό αληθεύει ακόμη και στις περιπτώσεις στις οποίες οι ίδιες έχουν υποστηρίξει τις αντίστοιχες αποφάσεις στο Συμβούλιο Υπουργών» (Risse, όπ. π., σελ. 247).

μια αναγνωρισιμότητα, που ενισχύει την ψυχολογική ύπαρξη της Ευρώπης σε επίπεδο πολιτών και διευκολύνει τις διαδικασίες ταύτισης (ibid, σελ. 248). Συνολικά, όπως επισημαίνει ο Risse (2010, σελ. 251),

η πολιτικοποίηση θα πρέπει να αφορά τον εξευρωπαϊσμό της εσωτερικής πολιτικής υπό την έννοια ότι οι ευρωπαϊκές πολιτικές παρά η ευρωπαϊκή ενοποίηση ως τέτοια θα υπόκεινται σε δημόσιες αντιπαραθέσεις στις δημόσιες σφαίρες. Ενόψει του αναδυόμενου εξευρωπαϊσμού των δημοσίων σφαιρών, η πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών είναι πιθανό να οδηγήσει σε διεθνικές διαμάχες και, ως εκ τούτου, στην περαιτέρω δημιουργία μιας ευρωπαϊκής κοινότητας επικοινωνίας. Οι ηγετικές ομάδες θα πρέπει να μάθουν ότι η αμφισβήτηση και η πόλωση στην πραγματικότητα ενδυναμώνει την ΕΕ παρά την αποδυναμώνει.

7. Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΕ

7.1. Η Δημόσια Επικοινωνία στην ΕΕ

*Tell me and I'll forget,
show me and I'll remember,
involve me and I'll understand.*
Chinese proverb

7.1.1. Η Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ πριν τη ΣΣ (2001-2004)

Την πρώτη πενταετία της δεύτερης χιλιετίας, το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης φάνηκε να βρίσκεται στην πιο επισφαλή στιγμή της ιστορίας του από τη σύλληψή του (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 34). Όπως σημειώνει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 34), ο Eco (2003) συνοψίζει τις σχετικές ανησυχίες του στην πρόβλεψη ότι η ΕΕ «είτε θα καταστεί ευρωπαϊκή είτε θα διαλυθεί». Ομοίως, ο Sabater (2003 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 34) σχολιάζει ότι τα «ευρωπαϊκά κράτη σήμερα είναι λιγότερο ενωμένα από ποτέ». Πράγματι, μετά το καλοκαίρι του 2005, κατά την «περίοδο περισυλλογής» που ακολούθησε τα αρνητικά δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες ευρωπαϊκές αντιδράσεις για επιμέρους ζητήματα, όπως η διαβόητη Οδηγία για τις Υπηρεσίες (Οδηγία Μπολκενστάιν), και την απογοητευτική συμμετοχή των πολιτών στις ευρωπαϊκές εκλογές του 2004 (κάτω του 40%) που είχε προηγηθεί καθώς και τις αντιδράσεις για τον πόλεμο στο Ιράκ (2003), η ΕΕ οδηγήθηκε στην αναθεώρηση του τρόπου επικοινωνίας της με τους ευρωπαίους πολίτες, εντείνοντας τις προσπάθειές της για την προσέγγισή τους και την αναμόρφωση της επικοινωνιακής της πολιτικής (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 131).⁴⁶⁷ Ειδικότερα, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί, και ιδίως η Επιτροπή, επιχείρησαν να ανοίξουν

⁴⁶⁷ Ένα από τα πρώτα γεγονότα που έκανε εμφανή τη λαϊκή δυσφορία και δημιούργησε σχετικό ζήτημα τα έτη 1993-1994, ήταν η Συνθήκη του Μάαστριχτ που είχε προηγηθεί (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 290). Ο τότε υπεύθυνος Επίτροπος για τη Γενική Διεύθυνση Πολιτισμού της Επιτροπής, Pinheiro, ίδρυσε μια στρατηγική ειδική υπηρεσία προκειμένου να μεριμνήσει για τη δημόσια εικόνα των ευρωπαϊκών θεσμών, η οποία με τη σειρά της παρήγγειλε μια ad hoc έρευνα για την αυξανόμενη δυσaréσκεια των πολιτών και την εισήγηση προτάσεων πολιτικά συναφών μέτρων προς αντιμετώπισή της. Η Αναφορά De Clercq κατατέθηκε το 1993 και συνίστατο σε μια στρατηγική που,

δημόσιο διάλογο με τους πολίτες για το μέλλον της ΕΕ (Michailidou, 2007, σελ. 1), σε μια περίοδο που η εικόνα της φάνηκε ότι «πάσχει και μαζί κινδύνευε όλο το ευρωπαϊκό εγχείρημα καθώς οι ευρωπαίοι πολίτες, σύμφωνα με τα δημοψηφίσματα, δεν υποστήριζαν το ευρωπαϊκό όραμα».⁴⁶⁸

«Η νομιμοποίηση, ο δημόσιος διάλογος και ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων της ΕΕ συνιστούν επίσης σημαντικά ζητήματα που βρίσκονται στον πυρήνα της ακαδημαϊκής συζήτησης σχετικά με το ρόλο των θεσμών της ΕΕ και το μέλλον της Ένωσης» (βλ. π.χ. Koopmans και άλ., 2002· Weiler, 1996 στο Michailidou, 2007, σελ. 1). Το συγκείμενο αυτών των ζητημάτων αφορά την έννοια της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, μιας αμφιλεγόμενης έννοιας που συνδέεται άμεσα με τη συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, την ισότητα στη δυνατότητα αυτής της συμμετοχής και τελικά τη δημοκρατία (βλ. π. χ. Habermas, 1996 στο Michailidou, 2007, σελ. 1). Ένα ακόμη ζήτημα που συνδέεται άμεσα με την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα και το επονομαζόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της ΕΕ είναι ο ρόλος της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών. «Για κάποιους θεωρητικούς, η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων της ΕΕ αποτελεί μέρος του ‘δημοκρατικού ελλείματος’ που αντιμετωπίζει η Ένωση» (Lord και Beetham, 2001· Weiler, 1996 στο Michailidou, 2008, σελ. 1). Για άλλους, η «θεσμοποίηση» της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων της ΕΕ συνιστά εγγυητή του εκδημοκρατισμού και του πλουραλισμού της δημόσιας σφαίρας (Habermas, 1993· Keane, 1988 στο Michailidou, 2008, σελ. 1).⁴⁶⁹ Όπως σημειώνει η Michailidou (2008, σελ. 1), «[ο] βαθμός, το επίπεδο και ο τύπος συμμετοχής των παραγόντων της κοινωνίας των πολιτών στη δημόσια επικοινωνία της ΕΕ, όταν π.χ. συγκρίνονται με τη συμμετοχή των ηγετικών ομάδων, παράσχουν σημαντική εμπειρική πληροφόρηση σχετικά με την κλίμακα, τη φύση και την τοποθέτηση του ‘δημοκρατικού ελλείματος’» (Beetham και Lord, 1998 στο Statham και άλ., 2005). Σε αυτό το πλαίσιο, πολλά ερωτήματα έχουν προκύψει σχετικά με τη στρατηγική της δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ πριν και

όπως διετείνετο, θα επέτρεπε στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και στα κράτη-μέλη να ανταποκριθούν στις ανάγκες, στις ανησυχίες και στις ελπίδες των ευρωπαίων πολιτών σε μια κρίσιμη στιγμή για τη διαδικασία της ενοποίησης (De Clercq, 1993, προοίμιο στο Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.). «Επρόκειτο για μια ιδιαίτερη προσπάθεια να εξεταστεί η ευρωπαϊκή υπόθεση υπό την προοπτική των πολιτών ή ακόμη και να βάλει τους πολίτες πίσω στο παιχνίδι, αν όχι στο επίκεντρο, των ευρωπαϊκών εξελίξεων» (Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.).

⁴⁶⁸ ΕΥΡΩΒΑΡΟΜΕΤΡΟ 66/2006. Σύμφωνα με αυτό, μόνο το 33% των ευρωπαίων πολιτών πίστευε αυτή την περίοδο ότι τα πράγματα στην ΕΕ οδεύουν προς τη σωστή κατεύθυνση (http://ec.europa.eu/public_opinion) (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 131).

⁴⁶⁹ Όπως είναι φυσικό, η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών υποστηρίζει τη δεύτερη άποψη (Economic and Social Committee, 2006, όπως αναφέρεται στο Michailidou, 2008, σελ. 1).

μετά τη ΣΣ (Michailidou, 2007, σελ. 2-3): Είχαν κάποιο αντίκτυπο οι ακαδημαϊκές συζητήσεις σχετικά με το δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ στην στρατηγική της δημόσιας επικοινωνίας της; Η ίδια η ΣΣ και τα γεγονότα που επακολούθησαν αυτής επηρέασαν αυτή τη στρατηγική με κάποιο τρόπο; Υπάρχει κάποια στρατηγική επικοινωνίας της ΕΕ απέναντι σε συλλογικούς δρώντες, όπως οι ΜΚΟ, οι εθνικές/περιφερειακές κυβερνήσεις, οι δημοσιογράφοι/ΜΜΕ, κτλ.; Πώς διαμορφώνεται η πολιτική που ακολουθούν οι θεσμοί σε σχέση με το ευρύτερο κοινό;

Αυτού του είδους οι ερωτήσεις καθώς και ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα βρίσκονται στον πυρήνα του προγράμματος ‘CONSTITUTION’ (Statham και άλ., 2005, σελ. 7 στο Michailidou, 2007, σελ. 3), του οποίου κύριος στόχος είναι η χαρτογράφηση των *«πολιτικών αιτημάτων και προσδοκιών που οι πολίτες και οι αντιπρόσωποί τους απευθύνουν στην ΕΕ, μεταξύ χωρών, διαχρονικά και εντός της Βρετανίας»* (Statham και άλ., 2005, σελ. 5 στο Michailidou, 2007, σελ. 3). Ειδικότερα, το εν λόγω πρόγραμμα έχει τον τίτλο «Η Επίδραση της ‘Συνταγματοποίησης’ στην δημόσια άρθρωση των πολιτικών αξιώσεων στην Ευρώπη» (Statham και άλ., 2005, σελ. 5 στο Michailidou, 2008, σελ. 1),⁴⁷⁰ και διερευνά τις πτυχές της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στην πολιτική επικοινωνίας της ΕΕ με σκοπό να αξιολογηθεί η συμβολή της κοινωνίας των πολιτών και των πολιτικών παραγόντων της ΕΕ στην οικοδόμηση ενός «δημόσιου σώματος», ήτοι μιας δυνάμει ικανότητας της ΕΕ για τη σύνθεση «δήμου» (ibid). Η έρευνα αυτή καθιστά επίσης δυνατό τον προσδιορισμό της *«αλυσίδας των διασυνδεδετικής διάταξης»* της πολιτικής επικοινωνίας μεταξύ των πολιτικών θεσμών της ΕΕ – διευρωπαϊκά, εκτός της ΕΕ αλλά και περιφερειακά – και των πολιτών. Για την Michailidou (2007, σελ. 3), «αυτό αποτελεί προαπαιτούμενο για την αύξηση της ορατότητας των αποφάσεων που λαμβάνονται από τους πολιτικούς παράγοντες, η οποία, με τη σειρά της, είναι απαραίτητη προκειμένου να καταστούν οι πολιτικοί δρώντες περισσότερο υπόλογοι στο κοινό» (Statham και άλ., 2005, σελ. 5). Γιατί στην περίπτωση της ΕΕ, «ο προσδιορισμός των δομών της δημόσιας επικοινωνίας μεταξύ των πολιτικών θεσμών, της κοινωνίας των πολιτών και του κοινού επιτρέπει

⁴⁷⁰ Βλ. περαιτέρω για το σχέδιο του ερευνητικού προγράμματος CONSTITUTION – *The Impact of EU “Constitutionalisation” on Public Claims-Making over Europe* (ESRC Award Ref. RES-000-23-0886, 2005-2008) στο http://www.eurpolcom.eu/exhibits/paper_10.pdf. Η εν λόγω έρευνα αποτελεί μέρος του προγράμματος ESF (European Science Foundation) «Οικοδομώντας την Κοινωνική Εκλογική Περιφέρεια της ΕΕ: Διερευνώντας τη Δυναμική της Δημόσιας Άρθρωσης Πολιτικών Αιτημάτων και τη Συλλογική Αντιπροσώπηση στην Ευρώπη». Βλ. επίσης <http://www2.huberlin.de/struktur/constituency/Startseite/home.htm>, όπως αναφέρονται στο Michailidou, 2008.

την καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας του 'εξευρωπαϊσμού' των εθνικών δημόσιων πολιτικών αντιπαράθεσεων» (Schlesinger, 1995· Gerhards, 1992 στο Statham και άλ., 2005, σελ. 5).⁴⁷¹

Επιπλέον, προκειμένου να εξετάσει τη στρατηγική δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ σε σχέση με την κοινωνία των πολιτών, η Michailidou (2007, σελ. 6) προχώρησε σε μια κριτική επισκόπηση των σχετικών κειμένων της ΕΕ, όπως έχουν εκδοθεί από τους κύριους θεσμούς, και κυρίως από την Επιτροπή που φέρει και την βασική ευθύνη χάραξης, παρακολούθησης και εφαρμογής της εν λόγω πολιτικής. Η δημόσια επικοινωνία της ΕΕ γίνεται κατανοητή ως στοχεύουσα «α) στην αύξηση της εξοικείωσης των ανθρώπων με την ΕΕ· β) στην αύξηση της εκτίμησης των ανθρώπων για αυτό που κάνει η ΕΕ· και γ) στην εμπλοκή των ανθρώπων στη δημόσια αντιπαράθεση για τις υποθέσεις της ΕΕ» (Michailidou, 2007, σελ. 6, προσαρμογή από τον ορισμό των Leonard και άλ., 2002 για τη δημόσια διπλωματία). Εν γένει, η δημόσια επικοινωνία στοχεύει στην προώθηση της αλληλόδρασης στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας. Περαιτέρω, προχωρά παραπέρα από τις εκλεκτικιστικές μορφές επικοινωνίας και πέρα από την προπαγάνδα, αφού στο πλαίσιό της θεωρείται απαραίτητο να κατανοήσει κανείς το κοινό-στόχο και να επιδείξει κοινούς τόπους με αυτό (Michailidou, 2007, σελ. 6). Τα υπό επεξεργασία έγγραφα της Επιτροπής διαιρούνται σε δύο περιόδους – από το 2001 έως το 2004 και από το 2004 έως το 2007 προκειμένου να εντοπιστούν και να καταγραφούν τυχόν διαφορές στην επικοινωνιακή στρατηγική μετά την υπογραφή της ΣΣ και την έναρξη της διαδικασίας επικύρωσής της τον Οκτώβριο του 2004 (ibid, σελ. 7).⁴⁷² Το 2001 χρησιμοποιείται ως αφετηρία για την επισκόπηση της

⁴⁷¹ Όπως αναφέρει η Michailidou (2008, σελ. 3), για τον εξευρωπαϊσμό αυτό το πρόγραμμα προσδιορίζει τέσσερα επίπεδα, ήτοι: «Ι. Κάθετος Εξευρωπαϊσμός: Εδώ οι επικοινωνιακές συνδέσεις που παράγονται από τη δημόσια άρθρωση πολιτικών αιτημάτων συμβαίνουν κάθετα μεταξύ της εθνικής και της πολιτικής της ΕΕ. Είναι πιθανοί δύο τύποι: i. «από κάτω προς τα πάνω» άρθρωση πολιτικών αιτημάτων: εθνικοί δρώντες απευθύνουν αιτήματα στους θεσμούς της ΕΕ, σχετικά με ευρωπαϊκά ζητήματα. ii. «από πάνω προς τα κάτω» άρθρωση πολιτικών αιτημάτων: οι θεσμοί της ΕΕ παρεμβαίνουν στην εθνική πολιτική στο όνομα των κοινών συμφερόντων της ΕΕ. ΙΙ. Οριζόντιος Εξευρωπαϊσμός: Οι επικοινωνιακές συνδέσεις συντρέχουν μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ. Εδώ οι συλλογικοί δρώντες από μια χώρα αναφέρονται ρητά σε δρώντες ή πολιτικές ενός άλλου κράτους μέλους σχετικά με ευρωπαϊκά ζητήματα. ΙΙΙ. Εξευρωπαϊσμός μέσω Εθνικών Διαιρέσεων επί της Ευρώπης: Σε αυτή την περίπτωση οι επικοινωνιακές συνδέσεις παραμένουν εντός των συνόρων του έθνους-κράτους· ένας συλλογικός δρώντας αρθρώνει ένα πολιτικό αίτημα προς έναν άλλο δρώντα ή θεσμό στο πλαίσιο της χώρας τους σχετικά με ευρωπαϊκά ζητήματα. Εδώ η αυξανόμενη σύγκρουση και αμφισβήτηση επί των ευρωπαϊκών ζητημάτων στο πλαίσιο μιας χώρας, και η αυξανόμενη αναφορά στην Ευρώπη που προκύπτει, θεωρείται μορφή εξευρωπαϊσμού. ΙV. Ευρωπαϊκή Υπερεθνικότητα: Οι προοπτικές για μια υπερεθνική δημόσια σφαίρα της ΕΕ 'strictu sensu' μπορεί να φαίνονται δυσοίωνες εν τη απουσία πανευρωπαϊκών μαζικών μέσων. Ωστόσο, θα μπορούσε ακόμη και σε αυτή την περίπτωση να τεκμηριώνεται μια υπερεθνικοποίηση των εθνικών δημόσιων σφαιρών στο πλαίσιο της ΕΕ, η οποία παράγεται, π.χ., από την αλληλόδραση μεταξύ των θεσμών της ΕΕ και των συλλογικών δρώντων που δραστηριοποιούνται στο επίπεδο της ΕΕ γύρω από ευρωπαϊκά ζητήματα.

⁴⁷² Για την προέλευση της Επικοινωνιακής Πολιτικής και της Πολιτικής Πληροφόρησης της ΕΕ, βλ. Rye, 2007, όπως αναφέρεται στο Michailidou, 2007, σελ. 7.

επικοινωνιακής πολιτικής, καθώς τότε εκδόθηκε η πρώτη Ανακοίνωση της Επιτροπής για την Πολιτική Πληροφόρησης και Επικοινωνίας της ΕΕ (COM(2001)354, final στο Michailidou, 2007, σελ. 7). Πριν το 2004, η εν λόγω στρατηγική ήταν υπό την ευθύνη της Γενικής Διεύθυνσης της Επιτροπής “Press”. Από το 2004, το θέμα της Στρατηγικής Δημόσιας Επικοινωνίας της ΕΕ αναβαθμίστηκε και κατέστη ανεξάρτητο χαρτοφυλάκιο: η Γενική Διεύθυνση Τύπου συγχωνεύτηκε με τη Γενική Διεύθυνση Επικοινωνίας, υπό την ευθύνη της αντιπροέδρου της Επιτροπής, Wallström και του Προέδρου της, Barroso (Michailidou, 2007, σελ. 7),⁴⁷³ εμποτίζοντας παράλληλα όλη τη δραστηριότητα της ΕΕ – τουλάχιστον της Επιτροπής (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 133).

Σε ό,τι αφορά την περίοδο πριν την ΣΣ (2001-2004),⁴⁷⁴ όλες οι προτάσεις στρατηγικής για τη δημόσια επικοινωνία της Επιτροπής αναγνώριζαν το γεγονός ότι «το κοινό νοιώθει απομακρυσμένο από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς ώστε απαιτείται η ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες χάραξης πολιτικής της ΕΕ, καθώς και περισσότερη διαφάνεια και λογοδοσία των θεσμών» (Michailidou, 2007, σελ. 10). Παρά το γεγονός ότι η γενική πληροφόρηση απευθυνόταν στο ευρωπαϊκό κοινό στο σύνολό του, στην Ανακοίνωσή της *Ένα Νέο Πλαίσιο για τη Συνεργασία στις Δραστηριότητες που Αφορούν την Πολιτική Πληροφόρησης και την Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ*, που εκδόθηκε το 2001, «η Επιτροπή προσδιόρισε κάποια κοινά προτεραιότητας, όπως οι γυναίκες και οι νέοι, τα οποία θα έπρεπε να λαμβάνουν πιο ειδικευμένη πληροφόρηση, καθώς και κάποιες ομάδες που ειδικεύονται στα ζητήματα της ΕΕ, όπως οι ακαδημαϊκοί και οι νομικοί, προς τους οποίους απαιτούντο πιο εξειδικευμένη σε βάθος πληροφόρηση επί κάποιων πολύ συγκεκριμένων πτυχών της πολιτικής της ΕΕ» (COM(2001)354, final στο Michailidou, 2007, σελ. 11). Για την Michailidou (2007, σελ. 11), το γεγονός αυτό

⁴⁷³ Ειδικότερα, η Γενική Διεύθυνση Επικοινωνίας (DG COMM) έχει την ευθύνη της συνολικής στρατηγικής δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των μέσων, των σχέσεων με τον τύπο και την κοινή γνώμη, καθώς και της διαδικασίας διαθεσμικής επικοινωνίας (Michailidou, 2008, σελ. 4). Η Γενική Διεύθυνση Εξωτερικών Σχέσεων (DG RELEX) με τη σειρά της υλοποιεί την εξωτερική πολιτική της ΕΕ. Έτσι, σχεδιάζει και υλοποιεί καμπάνιες δημόσιας διπλωματίας, ήτοι καμπάνιες δημόσιας πληροφόρησης και επικοινωνίας που στοχεύουν στα εξωτερικά ακροατήρια (ibid).

⁴⁷⁴ Βλ. COM(2001)354, final, *Communication from the Commission to the Council, European Parliament, Economic and Social Committee, the Committee of the Regions on A New Framework for Co-operation on Activities Concerning the Information and Communication Policy of the European Union* COM(2001)428, final, *European Governance-A White Paper* COM(2002)350, final/2, *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on an Information and Communication Strategy for the European Union* COM(2002)705, final, *Report from the Commission on European Governance* COM(2004)196, final, *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Implementing the Information and Communication Strategy for the European Union*, όπως αναφέρονται στο Michailidou, όπ. π., σελ. 10.

υποδηλώνει ότι «ένα χάσμα μεταξύ μιας ελίτ της γνώσης και του γενικού κοινού υφίσταται ήδη σε επίπεδο χάραξης πολιτικής, όσον αφορά τη δημόσια επικοινωνιακή στρατηγική της ΕΕ».

Ένα από τα κύρια κοινά σημεία σε όλα τα έγγραφα πολιτικής της Επιτροπής που εξέτασε η Michailidou (2007, σελ. 11) την περίοδο που προηγήθηκε της ΣΣ, είναι ότι «αναγνωρίζουν την ανάγκη μεταρρύθμισης στη διακυβέρνηση της ΕΕ και εκδηλώνουν την επίγνωση ότι το κοινό είναι καχύποπτο απέναντι στους θεσμούς της και συχνά επίσης παραπληροφορημένο σχετικά με το ρόλο και τις δράσεις τους (COM(2001)354, final, σελ. 18· COM(2001)428, final, σελ. 3, 7· COM(2002)350, final/2, σελ. 6)». Η Επιτροπή έχει επίσης αναγνωρίσει την ανάγκη για περισσότερη *συμμετοχή* του κοινού στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, ένα ζήτημα που καταρχήν εγέρθη από το Ευρωκοινοβούλιο (βλ. επίσης COM(2002)350, final/2, σελ. 7 στο Michailidou, 2007, σελ. 11). Προς απάντηση στο Κοινοβούλιο και προκειμένου να θεραπεύσει αυτά τα προβλήματα, το 2001 η Επιτροπή έθεσε σε δημόσια διαβούλευση την *Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση* (COM(2001)428, final), δίνοντας την δυνατότητα στο κοινό, την ΕΕ και τους εθνικούς θεσμούς να υποβάλλουν ανατροφοδότηση για τα ζητήματα που είχαν εγερθεί (Michailidou, 2007, σελ. 11-12). Όπως σημειώνει η Michailidou (2007, σελ. 11-12),

τα αποτελέσματα της διαβούλευσης παρουσιάστηκαν σε μια αναφορά, το 2002 (COM(2002)705, final), υποχρεώνοντας την Επιτροπή να μεταβάλλει τις θέσεις της στο ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης των θεσμών της ΕΕ. Παρά το γεγονός ότι οι προτάσεις της Επιτροπής επί των αρχών στις οποίες θα πρέπει να υπόκειται η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, ήτοι τη διαφάνεια, τη συμμετοχή, τη λογοδοσία, την αποτελεσματικότητα και τη συνέπεια συνάντησαν υποστήριξη μεταξύ των ακαδημαϊκών και των αξιωματούχων που ανταποκρίθηκαν στη διαβούλευση, αυτοί σχεδόν ομόφωνα πρότειναν να προστεθούν στις αρχές της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και η *δημοκρατική νομιμοποίηση και η επικουρικότητα*.

Σε όλα τα έγγραφα της Επιτροπής αυτής της περιόδου, ο ευρωπαϊκός δημόσιος χώρος καταλαμβάνει, επίσης, κεντρική θέση: Στη Στρατηγική Πληροφόρησης και Επικοινωνίας που προτάθηκε από την Επιτροπή το 2002 με Ανακοίνωση (COM(2002)350, final/2), για πρώτη φορά, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα δεν αναφέρεται απλώς, αλλά αναγνωρίζεται ότι οι ευρωπαϊκοί θεσμοί θα πρέπει να εμπλακούν πιο ενεργά στην υποστήριξη και την ανάπτυξή της (Michailidou, 2007, σελ. 12). Στην εν λόγω Ανακοίνωση, εκτός από τη δήλωση του προφανούς, ότι δηλαδή προκειμένου να υφίσταται, «η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα χρειάζεται χρονικά, χωρικά και ιδεολογικά σημεία αναφοράς και ενεργή δημόσια εμπλοκή», η Επιτροπή προσδιορίζει επίσης

συγκεκριμένα πεδία δράσης που θα την ενισχύσουν: «η ανάπτυξη όλων των μορφών αντιπροσώπευσης στο ευρωπαϊκό επίπεδο και η οικοδόμηση όλων των μορφών συνεργασίας, συμπεριλαμβανομένης και αυτής με τους δημοσιογράφους, τα μέσα και τις εθνικές αντιπροσωπείες» (COM(2002)350, final/2, σελ. 8 στο Michailidou, 2007, σελ. 12-13). Περαιτέρω, η Επιτροπή τοποθετεί κεντρικά τα οπτικοακουστικά εργαλεία και τα εργαλεία των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας ως προς την εφαρμογή της Στρατηγικής Πληροφόρησης και της Επικοινωνιακής Στρατηγικής της (COM(2002)350, final/2, σελ. 12, 16-22 στο Michailidou, 2007, σελ. 15). Ωστόσο, όπως σημειώνει η Michailidou (2007, σελ. 15), η οπτικοακουστική στρατηγική συνεχίζει να περιστρέφεται κατά κύριο λόγο γύρω από εργαλεία πληροφόρησης που απευθύνονται στους επαγγελματίες των ΜΜΕ (π.χ. ανάπτυξη του EbS, υποστήριξη των ηλεκτρονικών μέσων και βιβλιοθήκη των μέσων). Όπως μας πληροφορεί η Michailidou (2007, σελ. 15), το EuroNews, το πανευρωπαϊκό κανάλι και ο ιστότοπός του, θεωρείται ως «προφανώς σχετικό με τους σκοπούς της ΕΕ» (COM(2004)196, σελ. 18),⁴⁷⁵ ενώ η συνεργασία με τον τύπο προσδιορίζεται ως «υψηλή προτεραιότητα στο σύγχρονο κόσμο» και «κλειδί για την άμεση παρουσίαση νέας πληροφόρησης, πολιτικών και θέσεων» (COM(2001)354, final, σελ. 5).

⁴⁷⁵ Το EuroNews δημιουργήθηκε το 1993. Σήμερα, εκπέμπει τα προγράμματά του ταυτόχρονα σε 8 γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, ιταλικά, πορτογαλικά και αραβικά) και καλύπτει πάνω από 150 εκατομμύρια νοικοκυριά σε 78 χώρες. Στην ΕΕ το EuroNews επιλέγεται από 8 εκατομμύρια ανθρώπους κάθε μέρα, περισσότερους δηλαδή από το CNN και το BBC World (<http://ec.europa.eu/avservices/about/index.cfm?sitelang=en&section=about&page=euronews>). Το κανάλι ξεκίνησε από έντεκα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης Δημόσιας Ραδιοτηλεόρασης (European Broadcasting Union) και στη συνέχεια προσήλθαν στη συνεργασία και άλλα οχτώ μέλη. Όλα μαζί κατέχουν το 51% των μετοχών ενώ το υπόλοιπο 49% ανήκει στην ITN, μια εταιρεία παραγωγής ειδήσεων με βάση το Λονδίνο (S. Purvis, 1999, 'EuroNews Improves Output and Distribution under ITN', *EBU Yearbook 1999*, σελ. 36· M. Marchill, 1998, 'Euronews: the First European News Channel as a Case Study for Media Industry Development in Europe and for Spectra of Transnational Journalism Research', *Media Culture and Society*, Vol. 20, No 3, σελ. 427-450· M. Maggiore, 1990, *Audiovisual Production in the Single Market*, Brussels, CEC73 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 272). Το EuroNews επιδοτείται επίσης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (<http://ec.europa.eu/avservices/about/index.cfm?sitelang=en&section=about&page=euronews>). «Παρά αυτόν τον προωθημένο βαθμό διεθνικότητας, το EuroNews απέχει ακόμη κατά πολύ από το αποτελεί ένα κανάλι που εκπληρώνει τα απαραίτητα κριτήρια ενός αληθινά διεθνικού, υπερεθνικού ή πανευρωπαϊκού καναλιού αφοσιωμένου στους πολίτες της ΕΕ ή στην πολιτική της Ευρώπης εν γένει (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 272-3). Καταρχήν, δεν προσεγγίζει ούτε ενδιαφέρεται να προσεγγίσει όλους ή τους περισσότερους ευρωπαίους θεατές. Στην πραγματικότητα, στο προωθητικό προφίλ του, τονίζει το γεγονός ότι εστιάζει στους 'ανθρώπους με υψηλό εισόδημα και στους επιχειρηματίες'. Ειδικότερα, δηλώνει ότι στοχεύει στην ανώτατη βαθμίδα του 20% των νοικοκυριών, σε επίπεδο εισοδήματος, σε 16 χώρες, όπως έχει μετρηθεί από το European Media and Marketing Survey (EMS). Έτσι, το πιο πλήρως ανεπτυγμένο, διεθνικό, ηπειρωτικό κανάλι φθάνει περίπου στο ένα τέταρτο των ευρωπαίων πολιτών, ενώ τα βασικά του κριτήρια ως προς τη στόχευσή τους είναι οικονομικά και βασίζονται στην κοινωνική τάξη. Προφανώς η προσφορά του εκπεμπόμενου περιεχομένου του καναλιού διαμορφώνεται ανάλογα (ibid, σελ. 273). Βλ. επίσης Euronews, Brand Positioning στο http://fr.euronews.com/media/the-station/mediapackpress_EN.pdf

Στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πολιτικής της ΕΕ, η στρατηγική που υιοθετείται την περίοδο πριν τη ΣΣ προσδίδει, επιπλέον, σημαντικό ρόλο στο διαδίκτυο, ιδίως σχετικά με τα ζητήματα της δημόσιας αντιπαράθεσης, της διαύγειας και της συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής (Michailidou, 2007, σελ. 16). Η κύρια εστίαση των προτεινόμενων δράσεων αφορά φυσικά το EUROPA, την επίσημη πύλη πληροφόρησης της ΕΕ. Εντούτοις, γράφει η Michailidou (2007, σελ. 16):

οι δράσεις που σκιαγραφούνται σχετικά με τη δυνατότητα του διαδικτύου ως αμφίδρομου επικοινωνιακού εργαλείου με το κοινό είναι λίγες και μάλλον αφηρημένες. Συνολικά, παρά την αναγνώριση της ανάγκης αλληλεπίδρασης με το κοινό και της σημασίας της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, η προτεινόμενη στρατηγική της περιόδου 2001-2004 εστιάζει κυρίως στη μονόδρομη επικοινωνία με το κοινό. Επιπρόσθετα, η προτεινόμενη στρατηγική δημόσιας επικοινωνίας βασίζεται σε ένα διπολικό κοινό, ήτοι υφίσταται μια διάκριση μεταξύ των ειδικευμένων κοινών της ΕΕ, όπως οι ακαδημαϊκοί ή οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι της ΕΕ και οι εθνικοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι, και του γενικού κοινού. Το τελευταίο με τη σειρά του διαιρείται σε «στοχευμένα κοινά» (γυναίκες, νέοι, αναζητούντες εργασία) και το ευρύτερο γενικό κοινό, και η προτεινόμενη στρατηγική συστήνει όλη η πληροφόρηση που διαχέεται να είναι στοχευμένη ανά κοινό, προκειμένου αυτό να μπορεί να ταυτιστεί με τους στόχους και τις δράσεις της ΕΕ (για παράδειγμα, COM(2004)196 COM(2002)350, final/2). Κάτι τέτοιο περιλαμβάνει την επικοινωνία με τα διάφορα κοινά στη δική τους γλώσσα, το οποίο συνιστά προτεραιότητα-κλειδί της προτεινόμενης Στρατηγικής Πληροφόρησης και Επικοινωνιακής Στρατηγικής της ΕΕ για την περίοδο πριν το Σύνταγμα.

7.1.2. Η Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ μετά τη ΣΣ (2004-2007)

Ενώ τα έγγραφα της προ της ΣΣ περιόδου δεν ήταν σαφή ως προς το εάν η Επικοινωνιακή Στρατηγική θα πρέπει να εστιάζει στις ηγετικές ομάδες της ΕΕ ή στις ευρωπαϊκές μάζες, την περίοδο μετά τη ΣΣ (2004-2007) η ΕΕ μετατοπίζεται ευκρινώς προς την κατεύθυνση της μαζικής επικοινωνίας (COM(2005)494, final COM(2006)35 στο Michailidou, 2007, σελ. 13). Για παράδειγμα το *Σχέδιο Δράσης για τη Βελτίωση της Επικοινωνίας της Ευρώπης από την Επιτροπή*, που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 2005,⁴⁷⁶ επικρίνει την προηγούμενη επικοινωνιακή στρατηγική για την έμφαση που απέδιδε στην επικοινωνία με τις ηγετικές ομάδες, απομακρύνοντας, όμως, έτσι τους υπόλοιπους πολίτες (Commission of the European Communities, 2005a στο Michailidou,

⁴⁷⁶ European Commission, *Action Plan to Improve Communicating Europe by the Commission*, SEC (2005) 985 final, July 2005 στο http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/communication_com_en.pdf.

2007, σελ. 13). Επιπλέον σε αυτό, «προτείνεται ο εκσυγχρονισμός και η βελτίωση των εργαλείων της επικοινωνιακής πολιτικής της ΕΕ, η οποία θα πρέπει να θεωρείται ξεχωριστή πολιτική, ενώ τονίζεται η σημασία του συντονισμού ανάμεσα στα ευρωπαϊκά όργανα» (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 132).

Με την Ανακοίνωση της Επιτροπής κατά τη συμβολή της στην «περίοδο της περισυλλογής», το *Σχέδιο Δ για τη Δημοκρατία, το Διάλογο και τη Δημόσια Συζήτηση* (COM(2005)494, final),⁴⁷⁷ το οποίο εκδόθηκε λίγο αργότερα, τον Οκτώβριο του 2005,⁴⁷⁸ η Επιτροπή επιστρέφει στα ζητήματα της διακυβέρνησης της ΕΕ και της συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ως κρίσιμων παραμέτρων για την εγκαθίδρυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (Michailidou, 2007, σελ. 13). Ο στόχος ήταν ξεκάθαρος: «να επιτευχθεί μια νέα πολιτική συναίνεση σχετικά με τις ορθές πολιτικές που θα βοηθήσουν την Ευρώπη να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα» (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 132).⁴⁷⁹ Ειδικότερα, γράφει η Michailidou (2007, σελ. 13), το Σχέδιο Δ προσδιορίζει «την προώθηση της συμμετοχής των πολιτών στη δημοκρατική διαδικασία ως μία από τις τέσσερις ευρύτερες περιοχές δράσεις που απαιτούνται προκειμένου να συμβάλλουν στο να ξανακερδηθεί η εμπιστοσύνη των πολιτών της ΕΕ απέναντι στους θεσμούς της ΕΕ και αντιμετωπίζει ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης, λογοδοσίας και προσβασιμότητας στο πλαίσιο της ΕΕ» (COM(2005)494, final, σελ. 18).⁴⁸⁰ Επιπλέον, το Σχέδιο Δ είναι το πρώτο έγγραφο που σχετίζεται

⁴⁷⁷ «Το σχέδιο αυτό αποτελεί τη συνεισφορά της Επιτροπής στην πρόσκληση που απηύθυναν οι αρχηγοί των κρατών μελών της ΕΕ στη Σύνοδο Κορυφής του Ιουνίου του 2005 για μια περίοδο 'στοχασμού' (reflexion period), έπειτα από τα αρνητικά δημοψηφίσματα για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα» (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 132).

⁴⁷⁸ *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The Commission's Contribution to the Period of Reflection and Beyond: Plan-D for Democracy, Dialogue and Debate*, COM(2005)494, final, October 2005 στο <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0494:FIN:EN:PDF>.

⁴⁷⁹ Όπως σημειώνει σχετικά η Ελματζόγλου (2007, σελ. 132), «[σ]ύμφωνα με σχετικές δημοσκοπήσεις, η συναίνεση των πολιτικών ηγετικών ομάδων φαίνεται δεδομένη, σε αντίθεση με την ευρύτερη κοινή γνώμη η οποία εμφανίζεται περισσότερο σκεπτική απέναντι στην ΕΕ. Οι δημοσκοπήσεις αυτές εμφανίζουν τις ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες να υποστηρίζουν σε ποσοστό 94% τη συμμετοχή της χώρας τους στην ΕΕ τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό για το ευρύτερο κοινό είναι μόνο 50% (T. Boerzel and T. Risse, 2001, "The Post-Nice Agenda of the EU: What's the Problem, How to Deal with it and what to Avoid", *European University Institute*). Άλλωστε η ίδια η Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και υπεύθυνη για την επικοινωνιακή πολιτική Margot Wallstrom κατά κατά την παρουσίαση του «Σχεδίου Δ» παραδέχτηκε ότι η ΕΕ αποτέλεσε μέχρι τώρα εγχείρημα των πολιτικών ηγετικών ομάδων και ότι χρειάζονται δραματικές αλλαγές και σημαντικές μεταρρυθμίσεις στους ευρωπαϊκούς θεσμούς προκειμένου να κερδηθεί η υποστήριξη των ευρωπαίων πολιτών. Έφτασε μάλιστα μέχρι το σημείο να αναρωτηθεί αν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα ευρωπαϊκή δημοκρατία (Leo Cendrowicz, "EU Moves on to Plan D to Win Trust", *The Guardian*, 14/10/2005)».

⁴⁸⁰ Εδώ η Επιτροπή φαίνεται να αναγνωρίζει και το επικοινωνιακό έλλειμμα της ΕΕ, τα αποτελέσματα του οποίου αντανακλώνονται και σε έρευνα του Ευρωβαρόμετρου της περιόδου, όπου καταγράφεται ότι «ενώ η συμμετοχή στην ΕΕ υποστηριζόταν έως τότε από το 54% των πολιτών της ΕΕ, η εικόνα της ΕΕ άρχισε σταθερά να αποδομείται στα

με την Πληροφόρηση και την Επικοινωνία της ΕΕ, το οποίο δηλώνει ρητά ότι σκοπός του είναι να συμβάλλει στην εγκαθίδρυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (COM(2005)494, final, σελ. 2-3 στο Michailidou, 2007, σελ. 13). Το Σχέδιο Δ συνιστά «ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο με σκοπό να προσδώσει νέος σφρίγος στην ευρωπαϊκή δημοκρατία και να συμβάλλει στην ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, όπου οι πολίτες θα εφοδιάζονται με την πληροφόρηση και τα εργαλεία [που τους είναι απαραίτητα] ώστε να συμμετέχουν ενεργά στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και να γίνουν οι ίδιοι κάτοχοι του ευρωπαϊκού προγράμματος» (Commission, 2005a, σελ. 2-3 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 11). Στο εν λόγω κείμενο, η Επιτροπή δίνει μια ιδέα για το είδος της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας που οραματίζεται, το οποίο συντίθεται από αλληλοσυσχετιζόμενες εθνικές δημόσιες σφαίρες (COM(2005)494, final, σελ. 2-3 στο Michailidou, 2007, σελ. 13-14), αντίληψη που ομοιάζει με τις προσεγγίσεις των Kantner (2002), Pfetsch (2004), Koopmans (Koopmans και άλ., 2004 και Koopmans και άλ., 2002), Weiler (1996) και άλλων θεωρητικών (Michailidou, 2007, σελ. 14).⁴⁸¹

Ωστόσο, σε όλα τα έγγραφα της περιόδου 2004-2007, η Επιτροπή φαίνεται όχι μόνο να προσδιορίζει δύο τύπους κοινών (ηγετικές ομάδες και μαζικό κοινό) αλλά και ότι προτίθεται να συνεχίσει να τους απευθύνεται ξεχωριστά και με διαφορετικά επικοινωνιακά εργαλεία (ibid). Όπως επισημαίνει η Michailidou (2007, σελ. 14), αυτό που δεν είναι σαφές είναι «εάν πρόθεσή της είναι ενδεχομένως να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ αυτών των δύο τύπων των ευρωπαϊκών κοινών, ή κυρίως να συνδράμει στην εγκαθίδρυση αυτού που στην πραγματικότητα θα ήταν δύο παράλληλες δημόσιες σφαίρες – μίας για τις ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες, και μίας για το ευρωπαϊκό γενικό κοινό». Αν και η Επιτροπή αναγνωρίζει ότι περαιτέρω συμμετοχή των πολιτών στα θέματα της ΕΕ και μεγαλύτερη πρόσβαση στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων είναι απαραίτητα στοιχεία για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του κοινού απέναντι στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, δεν αναγνωρίζει ακόμη το δημοκρατικό έλλειμμα που τους αποδίδεται ως αληθινό, και αναφέρεται σε αυτό ως «φερόμενο» (βλ. π.χ. COM(2005)494, final, σελ. 9 στο Michailidou, 2007, σελ. 14).

μάτια των πολιτών με μόνο ένα 47% των ερωτηθέντων να δίνει θετική απάντηση. Η εμπιστοσύνη στην ΕΕ έπεσε από το 50% των πολιτών που εμπιστεύονταν την ΕΕ το φθινόπωρο του 2004 σε 44% την άνοιξη του 2005» (Commission, 2005, σελ. 3 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 21).

⁴⁸¹ Βλ. π.χ. Kevin, 2001· Kunelius και Sparks, 2001· Risse και van de Steeg, 2003· Schlesinger, 1999· Trenz, 2004· van de Steeg, 2002· Waldenström, 2002· Weiler, 1999· Weiler και άλ., 2003, όπως αναφέρονται στο Michailidou, 2007, σελ. 14.

Παράλληλα, για την Michailidou (2007, σελ. 19), τόσο την περίοδο που προηγήθηκε της ΣΣ όσο και αυτή που ακολούθησε, η Επιτροπή φαίνεται να προσδιορίζει τα κράτη-μέλη ως «κυρίως υπεύθυνα για την πληροφόρηση του κοινού σχετικά με τις πολιτικές της ΕΕ και για την ενθάρρυνση της δημόσιας αντιπαράθεσης επί των ζητημάτων της ΕΕ» (βλ. λ.χ. COM(2007)568, final, σελ. 16), παρά το γεγονός ότι η *Λευκή Βίβλος για Μία Ευρωπαϊκή Πολιτική Επικοινωνίας*⁴⁸² που εκδόθηκε την 1^η Φεβρουαρίου 2006 αποδίδει στους ευρωπαϊκούς θεσμούς τον καίριο ρόλο προκειμένου αυτοί να διευρύνουν τη συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών στο δημόσιο διάλογο (COM(2006)35, σελ. 6-8). Έτσι, αναφέρεται ότι όλοι οι ευρωπαϊκοί θεσμοί θα πρέπει να «ενισχύσουν τα προγράμματα επισκεψιμότητάς τους,⁴⁸³ να συμπληρώσουν τους ιστοτόπους τους με ηλεκτρονικά φόρουμ και να διεξάγουν από κοινού ανοιχτές δημόσιες αντιπαραθέσεις όμοιες με αυτές του ΕΚ, όπου οι αξιωματούχοι δέχονται σχόλια και ερωτήσεις από το κοινό και τους δημοσιογράφους» (Michailidou, 2007, σελ. 19). Στο πλαίσιο αυτό, φαίνεται ότι η Επιτροπή επιδιώκει να εγκαθιδρύσει μια αμφίδρομη επικοινωνιακή διαδικασία με το ευρωπαϊκό κοινό προκειμένου να προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής και να κερδίσει την εμπιστοσύνη του για τους θεσμούς της ΕΕ. Ακόμη, η Επιτροπή επιθυμεί ένθερμα να αναπτύξει μια ομοιογενή επικοινωνία μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών, γεγονός που θα προσδώσει μια πιο συνεκτική εικόνα για το τι αντιπροσωπεύει η ΕΕ και που θα συμβάλλει στην πιο ευκρινή επικοινωνία των στόχων και των επιτευγμάτων της στο ευρωπαϊκό κοινό (ibid). Ειδικότερα, όπως αναφέρει η Ελματζόγλου (2007, σελ. 135), η Λευκή Βίβλος επικεντρώνεται σε πέντε τομείς:

- *Στον καθορισμό κοινών αρχών με αφετηρία το δικαίωμα στην πληροφόρηση και την ελευθερία της έκφρασης.* Στη Λευκή Βίβλο προτείνεται οι αρχές αυτές, μετά την περίοδο διαβούλευσης, να συμπεριληφθούν σε μια Ευρωπαϊκή Χάρτα ή Κώδικα Συμπεριφοράς για την Επικοινωνία από την οποία θα προκύπτουν τα δικαιώματα των ευρωπαίων πολιτών στην ενημέρωση και την επικοινωνία με την ΕΕ. Η πρόταση αυτή δημιούργησε πολλές αντιδράσεις στο χώρο των ΜΜΕ καθώς δόθηκε η εντύπωση ότι το κείμενο αυτό αφορούσε

⁴⁸² *Λευκή Βίβλος για Μία Ευρωπαϊκή Πολιτική Επικοινωνίας*, COM (2006) 35 final, 01.02.2006 στο http://europa.eu.int/comm/communication_white_paper/doc/white_paper_en.pdf

⁴⁸³ Στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται λ.χ. το 'European Union Visitors Programme' που αποτελεί μια από κοινού πρωτοβουλία της Επιτροπής και του ΕΚ και αφορά την πρόσκληση επίσκεψης 5-8 ημερών περίπου 160 κυβερνητικών αξιωματούχων, δημοσιογράφων και κεντρικών εκπροσώπων ΜΚΟ και συνδικάτων σε ετήσια βάση προκειμένου να συναντηθούν με αξιωματούχους της ΕΕ (Rasmussen, 2009, σελ. 19). Παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα περιλαμβάνει και ομιλίες για συγκεκριμένα θέματα, ο κύριος στόχος του είναι να αυξήσει τη γενική γνώση και κατανόηση για την ΕΕ και τις αξίες της αλλά και να δημιουργήσει «άτυπα δίκτυα επισήμων» (Scott-Smith, 2005, σελ. 769 στο Rasmussen, 2009, σελ. 19-20), τα οποία η ΕΕ μπορεί να χρησιμοποιήσει στη συνέχεια για να ασκήσει ιδιαίτερη επιρροή (Scott-Smith, 2005, σελ. 771 στο Rasmussen, σελ. 20), ώστε το πρόγραμμα εντάσσεται στις δράσεις της δημόσιας διπλωματίας της.

τα ΜΜΕ αναγκάζοντας την Επιτροπή να διευκρινίσει εκ των υστέρων ότι το κείμενο απευθύνεται σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς κρατικούς ή μη και ότι σε καμία περίπτωση δεν θα έχει δεσμευτικό χαρακτήρα. Μια δεύτερη πρόταση της Λευκής Βίβλου σχετικά με την αναβάθμιση του ευρωπαϊκού δικτύου *Europe by Satellite* που προωθεί δημοσιογραφικό τηλεοπτικό υλικό από τη δραστηριότητα της ΕΕ στα ΜΜΕ, δημιούργησε την εντύπωση ότι η ΕΕ επιθυμεί να δημιουργήσει ένα ευρωπαϊκό πρακτορείο ειδήσεων με ελεγχόμενες ειδήσεις, κάτι που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αρνήθηκε, διευκρινίζοντας ότι πρότεινε μόνο την αναβάθμιση του παρεχομένου στα ΜΜΕ υλικού.⁴⁸⁴

- Στην ενίσχυση του ρόλου των πολιτών μέσα από την εκπαίδευσή τους σε ζητήματα αγωγής του πολίτη σε θέματα για την ΕΕ, γεγονός που θα τους βοηθήσει να ασκήσουν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Σύμφωνα με τη Λευκή Βίβλο η αγωγή των πολιτών στα ευρωπαϊκά θέματα είναι ευθύνη των κρατών-μελών χωρίς όμως αυτή να εξαντλείται στη σχολική εκπαίδευση. Τα κράτη-μέλη πρέπει να διασφαλίσουν την πρόσβαση όλων των πολιτών τους, ακόμη και εκείνων που ανήκουν σε μειονότητες, σε χώρους πληροφόρησης και δημόσιας συζήτησης για τα ευρωπαϊκά θέματα εντάσσοντάς τους με αυτόν τον τρόπο στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα.
- Στην ενίσχυση του ρόλου των ΜΜΕ αναφορικά με την παρουσίαση των ευρωπαϊκών θεμάτων. Μια σειρά από έρευνες αποδεικνύουν ότι η κάλυψη των ευρωπαϊκών θεμάτων από τα ΜΜΕ παραμένει περιορισμένη και κατακερματισμένη τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο.⁴⁸⁵ Η ΕΕ εμφανίζεται «απρόσωπη» και για αυτό στόχος της τίθεται να δοθεί στην Ένωση [ένα πιο] ανθρώπινο πρόσωπο έτσι ώστε οι πολίτες να μπορούν να ταυτιστούν με το ευρωπαϊκό όραμα. Ως προς αυτό η Λευκή Βίβλος προτείνει, ανάμεσα σε άλλα, την προώθηση ελκυστικού ενημερωτικού υλικού στα ΜΜΕ από τα κράτη-μέλη αλλά και από τα ευρωπαϊκά όργανα καθώς και την ανάπτυξη συνεργασιών με τα ΜΜΕ σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.
- Στην ευρύτερη διερεύνηση και ανάλυση των απόψεων και τάσεων της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, μέσα από τη βελτίωση και αξιοποίηση των ερευνών του Ευρωβαρομέτρου σε συνεργασία και με τα κράτη-μέλη.

⁴⁸⁴ Βλ. Συνέντευξη Μ. Wallstrom, "The Messenger and the Message", *Parliament Magazine*, 20.02.2006, όπως αναφέρεται στο Ελματζόγλου, 2007, σελ. 135.

⁴⁸⁵ Η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 263) λ.χ. στην έρευνά της για την ευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνία έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα εθνικά ΜΜΕ έχουν αποτύχει σφοδρά να παράσχουν την απαιτούμενη προσοχή και τον χώρο για την κάλυψη της λήψης πολιτικών αποφάσεων και άλλων πολιτικών εξελίξεων στο υπερεθνικό επίπεδο. Βλ. επίσης την εντελώς αρνητική σχέση μεταξύ των εθνικών ΜΜΕ και της ευρωπαϊκής πολιτικής που εξάγουν από την έρευνα τους οι F. Brettschneider M. Rettich (2005), 'Europe – A Quantité Négligeable', *Media Tenor*, Vol. 1 (Kaitatzi-Whitlock, σελ. 265). Περαιτέρω, όπως σημειώνει η Kaitatzi-Whitlock (σελ. 292), «[σύμφωνα με μια έρευνα του Ευρωβαρομέτρου του 2003, όταν οι πολίτες της ΕΕ ρωτήθηκαν εάν θεωρούν τους εαυτούς τους ενημέρους ή όχι σχετικά με την πολιτική λήψη αποφάσεων και τους θεσμούς της ΕΕ, το 71% απάντησε 'λίγο ή καθόλου ενημέροι' και το 25% 'επαρκώς ενημέροι'. Τα αντίστοιχα μεγέθη σε Ευρωβαρόμετρο του 1973 ήταν 63% και 25% αντίστοιχα (Peel, 2004, σελ. 13). Έτσι παρά την πρόσφατη έκρηξη των μέσων και την αφθονία της πληροφορίας, οι περισσότεροι Ευρωπαίοι – τα τρία τέταρτα του συνολικού πληθυσμού – είναι δυσαρεστημένοι με την πολιτική τους πληροφόρηση σήμερα». Για την Kaitatzi-Whitlock (σελ. 293), ωστόσο, «δεν ευθύνονται αποκλειστικά τα εθνικά μέσα για το ό,τι επικρατεί τόση άγνοια. Οι παράγοντες που παράγουν άγνοια περιλαμβάνουν: 1) την καθομολογούμενη εμπρόθετη υπο-διαμεσολάβηση από τα μέσα της ευρωπαϊκής πολιτικής στις εθνικές ειδήσεις τόσο στην εμπορική όσο στη δημόσια τηλεόραση 2) το μεροληπτικό και συστηματικά ευρωσκεπτικιστικό περιεχόμενο των μέσων που λειτουργεί υπέρ της εμπορευσιμότητας 3) την ασήμαντη οπτικοακουστική παραγωγή και άλλες πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών 4) την απουσία κατάλληλων πανευρωπαϊκών μέσων».

- Στην συνεργασία με τα κράτη-μέλη σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο (“going local”) για την προώθηση του ευρωπαϊκού διαλόγου και τη δημιουργία ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου. Η συνεργασία θα πρέπει να περιλαμβάνει επίσης τα πολιτικά κόμματα αλλά και οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών. Ο συντονισμός είναι απαραίτητος και ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά Θεσμικά Όργανα τα οποία θα πρέπει να υιοθετήσουν μια προσέγγιση περισσότερο επικεντρωμένη στον πολίτη.

Η μετατόπιση της επικοινωνιακής στρατηγικής της Επιτροπής μετά τη ΣΣ είναι πιο σαφής στο έγγραφο πολιτικής που εξέδωσε η Επιτροπή το 2007 – *Σύμπραξη για την Επικοινωνιακή Προβολή των Ευρωπαϊκών Θεμάτων (Communicating Europe in Partnership)* (COM(2007)568, final στο Michailidou, 2007, σελ. 20).⁴⁸⁶ Εδώ «[ε]νώ δεν γίνεται καμία αναφορά στο επιχείρημα για το ‘δημοκρατικό έλλειμμα’, και παρά το γεγονός ότι η κύρια ευθύνη για την ‘επικοινωνήση της Ευρώπης’ στους πολίτες της αφήνεται στα κράτη μέλη, η εστίαση του εγγράφου παραμένει στην ‘ενεργό ιδιότητα του πολίτη’» (Michailidou, 2007, σελ. 20). Αυτή γίνεται αντιληπτή ως ανάληψη μιας σειράς δράσεων, όπως φόρουμ δημόσιου διαλόγου ανοιχτά σε όλους τους πολίτες και περισσότερες δυνατότητες προκειμένου αυτοί να προσφέρουν ανατροφοδότηση σε όλα τα στάδια διαμόρφωσης πολιτικής, με πρωταρχικό στόχο την ενίσχυση των δημοκρατικών διαδικασιών της ΕΕ (COM(2007)568, final στο Michailidou, 2007, σελ. 20). Ο τελικός στόχος στον οποίο φαίνεται να στοχεύει η Επιτροπή είναι η ανάπτυξη μιας δημοκρατικής ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (ibid) και για αυτό, όπως αναφέρεται στην Ανακοίνωση, προτείνονται τα εξής:⁴⁸⁷

Για να προκληθεί μια συζήτηση που να ξεπερνά τα εθνικά σύνορα, είναι απαραίτητο να συμμετάσχουν στη διαδικασία οι πολιτικοί παράγοντες. Τα εθνικά και τα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και οι αιρετοί εκπρόσωποι γενικά κατέχουν προνομιακή θέση για να συμβάλουν στην ανάπτυξη δημόσιων συζητήσεων. Η Επιτροπή προωθεί τη δημιουργία πιλοτικών δικτύων πληροφόρησης, δηλαδή δικτύων διαδικτυακών φόρουμ συζητήσεων μεταξύ ευρωβουλευτών, μελών των εθνικών κοινοβουλίων, δημοσιογράφων και παραγόντων διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. [...] Θα πρέπει να εξασφαλιστεί επίσης η μεγαλύτερη συμμετοχή των μέσων μαζικής επικοινωνίας και των υπηρεσιών πληροφόρησης. Η Επιτροπή επιθυμεί να εξασφαλίσει μεγαλύτερη κάλυψη των ευρωπαϊκών θεμάτων από τα υπάρχοντα οπτικοακουστικά δίκτυα και θα ενθαρρύνει τη δικτύωση των ραδιοτηλεοπτικών φορέων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Θα προτείνει να διπλασιαστεί η χωρητικότητα της υπηρεσίας που ασχολείται με την οπτικοακουστική κάλυψη των θεμάτων της ΕΕ, Europe by Satellite. Επιθυμεί επίσης να καταστήσει τον

⁴⁸⁶ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: *Communicating Europe in Partnership*, COM(2007) 568 final, 3.10.2007 στο <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0568:FIN:EN:PDF>.

⁴⁸⁷ http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/decisionmaking_process/110117_el.htm

ιστοχώρο Eurora περισσότερο διαδραστικό, προσιτό και φιλικό για το χρήστη. [...] Τέλος, η ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας απαιτεί να ακουστεί και να γίνει κατανοητή η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Για το λόγο αυτό, η Επιτροπή επιθυμεί να ενισχύσει το Ευρωβάρόμετρο με την περισσότερο διαδεδομένη χρήση καινοτόμων ποιοτικών ερευνητικών μέσων και στοχοθετημένες σφυγμομετρήσεις για τη μέτρηση του αντικτύπου των επικοινωνιακών δραστηριοτήτων. Η υπηρεσία Europe Direct μπορεί επίσης να δίνει πληροφορίες για τα κυριότερα θέματα που προκαλούν ανησυχία στους πολίτες. Τέλος, οι διαβουλευσεις επιτρέπουν να γίνει γνωστή η άποψη της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για τις κυριότερες νομοθετικές προτάσεις. Οι αντιπροσωπείες της Επιτροπής θα συμμετέχουν στις εκστρατείες για την ενθάρρυνση του κοινού να συμμετάσχει στις διαβουλευσεις αυτές.

Αυτή την περίοδο είναι προφανές ότι η ΕΕ επιχειρεί να ορίσει αλλά και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα οδηγήσουν στη λειτουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας που θα συμβάλλει στη νομιμοποίηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 136).⁴⁸⁸ Με την έκδοση της *Λευκής Βίβλου για Μία Ευρωπαϊκή Πολιτική Επικοινωνίας*, η Επιτροπή σπεύδει να διευκρινίσει ότι η ευρωπαϊκή επικοινωνιακή πολιτική δεν φιλοδοξεί να δημιουργήσει μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα που θα υποκαταστήσει τις εθνικές, αλλά μάλλον μια δημόσια σφαίρα που θα λειτουργεί συμπληρωματικά με αυτές και θα είναι αφιερωμένη σε ευρωπαϊκά ζητήματα τα οποία θα συζητούνται στο ίδιο νοηματικό πλαίσιο και κατά τον ίδιο χρόνο, σε όλες τις χώρες της ΕΕ (ibid). Εξάλλου, η δημιουργία μιας ενιαίας ευρωπαϊκής σφαίρας που θα αντικαθιστούσε τις εθνικές δεν είναι εφικτή αλλά ούτε και επιθυμητή αφού, όπως σημειώνει η Ελματζόγλου (2007, σελ. 136-7),

η πολιτική κουλτούρα των ευρωπαίων πολιτών διαμορφώνεται σε εθνικό επίπεδο, από την εθνική τους εκπαίδευση, τη συμμετοχή τους κυρίως στους εθνικούς και τοπικούς/περιφερειακούς θεσμούς και τα ΜΜΕ που λειτουργούν με εθνικές και τοπικές αναφορές. Για το λόγο αυτό άλλωστε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναθέτει κυρίως στα κράτη-μέλη την ευθύνη να «διαπαιδαγωγήσουν» και να ευαισθητοποιήσουν τους πολίτες τους στα θέματα της ΕΕ. Άλλωστε, πολλά κράτη-μέλη, είναι μάλλον απρόθυμα να «εκχωρήσουν» στην Επιτροπή επικοινωνιακές αρμοδιότητες. Σε πολλές περιπτώσεις [σε αυτό το επίπεδο] ακόμη και η συνεργασία των κρατών-μελών με την Επιτροπή είναι προβληματική.

Συνολικά, συγκρίνοντας την επικοινωνιακή πολιτική της Επιτροπής πριν και μετά τη ΣΣ και τα αρνητικά δημοψηφίσματα, παρατηρείται όντως μια μετατόπιση προς την κατεύθυνση της

⁴⁸⁸ Για τον De Vreese (2003, 'Communicating Europe', *Foreign Policy Centre* στο Ελματζόγλου, 2007, σελ. 136), «η νομιμοποίηση ενισχύεται επίσης και από το κριτήριο της υποχρέωσης λογοδοσίας (accountability) των ευρωπαϊκών οργάνων και των πολιτικών, που ικανοποιείται εν μέρει από τη δημοσιοποίηση των ευρωπαϊκών αποφάσεων και την πορεία υλοποίησης των πολιτικών της ΕΕ».

επικοινωνίας περισσότερο παρά της πληροφόρησης. Στο πλαίσιο αυτής της μετατόπισης τοποθετείται αυτό το μέρος της νέας στρατηγικής που ενθαρρύνει την αμφίδρομη επικοινωνία προκειμένου η Επιτροπή να λαμβάνει τακτικά ανατροφοδότηση από τους πολίτες και τους συλλογικούς δρώντες (Michailidou, 2007, σελ. 31). Ωστόσο, δεν είναι πάντα σαφές πώς αυτή η πτυχή της επικοινωνιακής πολιτικής σχεδιάζεται να εφαρμοστεί. Ειδικότερα, «σε ό,τι αφορά τον όρο ‘κοινωνία των πολιτών’, η Επιτροπή αναφέρεται σε αυτόν με γενικό και μάλλον αφηρημένο τρόπο, χωρίς να προσφέρει τον δικό της ορισμό για αυτή την αμφισβητούμενη έννοια» (ibid). Περαιτέρω, η προτεινόμενη επικοινωνιακή στρατηγική της ΕΕ δεν αντιμετωπίζει τα ζητήματα που σχετίζονται με την αντιπροσώπευση των φορέων της κοινωνίας των πολιτών, τα οποία έχουν επισημανθεί εκτενώς και συνδέονται με το δημοκρατικό έλλειμμα των ευρωπαϊκών θεσμών (π.χ. Bignami, 1999· Weiler 1996 στο Michailidou, 2007, σελ. 31).

Σε κάθε περίπτωση, ιδίως μετά το 2005, η επισκόπηση των κειμένων καταδεικνύει ότι η Επιτροπή έχει επίγνωση των ζητημάτων που συνδέονται με την αναδυόμενη ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα και την προσβασιμότητα, τη λογοδοσία και τη δημοκρατική νομιμοποίηση των θεσμών της ΕΕ (Michailidou, 2007, σελ. 31). Εντούτοις, αν και αναγνωρίζει ότι το κοινό της ΕΕ θέτει υπό αμφισβήτηση τη νομιμοποίηση αυτών των θεσμών, δεν προχωρά παραπέρα από την παραδοχή της ύπαρξης αυτού του επιχειρήματος. Πράγματι, τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα κείμενα της Επιτροπής διακριτικά απορρίπτουν τους ισχυρισμούς ότι η ΕΕ πάσχει από δημοκρατικό έλλειμμα, ενώ αρκετό από το υλικό της ΕΕ που απευθύνεται στο κοινό και σχετίζεται με τη δημόσια επικοινωνία της, ηλεκτρονικά και μη, αρνείται σκανδαλωδώς αυτό το επιχείρημα (ibid, σελ. 32).⁴⁸⁹ Το να μην αποδέχεται όμως η Επιτροπή την έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών υποσκάπτει την έμφαση που θέλει να προσδώσει στη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και στην περαιτέρω προσβασιμότητα σε αυτές. Με άλλα λόγια, «δεν είναι σαφές εάν η Επιτροπή σκοπεύει πράγματι να αντιμετωπίσει το δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ εισάγοντας νέες δυνατότητες προκειμένου οι πολίτες να παράγουν ανατροφοδότηση και να ελέγχουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο, ή αν αυτά τα μέτρα στοχεύουν να μεταβάλλουν την αντίληψη του κοινού σχετικά με το δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ» (ibid).

⁴⁸⁹ Βλ. EUROPA, 2006h· EUROPA, 2006g· EUROPA, 2006d· P. Fontaine (2003), *Europe in 12 Lessons*, EUROPA-EU at a glance [online] στο http://ec.europa.eu/publications/booklets/eu_glance/22/en.pdf, όπως αναφέρονται στο Michailidou, 2007, σελ. 32.

Συμπερασματικά, επίσης, αν και στα έγγραφά της σχετικά με την Στρατηγική Πληροφόρησης και την Επικοινωνιακή Στρατηγική, η Επιτροπή αναφέρεται αρκετές φορές στην ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, ο τρόπος που αντιλαμβάνεται αυτή την έννοια φαίνεται να διαφοροποιείται αρκετά από τα κανονιστικά πρότυπα που έχουν προταθεί για αυτό το φαινόμενο (ibid). Εν πολλοίς, καταρχήν, στην επίσημη ρητορική της ΕΕ, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα γίνεται αντιληπτή ως ένας πολυεπίπεδος επικοινωνιακός χώρος που συντίθεται από διάφορα και διαφορετικά κοινά (ibid, σελ. 33). Ωστόσο, παρότι τα βασικά συστατικά της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας είναι παρόντα στη ρητορική της δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ, η δομή αυτής της δημόσιας σφαίρας γίνεται αντιληπτή σε διαφορετικούς όρους από τους θεσμούς της ΕΕ (ibid, σελ. 34). Η διασύνδεση μεταξύ των εθνικών και των τοπικών/περιφερειακών κοινών που συναντάμε στο πλαίσιο του επικοινωνιακού χώρου της ΕΕ δεν αναγνωρίζεται στα έγγραφα της δημόσιας επικοινωνιακής πολιτικής της, αλλά περισσότερο μάλλον αυτά τα κοινά προσδιορίζονται ως ξεχωριστά, γεγονός που προϋποθέτει διαφορετικές δημόσιες επικοινωνιακές τακτικές (ibid). Επιπλέον, και οι άλλοι τύποι κοινών, τα «κοινά προτεραιότητας» ή τα «ευάλωτα κοινά», καθώς και τα «ειδικευμένα κοινά» αντιμετωπίζονται σε επίπεδο στόχευσης με διαφορετικές στρατηγικές δημόσιας επικοινωνίας (ibid).

Η επισκόπηση των κειμένων όπως την παρουσιάζει η Μιχαηλίδου, έχει καταδείξει ότι η Επιτροπή προσδιορίζει τρεις κύριους δρώντες στη δημόσια σφαίρα ως θεμελιακούς για την εφαρμογή της στρατηγικής της, ήτοι τα εθνικά μέσα, τις κυβερνήσεις σε εθνικό και τοπικό/περιφερειακό επίπεδο και την κοινωνία των πολιτών που δραστηριοποιείται στο ευρωπαϊκό, το εθνικό και το τοπικό επίπεδο (ibid). Ο δημόσιος διάλογος στο ευρωπαϊκό επίπεδο γίνεται αντιληπτός περισσότερο με όρους αμφίδρομης επικοινωνίας με αυτούς τους τρεις δρώντες, στους οποίους στηρίζεται στη συνέχεια η Επιτροπή για να μεταδώσει τα μηνύματά της στα γενικά κοινά στο εθνικό και το περιφερειακό/τοπικό επίπεδο (ibid, σελ. 32-33). Έτσι, αν και η αμφίδρομη επικοινωνία καθίσταται βασικό στοιχείο της επικοινωνιακής πολιτικής της ΕΕ, ιδίως μετά τη ΣΣ, δεν επεκτείνεται σε όλους τους τύπους κοινών, αφού ενώ μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και των εθνικών μέσων, των εθνικών κυβερνήσεων και της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο τα βελάκια τρέχουν αμφίδρομα και στις δύο κατευθύνσεις, τα τρία τελευταία κοινά δρουν κατόπιν ως διαμεσολαβητές, προκειμένου να μεταδώσουν τα μηνύματα της ΕΕ στα εθνικά κοινά (μονόδρομη επικοινωνία) (ibid, σελ. 34).

Σε δύο μόνο περιπτώσεις ο δημόσιος διάλογος στη δημόσια σφαίρα της ΕΕ διαμορφώνεται ως άμεση επικοινωνία μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και του κοινού, χωρίς δηλαδή να μεσολαβούν άλλοι δρώντες της δημόσιας σφαίρας, ήτοι σε αυτή με τα τοπικά/περιφερειακά κοινά και σε αυτή που απευθύνεται στα «κοινά προτεραιότητας» (γυναίκες, νέοι, κτλ.) και τα «ειδικευμένα κοινά» (ακαδημαϊκοί, νομικοί, κτλ.) (ibid). Ωστόσο, η μέθοδος προσέγγισης αυτών των κοινών διαφέρει. Από τη μία πλευρά, σε ό,τι αφορά τη στρατηγική «going local», αυτή συνεπάγεται την αύξηση της ορατότητας των θεσμών της ΕΕ στο τοπικό/περιφερειακό επίπεδο, με τη συμβολή διαφόρων τοπικών/περιφερειακών πολιτικών και οικονομικών παραγόντων – όχι αναγκαστικά οργανωμένων – χωρίς να βασίζεται στα εθνικά ΜΜΕ και τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών προκειμένου να φιλτράρουν τα μηνύματα της ΕΕ και να τα μεταφέρουν κατόπιν στα τοπικά/περιφερειακά κοινά (ibid).⁴⁹⁰ Έτσι, χωρίς σαφώς να παραγνωρίζει τον κεντρικό ρόλο των ΜΜΕ στην υλοποίηση της δημόσιας επικοινωνιακής στρατηγικής της ΕΕ και παρά το γεγονός ότι η Επιτροπή επανειλημμένως έχει επισημάνει τη σημασία για τα κράτη-μέλη να αναλάβουν την ευθύνη και να καταστούν πιο ενεργά ως προς την υλοποίηση αυτής της στρατηγικής, η ίδια εμφανίζεται πρόθυμη να εγκαθιδρύσει και να ενισχύσει άμεσα κανάλια επικοινωνίας με την κοινωνία των πολιτών και την περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση (ibid, σελ. 33). Αν και αυτά τα πεδία εμπίπτουν στην αρμοδιότητα άλλων ευρωπαϊκών θεσμών και συμβουλευτικών σωμάτων, κυρίως της Επιτροπής των Περιφερειών και της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, η απάντηση της Μιχαηλίδου (2007, σελ. 33) στη σχετική κριτική έχει ως εξής:

Έως τώρα, τα κράτη-μέλη εμφανίστηκαν απρόθυμα να συμβάλλουν ενεργητικά στην υλοποίηση της στρατηγικής δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ. Επιπλέον, οι εθνικές κυβερνήσεις, καθώς και τα εθνικά μέσα, έχουν τις δικές τους ατζέντες και ζητήματα που επιθυμούν να προωθήσουν. Αυτά μπορεί να μην είναι πάντα συμβατά με τα μηνύματα που θέλει η Επιτροπή να περάσει (βλ. και Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 283). Η παράκαμψη των «εταίρων» της κλειδιά στη δημόσια επικοινωνία της (τα εθνικά μέσα και οι εθνικές

⁴⁹⁰ Πάντως εδώ, όπως σημειώνει η Ελματζόγλου (2007, σελ. 133), ειδικοί μελετητές έχουν προτείνει «να περιοριστούν οι αποσπασματικές επικοινωνιακές δράσεις της ΕΕ και να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο η επικοινωνιακή στρατηγική με βάση συγκεκριμένους στόχους η εφαρμογή των οποίων θα αξιολογείται». Πρότειναν επίσης «την προβολή των θεμάτων της ΕΕ μέσα από τα ΜΜΕ και όχι με δράσεις που απευθύνονται απ'ευθείας στους πολίτες, υποστηρίζοντας ότι μόνο μ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται ευρύτητα κάλυψης (Broggemann και άλ., 2006, *"Towards Communication? Evaluating the Activities of the European Commission in the Field of Communication"*, Study commissioned by the European Parliament Budget Committee, CEPS, 31.08.2006, όπως αναφέρεται στο Ελματζόγλου, όπ. π.).

κυβερνήσεις), επιτρέπει στην Επιτροπή να διασφαλίσει ότι τα μηνύματά της θα φτάσουν στα γενικά κοινά με όσο το δυνατόν λιγότερη «διαστρέβλωση».

Από την άλλη πλευρά, η δρομολόγηση της άμεσης επικοινωνίας με τα «ειδικά» και τα «ευάλωτα» κοινά διευκολύνεται κυρίως μέσω των ηλεκτρονικών μέσων/του διαδικτύου (ibid, σελ. 34-35). Στο θεωρητικό μοντέλο που αναπτύσσει η Μιχαηλίδου (2007, σελ. 35) και που υποστηρίζουν και άλλοι θεωρητικοί, τα ηλεκτρονικά μέσα θεωρείται ότι δίνουν τη δυνατότητα για την ανάδυση μιας ηλεκτρονικής δημόσιας σφαίρας που εμποτίζει και όλα τα υπόλοιπα επίπεδα του δημόσιου διαλόγου που λαμβάνει χώρα στον επικοινωνιακό χώρο της ΕΕ. Μολαταύτα, η ηλεκτρονική δημόσια σφαίρα δεν αναγνωρίζεται στα επίσημα κείμενα της δημόσιας επικοινωνιακής πολιτικής της ΕΕ. Το διαδίκτυο εκεί γίνεται κυρίως αντιληπτό ως εργαλείο – και όχι ως παράγοντας της δημόσιας σφαίρας – που διευκολύνει την άμεση αμφίδρομη επικοινωνία με συγκεκριμένα κοινά (ibid). Για τη θεραπεία αυτής της δυσαρμονίας, τον Δεκέμβριο του 2007, η Επιτροπή εξέδωσε την Ανακοίνωση *Επικοινωνώντας την Ευρώπη μέσω του Διαδικτύου – Εμπλέκοντας τους Πολίτες*,⁴⁹¹ όπου εγκαινιάζει μια νέα στρατηγική για το διαδίκτυο, επιδιώκοντας, όπως διατείνεται, να χρησιμοποιήσει πλήρως όλες τις ηλεκτρονικές εξελίξεις στην επικοινωνία.⁴⁹² Σύμφωνα με αυτό το κείμενο, η Επιτροπή αντιμετωπίζει μια διττή πρόκληση: «χρειάζεται να βελτιώσει τον ιστότοπο EUROPA και να διεγείρει το ενδιαφέρον για τις υποθέσεις της ΕΕ σε άλλους ιστοτόπους προκειμένου να διευρύνει τη δημόσια αντιπαράθεση για την Ευρωπαϊκή Ένωση».⁴⁹³ Η στρατηγική αυτή αποτελεί συνέχεια της Ανακοίνωσης *Σύμπραξη για την Επικοινωνιακή Προβολή των Ευρωπαϊκών Θεμάτων* και προωθείται από την Επιτροπή ως ένας από τους πολλούς τρόπους να διασφαλίσει ότι το δικαίωμα των πολιτών στην πληροφόρηση σχετικά με τα ζητήματα της ΕΕ παραμένει μια πραγματικότητα και προτεραιότητα της αποστολής της.⁴⁹⁴

7.1.3. Η σύγχρονη Επικοινωνιακή Πολιτική της ΕΕ (2008-2012): Η συζήτηση για το Διαδίκτυο και τη Δημόσια Επικοινωνία της ΕΕ

⁴⁹¹ Communication to the Commission, SEC (2007)1742, *Communicating about Europe via the Internet – Engaging the Citizens*, Δεκέμβριος 2007 στο http://ec.europa.eu/ipg/docs/internet-strategy_en.pdf.

⁴⁹² http://ec.europa.eu/ipg/basics/policy/index_en.htm

⁴⁹³ Ibid.

⁴⁹⁴ Ibid.

Η σύγχρονη επικοινωνιακή πολιτική της ΕΕ, όπως εκφράζεται από την Επιτροπή, φιλοδοξεί να μεταδώσει, τελικά, το μήνυμά της στο ευρωπαϊκό κοινό. Η επικοινωνία με το κοινό βασίζεται σε τρεις αρχές: α) την ακρόασή του ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις και οι ανησυχίες του, β) την επεξήγηση του πώς οι πολιτικές της ΕΕ επηρεάζουν την καθημερινή ζωή του, και γ) τη σύνδεση με αυτό τοπικά, στο εθνικό και τοπικό του περιβάλλον, μέσω των αγαπημένων του μέσων.⁴⁹⁵

Το 2008 μια σημαντική πρωτοβουλία ανελήφθη από την Επιτροπή με την εγκαινίαση του ηλεκτρονικού φόρουμ “Debate Europe”,⁴⁹⁶ από όπου οι πολίτες μπορούν να απευθύνουν τις ανησυχίες τους στους λήπτες των πολιτικών αποφάσεων, να συζητήσουν μεταξύ τους για το μέλλον της Ευρώπης, καθώς και να ανταλλάσσουν απόψεις για τα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα που επηρεάζουν τη ζωή τους.⁴⁹⁷ Τον ίδιο χρόνο, η Επιτροπή εξέδωσε την Ανακοίνωση *Επικοινωνώντας την Ευρώπη μέσω των Οπτικοακουστικών Μέσων*,⁴⁹⁸ προκειμένου να ενθαρρυνθεί η κάλυψη των ευρωπαϊκών υποθέσεων στις νέες και τις υφιστάμενες οπτικοακουστικές πλατφόρμες.⁴⁹⁹ Στο εν λόγω κείμενο, μεταξύ άλλων, προτείνεται⁵⁰⁰ η υποστήριξη της ανάπτυξης της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας μέσω των οπτικοακουστικών μέσων, η διευκόλυνση της κάλυψης των ειδήσεων για την ΕΕ, η προώθηση της μετάδοσης περιεχομένου σχετικού με την ΕΕ και η στήριξη των δικτύων μεταδόσεων, η βελτίωση του ίδιου του οπτικοακουστικού υλικού της Επιτροπής, καθώς και η συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ραδιοφωνικών Σταθμών⁵⁰¹ και το Δίκτυο των Εκδοτών Τύπου.⁵⁰² Επίσης, το 2008, εκδόθηκε το έγγραφο *Απομειώνοντας το Επικοινωνιακό Χάσμα μεταξύ της ΕΕ και των Πολιτών της μέσω της Αποτελεσματικής Συνεργασίας και των Εταιρικών Συμπράξεων* ως παρακολούθηση των αποτελεσμάτων της σχετικής ανακοίνωσης του 2006,⁵⁰³ ενώ το 2009, δημοσιεύτηκε η τελική αναφορά για την *Αξιολόγηση του Plan D/Συζητώντας το Πρόγραμμα της Ευρώπης για τη Διαβούλευση με τους Πολίτες*.⁵⁰⁴ Τέλος, το Νοέμβριο του 2011 αποφασίστηκε η υιοθέτηση μιας

⁴⁹⁵ http://ec.europa.eu/dgs/communication/about/what_we_do/index_en.htm

⁴⁹⁶ http://ec.europa.eu/archives/debateeurope/index_en.htm

⁴⁹⁷ http://ec.europa.eu/dgs/communication/about/what_we_do/index_en.htm

⁴⁹⁸ Communication to the Commission, SEC(2008)506/2, 24.4.2008, *Communicating Europe through Audiovisual Media* στο http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/comm_audiovisual_media_en.pdf

⁴⁹⁹ http://ec.europa.eu/dgs/communication/about/what_we_do/index_en.htm

⁵⁰⁰ http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/comm_audiovisual_media_en.pdf

⁵⁰¹ [European Radio Network \(Euranet.eu\)](http://euranet.eu)

⁵⁰² [Network of press publishers \(Presseurop.eu\)](http://presseurop.eu)

⁵⁰³ http://ec.europa.eu/dgs/communication/about/what_we_do/index_en.htm

⁵⁰⁴ http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/evaluation_citizens_consultations_sep2009_en.pdf

κοινής οπτικοποιημένης ταυτότητας της Επιτροπής προκειμένου να ενισχυθεί η εταιρική της εικόνα. Το Φεβρουάριο του 2012, η Επιτροπή εμφανίζεται να σχεδιάζει την προσαρμογή των διαδικτυακών και ψηφιακών της τεχνολογιών προκειμένου να συμβαδίζουν με την εξαιρετική ανάπτυξη του επικοινωνιακού τοπίου και τις σύγχρονες προσδοκίες των πολιτών.⁵⁰⁵ Επεξηγώντας την απόφασή της για τον εξορθολογισμό των δημόσιων ιστοτόπων της, η Επιτροπή αναφέρει:

Οι διαδικτυακοί τόποι συνιστούν εργαλείο κλειδί προκειμένου οι πολίτες και οι ενδιαφερόμενοι να ενημερώνονται σχετικά με τις πολιτικές της ΕΕ, τη νομοθεσία, τα δικαιώματά τους στην εσωτερική αγορά, τις επιχορηγήσεις, τις ευκαιρίες εργασίας και πολλά άλλα πράγματα που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή τους. Περαιτέρω, το δίκτυο είναι ένα πολύ αποτελεσματικό σε επίπεδο κόστους, προσιτό και αποδοτικό μέσο επικοινωνίας, γεγονός ιδιαίτερα επίκαιρο στο τρέχον πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που πρέπει να λογοδοτούμε για κάθε ευρώ από τα χρήματα των φορολογουμένων που ξοδεύουμε. Παρά το γεγονός ότι περισσότεροι από 40 εκατομμύρια ανθρώπων επισκέπτονται τους ιστοτόπους της Επιτροπής κάθε μήνα, πολύ περισσότεροι θα τους επισκέπτονταν, και θα επέστραφαν σε αυτούς, εάν αυτοί οι ιστότοποι ήταν πιο συνεκτικοί και επικεντρωμένοι στο χρήστη. Οι έρευνες καταδεικνύουν ότι οι επισκέπτες του EUROPA – της διαδικτυακής πλατφόρμας της Επιτροπής – θα επωφελούνταν από λιγότερους και καλύτερους ιστότοπους. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη, η Επιτροπή ορθολογικοποιεί την παρουσία της στο δίκτυο. Το σχέδιο αυτό στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας της ηλεκτρονικής μας επικοινωνίας και των υπηρεσιών. Ταυτόχρονα θα συμβάλλει στην καλύτερη ανταπόκριση στις ανάγκες των χρηστών μας, ενώ θα περικόψει τα κόστη και την περιττή επανάληψη περιεχομένου.⁵⁰⁶

Σε ό,τι αφορά τη συμβολή του διαδικτύου γενικά στην επικοινωνιακή πολιτική της ΕΕ, ήδη από το 2001, στη *Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση* που αφορούσε στην αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου της ΕΕ (Επιτροπή, 2001, σελ. 11-12 στο Kraus, 2008, σελ. 161-2) αναφέρεται μεταξύ άλλων:

Η δημοκρατία εξαρτάται από το γεγονός οι άνθρωποι να είναι σε θέση να συμμετάσχουν στη δημόσια συζήτηση. Για να το κάνουν αυτό, θα πρέπει να έχουν πρόσβαση σε αξιόπιστη πληροφόρηση για τα ευρωπαϊκά ζητήματα και να είναι σε θέση να εξετάζουν την πολιτική διαδικασία στα διάφορα στάδιά της.. Οι τεχνολογίες πληροφόρησης και επικοινωνιών έχουν σημαντικό ρόλο να διαδραματίσουν. Συνεπώς, ο ιστότοπος της ΕΕ EUROPA.. δημιουργήθηκε για να εξελιχθεί σε μία διαδραστική πλατφόρμα πληροφόρησης, ανατροφοδότησης και διαλόγου, διασυνδέοντας παράλληλα δίκτυα σε όλη την Ένωση. Η παροχή περισσότερης πληροφόρησης και πιο αποτελεσματικής επικοινωνίας συνιστά προϋπόθεση για την παραγωγή μιας αίσθησης συνανήκειν στην

⁵⁰⁵ http://ec.europa.eu/ipg/basics/policy/index_en.htm

⁵⁰⁶ Ibid.

Ευρώπη. Ο στόχος θα πρέπει να είναι να δημιουργηθεί ένας δι-εθνικός «χώρος» όπου πολίτες από διαφορετικές χώρες μπορούν να συζητούν ό,τι αντιλαμβάνονται ότι αποτελούν σημαντικές προκλήσεις για την Ένωση. Αυτό θα πρέπει να βοηθήσει τους διαμορφωτές πολιτικής να παραμένουν σε επαφή με την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, και θα μπορούσε να τους καθοδηγήσει στον προσδιορισμό ευρωπαϊκών σχεδίων που θα κινητοποιούσαν δημόσια υποστήριξη.

Κρίνοντας από την προσέγγιση που έχει υιοθετηθεί στο εν λόγω κείμενο, οι ειδικοί που δουλεύουν για την Επιτροπή φαίνεται ότι έχουν εμπνευστεί από την διάσημη τριλογία του Castells (1996, 1997, 1998 στο Kraus, 2008, σελ. 162) που είναι αφιερωμένη στην ολοκληρωμένη ανάλυση της «Εποχής της Πληροφορίας». Για τον Castells (1998, σελ. 318-332 στο Kraus, 2008, σελ. 162), «η ΕΕ αντιπροσωπεύει την πιο εξελιγμένη πολιτική απάντηση στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, συμπεριλαμβανομένων και των προκλήσεων που θέτει στο πεδίο της τεχνολογίας επικοινωνιών». Ειδικότερα, η ΕΕ «ερμηνεύεται ως η πρώτη εκδήλωση ενός νέου είδους πολιτείας – το ‘κράτος δίκτυο’ – το οποίο βρίσκεται σε διαδικασία ανάδυσης» (Kraus, 2008, σελ. 162). Η εν λόγω πολιτεία δεν αντιπροσωπεύει μόνο έναν αυθεντικό τρόπο σύνδεσης μιας ενοποιημένης οικονομικής ζώνης με διαφοροποιημένους και αποκεντρωμένους κόμβους πολιτικής εξουσίας, αλλά συνιστά επίσης έναν αυτόνομο επικοινωνιακό χώρο όπου οι ροές πληροφορίας υπερβαίνουν τον έλεγχο των εθνών-κρατών και όπου οι πολιτιστικές ταυτότητες μεταβάλλονται (Castells, 1998, σελ. 324 στο Kraus, 2008, σελ. 162). Σε σχέση με την προοπτική που κάτι τέτοιο γεννά για «τις πιεστικές προκλήσεις της οικοδόμησης πολιτείας στην ΕΕ», ο Weiler (1999, σελ. 349 στο Kraus, 2008, σελ. 162), ένας από τους πλέον επιφανείς ειδικούς στο ζήτημα της ευρωπαϊκής συνταγματοποίησης, επικεντρώνεται στο διαδίκτυο με το διακηρυγμένο στόχο της «συζήτησης κάποιων προτάσεων σχετικά με την τεχνολογία της διεθνικής δημοκρατίας». Το σχέδιό του που παρουσιάζεται υπό τον τίτλο *Lexcalibur*, οραματίζεται τη δημιουργία μιας «εικονικής ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας», η οποία θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της ανάπτυξης ενός διαδικτυακού ιστοτόπου που θα καλύπτει «ολόκληρη την διαδικασία λήψης αποφάσεων της Κοινότητας, και ιδίως, αλλά όχι μόνο την επιτροπολογία» (Weiler, 1999, σελ. 351 στο Kraus, 2008, σελ. 162). «Διευκολύνοντας την πρόσβαση σε σημαντική πληροφόρηση και ενισχύοντας τη διαφάνεια της διαδικασίας πολιτικής, το *Lexcalibur* έχει σχεδιαστεί για να εμπλουτίσει τις ευρωπαϊκές δημόσιες συζητήσεις και να χρησιμεύσει ως ένας *εικονικός* πόρος για την ενδυνάμωση της συμμετοχής στο χώρο της *αληθινής* πολιτικής» (Kraus, 2008, σελ. 162-3). Περαιτέρω, γράφει ο Kraus (2008, σελ. 163):

Ο σκοπός είναι να χρησιμοποιηθεί το διαδίκτυο για να δημιουργήσει περισσότερες ευκαιρίες και για τους μεμονωμένους πολίτες και για τους συλλογικούς δρώντες ώστε να εμπλακούν στην πολιτική της ΕΕ, και ως εκ τούτου να ενισχύσει τη νομιμοποίηση της Ένωσης και να αυξήσει τη δημοκρατική της δυναμική. Όπως το θέτει ο Weiler (1999, σελ. 353), σε ένα τέτοιο σενάριο το διαδίκτυο «προορίζεται να χρησιμεύσει ως μια αληθινή αφετηρία για την ανάδυση μιας λειτουργικής διαβουλευτικής πολιτικής κοινότητας, με άλλα λόγια, μια ευρωπαϊκή-πολιτεία-και-πολιτική-κοινωνία».

«Σύμφωνα με ένα πολύ γνωστό επιχείρημα, η ανακάλυψη και η διάχυση των έντυπων τεχνολογιών εισήγαγαν θεμελιώδεις αλλαγές στα πρότυπα της ανθρώπινης επικοινωνίας και διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του σύγχρονου έθνους-κράτους ως μιας ιστορικά νέας μορφής πολιτικής οργάνωσης» (Anderson, 1991· Deutsch, 1966· Warner, 1990, σελ. 166 στο Kraus, 2008, σελ. 166). Σήμερα, «τα δίκτυα επικοινωνιών και οι λεωφόροι της πληροφορίας ήδη επιδρούν στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και αλλάζουν το πρόσωπο του κόσμου, πολύ πιο δραστικά από τα αποτελέσματα που είχαν αποφέρει οι ανακαλύψεις της τυπογραφίας και των τηλεπικοινωνιών» (Πασιάς, 2010, σελ. 74).⁵⁰⁷ Όπως η αστική δημόσια σφαίρα με την κριτική δύναμη της δημοσιότητας υπέσκαψε αργά για να αντικαταστήσει τελικά την παλαιά αντιπροσωπευτική τάξη της Αυλής, η νέα ψηφιακή δημόσια σφαίρα θα μπορούσε να αναπτύξει μια δυναμική που θα άφηνε πίσω την αντιπροσωπευτική τάξη του έθνους-κράτους (McNair, 2006, σελ. 135 στο Trenz, 2009b, σελ. 1). Στην παρούσα συγκυρία, ωστόσο, για τον Kraus (2008, σελ. 166), θα ήταν «πρώιμο να επιχειρήσει κανείς να εκτιμήσει την πραγματική επίδραση του διαδικτύου στην προώθηση της γέννησης μεγάλης κλίμακας πολιτικών κοινοτήτων που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα». Προφανώς το «διαδίκτυο θα μπορούσε πράγματι να ενισχύσει την ανάδυση και την διάδοση νέων προτύπων πολιτικής συμμετοχής. Το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης είναι ένα παράδειγμα που προσφέρεται σταθερά προς επίρρωση μιας τέτοιας τάσης. Αλλά το διαδίκτυο θα μπορούσε εξίσου να χρησιμεύσει και ως εργαλείο διευκόλυνσης 'παλαιών' ταυτοτήτων στις νέες συνθήκες και τη διατήρησή τους στον χρόνο και τον γεωγραφικό χώρο» (ibid, σελ. 166-7).⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Βλ. και A. Mattelart, «Η Παγκοσμιοποίηση των Δικτύων και οι Παγίδες της», *Le Monde Diplomatique*, τ. 11/1997, σελ. 10-14 και Σ. Χτούρης (1997), *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας. Παγκόσμια Δίκτυα: Ο Ρόλος τους στη Νέα Κοινωνική Διαφοροποίηση*, Ελληνικά Γράμματα, όπως αναφέρονται στο Πασιάς, 2010, σελ. 74.

⁵⁰⁸ Βλ. περαιτέρω για τα χαρακτηριστικά των δυνητικών κοινοτήτων και την πολιτική κουλτούρα του διαδικτύου, καθώς και για το εάν αυτό ευνοεί ή υπονομεύει την ανασυγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και το σχηματισμό μιας

Στη συνεισφορά των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας για την αναδόμηση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, έχουν αναφερθεί πολλοί θεωρητικοί, χρησιμοποιώντας συχνά τα ίδια εννοιολογικά πλαίσια που χρησιμοποιούν για να μελετήσουν τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής επικοινωνίας στα ΜΜΕ προκειμένου να μελετήσουν την ηλεκτρονική επικοινωνία της ΕΕ σε πολιτικούς διαδικτυακούς τόπους (Van Os, 2007, σελ. 3). Αν και έρευνες του Ευρωβαρόμετρου που «περιλαμβάνουν δεδομένα για τη χρήση των μέσων και την πρόσβαση στα σύγχρονα επικοινωνιακά εργαλεία στην ΕΕ αναφέρουν μία τεράστια αύξηση στην πρόσβαση σε νέες μορφές τεχνολογίας πληροφορικής στην Ευρώπη τα τελευταία χρόνια», «η κατανομή των πόρων του διαδικτύου είναι εντυπωσιακά άνιση ανάμεσα στα κράτη-μέλη» (ibid).⁵⁰⁹ Για τον Kraus (2008, σελ. 163), «μέχρι σήμερα το διαδίκτυο δεν φαίνεται να έχει αναπτύξει ένα υψηλό προφίλ ως πηγή πληροφόρησης σχετικά με την ΕΕ».⁵¹⁰ Περαιτέρω, αυτοί που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο είναι οι managers και αυτοί που διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο ενώ οι γυναίκες και οι άνεργοι βρίσκονται στο άλλο άκρο της κλίμακας χρήσης των δημοσκοπήσεων του Ευρωβαρόμετρου (ibid, σελ. 164). Όπως επισημαίνουν οι Mansell και Steinmueller (2000, σελ. 39-45 στο Kraus, 2008, σελ. 164), η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού κυβερνοχώρου συνδέεται στενά με νέες μορφές κοινωνικής ανισότητας. «Η πρόσβαση στο διαδίκτυο δεν είναι άσχετη με ζητήματα συμπερίληψης και αποκλεισμού. Συνεπώς, οι εξελιγμένες τεχνολογίες πληροφορικής

παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών αλλά και τη συμβολή του στην όξυνση ή την άμβλυνση των εθνικιστικών προκαταλήψεων στο Δεμερτζής, 2002.

⁵⁰⁹ Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο Kraus (2008, σελ. 164), «σύμφωνα με στοιχεία που παρουσίασε η ΓΔ Τύπος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2003, όλοι οι Ευρωπαίοι (98%) βλέπουν τηλεόραση, με τα νέα και τις επίκαιρες υποθέσεις να είναι το πιο δημοφιλές είδος προγράμματος (89%). Αντίθετα, η πλειονότητα των Ευρωπαίων (53%) ακόμη δεν χρησιμοποιεί υπολογιστή, και μόνο το ένα τρίτο (35%) σερφάρει στο διαδίκτυο (DG Press, 2003, σελ. 3-4). Το παράδειγμα του διαδικτύου καταδεικνύει ότι η χρήση νέων τεχνολογιών πληροφορικής δεν διευρύνει απαραίτητα το επικοινωνιακό φάσμα του πολιτικού χώρου της Ευρώπης· περισσότερο, υπογραμμίζει μια γενικότερη, ελιτίστικη τάση που έχει στοιχειώσει τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας από τότε που η πολιτική ενοποίηση άρχισε να εντείνεται τη δεκαετία του 1990».

⁵¹⁰ Όπως σημειώνει ο Kraus (2008, σελ. 163-4), «[ό]ταν οι Ευρωπαίοι πολίτες επιθυμούν να μάθουν κάτι σχετικά με το τι κάνει η ΕΕ, το 59% βλέπει τηλεόραση, το 35% διαβάζει καθημερινές εφημερίδες, το 23% στρέφεται στο ραδιόφωνο και το 19% συμβουλευεται πληροφοριακά φυλλάδια. Μόνο το 15% των ερωτηθέντων χρησιμοποιεί το διαδίκτυο ως πηγή πληροφόρησης για τα ευρωπαϊκά ζητήματα, παρά τις σημαντικές προσπάθειες που οι θεσμοί της ΕΕ έχουν καταβάλει για να αναπτύξουν ελκυστικούς και εύκολα προσβάσιμους ιστοτόπους (βλ. και Eurobaromètre Standard 59, 2003). Παράλληλα, η οξεία αύξηση στη χρήση νέων τεχνολογιών πληροφορικής στην 'ηλεκτρονική Ευρώπη' δεν έχει συνοδευτεί από την παράλληλη βελτίωση της αυτοαξιολόγησης του κοινού για τις γνώσεις του περί των υποθέσεων της ΕΕ. [...] Παρά το γεγονός ότι βασίζεται σε μικρό χρονικό διάστημα, η τάση καταδεικνύει ότι δεν υφίσταται κάποια αυτόματη αντιστοιχία μεταξύ της τεχνολογικής υποδομής και της διεθνικής συνείδησης των ευρωπαίων πολιτών».

και επικοινωνίας, ενώ προσφέρουν ένα ενδεχόμενο εργαλείο ενάντια του αποκλεισμού, μπορούν επίσης να συμβάλλουν στη δημιουργία νέων μορφών μειονεξιών» (Kraus, 2008, σελ. 164-5).⁵¹¹

Όπως συχνά υποστηρίζεται, το διαδίκτυο παρέχει ένα χώρο προσιτό σε ποικίλους πολιτικούς δρώντες – πολίτες, κυβερνήσεις, πολιτικά κόμματα, ομάδες υπεράσπισης και εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα – προκειμένου να μοιραστούν μεταξύ τους πληροφορίες, να συζητήσουν ζητήματα, να κάνουν προτάσεις και να δεσμευτούν στην πολιτική δράση, ηλεκτρονικά και μη (π.χ., Mitra και Cohen, 1999, σελ. 180 στο Van Os, 2007, σελ. 3). Τα στοιχεία αυτά θεωρούνται σημαντικά συστατικά της πολιτικής διαδικασίας και συνεπώς της δημόσιας σφαίρας (Jankowski και Van Selms, 2000· Tsagarousianou, 1999 στο Van Os, 2007, σελ. 3). Οι θεωρητικοί, ωστόσο, διαφωνούν σχετικά με την επίδραση αυτής της εμπλοκής. Γράφει ο Van Os (2007, σελ. 3):

Οι «αισιόδοξοι για το διαδίκτυο» πρώτης γενιάς [θεωρητικοί] επισημαίνουν τις ευκαιρίες προς διαβούλευση και άμεση λήψη αποφάσεων σε ένα ευρύ δημόσιο φάσμα [που προσφέρει] το περιβάλλον του διαδικτύου (π.χ., Rash, 1997· Rheingold, 1993). Αργότερα, οι «απαισιόδοξοι του διαδικτύου» προειδοποιούν ότι το διαδίκτυο διευρύνει το χάσμα μεταξύ των εμπλεκόμενων και των απάθων (π.χ., Margolis και Resnick, 2000). Αυτοί οι θεωρητικοί ισχυρίζονται ότι ο κυβερνοχώρος ολοένα και περισσότερο αντανακλά τις πολιτικές δυνάμεις που κυριαρχούν στην πολιτική και την κοινωνική ζωή στον πραγματικό κόσμο, και ότι «η πολιτική ζωή στο Δίκτυο συνιστά ως εκ τούτου κατά κύριο λόγο επέκταση της πολιτικής εκτός Δικτύου» (Margolis και Resnick, 2000, σελ. 2-3, 14).⁵¹²

Και συνεχίζει (σελ. 4):

Η Norris (2001, σελ. 233-239) εισηγείται ότι μια ισορροπία θα πρέπει να βρεθεί μεταξύ αυτών των δύο άκρων και προτείνει μια μετριοπαθή θέση, τοποθετώντας έτσι τον εαυτό της ως «σκεπτικιστή για το διαδίκτυο». Προσδίδει έμφαση στη δυνατότητα ουσιαστικού μετασχηματισμού της πολιτικής αρένας όταν «τα διεθνικά δίκτυα υπεράσπισης και τα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα ... προσαρμοστούν στους πόρους των νέων τεχνολογιών

⁵¹¹ Περαιτέρω, γράφει ο Kraus (2008, σελ. 165), «[η] έκταση στην οποία οι νέες τεχνολογίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να υπερνικηθεί ο αποκλεισμός δεν εξαρτάται από την ίδια την τεχνολογία· είναι θέμα θεσμικών προβλέψεων που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην απομείωση των γνωστικών εμποδίων για τη χρήση των νέων πληροφοριακών αγαθών από κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες».

⁵¹² Ομοίως, στην περίληψη του *Digital Media and the Return of the Representative Public Sphere* (2009b), όπου ο Trenz ασχολείται επίσης με τον τρόπο που τα ψηφιακά μέσα επαναπροσδιορίζουν τα σύνορα της πολιτικής δημόσιας σφαίρας, αναφέρει: «Στη βάση της συμβατικής υπόθεσης μιας νέας χειραφετικής δυναμικής των ψηφιακών μέσων, που ενισχύουν τα συμμετοχικά και διαδραστικά στοιχεία της δημόσιας σφαίρας, υποστηρίζεται ότι τα ψηφιακά μέσα εισάγουν μια νέα αντιπροσωπευτική τάξη πολιτικής επικοινωνίας. Υπό αυτή την έννοια, υφίσταται η ανάγκη να εννοιολογήσουμε την ψηφιακή δημόσια σφαίρα σε σχέση με την πολιτική αντιπροσωπευση. Τα ψηφιακά μέσα δεν αποδεσμεύουν ευθέως την πολιτική επικοινωνία αντικαθιστώντας την αντιπροσωπευτικότητα της εθνικής δημόσιας σφαίρας. Η επίδοση του Διαδικτύου στην προώθηση της πολιτικής επικοινωνίας παραμένει μάλλον περιορισμένη, και λιγότερο ή περισσότερο, εξακολουθεί να αναπαράγει την εθνική δημόσια σφαίρα».

προκειμένου να επικοινωνήσουν, να οργανωθούν και να οργανώσουν παγκόσμιους συνασπισμούς επί ζητημάτων» (Norris, 2001, σελ. 238-239). Ομοίως, οι Foot και Schneider υποστηρίζουν ότι η επίδραση του διαδικτύου μπορεί να αναγνωριστεί σε αλλαγές του δομικού επιπέδου του πολιτικού συστήματος. Τονίζουν τη σημασία των ανεξάρτητων διαδικτυακών ιστοτόπων που αναπτύσσονται από εθνικές και δημόσιες ομάδες υπεράσπισης, από πολιτικές οργανώσεις και το συμβατικό και τον εναλλακτικό τύπο. Συμπληρώνοντας αυτή την προοπτική, θεωρούν τα διαδικτυακά ιστολόγια των πολιτικών κομμάτων ως συστατικά μέρη μιας ευρύτερης συνολικής πολιτικής αρένας (Foot και Schneider, 2002).

Έτσι, όπως αναφέρει ο Trenz (2009b, σελ. 10), ενώ κάποιοι αναλυτές του διαδικτύου μίλησαν για ένα νέο, ψηφιακό αυτή τη φορά, χάσμα που «θα επιδείνωνε την κοινωνική διαστρωμάτωση της δημόσιας σφαίρας μεταξύ προνομιούχων χρηστών και [τεχνολογικά] αναλφάβητων μαζών» (Norris, 2001),⁵¹³ για άλλους αυτοί οι φόβοι αποδείχτηκαν αβάσιμοι: για τον McNair (2006, σελ. 138),⁵¹⁴ υπάρχουν πολλές αποδείξεις για το αντίθετο, αφού «το διαδίκτυο μείωσε δραματικά τα κόστη πληροφορίας και ενίσχυσε τις δυνατότητες αδύναμων σε πόρους ομάδων να συμμετάσχουν». Η σύγχρονη κριτική εστιάζει, ωστόσο, κατά κύριο λόγο σε έναν άλλο κίνδυνο, αυτόν ενός «νέου κατακερματισμού της δημόσιας σφαίρας, παρατηρώντας την απουσία οριζόντιας αλληλόδρασης μεταξύ απομονωμένων κοινοτήτων χρηστών. Το Διαδίκτυο με αυτή την έννοια δεν συνιστά μια δημόσια σφαίρα, αλλά κατακερματίζεται σε περισσότερα ή λιγότερα ξεχωριστά δημόσια σφαιρίδια» (Gitlin, 1998 στο Trenz, 2009b, σελ. 10).⁵¹⁵ Ως τέτοιο, ενώ διανοίγει πολλούς χώρους εκδήλωσης ταυτότητας, διαβρώνει, εντούτοις, το κοινό πλαίσιο της κοινωνικής εμπειρίας (Trenz, 2009b, σελ. 10), υποθάλποντας την εξατομίκευση και οδηγώντας συχνά σε μια προσομοίωση κοινωνικότητας (Δεμερτζής, 2002, σελ. 479). «Στο δίκτυο, ο καθένας ανακαλύπτει τη δική του αλήθεια, και όλα αυτά τα ατομικά προφίλ, που καταχωρούνται προσεκτικά από τους παρόχους, δημιουργούν τους δικούς τους κόσμους ειδήσεων· τους δικούς τους, ατομικούς αντιπροσωπευτικούς χώρους» (Trenz, 2009b, σελ. 14). Ο Habermas (2006, σελ. 423) σχολιάζοντας το διαδίκτυο και ειδικότερα το επιχείρημα ότι λειτουργεί ως αντίβαρο των ελλειμμάτων «που προκύπτουν από τον απρόσωπο και ασύμμετρο χαρακτήρα της τηλεοπτικής αναμετάδοσης επανεισάγοντας διαβουλευτικά στοιχεία στην ηλεκτρονική επικοινωνία»,

⁵¹³ P. Norris (2001), *Digital divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press, όπως αναφέρεται στο Trenz, 2009b, σελ. 10.

⁵¹⁴ B. McNair (2006), *Cultural Chaos. Journalism, News and Power in a Globalised world*, London: Routledge στο Trenz, όπ. π.

⁵¹⁵ T. Gitlin (1998), “Public Sphere or Public Sphericules?” στο T. Liebes και J. Curran (eds.), *Media, Ritual and Identity*, London and New York: Routledge στο Trenz, όπ. π.

επιβεβαιώνει ότι, πράγματι, αυτό επανενεργοποίησε τα βασικά θεμέλια για ένα ισότιμο κοινό συγγραφέων και αναγνωστών. «Ωστόσο, η επικοινωνία στο δίκτυο που διαμεσολαβείται από τον υπολογιστή μπορεί να αξιώνει σαφή δημοκρατικά πλεονεκτήματα μόνο σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο: Μπορεί να υποσκάψει τη λογοκρισία αυταρχικών καθεστώτων που επιχειρούν να ελέγξουν και να καταστείλουν την κοινή γνώμη. Στο περιβάλλον των φιλελεύθερων καθεστώτων, η αύξηση εκατομμυρίων κατακερματισμένων chat rooms σε όλο τον κόσμο τείνει αντίθετα να οδηγήσει στην κατάτμηση εκτεταμένων αλλά πολιτικά εστιασμένων κοινών σε έναν τεράστιο αριθμό απομονωμένων ανά ζήτημα κοινών» (ibid).

Η εισαγωγή νέων μέσων επέφερε πάντα σημαντικές αλλαγές στην υποδομή της σύγχρονης δημόσιας σφαίρας, επηρεάζοντας τις τεχνικές παραγωγής και διανομής της πληροφορίας. «Τα νέα μέσα αναλύονται σύμφωνα με τη δυνατότητά τους να διεγείρουν, να εμπλέξουν και να ολοκληρώσουν ή εναλλακτικά να περισπάσουν, να διαχωρίσουν και να κατακερματίσουν τον πολιτικό χώρο» (Couldry και άλ. 2007, σελ. 26 Trenz, 2009b, σελ. 15).⁵¹⁶ Ως προς αυτό, τα ψηφιακά μέσα δεν αποτελούν εξαίρεση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Trenz (2009b, σελ. 15) υποστηρίζει ότι

τα δημοκρατικά διαπιστευτήρια του Διαδικτύου εάν αναμετρηθούν με το παλαιό πρότυπο της δημόσιας σφαίρας θα πρέπει να αναλύονται όχι τόσο σε όρους ενισχυμένης συμμετοχής, αλλά περισσότερο ως μεταβολή στην αντιπροσωπευτική μορφή της πολιτικής επικοινωνίας. Ενώ στην παραδοσιακή εθνική δημόσια σφαίρα, διακεκριμένες παραστατικές δράσεις εκτελούνταν μπροστά σε ένα ευρύ κοινό, το Διαδίκτυο επιτρέπει σε κάθε χρήστη να εκτελέσει μια δημόσια παράσταση. Αυτό καταλήγει σε μια απώλεια της αισθητής διαφοράς και της publicness. Το διαδίκτυο κοινοποιεί, αλλά δεν δημιουργεί απαραίτητα κοινά. Πολλαπλασιάζει τις αξιώσεις της δημοσιοποίησης και της παρουσίας αλλά ελαχιστοποιεί τους χώρους του δημόσιου συντονισμού. Ο ρόλος των πολλών παρόχων πληροφόρησης μετατοπίζεται ως εκ τούτου από την παροχή εισροών για τη δημόσια συλλογιστική και τη διαβούλευση στην αυτό-παρουσίαση, την αυτό-διασκέδαση και την πολιτική της εικόνας.

Συνολικά, την περίοδο 2000-2004 που προηγήθηκε της ΣΣ, έγινε η απαρχή για την κατάρτιση μιας ευρωπαϊκής επικοινωνιακής πολιτικής· αυτή την περίοδο, η δημόσια επικοινωνία της ΕΕ εστίασε στην ποιοτική πληροφόρηση σχετικά με το περιεχόμενό της και τη δράση της Michailidou (2007b). Την περίοδο 2004-2007 που ακολούθησε τη ΣΣ, η έμφαση τοποθετήθηκε

⁵¹⁶ N. Couldry, S. Livinstone και T. Markham (2007), *Media Consumption and Public Engagement. Beyond the Presumption of Attention*, Houndsmille: Palgrave στο Trenz, όπ. π., σελ. 15.

στην εξοικείωση των εθνικών/τοπικών κοινωνιών με την ΕΕ μέσω της ενίσχυσης των δεσμών με την κοινωνία των πολιτών στο εθνικό/τοπικό επίπεδο (ibid). Από το 2007 έως και σήμερα η ΕΕ μετατόπισε το ενδιαφέρον της στην επικοινωνία σε συνεργατική βάση, επενδύοντας στην αμφίδρομη και κυρίως τη διαμεσολαβούμενη από το διαδίκτυο επικοινωνία παρά στη μονόδρομη παροχή πληροφόρησης σχετικά με τις πολιτικές και τη δράση της (ibid). Η μελέτη των εγγράφων επικοινωνιακής στρατηγικής της περιόδου αναφοράς καταδεικνύει σημαντική μετατόπιση στις προτάσεις πολιτικής της Επιτροπής, κυρίως μετά την επίδραση της απόρριψης επικύρωσης της ΣΣ. Ο ρόλος των συλλογικών δρώντων/της κοινωνίας των πολιτών τόσο για την υλοποίηση αυτής της στρατηγικής όσο και για τον εκδημοκρατισμό της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και το μέλλον της ΕΕ φαίνεται να αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο από τους θεσμούς της ΕΕ (Michailidou, 2007· Idem, 2008, σελ. 2).⁵¹⁷ Σε ένα πλαίσιο αναστοχασμού για τη δημοκρατία στην ΕΕ και αξιολογώντας τα αποτελέσματα σχετικών ερευνών (π.χ. προγράμματα EUROPUB και CONSTITUTION, μετρήσεις για την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη του Ευρωβαρόμετρου, κτλ.), τη συζήτηση τροφοδοτούν ερωτήματα του τύπου εάν η επίσημη ρητορική των ευρωπαϊκών οργάνων αντανακλά, πράγματι, την ευρωπαϊκή πραγματικότητα ή τις πραγματικές απόψεις των αξιωματούχων της.⁵¹⁸ Εάν, τελικά, το έλλειμμα που αντιμετωπίζει η ΕΕ είναι δημοκρατικό περισσότερο παρά επικοινωνιακό και εάν περισσότερη συμμετοχή ή αντιπροσώπευση θα συνέβαλλε στην αύξηση της νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών. Ο εκδημοκρατισμός της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης δε συνεπάγεται παράλληλα και εκδημοκρατισμό της επικοινωνίας και της πληροφόρησης; Η στρατηγική για τη δημόσια επικοινωνία της ΕΕ επιδιώκει, πράγματι, τον εκδημοκρατισμό της ευρωπαϊκής τάξης ή εκδηλώνεται περισσότερο εργαλειακά, ως άσκηση δημοσίων σχέσεων, για την προσέλκυση των πολιτών με την προώθηση των αξιών και των

⁵¹⁷ Παράλληλα, ωστόσο, παρατηρείται μια διαφοροποιημένη προσέγγιση μεταξύ της Επιτροπής και του Ευρωκοινοβουλίου σχετικά με τη στρατηγική δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ: «Η πρώτη εστιάζει στην επικοινωνία με το κοινό ενώ το δεύτερο δίδει έμφαση στη σημασία πληροφόρησης του κοινού, στην ενίσχυση των δεσμών με τους συλλογικούς δρώντες και τη διατήρηση της ανεξαρτησίας των θεσμών της ΕΕ σχετικά με την υλοποίηση της δημόσιας επικοινωνίας» (Michailidou, 2007, σελ. 2). Επιπλέον, τα δύο συμβουλευτικά σώματα, η ΕτΠ και η ΟΚΕ εστιάζουν σε μεγάλο βαθμό στο δικό τους ρόλο ως διαμεσολαβητών/επικοινωνητών μεταξύ της ΕΕ και του κοινού της (ibid).

⁵¹⁸ Βλ. εδώ τα αποτελέσματα της έρευνας για τις απόψεις των αξιωματούχων της ΕΕ σχετικά με τη νομιμοποίηση της ΕΕ με αφορμή τη ΣΣ, στο Michailidou, 2008, σελ. 7, όπως έχουν εξαχθεί μέσω απευθείας συνεντεύξεων που της παραχώρησαν αξιωματούχοι της ΕΕ την περίοδο 2004-2007. Ο σχετικός πίνακας έχει προσαρμοστεί από τους Statham και Firmstone, 2006, σελ. 15 και έχει βασιστεί σε πτυχές νομιμοποίησης που έχουν προκύψει από ορισμούς του Lord (2003) και όπως έχουν συζητηθεί από τους Neuhold και Versluis (2004) σε σχέση με τη ΣΣ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. http://www.eurpolcom.eu/exhibits/paper_16.pdf.

στόχων της;⁵¹⁹ Γιατί π.χ. ενώ η επίσημη ρητορική της ΕΕ δίνει έμφαση στη σημασία της κοινωνίας των πολιτών για την υλοποίηση της στρατηγικής δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ, εντούτοις, τα ευρήματα του προγράμματος CONSTITUTION καταδεικνύουν ένα ευρύ χάσμα επικοινωνίας μεταξύ των οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών που δρουν στα εθνικά επίπεδα και των ευρωπαϊκών θεσμών (Firmstone, 2008 στο Michailidou, 2008, σελ. 3).

Αλλά και εν γένει, όπως είναι φυσικό και όπως διαπιστώνουν οι Koormans και άλ. ήδη από το 2005, η διαφοροποιημένη πρόσβαση των δρώντων στις ευρωπαϊκές πολιτικές αντιπαραθέσεις συνδέεται στενά με την αποτίμησή τους σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης και την αξιολόγηση των ευρωπαϊκών θεσμών (Koormans και άλ., 2005, σελ. 23). Οι παράγοντες της κοινωνίας των πολιτών που τοποθετούν τους εαυτούς τους στη δυσμενή πλευρά ως προς τα αποτελέσματα του εξευρωπαϊσμού, είναι περισσότερο επικριτικοί σχετικά με την ενοποίηση και τους θεσμούς, ενώ οι κρατικοί παράγοντες και οι εκτελεστικοί δρώντες της ΕΕ, που κυριαρχούν στις ευρωπαϊκές δημόσιες αντιπαραθέσεις, επιδεικνύουν την ισχυρότερη υποστήριξη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση (οι νομικοί παράγοντες παίρνουν μια ενδιάμεση θέση) (ibid). Άρα, «[η] άνιση πρόσβαση στις ευρωπαϊκές δημόσιες αντιπαραθέσεις έχει αρνητικές συνέπειες στην υποστήριξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης και των ευρωπαϊκών θεσμών, ιδίως μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών» (ibid). Επιπρόσθετα, στη μελέτη τους για τα πρότυπα της πολιτικής επικοινωνίας στο διαδίκτυο, οι Koormans και άλ. (2005, σελ. 24) διαπιστώνουν ότι «οι εθνικοί, οι θεσμικοί και οι παραδοσιακοί οργανισμοί των μαζικών μέσων είναι επίσης οι κυρίαρχοι δρώντες στο δίκτυο. Δεδομένων των ελπίδων που έχουν επενδυθεί στη δημοκρατική δυναμική του διαδικτύου, αυτό είναι ένα συμπέρασμα που οδηγεί σε προβληματισμό. Παρόλες τις τεχνολογικές δυνατότητες, οι πολύγλωσσοι ιστότοποι παρουσιάζονται να είναι υπερβολικά σπάνιοι και ως εκ τούτου ο μέσος χρήστης βρίσκεται κατά κύριο λόγο αντιμέτωπος με ιστοτόπους παραγόντων από τη χώρα του ή από την ίδια γλωσσική περιοχή». Ωστόσο, αν και η κοινή γνώμη δίδει έμφαση στη δυναμική του διαδικτύου για την προώθηση διεθνικών διασυνδέσεων, όπως λ.χ. τις συνδέσεις μεταξύ ιστοτόπων, τα αποτελέσματα των Koormans και άλ. (2005, σελ. 25) καταδεικνύουν ότι αυτές οι οριζόντιες μορφές εξευρωπαϊσμού είναι ακόμη υποανάπτυκτες. Έτσι, εξάγουν το συμπέρασμα ότι αν και το διαδίκτυο διευκολύνει την πρόσβαση και την ανταλλαγή με το υπερεθνικό επίπεδο, δεν το κάνει σε τέτοια έκταση ώστε να εκπληρώνει την υπόσχεσή του ότι συνιστά έναν διεθνικό επικοινωνιακό χώρο (ibid). Παράλληλα, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται

⁵¹⁹ Βλ. και Michailidou, 2007b, EurPolCom.

η λειτουργία των μηχανών αναζήτησης ως πυλωρών της πολιτικής πληροφόρησης στο διαδίκτυο (Koopmans και άλ., 2005, σελ. 69), αλλά και ο τρόπος που οι υπερσύνδεσμοι δομούν ηλεκτρονικές δημόσιες σφαίρες (ibid, σελ. 70). Συνολικά, οι Koopmans και άλ. (2005, σελ. 25) διαπιστώνουν και ένα σαφές δημοκρατικό έλλειμμα στην εξευρωπαϊσμένη δημόσια επικοινωνία:

Ωστόσο, η φύση αυτού του ελλείμματος δεν έγκειται – όπως υποθέτεται συχνά – στο γεγονός ότι τα μέσα μας παρέχουν λίγη πληροφόρηση για την Ευρώπη ή ότι αυτή η πληροφόρηση είναι ιδιαιτέρως αρνητική. Ούτε είναι αλήθεια ότι οι ευρωπαϊκοί θεσμοί – και κυρίως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή – απολαμβάνουν λίγης προσοχής στα μέσα. Η αληθινή φύση του δημοκρατικού ελλείμματος της εξευρωπαϊσμένης δημόσιας επικοινωνίας έγκειται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι λιγότερο ισχυρές ομάδες της κοινωνίας των πολιτών να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτή την αναδυόμενη εξευρωπαϊσμένη δημόσια αρένα. Καθώς οι δρώντες της κοινωνίας των πολιτών επίσης υποεκπροσωπούνται στις εθνικές δημόσιες αντιπαραθέσεις, η θέση τους είναι ακόμη πιο περιθωριοποιημένη στις συζητήσεις για τα ευρωπαϊκά ζητήματα.

Βάσει των παραπάνω, εισηγούνται ότι (σελ. 26)

[η] λύση για τα ελλείμματα της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας δεν πρέπει να αναζητείται κατά κύριο λόγο στα ίδια τα μέσα, αλλά στον τρόπο με τον οποίο δομείται η διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής, που ευνοεί τους εκτελεστικούς δρώντες σε σύγκριση με τους νομοθετικούς, και ακόμη περισσότερο όταν αυτοί συγκρίνονται με τις ομάδες συμφερόντων, τους ΜΚΟ, και άλλους παράγοντες της κοινωνίας των πολιτών. Η κάλυψη των μαζικών μέσων απλώς αντανάκλα και αναπαράγει αυτές τις δομικές ανισότητες. Χωρίς πολιτικές μεταρρυθμίσεις που να βελτιώνουν την προσβασιμότητα στην ευρωπαϊκή πολιτική διαδικασία, οι έκδηλες ανισότητες πρόσβασης στις ευρωπαϊκές δημόσιες αντιπαραθέσεις θα εξακολουθούν να ενισχύουν τη μεροληψία υπέρ των ηγετικών ομάδων, με τον κίνδυνο της περαιτέρω επιδείνωσης της δημόσιας υποστήριξης για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και τους ευρωπαϊκούς θεσμούς.⁵²⁰

⁵²⁰ Όπως επιβεβαιώνει ο Trenz (2006, σελ. 23), «οι Koopmans και Statham (2002) έχουν αναλύσει τις προϋποθέσεις για μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα όχι σε σχέση με την πυκνότητα της κάλυψης των ζητημάτων της ΕΕ αλλά σε σχέση με την πυκνότητα των πολιτικών αιτημάτων που απευθύνονται είτε στην ΕΕ είτε ξεδιπλώνονται οριζόντια μεταξύ του ευρωπαϊκού χώρου». Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ευκρινώς ότι το κύριο πρόβλημα σχετικά με τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής επικοινωνίας δεν είναι ποσοτικό: «Σε αυτά τα πεδία πολιτικής όπου η Ευρώπη ενδιαφέρει, οι ευρωπαϊκοί παράγοντες και παράγοντες από άλλα κράτη μέλη καλύπτονται συχνά από τα εθνικά μέσα, και οι εθνικοί παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων και των μέσων, συχνά αναφέρονται στις ευρωπαϊκές διαστάσεις των ζητημάτων» (Koopmans, 2006, σελ. 16 στο Trenz, όπ. π.). Τα προβλήματα ωστόσο μπορεί να παραμένουν σχετικά με τη σύσταση των παραγόντων στους οποίους παρέχεται βήμα στα μέσα. Αρκετές μελέτες έχουν προσδιορίσει μια μεροληψία υπέρ των ελίτ στην ευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνία που μονοπωλείται από τις κυβερνήσεις των Κρατών Μελών και από την Επιτροπή και που αποκλείει συγκεκριμένους τύπους παραγόντων όπως την κοινωνία των πολιτών (Trenz, 2005a· Koopmans, 2006 στο Trenz, όπ. π.).

Ως απάντηση, όπως προτείνουν οι Koormans και άλ. (2005, σελ. 96), η Επιτροπή θα πρέπει να καταστεί ξεκάθαρη σχετικά με τους κύριους τρόπους διεύρυνσης και εμπλουτισμού της δημόσιας σφαίρας της ΕΕ: «Οι ισχυροί παράγοντες που σήμερα κατέχουν μια προνομιούχο και κατοχυρωμένη θέση στην υποανάπτυκτη δημόσια σφαίρα καθώς και η υπερανεπτυγμένη υψηλή πολιτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης (η παραδοσιακή διπλωματία και η πολιτική ισορροπίας δυνάμεων, η άτυπη διακυβέρνηση) δεν έχουν κάποιο βραχυπρόθεσμο συμφέρον και κίνητρο ώστε να μοιραστούν κάποιους αντιπροσωπευτικούς και συμμετοχικούς ρόλους σε μια διευρυμένη δημόσια σφαίρα με τους αδύναμους δρώντες που σε πολλές περιπτώσεις αρθρώνουν νέα οράματα και αντίθετα συμφέροντα» (ibid). Ως εκ τούτου, κρίνεται απαραίτητη η κατάρτιση από την Επιτροπή μιας ρητής δημόσιας φιλοσοφίας για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα προκειμένου να ξεπεραστεί αυτή η πτυχή μηδενικού αθροίσματος ως προς τη βελτίωση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας (ibid). Επιπλέον, η Επιτροπή θα πρέπει να εξακολουθήσει να διερευνά τις δυνατότητες κινητοποίησης και επικοινωνίας μέσω των ιστοτόπων της χωρίς να υπερεκτιμά την προοπτική εξευρωπαϊσμού που προσφέρει το διαδίκτυο, αφού, όπως διαπιστώνει και η έρευνα του EUROPUB, από τη μία πλευρά, το διαδίκτυο μέχρι σήμερα δεν έχει θεραπεύσει τις αποτυχίες αντιπροσώπευσης και συμμετοχικότητας των εθνικών και υπερεθνικών δημοσίων σφαιρών, και, από την άλλη πλευρά, δεν έχει συμβάλλει στην προαγωγή του οριζόντιου και πολύγλωσσου εξευρωπαϊσμού και της διεθνοποίησης (ibid).

Περαιτέρω, η Επιτροπή θα πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη της μια σύγχρονη τάση που συνδέεται με σημαντικές αλλαγές στην πολιτική συμπεριφορά σε όλες τις ώριμες δυτικές δημοκρατίες (και στις ΗΠΑ) και που σχετίζεται εν μέρει με τη μεταφορά εξουσίας και την ανάθεση αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά επίπεδα δημόσιας διοίκησης. Πρόκειται για την έλευση της «δημοκρατίας του κοινού» (ibid, σελ. 98): Οι μέσοι πολίτες δεν είναι πια τακτικά μέλη των πολιτικών κομμάτων και άλλων πολιτικών ενώσεων της κοινωνίας των πολιτών· έχουν μετατραπεί σε τηλεθεατές του πολιτικού θεάματος (ibid). Στην εποχή της διεθνοποίησης και της διεύρυνσης της συνολικής κλίμακας, φαίνεται να αποδέχονται το αναπόφευκτο της πολυεπίπεδης αντιπροσώπευσης και την ολοένα και μεγαλύτερη απομάκρυνση μεταξύ της σφαίρας των πολιτών και του πολιτικού συστήματος (ibid).⁵²¹ Εντούτοις, η εμπιστοσύνη τους σε εκλεγμένους και διορισμένους διαμορφωτές πολιτικής είναι δυνητική· η διαφωνία μπορεί να οδηγήσει σε χαμηλή συμμετοχή στις κάλπες, μείζονες αλλαγές στην κομματική ψήφο, αλλά και περιστασιακά

⁵²¹ Βλ. και Blumler και Gurevitch, 1995.

ξεσπάσματα δράσης, όπως οι διαδηλώσεις στις 15 Φεβρουαρίου του 2003, ενάντια στην επέμβαση των ΗΠΑ και των Ευρωπαίων συμμάχων τους στο Ιράκ (ibid, σελ. 98-9).

Επιπλέον, η στρατηγική πολιτικής και διοικητικής επικοινωνίας της Επιτροπής θα πρέπει να λάβει υπόψη τη σημασία της «πλαισίωσης». Για τους Koormans και άλ. (2005, σελ. 100), τα «[π]λαίσια της Ευρώπης είναι περισσότερο ή λιγότερο ρητά και συνεκτικά εννοιολογικά περιβλήματα και γενικές απόψεις σχετικά με τη δικαιολόγηση της ευρωπαϊκής συνεργασίας και ενότητας». Υπάρχουν πλαίσια που οικοδομούνται στη βάση αρχών σχετικά με το συνταγματικό νόμο της ΕΕ ή τον ιδανικό πολιτισμό που αντιπροσωπεύει η Ευρώπη (ibid). Επίσης, υφίστανται πλαίσια που χτίζονται στη βάση συμφερόντων σχετικά με την ενοποίηση των οικονομιών της αγοράς της Ευρώπης ή την κατάργηση των πολιτικών ανταγωνισμού των εθνικών κυβερνήσεων που συνθέτουν την ΕΕ (ibid). Τέλος, υπάρχουν πλαίσια πιο συγκινησιακά που σχετίζονται με την ιστορία των πολέμων και των διχασμών στην Ευρώπη, αλλά και με την παρουσία έντονων διαιρέσεων ως προς τους όρους της ευρωπαϊκής ενοποίησης (ibid). Η έρευνα των Koormans και άλ. (2005, σελ. 100) καταδεικνύει ότι «όλοι οι δρώντες (αντιπρόσωποι εθνικών κυβερνήσεων, εκλογικών περιφερειών, ομάδων συμφερόντων παραγωγών, μη κυβερνητικών οργανισμών, εθνικών εφημερίδων, και ευρωπαϊκών υπηρεσιών) διαμορφώνουν και χρησιμοποιούν πλαίσια». Ομοίως, και η κυρίαρχη πλαισίωση της πολιτικής που διαμορφώνει η Επιτροπή θα πρέπει να είναι σταθερή σε όρους συνέπειας και συνέχειας.

Σε ό,τι αφορά τα κράτη-μέλη, «[η] εισαγωγή της ευρωπαϊκής διάστασης στον εθνικό πολιτικό διάλογο και την εθνική επικοινωνιακή πολιτική είναι προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη μιας ‘πανευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας’» (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 138). Ως γνωστόν, η ενημέρωση, η επικοινωνία και ο δημόσιος διάλογος διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο ως προς τη δημιουργία πολιτικής νομιμοποίησης, καλλιεργώντας επιπρόσθετα θετικό κλίμα στην κοινή γνώμη (ibid, 139). «Υπό το ανωτέρω πρίσμα εκτιμάται και ο ρόλος του επαγγελματία ευρωπαίου δημοσιογράφου που καλείται σε δημιουργική ‘συνέργεια’ με την ΕΕ, ως ζωντανός κρίκος με τους ευρωπαίους πολίτες που πρέπει να τεθούν στο επίκεντρο κάθε επικοινωνιακού σχεδιασμού και προσπάθειας» (ibid). Ως προς αυτό, καθοριστική σημασία κατέχει και η εικόνα, «η καθημερινή οπτικοακουστική κουλτούρα μέρος της οποίας θα πρέπει να γίνει η ΕΕ» ώστε να βελτιωθεί η δημόσια παρουσία της που συχνά παρουσιάζεται ως γραφειοκρατική και άνευ φαντασίας (ibid). Το διακύβευμα εδώ είναι τελικά «πώς το έργο της ΕΕ θα διοχετεύεται προς τους πολίτες με

μεθόδους που θα το καταστούν προσβάσιμο στο ευρύτερο κοινό, ήτοι μέσα από τα επικρατούντα MME» (ibid).

Ωστόσο, εκτός από τις κανονιστικές, ιδεολογικές και τεχνικές διαστάσεις που αναφέρονται στη συζήτηση για τις δυστοκίες παραγωγής μιας αξιόπιστης, άρα και αποτελεσματικής, ευρωπαϊκής επικοινωνιακής πολιτικής, αλλά και σε αυτές που αφορούν την διάχυσή της από τα MME, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται και το γεγονός ότι αυτή συνιστά ένα ζήτημα κατ' εξοχήν πολιτικό, «αφορά δηλαδή στη βούληση των κρατών-μελών να συναινέσουν σε κοινές πολιτικές επικοινωνίας» (Καπετανγιάννης, 2007, σελ. 128). «Το πολιτικό σύστημα της ΕΕ είναι άραγε σε θέση να δημιουργήσει αυτό που ο Karl Deutsch αποκαλούσε 'το νευρικό σύστημα' των πολιτικών συστημάτων και κοινωνιών, ήτοι μια 'κοινότητα επικοινωνίας';» (ibid). Πέρα από τις επικοινωνιακές δράσεις με ευρωπαϊκή διάσταση που αναπτύσσουν τα κράτη-μέλη από μόνα τους ή σε συνεργασία με τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, κατά πόσο τελικά τα πρώτα «είναι διατεθειμένα να συναινέσουν σε μια αναβαθμισμένη και βαθύτερη ευρωπαϊκή επικοινωνιακή πολιτική με σαφείς κοινούς πολιτικούς προσανατολισμούς και στόχους που να υπερβαίνουν στην ουσία το σημερινό ελάχιστο κοινό παρανομαστή;» (ibid).

Σε μια ιδανική κατάσταση, οι Ευρωπαίοι πολίτες θα υποστήριζαν πλήρως την ΕΕ επειδή θα καταλάβαιναν πώς λειτουργεί και επειδή θα είχαν λόγο στη λήψη των αποφάσεων (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 134). Οι Ευρωπαίοι πολίτες θα ενημερώνονταν συστηματικά από τα MME, το διαδίκτυο και άλλες πηγές ενώ θα είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τηλεοπτικές συζητήσεις για κρίσιμα θέματα της ΕΕ ανάμεσα σε ευρωπαίους πολιτικούς, ευρωβουλευτές και Ευρωπαίους Επιτρόπους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να συγκρίνουν τις διάφορες πολιτικές απόψεις και να σχηματίσουν γνώμη για αυτές (ibid). Πράγματι, «[σ]τις σύγχρονες δημοκρατίες η πολιτική διαδικασία ουσιαστικά νομιμοποιείται μέσα από τα MME τα οποία διαμεσολαβούν ανάμεσα στις πολιτικές ελίτ και τους πολίτες ενημερώνοντάς τους για την πολιτική πραγματικότητα και παρέχοντάς τους το νοηματικό πλαίσιο για την ερμηνεία των πολιτικών γεγονότων» (Novy, 2006 στο Ελματζόγλου, 2007, σελ. 134). «Όμως, ακόμη και αν ήταν δυνατή η δημιουργία αυτού του δημόσιου χώρου, όπου οι πολίτες ενημερώνονται από τα MME και ανταλλάσσουν απόψεις, διατυπώνουν τη γνώμη τους και ελέγχουν τους πολιτικούς για την υλοποίηση των προγραμμάτων τους, δεν είναι σαφές πώς αυτό θα αντικαθιστούσε την πραγματική συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων» (Ελματζόγλου, 2007, σελ. 137). Γιατί, ούτε η επικοινωνιακή στρατηγική της Επιτροπής και άλλες δράσεις της θα μπορούσαν να

καταπολεμήσουν την απροθυμία των ΜΜΕ να προβάλλουν θέματα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος – αν υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο ισχύει τελικά, αλλά ούτε και ασφαλώς για την εξασφάλιση της συναίνεσης των πολιτών στο ρόλο της ΕΕ αρκεί η δημιουργία ενός ανοιχτού φόρουμ ανταλλαγής ιδεών. Εκτός από την εγκαθίδρυση μιας εναλλακτικής σχέσης μεταξύ πολιτικής και επικοινωνίας σε επίπεδο ΕΕ, η ενίσχυση της θεσμικής ικανότητας των ευρωπαίων πολιτών ώστε να επηρεάζουν την ενοποίηση είναι επιβεβλημένη και προς αυτή την κατεύθυνση απαιτούνται ριζικότερες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις που θα εγγυώνται την ενεργότερη και αποτελεσματικότερη συμμετοχή τους στην πολιτική διαδικασία (ibid, σελ. 137-8). Γιατί, όπως επισημαίνει η Ελματζόγλου (2007, σελ. 138), η μείωση του ελλείμματος πληροφόρησης στην ΕΕ μπορεί μεν να συμβάλλει στην κατανόηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, δεν φαίνεται όμως να συμβάλλει και στη μείωση του δημοκρατικού της ελλείμματος, την ύπαρξη του οποίου τελικά απηχεί.

7.2. Μεσοποίηση και Πολιτικοποίηση στην ΕΕ: Η δομή ισχύος της δημόσιας σφαίρας, ο ρόλος των δημοσιογράφων και η δυναμική της μαζικής επικοινωνίας

Τα κριτήριά μας για την πραγματικότητα τείνουν να ορίζονται από τα μέσα επικοινωνίας και όχι από τις δικές μας αποσπασματικές εμπειρίες

C.Wright Mills

Έχει ευρέως τεκμηριωθεί ο ρόλος των ΜΜΕ ως κεντρικών θεσμών της μετανεωτερικής κοινωνίας για την κοινωνική σημασιοδότηση της πραγματικότητας και ως μηχανισμού κοινωνικοποίησης και μετάδοσης γνώσης και αξιών. Η επίδραση των ΜΜΕ στο επίπεδο των πεποιθήσεων και ιδεών των ανθρώπων είναι εξαιρετικά σημαντική στο βαθμό που οι στάσεις, οι απόψεις και οι αντιλήψεις μας για την κοινωνική πραγματικότητα επηρεάζονται καθοριστικά από αυτά (Λυριντζής, 1989, σελ. 17). Το βασικό ερώτημα που τίθεται εδώ αφορά στη σχέση μεταξύ αυτού του επιπέδου αξιών και ιδεών με τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές των νεότερων κοινωνιών. Πρόκειται για μια αμφίδρομη τελικά σχέση, η κοινωνική οργάνωση και δράση προσδιορίζει τα ΜΜΕ ή τα ΜΜΕ προσδιορίζουν και οριοθετούν την κοινωνία γύρω μας (ibid); Για τον McQuail (2005, σελ. 405), θεμελιωτή της σύγχρονης θεωρίας της επικοινωνίας,

τα ΜΜΕ μπορούν να διδάσκουν κανόνες και αξίες μέσω της συμβολικής επιβράβευσης και τιμωρίας διαφορετικών τύπων συμπεριφοράς, όπως αυτοί αναπαρίστανται στο μέσο. Εναλλακτικά, τα ΜΜΕ συνιστούν μια μαθησιακή διαδικασία από όπου όλοι μαθαίνουμε πώς να αντιδρούμε σε συγκεκριμένες καταστάσεις καθώς και τις προσδοκίες ή ιδιότητες που συνοδεύουν ένα συγκεκριμένο ρόλο ή status στην κοινωνία. Έτσι, τα ΜΜΕ προβάλλουν συνεχώς εικόνες του τρόπου ζωής και μοντέλα συμπεριφοράς που συχνά προηγούνται της εμπειρίας.

Στην εθνική δημόσια σφαίρα, η παρουσίαση των πολιτικών παραγόντων και θεσμών μπροστά στο κοινό (το εκλογικό σώμα) κατέστη εφικτή μέσω της ανάπτυξης του αδέσμευτου τύπου και της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης (Trenz, 2009b, σελ. 6). Αποκρυσταλλώνοντας τη χαμπερμισιανή θέση, ο McNair (1995, σελ. 21 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 32), συνοψίζει ως εξής τις πέντε κύριες λειτουργίες των μέσων επικοινωνίας σε «ιδανικού τύπου» δημοκρατικές κοινωνίες. Τα ΜΜΕ θα πρέπει:

1) να πληροφορούν τους πολίτες για το τι συμβαίνει· 2) να εκπαιδεύουν σχετικά με τη σημασία των γεγονότων για τα οποία τους πληροφορούν, 3) να προσφέρουν μια πλατφόρμα δημόσιου πολιτικού διαλόγου που να διευκολύνει τη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» και τη *διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης*· 4) να ελέγχουν και να εξετάζουν προσεκτικά το ρόλο των κυβερνήσεων και των ατόμων που βρίσκονται σε δημόσια υπηρεσία και 5) να παράσχουν ένα φόρουμ υπεράσπισης διαφορετικών πολιτικών απόψεων. Αυτά τα καίρια στοιχεία μιας λειτουργικής δημόσιας σφαίρας έχουν ενσαρκωθεί στους κώδικες που προδιαγράφουν το ρόλο της δημοσιογραφίας. Η εκπλήρωση αυτών των προαπαιτούμενων ρόλων επιτρέπει στα μέσα και στη δημοσιογραφία να προσεγγίσουν τον ιδανικό τύπο της «δημόσιας σφαίρας» (Habermas, 1989· McNair, 1998).⁵²²

Για τους Koormans και άλ. (2005, σελ. 15), «[α]κόμη περισσότερο από ό,τι στο εθνικό επίπεδο, η ροή επικοινωνίας μεταξύ της Ευρώπης και του κοινού εξαρτάται από τα ΜΜΕ». Υπό αυτή την παραδοχή, η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 263) θέτει τα εξής ερωτήματα: «Πώς παρουσιάζεται η ΕΕ από τα υφιστάμενα ΜΜΕ και ποιες είναι οι σύγχρονες μορφές που παίρνει αυτή η κάλυψη; Τα εθνικά και τα διεθνικά ΜΜΕ καθοδηγούνται από τις ανάγκες των πολιτών και τις υποχρεώσεις που εγείρονται από τη διακήρυξη της Ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη; Η κάλυψη της ευρωπαϊκής πολιτικής είναι επαρκής και εποικοδομητική σε όρους πλήρωσης των κριτηρίων της δημοκρατικής πολιτικής; Τι τύπου και πόσο ολοκληρωμένο είναι το περιβάλλον της πολιτικής επικοινωνίας που αυτά τα ΜΜΕ παρέχουν στους πολίτες;» Για τους Koormans και

⁵²² Για τη διαμεσολάβηση της πολιτικής από τα ΜΜΕ και τις δυσκολίες που ενέχει, βλ. περαιτέρω Negrine, 1996.

άλ. (2005, σελ. 15), στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής διαδικασίας, τα MME εκπληρώνουν τουλάχιστον τέσσερις κρίσιμες λειτουργίες:

Πρώτον, λόγω της απουσίας άμεσων επικοινωνιακών συνδέσεων, οι ευρωπαίοι δρώντες, τα ζητήματα, και οι πολιτικές χρειάζεται να καταστούν ορατά από τα MME, και είναι σε αυτό το δημόσιο φόρουμ όπου μπορεί να κερδίσουν (ή θα αποτύχουν να επιτύχουν) δημόσια αντιστοιχία και νομιμοποίηση (λειτουργία *νομιμοποίησης*). Δεύτερον, με την μερική εξαίρεση της σφυγμομέτρησης της κοινής γνώμης – που παρέχει μόνο συγκεκριμένης χρονικής διάρκειας, προ-δομημένη, και μη διαλεκτική πρόσβαση στην κοινή γνώμη – οι ευρωπαίοι διαμορφωτές πολιτικής έχουν να εξαρτώνται για την πληροφόρησή τους σχετικά με τις επιθυμίες και τις ανησυχίες των πολιτών από τα επικοινωνιακά κανάλια των MME (λειτουργία *ανταπόκρισης*). Τρίτον και κατ' αντιστοιχίαν, το κοινό μπορεί να σχηματίσει τη γνώμη του για τους απομακρυσμένους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις πολυπλοκότητες των πολυεπίπεδων πολιτικών μόνο σε πολύ μικρό βαθμό από την άμεση προσωπική εμπειρία και ως εκ τούτου πρέπει επίσης να στηρίζεται στο τρόπο με τον οποίο η Ευρώπη καθίσταται ορατή από τα MME (λειτουργία *λογοδοσίας*). Τέλος, η συμμετοχή των πολιτών στην ευρωπαϊκή πολιτική διαδικασία συνήθως απαιτεί επίσης πρόσβαση στα MME. Παρά το γεγονός ότι μόνο ένας μικρός αριθμός εύ-πορων και καλά οργανωμένων δρώντων μπορεί να επιτύχει άμεση πρόσβαση στους ευρωπαϊκούς διαμορφωτές πολιτικής (π.χ., στο πλαίσιο του δικτύου της [παρασκηνιακής] άσκησης πολιτικής πίεσης - lobbying), οι περισσότερες μορφές συμμετοχής των πολιτών μέσω ΜΚΟ, πρωτοβουλιών των πολιτών, και κοινωνικών κινημάτων μπορούν να επηρεάσουν τους διαμορφωτές πολιτικής μέσω της αναγνωρισιμότητας, του συντονισμού, και της νομιμοποίησης που δύνανται να κινητοποιήσουν στα MME (λειτουργία *συμμετοχής*).

Επειδή στις σύγχρονες δημοκρατίες η κάλυψη από τα MME είναι κρίσιμη για την επίτευξη δημόσιας ανταπόκρισης και πολιτικής επιρροής, προκειμένου να ερμηνεύσουν την παρουσία ή μη της ΕΕ στα μέσα, οι Koormans και άλ. (2005, σελ. 41) αντλούν από τις θεωρίες της θέσης της ατζέντας των μέσων και της αξίας των ειδήσεων, όπως έχουν αναπτυχθεί από την έρευνα της πολιτικής επικοινωνίας και της μελέτης των MME (Rogers και Dearing, 1986· Iyengar, 1993).⁵²³ Σύμφωνα με αυτές, εάν ή όχι και πώς τα ειδησεογραφικά γεγονότα καλύπτονται από τα μέσα εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά τους, όπως η έντασή τους, η εγγύτητά τους στο θεατή, το status του πρωταγωνιστή, τις δυνατότητες δραματοποίησης και πόλωσης που προσφέρουν, καθώς και τη συμβατότητά τους με τις υφιστάμενες ατζέντες των μέσων και την πλαισίωσή τους (Koormans και άλ., 2005, σελ. 41).

⁵²³ E. M. Rogers και J. W. Dearing (1986), “Agenda-Setting Research: Where has it been and Where is it Going?” στο J. A. Anderson (eds.), *Communication Yearbook*, Beverly Hills: Sage και S. Iyengar (1993), “Agenda Setting and Beyond: Television News and the Strength of Political Issues” στο W.H. Riker (eds.), *Agenda Formation*, Ann Arbor: University of Michigan Press, όπως αναφέρονται στο Koormans και άλ., 2005, σελ. 41.

Εδώ, οι συγγραφείς αναμένουν σημαντικές διαφορές σε ό,τι αφορά το βαθμό και τις μορφές με τις οποίες οι προσπάθειες κινητοποίησης και επικοινωνήσεως που σχετίζονται με την ΕΕ εισάγονται στη δημόσια σφαίρα, σύμφωνα με τις στρατηγικές δημοσίων σχέσεων που επιστρατεύονται από τους συλλογικούς δρώντες και τα κριτήρια επιλογής που χρησιμοποιούνται από τους επαγγελματίες των μέσων (ibid).⁵²⁴ Επιπλέον, αυτές οι διαφοροποιήσεις αναμένεται να συνδέονται με διαφορές στις δομές πολιτικής ευκαιρίας μεταξύ των χωρών και των τομέων πολιτικής (ibid). Έτσι, π.χ., παρόμοια στιγμιότυπα πολιτικής επικοινωνίας που εστιάζουν στην ΕΕ θα γίνονται αντικείμενο διαφορετικής μεταχείρισης στη βάση της τρέχουσας επιρροής της Ευρώπης στον αντίστοιχο πολιτικό τομέα ή στη βάση του βαθμού στον οποίο η ευρωπαϊκή ενοποίηση συνιστά αμφιλεγόμενο ζήτημα στην υπό εξέταση χώρα (ibid). «Πιο γενικά, αναλύσεις για τους λόγους που βρίσκονται πίσω από την αδύναμη παρουσία των θεσμών και των πολιτικών της ΕΕ στα μέσα συχνά επισημαίνουν τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στην ΕΕ τα οποία δεν ανταποκρίνονται στα κριτήρια αξιολόγησης των ειδήσεων που χρησιμοποιούν οι δημοσιογράφοι όταν επιλέγουν ειδήσεις» (Meyer, 1999 στο Koormans και άλ., 2005, σελ. 41). «Οι διαπραγματεύσεις και οι διαδικασίες οικοδόμησης συναίνεσης που καταλήγουν σε πολλές σημαντικές αποφάσεις στην ΕΕ, π.χ. στο Συμβούλιο των Υπουργών, συχνά κρατούνται μακριά από την προσοχή των μέσων προκειμένου να μη θέσουν σε κίνδυνο τις λύσεις συμβιβασμού» (Koormans και άλ., 2005, σελ. 41). Ωστόσο, αυτό συχνά συνεπάγεται οι πολιτικές της ΕΕ να μην απολαμβάνουν καθόλου της προσοχής τους (ibid). Γράφουν οι Koormans και άλ. (2005, σελ. 41-2):

Το εάν ένα θέμα συνιστά είδηση προωθείται από παράγοντες όπως η δυνατότητα σαφούς απόδοσης ευθύνης για προβλήματα και λύσεις πολιτικής, την παρουσία ευδιάκριτων συγκρουσιακών γραμμών, ή τις ευκαιρίες για προσωποποίηση και δραματοποίηση. Στην περίπτωση πολλών αποφάσεων της ΕΕ, ωστόσο, είναι ασαφές ποιος είναι υπεύθυνος, οι συγκρούσεις παραμένουν αδιόρατες, και η έμφαση της ΕΕ στις δημόσιες σχέσεις για την επίτευξη συναίνεσης και στην συναδελφικότητα προσφέρει λίγες δυνατότητες προσωποποίησης και δραματοποίησης. Γενικότερα, η δυαδική λογική [πόλωσης] μεταξύ της αντιπολίτευσης ενάντια στην κυβέρνηση, η οποία είναι κρίσιμη για τη διασφάλιση της προσοχής των μέσων στις εθνικές δημοκρατίες, είναι ισχνά ανεπτυγμένη στην ΕΕ.

Σε κάθε περίπτωση, ο βαθμός στον οποίο οι πολιτικές και οι θεσμοί της ΕΕ συμμορφώνονται στα κριτήρια των μέσων για την επιλογή των ειδήσεων ποικίλει. Και εδώ, οι

⁵²⁴ Βλ. ευρύτερα (και εκτός ΕΕ) τη σχετική συζήτηση στα Davis, 2002 και McNair, 1995. Για τη σχέση των πολιτικών με τα ΜΜΕ, βλ. επίσης Watts, 1997.

σημαντικές διαφοροποιήσεις που προκύπτουν αφορούν τρεις συγκριτικές διαστάσεις – τον χρόνο, τις χώρες, και τους τομείς πολιτικής (ibid, σελ. 42). Όπως σημειώνουν οι Koormans και άλ. (2005, σελ. 42):

Σε ό,τι αφορά τις εξελίξεις μέσα στο χρόνο, παρουσιάζεται μια ολοένα και μεγαλύτερη διάθεση μεταξύ των ευρωπαϊών διαμορφωτών πολιτικής να βελτιώσουν την δημόσια παρουσία και την διαφάνεια της Ένωσης. Επιπλέον, φαίνεται να υφίσταται και μια σχετική τάση να καθίστανται πιο ανοικτοί σχετικά με τις συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ των θεσμών της ΕΕ και μεταξύ των κρατών μελών. Περαιτέρω, πρόσφατες θεσμικές μεταρρυθμίσεις έχουν σχετικοποιήσει την αρχή της ομοφωνίας προλειαίνοντας το έδαφος για πλειοψηφικές μορφές λήψης αποφάσεων που προσαρμόζονται καλύτερα ως προς την προσέλκυση της προσοχής των μέσων. *Μεταξύ των χωρών*, οι διαφορές για το εάν ένα θέμα για τις πολιτικές και τους θεσμούς της ΕΕ αξιολογείται ως είδηση αναμένεται να προκύπτει ως λειτουργία του βαθμού στον οποίο η ενοποίηση της ΕΕ συνιστά αμφιλεγόμενο ζήτημα της εθνικής πολιτικής. Όπου αυτό ισχύει, τα γεγονότα που αφορούν την ΕΕ θα τείνουν να έλκουν περισσότερο την προσοχή των μέσων, αν και αυτή η προσοχή είναι πιθανόν να εστιάζεται στις συνέπειες του γεγονότος για την εθνική πολιτική, παρά στην ίδια την ευρωπαϊκή διάσταση (βλ. και Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 265).⁵²⁵ Τέλος, θα μπορούσαμε να αναμένουμε διαφορές στο βαθμό και στις μορφές επιλογής των μέσων *μεταξύ των τομέων πολιτικής*. Για παράδειγμα, σε αυτά τα πεδία όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει επιτύχει σημαντικές εξουσίες συναπόφασης έναντι της Επιτροπής, κάτι που προσομοιάζει με την πόλωση μεταξύ κυβέρνησης-αντιπολίτευσης μπορεί να αναπτυχθεί και να ενισχυθεί η προσέλκυση της προσοχής των μέσων.⁵²⁶

Κάθε θεσμικός σχεδιασμός ενσαρκώνει ιδέες από διαφορετικές πολιτικές φιλοσοφίες (Habermas, 2006, σελ. 412). Καθεμία από αυτές τις παραδόσεις «προσδίδει διαφορετικό βάρος στις ίσες ελευθερίες για όλους, στη δημοκρατική συμμετοχή και στη διακυβέρνηση από την κοινή γνώμη» (Habermas, 1998, σελ. 239–252 στο Habermas, 2006, σελ. 412). «Η φιλελεύθερη παράδοση εκδηλώνει μια προτίμηση για τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών, ενώ η

⁵²⁵ Για τους Balčytienė και Vinciūnienė (2008, σελ. 74), «η κουλτούρα της πολιτικής επικοινωνίας εξαρτάται από το περιβάλλον. Οι ερευνητικές μελέτες καταδεικνύουν ότι το πώς οι δημοσιογράφοι αλληλεπιδρούν με τις ειδησεογραφικές πηγές τους για την ΕΕ εξαρτάται από καθαρώς πρακτικά ζητήματα (εκμαθημένες πρακτικές επικοινωνίας) στα εθνικά περιβάλλοντα (Morgan, 1995· Gavin, 2001· Baisnee, 2000· Lecheler 2007). Σύμφωνα με αυτές τις προοπτικές, η υψηλότερη πιθανότητα για τις ειδήσεις της ΕΕ να εισαχθούν στην εθνική ατζέντα είναι να «εσωτερικοποιηθούν». Η εθνική εγγύτητα (οι συνέπειες των αποφάσεων της ΕΕ για την εθνική πολιτική, την οικονομία και τη ζωή των πολιτών) είναι το πιο σημαντικό και κοινό κριτήριο επιλογής για τους δημοσιογράφους που καλύπτουν την ΕΕ. Στην πραγματικότητα, είναι δυνατό να βρει κανείς ειδήσεις για την ΕΕ ως πολιτική οντότητα· ωστόσο, κάτι τέτοιο αναφέρεται σπάνια, κατά κύριο λόγο σε περιόδους μείζονος κρίσης. Οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί φορείς και οι μεγάλες ελιτιστικές εφημερίδες, είναι, πολύ συχνά, τα μόνα μέσα που καλύπτουν τα ζητήματα της ΕΕ σε μια πιο τακτική βάση».

⁵²⁶ Ένα ενδεικτικό παράδειγμα – αν και όχι τόσο θετικό για τη δημόσια εικόνα της ΕΕ – που αναφέρουν οι Koormans και άλ., (2005, σελ. 42), είναι η παραίτηση της Επιτροπής Santer υπό την πίεση του Κοινοβουλίου.

ρεπουμπλικανική και η διαβουλευτική παράδοση επισημαίνουν είτε τη συμμετοχή των ενεργών πολιτών είτε τη διαμόρφωση πεφωτισμένης δημόσιας γνώμης. Αυτά τα ρεύματα όμως επιδρούν με διαφορετικούς τρόπους στις εθνικές πολιτικές κουλτούρες, δημιουργώντας ως εκ τούτου συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ της θεωρίας και της πράξης» (Habermas, 2006, σελ. 412). Το διαφορετικό βάρος που αποδίδουν οι πολίτες δε στα δικαιώματα και τις ελευθερίες, στη συμπερίληψη και την ισότητα ή στη δημόσια διαβούλευση και τη συλλογική επίλυση προβλημάτων προσδιορίζει και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τους ιδίους ως μέλη της πολιτικής τους κοινότητας (ibid). Όσον αφορά τη δομή της μαζικής επικοινωνίας, όπως αναφέρει ο Habermas, (2006, σελ. 415), στην περιφέρεια του πολιτικού συστήματος, η δημόσια σφαίρα εκδηλώνεται σε διάφορα δίκτυα ελεύθερης διακίνησης μηνυμάτων – ειδήσεις, αναφορές, σχολιασμοί, ομιλίες, σκηνές και εικόνες, θεάματα και ταινίες με πληροφοριακό, πολεμικό, εκπαιδευτικό ή ψυχαγωγικό περιεχόμενο. Ένα σημαντικό ζήτημα που συνδέεται με τα MME και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας και την καθοδήγηση της κοινής γνώμης είναι η ισχύς που έχουν συσσωρεύσει στις μετανεωτερικές κοινωνίες. Η ισχύς βέβαια δεν είναι καθεαυτού απονομιμοποιημένη. Ο Habermas (2006, σελ. 418-9) διακρίνει μεταξύ τεσσάρων κατηγοριών ισχύος:

Πρώτα, υφίσταται η πολιτική ισχύς, η οποία εξ' ορισμού απαιτεί νομιμοποίηση. Σύμφωνα με το διαβουλευτικό μοντέλο δημοκρατίας, η διαδικασία νομιμοποίησης θα πρέπει να περάσει μέσω της δημόσιας σφαίρας που ενέχει την ικανότητα καλλιέργειας μιας πεφωτισμένης κοινής γνώμης. Η κοινωνική ισχύς εξαρτάται από το καθεστώς που κατέχει κανείς στο πλαίσιο της διαστρωματωμένης κοινωνίας: τα καθεστώτα αυτά προέρχονται από θέσεις [που καταλαμβάνουν τα άτομα] στο πλαίσιο των λειτουργικών συστημάτων. Συνεπώς, η οικονομική ισχύς είναι μια ιδιαίτερη, παρόλ' αυτά κυρίαρχη, μορφή κοινωνικής ισχύος. Δεν είναι η κοινωνική ισχύς ως τέτοια αλλά περισσότερο ο μετασχηματισμός της σε πίεση προς το πολιτικό σύστημα που απαιτεί νομιμοποίηση: [Και η κοινωνική ισχύς] δεν θα πρέπει να παρακάμπτει τα κανάλια της δημόσιας σφαίρας. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για την πολιτική επιρροή των δρώντων που προέρχονται από την κοινωνία των πολιτών, π.χ., τις ομάδες συμφερόντων γενικού ενδιαφέροντος, τις θρησκευτικές κοινότητες, ή τα κοινωνικά κινήματα. Αυτοί οι δρώντες δεν διαθέτουν «ισχύς» με την αυστηρή έννοια αλλά αντλούν δημόσια επιρροή από το 'κοινωνικό' και 'πολιτιστικό κεφάλαιο' που έχουν συσσωρεύσει σε όρους αναγνωρισιμότητας, διάκρισης, φήμης ή ηθικού status.

Τα MME συνιστούν ακόμη μία πηγή ισχύος (Jarren και Donges, 2006, σελ. 119, 329 Habermas, 2006, σελ. 419). Όπως αναφέρει ο Habermas (2006, σελ. 419), «[η] ισχύς των μέσων

βασίζεται στην τεχνολογία της μαζικής επικοινωνίας. Αυτοί που εργάζονται στους σχετικούς με την πολιτική τομείς των συστήματος των μέσων δεν μπορεί παρά να ασκούν δύναμη, επειδή επιλέγουν και επεξεργάζονται σχετικό με την πολιτική περιεχόμενο και παρεμβαίνουν έτσι τόσο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης όσο και στη διανομή των συμφερόντων. Η χρήση της ισχύος των μέσων εκδηλώνεται στην επιλογή των πληροφοριών και της μορφής, στη διαμόρφωση και τον τύπο των προγραμμάτων, και στα αποτελέσματα της διάδοσής τους – στον καθορισμό της ατζέντας, ή στην κατηγοριοποίηση και την πλαισίωση των ζητημάτων (Callaghan και Schnell, 2005)». Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική κατασκευή της κοινής γνώμης προφανώς προσκαλεί κι άλλους παράγοντες να παρέμβουν στρατηγικά στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, εξάλλου, για τη σωστή λειτουργία των πολιτικών συστημάτων κρίνεται σημαντική η ανατροφοδότηση μεταξύ ενός αυτορυθμιζόμενου μιντιακού συστήματος και μιας υπεύθυνης κοινωνίας των πολιτών (Habermas, 2006, σελ. 421): «Η πολιτική δημόσια σφαίρα χρειάζεται εισροή από τους πολίτες που δίνουν φωνή στα προβλήματα της κοινωνίας και ανταποκρίνονται στα ζητήματα που τίθενται στον λόγο των ηγετικών ομάδων» (ibid).

Για την Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 295), «[ο] έλεγχος είναι ζωτικός για την οικοδόμηση κοινότητας και πολιτείας και για την ‘δίκαιη’ διαπραγματεύση και επίδοση κάθε ισχύος. Όπως έχει υποστηρίξει ο Deutsch (1963), οι διαδικασίες ελέγχου ως ανατροφοδότηση από τους πολίτες είναι το *sine qua non* για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος. Ομοίως, οι Edgar Morin (1986) και Norbert Wiener (1949) επίσης επισημαίνουν τη θεμελιώδη έννοια και λειτουργία του ελέγχου για τη βιωσιμότητα, την ισορροπία, οποιουδήποτε συστήματος».⁵²⁷ Πολύ συχνά, εντούτοις, οι πολιτικοί επιστήμονες αναφέρονται σε μια σοβαρή δυσλειτουργία – σύμπτωμα των σύγχρονων δημοκρατιών, αυτή της αδιαφορίας και της παθητικότητας των μαζικών κοινών. Ο Habermas (2006, σελ. 421-2) διακρίνει δύο κύριες αιτίες που ευθύνονται για τη συστηματική έλλειψη αυτού του είδους του ανατροφοδοτικού βρόχου:

Η κοινωνική παραίτηση και ο πολιτιστικός αποκλεισμός των πολιτών ερμηνεύουν την επιλεκτική πρόσβαση και την άνιση συμμετοχή στη διαμεσολαβούμενη από τα μέσα επικοινωνία, ενώ η αποικιοποίηση της δημόσιας σφαίρας από τις επιταγές της αγοράς οδηγούν την κοινωνία των πολιτών σε μια παράδοξη παράλυση. Σε ό,τι αφορά την πρόσβαση και τη συμμετοχή στην διαμεσολαβημένη επικοινωνία, είναι κοινωνιολογικός

⁵²⁷ E. Morin (1986), *La Méthode – 3 La Connaissance de la Connaissance*, Paris, Seuil και N.Wiener (1949), *Cybernetics: or Control and Communication in the Animal and the Machine*, Cambridge Mass., MIT Press, όπως αναφέρονται στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 295.

κοινός τόπος ότι το ενδιαφέρον για τις δημόσιες υποθέσεις και η χρήση των πολιτικών μέσων σχετίζεται κατά κύριο λόγο με το κοινωνικό status και το πολιτιστικό υπόβαθρο (Delli Carpini, 2004, σελ. 404· Verba, Schlozman, και Bradey, 1995). Αυτό το σύνολο δεδομένων μπορεί να ερμηνευτεί ως ενδεικτικό της ανεπαρκούς λειτουργικής διαφοροποίησης της πολιτικής δημόσιας σφαίρας από την ταξική δομή της κοινωνίας των πολιτών. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων λίγων δεκαετιών, ωστόσο, οι δεσμοί της απόδοσης αιτιών στην κοινωνική και την πολιτιστική προέλευση έχουν χαλαρώσει (Dalton, 2006, σελ. 172, 150, 219). Η μετατόπιση στην «ψήφο ανάλογα με το ζήτημα» αποκαλύπτει την ολοένα και αυξανόμενη επίδραση της δημόσιας συζήτησης στα πρότυπα ψήφου και γενικότερα στη διαμόρφωση «κοινών ανάλογα με το ζήτημα».

Στην περίπτωση της ΕΕ, ακόμη πιο σκεπτικιστικά, η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 274) αναφέρει ότι η κοινωνία των πολιτών δεν φαίνεται να λαμβάνει από τα μέσα την υποστήριξη που χρειάζεται ούτε την ισχύ για τη διάχυση των ζητημάτων που την αφορούν, στοιχεία απαραίτητα πρώτον για την επιβίωσή της και δευτερευόντως για τον ακτιβισμό της. Αυτό που έχει ανάγκη ως εκ τούτου η ΕΕ είναι ένα συγκεκριμένο σύστημα επικοινωνίας που να είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την νέα πολιτική οντότητα που αυτή συνιστά και την αντίστοιχη κοινωνία των πολιτών της (ibid).⁵²⁸ Αυτό θεωρείται ακόμη περισσότερο κρίσιμο τη στιγμή που το πολιτικό της σύστημα ακόμη συγκροτεί τον εαυτό του και συνεχίζει να αναπτύσσεται (ibid). Περαιτέρω, για την Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 18), τα εθνικά μέσα εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες, οι οποίες συχνά μπορεί να βρίσκονται σε διχοστασία με αυτές που συνδέονται με την διάσταση της ΕΕ. «Απευθύνονται στους πολίτες ως Δανούς, Ισπανούς, Βρετανούς, ή Γάλλους, κτλ. και όχι ως ευρωπαίους πολίτες» (ibid). Και, αντίθετα με ένα μεγάλο αριθμό τομέων πολιτικής, τα εθνικά μέσα δεν φαίνεται να έχουν υποστεί μια σημαντική διαδικασία εξευρωπαϊσμού (Smith, 2004, σελ. 12 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 18). Η χαμηλής βαρύτητας επικοινωνιακή προσέγγιση που είχε υιοθετηθεί τα πρώιμα χρόνια της Τελωνειακής Ένωσης ασφαλώς δεν ανταποκρίνεται στις σημερινές επικοινωνιακές ανάγκες της ΕΕ – όπως και η ίδια φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει ήδη από το 1989, όταν αποφάσισε πραγματικά να «οργανώσει το πολιτικό», εισερχόμενη στον αμφιλεγόμενο και στρατηγικό τομέα της διαμόρφωσης πολιτικής επικοινωνίας και επικοινωνιών

⁵²⁸ «Επί της αρχής, όλοι οι πολίτες της ΕΕ απολαμβάνουν δικαιώματα στην πληροφόρηση και την επικοινωνία. [...] Πώς, και ακόμη και πιο σημαντικό, σε ποιόν ακριβώς δημόσιο τομέα ή χώρο έχουμε πρόσβαση, ώστε να απολαμβάνουμε και να ασκούμε τα ενεργητικά και τα παθητικά δικαιώματά μας στην πληροφόρηση;» (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 19). «Ακόμη κι αν εστιάσουμε στα λιγότερο απαιτητικά παθητικά δικαιώματα στην πληροφόρηση, παρατηρούμε ήδη σοβαρές δυσλειτουργίες, όπως τη χαμηλή κάλυψη και ορατότητα ακόμη και καίριων ζητημάτων μεταξύ της πλειάδας των κοινών υποθέσεων της ΕΕ. Τα κενά σε σχέση με την άσκηση των ενεργών δικαιωμάτων στην πληροφόρηση, που συνδέονται άμεσα με την πολιτική συμμετοχή, είναι μακράν τα πιο μεγάλα και τα πιο σοβαρά» (ibid, σελ. 20).

(Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 263). «Μελετώντας τις εντάσεις μεταξύ του έθνους-κράτους, από τη μία πλευρά, και της ΕΕ, από την άλλη, ο Habermas (1998· 2003, σελ. 99) θεωρεί ότι ήταν μόνο η συμβολική κατασκευή του 'λαού' αυτή που 'μετασχημάτισε το σύγχρονο κράτος σε εθνικό κράτος'. Αυτό συνεπάγεται ότι όπως ακριβώς οι διαδικασίες εθνικής ενοποίησης του 19^{ου} αιώνα συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των εθνών-κρατών, σήμερα, κατάλληλες και αντίστοιχες συμβολικές κατασκευές θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην οικοδόμηση μιας ενοποιημένης Ευρώπης, μιας ηπειρωτικής ένωσης με συνοχή και μια κοινή πολιτική και πολιτιστική ταυτότητα» (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 34). Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο Thompson (1995, σελ. 14 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 274), προβάλλοντας προγενέστερες ιδέες του Weber, η ικανότητα ενός κράτους να αξιώνει εξουσία εξαρτάται σε γενικές γραμμές από την ικανότητά του να ασκεί δύο αλληλοσχετιζόμενες αλλά διακριτές μορφές ισχύος, τις οποίες περιγράφει ως ισχύ καταναγκασμού και συμβολική ισχύ. Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη, ωστόσο, όπως επισημαίνει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 274), στην παρούσα φάση της ανάπτυξής της η ΕΕ φαίνεται να «σκοράρει» πολύ χαμηλά.

Από την άλλη πλευρά, σε ό,τι αφορά την σύγχρονη αποικιοποίηση της δημόσιας σφαίρας από τις επιταγές της αγοράς, ο Habermas (2006, σελ. 422) την περιγράφει ως επαναπροσδιορισμό της πολιτικής σύμφωνα με τις κατηγορίες της αγοράς. Διαχρονικά, η πολιτική μπορεί να οργανώνεται εντός ή εκτός της σφαίρας της πολιτικής επικοινωνίας, και αυτό είναι που διαχωρίζει τα δημοκρατικά από τα απολυταρχικά καθεστώτα· έτσι, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνουμε το πεδίο των επικοινωνιών αντανakλά ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουμε την ίδια την πολιτική σφαίρα (Deutsch, 1963· Barber, 1984· Hanada, 1999· Dahl, 2000· Meyer, 2002· Starr, 2005· Garnham, 2000, σελ. 165-189 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 17). Η πολιτική για τα ΜΜΕ αποτελεί η ίδια μέσο ελέγχου που επιδρά στην ευρύτερη πολιτική ενώ ταυτόχρονα είναι προϊόν της πολιτικής διαδικασίας (Hanada, 1999 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 17). Σχετικά με την ΕΕ, είναι ευρέως διαδεδομένη η θέση ότι τόσο σε επίπεδο δικτύων όσο και σε επίπεδο περιεχομένου η δυνατότητα ενός ενιαίου τρόπου του απευθύνεσθαι στους ευρωπαίους πολίτες εκλείπει, κυρίως μάλιστα την μετά το 1989 περίοδο, όταν δημοσιεύτηκε η Οδηγία "Television without Frontiers" (TVWF)⁵²⁹ και εγκαθιδρύθηκε ο επονομαζόμενος διασυνοριακός «Ευρωπαϊκός

⁵²⁹ Council Directive 89/552/EEC of 3 October 1989 on the Coordination of certain Provisions laid down by Law, Regulation or Administrative Action in Member States concerning the Pursuit of Television Broadcasting Activities στο <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1989:298:0023:0030:EN:PDF>

Οπτικοακουστικός Χώρος»,⁵³⁰ εξαιτίας, όπως αναφέρει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 273-4), «της απορρύθμισης, της δριμείας εμπορευματοποίησης, του ανταγωνισμού για τα κοινά και της τάσης παραγωγής προγραμμάτων του ελάχιστου κοινού παρανομαστή» που αυτή επέφερε.⁵³¹ Σήμερα, «[ε]ίναι δύσκολο να θέσει κανείς την Ευρώπη υπό την προσοχή των περισσότερο συντακτών, εκτός κι αν πρόκειται για σκάνδαλα ή προβληματικές περιπτώσεις. [...] Η δυναμική και οι εργασιακές πρακτικές του ‘αρνητισμού’ και της ‘σκανδαλοθηρίας’ είναι βαθειά ριζωμένες στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας του ανταγωνισμού» (ibid, σελ. 280). «Η δομή του ανταγωνισμού – υπέρ των πωλήσεων, των εσόδων από τη διαφήμιση και των ‘ειδησεογραφικών προϊόντων που πωλούν’ – συνιστά τον *αυτόματο πιλότο* που θέτει τους κανόνες του παιχνιδιού» (ibid, σελ. 281).⁵³² Εδώ, για την Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 281), τα ΜΜΕ παύουν να παίζουν το κλασικό πολιτικό παιχνίδι που τα θέλει ως λειτουργούς επιφορτισμένους με την παροχή πληροφόρησης και αναλαμβάνουν να προσελκύσουν τεράστια κεφάλαια μέσω της απόκτησης

⁵³⁰ Περαιτέρω, γράφει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 281), «[ο] προγραμματισμός και οι δημοσιογραφικές πολιτικές των εμπορικά καθοδηγούμενων και από τη διαφήμιση χρηματοδοτούμενων μέσων, ήτοι των τηλεοπτικών σταθμών, προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο από το τι πουλά. Ο λαϊκισμός έτσι σε μεγάλο βαθμό υποστηρίζεται δομικά. Από τότε που τέθηκε σε ισχύ η Οδηγία TWF και η εγκαθίδρυση του επονομαζόμενου διασυνοριακού ‘European Audiovisual Space’ (EAS) η μεγάλη πλειοψηφία των μέσων ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η πολιτική της TWF μετέτρεψε τη διαφήμιση ως τον *de facto* και επίσημο λογοκριτή όλων των πληροφοριακών ροών και σε στρατηγικό ελεγκτή αυτού του τομέα. Αυτό σημαίνει ότι τα εμπορικά μέσα επίσης θέτουν κατά κύριο λόγο την διατομεακή ατζέντα του τι θα δημοσιευθεί. Αυτοί οι μέγιστοι λογοκριτές των καιρών μας καθοδηγούνται από το κέρδος και ‘οφείλουν’ να καταφεύγουν στη σκανδαλοθηρία, τον αρνητισμό και το infotainment».

⁵³¹ Αν και το βασικό ένστικτο επιβίωσης της κοινότητας εισηγείται ότι οι πολίτες της ΕΕ χρειάζεται να γνωρίζονται μεταξύ τους, ένα από τα ευρήματα που προκύπτουν από τις περιοδικές μελέτες υλοποίησης της Οδηγίας TVWF είναι ότι υφίστανται εξαιρετικά χαμηλές διασυνοριακές ανταλλαγές προγραμμάτων μεταξύ των εθνικών καναλιών των διάφορων κρατών-μελών, εξέλιξη που ωστόσο καθοδηγείται περισσότερο από την αγορά παρά από κοινωνιολογικούς παράγοντες (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 275).

⁵³² Όπως σημειώνει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 297), «[η] ανακήρυξη της Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Ιθαγένειας το 1992 έδωσε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να διορθωθούν η εκτροπή και οι ανεπάρκειες του συστήματος της δεκαετίας του 1980, που είχαν οδηγήσει, δήθεν από παρασπονδία, σε ένα καθοδηγούμενο από την αγορά καθεστώς. Τώρα η πολιτική επικοινωνιών επί της τηλεόρασης θα μπορούσε να θεμελιωθεί εκ νέου σε συνταγματικές πολιτικές αξίες». «Αντ’ αυτού, από τη μια πλευρά αποκλειστικά φιλελεύθερες και από την άλλη πλευρά εθνοκεντρικές επιλογές πολιτικής συνέχισαν συστηματικά να επικρατούν σε όλη τη δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα. Η επιτομή της αποτυχίας αυτής της προσέγγισης είναι ότι το υπερεθνικό πολιτικό σύστημα, ως υποκείμενο που παράγει πολιτική και πολιτικές (Επιτροπή, ΕΚ, Συμβούλιο, ΔΕΚ), είναι το ίδιο το κύριο θύμα μιας ιδιόμορφης ευρωπαϊκής παθολογίας, αυτής του να θέτει τον εαυτό του *incommunicado*» (ibid, σελ. 298). Η αρχική εκτροπή είχε να κάνει με την τοποθέτηση του τομέα των μέσων, από τον τομέα πολιτικής επί των επικοινωνιών της ΕΚ στο πλαίσιο της Ενιαίας Αγοράς. Γράφει η Kaitatzi-Whitlock (σελ. 300): «Αυτή η στρατηγική όρισε ότι το πεδίο των επικοινωνιών θα παραδιδόταν, από τους κορυφαίους πολιτικούς εκείνων των καιρών, αποκλειστικά στις δυνάμεις της αγοράς και ρητά με σκοπό το κέρδος και τη μεγέθυνση. Κάποιες απόπειρες να διασωθούν κάποια υπολείμματα πολιτικής επικοινωνίας τουλάχιστον στο επίπεδο του έθνους-κράτους, μέσω της αναγνώρισης της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης στο σχετικό Πρωτόκολλο της Συνθήκης του Άμστερνταμ, μόλις και μετά βίας θα μπορούσαν να επανορθώσουν για το στρατηγικό λάθος και τα δομικά εμπόδια που τίθονταν. Επιπλέον, επειδή η δημόσια ραδιοτηλεόραση λειτουργεί στο εθνικό επίπεδο και, είναι, εξ’ ορισμού, εθνοκεντρική στην προσέγγισή της, δεν θα μπορούσε ποτέ να θεραπεύσει το κρίσιμο έλλειμμα στην πανευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνία».

ολοένα και μεγαλύτερων μεριδίων κοινού – γεγονός που δεν μπορεί να αντιστραφεί από οποιαδήποτε άσκηση ηθικής της πειθούς επί των δημοσιογράφων ή των συντακτών. Όπως γράφει ο Habermas (2006, σελ. 422):

Η πρόοδος της αυτόνομης τέχνης και ενός ανεξάρτητου πολιτικού τύπου από τα τέλη του 18ου αιώνα αποδεικνύει ότι η εμπορική οργάνωση και διανομή πνευματικών προϊόντων δεν προκαλεί απαραίτητα την εμπορευματοποίηση τόσο του περιεχομένου όσο και των τρόπων υποδοχής τους. Υπό την πίεση των μετόχων που διψούν για υψηλότερες αποδόσεις, είναι η εισδοχή των λειτουργικών επιταγών της οικονομίας της αγοράς στην «εσωτερική λογική» της παραγωγής και της παρουσίασης μηνυμάτων αυτή που οδηγεί στη συγκεκριμένη εκτόπιση μιας κατηγορίας επικοινωνίας από μία άλλη: Ζητήματα πολιτικής συζήτησης αφομοιώνονται σε και απορροφώνται από τους τρόπους και τα περιεχόμενα της ψυχαγωγίας. Εκτός αυτού η προσωποποίηση, η δραματοποίηση των γεγονότων, η απλοποίηση σύνθετων ζητημάτων, και η ζωντανή πόλωση των συγκρούσεων προωθούν την πολιτική ένδεια και μια διάθεση αντιπολιτική.

Όπως είδαμε, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει κατά κύριο λόγο αναλυθεί ως ένα θεμελιακό προαπαιτούμενο, σε επίπεδο υποδομής, για την προαγωγή της νομιμοποίησης της ΕΕ καθώς και την ενίσχυση της γνώσης και των θετικών στάσεων των ευρωπαίων πολιτών (Trenz και άλ., 2008, σελ. 1). Ιδιαίτερα η Επιτροπή «έχει αναπτύξει μια εργαλειακή προσέγγιση ως προς τη διαχείριση της δημόσια επικοινωνίας, αναγνωρίζοντας ότι το επονομαζόμενο χάσμα μεταξύ της ΕΕ και των πολιτών της στηρίζεται σε ένα έλλειμμα επικοινωνίας και ότι ως εκ τούτου η ΕΕ οφείλει να επιδιώξει αυξημένη νομιμοποίηση σε όρους δημόσιας λογοδοσίας, ανοιχτότητας και συμμετοχής, με άλλα λόγια σε όρους δημοκρατίας» (European Commission, 2006 στο Trenz και άλ., 2008, σελ. 1). Συνεπώς, η έρευνα για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα έχει ευρέως σχεδιαστεί ως ένα τεστ ποιότητας για την επίδοση των ΜΜΕ ως προς τη διευκόλυνση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας (Trenz και άλ., 2008, σελ. 1). Αναγνωρίζοντας την κοινωνική ευθύνη των ΜΜΕ, ο όγκος των υφιστάμενων σχετικών μελετών αναλύει την ποσότητα και την ποιότητα της πληροφόρησης που διαδίδεται για την ΕΕ μέσω των μέσων, τη διανομή και την εμβέλειά της και τη διαμεσολαβητική λειτουργία της πολιτικής δημοσιογραφίας (ibid).⁵³³ Για τους Trenz και άλ. (2008, σελ. 1), «το ερώτημα πόσο διαβουλευτικά, ορθολογικά και προσανατολισμένα προς την αλήθεια είναι τα μέσα παραγνώνει ένα κεντρικό σημείο της έρευνας: Τα μέσα δεν είναι μόνο ένας ενισχυτικός μηχανισμός της διαμόρφωσης των ευρωπαϊκών ειδήσεων· τα μέσα είναι επίσης

⁵³³ Δείκτες για τη μέτρηση της δημοκρατικής επίδοσης των μέσων ως προς την προαγωγή της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας έχει αναπτύξει μια σειρά συγγραφέων, οι οποίοι αναφέρονται αναλυτικά στο Trenz και άλ., 2008, σελ. 1.

ένας ανεξάρτητος παράγοντας που εμπλέκεται σε βάθος στην ‘κατασκευή των ευρωπαϊκών ειδήσεων’. Τα μέσα θα πρέπει ως εκ τούτου να γίνονται κατανοητά ως ένα ανεξάρτητο και αυτό-αναφερόμενο οργανωτικό σύστημα που δεν επαναλαμβάνει πανομοιότυπα τη λογική του συστήματος της ΕΕ, αλλά που αντίθετα αναζητά την αυτονομία του ως προς την επιλογή, την επανερμηνεία και την αξιολόγηση των πολιτικών ειδήσεων». Σε αυτό το περιβάλλον, για τους Trenz και άλ. (2008, σελ. 1), η αξιολόγηση του ρόλου των ΜΜΕ ως *υποδομής* της ευρωπαϊκής δημοκρατίας θα πρέπει να συμπληρωθεί από μια ανάλυση του ρόλου των μέσων ως ενεργού *παίκτη* στη δημοκρατία, ήτοι μιας ανεξάρτητης μεταβλητής σε αναφορά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Χρησιμοποιούν και σε ποιο βαθμό οι δημοσιογράφοι της ισχύ τους ως προς τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης για να διαμορφώσουν και να επηρεάσουν τη δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση; (Trenz και άλ., 2008, σελ. 1).

Προκειμένου να απαντήσουν σε αυτό το ερώτημα, οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 1) μελέτησαν τον ρόλο των ΜΜΕ στην πλαισίωση της συνταγματικής συζήτησης που έλαβε χώρα κατά την περίοδο επικύρωσης της ΣΣ από τα κράτη-μέλη. Η διαδικασία αυτή αντιπροσωπεύει μία χρονική περίοδο όπου τα μέσα «αναμενόταν να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της ατζέντας, στην προώθηση της συνταγματικής συλλογιστικής, στον έλεγχο της εξουσίας, στην συσσώρευση των ιδιωτικών προτιμήσεων και στο συντονισμό της κοινής γνώμης και της διαμόρφωσης της βούλησης» (ibid). Ειδικότερα, οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 1) έθεσαν ερωτήματα του τύπου: «Οι δημοσιογράφοι ενεπλάκησαν ενεργά στην προώθηση συγκεκριμένων οραμάτων για την ΕΕ και επέβαλαν τις κανονιστικές τους επιλογές στο κοινό; Ή οι δημοσιογράφοι ενήργησαν κυρίως ως ουδέτεροι αναμεταδότες προδιαμορφωμένων απόψεων των πολιτικών παραγόντων στα ευρύτερα κοινά; Υπάρχει κάποια ιδιαίτερη υπερασπιστική ή αντι-ευρωπαϊκή προκατάληψη στα άρθρα σχολιασμού σε ό,τι αφορά τα συνταγματικά ζητήματα της ΕΕ;»⁵³⁴ Αναλύοντας την ερμηνευτική στιγμή της ευρωπαϊκής δημοσιογραφίας, είναι δυνατόν να αναπτυχθεί μια βαθύτερη κατανόηση σχετικά με τον τρόπο που τα μέσα παρεμβαίνουν στον εκδημοκρατισμό της ΕΕ προάγοντας ή περιορίζοντας την εξέλιξη μιας νομιμοποιημένης πολιτικής τάξης». Περαιτέρω, γράφουν σχετικά (σελ. 2):

⁵³⁴ Στην κωδικοποίησή τους, οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 3) διακρίνουν μεταξύ άρθρων σχολιασμού (commentaries), των κύριων άρθρων (editorials) και των “background opinion” άρθρων ως εξής: «Τα σχολιαστικά άρθρα και τα background opinion άρθρα πρέπει να συντάσσονται από τακτικούς δημοσιογράφους της αντίστοιχης εφημερίδας και να υπογράφονται από τους συγγραφείς. Τα κύρια άρθρα συντάσσονται συλλογικά από το δημοσιογραφικό επιτελείο ώστε αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις της εφημερίδας επί του θέματος».

Από την ιστορική ανάλυση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, γνωρίζουμε για την ισχυρή επίδραση της διάχυσης ιδεών από φορείς πολιτικής στην προώθηση της ενοποίησης (Milward, 1992). Κυρίως στις κρίσιμες στιγμές της διαδικασίας της ενοποίησης, αυτοί οι φορείς των πολιτικών ιδεών ήξεραν πώς να χρησιμοποιήσουν τα παράθυρα ευκαιρίας για να προωθήσουν τα οράματά τους. Η προωθητική τους δραστηριότητα αναλύεται συνήθως στο πλαίσιο της πολιτικής αρένας και αξιολογείται βάσει της ικανότητάς τους να θέτουν την ατζέντα διεθνικά. Κατά τη διαδικασία της συνταγματοποίησης της ΕΕ, η πολιτική διάχυση ιδεών ήταν κρίσιμη κατά την φάση θέσης της ατζέντας (π.χ. η ομιλία του Fischer στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου), αλλά επίσης και καθόλη τη διάρκεια της διαδικασίας της διαβούλευσης και της διαπραγμάτευσης (ο χαρισματικός ρόλος του Giscard d'Estaing) (Trenz, 2007). Αυτή η θεώρηση για το ρόλο της πολιτικής διάχυσης ιδεών αφήνει ανοιχτό το ερώτημα του πώς συγκεκριμένα οράματα για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης διαδίδονται και απλοποιούνται για να προσεγγίσουν ευρύτερα μαζικά κοινά. Η προσδοκία είναι ότι οι πολιτικοί φορείς πολιτικών ιδεών θα είναι ιδιαίτερος επιτυχημένοι όταν συνασπίζονται με διανοούμενους [που απολαμβάνουν δημόσιας απήχησης] και δημοσιογράφους.

Η υπόθεση αυτή συνδέεται με το ερευνητικό ερώτημα που θέτουν οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 2) για το «εάν και σε ποιο βαθμό οι δημοσιογράφοι λειτουργούν ως φορείς πολιτικών ιδεών, είτε συστρατευόμενοι ανοιχτά υπέρ ή κατά της ευρωπαϊκής ενοποίησης (εκφράζοντας την ‘φωνή των μέσων’) είτε ισχυριζόμενοι ότι αντιπροσωπεύουν και απλοποιούν την φωνή του λαού (απηχώντας το ‘δημόσιο αίσθημα’)». Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι, ουσιαστικά, εάν οι δημοσιογράφοι αποτελούν μέλη μιας κλειστής διακεκριμένης τάξης διανοούμενων που προωθούν μια σχετικά ενιαία κοινή γνώμη (μια αναδυόμενη «αντελιγκέντσια» της ΕΕ) ή εάν εκφράζουν πλουραλιστικές απόψεις και στάσεις στη βάση ιδεολογικών ή εθνικών διαιρέσεων (ibid). Ο χαρακτήρας της γνώμης των μέσων για την ΕΕ είναι τελικά ενιαίος, πλουραλιστικός ή κατακερματισμένος; (ibid).

Αναλύοντας τα δεδομένα των άρθρων που άντλησαν από ευρωπαϊκές εφημερίδες ποιότητας, οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 5), διαπίστωσαν ότι τα διάφορα σχολιαστικά άρθρα για την ΕΕ αντανακλούν σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως από τη χώρα προέλευσης, «τις προσπάθειες των εφημερίδων ποιότητας να αποσυνδέσουν τον συμβουλευτικό-εκπαιδευτικό τους ρόλο από τη διαμόρφωση της γνώμης. Οι ευρωπαϊκές δημόσιες αντιπαραθέσεις εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερες υπό την έννοια ότι οι εφημερίδες ενδιαφέρονται λιγότερο να προωθήσουν πολωμένες απόψεις σε συγκρουσιακά ζητήματα από το να νοθεύσουν τους αναγνώστες τους για το πώς θα πρέπει να *κατανοήσουν* τη διαδικασία και το πρόγραμμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης». Όλες οι εφημερίδες που ανέλυσαν επέλεξαν τον εντατικό σχολιασμό της διαδικασίας επικύρωσης της ΣΣ της ΕΕ. Η ίδια η διαδικασία της επικύρωσης δημιούργησε μια ενισχυμένη ανάγκη για

ερμηνεία και καθοδήγηση από τα MME που εκδηλώθηκε καθόλη την περίοδο που τη συνόδοψε (ibid). Ο κύκλος ανάπτυξης του ζητήματος δε, κατέδειξε ως περίοδο αιχμής αυτήν κοντά στα δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία το Μάιο και στις αρχές Ιουνίου του 2005 (ibid). Το πρότυπο των Eder και Kantner (2002 στο Trenz και άλ., 2008, σελ. 5) ότι «η διαδικασία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από κοινό εστιακό κέντρο και κοινά κριτήρια αναφοράς» υπεσκάπη, εντούτοις, από την «πραγματικότητα των επανεθνικοποιημένων συζητήσεων στα Κράτη-Μέλη που ποικίλαν ευρέως τόσο ως προς την ένταση όσο και ως προς το περιεχόμενο».⁵³⁵ Για τους Trenz και άλ. (2008, σελ. 6), το μόνο ενοποιητικού χαρακτήρα γεγονός που διατήρησε τη συνοχή των ευρωπαϊκών συζητήσεων επί του θέματος της επικύρωσης ήταν το γαλλικό δημοψήφισμα, το οποίο προσέλκυσε και την περισσότερη προσοχή των μέσων από τα άλλα κράτη-μέλη. Σε κάθε περίπτωση, «η υψηλή πυκνότητα των σχολίων επί της διαμόρφωσης του συντάγματος της ΕΕ καταδεικνύει το κοινό ενδιαφέρον μεταξύ των διάφορων μιντιακών σφαιρών» (ibid). Περαιτέρω, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς (σελ. 7),

[π]αρά την γενική ετοιμότητα των δημοσιογράφων να υποστηρίξουν τη συνταγματοποίηση της ΕΕ, τα σχολιαστικά άρθρα των εφημερίδων τείνουν να είναι περισσότερο κριτικά ως προς την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των διαπραγματεύσεων και την επίδοση των ευρωπαϊών δρώντων και θεσμών στη διαδικασία της συνταγματοποίησης. Αυτή η έμφαση στην κριτική ανταποκρίνεται στην αυτοαντίληψη των πολιτικών δημοσιογράφων ως της τέταρτης εξουσίας που παρακολουθεί την πολιτική διαδικασία από απόσταση και βρίσκεται σε εγρήγορση σε σχέση με την κατάχρηση εξουσίας και την κακοδιαχείριση. Η ισχυρή εμπλοκή από την μεριά των μέσων με τα συνταγματικά δρώμενα συνδέεται συχνά με την έκφραση απογοήτευσης με το περιεχόμενο της Συνταγματικής Συνθήκης ή με τη διαδικασία επικύρωσης.

Επιπλέον, οι ιδεολογικές και εθνικές διαιρέσεις μεταξύ των εφημερίδων έχουν μικρή μόνο επίδραση στην υποστήριξη ή απόρριψη της ΣΣ από τους δημοσιογράφους (ibid). Τα αντικείμενα κριτικής και οι αντίστοιχες στάσεις που καλύπτονται από τα σχολιαστικά άρθρα των εφημερίδων μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο και μεταξύ των χωρών· «πρακτικά, 25 διαφορετικές διαδικασίες επικύρωσης είχαν ως αποτέλεσμα 25 κατακερματισμένες συζητήσεις επί της επικύρωσης» (ibid). «Σε κάθε περίπτωση, κάποια κοινά πρότυπα συζήτησης στις εφημερίδες θα μπορούσαν να προσδιοριστούν. Γενικά, οι δημοσιογράφοι τείνουν να εστιάζουν την κριτική τους λιγότερο σε

⁵³⁵ Η αποτυχία της επικύρωσης βιώθηκε έτσι ως «συλλογικό τραύμα» στο οποίο αποδόθηκε μια αίσθηση «βαθείας κρίσης», και ως τέτοια αξιολογήθηκε στα σχολιαστικά άρθρα των υπό εξέταση εφημερίδων (Trenz και άλ., 2008, σελ. 5). Επιπλέον, το ευρύ φάσμα των διαδικασιών επικύρωσης διατήρησε μια εικόνα για την ΕΕ ως συντεθειμένης ακόμη από τις εθνικές δημόσιες σφαίρες (ibid).

συγκεκριμένα περιεχόμενα και διατάξεις της ΣΣ απ' ό,τι σε περιστατικά της εσωτερικής πολιτικής» (ibid). Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 8), ο ρόλος των πολιτικών δημοσιογράφων ως υπερασπιστών του γενικού συμφέροντος (Nimmo και Combs, 1992) καθίσταται ρητός στις αναπαραστάσεις των μέσων σχετικά με τη διαδικασία συνταγματοποίησης. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς (σελ. 8):

Οι δημοσιογράφοι των εφημερίδων ποιότητας συχνά ευνοούν την έκφραση μιας ευρωπαϊκής προοπτικής έναντι στις εθνικιστικές ιδιαιτερότητες. Υπερασπίζοντας το γενικό συμφέρον και αναζητώντας ποιο είναι το διακύβευμα για την ΕΕ, οι εφημερίδες διαδραματίζουν κατά κύριο λόγο ένα εξισορροπητικό ρόλο σε σχέση με τις εξωτερικές εισροές στη δημόσια αντιπαράθεση. Οι δημοσιογράφοι δεν υιοθετούν συστηματικά μια πρακτική παράθεσης των λόγων και δικαιολόγησης, λέγοντας στους αναγνώστες τους τι αντιπροσωπεύει η ΣΣ: εάν είναι χρήσιμη ή όχι (εργαλειακή δικαιολόγηση), καλή ή κακή (δικαιολόγηση στη βάση αξιών), και δίκαιη ή άδικη (δικαιολόγηση στη βάση δικαιωμάτων).⁵³⁶ Ασφαλώς, το να αποφεύγουν τη δικαιολόγηση συνιστά επίσης έναν τρόπο να αποφεύγουν την πολιτική αμφισβήτηση. Το ζήτημα εκλαμβάνεται απλώς ως μη αμφιλεγόμενο, ως μη πολιτικό. Αυτό το συναινετικό εκφραστικό ύφος στην αναπαράσταση της διαμόρφωσης συντάγματος για την ΕΕ αντανακλάται περαιτέρω στο χαμηλό βαθμό διασυζητησιμότητας μεταξύ των σχολιαστικών άρθρων.⁵³⁷ Οι σχέσεις μεταξύ των δρώντων, οι έντονες αντιπαράθεσεις ή η συνεργασία προβάλλονται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις· οι διαφορετικές θέσεις στη δημόσια αντιπαράθεση δεν συνδέονται συστηματικά μεταξύ τους.

Η χρήση των δικαιολογητικών λόγων, όταν χρησιμοποιείται, δεν επιδεικνύει απαραίτητα κάποια διαίρεση μεταξύ της υπεράσπισης μιας βασισμένης είτε στο συμφέρον είτε στις αξίες είτε στα δικαιώματα ΕΕ (ibid). Στις περισσότερες περιπτώσεις, πάντως, η συνταγματοποίηση της ΕΕ προωθείται είτε στη βάση εργαλειακών αναφορών είτε σε όρους αποτελεσματικότητας (ibid). Η κριτική με τη σειρά της συνδέεται κυρίως με μια εργαλειακή συλλογιστική, χωρίς να λείπουν και επικλήσεις σε αρχές οικουμενικής δικαιοσύνης και δικαιωμάτων ή στην προάσπιση πλαισιωμένων με ιδιαίτερο νόημα ταυτοτήτων (ibid). Ειδικότερα, η «εργαλειακή συλλογιστική χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για να εκφράσει φιλο-ευρωπαϊκές στάσεις, αλλά και για να επικρίνει την ανεπάρκεια της κυβερνητικής επίδοσης να προασπίσει το γενικό συμφέρον ή να συμμορφωθεί με

⁵³⁶ Παρόμοια ευρήματα στο πλαίσιο της συνταγματικής συζήτησης αναφέρονται και στην ανάλυση των πολιτικών αξιώσεων στα ΜΜΕ. Μόνο το ένα τρίτο των πολιτικών αιτημάτων που αρθρώθηκαν από ατομικούς ή συλλογικούς δρώντες στα μέσα έτυχαν δικαιολόγησης (Vetters, Jentges και Trenz, 2006 στο Trenz και άλ., όπ. π.).

⁵³⁷ «Θα πρέπει να αναφερθεί ωστόσο ότι ένα στοιχείο διεθνικής συζήτησης εισάγεται από τη συχνή πρακτική του σχολιασμού από προσκεκλημένους (guest-commenting), της οποίας κάνουν χρήση όλες οι εφημερίδες» (Trenz και άλ., όπ. π.). Οι Brüggemann και άλ. (2006 στο Trenz και άλ., 2008, σελ. 5) χρησιμοποιούν τα σχολιαστικά άρθρα ως δείκτη διασυζητησιμότητας που υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αναδυόμενης ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας.

τις λειτουργικές απαιτήσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Υπό την προοπτική της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων, το ενδιαφέρον αφορά λιγότερο τα πλεονεκτήματα της ιδιότητας του πολίτη και της δημοκρατίας από ό,τι τον ελιτισμό της ΕΕ, την ανισότητα και την καταπάτηση της λαϊκής κυριαρχίας. Μια ελιτιστική Ευρώπη είναι το κοινό αντικείμενο κριτικής, ενώ διαφορετική έμφαση αποδίδεται στις κοινωνικές διαστάσεις και τις διαστάσεις πρόνοιας της ΕΕ» (ibid). Αντί να παράσχει δικαιολογητικούς λόγους, όμως, η φωνή των μέσων βασίζεται σε περισσότερο έμμεσες κρίσεις, όπως αυτές περιέχονται σε συγκεκριμένες αφηγήσεις και ερμηνείες. Στην ανάλυση των Trenz και άλ. (2008, σελ. 8), «αυτός ο έμμεσος τρόπος κατασκευής του νοήματος της διαμόρφωσης του συντάγματος της ΕΕ αναδομείται μέσω της διερεύνησης συγκεκριμένων πλαισίων ερμηνείας».⁵³⁸

Συνολικά, η πολιτικοποίηση της ΣΣ της ΕΕ έθεσε τη συνταγματοποίηση στο επίκεντρο της έκφρασης της κοινωνικής εναντίωσης και αντίστασης (ibid, σελ. 13). Για τους Trenz και άλ. (2008, σελ. 14), εάν τα σχολιαστικά άρθρα υποτίθεται ότι συνιστούν ένα χώρο για την κριτική και αντιπροσωπευτική λειτουργία της δημοσιογραφίας που αναφέρεται στις εφημερίδες, το συμπέρασμα που εξάγουν είναι ότι οι «εφημερίδες ποιότητας δεν βρέθηκαν στην προμετωπίδα της λαϊκής αντιπαράθεσης υπέρ ή κατά του προγράμματος συνταγματοποίησης της ΕΕ. Οι δημοσιογράφοι κατά κύριο λόγο ενεπλάκησαν ως ειδήμονες και χρησιμοποίησαν το σχολιασμό για να νουθετήσουν. Οι συμβουλές είχαν δύο κατευθύνσεις: Κριτική επί των πολιτικών επιλογών στη βάση καλύτερων εναλλακτικών και ενίσχυση της δημόσιας γνώσης και εκπαίδευση του κοινού». Σε γενικές γραμμές, οι εφημερίδες ποιότητας επέλεξαν μια στάση κριτικής αποστασιοποίησης, χωρίς να είναι έτοιμες να εξειδικεύσουν την λαϊκή δυσaráσκεια έναντι της ΕΕ (ibid). Στα σχολιαστικά τους άρθρα, οι δημοσιογράφοι των εφημερίδων ποιότητας φαίνεται να απευθύνονται στις ηγετικές πολιτικές ομάδες και όχι στους πολίτες (ibid). Αλλά με το αποσυνδέουν τη δημόσια *συλλογιστική* από τη λαϊκή *φωνή* κατά τη διαδικασία της επικύρωσης της ΣΣ, ενώ πέτυχαν ως προς την επιχειρηματολογική τους ισχύ, δημιούργησαν παράλληλα μια δυναμική παραποίησης (ibid, σελ. 14-15). «Αυτό θεραπεύτηκε εν μέρει μετά τα αποτελέσματα

⁵³⁸ Η παραπομπή σε πλαίσια ως «έτοιμα ερμηνευτικά πακέτα νοήματος» που χρησιμοποιούνται στο δημόσιο διάλογο επιτρέπει στους δημοσιογράφους να αποδίδουν έμφαση σε συγκεκριμένες κοσμοαντιλήψεις χωρίς να χρειάζεται να υιοθετήσουν μια πρακτική δικαιολόγησης ενός σαφούς «ναι ή όχι» στην ΣΣ (Trenz και άλ., 2008, σελ. 8-9). Στην πλαισίωση των ζητημάτων έχουμε ήδη αναφερθεί. Πρόκειται για «πρότυπα ερμηνείας και νοήματος που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να οικοδομήσουν μια κύρια πλοκή αφήγησης, στην οποία ενσωματώνονται συγκεκριμένες απόψεις και επιχειρήματα» (ibid, σελ. 9). Ως τέτοια, τα πλαίσια, δεν θα πρέπει «να εκλαμβάνονται ως απόψεις ή δικαιολογητικοί λόγοι, αλλά περισσότερο οριοθετούν τον συμβολικό χώρο για την εκτύλιξη της διαμόρφωσης γνώμης» (Eilders και άλ., 2004, σελ. 27 στο Trenz και άλ., σελ. 9).

των δημοψηφισμάτων και χρησιμοποιήθηκε ως κριτικός αναστοχασμός επί της επικοινωνίας της ΕΕ και του δημοκρατικού ελλείμματος» (ibid, σελ. 15). Το ερώτημα που θέτουν εδώ οι συγγραφείς είναι εάν τελικά η πολιτική δημοσιογραφία είναι έτοιμη να αμφισβητήσει την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση στη βάση της και να δώσει τακτικό βήμα στη λαϊκή δυσaréσκεια (ibid). Πρόκειται στο μέλλον να συγκλίνει η «μεσοποίηση» (η διαμεσολάβηση της ευρωπαϊκής πολιτικής από τα μέσα) και η πολιτικοποίηση της ενοποίησης, κάτι που μακροπρόθεσμα θα οδηγήσει σε τακτικές δημόσιες αντιπαραθέσεις και διεκδικήσεις αναφορικά με την ΕΕ; (ibid). Γιατί για τους Trenz και άλ. (2008, σελ. 16), «η χαμηλή ένταση των δημοσίων αντιπαραθέσεων που συνόδεψαν την αποκαλούμενη περίοδο περισυλλογής δικαιολογεί έναν σκεπτικισμό. Οι αρνητικές ψηφοφορίες στο γαλλικό και το ολλανδικό δημοψήφισμα θα μπορούσαν ως εκ τούτου να μη θεωρηθούν ως η απαρχή της αργοπορημένης και από καιρό αναμενόμενης πολιτικοποίησης της ΕΕ (Mair, 2005· Zürn, 2006)». Εν όψει των αποτελεσμάτων της έρευνάς τους, οι Trenz και άλ. (2008, σελ. 16), τα χαρακτηρίζουν ως σηματοδοτούντα το τέλος μιας σχετικά περιορισμένης χρονικά και ακόμη κατ'εξάίρεσιν περιόδου πολιτικοποίησης της ΕΕ.

Στις τεχνικές πτυχές οικοδόμησης μιας δημόσιας σφαίρας εκ των άνω σχετικά με τους συστηματικούς περιορισμούς στη μεσοποίηση εν γένει της συζήτησης για την ΕΕ ως αποτέλεσμα της αδράνειας των υφιστάμενων (εθνικών) μιντιακών σφαιρών, αναφέρονται και άλλες μελέτες του Trenz (2006). Ειδικότερα, ο Trenz αναπτύσσει μια εναλλακτική κατανόηση για τη διαμεσολάβηση της ΕΕ από τα μέσα και των αμφιλεγόμενων επιδράσεων της στη νομιμοποίηση της. Και εδώ ο συγγραφέας (Trenz, 2006) προτείνει την εστίαση της έρευνας για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα σε έναν πιο ενεργητικό ρόλο των μέσων ως ανεξάρτητης μεταβλητής που επηρεάζει τις θεσμικές επιλογές και διαδικασίες προκειμένου να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό τα ΜΜΕ έχουν καταστεί ένας διευκολυντικός και/ή περιοριστικός παράγοντας της ενοποίησης. Γράφει ο Trenz (2006, σελ. 3):

Τα μέσα αποτελούν έναν άγνωστο παίκτη της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η παρουσία τους συχνά περνά απαρατήρητη αλλά θα πρέπει πάρα ταύτα να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο από πολλές απόψεις. Για πολύ καιρό στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης ο ρόλος των μέσων περιοριζόταν κατά κύριο λόγο στη διασύνδεση των δραστηριοτήτων των εθνικών κυβερνήσεων (π.χ. του Συμβουλίου) με τα εθνικά εκλογικά σώματα. Εν τη απουσία αυθεντικών ευρωπαϊκών διεξόδων όπως ενός ευρωπαϊκού τηλεοπτικού καναλιού ή μιας ευρωπαϊκής εφημερίδας, το υφιστάμενο μέσο των ανταποκριτών της ΕΕ υπηρέτησε κυρίως τα εθνικά ΜΜΕ των Κρατών Μελών. Τα αποτελέσματα μιας μάλλον περιορισμένης κάλυψης της ΕΕ στα εθνικά μέσα σχετικά με τη διακυβέρνηση της ΕΕ

θεωρούνταν ασήμαντα. Η προσέλευση της προσοχής των μέσων ήταν επιθυμητή μόνο κάποιες φορές για τους ευρωπαϊκούς παράγοντες και θεσμούς, αλλά συχνότερα αυτοί την απέφευγαν. Μόνο οι κορυφαίοι πολιτικοί της ΕΕ, αν το έκαναν κάποιοι, ένοιωθαν την ανάγκη να συναναστραφούν με τα μέσα. Η θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης συνεπώς δεν προσέδωσε προσοχή στην επίδοση των μέσων ως παρεμβαίνουσας μεταβλητής που εμπλέκεται στην εκτύλιξη της διοικητικής και διακυβερνητικής δράσης.

Θα ήταν σαφώς αποπροσανατολιστικό να περιοριστεί ο ρόλος των μέσων σε αυτόν του παθητικού και πειθήνιου αναμεταδότη νοήματος που προμηθεύουν και προκατασκευάζουν οι ευρωπαϊκοί πολιτικοί παράγοντες και θεσμοί (ibid). Τα μέσα όχι μόνο επιλέγουν μεταξύ των εκροών του πολιτικού συστήματος της ΕΕ, προκειμένου να διαδώσουν την σχετική για το γενικό κοινό πληροφόρηση, αλλά παράσχουν και τις εισροές και την ανατροφοδότηση που χρησιμοποιεί ο διοικητικός μηχανισμός της ΕΕ για να κινήσει διαδικασίες λήψης αποφάσεων ή για καταρτίσει τις δημόσιες σχέσεις του: «Τα μέσα διαδραματίζουν ρόλο ατζέντα σέτερ για συγκεκριμένες πρωτοβουλίες πολιτικής, στέκονται ως σκιά πάνω από τις διαπραγματεύσεις, επηρεάζουν τη συνεργατική ή τη συγκρουσιακή συμπεριφορά των συμμετεχόντων, διαμεσολαβούν μεταξύ αποκλινόντων συμφερόντων και προσδοκιών και τέλος αξιολογούν τα αποτελέσματα των διαδικασιών λήψης αποφάσεων» (ibid). Κάποιες φορές, τα ΜΜΕ βγαίνουν από το παρασκήνιο και λαμβάνουν πιο ενεργά μέρος στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, προωθώντας συγκεκριμένα οράματα για την ΕΕ και ισχυροποιώντας, έτσι, κριτικές ή προασπιστικές, φιλοευρωπαϊκές ή αντιευρωπαϊκές στάσεις (ibid). «Η συνταγματική στιγμή ήταν μία από αυτές τις στιγμές της ιστορίας όπου τα μέσα έγιναν καθοριστικό στοιχείο και ενεργός παίκτης της ευρωπαϊκής πολιτικής» (Fossum και Trenz, 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 3).⁵³⁹

Η μεσοποίηση αναφέρεται στο γεγονός ότι η πολιτική της ΕΕ γίνεται γνωστή και διαδίδεται αποκλειστικά μέσω των ΜΜΕ (Trenz, 2006, σελ. 4): «Η ενίσχυση της δημόσιας επικοινωνίας της ΕΕ βασίζεται σε εξωτερικές οργανωτικές δυνατότητες και μηχανισμούς διαμεσολάβησης. Τα μέσα καταστούν διαθέσιμη την πολιτική πληροφόρηση και διαμορφώνουν τη γνώση που χρησιμοποιείται από το ‘λαό’ για να αξιολογήσει την επίδοση της ΕΕ» (ibid). Η κάλυψη από τα μέσα παρέχει, επίσης, την πρώτη ύλη μέσω της οποίας οι ψηφοφόροι διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους και απ’ όπου εν πολλοίς διαμορφώνεται η κοινή γνώμη (ibid). Για τον Trenz (2006, σελ. 4):

⁵³⁹ J. E. Fossum και H.-J. Trenz (2006), ‘When the People Come in: Constitution Making and the Belated Politicisation of the European Union’, *European Governance Papers (EUROGOV)*, No. C-06-03 στο <http://www.connex-network.org/eurogov/pdf/egp-connex-C-06-03.pdf>, όπως αναφέρεται στο Trenz, 2006, σελ. 3.

Επειδή μόνο λίγοι πολίτες έχουν την ευκαιρία να μιλήσουν απευθείας με τους πολιτικούς παράγοντες της ΕΕ ή να χρησιμοποιήσουν τη δυνατότητά τους να επισκεφτούν την ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ή να προβούν σε οποιαδήποτε άλλη προσπάθεια άμεσης πληροφόρησης σχετικά με την ΕΕ, η γνώση τους περιορίζεται σε ό,τι τα μέσα με άτακτη συχνότητα καλύπτουν από τις Βρυξέλλες. Τα αποτελέσματα της μεσοποίησης συνεπάγονται περαιτέρω ότι η νομιμοποίηση των διαμορφωτών πολιτικής της ΕΕ ολοένα και περισσότερο κομίζεται μέσω της επίδοσής τους στα μέσα και διά της πλαίσιας των δραστηριοτήτων τους από τα μέσα. Η τυπική νομιμοποίηση που προέρχεται από τη συμμόρφωση στις νομικές διαδικασίες και στα κανονιστικά κριτήρια δεν συνιστά επαρκή εγγύηση για την κοινωνική αποδοχή, την οποία επιφέρουν μη νομικές ιδιότητες όπως τα προσωπικά χαρακτηριστικά των πολιτικών παραγόντων, οι ικανότητες τους για κινητοποίηση, η ικανότητά τους να πείθουν, κτλ. Η μεσοποίηση αναφέρεται έτσι σε μια αμφίδρομη διαδικασία προσαρμογής όπου η πολιτική κατασκευάζεται ολοένα και περισσότερο για τα ΜΜΕ και τα ΜΜΕ ολοένα και περισσότερο διαμορφώνουν την εικόνα της πολιτικής.

Υπό αυτή την προοπτική, ο Meyer (2005 στο Trenz, 2006, σελ. 4) έχει υποστηρίξει ότι η μεσοποίηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης έχει βαθμιαία υποσκάψει τη συναινετική κουλτούρα της ΕΕ και έχει αυξήσει την πιθανότητα συγκρούσεων που δεν μπορούν να επιλυθούν εύκολα μέσω της διαπραγμάτευσης ή της επιχειρηματολόγησης σε μικρούς κύκλους ηγετικών ομάδων. Έτσι, η ανησυχία με τη μεσοποίηση της ΕΕ έγκειται στο εάν το είδος της συμβατικής κάλυψης από τα μέσα που συναντάμε στα κράτη μέλη έχει οδηγήσει περισσότερο μάλλον στην διάβρωση της νομιμοποίησής της παρά στην διεύρυνση της νομιμοποιητικής της βάσης (Trenz, 2006, σελ. 4).

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, μια εργαλειακή προσέγγιση απέναντι στα μέσα φαίνεται να έχει κυριαρχήσει, η οποία αναγνωρίζει ότι το επονομαζόμενο χάσμα μεταξύ της ΕΕ και των πολιτών της βασίζεται ουσιαστικά σε ένα έλλειμμα επικοινωνίας, ώστε η ΕΕ θα πρέπει να επιδιώξει ισχυρότερη νομιμοποίηση σε όρους δημόσιας λογοδοσίας και συμμετοχής, εν πολλοίς σε όρους εκδημοκρατισμού (Commission, 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 4-5). Τα «αντίδοτα» για τη θεραπεία του προβλήματος που προωθούνται από τους επικοινωνιολόγους της ΕΕ βασίζονται στην πεποίθηση ότι: «α) η επικοινωνία διά των ΜΜΕ θα πρέπει να αυξηθεί προκειμένου να προαχθεί η νομιμοποίηση της ΕΕ, β) τα ΜΜΕ είναι ένας αντικειμενικός μεταδότης γνώσης, ορθολογικών επιχειρημάτων και πληροφόρησης που καθιστούν δυνατή τη συλλογική δράση και συμμετοχή των ευρωπαϊκών πολιτών, και γ) τα ΜΜΕ είναι ένας τίμιος παίκτης που μπορεί να ταχθεί στην εκπλήρωση των κύριων στόχων της ευρωπαϊκής ενοποίησης και που θα υποστηρίξει την ΕΕ στο δρόμο της προς την βαθύτερη ολοκλήρωση» (Trenz, 2006, σελ. 5). «Με λίγα λόγια,

τα ΜΜΕ θεωρούνται ως ένα βασικό συστατικό διαχείρισης αυτού που έχει ονομαστεί *ελεγκτική δημοκρατία*» (Brunkhorst, 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 5). Αναφέρεται εδώ ότι στην «ελεγκτική δημοκρατία, πρωταρχικός σκοπός στη διαχείριση της δημόσιας επικοινωνίας καθίσταται η μεγιστοποίηση της διαφάνειας και ο πολλαπλασιασμός των επικοινωνιακών εισροών που επιτρέπουν στους πολίτες να ακούουν και να παρακολουθούν τι διαδραματίζεται στην πολιτική αρένα» (Trenz, 2006, σελ. 5).⁵⁴⁰

Η επικοινωνία συνιστά συγκροτητικό και στρατηγικό πόρο στο βαθμό που αποτελεί το μέσο διά του οποίου διαμορφώνεται και διατηρείται η κοινότητα, η πολιτεία και η πολιτική (Wiener, 1949· Deutsch, 1963· Morin, 2001 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 47). Προηγούμενες προσπάθειες που έχουν αναληφθεί από την ΕΕ για τη διαχείριση της δημόσιας επικοινωνίας της (π.χ. κατά τη διάρκεια της προς ανατολάς διεύρυνσης, της εισαγωγής του κοινού νομίσματος ή της διαδικασίας συνταγματοποίησης), έχουν επανειλημμένως αποτύχει να ανταποκριθούν στο στόχο του να διευρύνουν τη δημόσια συμμετοχή και υποστήριξη (Trenz, 2002c· Brüggemann, 2005 στο Trenz, 2006, σελ. 5). Η θεσμική λογική για τη διαχείριση της ευρωπαϊκής δημόσιας επικοινωνίας εμφανίζεται ιδιαίτερα ανθεκτική στην αλλαγή και παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες προσαρμογής στη λογική των μέσων. Στους σύγχρονους καιρούς, όμως, η επικοινωνία με το κοινό μέσω των ΜΜΕ έχει καταστεί ακόμη πιο απαιτητική και, επίσης, πιο επικίνδυνη (Trenz, 2006, σελ. 5). Δεν αρκεί η προώθηση καλών επιχειρημάτων και η προβολή των μειζόνων επιτευγμάτων της πολιτικής λήψης αποφάσεων· αντ'αυτών χρειάζεται να καταρτιστούν στρατηγικές για τη βελτίωση της επίδοσης των ευρωπαϊκών παραγόντων και θεσμών στα μέσα, για την πολιτική προβολή και προώθηση, καθώς και τον ισχυρότερο και αποτελεσματικότερο συμβολισμό της ΕΕ (ibid). Όπως γράφει ο Luhmann (1996 στο Trenz, 2006, σελ. 6), «οι αναπαραστάσεις των μέσων για την πολιτική διαφέρουν και είναι εν μέρει ανεξάρτητες από τη θεσμική τάξη της πολιτικής». Οι ανακολουθίες ανιχνεύονται κυρίως στα σημεία όπου οι ιδιαίτεροι τρόποι επικοινωνίας του πολιτικού συστήματος συναντούν την επιλεκτική και

⁵⁴⁰ Για μια αξιολόγηση και κριτική αυτής της τεχνοκρατικής προσέγγισης της επικοινωνιακής διαχείρισης, βλ. H.-J. Trenz (2002a), *Zur Konstitution politischer Öffentlichkeit in Europa. Zivilgesellschaftliche Subpolitik oder schaupolitische Inszenierung?*, Baden-Baden: Nomos· H.-J. Trenz και R. Vetter (2006), 'No News from Brussels: Comment on the Com-mission's White Paper on a European Communication Policy' στο *European Newsletter*, March/April 2006: The Federal Trust for Education and Research, σελ. 3-4 και S. Kurpas, M. Brüggemann και C. O. Meyer (2006), 'The Commission's White Paper on Communication: Mapping a Way to a European Public Sphere', *CEPS Policy Brief* 101, Brussels: CEPS. Βλ. και το χρηματοδοτούμενο από την ΕΕ πρόγραμμα "Adequate Information Management in Europe" στο <http://www.aim-project.net/>, όπως συνολικά αναφέρονται στο Trenz, 2006, σελ. 5.

απλοποιητική λογική του συστήματος των μέσων (Trenz, 2006, σελ. 6). Ειδικότερα, ο Trenz (2006, σελ. 6) σημειώνει ότι

η εστίαση στην αυτονομία της επιλογής και της αναπαράστασης των μέσων αμφισβητεί την υπόθεση μιας ομοιόμορφης διαδικασίας διαμόρφωσης της βούλησης και της γνώμης που καθιστά τους πολιτικούς παράγοντες άμεσα υπόλογους στα διάφορα εκλογικά τους σώματα. Αντί για τη γραμμικότητα της *μεσολάβησης*, ο δημοκρατικός θεσμικός σχεδιασμός και οι διαδικασίες έχουν να αντιμετωπίσουν τις ρήξεις της *μεσοποίησης*. Η μεσοποίηση αναφέρεται στους περιορισμούς προσαρμογής και συμβιβασμού του εσωτερικού συστήματος κανόνων και της λειτουργικής λογικής των κυβερνητικών θεσμών με τους μηχανισμούς παραγωγής και διάχυσης της δημόσιας προσοχής διά των μέσων (Schulz, 2004, σελ. 89· Marcin-kowski, 2005, σελ. 341). Εκδηλώνεται στη συνάντηση του κυβερνητικού συστήματος της ΕΕ με το εξωτερικό της περιβάλλον, που δεν ελέγχεται από την εσωτερική λογική του συστήματος. Η μεσοποίηση καταλήγει έτσι στην αλληλοδιείσδυση μεταξύ του πολιτικού συστήματος και του μιντιακού συστήματος που αυξάνει τα απρόοπτα και από τις δυο πλευρές.

«Η έρευνα για την διακυβέρνηση της ΕΕ έχει προσδιορίσει την ‘διαπραγμάτευση’ και την ‘επιχειρηματολόγηση’ ως τους κύριους τρόπους εσωτερικής επικοινωνίας στο πλαίσιο του κυβερνητικού συστήματος της ΕΕ» (Kohler-Koch, 2000 στο Trenz, 2006, σελ. 7).⁵⁴¹ Και οι δύο τρόποι, ωστόσο, μόνο εν μέρει μπορούν να μετατραπούν σε δημόσια ορατή επικοινωνία (Trenz, 2006, σελ. 7). Μεγεθύνοντας επιλεκτικά τα πολιτικά ζητήματα ή αναδεικνύοντας ορισμένους δρώντες και ιστορίες, τα ΜΜΕ βασίζονται κατά κύριο λόγο σε γενικά ισχύουσες αξίες των ειδήσεων, όπως η σύγκρουση, η διασημότητα, τα σκάνδαλα, κτλ. (ibid).⁵⁴²

⁵⁴¹ Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 7), «η αναδόμηση και αξιολόγηση των ανταγωνιστικών λογικών της πολιτικής επικοινωνίας που συνοδεύει τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων ήρθαν στο επίκεντρο της προσοχής κατά τη διάρκεια της χαμπερμασιανοποίησης της πολιτικής θεωρίας (J. Elster, 1991, *Arguing and Bargaining in Two Constituents Assemblies, The Storrs Lectures*, New Haven: Yale Law School· E. O. Eriksen και J. Weigård, 2003, *Understanding Habermas. Communicative Action and Deliberative Democracy*, London / New York: Continuum). Οι ‘διαπραγματευτικές’ ή οι ‘επιχειρηματολογικές’ δυνατότητες των σωμάτων λήψης αποφάσεων από τότε δοκιμάστηκαν επίσης στα πεδία των ΔΣ (Müller, 2004· Risse, 2000) και της πολιτικής της ΕΕ (J. Neyer, 2003, ‘Discourse and Order in the EU. A Deliberative Approach to Multi-Level Governance’, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41, No 4, σελ. 687-706). Από την ανάγνωσή μου, μόνο λίγες και μη συστηματικές αναφορές υφίστανται για το πώς οι δύο επικοινωνιακές προσεγγίσεις περιορίζονται από το εκτός των μέσων και το κοινωνικό περιβάλλον (βλ. K. Eder και H. J. Trenz, 2006, “Prerequisites of Democracy and Mechanisms of De-mocratisation” στο B. Kohler-Koch (eds.), *Debating the Democratic Legitimacy of the Euro-pean Union*, Boulder: Rowman&Littlefield για μια πιο συστηματική κριτική)».

⁵⁴² «Όπως καταδεικνύει η έρευνα των μέσων οι αξίες των ειδήσεων ισχύουν με συνέπεια μεταξύ ενός φάσματος οργανισμών ειδήσεων και μεταξύ διαφορετικών κοινωνικό-πολιτιστικών περιβάλλοντων» (C. Eilders, 2006, ‘News Factors and News Decisions: Theoretical and Empirical Contributions of the German Research Tradition’, *Communications*, Vol. 2, σελ. 5-24· βλ. επίσης την κλασική μελέτη των J. Galtung και M. H. Ruge, 1965, ‘The Structure of Foreign News. The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers’, *Journal of Peace Research*, Vol. 2, σελ. 64-91, όπως αναφέρονται στο Trenz, 2006, σελ. 7).

bargaining logics	deliberative logics	selective media amplification
compromise	consensus	conflict
interest	truth	emotion/drama
discretion	openness	indiscretion
declaration	dialogue	monologue
statement	argument	image
majoritarian	collective	personalised
delegation/representation	equality of speakers	prominence of speakers
aggregated voice	plurality of opinion	populist voice

Η επιλεκτική απλοποίηση της πολιτικής επικοινωνίας από τα MME (Trenz, 2006, *Mediatisation and Democratisation in the EU*, σελ. 7).

Η επιλεκτική απλοποίηση των ευρωπαϊκών ειδήσεων από τα MME αναμένεται ότι επιφέρει νευρικήτητα στο πολιτικό σύστημα της ΕΕ (ibid). Στο έναν πόλο της μεσοποίησης, το σύστημα των μέσων ελέγχεται ολοκληρωτικά από σημαίνοντες πολιτικούς παράγοντες, ενώ στο άλλο άκρο της, το πολιτικό σύστημα παραδίδει άνευ όρων τις λογικές της διαπραγμάτευσης και της επιχειρηματολόγησης στους κανόνες προσέλκυσης της προσοχής των μέσων (ibid, σελ. 7-8). Το παιχνίδι ισχύος εκπίπτει εδώ τελικά σε λαϊκιστικές καμπάνιες και συμβολική πολιτική (ibid, σελ. 8).

Σε αυτό το συγκείμενο, οι τρέχουσες προτάσεις για την επαναδιαμόρφωση της ΕΕ σύμφωνα με συμμετοχικά, αντιπροσωπευτικά ή διαβουλευτικά προσχέδια θα πρέπει να αντιμετωπίσουν την πιθανότητα η δημοκρατία της ΕΕ να περιλαμβάνει και τη διάσταση που – με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο – προσιδιάζει σε μια *δημοκρατία των μέσων* (ibid, σελ. 8). Για τον Trenz (2006, σελ. 7), τα μέσα αναπτύσσουν μία προτίμηση για συγκεκριμένο τύπο επικοινωνιακών εισροών που το πολιτικό σύστημα της ΕΕ δυσκολεύεται να παράσχει, και από εδώ προκύπτουν τα καταστροφικά ελλείμματα επικοινωνίας με το γενικό κοινό. Τα MME, επιπλέον, παράγουν επικοινωνιακές εκροές που προκαλούν τη λογική του ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος, και από εδώ προκύπτει η ανεπαρκής παροχή δημόσιας υποστήριξης και νομιμοποίησης διά των μέσων που περιορίζει το φάσμα της κοινοτικής δράσης (ibid). Τελικά τα MME έχουν μια αμφιλεγόμενη σχέση με τη δημοκρατία: Από τη μία πλευρά τα μέσα καλούν για περισσότερο εκδημοκρατισμό και από την άλλη πλευρά τα ίδια ολοένα και περισσότερο καταστέλλουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και τη δημοκρατική πρακτική (ibid, σελ. 9). Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 9), η ανησυχία για την «αποικιοποίηση της πολιτικής από τα μέσα» (Meyer, 2001) αφορά περισσότερο μια ανησυχία για την «αποικιοποίηση της δημοκρατίας από τα μέσα», έναν μετασχηματισμό της κοινοβουλευτικής/αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε

δημοκρατία των μέσων. Η δημοκρατία των μέσων κριτικά γίνεται αντιληπτή ως το ακραίο σημείο αυτής της μορφής ανάπτυξης της σύγχρονης πολιτικής στην οποία η ισχύς συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την ικανότητα συναναστροφής με τα μέσα και τη σχετική επίδοση των πολιτικών παραγόντων σε αυτή την αρένα (ibid). Στην εισαγωγή του στους Nimmo και Combs (1992), ο Denton (σελ. xvi στο Trenz, 2006, σελ. 9) υποστηρίζει ότι «σήμερα είναι σχεδόν αδύνατο να διακρίνει κανείς ανάμεσα στην πολιτική συζήτηση και την πολιτική πράξη». Οι κορυφαίοι πολιτικοί δεν παίρνουν αποφάσεις, αλλά μιλούν για τη λήψη αποφάσεων στα μέσα· δεν διαβάζουν αναφορές αλλά διαφημιστικούς λόγους προς τα μέσα· και τελικά δεν επιλύουν προβλήματα αλλά σκηνοθετούν μια ομιλία για την επίλυση προβλημάτων (Trenz, 2006, σελ. 9). Η ισχυρή θέση για τη μεσοποίηση δεν υποστηρίζει ως εκ τούτου ότι τα μέσα παίζουν *κάποιο* ρόλο που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως ένας από τους πολλούς παράγοντες που διαμορφώνουν και περιορίζουν τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων· στην πραγματικότητα τα μέσα παίζουν τον κεντρικό ρόλο στη «σκηνοθεσία» της δημοκρατίας, διεισδύοντας στις δημοκρατικές διαδικασίες και θέτοντας τους κανόνες και τα πρότυπα κατανομής της νομιμοποίησης (Kamps, 2002, σελ. 103 στο Trenz, 2006, σελ. 9). Εάν η ΕΕ είναι η εξαίρεση, αυτό συμβαίνει με την έννοια ότι αποκλείει τους κορυφαίους πολιτικούς από το παιχνίδι των μέσων. Όπως γράφει ο Trenz (2006, σελ. 9): «Μια ‘φυσιολογική’ εργάσιμη μέρα ενός κορυφαίου πολιτικού της ΕΕ προσδιορίζεται ακόμη από τη συμμετοχή σε διαπραγματεύσεις και διαβουλεύσεις και όχι από στρατηγικές αλληλόδρασης με τα μέσα». Και για τους εγχώριους πολιτικούς που εμφανίζονται συχνά στα μέσα, το να πηγαίνουν στις Βρυξέλλες είναι μια εμπειρία αποστασιοποίησης από τα μιντιακά εθνικά δρώμενα, αφού πολλοί από αυτούς νοιώθουν την ανάγκη «αποτοξίνωσης» από τα ΜΜΕ (ibid). Συνολικά, όπως επισημαίνει ο Trenz (2006, σελ. 9-10),

[η] συσχέτιση των μέσων με τη δημοκρατία μπορεί να προσεγγιστεί είτε από την προοπτική του ρόλου των μέσων ως της υποδομής της δημοκρατίας είτε από την προοπτική του ρόλου των μέσων ως παίκτη της δημοκρατίας. Υπό την πρώτη προοπτική, τα μέσα αντιμετωπίζονται ως εξαρτημένη μεταβλητή που παράσχει την κοινωνική τεχνολογία για την οικοδόμηση μιας νομιμοποιημένης πολιτικής τάξης για την ΕΕ. Υπό τη δεύτερη προοπτική, τα μέσα αντιμετωπίζονται ως ανεξάρτητη κοινωνική και πολιτιστική δύναμη που επηρεάζει την ίδια την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Slaatta, 2006). Και από τις δύο θέσεις, τα μέσα συμβάλλουν είτε στην ενίσχυση είτε στον εκτροχιασμό της δημοκρατίας.

Media	Democracy enhancing		Dumbing down
	<i>function</i>	<i>(desired) outcome</i>	<i>(undesired) outcome</i>
Passive	-mirror of the political system -amplifier of rational discourse	-transparency justification, reasoning	-inherent nationalism -entertainment
Active	-third estate -popular voice	-critique, control -popularisation	-voice of the powerful -cynicism

Η αμφιλεγόμενη συσχέτιση μεταξύ των μέσων και της δημοκρατίας (Trenz, 2006, *Mediatisation and Democratisation in the EU*, σελ. 10).

Από την πλευρά της θεώρησης των MME ως συμβαλλόντων στην ενίσχυση της δημοκρατίας, τα μέσα αντιμετωπίζονται:

α) *Ως καθρέπτης της πραγματικότητας* – όπου κύριο έργο τους είναι η εγγύηση της διαφάνειας της πολιτικής, προεπιλέγοντας ειδήσεις για τους πολίτες, εφιστώντας τους την προσοχή σε συγκεκριμένα ζητήματα και προτείνοντας τους τι μπορεί να είναι σχετικό για αυτούς (Trenz, 2006, σελ. 10-11). Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 10), «[σ]ε μια φιλελεύθερη δημοκρατία, η κύρια λειτουργία της δημόσιας σφαίρας συνδέεται με τη διασφάλιση της διαφάνειας και της γενικευμένης ορατότητας της πολιτικής διαδικασίας. Κλασικά αναφέρεται εδώ ο Lippmann (1927, σελ. 139), για τον οποίο ‘η κύρια αξία της συζήτησης δεν είναι ότι αποκαλύπτει στο κοινό την αλήθεια επί της δημόσιας αντιπαράθεσης αλλά ότι μπορεί να ταυτοποιήσει τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα’». Εν πολλοίς, τα μέσα διαχειρίζονται την πεπερασμένη δυνατότητα προσοχής των πολιτών για το τι λαμβάνει χώρα στη δημόσια ζωή και τους καθοδηγούν με τον τρόπο τους στη ζούγκλα της πολιτικής (ibid). Για τον Trenz (2006, σελ. 10), σε αυτή την ιεράρχηση του ενδιαφέροντος των πολιτών, η ΕΕ βρίσκεται χαμηλά, επειδή μόνο λίγες περιπτώσεις θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την «ενόχληση» ενός μέσου αναγνώστη εφημερίδας με τα πολιτικά δρώμενα σε επίπεδο ΕΕ. «Όποτε εγείρεται το πρόβλημα της ανεπαρκούς αντιπροσώπευσης και κάλυψης των υποθέσεων στην ΕΕ από τα εθνικά μέσα, οι ιδιοκτήτες των μέσων και οι συντάκτες των ειδήσεων τείνουν να ισχυρίζονται ότι αυτά τα ζητήματα δεν καλύπτονται επειδή το κοινό δεν ενδιαφέρεται για αυτά» (Panagiotarea, 2005· Stangos, 2004 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 277).⁵⁴³

⁵⁴³ Όπως αναφέρει η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 277), «[μ]ε άλλα λόγια, ισχυρίζονται ότι ο κόσμος (οι θεατές, οι ακροατές και οι αναγνώστες) δεν δημιουργεί ζήτηση για αυτά τα ζητήματα. Ομοίως, σε μία έρευνα μεταξύ Γερμανών δημοσιογράφων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το 47% των συντακτών που ερωτήθηκαν απάντησε ότι δεν ήταν δουλειά τους να προάγουν την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής αίσθησης κοινότητας (Shoenbach, 1995, σελ. 27 στο Bretschneider και Rettich, 2005, σελ. 33)».

β) *Ως ενισχυτής του ορθολογικού διαλόγου* – όπου ο ενεργός τους ρόλος περιορίζεται σε αυτόν τον τίμιου παίκτη που τάσσεται υπέρ της προαγωγής των ορθών επιχειρημάτων και της έλλογης συλλογιστικής (Trenz, 2006, σελ. 11). «Οι πολιτικοί δημοσιογράφοι θα πρέπει να παράσχουν καλούς λόγους στους πολίτες καθιστώντας τους ικανούς να πραγματώσουν τις πολιτικές τους επιλογές. [...] Ως μέρος της intelligentsia, οι δημοσιογράφοι επωμίζονται την κοινωνική ευθύνη να σταθμίζουν τις διαφορετικές απόψεις και σκοπιές με τέτοιο τρόπο ώστε ο διάλογος στα μέσα να μη γίνεται από τους ίδιους αλλά από ολόκληρη την κοινωνία. [...] Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται εδώ στην ποιότητα της κάλυψης των μέσων διά των οποίων οι πολίτες θα πρέπει να καταστούν ικανοί να μάθουν και να προσεγγίσουν τη γνώση σχετικά με τα πολιτικά γεγονότα και λόγους. Ιδιαίτερα οι εφημερίδες ποιότητας δημιουργούν τον καλλιεργημένο πολίτη (“Bildungsbürger”))» (ibid).⁵⁴⁴ «Έτσι τα μέσα υποστηρίζουν τη συγκρότηση του δημοκρατικά κυρίαρχου αυξάνοντας εν γένει τα επίπεδα πληροφόρησης, μειώνοντας το πρόβλημα της πεπερασμένης ορθολογικότητας σε κατακερματισμένες θεσμικές αρένες και αναγκάζοντας όλους τους συμμετέχοντες να δικαιολογούν τους ισχυρισμούς τους και την ποιότητα των επιλογών και των προτιμήσεών τους (Eriksen, 2005, σελ. 356). Εφαρμοσμένο στην ΕΕ, [αυτό το μοντέλο] διανοίγει μια προοπτική εξευρωπαϊσμού μέσω της διαβούλευσης, που λαμβάνει χώρα σε διεθνικά δίκτυα και κοινότητες ζητημάτων επιτρέποντας σε ανθρώπους από διαφορετικά μέρη να συμμετέχουν στη συλλογική διαμόρφωση γνώμης και βούλησης» (ibid, σελ. 12).

γ) *Ως τέταρτη εξουσία* – όπου «[ο] κλασικός, ενεργός ρόλος που αποδίδεται στα μέσα στο πλαίσιο της πλουραλιστικής-συμμετοχικής δημοκρατίας εκλαμβάνει την πολιτική δημοσιογραφία ως έναν ισχυρό άγρυπνο φύλακα, που αποκαλύπτει τις αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας και υπερασπίζεται τα δημοκρατικά δικαιώματα των πολιτών (Mc Nair, 2000 στο Trenz, 2006, σελ. 12). Στην ΕΕ, τα ΜΜΕ έχουν παίξει το ρόλο τη τέταρτης εξουσίας αρκετές φορές, όπως λ.χ. στο σκάνδαλο διαφθοράς το 1999 (Trenz, 2000 στο Idem, 2006, σελ. 12). Όπως περαιτέρω σημειώνει ο Trenz (2006, σελ. 12), «[η] έρευνα για το *ομαδικό πνεύμα του τύπου (corps de presse)* της ΕΕ έχει επίσης αποκαλύψει μια αλλαγή στον τρόπο κατανόησης του εαυτού τους από τους ανταποκριτές της ΕΕ – από εκπροσώπους κατά κύριο λόγο των εθνικών συμφερόντων σε κριτικούς άγρυπνους φρουρούς της ΕΕ (Meyer, 2002). Αυτή η νέα αυτονομία των ανταποκριτών

⁵⁴⁴ Όπως συμπληρώνει ο Trenz (2006, σελ. 11), «[η] ανάδυση της ανεξάρτητης και της προσανατολισμένης στην αλήθεια δημοσιογραφίας είναι επίσης η αφετηρία της ανάλυσης του Habermas για την αστική δημόσια σφαίρα κάπου δεκαπέντε χρόνια μετά την μελέτη του Theodor Geiger για το ρόλο της intelligentsia. Η ανάπτυξη του ελεύθερου τύπου στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται με την ανάπτυξη ενός έλλογου κοινού στη λειτουργία του πολιτικού ελέγχου (Habermas 1990[1962], σελ. 125)».

της ΕΕ έχει συμβάλλει στο άνοιγμα του μικρού κόσμου των Βρυξελλών και στην υπέρβαση της εμπιστευτικής σχέσης μεταξύ των δημοσιογράφων και των εκπροσώπων της ΕΕ που τόσο συχνά κατά τα προηγούμενα χρόνια είχε εμποδίσει τον αποτελεσματικό έλεγχο. Το πρόβλημα είναι ότι αυτή η νέα κριτική αυτό-αντίληψη των ανταποκριτών της ΕΕ έως τώρα έχει μάλλον υποσκάψει τη νομιμοποίηση της ΕΕ, καταγγέλλοντας τις δυσλειτουργίες του κυβερνητικού της συστήματος, την υπερβολική της γραφειοκρατία και τα ελλείμματα στον τρόπο λήψης των αποφάσεων».

δ) *Ως εκφραστές του λαϊκού αισθήματος* – όπου τα μέσα εκλαμβάνονται ως όργανο της λαϊκής φωνής, που παραμένει ανεπηρέαστο από το πολιτικό σύστημα (ibid, σελ. 13). Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 13), «[μ]έσω της άμεσης και πλεονεκτικής σχέσης τους με το λαό, τα μέσα επωμίζονται τον πλέον ενεργό ρόλο ως πολιτικοί υπερασπιστές που εκφράζουν το λαϊκό συμφέρον ενάντια στον ορθολογισμό του συστήματος. Αυτό το όραμα για τα μέσα που λειτουργούν προς υπεράσπιση του λαού αντλεί την προέλευσή του από τον Karl Marx που αποδίδει στους δημοσιογράφους την κοινωνική ευθύνη να αντιπροσωπεύουν τη φωνή του λαού, το οποίο σημαίνει επίσης να υιοθετούν την φωνή του λαού ως διαφορετικής από τη γλώσσα της δημόσιας διοίκησης. [...] Ως εκ τούτου, τα μέσα εισάγουν μια γλώσσα που διαφέρει από την τεχνοκρατική-ορθολογική γλώσσα που χρησιμοποιούν οι διοικητικοί παράγοντες. Κάποιος θα μπορούσε να ερμηνεύσει το όραμα του Marx για τον ελεύθερο τύπο ως υποστήριξη για τα tabloids ως τα αληθινά δημοκρατικά μέσα που εκφράζουν τις ανάγκες και τα συναισθήματα του καθημερινού κόσμου ενάντια στη λογική του συστήματος του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού. Εφαρμοσμένο στην ΕΕ, αυτό διανοίγει μια προοπτική εξευρωπαϊσμού μέσω της tabloidisation, όπου η εκλαϊκευμένη μορφοποίηση των ειδήσεων υποστηρίζει και ενισχύει δυνατά συναισθήματα υπέρ ή κατά της Ευρώπης. Μέσω αυτής της λειτουργίας, τα tabloids αναλαμβάνουν την αποστολή να κρατούν τις ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες σε εγρήγορση σχετικά με τις ανησυχίες των ‘καθημερινών’ πολιτών και ταυτόχρονα τις παραπέμπουν σε πιο εκλαϊκευμένους τρόπους συσχετισμού τους με το γενικό κοινό».

Από την πλευρά της θεώρησης των ΜΜΕ ως συντελεστών στον εκτροχιασμό της δημοκρατίας, τα μέσα αντιμετωπίζονται.⁵⁴⁵

α) *Ως ενισχύοντα το δημόσιο κυνισμό* – όπως προκύπτει από πολυάριθμες έρευνες που επισημαίνουν τη συστηματική μεροληψία των ειδήσεων των ΜΜΕ υπέρ της επιλογής αρνητικών ειδήσεων (για μια επισκόπηση βλ. Cappella και Jamieson, 1997, σελ. 32 στο Trenz, 2006, σελ.

⁵⁴⁵ Βλ. ευρύτερα για αυτόν το ρόλο των ΜΜΕ και Curran και Seaton, 1991.

13).⁵⁴⁶ Σύμφωνα με αυτή τη θέση, σε γενικές γραμμές η δημοσιογραφική κάλυψη φαίνεται να αποδίδει μια «διστραβλωμένη εικόνα της πολιτικής ως κόσμου των σκανδάλων, της ίντριγκας, της ανεντιμότητας και του ψέματος. Υποδαυλίζοντας τη δημόσια καχυποψία, το θυμό και την απογοήτευση η δημοσιογραφία συντελεί στη διάβρωση της νομιμοποίησης της πολιτικής» (Trenz, 2006, σελ. 13).⁵⁴⁷ Αναλύσεις περιεχομένου της συνηθισμένης κάλυψης των ευρωπαϊκών ειδήσεων αποκαλύπτουν την κυριαρχία μιας στρατηγικής πλαισίωσής τους που εστιάζει στις πτυχές του παιχνιδιού εξουσίας της πολιτικής – νικητές και χαμένοι, προσωπικό συμφέρον, ελιγμοί και τακτικές, θεατρινισμοί και τεχνάσματα (Cappella και Jamieson, 1997, σελ. 110· Trenz, 2000· Kevin, 2003 στο Trenz, 2006, σελ. 13-14), μια πλαισίωση στην οποία η επαναλαμβανόμενη έκθεση παράγει πολιτικό κυνισμό και σταδιακή πτώση της ετοιμότητας υποστήριξης της ΕΕ (de Vreese, 2004 στο Trenz, 2006, σελ. 14). Όπως σημειώνει ο Trenz (2006, σελ. 14), «[σ]το ‘σπιράλ του κυνισμού’ η προτίμηση της δημοσιογραφίας για αρνητικά νέα θεωρείται ότι ανταποκρίνεται στις προτιμήσεις του κοινού και στη ζήτησή του για συνταρακτικά νέα (Cappella και Jamieson, 1997). Σε μια κατάσταση ανταγωνισμού στην αγορά των μέσων αυτό μπορεί να πυροδοτήσει έναν δημοσιογραφικό αγώνα για πολιτική ίντριγκα και σκάνδαλα. Τα κυνικά κοινά απαιτούν ακόμη πιο αρνητικές ειδήσεις». Στην περίπτωση της ΕΕ, η κυρίαρχη αρνητική ειδησεογραφική κάλυψη της ευρωπαϊκής πολιτικής εκλαμβάνεται πάντως ως αποτέλεσμα της ανικανότητας των ίδιων των μέσων να αντιμετωπίσουν σύνθετα ζητήματα (Trenz, 2006, σελ. 14).

β) Ως διασκεδαστές – όπως προκύπτει από πολυάριθμες έρευνες που θεωρούν περιορισμένο το ενδιαφέρον των μέσων για την καλλιέργεια μιας έλλογης κοινής γνώμης, προβάλλοντας αντ’ αυτού το επιχείρημα ότι σήμερα η κυριότερη λειτουργία των ΜΜΕ είναι να προσφέρουν στο κοινό ψυχαγωγία (Wolf, 1999· McNair, 2000, σελ. 42· Street, 2001, σελ. 60ff στο Trenz, 2006, σελ. 15). Όπως επισημαίνει ο Trenz (2006, σελ. 15), «[η] πολιτική δημοσιογραφία προχωρά μέσω του συμβολικού λόγου, της δραματοποίησης και του infotainment με κύριο στόχο να προσελκύσει την προσοχή του ευρέως κοινού (Sarcinelli, 1998). Σύμφωνα με την κριτική του Neil Postman (1985)⁵⁴⁸ αυτός ο μετασχηματισμός του ορθολογικού διαλόγου σε αμιγή διασκέδαση θέτει σε κίνδυνο ένα από τα κύρια επιτεύγματα του διαφωτισμού: την ικανότητα της δημόσιας έλλογης

⁵⁴⁶ J. N. Cappella και K. Jamieson (1997), *Spiral of Cynicism: the Press and the Public Good*, Oxford: Oxford University Press.

⁵⁴⁷ Και η Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 280) αναφέρει ότι το πρόβλημα του αρνητισμού στην ειδησεογραφική κάλυψη είναι εγγενές. Και, παρά το γεγονός ότι είναι επίσης και επικερδές, δεν παύει να διαβρώνει, επηρεάζοντας πέρα για πέρα τη δημόσια πολιτική (Tumber, 2004 στο Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.).

⁵⁴⁸ N. Postman (1985), *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*, London: Heinemann.

σκέψης. Οι συζητήσεις στα μέσα είναι περισσότερο εκφραστικές παρά ουσιαστικές, περισσότερο φαντασία παρά γεγονότα, και προσδίδουν περισσότερη προσοχή στην εκτέλεση του ρόλου και στο παιχνίδι εξουσίας παρά στην ουσία του διαλόγου. Η δημοσιογραφία δεν υποστηρίζει πια τον προσανατολισμό της ορθολογικής επίλυσης προβλημάτων κατά την πολιτική διαδικασία» (Mc Nair, 2000, σελ. 8). Πολλοί από τους παράγοντες της ΕΕ θα συμφωνούσαν ότι η ορθολογικότητα του πολιτικού διαλόγου συνεχώς υποσκάπτεται από τα ΜΜΕ. Η Επίτροπος Wallström διατηρούσε ακόμη και ιστοσελίδα για να διορθώνει τα μεγαλύτερα ψεύδη των μέσων για την ΕΕ, τα οποία έκαναν πολύ κόσμο να καταλήγει με μια εικόνα της ως μιας ομάδας «τρελών ευρωκρατών» (Trenz, 2006, σελ. 15).⁵⁴⁹ Υπό αυτή την οπτική, τα μέσα θέτουν σοβαρούς περιορισμούς στους ευρωπαϊκούς θεσμούς να εισέλθουν σε διάλογο με τους ευρωπαίους πολίτες (ibid). Από την άλλη, η ψυχαγωγική αξία της ΕΕ είναι μάλλον χαμηλή· το είδος των απρόσωπων ειδήσεων τεχνοκρατικής λήψης αποφάσεων που παράγεται από το πολιτικό της σύστημα δεν «πουλάει» (ibid· βλ. και Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 37). Επιπρόσθετα, το «διαβόητο δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ και η διαρκής της κρίση έχει μάλλον καταστεί κοινός τόπος παρά συναρπαστική είδηση» (Trenz, 2006, σελ. 15).

γ) *Ως η φωνή των ισχυρών* – όπως προκύπτει από τις κριτικές μελέτες των μέσων, όπου η προτίμηση της ψυχαγωγίας στη μορφοποίηση των ειδήσεων των ΜΜΕ θεωρείται ως ένας νέος τύπος χειραγώγησης (ibid, σελ. 16). Ειδικότερα, ο Bourdieu (1996 στο Trenz, 2006, σελ. 16) έχει επανεισάγει τη θέση της χειραγώγησης που επισημαίνει την ηγεμονική τοποθέτηση των μέσων. Ένα δημοσιογραφικό πεδίο που έχει κατακλειστεί από τις λογικές της αγοράς δεν μπορεί παρά να επηρεάζει την αυτονομία της πολιτικής σφαίρας και της σφαίρας της πολιτιστικής παραγωγής (ibid). Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 16), «[έ]να δημοσιογραφικό προϊόν πρέπει, πρώτα από όλα, να πουλά. Στην ταχεία δυναμική που αναπτύσσει η αγορά, τα προϊόντα, τα οποία δεν πουλούν θα εξαφανιστούν πολύ γρήγορα. Ο ‘δημοσιογραφικός αυθορμητισμός’ και η ‘δημαγωγική υποβολή υπό το λαϊκό γούστο’ προσδιορίζει την καθημερινή επιλογή των ειδήσεων (Bourdieu, 1996, σελ. 68). Η λογική της αγοράς περαιτέρω υποστηρίζει έναν μηχανισμό ομογενοποίησης και ομοιομορφοποίησης. Τα προϊόντα του επιτυχημένου ανταγωνισμού αντιγράφονται, αντί να επιδιώκεται η προσφορά εναλλακτικών προϊόντων. Σε ένα τέτοιο

⁵⁴⁹ http://europa.eu.int/comm/dgs/communication/facts/index_en.htm, όπως αναφέρεται στο Trenz, 2006, σελ. 15. Για σχολιασμούς των δημοσιογράφων που αντί να καταθέτουν πεφωτισμένες ή ερμηνευτικές συμβολές «κοροϊδεύουν χαιρέκακα τους γραφειοκράτες των Βρυξελλών» βλ. επίσης Brettschneider και Rettich, 2005, σελ. 32 και Gerards, 1993, όπως αναφέρονται στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 267.

μεσοποιημένο περιβάλλον, η ‘δεινότητα της συναναστροφής με τα μέσα’ των πολιτικών παραγόντων αποτελεί την κύρια αρχή νομιμοποίησης. Ένα άτομο, που βρίσκεται σε δημόσια υπηρεσία, αξιολογείται με βάση την ικανότητά του να σκηνοθετεί πράγματα και όχι βάσει της ικανότητάς του να κάνει πράγματα». Αυτή η λογική των μέσων να προσωποποιεί τις πολιτικές ευθύνες βρίσκει εφαρμογή και στην ΕΕ, όπως π.χ. στις προσπάθειες να προσδοθεί ένα ανθρώπινο πρόσωπο στην Ευρώπη (ibid).⁵⁵⁰ Τα αποτελέσματα της μεσοποίησης ενισχύουν αυτούς τους δρώντες του πολιτικού τοπίου της ΕΕ που βρίσκονται εγγύτερα στα μέσα, όπως λ.χ. τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών, λίγους επιφανείς ευρωβουλευτές αλλά όχι πάντα την Επιτροπή,⁵⁵¹ της οποίας ο τέως Πρόεδρος Prodi είχε αυστηρώς επικριθεί για τις κακές του επιδόσεις στα μέσα, μια κριτική που είχε ειρωνικά σχολιαστεί και από τα ίδια τα ΜΜΕ (Trenz, 2002b στο Trenz, 2006, σελ. 16-17). Μάλιστα, παραδόξως, ίσως ο θεσμός με την ασθενέστερη και πιο αρνητική ‘εικόνα’ φαίνεται να είναι το ΕΚ, το μόνο διεθνώς εκλεγμένο τέτοιου είδους σώμα στον κόσμο (Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 268).

δ) Ως καταχραστές της εξουσίας – τελικά η νομιμοποίηση των ίδιων των μέσων τίθεται υπό αμφισβήτηση – τα ΜΜΕ θεωρείται περισσότερο ότι επιχειρούν να διευρύνουν και τελικά κάνουν κατάχρηση της εξουσίας τους παρά ότι χειραγωγούνται τα ίδια από την εξουσία (Trenz, 2006, σελ. 17). Η πολιτική δημοσιογραφία αποτελεί την τέταρτη εξουσία στο πλαίσιο της δημοκρατίας των μέσων που «ολοένα και περισσότερο προσδιορίζει τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού και τη βιωσιμότητα πολιτικής μεταρρύθμισης» (Nimmo και Combs 1992 στο Trenz, 2006, σελ. 17). «[Τ]α μέσα όχι μόνο θέτουν τους όρους του πολιτικού, αλλά αποικιοποιούν το χώρο της πολιτικής και ελέγχουν την ειδησεογραφική ατζέντα και το πολιτικό παιχνίδι» (Meyer, 2004 στο Kaitatzi-Whitlock (2005, σελ. 282)». Όπως επισημαίνει ο Trenz (2006, σελ. 17), «[ο]ι δημοσιογράφοι είναι πανταχού παρόντες στην καθοδήγηση του πολίτη μέσω των πολιτικών δημοσίων

⁵⁵⁰ Όπως σημειώνει ο Trenz (2006, σελ. 16), στη Λευκή Βίβλο για την Επικοινωνία, το προγραμματικό αντικείμενο της «απόδοσης ενός ανθρώπινου προσώπου στην Ευρώπη» αναφέρεται ως εξής: «Η ΕΕ συχνά γίνεται αντιληπτή ως ‘απρόσωπη’: δεν έχει σαφή δημόσια ταυτότητα. Οι πολίτες χρειάζονται βοήθεια για να συνδεθούν με την Ευρώπη, και η πολιτική πληροφορία έχει ισχυρότερη επίδραση όταν τίθεται υπό ένα πλαίσιο ‘ανθρώπινου συμφέροντος’ που επιτρέπει στους πολίτες να κατανοήσουν γιατί είναι σχετική με αυτούς προσωπικά. Οι θεσμοί της ΕΕ και όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης μπορούν να κάνουν περισσότερο για να ‘προσδώσουν ένα ανθρώπινο πρόσωπο’ στις πληροφορίες που παράσχουν».

⁵⁵¹ Αντίθετα, η έρευνα των Brettschneider και Rettich (2005 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 267), αποκαλύπτει σε σχέση με την ιεραρχία των ευρωπαϊκών θεσμών ότι η Επιτροπή είναι μακράν ο πιο συχνά διαμεσολαβούμενος από τα ΜΜΕ θεσμός της ΕΕ, ο οποίος μάλιστα προβάλλεται ως πρωταγωνιστής της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η ισχυρή κυριαρχία του εκτελεστικού εκδηλώνεται στην μιντιακή κάλυψη και στο εσωτερικό περιβάλλον. Αυτή η δημοσιογραφική μεροληψία υπέρ του εκτελεστικού επιβεβαιώνεται και από τον Baisnée (2004, σελ. 231 στο Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.).

αντιπαραθέσεων: εμφανίζονται ως ρυθμιστές δημοσίων και ακαδημαϊκών συζητήσεων, προσκαλούνται ως φιλοξενούμενοι σε στρογγυλά τραπέζια, συνεισφέρουν τις εννοήσεις τους σε επιμελημένες εκδόσεις, κτλ. Οι δημοσιογράφοι επιλέγουν την πληροφόρηση, εισηγούνται συγκεκριμένες ερμηνείες και απόψεις, δίνουν οδηγίες επί του τι είναι σχετικό και τι όχι, ποιος είναι σημαντικός και ισχυρός και ποιος όχι». Κάποιοι θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι «[η] ισχύς των μέσων ως προς τη δυνατότητα πλαισίωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής για το ευρύ κοινό είναι αυτή που γενικά ευθύνεται για τη διάδοση εχθρικών στάσεων απέναντι στην ΕΕ (βλ. Grey. 2003 για το ΗΒ στο Trenz, 2006, σελ. 17). Στις πιο πρόσφατες μελέτες, αναφέρονται αντίθετα ευρήματα σχετικά με την θετική κάλυψη της ΕΕ από τις εφημερίδες ποιότητας, που συχνά υιοθετούν μια στάση αποστολής ως ενεργοί θιασώτες του εκδημοκρατισμού και της συνταγματοποίησης της ΕΕ» (Trenz και άλ., 2006· Pfetsch 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 17). Εν όψει, ωστόσο, των αρνητικών αποτελεσμάτων (στα δημοψηφίσματα), αμφισβητείται εάν η θετική κάλυψη των εφημερίδων ποιότητας είχε κάποια επίδραση στη διαμόρφωση θετικών στάσεων μεταξύ των πολιτών της ΕΕ (De Vreese και Boomgaarden, 2005 στο Trenz, 2006, σελ. 17-18). Εξάλλου, «[σ]τη σύγχρονη Ευρώπη μακροχρόνιες τάσεις επισημαίνουν την φθίνουσα ισχύ της δημοσιογραφίας των εφημερίδων ποιότητας» (Schlesinger, 2006· McNair, 2000· Norris 2000 στο Trenz, 2006, σελ. 18). Επιπλέον, σε πολλά κράτη-μέλη, τα ΜΜΕ πάσχουν τα ίδια από έλλειμμα νομιμοποίησης, και μια υπερβολικά ένθερμη αφοσίωσή τους στην ΕΕ μάλλον θα αύξανε το χάσμα μεταξύ των εφημερίδων των ηγετικών ομάδων και του λαού (Trenz, 2006, σελ. 18).⁵⁵² Σε κάθε περίπτωση, όπως αναφέρει η Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 291, σε ό,τι αφορά την ΕΕ, τα ΜΜΕ θεωρείται ότι ασκούν την ισχύ τους σε πολλά επίπεδα: «1) Ελέγχουν την ατζέντα της παραγωγής του περιεχομένου στα μέσα που κατέχουν και έτσι μπορούν να εξαλείψουν ή να δώσουν υπόσταση στην ‘δημόσια παρουσία’ πολιτικών οργάνων όπως η Επιτροπή και ΕΚ. 2) Επηρεάζουν τη συμπεριφορά αυτών των πολιτικών υπηρεσιών ‘που διψούν για δημόσια παρουσία’, καθώς αυτές αποκλίνουν από την πορεία τους για να προσελκύσουν και την παραμικρή προσοχή των μέσων. Και τέλος, 3) ελέγχουν την ατζέντα της ίδιας της διαμόρφωσης της πολιτικής στο πεδίο των επικοινωνιών».

ε) Ως *εγγενώς εθνικιστικά* – αφού από ιστορικής άποψης, τα μέσα λειτουργούν ως θεματοφύλακες της εθνικής κουλτούρας· τα ΜΜΕ αποτελούν το σχολείο του έθνους, διαμορφώνοντας ένα

⁵⁵² Στη σχετική βιβλιογραφία πολλοί δείκτες συζητούνται που επισημαίνουν την κρίση εμπιστοσύνης της πολιτικής δημοσιογραφίας, όπως π.χ. η γενική πτώση της κυκλοφορίας που αντιμετωπίζουν οι εφημερίδες, η κυνική στάση του κοινού, η συχνότητα των σκανδάλων στα μέσα, κτλ. (βλ. Schlesinger, 2006, όπως αναφέρεται στο Trenz, όπ. π.).

ομοιογενές κοινό (Trenz, 2006, σελ. 18). Όπως αναφέρει ο Trenz (2006, σελ. 18), οι Schlesinger (2003) και Slaatta (2006) έχουν επισημάνει την ιδιαίτερη θεσμική σύνδεση μεταξύ των ειδήσεων των μέσων και της πολιτικής, όπως εκδηλώνεται στις συνθήκες που παράγουν την καθημερινή αναπαράσταση της εθνικής συμβολικής συγκρότησης. Σύμφωνα με τη γραμμή που ακολουθεί η ιστορική κοινωνιολογία,⁵⁵³ υποστηρίζεται ότι «τόσο τα γλωσσικά όσο και τα πολιτιστικά σύνορα, όπως έχουν οριοθετηθεί μέσω της ιστορικής δόμησης της κοινωνικής επικοινωνίας, μέσα στο χρόνο έχουν διαμορφώσει λειτουργικούς επικοινωνιακούς χώρους κατά μήκος των εθνικών συνόρων που συντελούν στην κοινωνική συνοχή και στην ενδυνάμωση των συλλογικών ταυτοτήτων» (Slaatta, 2006, σελ. 16 στο Trenz, 2006, σελ. 18). Για τον Trenz (2006, σελ. 18), η «οικονομία των μέσων θέτει ένα είδος φυσικού περιορισμού στη διεθνοποίηση (Hafez, 2005). Περαιτέρω, γράφει ο ίδιος (Trenz, 2006, σελ. 18),

το δημοσιογραφικό πεδίο είναι βαθιά ενσωματωμένο σε συγκεκριμένα πολιτιστικά πρότυπα με αποτέλεσμα η πρακτική και οι λόγοι [που χρησιμοποιούν] τα μέσα να μεταβάλλονται από το ένα εθνικό περιβάλλον στο άλλο (Weischenberg, 2000· Hummel, 2006).⁵⁵⁴ Οι συγκριτικές μελέτες έχουν παραθέσει πολυάριθμα παραδείγματα για την εθνική αυτοαναφορά της ειδησεογραφικής κάλυψης (για μια επισκόπηση βλ. Page και Shapiro, 1992· Hafez, 2005). [...] Η πολιτική δημοσιογραφία αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας και αναπαράγει τις κυρίαρχες αξίες και ερμηνείες της. Η εθνικιστική και εθνοκεντρική μεροληψία εμφανίζεται περισσότερο από όλα στην κάλυψη των ξένων ειδήσεων, όπου οι δημοσιογράφοι τείνουν να υπερασπίζονται τα εθνικά συμφέροντα αντί τα κανονιστικά ιδανικά μιας δίκαιης παγκόσμιας τάξης (Hafez, 2005). Η εθνικιστική μεροληψία εκδηλώνεται καταρχήν στη θέση της ατζέντας (υψηλή προσοχή σε αυτά τα ξένα γεγονότα που συνδέονται στενότερα με την εσωτερική πολιτική και τα συμφέροντα) και δεύτερον στην πλαisiώση (π.χ. στην κατηγοριοποίηση των ξένων παραγόντων ως φίλων ή εχθρών του έθνους) (Page και Shapiro, 1992, σελ. 376). Η

⁵⁵³ Βλ. την αναδόμηση του έντυπου καπιταλισμού του Anderson (1991). Διαφορετικές σχολές οικοδόμησης του κράτους συμφωνούν σε αυτόν τον κεντρικό ρόλο της ομοιογενοποιητικής επικοινωνίας των μέσων (Deutsch, 1953· Gellner, 1983) – όπως αναφέρονται στο Trenz, όπ. π.

⁵⁵⁴ Σε ό,τι αφορά την τηλεόραση, ο Curran (2004, σελ. 193 στο Kaitatzi-Whitlock, 2005, σελ. 276) προσδιορίζει τρεις λόγους που εξηγούν γιατί αυτή παραμένει ακόμη εθνικά προσανατολισμένη: α) οι θεατές προτιμούν να βλέπουν προγράμματα εθνικής παραγωγής – γεγονός το οποίο επιβεβαιώνουν και οι Bens και Smaele (2001), που παρατηρούν ότι η ζήτηση προγραμμάτων όπως σαπουνόπερες, κωμωδίες και δράματα καθορίζεται εθνικά/πολιτιστικά, β) οι προτιμήσεις των καταναλωτών ενισχύονται από την πολιτική ισχύ, ήτοι από εθνικές πολιτικές των κυβερνήσεων (βλ. τα δημόσια οικονομικά), και γ) οικονομικοί λόγοι: «πολλά από τα βασικά προϊόντα εκροής της εθνικής τηλεόρασης – όπως οι ειδήσεις, τα chat shows, τα τηλεπαιχνίδια και τα αθλητικά – είναι σχετικά φτηνά ως προς την παραγωγή τους». Ο Papathanassopoulos (2002, σελ. 161 στο Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.) επισημαίνει ότι ο «τοπικισμός είναι μια ισχυρή στρατηγική επιβίωσης» και ότι «δεν υπάρχει κανάλι με διεθνή στρατηγική που να μην έχει προσαρμόσει το περιεχόμενό του και το πρόγραμμά του προκειμένου να εξυπηρετήσει τις τοπικές διαφορές». «Έτσι, η πολιτική οικονομία εναρμονίζεται με την κοινωνικό-πολιτιστική αδράνεια και τη βούληση των εθνικών κυβερνήσεων να ματαιώσουν τις ενεργητικές πολιτικές και να επιστρέφουν συνεχώς στη συντήρηση της *καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων* (Kaitatzi-Whitlock, όπ. π.).

μεσοποίηση της ΕΕ θα μπορούσε έτσι να καταλήξει στην προάσπιση οραμάτων λαϊκής κυριαρχίας στο πλαίσιο του έθνους κράτους και να συγκρούεται με τα κοσμοπολιτικά οράματα των δικαιωμάτων και της δικαιοσύνης που υπερασπίζονται οι ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες. Ιδίως τα tabloids υιοθετούν μια λαϊκιστική μορφή ειδησεογραφικής κάλυψης που υπηρετεί κυρίως τα εθνικά κοινά (ibid, σελ. 19).

Κατά τη διαδικασία της συνταγματοποίησης της ΕΕ, ο ρόλος μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ευθύνης αποδόθηκε στα μέσα ως προς τη διευκόλυνση της συλλογιστικής που τη συνόδευε, τη συσσώρευση των προτιμήσεων των πολιτών και τον πολιτικό έλεγχο (ibid, σελ. 19). «Στο πλαίσιο της έρευνας για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα ο όγκος των υφιστάμενων μελετών έχει αξιολογήσει την επίδοση των μέσων στη βάση αυτών των κριτηρίων» (van de Steeg and Risse, 2003· Wimmel, 2004· Peters και άλ., 2005· Brüggemann και άλ., 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 19). Το ενδιαφέρον εστιάστηκε εδώ στη δημοκρατική ποιότητα των μέσων, όπως αυτή εκδηλώνεται από την αξιολόγηση του βαθμού της αντικειμενικής γνώσης, της αμεροληψίας και της υποστήριξης της διαδικασίας της ενοποίησης (Trenz, 2006, σελ. 19). Αντίθετα, από την σκοπιά της θεώρησης των μέσων ως συντελεστών στον εκτροχιασμό της δημοκρατίας, τα ΜΜΕ δεν αναμένεται να ενισχύουν τον εκδημοκρατισμό μιας συνταγματικής ΕΕ αλλά μάλλον να θέτουν συστηματικούς περιορισμούς στην διεύρυνση και την εμβάθυνση της ενοποίησης πέρα από το εθνικό επίπεδο (ibid). Όταν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η αυτονομία των ΜΜΕ και αναγνωρίζεται η ισχύς τους ως κατασκευαστών της γνώσης και διαμορφωτών της κοινής γνώμης για την ΕΕ, έρχεται παράλληλα στο προσκήνιο και ο ενεργός ρόλος της πολιτικής δημοσιογραφίας στην κατασκευή των ευρωπαϊκών ειδήσεων (ibid, σελ. 20). «Η πολιτική δημοσιογραφία θεωρείται ότι εκπληρώνει τη διττή λειτουργία της επιλογής και της ερμηνείας των πληροφοριών που διαμορφώνουν τη βασική γνώση των πολιτών και των ψηφοφόρων για την ΕΕ» (ibid).⁵⁵⁵ Υπό αυτή την έννοια, τα μέσα λειτουργούν ως «επιλεκτικοί ενισχυτές της πολιτικής πληροφόρησης από εξωτερικές πηγές και με αυτό τον τρόπο διαμορφώνουν την πληροφοριακή ροή της ευρωπαϊκής ενοποίησης» (ibid).

Υπό τη θεώρηση των μέσων ως ενισχυτών της δημοκρατίας και των κανονιστικών προσδοκιών που θα πρέπει να εκπληρώνουν σε αυτό τους το ρόλο, ο Trenz (2006, σελ. 20) διακρίνει μεταξύ (1) ενός ελάχιστου προαπαιτούμενου διαφάνειας, όπως προωθείται από τις φιλελεύθερες θεωρίες, (2) την κανονιστικά πιο απαιτητική προϋπόθεση της «συνδιαλογής» (inter-

⁵⁵⁵ Για τη διάκριση αυτών των δύο λειτουργιών, γενικά, βλ. Hall και άλ., 1978, σελ. 63 και Gerhards και άλ., 1998. Για την εφαρμογή της στο πλαίσιο της ειδησεογραφικής κάλυψης της ΕΕ, βλ. Koopmans και Statham, 2002 και Statham, 2006, σελ. 3-4, όπως αναφέρονται στο Trenz, 1996, σελ. 20.

discursivity), όπως προωθείται από τις διαβουλευτικές θεωρίες της δημοκρατίας, (3) την εκτελεστική λειτουργία των μέσων ως εκφραστών του λαϊκού αισθήματος και (4) την πιο ενεργό λειτουργία του πολιτικού ελέγχου, όπως προωθείται από τα αντιπροσωπευτικά πρότυπα της δημοκρατίας. Σύμφωνα με το πρώτο και το δεύτερο κριτήριο, «η επιλογή των ευρωπαϊκών ειδήσεων θα πρέπει να είναι ποσοτικά επαρκής ώστε να παράσχει το ελάχιστο προαπαιτούμενο που χρειάζονται οι πολίτες προκειμένου να ασκήσουν δημοκρατικό έλεγχο» (ibid). Σύμφωνα με το τρίτο και το τέταρτο κριτήριο, «η επιλογή των ευρωπαϊκών ειδήσεων θα πρέπει να είναι ποιοτικά επαρκής προκειμένου να ωθεί τον πολίτη σε διεθνικές δημόσιες αντιπαραθέσεις και στο να συμμετέχει στην πρακτική της διαμόρφωσης συλλογικής γνώμης και βούλησης» (ibid, σελ. 20-21).

Σήμερα, η ΕΕ έχει καταστεί σημείο αναφοράς της ειδησεογραφίας, που όμως λειτουργεί ακόμη υπό το φίλτρο των εθνικών οργανισμών των ΜΜΕ (ibid, σελ. 21). Όπως επισημαίνει ο Trenz (2006, σελ. 21), η αυξανόμενη σημασία της μπορεί να αξιολογηθεί από τον αριθμό των διαπιστευμένων ανταποκριτών στις Βρυξέλλες, που σύμφωνα με τον Meyer (2002), έχει σχεδόν διπλασιαστεί μεταξύ του 1990 και του 2002 από μόλις 500 σε περισσότερους από 900 δημοσιογράφους. Η αυξανόμενη, όμως, εστίαση στις υποθέσεις της ΕΕ δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε σύγκλιση των δημοσιογραφικών κουλτούρων και πρακτικών επιλογής των ειδήσεων. Μάλλον περισσότερο συμβαίνει το αντίθετο, αφού όπως πιστεύεται ευρέως, οι εθνικές κουλτούρες των αρχισυντακτών προθούν ακόμη μια διαφοροποιημένη πρακτική ειδησεογραφικής παραγωγής σε σχέση με την ΕΕ (ibid). Μία συγκριτική μελέτη των Preston και Horgan (2006, σελ. 37 στο Trenz, 2006, σελ. 21)⁵⁵⁶ σε 9 ευρωπαϊκές χώρες μιλά για την «πεισματική προσαρμοστικότητα ενός ‘κοινότυπου εθνικισμού’ καθώς ακόμη και τα ζητήματα της ΕΕ αξιολογούνται ακόμη μέσω των ‘εθνικών φακών’». Για τον Trenz (2006, σελ. 21), «[α]υτό διαιωνίζει την εθνική μεροληψία της ειδησεογραφικής παραγωγής που επιλέγει διαφορετικά ζητήματα, εμπλέκεται σε διαφορετικές δημόσιες αντιπαραθέσεις και διαχέει αποκλίνουσες αντιλήψεις και ερμηνείες για τα προβλήματα». Όπως σχολιάζει, όμως, ο συγγραφέας (ibid):

Αυτή η συγκριτική έρευνα για τις δημοσιογραφικές πρακτικές της δημιουργίας των ειδήσεων θεμελιώνεται σε μια πολιτιστική προοπτική θεώρησης των εθνικών μιντιακών σφαιρών ως σχετικά κλειστών συστημάτων νοήματος. Η λανθάνουσα υπόθεση είναι ότι τα

⁵⁵⁶ P. Preston και J. Horgan (2006), *Comparative Report on Newsmaking Cultures and Values*, EMEDIATE, work package 3, Deliverable 7.

μέσα αντιπροσωπεύουν κατακερματισμένες δημόσιες σφαίρες και ότι η επιλεκτική λογική του εθνικισμού των μέσων παραγκωνίζει κάθε άλλη πιθανή λογική επιλογής (όπως οι ιδεολογικές διαιρέσεις ή οι γενικευμένες αξίες ειδήσεων). Αν στραφεί κανείς εντούτοις από μια τέτοια πολιτιστική ερμηνεία σε μια οργανωτική προοπτική των μέσων ως λειτουργικού συστήματος, η τυποποίηση της ευρωπαϊκής ειδησεογραφικής κάλυψης όσον αφορά το ιδιαίτερο τμήμα των εφημερίδων ποιότητας είναι ισχυρώς αναμενόμενη.

Για να καταλήξει (σελ. 22):

Στη διαδικασία της παραγωγής ευρωπαϊκών ειδήσεων, η τυποποίηση λαμβάνει χώρα σε δύο κρίσιμα σημεία. Το ένα είναι η τυποποίηση των *εισροών* της σχετικής πληροφόρησης μέσω της κεντρικής διαχείρισης της δημόσιας επικοινωνίας από την ΕΕ και τους θεσμούς της. Το άλλο είναι η τυποποίηση μέσω του *εργο-συνόλου* στην πρακτική της δημοσιογραφικής παραγωγής των ειδήσεων, η οποία αυτό-οργανώνεται αλλά και αυτό-ελέγχεται από τα μέσα (Luhmann, 1996). Οι αξίες των ειδήσεων, τα ποιοτικά κριτήρια και οι νόρμες συμπεριφοράς για τη δημοσιογραφική εργασία είναι κωδικοποιημένα διεθνώς. Ο τύπος της ανεξάρτητης, αμερόληπτης και δια-περιφερειακής εφημερίδας ποιότητας που αναλύεται εδώ έχει αναπτυχθεί σχεδόν ως μονοπώλιο πληροφόρησης της μορφωμένης μεσαίας τάξης.⁵⁵⁷ Επιπρόσθετα, οι ροές της πολιτικής πληροφορίας συντονίζονται ολοένα και περισσότερο από τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία (το *Agence Europe* για την ΕΕ) και από το διαδίκτυο, που διευθετεί και προ-δομοποιεί ένα όμοιο φάσμα ειδήσεων, που απορροφάται από τα γραφεία συντακτών των εφημερίδων στις διάφορες χώρες (Kriesi, 2001· Humphreys, 1996).

Το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται στη συνέχεια είναι εάν αυτή η ολοένα και πιο τυποποιημένη λειτουργία της δημοσιογραφίας των ευρωπαϊκών ειδήσεων επαρκεί ώστε να ξεπεραστεί ο παραδοσιακός κατακερματισμός των εθνικών μιντιακών σφαιρών ως σχετικά κλειστών συστημάτων νοήματος (ibid, σελ. 22). Από την προηγούμενη κατηγοριοποίηση του Trenz για τις ενισχυτικές του εκδημοκρατισμού λειτουργίες των μέσων προκύπτει ότι η πυκνότητα της ειδησεογραφικής κάλυψης της ΕΕ μπορεί να εκληφθεί ως δείκτης της ενίσχυσης της διαφάνειας στη δημόσια σφαίρα από τα μέσα. Η αλληλοσυσχέτιση της ειδησεογραφικής κάλυψης για την ΕΕ από τις εφημερίδες καταδεικνύει με τη σειρά της σε ποιο βαθμό τα μέσα εντάσσονται στο διαλεκτικό παράδειγμα της δημοκρατίας (ibid). Το κυριότερο θετικό εύρημα που προκύπτει από τις περισσότερες μελέτες των ΜΜΕ είναι ότι υφίσταται σημαντική

⁵⁵⁷ Σε αυτό το σημείο ο Trenz (2006, σελ. 22) σημειώνει ότι πρόκειται για «[έ]να μονοπώλιο που μοιράζεται με τη δημόσια ραδιοτηλεόραση. Οι διαφορές στην κατανάλωση των μέσων από τους Ευρωπαίους παρακολουθούνται από το Ευρωβαρόμετρο. Τα αποτελέσματα επισημαίνουν μια κουλτούρα πληροφόρησης της Βόρειας Ευρώπης που βασίζεται στις εφημερίδες και μια κουλτούρα πληροφόρησης της Νότιας Ευρώπης που βασίζεται στην τηλεόραση. Η πρακτική της ειδησεογραφικής παραγωγής καθορίζεται από τη στενή συνεργασία που διευκολύνει τη διεθνική θέση της ατζέντας μεταξύ των δημοσιογράφων του τύπου και των δημοσιογράφων της τηλεόρασης, ιδίως στον κλειστό κόσμο των Βρυξελλών» (Kevin, 2003· Norris, 2000· Meyer 2002).

ειδησεογραφική κάλυψη για την ΕΕ. Διερευνώντας το βαθμό εξευρωπαϊσμού των εθνικών εφημερίδων ποιότητας το έτος 2000, ο Trenz (2006, σελ. 22-23) κατέδειξε ότι το ένα τρίτο των πολιτικών άρθρων αναφέρεται στην Ευρώπη ή την ΕΕ και ένα στα πέντε καλύπτει άμεσα τουλάχιστον ένα ευρωπαϊκό πολιτικό ζήτημα.⁵⁵⁸ Συνολικά, η «ΕΕ συνιστά ένα κοινό σύμπαν νοήματος που αντανακλάται σε ταυτόχρονες δημόσιες αντιπαραθέσεις σχετικά με ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος» (ibid, σελ. 23). Γράφει ο Trenz (2006, σελ. 23):

Αυτός ο κοινός ευρωπαϊκός διαλεκτικός χώρος οριοθετείται επίσης σαφώς και από το εξωτερικό περιβάλλον: Αμερικανικές εφημερίδες ποιότητας όπως οι New York Times παρουσιάζουν τρεις φορές λιγότερες αναφορές σε ευρωπαϊκά πολιτικά ζητήματα από ό,τι το κάνουν κατά μέσο όρο οι ευρωπαϊκές εφημερίδες (Trenz, 2004, σελ. 297).⁵⁵⁹ Υπό όμοιους όρους, οι Brüggemann και άλ. (2006) αποδέχονται ότι οι εφημερίδες ποιότητας εκπληρώνουν μία λειτουργία παρακολούθησης της διακυβέρνησης στην ΕΕ. Σύμφωνα με τη συγκριτική τους έρευνα σε εφημερίδες ποιότητας, η γενική ορατότητα της ΕΕ, τα κύρια πεδία πολιτικής της και οι παράγοντες και οι θεσμοί της βρίσκονται να είναι υψηλά και αυξανόμενα μέσα στο χρόνο, προσεγγίζοντας το 2003 ένα επίπεδο περίπου της τάξης του ένα τρίτου σε σύγκριση με την εθνική ειδησεογραφική κάλυψη.

Και συμπληρώνει (σελ. 24):

Οι Brüggemann και άλ. (2006) είναι πιο απαιτητικοί στην ερμηνεία των ευρημάτων τους. Για αυτούς, το θέμα του εξευρωπαϊσμού της πολιτικής επικοινωνίας δεν είναι μόνο θέμα του φάσματος της επικοινωνίας αλλά και αμοιβαίας παρακολούθησης μεταξύ των εθνικών δημοσίων σφαιρών. Η δημοκρατική ποιότητα μιας τέτοιας δημόσιας σφαίρας αναζητείται μάλλον σε αυτό που ονομάζουν «διαλεκτική διεθνοποίηση», ήτοι τον τρόπο που οι δημόσιες αντιπαραθέσεις στα διάφορα κράτη μέλη συνδέονται μεταξύ τους (Trenz, 2006, σελ. 24). Τα ΜΜΕ θα πρέπει ως εκ τούτου να συμπλέκονται όχι απλώς σε παράλληλες συζητήσεις αλλά επίσης σε κοινές συζητήσεις και σε συλλογικές ταυτοποιήσεις σχετικά με ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος (ομοίως Risse, 2004). [...] Θα πρέπει να συμφωνηθεί ότι ακόμη και εάν υπάρχει ουσιαστική και αυξανόμενη ειδησεογραφική κάλυψη σχετικά με την ΕΕ θα μπορεί ακόμη να ισχύει ένα ποιοτικό έλλειμμα σε επίπεδο επιλεκτικής και ερμηνευτικής μεροληψίας της ευρωπαϊκής πολιτικής επικοινωνίας από τα μέσα. Οι Brüggemann και άλ. (2006) μιλούν υπό αυτή την έννοια για κατακερματισμένο εξευρωπαϊσμό: «οι εθνικές δημόσιες σφαίρες Εξευρωπαϊζονται σε ό,τι αφορά το γεγονός

⁵⁵⁸ Η έρευνα περιλαμβάνει 12 ευρωπαϊκές εφημερίδες ποιότητας σε 6 κράτη-μέλη (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, ΗΒ, Αυστρία). Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. H.-J. Trenz, 2004, 'Media Coverage on European Governance. Testing the Performance of National Newspapers', *European Journal of Communication*, Vol. 19, No 3, σελ. 291-319 και H.-J. Trenz (2005a), *Europa in den Medien. Das Europäische Integrationsprojekt im Spiegel Nationaler Öffentlichkeit*, Frankfurt a.M./New York: Campus, όπως αναφέρονται στο Trenz, 2006, σελ. 23.

⁵⁵⁹ Παρόμοια ευρήματα αναφέρονται από τους van de Steeg και Risse (2003) που αναλύουν το φάσμα της συζήτησης για το ζήτημα του Haider στην Αυστρία, που εμφανίζεται ισχυρά πολιτικοποιημένο στις ευρωπαϊκές αλλά όχι στις αμερικανικές εφημερίδες (Trenz, όπ. π.).

ότι κοιτούν πιο προσεκτικά προς τις Βρυξέλλες αλλά δεν υφίσταται αυξανόμενη διαλεκτική ανταλλαγή μεταξύ τους» (ibid, σελ. 16).

Για να καταλήξει (σελ. 24-25):

Μια λιγότερο απαιτητική πρόταση συντίθεται από τη μέτρηση της διασυζητησιμότητας σε αναφορά με την αμοιβαία γνωστική συμφωνία της δημόσιας επικοινωνίας μεταξύ των εθνικών μιντιακών σφαιρών (Trenz, 2005a, σελ. 176). Αντί να εστιάζει σε διαδραστικές διαλογικές καταστάσεις (που είναι μάλλον απίθανο να εμφανιστούν στην επικοινωνία μεταξύ των μέσων) η έρευνα θα πρέπει να περιγράφει τα αποτελέσματα της διάχυσης κοινών θεμάτων, προτύπων ερμηνείας και παισίων αναφοράς. [...] Από τη υπάρχουσα έρευνα γνωρίζουμε ότι η δόμηση της γνωστικής συμφωνίας δεν παραπέμπει απαραίτητα σε κοινή κατανόηση αλλά μάλλον σε συγκρουσιακούς σχηματισμούς στη δημόσια σφαίρα. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι η πολιτική της ΕΕ τυπικά δεν αμφισβητείται στα μέσα αλλά διά άλλων καναλιών μεσολάβησης ή άμεσης άσκησης επιρροής. Ακόμη και στην περίπτωση θεμελιωδών αποφάσεων της πολιτικής της ΕΕ όπως η διεύρυνση ή η διαδικασία συνταγματοποίησης της ΕΕ, τα μέσα προτιμούν ένα συναινετικό στυλ ειδησεογραφίας (Trenz, 2007). Η κάλυψη των συγκρούσεων σχετικά με την τακτική λήψη αποφάσεων της ΕΕ αντίθετα είναι μάλλον σποραδική, μη συστηματική και δεν καταλήγει σε μακροχρόνιες δημόσιες αντιπαραθέσεις (Trenz, 2005a; Berkel, 2006). Η αμοιβαία γνωστική συμφωνία της μιντιακής επικοινωνίας σχετικά με την ΕΕ παραμένει ως εκ τούτου η εξαίρεση και αφορά μικρές περιόδους πολιτικοποίησης.

Συμπερασματικά, υφίστανται, πράγματι, πολλά εμπόδια για τη μεσοποίηση της ΕΕ. Ένα από αυτά είναι το κυρίαρχο σύστημα των αξιών των ειδήσεων που θέτει σε μειονεκτική θέση τα ευρωπαϊκά ζητήματα ως προς το να επιλεγούν από τα μέσα (ibid, σελ. 29). Το δεύτερο είναι η ολοένα και αυξανόμενη αποπολιτικοποίηση των μέσων, μια τάση για infotainment που δεν ευνοεί τον κριτικό διάλογο και τη διαβούλευση. Οι εμπορικές πιέσεις παραγκωνίζουν την ΕΕ ακόμη περισσότερο (ibid). Μια κοινή τάση που παρατηρείται σε όλα τα κράτη-μέλη είναι ότι η ιδιωτικοποίηση ή η υιοθέτηση μιας πιο εμπορικής λογικής από την κρατική ραδιοτηλεόραση έχει περιορίσει δραματικά το χώρο μιας ομοιογενούς δημόσιας σφαίρας που απευθύνεται στο επονομαζόμενο εθνικό κοινό. Οι μελέτες κοινού καταδεικνύουν μία αυξανόμενη διαφοροποίηση του κοινού (ibid). Συγκεκριμένα κοινά στόχοι ή ιδιαίτερες κοινότητες χρηστών των μέσων τοποθετούνται στο περιβάλλον της κοινωνίας του κόσμου και εξελίσσονται κατά κύριο λόγο ανεπηρέαστα από έθνος-κράτος (ibid).

Η διαφοροποίηση και ο ατομισμός ως προσωποποίηση της χρήσης των μέσων δε βελτιώνει απαραίτητα τις συνθήκες για την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Επίσης, η εξάφaniση της ενότητας της εθνικής δημόσιας σφαίρας περιορίζει τις δυνατότητες μετάδοσης

των ευρωπαϊκών ειδήσεων και τελικά «αμφισβητεί την ίδια την ιδέα της πολιτικής δημόσιας σφαίρας ως διαμεσολαβητικού και ενσωματικού συστήματος» (ibid). Ένας επιπλέον περιορισμός τίθεται από το γεγονός ότι οι αγορές των μέσων είναι ήδη κορεσμένες, με μόνο μικρά περιθώρια να απομένουν για να καλυφθούν από την ευρωπαϊκή πολιτική επικοινωνία. Τελικά, «[τ]ο εθνικό κοινό που θα μπορούσε να Εξευρωπαϊστεί με ένα περισσότερο ή λιγότερο γραμμικό και μονιστικό τρόπο απλώς δεν υπάρχει. Οι διαδικασίες Εξευρωπαϊσμού της πολιτικής επικοινωνίας χάνουν έδαφος και διαφοροποιούνται ολοένα και περισσότερο» (ibid).

Παρακολουθώντας εμπειρικά την εξέλιξη της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, για τον Trenz, ούτε οι ελπίδες για την ενισχυτική της δημοκρατίας λειτουργία των μέσων ούτε τα πολλά παράπονα για την επιδείνωση της ποιότητας των ειδήσεων φαίνεται να επιβεβαιώνονται με ακρίβεια (ibid, σελ. 30). Σε πραγματικούς όρους, συγκεκριμένα τμήματα των MME (με προεξέχουσες τις εφημερίδες ποιότητας που εκδίδονται στα κράτη-μέλη) ανταποκρίνονται στη λειτουργία προαγωγής της διαφάνειας στο πλαίσιο της δημοκρατίας. Περαιτέρω, προωθούν έναν κοινό χώρο νοήματος – μια μιντιακή πραγματικότητα που οικοδομείται με συγκεκριμένο τρόπο – όπου αναπτύσσονται κοινές δημόσιες αντιπαραθέσεις (ibid). Από την άλλη πλευρά, τα MME μόνο περιστασιακά στέκονται ως όργανο ελέγχου της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και η δέσμευση στο πρόγραμμα της ενοποίησης περιορίζεται σε μια μικρή ελίτ δημοσιογράφων που διακρίνουν τους εαυτούς τους από τον συμβατικό εθνικισμό των ανθρώπων των μέσων διά της υιοθέτησης μιας στάσης «προοδευτικού ευρωπαϊσμού» (ibid). Εξάλλου, κάποιος θα μπορούσε να δει τις εφημερίδες ποιότητας πιο κριτικά, ως ένα ομοιογενές πεδίο πολιτιστικής παραγωγής που απευθύνεται στο μορφωμένο, αστικό κοινό και που, εντός του πλαισίου της μαζικής κατανάλωσης των μέσων, παράγει μια διάκριση για τους δημοσιογράφους, όσο και για τους αναγνώστες στο ευρύτερο πλαίσιο της κατανάλωσης των μέσων (Hummel, 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 27). «Κάποιος θα μπορούσε ακόμη και να υποθέσει ότι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των διαφορετικών εθνικών κοινών που υπηρετούνται από τις εφημερίδες ποιότητας είναι λιγότερο ευδιάκριτη από αυτή μεταξύ των ελίτ και των πιο λαϊκών κοινών στο πλαίσιο της εθνικής δημόσιας σφαίρας» (Slaatta, 2006 στο Trenz, 2006, σελ. 27-28). Γιατί, όπως επισημαίνει ο Trenz (2006, σελ. 28), «[σ]ε μια ολοένα και πιο διαφοροποιημένη αγορά των μέσων, η κατανάλωση διαφορετικών τύπων ειδήσεων καθίσταται δείκτης ταξικής διάκρισης. Ο αντί-ευρωπαϊσμός που εξαπλώνεται από τα tabloids θα μπορούσε να ειδωθεί ως μια κοινή στρατηγική δημιουργίας

συλλογικών ταυτίσεων των μη-αστικών λαϊκών κοινών έναντι του πολιτιστικού μονοπωλίου της δημοσιογραφίας των εφημερίδων ποιότητας».

Τα πολλά και διαφορετικά ευρήματα για τη διαμεσολάβηση της ΕΕ διά των μέσων και τα αμφιλεγόμενα αποτελέσματά τους στην ενίσχυση της νομιμοποίησης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, δείχνουν για τον Trenz (2006, σελ. 28) προς μια πιθανή ανάδυση μιας ΕΕ ως δημοκρατίας των μέσων. Μια τέτοια δημοκρατία των μέσων φυσικά «περεκκλίνει από τη συμβατική περιγραφή της ΕΕ ως συστήματος που αντλεί την βασική του νομιμοποίηση είτε από τη διακυβερνητική διαπραγμάτευση είτε από τον διαβουλευτικό υπερεθνισμό» (ibid). Η ΕΕ δεν βρίσκεται σε τροχιά πλήρους καθυπόταξης από τη δυναμική των μέσων, αλλά περισσότερο αναπτύσσεται ως δημοκρατία των μέσων, όπως ταυτόχρονα αναπτύσσεται ως «διαπραγματευτική δημοκρατία» και ως «διαβουλευτική δημοκρατία» (ibid). Ως εκ τούτου, «ο θεσμικός και ο διακυβερνητικός σχεδιασμός οφείλει να προσαρμοστεί σε αυτή τη νέα κατάσταση της μεσοποίησης σε ένα διεθνικό περιβάλλον και η κανονιστική θεωρία οφείλει να λάβει υπόψη της τις ενδεχόμενες επιπτώσεις της» (ibid, σελ. 28-29).

8. «ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΑΛΗΘΕΙΑΣ» ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Αυτό που διηγούμαστε συνέβη πραγματικά.

Τίποτα δε συνέβη όπως το διηγούμαστε.

Γκαίτε

8.1. Το Έθνος-Κράτος, η ΕΕ και η συζήτηση για τη σύγχρονη κοινωνιολογία της

Ως ένα από τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνικής θεωρητικοποίησης αναγνωρίζεται από τον Trenz (2008, σελ. 4) το γεγονός ότι οι περισσότερες αναλυτικές κατηγορίες των κοινωνικών επιστημών έχουν αναπτυχθεί εντός του πλαισίου του έθνους-κράτους. Αυτό εξηγεί το συμβατικό «μεθοδολογικό εθνικισμό» της πειθαρχίας που εκλαμβάνει τα έθνη-κράτη και τις εθνικές κοινωνίες ως τις βασικές μονάδες ανάλυσής της (Beck, 2003 στο Trenz, 2008, σελ. 4-5). Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 5),

[τ]ο μοντέλο του έθνους κράτους έχει επίσης διαμορφώσει την κοινωνιολογική κατανόηση σχετικά με τη σταθερότητα της κοινωνίας και τη δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής. Στηριζόμενη σε κάποια βασικά κοινά στοιχεία, όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και η παράδοση, η εθνική κοινωνία κατέστη ικανή να συμβιβάσει την εσωτερική ετερότητα και να αμβλύνει τις αναδιανεμητικές συγκρούσεις. Στο ιστορικό της επίτευγμα συγκαταλέγεται περαιτέρω η αναγνώριση των μελών της ως ίσων και ως εκ τούτου η τοποθέτηση του θεμελίου για την εμπιστοσύνη και την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών.

Σε αυτό το πλαίσιο, πολλές συμβολές επιμένουν να επιλαμβάνονται της ΕΕ με όρους εθνικής διαμόρφωσης, όπου η ευρωπαϊκή κοινωνία ευθυγραμμίζεται θεωρητικά με τις εθνικές: Η συγκριτική δομική ανάλυση επικεντρώνεται λ.χ. στο εθνικό πλαίσιο αναφοράς ή στην οικοδόμηση του έθνους-κράτους για να περάσει αντίστοιχα στην θεώρηση της ΕΕ ως κοινωνικού μοντέλου ή ως πολιτισμού (ibid, σελ. 32). Η κοινωνία εκλαμβάνεται τελικά ως μία εσωτερικά

διαφοροποιημένη και εξωτερικά περιορισμένη οντότητα που μετουσιώνεται σε μια ταυτοποιητική μορφή (αυτή του Έθνους) και μια πολιτική οργάνωση (ενός δήμου ή κράτους) (ibid).⁵⁶⁰

Ο Kraus (2008, σελ. 64), επίσης, αντιλαμβάνεται τον εθνικισμό ως μια γενική οργανωτική αρχή των σύγχρονων κοινωνιών: «Υπό αυτή την ‘χαλαρή’ έννοια, ο εθνικισμός είναι πανταχού παρών και πράγματι ‘τετριμμένο’ φαινόμενο που διαποτίζει την καθημερινή μας ζωή και δομεί την γνωστική μας προσέγγιση περί πολιτικής».⁵⁶¹ Περαιτέρω, όπως υποστηρίζει Kraus (2008, σελ. 69), «μέχρι σήμερα, η ίδια η θεσμική λογική της ΕΕ συνεπάγεται μια περισσότερο ή λιγότερο συνεχή αναπαραγωγή των εθνικών δομών».⁵⁶² Εντούτοις, στο βιβλίο του *The European Rescue of the Nation-State*, ο Milward (1992, σελ. 2-3 στο Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 124, υπ.) επεδίωξε να απομυθοποιήσει την διάχυτη για πολύ καιρό υπόθεση ότι η ΕΕ «έρχεται σε αντίθεση με το έθνος-κράτος», υποστηρίζοντας πειστικά ότι «[η] Ευρωπαϊκή Κοινότητα αναπτύχθηκε μόνο [μετά το 1945] ως μια πτυχή της ... εθνικής σθεναρής επανεπιβεβαίωσης και χωρίς αυτή, η επανεπιβεβαίωση θα μπορούσε πολύ καλά να είχε αποδειχθεί αδύνατη. Το να αντικατασταθεί το έθνος-κράτος θα ήταν σαν να καταστρέφεται η Κοινότητα».

Όπως έχει αναφερθεί, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε επίπεδο δημόσιας υποστήριξης, η ΕΕ λειτούργησε στο πλαίσιο μιας συγκαταβατικής συναίνεσης που βασιζόταν σε εργαλειακούς παρά σε συναισθηματικούς δεσμούς (Checkel και Katzenstein, 2009, σελ. 5). Πράγματι, τα κράτη-μέλη δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα πρόθυμα να παραδώσουν την κυρίαρχη εξουσία τους προς χάριν της ΕΕ, αλλά ήταν κυρίως ο συντονισμός των πολιτικών τους που συνέβαλε στον προσδιορισμό ενός νέου πλαισίου για την άρθρωση των εθνικών συμφερόντων και ταυτοτήτων (Milward, 1992 στο Kraus, 2008, σελ. 65). Για τον Kraus (2008, σελ. 75), «[τ]ο έθνος-κράτος ήταν χωρίς αμφιβολία ένας από τους υποστηρικτικούς πυλώνες της ενοποίησης αλλά εντωμεταξύ μεταβλήθηκε ουσιαστικά από τα αποτελέσματα αυτής της ίδιας της ενοποίησης». Το πολιτικό ήθος

⁵⁶⁰ Όπως αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 9), χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της θεώρησης της Ευρώπης ως κοινωνικού μοντέλου είναι οι G. Therborn (1995) *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945-2000*, London: Sage και C. Crouch (1999) *Social Change in Western Europe*, Oxford: OUP, και ως πολιτισμού οι S. Rokkan (1999). *State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe*, Oxford: Oxford University Press· S. Eisenstadt (1987), *The European Civilisations in Comparative Perspective*, Oslo: Norwegian University Press· idem (2003), *Comparative Civilisations and Multiple Modernities. A Collection of Essays*, Leiden: Brill και S. Bartolini (2005), *Restructuring Europe. Centre Formation, System Building and Political Structuring between the Nation State and the EU*, Oxford: OUP.

⁵⁶¹ Βλ. M. Billig, 1995, *Banal Nationalism*, London: Sage, όπως αναφέρεται στο Kraus, 2008, σελ. 64.

⁵⁶² Για τον Kraus (2008, σελ. 69), όπως κατέδειξαν και οι προβληματικοί συμβιβασμοί της Νίκαιας, αν και θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι καταρχήν «οι τυπικές διαδικασίες δεν αντανakλούν υποχρεωτικά κάποιο αντικειμενικό πολιτικό βάρος, το επίμονα υψηλό προφίλ της διακυβερνητικής διάστασης καταδεικνύει εμφανώς ότι τα έθνη-κράτη είναι ακόμη οι κεντρικοί πολιτικοί παίκτες στην ΕΕ. Ως εκ τούτου, στην διεθνή πολιτική της ΕΕ τα συλλογικά συμφέροντα συνεχίζουν να πλαισιώνονται βασικά ως εθνικά συμφέροντα, ήτοι, ως συμφέροντα των εθνών-κρατών».

του ευρωπαϊκού σχεδίου συνίσταται «στον προσδιορισμό του κοινού καλού σε ένα διεθνικό πολιτικό σύστημα στη βάση των κανόνων ενός πολιτικού παιχνιδιού που επιτρέπει συγχρόνως στα ποικίλα συστατικά μέρη της Ένωσης να διατηρούν την κυριαρχία τους καθώς επιδιώκουν το ‘ιδιαίτερο για αυτούς’ κοινό καλό» (ibid). Και παρά την ύπαρξη της Χάρτας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ή την αμφιλεγόμενη φύση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, ακόμη κι αν η ΕΕ δεν αναπτύξει ποιότητες παρόμοιες με αυτές των κρατών, πλησιάζει στο να γίνει μια πολιτική κοινότητα που βασίζεται σε κοινές αξίες, «ενσαρκώνοντας μια πραγματική δυναμική για την σκιαγράφηση ενός θεσμικού περιβάλλοντος στο πλαίσιο του οποίου τα εμπλεκόμενα μέρη είναι έτοιμα να λάβουν υπόψη τους την προοπτική του άλλου, και ως εκ τούτου να εργάζονται προς την κατεύθυνση μιας αναστοχαστικής προσέγγισης της δικής τους ταυτότητας» (ibid, σελ. 70).

Σε αυτό το συγκείμενο, «[α]ντί να αρνείται την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη ως μια αμιγή καμπάνια δημοσίων σχέσεων με σκοπό να καλυφθεί το έλλειμμα νομιμοποίησης, ή να την καλωσορίζει ως ένα βήμα εγγύτερα στην εγκαθίδρυση ενός ευρωπαϊκού έθνους», ο Weiler (1995, σελ. 337 στο Gaus, 2008, σελ. 4) εισηγείται να αντιληφθούμε την εν λόγω έννοια ως έκφραση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, ενός «ήθους της Ευρώπης». Όπως επισημαίνει ο Gaus (2008, σελ. 4), «[π]αρά το γεγονός ότι η ιθαγένεια περιλαμβάνει την επίσημη αναγνώριση της συμμετοχής σε μια πολιτική κοινότητα και αντανακλά την ιδιαίτερή της ταυτότητα, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την εθνικότητα»: Η εθνικότητα συνιστά μία μεταξύ άλλων πιθανή πτυχή της ιδιότητας του πολίτη. Και αυτή η διευρυμένη ιθαγένεια, και όχι η εθνικότητα, είναι που σχετίζεται με τη δημοκρατία (ibid, σελ. 5). Γράφει ο Gaus (2008, σελ. 5):

Χωρίς πολιτεία δεν υφίσταται δημοκρατία· χωρίς δήμο δεν υφίσταται πολιτεία· χωρίς ιδιότητα του πολίτη δεν υφίσταται δήμος· χωρίς συλλογική ταυτότητα δεν υφίσταται ιδιότητα του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη συνιστά έτσι εκδήλωση της κοινής ταυτότητας των μελών μιας πολιτείας. Τυπικά συστήνει τον δήμο διαχωρίζοντας τα μέλη από τα μη μέλη, και με αυτό τον τρόπο πληροί τις προϋποθέσεις της «εξουσίας και της νομιμοποίησης μιας πλειοψηφίας να επιβάλλεται σε μια μειοψηφία».

Έτσι, ο Weiler (1999, σελ. 344 στο Gaus, 2008, σελ. 13) ερμηνεύει τη ρήτρα της ιθαγένειας της ΕΕ ως ένα βήμα που απομακρύνει από το εθνικισμό αλλά όχι από την κρατική οργάνωση: «[Ω]ς εκ τούτου θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως η καθαυτό εννοιολογική αποσύνδεση της εθνικότητας από την ιδιότητα του πολίτη και ως μία αντίληψη της πολιτείας η συμμετοχή στο

δήμο της οποίας γίνεται κατανοητή πρωτίστως με δημόσιου ήθους και πολιτικούς όρους παρά με εθνο-πολιτιστικούς όρους». Σημειώνει ο Weiler (1999, σελ. 344 στο Gaus, 2008, σελ. 13):

Υπό αυτή την άποψη, η Ένωση ανήκει, και συντίθεται, από πολίτες που εξ' ορισμού δεν μοιράζονται την ίδια εθνικότητα. Η ουσία της συμμετοχής (και ως εκ τούτου και του δήμου) έγκειται στην δέσμευση στις κοινές αξίες της Ένωσης όπως εκφράζονται στα καταστατικά της έγγραφα, δέσμευση, *inter alia*, στις υποχρεώσεις και στα δικαιώματα μιας πολιτικής κοινωνίας που καλύπτει διακριτές περιοχές της δημόσιας ζωής, μια δέσμευση συμμετοχής σε μια πολιτεία που ευνοεί ακριβώς τα αντίθετα του εθνικισμού – αυτά τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά που υπερβαίνουν τις διαφορές του εθνο-πολιτισμού.

Κατόπιν αυτών, για τον Trenz (2008, σελ. 5), η ΕΕ συνιστά «μια διττή πρόκληση σε αναφορά με την παραδοσιακή θεώρηση της κοινωνίας ως ενός ιεραρχικά οργανωμένου και πολιτιστικά ομοιογενούς χώρου». Καταρχήν, η ΕΕ έχει θεμελιωθεί ως μια μη κρατική οντότητα. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή μορφή της *κυβέρνησης* ως σφαίρας των κρατών και της αρμοδιότητας εξουσίας εντός μιας δεδομένης επικράτειας, η ευρωπαϊκή ενοποίηση εκδηλώνεται πρωτίστως ως μια νέα μορφή *διακυβέρνησης*, που προωθείται κυρίως μέσω ανεξάρτητων ρυθμιστικών σωμάτων και υπηρεσιών (*ibid*). Η διασπορά της διακυβέρνησης σε μια ποικιλία κρατικών και μη κρατικών δρώντων σε διάφορα επίπεδα πολιτικής αρμοδιότητας (Marks και άλ., 1996· Kohler-Koch και Jachtenfuchs 2004 στο Trenz, 2008, σελ. 5) έχει εγκαινιάσει ένα νέο τύπο πολιτικής οργάνωσης ως σύνθετου συστήματος πολυεπίπεδης και πολυκεντρικής διοίκησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καθιστά την ΕΕ μια οντότητα που δεν περιλαμβάνει κοινωνία (Rumford, 2002, σελ. 46 στο Trenz, 2008, σελ. 5). Η υπερκέραση της παραδοσιακής επικέντρωσης στο κράτος συνιστά, αντίθετα, ένα δυναμικό στοιχείο, προκειμένου οι δυνάμεις της κοινωνίας να αφήσουν πίσω τους την μονόπλευρη εθνική μεταφορά. Εξάλλου, η διασπορά της διαμόρφωσης των κανόνων συνδέεται, επίσης, με μια νέας μορφής πολυμέρεια διακυβέρνησης που συμπεριλαμβάνει διαφορετικούς κοινωνικούς εταίρους, ενδιαφερόμενα μέρη και κοινωνικές εκλογικές περιφέρειες (Kohler-Koch, 2007 στο Trenz, 2008, σελ. 5). Επιπρόσθετα, η ΕΕ επιχειρεί «να συμβιβάσει μια ενισχυμένη κοινωνική και πολιτιστική ποικιλομορφία στο πλαίσιο ενός ανοιχτού και κατά κύριο λόγο ακόμη απροσδιόριστου κοινωνικού χώρου» (Trenz, 2008, σελ. 5). Με σκοπό να εγγυηθεί την κοινωνική συνοχή και σταθερότητα, η ΕΕ έχει εμπλακεί στη *θετική ολοκλήρωση*, προωθώντας λ.χ. την οικονομική ανάπτυξη σε δομικά αδύναμες περιφέρειες ή προασπίζοντας τα δικαιώματα εργαζομένων, μειονοτήτων και των γυναικών (*ibid*). Παράλληλα, η

ΕΕ επιδρά στην ακεραιότητα της εθνικής κοινωνίας με αναφορά στο άνοιγμα των εσωτερικών συνόρων, τη νέα κινητικότητα και τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας, την αλλοίωση της τοπικής παράδοσης και αλληλεγγύης και τη νέα ετερογένεια στους κοινωνικούς χώρους και πρακτικές (ibid). Αυτές οι διαδικασίες κοινωνικού «ανοίγματος και κλεισίματος», όπως αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 5-6), είναι ιδιαίτερα επίκαιρες σε κοινωνιολογικούς όρους:

Αναφέρονται σε δύο διαφορετικούς μηχανισμούς εξύφανσης της «ενότητας» της κοινωνίας είτε μέσω των πολιτιστικών δεσμών ομοιότητας (μηχανική αλληλεγγύη) είτε μέσω του καταμερισμού των λειτουργικών έργων (οργανική αλληλεγγύη). Ο Emile Durkheim (1984), που απέδωσε τον κλασικό ορισμό αυτών των δύο μορφών ολοκλήρωσης, επεσήμανε επίσης ότι η σταθερότητα της κοινωνικής τάξης βασίζεται σε μια ισορροπία μεταξύ των συλλογικοποιητικών και των διαφοροποιητικών δυνάμεών της. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση πειραματίζεται και με τους δύο τρόπους κοινωνικής ενοποίησης. Αναφέρεται σε μια συμπεριληπτική διαδικασία κοινωνικής αλλαγής· έναν μετασχηματισμό που χαρακτηρίζεται επίσης ως *Εξευρωπαϊσμός* του έθνους κράτους και των εθνικών κοινωνιών.

Στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ο εξευρωπαϊσμός χρησιμοποιείται ως όρος-κλειδί (Trenz, 2008, σελ. 6). Όπως σημειώνει ο Trenz (2008, σελ. 6), ωστόσο, ενώ στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης ο εξευρωπαϊσμός εκλαμβάνεται ως μία μονόδρομη διαδικασία εσωτερικής αλλαγής που *προκαλείται* από την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Vink, 2003· Borzel και Risse, 2003), υπό την κοινωνιολογική σκοπιά δεν θεωρείται ως μια γραμμική αιτιώδης σχέση, αλλά προσδιορίζεται ως διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης που προχωρά μέσω της εσωτερικής διαφοροποίησης και της εξωτερικής προσαρμογής. Ο εξευρωπαϊσμός καθιστά τις εθνικές κοινωνίες πιο δυναμικές και ευθύνεται για επιταχυνόμενες κοινωνικές αλλαγές. Ως τέτοιος, «συνδέεται με εξισορροπητικές διαδικασίες μέσω των οποίων οι εθνικές κοινωνίες καθίστανται ολοένα και πιο όμοιες, αλλά εκδηλώνεται επίσης και ως νέες ετερογενείς πρακτικές, που αυξάνουν την εσωτερική ποικιλομορφία» (ibid).⁵⁶³ Όπως επισημαίνει ο Trenz (2008, σελ. 6), η κοινωνιολογική πρόκληση συνίσταται στην πρόσληψη της κοινωνικής ενοποίησης υπό ένα νέο επίπεδο αφαίρεσης και διαφοροποίησης (Münch, 2001, σελ. 233): «Η ευρωπαϊκή κοινωνία *ολοκληρώνεται* μέσω της ενίσχυσης της οργανικής αλληλεγγύης, π.χ. των εξαρτήσεων και των λειτουργικών δεσμών μεταξύ των εθνικών κοινωνιών. Οι ευρωπαϊκές

⁵⁶³ Για αυτό το λόγο, όπως επισημαίνει ο Trenz (2008, σελ. 6), «οι κοινωνιολόγοι προτιμούν την πιο δυναμική έννοια του εξευρωπαϊσμού έναντι του πιο συμβατικού και κανονιστικά φορτισμένου όρου της ευρωπαϊκής ενοποίησης» (Delanty και Rumford, 2005, σελ.6).

κοινωνίες διαφοροποιούνται χαμηλώνοντας το όριο της μηχανικής αλληλεγγύης, π.χ. των πρωταρχικών δεσμών και των κοινών στοιχείων στο πλαίσιο του έθνους κράτους (ibid, σελ. 230).

Τελικά, για τον Trenz (2008, σελ. 14), τα κοινωνιολογικά οράματα για την ΕΕ φαίνεται ότι ποικίλουν, ενώ αναγνωρίζεται ευρέως ότι η ενοποίηση έχει καταστεί ένα εργαστήριο για τη δοκιμή νέων τύπων κοινωνικής ολοκλήρωσης. Αυτό το ευρωπαϊκό εργαστήριο δεν έχει διεξάγει μόνο ένα πείραμα μεγάλης κλίμακας στην πολιτική οργάνωση και διακυβέρνηση, αλλά μορφοποιεί και νέες μορφές δημοκρατίας, που περιλαμβάνουν νέους τύπους συλλογικής δράσης και την οικοδόμηση νέων ταυτοτήτων (ibid). Όμως πώς θα μπορούσε να ξανασυνδεθεί η πολιτική αναδόμηση της Ευρώπης με την κοινωνική της αναδόμηση; Η αναδρομική εκτίμηση της ευρωπαϊκής συσχετιστικής διαμόρφωσης – λ.χ. μέσω της συγκριτικής ιστορικής κοινωνιολογίας – είναι ιδιαίτερα χρήσιμη προκειμένου να κατανοήσουμε «εξαρτήσεις από το μονοπάτι», καθώς και για να κατασκευάσουμε πρότυπα ιδεατών μορφών κοινωνικής τάξης (ibid). Παρά ταύτα, είναι λιγότερο χρήσιμη ως προς το να κατανοήσουμε τη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τις ευκαιρίες ή τους περιορισμούς της ευρωπαϊκής κοινωνικής οικοδόμησης. Σε αυτή τη συμβολή, χρειάζεται να συμπληρώσουμε την προοπτική της αναδρομικής ιστορικής δομοποίησης της Ευρώπης με μια σύγχρονης προοπτικής ενόραση σχετική με την ενδεχόμενη δομοποίηση μιας αναδυόμενης ευρωπαϊκής «πολιτειότητας» και μιας αντίστοιχης ευρωπαϊκής κοινωνίας (Fossum, 2006 στο Trenz, 2008, σελ. 14). Υπό αυτό το πρίσμα, η Ευρώπη δεν θα είναι πια ένας κατακερματισμένος χώρος εθνικών κοινωνιών αλλά ένας μεταεθνικός ενοποιημένος χώρος νέων συμμαχιών ή ένας πολωμένος χώρος αλληλοδιασταυρούμενων κοινωνικών διαιρέσεων και συγκρούσεων (Trenz, 2008, σελ. 14). Περαιτέρω γράφει ο Trenz (2008, σελ. 15):

Η δομοποίηση του σύγχρονου ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου μπορεί να αναλυθεί στο μάκρο-, το μικρο-, και το μέσο-επίπεδο. Η μάκρο-κοινωνιολογία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αναλύει την εδραίωση της ΕΕ ως ένα μεγάλης κλίμακας κοινωνικό σύστημα, ως πολιτεία και ως αγορά. Αναδομεί επίσης τις κινητήριες δυνάμεις και τη δυναμική της ολοκλήρωσης μέσω νέων διαιρέσεων και μιας πλειάδας συμφερόντων. Η μικρο-κοινωνιολογία αναλύει σε ποιο βαθμό ο εξευρωπαϊσμός επηρεάζει την καθημερινή ζωή των ατόμων, που διαμένουν στον ευρωπαϊκό χώρο. Ερευνά τις διαπροσωπικές διαδράσεις στη βάση των νέων κοινωνικών οργανισμών που στηρίζουν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Επίσης αξιολογεί τις βασικές σχέσεις μεταξύ των πολιτών της Ευρώπης και τις στάσεις τους απέναντι στην ΕΕ. Οι σπουδές του μέσο-επιπέδου της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι απαραίτητες προκειμένου να καταστεί κατανοητό πώς η μικρο και η μάκρο διαμόρφωση της Ευρώπης αλληλοσυσχετίζονται. Αυτό περιλαμβάνει, πάνω από

όλα, την κατανόηση των μηχανισμών μεσολάβησης μέσω της επικοινωνίας, της διάχυσης της γνώσης και της οικοδόμησης εμπιστοσύνης και νομιμοποίησης.

Κύριο μέλημα της μάκρο-κοινωνιολογικής προσέγγισης για την ευρωπαϊκή ενοποίηση είναι η αναζήτηση των προϋποθέσεων για την ανάδυση μιας νέας μορφής μεταεθνικής κοινωνικής τάξης: «Στην παράδοση της κλασικής κοινωνιολογίας, αυτό περιλαμβάνει μια στατική αντίληψη οικοδόμησης συστήματος, εσωτερικής σταθεροποίησης και εξωτερικής προσαρμογής και μια δυναμική αντίληψη για τις διαδικασίες επαναπροσδιορισμού των συνόρων, των συγκρούσεων και της επιταχυνόμενης κοινωνικής αλλαγής» (ibid). Πιο δυναμικά στοιχεία στη θεώρηση της σύγχρονης ευρωπαϊκής κοινωνίας απαντώνται στις σπουδές για την παγκοσμιοποίηση, που αναδεικνύουν τη διαλεκτική σχέση μεταξύ παγκοσμιοποίησης και εξευρωπαϊσμού. Σε αυτό το επίπεδο, η ΕΕ εκλαμβάνεται κυρίως ως ένας μεταεθνικός σχηματισμός ή τουλάχιστον ένας *sui generis* τέτοιος. Στο ευρωπαϊκό-παγκόσμιο πλαίσιο αναγνωρίζονται να προκύπτουν σημαντικές μετατοπίσεις κατά την νεωτερική και την μετανεωτερική περίοδο, όπου διαμορφώνεται ένα νέο κοσμοπολιτικό μοντέλο για τη νομιμοποίηση της πολιτικής τάξης (ibid, σελ. 32). Ασφαλώς και εδώ συναντάμε πολλές διαφοροποιήσεις. Όπως μας πληροφορεί ο Trenz (2008, σελ. 9), απόρροια της μακρό-δομικής αλλαγής μπορεί να θεωρηθεί ο εξευρωπαϊσμός ως οικοδόμηση συστήματος που μπορεί να μετουσιωθεί σε μια ομοσπονδιακή προοπτική σε όρους Durkeim, Weber, Parsons και Haas αλλά και ο εξευρωπαϊσμός ως «αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός» που μετουσιώνεται στην προαναφερόμενη ενόραση της Ευρώπης ως «κοσμόπολης» με όρους Beck.⁵⁶⁴

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο, η ΕΕ υποστηρίζεται ότι συνιστά ένα μοντέλο περιφερειακής ενοποίησης, αλλά και μέρος μιας κοσμοπολιτικής κοινωνίας, την έκφραση δηλαδή ενός γενικού συμπτώματος που παρατηρείται κατά τον μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών (ibid, σελ. 19). Σε αυτό το πλαίσιο, οι Beck και Grande (2004 στο Trenz, 2008, σελ. 19) εισηγούνται μια αντίληψη σχετικά με την ενότητα της Ευρώπης σε όρους κοσμόπολης, «επειδή μόνο υπό κοσμοπολιτικές υποθέσεις είναι που η Ευρώπη μπορεί να διατηρήσει την εσωτερική της ποικιλομορφία και να σταθεροποιήσει τις εξωτερικές της σχέσεις». Ο εξευρωπαϊσμός

⁵⁶⁴ É. Durkheim (1982), *The Rules of Sociological Method*, New York: Free Press' idem (1984), *The Division of Labor in Society*, New York: Free Press' M. Weber (2002) [1905] *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, όπ. π. ' idem (1994), *Political Writings*, Oxford: Oxford University Press' idem (1978) *Economy and Society*, Berkeley: University of California Press' T. Parsons (1967), *Sociological Theory and Modern Society*, New York: Free Press και E. B. Haas (1968), *The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stanford: Stanford University Press' U. Beck (1997), *The Reinvention of Politics*, Cambridge: Polity Press' idem (2003), 'Toward a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent', *Constellations*, Vol. 10, No 4, σελ. 453-468 και Idem (2006), *Cosmopolitan Vision*, Cambridge: Polity Press, όπως αναφέρονται στο Trenz, 2008, σελ. 9.

θεμελιώνεται, έτσι, σε έναν θεσμοποιημένο εν μέρει κοσμοπολιτισμό, όπως αυτός εκδηλώνεται στη νομική και τη συνταγματική βάση της ΕΕ που τη συστήνει ως μια *κοινωνία κοινωνιών* (Trenz, 2008, σελ. 19-20). Η αναδυόμενη ευρωπαϊκή πολιτεία δεν ανταποκρίνεται ασφαλώς στον ιστορικά συμβατικό τύπο της σύστασης αυτοκρατοριών. Στην περίπτωση της φαίνεται, αντίθετα, να υφίσταται μια εγγενής σχέση μεταξύ του «αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού» και των δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης (βλ. και Rumford, 2003). Όπως σημειώνει ο Trenz (2008, σελ. 20),

η ΕΕ δεν διατηρεί την ενότητά της μέσω της παραδοσιακής εξουσίας αλλά μέσω δημοκρατικών διαδικασιών διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης ως τρόπου ενίσχυσης της αναστοχαστικότητας της διακυβέρνησης (Eriksen, 2005a). Αυτό εκδηλώνεται, περαιτέρω, διά της εμπιστοσύνης στη διαβούλευση ως τρόπου πυροδότησης αναστοχαστικά οργανωμένων διαδικασιών μάθησης, καθώς οι δρώντες υποχρεώνονται να δικαιολογούν τις επιλογές τους και να αντιμετωπίζουν την αντιπολιτευτική κριτική. Επίσης και οι θεσμοί της ΕΕ καθίστανται αναστοχαστικοί στο βαθμό που ανταποκρίνονται στα κοινωνικά προβλήματα.

Μία άλλη πιθανή επενέργεια της αναστοχαστικότητας στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση είναι το γεγονός ότι η ενοποίηση καθίσταται ξανά συγκρουσιακή. Όπως γράφει ο Trenz (2008, σελ. 20), «[ο]ι επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν καθοδηγούνται πλέον από τη λειτουργική διάχυση αλλά από την αμφισβήτηση επί των πολιτικών εναλλακτικών». Ο Beck (1997 στο Trenz, 2008, σελ. 19-20) μιλά, ως προς αυτό, για την επανανακάλυψη της πολιτικής κατά τη «δεύτερη περίοδο του εκσυγχρονισμού», που διακρίνεται από την πρώτη στο βαθμό που μια νέα λογική αναστοχαστικότητας διέπει όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής.⁵⁶⁵ Υπό αυτή την έννοια, ο Trenz (2008, σελ. 20) καταλήγει ότι «ο εξευρωπαϊσμός αναμένεται να προχωρά μέσω της πολιτικοποίησης, της νέας υπο-πολιτικής και της κινητοποίησης εκ των κάτω (Fossum και

⁵⁶⁵ Όπως εξηγεί ο Trenz (2008, σελ. 19), η «αναστοχαστικότητα συνεπάγεται τη συνεχή αμφισβήτηση του κοινωνικού ως κάτι δεδομένο, την εκτίμηση των εναλλακτικών και την ανάγκη αναηλέφησης των πολιτικών επιλογών. Αυτό είναι θεμελιωδώς διαφορετικό από τη λογική της αναγκαιότητας, της σταθερότητας και της μονιμότητας του νοήματος που χαρακτήριζαν τον 'πρώτο εκσυγχρονισμό' (όπως αυτός εγγράφεται στο κοινωνικό μοντέλο του Parson). Ο τρέχων μετασχηματισμός των βασικών θεσμών της σύγχρονης κοινωνίας επηρεάζει επίσης τις διαθέσιμες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Η εθνική αποκρυστάλλωση των κοινωνιών (στον πληθυντικό) αντικαθίσταται από μία μεταεθνική αποκρυστάλλωση της κοινωνίας (στον ενικό). Η συμπεριληπτική κοινωνία του κόσμου περιλαμβάνει μολτατάτα ένα πλήθος νοημάτων, που δεν είναι κατακερματισμένα αλλά αλληλεπικαλυπτόμενα. Είναι μέσα σε αυτές τις δομές των οποίων το νόημα μετατοπίζεται που η ευρωπαϊκή κοινωνία γίνεται κι η ίδια εύληπτη».

Trenz, 2006). Η αναστοχαστική κοινωνιολογία αναδεικνύει ως εκ τούτου την αμφισβητούμενη φύση της αναδυόμενης πολιτείας, τις εσωτερικές της ρήξεις και διαιρέσεις».

Ωστόσο, οι γενικευτικές παραδοχές του αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού βρίσκονται συχνά αντιμέτωπες με την κριτική ότι η εσωτερική εδραίωση και οι εξωτερικοί περιορισμοί του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου παραμένουν εν πολλοίς ανεστίαστοι (ibid, σελ. 21). Σε αυτό το σημείο, οι μικρό-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις προσφέρουν ένα χρήσιμο συμπλήρωμα, διαφωτίζοντας τις σχέσεις μεταξύ των διεθνικών δρώντων της ΕΕ αλλά και τις νέες αναδυόμενες μορφές κοινωνικής πρακτικής. Αν και οι μελέτες του Ευρωβαρόμετρου παρέχουν σημαντικά δεδομένα για τις προτιμήσεις και τη στάση των πολιτών απέναντι στην ΕΕ και τις πολιτικές της, πολύ λιγότερα γνωρίζουμε για το είδος των διαπροσωπικών δεσμών και τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους καθώς και το για πώς αυτοί σχετίζονται με την πολιτική εξουσία (ibid, σελ. 22). Η μικρό-κοινωνιολογική γνώση συμβάλλει ακριβώς σε αυτή την κατεύθυνση, προκειμένου δηλαδή να διασαφηνιστεί το πώς οι πολίτες μπορούν να συμμετέχουν στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση στα διάφορα επίπεδα της σύνδεσής τους με το πολιτικό. Με αυτό τον τρόπο, παρέχει πληροφόρηση για το πώς τα αφηρημένα δικαιώματα που συνδέονται με την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη μετατρέπονται, πράγματι, σε πρακτική της ιδιότητας του πολίτη (Wiener, 1997 στο Trenz, 2008, σελ. 22). Περαιτέρω, αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 22):

Οι μικρό-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση μπορούν κατά κύριο λόγο να κατηγοριοποιηθούν σύμφωνα με τη στήριξη είτε δομικών-ορθολογικών είτε δομικών-κονστρουκτιβιστικών υποθέσεων. Στην πρώτη περίπτωση, αναλύεται πώς τα άτομα τοποθετούνται στο πλαίσιο μιας δεδομένης κοινωνικής δομής (συγκροτημένης από την ΕΕ) είτε μέσω της εμπρόθετης δράσης είτε μέσω κανονιστικών προσανατολισμών και της προσαρμογής σε ρόλους. Στην δεύτερη περίπτωση, αναλύεται πώς συγκεκριμένες θέσεις δρώντων κατανέμονται στον κοινωνικό χώρο και σταθεροποιούνται στην τρέχουσα κοινωνική πρακτική.

Έτσι, όπως μας πληροφορεί στη συνέχεια ο Trenz (2008, σελ. 10), στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο, η Ευρώπη γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικός χώρος και ο εξευρωπαϊσμός διαγιγνώσκεται είτε μέσω των πανευρωπαϊκών οργανώσεων (Abélès, Ross, Mau) είτε μέσω νέων πρακτικών (Bourdieu, Kauppi, Favell). Υπό το ορθολογικό πρίσμα δε, μελετάται λ.χ. το lobbying και η ανάθεση αντιπροσώπευσης των συμφερόντων των απλών πολιτών μέσω των επαγγελματικών ενώσεων. Όπως εξειδικεύει ο Trenz (2008, σελ. 23), η μικρο-κοινωνιολογία της ενοποίησης μελετά τη συμπεριφορά των ηγετικών ομάδων· αναλύει την αντίληψη περί του ρόλου

τους ως αξιωματούχων που εμπλέκονται στη γραφειοκρατική λήψη αποφάσεων (Egeberg, 1999), την κοινωνικοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων της ΕΕ (Ross, 1995), τις ανταγωνιστικές προσδοκίες για το ρόλο τους των μελών του Κοινοβουλίου (Abélès, 1996), τη συμπεριφορά των διεθνικών συνασπισμών υπεράσπισης, συμπεριλαμβανομένων των ΜΚΟ και των δρώντων των κοινωνικών κινημάτων (Ruzza, 2004) ή τον τρόπο σκέψης των δημοσιογράφων και των ανταποκριτών για την ΕΕ (Meyer, 1999) ως πηγές ιδεών για την Ευρώπη και εισηγητών πολιτικής που καθοδηγούν την πορεία της ενοποίησης (Ross, 2008).

Επιπλέον, ο Diéz (2008 στο Trenz, 2008, σελ. 24) έχει μελετήσει το πώς η ενοποίηση έχει επηρεάσει την καθημερινότητα των πολιτών, αναδεικνύοντας τον εξευρωπαϊσμό της ατομικής συμπεριφοράς μέσω δεικτών, όπως αυτών που αφορούν στους διεθνικούς γάμους, τα μεταβαλλόμενα πρότυπα ταύτισης, την κοινωνική κινητικότητα και τις επαγγελματικές σχέσεις που αναπτύσσονται διασυνοριακά. Μολαταύτα, ο Diéz (2008 στο Trenz, 2008, σελ. 24) επισημαίνει ότι τα εν λόγω συμπεριφορικά πρότυπα δεν συνεπάγονται αυτόματα ισχυρούς κοινοτικούς δεσμούς, αλλά εκδηλώνονται περισσότερο ως χαλαρές δικτυώσεις. Επιπλέον, μελετώντας το πώς αυτές οι ενισχυμένες διασυνοριακές σχέσεις επηρεάζουν το αξιακό σύστημα και τη συμπεριφορά των εμπλεκόμενων, οι Mau και άλ. (2008 στο Trenz, 2008, σελ. 24) έχουν συμπεράνει ότι άνθρωποι με περισσότερες διεθνικές εμπειρίες είναι πιο πιθανό να υιοθετήσουν ένα κοσμοπολιτικό ήθος. Και για τον Trenz (2008, σελ. 24), ωστόσο, «αυτός ο νέος κοσμοπολιτικός τρόπος ζωής δεν μεταφράζεται αυτόματα σε υποστήριξη για την ΕΕ και τις πολιτικές της». Πιο πρόσφατα ευρήματα καταδεικνύουν ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλαδή η αυξανόμενη επίγνωση από την πλευρά των πολιτών, της επίδρασης της ΕΕ στην καθημερινότητά τους συχνά έχει οδηγήσει σε εναντίωση και αντίσταση στο ευρωπαϊκό όραμα (Harmsen και Spiering, 2005 στο Trenz, 2008, σελ. 24). Όπως είδαμε, αυτή η μάλλον κριτική συμπεριφορά των πολιτών έχει θέσει σε αμφισβήτηση την επίσημη συναινετική πολιτική της Επιτροπής που εγκαινιάστηκε το 2001 με την *Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*.⁵⁶⁶ «Το να μαθαίνει

⁵⁶⁶ Όπως αναφέρει εδώ ο Trenz (2008, σελ. 24), «σύμφωνα με τη Λευκή Βίβλο για τη Διακυβέρνηση που δημοσιεύτηκε το 2001 η προσέγγιση της Επιτροπής απέναντι στην κοινωνία καθοδηγείται από μια συναινετική ιδεολογία με τη φιλοδοξία να μετατρέψει τους αντιπάλους σε συνεργάτες, τη σύγκρουση σε συνεργασία και την πεποίθηση ότι αληθινά επικοινωνιακές προσπάθειες θα οδηγήσουν σε μια βαθειά κατανόηση που θα ενώσει όλους τους Ευρωπαίους υπέρ του κοινού προγράμματος. Αυτή η συνεργατική προσέγγιση μπορεί να προσδιοριστεί ως ο ευρωπαϊκός τρόπος να κάνουμε τα πράγματα μαζί και ως τέτοιος αποτελεί το κεντρικό συστατικό της ιστορίας της επιτυχίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αυτό που έχει φέρει κοντά για τέσσερις δεκαετίες τις ευρωπαϊκές ηγετικές ομάδες θα πρέπει τώρα να επεκταθεί στο επίπεδο των απλών πολιτών. Η ιδέα είναι ότι οι πολίτες θα πρέπει να καταστούν εταίροι ενισχυμένοι ως προς τη δυνατότητα συμμετοχής και διαλόγου και όντας καλά συνδεδεμένοι μεταξύ τους (Trenz και Vettters, 2006)».

κανείς να καθίσταται πολίτης της ΕΕ συνεπάγεται επίσης ότι μαθαίνει και να λέει ‘όχι’ στην ΕΕ και τις πολιτικές της» (Trenz, 2008, σελ. 24-5). Και εάν ο εξευρωπαϊσμός των συμπεριφορικών προτύπων δεν περιορίζεται μόνο σε μια νέα διεθνική ελίτ, η σημασία της μικρό-κοινωνιολογίας της ενοποίησης θα εντείνεται ολόένα και περισσότερο προκειμένου να αναδείξει τις πρακτικές μέσω των οποίων ο εξευρωπαϊσμός εξελίσσεται ως μάχη για την κατάκτηση κοινωνικών θέσεων: «Περισσότερο από εταιρικές σχέσεις με την κοινωνία, η ΕΕ έχει διανοίξει ένα νέο συγκρουσιακό πεδίο, στο πλαίσιο του οποίου οι δρώντες παλεύουν για πόρους και νομιμοποιημένες θέσεις» (ibid).

Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση με τη σειρά της, «ερμηνεύει την ατομική συμπεριφορά όχι απλώς ως αιτιωδώς συσχετιζόμενη με προ-εγκατεστημένες κοινωνικές δομές αλλά ως ενσωματωμένη σε ιδιαίτερες ρουτίνες και πολιτιστικούς προσανατολισμούς, που αναπαράγονται συνεχώς μέσω της κοινωνικής πρακτικής» (ibid, σελ. 25). Η εστίαση της κοινωνιολογικής έρευνας εδώ εντοπίζεται στο «πώς η κοινωνική πρακτική εκτυλίσσεται μέσα στο χρόνο και το χώρο κατασκευάζοντας ευρύτερες κοινωνικές δομές καθώς επίσης και την υποκειμενικότητα» (ibid). Σε αυτό το σημείο, επισημαίνει ο Trenz (2008, σελ. 25), γυρνάμε στον πυρήνα της κοινωνιολογίας του Bourdieu (1977) που επεξηγεί πώς «συγκεκριμένες υποκειμενικές θέσεις καθορίζονται μέσω ιδιαίτερων δεξιοτήτων και ικανοτήτων, οι οποίες κατανέμονται άνισα στο κοινωνικό πεδίο. Το σύνολο των διανεμητικών αγώνων για ισχύ και πόρους συγκροτεί το ιδιαίτερο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής και τους ρόλους και τις θέσεις των δρώντων στο πλαίσιό του». Προκειμένου δε να περιγραφεί η ΕΕ ως πεδίο κοινωνικής πρακτικής, θα πρέπει να ιχνηλατηθούν «οι ιδιαίτερες λογικές μέσω των οποίων οι σχετικοί δρώντες τοποθετούν τους εαυτούς τους εντός του πεδίου καθώς και αυτές που τους συνδέουν μεταξύ τους» (ibid). Γράφει ο Trenz (2008, σελ. 25-6):

Σε αντίθεση με τον Marx, ο Bourdieu υποθέτει ότι οι κοινωνικές θέσεις δεν προσδιορίζονται απλώς από την κατανομή του οικονομικού κεφαλαίου, αλλά από την σύνθετη συντύλιξη τριών επιπρόσθετων μορφών κεφαλαίου: το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις δυνατότητες των κοινωνικών δρώντων να καταλαμβάνουν κοινωνικές θέσεις και να χρησιμοποιούν την ισχύ και τους πόρους στα κοινωνικά δίκτυα. Αντικειμενικοποιείται, π.χ., στο κύρος ή στην αναγνώριση. Το πολιτιστικό κεφάλαιο αναφέρεται στις δυνατότητες χρήσης περισσότερο ή λιγότερο θεσμοποιημένων ιδιαίτερων τυπικών προσόντων. Αντικειμενικοποιείται, π.χ., στα πανεπιστημιακά διπλώματα (Bourdieu, 1987). Το συμβολικό κεφάλαιο αναφέρεται στις δυνατότητες κατίσχυσης κυρίαρχων ερμηνειών επί της ιδιαίτερης ιστορικής κατάστασης και της θέσης κριτηρίων

συμπερίληψης και αποκλεισμού. Αντικειμενικοποιείται, π.χ., στις ιστορικές αφηγήσεις ή στην εικόνα της συλλογικότητας (Bourdieu, 1993). Μέσω αυτών των τριών μορφών κεφαλαίου, το κοινωνικό πεδίο οικοδομείται στρατηγικά, ενσωματώνεται πολιτιστικά και σταθεροποιείται συμβολικά. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό πεδίο συνιστά πεδίο μάχης για την ανακατανομή του κεφαλαίου, αλλά καθίσταται σαφές ότι αυτή η μάχη ακολουθεί μάλλον αυστηρούς κανόνες, συνήθειες και ρουτίνες και όχι προσωπικές στρατηγικές και ορθολογικές αποφάσεις. Υπό αυτή την έννοια, το κοινωνικό πεδίο δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια διαιώνιση της κοινωνικής πρακτικής, στην οποία οι δρώντες ενσωματώνονται στρατηγικά, πολιτιστικά και συμβολικά.

Για τον Trenz (2008, σελ. 26), η ευρωπαϊκή ενοποίηση ασκεί σημαντική επίδραση στην συσχετική επαναδιαμόρφωση αυτών των τριών μορφών κεφαλαίου: «Επαναδιανέμει την ισχύ και τους πόρους, οργανώνει τη γνώση και την πληροφόρηση, και προδιαθέτει τις συλλογικές ταυτότητες». Ακολουθώντας τη λογική του κοινωνικού πεδίου, σε όρους ταξικής αντιπαράθεσης, αυτή η ανακατανομή στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού χώρου θα οργανώνεται με τρόπο διπολικό: Εδώ διακρίνεται μια ευρωπαϊκή ηγετική ομάδα που διατηρεί διεθνικές θέσεις ισχύος και προνομιακές σχέσεις μεταξύ των μελών της (κοινωνικό κεφάλαιο), χαίρει μιας ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πορείας, αποκτώντας μάστερ και διδακτορικά (πολιτιστικό κεφάλαιο) και που αναπτύσσει ιδιαίτερες κοσμοπολιτικές συμπεριφορές, στάσεις και τρόπο ζωής (συμβολικό κεφάλαιο) (ibid). Όπως σημειώνει, περαιτέρω, ο Trenz (2008, σελ. 26), αυτή η νέα τάξη διαφέρει από αυτούς που ο Bauman (1998) έχει εύστοχα αποκαλέσει «ντόπιους», οι οποίοι είναι περισσότερο αμετακίνητοι και παραδοσιακοί, με χαμηλό εκπαιδευτικό προφίλ και που διακρίνονται από μια τάση να παραμένουν προσκολλημένοι στο παρελθόν και στον εθνικισμό.

Εμπνευσμένος επίσης από το έργο του Bourdieu, ο Kauppi (2003, 2008 στο Trenz, 2008, σελ. 26) εισηγείται μια πολιτική κοινωνιολογία της ενοποίησης που «δεν εστιάζει στις ευρείες διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτείας αλλά στην τοποθέτηση των πολιτικών δρώντων που κινούνται εντός του νέου θεσμικού πλαισίου της ΕΕ». «Ένα ευρωπαϊκό πολιτικό πεδίο συγκροτείται από το habitus νέων διεθνικών παραγόντων (όπως οι ευρωβουλευτές), που μάχονται για το συγκεκριμένο είδος των κοινωνικών θέσεων που προσδιορίζονται από την ΕΕ» (Trenz, 2008, σελ. 26). Και εν αντιθέσει με τις δομικές-ορθολογικής φύσης υποθέσεις, το ερώτημα που τίθεται εδώ δεν είναι πώς αυτοί οι διεθνικοί παράγοντες αξιοποιούν στρατηγικά τις νέες ευκαιρίες που προσφέρει η ενοποίηση αλλά πώς αυτή «σταθεροποιεί νόρμες συμπεριφοράς, ρουτίνες και νέους διακριτούς τύπους που καθοδηγούν μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής πρακτικής» (ibid). Άλλη μια πολιτική κοινωνιολογία που εμπνέεται από τον Bourdieu παρουσιάζει μία ακόμη

εκδοχή του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού – αυτή που ερμηνεύει την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως μια διαδικασία που «καθοδηγείται από νόρμες, ιδέες και τη χρήση της γλώσσας και του λόγου» (Checkel, 2007 στο Trenz, 2008, σελ. 26). Σύμφωνα με αυτή, είναι σημαντικό να επανέλθουν οι κοινωνικοί δρώντες στο προσκήνιο, «οι οποίοι δεν καθοδηγούνται απλώς από ιδέες και θεσμικούς κανόνες, αλλά συνιστούν, πάνω από άλλα, τους φορείς μιας νέας μορφής κοινωνικής πρακτικής» (Trenz, 2008, σελ. 26). Ο Trenz εξηγεί (2008, σελ. 27):

Ο Εξευρωπαϊσμός των μορφών κεφαλαίου γίνεται ίσως περισσότερο αντιληπτός στον εκπαιδευτικό τομέα, όπου προσδιορίζονται τα πρότυπα συμπερίληψης μέσω του πολιτιστικού κεφαλαίου. Τα σχολεία και τα πανεπιστήμια δεν αποτελούν πια καταρχήν το μέρος όπου εκπαιδεύεται ο εθνικός πολίτης. Όπως έχουν καταδείξει οι Soysal και Schissler (2004), το έθνος κράτος έχει απολέσει το μονοπώλιο του καθορισμού της νομιμοποιημένης κουλτούρας. Η εκπαιδευτική ύλη και οι εκπαιδευτικές καριέρες θεσμοποιούνται δι-εθνικά επισημαίνοντας την ανάδυση μιας «κουλτούρας του κόσμου» (Boli και άλ., 1985). Για τον Bourdieu (1987), αυτές οι διαδικασίες πολιτιστικής ολοκλήρωσης συνδέονται όλες κατά τον ίδιο τρόπο με νέες διακριτές πρακτικές. Σε αντίθεση με την «κουλτούρα του κόσμου», ο προσδιορισμός της «ευρωπαϊκής κουλτούρας» συνεπάγεται πάντα διαδικασίες αποκλεισμού για μια κοινή «απονομιμοποιημένη κουλτούρα». Οι πολιτιστικές πολιτικές της ΕΕ στοχεύουν συνεπώς στον καθορισμό των ιδιαίτερων ευρωπαϊκών στοιχείων πολιτισμού και ταυτότητας και στην προστασία του ευρωπαϊκού χώρου, π.χ., εναντίον της αμερικανοποίησης της κουλτούρας. Η Ευρώπη καθίσταται έτσι μια νέα αγορά προσδιορισμού της πρακτικής αξίας της γνώσης και της κουλτούρας, που δεν είναι οικουμενική, αλλά περιέχει τόσο συμπεριληπτικά όσο και αποκλείοντα στοιχεία. Τελικά, το αναδυόμενο ευρωπαϊκό πολιτικό πεδίο δεν διαφέρει θεμελιωδώς από την περιγραφή της πολιτικής επιστήμης της ΕΕ ως μιας διευθέτησης πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (Kohler-Koch και Jachtenfuchs, 2004). Ως τέτοιο, συνιστά επίσης και ένα πεδίο κυριαρχίας, παρά το γεγονός ότι δεν λειτουργεί μέσω παραδοσιακών ιεραρχιών αλλά περισσότερο οικοδομώντας ευέλικτες εταιρικές σχέσεις και συνασπισμούς.

Η ανάλυση του Bourdieu για τις διευκολυντικές και τις περιοριστικές λογικές των κοινωνικών πεδίων ωθεί ήδη τη συζήτηση στη μέσο-κοινωνιολογία της ενοποίησης, που βρίσκεται ανάμεσα στην ανάλυση των μεγάλης κλίμακας κοινωνικών δομών και της μικρής κλίμακας κοινωνικής αλληλόδρασης (ibid). Όπως αναφέρει ο Trenz (2008, σελ. 28), στο μέσο-επίπεδο, που αποτελεί την προμετωπίδα της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας αλλά και το σημείο σύνδεσης του μικρο- και του μακρο-επιπέδου (Alexander και άλ., 1987), επιχειρείται η προσφυγή σε μια θεωρητικοποίηση μέσης εμβέλειας για την ερμηνεία των διαδικασιών διαμεσολάβησης και κατασκευής νοήματος. Μια σύγχρονη ευρεία τάση στη μακρο-

κοινωνιολογία αναγνωρίζει την κονστρουκτιβιστική καμπή που δεν εστιάζει πλέον σε κοινωνικό-δομικούς καθοριστικούς παράγοντες αλλά τοποθετεί την κοινωνία στο διαλεκτικό πεδίο (ibid). Αν η τάση αυτή εφαρμοστεί στην ΕΕ συνεπάγεται την ανάγκη υπέρβασης της αναλογίας μεταξύ του κράτους, της κουλτούρας και του λαού που συνθέτουν την εθνική αποκρυστάλλωση της κοινωνίας. Αντλώντας από τον Bourdieu, η σχετική ενόραση προκρίνει μια αναδυομένη ευρωπαϊκή κοινωνία που δεν υλοποιείται τόσο σε όρους κοινωνικής δομής αλλά διαιωνίζεται σε κοινωνικές πρακτικές, που ενεργοποιούνται από νέους κοινωνικούς δρώντες (ibid). Οι ενδιάμεσες αυτές διαδικασίες περιγράφονται από δύο συμπληρωματικές εννοιολογήσεις της Ευρώπης *ως δημόσιας σφαίρας και ως κοινωνίας των πολιτών*.

Όπως μας πληροφορεί ο Trenz (2008, σελ. 28), η κοινωνιολογική προσέγγιση που εκλαμβάνει την Ευρώπη ως κοινωνία-δίκτυο και την Ευρώπη ως δημόσια σφαίρα «τοποθετεί την κοινωνία στις διαδικασίες επικοινωνίας και λόγου που συνδέουν τους Ευρωπαίους. Η επικοινωνία είναι αυτή που ευθύνεται για την συνένωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου. Η κοινωνιολογία περιγράφει πώς το κοινωνικό ξεδιπλώνεται μέσω δικτύων και πώς αναπαρίσταται σε κοινές δημόσιες σφαίρες επικοινωνίας». Η κοινωνία-δίκτυο, όπως έχει περιγραφεί από τον Castells (2000 στο Trenz, 2008, σελ. 28), είναι εν πολλοίς παγκόσμια και αφορά επικοινωνιακές ροές που λαμβάνουν χώρα μέσω της ηλεκτρονικής επικοινωνίας: «Τα δίκτυα των επικοινωνιακών ροών συνιστούν τη βασική υποδομή της οικονομικής παγκοσμιοποίησης» και «[τ]ο κράτος δίκτυο αποτελεί την πολιτική απάντηση σε αυτές τις νέες προκλήσεις» η πιο σαφής εκδήλωση αυτού του κράτους-δικτύου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η ΕΕ (Castells, 2000, σελ. 364 στο Trenz, 2008, σελ. 28). Η Ευρώπη μπορεί να περιγραφεί ως ένα συγκεκριμένο κομβικό σημείο στο παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνίας που το διακρίνει η εντατικοποιημένη επικοινωνιακή ανταλλαγή. Ως τέτοια, «σχετίζεται με τα άλλα κομβικά στοιχεία της παγκόσμιας κοινωνίας-δίκτυο για τα οποία παράγει νέα πληροφόρηση ενώ αποτελεί και οντότητα στην οποία αυτά απευθύνονται» (Trenz, 2008, σελ. 28). Η εννοιολόγηση του Castell για το «ευρωπαϊκό κράτος-δίκτυο» αποτελεί και τη βάση μιας «εκδοχής των προσεγγίσεων της πολιτικής επιστήμης, που έχουν χαρακτηρίσει την ιδιαίτερη φύση της ΕΕ ως μια μορφή διακυβέρνησης δίκτυο» (Eising και Kohler-Koch, 1999 στο Trenz, 2008, σελ. 28). Επεξηγεί ο Trenz (2008, σελ. 28-9):

Η ιδέα της διακυβέρνησης δίκτυο βασίζεται στην ενόραση ότι η ΕΕ εξαρτάται λειτουργικά και κανονιστικά από ένα καλά ανεπτυγμένο σύστημα επικοινωνίας. Πρώτα από όλα, αυτό έχει να κάνει με τη δομή λήψης αποφάσεων της ΕΕ που δεν στηρίζεται στην εξουσία

κεντρικών παραγόντων αλλά στις πρακτικές «επιχειρηματολόγησης» και «διαβούλευσης» μεταξύ πλουραλιστικών δρώντων και θεσμών που επιδιώκουν τη συναίνεση και τον συμβιβασμό σε ένα μη ιεραρχικό θεσμικό περιβάλλον (Kohler-Koch, 2002, σελ. 4). Δεύτερον, η επικοινωνία χρειάζεται για την οικοδόμηση της βασικής νομιμοποίησης. Οι σχέσεις μεταξύ της ΕΕ και της κοινωνίας δεν εκτυλίσσονται ως εκ τούτου ιεραρχικά μέσω μιας κεντροποιημένης εξουσίας αλλά οριζόντια μέσω δικτύων και συμμετοχικών σχεδιασμών (Kohler-Koch, 2007).

Ωστόσο, για τον Trenz (2008, σελ. 29), αυτός ο τύπος της «κοινωνίας-δίκτυο», ενώ είναι χρήσιμος προκειμένου «να τοποθετηθεί η Ευρώπη στο πλαίσιο των δυναμικών και επιταχυνόμενων διαδικασιών της παγκόσμιας αλλαγής», εμφανίζεται λιγότερο χρήσιμος για την περιγραφή «της κανονιστικής και θεσμικής θεμελίωσης του αναδυόμενου ευρωπαϊκού επικοινωνιακού χώρου». Αυτή η τελευταία πτυχή βρίσκεται στην καρδιά της θεωρίας για την ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, η οποία, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αναφέρεται σε «ένα χώρο μαζικής επικοινωνίας που εκπληρώνει μια συγκεκριμένη λειτουργία σχετικά με τη συνοχή της πολιτείας της ΕΕ: Διαμεσολαβεί μεταξύ της θέσπισης των κανόνων στο υπερεθνικό επίπεδο και της εφαρμογής τους στο εθνικό και το υποεθνικό επίπεδο, συναρθρώνοντας διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής αποδοχής» (ibid). Η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα φιλοδοξεί να καθιστά διαφανή την ευρωπαϊκή πολιτική στους ευρωπαίους πολίτες: «[μ]έσω των διαμεσολαβητικών δομών επικοινωνίας, οι επιδόσεις του πολιτικού συστήματος της ΕΕ μπορούν να παρατηρηθούν και να αξιολογηθούν» (Trenz, 2004 στο Trenz, 2008, σελ. 29). Παράλληλα, η ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα προσφέρει «ευκαιρίες συμμετοχής σε κοινές δημόσιες αντιπαραθέσεις, έκφρασης κοινά συμμεριζόμενων ανησυχιών και κινητοποίησης της υποστήριξης ή της αντίστασης» (Trenz, 2008, σελ. 29). Υπό ιδανικές συνθήκες, γράφει ο Trenz (2008, σελ. 28), η δημόσια σφαίρα συνιστά τον χώρο διαμόρφωσης της συλλογικής βούλησης των Ευρωπαίων και ως τέτοια εκπληρώνει μια «σημαντική λειτουργία για την κανονιστική ολοκλήρωση της αναδυόμενης ευρωπαϊκής κοινωνίας» (Eriksen, 2005b) καθώς επίσης και «για την αφηγηματική κατασκευή των νέων συνόρων της Ευρώπης» (Eder, 2006). Ωστόσο, όπως σημειώνει εδώ ο Trenz (2008, σελ. 29):

Κατά τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της ΕΕ και της δομής διακυβέρνησής της, η δημόσια σφαίρα χρειάζεται ως η κύρια αρένα υπεράσπισης συγκεκριμένων οραμάτων για την ΕΕ ως νομιμοποιημένης τάξης. Τα «καλά επιχειρήματα» σχετικά με τη μορφή και τα περιεχόμενα μιας πολιτικής τάξης αναπτύσσονται γενικά στο πλαίσιο των ισχυρών κοινών (π.χ. η Συνέλευση που κατήρτισε τη ΣΣ για την ΕΕ ή το ΕΚ) αλλά μέσω των δημόσιων και

μιντιακών αντιπαραθέσεων πρέπει επίσης να μεταδίδονται στο γενικό κοινό (Eriksen and Fossum, 2002). Όπως έχει καταδείξει η συνταγματική εμπειρία, αυτές οι διαδικασίες διαμεσολάβησης από τα ισχυρά στο γενικό κοινό δεν εξασφαλίζονται από μόνες τους. Στηρίζονται σε συγκεκριμένες προϋποθέσεις υποδομής όπως ένα καλά ανεπτυγμένο σύστημα μέσων μαζικής επικοινωνίας.⁵⁶⁷

Και η ιδέα της Ευρώπης ως κοινωνίας των πολιτών «αναφέρεται στην ενδιάμεση σφαίρα της δημόσιας ζωής που τοποθετείται μεταξύ των επίσημων κυβερνητικών και θεσμικών παραγόντων της ΕΕ και της ιδιωτικής ζωής των πολιτών στο εθνικό ή το τοπικό επίπεδο» (Rumford, 2003 στο Trenz, 2008, σελ. 30). Όπως σημειώνει ο Putman (1993 στο Trenz, 2008, σελ. 30), «[α]παιτεί έναν ελάχιστο βαθμό οργάνωσης και συγκροτεί ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικού κεφαλαίου που πρέπει να αναζωογονείται συνεχώς διατηρώντας ζωντανές τις πρακτικές των συλλογικών ενώσεων και τις κοινοτικές πρακτικές». Αυτή η δυναμική αυτο-οργάνωσης της δημόσιας πρακτικής καθιστά δυνατή και την αποσύνδεση της κοινωνίας των πολιτών από το έθνος-κράτος. Με αναλυτικούς όρους, «δεν υφίσταται κοινωνία των πολιτών ως μια εδαφικά περιορισμένη ενότητα, υπάρχουν μόνο δημόσια στοιχεία συλλογικής δράσης» (Rucht, 2005 στο Trenz, 2008, σελ. 30). Στην ΕΕ, «η οικοδόμηση της κοινωνίας των πολιτών λαμβάνει χώρα σε σχέση με την οικοδόμηση της πολιτείας, π.χ. την επίδοση πολιτικής εξουσίας και δικαιοδοσίας στο υπερεθνικό επίπεδο» (Fossum και Trenz, 2006 στο Trenz, 2008, σελ. 30). Με εμπειρικούς όρους, «η αναδυόμενη ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών συνδέεται συνεπώς με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο» (Ruzza, 2004 στο Trenz, 2008, σελ. 30). Για τον Trenz (2008, σελ. 30), το ερώτημα που τίθεται υπό αυτούς τους όρους είναι «πόσο συχνά και υπό ποιες συνθήκες η ΕΕ παρέχει στους παράγοντες των συλλογικών ενώσεων ευκαιρίες να εκφράσουν τα αιτήματά τους στην τρέχουσα πολιτική διαδικασία». Και, περαιτέρω, τα «ευρωπαϊκά λόμπυ αντιπροσωπεύουν άμεσα τους πολίτες των κρατών-μελών; 'Η μόνο τις συγκεκριμένες ομάδες του εθνικού επιπέδου που τα

⁵⁶⁷ Όπως έχει ήδη αναφερθεί και επισημαίνει εδώ ο Trenz (2008, σελ. 28-9), «[η] πλειονότητα των συγγραφέων έχει απορρίψει τη δυνατότητα (ανάπτυξης) μιας πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας συγκροτημένης στο πρότυπο της εθνικής δημόσιας σφαίρας (Gerhards, 2000· Schlesinger, 2003· Fossum και Schlesinger, 2007). Ακόμη πιο σημαντικό, η ανάδυση ενός πανευρωπαϊκού μιντιακού συστήματος θεωρείται δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Λόγω της ποικιλομορφίας των γλωσσών, των κουλτούρων για τα ΜΜΕ και των παραδόσεων, τα ευρωπαϊκά κοινά παραμένουν εθνικώς κατακερματισμένα. Η πολιτική επικοινωνία στην Ευρώπη διοχετεύεται ακόμη κατά κύριο λόγο μέσω εθνικών οργανισμών, κομμάτων ή εκλεγμένων αντιπροσώπων. Αυτό καταλήγει σε μια διαφοροποιημένη πρακτική παραγωγής των ειδήσεων για την ΕΕ. Οι ευρωπαϊκοί δρώντες και τα ευρωπαϊκά ζητήματα, εμφανίζονται, όταν εμφανίζονται, στο πλαίσιο των εσωτερικών δημόσιων αντιπαραθέσεων (Preston και Horgan, 2006, σελ. 37). Αυτό έχει μετατοπίσει την ερευνητική ατζέντα στον εξευρωπαϊσμό της δημόσιας και της μιντιακής επικοινωνίας. Το 'φως της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας' παρακολουθείται διά της μέτρησης των διαφορετικών βαθμών εξευρωπαϊσμού των υφιστάμενων εθνικών μιντιακών σφαιρών (Trenz, 2004· Risse 2008)».

στηρίζουν; Ή πρόκειται για ‘εικονικούς αντιπροσωπευτικούς παράγοντες’ που αξιώνουν αντιπροσώπευση στη βάση των πολιτικών θέσεων που υποστηρίζουν χωρίς να έχουν πραγματική σχέση με αυτούς που ισχυρίζονται ότι αντιπροσωπεύουν;» (Tarrow, 2001, σελ. 10 στο Trenz, 2008, σελ. 31). Για να απαντήσει τελικά ως εξής (Trenz, 2008, σελ. 31):

Η «οργανωμένη κοινωνία των πολιτών» στην ΕΕ αντανακλά ακόμη τις αυθόρμητες δραστηριότητες ελεύθερων και ίσων πολιτών; Οι οικονομικοί, κοινωνικοί και προσφάτως οι των πολιτών εταίροι της ρυθμιστικής από την ΕΕ διακυβέρνησης δύσκολα θα μπορούσαν να περιγραφούν ως «κοινωνία των πολιτών» με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Η δύναμή τους ως προς την εξειδίκευση [που διαθέτουν] δεν εξισορροπεί την αδυναμία τους σε όρους δημοκρατικής αντιπροσωπευτικότητας. Η εξειδίκευση δεν στηρίζεται επίσης στη δημόσια υποστήριξη ή την παραγωγή εμπιστοσύνης στο πλαίσιο της κοινωνίας. Νομιμοποιείται στο βαθμό που παράσχει αποτελέσματα αποτελεσματικής διακυβέρνησης και ρύθμισης αλλά όχι με την έννοια της θεμελίωσης επί δημοκρατικών διαδικασιών διαμόρφωσης κοινής βούλησης. Ενάντια σε αυτήν την επίσημη προσέγγιση της ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών ως εταίρου στην διακυβέρνηση της ΕΕ, κάποιιοι συγγραφείς έχουν προτείνει ότι η ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στην έκφραση της εναντίωσης και της αντίστασης στην ΕΕ. Όπως έχουν σχολιάσει κριτικά οι Imig και Tarrow (2001, σελ. 7), «γνωρίζουμε πολλά περισσότερα σχετικά με τη συμμετοχή στις συμβουλευτικές επιτροπές στα πέντε τετραγωνικά χιλιόμετρα της Euroland στις Βρυξέλλες παρά για τις διενέξεις επί των επιδράσεων των αποφάσεών τους μεταξύ των 375 εκατομμυρίων πολιτών που πρέπει να ζήσουν με τις συνέπειές τους». Υπό την παράδοση του έργου του Charles Tilly (1978), που ανέλυσε την δημόσια φιλονικία ως δυναμικό στοιχείο της οικοδόμησης έθνους, η συγκρουσιακή πολιτική θα πρέπει ως εκ τούτου να καταστεί κινητήρια δύναμη για τη διαδικασία του Εξευρωπαϊσμού από τα κάτω, το βάρος της οποίας φέρουν κατά κύριο λόγο αυτοί που νοιώθουν ότι επηρεάζονται από την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση.

Συνολικά, η κοινωνιολογία της ευρωπαϊκής ενοποίησης συμβάλλει στην κατανόηση της σύνθετης λογικής του εξευρωπαϊσμού σε πολλές διαστάσεις: Πέρα από την έμφαση της πολιτικής επιστήμης στον εξευρωπαϊσμό εκ των άνω μέσω της επιβολής της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και των σχετικών ρυθμίσεων, οι κοινωνιολόγοι επισημαίνουν την σημασία του εξευρωπαϊσμού από τα κάτω, «που λαμβάνει χώρα υπό τη μορφή αυθόρμητων ενώσεων των πολιτών, διεθνικών και δια-πολιτισμικών σχέσεων και της νέας συγκρουσιακής πολιτικής» (ibid, σελ. 32). Πέρα από την εμπιστοσύνη των πολιτικών επισημόνων στον εξευρωπαϊσμό ως «μια διαδικασία ολοκλήρωσης μέσω του διαβουλευτικού σχεδιασμού, που ενοποιεί τον ευρωπαϊκό χώρο, οι κοινωνιολόγοι εστιάζουν στον εξευρωπαϊσμό ως διαφοροποίηση, που ενισχύει την ποικιλομορφία και το απρόοπτο και που εδραιώνει νέες διαιρέσεις και αποκλεισμούς» (ibid). Τέλος, η κοινωνιολογική

ενόραση υπερβαίνει τη συμβατική κατανόηση του εξευρωπαϊσμού ως μια διαδικασία αλληλοδιείσδυσης των εθνικών κοινωνιών. Ο εξευρωπαϊσμός είναι κάτι πολύ περισσότερο από την απλή διασύνδεση των υπαρχουσών δομών και δρώντων κατά μήκος των συνόρων. Ο εξευρωπαϊσμός αφορά, επίσης, και κυρίως «τον μετασχηματισμό αυτών των δομών και δρώντων και την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής οντότητας» (ibid). Η κοινωνιολογία της ενοποίησης, όπως επισημαίνει ο (Trenz, 2008, σελ. 32), φτάνει τελικά σε «μια κονστρουκτιβιστική κατανόηση του εξευρωπαϊσμού ως μια μορφή αναστοχαστικής δημιουργίας (Delanty και Rumford, 2005). Υπό αυτή την τελευταία έννοια, η ευρωπαϊκή κοινωνία δεν αποτελεί απλά την ‘άλλη πλευρά’ της διακυβέρνησης της ΕΕ στην οποία θα πρέπει να ανταποκριθούν αλλά και την οποία θα πρέπει να πολιτογραφήσουν οι θεσμοί της. Είναι, πάνω από όλα, μια πραγματικότητα που έχει ανακύψει προοιωνίζουσα μια μείζονα συσχετιστική αναδιαμόρφωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού χώρου».

8.2. Διαλεκτικές προσεγγίσεις και κονστρουκτιβισμός

8.2.1. Διαλεκτικές θεωρίες για την ΕΕ

Οι προσεγγίσεις για το λόγο μπορούν να ειπωθούν είτε ως μια μεθοδολογία έρευνας (ανάλυση περιεχομένου) ώστε είναι συμβατές με αρκετές και διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις είτε ως αυτόνομη προσέγγιση που έχει εφαρμοστεί σε πολλές πειθαρχίες – κυρίως στις ανθρωπιστικές σπουδές. Στην πολιτική επιστήμη, τις διεθνείς σχέσεις και τις ευρωπαϊκές σπουδές συνδέονται συνήθως με τη γαλλική αντίληψη για το λόγο που αντλεί την προέλευσή της από το έργο των Foucault, Derrida, κ.ά. (Waever, 2009, σελ. 164). Γράφει ο Waever (2009, σελ. 164):

Η ανάλυση περιεχομένου αναζητά τις δομές του νοήματος. ‘Τα πράγματα’ δεν έχουν νόημα μέσα ή από μόνα τους παρά αποκτούν νόημα μέσα στο λόγο. [...] Τα *αντικείμενα* της γνώσης θα μπορούσε να πει κανείς ότι υπάρχουν ανεξάρτητα από τη γλώσσα, αλλά όταν εισέρχονται στην ανθρώπινη, κοινωνική ζωή, θα πρέπει να κατηγοριοποιηθούν και να εννοιοποιηθούν αν είναι να έχουν νόημα. Ομοίως, τα *υποκείμενα* της γνώσης και της δράσης, συγκροτούνται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους – και έχουν συγκροτηθεί έτσι καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας – όπως π.χ. ο ‘άνθρωπος’, η ‘λογική’, ο ‘πολιτισμός’, ή

‘η λέξη του Θεού’. Ούτε τα πράγματα ούτε τα υποκείμενα και οι προθέσεις τους είναι δεδομένα από μόνα τους.

Έτσι, θα πρέπει να εντυφλήσουμε στα δίκτυα του λόγου που προσδίδουν νόημα σε αυτές τις έννοιες και σε αυτό είναι που επιδίδεται η ανάλυση περιεχομένου. Στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών σπουδών, υποθέτουμε συνήθως ότι οι πιο σημαντικοί λόγοι είναι πολιτικοί λόγοι (ibid). «Συνεπώς πολλές μελέτες εστιάζουν στη σκιαγράφηση του τι μπορεί να ειπωθεί με νόημα σε μια συγκεκριμένη πολιτική σφαίρα» (ibid). Αυτό μπορεί να είναι πολύ διαφορετικό από τις προσωπικές απόψεις και τον τρόπο που εκφέρονται ώστε η ανάλυση περιεχομένου θα πρέπει σαφώς να διακριθεί από τις γνωστικές προσεγγίσεις που αναλύουν τον τρόπο που σκέπτονται και πώς αντιλαμβάνονται τα πράγματα οι άνθρωποι (ibid). Στην πολιτική επιστήμη, «η ανάλυση περιεχομένου επιδιώκει να εντοπίσει στις δημόσιες δηλώσεις τις δομές και τα πρότυπα που διέπουν την πολιτική αντιπαράθεση ώστε κάποια πράγματα να μπορούν να ειπωθούν ενώ κάποια άλλα να μην έχουν νόημα ή να φαίνονται λιγότερο βάσιμα ή λογικά» (ibid, σελ. 165). Η σχέση μεταξύ λόγων και δρώντων είναι εξίσου περίπλοκη. «Από τη μια πλευρά, ο λόγος ‘προηγείται’ με την έννοια ότι τα υποκείμενα δεν είναι δεδομένα εκτός του λόγου και μόνο μέσω του λόγου διανοίγονται κάποιες υποκειμενικές θέσεις από τις οποίες μπορεί κανείς να ομιλεί. Από την άλλη πλευρά, οι λόγοι υπάρχουν, αναπαράγονται και ανασχηματίζονται μέσω της πρακτικής» (ibid). Εδώ, σημειώνει ο Waever (2009, σελ. 165), καταλήγουμε σε αυτό που ο Diez (1999a, σελ. 603) έχει ονομάσει «γλωσσική δομοποίηση» αντλώντας από τη θέση του Giddens (1984) για την αμοιβαία εξάρτηση δομής και δράσης.

Η ανάλυση περιεχομένου διαιρείται συχνά σε επικεντρωμένες σε δρώντες και επικεντρωμένες σε δομές προσεγγίσεις, που εστιάζουν αντίστοιχα στην ισχύ του λόγου και στην ισχύ των δρώντων στο πλαίσιο του λόγου (Holzscheiter, 2005 στο Waever, 2009, σελ. 165). Η «δομική» θέση για το λόγο αντλεί περισσότερο από τον Foucault, ενώ η επικεντρωμένη στους δρώντες προσέγγιση τυπικά αντλεί από τη θεωρία των λόγων δράσης – συχνά σε εκδοχές του Habermas (Risse, 2000· Crawford, 2002 στο Waever, 2009, σελ. 165). Ενώ υπό τη γνωστική ενόραση ο λόγος φαίνεται να συγκροτεί τη συνείδηση ως αυτεπίγνωση των δρώντων, κατά τη μελέτη του πολιτικού λόγου, η εστίαση παραμένει στο λόγο όπως εκτυλίσσεται μεταξύ αυτών. Έτσι, οι δρώντες εκλαμβάνονται «ως έχοντες τουλάχιστον τη δυνατότητα να δρουν στρατηγικά σε σχέση με το λόγο – τόσο σε σχέση με το πώς διαμορφώνουν μια πολιτική άποψη σε αναφορά με

μια δεδομένη διαλεκτική θέση όσο και σε σχέση με το πώς μετασχηματίζουν την ίδια τη δομή του λόγου» (Waever, 1961, 2005· Hansen, 2007 στο Waever, 2009, σελ. 165).

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που συνδέεται με το λόγο είναι οι περιοριστικές του επιδράσεις στις επιλογές πολιτικής. Η συνηθισμένη θέση για τους πολιτικούς είναι ότι λένε ο,τιδήποτε εξυπηρετεί τα άμεσα συμφέροντά τους, χωρίς να προσδίδουν ιδιαίτερη προσοχή σε αυτά που είπαν χθες αφού μπορούν εύκολα να τα μεταβάλλουν την επόμενη μέρα (Waever, 2009, σελ. 165). Ωστόσο, οι περισσότερες μελέτες για τον πολιτικό λόγο επιδεικνύουν εκπληκτικά αποτελέσματα για το πόσο συνεκτική και συστηματική είναι η πολιτική γλώσσα: «Ο πολιτικός λόγος δεν αποτελεί μόνο μια βραχυπρόθεσμη δικαιολόγηση της μίας ή της άλλης απόφασης αλλά συνιστά επίσης έναν αγώνα επί των πόρων για μελλοντικές μάχες που τοποθετούνται στη δόμηση του δημόσιου λόγου» (ibid). Ως εκ τούτου, η ανάλυση περιεχομένου ενδιαφέρεται περισσότερο για το *πώς* επιχειρηματολογεί ένας πολιτικός παρά για το *τι* λέει (ibid). Έτσι, το εάν οι πολιτικοί επιχειρηματολογούν υπέρ ή κατά μιας συγκεκριμένης απόφασης έχει λιγότερο ενδιαφέρον από τον τρόπο που μεταχειρίζονται το γενικότερο πολιτικό λεξιλόγιο και ως εκ τούτου τις μακροπρόθεσμες δυνατότητες που δρομολογούνται ή περιορίζονται μέσω αυτού (ibid, σελ. 165-6). Η θεωρία του Heidegger για το λόγο υποδηλώνει ότι οι δομές νοήματος καθίστανται εξαιρετικά σταθερές ώστε ο ομιλών είναι δύσκολο να ξεφύγει από αυτές – ακριβώς το αντίθετο από τη συνήθη εικόνα που έχουμε για το μεταδομισμό ως «σκεπτικισμό» σχετικά με την πιθανότητα «ασφαλούς γνώσης» (ibid, σελ. 166). Σε γενικές γραμμές, αντλώντας από τη δομική γλωσσολογία, οι προσεγγίσεις για το λόγο υποθέτουν ότι το νόημα κατοικεί σε κάθε περίπτωση σε συστήματα διαφορών. Ωστόσο, σημειώνει ο Waever (2009, σελ. 166),

όπου ο δομισμός καταλήγει σε ένα στατικό σύστημα «κωδικών» που εξηγούν πώς λειτουργεί το νόημα, πώς μία κουλτούρα δομείται αντιληπτικά, ο μεταδομισμός – που έχει αρθρωθεί πιο ευκρινώς από τον Derrida – επισημαίνει πώς εν τέλει το κλείσιμο του νοήματος είναι *αδύνατο*. [...] Όταν, π.χ., η έννοια της «δημοκρατίας» αρθρώνεται στο πλαίσιο ενός σοσιαλδημοκρατικού λόγου, επιχειρείται να προσδιοριστεί το νόημά της με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Αυτό ωστόσο είναι ένα απατηλό σχέδιο: η έννοια πάντα θα περιλαμβάνει κι ένα πλεονάζον νόημα που φέρει μια ανταγωνιστική εννοιολογική άρθρωση περί δημοκρατίας, π.χ. εντός του νεοφιλελεύθερου λόγου – ώστε θα παραμένει «ουσιαστικά αμφισβητήσιμη» (Connolly, 1983).

Ένα επιχείρημα που προέρχεται από την αποδόμηση των υφιστάμενων λόγων/καθεστώτων αλήθειας για την ΕΕ, συντίθεται στη βάση της απομάκρυνσης από την ερμηνεία της με

κρατοκεντρικούς όρους – είτε σε αναφορά με τον διακυβερνητισμό είτε ως ένα νέο μεγαλύτερο κράτος – προκειμένου να προσομοιωθεί με ένα δίκτυο πολυπεπίπεδης διακυβέρνησης ή μια μετανεωτερική αυτοκρατορία (Waever, 2009, σελ. 168). Περαιτέρω, για τον Waever (2009, σελ. 168), σε ό,τι αφορά το λόγο για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, τα ερωτήματα που τίθενται είναι στη συνέχεια σε τι επίπεδο θα πρέπει να εξεταστεί η θεωρία του: ως «ευρωπαϊκοί» λόγοι που ξεπερνούν τα εθνικά όρια ή ως εθνικοί λόγοι για την Ευρώπη; Η διαλεκτική προσέγγιση της Ευρώπης θα πρέπει να μελετηθεί μέσω των εθνικών πολιτικών ή κατευθειάν εξετάζοντας το ευρωπαϊκό πρόγραμμα, τους κυρίαρχους λόγους του και τους θεσμούς του; (ibid, σελ. 177). Στην τρέχουσα συγκυρία, η θεωρία για το λόγο έχει αναπτύξει τρεις προσεγγίσεις σχετικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση:

α) *Γύρω από την έννοια της (πολυπεπίπεδης) διακυβέρνησης και την πολιτική διαμάχη για τη νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης*, όπως την εμπνεύστηκε ο Kohler-Koch και την ανέπτυξαν, όπως αναφέρει ο Waever (2009, σελ. 169), οι Jachtenfuchs (1995, 2001, 2002), Jachtenfuchs και άλ. (1998), Jung (1999) και Diez (1999a, b, 2001). Σε αυτή την εκδοχή, στο συναφές προγραμματικό τους άρθρο οι Jachtenfuchs και άλ. (1998 στο Waever, 2009, σελ. 169)⁵⁶⁸ αναφέρονται στις «ιδέες πολιτικής» ως μια ιδιαίτερα σημαντική κατηγορία ιδεών που συμβάλλει στη σχετική συζήτηση προκειμένου να συμπληρωθεί η σπουδή της ορθολογικής επιλογής για τα συμφέροντα με μια εμπειρισταωμένη μελέτη για τις ιδέες. Όπως επισημαίνει ο Waever (2009, σελ. 169), οι «ιδέες πολιτικής αποτελούν κανονιστικές ιδέες σχετικά με τη νομιμοποιημένη πολιτική τάξη». Οι συγγραφείς εξετάζουν εδώ έγγραφα των πολιτικών κομμάτων στη Γερμανία, τη Γαλλία και το ΗΒ προκειμένου να αναδομήσουν στοιχεία για τις ιδέες πολιτικής σε σχέση με την ΕΕ στο πλαίσιο ενός αναλυτικού σχήματος οικοδομημένου γύρω από τις έννοιες της συμμετοχής, των εκροών και της ταυτότητας ως πιθανές διαστάσεις πολιτικής νομιμοποίησης (ibid). Αργότερα, όπως σημειώνει ο Waever (2009, σελ. 169), ο Diez (1999b, 2001) επεξεργάστηκε αυτό το αναλυτικό σχήμα συσχετίζοντάς το με την έννοια των «διαλεκτικών κομβικών σημείων» των Laclau και Mouffe (1985). Ο Diez θεώρησε την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση ως ένα τέτοιο κομβικό σημείο λόγου μέσω του οποίου διάφορες θεμελιώδεις ιδέες ως αντιλήψεις πολιτικής ενοποιούνται σε μια συνεκτική κοσμοαντίληψη και, έτσι, το νόημά τους σταθεροποιείται. Στο σχήμα του Diez (1999b στο Waever, 2009, σελ. 169), οι διαφορετικές ιδέες

⁵⁶⁸ Jachtenfuchs και άλ. (1998), 'Which Europe? Conflicting Models of a Legitimate European Political Order', *European Journal of International Relations*, Vol. 4, No 4, σελ. 409-446.

πολιτικής συνδέονται με διάφορες μετα-αφηγήσεις που συλλαμβάνουν τις εξελίξεις σε «βαθύτερες» έννοιες της πολιτικής, της προόδου, της οικονομίας, κ.ά. Ένα από τα δυνατά σημεία αυτής της προσέγγισης είναι ότι προσφέρει έναν τρόπο αντιμετώπισης ενός χαρακτηριστικού προβλήματος μεγάλου μέρους της ανάλυσης λόγου, αυτού της αλλαγής: Το σχήμα του Diez (1999b στο Waever, 2009, σελ. 169) αντιμετωπίζει την εννοιολόγηση διαφορετικών βαθμών «μεταφρασιμότητας» μεταξύ των λόγων, ήτοι πόσο εύκολα ή δύσκολα μπορεί να μεταβληθεί ένας λόγος σε έναν άλλον.

β) Εστιάζοντας στους εθνικούς χώρους πολιτικής αντιπαράθεσης (Waever, 2009, σελ. 170). Η θεωρία εδώ εισηγείται έναν τρόπο ανάλυσης «της αλληλεπίδρασης μεταξύ από τη μια πλευρά των εθνικών διαλεκτικών διαμαχών επί ανταγωνιστικών αρθρώσεων των εθνικών παραδόσεων και από την άλλη τη διαδικασία (ή όχι) της ευρωπαϊκής ενοποίησης» (ibid).⁵⁶⁹ Η κεντρική ιδέα αυτής της προσέγγισης αφορά στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι γενικές κατευθύνσεις της εξωτερικής και της ευρωπαϊκής πολιτικής βασίζονται σε διαφορετικές αντιλήψεις για την Ευρώπη και πώς αυτές με τη σειρά τους καθίστανται εφικτές μέσω της άρθρωσης διαφορετικών αντιλήψεων για το κράτος και το έθνος (ibid). Κάθε χώρα έχει τη δική της ιδιαίτερη βασική προβληματική σχετικά, όπως το γαλλικό έθνος-κράτος και η γερμανική αντίληψη για το ρομαντικό έθνος και το ισχυρό κράτος (ibid). Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο πιο αναλυτικά, το κράτος, το έθνος και η Ευρώπη επιλέγονται γιατί αφορούν σε ταυτότητες που μπορεί κανείς να φέρει ταυτόχρονα και οι οποίες ως εκ τούτου θα πρέπει να διαρθρωθούν με κάποιο τρόπο μεταξύ τους. «Η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν μελετάται ως ένα εν δυνάμει υποκατάστατο της εθνικής ταυτότητας, αλλά επειδή σήμερα το 'όραμα για τον εαυτό' του που φέρει κάθε έθνος περιλαμβάνει και μια αντίληψη για την Ευρώπη» (ibid, σελ. 171). Εδώ «η διαλεκτική προσέγγιση δεν συνιστά απλά μια μέθοδο μελέτης του λόγου αλλά μια θεωρία εξωτερικής πολιτικής» (ibid). Γιατί για τον Waever (2009, σελ. 171), είναι απαραίτητο για κάθε πολιτικό ηγέτη να μπορεί να απαντήσει στο μεγάλο ερώτημα «που κατευθύνομαστε», ήτοι να είναι ικανός να εξιστορεί αφηγήσεις για τη χώρα του – από πού προέρχεται και προς τα πού βαδίζει. Οι αφηγήσεις αυτές σήμερα ολοένα και περισσότερο περιλαμβάνουν αντιλήψεις για την Ευρώπη ως έναν τρόπο προβολής λ.χ. της Γερμανίας ή της Γαλλίας στο μέλλον. Και πράγματι,

⁵⁶⁹ Σε αυτή την ομάδα μελετητών του λόγου, όπως αναφέρει ο Waever (2009, σελ. 170), ανήκουν οι Holm (1992, 1997), Larsen (1997a, b, 1999, 2000), Neumann, 1996a, b, 2001, 2002, Hansen, 1997, 2001, Kazan, 1994, Wweaver, 1990, 1991, 1995, 1996a, 2005 και στενά σχετιζόμενα με αυτήν έργα εγγράφονται των Haahr, 2003, Merlingen, 2001, Parsons, 2000, Banerjee, 1997, Kadayifei, 1996, Ruggie, 1997.

όπως επισημαίνει ο Waever (1994, 1995, 1996a, 2005, 2000 στο Waever, 2009, σελ. 171), η «ευρωπαϊκή ενοποίηση παραμένει σταθερή μόνο στο βαθμό που οι κύριες χώρες μπορούν να αντιληφθούν το μέλλον τους στο πλαίσιο ενός λόγου που περιλαμβάνει το τρέχον ευρωπαϊκό σχέδιο». Οι λόγοι αυτοί δεν οφείλουν να είναι πανομοιότυποι σε όλες τις χώρες· αρκεί να είναι μεταξύ τους συμβατοί. Μολαταύτα, συμπληρώνει ο Waever (2009, σελ. 171), ενώ η προσέγγιση αυτή προσφέρει ευεπίφορες συνδέσεις με τον κλασικό ρεαλισμό, τη μελέτη της διπλωματίας και το ζήτημα της μεταφρασσιμότητας των λόγων και της διαμεσολάβησης μεταξύ των χωρών (Kissinger, 1957· Weaver, 1995, 2005), εμφανίζεται πιο αδύναμη ως προς τη δυνατότητα μελέτης της ανάδυσης μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, όπου οι λόγοι απομακρύνονται από τα εθνικά σύνορα για να συναντηθούν απευθείας στην ευρωπαϊκή πολιτική σφαίρα.⁵⁷⁰

γ) Αναφερόμενη σε ένα τρίτο σώμα εργασίας που «αναλύει το σχέδιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης αφεαυτής, «χρησιμοποιώντας συχνά κείμενα του συστήματος της ΕΕ και/ή πιο γενικών εξελίξεων στη δημόσια αντιπαράθεση σχετικά με την Ευρώπη, όπως βιβλία ιστορίας ή τις παρεμβάσεις των διανοούμενων» (Waever, 2009, σελ. 173). «Η εστίαση εδώ παραμένει στον τρόπο με τον οποίο το πρόγραμμα της ενοποίησης γίνεται αντιληπτό ως τέτοιο, τι είδους ταυτότητα προβάλλει, πώς αλληλεπιδρά με πιο γενικές αλλαγές στην ευρωπαϊκή πολιτεία σχετικά με τη νομιμοποίηση, την ιστορία, τη μεσοποίηση, τις αντιλήψεις περί της ιδιότητας του πολίτη, και την πολιτική» (ibid).⁵⁷¹ Ένα πλεονέκτημα αυτής της σχολής είναι ότι συχνά συνδέεται στενά με γενικότερα φιλοσοφικά στοιχεία κυρίως από την θεωρία της αποδόμησης του Derrida: «Έναν κίνδυνο που διατρέχουν οι δύο προηγούμενες σχολές είναι ότι απεικονίζουν τη γλώσσα ως πολύ ελέγξιμη, ως ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται στα παιχνίδια ισχύος. Οι ορθολογικοί στοχαστές παραγνωρίζουν τη σημασία της γλώσσας με το να τη μεταχειρίζονται ως ένα διαφανές μέσο αναπαράστασης και επικοινωνίας· αλλά και πολλοί μεταδομιστές της κοινωνικής επιστήμης παραγνωρίζουν τη

⁵⁷⁰ Σε αντίθεση με την πρώτη προσέγγιση, η δεύτερη επισημαίνει την αμοιβαία εξάρτηση μεταξύ (πολύ διαφορετικών) εσωτερικών ανταγωνιστών (Waever, 2009, σελ. 172): «Η γερμανική πολιτική αντιπαράθεση, π.χ., μπορεί να παραμείνει σταθερή αφεαυτής εφόσον οι επιφανέστεροι πολιτικοί ανταγωνιστές συμμερίζονται μια δέσμευση υπέρ της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης επειδή οι αντιλήψεις τους για το έθνος-κράτος θα έμεναν ‘ανέστιες’ χωρίς αυτή την εμβάθυνση. Ωστόσο η ριζοσπαστική αλλαγή είναι πιθανή στη Γερμανία επειδή αυτή η γερμανική αποκρυστάλλωση εξαρτάται από κάποιο momentum στο ευρωπαϊκό επίπεδο κι έτσι από την εσωτερική σταθερότητα της γαλλικής πολιτικής, η οποία είναι πολύ περισσότερο αμφισβητήσιμη. Η σχολή αυτή έχει διακινηθεί από φίλο-ευρωπαϊστές ερευνητές σε ευρωσκεπτικιστικές χώρες όπως η Νορβηγία και ιδίως η Δανία, και θα μπορούσε να ειπωθεί ως μια προειδοποίηση για το εύθραυστο της ευρωπαϊκής ενοποίησης και την ανάγκη να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι εθνικές ιδιαιτερότητες των πολιτικών αντιπαραθέσεων για την Ευρώπη».

⁵⁷¹ Παραδείγματα αυτού του τρίτου σώματος διαλεκτικής εργασίας συνιστούν οι Pocock, 1991, Schlesinger, 1991, Derrida, 1992, Delanty, 1995a, b, Burgess, 1997a, 2001, Johansen, 1997, Strath, 2000a, b, Ryttonen, 2002, Joenniemi, 2003, Diez, 2004, Stavrakakis, 2005 (Waever, 2009, σελ. 173).

σημασία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της γλώσσας με το να τη μεταχειρίζονται ως ένα διαφανές μέσο εξουσίας, ένα αμιγές εργαλείο πολιτικής» (ibid). Ένας πιο ριζοσπαστικός αποδομιστής θα επεσήμανε αντ' αυτού πώς η γλώσσα «παίζει παιχνίδια» στους δρώντες, αφού, όπως προαναφέρθη, τα συστήματα σημασιοδότησης δεν είναι δυνατό ποτέ να κλείσουν πλήρως (ibid).

Ιδιαίτερο πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης χαρακτηρίζεται, επιπλέον, για τον Waever (2009, σελ. 174), «η δυνατότητα διασύνδεσης μορφής και περιεχομένου, μελέτης της θέσης των μέσων και της κουλτούρας και έτσι της ταυτότητας όχι μόνο ως αντικείμενο αλλά επίσης και ως πρακτικής» (Schlesinger, 1991· Burgess, 1997b· Johansen, 1997· Delanty, 1998). Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι στη σύγχρονη εποχή τα ηλεκτρονικά μέσα αλλάζουν ως προς την έκφρασή τους και την οργάνωσή τους σε σχέση με τα κράτη, ώστε και η φύση των ταυτοτήτων που παράγονται και αναπαράγονται από τα κυρίαρχα μέσα είναι πιθανό να μεταβάλλεται επίσης (Waever, 2009, σελ. 174). Έχουμε συχνά αναφερθεί στην κατασκευή και αναπαράσταση της εθνικής ταυτότητας στη βάση ενός ένδοξου παρελθόντος και ενός ηρωικού διαγραφόμενου μέλλοντος, στην οποία συνέβαλλαν τα έντυπα μέσα, το τηλέφωνο και το ραδιόφωνο. Όπως έχει επισημάνει Anderson (1991 στο Waever, 2009, σελ. 174), «το σύγχρονο κράτος δομήθηκε γύρω από μια κατανόηση για τους συμπατριώτες που ζουν ταυτόχρονα ακόμη κι αν είναι απομακρυσμένοι ως ένα από τον άλλο». Αυτό που αναρωτιέται εδώ ο Waever (2009, σελ. 174) είναι τι είδους πολιτικές κοινότητες είναι δυνατό να ευδοκιμήσουν σε έναν κόσμο των MME κατακερματισμένο σε πολλαπλά τηλεοπτικά κανάλια και chat rooms γεμάτα υπερ-πραγματικότητα και συνεχή ζωντανή παρουσία;

Για να συνεχίσουμε τη συζήτηση, ενώ οι παραδοσιακές προσεγγίσεις φαίνεται να εστιάζουν στο ζήτημα της ταυτότητας αναζητώντας *τι αντιπροσωπεύει* η ευρωπαϊκή ταυτότητα (λ.χ. οι Ευρωπαίοι συμμερίζονται την κοινή παράδοση του Διαφωτισμού, τη φιλελεύθερη δημοκρατία, κτλ), η ανάλυση περιεχομένου συμβάλλει στην κατανόηση του *πώς κατασκευάζεται* αυτή η ταυτότητα, συνδέοντάς την συνήθως με το ζήτημα της νομιμοποίησης του ευρωπαϊκού σχεδίου αλλά και αναδιφώντας το πόσο πολιτική είναι αυτή σε σχέση με τις εθνικές μορφές ταυτότητας (ibid, σελ. 174-5). Και εδώ ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η συμβολή των αποδομιστικών έναντι των συμβατικών μελετών. Όπως αναφέρει ο Waever (2009, σελ. 175), οι «Hansen και Williams (1999) έχουν καταδείξει πώς αυτή η συζήτηση προϋποθέτει μια αντίθεση μεταξύ της τεχνικής ορθολογικότητας και του μύθου, ενώ η τεχνική ορθολογικότητα έχει καταστεί ο μύθος για την αυτό-κατανόηση της ΕΕ. Μια άλλη τυπική αποδομιστική (στρατηγική)

κίνηση είναι η κατάδειξη του πώς η συζήτηση θεωρεί δεδομένη μια σύνδεση μεταξύ της ταυτότητας, της νομιμοποίησης, και της πολιτείας που μεταφέρεται από το έθνος κράτος και το απόγειό του». Μια κριτική ανάλυση του λόγου, όμως, διανοίγει ορίζοντες για να σκεφτεί κανείς τη δυνατότητα ενός διαφορετικού είδους νομιμοποίησης, που δεν αποτελεί ζήτημα ταυτότητας (βλ. π.χ. Jachtenfuchs, 1995 στο Waever, 2009, σελ. 175).

Άλλη μια δυνατότητα κατασκευής της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως έχει ήδη σημειωθεί, εστιάζει στην κατασκευή εξωτερικών «Άλλων». Έτσι, πολλές μελέτες για το λόγο έχουν ερευνήσει εάν η Ευρώπη έχει οικοδομηθεί μέσω μιας αντιθετικής αναπαράστασης της Ιαπωνίας, της Τουρκίας και/ή του Ισλάμ, της Ρωσίας ή ολόένα και περισσότερο των ΗΠΑ (Kostakopoulou, 1997· Neumann, 1998, 1999· Pocock, 1991· Behnke, 2000· Strath, 2000a, b στο Waever, 2009, σελ. 175). Παρά τη διάχυτη αντίθετη αντίληψη, πολλές από αυτές τις μελέτες διαπιστώνουν περιορισμένο βαθμό τέτοιου είδους κατασκευής σε σχέση με την ιστορική κεντρικότητα αυτού του μονοπατιού για την κατασκευή ταυτότητας. Για τον Waever (2009, σελ. 175), αυτή η περιορισμένη χρήση ερμηνεύεται στη βάση της περίπλοκης σύνθεσης της ΕΕ, αφού η *de facto* ετερόκλητη φύση της αποτρέπει μια «ψηφιακή» λογική ολοκληρωτικής αντίθεσης και οδηγεί σε ένα πιο «αναλογικό» μοντέλο πολλαπλών διαφοροποιήσεων (Neumann, 1998). Μια άλλη εξήγηση θα μπορούσε να είναι η «λειτουργία του μαγνήτη» που ασκεί η ΕΕ στην χωρική διάταξη της ευρύτερης Ευρώπης και ως εκ τούτου η αναγκαιότητα να αποφεύγεται μια αποκλείουσα λογική (Waever, 2000 στο Waever, 2009, σελ. 175). Τελικά, ο Waever (2009, σελ. 175), αναγνωρίζει μια σημαντική πρόκληση για τους αναλυτές του λόγου, αφού στο ερευνητικό τους έργο βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με αντιφατικά ευρήματα που κάποιες φορές καταδεικνύουν την ισχυρή κατασκευή Άλλων και άλλες την εντυπωσιακή απουσία τους.

Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής, ένα άλλο ερευνητικό ρεύμα συνδέεται με τη μετατόπιση από τους ριζικούς Άλλους στον «περίπου ευρωπαϊκό άλλο» (Ryttonen, 2002 στο Waever, 2009, σελ. 175), δηλαδή τους μετανάστες και εν γένει το Ισλάμ που αναπτύσσεται ραγδαία στο εσωτερικό της επικράτειας της ΕΕ, καθώς και την ανατολική Ευρώπη και τις Χώρες Μαλγκρέμπ στο εξωτερικό αυτής. Στο βιβλίο του για την Ευρώπη, ο Derrida επισημαίνει, πάντως, (1992 [1991] στο Waever, 2009, σελ. 174) την ταυτόχρονη αναγκαιότητα ανταπόκρισης τόσο στο κάλεσμα για περισσότερη Ευρώπη όσο και στο άνοιγμά της στον δικό της Άλλο ώστε η ΕΕ να μην κλείνεται στον εαυτό της. Και ακριβώς επειδή η ευρωπαϊκή ευφορία των αρχών της δεκαετίας 1990 προχώρησε υπό τη σημαία μιας «Ευρώπης» της οποίας το νόημα και η

κατεύθυνση δεν ήταν γνωστή, η πολιτική της βάση φαίνεται περισσότερο να έχει οικοδομηθεί επί της προσδοκίας μάλλον και όχι επί του προηγούμενου. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ανάλυση του λόγου στρέφεται κριτικά απέναντι στις προσπάθειες προσδιορισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσω ενός πολιτιστικού ουσιοκρατισμού (βλ. Delanty, 1995b στο Waever, 2009, σελ. 174), καταδεικνύοντας την ανάδυση μιας παράδοξης πολιτικής ταυτότητας που φιλοδοξεί να αποφύγει τους κλασικούς υφάλους.

Ένα πιο ριζοσπαστικό κύμα, επιπρόσθετα, ερευνά συχνά την Ευρώπη μέσω των περιθωρίων της και των συνόρων της: Όπως αναφέρει ο Waever (2009, σελ. 175), «[ό]που οι συμβατικές σπουδές εστιάζουν στον πυρήνα της Ευρώπης, υποθέτοντας ότι είναι ο πιο επιφανής και ως εκ τούτου ο πιο σημαντικός, κάποιοι αναλυτές του λόγου ακολουθούν την μετανεωτερική παραίνεση να εξετάζουν αυτά που φαίνονται ασήμαντα, εξαιρετικά, και άτυπα. Επειδή είναι σε αυτά τα μέρη που τα *σύννορα* της Ευρώπης βιώνονται, θα μπορούσε στην πραγματικότητα αυτά να διαμορφώνουν πιο ισχυρά την Ευρώπη από την ομαλότητα του κέντρου (Boym, 2000· Parker, 2002· Browning και Joenniemi, 2004)». Επιπλέον, ένας άλλος τρόπος οικοδόμησης ταυτότητας έγκειται στη χρονική αντί στη χωρική διαφοροποίηση. Εδώ επιχειρείται μια καλύτερη κατανόηση της ευρωπαϊκής μείξης αυτό-θριαμβολογίας και αυτο-άρνησης στο πλαίσιο της ιστορίας της ευρωπαϊκής ιδέας (Hay, 1968· Pocock, 1991· den Boer και άλ., 1995 [1993]· Delanty, 1995a· Malmberg και Strath, 2002· Pagden, 2002 στο Waever, 2009, σελ. 176). Συνολικά, η αφήγηση για την Ευρώπη σε αυτή την τρίτη «σχολή» ανάλυσης του λόγου σχετίζεται συχνά με την ουσιοκρατία και την πολιτισμικότητα. Διαθέτει τόσο ένα «αρνητικό» ρεύμα κυρίως όταν μελετά τις πολιτικές κατασκευής και αντιμετώπισης του Άλλου όσο και ένα πιο θετικό, όταν επιχειρεί να οικοδομήσει την Ευρώπη ως μια αφήγηση που ανταποκρίνεται στις υψηλές προσδοκίες των μεταδομιστών για μια ανοικτή στο αποτέλεσμα, με σεβασμό για τους Άλλους, ηθική πολιτική (Waever, 2009, σελ. 176).

Η ανάλυση περιεχομένου για την αναδυόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα αντλεί, επίσης, από μελέτες της πολιτιστικής πολιτικής και πολιτικής της ταυτότητας της ΕΕ (ibid). Η στρατηγική των θεσμών και κυρίως της Επιτροπής, όπως την αναπτύξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, έχει αλλάξει αισθητά μέσα στο χρόνο. Τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και η δεκαετία του 1980 έχουν σημαδευτεί από την αναζήτηση συμβόλων που προσομοίαζαν στο έθνος-κράτος: σημαία, ύμνος, διαβατήριο, παραδείγματα πολιτιστικής και ιστορικής ποικιλομορφίας (βλ. τη Δήλωση της Κοπενχάγης του 1973 ή την έκφρασή τους στα συμπεράσματα της Επιτροπής Adonnino το 1985

στο Waever, 2009, σελ. 176). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται, εντούτοις, μία μεταβολή στην πολιτική της ΕΕ, που αναγνώρισε το γεγονός ότι η ταυτότητα της Ευρώπης έγκειται περισσότερο στον πλουραλισμό και την ποικιλομορφία της (Pantel, 1999· Delgado Moreira, 2000 στο Waever, 2009, σελ. 176). Την περίοδο αυτή, τα υποκατάστατα ως αναπαραστάσεις του «ευρωπαϊκού» στο πολιτιστικό πεδίο σημειώνουν μια μετατόπιση από τον Ευρωσυμβολισμό στις τοπικές παραλλαγές και αποκλίσεις. Το σχέδιο αυτό παρουσιάζει «μια δυναμική αποδυνάμωσης των εθνικών ταυτοτήτων εξασθενίζοντας την ομοιομορφία και την εναρμόνισή τους, όχι διά της ολοκλήρωσης εκ των άνω αλλά διά του κατακερματισμού εκ των κάτω» (Waever, 2009, σελ. 176).

Οι θεωρίες του λόγου και η στενή τους σχέση με τον κονστρουκτιβισμό εντοπίζονται όμως κυρίως στην εφαρμογή τους στην περίπτωση της προς ανατολάς διεύρυνσης. Εδώ πολλές είναι οι μελέτες που προκύπτουν από την κατασκευή του εαυτού της ΕΕ και των Άλλων σε σχέση αυτή – είτε μεταξύ του Δυτικού κυρίως εαυτού της ΕΕ και του Ανατολικού Άλλου (νέα κράτη-μέλη) είτε μεταξύ μιας διευρυμένης ΕΕ και των κρατών που βρίσκονται εκτός αυτής ως Άλλων (ibid, σελ. 177). Στο βαθμό που κατά το παρελθόν η ανατολική Ευρώπη άνηκε στο σύνολο των διαφορετικοτήτων που προσδιόριζαν την ΕΕ-Ευρώπη, ένας αναπροσδιορισμός της ταυτότητας έπρεπε να λάβει χώρα που να δίνει χώρο για την ενσωμάτωση των νέων μελών· σε αυτή τη συμβολή, νέα καθεστώτα αλήθειας ενσωματώνονται στον ευρωπαϊκό λόγο ή μια πιο ριζοσπαστική παρουσίαση του Άλλου, λ.χ. της Ρωσίας σε αυτή την περίπτωση (ibid). Από τη μία πλευρά, η διαδικασία των διαπραγματεύσεων που προηγήθηκε της διεύρυνσης προσέφερε τελικά πολλές ευκαιρίες στους δυτικοευρωπαίους να αυτοπροσδιοριστούν έναντι στην «όχι ακόμη πλήρως ευρωπαϊκή» ανατολή (ibid). Από την άλλη πλευρά, στο ζήτημα της δικαιολόγησης της λογικής του πώς η ΕΕ ανέλαβε ένα τόσο δύσκολο, αμφίβολο και κοστόβορο εγχείρημα όσο αυτό της διεύρυνσης, σε ό,τι αφορά την προσέγγιση της ανάλυσης του λόγου, η πιο πειστική απάντηση προέρχεται από τη θεωρία των πράξεων λόγου που αναδύεται πρόσφατα ως η μέση οδός μεταξύ κονστρουκτιβισμού και μεταδομισμού (για τις διεθνείς σχέσεις βλ. Buzan και άλ., 1998, κεφ. 2· Fierke και Wiener, 1999· Williams και Neumann, 2000 στο Waever, 2009, σελ. 177). Σε σχέση με τη διεύρυνση, διευκρινίζει ο Waever (2009, σελ. 177), τόσο οι Fierke και Wiener (1999) όσο και ο Schimmelfennig (1997, 2003b) καταδεικνύουν πώς οι πράξεις λόγου (ή η «ρητορική δράση» κατά Schimmelfennig) «μπορούν να ερμηνεύσουν το παράδοξο μιας διαδικασίας διεύρυνσης που δεν φαίνεται να είναι προς το συμφέρον των κρατών μελών. Όπως συμβαίνει και με τις άλλες δράσεις,

και αυτές που εμφορούνται από τις λέξεις δημιουργούν απρόσμενα αποτελέσματα συμπεριλαμβανομένων και δεσμεύσεων και ηθικών υποχρεώσεων από τις οποίες είναι δύσκολο να ξεφύγει κανείς. Γενικότερα αφού συνιστούν *πράξεις μετασχηματίζουν* την πραγματικότητα (και δεν σχολιάζουν μόνο επί αυτής). Έτσι, οι λέξεις δεν είναι μόνο παράγωγα σε σχέση με την πολιτική, συχνά *είναι* οι ίδιες πολιτική».

8.2.2. Η γλώσσα, η ισχύς και η προοπτική της αλλαγής για την ΕΕ

Όπως επιβεβαιώνει ο Diez (1999, σελ. 598), η γλώσσα είναι κεντρική της γνώσης μας επί της πραγματικότητας· δεν χρησιμεύει μόνο ως «καθρέπτης της πραγματικότητας» (Rorty, 1979) αλλά «περισσότερο μπορούμε να γνωρίζουμε την πραγματικότητα μόνο μέσω της γλωσσικής κατασκευής». Διερευνώντας το ρόλο της γλώσσας στην κατασκευή της ΕΕ, ο Diez (1999, σελ. 598) αρθρώνει ως κύριο επιχείρημά του το γεγονός ότι οι «διάφορες προσπάθειες να συλληφθεί η φύση της Ένωσης δεν αποτελούν αμιγείς περιγραφές της φύσης μιας άγνωστης πολιτείας, αλλά παίρνουν μέρος στην κατασκευή αυτής της ίδιας της πολιτείας» ώστε πολιτικά δεν είναι αθώες και μπορούν οι ίδιες να καταστούν αντικείμενο ανάλυσης. Η έκκληση αυτή του Diez για την ενσωμάτωση των αναλύσεων λόγου στην ευρωπαϊκή ενοποίηση – που παρατηρείται πιο συχνή στις διεθνείς σχέσεις – «προσθέτει μια νέα διάσταση στην κυρίαρχη εστίαση στις ιδέες και τους θεσμούς, υποστηρίζοντας ότι αυτά δεν μπορούν να υφίστανται εκτός του λόγου» (ibid). Η ενσωμάτωση αυτή συνδέεται, ακόμη, με μια νέα διάσταση που περιβάλλει το ζήτημα της ισχύος, πέρα από την ως τώρα εστίαση στις απόλυτες ή τις σχετικές δυνατότητες ως συμφέροντα πίσω από την άσκηση αυτής της ισχύος. Όπως αναφέρει ο Diez (1999, σελ. 598), πρόκειται εδώ για μια «ριζοσπαστική» αντίληψη για την ισχύ που λειτουργεί ως περιορισμός επί των ατόμων να πραγματοποιήσουν τα «πραγματικά» τους συμφέροντα (Lukes, 1974), αφού για τον συγγραφέα «δεν υφίστανται ‘πραγματικά’ συμφέροντα ανεξάρτητα από το διαλεκτικό πλαίσιο εντός του οποίου αναδύονται». Επιπλέον, η δύναμη του λόγου είναι κρίσιμη καθώς επιτρέπει την ανάλυση της αμφισβησιμότητας των εννοιών, επισημαίνοντας, έτσι, και εναλλακτικά σενάρια ενοποίησης (Diez, 1999, σελ. 1).

Σε αυτό το συγκείμενο, ο Diez (1999, σελ. 598-9) εισηγείται έναν κονστρουκτιβισμό με εστίαση στη γλώσσα, τον ριζοσπαστικό ή επιστημολογικό κονστρουκτιβισμό, μέσω τριών κινήσεων που ακολουθούν την ιστορική ακολουθία της εισαγωγής τους στις κοινωνικές επιστήμες

γενικότερα και στις διεθνείς σχέσεις ειδικότερα: Η πρώτη, κατά Austin κίνηση, εισάγει την έννοια της «εκτελεστικής διάστασης» της γλώσσας, η δεύτερη, κατά Foucault κίνηση, επισημαίνει τις πολιτικές επιπτώσεις των επιδόσεων της γλώσσας μέσω του προσδιορισμού του νοήματος, και η τρίτη κίνηση, που εμφορείται από ζητήματα που έχει αναπτύξει ο Derrida, συζητά τις πιθανότητες αλλαγής, προλειαίνοντας το έδαφος για την «άρθρωση εναλλακτικών κατασκευών της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης». Η συζήτηση προχωρά, έτσι, βαθμιαία από το ενδιαφέρον «για τη γλώσσα *per se* στη διασαφήνιση της δύναμής της και στη δυναμική της αλλαγής» (ibid, σελ. 599).

α) *Η εκτελεστική διάσταση της γλώσσας.* Πρόκειται για την κοινή κατανόηση για τη γλώσσα ως το μέσο που περιγράφει ή σημειώνει την πραγματικότητα που υφίσταται εκτός της γλώσσας, ήτοι τη «διαπιστωτική» διάστασή της (Austin, 1975, σελ. 3 στο Diez, 1999, σελ. 599). Με αυτή την αντίληψη συμμορφώνεται η αναζήτηση της φύσης του «τέρατος» της ΕΕ: Η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση είναι κάτι «εκεί έξω» που η γλώσσα θα πρέπει να συλλάβει. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, ακόμη και για τον μέσο παρατηρητή, η γλώσσα φαίνεται επεκτείνεται πέρα από αυτή τη διαπιστωτική λειτουργία (Diez, 1999, σελ. 599). Διαμορφώνοντας μια συνθήκη λ.χ. που συστήνει έναν πολιτικό οργανισμό, όπως η ΕΕ, γίνεται φανερό πώς «λέγοντας κάτι στην ουσία κάνουμε κάτι» (Austin, 1975, σελ. 94 στο Diez, 1999, σελ. 599). Εδώ η γλώσσα δεν περιγράφει απλώς μια κατάσταση αλλά μέσω της γλώσσας εκτελείται η σύσταση του οργανισμού. Περαιτέρω, το τι λέει κάποιος δεν έχει επίδραση μόνο στον εαυτό του, αλλά μπορεί να επιδρά και στους άλλους, αναγκάζοντάς τους να κάνουν ή να συμμορφωθούν σε κάτι. Για τον Austin, «η γλώσσα χρησιμεύει ως όργανο εκδήλωσης θέλησης και πρόθεσης» και το ερώτημα που θέτει είναι τελικά «πώς δημιουργούνται πράγματα με τις λέξεις», και όχι «πώς δημιουργούνται πράγματα από τις λέξεις» (Diez, 1999, σελ. 599). Οι θεωρητικοί των πράξεων λόγου ασχολούνται, ως εκ τούτου, με την πολιτική μέσω του λόγου, και όχι με την πολιτική του ίδιου του λόγου, αναγνωρίζοντας ότι «η γλώσσα δεν είναι πάντα ουδέτερο και αμιγώς παραστατικό μέσο, αλλά μπορεί να εμπεριέχει αξιολογήσεις και να εξυπηρετεί πολιτικούς σκοπούς» (Searle, 1969, σελ. 132-6 στο Diez, 1999, σελ. 3).

Όπως σημειώνει ο Diez (1999, σελ. 600), «[ό]ταν πρόκειται για το πεδίο της πολιτικής, είναι μάλλον αδιαμφισβήτητο ότι οι περισσότερες λεκτικές αρθρώσεις, με τη μορφή διαπραγματευτικών δηλώσεων, νόμων, συνθηκών και άλλα αυτού του είδους, πράττουν ή

τουλάχιστον εκφράζουν την πρόθεση να γίνει κάτι».⁵⁷² Η υπογραφή της Συνθήκης Άνθρακα και Χάλυβα, λ.χ., ήταν αυτή που θεμελίωσε τον πρώτο ευρωπαϊκό θεσμό που εξελίχθηκε σε αυτό που γνωρίζουμε σήμερα ως ΕΕ, εξυπηρετώντας το συμφέρον της Γαλλίας να ελέγξει έναν σημαντικό πόρο της γερμανικής βιομηχανίας, ενόσω συνέδραμε τη Γερμανία να επιστρέψει στο διεθνές προσκήνιο (ibid). «Το σύστημα διακυβέρνησης που εγκαθιδρύθηκε έκτοτε θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως μια αξιοσημείωτη συλλογή από πράξεις λόγου και των επιπτώσεών τους, είτε στη μορφή δηλώσεων, μετέπειτα συνθηκών, αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, ή των νομοθετικών πράξεων της Κοινότητας» (ibid). Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο Diez (1999, σελ. 600), μια ενδιαφέρουσα συμβολή της θεωρίας των πράξεων λόγου στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση είναι αυτή που σχετίζεται,

με το πώς η ιδιότητα του πολίτη αναπτύχθηκε από τις ανησυχίες για το πολιτικό μέλλον της Ευρώπης και το ρόλο της στον κόσμο, μέσω της ανάγκης ρύθμισης της συμμετοχής σε μια Ενιαία Αγορά στο σημείο να καταστεί απάντηση σε ζητήματα νομιμοποίησης και δημοκρατίας στο πλαίσιο της ΕΕ. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, οι δράσεις λόγου που εκτελέστηκαν από ποικίλους παράγοντες, συχνά με διαφορετικές προθέσεις, δεν οδήγησε μόνο στην θεμελίωση της ιθαγένειας της ΕΕ, αλλά επίσης στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ιδιότητας του πολίτη, με επιπτώσεις στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτείας.⁵⁷³ Μιλώντας πιο γενικά, όλη η ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι μια ιστορία δράσεων λόγου (για τον Onuf: κανόνων) που καθιερώνουν ένα σύστημα διακυβέρνησης (το οποίο, πρώτα από όλα, αφορά κανόνες δεσμευτικούς για τα μέλη του συστήματος (βλ. Kohler-Koch, 1993).

Ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό του λόγου είναι ότι τοποθετεί κάτι σε συγκεκριμένο περιεχόμενο/συγκείμενο, ακολουθώντας κάποιους κανόνες και σε εξάρτηση κάθε φορά από τις ιδιαίτερες ιστορικές και άλλες συνθήκες (Austin, 1975, σελ. 146-7· Searle, 1969, σελ. 22 στο Diez, 1999, σελ. 600). Π.χ. κατά τη δεκαετία του 1960, στο πλαίσιο της βρετανικής συζήτησης, ήταν κοινός τόπος να αναφέρεται η ΕΟΚ ως «Κοινή Αγορά» ενώ στη Γερμανία ο πιο

⁵⁷² Εισάγοντας τη θεωρία των πράξεων λόγου στο Διεθνές Δίκαιο, ο Onuf (1989, σελ. 83-4 στο Diez, 1999, σελ. 600) αναφέρει τη δήλωση κανόνων ως παράδειγμα τυπικών πράξεων που εμφορούνται από τη φρασεολογία.

⁵⁷³ Όπως σημειώνει ο Diez (1999, σελ. 600), σε αυτό το σημείο χτίζει επί του έργου της Wiener (1997, 'Assessing the Constructive Potential of Union Citizenship - A Socio-Historical Perspective', *European Integration online Papers* (EIoP), Vol. 1, No. 17, σελ. 1-33), παρά το γεγονός ότι η ίδια δεν αναφέρεται ρητά στη θεωρία των πράξεων λόγου σε αυτό το πλαίσιο.

συνηθισμένος όρος ήταν «Κοινότητα» (Diez, 1999, σελ. 600-1).⁵⁷⁴ Οι λέξεις αυτές δεν είναι καθόλου τυχαίες ή αθώες, αφού, όπως γράφει ο Diez (1999, σελ. 601):

Πρώτον, τοποθετώντας την ΕΟΚ σε διαφορετικά πλαίσια σύμφωνα με τους κανόνες και τις συνθήκες των αντίστοιχων εθνικών τους δημοσίων αντιπαραθέσεων, εγκαθιδρύονταν μια συγκεκριμένη ανάγνωση των Συνθηκών της Ρώμης. Δεύτερον, στην περίπτωση της Βρετανίας, αυτός ο μερικός προσδιορισμός του νοήματος, μαζί με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος ως μέσου νομιμοποίησης, χρησίμευσε στη δόμηση της εξελισσόμενης συζήτησης σχετικά με μια πιθανή συμμετοχή στην ΕΚ, διαιρώντας το ευρύ φάσμα των απόψεων σε δύο απλά στρατόπεδα: 'υπέρ' και 'κατά της αγοράς'.

Μολονότι η συμβολή του Austin για την εκτελεστική διάσταση του λόγου συμβάλλει στην κατανόηση του ό,τι το να μιλάει κανείς για την Ευρώπη είναι σαν να κάνει κάτι, ο λόγος του Foucault συνεισφέρει με τη σειρά του στην καλύτερη κατανόηση της πολιτικής ισχύος που εμπεριέχει αυτή η «εκτελεστική γλώσσα» (ibid).

β) *Ο λόγος, η ισχύς και η πραγματικότητα.* Κι ενώ οι Βρετανοί, το συνηθισμένο παράδειγμα, θεωρούνται συνήθως ως «φυσικοί» ευρωσκεπτικιστές λόγω της ιστορίας τους ή της γεωγραφικής τους θέσης, το πρόβλημα για τον Diez (1999, σελ. 601) «έχει λιγότερο να κάνει με τις διαφορετικές στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και περισσότερο με την ίδια την έννοια της 'Ευρώπης'». Ούτε η έννοια της «Κοινής Αγοράς» ούτε αυτή της «Κοινότητας» είναι «σωστή» ή «ψεύτικη», αλλά περισσότερο και οι δύο συνιστούν πιθανές αναγνώσεις του συστήματος της δυτικοευρωπαϊκής διακυβέρνησης (ibid). «Με άλλα λόγια, η 'Ευρώπη' δεν αποτελεί μια ουδέτερη πραγματικότητα αλλά μια 'αμφισβητήσιμη έννοια' το νόημα της οποίας δεν έχει (ακόμη) προσδιοριστεί» (Connolly, 1983· βλ. Schaffner και άλ., 1996, σελ. 4 στο Diez, 1999, σελ. 601). Υφίστανται έως και σήμερα πολυάριθμοι τρόποι οικοδόμησης αυτού του συστήματος ως προς το περιεχόμενο, τη φύση και το φάσμα του. Όπως σημειώνει ο Diez (1999, σελ. 601), η κεντρική εισήγηση του Foucault (1987, σελ. 127), πιο ριζοσπαστική από την εκτελεστική λειτουργία των λόγων που επικαλείται ο Austin, είναι ότι η «'πραγματικότητα' δεν μπορεί να γίνει κατανοητή πέραν του λόγου»: «[...] Θα πρέπει να αντιληφθούμε το λόγο ως μια μορφή βίας που ασκείται στα πράγματα, ή σε κάθε περίπτωση ως μια πρακτική που επιβάλλουμε σε αυτά».

⁵⁷⁴ Προς επίρρωση αυτών, ο Diez (1999, σελ. 601), αναφέρει ότι «[μ]έχρι σήμερα, η κύρια με βάση τη Βρετανία περιοδική έκδοση πολιτικής επιστήμης που ασχολείται με την ευρωπαϊκή ενοποίηση ονομάζεται *Journal of Common Market Studies*, και η κύρια περιοδική έκδοση για το δίκαιο *Common Market Law Review*, ενόσω η κύρια γερμανική περιοδική έκδοση που ασχολείται αποκλειστικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση φέρει απλά τον όνομα *Integration*».

Χρησιμοποιώντας αυτούς τους όρους, ο Foucault φέρνει στο προσκήνιο την πολιτική σχετικότητα της γλώσσας που υπερβαίνει την έννοια της ρητορικής, ως μέσο πλήρωσης πολιτικών στόχων – μια ισχύ που ενυπάρχει στον ίδιο το λόγο (Diez, 1999, σελ. 601). Όπως γράφει ο Diez (1999, σελ. 601), «[η] ισχύς αυτή μας κάνει να κατανοούμε κάποια προβλήματα με συγκεκριμένους τρόπους, και να θέτουμε τα ζητήματα ανάλογα. Περιορίζει έτσι το φάσμα των επιλογών εναλλακτικής πολιτικής, και μας διευκολύνει να επιλέγουμε άλλες. Η μάχη επί των εννοιών συνιστά συνεπώς έναν κεντρικό πολιτικό αγώνα (Connolly, 1983, σελ. 30) – όχι μόνο μεταξύ ατόμων και ομάδων που υπερασπίζονται την επικράτηση ενός νοήματος έναντι κάποιου άλλου, αλλά και μεταξύ διαφορετικών τρόπων κατασκευής ‘του κόσμου’ μέσω διαφορετικών συνόλων γλωσσών». Εδώ, αναφέρει ο Diez (1999, σελ. 602), περισσότερη έμφαση αποδίδεται στο περιβάλλον και στη σχέση του με τον δρώντα: «Ενώ είμαστε ‘εμείς’ αυτοί που επιβάλλουμε το νόημα, ‘εμείς’ δεν λειτουργούμε ως αυτόνομα υποκείμενα αλλά υπό μια ‘υποκειμενική θέση’ που καθίσταται διαθέσιμη από το διαλεκτικό πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετούμαστε (Foucault, 1991, σελ. 58). Η παράδοση των πράξεων λόγων επεσήμανε τους κανόνες και τα πλαίσια της ομιλίας· η παράδοση του λόγου επισημαίνει περαιτέρω το συγκροτητικό ρόλο του λόγου στην παραγωγή των ταυτοτήτων των υποκειμένων». Έτσι, «[ο] αγώνας επιβολής νοήματος επί τέτοιων όρων όπως αυτός της ‘Ευρώπης’ δεν αποτελεί μόνο μάχη μεταξύ πολιτικών αλλά και μεταξύ των διαφορετικών καθεστώτων αλήθειας που επιτρέπουν στους δρώντες να αρθρώνουν τις θέσεις τους στο πλαίσιό τους» (Larsen, 1997a, σελ. 121-2 στο Diez, 1999, σελ. 602). Υπό μία έννοια, καταλήγουμε και πάλι σε μια «γλωσσική εποικοδόμηση», προσθέτοντας στη θεωρία του Giddens την κρίσιμη σημασία της γλώσσας (βλ. Giddens, 1984 στο Diez, 1999, σελ. 602).⁵⁷⁵

Υπό την θεωρητική ενόραση του Foucault, «κάθε ‘περιγραφή’ της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης συμμετέχει στη μάχη προσδιορισμού του νοήματος της τελευταίας και συνιστά συνεπώς πολιτική πράξη» (Diez, 1999, σελ. 602). Ο Schmitter (1996, σελ. 122-7· βλ. επίσης Schaeffer και άλ., 1996, σελ. 8 στο Diez, 1999, σελ. 602) έχει, επίσης, αναγνωρίσει ρητά το ρόλο της γλώσσας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, επισημαίνοντας λ.χ. «την ανάπτυξη του ‘Euro-speak’ που προσδιορίζει το χώρο πολιτικής δράσης στο πλαίσιο της ΕΕ, ενώ συχνά δύσκολα μπορεί να

⁵⁷⁵ Κοινός στόχος τόσο του Giddens όσο και Foucault είναι να ξεπεράσουν τον δομισμό εισάγοντας τη δυαδικότητα δομής και δρώντος. Ωστόσο, κάποιοι έχουν αμφισβητήσει την επιτυχία του εγχειρήματος του Giddens. Π.χ. έχει υποστηριχθεί, ότι πολλοί θιασώτες της δομοποίησης «ενδεχομένως να ευνοούν τη δομή υιοθετώντας την ως οντολογική τους αφετηρία, ενώ στην προοπτική του Foucault, περισσότερη έμφαση αποδίδεται στην πρακτική υπό την έννοια ότι οι δομές επανερμηνεύονται πάντα και ως εκ τούτου μεταβάλλονται» (Ashley, 1989, σελ. 276-7 στο Diez, σελ. 602).

γίνει κατανοητό σε κάποιον εκτός αυτού του πλαισίου». ⁵⁷⁶ Τα «συστατικά» αυτού του ‘Euro-speak’ κυμαίνονται από έννοιες όπως αυτή του «κοινοτικού κεκτημένου» ως τη «συναπόφαση» και από την έννοια της «επικουρικότητας» έως αυτή της «υπερεθνικότητας» (Schmitter, 1996, σελ. 137 στο Diez, 1999, σελ. 602). Υπό το πρίσμα των Austin και Foucault, το «νέο λεξιλόγιο» για το οποίο μιλά ο Schmitter (1996, σελ. 132-3 στο Diez, 1999, σελ. 603), «δεν χρησιμοποιείται απλώς για ‘συλλάβει τέτοιου είδους εξελίξεις’, όπως η ανάδυση της ΕΕ ως ‘μιας νέας μορφής πολυεπίπεδης διακυβέρνησης’, και να ‘περιγράψει τη διαδικασία της ενοποίησης’». Αντ’ αυτού, αυτού του είδους οι εξελίξεις μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο εντός συγκεκριμένων πλαισίων λόγου. Στην περίπτωση της εννοιολόγησης της ΕΕ ως συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (π.χ. Marks, 1993· Christiansen, 1997 στο Diez, 1999, σελ. 603), η εικόνα που δημιουργείται είναι ενός συνόλου διακριτών επιπέδων διακυβέρνησης που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους σε κάποιες περιοχές πολιτικής ενώ ακολουθούν τη δική τους πορεία σε άλλες. Αυτή, σήμερα, είναι η «εικόνα των βιβλίων» για την ΕΕ. Όπως όμως γράφει ο Diez (1999, σελ. 603), θα ήταν «αφέλές να υποθέτει κανείς ότι αυτή η εικόνα καθίσταται άμεσα το έδαφος επί του οποίου βασίζουν τις αποφάσεις τους οι πολιτικοί της ΕΕ». Αντίθετα, αυτό που επισημαίνει εδώ ο συγγραφέας (ibid) είναι ότι:

αυτές οι εννοιολογήσεις αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου λόγου και δεν «παρακολουθούν αμέτοχες» το αντικείμενο της ανάλυσής τους. Αποδέχονται τους ισχυρισμούς των γερμανικών *Länder* σχετικά με τον ρόλο τους στο συνολικό σύστημα ή των διάφορων εθνικών κυβερνήσεων που οδηγούν σε μια συγκεκριμένη κατασκευή της έννοιας επικουρικότητας, όπως καταγράφεται στο άρθρο 3b της ΣΕΚ. Με τον τρόπο αυτό, η εξέλιξη της ΕΕ προς ένα τέτοιο σύστημα συνιστά μια «αυτοεκπληρούμενη προφητεία».

Πράγματι, η δύναμη του λόγου έγκειται στο γεγονός ότι δομεί σε κάποιο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση. «Η πολυ-επίπεδη γλώσσα εκφράζει μια προτίμηση για δρώντες σε διάφορα επίπεδα του ‘κράτους’ και συνδέεται με μια επέκταση της κλασικής ομοσπονδιακής πρακτικής για τη χωρική αντιπροσώπευση στο ‘υψηλότερο’ οργανωσιακό επίπεδο, τώρα με τρία αντιπροσωπευτικά σώματα αντί για δύο» (ibid). Αν όμως χρησιμοποιήσει κανείς μια διαφορετική γλώσσα και μιλήσουμε λ.χ. για μια «πολιτεία-δίκτυο», η ίδια η αντίληψή μας για την ΕΕ αλλάζει, και «αντί για ‘επίπεδα’, συναντάμε έναν πιο

⁵⁷⁶ P. C. Schmitter (1996), “Imaging the Future of Euro-Polity with the Help of New Concepts” στο G. Marks και άλλ., *Governance in the European Union*, London et al.: Sage, σελ. 121-150, όπως αναφέρεται στο Diez, όπ. π.

ανοικτό πολιτικό χώρο, διαφοροποιημένο τόσο γεωγραφικά όσο και λειτουργικά, που υποσκάπτει την εδαφική αντίληψη της πολιτικής της οποίας υπεραμύνεται ακόμη η έννοια των πολλαπλών επιπέδων» (Kohler-Koch, 1999 στο Diez, 1999, σελ. 603).

Και οι δύο γλώσσες, περαιτέρω, για τον Diez (1999, σελ. 603) έχουν συγκεκριμένες πολιτικές συνέπειες στο βαθμό που «διευκολύνουν διαφορετικά είδη πολιτικών παραγόντων να αξιώνουν νομιμοποιημένη συμβολή σε διαφορετικά είδη διαδικασιών λήψης αποφάσεων». Ένα ανάλογο παράδειγμα συναντάται στην τεχνική γλώσσα του νεολειτουργισμού που σημάδεψε την πορεία δημιουργίας της ΕΕ. Σύμφωνα με αυτή, «ο κεντρικός θεσμός στην αναδυόμενη πολιτεία πήρε το όνομα μιας ‘επιτροπής’, και τα μέσα της διακυβέρνησης ονομάστηκαν ‘οδηγίες’ και ‘κανονισμοί’ (άρθρο 189 ΣΕΚ). Οι όροι αυτοί δύσκολα συμβιβάζονται με την τρέχουσα γλώσσα για τη δημοκρατία χωρίς έναν επαναπροσδιορισμό της ίδιας της δημοκρατίας» (ibid). «Η θεσμική γλώσσα του νεολειτουργισμού έχει κυριαρχήσει ωστόσο έως σήμερα, δίδοντας πρόσφορο έδαφος για την συνεχή επανακατασκευή της ΕΕ ως ενός γραφειοκρατικού τέρατος που ασχολείται με τεχνικά ζητήματα τα οποία ολοένα και περισσότερο επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των πολιτών της χωρίς την επίσημη συγκατάθεσή τους, ενώ αντίθετα το έθνος κράτος φέρει μαζί του τα ιδανικά του αυτό-προσδιορισμού και της δημοκρατίας» (ibid, σελ. 604). Την περίοδο που αναπτύχθηκε, ωστόσο, η γλώσσα αυτή φαινόταν σωστή και αθώα υπό την έννοια ότι συνιστούσε «αντικειμενικά» τον καλύτερο διαθέσιμο τρόπο περιγραφής της ευρωπαϊκής πραγματικότητας εκείνη τη χρονική στιγμή – όπως ενδεχομένως συμβαίνει σήμερα με τη γλώσσα της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (ibid). Ως προς αυτά, η συμβολή του Foucault καταδεικνύει την πολιτική όπως ενυπάρχει στο λόγο, μια πολιτική η οποία συχνά δεν υποπίπτει στην αντίληψή μας, κυρίως όσο εξισώνουμε την πολιτική με τα συμφέροντα και τις προθέσεις (ibid).

γ) *Η δυναμική της αλλαγής και οι επιλογές εναλλακτικών κατευθύνσεων.* Για τον Diez (1999, σελ. 604), η αλλαγή αποτελεί δυνατότητα όσο το νοήματα του λόγου δεν είναι προσδιορισμένα αιωνίως, γεγονός που επιτρέπει την αμφισβήτηση και τις νοηματικές μετατοπίσεις. Κάτι τέτοιο θα έδινε λ.χ. την ευκαιρία για την ανάπτυξη ενός νέου Euro-speak, άρα και την ανάπτυξη εναλλακτικών κατασκευών της ευρωπαϊκής ενοποίησης (ibid). Πράγματι, τα λεξικά βρίθουν από πληθώρα νοημάτων για μία μόνο λέξη, και κάθε τόσο, οι εγγραφές τους πρέπει να επικαιροποιούνται επειδή μία λέξη μπορεί πλέον να χρησιμοποιείται με μια διαφορετική ή μια επιπλέον σημασία (ibid, σελ. 605). Όπως υπογραμμίζει ο Diez (1999, σελ. 605), η δυνατότητα της αλλαγής ασφαλώς δεν λείπει από τις συνεισφορές των Austin και Foucault που «επισημαίνουν το

ρόλο της δράσης σε μια συνεχή αναδόμηση και μάχη για το νόημα», αλλά η συνδρομή του Derrida είναι ακόμη πιο καθοριστική για να κατανοήσουμε την αλληλόδραση δομής και δράσης υπό γλωσσικούς όρους. Σε αντίθεση με τη δομιστική θεωρία για τη γλώσσα του Saussure που εισηγείται ότι «οι εθνικές γλώσσες ‘λειτουργούν’ επειδή αντιπροσωπεύουν κρυστάλλινα δίκτυα στα οποία κάθε λέξη καταλαμβάνει την κατάλληλη θέση» (ibid, σελ. 7), ο Derrida (1977 στο Diez, 1999, σελ. 605) «συνέλαβε τη γλώσσα όχι ως ένα κλειστό και λίγο-πολύ άκαμπτο σύστημα, αλλά ως μια σειρά ανοιχτών στο αποτέλεσμα αλυσίδων [νοήματος]». Με κάθε άρθρωση του λόγου, «υπάρχει τουλάχιστον το ενδεχόμενο πρόσθεσης νέων αντιθέσεων στην ήδη υπάρχουσα αλυσίδα, και ως εκ τούτου η δυνατότητα μεταβολής της» (βλ. Potter, 1996, σελ. 84 στο Diez, 1999, σελ. 605), χωρίς αυτό να καταλήγει απαραίτητα στην κατάρρευση της επικοινωνίας. Στην πραγματικότητα, η επικοινωνία δεν συνεπάγεται μια «κατανόηση» που υποθέτει την ισχυρή ανταπόκριση αυτού που λέγεται και αυτού που αντιλαμβάνεται το μυαλό του αποδέκτη· ο καθοριστικός παράγοντας λειτουργεί στο επίπεδο της γλώσσας ως συγγένεια μεταξύ των λόγων, γεγονός που επιτρέπει την αμοιβαία μεταφρασσιμότητά τους (Diez, 1999, σελ. 605). «Αν και ο συνολικός διαλεκτικός χώρος δεν είναι τόσο εφήμερος όσο εισηγούνται κάποιες φορές οι υποστηρικτές του Derrida, και κάθε προσθήκη στη γλωσσική αλυσίδα φαίνεται να είναι μικρή καταρχήν, μπορεί πράγματι να αποτελεί μέρος ενός μείζονος μετασχηματισμού, η σημασία του οποίου γίνεται σαφής μόνο μακροπρόθεσμα» (ibid).⁵⁷⁷

Η στροφή στην θεωρητική ενόραση του Derrida επιτρέπει την εισαγωγή πιθανών εναλλακτικών στις αντιλήψεις είτε για ένα ομοσπονδιακό κράτος είτε για μια οικονομική κοινότητα που ως σήμερα, στις διάφορες εκοχές τους, εξακολουθούν να κυριαρχούν στη συζήτηση για την ενοποίηση (βλ. Jachtenfuchs και άλ., 1998 στο Diez, 1999, σελ. 606). Το πιο συνηθισμένο παράδειγμα είναι η εισαγωγή στο ‘Euro-speak’ εννοιών όπως αυτές της επικουρικότητας και της ευελιξίας. Η αρχή της επικουρικότητας, που εισήχθη στο Μάαστριχτ, συνοδεύτηκε από την ίδρυση του Συμβουλίου των Περιφερειών και εισηγήσεις που κυμαίνονταν από οράματα για μια Ευρώπη των «ομόκεντρων κύκλων», όπως εκφράστηκαν από τη γαλλική και γερμανική πλευρά έως τις απαιτήσεις για περισσότερη ευελιξία, όπως εκφράστηκαν από τη βρετανική πλευρά, ειδικότερα από τον τότε Πρωθυπουργό της Βρετανίας, John Major (Diez,

⁵⁷⁷ Η δυνατότητα ανταλλαγής νοήματος αλλά και οι μετατοπίσεις είναι πιο πιθανές «εάν υφίσταται επικάλυψη μεταξύ των κανόνων (και συνεπώς των μετα-αφηγήσεων) των δύο προκειμένων λόγων, τόσο σε όρους περιεχομένου, (ήτοι, σχετικά με τα αντικείμενα των μετα-αφηγήσεων) όσο και σε όρους δομής (ήτοι, κάποιες συνολικές αρχές στις οποίες συμμορφώνονται αυτοί οι κανόνες). Η συνάντηση αυτή καθιστά αμοιβαία μεταφράσιμες τις αρθρώσεις του λόγου» (Diez, 1999, σελ. 605).

1999, σελ. 606). Οι εισηγήσεις αυτές, «με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τοποθετούνται σε αντίθεση προς τη ‘συγκέντρωση’ και την περαιτέρω ομογενοποιημένη εξέλιξη της ΕΕ, είτε επειδή αυτή συνδέεται με εμπόδια για μεγαλύτερη εμβάθυνση και διεύρυνση της ενοποίησης, είτε γιατί συνδέεται με την παραμέληση των εθνικών ταυτοτήτων» (ibid). Η ανάδυση αυτού του νέου ‘Euro-speak’, «ενώ ενδεχομένως υποσκάπτει το *κοινοτικό κεκτημένο*, εν μέρει εξυπηρετεί επίσης την επιβεβαίωση του ‘έθνους κράτους’ ως κεντρική έννοια της πολιτικής. Πουθενά δεν είναι αυτό ευκρινέστερο από τον τρόπο που η ‘επικουρικότητα’ εμφυτεύεται στον νομικό λόγο μέσω του άρθρου 3β και την μονομερή επικέντρωση στις αρμοδιότητες των κρατών μελών» (ibid). Αλλά και οι κανόνες στο λόγο περί μιας Ευρώπης-δίκτυο τίθενται ενάντια της συγκέντρωσης και κατά της αμιγώς εδαφικής πολιτικής που περιλαμβάνουν τόσο εδαφικές όσο και λειτουργικές διαιρέσεις (ibid). Ωστόσο, «[ο]ι προσιδιάζουσες σε δίκτυο διαλεκτικές κατασκευές της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης έχουν παραδοσιακά περιθωριοποιηθεί στη συνολική συζήτηση για την ενοποίηση» (ibid). Ενώ η γλώσσα του ομοσπονδισμού λ.χ. έχει υπάρξει εξαιρετικά σχολαστική ως προς την άρθρωση αξιώσεων για το μέλλον της ΕΕ, το διαλεκτικό τοπίο παραμένει θολό στην παρουσίαση της ΕΕ ως δικτύου, γεγονός που ο Diez (1999, σελ. 606) αναγνωρίζει ως ανεπάρκεια: «[Η] αφηρημένη γλώσσα δεν μεταφράστηκε και δεν μεταφράζεται καλά σε μια γλώσσα ευκρινών συνόρων, ιεραρχίας και ομοιομορφίας. Η γλώσσα του νεολειτουργισμού, εν αντιθέσει, ήταν σε πολύ καλύτερη θέση, διαθέτοντας ένα σαφές συνολικό πρόγραμμα. Στην ίδια κατεύθυνση, ‘η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση’ είναι μια αρκετά καλά διατεταγμένη θέση στο βαθμό που συνεπάγεται, π.χ., τον σαφή διαχωρισμό ενός ελάχιστου αριθμού επιπέδων».

Η έννοια της «γλωσσικής δομοποίησης» μας υπενθυμίζει ότι είναι πιθανό στους διάφορους όρους να επενδυθεί νέο περιεχόμενο από δρώντες που κατοικούν σε κατάλληλες ανά συγκυρία διαλεκτικές θέσεις κι ότι οι μετατοπίσεις νοήματος είναι δυνατές, όπως λ.χ. στην βρετανική περίπτωση της μετάβασης της εννοιολόγησης για την ΕΕ από την «Περιοχή Ελευθέρου Εμπορίου» στην Οικονομική Κοινότητα (ibid, σελ. 607). Στο μεταβαλλόμενο σύγχρονο ‘Euro-speak’, η γλώσσα της καθημερινής πολιτικής και οι τρέχοντες μετασχηματισμοί επιτρέπουν εμφανώς τέτοιου είδους επανα-αποδόσεις νοήματος (ibid). Όλες οι ενοράσεις για τον κόσμο και συνεπώς και για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση ενσωματώνονται σε συγκεκριμένα καθεστώτα αλήθειας. Το νόημα των λέξεων εξαρτάται από το διαλεκτικό τους πλαίσιο και αυτό το πλαίσιο ποτέ δεν μπορεί να είναι στεγανό, αλλά βρίσκεται σε συνεχή, αν και αργή, αλληλουχία αλλαγών

(ibid). Για τον Diez (1999, σελ. 607), οι πρόσφατοι μετασχηματισμοί στο διαλεκτικό πλαίσιο της ΕΕ επιτρέπουν πλέον και δείχνουν στην κατεύθυνση της κατασκευής της Ευρώπης ως «δίκτυο».

Ομοίως, αυτή τη φορά στο πλαίσιο της πολιτικής προς τον κόσμο της ΕΕ, στο άρθρο του *Discourse Analysis of EU Public Diplomacy Messages and Practices*, ο Rasmussen (2009, σελ. i) έχει υποστηρίξει ότι «η οργάνωση ως δίκτυο της δημόσιας διπλωματίας της ΕΕ, αν και αφήνει να εγερθούν σημαντικά προβλήματα συνοχής, προσαρμόζεται καλύτερα στα τρέχοντα πρότυπα διπλωματικής αλληλόδρασης και είναι πιο αποτελεσματική για την ευόδωση των στρατηγικών στόχων της ΕΕ από ό,τι θα ήταν μια ιεραρχική οργάνωση ικανή να μιλήσει με μία φωνή και να δράσει με πιο συντονισμένο τρόπο». Σημειώνεται εδώ ότι «η συμβατική και η δημόσια διπλωματία της ΕΕ συνιστούν συμπληρωματικά σύνολα πρακτικών που συνδέονται στενά μεταξύ τους και επηρεάζουν το ένα το άλλο».⁵⁷⁸ Και οι δύο, ωστόσο, «περιορίζονται θεμελιωδώς από την πολιτική διαφωνία μεταξύ των κρατών μελών σχετικά με τη φύση και τους ρόλους της ΕΕ» (ibid). Υπό μια διαλεκτική προσέγγιση που «θεωρεί τη διεθνή πολιτική ως ολοένα και περισσότερο μια μάχη επί των ιδεών και των αξιών, οι δραστηριότητες της δημόσιας διπλωματίας συνιστούν σημαντικό μέσο πολιτικής επιρροής μαζί με την παραδοσιακή διπλωματία των κυβερνήσεων» (ibid, σελ. 3). Η αντίληψη για τη δημόσια διπλωματία στην οποία αναφέρεται ο Rasmussen (2009, σελ. 3), βασίζεται στην κλασική θεωρία για τον λόγο των Laclau και Mouffe,⁵⁷⁹ η βασική θέση της οποίας είναι ότι

το νόημα των φαινομένων κατασκευάζεται κοινωνικά μέσω της γλώσσας. Το να ισχυρίζεται κανείς ότι η πολιτική είναι μια μάχη επί των ιδεών και των αξιών είναι σαν να ισχυρίζεται ότι αυτό που έχει σημασία είναι όχι μόνο τα γεγονότα και τα περιστατικά τα ίδια, αλλά ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύονται. Η πολιτική επιρροή επιτυγχάνεται έτσι διά της απόδοσης ενός συγκεκριμένου νοήματος σε μία έννοια που οι άλλοι υιοθετούν, καθιστώντας την μια κοινωνικά κατασκευασμένη αλήθεια. Ένα καθεστώς αλήθειας είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής πρακτικής που καθιερώνει σχέσεις μεταξύ των εννοιών και ορίζει έτσι το νόημά τους (ibid, σελ. 4).

Περαιτέρω, γράφει ο Rasmussen (2009, σελ. 5), η «δημόσια διπλωματία στοχεύει στο δομικό περιβάλλον στο πλαίσιο του οποίου οι δρώντες προσδιορίζουν τους εαυτούς τους, τα

⁵⁷⁸ Η δημόσια διπλωματία συνδέεται εν πολλοίς με την έννοια της «μαλακής ισχύος», η οποία ορίζεται από τον Nye (2004, σελ. 5, 7, 6 στο Rasmussen, 2009, σελ. 4) ως το «να κάνεις τους άλλους να επιθυμούν τα αποτελέσματα που θέλεις» ή το να διαμορφώνεις αυτό που θέλουν οι άλλοι, όχι διά της βίας, αλλά διά της προσέλκυσης.

⁵⁷⁹ E. Laclau και C. Mouffe (1985), *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso, όπως αναφέρεται στο Rasmussen, 2009, σελ. 3.

συμφέροντά τους και τις αλήθειες τους για τον κόσμο». Από τη σκοπιά της διαλεκτικής θεωρίας, η έννοια της ισχύος στην οποία υπόκειται η δημόσια διπλωματία είναι ως εκ τούτου δομικής φύσης, όπως εισηγείται ο Lukes (2005 στο Rasmussen, 2009, σελ. 5),⁵⁸⁰ και στο πλαίσιο της η διαλεκτική επιρροή επιτυγχάνεται ευκολότερα εάν το μήνυμα που μεταδίδεται είναι συνεπές με τις βασικές πεποιθήσεις και αξίες των ανθρώπων.⁵⁸¹ Σε ό,τι αφορά την εξωτερική επικοινωνία της ΕΕ, όπως σημειώνει ο Rasmussen (2009, σελ. 8-9), έχει πειστικά υποστηριχθεί ότι είναι απατηλό να επιχειρείται να καθοριστεί ένα ενιαίο μήνυμά της στον κόσμο,⁵⁸² εν μέρει λόγω των πολλών συγκρουσιακών απόψεων για τη φύση της και για το τι θα πρέπει να περιλαμβάνουν οι πολιτικές της που απευθύνονται στο εξωτερικό, και εν μέρει λόγω της έλλειψης επικοινωνιακής συνοχής στο περιβάλλον της. Κι ενώ είναι χωρίς αμφιβολία αληθές το γεγονός ότι η ΕΕ δεν εκφράζεται με μια ενιαία φωνή, αυτό δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι δεν υφίσταται, σε ένα αφηρημένο επίπεδο, μια κοινή αυτό-εικόνα και κοινά μηνύματα που να μεταδίδονται παρά την πολυφωνία που τη διακρίνει (ibid, σελ. 9). Όπως έχει αναφέρει ένας αξιωματούχος της Επιτροπής, «η ποικιλομορφία είναι το brand της ΕΕ»,⁵⁸³ και αυτή δεν επικοινωνείται μόνο μέσω της επίσημης στρατηγικής επικοινωνίας της και των σχετικών πρωτοβουλιών αλλά βιώνεται σε καθημερινή βάση μέσω της λειτουργίας της (ibid). Για τον Rasmussen (2009, σελ. 9), «[η] βάση επί της οποίας οικοδομείται αυτή η έννοια είναι η πολιτικά αδιαμφισβήτητη παρουσίαση της ΕΕ ως μιας εσωτερικώς ποικιλόμορφης πολιτικής οντότητας διαφορετικών κρατών που εργάζονται αποτελεσματικά από κοινού για το κοινό καλό». Σχετικά δε με την προβολή μιας ταυτότητας της ΕΕ που θα είναι πιο ουσιοκρατική από το μήνυμα της «αποτελεσματικής ποικιλομορφίας», το πλήθος των απόψεων και η έλλειψη συντονισμού δεν είναι το κύριο πρόβλημα, αλλά η θεμελιακή έλλειψη συμφωνίας μεταξύ των κρατών-μελών σχετικά με το περιεχόμενο της ΕΕ και το σκοπό της στον κόσμο (ibid, σελ. 26). Όπως καταδεικνύει η ανάλυση του Rasmussen, τα διαφορετικά μηνύματα που μεταδίδονται δείχνουν σαφώς ότι «οι λόγοι που χρησιμοποιούνται από τα κράτη-μέλη είναι τόσο διαφορετικοί που μια κοινωνική κατασκευή μιας πιο ουσιοκρατικής ταυτότητας

⁵⁸⁰ S. Lukes (2005), 'Power and the Battle for Hearts and Minds', *Millenium*, Vol. 33, No. 3, σελ. 477-494.

⁵⁸¹ Όπως επισημαίνει εδώ ο Rasmussen (2009, σελ. 6), οι κοινωνικές δομές νοήματος λειτουργούν ουσιαστικά ως δομικός περιορισμός στις μελλοντικές αρθρώσεις του λόγου: «Αυτό σημαίνει ότι κάθε άρθρωση που επιχειρεί να επηρεάσει ένα ξένο καθεστώς αλήθειας θα πρέπει να εναρμονίζεται με συγκεκριμένα πρότυπα νοήματος που προϋπάρχουν. Η επιρροή μεγιστοποιείται πλαισιώνοντας τις παρεμβάσεις με διακριτικά επεξεργασμένους όρους που βρίσκονται σε γνωστική συμφωνία με τα υπάρχοντα διαλεκτικά στοιχεία».

⁵⁸² Βλ. π.χ. Missiroli στο D. Lynch (2005). 'Communicating Europe to the World: What Public Diplomacy for the EU?', *EPC Working Paper*, No. 21, Brussels: European Policy Centre, όπως αναφέρεται στο Rasmussen, σελ. 8.

⁵⁸³ Συνέντευξη στο DG RELEX, Μάιος, 2008, όπως αναφέρεται στο Rasmussen, σελ. 9.

για την ΕΕ δεν είναι δυνατή» (ibid). Επιπλέον, «θα ήταν στρατηγικά αντιπαραγωγική, καθώς ο σύγχρονος μετασχηματισμός του διπλωματικού τοπίου διαβρώνει την ισχύ και τον έλεγχο των κεντρικών κυβερνήσεων και αυξάνει την αποτελεσματικότητα των δικτυακών μορφών επιρροής, γεγονός για το οποίο η ΕΕ έχει επίγνωση» (ibid, σελ. 29).⁵⁸⁴

Για τον Diez (1999, σελ. 608), κανένας «δεν μπορεί να ελέγξει τη γλώσσα, αλλά κάθε ένας συνεισφέρει σε αυτή σε κάθε νέα άρθρωση του λόγου. Οι ακαδημαϊκές προσπάθειες κατηγοριοποίησης της ΕΕ και τοποθέτησής της στην τάξη των πολιτικών συστημάτων μας δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά τέτοιες συνεισφορές». Συνιστούν δε απόπειρες προσδιορισμού του νοήματος της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης και δεν αφορούν «αντικειμενικές» αναλύσεις ενός προκαθορισμένου πολιτικού συστήματος (ibid). Η «πολιτική του λόγου», στην οποία αναφέρεται ο Diez, μας λέει ότι «στο πλαίσιο της γλώσσας εντός του οποίου λειτουργούμε βρίσκεται ένα σύνολο επιλογών σχετικών με τις πολιτικές αποφάσεις των καιρών μας» (ibid). Οι λόγοι ασφαλώς δεν «προκαλούν» αλλά *διευκολύνουν*, δίνουν τη δυνατότητα, προδιαθέτουν χωρίς όμως να προκαθορίζουν. «Διαθέτουν μια δομική ποιότητα υπό την έννοια ότι είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των ιδιωτικών δράσεων, αλλά ταυτόχρονα εξαρτώνται από αυτές» (ibid). Όπως υπογραμμίζει ο Diez (1999, σελ. 608), οι λόγοι «θέτουν όρια στο τι είναι δυνατό να αρθρωθεί (Weaver, 1998, σελ. 108), αλλά επίσης παρέχουν στους δρώντες ένα πλήθος ταυτοτήτων που φέρουν σε ποικίλες υποκειμενικές θέσεις, ενώ μεταβάλλονται συνεχώς μέσω της προσθήκης και του συνδυασμού νέων (διαλεκτικών) αρθρώσεων». Ο λόγος μπορεί να επιφέρει αλλαγές πέραν από τις αρχικές προθέσεις του δρώντα και χωρίς ο ίδιος να έχει συνειδητή επίγνωση αυτού του γεγονότος – «οι δρώντες, όπως παρατήρησε κάποτε ο Foucault, μπορεί να ξέρουν πολύ καλά τι κάνουν, ‘αλλά αυτό που δεν ξέρουν είναι τι επιφέρει αυτό που κάνουν’» (Dreyfus και Rabinow, 1982, σελ. 187 στο Diez, 1999, σελ. 608). Έτσι, κατά τον Derrida, «οι λόγοι διαφοροποιούνται από τις δομές όπως αυτές γίνονται παραδοσιακά αντιληπτές υπό την έννοια ότι δεν είναι άκαμπτοι. Τα περιεχόμενά τους συνεπώς μπορεί μόνο να προσεγγιστούν, και όχι να προσδιοριστούν μια για πάντα. Η έννοια του ίδιου του λόγου θα μπορούσε να μας βοηθήσει να σκεφτούμε με νέους τρόπους τη δομή και τη διαμεσολάβηση, καθώς κάθε άρθρωση (πολιτική δράση) είναι αφ’ εαυτή συγκροτητικό μέρος του λόγου» (Diez, 1999, σελ. 608).

⁵⁸⁴ M. Wallström, *Public Diplomacy And its Role in the EU's External Relations*, λόγος στις 2 Οκτωβρίου 2008, διαθέσιμος στο <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/08/494&guiLanguage=en> (Μάρτιος 2009), όπως αναφέρεται στο Rasmussen, σελ. 1.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη του βαθμού «στον οποίο κάποιες αρθρώσεις του λόγου συνδυάζουν γλωσσικά στοιχεία με νέους τρόπους, ή αναπαράγουν ευρέως τις κυρίαρχες ορθολογικότητες» (ibid). Η αμοιβαία συγκρότηση ως δομοποίηση, όπως προσεγγίζεται από τον διαλεκτικό κονστρουκτιβισμό, εγκαλεί για την «επίγνωση της ισχύος της γλώσσας, και της διαλεκτικής τοποθέτησης των αρθρώσεων μας και των αναγνώσεών τους» (ibid). Όπως γράφει ο Diez, 1999 (σελ. 607), «η μελλοντική εξέλιξη της ΕΕ δεν θα εξαρτηθεί μόνο από τα συμφέροντα των κρατών μελών, αλλά επίσης από τη δια-μεταφρασιμότητα των λόγων για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση στους οποίους ενσωματώνονται οι σχετικοί πολιτικοί παράγοντες. Φαίνεται ότι η ΕΕ είναι μια ‘πολύπτυχη πολιτεία’ όχι μόνο λόγω της έλλειψης ενός και μόνο κέντρου λήψης αποφάσεων, αλλά κι επειδή επιτρέπει τη σύλληψή της από διαφορετικές [οπτικές] γωνίες».

8.3. Ο ρόλος της μεσολάβησης και η φύση των επιστημονικών κοινοτήτων

Όπως επιβεβαιώνει ο Αντωνιάδης (2001, σελ. 98), σε ένα σύμπαν κοινωνικά κατασκευασμένο και κοινωνικά μεταλλασσόμενο, η αέναη αλλαγή συνιστά το μόνο πάγιο χαρακτηριστικό της παγκόσμιας πολιτικής. Και σε σχέση με τη μεσολάβηση, «[ο]ι επιστημονικές κοινότητες, ασκώντας ‘εξουσιαστική αρμοδιότητα’ όσον αφορά τη γνώση, διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στο ‘παιχνίδι’ των διαντιδράσεων που αναπαράγουν τις διυποκειμενικές νοητικές κατασκευές» (ibid, σελ. 97). Όπως σημειώνει ο Αντωνιάδης (2001, σελ. 103), η εισαγωγή της έννοιας των επιστημονικών κοινοτήτων προέρχεται από τον Ruggie (1972),⁵⁸⁵ ο οποίος δανείστηκε τον όρο *epistème* από τον Foucault (1970), ορίζοντας ότι «οι επιστημονικές κοινότητες συνίστανται σε διαπλεκόμενους ρόλους που αναπτύσσονται γύρω από μία *epistème*» και σύμφωνα και με τον Holzner (1972)⁵⁸⁶ υποστήριξε ότι αυτές «οριοθετούν για τα μέλη τους την αρμόζουσα κατασκευή της πραγματικότητας». Η έννοια, ωστόσο, επανήλθε στο προσκήνιο μόνο στις αρχές της δεκαετίας 1990, με την έκδοση ενός τεύχους στο περιοδικό *International Organisation* που επιμελείτο ο Haas υπό την θεματική «Επιστημονικές Κοινότητες και Διεθνής

⁵⁸⁵ G. Ruggie (1972), ‘Collective Goods and Future International Collaboration’, *American Political Science Review*, Vol. 66, σελ. 874-93.

⁵⁸⁶ B. Holzner (1968), *Reality Construction in Society*. Schenkman: Cambridge.

Συντονισμός Πολιτικής» (ibid).⁵⁸⁷ Στο επιλογικό κεφάλαιο του τεύχους, ο Haas από κοινού με τον Adler «προσδιόρισαν τις κατευθυντήριες γραμμές ενός νέου *ερευνητικού προγράμματος*» με βασική θέση του εν λόγω τόμου να είναι ότι οι επιστημονικές κοινότητες θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν ως «μια εναλλακτική προσέγγιση στη μελέτη του συντονισμού και της αλλαγής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο, κατ' αντιπαράθεση προς τις προσεγγίσεις του νεορεαλισμού, νεολιμπεραλισμού, μεταδομισμού και των θεωριών εξάρτησης» (ibid, σελ. 104). Σύμφωνα με τα κριτήρια που έθεσε η ως άνω ομάδα, «προτείνεται ο ορισμός των επιστημονικών κοινοτήτων ως 'κοινοτήτων σκέψης',⁵⁸⁸ που συγκροτούνται από κοινωνικά αναγνωρισμένα γνωσιοκεντρικά δίκτυα», όπως αυτά συλλαμβάνονται λόγω κοινών εξειδικευμένων γνώσεων (ibid, σελ. 105). «Τα μέλη των δικτύων αυτών έχουν κοινή αντίληψη για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα/θέμα, ή ακόμη και γενικότερα μία κοινή 'κοσμοθέαση',⁵⁸⁹ και επιδιώκουν να μεταφράσουν τις εν λόγω αντιλήψεις σε κυρίαρχο κοινωνικό σύμπαν λόγου και κυρίαρχη κοινωνική πρακτική» (ibid, σελ. 105-6).

Τόσο στις διεθνείς σχέσεις όσο και στις ευρωπαϊκές σπουδές, το ζήτημα των επιστημονικών κοινοτήτων συνδέεται στενά με τη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ γνώσης, εξουσίας και πραγματικότητας στο βαθμό που αυτές παρεμβαίνουν καθοριστικά στην πολιτική διαδικασία, επηρεάζουν τη διαμόρφωση των συμφερόντων και των ταυτοτήτων καθώς ασφαλώς και τη διαμόρφωση της ημερήσιας διάταξης της πολιτικής (ibid, σελ. 107). Η κατανόηση της πολιτικής προϋποθέτει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η πραγματικότητα της κατασκευάζεται. Στην κοινωνική πραγματικότητα του κονστρουκτιβισμού που περιγράφεται ως «παιχνίδι» κοινωνικών διαντιδράσεων, η ισχύς δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένη με την έννοια ότι όλοι οι φορείς δράσης δεν κατέχουν τον ίδιο ρόλο ούτε βέβαια ισόρροπη ισχύ (ibid, σελ. 108). «Στο βαθμό δε που *πραγματικότητα είναι κυρίως η γνώση της πραγματικότητας*, εκείνοι οι φορείς δράσης που κατέχουν και ελέγχουν τον παράγοντα γνώση – και η ιδιότητά τους αυτή

⁵⁸⁷ International Organisation, τομ. 46, τχ. Χειμώνας 1992.

⁵⁸⁸ Οι συγγραφείς δανείζονται τον όρο *denkgemeinschaft* από τον L. Fleck (1979). *Genesis and Development of a Scientific Fact*, University of Chicago Press, σελ. 158-9. Για τον όρο *gemeinschaft* ως κοινότητα πνεύματος βλ. F. Tonnies, 1963, *Community and Society*, New York: Harper Torchbooks, όπως αναφέρονται στο Αντωνιάδης, 2001, σελ. 105.

⁵⁸⁹ Όπως αναφέρει ο Αντωνιάδης (2001, σελ. 105), ο όρος «κοσμοθέαση» (*worldview*) χρησιμοποιείται για τον ορισμό των επιστημονικών κοινοτήτων τόσο από τον Haas όσο και από τη Stone που μελετά τον παράγοντα «γνώση» σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Ειδικότερα, η Stone, αντλώντας από τον Haas, ορίζει τις επιστημονικές κοινότητες ως εξής: «Μία επιστημονική κοινότητα συγκροτείται από ένα δίκτυο ειδικών (*specialist*) διαφόρων θέσεων, οι οποίοι μοιράζονται μια κοινή κοσμοθέαση και επιδιώκουν να μεταφράσουν τα πιστεύω τους σε δημόσια πολιτική και πρόγραμμα δράσης». Βλ. D. Stone, 1996, *Capturing the Political Imagination: Think Tanks and the Policy Process*, Frank Cass, Λονδίνο, σελ. 3, 86-7.

αναγνωρίζεται από τους υπόλοιπους φορείς δράσης – κατέχουν κυρίαρχο ρόλο στο παιχνίδι» (ibid).

«Η πραγματικότητα της παγκόσμιας πολιτικής αποτελείται από κοινωνικά γεγονότα, κοινωνικές δομές και ταυτότητες φορέων δράσης. Όλα δε αυτά συνίστανται σε (και συνιστούν) διωποκειμενική γνώση» (ibid, σελ. 109). Οι επιστημονικές κοινότητες, από την πλευρά τους, υποστηρίζεται ότι ασκούν μια «νοητική εξουσιαστική αρμοδιότητα»⁵⁹⁰ αναφορικά με τη γνώση. Πιο συγκεκριμένα, η «εξουσιαστική αρμοδιότητα» που διαθέτουν αναφορικά με τη γνώση, λόγω της κοινωνικά αναγνωρισμένης γνωσιοκεντρικής τους φύσης αλλά και της βούλησή τους να την εξασκούν (ibid, σελ. 123) τους παρέχει κυρίαρχο ρόλο στις διαντιδράσεις που παράγουν και αναπαράγουν τις διωποκειμενικές κατασκευές επί των οποίων βασίζεται η κοινωνική πραγματικότητα (ibid, σελ. 109).⁵⁹¹ Έτσι, οι επιστημονικές κοινότητες έχουν τη δύναμη να επιβάλλουν στις κοινωνίες συγκεκριμένα ‘καθεστώτα αλήθειας’, συγκεκριμένες κοσμοθεάσεις» (ibid, σελ. 109).⁵⁹² Η δύναμη αυτή δε συχνά υπερκεράζει ακόμη και «τη δύναμη που εκδηλώνεται με τη μορφή θέσπισης των κανόνων του παιχνιδιού και της ημερήσιας διάταξης» (ibid).⁵⁹³ «Η δύναμη επιβολής ενός σύμπαντος λόγου εμπερικλείει την ικανότητα επιρροής της αυτογνωσίας- αυτοσυνειδησίας των φορέων δράσης, ατομικών ή συλλογικών, της συγκρότησης δηλαδή της ταυτότητάς τους, καθορίζοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τον σχηματισμό των αναγκών και συμφερόντων τους» (Lukes, 1974 στο Αντωνιάδης, 2009, σελ. 109-110). «Εμπερικλείει, περαιτέρω την ικανότητα επιρροής της γνώσης και των ιδεών επί των οποίων οι κοινωνικές δομές συγκροτούνται» (Αντωνιάδης, 2009, σελ. 110). Σε ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος, η αλλαγή του

⁵⁹⁰ Οι Bernes και Edge χρησιμοποιούν σχετικά τον όρο ‘cognitive authority’. Βλ. P. Haas (1992), ‘Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination’, *International Organisation*, Vol. 64, No 1, σελ. 11, όπως αναφέρεται στο Αντωνιάδης, σελ. 109.

⁵⁹¹ Για τη λειτουργία και τη σημασία των κοινωνικών ιεραρχιών στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, βλ. την κριτική που ασκεί ο Ν. Μουζέλης (1997, «Επιστροφή στην Κοινωνιολογική Θεωρία: Η Έννοια της Ιεραρχίας και το Πέρασμα από τη Μικρο- στη Μακρο-Κοινωνιολογία», Θεμέλιο, σελ. 105-118, σελ. 112 στο Αντωνιάδης, όπ. π.) στο έργο των Burger και Luckman, *The Social Construction of Reality*, ο οποίος παρατηρεί: «Εξετάζοντας την κατασκευή των κοινωνικών θεσμών, είναι πάντα αναγκαίο να δίνουμε τη δέουσα προσοχή στην άνιση συμβολή των φορέων δράσης στην παραγωγή και αναπαραγωγή των θεσμών αυτών. Οφείλουμε να εξετάσουμε το γεγονός ότι όσοι έχουν μεγαλύτερη ισχύ διαθέτουν πιο αποτελεσματικά μέσα για να διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα σε σχέση με όσους διαθέτουν λιγότερα μέσα».

⁵⁹² Ο Αντωνιάδης (2001, σελ. 109) εδώ παραπέμπει στα εξής: M. Foucault (1986), *The Foucault Reader*, P. Rabinow (επιμ.), Harmondsworth, σελ. 72-3· Yee, 1996, σελ. 99· Stone, *Capturing the Political Imagination*, όπ. π., σελ. 94 και Haas, ‘Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination’, όπ. π., σελ. 28-9. Σε ελληνόγλωσση αρθρογραφία σχετικά με το ρόλο και την επίδραση των ιδεών στην κοινωνία και την πολιτική, βλ. Γ. Παγουλάτος, «Ιδέες, Θεσμοί και Συμφέροντα στη Δημόσια Πολιτική: Η Περίπτωση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Μάιος 1999, σελ. 45-82.

⁵⁹³ Βλ. Lukes, 1974, σελ. 11-20 και Yee, 1996, όπως αναφέρονται στο Αντωνιάδης, όπ. π.

τρόπου αυτοσυνειδησίας των φορέων δράσης, του τρόπου δηλαδή που κατανοούν τη θέση, το ρόλο και τα συμφέροντά τους στο πολιτικό γίγνεσθαι, διαμέσου της διαδικασίας της δομοποίησης, οδηγεί σε σημαντικές δομικές αλλαγές, κι εδώ καταδεικνύεται ο κρίσιμος ρόλος των επιστημονικών κοινοτήτων ως καταλυτών για τη δομική αλλαγή στην πολιτική αρένα (ibid, σελ. 118). Και εν γένει, όμως, με το να ελέγχουν τον παράγοντα γνώση οι επιστημονικές κοινότητες έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν την κατεύθυνση των κοινωνικών διαντιδράσεων, με άλλα λόγια έχουν τη δύναμη «να δημιουργήσουν νέες ή να επηρεάσουν την εξέλιξη των υπαρχουσών διωποκειμενικών εννοιών που συνιστούν την κοινωνική πραγματικότητα» (ibid, σελ. 110) και κατ'επέκταση λ.χ. την πραγματικότητα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Παραφράζοντας τον Carr, ο Αντωνιάδης αναφέρει (2009, σελ. 110), ότι «οι επιστημονικές κοινότητες προτού επηρεάσουν την κοινωνική πραγματικότητα, είναι οι ίδιες προϊόντα της πραγματικότητας αυτής».⁵⁹⁴ Ωστόσο, «αν και προϊόντα της κοινωνικής πραγματικότητας, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να εξηγήσουν την πραγματικότητα αυτή την (ανα)κατασκευάζουν» (ibid). Τα ανωτέρω περιγράφουν πώς οι «κοινότητες αυτές, επηρεάζοντας την κοινωνική πραγματικότητα, επηρεάζουν το νοητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η εκάστοτε πολιτική διαδικασία λαμβάνει χώρα» (ibid, σελ. 111).⁵⁹⁵ Έτσι, γράφει ο Αντωνιάδης (2009, σελ. 111-2),

ο τρόπος που η ίδια η πολιτική διαδικασία γίνεται αντιληπτή, το περιεχόμενο των ρόλων των εμπλεκόμενων φορέων δράσης, ο ορισμός μιας κατάστασης, ο τρόπος με τον οποίο ο άξονας εφικτού/ανέφικτου αποκρυσταλλώνεται και γίνεται αντιληπτός και γενικότερα ο τρόπος κατανόησης των κοινωνικών δομών και των περιορισμών που αυτές επιβάλλουν, προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο κατασκευής/κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας, στην οποία η εκάστοτε πολιτική πραγματικότητα εκφύεται και εδράζεται. Ο ρόλος της γλώσσας πρέπει να τονιστεί ξεχωριστά. Οι επιστημονικές κοινότητες, συνιστώντας στρατηγικό φορέα στη δημιουργία της κοινωνικής πραγματικότητας, έχουν καθοριστικό ρόλο και στη δημιουργία και χρήση της γλώσσας που χρησιμοποιείται για την περιγραφή και απεικόνιση της πραγματικότητας αυτής, (περι)ορίζοντας έτσι περαιτέρω το νοητικό πλαίσιο και τα μέσα της πολιτικής διαδικασίας. Όπως παρατηρεί η Stone, η δημόσια πολιτική συγκροτείται σε γλώσσα και η γλώσσα δεν καθρεφτίζει απλά τον κόσμο, αλλά και τον συγκροτεί.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ E. Carr (1964), *What is History?*, London: Penguin Books, σελ. 40, όπου υποστηρίζει ότι ο «ιστορικός, πριν αρχίσει τη συγγραφή της ιστορίας, είναι ο ίδιος προϊόν της ιστορίας», όπως αναφέρεται στο Αντωνιάδης, σελ. 110.

⁵⁹⁵ Βλ. Yee, 1996, 95-96 και E. Etzioni-Halevy, 1985, *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*, London, George Allen & Unwin, σελ. 26-7, όπως αναφέρονται στο Αντωνιάδης, σελ. 111.

⁵⁹⁶ Βλ. Stone, όπ. π., σελ. 136 και Yee, όπ. π., σελ. 95-6, όπως αναφέρονται στο Αντωνιάδης, σελ. 112.

Περαιτέρω, η σημασία των επιστημονικών κοινοτήτων αυξάνεται όταν επικρατούν συνθήκες κρίσης ή αβεβαιότητας, όταν δηλαδή οι λήπτες αποφάσεων αδυνατούν να εκτιμήσουν τα αποτελέσματα και τις συνέπειες εναλλακτικών πολιτικών (ibid, σελ. 114). Σε τέτοιες καταστάσεις, οι παραδοσιακές πολιτικές απαξιώνονται, οι όροι που τίθενται τα προβλήματα αλλάζουν, ενώ αυξάνεται η ζήτηση από τους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων για εξειδικευμένη πληροφόρηση, γνωμοδότηση και καθοδήγηση (ibid). Όπως προσθέτει ο Αντωνιάδης (2009, σελ. 115), η δύναμη επηρεασμού της πολιτικής και του σχηματισμού των συμφερόντων των φορέων δράσης, επηρεασμού ή και θέσπισης της ημερήσιας διάταξης (Stone, 1996) επιτυγχάνεται μέσω της «εισαγωγής καινοτόμου πολιτικής» ή τη «διάχυση πολιτικής» (Adler και Haas, σελ. 375-381).⁵⁹⁷ Το αποτέλεσμα των παρεμβάσεων τους δε, εξαρτάται και από την πρόσβαση που διαθέτουν στα ΜΜΕ, τη θεσμική τους υπόσταση και το κύρος τους (ibid, σελ. 115-116). Στους σύγχρονους καιρούς, πολλαπλασιαστική ισχύ για τις επιστημονικές κοινότητες ασκεί σαφώς «[η] αυξανόμενη πολυπλοκότητα και η (πραγματική ή παρουσιαζόμενη ως τέτοια) τεχνική φύση ενός ολοένα αυξανόμενου αριθμού θεμάτων της ημερήσιας διάταξης» που εν πολλοίς έχει οδηγήσει στην «τεχνοκρατικοποίηση της πολιτικής» (ibid, σελ. 117). Πράγματι, σήμερα, «η παγκόσμια πολιτική δείχνει να μεταβαίνει από μια εποχή 'ισχύος και αλληλεξάρτησης', σε μια εποχή 'μετα-αλληλεξάρτησης' και 'διαταραχής'» (Rosenau, 1990, σελ. 3-20, 243-296 στο Αντωνιάδης, 2009, σελ. 117).

Σε αυτό το περιβάλλον, κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της πολιτικής και γενικά η εξεύρεση λύσεων στα κοινωνικά προβλήματα θα μπορούσε να μετατραπεί σταδιακά σε μια αμιγώς γνωσιοκεντρική δραστηριότητα ώστε η ανερχόμενη ελίτ γνώσης να ελέγχει την πολιτική διαδικασία. Κάτι τέτοιο, εντούτοις, δεν φαίνεται να είναι πιθανό στο βαθμό που δεν υφίσταται μια «ενιαία ελίτ γνώσης», που να παρέχει αντικειμενικές απαντήσεις στα κοινωνικά προβλήματα και να λειτουργεί ως μια συμπαγής γνωσιοκεντρική κοινότητα με κοινές κανονιστικές και αξιακές πεποιθήσεις που υπηρετούν ένα ενιαίο όραμα (Αντωνιάδης, 2009, σελ. 120). Οι επιστημονικές κοινότητες είναι κατά βάση αντιθετικές και συχνά συγκρουσιακές μεταξύ τους, καθώς καθεμία επιδιώκει να καθιερώσει το δικό της σύμπαν λόγου και τα δικά της καθεστώτα αλήθειας. Η πραγματικότητα που βιώνουμε τελικά είναι κάθε

⁵⁹⁷ Όπως σημειώνει ο Αντωνιάδης (2001, σελ. 115), και στις δύο «μορφές παρέμβασης των επιστημονικών κοινοτήτων αναπτύσσονται στρατηγικές σύναψης συμμαχιών, στις οποίες τα μέλη της κοινότητας επιδιώκουν να ενημερώσουν και να κινητοποιήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα, ομάδες και οργανισμούς, μεγιστοποιώντας έτσι τη δημόσια αποδοχή και υποστήριξη των ιδεών τους και κατ' αυτόν τον τρόπο τις πιέσεις στο πολιτικό σύστημα».

φορά η πραγματικότητα της κυρίαρχης επιστημονικής κοινότητας, δηλαδή μια «ηγεμονία σκέψης» (ibid). Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι και εδώ οι θεωρίες του λόγου⁵⁹⁸ που καταδεικνύουν πώς οι διαντιδράσεις και οι διαδικασίες που μορφοποιούν την πραγματικότητα σε οποιοδήποτε επίπεδο πολιτικής μπορούν να γίνουν κατανοητές ως συγκρούσεις μεταξύ ανταγωνιστικών δυνάμεων που στοχεύουν στη «δόμηση του κοινωνικού νοήματος» (Howarth, 1995, σελ. 132 στο Αντωνιάδης, 2009, σελ. 120).

⁵⁹⁸ Βλ. D. Howarth, 1995, “Discourse Theory” στο D. March και G. Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, London: Macmillan Press, σελ. 115-133, όπου παρατίθεται η βασική βιβλιογραφία, όπως αναφέρεται στο Αντωνιάδης, σελ. 120.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ, ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

9.1. Ευρήματα

Η αναζήτηση της γνώσης εντοπίζεται και κατασκευάζεται κοινωνικά (Rosamond, σελ. 288), ώστε οι ρίζες της γνώσης είναι καταρχήν κοινωνικές. Έχει σημασία, έτσι, η ένταξη των φαινομένων στο οικείο τους περιβάλλον: Οι ιδέες και οι έννοιες είναι αναπόσπαστες από το ιστορικό/πνευματικό πλαίσió τους, όπως και συγκεκριμένες μορφές ρητορικής. Για τον Rosamond (2006, σελ. xxxiv), η «θεωρητική έρευνα λειτουργεί πολύ περισσότερο εντός των ορίων των πλαισιακών κοινωνικών επιστημονικών κανόνων, συνεπώς οποιαδήποτε ορθή αξιολόγηση των θεωριών θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τα ευρύτερα προβλήματα της ‘κοινωνιολογία της γνώσης’». Ό,τι υποστηρίζει ο θεωρητικός εδράζεται σε ένα σύνολο γενικών παραδοχών για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο κόσμος, οι οποίες συνεπάγονται και διαφορετικές παραδοχές σχετικά με τους βασικούς δρώντες, με το περιβάλλον στο οποίο λαμβάνει χώρα η δράση ή με τη σχέση δράσης-δομής (ibid, σελ. 7). Κάθε θεωρία ξεκινάει με μια «βασική εικόνα» της κοινωνικής πραγματικότητας (οντολογία), στη βάση της οποίας οικοδομείται μια υπερδομή που περιλαμβάνει τους καθιερωμένους τρόπους απόκτησης της γνώσης (επιστημολογία) (ibid, σελ. 11). «Μόλις εγκαθιδρυθούν ως κοινή γνώση, οι θεωρίες καθίστανται απίστευτα ισχυρές αφού σκιαγραφούν όχι απλά τι μπορεί να γνωρίσει κανείς αλλά και τι είναι δόκιμο να μιλήσει κανείς για αυτό ή να προτείνει. Οι θεωρίες όχι μόνο εξηγούν ή προβλέπουν, αλλά μας λένε τι δυνατότητες προς ανθρώπινη δράση και επέμβαση υφίστανται· προσδιορίζουν όχι απλώς τις επεξηγηματικές μας δυνατότητες αλλά τους δεοντολογικούς και πρακτικούς μας ορίζοντες» (Smith, 1996, σελ. 11, 13 στο Manners, 2002, σελ. 17). Με τη σειρά της, η σημασία των υποκειμενικών ερμηνειών για τα αντικειμενικά σχήματα συστήνει τον θεωρητικό αναστοχασμό, ως επίγνωση του status των εννοιών και της προέλευσης των θεωριών, ενώ επιβάλλεται και ο αναστοχασμός του κανονιστικού περιβάλλοντος της επιστήμης, ήτοι της αξιακής της βάσης. Εξάλλου, όσο πιο επεξεργασμένη είναι μια θεωρία τόσο αναστοχάζεται και υπερβαίνει τη σκοπιά της – ενόσω όμως η αρχική σκοπιά περιέρχεται πάντα σε αυτή και είναι συναφής με την εξήγησή της (Cox, 1981, σελ. 128 στο Rosamond, 2006, σελ. 291-2). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η σχέση μεταξύ γνώσης και ισχύος, καθώς

και ο τρόπος «με τον οποίο κυρίαρχοι θεωρητικοί λόγοι συνδέονται με δεσπόζουσες μορφές εξουσίας» (βλ. Devetak, 1996 στο Rosamond, 2006, σελ. 287). Όπως γράφει ο Neufeld (1995, σελ. 42 στο Rosamond, 2006, σελ. 291): «Αν το παράδειγμα (γλωσσικό παιγνίο/παράδοση/λόγος) δεν μας λέει μόνο πώς να ερμηνεύσουμε τα στοιχεία, αλλά και προσδιορίζει τι λογίζεται ως έγκυρο στοιχείο, η αρχή της ‘αλήθειας ως αντιστοιχίας’ προς τα γεγονότα παύει να είναι βάσιμη». Κάθε είδους κριτική προσέγγιση και ανάλυση των σχέσεων εξουσίας-γνώσης κατέχει, έτσι, ιδιαίτερη σημασία καθώς συνδέεται με διαδικασίες ιδεολογικής εγχάραξης, κοινωνικής ενσωμάτωσης, πολιτισμικής αναπαραγωγής και κοινωνικού ελέγχου.

Κατ’ αναλογία, γίνεται προφανής η σχέση μεταξύ των θεωρητικών παραδοχών και του τρόπου με τον οποίο αναπαρίστανται οι διαδικασίες και τα αποτελέσματα ενός φαινομένου (Rosamond, 2006, σελ. 11). Έτσι, η μελέτη της ΕΕ στο διεθνές σύστημα χρησιμοποιώντας μια θετικιστική επιστημολογία επιστημονικού Λόγου, θα συνεπάγεται διερεύνηση της συμπεριφοράς της ΕΕ στις σχέσεις της με άλλα κράτη (Manners, 2002, σελ. 21). Στη συνέχεια, η μελέτη του ρόλου της ΕΕ στη διεθνή κοινωνία χρησιμοποιώντας ερμηνευτικές μεθοδολογίες υποκειμενικών κρίσεων, θα σήμαινε ότι θέτουμε ερωτήσεις σχετικά με το πώς η ΕΕ αντιλαμβάνεται η ίδια τις σχέσεις της με άλλα κράτη και πώς τα κράτη αυτά βλέπουν την ΕΕ (ibid). Κατόπιν, αν επιχειρούσαμε να δούμε τη θέση της ΕΕ στην παγκόσμια κοινωνία χρησιμοποιώντας κριτικές μεθοδολογίες, όπως κανονιστικές κρίσεις, αυτό θα συνδεόταν με την επιχείρηση αποκάλυψης των κινήτρων πίσω από τις πολιτικές της ΕΕ. Τέλος, αν εξετάζαμε την ΕΕ υπό το πρίσμα του νιτσεϊκού σχετικισμού, αυτό θα συνεπάγεται ότι θέτουμε υπό αμφισβήτηση την ισχύ της ως μέρος ενός παγκόσμιου φαντασιακού, χρησιμοποιώντας τη μετανεωτερική επιστήμη για την αποδόμησή της και την επαναφαντασίωση μιας γενεαλογίας για την ΕΕ ως διεθνή ταυτότητα (ibid).⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ Ο Manners (2002, σελ. 21) συνδέει τις ως άνω διαστάσεις της έρευνας με διαφορετικές σχολές για τη μελέτη της ΕΕ και τους διαφορετικούς θεωρητικούς λόγους που τις συνοδεύουν. Η σχολή της California αντλώντας από την οντολογία του παγκόσμιου συστήματος και χρησιμοποιώντας θετικιστικές μεθοδολογίες, αλλά ούσα τοποθετημένη στην πλουραλιστική παράδοση, υποστηρίζει ότι η ΕΕ μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή ως τύπος «υπερεθνικής διακυβέρνησης» πέραν του κράτους και μέρος ενός παγκόσμιου δικτύου αλληλόδρασης που ωθεί την λειτουργική ανάγκη για περισσότερη ολοκλήρωση. Ως ενδεικτικά παραδείγματα θεωρητικών λόγων για τη μελέτη της ΕΕ ως *παγκόσμιου συστήματος* παραθέτει τους Sandholtz (1993) καθώς και Sandholtz και Stone-Sweet (1998). Η Σχολή του Harvard, μοιράζεται την ίδια θετικιστική μεθοδολογία αλλά τοποθετείται στην αντίθετη ρεαλιστική παράδοση του διεθνούς συστήματος που υποστηρίζει ότι η ΕΕ μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή ως ένα «ορθολογικό-θεσμικό» πλαίσιο για τις επιλογές των κρατών μελών, τα οποία μπορεί μεν να έχουν επαφές αλλά έχουν λίγα, στην πραγματικότητα, κοινά μεταξύ τους. Ως ενδεικτικά παραδείγματα θεωρητικών λόγων για τη μελέτη της ΕΕ ως *διεθνούς συστήματος* παραθέτει τους S. Hoffman (1995), Keohane και Hoffman (1991), Keohane, Nye και Hoffman (1993), καθώς και Moravcsik (1998). Στον αντίποδα των ως άνω διχοτομιών, αναφέρει τη Σχολή της Copenhagen που συνιστά μια ερμηνευτική προσέγγιση της διεθνούς κοινωνίας, η οποία χρησιμοποιεί ευρέως διυποκειμενικές μεθοδολογίες για τη μελέτη της ΕΕ. Διαφωνώντας με τις προηγούμενες δύο σχολές, η εν λόγω Σχολή υποστηρίζει ότι

Σε ιστορικούς όρους, αποφασιστική καμπή στη θεωρητικοποίηση της ΕΕ σημειώθηκε με την ΕΕΠ το 1986, που κατήρτισε το πρόγραμμα για την ολοκλήρωση της ενιαίας αγοράς και την νομισματική ένωση (Trenz, 2008, σελ. 1-2). Οι σημαντικές αναθεωρήσεις των Συνθηκών από τις Συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, επεξέτειναν το σώμα του υπερεθνικού νόμου και των αρμοδιοτήτων της ΕΕ, με τη συμπερίληψη ενός ευρέος φάσματος ρυθμιστικών πολιτικών στα πεδία του περιβάλλοντος, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, της κοινωνικής πρόνοιας, των κοινωνικών δικαιωμάτων, της μετανάστευσης, της ασφάλειας, της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής (ibid, σελ. 2). Η προσφάτως εγκαθιδρυμένη ΕΕ μεταβλήθηκε σε ένα νέο είδος έννομης και πολιτικής τάξης με εκτεταμένη επίδραση στις ατομικές και συλλογικές προοπτικές της ζωής των λαών της, σηματοδοτώντας τη μετατόπιση της στόχευσης από την οικοδόμηση αγοράς στην οικοδόμηση ευρωπαϊκής πολιτείας (ibid). Η εν λόγω δυναμική είχε ισχυρή κανονιστική επίδραση στις αντιλήψεις περί της νομιμοποίησης του ευρωπαϊκού σχεδίου (ibid). Η νομιμοποίηση αυτή δεν θα μπορούσε να προέρχεται πλέον από τη «συγκαταβατική συναίνεση» των πολιτών, οι οποίοι επωφελούνταν από τις εκροές της κοινής αγοράς σε αναφορά με την κοινωνική ευημερία και ασφάλεια – την επονομαζόμενη «νομιμοποίηση εκροών» (output legitimacy) που αναφέρεται στη δυναμική της διακυβέρνησης για το λαό (ibid). Η νομιμοποίηση θα έπρεπε, επίσης, να αντλείται από την παροχή συγκεκριμένων εισροών ως συμπερίληψη των προτιμήσεων των πολιτών και την συμμετοχή τους στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης – την επονομαζόμενη «νομιμοποίηση εισροών» (input legitimacy) (ibid),⁶⁰⁰ που αναφέρεται στη δυναμική της διακυβέρνησης από το λαό (Scharpf, 1999 στο Kraus, 2008, σελ. 19). Περαιτέρω, όπως αναφέρει ο Føllesdal (2004, σελ.

η ΕΕ αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή που υφίσταται επειδή μια ομάδα κρατών πιστεύει ότι μοιράζεται κοινές αξίες, συμφέροντα και νόρμες. Ως ενδεικτικά παραδείγματα θεωρητικών λόγων για τη μελέτη της ΕΕ ως *διεθνούς κοινωνίας* παραθέτει τους Jorgensen (1970), καθώς και τους Jorgensen, Christensen και Wiener (1999). Ο Manners (όπ. π, σελ. 21-2) αναγνωρίζει ως σπανιότερες τις κανονιστικές προσεγγίσεις που συνδέονται με θεωρητικούς λόγους της παγκόσμιας κοινωνίας - με προέλευση τη Σχολή της Frankfurt - για τη διερεύνηση ζητημάτων ιθαγένειας, κυριαρχίας και κοινότητας στην ΕΕ «πέρα από το Έθνος-κράτος». Ως ενδεικτικά παραδείγματα για τη μελέτη της ΕΕ ως *παγκόσμιας κοινωνίας* παραθέτει τους Habermas (1992, 2000), Linklater (1998) και Risse (2000). Τέλος, ο Manners (2002, σελ. 22) αναγνωρίζει ότι λίγοι είναι αυτοί οι στοχαστές που μελετούν την ΕΕ υπό μεταστρουκτουραλιστικές/μετανεωτερικές προοπτικές, χρησιμοποιώντας θεωρητικούς λόγους του παγκόσμιου φαντασιακού ώστε να αποδοθούν ή να (επανα)φαντάζονται την ΕΕ – η οποία συνιστά σημαντικό εφεύρημα αφού η ύπαρξη και η διαδικασία της ολοκλήρωσης που τη στηρίζει αποτελούν μέρος μιας κοινής πεποίθησης για μια φαντασιακή κοινότητα. Ως ενδεικτικά παραδείγματα θεωρητικών λόγων για τη μελέτη της ΕΕ ως *παγκόσμιας φαντασιακής κοινότητας* παραθέτει τους Huysmans (1995, 1996), Waever (1995, 1998), Diez (1997, 2001) και Larsen (1997).

⁶⁰⁰ Η συζήτηση για τη νομιμοποίηση σε επίπεδο εισροών έναντι της νομιμοποίησης σε επίπεδο εκροών προέρχεται από το έργο των F.W. Scharpf (1999), *Governing in Europe. Effective and Democratic?*, Oxford: Oxford University Press και G. Majone (1998), 'Europe's Democratic Deficit: the Question of Standards', *European Law Journal*, Vol. 4, No 1, σελ. 5-28, όπως αναφέρονται στο Trenz, 2008, σελ. 2.

19), επιβεβαιωνόταν ξανά ότι η διάχυτη υποστήριξη των πολιτών θα εξαρτιόταν εφεξής από το ενδεχόμενο μιας ικανοποιητικής συνταίριαξης ανάμεσα α) στην κανονιστική νομιμοποίηση της πολιτικής κοινότητας, τα μέλη της οποίας επιδιώκουν κοινούς στόχους, β) την κανονιστική νομιμοποίηση του καθεστώτος διακυβέρνησης, περιλαμβανομένης της ικανότητας των θεσμών να διασφαλίζουν συγκεκριμένα αποτελέσματα, και γ) την κανονιστική νομιμοποίηση σε επίπεδο αρχών διακυβέρνησης, που περιλαμβάνει τον δημοκρατικό έλεγχο, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη λήψη αποφάσεων, τη διαφάνεια και άλλες μορφές ελέγχου, όπως η αξίωση οι κυβερνώντες να παράσχουν λόγους, με την έννοια του να δικαιολογούν τις αποφάσεις τους.

Πολλοί σαφώς είναι οι θεωρητικοί που έχουν υποστηρίξει ότι οι θεσμοί της ΕΕ χρήζουν εκδημοκρατισμού (ibid, σελ. 26). Η αργή αύξηση των εξουσιών του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου από το Μάαστριχτ στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (και στη Συνταγματική Συνθήκη, που τελικά δεν ευοδώθηκε) χρησίμευσε στην απομοίωση ή τουλάχιστον επιχείρησε κατά πολλούς να θεραπεύσει το δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ, κυρίως στο βαθμό που έχει επιτρέψει σε άμεσα εκλεγμένους αντιπροσώπους να συνκαθορίζουν τη νομοθεσία και να ελέγχουν την Επιτροπή (βλ. για συστάσεις Lodge, 1994, 1996· Wessels και Diedrichs, 1999 στο Føllesdal, 2004, σελ. 26).⁶⁰¹ Ωστόσο, ακόμη και αυτά τα μέτρα αμφισβητούνται. Κάποιοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι ο κύριος τρόπος εκδημοκρατισμού της ΕΕ θα πρέπει να είναι διά της ενίσχυσης της τοπικής δημοκρατικής διακυβέρνησης (Landy και Teles, 2001 στο Føllesdal, 2004, σελ. 26).⁶⁰² Άλλοι, εντούτοις, θεωρούν ότι η ΕΕ θα πρέπει να διατηρήσει το δημοκρατικό της έλλειμμα (Gustavsson, 1997 στο Føllesdal, 2004, σελ. 26).⁶⁰³ Για αυτούς τους θεωρητικούς, η πλειοψηφική λήψη αποφάσεων δεν είναι προφανές ότι συνιστά την πλέον κατάλληλη λύση, όταν τμήματα του πληθυσμού κινδυνεύουν να είναι πάντα μειονότητες, κυρίως δε όταν δεν υπάρχει η εμπιστοσύνη ότι η πλειοψηφία θα λαμβάνει υπόψη την επίδραση των αποφάσεών της στη μειοψηφία. Η αρχή «ένα-άτομο-μία-ψήφος» μπορεί να μην ενδείκνυται υπό αυτές τις προϋποθέσεις. Σε αυτό το περιβάλλον, σημειώνει ο Føllesdal (2004, σελ. 26), έχουν εξεταστεί ευρέως τρόποι που

⁶⁰¹ J. Lodge (1994), 'Transparency and Democratic Legitimacy', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32, No 3· idem (1996), "The European Parliament" στο S. S. Andersen και K. A. Eliassen (eds.) *The European Union: How Democratic Is It?*, London: Sage και W. Wessels και U. Diedrichs (1999), "The European Parliament and EU Legitimacy" στο T. Banchoff και M. P. Smith (eds.) *Legitimacy and the European Union*, London: Routledge, σελ. 134-52.

⁶⁰² M. Landy και S. M. Teles (2001), "Beyond Devolution: From Subsidiarity to Mutuality" στο K. Nicolaidis και R. Howse (eds.) *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the US and the EU*, Oxford: Oxford University Press, σελ. 413-26.

⁶⁰³ S. Gustavsson (1997), "Double Assymetry As Normative Challenge" στο A. Føllesdal και P. Koslowski (eds.) *Democracy and the European Union*, Berlin: Springer, σελ. 108-31.

θεωρούνται κατάλληλοι προκειμένου να διασφαλιστεί η υπεύθυνη και υπόλογη διακυβέρνηση στο πλαίσιο των ομοσπονδιακών και άλλων πολυεπίπεδων τάξεων πλουραλιστικών κοινωνιών (Lijphart, 1999· Barry, 1991· Follesdal 1997).⁶⁰⁴ Όπως επισημαίνει ο Føllesdal (2004, σελ. 26), οι έντονες αντιπαράθεσεις σχετικά με την κατάρτιση της ενισχυμένης πλειοψηφίας στο πλαίσιο της ΣΣ κατέδειξαν πόσο σημαντικό είναι οι κανόνες ψηφοφορίας να επιτρέπουν την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων και την προστασία των μειονοτήτων έναντι αυτών που συνήθως πλειοψηφούν. Επιπλέον, άλλοι υποστηρίζουν ότι η ΕΕ θα πρέπει να προχωρήσει πέρα από τους δημοκρατικούς θεσμούς και αντ' αυτών να στηριχθεί περισσότερο σε άτυπα, μη ιεραρχικά δίκτυα ή ανεξάρτητα σώματα (ibid). Υπάρχουν πολλοί και καλοί λόγοι να περιλαμβάνονται τα ενδιαφερόμενα μέρη στις διαβουλεύσεις που τους αφορούν, συμπεριλαμβανομένων και των ρεπουμπλικανικών ιδανικών που επισημαίνουν την ανάγκη πρόληψης της εξουσίας καθώς και οι εκτιμήσεις περί αυτονομίας και κοινωνικοποίησης των θεωριών της διαβούλευσης που τονίζουν ότι η εγκυρότητα συγκροτείται διά της συμφωνίας όλων των εμπλεκόμενων μερών (βλ. και Pateman, 1970 στο Føllesdal, 2004, σελ. 26). Μολαταύτα, γράφει ο Føllesdal (2004, σελ. 27), υφίστανται σημαντικές διαφορές μεταξύ των θεωρητικών, για το ποιες αρένες ενδείκνυνται περισσότερο προς (άτυπη) συμμετοχή – επιτροπολογία (Joerges, 1999), θεσμοποιημένα δίκτυα (Héritier, 1999) συνεργασίας του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα (Bellamy, 1999), ενώσεις της κοινωνίας των πολιτών (Cohen και Rogers, 1995· Hirst, 1994) ή άλλες ανεξάρτητες υπηρεσίες.⁶⁰⁵

Για τον Kraus (2008, σελ. 61), τα «αποτελέσματα της διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης – ειδικότερα, ο βαθμός εξευρωπαϊσμού περιοχών πολιτικής που μπορεί να ποικίλει από το ένα κράτος μέλος σε άλλο – προσδίδει στις συνομοσπονδιακές-ομοσπονδιακές δομές της ΕΕ έναν ευδιάκριτο ασυμμετρικό χαρακτήρα». Σε πρακτικό επίπεδο, σε ό,τι αφορά την ΕΕ, φαίνεται να

⁶⁰⁴ A. Lijphart (1999), *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press· B. Barry (1991), “Is Democracy Special?” στο *Democracy and Power*, Oxford: Oxford University Press, σελ. 24-60 και A. Follesdal (1997), “Democracy and Federalism in the EU: a Liberal Contractualist Perspective” στο *Democracy and the European Union: Studies in Economic Ethics and Philosophy*, ARENA Reprint 98/9.

⁶⁰⁵ Όπως σημειώνει ο Føllesdal (2004, σελ. 28), ο Majone (1994) έχει εκτενώς υπερασπιστεί το ρόλο των ανεξάρτητων υπηρεσιών, όπως των κεντρικών τραπεζών λ.χ. ως μη πλειοψηφικών, μη δημοκρατικών μηχανισμών για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης. Τέτοιου είδους μηχανισμοί θεωρούνται ότι είναι νομιμοποιημένοι στη βάση της αποτελεσματικότητάς τους καθώς και ότι ανταποκρίνονται περισσότερο στα διάχυτα συμφέροντα (Majone, 1998b και Magnette, 2000 στο Føllesdal, όπ. π.). Ο Majone έχει σίγουρα δίκιο όταν υποστηρίζει ότι κάποιες αποφάσεις θα πρέπει να απομονώνονται από πλειοψηφικά πολιτικά σώματα για λόγους αξιοπιστίας. Μολαταύτα, οι πολίτες χρειάζεται να πειστούν από τα γεγονότα ότι αυτού του είδους οι θεσμοί επιδιώκουν σταθερά το γενικό συμφέρον, διάχυτο ή άλλο. Εξετάζοντάς το περαιτέρω, καθίσταται εξίσου προφανές ότι ο ίδιος υπερασπίζεται τέτοιους οργανισμούς μόνο όταν υπόκεινται σε πολλαπλούς ελέγχους (Majone, 1998a στο Føllesdal, όπ. π.). Έτσι, η πρόταση εδώ δεν αφορά την αντικατάσταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αλλά τη συμπερίληψη σωμάτων που με τη σειρά τους ελέγχονται από δημοκρατικά σώματα (Føllesdal, 2004, σελ. 28).

έχει υπερισχύσει μιας μορφής υπερεθνικής πολιτικής, εδραιωμένης σε μια κεντρική διαδικαστική συναίνεση, αφού στο πλαίσιο της οι διαδικασίες συχνά ενδέχεται να μη μπορούν να διαχωριστούν από τους λόγους ενώ ενίοτε, η διαδικαστική ορθότητα παρέχει αρκετή νομιμοποίηση στο αποτέλεσμα. Το γεγονός ότι ακολουθείται η σωστή διαδικασία είναι επαρκής νομιμοποιητικός λόγος για πολλά από όσα συμβαίνουν στην ΕΕ.⁶⁰⁶ Οι ίδιες οι δημοκρατίες, άλλωστε, είναι στην καλύτερη περίπτωση μόνο *εν μέρει* κοινότητες κοινών εμπειριών, επικοινωνίας, ερμηνευτικών παραδόσεων και μνήμης που προσφέρουν κατεύθυνση και προσδίδουν νοήματα στους πολίτες (March και Olsen, 2009, σελ. 15). Αυτό που ενώνει τους πολίτες είναι τα κοινά διακυβεύματα, οι κοινές συζητήσεις, οι δημόσιες αντιπαραθέσεις και η ευρεία συμφωνία για κάποιους βασικούς κανόνες αντιμετώπισης των συγκρούσεων (ibid). Όπως υποστηρίζει ο Føllesdal (2004, σελ. 13-4), οι πολίτες είναι πιθανό να συνεχίσουν να εκδηλώνουν για κάποιο καιρό μια *διάχυτη υποστήριξη* σε ένα καθεστώς ακόμη κι αν δεν τους ικανοποιεί σε επίπεδο τρεχόντων αποτελεσμάτων πολιτικής, εφόσον οι πολιτικές αυτές παραμένουν εν πολλοίς συνεπείς με τις αξίες και τους σκοπούς του εν λόγω καθεστώτος, συμπεριλαμβανομένης της διαδικαστικής δικαιοσύνης και της αίσθησης ισότιμης αντιμετώπισης (Inglehart, 1999a, σελ. 98· Miller και Listhaug, 1999). Η εμμονή στη διαδικασία, ωστόσο, δεν θα πρέπει να αγνοεί το ιστορικό πλαίσιο: Η πολιτική ενοποίηση της ΕΕ νοείται ως απόρροια εμπρόθετων πολιτικών αποφάσεων προσαρμοσμένων στο συγκεκριμένο των

⁶⁰⁶ Για τον Menéndez (2008, σελ. 3), η πλέον προωθημένη σχετική αντίληψη συνδέεται με το παράδειγμα της «διακυβέρνησης», όπως εκλαμβάνεται ως εναλλακτική της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η δημοκρατική αντιπροσώπευση χαρακτηρίζεται τόσο παρωχημένη όσο τα κυρίαρχα έθνη-κράτη, καθώς ο ισχυρός νέος κόσμος της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικής αλλαγής έχει απομειώσει τις ικανότητές τους να κυβερνούν βάσει της κλασικής διαδικασίας που πηγάζει από τη δημοκρατική διαμόρφωση της γενικής βούλησης. Η πολυπλοκότητα των προβλημάτων των μετανεωτερικών κοινωνιών, καθώς και η καθαρή αναλογία βάσει της οποίας λαμβάνονται οι αποφάσεις, επιβάλλουν την ανεύρεση νέων τρόπων εξασφάλισης νομιμοποίησης. Αυτοί υπερβαίνουν την ευρείας συμπερίληψης συμμετοχή υπέρ πιο «έξυπνων» φόρμουλων, που μας ζητούν να πάμε παραπέρα από την πλήρη συμπερίληψη όπως μεσολαβείται από την πολιτική αντιπροσώπευση (που συνήθως στηρίζεται σε κοινωνικό-οικονομικές διαιρέσεις) και αντ' αυτής να προτιμήσουμε την «επιλεκτική συμμετοχή» των συμφερόντων, των κοινωνικών εταίρων και των μη κυβερνητικών οργανισμών που συνήθως αναφέρονται ως κοινωνία των πολιτών – σε μια παράδοξη χρήση του όρου, όπως προσθέτει ο Menéndez. Ως τελευταία άρθρωση του «παραδείγματος της διακυβέρνησης» στην ΕΕ, παραθέτει τη Λευκή Βίβλο της Επιτροπής για την *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση*, COM (2001) 428 τελικό, OJ C 287, 12.10.2001, σελ. 1-29, στο http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf. Για μία πλήρη κριτική ανάλυση βλ. το συμπόσιο των C. Joerges, Y. Meny και J. Weiler (eds.), *Mountain or Molehill? A Critical Appraisal of the Commission's White Paper on Governance*, διαθέσιμο στο <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/01/010601.html>, καθώς και το P. Allott (2002), 'European Governance and the Rebranding of Democracy', Vol. 27, *European Law Review*, σελ. 60-71, κυρίως σελ. 60. Για την υπέρβαση της «αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας» σε ένα «ριζοσπαστικό» νέο πλαίσιο, βλ. την καλώς επεξεργασμένη (και εξαιρετικά αμφιλεγόμενη) πρόταση των P. Nanz και J. Steffek (2004), 'Global Governance, Participation and the Public sphere', Vol. 39, *Government and Opposition*, σελ. 311-35. Για μια κριτική της υπόθεσης της ριζοσπαστικής «καινοτομίας» βλ. C. Möllers (2006), 'European Governance: Meaning and Value of a Concept', Vol. 43, *Common Market Law Review*, σελ. 313-36 (όπως συνολικά αναφέρονται στο Menéndez, όπ. π.).

καιρών τους και όχι ως αποτέλεσμα αυτόματης μετάθεσης νομιμοφροσύνης ή υποπροϊόν της λειτουργικής οικονομικής εκχείλισης. Ενσυνείδητη της διεθνούς αλληλεξάρτησης, η ΕΕ έχει καταστεί ένα γόνιμο βήμα διακίνησης ιδεών για την ανάπτυξη αμοιβαίων συνεννοήσεων, τη διαμόρφωση συγκλινόντων στόχων και την προώθηση της ευρηματικότητας για τους τρόπους συνεργασίας, λειτουργώντας σε ένα υψηλό επίπεδο αμοιβαίας δεκτικότητας και ανταπόκρισης.⁶⁰⁷ Αυτό που επισημαίνεται, επίσης, είναι η σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ δρώντων σε νέα θεσμικά περιβάλλοντα και μια σειρά σχέσεων μεταξύ στόχων, γνώσης, μάθησης, στρατηγικών, διαπραγματευτικών προτύπων και διαδικαστικής συναίνεσης σε ζητήματα συλλογικής δικαιοδοσίας, του πολιτικού συστήματος της Κοινότητας και του εξωγενούς περιγυρού της.

Όπως έχει ειπωθεί, οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης στο διεθνές σύστημα καθώς και η αλληλοδιείσδυση εξωτερικού και εσωτερικού, καθιστά τα όρια μεταξύ των δύο τελευταίων δυσδιάκριτα, και τις σχέσεις που μελετάμε, διεθνείς, όσο και διεθνικές. Ούτε η πολιτική, ούτε η οικονομία έχουν κάποια ουσιοκρατική φύση – η φύση τους είναι αλληλοσυγκροτητική (Berry, 2007, σελ. 4). Οι διεθνείς σχέσεις παραμένουν σημαντικές λόγω της ανάγκης να κατανοηθεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η αναδιάρθρωση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης. Όπως, άλλωστε, καταδεικνύει η έμφαση στις ιδέες και τις νόρμες, οι θεωρητικές πορείες της πολιτικής επιστήμης και των διεθνών σχέσεων δεν είναι παρά παράλληλες. Ως προς την πολιτική επιστήμη, γράφει ο Hix (2009, σελ. 548), αυτή μάς διδάσκει πώς «οι διαδικασίες διακυβέρνησης (αλληλεπίδραση εντός και μεταξύ των εκτελεστικών, νομοθετικών και δικαστικών θεσμών), η πολιτική (οι στρατηγικές ατόμων και ομάδων ώστε να επηρεάσουν την κυβέρνηση) και η χάραξη πολιτικής (διαδικασίες και εκροές πολιτικών) είναι όλα αλληλένδετα στην ΕΕ». Αυτό που απαιτείται, γράφει ο Ήφαιστος (2006, σελ. 172), είναι μια θεωρία μέσης εμβέλειας που εστιάζει «στην κατανόηση της μορφής του κοινοτικού πολιτικού συστήματος, στις θεσμικές δομές και διαδικασίες καθώς και στα άτυπα δίκτυα όπου λαμβάνουν χώρα καθημερινές επαφές και διαβουλεύσεις, στο πλαίσιο των οποίων προετοιμάζονται, εφαρμόζονται και ελέγχονται οι αποφάσεις δεσμευτικού χαρακτήρα». Ο Hix (2009, σελ. 552) υποστηρίζει ότι στο *μίκρο-επίπεδο* και σε αναφορά με τη σχέση δρώντων και θεσμικού περιβάλλοντος, η ΕΕ δείχνει να επιβεβαιώνει τις παραδοχές της «θεσμικής ορθολογικής επιλογής» και της «ιστορικής θεσμικής» προσέγγισης

⁶⁰⁷ Βλ. σχετικά και το σημαίνον άρθρο του D. J. Puchala (1972), 'Of Blind Men, Elephants and International Integration', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10 (March), σελ. 267–284, άρθρο πρωτοποριακό για την εποχή του αφού, όπως αναφέρει ο Rosamond (2006, σελ. 133), έθεσε για πρώτη φορά κάποια από τα θέματα της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης και των νεοθεσμικών προσεγγίσεων.

στην πολιτική επιστήμη. «Η θέση των δρώντων στον ενωσιακό χώρο των πολιτικών προσδιορίζει ποιοι δρώντες είναι καθοριστικοί για τη μετατροπή μειοψηφικών συνασπισμών σε συνασπισμούς νίκης» ενώ, ωστόσο, οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί του ευρωπαϊκού συστήματος είναι εξίσου κρίσιμοι για τη διαμόρφωση των πολιτικών αποτελεσμάτων (ibid). Γράφει ο Hix (2009, σελ. 552):

Αυτοί οι κανόνες και οι διαδικασίες καθορίζουν τη σειρά με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις, τους χρονικούς ορίζοντες των δρώντων, τους τύπους των ανταλλαγών που μπορούν να γίνουν στην πολιτική διαδικασία, ποιος έχει την εξουσία ορισμού ατζέντας (και υπό ποιους όρους), αν οι δρώντες μπορούν να ασκήσουν αρνησικυρία ή όχι, και ως εκ τούτου υπό ποιους όρους οι δρώντες είναι καθοριστικοί (ανεξάρτητα από τις προτιμήσεις τους στις πολιτικές).

Οι άτυπες νόρμες του ενωσιακού συστήματος – όπως η ανάγκη να επιτευχθεί η ευρύτερη πολιτική συναίνεση – είναι εξίσου σημαντικές με τους τυπικούς κανόνες στον καθορισμό των πολιτικών αποτελεσμάτων, ήτοι οι ισορροπίες στο σύστημα της ΕΕ είναι δομικές (ibid). Στο πεδίο δε των διαδοχικών θεσμικών μεταρρυθμίσεων, συνεχίζει ο Hix (2009, σελ. 553), οι δρώντες έχουν αναπτύξει εξαιρετικά επεξεργασμένες θεσμικές προτιμήσεις, όπως:

ποιες πολιτικές θα έπρεπε να αποφασίζονται στο επίπεδο της ΕΕ, ποιος θα έπρεπε να έχει το δικαίωμα πρωτοβουλίας υποβολής προτάσεων για καθεμιά από αυτές τις πολιτικές, ποιοι εσωτερικοί κανόνες διαδικασίας θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν σε καθέναν από τους θεσμούς της ΕΕ, ποιοι ιδιωτικοί δρώντες θα έπρεπε να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία και ποιες διαδικασίες θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για την εφαρμογή των πολιτικών.

Τέλος, στο *μάκρο-επίπεδο*, η ΕΕ δείχνει ότι μπορεί να προκύψει ένα ανεπτυγμένο σύστημα χωρίς τον πλήρη μηχανισμό του κράτους και την ισχυρή λαϊκή υποστήριξη ή πολιτική συμμετοχή (ibid, σελ. 554). Οι κύριοι λόγοι είναι η ενιαία αγορά, το ενιαίο νόμισμα, οι ρυθμιστικές αντί των αναδιανεμητικών πολιτικών⁶⁰⁸ και ο περιορισμένος σφετερισμός των παραδοσιακών πεδίων της

⁶⁰⁸ Πράγματι και για τον Brunkhorst (2003, σελ. 9), η κοινωνική αλλαγή στην Ευρώπη παρουσιάζει μια ασυμμετρική δομή: Παρά τις πολλές προσπάθειες υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας, την κοινωνική πολιτική, τους νέους ρυθμιστικούς θεσμούς, την πολιτική για την ισότητα, τις θετικές διακρίσεις, την περιβαλλοντική πολιτική κτλ, οι περισσότερες μεταβολές στην Ένωση προσανατολίζονται στην *αρνητική ολοκλήρωση* (Scharpf, 1999, σελ. 47. Idem, 2002, σελ. 76). Η θετική ολοκλήρωση μέσω της πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας και της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης θα χρειαζόνταν ένα σύστημα εσωτερικών πόρων που θα στηρίζετο στην αυτόνομη ευρωπαϊκή φορολογία. Κάτι τέτοιο προβλέπεται από τις Συνθήκες και φαίνεται εφικτό *καταρχήν*, ιδίως όταν πρόκειται για φόρους των οποίων η απώλεια στο εθνικό επίπεδο οφείλεται εν μέρει στην ενίσχυση της ενιαίας αγοράς – αυτοί είναι κυρίως φόροι επί των καταθέσεων και των εισοδημάτων, καθώς και φόροι στις επιχειρήσεις (Menéndez, 2003a). Αλλά ακόμη και η ΣΣ δεν τόλμησε να θέσει εντός της ατζέντας ένα τέτοιο ζήτημα. Αυτό, συνεχίζει ο Brunkhorst, οφείλεται μόνο εν μέρει στην

κρατικής εξουσίας (εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια) (ibid). Οι σχετικές πολιτικές είναι κατά κανόνα θετικού αθροίσματος. Και βέβαια αν τα αποτελέσματα πολιτικής ήταν σε μεγάλο βαθμό αναδιανεμητικά, η ΕΕ θα προϋπέθετε μεγάλη χρήση ισχύος προκειμένου να επιβάλει τις πολιτικές της και έναν υψηλότερο βαθμό δημοκρατικής συμμετοχής προκειμένου να τα νομιμοποιήσει (ibid, σελ. 555).⁶⁰⁹ Αυτό σημαίνει ότι αν πρόκειται να προχωρήσει η οικονομική και πολιτική ενοποίηση, η ΕΕ θα χρειαστεί μεγαλύτερη «κρατική ικανότητα» και, στο μέσο-επίπεδο, αυθεντικό δημοκρατικό ανταγωνισμό που θα τη νομιμοποιεί (ibid). Ο συσχετισμός των δύο αυτών στοιχείων συνιστά το κεντρικό ζήτημα διακυβέρνησης στη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση της ΕΕ – «πώς να ενισχυθεί η ηγετική και εκτελεστική ικανότητα της ΕΕ (εντός και μεταξύ του Συμβουλίου και της Επιτροπής), με την ταυτόχρονη διεύρυνση της δημοκρατικής ευθύνης για τους κατόχους των εκτελεστικών θέσεων της ΕΕ προς το ΕΚ, τα εθνικά κοινοβούλια και τους πολίτες» (ibid), αφού η οικονομική και η πολιτική ενοποίηση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την πολιτειακή συγκρότηση στον χώρο τον οποίο καλύπτουν. Όπως γράφει ο Ήφαιστος (2006, σελ. 189), «όπως πολλοί αναλυτές όλων των παραδόσεων σημειώνουν, η ολοένα μεγαλύτερη συνειδητοποίηση του

(όχι και τόσο δημοκρατικά εγκαθιδρυμένη) οικονομική θεωρία του νεοφιλελευθερισμού που εξακολουθεί να παράσχει την φιλοσοφία πίσω από τα κριτήρια σύγκλισης και ελλειμμάτων της Ένωσης καθώς και την πολιτική της πλήρως ανεξάρτητης κεντρικής της τράπεζας (Guehenno, 1996). Πιο σημαντικό, κατά τον Brunkhorst, είναι το γεγονός ότι η προσπάθεια για τη σύνταξη ενός ευρωπαϊκού συντάγματος ήταν προϊόν μιας επαναστατικής διαδικασίας συνεχούς αλλαγής (*Wandelverfassung*) χωρίς ωστόσο αυτή να στηρίζεται σε ένα αντίστοιχο επαναστατικό υπόβαθρο ή κάποιο λειτουργικό αντίστοιχο που να συγκροτεί ένα πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς ως αποτέλεσμα της βούλησης του λαού. Ειδικότερα, συνεχίζει ο Brunkhorst (όπ. π.), οι πιο ισχυροί θεσμοί υπερκρατικής διακυβέρνησης της ΕΕ, η Κεντρική Τράπεζα, η Επιτροπή, το Δικαστήριο, δεν διαθέτουν – εν αντιθέσει με τα εθνικά αντίστοιχά τους – καμία άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, ενώ προκειμένου να μεταβληθούν οι νομικές τους αρμοδιότητες είναι απαραίτητη η συγκατάθεση όλων και όχι μόνο οι ενισχυμένες πλειοψηφίες – όπως συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο (Scharpf, 2002, σελ. 75). Χωρίς άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, οι θεσμοί αυτοί είναι ισχυροί μέσω των Συνθηκών όταν πρόκειται για την αρνητική ολοκλήρωση που υποστηρίζεται πλήρως από την *διακυβερνητική* ομοφωνία. Για την προοπτική της θετικής ολοκλήρωσης, ωστόσο, (φορολογία, αναδιανεμητική πολιτική, ευρωπαϊκή πρόνοια, κτλ.) λείπει ακόμη και η έμμεση δημοκρατική στήριξη του διακυβερνητισμού.

⁶⁰⁹ Όπως έχει υποστηρίξει ο Moravcsik (2002, σελ. 607-9, 611 στο Menéndez, 2008, σελ. 5), η ουσία της εκλογικής πολιτικής (φορολογία, κοινωνική πολιτική, άμυνα και χρηματοδότηση δημόσιων υπηρεσιών) παραμένει σταθερά στα χέρια των κρατών-μελών. Ο Moravcsik (1993, σελ. 518), γράφει ο Menéndez (όπ. π.), παραδέχεται ότι, εάν κάποιος συγκρίνει την Ένωση με ένα ιδανικό κανονιστικό μοντέλο, πράγματι υφίσταται ένα «δημοκρατικό έλλειμμα» αναφορικά με το πώς διαρθρώνεται η σχέση μεταξύ των εκτελεστικών εξουσιών και των πολιτών – και σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τον ισχυρισμό του ότι «το δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης θα μπορούσε να αποτελεί την κύρια πηγή της επιτυχίας της». Η κυριαρχία του εκτελεστικού βραχίονα της ΕΕ περιγράφεται στο *The Choice of Europe*, (όπ. π). Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Menéndez (όπ. π.), ο Moravcsik αρνείται ότι αυτό ισοδυναμεί με «πραγματικό» δημοκρατικό έλλειμμα για δύο λόγους: Πρώτον, η Ένωση διαθέτει δύο πηγές δημοκρατικής νομιμοποίησης, που θα μπορούσαν να συγκριθούν με αυτές των εθνών-κρατών, ήτοι την άμεση λογοδοσία μέσω της απευθείας από τους πολίτες εκλογή του ΕΚ, καθώς και έμμεση λογοδοσία μέσω των εθνικών εκλογών (Moravcsik 2002, σελ. 611-3). Δεύτερον, κάθε δημοκρατική θεωρία η οποία λαμβάνει υπόψη της τις εμπειρικές ενδείξεις που προκύπτουν από την πολιτική επιστήμη αναγνωρίζει ότι δεν αποφασίζονται όλα τα θέματα δημοκρατικά, και οι περισσότερες δικαιοδοσίες της Ένωσης εμπίπτουν ακριβώς σε αυτή την κατηγορία (Moravcsik, 2002, σελ. 607-9, 611 στο Menéndez, όπ. π.).

δημοκρατικού ελλείμματος (το οποίο διαρκώς αυξάνει ενόσω το κοινοτικό σύστημα οικοδομείται και διευρύνεται) συνοδεύεται από ολοένα και μεγαλύτερη συνειδητοποίηση του προβλήματος που δημιουργείται όσον αφορά στην άσκηση λαϊκής κυριαρχίας».

Οι πολιτικές τάξεις παράγουν διαφορετικές, και εν μέρει ανταγωνιστικές, έννοιες για την πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ιδιότητα του πολίτη. Παρέχουν, επίσης, διαφορετικά ρεπερτόρια θεσμικών «καναλιών» συμμετοχής (Olsen, 2002, σελ. 4). Οι θεσμοί μεροληπτούν με διάφορους τρόπους σε ό,τι αφορά τους νομιμοποιημένους συμμετέχοντες και τους πόρους. Διέπονται από διαφορετικούς κανόνες πρόσβασης που ρυθμίζουν ποιος μπορεί να συμμετάσχει και σε ποιες αποφάσεις, σε τι πλαίσια και με ποιους τρόπους (ibid). Οι θεσμοί παρέχουν διαφορετικά κίνητρα αλλά και εμπόδια ως προς τη συμμετοχή ενώ κοινωνικοποιούν και διαμορφώνουν διαφορετικά τους συμμετέχοντες (March και Olsen 1989· Olsen, 1997, 2001 στο Olsen, 2002, σελ. 4). Έτσι, διαφορετικές θεσμικές ισορροπίες συνεπάγονται διαφορετικά πρότυπα νομιμοποιημένης ή προνομιακής παρεμβολής πολιτών και άλλων δρώντων. Εάν οι προσδοκίες για μια καινοτόμα, βασισμένη στη γνώση, κοινωνία, θεωρούνται καταρχήν ζήτημα αποδοτικών αγορών και βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας, κάποιοι δρώντες μπορεί ορθώς να ισχυριστούν ότι δύνανται να συμβάλλουν περισσότερο από κάποιους άλλους στην επίτευξη αυτού του στόχου (Olsen, 2002, σελ. 4). Όταν, όμως, η πρόκληση για την Ευρώπη τίθεται ως ζήτημα εξισορρόπησης *οικονομικών* (αποδοτικότητα, μεγέθυνση, ανταγωνιστικότητα, πλούτος) και *κοινωνικών* (συμπερίληψη, συνοχή, αλληλεγγύη, αποφυγή κοινωνικών αναταραχών) μελημάτων, *οικολογικής* βιωσιμότητας και *πολιτικο-δημοκρατικών* ανησυχιών (διαύγεια, λογοδοσία, συμμετοχή, αντιπροσώπευση), είναι λιγότερο προφανές πώς θα πρέπει να αντισταθμιστούν οι συντελεστές, οι υποχωρήσεις και τα οφέλη (ibid). Με όρους Olsen (2002, σελ. 4):

Υφίστανται καίριες πολιτικές ερωτήσεις χωρίς «σωστές», «βέλτιστες» ή εξειδικευμένες απαντήσεις. Η χρήση μιας λειτουργικής-εργαλειακής γλώσσας, που δίνει έμφαση στην «χρηστή διακυβέρνηση» και στη «βελτίωση των θεσμών της ΕΕ και των μεθόδων λειτουργίας της», είναι απίθανο να εξαλείψει τη σύγκρουση επί της πολιτικής οργάνωσης και της θεσμικής εξισορρόπησης της ηπείρου. Πράγματι, μια τέτοια γλώσσα θα μπορούσε πολύ περισσότερο να εντείνει τις διαμάχες. Ξαναγυρνάμε έτσι πίσω στην παλιά δημοκρατική ιδέα ότι και οι προσδιορισμοί του προβλήματος και οι απαντήσεις θα πρέπει να εξαχθούν μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες και ότι η συμμετοχή των πολιτών είναι η καλύτερη εγγύηση προκειμένου οι κυβερνήτες να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που απασχολούν τους πολίτες. Οι δημοκρατίες χρειάζεται να αναπτύσσουν θεσμικές διευθετήσεις που καθιστούν τη συμμετοχή αποτελεσματική καθώς και θεσμούς που θα καθιστούν την άμεση συμμετοχή περιττή.

Μία πτυχή της ιδιότητας του πολίτη είναι η συμμετοχή.⁶¹⁰ Μία άλλη είναι οι δημόσιες υπηρεσίες, ελευθερίες και ασυλίες (Olsen, 2002, σελ. 3). Αυτές οι πτυχές αντικατοπτρίζουν, όπως είδαμε, δύο βασικές αρχές της δημοκρατικής νομιμοποίησης: Διακυβέρνηση από το λαό και διακυβέρνηση για το λαό. Αντικατοπτρίζουν, κατ' επέκταση, για τον Olsen (2002, σελ. 3), νομιμοποίηση και λογοδοσία από τις εισροές και τις εκροές, τη συμμετοχή και τη διαδικασία, και από τα αποτελέσματα και την ικανότητα επίλυσης προβλημάτων (Majone, 1998· Scharpf, 1999· Schmitter 2002). Όπως επισημαίνει ο Olsen (2002, σελ. 40), η δημοκρατική διακυβέρνηση τελικά απαιτεί δύσκολες και πολύ γνωστές εξισορροπητικές πράξεις:

Πώς θα μπορούσε να διασφαλιστεί η διακυβέρνηση από την πλειοψηφία χωρίς την τυραννία της πλειοψηφίας; Πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί η πολιτική αποτελεσματικότητα παράλληλα με την εγγύηση των συνταγματικής φύσης δικαιωμάτων και ελευθεριών; Πώς θα μπορούσαν να ανταποκρίνονται επαρκώς οι πολιτικοί στην κοινή γνώμη, αποφεύγοντας τον λαϊκισμό; Πώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ουδέτεροι εμπειρογνώμονες και να διασφαλισθεί η επαγγελματική ακεραιότητα, αποφεύγοντας την τεχνοκρατία; Πώς θα μπορούσε να εξασφαλιστεί το κράτος δικαίου χωρίς υπερβολική τυπολατρία; Πώς θα μπορούσε να διασφαλιστεί ότι τα συμφέροντα που επηρεάζονται κάθε φορά θα εισακούονται χωρίς να επωφελούνται κυρίως τα ισχυρώς οργανωμένα συμφέροντα; Πώς θα μπορούσαν, τέλος, να χρησιμοποιηθούν οι μηχανισμοί των αγορών και των τιμών χωρίς να παράγεται κοινωνική ανισότητα κι αναταραχή; (ibid).

Κατά μία άποψη, σε μια ετερογενή πολιτεία όπως η ΕΕ, το να καθίστατο η κατανομή των πόρων πιο ισορροπημένη θα μπορούσε να μειώσει τις ανισότητες στη συμμετοχή και την ισχύ μόνο υπό κάποιες προϋποθέσεις (ibid, σελ. 13). Π.χ. σε ένα σύστημα όπου οι πόροι είναι κατανεμημένοι πλήρως ισότιμα και που όμως οι συμμετέχοντες δρουν στη βάση του υπολογιστικού συμφέροντός τους, τα υποκείμενα και οι μειονότητες των οποίων οι προτιμήσεις απέχουν σημαντικά από το μέσο όρο θα κατέληγαν και πάλι ως χαμένοι (March, 1988 στο Olsen, 2002, σελ. 13). Η σημασία αυτής της παρατήρησης είναι προφανής εάν συσχετιστεί λ.χ. με τη διεύρυνση και την ακόμη μεγαλύτερη ετερογένεια που τη συνόδευσε. Σε κάθε περίπτωση, η δημιουργία κοινά συμπεφωνημένων κανόνων, δικαιωμάτων και ρόλων μπορεί να προστατέψει τις μειονοτικές στάσεις. Περαιτέρω, οι ανησυχίες των μειονοτήτων μπορεί να ληφθούν υπόψη μέσω δημόσιας ανοικτής διαβούλευσης, διαδικασίας όπου οι υφιστάμενες προτιμήσεις και πεποιθήσεις δοκιμάζονται έναντι οικουμενικών ή των κοινοτικών νορμών (Olsen, 2002, σελ. 14). Στο σημείο

⁶¹⁰ Βλ. και σχετικά με τη νομιμοποίηση μέσω της συμμετοχής Føllesdal, 2004, σελ. 9.

αυτό, γράφει ο Olsen (2002, σελ. 14), η ΕΕ φαίνεται να βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα δίλημμα: «Από τη μια πλευρά, η δημοκρατική θεωρία εκφράζει την ανάγκη ανάπτυξης και διατήρησης καλά πληροφορημένων και ικανών πολιτών, με δημοκρατικές αξίες, πεποιθήσεις και ακεραιότητα. Η δημοκρατική θεωρία υπόσχεται, επιπρόσθετα, ότι η πολιτική συμμετοχή, η αλληλόδραση και ο διάλογος μπορούν να μετατρέψουν τα άτομα σε δημοκρατικούς και νομοταγείς πολίτες (March και Olsen 1989, 1995)». Η ερευνητική πρόκληση εδώ έγκειται στην υπέρβαση προτύπων που επικεντρώνονται αποκλειστικά στην εξασφάλιση της αποτελεσματικής συσσώρευσης δεδομένων (εξωγενών) προτιμήσεων σε μια συλλογική επιλογή, εστιάζοντας στη «βελτίωση της κατανόησής μας για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι πολίτες και οι προτιμήσεις, οι προσδοκίες, οι πεποιθήσεις και οι ταυτότητές τους μπορούν να μεταβληθούν νομιμοποιημένα μέσω της πολιτικής αλληλόδρασης» (Olsen, 2002, σελ. 14). Από την άλλη πλευρά, διερευνάται εάν η διαβουλευτική δημοκρατία και η επικοινωνιακή ορθολογικότητα είναι καταρχήν πιθανές έξω από την πραγματικότητα των εθνών-κρατών που συντίθενται στη βάση μίας εθνικής ταυτότητας και αλληλεγγύης (Peterson και άλ., 1997· Scharpf, 1999· Weiler, 1999 στο Olsen, 2002, σελ. 14). Η δημοκρατία και η ιδιότητα του πολίτη αποτελούν έννοιες στενά συνδεδεμένες με το έθνος-κράτος και οι τρέχουσες μεταβολές στην ευρωπαϊκή πολιτική τάξη καθιστούν το νόημά τους, την εφαρμογή και τις επιπτώσεις τους λιγότερο προφανείς. Μολαταύτα, συνεχίζει ο Olsen (2002, σελ. 14), οι αλλαγές στη νοοτροπία, την ψυχосύνθεση, «τις καρδιές και το μυαλό» των πολιτών (Cepi, 2000), συμπεριλαμβανομένης και της ανάπτυξης μιας «συνταγματικής θεωρίας» και του «συνταγματικού πατριωτισμού» που περιλαμβάνουν κοινές αντιλήψεις για νομιμοποιημένους κανόνες και αρχές καθώς και τον κατάλληλο ρόλο των θεσμών, των μεσολαβητών και των πολιτών (Habermas 1996, 2001· Weiler, 1999), αποτελούν ενδεχομένως σημαντικό μέρος των δυναμικών μεταβολών που συντελούνται στην ευρωπαϊκή πολιτική τάξη. Η ερευνητική πρόκληση συνίσταται στην κατανόηση του εάν, και πώς, οι Ευρωπαίοι, υπό μια λογική καταλληλότητας, πάρα λειτουργικής αποδοτικότητας, καθίστανται περισσότερο αφοσιωμένοι σε κοινούς κανόνες, κώδικες δημόσιας αρετής και καθήκοντος, καθώς και αντιλήψεις περί του συλλογικού καλού σε μια αναδυόμενη πολιτεία με ανταγωνιστικές ταυτότητες και ανθεκτικές εντάσεις (ibid, σελ. 14-5).

Απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα καθώς και συναφή κανονιστικά ερωτήματα ευρύτερης πολιτικοποίησης και πολιτικής νομιμοποίησης, επιχειρεί να προσφέρει, όπως συζητήσαμε, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού, ως ισχυρό κανονιστικό ρεύμα για τη διαδικασία διαμόρφωσης της ΕΕ – υπό τις προϋποθέσεις της κοινωνικής κατασκευής του ευρωπαϊκού συστήματος καθώς

και των νέων γνωστικών δομών που οικοδομούν, κοινωνικά, το «'πολυσφαιρικό' περιβάλλον δημόσιου λόγου» (Λάβδας, 2004 στο Λάβδας και άλ., 2006, σελ. 629) της ΕΕ. Κι αυτό, υπό την παραδοχή ότι «τα συμφέροντα είναι ανάμεσα στους παράγοντες που συμβάλλουν, σε ένα σημαντικό βαθμό, στη συγκρότηση ενός πεδίου κοινής αναφοράς για τις διαφορετικές ευρωπαϊκές δημόσιες σφαίρες» ενώ «η δραστηριότητα των ομάδων σε πολλαπλά σημεία της παραγωγής ευρωπαϊκής πολιτικής αποτελεί πλέον στοιχείο άρρηκτα συνυφασμένο με την λειτουργία των ευρωπαϊκών θεσμών» (Λάβδας και άλ., 2006, σελ. 629). Ήδη από το 1996, ο Στεφάνου (σελ. 98) αναγνωρίζει ότι η «επιρροή των ομάδων συμφερόντων στη διαμόρφωση των προτάσεων της Επιτροπής προς το Συμβούλιο αλλά και στην εκταμίευση των πόρων του κοινοτικού προϋπολογισμού που διαχειρίζεται ευθέως η Επιτροπή στα πλαίσια των κοινοτικών προγραμμάτων και πρωτοβουλιών, είναι τουλάχιστον αντίστοιχη με την επιρροή των ομάδων συμφερόντων σε εθνικό επίπεδο». Επιπλέον, όπως επισημαίνει (σελ. 98), αυτής της έκφανσης νέο-κορπορατισμού που εμφανίζεται σε επίπεδο ΕΕ, καθώς και της «άσκησης διοίκησης μέσω διαπραγματεύσεων με τους ενδιαφερόμενους», τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί στον ευρωπαϊκό δημόσιο χώρο «αμέτρητα δίκτυα συνεργασίας και διακίνησης ιδεών μεταξύ φυσικών και νομικών προσώπων, καθώς και ειδικευμένα μέσα επικοινωνίας [...]», κατάσταση που μαρτυρεί «ένα σημαντικό βαθμό άτυπης ολοκλήρωσης» (Wallace, 1983, Κεφ. Α', υποσημ. 38, 1 (9) στο Στεφάνου, 1996, σελ. 99). Για άλλους θεωρητικούς, επιπρόσθετα, γράφει ο Σκανδάμης (2006, σελ. 341), «μόνο μια *Κοινότητα Δικαίου* (Πράσινοι 1986/υπόθ. ΔΕΚ 294/83) μπορεί να νομιμοποιήσει υποτέλεια αποδεκτή ερήμην ενός *μονοπωλίου της βίας* που θα διέθετε η υπερεθνική εξουσία, και θεμελιωμένη στην *πειθώ* που αναπτύσσει η γενικευμένη τήρηση των κοινών κανόνων και το κοινό συμφέρον για την τεχνολογική υπεροχή που υπόσχεται το περιεχόμενό τους». Όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο Rousseau (1967 [1762, 1755], σελ. 10 στο March και Olsen, 2009, σελ. 14, υποσ.), «ο δυνατότερος άνθρωπος δεν είναι ποτέ τόσο δυνατός ώστε να είναι πάντα αυτός κυρίαρχος εκτός εάν μετατρέψει την ισχύ του σε δικαίωμα, και την υποταγή σε καθήκον». Στη σύγχρονη κοινωνία, αντίστοιχα, όπως έχει υποστηρίξει ο Weber (1978, σελ. 37 στο March και Olsen, 2009, σελ. 14, υποσ.), η πίστη στη νομιμότητα – την αποδοχή της εξουσίας του νόμου, των νομικών δρώντων, της λογικής συλλογιστικής, του νομικού προηγούμενου και των θεσμών – αποτελεί τον πιο κοινό τύπο νομιμοποίησης. Και για τον Føllesdal (2001, σελ. 5), μια ικανοποιητική εκδοχή της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη δεν θα χρειαζόταν ίσως να συγκροτηθεί από την ευρεία βάση μιας κοινής ταυτότητας, πολιτισμού και

ιστορίας, αλλά θα μπορούσε να οικοδομηθεί υπό μια κοινή αίσθηση δικαιοσύνης και αφοσίωσης στην ισότιμη αξιοπρέπεια όλων των Ευρωπαίων, θεμελιωμένη στην «επιθυμία ... διευθέτησης της κοινής μας πολιτικής ζωής σε όρους που οι άλλοι δεν θα μπορούσαν λογικοφανώς να απορρίψουν» (Rawls, 1993, σελ. 124· βλ. και Ackerman, 1980, σελ. 69f· Weiler, 1995· Preuss, 1996, σελ. 275· MacCormick, 1996, σελ. 150· idem, 1997, σελ. 341· Habermas, 1998). Όπως γράφει ο Føllesdal (2001, σελ. 9-10), η κοινή κανονιστική βάση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ιδιότητας θα μπορούσε να αρθρωθεί επί τριών δεσμεύσεων απέναντι: α) στους θεσμούς και τη νομοθεσία που παράγουν, β) στις αρχές που νομιμοποιούν τους θεσμούς και γ) σε μια πολιτική θεωρία που θεμελιώνει αυτές τις αρχές επί μιας αντίληψης για τον δέοντα ρόλο των υποκειμένων, των κρατών-μελών και για την ίδια την ΕΕ.

Για τον Menéndez (2008, σελ. 7), οι εξουσίες που ασκούνται από την ΕΕ επεκτείνονται πλέον σε τόσο πολλά ζητήματα που η παράγωγη δημοκρατική νομιμοποίησή της δεν αρκεί ώστε αντιπροτείνει ένα πρότυπο διαβουλευτικής δημοκρατίας για την ΕΕ, όπου ο νομιμοποιητικός ρόλος αποδίδεται στα επιχειρήματα και τους δικαιολογητικούς λόγους που τα συνοδεύουν, ζήτημα με το οποίο ισχυρά καταπιάνεται ο κονστρουκτιβισμός: Η νομιμοποίηση των νομικών νορμών εξαρτάται κρίσιμα όχι μόνο από την υποστήριξή τους από την πλειονότητα των ανθρώπων που αφορά, αλλά και από τις διαδικασίες μέσω των οποίων διαμορφώνονται. Αυτές οι διαδικασίες δημοκρατικής διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης, για να εκλαμβάνονται ως νομιμοποιημένες, θα πρέπει να οικοδομούνται ως θεσμική ενσάρκωση του διαβουλευτικού διαλόγου (ibid, σελ. 8).⁶¹¹ Η διαβουλευτική θεωρία δεν αντιλαμβάνεται τις διαδικασίες νομοπαραγωγής ως αμιγώς συσσωματικές, αλλά ως επιχειρηματολογικές, όπου ο διάλογος εκτυλίσσεται βάσει διαφορετικών συμφερόντων και αξιακών ιεραρχήσεων, συμβάλλοντας στην επανεκτίμηση των προτιμήσεων και τη σφυρηλάτηση μιας συνεκτικής βούλησης (ibid, σελ. 11). Ειδικότερα για την ΕΕ, οι νομοπαραγωγικές διαδικασίες νομιμοποιούν τις απορρέουσες νόρμες ως μια λειτουργία των διαβουλευτικών ιδιοτήτων των διαδικασιών, παρέχοντας το διασυνδεδετικό

⁶¹¹ Το καλύτερο σχετικό επιχείρημα βρίσκεται ίσως στο H. S. Richardson (2002), *Democratic Autonomy*, Oxford: Oxford University Press, σελ. 27. Βλ. επίσης W. Nelson (1980), *On Justifying Democracy*, London: Routledge and Kegan Paul· J. Cohen, “Deliberation and Democratic Legitimacy” στο J. Bohman και W. Rehg, *Deliberative Democracy*, Cambridge: The MIT Press, 1997, σελ. 67-91· J. Bohman, “Deliberation and Democracy” στο Idem, *Public Deliberation*, Cambridge: The MIT Press, 1996, σελ. 1-21 και W. Nelson (2000), ‘The Institutions of Deliberative Democracy’, *Social Philosophy and Policy*, Vol. 17, σελ. 181-202, όπως συνολικά αναφέρονται στο Menéndez, 2008, σελ. 8.

στοιχείο μεταξύ των θεσμών και των γενικών κοινών (ibid).⁶¹² Επιπλέον, στο πλαίσιο της Επιτροπολογίας, η επικοινωνιακή αλληλόδραση ενισχύει τη δημοκρατική νομιμοποίηση της ΕΕ, στο βαθμό που διασφαλίζει ένα πιο αντικειμενικό αποτέλεσμα από την αμιγή συσσώρευση των εθνικών συμφερόντων και συνεπώς ενισχύει την ισότητα των ευρωπαίων πολιτών μπροστά στο νόμο (ibid, σελ. 21).⁶¹³ Όπως αναφέρει ο Føllesdal (2004, σελ. 10), η επιτροπολογία θε μπορούσε να θεωρηθεί ως πρόπλασμα «διαβουλευτικής πολιτικής» (Joerges, 1999, σελ. 311) για την αναζήτηση της απαραίτητης συγκατάθεσης *qua* συναίνεσης, βάσει της διαβούλευσης μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων μερών: «έχουν ισχύ ακριβώς αυτές οι αρχές που απορρέουν από τη μη εξαναγκαστική διυποκειμενική αναγνώρισή τους υπό συνθήκες ορθολογικού διαλόγου» (Habermas, 1995, σελ. 127). Γράφει σχετικά ο Brunkhorst (2003, σελ. 13):

Αποτελεί λοιπόν η διαβουλευτική δημοκρατία διέξοδο στο δημοκρατικό έλλειμμα του υπερεθνισμού;⁶¹⁴ Εξαρτάται. Σε σχέση με την ΕΕ, η ιδέα της διαβούλευσης επιτρέπει πρώτα από όλα να αντληθεί μία εύλογη εννοιολογική και πρακτική διάκριση μεταξύ του *υπερεθνικού* και του *διακρατικού* τρόπου λήψης αποφάσεων. Ενώ η διακρατική λήψη αποφάσεων είναι αποτέλεσμα στηριζόμενων στην ισχύ *διαπραγματευτικών* διαδικασιών, η υπερεθνική λήψη αποφάσεων έχει ολοένα και περισσότερο καταστεί ζήτημα που εμπίπτει στην επιχειρηματολόγηση, που υποστηρίζεται από πειστικά επιχειρήματα, κυρίως στις επιτροπές της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.⁶¹⁵

Και συνεχίζει (σελ. 13):

⁶¹² Βλ. N. Fraser “Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of actually Existing Democracy” στο C. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge: The MIT Press, 1992, σελ. 109-42· E. O. Eriksen and J. E. Fossum (2002), ‘Democracy through Strong Publics in the European Union?’, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No 3, σελ. 401-24· *Conceptualising European Public Spheres: General, Segmented and Strong Publics*, Working Paper ARENA 3/04 και H. Brunkhorst (2002), ‘Globalising Democracy without a State: Weak Public, Strong Public, Global Constitutionalism’, *Millenium*, Vol. 31, No 3, σελ. 675-90, όπως αναφέρονται στο Menéndez, 2008, σελ. 11.

⁶¹³ Βλ. και C. Joerges και J. Neyer (1997), ‘From Intergovernmental Bargaining to Deliberative Political Processes: The Constitutionalisation of Comitology’, *European Law Journal*, Vol. 3, No 3, σελ. 273-99 και C. Joerges (2002), ‘Deliberative Supranationalism: Two Defenses’, *European Law Journal*, Vol. 8, No 1, σελ. 133-51, όπως αναφέρονται στο Menéndez, 2008, σελ. 21.

⁶¹⁴ Βλ. σχετικά J. Bohman (1996), *Public Deliberation: Pluralism, Complexity and Democracy*, Cambridge, Mass: MIT Press· J. Bohman και W. Rehg (1997), *Deliberative Democracy*, Cambridge, Mass: MIT Press και J. Cohen και C. Sabel (1997), ‘Directly-Deliberative Polyarchy’, *European Law Journal*, Vol. 3, No 4. Για μια κριτική προοπτική βλ. R. Schmalz-Bruns (1999), ‘Deliberativer Supranationalismus’, *Zeitschrift für Internationale Beziehungen*, Vol. 2, σελ. 185-243 και A. van Aaken (2002), ‘Deliberative Institutional Economics, or Does “Homoeconomicus argue”?’, *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 4, σελ. 361-394, όπως συνολικά αναφέρονται στο Brunkhorst, 2003, σελ. 13.

⁶¹⁵ Βλ. σχετικά Joerges και Vos, *EU Committees: Social Regulation, Law and Politics*, όπ. π. Για μια διάκριση μεταξύ της επιχειρηματολόγησης και της διαβούλευσης βλ. J. Elster (1991), *Arguing and Bargaining in two Constituent Assemblies*, unpublished copy, Chicago. Για μια εφαρμογή στο υπερεθνικό επίπεδο βλ. M. Krajewsky (2001), ‘Democratic Legitimacy and Constitutional Perspectives of WTO Law’, *Journal of World Trade*, Vol. 35, No 1, όπως συνολικά αναφέρονται στο Brunkhorst, 2003, σελ. 13.

Κάθε εξειδικευμένη συζήτηση συνδέεται εσωτερικά με τη δημοκρατία υπό τη συγκεκριμένη έννοια ότι η γνωστική αξία, αλήθεια και εγκυρότητα όλων των κρίσεων των ειδικών (του επιστημονικού ή του νομικού συστήματος) προϋποθέτει ότι *όλες* οι αντικειμενικές φωνές πρέπει να εισακούονται ή να λαμβάνονται υπόψη – τουλάχιστον σε επίπεδο αντιπαράθεσης. Αυτή είναι η βασική ιδέα των Peirce, Dewey, Habermas, Apel ή Putnam. Συνεπώς, ο John Dewey ή στις μέρες μας η Hilary Putnam υποθέτουν ότι η ανάπτυξη της *δημοκρατικής* επικοινωνίας είναι προϋπόθεση για τη δυνατότητα *επίλυσης* κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών, ακόμη και τεχνικών προβλημάτων και «προαπαιτούμενο της πειραματικής διερεύνησης σε *κάθε* θεματική περιοχή» (Putnam, 1991a, σελ. 64· Putnam, 1991b, σελ. 217· Dewey, 1984· Kloppenberg, 2000).

Από το σημείο αυτό εκκινεί η επιτυχία της διαβουλευτικής δημοκρατίας στον τρέχοντα θεωρητικό λόγο στους εθνικούς, ευρωπαϊκούς και παγκόσμιους πολιτικούς θεσμούς (Brunkhorst, 2003, σελ. 13). Η ως άνω ενόραση θα ήταν, όμως, ανεπαρκής αν ταυτίζαμε τη διαβούλευση με τη δημοκρατία, επειδή η τελευταία δεν υφίσταται χωρίς να ισχύει *η ισοτιμία στις διαδικασίες της λήψης αποφάσεων (ισοπολιτεία)*. Θα πρέπει, έτσι, να διαχωριστούν σθεναρά οι πραγματικότητες της *διαβούλευσης* και της *λήψης αποφάσεων* (ibid, σελ. 14). Ο Brunkhorst (2003, σελ. 14) εξηγεί:

Ο δημοκρατικός αυτοκαθορισμός χρειάζεται περισσότερο από το δικαίωμα του να μπορεί κανείς να εκφράσει τη βούλησή του (Möllers, 2002). Εάν η δημοκρατία σημαίνει διακυβέρνηση διά της συζήτησης, αυτό δεν περιλαμβάνει μόνο το διάλογο αλλά και τη διακυβέρνηση και εάν η διακυβέρνηση δεν οργανώνεται από ισότιμες διαδικασίες, απλώς δεν υφίσταται δημοκρατία. Οι πρότυπες περιπτώσεις διαβούλευσης είναι αυτές της επιστημονικής ή της νομικής συζήτησης. Οι πρότυπες περιπτώσεις δημοκρατικής λήψης αποφάσεων είναι αυτές της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης ή του δημόσιου διαλόγου που οδηγεί σε ισότιμους ψήφους και εκλογές, άρα σε δεσμευτικές αποφάσεις. Αυτές *συνδέονται, αλλά δεν στηρίζονται* στην επιχειρηματολογική συγκατάθεση (ή την λογική διαφωνία) όπως συμβαίνει στις αποφάσεις των δικαστηρίων (ετυμηγορίες) ή τους επιστημονικούς ισχυρισμούς.

Για να συμπληρώσει (σελ. 14):

Η υψηλώς εξειδικευμένη διαβούλευση μεταξύ επαγγελματιών συνδέεται με τη δημοκρατία μόνο υπό την υλική στη βάση των γεγονότων (*sachlich*) έννοια ότι σε μία αληθινή *συζήτηση για την επίλυση ενός προβλήματος* θα πρέπει να ληφθούν υπόψη όλες οι σχετικές προοπτικές, όλες οι πιθανές αντιρρήσεις, κριτική και προτάσεις, και εάν πρόκειται για την εφαρμογή του νόμου: όλα τα συμφέροντα, ακόμη και οι ανάγκες που επηρεάζονται από μία νομική απόφαση (Günther, 1988). Οι επιτροπές της ΕΚ έπρεπε να διαβουλευτούν για την κρίση των τρελλών αγελάδων, τα τεχνικά πρότυπα, την υγεία των καταναλωτών και όλα τα περαιτέρω σχετικά ζητήματα. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όπως και στις

αποφάσεις των δικαστηρίων, ένα ευρύ φάσμα ΜΚΟ, νομικών και επιστημονικών εμπειρογνομόνων, μέλη κομμάτων, λομπίστες, μειονοτικές ομάδες, τα δύο φύλα, όλες οι ηλικίες, αποκλεισμένοι κτλ. είναι πολύ σημαντικό για να διατηρήσει αυτές τις επιτροπές ή τα δικαστήρια προσβάσιμα σε νέες, παραμελημένες ή σιωπηρές φωνές. Αλλά οι διαβουλεύσεις που πρέπει να είναι *υλικά συμπεριληπτικές* σε σχέση με όλους τους παράγοντες, δεν χρειάζεται να είναι και *κοινωνικά συμπεριληπτικές*, όπως συμβαίνει με τις κοινοβουλευτικές αποφάσεις, τις εκλογές ή την ψήφο. Ο διαβουλευτικός υπερεθνισμός των επιτροπών της ΕΚ (ή του ΔΕΚ) δεν είναι, και – προκειμένου να διατηρήσουν την ικανότητά τους ως προς την επίλυση προβλημάτων – δεν μπορεί να είναι *κοινωνικά συμπεριληπτικός*. Ως εκ τούτου, ο διαβουλευτικός υπερεθνισμός δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, ένα κανονιστικά κατάλληλο αντίστοιχο ή εναλλακτική της δημοκρατικής νομιμοποίησης και της πλουραλιστικής αντιπροσώπευσης.

Έτσι, τουλάχιστον για τον Brunkhorst και τον Everson, το αντιπροσωπευτικό έλλειμμα των υπερεθνικών οργανισμών δεν είναι δυνατό να καλυφθεί μόνο διά της διαβούλευσης (Everson, 1999, σελ. 292, 296f, 298 στο Brunkhorst, 2003, σελ. 14), αφού η διαβουλευτική δημοκρατία, η διοικητική δράση εγγύτερα στον πολίτη, το «συνεργατικό κράτος» κτλ. δεν μπορούν να διασφαλίσουν ότι α) *κάθε* μέλος της κοινωνίας αντιπροσωπεύεται μόνο *μία φορά* και β) ότι *όλα* τα μέλη της κοινωνίας αντιπροσωπεύονται *πράγματι* (Krajewsky, 2001, σελ. 185f στο Brunkhorst, 2003, σελ. 14-5). Στο σημείο αυτό, ο Brunkhorst εισάγει την έννοια του *νομικού φορμαλισμού*: Το γεγονός ότι η διαβούλευση είναι αυτή τη στιγμή δίκαιη δεν εγγυάται ότι και στο μέλλον θα είναι, ώστε κάποιο μέτρο νομικής παρέμβασης επιβάλλεται για να διασφαλιστεί ότι η διαβουλευτική διαδικασία δεν θα πέσει θύμα των ισχυρών και οργανωμένων συμφερόντων (Everson, 1999, σελ. 306 στο Brunkhorst, 2003, σελ. 15). Η επιστημονική συζήτηση δεν απαιτεί ιδιαίτερο νομικό φορμαλισμό, στη βάση ότι η εξειδικευμένη επιχειρηματολογία δεν αλλάζει από μόνη της τον κόσμο (Brunkhorst, 2003, σελ. 15). Οι *διαδικασίες επίλυσης προβλημάτων* χρειάζεται να είναι διαρκώς προσβάσιμες, γιατί θα μπορούσε να υπάρξει κάποια φωνή που δεν έχει εισακουσθεί, αλλά οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων απαιτούν πιο δεσμευτικά μέτρα για να διασφαλιστεί η νομική ισότητα.⁶¹⁶ Τίποτα εκτός του νομικού φορμαλισμού δεν μπορεί να εμποδίσει την υλικά συμπεριληπτική βάσει γεγονότων διαβούλευση από το να παράγει κοινωνικές προκαταλήψεις υπέρ ή κατά της μίας ή της άλλης κοινωνικής ομάδας (ibid).

Σήμερα, οι νομικές διαστάσεις της ενοποίησης, η εφαρμογή στρατηγικών εξευρωπαϊσμού, η άνοδος της νεοφιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας ως πλαισίου διαμόρφωσης πολιτικών

⁶¹⁶ Για τη διάκριση μεταξύ αυτών των δύο τύπων διαδικαστικής ορθολογικότητας βλ. J. Habermas (1990), *Die nachholende Revolution*, Frankfurt: Suhrkamp, σελ. 125f, όπως αναφέρεται στο Brunkhorst, 2003, σελ. 16.

επιλογών και η απομάκρυνση από την έννοια της ενοποίησης διά της μετατόπισης της έμφασης σε αυτή της διακυβέρνησης φαίνεται να «απομακρύνει τη συζήτηση για την εξουσία από τις ιδέες μηδενικού αποτελέσματος που συνδέονται με το θεωρητικό λόγο για την κυριαρχία» (Rosamond, 2006, σελ. 164), προς την πρόσληψη της πολυεπίπεδης πολιτείας που βρίσκεται πιο κοντά στον ισχυρισμό του Ruggie (1998a, σελ. 173 στο Rosamond, 2006, σελ. 165) ότι «η ΕΕ ενδέχεται να μην συνιστά τίποτα λιγότερο από την ανάδυση της πρώτης ουσιωδώς μετανεωτερικής διεθνούς πολιτικής μορφής». Όπως γράφει ο Kraus (2008, σελ. 15), η «πολιτική στην ΕΕ είναι πολιτική στο πλαίσιο ενός πολυεπίπεδου συστήματος στο οποίο υπερεθνικοί, εθνικοί και υποεθνικοί δρώντες, καθώς και λειτουργικές ομάδες συμφερόντων, συμμετέχουν στην λήψη πολιτικών αποφάσεων σε διαφορετικά επίπεδα και σύμφωνα με ποικίλους κανόνες». «Το ευρωπαϊκό πολυεπίπεδο σύστημα μπορεί να γίνει κατανοητό ως ένα σύνθετο σύστημα διαπραγματεύσεων, το οποίο περιλαμβάνει ποικίλες περιοχές πολιτικής που επιδεικνύουν ιδιαίτερα εδαφικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά, αλλά που μολαταύτα παραμένουν διασυνδεδεμένα· η συνεπακόλουθη θεσμική πολυπλοκότητα σημαίνει ότι υφίσταται μια ισχυρή τάση ανάμεσα στους κοινωνικούς επιστήμονες να προσδιορίζουν την ΕΕ ως μία *sui generis* πολιτική τάξη» (ibid, σελ. 59). Ένα τέτοιο περιβάλλον, δίδει περισσότερο χώρο στα δίκτυα πολιτικής, τις επιστημικές κοινότητες και τους συνασπισμούς υπεράσπισης, όπου κοινά συστήματα πεποιθήσεων (συνδυασμός γνώσης, αντιλήψεων και βασικών αξιών) λειτουργούν στο πλαίσιο χάραξης πολιτικής, αναγνωρίζοντας την αξία της πολιτικής μάθησης που πραγματεύεται ο κονστρουκτιβισμός. Εξάλλου, όπως επιβεβαιώνει ο Rosamond (2006, σελ. 187), οι «μαθησιακές διαδικασίες συνήθως προκύπτουν σε περιβάλλοντα όπου αναγνωρίζεται το κύρος της εμπειρογνωμοσύνης». Οι στρατηγικές παρέμβασης στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης προκρίνουν την ενασχόληση με τις πολιτικές δραστηριότητες πολλαπλών δρώντων που επιδιώκουν τα συμφέροντά τους στο θεσμοθετημένο περιβάλλον της ΕΕ και στο πλαίσιο των μεταβαλλόμενων προτύπων αυτής της διακυβέρνησης. Σε τέτοια πρότυπα δρώντων, η εστίαση είναι στον ρόλο της μεσολάβησης εντός της ΕΕ, συχνά εις βάρος των δομικών εξηγήσεων για την ανάπτυξη και την αλλαγή στην πολιτεία (Peterson και Bomberg, 1999 στο Rosamond, 2006, σελ. 188). Όμως, από την άλλη πλευρά, καθίσταται σημαντικό για την ΕΕ το δομικό περιβάλλον όπου λαμβάνουν χώρα οι διαπραγματεύσεις και οι διακυβερνητικές διασκέψεις: «Η δομή περιλαμβάνει τις καθιερωμένες τυπικότητες, τις πρακτικές ρουτίνες των διακυβερνητικών συνδιασκέψεων και το μωσαϊκό της θεσμοθέτησης βάσει πρότερων εμπειριών, όπου ορίζονται και περιέχονται οι

πιθανές προτιμήσεις των εμπλεκόμενων δρώντων» (Rosamond, 2006, σελ. 261-2). Επιπλέον, επισημαίνεται το δομικό στοιχείο του θεωρητικού λόγου των διακυβερνητικών διασκέψεων, ως ένα σύνολο «εννοήματων θεματικών», στο πλαίσιο του οποίου λαμβάνει χώρα η όλη σχετική διαδικασία (ibid, σελ. 262). Και σε αυτά τα πεδία, όπως επισημάναμε, ο κονστρουκτιβισμός προσφέρεται για την ανάλυση της εσωτερικής κοινωνιολογίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των άλλων θεσμικών οργάνων, των διαδικασιών που συνδέονται με τις διακυβερνητικές συμφωνίες, αλλά και την κατασκευή της ταυτότητας της ΕΕ ως διεθνούς δρώντος (βλ. και ibid, σελ. 295).

Συνολικά σε ό,τι αφορά την ΕΕ, ο κονστρουκτιβισμός αναγνωρίζει και επισημαίνει ότι η διαχειριστική (και η πολιτική) δράση της ΕΕ/των υπερεθνικών της θεσμών οφείλει και δεν μπορεί παρά τελικά να ενσωματώσει την ροή της κοινωνικής εξέλιξης και των προτιμήσεων των πολιτών της αφού έχει ανάγκη της εξωτερικής επικύρωσης και υποστήριξης του συνόλου των πολιτικών της για τη διασφάλιση της συνέχειάς της. Σε αυτό ακριβώς το σημείο παρουσιάζεται η ανάγκη του διασαφηνισμένου ερείσματος συμμετοχής για τους πολίτες της που προϋποθέτει σαφώς τόσο μια οριοθετημένη βάση για τη νομιμοποίησή της όσο και την αξιακή θεμελίωση των στόχων της. Γιατί η ΕΕ συνιστά κάτι πολύ παραπάνω από στρατηγική αλληλεπίδραση μεταξύ κρατών εντός θεσμικών περιορισμών, ο πολιτικός βολονταρισμός, όμως, των ηγετικών ομάδων, αν και βασικός σε επίπεδο ενεργοποίησης διάχυτων ιδεολογικών πόρων ή σύλληψης πολιτικών επιλογών, φαίνεται πως χωρίς ευρεία νομιμοποίηση, κινδυνεύει να μένει συμβολικός.⁶¹⁷ Για να μπορεί η ΕΕ να απαντήσει με θετικό και αποτελεσματικό τρόπο στις νέες μεγάλες προκλήσεις των καιρών μας σε σχέση με τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των πολιτών της, θα πρέπει να είναι σε θέση να τα συνδιαμορφώσει μαζί τους, ώστε να έχει και για τους δύο νόημα η υπεράσπιση συλλογικών συμφερόντων. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ πολιτών και κέντρου, διασφάλιση της χρηστής λειτουργίας των θεσμών, αλλά και αυξανόμενη *πολιτικοποίηση των ευρωπαϊκών ζητημάτων* που προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό των διενέξεων και των προτάσεων στη λήψη των αποφάσεων όσο περισσότερα συμφέροντα-δρώντες και ιδεολογίες έλκονται στην αντιπαράθεση. Η διαβούλευση ως συνδιαμόρφωση θα πρέπει να εντατικοποιηθεί στους κόλπους της ΕΕ και η πληροφόρηση θα πρέπει να στηριχθεί στην αμφίδρομη ροή – ως της πλέον υποσχόμενης προοπτικής για την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής της δημοτικότητας. Οι μονομερείς επικοινωνιακές εκστρατείες για το έργο της ΕΕ δεν είναι η

⁶¹⁷ Πρβλ. συμβολικές πολιτικές πράξεις της ΕΕ όπως η θέσπιση της ιθαγένειας στο Maastricht και η σχετική κριτική που ασκήθηκε για το αν πράγματι συνοδεύεται από νομιμοποίηση σε επίπεδο συλλογικής συνείδησης και σχετικό «δεσμό».

απάντηση στο επικοινωνιακό της έλλειμμα. Οι πολίτες έχουν στην ουσία ανάγκη από καλύτερη ενημέρωση και περισσότερες επιλογές ως αναμορφωτική επιστροφή και ανασύζευξη των δικών τους αιτημάτων και όρων για την ανάπτυξη πολιτικής δράσης.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε και τις μέχρι τώρα επιτυχίες της ΕΕ. Καταρχήν το σημαντικότερο της επίτευγμα έγκειται στο γεγονός ότι η εμπέδωση της Pax Europea εκλαμβάνεται στη συλλογική συνείδηση – ιδίως των νεότερων – ως δεδομένη. Η εξάπλωση του ευρωσκεπτικισμού, επιπρόσθετα, όπως τεκμηριώνεται σε σχέση με το δημοκρατικό έλλειμμα της ευρωπαϊκής πολιτικής τάξης, αποτελεί το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα, σε συνδυασμό με την παρατεινόμενη αμηχανία των ηγετικών πολιτικών της δυνάμεων. Σε κάθε περίπτωση, η Ευρώπη οφείλει, σε πρώτο χρόνο, να στοιχισθεί με την θεσμική και πολιτική κουλτούρα του αιώνα μας. Αυτή άλλωστε θα επηρεάσει και την κουλτούρα του ευρωπαίου πολίτη. Ο απαραίτητος επανακαθορισμός της αποστολής της εδώ θα πρέπει να καθοδηγηθεί από την ανίχνευση και επιβεβαίωση των κοινών ιδεών, αρχών και αξιών που αποδίδουν στην Κοινότητα νόημα ύπαρξης στους σύγχρονους καιρούς. Πρώτη ύλη και βάση για ένα τέτοιο δημόσιο διάλογο αποτελεί ο δημοκρατικός σεβασμός της ιδιαιτερότητας και πώς αυτός μπορεί να διασφαλιστεί επί μακρόν εντός του ευρωπαϊκού ιστορικού προτύπου κοινοπολιτειακής συγκρότησης και του πολυεπίπεδου συστήματος της δικτυακής του οργάνωσης. Η επανασύνδεση της ευρωπαϊκής ενοποίησης με την κοινωνία την οποία και καταρχήν αφορά, προϋποθέτει σε πρώτο χρόνο κοινές προσλαμβάνουσες για το διακύβευμα, καθιστώντας παράλληλα σαφή το στόχο, τα μέσα, τα οφέλη και το τίμημα. Η νομιμοποίηση αποδεικνύεται ότι είναι προϋπόθεση για την οικοδόμηση ευρωπαϊκής πολιτείας, όταν αυτή φέρνει στο επίκεντρο των πολιτικών της τους πολίτες και την ποιότητα ζωής τους.

9.2. Μια αποτίμηση

Ο κonstrουκτιβισμός ως φιλοσοφική προσέγγιση της επιστήμης (Christiansen, Jorgensen και Wiener, 1999, σελ. 530· Ruggie, 1998, σελ. 34) αρνείται τη θέση ότι η γνώση είναι αληθινή στο βαθμό που αντανακλά με ακρίβεια τον εξωτερικό κόσμο. Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η γνώση είναι μέρος και προϊόν της κοινωνικής πρακτικής, ένα λογικό σύστημα της ανθρώπινης νόησης, άρα και μια προσαρμόσιμη δραστηριότητα. Ως ερευνητικό πρόγραμμα, ο κonstrουκτιβισμός έχει επιδράσει σε όλα τα επιστημονικά πεδία και δη στις κοινωνικές επιστήμες, «αποδομώντας» την

επιστημονική τελεολογία του ορθολογισμού και την αφήγηση περί ουδετερότητας της επιστήμης μέσω της έμφασης που αποδίδει στη σύνδεση μεταξύ εμπειρικής σύλληψης και ιδεολογικής κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας. Περαιτέρω, για τον κονστρουκτιβισμό, η βάση της εμπειρίας βρίσκεται στις κοινωνικές πρακτικές και είναι «η κοινωνική αναπαραγωγή και μεταβολή των δομών νοήματος, των συμβάσεων, της ηθικής και των διαλεκτικών πρακτικών αυτά που συγκροτούν πρωταρχικά τόσο τις σχέσεις μας με τους άλλους όσο και τους εαυτούς μας» (Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 4). Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της γλώσσας ως ο κύριος φορέας κατηγοριών και νοημάτων και το μέσο που παρέχει μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης για τη δραστηριότητά μας, είναι κεντρικός (ibid). Βέβαια, αν και οι περισσότεροι κονστρουκτιβιστές θα συντάσσονταν με κάποια εκδοχή αυτής της άποψης, διαφορές διαπιστώνονται ως προς το βαθμό έντασης που αναγνωρίζουν σε αυτή την επιρροή.

Ο ριζοσπαστισμός του κονστρουκτιβισμού τον έχει φέρει συχνά στο επίκεντρο της κριτικής είτε για ελιτισμό όταν λ.χ. η κατασκευή της ταυτότητας ανάγεται σε πολιτικό σχέδιο καθοδηγούμενο από τις ηγετικές ομάδες, είτε για δομοκεντρισμό όταν λ.χ. οι υποστηρικτές του αναγνωρίζουν στις ιδιότητες των δομών καταλυτικές λειτουργίες ως προς τη διαμορφώση των ταυτοτήτων και κατ' επέκταση των συμφερόντων των δρώντων. Εντούτοις, ο κονστρουκτιβισμός στη μετανεωτερική ακαδημαϊκή συμβολή φαίνεται να προκρίνει μια αίσθηση υπέρ της στρατηγικής ανθρώπινης δράσης που κινεί τους μοχλούς της ιστορικής αλλαγής καθώς και τη σύνθεση μιας κοινωνικο-ιστορικής πρόσληψης των λειτουργιών της ισχύος και της διακυβέρνησης εν γένει. Επιπρόσθετα, επιχειρώντας να ενσωματώσει στη θεωρία του τη θεσμική αναπαραγωγή ως συλλογική εμπειρία και τα διαλεκτικά στοιχεία του πολιτισμού, των υλικών συμφερόντων, της ιδεολογίας και της συμβολικής αναπαράστασης, όπως αυτά διαμορφώνουν τη διεθνή πολιτική, ο κονστρουκτιβισμός έχει επικριθεί για σχετικισμό: Αν η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και της αλήθειας είναι σχετική από κοινωνία σε κοινωνία, τότε και η ίδια η πραγματικότητα, όπως και η αλήθεια, αποβαίνουν έννοιες σχετικές. Μια απάντηση είναι ότι ο σχετικισμός που προκρίνει ο κονστρουκτιβισμός θα πρέπει να ιδωθεί περισσότερο ως ρητορική πρακτική, σκεπτικισμός και ένα μετα-επίπεδο επιστημολογίας (βλ. και Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 8), που συνδέονται με τη μη λήψη θέσης ως αφετηρία της επιστημονικής έρευνας. Εξάλλου, το να πραγματεύεται κανείς τη φύση του κόσμου καταδεικνύει ένα είδος μελήματος και τοποθέτησης. Περαιτέρω, η ιστορία της κριτικής σκέψης καταδεικνύει ότι τόσο ο ρεαλισμός, ως το δόγμα ότι υφίσταται ένας εξωτερικός κόσμος ανεξάρτητα από τις αναπαραστάσεις μας – των

τρόπων μέσω των οποίων κατανοούμε ή μπορούμε να κατανοήσουμε και να βιώσουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας (Searle, 1995, σελ. 7) – όσο και ο σχετικισμός, μπορούν, επίσης, να χρησιμοποιούνται στρατηγικά. Οι θεωρητικοί «θεμελιώνουν την κριτική τους σε πτυχές του κόσμου που επιθυμούν να καταστήσουν ή να παραμείνουν πραγματικές και, από τα θεμέλια αυτά, σχετικοποιούν πτυχές του που θέλουν να θέσουν υπό αμφισβήτηση ή να απορρίψουν» (βλ. Fey, 1987 ή Held, 1980 στο Cromby και Nightingale, 1999, σελ. 9). Ποιες πτυχές του κόσμου σχετικοποιούνται λιγότερο ή περισσότερο είναι, για τους Cromby και Nightingale (1999, σελ. 9), μια επιλογή που συνήθως «διαμορφώνεται από δεοντολογικές, πολιτικές ή πραγματιστικές αντιλήψεις και όχι από την επιστημολογία ή την οντολογία». Η διαπίστωση ότι ο κόσμος κατασκευάζεται κοινωνικά δεν θα πρέπει, όμως, να συγχέεται με έναν αχαλίνωτο σχετικισμό. Οι κοινωνικές κατασκευές βρίσκονται γύρω μας και περιλαμβάνουν τόσο ετερόκλητα στοιχεία όσο το ρατσισμό, το γάμο, τις κυβερνητικές πολιτικές και τις ίδιες τις κυβερνήσεις, την κακοποίηση των παιδιών, το έγκλημα, την αρρώστεια, την κονστρουκτιβιστική ψυχολογία, τα κτίρια, τους ανθρώπους και τις πόλεις· κανένα από αυτά δεν φαίνεται να είναι λιγότερο πραγματικό επειδή έχει κατασκευαστεί κοινωνικά «παρά το γεγονός ότι η κυριαρχία των διαδικασιών κατασκευής, σε σύγκριση με άλλες επιδράσεις, μπορεί να ποικίλλει από το ένα στο άλλο» (ibid).

Μια άλλη κριτική που έχει δεχτεί ο κονστρουκτιβισμός, αφορά τη «στροφή στη γλώσσα» για τη συγκρότηση του κόσμου όσο και του ατόμου, που έχει θεωρηθεί ότι παρήγαγε ελλείψεις ή υποβάθμιση της σημασίας άλλων σημαντικών παραγόντων στην κοινωνική – και προσωπική – ζωή, όπως των δυνατοτήτων και των περιορισμών που είναι εγγενείς στον υλικό κόσμο και τα οποία διαμορφώνουν τις κοινωνικές κατασκευές, της ισχύος που δεν περιορίζεται στο λόγο, όπως των θεσμών, των κυβερνήσεων, των πολυεθνικών εταιρειών και των ανισοτήτων που προκύπτουν από τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας (ibid, σελ. 3). Οι Cromby και Nightingale (1999, σελ. 13) εισηγούνται εδώ καλύτερη ενσωμάτωση από τον κονστρουκτιβισμό της δυναμικής της ισχύος και περισσότερη ανάλυση για την κατανόηση της ίδιας και των επιδράσεών της σε όλες της τις εκδοχές, ήτοι ως προσωπική ιδιότητα, υλοποίηση στρατηγικών ή χρήση πόρων, δομικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών σχέσεων ή ιδιότητα που ρέει από και μέσω του λόγου. Οι συγγραφείς επισημαίνουν και το γεγονός ότι η ισχύς περιλαμβάνει και υλικές πτυχές που μπορούν να γίνουν αντιληπτές λ.χ. είτε ως διαπροσωπική βία μέσω της πρόσβασης σε πόρους είτε ως η ύπαρξη στρατών και όπλων μαζικής καταστροφής (ibid, σελ. 13). Είτε πρόκειται για τις φύτες της κοινωνικής επιστήμης, τις διεθνείς σχέσεις ή τις ευρωπαϊκές σπουδές, η ισχύς είναι πάντα

παρούσα στις σχέσεις που μελετά ο κονστρουκτιβισμός. Παράλληλα σε ό,τι αφορά τον τελευταίο και τη σχέση του με τη γλώσσα, το λόγο και την ψυχολογία, οι Cromby και Nightingale (1999, σελ. 3) ασκούν κριτική για υπερβολικό πλατειασμό, χρήση αφηρημένων ιδεών, εννοιολογική σύγχυση και απροσδιοριστία στο λόγο κάποιων συγγραφέων που έχουν συνδεθεί με τον κονστρουκτιβισμό (λ.χ. στο έργο του Searle, 1995), όταν φαίνεται ότι η μόνη πραγματικότητα που θεωρούν αληθινή είναι αυτή του λόγου. Περαιτέρω, η κριτική που ασκεί ο Kitching (2008), στρέφεται σε αυτούς τους μετανεωτερικούς κονστρουκτιβιστές που εμμέσως υπεραμύνονται μιας ντετερμινιστικής θεώρησης της γλώσσας, υπό την οποία τα υποκείμενα δεν συγκροτούνται απλώς διά της γλώσσας και των κυρίαρχων καθεστώτων αλήθειας των διαφορετικών κοινωνιών αλλά ουσιαστικά προσδιορίζονται από αυτά. Το ζήτημα που ανακύπτει, επιπλέον, είναι πώς οι κονστρουκτιβιστές αυτοί καταφέρνουν να διαφύγουν και τελικά να υπερβούν τον «έλεγχο» των κυρίαρχων εννοιών της κοινωνίας μέσα στην οποία δραστηριοποιούνται οι ίδιοι.

Επιπρόσθετα στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, οι Cromby και Nightingale (1999, σελ. 12-13) ενθαρρύνουν τους κονστρουκτιβιστές, ιδίως τους πιο ριζοσπαστικούς, προς την κατεύθυνση της καλύτερης ενσωμάτωσης της έννοιας της υλικότητας και της οργάνωσης του σύμπαντος στη θεωρία τους: Η έννοια της «υλικότητας» περιλαμβάνει τις φυσικές πέρα από τις εννοιολογικές και διαλεκτικές πτυχές των φαινομένων και των πραγμάτων. Ενώσω τα πράγματα μπορεί να εμφανίζονται στο λόγο, δεν ανάγονται σε αυτόν (ibid, σελ. 12). Για τους Cromby και Nightingale (1999, σελ. 12), μακράν από το να καταδεικνύει το εφήμερο καθεστώς του υλικού κόσμου, όπως ισχυρίζονται σε κάποιες περιπτώσεις οι κονστρουκτιβιστές, «το παράδειγμα αυτό καταδεικνύει τόσο την ποικιλομορφία της ανθρώπινης κουλτούρας όσο και την προέλευση των κοινωνικών, διαλεκτικών κατασκευών από τον υλικό κόσμο και τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής». Έτσι, τελικά για τους συγγραφείς, η υλικότητα και ο φυσικός κόσμος έχουν σημασία γιατί παράγουν δυνατότητες και θέτουν περιορισμούς στις κοινωνικές κατασκευές από τις οποίες και μέσω των οποίων διαβιούμε (ibid). Πράγματι, υπάρχει πλήθος κονστρουκτιβισμών για την υποκειμενικότητα: την αντίληψη των υποκειμένων για την πραγματικότητα, που έχει παράξει συνολικά για τον κονστρουκτιβισμό μια κοινωνιολογία της γνώσης, η οποία συνάγει το συμπέρασμα, πέρα από το ζήτημα της ακολουθούμενης μεθοδολογίας, ότι τελικά η κοινωνική πραγματικότητα προέρχεται από εννοηματοωμένες ανθρώπινες πράξεις και από τη διαπίστωση αυτή εκκινά η πραγματικότητα της κονστρουκτιβιστικής έρευνας. Για τους κονστρουκτιβιστές, η ερμηνεία αυτών των πράξεων και των κοινωνικών γεγονότων (επαναλαμβανόμενων δράσεων

αντικειμενικοποίησης), ως μεριδίων του κόσμου για τα οποία οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν να είναι αληθινά, είναι αυτή που προσδίδει σημασία και με αυτό τον τρόπο δημιουργεί πραγματικότητα. Υπενθυμίζουμε εδώ την θέση της Zehfuss (2002 στο Pouliot, 2004, σελ. 323) ότι «η υλική πραγματικότητα δεν επιδρά *άμεσα* στον κοινωνικό κόσμο αλλά μέσω των νοηματοδοτήσεων και των αναπαραστάσεων της». Με άλλα λόγια, γράφει ο Pouliot (2004, σελ. 323-4), «δεν είναι η υλική πραγματικότητα *per se* που θέτει ‘περιορισμούς στις δυνατότητες’ (Wendt, 2000, σελ. 166) της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, αλλά τα νοήματα που αποδίδονται σε αυτή». Η λήψη μιας τέτοιας θέσης στις κοινωνικές επιστήμες δεν θα πρέπει να συγχέεται με άρνηση των κονστρουκτιβιστών για την φυσική πραγματικότητα αλλά με την πρόκληση που αναλαμβάνει ο κονστρουκτιβισμός να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα από την αποδόμηση του μετανεωτερισμού, επισημαίνοντας τη σημασία της αναστοχαστικής αναδόμησης. Ο κονστρουκτιβισμός ουσιαστικά δεν αποδέχεται την αξία της επιστήμης για την επιστήμη, επιλέγοντας να ταχθεί υπέρ της διαπίστωσης της ετερογένειας που επιβάλλει τον μεθοδολογικό πλουραλισμό για να εξετάσει αρτιότερα την αναπόφευκτη ποικιλομορφία της ανθρώπινης εμπειρίας. Πέρα από τους συμβατικούς τρόπους κατανόησης του κόσμου, την εξακρίβωση και την απόδειξη, ο κονστρουκτιβισμός αξιοποιεί και ανάγει σε πραγματικό επιστημολογικό εργαλείο την ανθρώπινη διαίσθηση και την άσκηση της κριτικής σκέψης. Εξάλλου, για τον κονστρουκτιβισμό η παρατήρηση, ως εξακρίβωση, *είναι* ερμηνεία (Pouliot, 2004, σελ. 329).

Για τον Γαλαριώτη (2007, σελ. 7-8), και οι διεθνολόγοι κονστρουκτιβιστές που «αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην αλληλεπίδραση της υλικής και της διαλεκτικής ισχύος και επισημαίνουν την δύναμη της γνώσης, των ιδεών, της κουλτούρας, της ιδεολογίας, της γλώσσας και εν γένει όλων των κοινωνικών κατασκευών του κόσμου» (Hopf, 1998· Guzzini, 2005), ενώ έχουν καταδείξει «πώς οι υποκείμενες ιδεολογικές δομές συγκροτούν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των δρώντων», ωστόσο, σύμφωνα με τους Barnett και Duvall (2005, σελ. 41), «σπάνια μεταχειρίζονται αυτές τις ίδιες τις κανονιστικές δομές ως καθορισμένες και διεπόμενες από ισχύ ή αποδίδουν έμφαση στο πώς τα συγκροτητικά επιγενόμενα συνιστούν επίσης εκφράσεις ισχύος». Μολαταύτα, ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 8), παραθέτει ενδεικτικά το παράδειγμα του Guzzini, για τον οποίο η έννοια της ισχύος έχει ιδιαίτερη σημασία για δύο λόγους: Πρώτον, στο βαθμό που συνδέει «την αλληλεπίδραση μεταξύ της κοινωνικής κατασκευής του νοήματος (συμπεριλαμβανομένης της γνώσης) και την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας» (Guzzini, 2000, σελ. 170) και δεύτερον, επειδή διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον πολιτικό λόγο

αφού «τείνει να ‘πολιτικοποιεί’ ζητήματα» (Guzzini, 2005, σελ. 497). Και για τον Γαλαριώτη (2007, σελ. 8), η σχέση ισχύος-γνώσης που ανέδειξε ο Foucault (1970, 1978, 1979, 1991), η θεωρία της ιδεολογικής ηγεμονίας του Gramsci (1992), η διαφοροποίηση μεταξύ εξαναγκασμού και νομιμοποίησης του Weber (1971), η «δομική ισχύς» της Strange (1987, 1994) και η «ήπια ισχύς» του Nye (1990, 2002) είναι, μεταξύ άλλων, τα πλέον σημαντικά θεμέλια για την αντίληψη της ισχύος στην κονστρουκτιβιστική ανάλυση. Επηρεασμένοι από τις κριτικές προσεγγίσεις, προσθέτει ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 8), οι κονστρουκτιβιστές επισημαίνουν «την ισχύ των πράξεων λόγου (Onuf, 1998), τη δύναμη των ηγεμονικών καθεστώτων αλήθειας (Cox, 1981), τη δύναμη των ταυτοτήτων (Checkel, 2001), την ισχύ της ηθικής νομιμοποίησης (Hall, 1999) και την δύναμη των κανόνων και των νορμών (Kratochwil, 1989· Finnemore, 1993, 1996)».

Εν συνεχεία, στην κριτική ενάντια στον υπερβολικό ιδεαλισμό του κονστρουκτιβισμού (βλ. και Palan, 2000), όπως σημειώνει ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 4), απαντούν δύο επιφανείς κονστρουκτιβιστές: ο Ruggie (1998, σελ. 33), επισημαίνοντας ότι οι δομικοί λίθοι της πραγματικότητας είναι τόσο ιδεατοί όσο και υλικοί και ότι οι ιδεολογικοί παράγοντες έχουν τόσο κανονιστικές όσο και εργαλειακές διαστάσεις, καθώς και ο Adler (1997, σελ. 323), εξηγώντας ότι ο «Κονστρουκτιβισμός είναι η θέση ότι ο τρόπος με τον οποίο ο υλικός κόσμος διαμορφώνει και διαμορφώνεται από την ανθρώπινη δράση και διάδραση εξαρτάται από τις δυναμικές κανονιστικές και επιστημονικές ερμηνείες του υλικού κόσμου». Περαιτέρω, γράφει ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 5), οι ιδέες ως διυποκειμενικά νοήματα «δεν αφορούν μόνο τις κοινές πεποιθήσεις των ανθρώπων αλλά και τις συλλογικές δομές γνώσης που οικοδομούνται και διατηρούνται μέσω των κοινωνικών πρακτικών των δρώντων μιας κοινωνίας. Η διαδικασία της κοινωνικής επικοινωνίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση αυτή της συλλογικής γνώσης».⁶¹⁸ Το «αδιαίτερο κοινωνικό περιβάλλον που περιβάλλει τις υλικές, πολιτικές και οικονομικές δομές μιας κοινωνίας διαδραματίζει τον πιο σημαντικό ρόλο για την διυποκειμενική αντίληψη της πραγματικότητας» (ibid). Και όπως μας πληροφορεί ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 7), η προστιθέμενη αξία του κονστρουκτιβισμού είναι ότι θεωρεί η αλλαγή πως προκύπτει «λιγότερο ως μεταβολή στις θέσεις των υλικών πραγμάτων παρά διά της ανάδυσης νέων συγκροτητικών νορμών» (Rugie, 1998), «της εξέλιξης και του μετασχηματισμού νέων κοινωνικών δομών» (Dessler, 1989· Koslowski και Kratochwil, 1994) και «της ανθρώπινης προέλευσης των κοινωνικών διαδικασιών»

⁶¹⁸ Εδώ ο Adler (1997) υπενθυμίζει τον κρίσιμο ρόλο της επικοινωνίας στο θεωρητικό έργο του Deutsch για τις «κοινότητες ασφαλείας» και του Anderson (2006) για τις «φαντασιακές κοινότητες» (Galariotis, 2007, σελ. 5, υποσ.).

(Adler, 2002, σελ. 102), που συνδέεται, μεταξύ άλλων, με τους μηχανισμούς της συλλογικής μάθησης, της γνωστικής εξέλιξης, της επιστημικής αλλαγής και του «κύκλου ζωής των νορμών».

Η θεμελίωση του κονστρουκτιβιστικού θεωρητικού πλαισίου στη μελέτη των διεθνών σχέσεων μετέβαλλε κατά πολύ τους άξονες της συζήτησης εντός του πεδίου (Reus-Smit, 2001, σελ. 221). Η «αλληλεξεξοντωτική» διαμάχη μεταξύ νεοφιλελεύθερων και νεορεαλιστών που συνιστούσε τη σύγχρονη συζήτηση έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μετατόπισε το κέντρο βάρους της καθώς οι ρασιοναλιστές θεωρητικοί συνένωσαν τις δυνάμεις τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν από κοινού τον κονστρουκτιβισμό (ibid). Η ανάδυση του τελευταίου μετατόπισε, επίσης, τη συζήτηση μεταξύ ρασιοναλιστών και κριτικών διεθνολόγων. Οι επιστημονολογικές, μεθοδολογικές και κανονιστικές προκλήσεις της κριτικής θεωρίας έναντι των ρασιοναλιστών κατά τη δεκαετία του 1980 δεν έχασαν την ισχύ τους, αλλά η ανάδυση του κονστρουκτιβισμού εστίασε σε οντολογικά και εμπειρικά ζητήματα, εισάγοντας το πεδίο της μεταθεωρίας (ibid). Η κυρίαρχη σύγχρονη διαμάχη περιστρέφεται γύρω «από τη φύση της κοινωνικής διαμεσολάβησης, τη σχετική σημασία των κανονιστικών έναντι των υλικών δυνάμεων, την εξισορρόπηση μεταξύ της συνέχειας και της αλλαγής στην παγκόσμια πολιτική, και ένα ευρύ φάσμα άλλων εμπειρικό-θεωρητικών ζητημάτων» (ibid, σελ. 221-2). Η μετατόπιση αυτή, όπως διαπιστώσαμε, δεν συνεπάγεται ότι ο κονστρουκτιβισμός – όπως και ο ρασιοναλισμός – συνιστά μία ενοποιημένη, χωρίς προβλήματα ή πλήρως συνεκτική θεωρητική τοποθέτηση (ibid, σελ. 222). Στις διαφορές ανάμεσα στους κονστρουκτιβιστές διεθνολόγους, εντάσσονται διαφωνίες για τη φύση της θεωρίας, τη σχέση με τον ρασιοναλισμό, την κατάλληλη μεθοδολογία και τη συνεισφορά του κονστρουκτιβισμού σε μια κριτική θεωρία των διεθνών σχέσεων (ibid).

Για πολύ καιρό φιλοδοξία των ρασιοναλιστών διεθνολόγων, κυρίως των νεορεαλιστών, ήταν «η διαμόρφωση μιας γενικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, το καίριο συμπέρασμα της οποίας θα ήταν τόσο ισχυρό ώστε θα μπορούσε να εξηγήσει τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των διεθνών σχέσεων, ανεξάρτητα από την ιστορική περίοδο ή τις διαφοροποιήσεις στις εσωτερικές συνθέσεις των κρατών» (ibid). Εντούτοις, για τους περισσότερους κονστρουκτιβιστές τέτοιου είδους φιλοδοξίες δεν αποτελούν θεωρητικό δέλεαρ. «Οι συγκροτητικές δυνάμεις στις οποίες αποδίδουν έμφαση, όπως οι ιδέες, οι νόρμες και η κουλτούρα, και τα στοιχεία της ανθρώπινης διαμεσολάβησης που επισημαίνουν, όπως η εταιρική και η κοινωνική ταυτότητα, είναι όλα εγγενώς ευμετάβλητα» (ibid). Για τους κονστρουκτιβιστές, οικουμενικές, δια-ιστορικές, μη πλαισιωμένες και πολιτιστικά αυτόνομες ιδέες ή ταυτότητες απλώς δεν υφίστανται. Έτσι, για

αυτούς είναι ακατανόητη η αναζήτηση μιας γενικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, γεγονός που περιορίζει τις φιλοδοξίες τους στην παροχή ερμηνειών διακριτών πτυχών της παγκόσμιας πολιτικής, προσφέροντας επεξεργασμένες «εξαρτημένες γενικεύσεις». Εδώ, οι κονστρουκτιβιστές θεωρητικοί έχουν επανειλημμένως επιμένει στη θέση ότι ο κονστρουκτιβισμός δεν συνιστά τόσο μια αυτοτελή θεωρία, όσο ένα αναλυτικό πλαίσιο (ibid). Η μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση σε αυτή την τάση, όπως είδαμε, είναι η απόπειρα του Wendt για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης κοινωνικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, αντιπαραβαλλόμενη με την νεορεαλιστική θεωρία του Waltz. Επιδιώκοντας αυτό το στόχο, ωστόσο, ο Wendt προβαίνει σε μια σειρά τοποθετήσεων που τον οδηγούν σε σημαντικές διαφοροποιήσεις από την πλειονότητα των υπόλοιπων κονστρουκτιβιστών, ήτοι την επικέντρωσή του αποκλειστικά στο συστημικό επίπεδο, τη μεταχείριση του κράτους ως ενιαίου δρώντα και την υιοθέτηση της επιστημολογικής θέσης του «επιστημονικού ρεαλισμού» (Wendt και Shapiro στο Reus-Smit, 2001, σελ. 222). Και μολονότι τα στοιχεία αυτά αντανακλούν τη θεωρητική προσέγγιση ενός και μόνο θεωρητικού, όπως σημειώνει ο Reus-Smit (2001, σελ. 222), η επιφάνεια του έργου του Wendt για την ανάπτυξη του κονστρουκτιβισμού – αν αποδεχτούμε ότι το *Social Theory of International Relations* αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη επεξεργασία της διεθνούς κονστρουκτιβιστικής θεωρίας έως σήμερα – αποτελούν σημαντικές πηγές διαιρέσεων και ασυμφωνιών στην κονστρουκτιβιστική σχολή.

Η δεύτερη πηγή δυσαρμονίας στο πλαίσιο του κονστρουκτιβισμού αφορά στη σχέση του με το ρασιοναλισμό. Διαπιστώσαμε ότι «οι κονστρουκτιβιστές προσδίδουν έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοθετημένες νόρμες διαμορφώνουν τις ταυτότητες και τα συμφέροντα των δρώντων, και ότι οι ρασιοναλιστές, μεταχειριζόμενοι τα συμφέροντα ως δεδομένα που δεν χρειάζονται εξήγηση, επισημαίνουν τον τρόπο με τον οποίο οι δρώντες επιδίδονται στην στρατηγική τους επιδίωξη» (ibid, σελ. 223). Οι πρώτοι αποδίδουν έμφαση στην διαμόρφωση των συμφερόντων, οι δεύτεροι στην ικανοποίησή τους. Κάποιοι κονστρουκτιβιστές θεωρούν δυνατή μια παραγωγική σύνδεση μεταξύ των δύο προσεγγίσεων αν αυτή βασιστεί στον θεωρητικό καταμερισμό εργασίας (ibid, σελ. 222-3), ήτοι εάν στους κονστρουκτιβιστές ανατεθεί το έργο της εξήγησης του πώς οι άνθρωποι διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους και στους ρασιοναλιστές η διερεύνηση τους πώς τις ικανοποιούν. Υπό αυτή την προοπτική, ο κονστρουκτιβισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί όχι ως μια αντίπαλη θεωρητική προοπτική του ρασιοναλισμού αλλά περισσότερο ως μια συμπληρωματική. «Αποτέλεσμα», όπως υποστηρίζει ο Klotz (1995, σελ. 20 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 223), «είναι μια αναδιαμορφωμένη, συμπληρωματική ατζέντα που

αποσαφηνίζει τον ανεξάρτητο ρόλο των νορμών στον καθορισμό των ταυτοτήτων και των συμφερόντων των δρώντων. Συνδυασμένη με θεσμικές θεωρίες και θεωρίες στην βάση των συμφερόντων συμπεριφοράς, η προσέγγιση αυτή μας προσφέρει μια εννοιολογικά συνεπή και περισσότερο ολοκληρωμένη κατανόηση των διεθνών σχέσεων». Όσο ελκυστικό κι αν φαίνεται, ωστόσο, αυτό το εγχείρημα γεφύρωσης δεν έχει πείσει όλους τους κονστρουκτιβιστές. Ο Reus-Smit (1999 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 223) έχει καταδείξει λ.χ. ότι «οι θεσμοποιημένες νόρμες που διαμορφώνουν τις ταυτότητες των δρώντων δεν συντελούν μόνο στον προσδιορισμό των συμφερόντων τους αλλά επίσης και της στρατηγικής ορθολογικότητάς τους». Για αυτούς τους κονστρουκτιβιστές, σημειώνει ο Reus-Smit (2001, σελ. 223), «οι απόπειρες περιορισμού του κονστρουκτιβισμού στη σφαίρα της διαμόρφωσης των συμφερόντων και παραχώρησης στους ρασιοναλιστές του πεδίου της στρατηγικής αλληλόδρασης, έχουν δεχτεί, έτσι, κριτική για προπαγανδισμό μιας μη αναγκαίας μορφής ‘ήπιου’ κονστρουκτιβισμού».

Σημαντική πηγή διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο κονστρουκτιβισμού έχει αποτελέσει, επίσης, το ζήτημα της ακολουθούμενης μεθοδολογίας. Όπως επισημαίνει ο Taylor (1977, σελ. 111, στο Reus-Smit, 2001, σελ. 223), οι «κριτικοί θεωρητικοί έχουν επί μακρόν υποστηρίξει ότι η νεοθετικιστική μεθοδολογία της οποίας υπεραμύνονται οι νεορεαλιστές και οι νεοφιλελεύθεροι προσιδιάζει ανεπαρκώς στη μελέτη της ανθρώπινης δράσης, καθώς τα υποκείμενα και οι ομάδες υπό ανάλυση αποδίδουν νόημα στις πράξεις τους, τα νοήματα αυτά διαμορφώνονται από το προϋπάρχον ‘πεδίο’ των κοινά συμμεριζόμενων νοημάτων που εγκιβωτίζονται στη γλώσσα και σε άλλα σύμβολα, και η επίδραση αυτών των νοημάτων στην ανθρώπινη δράση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή με το να τα μεταχειριζόμαστε ως μετρήσιμες μεταβλητές που μπορούν να επιφέρουν συμπεριφορές με κάποια άμεσο ή μετρήσιμο τρόπο». Αυτό οδήγησε τους πρώιμους κονστρουκτιβιστές να επιμείνουν ότι «η μελέτη των ιδεών, των νορμών και άλλων νοημάτων απαιτεί μία ερμηνευτική μεθοδολογία που επιδιώκει να συλλάβει ‘τη σχέση μεταξύ «διυποκειμενικών νοημάτων» που εκπορεύονται από την αυτό-ερμηνεία και τον αυτό-προσδιορισμό, και τις κοινωνικές πρακτικές στις οποίες εμφυτεύονται και τις οποίες συγκροτούν» (Neufeld, 1993, σελ. 49· Kratochwil Rugie, 1986, σελ. 753-775· Kratochwil, 1988/89, σελ. 262-284 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 223). Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 223), περιέργως αυτά τα επιχειρήματα έχουν αγνοηθεί από κάποιους κονστρουκτιβιστές, που υιοθετούν μία στάση «μεθοδολογικού συμβατισμού», ισχυριζόμενοι ότι οι εξηγήσεις τους δεν επαφίονται σε

κάποια διακριτή «ερμηνευτική μεθοδολογία».⁶¹⁹ Οι κονστρουκτιβιστές αυτοί δε δικαιολογούν την τοποθέτησή τους μέσω του γεγονότος ότι το πεδίο έχει βληθεί αρκετά από μεθοδολογικές διαμάχες, υποστηρίζοντας, περαιτέρω, ότι το έργο «δογματικών κονστρουκτιβιστών», όπως οι Kratochwil και Rugie δεν απέχει από αυτό άλλων συμβατικών στοχαστών (ibid). Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 223-4), η θέση αυτή, όμως, δεν φαίνεται να απαντά στην ουσία του αυθεντικού κονστρουκτιβιστικού επιχειρήματος σχετικά με την μεθοδολογία ενώ οι υπερασπιστές του μεθοδολογικού συμβατισμού δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν ότι «η ομοιότητα μεταξύ του συμβατικού εμπειρικού έργου και αυτού των ερμηνευτικών κονστρουκτιβιστών θα μπορούσε να σχετίζεται περισσότερο με την αποτυχία των ρασιοναλιστών να ανταποκριθούν στα δικά τους νέο-θετικιστικά πρότυπα». Το χάσμα μεταξύ αυτών των αντίπαλων μεθοδολογικών τοποθετήσεων στο πλαίσιο του κονστρουκτιβισμού φαίνεται πιο εμφανώς στην αντίθεση μεταξύ αυτών των μελετών που χρησιμοποιούν ποσοτικές μεθοδολογικές τεχνικές και αυτών που υιοθετούν γενεαλογικές προσεγγίσεις (Johnston, 1995 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 224).

Τέλος, διαφοροποιήσεις διαπιστώσαμε στη σχέση του κονστρουκτιβισμού με τη διεθνή κριτική θεωρία. Όπως είδαμε, θεωρείται μάλλον φυσικό, κάποιοι να αντιλαμβάνονται τον κονστρουκτιβισμό ως απόφυση της κριτικής θεωρίας, με τους Price και Reus-Smit (1998 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 224) να αναγνωρίζουν τη δυναμική του για την προαγωγή του κριτικού προγράμματος. Ο Linklater (1992, σελ. 92-94 στο Reus-Smit, 2001, σελ. 224) έχει προσδιορίσει τρεις διαστάσεις αυτού του προγράμματος, ως εξής: «το κανονιστικό καθήκον της κριτικής αξιολόγησης και αναθεώρησης του πώς η πολιτική οργάνωση, ειδικότερα το κυριάρχο κράτος, έχει ηθικά νομιμοποιηθεί το κοινωνιολογικό καθήκον της κατανόησης του πώς η ηθική κοινότητα – τοπικά, εθνικά και παγκόσμια – επεκτείνεται και δεσμεύεται και το πραξολογικό καθήκον της σύλληψης των περιορισμών και των ευκαιριών που φέρουν χειραφετική πολιτική δράση». Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 224), πουθενά, ιδίως το δεύτερο εξ αυτών των εγχειρημάτων, δεν έχει αναληφθεί με μεγαλύτερη ενέργεια από ό,τι στο πλαίσιο του κονστρουκτιβισμού. Η διερεύνηση της ανάπτυξης και της επίδρασης των κανονιστικών και ιδεαλιστικών θεμελίων της διεθνούς κοινωνίας είναι από τα *sine qua non* της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας και «ο διάλογος μεταξύ των κονστρουκτιβιστών και αυτών που έχουν δεσμευτεί στο πιο φιλοσοφικό πρόγραμμα της κανονιστικής κριτικής και επεξεργασίας

⁶¹⁹ R. L. Jepperson, A. Wendt, P. J. Katzestein, “Norms, Identity, and Culture in National Security” στο Katzestein, 1996, σελ. 67, όπως αναφέρεται στο Reus-Smit, 2001, σελ. 223.

είναι το πιο πιθανό μονοπάτι για την πραξολογική γνώση» (ibid). Όπως έχουμε επισημάνει, όμως, οι κονστρουκτιβιστές διαιρούνται σε αυτούς που «έχουν επίγνωση της κριτικής προέλευσης και της δυνατότητας κοινωνιολογικής διερεύνησής της και αυτούς που έχουν υιοθετήσει τον κονστρουκτιβισμό απλώς ως επεξηγηματικό ή ερμηνευτικό εργαλείο» (ibid). Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 224), και οι δύο στάσεις αυτές είναι δικαιολογημένες και συμβάλλουσες στο κριτικό πρόγραμμα, θεωρεί όμως σημαντικό για τη δεύτερη ομάδα θεωρητικών να θέσουν την κονστρουκτιβιστική έρευνα σε διάλογο με ευρύτερα δημόσια και φιλοσοφικά επιχειρήματα ειδάλλως ο κονστρουκτιβισμός κινδυνεύει να απωλέσει την δεοντολογική του «αλήθεια» και η κριτική διεθνής θεωρία έναν από τους πιθανούς πυλώνες της. Στο σημείο αυτό, η διάκριση του Hopf (1998, σελ. 181, στο Reus-Smit, 2001, σελ. 224-5) μεταξύ «συμβατικού» και «κριτικού» κονστρουκτιβισμού είναι ιδιαίτερα γόνιμη: «Στο βαθμό που ο κονστρουκτιβισμός δημιουργεί θεωρητική και μεθοδολογική απόσταση μεταξύ του ίδιου και της προέλευσής του από την κριτική θεωρία, γίνεται ‘συμβατικός’ κονστρουκτιβισμός». Ωστόσο, και σε αυτούς που μένουν συνεπείς στις κριτικές τους ρίζες, αναγνωρίζονται διαφορές, όπως λ.χ. μεταξύ των νεωτερικών και των μετανεωτερικών κονστρουκτιβιστών διεθνολόγων στο βαθμό που οι πρώτοι θέτουν ερωτήματα του τύπου «γιατί συμβαίνουν έτσι τα πράγματα» ενώ οι δεύτεροι «πώς συμβαίνουν τελικά τα πράγματα». Έτσι, γράφει ο Reus-Smit (2001, σελ. 225), ο ίδιος διερευνά «γιατί διαφορετικές κοινωνίες ανέπτυξαν διαφορετικές θεσμικές πρακτικές προκειμένου να επιλύσουν προβλήματα συνεργασίας και να διευκολύνουν τη συνύπαρξη μεταξύ των κρατών» ενώ η Weber (1995, σελ. 3)⁶²⁰ διερευνά «πώς η έννοια της κυριαρχίας ορίζεται ή σταθεροποιείται ιστορικά μέσω των πρακτικών των θεωρητικών των διεθνών σχέσεων και τις πρακτικές της πολιτικής παρέμβασης». Σε σχέση με την κριτική θεωρία (Griffiths και άλ., 2009, σελ. 161), ο κριτικός κονστρουκτιβισμός έχει θεωρηθεί ως «χειραφετικό πρόγραμμα» στο βαθμό που είτε επιτρέπει σε καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες να «αναδομήσουν τον Κόσμο» σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα παρά με αυτά των κυρίαρχων είτε, σε μια πιο προωθημένη μετανεωτερική εκδοχή του, «υποχρεώνοντας» το σεβασμό των εναλλακτικών κοσμοθεωρήσεων των καταπιεσμένων εάν δεν υπάρχει αντικειμενικό κριτήριο αξιολόγησης τους ως υποδεέστερων των κυρίαρχων τέτοιων. Η θεώρηση αυτή έχει δεχτεί δριμυεία κριτική είτε σε αναφορά με το σχετικισμό των ηθικοκανονιστικών κριτηρίων που συνεπάγεται είτε ως αντίκρουση κάθε είδους εξομοιωτικής κοσμοπολιτικής

⁶²⁰ C. Weber (1995), *Simulating Sovereignty: Internention, the State, and Symbolic Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press.

οργάνωσης της διεθνούς ζωής και ρεύμα που λειτουργεί εξυπηρετικά των ηγεμονικών αξιώσεων που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση και την αποσυναρμολόγηση της εθνικοκεντρικής ιστορικής διαμόρφωσης των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων (Ηφαιστος, 2006, σελ. 3, 5).

Σε κάθε περίπτωση, ο κονστρουκτιβισμός επανέφερε στο προσκήνιο τις κοινωνικές και κανονιστικές διαστάσεις της διεθνούς πραγματικότητας, τις ιδιαιτερότητες της κοινότητας, της ταυτότητας και των συμφερόντων και το ρόλο της γνώσης στην παραγωγή «του κοινωνικού». Υπενθύμισε δε τη μεγάλη ποικιλομορφία της ανθρώπινης εμπειρίας, τις δυνατότητες αλλαγής και διαφοροποίησης, το γεγονός ότι η ιστορία απέχει πολύ από την αέναη επανάληψη. Μέσω του «εμπειρικού ιδεαλισμού» του κονστρουκτιβισμού αναδύθηκε ξανά στο προσκήνιο η φιλοσοφική αναζήτηση για τη δύναμη των ιδεών, των νορμών και των αξιών στη διαμόρφωση της πολιτικής. Για τον Reus-Smit (2001, σελ. 227), οι κονστρουκτιβιστές αποκάλυψαν την ένδεια του υλισμού ως κινητήριας δύναμης της πραγματικότητας, καταδεικνύοντας πώς αναπτύσσονται οι νόρμες, πώς οι ιδέες και οι αξίες διαμορφώνουν την πολιτική δράση, πώς τα επιχειρήματα και ο λόγος επηρεάζουν τα αποτελέσματα και πώς η ταυτότητα συγκροτεί τους δρώντες και τη δράση τους. Παράλληλα, εστιάζοντας στις ιδέες ως μοχλούς της διεθνούς αλλαγής, ο κονστρουκτιβισμός συμβάλλει στη νομιμοποίηση της κανονιστικής θεωρίας, προάγοντας δια της διερεύνησης της δυναμικής και των μηχανισμών της αλλαγής τον «ρεαλιστικό ουτοπισμό» του Carr (ibid).

Όπως είδαμε, ο κονστρουκτιβισμός στη συμβατική μορφή του μοιράζεται με τον ρασιοναλισμό κοινές παραδοχές για τα θεμέλια της συμβατικής επιστήμης, ωστόσο, διαφορές συναντάμε στα δύο αναλυτικά πλαίσια σε αναφορά με τη συλλογιστική που ακολουθούν. Ειδικότερα, ο κονστρουκτιβισμός αποδίδει μεγαλύτερη έμφαση από τον ρασιοναλισμό στο ρόλο των ιδεών στην κοινωνική ζωή, αναγνωρίζοντας, επίσης, μια διακριτή λογική κοινωνικής συμπεριφοράς – τη «λογική της καταλληλότητας» που αντιπαραβάλλεται με τη «λογική σε υπολογιστικούς όρους», την κορωνίδα του ρασιοναλισμού, επιφυλάσσοντας έτσι διαφορετική μεταχείριση και για τις νόρμες, τις οποίες θεωρεί όχι μόνο αμιγώς ως «χρήσιμες» αλλά και ως «σωστές» (Fearon και Wendt, 2002 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 597). Περαιτέρω, ισχυριστήκαμε ότι οι κονστρουκτιβιστές αντιλαμβάνονται την πολιτική ως εκπορευόμενη από τα υποκείμενα ενώ οι ρασιοναλιστές θεωρητικοποιούν περισσότερο τις επενέργειες των δομών (Dessler και Owen, 2005, σελ. 598). Γράφουν σχετικά οι Dessler και Owen (2005, σελ. 598):

Οι ρασιοναλιστές εξηγούν τα κοινωνικά αποτελέσματα σε αναφορά με αυτό που ο φιλόσοφος Karl Popper ονομάζει λογική της κατάστασης. Υπό μια τέτοια οπτική, «[ε]ξηγούμε και προβλέπουμε τη συμπεριφορά [ενός δρώντος] σε αναφορά με ένα παραγωγικό σχήμα που περιέχει τις προτιμήσεις, τις επιδιώξεις και τους στόχους του υποκειμένου, μια ανάλυση της κατάστασής του, και το γενικό συμπέρασμα ότι οι δρώντες λειτουργούν όπως ταιριάζει ή αναλογεί στην περίσταση (Latsis 1983, σελ. 123)».⁶²¹ Η συμπεριφορά γίνεται κατανοητή ως καθοδηγούμενη από την κατάσταση ή τις προϋποθέσεις δράσης. Η προσέγγιση αυτή καθιστά δυνατές γενικεύσεις του τύπου εάν-τότε: αναζητούμε πρότυπα που να συνδέουν κάποιους τύπους προϋποθέσεων ή καταστάσεων με συνεπακόλουθα είδη δράσης.

Εντούτοις, πολλοί κονστρουκτιβιστές στηρίζονται σε μια ερμηνευτική στρατηγική που σχεδόν αντιστρέφει αυτή τη ρασιοναλιστική λογική. «Αντιλαμβάνονται την επιλογή όχι όπως οι ρασιοναλιστές – ως μια επαρκή ή κατάλληλη απάντηση των δρώντων σε αντικειμενικές συνθήκες – αλλά ως μια δημιουργική και νέα δράση που καθιστά τις συνθήκες της δράσης αυτό που είναι» (ibid). Η ρήση του Wendt “anarchy is what states make of it” («αναρχία είναι αυτό που τα κράτη θέλουν να είναι») συνοψίζει με αρτιότητα αυτή τη συλλογιστική: για τους κονστρουκτιβιστές, η αναρχία δεν προδιαθέτει τους δρώντες να πράττουν κάτι συγκεκριμένο αλλά τους αφήνει ελεύθερους να επιλέξουν πως θα ανταποκριθούν και σε αυτή την ανταπόκριση μπορεί κανείς να ανιχνεύσει το πραγματικό νόημα της αναρχίας (Wendt, 1992 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 598). Όπως εξηγούν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 598), στην κονστρουκτιβιστική συλλογιστική, «η κοινωνική διαγωγή δεν διαμορφώνεται ούτε από το περιβάλλον ούτε από μια δομή, αλλά από τον τρόπο που το περιβάλλον προσδιορίζεται ή ερμηνεύεται από τους υπό μελέτη δρώντες». Έτσι, η εξήγηση είναι ιδεατική περισσότερο παρά εξαρτώμενη από την περίσταση. Χαρακτηριστικό στοιχείο μιας ιδεατικής θεώρησης είναι ότι «δεν συνδέει περιοδικές προϋποθέσεις δράσης με επαναλαμβανόμενα πρότυπα δράσης – ήτοι δεν αναζητά γενικεύσεις του τύπου εάν-τότε – αλλά απορρίπτει ότι η υπό εξέταση συμπεριφορά μπορεί να ενταχθεί σε τέτοιου είδους πρότυπα» (ibid). Ο ισχυρισμός “anarchy is what states make of it” ισχύει για όλα τα πιθανά κράτη του κόσμου. Χρησιμεύει δε λιγότερο για την πρόβλεψη δράσεων παρά για την άρνηση της

⁶²¹ Όπως επισημαίνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 608), «[κ]αίριας σημασίας για αυτή την προσέγγιση είναι η διαμόρφωση των στοιχείων που αρχικά φαίνεται να είναι ψυχολογικά, ‘όπως οι ευχές, τα κίνητρα, οι αναμνήσεις και οι συνειρμοί’ του δρώντος σε ‘στοιχεία της κατάστασης’» (Popper 1976, σελ. 102). Όπως συνοψίζει ο Popper (1976, σελ. 102-3), ‘Ο άνθρωπος με κάποιες επιθυμίες γίνεται ως εκ τούτου ένας άνθρωπος του οποίου η κατάσταση μπορεί να χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι επιδιώκει κάποιους αντικειμενικούς στόχους’ και ο άνθρωπος με κάποιες αναμνήσεις ή συνειρμούς γίνεται ένας άνθρωπος που μπορεί να χαρακτηριστεί από το γεγονός ότι είναι εφοδιασμένος αντικειμενικά με κάποιες θεωρίες ή κάποια πληροφόρηση. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει έτσι να κατανοούμε τις δράσεις με ένα αντικειμενικό τρόπο’».

εγκυρότητας οποιαδήποτε πρόβλεψη μπορεί να επιχειρήσει κανείς. «Εν ολίγοις, οι κονστρουκτιβιστές επιδιώκουν να καταδείξουν ότι σημαντικά πράγματα συμβαίνουν στον κόσμο όχι επειδή οι άνθρωποι αντιδρούν με προβλέψιμο τρόπο σε κάποιες καταστάσεις, αλλά γιατί οι άνθρωποι ερμηνεύουν τις δράσεις και τα γεγονότα με νέους, τολμηρούς και δημιουργικούς τρόπους ακόμη κι όταν δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο στη λογική της κατάστασης που να τους οδηγεί σε αυτή την κατεύθυνση. Η ερμηνεία αυτή, με τη σειρά της, δημιουργεί ένα νέο σύνολο δομών» (ibid). Για τους Dessler και Owen (2005, σελ. 598), η διάκριση αυτή «μεταξύ ιδεατικής και εξαρτώμενης από την περίσταση εξήγησης συλλαμβάνει μια ουσιώδη διαφορά μεταξύ της κονστρουκτιβιστικής και της ρασιοναλιστικής έρευνας». Ακόμη και στις περιπτώσεις που ο κονστρουκτιβισμός επιδιώκει εξαρτώμενες από την περίσταση εξηγήσεις που συνδέονται με γενικεύσεις του τύπου εάν-τότε, το πράττουν αυτό στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ερμηνευτικής δομής που τους επιτρέπει να καταδείξουν ότι οι αντικειμενικές συνθήκες εντός των οποίων λειτουργούν οι δρώντες δεν είναι καθοριστικές (ibid). Και αφού οι κονστρουκτιβιστές δεν αντλούν από τη λογική της τυπικής γενίκευσης προκειμένου να εξηγήσουν τα πολιτικά φαινόμενα, ποια αντίληψη ερμηνείας χρησιμοποιούν; Στο σημείο αυτό, εισαγάγαμε τη διάκριση μεταξύ αιτιακής και «συγκροτητικής» ανάλυσης: «Η ‘συγκροτητική θεωρητικοποίηση’ γράφουν οι Fearon και Wendt (2002, σελ. 58 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 599), επιδιώκει να καθιερύσει προϋποθέσεις δυνατότητας για τα αντικείμενα ή τα γεγονότα καταδεικνύοντας από τι συνίστανται και πώς αυτά οργανώνονται. Ως τέτοιο, το υπό συζήτηση αντικείμενο ή γεγονός είναι ένα ‘αποτέλεσμα’ των όρων που το κατέστησαν δυνατό». Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται κατανοητό ότι οι κονστρουκτιβιστές θεωρητικοί «δεν αναζητούν εξηγήσεις για τα πράγματα καθεαυτά αλλά για τις ιδιότητες ή τα γεγονότα στα οποία συμμετέχουν» (Dessler και Owen, 2005, σελ. 599).

Συζητώντας για τις αντιθέσεις στις ερμηνευτικές στρατηγικές μεταξύ ρασιοναλιστών⁶²² και κονστρουκτιβιστών⁶²³ θεωρητικών, προσεγγίσαμε το ζήτημα της ακολουθούμενης

⁶²² Όπως αναφέρουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 599), ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, παραδείγματα ρασιοναλιστικής ανάλυσης στις ΔΣ είναι τα εξής: B. Posen (1984), *Sources of Military Doctrine*, J. Snyder (1991), *Myths of Empire*, L. Martin (2000), *Democratic Commitments*, H. Milner (1997), *Interests, Institutions, and Information*, D. Lake (1999), *Entangling Relations* και J. Ikenberry (2001), *After Victory*.

⁶²³ Στο άρθρο των Dessler και Owen (2005, σελ. 597) ως χαρακτηριστικά παραδείγματα της κονστρουκτιβιστικής ανάλυσης στις ΔΣ εξετάζονται τα εξής: M. Bukovansky (2002), *Legitimacy and Power Politics: The American and French Revolutions in International Political Culture*, Princeton: Princeton University Press· N. Crawford (2002), *Argument and Change in World Politics: Ethics, Decolonization, and Humanitarian Intervention*, Cambridge: Cambridge University Press· M. Finnemore (2003), *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*, Ithaca, NY: Cornell University Press, και T. Hopf (2002), *Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies; Moscow, 1955 and 1999*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

μεθοδολογίας. Στο μεγαλύτερο μέρος τους, οι ρασιοναλιστές εμπιστεύονται την «παραγωγική» (deductive) συλλογιστική ως στρατηγική για την ανάπτυξη θεωρίας τους. Υπό αυτή που οι φιλόσοφοι χαρακτηρίζουν «υποθετικό-παραγωγική» μέθοδο ελέγχου της θεωρίας, αφού έχουν εκτεθεί πρώτα οι βασικοί ισχυρισμοί της θεωρίας, στη συνέχεια υποβάλλονται σε δοκιμή έναντι αυτής προσεχτικά επιλεγμένα εμπειρικά παραδείγματα (ibid). Έτσι, στην παραγωγική προσέγγιση όπου εκ του γενικού συνάγεται το ειδικό, από τη θεωρία προκύπτουν οι υποθέσεις ως γενικευτικοί αιτιώδεις ισχυρισμοί και αυτές κατόπιν υπόκεινται σε έλεγχο με τη συλλογή δεδομένων διά των πειραμάτων ή της παρατήρησης. Στο πλαίσιο αυτό, μία «θεωρία προέρχεται από ένα σύνολο αρχών που της προσδίδουν γενικευτική ισχύ και τη συνδέουν με άλλες σχετικές θεωρίες» (ibid). Εν αντιθέσει, οι κονστρουκτιβιστές υιοθετούν μια ισχυρώς επαγωγική (inductive) συλλογιστική προσέγγιση (εκ του μερικού στο γενικό) για την ανάπτυξη της θεωρίας τους. Τα επιχειρήματα τους δεν είναι το αποτέλεσμα της δοκιμής των υποθέσεών τους αλλά συμπεράσματα που αντλούν γενικεύοντας από τα γεγονότα που συναντούν στις μελέτες περίπτωσης που εξετάζουν (ibid). Όπως σημειώνουν, ωστόσο, οι Dessler και Owen (2005, σελ. 599), θα «πρέπει να επισημανθεί ότι η έκταση στην οποία μια στρατηγική ανάπτυξης θεωρίας είναι επαγωγική ή παραγωγική είναι ζήτημα διαβάθμισης. Μία μελέτη μπορεί να περιέχει παραγωγική επιχειρηματολόγηση αλλά να στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε επαγωγική συλλογιστική για να καταλήξει σε γενικά συμπεράσματα». Αξιολογώντας το κονστρουκτιβιστικό έργο ως επαγωγικό, οι συγγραφείς εννοούν ότι κονστρουκτιβιστές «κατά κύριο λόγο τείνουν να αναπτύσσουν και να υποστηρίζουν τους γενικούς ισχυρισμούς τους για συγκεκριμένες περιπτώσεις εργαζόμενοι ‘ανοδικά’ από τις λεπτομέρειες αυτών των περιπτώσεων σε θεωρητικά πεφωτισμένους ισχυρισμούς που συλλαμβάνουν σχετικά πρότυπα και σχέσεις μεταξύ αυτών» (ibid).

Περαιτέρω, είναι σημαντικό να υπενθυμίσουμε ότι οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούν οι κονστρουκτιβιστές ενεργοποιούνται για να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά φαινόμενα και όχι για να τα προβλέψουν, εν αντιθέσει με τη γραμμή της τυπικής θετικιστικής κατανόησης, υπό την οποία «δεν μπορεί κανείς να εξηγήσει ένα γεγονός χωρίς να παρέχει πληροφορίες που θα επέτρεπαν σε κάποιον να το προβλέψει» και από την οποία προκύπτει η ανάγκη για τη διατύπωση νόμων και γενικεύσεων του τύπου εάν-τότε υπό τη θετικιστική συλλογιστική εξήγησης (ibid, σελ. 600). Οι κονστρουκτιβιστές υποστηρίζουν μια εναλλακτική θέση, ότι η εξήγηση είναι δυνατή χωρίς τη διατύπωση νόμων ή προβλέψεων: Στη βάση της θεμελιακής διάκρισης αιτιωδών-συγκροτητικών θεωρήσεων, που επιβεβαιώνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 600), διαπιστώσαμε ότι οι

κονστρουκτιβιστές ευνοούν την οικοδόμηση συγκροτητικών εξηγήσεων/ερμηνειών, απαντώντας σε ερωτήματα του τύπου πώς κάτι κατέστη δυνατό. Στην περίπτωση των ρασιοναλιστών δε, η μηχανιστική σύνδεση μεταξύ των πραγμάτων, η οποία προκρίνουν, είναι ένας τύπος εξαρτημένης (αιτιώδους) και όχι λογικής (συγκροτητικής) σχέσης (ibid). Επιπρόσθετα, υπογραμμίσαμε το γεγονός ότι ο κονστρουκτιβισμός δεν εστιάζει τόσο στους δρώντες ή στη δράση, όσο στη διαδικασία της εποικοδόμησης. Η συγκροτητική συλλογιστική είναι πλούσια σε περιγραφές ποικίλων δρώντων και των πρακτικών τους, συνεισφέροντας στην κατανόηση του ποιοι είναι αυτοί οι δρώντες, οι θεσμοί τους και πώς οι ίδιοι κατανοούν τις πράξεις και τον κόσμο τους. Στον κονστρουκτιβισμό λ.χ. οι δρώντες δεν καθίστανται απομονωμένοι, όπως τους αντιλαμβάνεται ο ρασιοναλισμός, και με τις πεποιθήσεις τους να αποτελούν μέρος της λογικής της κατάστασης στην οποία βρίσκονται, γεγονός που μας επιτρέπει να προβλέψουμε τη συμπεριφορά τους. Στην κονστρουκτιβιστική συλλογιστική περισσότερος χώρος επιφυλάσσεται στη δημιουργική μεσολάβηση και τις καινοτόμες δράσεις, ώστε η μεσολάβηση συνιστά μία μη αιτιώδης αιτία αλλαγής (Dessler και Owen, 2005, σελ. 602). Οι δρώντες εδώ συγκροτούνται από συγκεκριμένες πεποιθήσεις, συμπεριλαμβανομένων και πεποιθήσεων δεοντολογικής φύσης – σχετικών με το σωστό και το λάθος – ώστε η παραγωγική προσέγγιση δεν μπορεί να προσφέρει πολλά για την κατανόηση των ιδίων και των πράξεών τους, τα οποία αποκαλύπτονται εναργέστερα διά της υιοθέτησης περισσότερο ερμηνευτικών προσεγγίσεων (βλ. και ibid).

Σε αυτό το υπόβαθρο, η ταυτότητα για πολλούς κονστρουκτιβιστές, ακόμη κι όταν δεν την ορίζουν σαφώς, αποτελεί ένα είδος «γνωστικής ευρετικής» (cognitive heuristic): Όπως επιβεβαιώνει ο Hopf (2002, σελ. 4-5 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 605), «ένα υποκείμενο έχει ανάγκη την δική της ταυτότητά προκειμένου να κατανοήσει τον εαυτό της και τους άλλους και χρειάζεται τις ταυτότητες των άλλων προκειμένου να κατανοήσει αυτούς αλλά και τον ίδιο της τον εαυτό». Επιπλέον, συνεχίζει ο Hopf (2002, σελ. 5 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 605), «[η] ταυτότητα ενός υποκειμένου λειτουργεί σαν ένας ερμηνευτικός άξονας, γεγονός που συνεπάγεται ότι [το υποκείμενο] θα βρει στον εξωτερικό κόσμο ό,τι σχετίζεται με αυτή την ταυτότητα». Στον πυρήνα της προσέγγισης πολλών κονστρουκτιβιστών δε, βρίσκεται η πεποίθηση ότι «κάθε υποκείμενο στην κοινωνία φέρει πολλαπλές ταυτότητες» (Hopf, 2002, σελ. 1 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 605). Περαιτέρω, πολλοί κονστρουκτιβιστές δεν ενδιαφέρονται τόσο για τους λόγους που παραθέτουν δημόσια οι άνθρωποι προκειμένου να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους, όσο για αυτούς που δεν αποκαλύπτονται ποτέ. Κάποιοι από αυτούς τους

κονστρουκτιβιστές, όπως είδαμε, αποφεύγουν τόσο τη συλλογιστική της συμπεριφοράς στη βάση προϋπολογισμού των συνεπειών όσο και τη συλλογιστική την καταλληλότητας, για να αφοσιωθούν τελικά στη «λογική της καθημερινότητας» (Hopf, 2002, σελ. 12–14 στο Dessler και Owen, 2005, σελ. 605), οικοδομώντας τα επιχειρήματά τους επί του έργου της κοινωνιολογίας της γνώσης, της θεωρίας της συμβολικής αλληλόδρασης και της φαινομενολογίας. Τα υποκείμενα είτε πρόκειται για μεμονωμένους δρώντες είτε για ηγέτες ή ηγετικές μονάδες δρουν, λειτουργούν και αποτελούν μέρος ιδιαίτερων κοινωνικών γνωστικών δομών που περιλαμβάνουν συγκεκριμένες ταυτότητες και καθεστώτα αλήθειας και που συγκροτούν την κατανόηση του εαυτού και του κοινωνικού κόσμου για κάθε λήπτη ή διαχειριστή πολιτικών αποφάσεων (βλ. και Dessler και Owen, 2005, σελ. 605). Η κατανόηση αυτή δε αναπόφευκτα περιλαμβάνει την αλληλεπίδραση μεταξύ κάθε σύνθετου κοινωνικού εαυτού με τους διαφορετικούς κάθε φορά εξωτερικούς Άλλους (ibid). Κατ'αναλογία, όπως καταδείξαμε, υπό την κονστρουκτιβιστική οπτική, η κατανόηση για το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, τα υποκείμενα και τις δομές που το συνιστούν προκύπτει όχι τόσο από την αναζήτηση αιτιωδών σχέσεων μεταξύ ταυτότητας και συμπεριφοράς αλλά από τη διερεύνηση των συγκροτητικών αιτιάσεων ή αλλιώς μια ανάλυση πιο κοντά στο τι είναι αυτό που κάνει τους δρώντες αυτό που είναι. Και όπως επιβεβαιώνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 606), για τον Hopf (2002, σελ. 3) «οι ταυτότητες συνιστούν [διαλεκτικές] διαμορφώσεις» και «από την ταυτότητα ενός υποκειμένου εκπορεύονται τα συμφέροντά του» (σελ. 16). Με άλλα λόγια, η σχέση μεταξύ ταυτότητας και συμφέροντος είναι λογική περισσότερο παρά μπορεί να αποτελέσει μια εξαρτημένη μεταβλητή – οι ταυτότητες δηλαδή δεν προξενούν με κάποιο αιτιώδη τρόπο τα συμφέροντα, αλλά «οι δρώντες κάποιας ιδιαίτερης συγκρότησης (ταυτότητας) θα έχουν εξ'ορισμού συγκεκριμένα συμφέροντα» (ibid). Γίνεται, έτσι, κατανοητό ότι και στο πεδίο της διερεύνησης των ταυτοτήτων των δρώντων και της συγκρότησης αυτών και των συμφερόντων τους, είναι δύσκολο η παραγωγική προσέγγιση ανάπτυξης της θεωρίας που υιοθετούν οι ρασιοναλιστές να αποδώσει «ασφαλή» συμπεράσματα.

Στο κυρίως σώμα της διατριβής, επισημάναμε ότι ενώ οι ρασιοναλιστές «εξηγούν τη συμπεριφορά σε αναφορά με τις συνθήκες που την καθοδηγούν και τη διαμορφώνουν», οι κονστρουκτιβιστές «αντιλαμβάνονται τη δράση ως την πρωτότυπη ή δημιουργική ανταπόκριση των δρώντων στις περιστάσεις που ενδύονται οι ίδιες νοήματος διά της μεσολάβησης» (ibid, σελ. 307). Η σημαντική αυτή διαφοροποίηση αποτελεί πτυχή της συζήτησης για τη σχέση μεταξύ δομής και δρώντος στις διεθνείς σχέσεις, τις ευρωπαϊκές σπουδές και ευρύτερα στις κοινωνικές

επιστήμες. «Οι ρασιοναλιστές τείνουν να αποδίδουν περισσότερη έμφαση στο ρόλο που διαδραματίζουν οι συνθήκες ως προς τη διαμόρφωση της δράσης» και για αυτούς, «η κοινωνική δράση εξηγείται όταν μπορεί κανείς να καταδείξει ότι η παρατηρούμενη συμπεριφορά είναι ακριβώς αυτή που έπρεπε να αναμένουμε στις συνθήκες ή τις περιστάσεις όπου παρατηρείται» (ibid). «Για να εγκαθιδρυθεί δε αυτή η απαντοχή», γράφουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 607), «χρειαζόμαστε μια γενίκευση του τύπου εάν-τότε, η οποία συνθέτει μια επαναλαμβανόμενη διασύνδεση μεταξύ των συνθηκών δράσης και της συμπεριφοράς που ακολουθεί ή συνοδεύει αυτές τις συνθήκες». Η υπόθεση της ορθολογικότητας καθιστά δυνατή την αναζήτηση τέτοιου τύπου γενικεύσεων. Εξ ου και ο δομικός ντετερμινισμός της ρασιοναλιστικής εξήγησης, όπου η ιδιότητα της δομής είναι ικανή να παράξει μία μόνο επίδραση στη δράση: «Αυτό που προηγείται σε μια ρασιοναλιστική γενίκευση του τύπου εάν-τότε είναι η περιγραφή ενός τύπου γεγονότος ή συνθήκης» που περιγράφει μια κεντρική πτυχή της δομής ή των συνθηκών δράσης (ibid). «Η γενίκευση συμποσούται σε έναν ισχυρισμό ότι η συμπεριφορά επακολουθεί της ή εναρμονίζεται με τη δομή με προβλέψιμο τρόπο» (ibid). Οι Dessler και Owen (2005, σελ. 607) εξηγούν:

Οι επιδράσεις της δομής δεν μεσολαβούνται από τις ερμηνείες των δρώντων. Περισσότερο, οι δρώντες διατυπώνεται αξιωματικά ότι ανταποκρίνονται με προβλέψιμο τρόπο σε μια αντικειμενική δομή. Η 'επιλογή' σε μια προσέγγιση ορθολογικής επιλογής δεν αποτελεί την δημιουργική δράση που υπονοείται στην καθομιλουμένη ή από κάποιες φιλοσοφικές προσεγγίσεις της κοινωνικής δράσης. Σε αντιπαράθεση με αυτή τη συλλογιστική, οι κονστρουκτιβιστές τονίζουν ότι κάθε κατάσταση θα πρέπει να ερμηνεύεται ή να προσδιορίζεται από τους δρώντες προτού οι ίδιοι μπορέσουν να έχουν οποιαδήποτε επίδραση σε αυτή. Κεντρικός ισχυρισμός του κονστρουκτιβισμού είναι ότι οι συνθήκες δράσης είναι ό,τι οι δρώντες τις κάνουν να είναι. Η δράση ακολουθεί μία πορεία επιδιωκόμενη από ενσυνείδητους δρώντες, που επιβάλλουν οι ίδιοι το νόημα στις συνθήκες που τους επηρεάζουν μόνο επειδή είναι ενήμεροι για αυτές τις συνθήκες ή τις ερμηνεύουν με συγκεκριμένο τρόπο.

Έτσι, ο κονστρουκτιβισμός εστιάζει, ευρύτερα στις κοινωνικές επιστήμες και τόσο στις διεθνείς σχέσεις όσο και στην ευρωπαϊκή σπουδή, σε μια ερμηνευτική διαδικασία που απορρίπτει τον ισχυρισμό ότι η συμπεριφορά μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά σε αναφορά με τις συνθήκες δράσης στις οποίες βρίσκεται το υποκείμενο και τον υλισμό που συνεπάγεται μια τέτοια εξηγητική στρατηγική. Αυτή η έμφαση στο δημιουργικό ρόλο της μεσολάβησης έναντι των ντετερμινιστικών επιδράσεων της δομής είναι που οδηγεί σε επαγωγικές στρατηγικές ανάπτυξης της θεωρίας. Όπως εξηγούν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 607), εάν «οι κοινωνικές πρακτικές

καθίστανται απρόβλεπτες λόγω της δημιουργικότητας κάποιων δρώντων, τότε δεν μπορούν να συναχθούν ή να προβλεφθούν *a priori*, και η εξήγησή τους θα στηριχθεί στη στενή ανάγνωση της συμπεριφοράς των δρώντων». Το ίδιο ισχύει και για τις κανονιστικές αλλαγές και από εδώ προκύπτει η ανάγκη της σχολαστικής κάθε φορά εξέτασης της ίδιας της δράσης, όπως αυτή ξεδιπλώνεται μέσα στο χρόνο (ibid). Επιπλέον δε και από πολύ νωρίς, σημειώνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 608), το «χάσμα μεταξύ μιας σύλληψης των δρώντων ως ανταποκρινόμενων παθητικά και με προβλέψιμο τρόπο σε αντικειμενικές συνθήκες συμπεριφοράς, και μιας θεώρησης αυτών των δρώντων ως ενεργών διαμορφωτών αυτών των συνθηκών μέσω της (συνήθως) απρόβλεπτης ανταπόκρισής τους σε αυτές, επεκτείνεται ευρέως στην κοινωνική θεωρία (Dawe, 1970· Hollis και Smith, 1991), τη φιλοσοφία (Taylor, 1966· Hollis, 1977· Flew και Vesey, 1987· Yolton, 1966) και την μελέτη της ιστορίας (Collingwood, 1940)».

Για τους Dessler και Owen (2005, σελ. 608), «ιδανικά κάποιος θα μπορούσε να υπερβεί την τάση του ρασιοναλισμού προς τον ντετερμινισμό και την κλίση του κονστρουκτιβισμού προς τον βολονταρισμό, συνδυάζοντας με κάποιο τρόπο τις δύο προσεγγίσεις, ωστόσο, οι αντιθετικές λογικές τους εναντιώνονται στην πιθανότητα ευθείας ενσωμάτωσης των στρατηγικών τους». Οι συγγραφείς προκρίνουν ένα είδος συμπληρωματικότητας για τις δύο προσεγγίσεις, η οποία συνεπάγεται τόσο τη διαφοροποίηση όσο όμως και τη σύνδεση. Από το έως τώρα έργο των κονστρουκτιβιστών, καθίσταται προφανές ότι έχουν σημαντικά επωφεληθεί μελετώντας και ενσωματώντας ιδέες από τη ρασιοναλιστική έρευνα. Πράγματι, σημειώνουν οι Dessler και Owen (2005, σελ. 608), «χωρίς το ρασιοναλισμό τα ερωτήματα που παρακινούν τον κονστρουκτιβισμό δεν θα είχαν αναδυθεί όπως έχουν». Με τη σειρά του, ο ρασιοναλισμός θα ήταν σκόπιμο να λάβει υπόψη του τα επιχειρήματα του κονστρουκτιβισμού υπέρ της διεθνούς αλλαγής που δεν καθορίζεται από δομικούς παράγοντες, αφού η δημιουργικότητα των δρώντων – καλή ή κακή – είναι πιθανή ώστε μπορεί να καταστεί αιτιώδης παράγοντας μεταβολής (βλ. και ibid).

Ως σημαντικό διακριτό ρεύμα της διεθνούς θεωρίας ο κονστρουκτιβισμός εισήχθη, όπως είδαμε, στις ευρωπαϊκές σπουδές κυρίως μέσω της επίδρασης του κοινωνικού θεσμισμού. Και εδώ η προστιθέμενη αξία του κονστρουκτιβισμού είναι ότι αναγνώρισε την ενεργή συμμετοχή του ερμηνευτή στα πολιτικά αποτελέσματα, ενώ έθεσε άλλου είδους ερωτήματα και προσέθεσε σημαντικές εισροές σε επίπεδο μεθοδολογίας προκειμένου να ερμηνεύσει τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η πρόκληση, την οποία ανέλαβαν οι κονστρουκτιβιστές θεωρητικοί, συνδέεται με τη μετάβαση από τις εμπειρικές μορφές γνώσης σε κοινωνικές μορφές γνώσης και

τη χρήση μεταβλητών όπως οι ιδέες, οι κοινές αξίες, οι νόρμες, οι ταυτότητες και η κουλτούρα. Το κονστρουκτιβιστικό ερευνητικό πρόγραμμα αποφεύγει συνήθως τις ερωτήσεις που απαντούν στο «γιατί», αναζητώντας αιτιώδεις σχέσεις ως προς την ανάλυση της συμπεριφοράς των δρώντων για να επικεντρωθούν σε ερωτήσεις του τύπου «πώς συμβαίνουν τα πράγματα». Στην πρώτη περίπτωση, όπως μας πληροφορεί ο Γαλαριώτης (2007, σελ. 17), η ερώτηση «Γιατί συνέβη το X και όχι το Y» αφορά στον τομέα του τρέχοντος (Wendt, 1987, σελ. 362) ενώ στη δεύτερη περίπτωση, όταν δηλαδή τίθεται το ερώτημα «Πώς κατέστη δυνατή η δράση X», ενεργοποιείται ο τομέας του πιθανού (Wendt, 1987, σελ. 362). Έτσι, στην κονστρουκτιβιστική συλλογιστική είναι λιγότερα τα πράγματα που λαμβάνονται ως δεδομένα, και περισσότερες οι κριτικές ερωτήσεις προκειμένου να διερευνηθεί «πώς τα νοήματα παράγονται και αποδίδονται στα διάφορα κοινωνικά υποκείμενα/αντικείμενα, συγκροτώντας ως εκ τούτου ιδιαίτερες ερμηνευτικές προδιαθέσεις που δημιουργούν κάποιες δυνατότητες και αποκλείουν άλλες» (Doty, 1993, σελ. 298 στο Galariotis, 2007, σελ. 18). Επίσης, στις ευρωπαϊκές σπουδές, ο κονστρουκτιβισμός καταπιάνεται λιγότερο με το γιατί επήλθε ένα αποτέλεσμα και περισσότερο με το πώς τα υποκείμενα, τα αντικείμενα, και οι ερμηνευτικές προδιαθέσεις κατασκευάζονται κοινωνικά ώστε κάποιες πρακτικές που συνδέονται με την ενοποίηση να καταστούν δυνατές και άλλες όχι.

Στο πλαίσιο αυτό, στις ευρωπαϊκές σπουδές, ο κονστρουκτιβισμός δεν συνιστά μια ολοκληρωμένη θεωρία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά περισσότερο ένα αναστοχαστικό πλαίσιο, πολυσυλλεκτικό και συμπεριληπτικό, σχετικά με το πώς δημιουργούνται οι αντιλήψεις στην ΕΕ και από την ΕΕ και κατασκευάζονται κοινωνικά τα κυρίαρχα συστήματα πεποιθήσεων, ώστε να καθίστανται δυνατές συγκεκριμένες επιλογές και αποφάσεις, καθώς και με την διυποκειμενική φύση των νορμών και την επίδραση που ασκούν στην κοινωνική κατασκευή των ταυτοτήτων και των συμφερόντων. Και στο πεδίο αυτό, τα εννοιολογικά εργαλεία για την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, ήτοι οι κινητήριοι μοχλοί που συντελούν στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής κοινωνικής κατασκευής, μεσολαβώντας μεταξύ δομής και δόμησης και παράγοντας τα κοινωνικά γεγονότα, είναι «οι δράσεις λόγου και τα γλωσσικά παίγνια, η ισχύς της αναπαράστασης, οι συγκροτητικές πρακτικές, η συμμόρφωση σε νόρμες, η πειθώς, η ρητορική και η επικοινωνιακή δράση, η κοινωνική μάθηση, η πολιτιστική αλλαγή, η κοινωνικοποίηση, η εσωτερίκευση, η γνωστική εξέλιξη, η διακειμενικότητα, τα καθεστώτα αλήθειας, κτλ.» (Pouliot, 2004, σελ. 329). Το κεντρικό ζήτημα αφορά τους τρόπους οικοδόμησης ευρωπαϊκής πολιτείας, με την απάντηση να βρίσκεται στη θεσμοθέτηση της πολιτικής μέσω

νορμών και κανόνων, στη δημιουργία νέων ταυτοτήτων, στην οικοδόμηση πολιτικών κοινοτήτων και στο ρόλο των ιδεών και του λόγου (Christiansen και άλ., 1999, σελ. 538). Ενσωματώντας τα στοιχεία αυτά στην αναλυτική και κριτική εργαλειοθήκη του, ο κονστρουκτιβισμός φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα συνεπές ερευνητικό πρόγραμμα για την ΕΕ. Πράλληλα, έχει επικριθεί ως θεωρία, καίτοι εποικοδομητικά, ώστε να καλύψει τις αδυναμίες του, συμπεριλαμβανομένης της καλύτερης ενσωμάτωσης της διάστασης της ισχύος ή της εσωτερικής πολιτικής (Checkel, 2006, σελ. i).

Και στις ευρωπαϊκές σπουδές, ο κονστρουκτιβισμός έχει χαρακτηριστεί ως υποκειμενική και ενδεχομενική προσέγγιση, αμάλγαμα διαφορετικών θεωριών και ρευμάτων που περιλαμβάνει μια ευρεία γκάμα ιδεών, πολλές φορές συγκρουόμενων, αλλά και την ευρεία συναίνεση για την πρωταρχικότητα των κοινωνικών διαδικασιών. Πράγματι, δεν έχει παράξει ένα σύνολο υποθέσεων που θα μπορούσαν να αναμετρηθούν με άλλες συμβατικές θεωρίες της ενοποίησης, όπως λ.χ. ο νεολειτουργισμός ή ο διακυβερνητισμός (βλ. και Moravcsik, 2001a στο Wiener και Diez, 2009, σελ. 158). Ο κονστρουκτιβισμός δεν αποτελεί άλλη μία θεωρία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση που βασίζεται σε μία και μόνη λογική κοινωνικής δράσης και αλληλόδρασης, αλλά μια οντολογική προοπτική και μια μεταθεωρία που περιλαμβάνει θεωρητικές υποθέσεις για τις κατασκευές της συλλογικής ταυτότητας, τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους στη διαδικασία της ενοποίησης (Wiener και Diez, 2009, σελ. 158). Για τον κονστρουκτιβισμό, υπάρχουν πολλοί και καλοί λόγοι να πιστεύουμε ότι στην πραγματική ζωή, υπάρχουν περισσότερες από μία κοινωνική λογική δράσης και κοινωνική ορθολογικότητα. Στον πραγματικό κόσμο και στην ΕΕ, οι δρώντες συνδυάζουν διάφορες λογικές (στρατηγική συμπεριφορά, συλλογιστική καταλληλότητας, επικοινωνιακή ορθολογικότητα-επιχειρηματολόγηση, κτλ.) που κατευθύνουν, εν τέλει, τις πράξεις τους. Η συνεισφορά του κονστρουκτιβισμού στις ευρωπαϊκές σπουδές αφορά ρητά στην επισήμανση αυτής της ποικιλομορφίας της κοινωνικής λογικής και κατ'επέκταση στις υποθέσεις για την ανθρώπινη συμπεριφορά, αποδίδοντας, όπως είδαμε, έμφαση στις διαδικασίες κοινωνικής δράσης όπως η τήρηση κανόνων, στην κατασκευή του νοήματος μέσω της επιχειρηματολόγησης, στη δύναμη του λόγου για την παραγωγή της γνώσης και στην κυριαρχία της γνώσης και της κοινωνικής μάθησης για την κατασκευή της ευρωπαϊκής κοινωνικής πραγματικότητας.

Σε σχέση με την ΕΕ, οι κοινωνικές διαδικασίες τις οποίες αναλύει ο κονστρουκτιβισμός, συνδέονται με την κατασκευή μιας διακριτής ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, τη σχέση μεταξύ δομών και δρώντων του ευρωπαϊκού εγχειρήματος – το οποίο συχνά ξεφεύγει από τα κίνητρα των ηγετικών ομάδων και την επιδίωξη των εθνικών στρατηγικών συμφερόντων υπό την επίδραση της

συγκρότησης νέων ταυτοτήτων αλλά και αυτής των θεσμών επί της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι κοινά συμμεριζόμενες νόρμες, πρακτικές και οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κεντρικής ευρωπαϊκής πολιτικής όσο και των εθνικών, οι οποίες αλληλοκαθορίζονται και συνεξελίσσονται προς απρόβλεπτες συχνά κατευθύνσεις που μπορεί να ξεφεύγουν από τα πρωταρχικά κίνητρά τους. Πολλές πτυχές της εξέλιξης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως η πραγματικότητα της διεύρυνσης, ο ρόλος της ΕΕ ως διεθνούς δρώντος, η έννοια της κυριαρχίας και της ιδιότητας του πολίτη καθώς και η δημιουργία ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας μπορούν να ερμηνευτούν διά των κονστρουκτιβιστικών εργαλείων που επιβεβαιώνουν τη σημασία και τον αντίκτυπο της ταυτότητας στην κοινωνική – και διεθνή – σφαίρα. Περαιτέρω, υποστηρίζαμε ότι υπό την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση, ό,τι πράττουν οι δρώντες στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, τα συμφέροντα που φέρουν, καθώς και οι δομές εντός των οποίων δραστηριοποιούνται, προσδιορίζονται περισσότερο από κοινωνικές νόρμες και ιδέες παρά από αποκλειστικά αντικειμενικές υλικές συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό, το ενδιαφέρον της κονστρουκτιβιστικής θεωρίας εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση ως διαδικασία διαμόρφωσης πρωτίστως πολιτικής κοινότητας, και στην κοινωνική επικοινωνία δήμων και κεντρικών θεσμών υπό συνθήκες αμοιβαίας δόμησης εκείνων των νορμών συμπεριφοράς που θα επέτρεπαν τη νομιμοποίηση αυτής της πολιτικής σχέσης, ως προϋπόθεσης για την ανάδυση μιας κοινής ταυτότητας που θα μπορούσε να τη στηρίξει και να τη συντηρήσει. Περαιτέρω, η διερεύνηση αφορά στην αίσθηση ενός κοινού πεπρωμένου ως πορείας προς το μέλλον, όπως αυτό μπορεί να αναδειχθεί διά των νορμών και των πρακτικών της κοινωνικής αλληλόδρασης που εκπορεύονται από την κοινή κουλτούρα ως πολιτικό και συνταγματικό πολιτισμό των κρατών-μελών αλλά και από το εύρος και την εμβέλεια των τυπικών και άτυπων επαφών μεταξύ των δήμων/κοινωνιών τους.⁶²⁴ Πέρα από την τελική έκβαση της ενοποίησης, ο κονστρουκτιβισμός υπεραμύνεται της θέσης ότι η συνεχής αλληλόδραση μεταξύ του κέντρου, των κρατών και των πολιτών, είτε πρόκειται για τις ηγετικές ομάδες είτε για τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας, εξακολουθεί να φέρει τη δυναμική της μεταπλαστικής επίδρασης στις ταυτότητες

⁶²⁴ Η κοινή ευρωπαϊκή προσωπικότητα δεν θα πρέπει να γίνεται καταληπτή εδώ σε όρους εθνικών στερεοτύπων. Αφορά κυρίως μια πολιτική συμπεριφορά που στηρίζεται στην εμβάθυνση κρίσιμων πολιτικών για την ανάπτυξη της, όπως η χρηματοδότηση προγραμμάτων «ευρωπαϊκής προστιθέμενης αξίας», όπως λ.χ. προγράμματα που στηρίζουν την κινητικότητα στη δημόσια διοίκηση μεταξύ των κρατών μελών, των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας και βέβαια των ίδιων των σπουδαστών (Erasmus, Leonardo κτ.λ.). Περαιτέρω, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ τις προωθημένες προτάσεις για συμπερίληψη στο πρόγραμμα σπουδών των σχολείων των κρατών μελών του μαθήματος της αγωγής του ευρωπαϊού πολίτη και της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Ακόμη, το αίτημα για την ενίσχυση της ευρωπαϊκής πολιτιστικής παραγωγής (πρβλ. πρόγραμμα Media & MediaPlus).

ρόλου τους, και συνεπώς στα συμφέροντα και στις βασικές πεποιθήσεις τους. Κατά τη διαδικασία δε της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των πολλαπλών δρώντων στην ΕΕ, οι ταυτότητες αναπαράγονται και μεταβάλλονται. Ο κονστρουκτιβισμός εκδηλώνει εδώ κανονιστικό ενδιαφέρον υπέρ της κοινωνικής αλλαγής, καταδεικνύοντας ότι, ως κοινωνικές δομές, τόσο η κοινωνική Ευρώπη όσο και η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη, τόσο η Ευρώπη της αλληλεγγύης όσο και η Ευρώπη των εθνικών συμφερόντων, είναι διαχρονικά αποτελέσματα της κοινωνικής πρακτικής και ως τέτοια εγγενώς μεταβαλλόμενα ώστε η ΕΕ είναι τελικά «ό,τι ο καθένας την κάνει να είναι».

Σε ένα πιο διευρυμένο πλαίσιο, η θεωρία του κονστρουκτιβισμού δίνει χώρο στην πολιτική φιλοσοφία του ρεπουμπλικανισμού και του συνταγματισμού και στη σχέση τους με την ευρωπαϊκή ενοποίηση, προκρίνοντας, τον μεθοδολογικό πλουραλισμό και τη διεπιστημονικότητα. Η κανονιστική πολιτική θεωρία, με την οποία διαλέγεται ο κονστρουκτιβισμός, συνδέει τη μελέτη της ΕΕ με ζητήματα πολιτικών δικαιωμάτων, δημοκρατίας και ηθικής εντός της ευρωπαϊκής πολιτείας – ενός τόπου όπου οι ενδιαφερόμενοι δρώντες επιδιώκουν τους στόχους τους και οι φορείς εξουσίας παράγουν τις ανάλογες πολιτικές. Όπως ήδη ειπώθηκε, όμως, «η προβληματική των διαφόρων θεωριών για την ιδέα της ενοποίησης δεν αφορά μόνον το πλαίσιο ερμηνείας του θεωρητικού και ιδεολογικού σχεδιασμού αλλά παρέχει και το πλαίσιο νομιμοποίησης του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η στρατηγική των πολιτικών επιλογών για τη διαδικασία της ολοκλήρωσης» (Πασιάς, 2010, σελ. 42-3). Αυτό έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία για τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού και τη συμβολή της στη μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης – καταρχήν για την επιλογή της μελέτης της ενοποίησης ως διαδικασίας ή ως αποτελέσματος, καθώς και για το ενδεχόμενο της νομιμοποίησης της πολιτικής κοινότητας, την οποία επιχειρεί να συστήσει η ΕΕ ως επίκεντρο αναγνώρισης για την πλειονότητα των πολιτών. Γράφει ο Trenz (2008, σελ. 4):

Η βασική ενόραση κάθε κοινωνιολογικής θεωρητικοποίησης έγκειται στο ό,τι η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν είναι μόνο χρήσιμη, αλλά και μεστή νοήματος (Delanty και Rumford, 2005, σελ. 3). Παράγει και αναπαράγει *κοινωνικό νόημα*, το οποίο, κατά τον Max Weber (1978), θεωρείται ως η θεμελιωτική κατηγορία της κοινωνιολογικής σκέψης. Η αναζήτηση του ‘νοήματος’ της ευρωπαϊκής ενοποίησης μετέτρεψε την ΕΕ από μια κοινή αγορά σε μια πολιτική και κοινωνική οντότητα. Η ΕΕ αφοσιώθηκε σε ένα κανονιστικό σχέδιο οικοδόμησης κοινωνίας. [...] Η ευρωπαϊκή κοινωνία δεν είναι μόνο το αντικείμενο μιας ουτοπικής σκέψης, μετατρέπεται, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια ενός άλλου κλασικού της κοινωνιολογικής πειθαρχίας, σε *κοινωνικό γεγονός* (Durkheim, 1982): Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θεσπίζει σταθερά πρότυπα συμπεριφοράς μεταξύ κρατικών και μη κρατικών δρώντων, [καθώς και] συστήνει νόρμες και προσδοκίες που δένουν αυτούς

τους δρώντες σε ένα ενοποποιημένο σύνολο, που είναι ανεξάρτητο από και περιορίζει τις ιδιωτικές αντιδράσεις και προτιμήσεις τους.

Οι ίδιοι οι ευρωπαϊκοί θεσμοί συνιστούν ανθρώπινες κατασκευές που προβάλλουν μια ισχυρή αξίωση επί της νομιμοφροσύνης των ευρωπαϊκών λαών. Υπό αυτές τις παραδοχές, ο κονστρουκτιβιστικός λόγος εκλαμβάνεται ως δομικό στοιχείο της πρακτικής της ενοποίησης, δεδομένης της διαμορφωτικής επιρροής των εννοιών που συζητά. Αναγνωρίζοντας ως επικίνδυνη την απόσταση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, ο κονστρουκτιβισμός προκρίνει και προκαλεί κοινωνιολογικές διαδικασίες για τη «συνταγματική αναδιάρθρωση» της ΕΕ και όχι απλώς κανονιστικά προτάγματα για την προαγωγή μιας αποτελεσματικής όσο και δημοκρατικής διακυβέρνησης. Το έργο αυτό γίνεται αντιληπτό ως θεμελιωδώς πολιτικό, άρα και συγκρουσιακό.

Η κανονιστική πρόθεση του κονστρουκτιβισμού τον καθιστά μια κεντρική κριτική θεωρία και όχι μια θεωρία που παράγει γενικεύσεις εν είδει νόμων. Η κοινωνικοποίηση και η μάθηση αποτελούν τις θεμελιακές παραδοχές για τις δυνατότητες και τις πιθανότητες γνωστικής αλλαγής στις συνειδήσεις κυβερνωμένων και κυβερνώντων, χωρίς τον λειτουργικό εφησυχασμό ότι η αντικειμενική ικανοποίηση αναγκών θα παραγάγει σχεδόν αυτόματα το έρεισμα για τη θεσμική μορφή αντιμετώπισής τους. Με όρους κοινωνικής επιστήμης και «κοινωνικής πραγματικότητας», η επίκληση της αντικειμενικής ορθολογικότητας δεν μοιάζει επαρκής για τη βελτίωση της διακυβέρνησης. Περισσότερος χώρος χρειάζεται στην κοινωνική θεωρία της επικοινωνιακής αλληλόδρασης – στο πώς οι άνθρωποι πιστεύουν κάποια πράγματα για τον κόσμο (Rosamond, 2006, σελ. 60) και στο αντίκτυπό της στις ταυτότητες των ανθρώπων και στις αμοιβαίες ταυτίσεις. Εδώ, το κονστρουκτιβιστικό ευρωπαϊκό όραμα συμμορφώνεται στον κοινωνιολογικό κανόνα ότι, εάν αρκετοί άνθρωποι το πιστεύουν, ένα φαινόμενο θα γίνει, τελικά, πραγματικότητα.

Η προϊούσα κρίση στην ΕΕ δεν θα πρέπει λοιπόν να απογοητεύει τους πολίτες της, οι οποίοι οφείλουν να επανεκτιμήσουν το παρελθόν και να χειραφετηθούν από τυχόν δυσλειτουργίες της θεσμικής της τάξης. Όπως επισημαίνουν οι March και Olsen (2009, σελ. 16), σε καταστάσεις αποπροσανατολισμού, κρίσης και αναζήτησης νοήματος, οι δρώντες είναι ιδιαίτερα πιθανό να ξανασκεφτούν ποιοι είναι και τι είναι οι ίδιοι αλλά και οι Άλλοι, τι μπορεί να γίνουν στο μέλλον, σε τι είδους κοινότητες ανήκουν και σε τι είδους κοινότητες θέλουν να ανήκουν, και πώς η ισχύς θα πρέπει να αναδιανεμηθεί. Συχνά, προσθέτουν οι March και Olsen (2009, σελ. 16), η αναζήτηση για νομιμοποιημένα πρότυπα και στάσεις μπορεί να επεκταθεί αρκετά πίσω στο παρελθόν σε πιθανές μεγάλες στιγμές. Αυτές οι επαναστάσεις συνεπάγονται μετατοπίσεις των γνωστικών και

κανονιστικών πλαισίων – ποιοι νοούνται ως νομιμοποιημένοι ερμηνευτές της καταλληλότητας – μετατοπίσεις στις κυρίαρχες ερμηνευτικές παραδόσεις και στο σύστημα συλλογής, επικοινωνίας και οργάνωσης της γνώσης (βλ. και Eder, 1999),⁶²⁵ και μετατοπίσεις στην κατανομή των πόρων και στις σχέσεις ισχύος. Ας μην ξεχνάμε πως η ΕΕ καθίσταται ορατή στους πολίτες και μέσα από αρνητικές συγκυρίες, όπως τα αρνητικά δημοψηφίσματα του 2005 και η τρέχουσα οικονομική κρίση. Ίσως τελικά το αίτημα για περισσότερη Ευρώπη να ευοδωθεί ως αποτέλεσμα αυτής της κρίσης αλλά και της κοινωνικής αγωνίας των λαών της για τη συλλογική της αντιμετώπιση.

⁶²⁵ K. Eder (1999), 'Societies Learn and yet the World is Hard to Change', *European Journal of Social Theory*, Vol. 2, σελ. 195-215, όπως αναφέρεται στο March και Olsen, 2009, σελ. 16.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

- ❖ Αντωνιάδης Α. (2001), «Κατασκευάζοντας την (Παγκόσμια) Πολιτική: Ο Ρόλος και η Λειτουργία των Επιστημονικών Κοινοτήτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 18, Νοέμβριος 2001, σελ. 97-126.
- ❖ Aalberts E. T., 'Sovereignty Reloaded? A Constructivist Perspective on European Research', Vrije Universiteit, Amsterdam, Constitutionalism Web-papers, ConWEB N° 2/2005, σελ. 1-21.
- ❖ Adler E. (2005), "Communities of Practice in International Relations" στο *Communitarian International Relations: The Epistemic Foundations of International Relations*, New York: Routledge, σελ. 3-28.
- ❖ Adler E. (1997), 'Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics', *European Journal of International Relations*, Vol. 3, No 3, σελ. 319-363.
- ❖ Alker H. A. (1996), "Rescuing 'Reason' from the 'Rationalists': Reading Vico, Marx, and Weber as Reflective Institutionalists" στο Alker H. A., *Rediscoveries and Reformulations: Humanistic Methodologies for International Studies*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 207-37.
- ❖ Anderson B. (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*, New York: Verso.
- ❖ Ashley R. K. (1987), 'The Geopolitics of Geopolitical Space: Toward a Critical Social Theory of International Politics', *Alternatives*, Vol. 12, No 4, σελ. 403-434.
- ❖ Ashley R. K. (1988), 'Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique', *Millennium*, Vol. 17, No 2, σελ. 227-262.
- ❖ Ashley R. K. "The Achievements of Post-Structuralism" στο Booth και άλ. (1996), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 240-253.
- ❖ Baisnée O. και Marchetti D. (2010), *Producing "European" News. Case of the Pan-European News Channel Euronews*, European Studies Programme, Dept. of Sociology, University of Delhi, Working Paper Series 2010/V, (trans.) Mathur C., σελ. 1-18 στο http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/66/58/16/PDF/Producing_European_News.pdf
- ❖ Balčytienė A. και Vinciūnienė A. (2008), 'Political Communication Culture with a European Touch: A View from Brussels', *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Vol. 23, σελ. 71- 85.
- ❖ Barthes R. (1988), *Εικόνα, Μουσική, Κείμενο*, Εκδόσεις Πλέθρον.
- ❖ Bátorá J. (2006), *Does the European Union Transform the Institution of Diplomacy?*, ARENA Working Papers WP 03/06, σελ. 1-31.
- ❖ Baylis J. και Smith S. (2005), *The Globalisation of World Politics: An Introduction to International Relations*, 3rd Edition, Oxford: Oxford University Press.
- ❖ Bellamy R. και Castiglione D. (2003), 'Legitimising the Euro-"Polity" and its "Regime": The Normative Turn in European Studies', *European Journal of Political Theory*, Vol. 2, No. 1, σελ. 7-34.
- ❖ Bell D. (1960) *The End of Ideology: The Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Illinois: The Free Press of Glencoe.
- ❖ Berger P. L. και Luckmann T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City, NY: Anchor Books.

- ❖ Berry C. (2007) 'Rediscovering Robert Cox: Agency and the Ideational in International Political Economy', *Political Perspectives*, Vol. 1, No 1, σελ. 1-29.
- ❖ Bicchi F. (2003), *Defining European Interests in Foreign Policy: Insights from the Mediterranean Case*, ARENA Working Papers WP 03/13, σελ. 1-27.
- ❖ Biersteker J. T. and Weber C. (1996) (eds.), *State Sovereignty as Social Construct*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ❖ Blumler J. G. και Gurevitch M. (1995), *The Crisis of Public Communication*, London: Routledge.
- ❖ Booth K., Smith S. και Zalewski M. (1996), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ❖ Bourdieu P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press: London.
- ❖ Bourdieu P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, London: Routledge and P. Kegan.
- ❖ Bourdieu P. (1990), *The Logic of Practice*, Polity Press: Cambridge.
- ❖ Bruner J. (1991), 'The Narrative Construction of Reality', *Critical Inquiry*, Vol 18, No 1, σελ. 1-21 στο <http://www.semiootika.ee/sygiskool/tekstid/bruner.pdf>
- ❖ Brunkhorst H. (2003), *A Polity without a State? European Constitutionalism between Evolution and Revolution*, ARENA Working Paper 14/03, σελ. 1-31, προσεχώς στο E.O. Eriksen, J.E. Fossum and A.J. Menéndez (eds.), *Developing a Constitution for Europe*, London: Routledge.
- ❖ Burchill S., "Realism & Neo-realism" στο Burchill και άλ., *Theories of International Relations* (2001), σελ. 71-83 .
- ❖ Burchill S., Devetak R., Linklater A., Paterson M., Reus-Smit C και True J. (2001) (eds.), *Theories of International Relations*, 2nd Edition, Basingstoke: Palgrave.
- ❖ Burr V. (1995), *An Introduction to Social Constructionism*, London: Routledge.
- ❖ Γαλαριώτης Φ. Ι., «Κοινωνικές Διαστάσεις της Διεθνούς Πολιτικής: Η Θεωρητική Προσέγγιση του Κονστрукτιβισμού» στο Λάβδας Κ., Ξενάκης Δ. και Χρυσόχοου Δ. (2010) (επιμ.), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 287-324.
- ❖ Case H., "Being European: East and West" στο Checkel J. T. and Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 111-131.
- ❖ Castiglione D., "Political Identity in a Community of Strangers" στο Checkel J. T. and Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 29-51.
- ❖ Chatzistavrou F. (2011), "EU policy and Constitutional Sovereignty: A Potential Roadmap", *Think Global – Act European (TGAE) Report, The Contribution of 16 European Think Tanks to the Trio Presidency of the EU*, σελ. 356-361 στο http://www.notreeurope.eu/fileadmin/IMG/pdf/TGAE2011_8d_Chatzistavrou_1
- ❖ Checkel J. T. (1998), 'International Norms and Domestic Politics: Bridging the Rationalist-Constructivist Divide', *European Journal of International Relations*, Vol. 3, No 4, σελ. 473-495.
- ❖ Checkel J. T. (1998a), 'The Constructivist Turn in International Relations Theory', *World Politics*, Vol. 50, No 2, σελ. 324-348.
- ❖ Checkel J. T. (1998b), *Norms, Institutions and National Identity in Contemporary Europe*, ARENA Working Papers WP 98/16, σελ. 1-55.

- ❖ Checkel J. T. (1999), 'Social Construction and Integration', *Journal of European Public Policy* (Special Issue), Vol. 6, No 4, σελ. 545-60.
- ❖ Checkel J. T. (1999a), *(Regional) Norms and (Domestic) Social Mobilisation: Citizenship Politics in Post-Maastricht, Post-Cold War Germany*, ARENA Working Papers WP 99/3, σελ. 1-45.
- ❖ Checkel J. T. (1999b), *International Institutions and Socialisation*, ARENA Working Papers, No WP 99/5, σελ. 1-51.
- ❖ Checkel J. T. (1999c), *Sanctions, Social Learning and institutions: Explaining State Compliance with the Norms of the European Human Rights Regime*, ARENA Working Papers WP 99/11, σελ. 1-44.
- ❖ Checkel J. T. (1999d), *Why Comply? Constructivism, Social Norms and the Study of International Institutions*, ARENA Working Papers WP 99/24, σελ. 1-59.
- ❖ Checkel J. T. (2000a), *Bridging the Rational-Choice/Constructivist Gap? Theorising Social Interaction in European Institutions*, ARENA Working Papers WP 00/11, σελ. 1-11.
- ❖ Checkel J. T. (2000b), *Building New Identities? Debating Fundamental Rights in European Institutions*, ARENA Working Papers WP 00/12, σελ. 1-22.
- ❖ Checkel J. T. (2001a), *International Institutions and Socialisation in the New Europe*, ARENA Working Papers WP 01/11, σελ. 1-30.
- ❖ Checkel J. T. (2001b), *Taking Deliberation Seriously*, ARENA Working Papers WP 01/14, σελ. 1-21.
- ❖ Checkel J. T. (2002a), *Persuasion in International Institutions*, ARENA Working Papers WP 02/14, σελ. 1-21.
- ❖ Checkel J. T. (2003), *Social Constructivisms in Global and European Politics* (A Review Essay), ARENA Working Papers WP 15/03, Submitted to Review of International Studies, σελ. 1-26.
- ❖ Checkel J. T. (2004), 'Social Constructivisms in Global and European Politics', *Review of International Studies*, Vol. 30, σελ. 229-244.
- ❖ Checkel J. T. (2004b), *Social Mechanisms and the Quality of Cooperation: Are Europe and the EU Really All That Different?*, ARENA Working Papers WP 08/04, σελ. 1-29.
- ❖ Checkel J. T., *Constructivist Approaches to European Integration*, ARENA Working Papers WP 06/06, σελ. 1-41' προσεχώς στο Joergensen K. E., Pollack M. και Rosamond B. (2006) (eds.), *Handbook of European Union Politics*, London: Sage Publications.
- ❖ Checkel J. T., "Constructivism and Foreign Policy" στο S. Smith, A. Hadfield και T. Dunne (2008) (eds.), *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*, Oxford: Oxford University Press.
- ❖ Checkel J. T. and Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ❖ Chernoff F. (2008), *Theory and Matatheory in International Relations: Concepts and Contending Accounts*, Basingstoke: Palgrave.
- ❖ Christensen B. (2005), 'The Problematics of a Social Constructivist Approach to Science', *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, Vol. 7, No 3 στο <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol7/iss3/1>.
- ❖ Christiansen T., Jorgensen E. K. και Wiener A. (1999), 'The Social Construction of Europe', *Journal of European Public Policy* (Special issue), Vol. 6, No 4, σελ. 528-544.

- ❖ Clark I. (1997), *Globalisation and Fragmentation, International Relations in the Twentieth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- ❖ Commission Staff Working Document, White Paper on European Governance, *Enhancing Democracy in the European Union*, Work Programme, Brussels, 11 October 2000, SEC (2000) 1547/7 final.
- ❖ Commission of the European Union, *European Governance: A White Paper*, COM (2001) 428, σελ. 1-35 στο <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0428:FIN:EN:PDF>
- ❖ “Council Guidelines on Human Rights Dialogue” της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2001 στο http://europa.eu.int/comm/external_relations/human_rights/doc/ghd12-01.htm
- ❖ Cox R. W. (1981), ‘Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory’, *Millennium*, Vol. 10, No 2, σελ. 126-155.
- ❖ Cox R. W. (1983), ‘Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method’, *Millennium*, Vol. 12, No 2, σελ. 162-175.
- ❖ Cromby J. και Nightingale D., “What’s Wrong with Social Constructionism” στο Nightingale D. και Cromby J. (1999) (eds.), *Social Constructionism Psychology: A Critical Analysis of Theory and Practice*, Buckingham, Open University Press, σελ. 1-16.
- ❖ Curran J. και Seaton J. (1991), *Power without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*, London: Routledge.
- ❖ Δεμερτζής Ν., «Η Πολιτική της Ταυτότητας στο Διαδίκτυο: Δυνητικές Εθνότητες και Ψηφιακό Έθνος» στο Δεμερτζής Ν. (2002), *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 389-480.
- ❖ Daloglu E. (2007b), “*Turkey-EU and Islam: Is Islam a Factor of Negotiations?*”, Hydra Papers, σελ. 1-14 στο <http://www.idis.gr>
- ❖ Davis A. (2002), *Public Relations Democracy: Politics, Public Relations and the Mass Media in Britain*, Manchester: Manchester University Press.
- ❖ Delanty G. (1997), *Social Science: Beyond Constructivism and Realism*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- ❖ Delanty G. (2010), *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*, Γ. Μπαχάρας (μτφ.), Εκδόσεις Ασίνη.
- ❖ Dessler D. και Owen J. (2005), ‘Constructivism and the Problem of Explanation: A Review Article’, *Perspectives on Politics*, Review Essays, Vol. 3, No 3, σελ. 597-610.
- ❖ Devetak R. (1995) ‘The Project of Modernity and International Relations Theory’, *Millennium*, Vol. 24, No. 1, σελ. 27-51.
- ❖ Devetak R., “Critical Theory” στο Burchill S. και άλ. (2001), *Theories of International Relations*, Second Edition, Basingstoke: Palgrave, σελ. 155-180.
- ❖ Devetak R., “Postmodernism” στο Burchill S. και άλ. (2001), *Theories of International Relations*, Second Edition, Basingstoke: Palgrave, σελ. 181-208.
- ❖ Diez T. (1999), Speaking ‘Europe’: The Politics of Integration Discourse, *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, σελ. 598-613.
- ❖ DG Press and Communication Division of the European Union (2004), *Eurobarometer: Public Opinion in the European Union*, No. 61, Brussels: The European Union.
- ❖ Document on the European Identity published by the Nine Foreign Ministers on 14 December 1973 in Copenhagen, στο http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf.
- ❖ Dryzek J. S. (1990), *Discursive Democracy, Politics, Policy, and Political Science*, New York: Cambridge University Press.

- ❖ Dunleavy P. J. και Hood C. (1994), 'From Old Public Administration to New Public Management', *Public Money and Management*, Vol. 14, No 3, σελ. 9-16.
- ❖ Ελματζόγλου Ι. (2007), 'Ευρωπαϊκή Πολιτική Επικοινωνίας. «Δημιουργώντας» την Ευρωπαϊκή Δημόσια Σφαίρα', τριμηνιαία επιθεώρηση *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Ειδικό Αφιέρωμα στην "Ευρωπαϊκή και Εθνική Επικοινωνιακή Πολιτική", Εκδόσεις Παπαζήση, (επιμ.) Καπετανγιάννης Β., τχ. 7, σελ. 130-139.
- ❖ Eriksen E. O. (2005), *Towards a Cosmopolitan EU?*, ARENA Working Papers WP 05/09, σελ. 1-37.
- ❖ Eriksen E. O. (2008), *Reconstituting European Democracy*, ARENA Working Papers WP 1/08, σελ. 1-42.
- ❖ Eriksen E. O. (2009), *Explicating Social Action. Arguing or Bargaining?*, ARENA Working Papers WP 12/09, σελ. 1-28.
- ❖ Eriksen E. O. and Fossum J. E. (2000) (eds.), *Democracy in the European Union – Integration through Deliberation?*, London: Routledge.
- ❖ Eriksen E.O. and Fossum J. E. (2001), *Democracy through Strong Publics in the European Union?*, ARENA Working Papers WP 1/16, σελ. 1-22.
- ❖ Evans G. και Jeffrey N. (1999), *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books.
- ❖ European Commission, "Communication from the Commission on EU Election Assistance and Observation", 11 April 2000.
- ❖ European Commission, "Communication from the Commission on Conflict Prevention", 11 April 2001.
- ❖ European Commission, *Communication on European Neighbourhood Policy*, Strategy Paper, Brussels, 12.5. 2004 COM8 (2004) 373 final.
- ❖ Eurobarometer (1999), "Public Opinion in the European Union, Report Number 51", Brussels: European Commission (July), σελ. 1-99 στο http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb51/eb51_en.pdf
- ❖ Eurobarometer (2009), "Public Opinion in the European Union, Report Number 71", Brussels: European Commission (September), σελ. 1-258 στο http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf
- ❖ Eurobarometer (2010), "Public Opinion in the European Union, Report Number 73", Brussels: European Commission (August), σελ. 1-43 στο http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb73/eb73_first_en.pdf
- ❖ European Commission (2001a), *European Governance. A White Paper*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, σελ. 1-51.
- ❖ European Commission (2001b), *How Europeans See Themselves. Looking through the Mirror with Public Opinion Surveys*, Brussels: European Commission Press and Communication Service, σελ. 1-60.
- ❖ Fabbri M. C., *An Analytical Framework for Understanding Processes of Regional Integration: The Role of Ideas and Institutions*, University of Wales, Aberystwyth, "Multilevel and Federal Governance: The Experience of Canada and the European Union", 17-19 Οκτωβρίου 2002, Victoria, Canada.
- ❖ Falk R. (2000), 'Humane Governance for the World: Reviving the Quest', *Review of International Political Economy*, Vol. 7, No 2, σελ. 317-334.
- ❖ Fierke M. K. (2002), 'Links Across the Abyss: Language and Logic in International Relations', *International Studies Quarterly*, Vol. 46, No. 3, σελ. 331-54

- ❖ Fierke M. K. και Jørgensen K. E. (2001), *Constructing International Relations: The Next Generation*, Armonk: M.E. Sharpe.
- ❖ Finnemore M. (1996), *National Interests in International Society*, New York: Cornell University Press.
- ❖ Finnemore M. και Sikkink K. (1998), 'International Norm Dynamics and Political Change', *International Organization*, Vol 52, No 4, σελ. 887-917.
- ❖ Finnemore M. και Sikkink K. (2001), 'Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics', *Annual Review of Political Science*, Vol. 4, No 1, σελ. σελ. 391-416.
- ❖ Fiske J., «Μεταμοντερνισμός και Τηλεόραση» στο J. Curran και M. Gurevitch (2001) (επιμ.), *MME και Κοινωνία*, Εκδόσεις Πατάκης, σελ. 84-102.
- ❖ Fligstein N., "Who are the Europeans?" στο Checkel J. T. and Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 132-166.
- ❖ Føllesdal A. (2001), *Citizenship: European and Global*, ARENA Working Papers WP 01/22, σελ. 1-13.
- ❖ Føllesdal A. (2004), *Legitimacy Theories of the European Union*, ARENA Working Papers WP 04/15, σελ. 1-38.
- ❖ Fossum J. E. (2001), 'Identity-politics in the European Union', *Journal of European Integration*, Vol. 23, σελ. 373-406.
- ❖ Fossum J. E. (2003), 'The European Union – In Search of an Identity', *European Journal of Political Theory*, Vol. 2, No. 3, σελ. 319-340.
- ❖ Fossum J. E. (2003b), "Still a Union of Deep Diversity? The Convention and the Constitution for Europe", ARENA Working Paper 21/03, σελ. 1-33· προσεχώς στο Eriksen E. O., Fossum J. E. και Menéndez A. J. (eds.), *Developing a Constitution for Europe*, London: Routledge.
- ❖ Fossum J. E. and Menéndez A. J. (2005), *Democratic Constitution-making Reflections on the European Experiment*, ARENA Working Papers WP 05/18, σελ. 1-36.
- ❖ Fossum J. E. and Schlesinger P. (2007) (eds.), *The European Union and the Public Sphere. A Communicative Space in the Making?*, London: Routledge.
- ❖ Fukuyama F. (1989), 'The End of the History', *National Interest*, No 16, σελ. 3-18.
- ❖ Fukuyama F. (1992), *The End of History and the Last Man*, London: Hamish Hamilton.
- ❖ Fukuyama F. (1999), 'Second Thoughts: The Last Man in a Bottle', *National Interest*, Vol. 56, σελ. 16-33.
- ❖ Gaus D. (2008), *Legitimate Political Rule without a State? An Analysis of Joseph H. H. Weiler's Justification of the Legitimacy of the European Union qua Non-statehood*, ARENA Working Papers WP 08/17, σελ. 1-26.
- ❖ Galariotis I. F., *The Social Construction of Greek Foreign Policy: A Constructivist Reinvigoration*, εργασία για το 3ο Hellenic Observatory PhD symposium "Contemporary Greece: Structure, Context and Challenges", 14-15 Ιουνίου 2007, LSE, UK, σελ. 1-35.
- ❖ Gill S. (1993) (eds.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press.
- ❖ Giouzevas A. (2007a), *The 'Barbarians' of the Contemporary International System (or the Outcasts of Contemporary International Society)*, Hydra Papers, σελ. 1-16 στο <http://www.idis.gr>

- ❖ Glasersfeld E. (1989), *An Exposition of Constructivism: Why Some Like It Radical*, Massachusetts Univ., Amherst Scientific Reasoning Research Institute, σελ. 1-14.
- ❖ Glasersfeld E. (1989b), 'Cognition, Construction of Knowledge and Teaching', *Synthese* (Special Issue on Education), Vol. 80, No 1, σελ. 121-140.
- ❖ Glasersfeld E. (1995), *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*, London and Washington: The Falmer Press.
- ❖ A. Gofas και C. Hay, "The Ideational Turn and the Persistence of Perennial Dualisms" στο A. Gofas και C. Hay (2010) (eds.), *The Role of Ideas in Political Analysis: A Portrait of Contemporary Debates*, Routledge.
- ❖ Griffiths M., Roach C. S. και Solomon M. S. (2009), *Fifty Key Thinkers in International Relations*, 2nd Edition, London and New York: Routledge.
- ❖ Groothues F. (2004), *Television News and the European Public Sphere: A Preliminary Investigation*, Centre for European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 6/04, σελ. 1-15.
- ❖ Guzzini S. (2000), 'A Reconstruction of Constructivism in International Relations', *European Journal of International Affairs*, Vol. 6, σελ. 147-182.
- ❖ Ήφαιστος Π. (2006), «Θεωρία Περιφερειακής Ολοκλήρωσης» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 143-198.
- ❖ Ήφαιστος Π., 'Συνεισφορά στη Συζήτηση για τις Νομοθετικές Ρυθμίσεις των Διεθνικών ΜΚΟ – Περιγραφή των Κριτικών Κονστρουκτιβιστών. Ιστορία, Διεθνολογία, Άμυνα, Ασφάλεια και Διπλωματία ως οι Κύριοι «Στόχοι». Ο Κριτικός Κονστρουκτιβισμός ως Δούρειος Ίππος Ηγεμονικών και Αναθεωρητικών Αξιώσεων', *Αντίβαρο*, Μάιος 2006, σελ. 1-11 στο http://palio.antibaro.gr/international/hfaistos_konstrouktibistes.php.
- ❖ Haas P. (1992), 'Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination', *International Organisation*, Vol. 46 (Winter), σελ. 1-35.
- ❖ Habermas J. (2006), 'Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research', *Communication Theory*, Vol. 16, No 4, σελ. 411-26.
- ❖ Hacking I. (1999), *The Social Construction of What?*, Harvard University Press.
- ❖ Hay C. και Rosamond B. (2002), 'Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives', *Journal of European Public Policy*, Vol. 9, No 2, σελ. 147-67.
- ❖ Held D. (1992), 'Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?', *Political Studies*, XL (Special Issue).
- ❖ Held D. (1995), *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge: Cambridge Polity Press.
- ❖ Held D., McGrew A., Goldblatt D. και Perraton J. (1999) (eds), *Global Transformations: Politics, Economics, Culture*, Cambridge: Cambridge Polity Press.
- ❖ Held D. και McGrew A. (eds) (2000), *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalisation Debate*, Cambridge: Cambridge Polity Press.
- ❖ Held J., 'Πέρα από το Κυρίαρχο Ρεύμα – Κριτικές Ψυχολογίες στον Γερμανόφωνο Χώρο', Αφιέρωμα στην Κριτική Ψυχολογία, *Ουτοπία*, τχ. 65, Μάιος - Ιούν. 2005, σελ. 63-76.
- ❖ Herman E. S. και Chomsky N. (1988), *Manufacturing Consent*, New York: Pantheon Books.

- ❖ Hirst J. και Thompson G. (1999), *Globalisation In Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Cambridge Polity Press.
- ❖ Hix S. (1994), 'The Study of the European Community: the Challenge to Comparative Politics', *West European Politics*, Vol. 17, No 1, σελ. 1-30.
- ❖ Hix S. (2009), *Το Πολιτικό Σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- ❖ Hoffmann S. (1966), 'Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe', *Daedalus*, Vol. 95, No. 3, σελ. 862-915.
- ❖ Hopf T. (1998), 'The Promise of Constructivism in International Relations Theory', *International Security*, Vo. 23, No 1 (Spring), σελ. 170-200.
- ❖ Huntington S. P. (1996), 'The West, Unique, not Universal', *Foreign Affairs*, Vol. 75, No 6, σελ. 28-46.
- ❖ Jackson R. και Sørensen G. (2006a), *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων*, Βιβλιοθήκη Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Εκδόσεις Gutenberg.
- ❖ Jackson R. και Sørensen G. (2006b), "Social Constructivism" στο *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*, 3rd Edition, Oxford: Oxford University Press, σελ. 162-177.
- ❖ Jenkins R. (2007), *Κοινωνική Ταυτότητα*, Εκδόσεις Σαββάλας.
- ❖ Jupille J., Caporaso A. J. και Checkel T. J. (2002), *Integrating Institutions: Theory, Method, and the Study of the European Union*, ARENA Working Papers, WP 02/27, σελ. 1-36.
- ❖ Jupille J., Caporaso A. J. και Checkel T. J. (2003), 'Integrating Institutions: Rationalism, Constructivism and the Study of the European Union', *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No 1-2 (February/March), σελ. 7-40.
- ❖ Καπετανγιάννης Β. (2007), «Ευρωπαϊκή και Εθνική Πολιτική Επικοινωνίας», Τριμηνιαία Επιθεώρηση *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Ειδικό Αφιέρωμα στην Ευρωπαϊκή και Εθνική Επικοινωνιακή Πολιτική, Εκδόσεις Παπαζήση, (επιμ.) Καπετανγιάννης Β., τχ. 7, σελ. 127-130.
- ❖ Κανωμένος Γ., «Η Θεωρία της Πρακτικής του Pierre Bourdieu», *Κοινωνική Πραξεολογία, Ανθρωπολογία, Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία, Πολιτική*, προσωπικό ιστολόγιο, 23 Φεβρουαρίου 2008, σελ. 1-23.
- ❖ Kaelble H., "Identification and Politicization of the EU" στο Checkel J. T. and Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 193-212.
- ❖ Kaitatzi-Whitlock S. (2005), *Europe's Political Communication Deficit*, Abramis, Arima Publishing.
- ❖ Katzenstein P. (1996), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, New York: Columbia University Press.
- ❖ Kenny V. (2007), 'Distinguishing Ernst von Glasersfeld's "Radical Constructivism" from Humberto Maturana's "Radical Realism"', *Radical Constructivism and Biology of Cognition, Constructivist Foundations*, Vol. 2, No 2-3, σελ. 58-64 στο <http://www.univie.ac.at/constructivism/journal/>
- ❖ Keohane R. (1986) (eds.), *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press.
- ❖ Keohane R. (1989), *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*, Boulder: Westview Press.

- ❖ Keohane R., “International Liberalism Reconsidered” στο J. Dunn (1990) *The Economic Limits of Modern Politics*, Cambridge University Press.
- ❖ Keohane R. & Nye J. S. (1989), *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, New York: HarpetCollins.
- ❖ Kingdom W. J. (1997), *Agendas, Alternatives and Public Policies*, Longman, New York, σελ. 1-20, 71-115, 196-209.
- ❖ Kitching G. (2008), *The Trouble with Theory: The Educational Costs of Postmodernism*, Penn State University Press.
- ❖ Knill C. και Lenschow A., “Adjusting to EU Environmental Policy: Change and Persistence of Domestic Administrations” στο M. G. Cowles, J. A. Caporaso και T. Risse (2001) (eds.), *Transforming Europe. Europeanisation and Domestic Change*, Ithaca, NY: Cornell University Press, σελ. 116-36.
- ❖ Kontoudaki A. (2003), *Fukuyama Thesis and a Cosmopolitan Response - ‘The End Of History’: Steps Towards Global Convergence, An Offer We Can Refuse*, MA Dissertation, University of Manchester.
- ❖ Koslowski R. (1999), ‘A Constructivist Approach to Understanding the European Union as a Federal Policy’, *Journal of European Public Policy* (Special Issue), Vol. 6, No 4, σελ. 561-578.
- ❖ Koopmans R. και Pfetsch B. (2003), *Towards a Europeanised Public Sphere? Comparing Political Actors and the Media in Germany*, ARENA Working Papers, WP 23/03, σελ. 1-33.
- ❖ Koopmans R. και άλ. (2005), *Transformation of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres* *Europub.com*, Final Report HPSE-CT-2001-00046, χρηματοδοτούμενο υπό τη Δράση ‘Improving the Socio-economic Knowledge Base’ του FP5, DG Research, European Commission, The EU Research on Social Sciences and Humanities, Φεβρουάριος 2005, σελ. 1-152 στο <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/100124201EN6.pdf>
- ❖ Kratochwil F. V. (1989), *Rules, Norms and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ❖ Kratochwil F. V. και Ruggie J. (1986), ‘International Organisation: A State of the Art of an Art of a State’, *International Organization*, Vol. 40, No 4, σελ. 753-775.
- ❖ Kraus A. P. (2008), *A Union of Diversity. Language, Identity and Polity-Building in Europe*, Series: Themes in European Governance, Cambridge: Cambridge University Press.
- ❖ Kumar K. (1995), *From Post-industrial to Postmodern Society: New Theories of the Contemporary World*, Oxford: Blackwell, Sage Publications.
- ❖ Λάβδας Κ., Μενδρινού Μ. και Χατζηγιάννη Ε. «Παραγωγή Πολιτικής και Ομάδες Συμφερόντων στην ΕΕ» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α΄: Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Αθήνα, ΕΠΕΕΣ, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 627-657.
- ❖ Λάβδας Κ., Ξενάκης Δ. και Χρυσόχου Δ. (2010) (επιμ.), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Σιδέρης.
- ❖ Λαδή Σ. (2004), “Παγκοσμιοποίηση, Εξευρωπαϊσμός και Μεταφορά Πολιτικών: μια Διαλεκτική Προσέγγιση”, *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τχ.10, σελ. 41-88.

- ❖ Λυριντζής Χ. (1989), «Θεωρητικές Προσεγγίσεις στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας» στο Κομνηνού Μ. και Λυριντζής Χ., *Κοινωνία Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Β' Έκδοση, Μάιος 1989, σελ. 15-48.
- ❖ Λυριντζής Χ. (1993), Σημειώσεις για το μάθημα της Έντυπης Επικοινωνίας, *Επικοινωνία, Έντυπη Επικοινωνία και Μαζική Επικοινωνία*, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ❖ Lindberg L. N. (1967), 'The European Community as a Political System: Notes toward the Construction of a Model', *Journal of Common Market Studies*, Vol. 5, No 4, σελ. 344-387.
- ❖ Linklater A. (1992), 'The Question of the Next Stage in International Relations Theory: A Critical – Theoretic Point of View', *Millennium*, Vol. 21, No 1, σελ. 77-98.
- ❖ Linklater A., "The Achievements of Critical Theory" στο Booth K. και άλ. (1996), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 279-298.
- ❖ Linklater A. (1997), 'The Transformation of Political Community: E.H. Carr, Critical Theory and International Relations', *Review of International Studies*, Vol. 23, No 3, σελ. 321-338.
- ❖ Linklater A. (1998), *The Transformation of Political Community: Ethical Foundations of the Post-Westphalian Era*, Cambridge.
- ❖ Linklater A., "Marxism" στο S. Burchill και άλ. (2001) (eds.), *Theories of International Relations*, 2nd Edition, Basingstoke: Palgrave, σελ. 129-154.
- ❖ Linklater A. (2007), *Critical Theory and World Politics: Citizenship, Sovereignty and Humanity*, London and New York, Routledge, σελ. 45-59.
- ❖ Lyotard J-F. [1979], *The Postmodern Condition, A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University Press, 1984.
- ❖ Μακρής Σ. (2002), *Η Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης – Κονστρουκτιβισμός vs Ρασιοναλισμός*, Εκδόσεις Παπαζήση.
- ❖ Μακρής Σ., «Η Αγγλική Σχολή των Διεθνών Σχέσεων» στο Λάβδας Κ., Ξανάκης Δ. και Χρυσόχοου Δ. (2010) (επιμ.), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 265-285.
- ❖ Μαραβέγιας Ν. και Τσινισιζέλης Μ. (1995), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων, Εκδόσεις Θεμέλιο.
- ❖ Μπέργκερ Λ. Π. και Λούκμαν Τ. (μετ. Αθανασίου Κ.) (2003), *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας: Μια Πραγματεία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, Εκδόσεις Νήσος.
- ❖ Magnette P. (2003), *Coping with Constitutional Incompatibilities. Bargains and Rhetoric in the Convention on the Future of Europe*, Jean Monnet Working Paper 14/03, New York, σελ. 1-27.
- ❖ Manley J. F. (1983), 'Neopluralism: A Class Analysis of Pluralism I and Pluralism II', *American Political Science Review*, Vol. 77, σελ. 368-383.
- ❖ Manners I. (2002), *Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?*, University of Kent at Canterbury, σελ. 1-47 και στο *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2, σελ. 235-58.
- ❖ March J. G. και Olsen J. P. (1998), 'The Institutional Dynamics of International Political Orders', *International Organization*, Vol. 52, No 4, σελ. 943-969.
- ❖ March J. G. και Olsen J. P. (2009), *The Logic of Appropriateness*, Working Paper WP 04/09, ARENA, σελ. 1-28.

- ❖ Matthews M. R. (2000), “Constructivism in Science and Mathematics Education” στο D. C. Phillips (eds.), *National Society for the Study of Education, 99th Yearbook*, Chicago, University of Chicago Press, σελ. 161-192 στο <http://educa.univpm.it/inglese/matthews.html>.
- ❖ McNair B. (1995), *An Introduction to Political Communication*, London: Routledge.
- ❖ McQuail D. (2005), *Mass Communication Theory*, Sage Publications.
- ❖ Mearsheimer (1994/1995) J., ‘The False Promise of International Institutions’, *International Security*, Vol. 19, No 3, σελ. 5-49.
- ❖ Medrano D. J., “The Public Sphere and the European Union’s Political Identity” στο Checkel J. T. και Katzenstein P. J. (2009), *European Identity (Contemporary European Politics)*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 81-107.
- ❖ Menéndez A. J. (2003), *Three Conceptions of the European Constitution*, ARENA Working Papers WP 12/03, σελ. 1-44.
- ❖ Menéndez A. J. (2008), *The European Democratic Challenge*, ARENA Working Papers WP 4/08, σελ. 1-36.
- ❖ Michailidou A. (2007), *The Impact of ‘Constitutionalisation’ on the EU Public Communication Strategy: EU Official Rhetoric and Civil Society*, International Research Network in European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 14/07, σελ. 1-56.
- ❖ A. Michailidou (2007b), International Research Network in European Political Communications (EurPolCom), Παρουσίαση Power Point, University of Bristol, UK.
- ❖ Michailidou A. (2008), ‘Constitutionalisation’ of the European Public Sphere - EU Public Communication, Institutional Culture and Civil Society, International Research Network in European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 16/08, σελ. 1-31.
- ❖ Miller I. K. (2005), *Communication Theories: Perspectives, Processes and Contexts*, 2nd Edition, New York: McGraw-Hill.
- ❖ Milliken J. (1999), ‘The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods’, *European Journal of International Relations*, Vol. 5, No. 2, σελ. 225-54.
- ❖ Moravcsik A. (1993), ‘Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach’, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No 4.
- ❖ Moravcsik A. (1997), ‘Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics’, *International Organisation*, Vol. 51, No 4, σελ. 513-53.
- ❖ Moravcsik A. (1999), ‘Is Something Rotten in the State of Denmark? Constructivism and European Integration’, *Journal of European Public Policy* (Special Issue), Vol. 6, No 4, σελ. 669-681.
- ❖ Muller P. και Sural Y. (2002), *Η Ανάλυση των Πολιτικών του Κράτους*, Τυπωθήτω.
- ❖ Negrine R. (1996), *The Communication of Politics*, London: Sage.
- ❖ Nugent N. (2004), *Πολιτική και Διακυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Μ. Μενδρινού (επιμ.), Εκδόσεις Σαββάλας.
- ❖ Olsen J. P. (2002), *What Legitimate Role for Euro-citizens?*, ARENA Working Papers WP 24/02, ARENA, σελ. 1-24.
- ❖ Olsen J. P. (2007), *Understanding Institutions and Logics of Appropriateness: Introductory Essay*, Working Paper WP 13/07, ARENA, σελ. 1-28.

- ❖ Olsen J. P. (2009), *Democratic Government, Institutional Autonomy and the Dynamics of Change*, Working Paper WP 1/09, ARENA, σελ. 1-33.
- ❖ Onuf N. G. (1989), *A World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- ❖ Πασιάς Γ. Κ. (2005), «Οι Έννοιες της ‘Ταυτότητας’ και του ‘Πολίτη’ ως Κεντρικά Σημαίνοντα στη Συγκρότηση του Σύγχρονου ‘Λόγου’ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», σελ. 1-23 στο Μ. Κασσωτάκης – Γ. Φλουρής (επιμ.), *Εκπαιδευτικά Ανάλεκτα*, Τιμητικός Τόμος για το Βύρωνα Μασιάλλα, Ατραπός, σελ. 232-259.
- ❖ Πασιάς Γ. Κ. (2006), «Το Θεσμικό Μόρφωμα της ΕΚ/ΕΕ. Οι Θεσμοί, τα Όργανα, η Λήψη Αποφάσεων και ο Θεσμικός Λόγος της Κοινότητας», απόσπασμα από ευρύτερο κείμενο ενότητας που περιλαμβάνεται στο Πασιάς Γ. Κ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση. Θεσμικός Λόγος και Εκπαιδευτική Πολιτική (1957-2005)*, Εκδόσεις Gutenberg (υπό έκδοση, φθινόπωρο 2005), σελ. 1-30.
- ❖ Πασσιάς Γ. Κ. (2010), *Ευρωπαϊκή και Διεθνής Διάσταση στην Εκπαίδευση. Όψεις, Θεωρήσεις, Προβληματισμοί*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα – Μαράσλειο Διδασκαλείο, σελ. 1-127.
- ❖ Περράκης Ε. Σ., «Ο Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης στην ΕΕ» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 383-442.
- ❖ Palan R. (2000), ‘A World of their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations’, *Review of International Studies*, Vol. 26, σελ. 575-598.
- ❖ Panke D. (2006), ‘The Differential Impact of Communicated Ideas. Bridging the Gap between Rationalism and Constructivism’, *Hamburg Review of Social Sciences*, Vol. 1, No. 3, σελ. 312-342.
- ❖ Paradis V. J. (2013), *Did Joe Lyons Kincheloe Discover the Golden Chalice for Knowledge Production? The Application of Critical Complex Epistemology and the Multidimensional Critical Complex Bricolage*, Doctoral Dissertation στο http://www.joekincheloe.us/kincheloes_unified_world_view.html
- ❖ Payne R. A. (2001), ‘Persuasion, Frames and Norm Construction’, *European Journal of International Relations*, Vol. 7, No 1, σελ. 37–61.
- ❖ Piaget J. (1973), *To Understand is to Invent: The Future of Education*, New York, Grossman Publishers.
- ❖ Powell R. (1994), ‘Anarchy in International Relations Theory: The Neorealist-Neoliberal Debate’, *International Organisation*, Vol. 48, No 2 (Spring), σελ. 313-344.
- ❖ Preuss U. K. (1995), ‘Problems of a Concept of European Citizenship’, *European Law Journal*, Vol. 1, No 3, σελ. 267-81.
- ❖ Price R. και Reus-Smit C. (1998), ‘Dangerous Liaisons? Critical International Relations Theory and Constructivism’, *European Journal of International Relations*, Vol. 4, No 3, σελ. 259-294.
- ❖ Pollack M. A. (1996), ‘The New Institutionalism and EC Governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis’, *Governance*, Vol. 9, No 4, σελ. 429-458 και
- ❖ Pollack M. A. (1997), ‘Delegation, Agency and Agenda Setting in the European Community’, *International Organisation*, Vol. 51, No 1 (Winter), σελ. 99-134.
- ❖ Pollack A. M. (2006), *Rational Choice and EU Politics*, Working Paper WP 12/06, ARENA, σελ. 1-48.

- ❖ Pouliot V. (2004), 'The Essence of Constructivism', *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7, No 1, σελ. 319-336.
- ❖ Rasmussen S. B. (2009), *Discourse Analysis of EU Public Diplomacy Messages and Practices*, Discussion Papers in Diplomacy, Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', σελ. 1-41.
- ❖ Rawls J. (1980), 'Kantian Constructivism in Moral Theory', *Journal of Philosophy*, Vol. 77, No 9, σελ. 515-72.
- ❖ Reus-Smit C. (1997), 'The Constitutional Structure of International Society and the Nature of Fundamental Institutions', *International Organisation*, Vol. 51, No 4, σελ. 555-589.
- ❖ Reus-Smit C. (1999), *The Moral Purpose of the State: Culture, Social Identity and Institutional Rationality in International Relations*, Princeton: Princeton University Press.
- ❖ Reus-Smit C., "Constructivism" στο Burchill S. και άλ. (2001), *Theories of International Relations*, 2nd Edition, Basingstoke: Palgrave, σελ. 209-230.
- ❖ Reus-Smit C. (2001b), 'Human Rights and the Social Construction of Sovereignty', *Review of International Studies*, Vol. 27, σελ. 519-38.
- ❖ Riker W. (1986), *The Art of Political Manipulation*, New Haven: Yale University Press.
- ❖ Risse T. (2000), "Let's Argue!: Communicative Action in World Politics" *International Organisation*, Vol. 54, No 1 (Winter), σελ. 1-39.
- ❖ Risse T. (2004), 'Social Constructivism Meets Globalization' για το D. Held και A. McGrew (eds.), *Understanding Globalization: Theories and Controversies*, Cambridge: Cambridge Polity Press, σελ. 1-26.
- ❖ Risse T. (2010), *A Community of Europeans?: Transnational Identities and Public Spheres*, Cornell University Press, Ithaca and London.
- ❖ Risse-Kappen T. (1995), "Collective Identity in a Democratic Community: The case of NATO", σελ. 357-399, Summary of Risse-Kappen T., *Cooperation Among Democracies: The European Influence on U.S. Foreign Policy*, Princeton: Princeton University Press.
- ❖ Rosamond B., *Globalisation and the European Union*, University of Warwick, paper N°12 για το συνέδριο "The European Union in International Affairs", National Europe Centre, Australian National University, 3-4 Ιουλίου 2002, σελ. 1-11.
- ❖ Rosamond B. (2006), *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- ❖ Rosamond B., *The Political Sciences of European Integration: Disciplinary History and EU Studies*, paper presented to the 10th biennial Conference of the European Union Studies Association (EUSA), Montreal, 17-19 Μαΐου 2007, σελ. 1-41.
- ❖ Rosenau V. P. (1990), 'Once Again into the Fray: International Relations Confronts the Humanities', *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 19, No 1 (Spring), σελ. 83-110.
- ❖ Ruggie J. G. "International Structure and International Transformation: Space, Time, and Method" στο Czempiel E. O. και Rosenau J. N. (1989) (eds.) *Global Changes and Theoretical Challenges: Approaches to World Politics for the 1990s*, Massachusetts: Lexington Books.
- ❖ Ruggie J. G. (1995), The False Premise of Realism, *International Security*, Vol. 20, No. 1, σελ. 62-70.
- ❖ Ruggie J. G. (1998a), *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalism*, London and New York: Routledge.
- ❖ Ruggie J. G. (1998b), 'What Makes the World Hang Together? Neo-utilitarianism and the Social Constructivist Challenge', *International Organisation*, Vol. 52, No 4, σελ. 855-885.

- ❖ Rumford C. (2003), *Rethinking the State and Polity-Building in the European Union: The Sociology of Globalization and the Rise of Reflexive Government*, European Political Communication, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 04/03, σελ. 1-27.
- ❖ Σιγανού Μ. (2007), *Πτυχές της Συζήτησης για την Πολιτισμική Ταυτότητα της Ευρώπης*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Διπλωματική Εργασία, σελ. 1-75.
- ❖ Σκανδάμης Ν., «Θεμελιώδη Χαρακτηριστικά του Κοινοτικού Δικαίου» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 339-356.
- ❖ Σκορδούλης Κ., *Το Πρόβλημα της Φυσικής Πραγματικότητας στη Γνωσιοθεωρία του Κονστρουκτιβισμού*, Πρακτικά του Συνεδρίου «Ιστορία, Επιστημολογία και Φιλοσοφία των Φυσικών Επιστημών, Ρέθυμνο, 2005, σελ. 85-88, στο <http://www.clab.edc.uoc.gr/aestit/3rd/contributions/85.pdf>, απόσπασμα της δημοσίευσης Σκορδούλης Κ. (2005), «Το Πρόβλημα της Φυσικής Πραγματικότητας στη Γνωσιοθεωρία του 'Ισχυρού Προγράμματος'. Από την Κοινωνική Κατασκευή στην Αναπαράσταση», *Θέματα στην Εκπαίδευση*, Τομ. 6, τχ. 2, σελ. 141-148.
- ❖ Στάγκος Ν. Π., «Η Συνταγματική Εξέλιξη της Κοινοτικής Έννομης Τάξης» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 467-504.
- ❖ Σταθουλόπουλος Σ. (2009), «Η Ελληνική Δημόσια Διπλωματία – Προβλήματα και Επιλογές», Τριμηνιαία Επιθεώρηση *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Ειδικό Αφιέρωμα στη Δημόσια Διπλωματία, «Είδωλα Κρατών: Δημόσια Διπλωματία, Εθνική Ταυτότητα και Εικόνα», Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009, τχ. 16, σελ. 70-76 στο <http://icp-forum.gr/wp/wp-content/uploads/2010/01/EllinikiDD.pdf>
- ❖ Στεφάνου Κ. (1996), *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μελέτη από την Ακαδημία Αθηνών με το βραβείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση.
- ❖ Στεφάνου Κ. (1999), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, τ. Γ': Πολιτικές και Δυναμική της Ολοκλήρωσης*, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- ❖ Στεφάνου Κ. (2002), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, τ. Α': Γενικά και Θεσμικά Χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- ❖ Στεφάνου Κ. (2006), «Στόχοι και Μέθοδοι της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 199-232.
- ❖ Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Αθήνα, ΕΠΕΕΣ, Εκδόσεις Σιδέρης.
- ❖ Στεφάνου Κ. και Καταπόδης Γ. (2008) (επιμ.), *Οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες μετά την Αναθεώρηση της Λισσαβώνας, Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Σάκκουλας.
- ❖ Scholte J. A. (2000), *Globalization: A Critical Introduction*, London: Macmillan.
- ❖ Schout A. και Jordan A. (2005), «Coordinated European Governance: Self-Organising or Centrally Steered?», *Public Administration Review*, Vol. 83, No 10, σελ. 201-220.

- ❖ Searle J. (1995), *The Construction of Social Reality*, New York: Free Press.
- ❖ Shaw J. (2002), *Sovereignty and the Boundaries of the Polity*, University of Manchester, ESRC “One Europe or Several?” Programme, Working Paper 44/02, σελ. 1-46.
- ❖ Sikkink K. (1991), *Ideas and Institutions: Developmentalism in Brazil and Argentina*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- ❖ Sjøberg S., “Constructivism and Learning”, συμβολή στο E. Baker, B. McGaw και P. Peterson (2007) (eds), *International Encyclopaedia of Education*, 3rd Edition, Oxford: Elsevier, σελ. 1-11 στο http://folk.uio.no/sveinsj/Constructivism_and_learning_Sjoberg.pdf
- ❖ Smith S., “Positivism and Beyond” στο K. Booth και άλ. (1996), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 11-44.
- ❖ Smith S. (1999), ‘Social Constructivisms and European Studies: A Reflectivist Critique’, *Journal of European Public Policy* (Special Issue), Vol. 6, No 4, p.682-691.
- ❖ Snyder J. (2004), ‘One World, Rival Theories’, *Foreign Policy* N°145, σελ. 53-62.
- ❖ Soja E. (1988), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.
- ❖ Statham P. (2005), *Forging Divergent and “Path Dependent” Ways to Europe?: Political Communication over European Integration in the British and French Public Spheres*, Centre for European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 11/05, σελ. 1-40.
- ❖ Statham P., Firmstone J. και Gray E. (2005), University of Leeds, *The Impact of EU “Constitutionalisation” on Public Claims-making over Europe: A Research Outline*, Centre for European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 10/07, σελ. 1-16.
- ❖ Statham P. και Koopmans R. (2004), *Problems of Cohesion? Multiculturalism and Migrants’ Claims-Making for Group Demands in Britain and the Netherlands*, Centre for European Political Communications, EURPOLCOM, Working Papers Series, Issue 07/04, σελ. 1-26.
- ❖ Street J. (2001), *Mass Media, Politics and Democracy*, Palgrave.
- ❖ Stubbs R. και Underhill G. (2000), *Political Economy and the Changing Global Order*, London: Macmillan.
- ❖ Τριανταφύλλου Δ. και Τσαντούλης Γ., «Η Διάσταση της Περιφερειακής Ολοκλήρωσης στη Σύγχρονη Θεώρηση των Διεθνών Σχέσεων: Πεδίο Αντιπαράθεσης ή Αφορμή για Σύνθεση;» στο Λάβδας Κ., Ξενάκης Δ. και Χρυσόχου Δ. (2010) (επιμ.), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 361-404.
- ❖ Τσινισιζέλης Μ., «Θεωρία της Πολιτικής Ενοποίησης» στο Μαραβέγιας Ν. και Τσινισιζέλης Μ. (1995), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων, Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 25-64.
- ❖ Τσινισιζέλης Μ. (2001), *Quo Vadis Europa?*, Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις.
- ❖ Τσινισιζέλης Μ. και Υφαντής Κ. (2000), *Σύγχρονα Προβλήματα Διεθνών Σχέσεων, Κρατική Κυριαρχία: Απειλές και Προκλήσεις*, Εκδόσεις Σιδέρης.
- ❖ Τσινισιζέλης Μ. και Χρυσόχου Δ., «Η Μελέτη της Ευρωπαϊκής Πολιτείας: Νέες Κανονιστικές Προσεγγίσεις» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α΄: Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 581-625.

- ❖ Thompson J. B. (1998), *Νεωτερικότητα και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήσης.
- ❖ Trenz H. J. (2006), *Mediatisation and Democratisation in the EU*, Working Paper WP 14/06, ARENA, σελ. 1-37.
- ❖ Trenz H. J. (2008), *Elements of a Sociology of European Integration*, Working Paper WP 11/08, ARENA, σελ. 1-44.
- ❖ Trenz H. J. (2008b), *Measuring Europeanisation of Public Communication: The Question of Standards*, Working Paper WP 13/08, ARENA, σελ. 1-20.
- ❖ Trenz H. J. (2008c), *In Search of the European Public Sphere: Between Normative Overstretch and Empirical Disenchantment*, Working Paper WP 12/08, ARENA, σελ. 1-26.
- ❖ Trenz H. J., Conrad M. και Rosén G. (2008), *The Interpretative Moment of European Journalism. The Impact of Newspaper Opinion Making in the Ratification Process*, Working Paper WP 02/08, ARENA, σελ. 1-20.
- ❖ Trenz H. J. (2009), *In Search of Popular Subjectness. Identity Formation, Constitution-making and Democratic Consolidation of the EU*, Working Paper WP 7/09, ARENA, σελ. 1-29.
- ❖ Trenz H. J. (2009b), *Digital Media and the Return of the Representative Public Sphere*, Working Paper WP 6/09, ARENA, σελ. 1-19.
- ❖ Trondal J. (1999), *Unpacking Social Mechanisms. Comparing Social Constructivism and Organisation Theory Perspectives*, ARENA Working Papers WP 99/31, σελ. 1-22.
- ❖ Turner B. S., "Postmodern Culture/Modern Citizens" στο Steenbergen B. V. (1994) (eds.) *The Condition of Citizenship* (Politics and Culture series), Sage Publications, σελ. 154-167.
- ❖ Υφαντής Κ., «Ρεαλιστική Θεωρία και Σκέψη ή 'Γιατί δεν Συμπαθεί Κανείς έναν Πολιτικό Ρεαλιστή'» στο Λάβδας Κ., Ξενάκης Δ. και Χρυσόχου Δ. (επιμ.) (2010), *Κατευθύνσεις στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 243-264.
- ❖ Φραγκονικολόπουλος Χ. Α., «Ο Ρόλος και η Ενδυνάμωση των Διεθνών Μη-Κυβερνητικών Οργανισμών, Προτάσεις για μια Στρατηγική Διαχείριση των Παγκόσμιων Προβλημάτων προς το 2000» στο Τσινισιζέλης Μ. και Υφαντής Κ. (2000), *Σύγχρονα Προβλήματα Διεθνών Σχέσεων, Κρατική Κυριαρχία: Απειλές και Προκλήσεις*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 71-90.
- ❖ Χριστοδουλίδης Θ., «Η Ιστορική Διαδρομή της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης» στο Στεφάνου Κ., Τσινισιζέλης Μ., Φατούρος Αρ. και Χριστοδουλίδης Θ. (2006) (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, τ. Α': Ενοποιητική Δυναμική, Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Σιδέρης, σελ. 27-141.
- ❖ Χρυσόχου Δ. (2006), *Δοκίμιο για τη Διεθνή Θεωρία: Νέες Μορφές Κυριαρχίας και Συναρχία*, Εκδόσεις Παπαζήση.
- ❖ Χρυσόχου Δ. (2010), *Οργανωμένη Πολλαπλότητα. Το Μωσαϊκό της Διεθνούς Συμβίωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση.
- ❖ Χωλ Σ., «Η Επανανακάλυψη της 'Ιδεολογίας': Η Επάνοδος του Απωθημένου στις Μελέτες για τα Μέσα» στο Κομνηνού Μ. και Λυριντζής Χ., *Κοινωνία Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Β' Έκδοση, Μάιος 1989, σελ. 89-146.
- ❖ Van Os R., Jankowski W. N. και Vergeer M. (2007), *Political Communication about Europe on the Internet during the 2004 European Parliament Election Campaign in Nine EU Member States*, Centre for European Political Communications, EURPOLCOM, σελ.

- 1-13 και στο *Special Issue: The European Public Sphere and Mass Communications*, Vol. 9, No 5, σελ. 755-775.
- ❖ Waever O., “The Rise and Fall of the Inter-Paradigm Debate” στο Booth K. και άλ. (1996), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 149-185.
 - ❖ Waever O. (1998), ‘The Sociology of a Not so International Discipline: American and European Developments in International Relations’, *International Organisation*, Vol. 52, No 4, σελ. 687-727.
 - ❖ Waever O. “Discursive Approaches” στο Wiener A. και Diez Th. (2009), *European Integration Theory*, 2nd Edition, Oxford: Oxford University Press, σελ. 163-180.
 - ❖ Walt M. S. (1998), University of Chicago, ‘One World, Many Theories’, *Foreign Policy*, σελ. 29-46.
 - ❖ Waltz K. (1979), *Theory of International Politics*, McGraw-Hill Higher Education.
 - ❖ Warrick R. W. (2010), *Constructivism: Pre-historical to Post-modern*, George Mason University, σελ. 1-19 στο <http://mason.gmu.edu/~wwarrick/Portfolio/Products/PDF/constructivism.pdf>
 - ❖ Watts D. (1997), *Political Communication Today*, Manchester: Manchester University Press.
 - ❖ Wendt A. (1987), ‘The Agent-Structure Problem in International Relations Theory’, *International Organisation*, Vol. 41, No 3, σελ. 335-370.
 - ❖ Wendt A. (1992), ‘Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics’, *International Organisation*, Vol. 46, No 2 (Spring), σελ. 391-425.
 - ❖ Wendt A. (1995), ‘Constructing International Politics’, *International Security*, Vol. 20, No 1 (Summer), σελ. 71-81.
 - ❖ Wendt A. (1999), *Social Theory of International Politics*, New York: Cambridge University Press.
 - ❖ Wenger E. (1998), *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*, New York: Cambridge University Press.
 - ❖ Wiener A. (2004), ‘Contested Compliance: Interventions on the Normative Structure of World Politics’, *European Journal of International Relations*, Vol. 10, No 2, σελ. 189–234.
 - ❖ Wiener A. (2006), *Constructivist Approaches in IR Theory: Puzzles and Promises*, Queen’s University Belfast, Constitutionalism Web-papers, ConWEB No 5/06, σελ. 1-27.
 - ❖ Wiener A. και Diez Th. (2009), *European Integration Theory*, 2nd Edition, Oxford: Oxford University Press.
 - ❖ Wiener A. και Puetter U. (2009), ‘The Quality of Norms is What Actors Make of it. Critical Constructivist Research on Norms’, *Journal of International Law and International Relations*, Vol. 5, No 1, σελ. 1-16.
 - ❖ Yee A. S. (1996), ‘The Causal Effects of Ideas on Policies’, *International Organisation*, Vol. 50, No 1, σελ. 69-108.
 - ❖ Zehfuss M. (2002), *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

- ❖ http://www.encyclopedia.com/topic/Symbolic_Interactionism.aspx
- ❖ http://projects.coe.uga.edu/epltt/index.php?title=Social_Constructivism
- ❖ <http://as.nyu.edu/docs/IO/1153/socialconstruction.pdf>
- ❖ <http://oaks.nvg.org/bruner-sayings.html>
- ❖ <http://wisdomofhands.blogspot.com/2010/03/lev-vygotsky.html>
- ❖ <http://constructionist.askdefine.com/>
- ❖ http://readtiger.com/wkp/en/Constructivist_epistemology
- ❖ http://www.joekincheloe.us/kincheloes_unified_world_view.html
- ❖ <http://www.polisciapplied.com/2007/03/26/rationalism-versus-constructivism/>
- ❖ <http://eiop.or.at/cgi-bin/erpa-search.pl?site=ARENA&cmd=search>
- ❖ <http://www.foreignpolicy.com>
- ❖ <http://www.idis.gr>
- ❖ http://ec.europa.eu/ellada/news/hot_topics/europe_treaty/europaikh_syneleush_el.htm
- ❖ http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2004/c_310/c_31020041216en00110040.pdf
- ❖ <http://european-convention.eu.int/bienvenue.asp?lang=EN>
- ❖ http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Euronews_-_The_European_Perspective_on_International_News
- ❖ <http://ec.europa.eu/avservices/about/index.cfm?sitelang=en&section=about&page=euronews>
- ❖ http://fr.euronews.com/media/the-station/mediapackpress_EN.pdf
- ❖ http://europa.eu.int/comm/communication_white_paper/doc/white_paper_en.pdf
- ❖ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0494:FIN:EN:PDF>
- ❖ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0568:FIN:EN:PDF>
- ❖ <http://www.notre-europe.eu/>
- ❖ http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/decisionmaking_process/l10117_el.htm
- ❖ http://ec.europa.eu/ipg/docs/internet-strategy_en.pdf
- ❖ http://ec.europa.eu/ipg/basics/policy/index_en.htm
- ❖ http://ec.europa.eu/dgs/communication/about/what_we_do/index_en.htm
- ❖ http://ec.europa.eu/archives/debateeurope/index_en.htm
- ❖ http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/communication_com_en.pdf
- ❖ http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/comm_audiovisual_media_en.pdf
- ❖ http://ec.europa.eu/dgs/communication/pdf/evaluation_citizens_consultations_sep2009_en.pdf
- ❖ http://ec.europa.eu/ipg/basics/policy/index_en.htm
- ❖ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1989:298:0023:0030:EN:PDF>
- ❖ <http://www.univie.ac.at/constructivism/journal/>
- ❖ <http://www.univie.ac.at/constructivism/journal/faq.html#denominators>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

APPENDIX I

Framing Debates

Time	1920s-1930s	1950s-1960s	1980s	1990s
Frames	First Debate	Second Debate	Third Debate	Fourth Debate
Paradigms	Idealism vs Realism	Scientific Behaviourism vs Traditionalism	Post-Positivists vs Positivists (Rationalists)	Constructivists vs Rationalists vs Reflectivists
Communication	unilateral	Bilateral	bilateral	multilateral
Focus	Institutions vs Interests	Science vs History	Epistemology: Positivism vs Post- Positivism/ Critical Theory	Ontology: Social vs Material Capabilities
Innovation	State System vs Society of States	Behavioural Explanation	Explanation vs Understanding	Causal vs Constitutive Explanation and/or Understanding

Πηγή: Wiener, *Constructivist Approaches in IR Theory: Puzzles and Promises*, σελ. 2.

APPENDIX II

	REALISM	PLURALISM/ INTERDEPENDENCE	MARXISM/ RADICALISM
LEVEL ACCORDING TO ROSENAU	State-centric	Multi-centric	Global-centric
BASIC ACTORS	States	Numerous sub-state, trans-state and non- state actors	The capitalist world economy (or forces and relations of production) & classes
IMAGE (BANKS)	Billiard ball model	Cobweb model	Octopus model
VIEW OF THE STATE	Unitary actor	Disaggregated into components	Representing class interests (more or less directly)
BEHAVIOURAL DYNAMIC (VIOTTI &KAUPPI)	State is rational actor seeking to maximise its own interest or national objectives in foreign	Foreign policy making and transnational processes involve conflict, bargaining,	Focus is on patterns of dominance within and among societies

	policy	coalition, compromise –not necessarily resulting in optimal outcomes	
ISSUES	National security is top	Multiple, not least welfare	Economic factors
SOLIDARITY OF REALITY (OBJECTIVE/ SUBJECTIVE)	National interests exist objectively. The statesman has to ascertain these and to act them out. In some versions, the world of manipulation and intuition take on an independent life	Perceptions and roles often differ from reality. Academic analysis can help to find rational and optimal policy	Deep structures in the economy are very stable and consistent. Political actors are systematically misguided in their perceptions (ideology)
REPETITION/ CHANGE	Timeless laws, IR is the realm of recurrence	Change and possibly progress	Stable and continuous pattern –until the break
CONFLICT/ CO-OPERATION	Relations among states are basically conflictual /competitive	Relations among states are potentially co- operative, non-state actors often mitigate conflict, but make the image confusing	Relations within and among states are conflictual, because the class struggle is the main pattern
TIME	Static	Evolutionary	Revolutionary

Πηγή: Rosenau, 1982; Viotti & Kauppi, 1987; Keohane & Nye, 1977; Wilde, 1989 στο Waever, “The Rise and Fall of the Inter-Paradigm Debate”, σελ.153.

APPENDIX III

COMPETING PARADIGMS	REALISM	LIBERALISM	IDEALISM (CONSTRUCTIVISM)
Main Theoretical Proposition	Self-interested states compete constantly for power or security	Concern for power overridden by economic/political considerations (desire for prosperity, commitment to liberal values)	State behaviour shaped by élite beliefs, collective norms, and social identities
Main Units of Analysis	States	States	Individuals (especially élites)
Main Instruments	Economic and especially military power	Varies (international institutions, economic exchange, promotion of democracy)	Ideas and discourse

FOUNDERS	Hans Morgenthau Kenneth Waltz (defensive realism; balance of power)	Adam Smith Immanuel Kant (Collective Security)	Alexander Wendt (international normative structures shaped identities & interests of states, practices & interactions re-create the structure) John Ruggie (ideas & norms in IR)
THINKERS	John Mearsheimer (offensive realism; balance of threats) Robert Pape Stephen Walt, Jervis (defensive realism)	Michael Doyle Robert Keohane G. John Ikenberry	Kathryn Sikkink Michael Barnett Martha Finnemore
Representative Modern Works	Waltz, “Theory of International Politics”; Mearsheimer, “Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War” (International Security, 1990)	Robert Keohane, “After Hegemony”; François Fukuyama, “The End of History?” (National Interest, 1989)	Wendt, “Anarchy is What States Make of it” (International Organisation, 1992); Koslowski & Kratochwil, “Understanding Changes in International Politics” (International Organisation, 1994)
Post-Cold War Prediction	Resurgence of overt great power competition	Increased cooperation as liberal values, free markets, and international institutions spread	Agnostic because it cannot predict the content of ideas
Main Limitation	Does not account for international change	Tends to ignore the role of power	Better of describing the past than anticipating the future
DOERS	Otton von Bismarck Henry Kissinger Brent Scowcroft	Woodrow Wilson Kofi Annan Bill Clinton	Mahatma Gandhi Osama bin Laden Antiglobalisation movement

Πηγή: Βασισμένος σε σύνθεση από τα Snyder, ‘One World, Rival Theories’, σελ. 54 και Walt, ‘One World, Many Theories’, σελ. 38.

APPENDIX IV

	REALISM	LIBERALISM	IDEALISM (CONSTRUCTIVISM)
CORE BELIEFS	Self-interested states compete for power and security	Spread of democracy, global economic ties, and IGOs will strengthen peace	International politics is shaped by persuasive ideas, collective values, culture, and social identities
KEY ACTORS IN INTERNATIONAL RELATIONS	States, which behave similarly regardless of their type of government	States, international institutions and commercial interests	Promoters of new ideas, transnational activist networks, and NGOs
MAIN INSTRUMENTS	Military power and state diplomacy	International institutions and global commerce	Ideas and values
THEORY'S INTELLECTUAL BLIND SPOTS	Doesn't account for progress and change in IR or understanding that legitimacy can be a source of military power	Fails to understand that democratic regimes survive only if they safeguard military power and security; some liberals forget that transitions to democracy are sometimes violent	Does not explain which power structures and social conditions allow for changes in values
WHAT THE THEORY EXPLAINS ABOUT THE POST-9/11 WORLD	Why the US responded aggressively to terrorist attacks; the inability of international institutions to restrain military superiority	Why spreading democracy has become such an integral part of current U.S. international security strategy	The increasing role of polemics about values; the importance of transnational political networks (whether terrorists or human rights advocates)
WHAT THE THEORY FAILS TO EXPLAIN ABOUT THE POST-9/11 WORLD	The failure of smaller power to military balance the US; the importance of non-state actors such as al-Qaeda; the intense US focus on democratisation	Why the U.S. has failed to work with other democracies through IGOs	Why human rights abuses continue, despite intense activism for humanitarian norms and efforts for international justice

Πηγή: Snyder, 'One World, Rival Theories', σελ. 59.

APPENDIX V

Οι διαφορές μεταξύ των Παραδοσιακών Θεωριών της Ενοποίησης

	ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ	ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΜΟΣ	ΝΕΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΣΜΟΣ	ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΣΜΟΣ
Τελικό προϊόν	Κοινότητα κρατών	Διοικητικό δίκτυο στην υπηρεσία της Κοινότητας	Υπερεθνικό σύστημα λήψης αποφάσεων	Υπερεθνικό κράτος
Δομή Ενδείξεις	Πιθανότητα ειρηνικής διευθέτησης διαφορών Επικοινωνιακές ροές	Συμβατότητα δομών και λειτουργιών. Ικανοποίηση αναγκών	Έδρα λήψης αποφάσεων	Κατανομή εξουσίας
Διαδικασία α) Το σύστημα	Αυτοτροφοδοτούμενη ανάπτυξη αλληλεξάρτησης & άτυπων δομών	Τεχνικός αυτοκαθορισμός. Συμβατότητα τεχνολογικής ανάπτυξης και αλλαγής	Πολιτική Ανάπτυξη Ανάπτυξη κεντρικών θεσμών	Συνταγματική επανάσταση
β) Το κράτος	Αύξηση ικανότητας λήψης αποφάσεων, επικοινωνίας και αντίδρασης	Διστακτική συνεργασία για την επίλυση τεχνικών και οικονομικών προβλημάτων	Διαδικασία διαπραγματεύσεων	Διαπραγματεύσεις καταλήγουν σε συμφωνία μεταξύ των ηγετικών ομάδων κατά Hobbes
γ) Μεμονωμένα άτομα	Επικοινωνιακή μάθηση μέσω επικοινωνιών και διάδρασης	Ανάπτυξη συνεργατικού έθνους	Διαφοροποίηση στάσης ηγετικών ομάδων	Διαφοροποίηση νομιμοφορσύνης κατά επίπεδο διακυβέρνησης

Πηγή: Pentland (1974), σελ. 190 στο Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης, *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, σελ. 32.

APPENDIX VI

Οι τρεις φάσεις στη Θεωρία της Ενοποίησης

PHASE	WHEN?	MAIN THEMES	MAIN THEORETICAL REFERENCE POINTS
Explaining integration	1960s onwards	How can integration outcomes be explained? Why does European integration take place?	Liberalism, realism, neoliberalism
Analyzing governance	1980s onwards	What kind of political system is the EU? How can the political processes within the EU be described? How does the EU regulatory policy work?	Governance, comparative politics, policy analysis
Constructing the EU	1990s onwards	How and with which social and political consequences does integration develop?	Social constructivism, post-structuralism,

		How are integration and governance conceptualized? How should they be?	international political economy Normative political theory Gender approaches

Πηγή: Wiener and Diez, *European Integration Theory*, σελ. 7.

APPENDIX VII

The EU's Normative Basis

Founding Principles	Tasks and Objectives	Stable Institutions	Fundamental Rights
• Liberty • Democracy • Respect for human rights and fundamental freedoms • Rule of law	• Social progress • Discrimination • Sustainable development	• Guarantee of democracy • Rule of law • Human rights and fundamental freedoms • Protection of minorities	• Dignity • Freedoms • Equality • Solidarity • Citizenship • Justice
Treaty Base – set out in Article 6 of the Treaty on European Union	Treaty Base – set out in Article 2 of the Treaty establishing the European Communities and TEU, Articles 6 and 13 of TEC	Copenhagen Criteria – set out in the conclusions of the June 1993 European Council	Draft Charter of Fundamental Rights of the European Union

Πηγή: Manners, *Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?*, σελ. 33

APPENDIX VIII

The identification of constitutional norms according to each conception of the constitution

CONCEPTION	HOW DO WE KNOW WHETHER A LEGAL NORM IS A CONSTITUTIONAL NORM?
Formal	It is contained in a document (or a compilation of documents) which is designed as ‘the constitution’ according to social practice within the given society
Material	Sociological: It is a norm considered as forming part of the basic structure of society according to social practice within the given society Legal Variant: It is a norm considered as forming part of the basic structure of the legal order according to the social practice of legal scholars
Normative	It presents certain normative properties Democratic Variant: The norm overcomes the highest standard of democratic legitimacy (it is possible to say, in a meaningful way, that most of its addressees can see themselves as authors of the norm)

Πηγή: Menéndez, *Three Conceptions of the European Constitution*, σελ. 37.

APPENDIX IX

NORMS AND MECHANISMS

A.-Life Cycle of Norms (Finnemore και Sikkink, 1998)

- ✚ Norm emergence (norm entrepreneurs, framing, embodied in institutions, threshold)
- ✚ Norm cascade (dynamic of imitations, socialisation processes (e.g. conformity, legitimization, self-esteem)
- ✚ Norm internalisation (taken-from-granted quality)

-Different levels of Socialisation through Interaction with an IO (Checkel)

- ✚ From strategic calculation (instrumental rationality)
- ✚ Cognitive Role Playing (bounded rationality)
- ✚ Normative suasion (communicative rationality – preference or identity shift)

B. SOCIAL LEARNING (Checkel)

- ✚ Social learning is more likely in groups where individuals share common professional backgrounds (i.e. where almost all/most groups members are lawyers, or say, European central bankers)
- ✚ Social learning is more likely where the group feels itself in a crisis or is faced with clear and incontrovertible evidence of policy failure
- ✚ Social learning is more likely where a group meets repeatedly and there is high density of interaction among participants
- ✚ Social learning is more likely when a group is insulated from direct political pressure and exposure.

C. [ARGUMENTATIVE] PERSUASION (Checkel)

- ✚ When agents are in a novel and uncertain environment and thus cognitively motivated to analyse new information (Zimbardo και Leippe, 1991, σελ. 225)
- ✚ When the persuader is an authoritative member of the in-group to which the persuadee belongs or wants to belong (Joergensen και άλ., 1998, σελ. 287· Johnston, 1998, σελ. 16-25)
- ✚ When the agent has a few prior, ingrained beliefs that are inconsistent with the persuader's message (cognitive dissonance issue here). Put differently, agents with few cognitive priors who are novices will be more open to persuasion (Brody και άλ., 1996, σελ.161-2· Gibson, 1998, σελ. 833, 835· βλ. επίσης Stryker, 1980· Aspinwall &Schneider, 2000b, σελ. 31)
- ✚ When the persuader does not lecture or demand, but, instead, “acts out principles of serious deliberative argument” (Joergensen και άλ., 1998, σελ. 297· βλ. επίσης Brody και άλ., 1996, σελ. 154)
- ✚ When the persuader-persuadee interaction occurs in less politicised and more insulated, in-camera settings (Elster, 1991, σελ. 46-7· Idem, 1998, σελ.109-11).

Πηγή: Βασισμένο σε σύνθεση από τα Checkel, *Why Comply? Constructivism, Social Norms and the Study of International Institutions*, σελ. 11, 13-4, Idem, *Sanctions, Social Learning and institutions: Explaining State Compliance with the Norms of the European Human Rights Regime*, σελ. 7-9, Idem, *Bridging the Rational-Choice/Constructivist Gap? Theorising Social Interaction in European Institutions*, σελ. 3 και Idem, *International Institutions and Socialisation in the New Europe*, σελ. 16.

APPENDIX X

Liberal	Corporatist	Statist	State-Above-Society	
Domestic Mechanisms Empowering International Norms	Societal Pressure on Elites	Societal Pressure on Elites (primary) and Elite Learning (secondary)	Elite Learning (primary) and Societal Pressure on Elites (secondary)	Elite Learning

Πηγή: Checkel, “*Norms, Institutions and National Identity in Contemporary Europe*”, σελ. 9.